નિવેદન

ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ એ ત્રણ ગ્રંથો આયુર્વેદની બૃહત્ત્રયી અને ભાવપ્રકાશ, શાર્ઙ્ગધર અને માધવનિદાન એ લઘુત્રયી ગણાય છે આ મહત્ત્વના છ ગ્રંથો પૈકી સુશ્રુત અને વાગ્ભટ સંસ્થાએ બહાર પાડ્યા છે અને ભાવપ્રકાશ હાલ છપાય છે એ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં ઔષધિઓના ગુણદોષના વર્ણનનો 'નિઘંટુ' નામનો ભાગ આવેલો છે, તેની વિશેષ ઉપયોગિતાને લીધે આ 'ભાવપ્રકાશ-નિઘંટુ' નામે પ્રકટ કરવામાં આવે છે

આ ગ્રંથની વિશેષતા આ છે કે દરેક ઔષધિ આદિના અનેક જુદાજુદા નામો કેવા નિગૂઢ અર્થ દર્શાવે છે અને કેટલા સાર્થક, ગુણદર્શક છે, તે સમજાવવા દરેક નામોના પ્રકૃતિ-પ્રત્યય-પૂર્વકની કૃદંત-તદ્ધિત વ્યુત્પત્તિઓ તથા સામાસિક શબ્દોનાં વિગ્રહો પણ યથાસ્થિત આપવામાં આવ્યા છે ઉપરાંત પ્રત્યેક શ્લોકના અર્થ સમજી શકાય તે માટે પ્રત્યેક શ્લોકની નીચે તેનો અન્વય આપ્યો છે અને તે પછી ગુજરાતી ભાષાંતર અપાયું છે વળી ક્યાંક ક્યાંક પ્રાસંગિક જરૂરી ટિપ્પણો પણ આપ્યા છે

આયુર્વેદમાં પ્રવેશ ઇચ્છનાર માટે નિઘંટુનો અભ્યાસ અતિ આવશ્યક ગણાય છે, કારણ કે આયુર્વેદનાં આઠે અંગોમાં ઔષધિ આદિના નામો તથા ગુણો દર્શાવનાર પર્યાય-નામસંગ્રહરૂપ તે એક અગત્યનો શબ્દકોષ છે

આ ગ્રંથ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય રીતે સામાન્ય માણસથી લઈને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓ, આયુર્વેદના અધ્યાપકો, વૈદ્યો વગેરે સૌ કોઈને ઉપયોગી થઈ શકે એ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે આ વિભાગમાં આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં ઉપયોગમાં લેવાયલી લગભગ બધી વનસ્પતિઓ વગેરેનો વિસ્તૃત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

અનુવાદ શુદ્ધ અને સરળ બનાવવા અનુવાદક શ્રી શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકરે અથાગ પ્રયાસ કર્યો છે આ ઉપરાંત જાણીતા વયોવૃદ્ધ રાજવૈદ્ય શ્રી પ્રભાશંકર નાનભાઈ ગઢડાવાળાએ અનુભવપૂર્ણ સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન આપવાનો ઘણો પરિશ્રમ લીધો છે, તે માટે અહીં તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે મૂળ શ્લોકોના પાઠની શુદ્ધિ માટે મુંબઈ 'જગદીશ્વર પ્રેસ'ની તેમ જ કાશી 'ચૌખમ્બા સીરીઝ'ની પ્રતનો મુખ્યત્વે આધાર લેવામાં આવ્યો છે એટલે મૂળ શ્લોકોમાં અશુદ્ધિ રહેવા ન પામે એ માટે બનતી કાળજી રાખવામાં આવી છે

અક્ષરો ભાગવાતૂટવાથી અને દૃષ્ટિદોષથી કેટલીક ભૂલો રહી ગયેલી જણાઈ આવી છે, તે માટે પાન ૩૮૪ ઉપર શુદ્ધિપત્ર આપ્યું હોઈ પ્રથમ એ પ્રમાણે ગ્રંથ સુધારી લઈને વાંચવા વિનંતિ છે પૂર્ણ તો એક પરમાત્મા જ હોઈ આ અનુવાદમાં કે મૂળ શ્લોકો, વ્યુત્પત્તિઓ કે વિગ્રહ-વ્યાખ્યાઓમાં કોઈ સ્થળે ભૂલ જણાય તો તે તરફ ધ્યાન દોરવા અભ્યાસીઓ ને વિદ્વાનોને વિનંતિ છે, જેથી તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે કરી લેવાશે

આપણા દેશની આ પ્રાચીન અને નિર્દોષ આરોગ્યવિદ્યાનો લોકો ઉપયોગ કરી તેનો લાભ લઈ શકે એ હેતુથી આ દિશામાં સદ્ગત સ્વામીજીના વખતથી આવા પ્રમાણગ્રંથો તથા સામાન્ય જનતાને ઉપયોગી થાય એવા વૈદકના પુસ્તકો પણ વખતોવખત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે

આ પછીના પાનમાં 'ગ્રંથપરિચય' તથા સામાન્ય અનુક્રમ ઉપરાંત તેમનો અકારાદિ અનુક્રમ પણ આપ્યો છે, તેથી આ ગ્રંથમાં આવતી વનસ્પતિઓ વગેરે શોધવામાં સરળતા થશે આયુર્વેદમાં રસ ધરાવતા તેમ જ વનસ્પતિના ગુણદોષના જિજ્ઞાસુઓ માટે આ નિઘંટુ ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે

મુંબઈ,
તા ૨-૫-'૫૫

સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

ગ્રંથપરિચય

'નિઘંટુ' એટલે 'नितरां घण्टयति–भाषते एकत्र संगृहीतान् विविधपदार्थपर्यायीभूतान् शब्दान् इति निघण्टु–नामसङ्ग्रहरूपो ग्रन्थः । निपूर्वकाद् घटि भाषायाम् इत्यस्माद् धातोः 'मृगय्वादि.' (ઉણા. ૧–૭) इत्यस्माद् उः । એક સ્થળે સંગ્રહરૂપે લાવેલા જુદાજુદા પદાર્થોના ભિન્નભિન્ન એકાર્થક શબ્દોને જે બરાબર જણાવે તેવો શબ્દસંગ્રહરૂપ ગ્રંથ તે નિઘંટુ કહેવાય છે. ભાવપ્રકાશનો આ વિભાગ પણ આવા જ સ્વરૂપનો હોઈને. ઔષધ આદિનાં અનેક પર્યાયનામોને, ગુણોને તથા કયાંક ઉત્પત્તિ આદિને પણ એકત્ર સંગૃહીત જણાવતો યથાર્થ નિઘંટુ કે શબ્દકોષ જ છે. આ નિઘંટુ સૌથી છેલ્લો પંડિત ભાવમિશ્રે રચેલો હોઈને તેમા બીજા સર્વ નિઘંટુઓ કરતાં ઔષધિ આદિ વધારે છે અને તે શુદ્ધ આયુર્વેદને જ અનુસરે છે.

આયુર્વેદમાં ઉપયોગી મનાયેલી નાનીમોટી વનસ્પતિઓ, ધાન્યો, સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓ, પારો, અભ્રક, ગંધક વગેરે ખનીજ દ્રવ્યો તથા તમામ જાતના રસો, ઘૃત, તૈલ, દૂધ, મધ, માંસ, મૂત્ર, ક્ષારો વગેરેના ગુણ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન આ નિઘંટુમાં અપાયેલું છે. કયા રોગમાં કયું ઔષધ હિતકારક છે અથવા હાનિકારક છે તે આ નિઘંટુથી જાણી શકાય છે.

ભગવાન સુશ્રુતે વનસ્પતિ માત્રના ચાર વર્ગો કહ્યા છે: (૧) ફૂલ આવીને ફળ આવે છે તે (વૃક્ષ), (૨) ફૂલ વગર ફળ આવે છે તે (વનસ્પતિ), (૩) લતા–વેલો વગેરે (વીરુધ) અને (૪) ફળ આવ્યા પછી જેના છોડનો નાશ થાય છે તે (ઓષધિઓ). આ સામાન્ય વર્ગો ઉપરથી આયુર્વેદાચાર્યોએ તેના કપૂર, વાળો, જટામાંસી વગેરે સુગંધી ઔષધિઓનો સુગંધી વર્ગ; વડ, પીપળો, ઉમરડો જેવાં મોટાં વૃક્ષોનો વટાદિ વર્ગ; બહુ કઠણ કે બહુ પોચી નહિ એવી વનસ્પતિઓનો વર્ગ; શાકભાજી વગેરેનો વર્ગ: એ રીતે જુદા જુદા ૨૩ વર્ગો પણ પાડેલા છે.

ઔષધિઓના સબંધમા ભગવાન ચરકે કહ્યું છે કે,

> ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने । अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिन. ।
> न नामज्ञानमात्रेण रूपज्ञानेन वा पुनः । ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥
> योगविन्नामरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते । (ચરકસંહિતા અ. ૧લો શ્લોક ૧૧૮–૨૦)

ઔષધિઓના નામ અને રૂપ તો જંગલમાં રહેનારા ભરવાડો પણ જાણે છે, ઘેટાં ચારનારાઓ અને ગોવાળિયાઓ પણ જાણે છે અને બીજા વનવાસીઓ પણ જાણે છે. પણ ઔષધિના નામના જ્ઞાનથી કે તેને ઓળખવા માત્રથી ઔષધિનું તત્ત્વ કોઈથી જાણી શકાતું નથી, પરંતુ કયા રોગમાં કઈ ઔષધિ યોજવી એ તથા તેના ગુણદોષને જે જાણે છે તે જ ઔષધિઓના તત્ત્વને જાણનારો છે.

વળી તેમણે બધાં દ્રવ્યોના ગુણદોષના આધારે મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. તે કહે છે કે:

> किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम् । स्वस्थवृत्तौ हितं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते।
> (સૂત્રસ્થાન અ૦ ૧લો શ્લોક ૬૬)

દ્રવ્યો ત્રણ પ્રકારનાં છે: (૧) કેટલાંક દ્રવ્યો દોષપ્રશમન કરનારાં એટલે વધેલા દોષને ઘટાડીને અને ઘટેલાને વધારી સરખા કરનારાં છે, જેમ કે ગળો ઇત્યાદિ. (૨) કેટલાંક દ્રવ્યો ધાતુઓને દૂષિત કરનારાં છે, જેમ કે ફણસ, અફીણ ઇત્યાદિ. (૩) કેટલાંક દ્રવ્યો તંદુરસ્તી સ્થાપનાર તથા વધારનાર છે, જેમ કે હરડે, આમળાં ઇત્યાદિ.

વૈદક શાસ્ત્રમાં સૌથી મહત્ત્વનું અંગ પથ્યાપથ્યનું છે. વાયુવાળાને વાયુવાળું તથા કફ કે પિત્તવાળાને કફ કે પિત્તવાળું દ્રવ્ય આપવામાં આવે, તો રોગો અનેકગણા વધી જાય. એટલે કયું દ્રવ્ય વાયુ કરનાર, પિત્ત કરનાર કે કફ કરનાર છે, એ જાણવું અતિ આવશ્યક છે. ખોરાકના હલકા–ભારેપણા ઉપર પણ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે; કારણ કે આમ લોકો ખજૂર, ફ્લાવર, કોબીજ, પાલખની ભાજી વગેરેને સામાન્ય રીતે હલકાં ગણે છે, ચોખાને વાયુ કરનાર ગણે છે, મરચાંને તામસી ગણે છે, કાચાં શાક–ફળોમાં પુષ્કળ વિટામિન હોવાનું માનીને તે ઉપયોગી છે એમ માને છે, આ બધું વિપરીત ચાલે છે. આ અંધારું ઉલેચવા માટે આવા ગ્રંથોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ જરૂરનો છે. સામાન્ય જનતાને પણ આ પુસ્તકમાંથી ઉપયોગી માર્ગદર્શન મળી રહે તેમ છે."

ગ્રંથમાં અમુક દ્રવ્યો અમુક રોગો મટાડે છે એવું જે કહ્યું છે તે રોગની નિરામ અવસ્થા માટે સમજવું. દ્રવ્યનાં રસ, ગુણ અને વીર્ય કદાચ સ્થૂળ પૃથક્કરણથી જાણી શકાય, પરંતુ પ્રભાવ અને વિપાક માટે તો મહર્ષિપ્રણીત શાસ્ત્રોને પ્રમાણભૂત માનવાં જોઈએ. તેથી આ શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધા મૂકવાની જરૂર છે. દુનિયાનાં તમામ 'મટિરિયા મેડિકા' એટલે 'દ્રવ્યગુણ–વિજ્ઞાન'માં કેટલાંયે સ્થાનોમાં વખતોવખત ફેરફાર થતા જાય છે, જ્યારે ઋષિ–પ્રણીત આ ગ્રંથોમાં આપેલા વનસ્પતિઓના ગુણદોષના નિર્ણયોમાં ફેરફાર બતાવી શકાતો નથી એટલું જ નહિ પણ તેના ઉપર જેમ જેમ વિચાર અને સંશોધન થતાં જાય છે તેમ તેમ તેનામાં રહેલી સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિકતા અને અવિચળતા પ્રકટ થતી જાય છે.

આ ગ્રંથમાંથી અભ્યાસીને ઘણું જાણવાનું મળશે. જેમ કે જાયફળની છાલ 'જાવંત્રી' કહેવાય છે. લવિંગના ગુણ માટે 'હિમ' શબ્દ યોજયો છે, છતાં તે કફ તોડે છે એ એનો પ્રભાવ છે. કાશ્મીરના કેસરને ઉત્તમ કહ્યું છે, જ્યારે ઈરાની કેસરને અધમ કહ્યું છે. ઘણાં નામો બે ત્રણ જાતનાં દ્રવ્યો માટે વપરાતાં હોય છે, તેથી જે શ્લોકમાં જે રોગની વાત ચાલતી હોય તે પૂર્વાપરના સંબંધથી લક્ષમાં લઈને તેના યોગ્ય અર્થ કરવા; જેમ કે ભોંયઆમલી અને ખીજડી એ બન્નેનું એક જ નામ 'શિવા' છે. તદુપરાંત હરડેનું નામ પણ 'શિવા' છે. 'વિજયા' એ ભાંગનું તેમ જ હરડેનું પણ નામ છે. શેતૂતનું નામ 'ક્રમુક' છે અને સોપારીનું નામ પણ 'ક્રમુક' છે. મહુડાનું નામ 'મધૂક' છે, એવી જ રીતે જેઠીમધનું નામ પણ 'મધુક' છે. માટે શ્લોકમાં એવા અનેકાર્થી શબ્દો આવતા હોય, ત્યાં પૂર્વાપરનો સંબંધ અને રોગ જોઈને તેમનો અર્થ નક્કી કરવો જોઈએ. આ સિવાય કુલિંજન, હપુષા, કાસૂંદરો અગથિયો જેવી હાલ નહિ ઉપયોગમાં લેવાતી વનસ્પતિઓની ઓળખ થતા તે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એમ છે.

જે વનસ્પતિઓ ઓળખાય તેવી નથી તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ગ્રંથકારે આપ્યું છે. જેમકે ૨૮મા પૃષ્ઠ પર ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ નામના કંદની ઓળખાણ આપી છે. તેમણે ૬૪મા પૃષ્ઠ પર અમુક ગૂગળ હાથીઓને અને અમુક ગૂગળ ઘોડાઓને આપવાનું કહ્યું છે, તે એ દર્શાવે છે કે ગ્રંથમા મનુષ્યો ઉપરાંત શક્ય હોય ત્યા પશુઓના રોગનો પણ વિચાર કરીને તેમને માટેનાં ઔષધો બતાવ્યાં છે. નાગરમોથ જેવી ઘાસનાં મૂળની સામાન્ય ઔષધિઓ માટે પણ દીપન–પાચન–ગ્રાહી વગેરે ગુણો બતાવ્યા છે અને તે સંબંધી સંશય ન રહે તે માટે ત્યાં 'મુનિભિઃ પ્રોક્તમ્' એમ જણાવ્યું છે.

ઉપર આપેલા દ્રવ્યોના ત્રણ પ્રકારના ભેદને અનુસરીને દશ દશ નિર્ભય ઔષધિઓનું વર્ગીકરણ કરીને ભગવાન ચરકે ૫૦ સમૂહોની 'દશેમાની' જણાવી છે તે ઉપયોગી જણાયાથી પુસ્તકની છેવટે પાન ૩૮૧ ઉપર આપી છે. તેમાં રોગ અને દોષવાર દસ દસ ઔષધોના જે ગણ (ગ્રુપ) આપેલા છે, તે દરેક ચિકિત્સકને ઘણા માર્ગદર્શક ને ઉપયોગી થઈ પડે એવા છે.

આ નિઘંટુમાં માંસવર્ગ પણ આપેલો છે. ભગવાન મનુ કહે છે કે જે બીજાના પ્રાણ લે છે તેને કોઈ પણ સમયે પોતાના પ્રાણ આપવા પડે છે. આયુર્વેદમાં આ માંસનો ઉપયોગ આપદ્ધર્મ માટે કહેલો સમજવાનો છે. મનુષ્યજીવન બીજાં પ્રાણીઓના કરતાં મહત્ત્વનું અને ઉપયોગી હોઈ તેની રક્ષા માટે આપત્તિમાં માંસનો ઉપયોગ કરવો પડે તો કેવી રીતે કરવો એ જણાવવાના હેતુથી જ આમાં માંસવર્ગ આપેલો છે.

કોઈ પણ દ્રવ્ય કે ઔષધિની ઉંદર, દેડગરોળી વગેરે ખાનારી બિલાડીના આંતરડામાં થતી અસરો માણસ માટે લાગુ પડી શકે નહીં. એવી જ રીતે બીજાં નિર્જીવ-નિરિન્દ્રિય દ્રવ્યોમાંથી વૈજ્ઞાનિક ઢબે બનતી ઔષધિઓનાં પરિણામ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ ઉપર અખતરા કરીને મનુષ્ય શરીરને લાગુ કરી શકાય નહિ. રોગોના કારણરૂપ વાત-પિત્ત-કફનો પાયો જાણ્યા વગર એવાં દ્રવ્યોની એ રીતે શોધાયેલી દવાઓથી માણસના શરીરમાં બીજી કશી વિકૃતિ ન થઈને કાયમી ફાયદો થાય છે એમ કહી શકાતું નથી. કારણ કે એવી દવાઓના વપરાશથી એક રોગ મટીને તેમાંથી બીજા નવા વિકૃત રોગો ઉત્પન્ન થતા જોવામાં આવે છે, તેમ જ સમાજમાં રોગનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.

હરડેમાં ટેનિન, ચેબ્યુલિક ઍસિડ, પાણી એ સર્વ પૃથક્કરણ કરવાથી મળી આવતાં દ્રવ્યો ભેગાં કરીએ તો હરડે બનતી નથી. વળી દ્રવ્યનું પૃથક્કરણ કરવા માટે તેમાં બીજું દ્રવ્ય (કેમીકલ) નાખીને તેનાં તત્ત્વો છૂટાં પાડીને પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે. તેથી જેમ ચૂનામાં હળદર નાખવાથી ત્રીજો જ પદાર્થ-કંકુ બની જાય છે તેમ દ્રવ્યોના પૃથક્કરણ માટે નાખવામાં આવતાં અન્ય દ્રવ્ય(કેમીકલ)ના સંયોગથી મૂળ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ બદલાઈ જતાં સાચું તત્ત્વ હાથમાં આવી શકે નહિ એ સમજાય તેવી વાત છે. અમુક દ્રવ્યમાં લોઢું, તાંબું કે ચૂનો છે તે આપણા કામની વાત નથી, પણ તે દ્રવ્યના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવની વાત જાણવા-સમજવાની જરૂરની છે. અને તે વાત શાસ્ત્રના આધાર સિવાય સમજાય તેમ નથી. આયુર્વેદની ઔષધિઓના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ વગેરે બાબતો અન્ય કેમીકલના સંયોગ દ્વારા કરાયલા પૃથક્કરણથી શોધાયલાં નથી. મહર્ષિ વાગ્ભટ જેવા પણ કહે છે કે 'ब्रह्मा स्मृत्वा आयुषो वेदम्' એટલે કે બ્રહ્માએ આયુર્વેદ યાદ કરીને કહ્યો છે. આટલી વાત જો સમજાઈ જાય તો જે 'કુકરબટેસી' અને 'એન્ગ્રીએસી' જેવાં ગ્રુપો-વર્ગ પાડવામાં આવે છે તે મિથ્યા અને કાળક્ષેપ કરવા જેવું છે એ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

અનુક્રમણિકા

૧ હરીતક્યાદિવર્ગ ... ૧
૨ કર્પૂરાદિવર્ગ ... ૫૬
૩ ગુડૂચ્યાદિવર્ગ ... ૮૩
૪ પુષ્પવર્ગ ... ૧૫૪
૫ વટાદિવર્ગ ... ૧૭૧
૬ આમ્રાદિ ફલવર્ગ ૧૮૯
૭ ધાતુ-ઉપધાતુ, રસ-ઉપરસ, રત્ન-ઉપરત્ન, વિષ-ઉપવિષવર્ગ ૨૧૮
૮ ધાન્યવર્ગ ... ૨૫૧
૯ શાકવર્ગ ... ૨૬૬
૧૦ માંસવર્ગ ... ૨૮૭
૧૧ કૃતાન્નવર્ગ ... ૩૧૦
૧૨ વારિવર્ગ ... ૩૩૨
૧૩ દુગ્ધવર્ગ ... ૩૪૪
૧૪ દધિવર્ગ ... ૩૪૯
૧૫ તક્રવર્ગ ... ૩૫૨
૧૬ નવનીતવર્ગ ... ૩૫૫
૧૭ ઘૃતવર્ગ ... ૩૫૬
૧૮ મૂત્રવર્ગ ... ૩૫૮
૧૯ તૈલવર્ગ ... ૩૫૯
૨૦ સન્ધાનવર્ગ ... ૩૬૨
૨૧ મધુવર્ગ ... ૩૬૬
૨૨ ઇક્ષુવર્ગ ... ૩૭૦
૨૩ અનેકાર્થ નામવર્ગ ૩૭૫

અકારાદિ અનુક્રમ

અ

અગથિયાના ફૂલ ... ૨૭૪
અગથિયો ૧૬૮
અગુરુ અથવા અગર ... ૬૦
અઘેડી ૧૪૧
અઘેડો ... ૧૩૩
અઘેડો રાતો ... ૧૩૩
અજમાના પાંદડાં ... ૨૭૩
અડદ ... ૨૫૭
અડદના વડા ... ૩૧૭
અડદની રોટલી ... ૩૧૫
અડદની વડીઓ ... ૩૧૮
અડદનો લોટ ... ૩૧૫
અતિવિષ ... ૪૬
અન્ન (રાંધેલા) ... ૩૧૦
અફીણ ... ૫૨
અફીણના ડોડવા ... ૫૧
અભ્રક ... ૨૩૬
અમરવેલ ... ૧૪૩
અમુક મહિનામાં અમુક જ પાણી હિતકારી ... ૩૪૨
અમ્લવેતસ-અમ્લભેદ ૨૧૭
અરડુસી ... ૧૦૩
અરણી ... ૮૮
અરલુ ... ૮૯
અરિષ્ટ ... ૩૬૪
અરીઠો ... ૧૮૦
અલંબુસા ... ૧૪૬
અષ્ટ વર્ગના પ્રતિનિધિ ૨૮
અષ્ટક વર્ગ ૨૪
અશેળિયો ... ૧૯
અળતો ... ૪૨
અળવી ... ૨૬૯
અળસી ... ૨૬૧
અળસીનુ તેલ ૩૬૧
અક્રોલ (અખરોટ) ૧૧૪
અશઠક જળ ... ૩૪૧

આ

આર્દ્ય મધ ... ૩૬૮
આદુ ૮
આનૂપ પ્રાણીઓ ૨૮૯
આનૂપ-પ્લવો ૨૯૨
આનૂપોમાના કુલચરો ૨૯૨
આમળા ૬
આરનાલ ૩૬૩
આસવ ... ૩૬૫
આસુત ... ૩૬૩
આસોપાલવ ... ૧૬૪
આસોદ ... ૧૨૫
આસોંદરો ... ૧૭૬
આમલી ... ૨૧૬
આમલીના ફળનુ પ્રપાનક ૩૨૮
આમલીવડાં ... ૩૧૮
આમાના ફળનું પ્રપાનક ૩૨૮
આંબાહળદર ... ૪૩
આંબો ... ૧૮૯
આમો (જગવી) ૧૯૨

ઇ

ઇલ્લીસ મત્સ્ય ... ૩૦૭
ઇંગોરિયો ... ૧૮૧
ઇંદ્રજવ ૩૨
ઇંદ્રજવનુ ઝાડ ... ૧૦૯
ઇંદ્રપુષ્પી (કલિહારી)... ૧૦૧
ઇંદ્રવારુણી ... ૧૨૯

ઉ-ઊ

ઉદકીય કરંજ ... ૧૧૦
ઉપલસરી ... ૧૩૭
ઉપલસરી ધોળી ... ૧૩૭
ઉંદરકની ... ૧૫૩
ઉંબરો ... ૧૭૩
ઊભી ભોરિંગણી ... ૯૧
ઊંટડીનુ ઘી ... ૩૫૭
ઊંટડીનુ દૂધ ... ૩૪૬

ઋ

ઋતુ વગર થયેલા વરસ ... ૩૩૫

ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ ૨૭
ઋષભક ૨૫

એ

એપરો ૧૩૪
એણુ ૨૯૪
એરકા ૧૨
એરગ મત્સ્ય ૩૦૮
એરંડાનુ તેલ ૩૬૧
એલચી જાડીના નામો ૬૭
એલચી (ઝીણી) કાગીના નામો ૬૮

ઓ–ઔ

ઓગા ૩૩૧
ઓદ્દાલક મધ ૩૬૯
ઔદ્ભિદ જળ ૩૨૮

ક

કઈ ઋતુમા ક્યા માછલા નો ઉપયોગ ૩૦૯
કચૂરો ૭૪
કઠ ૩૬
કડુ ૩૧
કઢી ૩૧૯
કથીર ૨૨૩
કદંબ ૧૬૧
કપાસ ૧૧૬
કપિલો ૨૯
કપૂર ૫૬
કપૂરીમધુરી [illegible] ૮૧
કમળ ૧૫૪
કમળકંદ તથા કમળ દંડના મૂળ ૨૮૬
કમળકાકડી ૨૦૬
કયા રોગમા પાણી થોડ પીવુ ૩૪૨
કરકાભવ જળ ૩૩૫
કરમદો ૨૦૮
કરની ૨૬૯
કરજ (કૂરદદ) ૧૦૬
કરિયાતુ ૩૧
કરેણ (ધોળી-રાતી) ૧૦૧
કરેણ (પીળી) ૨૬૪
કરજ—બે જાતના ૧૧૦
કપૂરનાતી ૩૨૪
કમરંગ ૨૧૬
[illegible] ૧૪
કનિકા મત્સ્ય ૩૦૭
કસૂબો ૪૨
કસૂબાના બીજ ૨૬૫
કસૂબાનું તેલ ૩૬૧
કસૂબાના નામો ૨
કમેલુ ૨૮૬
કસ્તૂરી ૫૭
કળથી ૨૬૧
કંકોડી ૧૪૯
કંકોલ ૭૮
કંકોળા ૨૮૦
કરોના ૨૮૦
કાકચ કે પાડલ ૮૭
કાકડાશિંગી ૮૮
કાકડી ૨૭૩
કાકનાસા ૧૮૦
કાકમાચી ૧૪૦
કાકોલી ૨૬
કાચમો ૩૦૪
કાત્વ ૨૪૩
કાયફળ ૨૮
કારેલા (બે જાતના) ૨૭૭
કાનકૂટ ૨૪૮
કાસડો ૧૧૯
કાસુંદરો તથા તેના પાદ ૨૭૪
કાળીપાટ ૧૨૫
[illegible] ૧૪
કાળી માટી ૨૪૩
કાળા ઉંબરો ૧૭૩
કાગ ૨૬૩
કાચનાર તથા કોવિદાર ૧૯૬
કાજુ ૩૬૨
કાજુનુ પ્રપાનક ૩૨૯
કાજુવડા ૩૧૭
કાટાઅશેળિયો ૧૬૫
કાંશુ શેરડી ૩૭૧
કાતારેણુ શેરડી ૩૭૧
કાંસુ ૨૨૯
[illegible] ૬૫
કુમુદિની ૧૫૭
કુરંગ ૨૯૪
કુલિંજન (પાનની જડ) ૨૧
કુશ અથવા ડાભ ૧૨૦
કુજડો ૧૬૨
કુવાડિયો ૪૬
કુવાર ૧૩૫
[illegible]વેલ ૧૫૦
કુંક ૨૯૮
કુટશાલ્મલિ ૧૮૪
[illegible]માના પાદડા ૨૭૩
કુઓ ૧૪૮
કુવા વગેરેના માછલા ૩૦૯
કુવાડિયાના પાદડા ૨૭૩
કેમુક ૨૮૫
કેરડો ૧૮૬
કેવડીમોથ ૮૦
કેવડો ૧૬૩
કેવુ દૂધ ન પીવુ ૩૪૯
કેસર ૭૦
કેળ ૧૯૪
કેળાના ફૂલ ૨૭૪
કેળનો કંદ ૨૮૫
કોકમ ૨૧૭
કોઠ ૧૯૯
કોરા ૨૬૪
કોમી ૨૫૯
કોલ બોર ૨૦૩
કોશાફૂલ કે કોશાકાર શીંગડી ૨૭૧
કોશંબા ૨૯૨
કોગાની વડીઓ ૩૧૮
કોળુ ૨૭૫
કોળુ નાનુ ૨૭૫
કૌપજળ ૩૨૯
કૌંચાનુ ઝાડ ૧૧૨
ક્ષારત્રય (ત્રણ ખાર) ૫૬
ક્ષારદ્વય (બે ખાર) ૫૬
ક્ષારાષ્ટક (આઠ ક્ષારો) ૫૬
ક્ષીરકાકોલી ૨૬
ક્ષીરવિદારી ૧૨૨
ક્ષુદ્ર ધાન્ય ૨૬૩
ક્ષૌદ્ર મધ ૩૬૭

ખ

ખજૂરી (ખારેક) ૨૧૨
ખડસલિયાના પાદડા ૨૭૩
ખડસલિયો પિત્તપાપડો ૨૦૪
ખડી (ચાક) ૨૪૧
ખડી સાકર ૩૭૪
ખપાટ ૧૧૫
ખરખોડી મીઠી ૮૧
ખરબૂચ અથવા સકરટેટી ૧૯૭
ખલેલા (ખારેકડી) ૨૧૧
ખસખસ ૫૨
ખસખસનુ તેલ ૩૬૧
ખાખરો ૧૮૨
ખાટા ગોળ લીંબુ ૨૧૫
ખાપરિયુ ૨૪૨
ખારાનુ લૂણ ૫૪
ખાંડ ૩૭૪
ખીચડી ૩૧૧
ખીજડી ૧૮૮
ખુરસાણી થેરના પાદડા ૨૭૩
ખુરાસાણી વજ ૨૧
ખુરાસાની અજમો ૧૪
ખુરાસાની થેર ૮૯
ખેર ૧૭૮
ખેર (દુર્ગંધી) ૧૭૯
ખેર (ધોળા સારવાળો) ૧૭૮
ખોટા માછલા ૩૧૮
ખોળ (તલનુ) ૩૩૨

ગ

ગઈ કાલના દહીમાથી કરેલ ઘી ૩૫૭
ગજપીપર ૧૧
ગદભ ૧૮
ગરમી માછલીના ગુણો ૩૦૮
ગરણી કાળા તથા ધોળા ફૂલવાળી ૧૦૮
ગરમાળો ૯
ગર્ગર મત્સ્ય ૩૦૭
ગલકી ૨૦૭
ગલતોરા ૧૫૨
ગળજીભી ૧૫૧
ગળજીભીના પાદડા ૨૭૩
ગળી ૧૩૦
ગળો ૮૩
ગળોના પાંદડા ૨૭૩
ગધક ૨૩૫
ગધકોકિલા–ગધમાલતી ૭૯
ગધપલાશી–કપુરકાચની ૭૫
ગધપ્રસારણી–પ્રસારણી ૧૩૭
ગભારી–સીવણ ૮૬
ગંધી સમેરવો ૯૦
ગાજર ૨૮૪
ગાડર (ઘેટા) ૩૦૧
ગાડરનુ ઘી ૩૫૭
ગાડરનુ દૂધ ૩૪૬
ગાયનુ ઘી ૩૫૬
ગાયનુ દહી ૩૫૦
ગાયનુ દૂધ ૩૪૫
ગાજનુ દહી ૫૧
ગાગજળ ૩૦૫
ગુણકારી જળ કયુ? ૩૪૩
ગુદાશય ૨૯૦
ગુદ ૧૧૯
ગુગળ ૬૩
ગૂદા–ગૂદી ૨૧૦
ગેરુ ૨૪૧
ગોખરુ ૯૩
ગોમૂત્ર ૩૫૮
ગોમેદ ૨૪૬
ગોરખમુડી ૧૩૭
ગોરોચન ૭૧
ગોળ ૩૭૩
ગ્રામ્ય ૨૯૨
ગ્રીષ્મમા કયુ પાણી સારુ? ૩૪૧

ઘ

ઘઉ ૨૫૬
ઘઉલો ૭૬
ઘણા અર્થવાળા નામો ૩૮૦
ઘિનોડી ૨૭૮
ઘિનોડી (કડવી) ૨૮૧
ઘી ૩૫૬
ઘી કોને તથા કયા રોગ પર ન દેવુ ૩૫૮
ઘૂવડી ૩૩૨
ઘેટા (ઘબા) ૩૦૨
ઘોડાનુ માસ ૩૦૨
ઘોડાવજ ૨૦
ઘોડીનુ ઘી ૩૫૭
ઘોડીનુ દૂધ ૩૪૬

ચ

ચકલા ૨૯૮
ચણકબાબ ૮૦
ચણા ૨૫૯
ચણાની રોટલી ૩૧૫
ચણાનો ખાર ૫૪
ચણીબોર ૨૦૩
ચણેચી એટલે ચણાના પાદડા ૨૭૪
ચણોઠી રાતી ધોળી ૧૧૧
ચતુરમ્લ ૨૧૮
ચતુષ્ક ૧૧
ચતુર્બીજ ૧૯
ચવક ૧૧
ચપા ૧૬૦
ચમેલી ૧૫૯
ચાક (ખડી) ૨૪૧
ચાતુર્જાતક ૭૦
ચાર અર્થવાળા નામો ૩૮૦
ચારોળી ૨૦૫
ચિકાખાર્યું ૧૦૦
ચિત્રો ૧૨
ચિનાઈ કપૂર ૫૭
ચિચોડક ૧૧૩
ચીણો ૨૬૪
ચીભડુ ૧૯૫
ચીની ૨૬૭
ચુબક અથવા ચમક ૨૪૦
ચૂકો ૫૬,૨૭૧
ચેતકી હરડે ખાસ કોને? ૩
ચોખા ૩૩૨
ચોખા કે ભાત (રાધેલા) ૩૧૦
ચોપચીની ૨૧
ચોળા ૨૫૮
ચોમાસ જળ ૨૪૦

છ

છડીલો–પથ્થરફૂલ ... ૭૩
છાત્ર મધ ૩૬૮
છાશ ... ૩૨૯,૩૫૨
છાશયુક્ત માંસ રાંધવાની
રીત ૩૨૧
છુવારી ખારેક ... ૨૧૨
છૂંછ ... ૨૭૧

જ

જટામાંસી ૭૩
જલઆમળા ... ૨૦૪
જધરિયો ખાખરો ... ૧૮૭
જવાંહિયા કસ્તૂરી ... ૫૮
જલસરસડિયો ... ૧૮૭
જલેબી ૩૨૬
જવ .. ૨૫૫
જવખાર ... ૫૫
જવની ધાણી ... ૩૩૦
જવની રોટલી ૩૧૫
જવાસો ... ૧૬૧
જસત ૨૨૪
જળ ઉપરના વેલા ... ૧૫૮
જળપાન વિધિ ... ૩૪૨
જળ સેવાનો સમય ... ૩૪૨
જંગલી અડદ ... ૯૫
જંગલી મગ ... ૯૫
જંગલી હળદર ... ૪૪
જંઘાલના ગુણો ... ૯૦
જંઘાલની ગણતરી ... ૨૮૯
જાયફળ ૬૬
જાલિ ૩૨૯
જાવંત્રી ૬૭
જાસૂદ ૧૬૭
જાસૂદ રાતા ફૂલવાળી ૧૬૭
જાંગલપ્રાણીની જાતિ ૨૮૮
જાંબુ (મોટાં)નાં ઝાડ... ૨૦૨
જાંબુડી (નાની) ૨૦૨
જિયાપોતા ... ૧૮૦
જિંગિની ૧૮૧
જીવક ૨૫
જીવનીય ગણ ... ૯૬
જૂઈ ૧૬૦
જૂનું ઘી ૩૫૭
જૂનો ગોળ ... ૩૭૪
જેઠીમધ ... ૨૮

ઝ

ઝીણાં માછલાં (બહુ જ) ૩૦૮
ઝીપટો ... ૧૫૧
ઝૂમખડી ... ૨૭૭
ઝેરકોચલું ... ૨૦૧
ઝેર વગેરેથી મરેલા જાન-
વરનાં માંસ ... ૩૦૫
ઝેરી મધ ૩૬૯

ટ

ટંકણખાર ... ૫૫,૨૪૦
ટંકારી ૧૧૩
ટાકો ... ૨૬૯
ટિંડોરી ૨૭૯
ટિંબરુ ... ૧૮૭,૨૦૧

ડ

ડમરો ... ૧૬૯
ડાંભો (ધોળો રાતો)... ૨૬૮
ડુંગળી ... ૫૦
ડોલર ... ૧૬૬

ત

તગર ૬૨
તગરની ગાઠ ... ૭૭
તજ ... ૬૮
તમાલ ૨૮૧
તમાલપત્ર ૬૯
તરતના મારેલાં જાનવરોનાં
માંસ ૩૦૪
તરબૂચ ... ૧૯૬
તલ (કાળા, ધોળા, રાતા) ૨૬૧
તલની રોટલી ... ૩૧૫
તલનું તેલ .. - ૩૫૯
તલનો ખોળ ... ૩૩૨
તલવટ ૩૩૨
તલવણી (બે જાતની) ૧૪૮
તળેલું માંસ... ... ૩૨૨
તાડ ૧૯૮
તાડાગજળ ૩૩૯
તાપસેક્ષુ શેરડી ... ૩૭૧
તાપહરી ૩૧૨
તારમાક્ષિક (રૂપામખી) ૨૨૮
તાલીસપત્ર ... ૭૮
તાંદળજો ૨૬૯
તિનિશનેતર ... ૧૮૯
તિલક ૧૬૬
તુલસી (કાળી તથા ધોળી) ૧૬૮
તુવર ૨૫૯
તુવર (રાતા પૂલાંવાળી) ૨૬૨
તુવરનું તેલ ... ૩૬૦
તુષોદક ૩૬૨
તુંબડી (કડવી) ... ૨૭૬
તુંબડી (મીઠી) ... ૨૭૬
તુંબુરુ કે તુવર ફળ ... ૨૩
તૃણ ૧૮૧
તૂરિયાં ૨૭૭
તેજબલ ... ૩૫
તેતર (કાળાં તથા રાતાં) ૨૯૭
તેલના પરસ્પર વિરુદ્ધ
ગુણોનો સમન્વય ... ૩૬૦
તેલનું સ્વરૂપ ... ૩૫૯
તૌયાર જળ ... ૩૩૬
ત્રણ અર્થવાળાં નામો ૩૭૭
ત્રપુસ ૧૯૭
ત્રાયમાણ ૧૩૯
ત્રાંબું ૨૨૨
ત્રિકટુ ૭
ત્રિજાતક ૭૦
ત્રિફલાં ૭

થ

થેગી ૨૬૫

દ

દરિયાઈ લૂણ ... ૫૩
દરેક રોગ પર વિજયા
હરડે સારી ... ૩
દશમૂળ ૯૪
દહીં ૩૪૯
દહીં કઈ ઋતુમાં સારું
ને ખરાબ? ૩૫૨
દહીં સાકર કે ગોળ નાખેલ ૩૫૧

દંડમત્સ્ય ૩૦૭
દાડિમ ૨૦૯
દારુહળદર ૪૪
દારૂડી ... ૩૭
દાલ મધ ૩૬૯
દાળ ૩૧૧
દુગ્ધકૂપિકા ૩૨૬
દુધેલી ... ૧૪૬
દૂધ .. ૩૨૯, ૩૪૪
દૂધ ખાંડ, સાકર, ગોળ
નાખેલ ૩૪૮
દૂધ સેવવાના સમય ... ૩૪૮
દૂધના ફીણના ગુણો . ૩૪૯
દૂધની જુદી જુદી બનાવટ
ની ઓળખ .. ૩૪૭
દૂધની તર ૩૪૮
દૂધપાક ૩૧૨
દૂધપાક નાળિયેરનો ... ૩૧૨
દૂધમાંથી કાઢેલ ઘી ... ૩૫૭
દૂષિત જળને નિર્દોષ
કરવાના ઉપાયો ... ૩૪૩
દેડકાં . ૩૦૪
દેવદાર ૬૧
દ્રાક્ષ ૨૧૦

ધ

ધમાસો .. ૧૩૧
ધંતૂરો .. ૧૦૨
ધાણા ... ૧૬
ધાણાનું પ્રપાનક ... ૩૨૯
ધાન્ય ૨૫૧
ધાન્યામ્લ ૩૬૩
ધારાજ પાણી ... ૩૩૪
ધાવડી ૪૦
ધાવડો ... ૧૮૫
ધૂપ ૬૫
ધોળું જીરું ... ૧૪
ધોળો આકડો ... ૯૮
ધોળો એરંડો ... ૯૬
ધ્રામણ ... ૧૮૫
ધ્રો (ગાંઠાવાળી) ૧૨૨
ધ્રો (ધોળી) ૧૨૨
ધ્રો (લીલી) ૧૨૧

ન

નખલા તથા નખલી ... ૭૧
નગોડ (ધોળા તથા
કાળા ફૂલવાળી) ... ૧૦૮
નડસલ–ખરુ ... ૧૧૮
નદીનું જળ ... ૩૩૭
નલિકા અથવા પ્રવાલાકૃતિ-
સુગંધા ૮૩
નવો ગોળ ૩૭૪
નસોતર (કાળું) ... ૧૨૭
નસોતર (ધોળું) ... ૧૨૬
નંદીમુખી ૨૯૨
નાકછીંકણી .. ૧૫૨
નાગકેસર ૬૯
નાગપુષ્પી .. ૧૪૧
નાગરવેલ . ૮૫
નાનવી ૨૬૫
નાનો સમેરવો ... ૯૦
નારંગી ૨૦૦
નારિયેળી ... ૧૯૫
નાસપાત ... ૨૧૩
નિર્મળી ... ૨૧૦
નિંદિત જળ કયું? ... ૩૪૩
નિ સાર દૂધમાંથી
કરેલું દહીં ... ૩૫૧
નીલમ ... ૨૪૬
નેતર ૧૧૩
નેપાળા નાનાનું ઝાડ ૧૨૭
નેપાળા નાનાનું બીજ
નેપાળા મોટાનું ઝાડ ૧૨૮
નેપાળા મોટાનું બીજ
નૈર્ઝર જળ ... ૩૩૮
નોરવેલ ... ૩૪
ન્યંકુ ૨૯૫

પ

પકવડી ૩૨૦
પક્ષીઓ ૨૯૬
પક્ષીઓનાં નામો તથા
તેમના માંસના ગુણો ૨૯૬
પગવાળાં જળચરો ... ૨૯૩
પગવાળાં માછલાં ... ૩૦૮
પતંગ ૬૦
પદ્મક ૬૨
પદ્મિની ... ૧૫૫
પરવળ ૨૭૮
પરવળનાં પાંદડાં ... ૨૭૩
પરવાળાં ૨૪૭
પરસુલી–ઘઉંનો મેંદો ૩૧૩
પલાશી ... ૨૧
પર્ણમૃગ ૨૯૦
પુપંટી અથવા પદ્માવતી ૮૨
પહાડી પીલુ ૨૧૪
પંચકોલ ૧૨
પંચવલ્કલ... ... ૧૭૪
પંચામ્લ ૨૧૮
પંડોળા ... ૨૭૬
પાકા દૂધનું દહીં ... ૩૫૧
પાઠીન મત્સ્ય ... ૩૦૬
પાડો ૩૦૩
પાણી ૩૩૨
પાતાલગરુડી ૧૪૩
પાદી ૨૯૩
પાનું ૨૪૬
પાપડ ૩૧૬
પારસપીપળો ... ૧૭૧
પારેવાં ૩૦૦
પારો ૨૩૨
પાષાણભેદ ... ૪૦
પિત્તળ ૨૩૦
પિષ્ટિકા ૩૧૫
પિંડાર કે પિંડાલુ ... ૨૮૧
પીતચંદન ... ૫૯
પીધેલું પાણી પચવાના સમય ૩૪૪
પીપર . ૯
પીપરીમૂળ ૧૧
પીપળ ... ૧૭૩
પીપળો ... ૧૭૧
પીલુ ૨૧૩
પીલુડી નાની ૨૪
પીળિયો ૨૪૩
પીળો એરંડો ... ૬૧
પુષ્કરમૂળ ૩૭
પૂરિકા ૩૧૬
પૃથ્વી સંબંધી–ભૌમજળ ૩૩૭
પૃષત ૨૯૪

પોખરાજ ૨૪૬
પોતાની મેળે મરેલા જાનવરનું માંસ... ૩૦૫
પોથી ... ૨૬૭
પોયણાનાં બીજ ... ૨૦૭
પોયણી ... ૧૫૭
પોયણું ... ૧૫૭
પોળી ૩૧૩
પોક ૩૩૧
પૌતિક મધ ... ૩૬૮
પૌંઆ ૩૩૧
પૌંડ્રક શેરડી ... ૩૭૧
પ્રતુદો ... ૨૯૧,૨૯૮
પ્રદીપન ૨૪૯
પ્રપાનક ૨૭૮
પ્રસહો . . ૨૯૧
પ્રાવૃષ ઋતુમાં કયું પાણી સારું? ... ૩૪૧
પ્રોષ્ઠી માછલી ... ૩૦૮
પ્લવો ૨૯૨

ફ

ફટકડી ૨૪૦
ફણસ (પનસ) ... ૧૯૩
ફાલસાં ... ૨૦૮
ફેનિકા અથવા સુતરફેણી ૩૨૪

બ

બકરાં ૩૦૨
બકરીનું ઘી ... ૩૫૬
બકરીનું દહીં .. ૩૫૧
બકરીનું દૂધ ... ૩૪૬
બકાન ... ૧૦૫
બટમોગરો ૧૫૮
બટાઉડાં ૨૯૬
બટાટા ૨૮૨
બથવો ૨૬૭
બદામ ... ૨૧૩
બપોરિયો ... ૧૬૭
બહેડાં ૫
બળેલાં માછલાં ... ૩૦૯
બાટી ૩૧૪
બાણપુષ્પ ... ૨૬૫
બાવચી ... ૪૫
બાવળ ... ૧૭૯
બિજોરું ... ૨૧૪
બિડલૂણ ૫૩
બિલસ્થ ૨૯૦
બીલી ... ૮૬, ૧૯૯
બુંદીના લાડુ ... ૩૨૫
બૃહત્ પંચમૂલ ... ૯૦
બે અર્થવાળાં નામ ... ૩૭૫
બોટી બોરીંગણી ૯૨
બોસ્મપક ... ૫૮
બોડિયો કલાર ... ૧૫૩
બોડી અજમોદ ૧૪
બોરડી ... ૨૦૨
બોલસરી ... ૧૦૧
બોલસરી (મોટી) ... ૧.૧
બ્રહ્મપુત્ર ૨૫૦
બ્રાહ્મી ૧૪૭

ભ

ભકુર મત્સ્ય ... ૩૦૬
ભટેઉર ... ૭૮
ભરૂંડ ... ૭૮
ભારંગી ૩૯
ભાંગ ૫૧
ભાગરો ૧૩૮
ભિલામું ... ૫૦
ભૂતૃણ ૧૨૧
ભેંસનું ઘી.. ... ૩૫૬
ભેંસનું દહીં ... ૩૫૦
ભેંસનું દૂધ ... ૩૪૫
ભોજપત્ર . ૧૮૨
ભોજન ગણીતાં ઉકડા . ૨૮૧
ભોંયઆમલી ૧૪૭
ભોંયખજૂરી ... ૨૧૧
ભ્રામર મધ ... ૩૬૭

મ

મકાઈ ૨૬૦
મખાના ૨૦૭
મગ ૨૫૭
મગનાં લીલાં વડાં ... ૩૧૯
મગનાં વડાં... ... ૩૧૮
મગની વડીઓ ... ૩૧૮
મજીઠ ... ૪૧
મઠ ૨૫૯
મણશીલ ૨૩૮
મત્સ્યાક્ષી ૧૪૪
મથેલા દૂધના ગુણો ... ૩૪૯
મધ ૩૬૬
મધની ખાંડ ... ૩૭૪
મધુમાધવી ... ૧૬૨
મનોગુપ્તા શેરડી ... ૩૭૨
મરડાશિંગી (મેઢાશિંગી) ૧૪૨
મરવો ... ૧૬૮
મરી ૧૦
મસૂર ૨૫૯
મસ્તુ ૩૫૨
મહાશતાવરી ... ૧૨૪
મહાશફર મત્સ્ય ... ૩૦૮
મહુડો ... ૨૦૭
મંગુરી મત્સ્ય ... ૩૦૮
મંડ બનાવવાની રીત ૩૨૩
મંડક કે માંડા ... ૨૨
મદ્ય ૩૬૩
મદ્ય અમૃત જેવું છતાં રોગકારી ક્યારે? . ૩૬૬
મદ્ય પીવાથી થતી ચેષ્ટાઓ ૩૬૬
મદ્યની ગંધ નાશ કરવાનો ઉપાય ૩૬૬
માક્ષિક મધ .. ૩૬૭
માખણ ૩૫૫
માછલા ૨૯૩
માછલાના ઈંડાં . ૩૦૯
માણસનું મૂત્ર ... ૩૫૮
માણિક્ય ૨૪૬
માનકંદ ... ૨૮૫
માલકાંકણી ૩૬
માંસ ... ૨૮૭, ૩૨૦
માંસના ભેદો ... ૨૮૮
માંસને લોઢાના સોયાથી પકાવવાની રીત ... ૩૨૨
મીઠાં લીંબુ ૨૧૬
મીઠી ખરખોડી ૯૪, ૨૮૧
મીણ ૩૭૦
મીંઢળ ... ૩૩
મીંઢીઆવળ ઘોળી ૧૪૯
મુચકુંદ ૨૬૬

મુરામાંસી ૭૫
મુસલી ૧૧૪
મુસીખારેક ... ૨૧૨
મુંજની જાત પાન આજરિયું ૧૧૮
મુંડીના ગુણો ... ૨૯૫
મૂળા ૨૮૩
મૂળાનાં પાંદડાં .. ૨૭૨
મૂત્રના વિષયમાં સામાન્ય સૂચન ૩૫૯
મૃગોની જાતિઓ ... ૨૮૯
મેથી ૧૮
મેદા તથા મહામેદા ... ૨૫
મોગરો ૧૬૨
મોચિકા મત્સ્ય ... ૩૦૬
મોટા ગજ... ... ૧૭૫
મોતી ૨૪૭
મોતીચૂરના લાડુ ... ૩૨૫
મોથ ૭૪
મોર ૨૯૯
મોરથુથુ ૨૨૯
મોરવેલ ૧૩૯
મોરશિખા ૧૫૪
મોસમી ગુલાબ . ૧૫૮

ય

યવાન અજમો ... ૧૩
યાવનાલ-જુવાર ૨૬૫

ર

રગતરોહીડો ... ૧૭૯
રતવેલિયો ... ૧૫૦
રતાળુ (લાંબા તથા પાતળા) ૨૮૩
રતાંજલિ ૫૯
રત્નો ૨૪૪
રત્નોના ગુણો . ૨૪૭
રસવતી ૪૪
રસાયણ ગુણ માટેનો હરડેનો પ્રયોગ ... ૫
રાઈ (કાળી, રાતી) ... ૬૧૨
રાઈ(કાળી, રાતી)નું તેલ ૩૬૦
રાજગરો ૨૬૪
રાજાવર્ત ૨૪૦
રાજીવ ૨૯૫
રાણ ૨૦૬
રાતા આકડો ... ૯૮
રાતો એરંડો ... ૯૬
રાત્રે દહીં ન ખવાય છતાં ક્યા પદાર્થો સાથે ખવાય ૩૫૧
રામબાવળ ૧૬૩
રાસ્ના ૩૩
રાળ ૬૫
રાળનું તેલ ૩૬૧
રાંધેલા માંસના રસના ગુણો ૩૩૨
રિંસામણી ૧૪૬
રીંગણી ૨૮૦
રૂપામખી (તારમાક્ષિક) ૨૨૮
રૂપું ૨૨૧
રેણુકા ૭૭
રેતી ૨૪૧
રોગ પ્રમાણે શીતળ જળના ગુણદોષ ... ૩૪૨
રોઝ ૨૯૪
રોટલી ૩૧૪
રોહિણી ૧૧૦
રોહિત મત્સ્ય ... ૩૦૬
રૌહિષ ... ૧૨૦

લ

લઘુ પંચમૂલ ... ૯૪
લનાઝડા ૨૯૭
લવારો ૧૫૯
લવિંગ .. ૬૭
લસણ .. ૪૮
લસણિયો ૨૪૭
લાખ ૪૨
લાજ ૩૩૧
લાપસી ... ૩૧૪
લામજ્જક ૭૯
લાવા ૨૯૭
લામા લીંબુ ૨૧૫
લીંબડો ૧૦૪
લીંબુનું અથાનક ... ૩૨૮
લુણી (નાની-મોટી-ખાટી) ૨૭૦
લોહાનુ કિટ્ટ (મંડૂર) ૨૨૭
લોઢું .. ૨૨૫
લોધ્ર અને પાટિયા લોધર ૪૭

વ

વટપત્રી (પાષાણભેદ) ૧૪૪
વટાણા ૨૬૦
વટાણાનાં પાંદડાં ... ૨૭૪
વડ ૧૭૧
વડાં ૩૧૭
વણ- ૧૧૬
વત્સનાભ ૨૪૮
વરસાદનું જળ ... ૩૪૧
વરિયાળી ૧૭
વર્મિમત્સ્ય, ... ૩૦૭
વસંતમાં કયું જળ સારું . ૩૪૧
વંદા (આંદા) ... ૧૪૩
વંશક શેરડી ... ૩૭૧
વંશબીજ ... ૨૬૪
વંશલોચન ૨૩
વાપ્યજળ ૩૩૯
વાયવરણો ૧૮૬
વારાહીકંદ ... ૧૨૨,૨૮૫
વારણી ૩૬૫
વાલ ૨૫૮
વાયોળ (બે જાતની ધોળી તથા કાળી) ... ૨૭૯
વાવડિંગ ... ૨૨
વાળો (સુગંધી) ... ૭૨
વાળો (કાળો-પીરણ) ... ૭૨
વાંસ ૧૧૭
વિકલા ૨૦૬
વિકિર જળ ... ૩૪૦
વિધિ વિના દહીં ખાવાથી નુકસાન ૩૫૨
વિષ (સ્થાવર) ... ૨૪૮
વિષ્કિર ૨૯૧
વેહમિકા રોટલી ... ૩૧૫
વેલિયો પીપળો ... ૧૭૨
વેસણ ૩૨૦
વ્રીહિધાન્ય ૨૫૩

શ

શણપુષ્પી ૧૩૯
શતપોરક શેરડી ... ૩૭૧
શતાવરી ૧૨૪
શરદમાં કયું પાણી સારું ? ... ૩૪૧
શરપંખો ૧૩૦
શરુ ૧૭૫
શફુલી મત્સ્ય ... ૩૦૭
શંખાવલી ૧૪૫

શાક પકાવવાની રીત ૩૨૩
શાખોટ ૧૮૬
શાતલો થેર ... ૧૦૦
શા પર તાજું જ ઘી
વાપરવું? ... ૩૫૮
શાલિચોખા .. ૨૫૧
શાલિધાન્ય ... ૨૫૧
શિખંડ (શ્રીખંડ) ... ૩૨૭
શિલાજિત ... ૨૨૧
શિવારસ—સોઆન ... ૬૬
શિંડાકી ૩૬૩
શિંબી ધાન્ય ૨૫૬
શુક્ત ૩૬૩
શીધુ ૩૬૫
શીમળાનાં ફૂલ ... ૨૭૫
શીમળો ૧૮૪
શીશમ ... ૧૭૬
શીંગોડાં ... ૨૦૭
શુદ્ધ માસ પકાવવાની રીત ૩૨૦
શૂકધાન્ય ... ૨૫૬
શૃગાટક માસ .. ૩૨૨
શૃંગિક ... ૨૪૯
શૃંગી મત્સ્ય ... ૩૦૭
શેડકઢ્યું દૂધ ... ૩૪૬
શેતાઈ – .. ૨૯૫
શેતૂત .. ૨૦૮
શેરડી ૩૭૦
શેવાળ ૧૫૮
શેર હરડે કઈ? ૪

ષ

ષડ્રસ ૧૩
ષષ્ટિક ૨૫૪

સ

સક્તુ ૨૪૯
સમુદ્રફીણ ... ૨૪
સમુદ્રશોષ ... ૧૧૪
સમેરવો ... ૯૦
સરગવાનાં ફૂલ તથા મધ ૨૭૫
સરગવાની શીંગ ... ૨૮૦
સરગવો કાળો, ધોળો, રાતો ૧૦૭
સરનું લક્ષણ ... ૩૫૨
સર ... ૩૫૨
સરસડો ... ૧૭૪
સરસવ (રાતા અને ધોળા) ૨૬૨
સરસવનાં પાંદડાં ... ૨૭૪
સરસવની ડાંડલી ... ૨૮૨
સરસવનું તેલ ... ૩૬૦
સરોવરનું જળ ... ૩૩૮
સર્પાક્ષી ૧૪૫
સર્પે કરડેલા જાનવરનું તથા
સુકાયેલું માંસ ૩૦૫
સસનું ૨૯૫
સહદ્રક માંસ ... ૩૨૧
સંચળ ૫૪
સંધાન—આથો ... ૩૬૨
સંપાવ ૩૨૩
સંન્વેદજ શાકો ... ૨૮૭
સાકર (ધોળી તથા ખાંડ) ૩૭૪
સાકરનું સરબત ... ૩૨૮
સાકરિયા ખાંડ ... ૩૭૪
સાગ ... ૧૮૯
સાજીખાર ... ૫૫
સાટોડી ધોળી ... ૧૩૫
સાટોડી રાતા ફૂલવાળી ૧૩૬
સાઠી ચોખા .. ૨૫૫
સાથવો . .. ૩૩૦
સાબરનું માંસ ... ૨૯૫
સામુદ્ર જળ ... ૩૩૫
સામો ... ૨૬૪
સાંભરલૂણ ... ૫૩
સિલંધ મત્સ્ય . ૩૦૬
સિંદૂર ૨૨૦
સિંધાલૂણ ... ૫૨
સીસું ૨૨૪
સુકાયેલાં માછલાં .. ૩૮૯
સુખડ ... ૫૮
સુદર્શન ... ૧૫૩
સુનિષણ્ણક ... ૨૭૨
સુરમો ... ૨૩૯
સુરા ૩૬૫
સુવેમાની સુંઠી ખારેક ૨૧૨
સુવા ... ૧૭
સુંવાળી ૩૨૫
સૂરણ ૨૮૨
સૂર્યમુખી ... ૧૪૧
સૂંઠ ૭
સેવ ... ૩૧૩
સેવના લાડુ ... ૩૨૫
સેવફળ ... ૨૧૩
સોનાગેરુ ૨૪૧
સોનામખી ૨૨૭
સોનું ૨૧૯
સોપારી ૧૯૭
સોમવલ્લી ૧૪૨
સોરઠી માટી ... ૨૪૨
સૌરાષ્ટ્રિક ૨૪૯
સૌવીર બોર ૨૦૩,૩૬૨
સ્ત્રીનું ઘી ૩૫૭
સ્ત્રીનું દૂધ ૩૪:
સ્થલકમળ ... ૧૫૭
સ્વર્ણવલ્લી—સોનવેલ ૧૧૬
સ્રોતાંજન ૨૩૯

હ

હનુમાનવેલો ... ૧૧૬
હરડે ... ૧
હરણીનું દૂધ .. ૩૪૬
હરતાલ ... ૨૩૮
હરફારેવડી ... ૨૦૪
હરિણ ૨૯૪
હરીસા માંસ ... ૩૨૧
હસ્તિકર્ણી ૧૮૫
હજાર ... ૪૨
હંસરાજ ... ૧૪૨
હારસાંકળ અથવા
હારસીંગાર ... ૧૩૪
હાથણીનું દૂધ ... ૩૪૬
હારિદ્ર ૨૪૯
હારિલ ૨૯૮
હાલાહલ ૨૪૯
હિલમોચિકા ... ૨૭૧
હિંગ ૧૯
હિંગળો ૨૩૪
હિંગુપત્રી ૧૪૪
હીરાકસી ૨૪૨
હીરાદખણ ... ૧૭૭
હીરાબોળ ૨૪૩
હીરો ૨૪૫
હેમંતમાં કયું પાણી સારું? ૩૪૧
હેમજળ ૩૩૬
હોલાં (બે જાતનાં) ૨૯૯

પંડિત ભાવમિશ્ર–વિરચિત

ભાવપ્રકાશ-નિઘંટુ[1]

૧. હરીતક્યાદિવર્ગ

હરડેની ઉત્પત્તિ વગેરેના પ્રશ્નો

इति रसगुणवीर्यविपाकप्रभावाणां स्वरूपाण्यभिधाय कस्मिन् द्रव्ये के रसगुणविपाकप्रभावाः सन्तीति बोधयितुं द्रव्यगतान् रसगुणवीर्यविपाकप्रभावानाह । तत्र प्रथमं हरीतक्या उत्पत्तिनामलक्षणगुणानाह–दक्षमिति–એમ રસ ગુણ વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવોના સ્વરૂપો કહીને કયા દ્રવ્યમા કયા રસ, ગુણ વીર્ય વિપાક તથા પ્રભાવ રહેલા છે, તે જણાવવા માટે દ્રવ્યમા રહેલા રસ ગુણ વીર્ય, વિપાક તથા પ્રભાવ કહે છે તેમા પ્રથમ હરડેની ઉત્પત્તિ નામો લક્ષણો તથા ગુણો 'दक्ष' ઇત્યાદિ શ્લોકોમા જણાવે છે

दक्षं प्रजापतिं स्वस्थमश्विनौ वाक्यमूचतुः ।
कुतो हरीतकी जाता तस्यास्तु कति जातयः ॥१॥
रसाः कति समाख्याताः कति चोपरसाः स्मृताः ।
नामानि कति चोक्तानि किंवा तासां च लक्षणम् ॥
के च वर्णा गुणाः के च का च कुत्र प्रयुज्यते ।
केन द्रव्येण संयुक्ता कांश्च रोगान् व्यपोहति ॥३॥
प्रश्नमेतद्यथा पृष्टं भगवन् वक्तुमर्हसि ।
अश्विनोर्वचनं श्रुत्वा दक्षो वचनमब्रवीत् ॥४॥

अन्वय–(एकदा) अश्विनौ स्वस्थं दक्षं प्रजापतिं वाक्यम् ऊचतुः– हरीतकी कुतः जाता ? तस्याः तु जातयः कति (सन्ति) ? रसाः कति समाख्याताः ? च उपरसाः कति स्मृताः ? नामानि च कति उक्तानि ? तासां च लक्षणं किंवा (चोक्तम्) ? के च वर्णाः ? के च गुणाः ? का च कुत्र प्रयुज्यते ? केन च द्रव्येण संयुक्ता (सती) कान् रोगान् व्यपोहति ? हे भगवन् ! एतत् प्रश्नं यथा पृष्टं (तथा) वक्तुम् अर्हसि ' अश्विनोः वचनं श्रुत्वा दक्षः वचनम् अब्रवीत् ॥

એકવેળા સ્વસ્થ બેઠેલા દક્ષપ્રજાપતિને અશ્વિનીકુમારોએ પૂછ્યુ, કે 'હરડે કયા પદાર્થમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે ? તેની જાતો કેટલી છે ? તેમા રસ કેટલા કહ્યા છે ? ઉપરસ કેટલા માન્યા છે ? તેના નામો કેટલા કહ્યા છે ? તેઓનુ લક્ષણ શુ છે ? તેઓના વર્ણ અને ગુણો કયા કયા છે ? કઈ હરડેનો કયા ઠામમા ઉપયોગ થાય છે ? એ હરડે કયા પદાર્થની સાથે મળ્યાથી કયા રોગોને મટાડે છે ? હે મહારાજ ! આ અમારા પ્રશ્નના બરાબર ઉત્તરો આપે દેવા ઘટે છે ' એવુ અશ્વિની કુમારોનુ વચન સાભળી દક્ષપ્રજાપતિએ આ વચન કહ્યુ ૧–૪

હરડેની ઉત્પત્તિનુ કથન

पपात बिन्दुर्मेदिन्यां शक्रस्य पिबतोऽमृतम् ।
ततो दिव्यात् समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी ॥५॥

अन्वय–शक्रस्य अमृतं पिबतः मेदिन्यां बिन्दुः पपात ततः दिव्यात् सप्तजातिः हरीतकी समुत्पन्ना ॥

ઇંદ્ર જ્યારે અમૃત પીતા હતા, ત્યારે પૃથ્વી પર (તે અમૃતનુ) ટીપુ પડ્યુ હતુ, તે દિવ્ય ટીપામાથી સાત જાતની હરડે ઉત્પન્ન થઈ છે ૫

હરડેના નામો, જાતિ તથા આકૃતિ વગેરે

हरीतक्यभया पथ्या कायस्था पूतनामृता ।
हैमवत्यव्यथा चापि चेतकी श्रेयसी शिवा ॥६॥

---

૧ આ ભાવપ્રકાશનિઘંટુ એ પંડિત ભાવમિશ્ર ભાવપ્રકાશગ્રંથમા હરીતક્યાદિવર્ગથી આરંભી અનેકાર્થ–નામવર્ગ સુધીના ૨૩ વર્ગોમા લગભગ ઘણીખરી ઔષધિઓ ધાતુઓ ઉપધાતુઓ રસો ઉપરસો રત્નો ઉપરત્નો વિષો તથા ઉપવિષો આદિના પર્યાયનામોનો એકત્ર અર્થ કહેવા રચેનો એક સંગ્રહ અથવા શબ્દકોષ જ છે જેમા પ્રથમ હરીતકી–હરડેના પર્યાયનામોથી શરૂઆત કરી લગભગ બધી ઔષધિ આદિના પર્યાયનામો તથા ગુણદોષ બતાવી તે તે ઔષધિ આદિનો કયા કયા રોગો પર ઉપયોગ થાય છે તે પણ દર્શાવેલ છે એ ઉપરાત તે તે એકએક પર્યાયનામનો અર્થ વ્યાકરણદૃષ્ટિએ કેવો થાય છે, તેમ જ તે તે નામ વ્યાકરણ દ્વારા કઈ રીતે સિદ્ધ થયેલ છે અને તે તે નામ પાડવામા શુ કારણ છે, તે જાણવા અહી ભાષાતરની નીચે અર્થ સહિત સંસ્કૃત કૃદન્તતદ્ધિત–વ્યુત્પત્તિઓ તથા સામાસિક વિગ્રહો અપાયેલ છે

वयस्था विजया चापि जीवन्ती रोहिणीति च ।
विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽभया ॥ ७ ॥
जीवन्ती चेतकी चेति विज्ञेयाः सप्त जातयः ।
अलाबुवृत्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी स्मृता ॥८
पूतनाऽस्थिमती सूक्ष्मा कथिता मांसलाऽमृता ।
पञ्चरेखाऽभया प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ॥ ९ ॥
त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः ।
विजया सर्वरोगेषु रोहिणी व्रणरोहिणी ॥ १० ॥
प्रलेपे पूतना योज्या शोधनार्थेऽमृता हिता ।
अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती सर्वरोगहृत् ॥११
चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथायुक्तं प्रयोजयेत् ।
चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णतः ॥१२
षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद्गन्धेन भेदयेत् ॥१३॥
काचित्स्पर्शेन दृष्ट्वाऽन्या चतुर्धा भेदयेच्छिवा ।
चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः ॥ १४ ॥
भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ।
चेतकी तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः ।
तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥

अन्वय–हरीतकी अभया पथ्या कायस्था पूतना अमृता हैमवती अव्यथा अपि च चेतकी श्रेयसी शिवा वयस्था विजया अपि च जीवन्ती च रोहिणी इति (नामानि), विजया च रोहिणी पूतना च अमृता अभया जीवन्ती च चेतकी इति सप्त जातय एव विज्ञेया । (तत्र) अलाबुवृत्ता विजया, (या) वृत्ता सा रोहिणी स्मृता, अस्थिमती सूक्ष्मा पूतना कथिता, मांसला अमृता, पञ्चरेखा अभया, स्वर्णवर्णिनी जीवन्ती प्रोक्ता, त्रिरेखा चेतकी ज्ञेया, इयं सप्तानाम् आकृतिः, विजया सर्वरोगेषु हिता, रोहिणी व्रणरोहिणी, पूतना प्रलेपे योज्या, अमृता शोधनार्थे हिता, अभया अक्षिरोगे शस्ता, जीवन्ती सर्वरोगहृत्, चूर्णार्थे चेतकी शस्ता, यथायुक्तं प्रयोजयेत्, चेतकी वर्णेन द्विविधा प्रोक्ता, शुक्ला च कृष्णा, शुक्ला षडङ्गुला आयता, कृष्णा तु एकाङ्गुला स्मृता, काचित् आस्वादमात्रेण भेदयेत्, काचित् गन्धेन भेदयेत्, काचित् स्पर्शेन, अन्या दृष्ट्वा (इत्येवं) चतुर्धा शिवा भेदयेत् । ये नरा (च) पशुपक्षिमृगादय (अपि) चेतकीपादपच्छायाम् उपसर्पन्ति, (ते) तत्क्षणात् एव भिद्यन्ते, चेतकी तु देहिनः हस्ते यावत् धृता तिष्ठति, तावत् प्रभावात् वेगैः तु भिद्येत, अत्र संशयः न (अस्ति) ॥

હરીતકી,[૧] અભયા,[૨] પથ્યા,[૩] કાયસ્થા,[૪] પૂતના,[૫] અમૃતા,[૬] હૈમવતી,[૭] અવ્યથા,[૮] ચેતકી,[૯] શ્રેયસી,[૧૦] શિવા,[૧૧] વયસ્થા,[૧૨] વિજયા,[૧૩] જીવંતી,[૧૪] અને રોહિણી[૧૫] એટલાં હરડેનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી અને ચેતકી, એમ સાત હરડેની જાતો જ જાણવી.

તેમા જે તુંબડા જેવી ગોળ હોય તે વિજયા; સાધારણ ગોળ હોય તે રોહિણી; જે મોટા ઠળિયાવાળી તથા પાતળી હોય તે પૂતના; જાડા ગર્ભવાળી હોય તે અમૃતા; પાંચ રેખાવાળી હોય તે અભયા; સોના જેવા રંગવાળી હોય તે જીવંતી, અને ત્રણ રેખાવાળી હોય તે ચેતકી કહેવાય છે; આમ હરડેની સાત જાતોની આકૃતિ સમજવી.

(આ સાતે જાતિના અલગ અલગ ઉપયોગ:) વિજયા સઘળા રોગો પર વપરાય છે, રોહિણી વ્રણને રુઝાવનારી છે, પૂતના લેપમા વપરાય છે, અમૃતા રેચ માટે હિતકારી છે, અભયા આંખોના રોગમાં વખણાય છે, જીવંતી સઘળા રોગોને દૂર કરનારી છે અને ચેતકી ચૂર્ણ માટે ઉત્તમ છે; આમ યથાયોગ્ય તેઓને વાપરવી. ચેતકી રંગે બે પ્રકારની કહી છે: ધોળા રંગવાળી અને કાળા રંગવાળી. ધોળી છ આંગળ લાંબી, અને કાળી એક આંગળની માની છે. કોઈક હરડે માત્ર ખાવાથી, કોઈક માત્ર ગંધથી, કોઈક માત્ર સ્પર્શથી અને કોઈક માત્ર જોવાથી–એમ ચાર પ્રકારોથી હરડે રેચ લગાડે છે. જે મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી કે મૃગ વગેરે કોઈ પણ પ્રાણી ચેતકીના ઝાડની છાયામા જાય છે, તેઓને તે જ ક્ષણે રેચ લાગે છે ચેતકીને માણસ જેટલીવાર હાથમા રાખે, તેટલીવાર તેના પ્રભાવથી તેને ઝાડા થાય છે, એમાં સંશય નથી. ૬–૧૫

હરડેના આ પંદર નામો તેના ગુણ પ્રમાણે બરાબર બંધબેસતા અર્થવાળા છે, તે જાણવા તેમની વ્યુત્પત્તિ જાણવી જરૂરી છે, એટલે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ તેમની વ્યુત્પત્તિ કે વ્યાખ્યા આ રીતે થાય છે:

૧. हरति सर्वान् रोगान् इति हरीतकी–हृञ् हरणे–'हृश्याभ्या०' (हैम–उणा० ७९) इति ईतक् प्रत्यय– જે સર્વ રોગોને દૂર કરે છે, અથવા–'हरिर्वर्णो इतो यस्याम् इति हरीतकी–संज्ञायां कन्, गौरादि–

જેમા પિંગળો વર્ણ મળેલો હોય છે તેથી હરીતકી.

૨. नास्ति भय यस्या सेवनात् रोगेभ्य इति अभया–જેના સેવનથી કોઈ રોગનો ભય રહેતો નથી, તેથી અભયા–હરડે

૩. पथ अनपेता इति पथ्या, 'धर्मपथ्यर्थे'ति यत्–टाप्–આયુર્વેદના કે શરીરના હિતના માર્ગથી જે કદી દૂર થઈ નથી–સર્વ રીતે હિતકારી છે, તેથી પથ્યા–હરડે

૪. कायस्तिष्ठति अनया इति कायस्था–'घजर्थे कविधानम्' इति वार्तिकात् क–टाप् જેના સેવનથી શરીર ખૂબ સ્વસ્થ–નીરોગી રહે છે, તેથી કાયસ્થા.

૫ पूत करोति पूतयति–तत्करोतीति णिच्–पूतयति शरीरम् मलादिशोधनेन–इति पूतना, 'बहुलमन्यत्रापी'ति औणादिको युच्, टाप् મળ આદિની શુદ્ધિ કરી શરીરને નિર્મળ અથવા દોષોથી રહિત–નીરોગી કરે, અથવા पूत करोति व्रणम्–જે પોતાના લેપથી વ્રણને શુદ્ધ કરે–રૂઝવે છે, તેથી પૂતના–હરડે

૬. 'न म्रियन्ते मनुजा अकालमरणादिना यया इति अमृता–'तनिमृङ्भ्या किच्' इति औणादिकस्तन्–टाप्–જેના સેવનથી માણસો અકાળ મૃત્યુ વગેરેથી કમોતે મરે નહિ, તેથી અમૃતા–હરડે.

૭. हिमवति जाता इति हैमवती–तत्र जात इति अण्–ङीप्–હિમાલયમા જે નીપજે છે, તેથી હૈમવતી

૮. न व्यथा यस्या सेवनेन सा अव्यथा–જેના સેવનથી કોઈ પીડા કે રોગ કદી થાય નહિ તેથી અવ્યથા–હરડે.

૯ चेतयति–सम्यक् ज्ञान करोति इति चेतकी–ण्वुल्, गौरादि–જેનું સેવન કરવામા આવે તો મનુષ્યમા ઉત્તમ જ્ઞાન જે વધારે છે, તેથી ચેતકી–હરડે.

૧૦ अतिशयेन प्रशस्ता सर्वर्तुकालेषु इति श्रेयसी–ईयसुन्, प्रशस्यस्य श्र, 'उगितश्चे'ति ङीप्–હરકોઈ ઋતુના કાળમા જે અસત ઉત્તમ જ અસર કરે છે–સર્વ પ્રકારે હિતકારી છે, તેથી શ્રેયસી–હરડે

૧૧. शिव करोति सर्वेषाम् इति शिवा–'तत्करोति॰' इति णिच्, पचाद्यच्, टाप्–હરકોઈ માણસનું જે કલ્યાણ જ કરે છે, દરેકને સુખકારક છે, તેથી શિવા–હરડે

૧૨. वय–यौवन तिष्ठति अनया इति वयस्था–अन्यत्रापि घञर्थे क टाप्–જેને લીધે માણસનું યૌવન જીવન પર્યન્ત ટકી રહે છે–તેથી વયસ્થા–હરડે.

૧૩ 'विजयते सर्वान् रोगान् इति विजया–अच् टाप्–દરેક રોગને જીતે–કદી હાર જ ન દે'–તેથી વિજયા–હરડે.

૧૪. 'जीवति चिरकालम् अमृतजातत्वात् इति जीवन्ती'–शतन्ताद्ङीप्–જે અમૃતથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી લાંબો કાળ જીવે છે, તેથી જીવન્તી–હરડે.

૧૫. रोहति अमृतसम्बन्धेन इति रोहिणी–ग्रहादित्वात्–णिनि, ऋन्नेति ङीप्–અમૃતસ્વરૂપે જે ઊગે છે, તેથી રોહિણી અથવા अवश्यं रोहति व्रणे मांसादि यस्या लेपेन इति रोहिणी–જેના લેપથી વ્રણમાં અવશ્ય માંસાદિ ઊગે–જેનાથી વ્રણ રુઝાય છે, તેથી રોહિણી હરડે.

ચેતકી હરડે ખાસ કોને ?

नृपाणां सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् ।
चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी ॥१६॥

अन्वय–नृपाणां सुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषां चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचनी (ज्ञेया) ॥

રાજા, કોમળ માણસો, શરીરમાં દૂબળા અને જેઓને ઔષધ ગમતું ન હોય, તેઓ માટે ચેતકી બહુ જ ઉત્તમ છે; કારણ કે તે હિતકારી છે અને સુખપૂર્વક રેચ લગાડનારી છે. ૧૬

દરેક રોગ પર વિજયા હરડે સારી

सप्तानामपि जातीनां प्रधाना विजया स्मृता ।
सुखप्रयोगा सुलभा सर्वरोगेषु शस्यते ॥ १७ ॥

अन्वय–सप्तानाम् अपि जातीनां विजया प्रधाना स्मृता, सुखप्रयोगा सुलभा (च सती) सर्वरोगेषु शस्यते ॥

હરડેની સાતે જાતિઓમાં વિજયા મુખ્ય મનાયેલી છે, કારણ કે તે મળવી સહેલી છે, તેનો પ્રયોગ પણ સહેલો છે. અને સઘળા રોગો પર તે વખણાય છે. ૧૭

હરડેના ગુણો

हरीतकी पञ्चरसा लवणा तु न वर्तते ।
रूक्षोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ॥१८
चक्षुष्या लघुरायुष्या बृंहणी चानुलोमिनी ।
श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरक्रिमीन् ॥ १९ ॥
वैस्वर्यग्रहणीरोगविबन्धविषमज्वरान् ।
गुल्माध्मानतृषाच्छर्दिहिक्काकण्डूहृदामयान् ॥२०॥
कामलां शूलमानाहं प्लीहानं च यकृत्तथा ।
अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातं च नाशयेत् ॥२१

अन्वय–हरीतकी पञ्चरसा (अस्ति), लवणा तु न वर्तते, (तथा च) रूक्षा उष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी चक्षुष्या लघु आयुष्या बृंहणी अनुलोमिनी च (सती) श्वासकासप्रमेहार्शःकुष्ठशोथोदरक्रिमीन्, वैस्वर्य-

ग्रहणीरोगविबन्धविषम-ज्वरान् गुल्माध्मानतृषाच्छर्दिहिक्का-कण्डूहृदामयान्, कामलां शूलम् आनाहं प्लीहानं तथा च यकृत्, अश्मरीं च मूत्रकृच्छ्रं च मूत्राघातं नाशयेत् ॥

હરડે ખારા રસ સિવાય બાકીના પાંચે રસવાળી છે; વળી તે રૂક્ષ, ગરમ, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી, બુદ્ધિને હિતકારી, મધુર પાકવાળી, રસાયનરૂપ, આંખોને હિતકારી, આયુષને વધારનારી, શરીરનાં તત્ત્વોને વધારનારી તથા પવનને સવળો કરનારી છે; તેમજ શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ, અરશ, કોઢ, સોજા, પેટના કીડા, સ્વરભંગ, ઝાડાનો રોગ, મળબંધ, વિષમજ્વર, ગોળો, પેટનો તથા પેડુનો આફરો, તરશ, ઊલટી, હેડકી, ચળ, હૃદયના રોગ, કમળો, શૂળ, બરળ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, પાણવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત, એટલા રોગોનો નાશ કરે છે. ૧૮-૨૧

હરડે ત્રણે દોષને દૂર કરે છે, તેનાં કારણો

स्वादुतिक्तकषायत्वात्पित्तहृत्कफहृत्तु सा ।
कटुतिक्तकषायत्वादम्लत्वाद्वातहृच्छिवा ॥ २२ ॥

अन्वय –सा तु शिवा स्वादुतिक्तकषायत्वात् पित्तहृत् कटुतिक्तकषायत्वात् कफहृत् अम्लत्वात् वातहृत् (प्रोक्ता)॥

હરડેમાં મધુર, તીખો અને તૂરો રસ હોવાને લીધે તે (ખાવાથી) પિત્ત દૂર કરે છે, તીખો, કડવો અને તૂરો રસ હોવાને લીધે કફ દૂર કરે છે, અને ખાટો રસ હોવાને લીધે વાયુને પણ દૂર કરે છે. ૨૨

पित्तकृत्कटुकाम्लत्वाद्वातकृन्न कथं शिवा ।
प्रभावाद्दोषहन्तृत्वं सिद्धं यत्तत्प्रकाश्यते ॥ २३ ॥
हेतुभिः शिष्यबोधार्थं नापूर्वं क्रियतेऽधुना ।
कर्म्मान्यत्वं गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रयभेदतः ॥ २४ ॥
यतस्ततो नेति चिन्त्यं धात्रीलकुचयोर्यथा ।

अन्वय –शिवा कटुकाम्लत्वात् पित्तकृत् वातकृत् कथं न ? (इति चेदुच्यते) प्रभावात् दोषहन्तृत्वं यत् सिद्धं तत् शिष्यबोधार्थं हेतुभिः प्रकाश्यते, अधुना अपूर्वं न क्रियते । यथा धात्रीलकुचयोः गुणैः साम्यम् कर्म्मान्यत्वं आश्रयभेदतः दृष्टं (तथा शिवायाः गुणैः साम्यम् कर्मान्यत्वम् आश्रयभेदतः) यतः (अस्ति) ततः न इति चिन्त्यम् ॥

'હરડે તીખા અને ખાટા રસવાળી હોવાથી વાયુને અને પિત્તને કેમ ન ઉત્પન્ન કરે' એવી અહીં શંકા ન કરવી; કારણ કે તેના <u>પ્રભાવને</u> લીધે દોષોને હણનારપણું તેનું જે સિદ્ધ જ છે, તે જ અહીં શિષ્યોને સમજાવવા કારણો દેખાડી અમે પ્રકાશ કરીએ છીએ; તે હમણાં કંઈ નવું કરી દેખાડતા નથી; જેમ આમળાં અને ક્ષુદ્ર ફણસ ગુણોમાં સરખાં છે, છતાં કામ જુદાં જુદાં કરે છે, એટલે ગુણો સરખા હોવા છતાં તે ગુણોના આશ્રયના ભેદને લીધે તેઓના કામ જુદાં જુદા છે, તેમ હરડેમાં પણ તીખા અને ખાટા રસના આશ્રયના ભેદને લીધે પિત્ત કે વાયુને ઉત્પન્ન કરનારપણુ નથી, એમ વિચારી લેવું. ૨૩,૨૪

હરડેમાં તે તે રસોનાં સ્થાનો

पथ्याया मज्जनि स्वादुः स्नाय्वामम्लो व्यवस्थितः ।
वृन्ते तिक्तस्त्वचि कटुरस्थिस्थस्तुवरो रसः ॥२५॥

अन्वय –पथ्यायाः मज्जनि स्वादुः रसः, स्नाय्वाम् अम्लः रसः, वृन्ते तिक्तः रसः, त्वचि कटुः रसः, अस्थिस्थः तुवरः रसः (वर्तते) ॥

હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, નસમાં ખાટો રસ, ડીંટિયામાં કડવો રસ, છાલમાં તીખો રસ અને ઠળિયામાં તૂરો રસ રહેલો છે. ૨૫

શ્રેષ્ઠ હરડે કઈ?

नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता च याम्भसि ।
निमज्जेत्सा प्रशस्ता च कथितातिगुणप्रदा ॥ २६ ॥

अन्वय –(या) नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी च अम्भसि क्षिप्ता निमज्जेत्, सा प्रशस्ता च अतिगुणप्रदा कथिता ॥

જે હરડે નવી, સ્નિગ્ધ, ધાટી, ગોળ તથા ભારે હોય તેમ જ પાણીમાં નાખતાં ડૂબી જાય, તે હરડે વખણાયેલી અને બહુ જ ગુણ આપનારી કહેવાય છે. ૨૬

नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्र द्विकर्षता ।
हरीतक्याः फले यत्र द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते ॥ २७ ॥

अन्वय –यत्र हरीतक्याः फले नवादिगुणयुक्तत्वं तथा द्विकर्षता (इति) द्वयम् एकत्र (दृश्यते), तत् श्रेष्ठम् उच्यते ॥

જે હરડેના ફળમાં નવીનપણું વગેરે

(ઉપર કહેલા) ગુણો તથા બે રૂપિયાભાર વજન, એ બન્ને હોય તે ફળ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે ૨૭

હરડેના જુદા જુદા પ્રયોગથી જુદા જુદા ફળ

चर्विता वर्द्धयत्यग्निं पेषिता मलशोधिनी ।
स्विन्ना सग्राहिणी पथ्या भ्रष्टा प्रोक्ता त्रिदोषनुत् ॥

अन्वय –चर्विता पथ्या अग्निं वर्धयति पेषिता मलशोधिनी (भवति) स्विन्ना सग्राहिणी प्रोक्ता भ्रष्टा त्रिदोषनुत् प्रोक्ता ॥

ચાવેલી હરડે અગ્નિને વધારે છે, વાટેલી હરડે રેચ લગાડે છે, જરા ગરમ કરેલી હરડે ઝાડો રોકે છે અને શેકેલી હરડે ત્રણે દોષને મટાડનારી કહેલી છે ૨૮

उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां, निर्मूलिनी पित्तकफानिलानाम् । विस्रंसिनी मूत्रशकृन्मलानां, हरीतकी स्यात्सह भोजनेन ॥ २९ ॥

अन्वय –हरीतकी भोजनेन सह बुद्धिबलेन्द्रियाणाम् उन्मीलिनी पित्तकफानिलानां निर्मूलिनी मूत्रशकृन्मलानां विस्रंसिनी स्यात् ॥

હરડે ભોજનની સાથે ખાધી હોય તો બુદ્ધિ, બળ તથા ઇન્દ્રિયોનો પ્રકાશ કરે છે, વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે અને મૂત્ર તથા વિષ્ઠાના મળો વિખેરી નાખે છે ૨૯

अन्नपानकृतान् दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् ।
हरीतकी हरत्याशु भुक्तस्योपरि योजिता ॥ ३० ॥

अन्वय –भुक्तस्य उपरि योजिता हरीतकी अन्नपानकृतान् वातपित्तकफोद्भवान् दोषान् आशु हरति ॥

જમ્યા પછી હરડે ખાધી હોય તો તે અન્નપાનથી થયેલા અને વાત, પિત્ત તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષોને તરત દૂર કરે છે ૩૦

लवणेन कफं हन्ति पित्तं हन्ति सशर्करा ।
घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुडान्विता ॥

अन्वय –हरीतकी लवणेन (सह) कफं हन्ति सशर्करा पित्तं हन्ति घृतेन (सह) वातजान् रोगान् हन्ति गुडान्विता सर्वरोगान् हन्ति ॥

હરડે મીઠા સાથે ખાવાથી કફને મટાડે છે, સાકરની સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે, ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુથી થયેલા રોગોને મટાડે છે અને ગોળની સાથે ખાવાથી સઘળા રોગોનો નાશ કરે છે ૩૧

રસાયન ગુણ માટેનો હરડેનો પ્રયોગ

सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥३२॥

अन्वय –रसायनगुणैषिणा (जनेन) क्रमात् वर्षादिषु सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः (सह) अभया प्राश्या ॥

છયે ઋતુમાં રસાયન ગુણોને ઇચ્છતા માણસે અનુક્રમે વર્ષાઋતુમાં સિંધાલૂણની સાથે શરદઋતુમાં સાકરની સાથે હેમંત ઋતુમાં સૂંઠની સાથે, શિશિરઋતુમાં પીપર ની સાથે, વસંતઋતુમાં મધની સાથે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ગોળની સાથે હરડે ખાવી ૩૨

હરડે કોણે ન ખાવી?

अध्वातिखिन्नो बलवर्जितश्च, रूक्षः कृशो लङ्घनकर्शितश्च । पित्ताधिको गर्भवती च नारी विमुक्तरक्तस्त्वभयां न खादेत् ॥ ३३ ॥

अन्वय –अध्वातिखिन्नः च बलवर्जितः रूक्षः कृशः लङ्घनकर्शितः च पित्ताधिकः गर्भवती नारी च विमुक्तरक्तः तु अभयां न खादेत् ॥

મુસાફરી કરવાથી બહુ થાકેલાએ, બળ વગરનાએ, રૂક્ષ થયેલાએ દુબળા શરીરવાળાએ, લાંઘણ કરી હોય તેણે અધિક પિત્તવાળાએ, ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ અને જેણે લોહી કઢાવ્યું હોય તેણે હરડે ખાવી નહિ ૩૩

બહેડાના નામો તથા ગુણો

बिभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु सः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥ ३४ ॥
बिभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् ।
उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् ।
रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्यनाशनम् ॥ ३५ ॥
बिभीतमज्जा तृट्छर्दिकफवातहरो लघुः ।
कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणः ॥३६॥

अन्वय –बिभीतकः त्रिलिङ्गः स्यात्, अक्षः, सः तु कर्षफलः कलिद्रुमः भूतवासः तथा कलियुगालयः (इतिनामकः भवति) । बिभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत्, उष्णवीर्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनं रूक्षं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैस्वर्यनाशनम् । बिभीतमज्जा तृट्छर्दिकफवातहरः लघुः कषायः च मदकृत् (अस्ति) धात्रीमज्जा अपि तद्गुणः (ज्ञेयः)॥

બિભીતક,[1] અક્ષ,[2] કર્ષફલ,[3] કલિદ્રુમ,[4] ભૂતવાસ,[5] અને કલિયુગાલય,[6] એટલાં બહેડાંનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેઓમાં પહેલું નામ ત્રણે લિંગમાં વપરાય છે અને બાકીનાં પુંલિંગમાં વપરાય છે. બહેડાંનું ફળ મધુર પાકવાળું છે, તૂરું છે, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે, ગરમ વીર્યવાળું છે, ટાઢા સ્પર્શવાળું છે, દસ્તને ભેદનાર છે, ઉધરસને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે, નેત્રને હિતકારી છે, કેશ માટે સારું છે, અને કૃમિ તથા બેસૂરપણાનો નાશ કરે છે. બહેડાની મજ્જા તરસ, ઊલટી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, હલકી છે, તૂરી છે, અને મદ કરનાર છે; આમળાની મજ્જા પણ તેવા જ ગુણવાળી છે. ૩૪-૩૬

૧. विगतं भीतं-रोगभयम् अस्मात्, अथवा विशिष्टं भयम् अस्मात् भूतकल्योराश्रयत्वात् इति बिभीतकः, बवयोरैक्यात् बिभीतकोऽपि-જેનાથી રોગનો ભય દૂર જતો રહે છે, અથવા ભૂતડા અને કલિયુગનું આશ્રયસ્થાન હોવાને લીધે જેનાથી ખાસ ભય થાય છે, તેથી વિભીતક; સંસ્કૃતમાં 'બ' ને 'વ' એક ગણાય છે, તેથી બિભીતક પણ કહેવાય છે; એટલે બહેડું.

૨. अश्नुति-व्याप्नोति सकलशरीरे गुणेन इति अक्षः-पचाद्यच्-ગુણને લીધે આખા શરીરમાં જે વ્યાપી જાય છે, તેથી અક્ષ-બહેડું.

૩. कर्षप्रमाणं फलं यस्य सः कर्षफलः-જેનું ફળ એક તોલા એટલા વજનનું હોય છે, તેથી કર્ષફલ-બહેડું.

૪. कलेः द्रुमः कलिद्रुमः-કલિયુગનું જે વૃક્ષ ગણાય છે, તેથી કલિદ્રુમ-બહેડું.

૫. भूतानाम् वासः भूतवासः-ભૂતડાંઓને રહેવાનું જે સ્થાન હોય છે, તેથી ભૂતવાસ-બહેડું.

૬. कलिः इति नाम यस्य सः कलिनामा, कलिनामा चासौ युगः कलियुगः, कलियुगस्य आलयः कलियुगालयः-કલિયુગનું જે રહેઠાણ છે, માટે કલિયુગાલય-બહેડું.

આમળાંનાં નામ તથા ગુણો

त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलामृता ।
हरीतकीसमं धात्रीफलं किन्तु विशेषतः ॥ ३७ ॥
रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनम् ।
हन्ति वातं तदम्लत्वात्पित्तं माधुर्यशैत्यतः ।
कफं रूक्षकषायत्वात्फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित् ॥ ३८ ॥

अन्वयः-आमलकं त्रिषु आख्यातम्, धात्री तिष्यफला अमृता (इति नामानि आमलकस्य); धात्रीफलं हरीतकीसमं, किंतु विशेषतः रक्तपित्तप्रमेहघ्नं परं वृष्यं रसायनं (च अस्ति), तद् अम्लत्वात् वातं हन्ति, माधुर्यशैत्यतः पित्तं हन्ति, रूक्षकषायत्वात् कफं हन्ति, (इत्येवं) धात्र्याः फलं त्रिदोषजित् (अस्ति ॥

આમલક,[1] ધાત્રી,[2] તિષ્યફલા[3] અને અમૃતા[4] એટલાં આમળાંનાં (સંસ્કૃત) નામો છે; તેઓમાં પહેલું નામ ત્રણે લિંગે વપરાય છે, (અને બાકીનાં સ્ત્રીલિંગે વપરાય છે.) ૩૭

આમળાંનું ફળ હરડેના ફળ જેવું જ છે; પણ તેમાં ફરક આ છે, કે આમળું રક્તપિત્ત તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે, વીર્યને અત્યંત વધારનાર છે અને રસાયન છે. આમળું ખાટું હોવાને લીધે વાયુને હણે છે, મધુર તથા ટાઢું હોવાને લીધે પિત્તને હણે છે, અને રૂક્ષ તથા તૂરું હોવાથી કફને હણે છે; આમ આમળું ત્રણે દોષોને જીતનાર છે. ૩૮

૧. आ-समन्तात् मलते-धारयति रसायनगुणान् त्रिदोषघ्नगुणं नित्यलक्ष्मीं चेति आमलकी, आङ्पूर्वकात् मल धारणे-इति भौवादिकाद् धातोः 'कुन्' ३, १२ इति औणादिः प्रत्ययः, 'जातेरि'ति ङीष्, आमलक्याः फलम् आमलकम् 'नित्यं वृद्ध' इति मयट्, तस्य 'फले लुक्'-જે રસાયનના ગુણોને, ત્રિદોષનાશક ગુણોને તથા કાયમ લક્ષ્મીને ધારણ કરે છે, તે આમલકી-આમળાંનું ઝાડ અને તેનું ફળ-આમલક-આમળાં.

૨. धीयते-पीयते या रसायनादिगुणार्थिभिः इति धात्री-धेट् पाने इत्यस्मात् 'ध कर्मणि ष्ट्रन्' 'षित्वात् ३-१-४१ इति ङीष्-રસાયન ગુણને ઇચ્છતા લોકો જેને પીએ છે, સેવે છે, તે ધાત્રી-આમળાં.

૩. तिष्यन्ति-दीप्यन्ते अस्मिन् कार्याणि, अथवा तुष्यन्ति अस्मिन् सर्वेऽपि इति तिष्यम्-अघ्न्यादि,-उणा० ४-११२, अथवा 'सूर्यतिष्य.' इति निपातनात् क्यप् उपधेत्व च, तिष्य-मङ्गल्य फलं यस्याः; अथवा तिष्ये-कलियुगे फलं यस्याः सेवया इति तिष्यफला-अजादित्वात् टाप्-જેનું ફળ માંગલિક છે અથવા જેને સેવવાથી કલિયુગમાં મંગળ ફળ મળે છે, તે તિષ્યફલા; આ સંબંધે આવી શ્રુતિ છે, કે-'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये, नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि-' આમળામાં, ગાયના લીલા છાણમાં, શંખમાં, કમળમાં, તથા ધોળાં-સફેદ વસ્ત્રમાં કાયમ લક્ષ્મી વસે છે.

આ કારણે પણ આમળાં સેવવા યોગ્ય છે.

૪. न म्रियन्ते जनाः अनया अकालमरणादिना रसायनाश्रितत्वात् इति अमृता 'हनिमृड्भ्यां किच' इति औणादिकस्तन्–જેના સેવનને લીધે રસાયન ગુણો મળી રહેવાથી લોકો અકાળમરણાદિ કમોતે મરતા નથી, તે અમૃતા–આમળાં.

ચાલુ પ્રકરણ વિષેની સમજૂતી

यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्येण मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥३९

अन्वय.–इह यस्य यस्य फलस्य यादृशं वीर्यं भवति तस्य तस्य मज्जानम् अपि वीर्येण (तादृशम्) एव निर्दिशेत् ॥

આ પ્રકરણમાં (આમ સમજવાનું કે) જે જે ફળનું જેવું વીર્ય (બતાવ્યું) હોય, તેની તેની મજ્જા પણ તેવા જ વીર્યવાળી જાણવી. ૩૯

ત્રિફલાનું લક્ષણ અને તેનાં નામો

पथ्याबिभीतधात्रीणां फलैः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलत्रिकं च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥४०

अन्वय–पथ्याबिभीतधात्रीणां फलैः समैः त्रिफला स्यात्, सा च फलत्रिकं त्रिफला च वरा प्रकीर्तिता ॥

હરડે, બહેડાં અને આમળાં–એ ત્રણેનાં ફળો સમભાગે ભેગાં કરવામાં આવે, તે ત્રિફલા[1], ફલત્રિક[2] અથવા વરા[3] કહેવાય છે. ૪૦

૧. त्रयाणां फलानां समाहारः त्रिफला–अजादित्वात् टाप्–હરડે, બહેડાં ને આમળાં એ ત્રણ ફળો સમ ભાગે ભેગાં કરાય, તે ત્રિફલા

૨. फलानां त्रिकं फलत्रिकम्–ફળોનું ત્રિક–એટલે ત્રણ ફળો એકઠાં–તે ફળત્રિક–ત્રિફલા.

૩. व्रियते–स्वीक्रियते आरोग्यकामैः इति वरा–वृञ् वरणे इत्यस्मात् 'ग्रहवृदृ०' इत्यप्–આરોગ્ય ઇચ્છનારા લોકો જેને સ્વીકારે છે, તે વરા–ત્રિફલા.

ત્રિફલાના ગુણો

त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा ।
चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥४१॥

अन्वय–त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी (स्मृता) ॥

એ ત્રિફલા કફ તથા પિત્તને હણે છે, પ્રમેહ તથા કોઢને મટાડે છે, ઝાડો ઉતારે છે, નેત્રને હિતકારી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, રુચિ ઉપજાવે છે અને વિષમ જ્વરનો નાશ કરે છે. ૪૧

સૂંઠનાં નામો

शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वभेषजम् ।
ऊषणं कटुभद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥४२॥

अन्वय–शुण्ठी विश्वा च विश्वं च नागरं विश्वभेषजम्, ऊषणं कटुभद्रं च शृङ्गवेरं महौषधम् (इति शुण्ठ्या नामानि) ॥

શુંઠી,[1] વિશ્વા,[2] વિશ્વ,[3] નાગર,[4] વિશ્વભેષજ,[5] ઊષણ,[6] કટુભદ્ર,[7] શૃંગવેર[8] અને મહૌષધ,[9] એટલાં સૂંઠનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. शुण्ठति–प्रतिहन्ति कफामवातादीन् इति शुण्ठी–शुठि प्रतिघाते–'अच्' गौरादि–જે કફ, આમવાત તથા વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે–તે શુંઠી–સૂંઠ.

૨–૩. विशति–प्रविशति गुणद्वारा हृदयादिप्रदेशान् रोगापनोदार्थम् इति विश्वम्–विश प्रवेशने–इत्यस्मात् औणादिक –'अशुप्रुषि'–इति सूत्रेण क्वन्–જે ગુણો દ્વારા રોગોને દૂર કરવા હૃદય આદિ સ્થાનોમાં પ્રવેશે છે, તે વિશ્વ અથવા વિશ્વા–સૂંઠ.

૪. नगरे तन्नाम्नि देशे भवम्, अथवा न न गिरति कफम्–अवश्यं कफं नाशयति इति नागरम्–तत्र भव इति अण्, अथवा नगादित्वात् सिद्ध्यति–જે નગર નામના દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે અથવા કફનો નાશ નથી કરતી એમ નથી, પણ અવશ્ય કફનો નાશ કરે છે તે નાગર–સૂંઠ.

૫. विश्वेषां–सर्वेषां रोगाणां प्रायः भेषजम्–औषधम् इति विश्वभेषजम्–જે લગભગ બધા રોગોના ઔષધરૂપ છે, તે વિશ્વભેષજ–સૂંઠ.

૬. ऊषति–रुजति–भनक्ति विबन्धम् इति ऊषणम्–ऊष रुजायाम् इत्यस्मात्–नन्द्यादेर्ल्युः–જે કોઠાના મળબંધને તોડે છે, તે ઊષણ–સૂંઠ.

૭. कटति–आवृणोति तीक्ष्णतया मुखमिति कटु–'कटिकुषिभ्यां कु' इति औणादिः उः, भन्दते–कल्याणं करोति नैरुज्यप्रदानेन इति भद्रम् 'ऋजेन्द्र०' इति औणादिनिपातः, ततश्च कटु च तत् भद्रं चेति कटुभद्रम्–જે તીખી હોવાથી મુખને તમતમાવી દે છે, છતાં આરોગ્ય આપવાપૂર્વક કલ્યાણ કરે છે, તે કટુભદ્ર–સૂંઠ.

૮. शृङ्गम् इव वेरं–शरीरम्–आकृतिर्यस्य तत्–જેની આકૃતિ શિખર જેવી હોય છે, તે શૃંગવેર–સૂંઠ.

૯. महत् च तत् औषधम् महौषधम्–જે મોટું ઔષધ ગણાય છે, તેથી મહૌષધ–સૂંઠ.

સૂંઠના ગુણો

शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः।
स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत् ॥४३॥
वृष्या स्वर्या वमिश्वासशूलकासहृदामयान्।
हन्ति श्लीपदशोथार्शआनाहोदरमारुतान् ॥४४॥

अन्वय –(अथ तस्या गुणाः –) शुण्ठी रुच्या आमवातघ्नी पाचनी कटुका लघु स्निग्धा उष्णा पाके मधुरा कफवातविबन्धनुत् वृष्या स्वर्या (मता) वमिश्वासशूलकासहृदामयान् श्लीपदशोथार्शआनाहोदरमारुतान् हन्ति ॥

સૂંઠ રુચિ ઉપજાવે છે, આમવાતને (એક જાતના વાયુના દરદને) મટાડે છે, પાચક છે, તીખી છે, હલકી છે, સ્નિગ્ધ છે, ગરમ છે, પાકમાં મધુર છે, કફ, વાયુ તથા મળના બંધને તોડનાર છે, વીર્યને વધારનાર છે, સ્વરને સારો કરે છે અને ઊલટી, શ્વાસ, શૂલ, ઉધરસ, હૃદયના રોગ, શ્લીપદ–હાથીપગુ નામનો રોગ, સોજા, અરશ, પેડુનું ચડી આવવું અને પેટનો પવન–એટલા દરદોને મટાડનાર છે ૪૩,૪૪

आग्नेयगुणभूयिष्ठं तोयांशपरिशोषि यत्।
संगृह्णाति मलं तत्तु ग्राहि शुण्ठ्यादयो यथा ॥४५॥

अन्वय –यत् (द्रव्यम्) आग्नेयगुणभूयिष्ठं (सत्) तोयांशपरिशोषि (स्यात्) तत् तु मलं संगृह्णाति, (इति) ग्राहि (कथ्यते) यथा शुण्ठ्यादयः ॥

જે દ્રવ્ય અગ્નિના ગુણને વધારે ધરાવતું હોય અને તેથી જળના ભાગને સૂકવનાર હોય, તે મળને રોકી રાખનાર હોય અને તેથી જ તે ગ્રાહી કહેવાય છે, જેમકે સૂંઠ વગેરે. ૪૫

विबन्धभेदिनी या तु सा कथं ग्राहिणी भवेत्।
शक्तिर्विबन्धभेदे स्याद्यतो न मलपातने ॥४६॥

अन्वय –या तु विबन्धभेदिनी (अस्ति) सा ग्राहिणी कथं भवेत्? (इति चेत् उच्यते–) यतः विबन्धभेदे शक्तिः स्यात्, (तत्) मलपातने (शक्तिः) न ॥

(અહીં આવી શંકા થાય છે કે) સૂંઠ મળના બંધને તોડનાર છે, છતાં તે ગ્રાહી કેમ હોય? આનું સમાધાન આ છે, કે બંધને તોડવામાં તેની શક્તિ છે, પણ મળને પાડવામાં તેની શક્તિ નથી. ૪૬

આદુનાં નામ તથા ગુણો

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका।
आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी मता ॥४७॥
कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा। ये गुणाः
कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ॥४८॥

अन्वयः–आर्द्रकं शृङ्गवेरं तथा कटुभद्रम् आर्द्रिका स्यात्, आर्द्रिका भेदिनी गुर्वी तीक्ष्णा उष्णा दीपनी कटुका पाके मधुरा रूक्षा वातकफापहा मता, ये गुणाः शुण्ठ्याः कथिताः ते अखिलाः अपि आर्द्रके सन्ति ॥

આર્દ્રક,[1] શૃંગવેર,[2] કટુભદ્ર[3] અને આર્દ્રિકા[4] એટલાં આદુનાં સંસ્કૃત નામ છે. આદુ દસ્તને ભેદનાર છે, ભારે છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તીખું છે, પાકમાં મધુર છે, રૂક્ષ છે અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. જે ગુણો સૂંઠમાં છે તે બધા ગુણો આદુમાં પણ છે.

१ आर्द्रायां भूमौ जातः– पृषोदरादित्वात्'–इति वुन्, अर्दयति वा जिह्वाम्–'वुन्' औणादिकः, आर्द्रमिव वा–'सास्य वन्'–अर्दति कफम्–अर्द हिंसायाम्. 'अर्देर्दीर्घश्च' इति रक् औणादिः–आर्द्रम् एव आर्द्रकम्–ભીની જમીનમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા જીભને જે ભીની કરી દે છે, અથવા આર્દ્ર એવું જેનું નામ છે અથવા કફનો જે નાશ કરે છે, તે આર્દ્રક–આદું,

૨, ૩ નંબર સૂંઠના નામોમાં આપાયેલ છે. ૪ નંબર તો આર્દ્રક પ્રમાણે જ છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગ વિશેષ છે

જમ્યા પહેલાં આદું અને લણ કાયમ ખાવું

भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥४९॥

अन्वय –भोजनाग्रे लवणार्द्रकभक्षणं सदा पथ्यम् अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनं (चास्ति) ॥

ભોજનની પહેલાં લૂણ અને આદું ખાવું એ સર્વકાળ પથ્ય છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને જીભ તથા કંઠને સાફ કરનાર છે ૪૯

આદું ક્યારે ન ખાવું?

कुष्ठपाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे।
दाहे निदाघशरदोर्नैव पूजितमार्द्रकम् ॥५०॥

अन्वय –कुष्ठपाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे दाहे निदाघशरदोः आर्द्रकं नैव पूजितम् ॥

પરંતુ કોઢ, પાંડુરોગ, (મૂત્ર)કૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વ્રણ, જ્વર અને દાહ હોય ત્યારે અને

ગ્રીષ્મ તથા શરદઋતુમાં આદુ ખાવું તે સારુ નથી. ૫૦

પીપરનાં નામો

पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा ।
उपकुल्योषणा शौण्डी कोला स्यात् तीक्ष्णतण्डुला ॥

अन्वय –पिप्पली मागधी कृष्णा वैदेही चपला कणा उपकुल्या ऊषणा शौण्डी कोला तीक्ष्णतण्डुला स्यात् ॥

પિપ્પલી,[1] માગધી,[2] કૃષ્ણા,[3] વૈદેહી,[4] ચપલા,[5] કણા,[6] ઉપકુલ્યા,[7] ઊષણા,[8] શૌંડી,[9] કોલા[10] અને તીક્ષ્ણતંડુલા[11] એટલાં લીંડી પીપરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૧

૧. पिपर्ति–पालयति पूरयति वा रोगिणम् इति पिप्पली–पृ पालनपूरणयो –बाहुलकाद् अलच्–पृषोदरादि , गौरादित्व, જે રોગીનું રક્ષણ કરે છે, રોગીને આરોગ્યથી પૂરે, તે પિપ્પલી–પીપર.

૨. मगधेषु भवा मागधी–भवार्थे अण्, 'टिड्ढे'ति ङीप् મગધ દેશમાં થાય છે, તેથી માગધી–પીપર.

૩. कृष्ण वर्ण अस्ति अस्या , अर्शआद्यच्, कर्षति–विकिरति कफादीन्–कृष विलेखने–बाहुलकात् वर्णं विनापि औणादिको नक्–कृष्णा–જેનો રંગ કાળો છે અથવા કફ વગેરેને જે ખોતરી કાઢે છે, તે કૃષ્ણા–પીપર.

૪. विदेहेषु भवा–भवार्थेऽण्, ङीप् च–વિદેહ દેશમાં થાય છે, તેથી –વૈદેહી

૫. चपति–सान्त्वयति रोगिणमारोग्यदानेनेति चपला, चप सान्त्वने–वृषादित्वात् औणादिक कलच्–જે રોગીને આરોગ્ય આપી શાંત પાડે છે, તેથી ચપલા–પીપર.

૬. कणति–शब्दयति आरोग्यकामान् , कण शब्दे–अन्तर्भावितण्यर्थ –पचाद्यच् कणा सन्ति अस्या वा–अर्शआद्यच्–टाप् कणा–જે આરોગ્ય ઇચ્છનારાઓને પોતાનું સેવન કરવા આમંત્રણ કરે–બોલાવે અથવા જેમાં કણિયા–કરકર હોય છે, તેથી કણા–પીપર

૭. उपकोलति–सस्त्यायति श्वासादिरोगान्–कुल संस्त्याने, 'अघ्न्यादि ', अथवा उपगता कुल्याम् इति उपकुल्या–જે શ્વાસાદિ રોગોને આહ્‌વાન કરે અથવા જે પાણીના ધોરિયા અથવા નીક કે નાની નહેરોના કિનારે ઊગી રહી હોય છે, તેથી ઉપકુલ્યા–પીપર.

૮. ओषति–दाह करोति तीक्ष्णत्वात् मुखे, उष दाहे, बाहुलकात् क्युन्, दीर्घादिरपि–ऊष रुजायाम् , ऊषति–रुजति–भनक्ति–वातश्लेष्मादिपीडाम्–इति उषणा ऊषणा वा–જે તીક્ષ્ણ–તીખી હોવાથી મોઢામાં તમતમાટ કરી મૂકે છે અથવા વાયુ કે કફ આદિની પીડાને મટાડે છે, તેથી ઉષણા કે ઊષણા–પીપર.

૯. शुण्डायां मद्यपानगृहे भवा शौण्डी–भवार्थेऽण् ङीप् च દારૂના પીઠામાં જરૂરી વસ્તુ તરીકે હોય છે, તેથી શૌંડી–પીપર.

૧૦. कोलति–सस्त्यायति रोगान् प्रति–कुल सस्त्याने, पचाद्यच्–જે રોગો પ્રત્યે અવાજ કરે અથવા આહ્‌વાન કરે છે, તેથી કોલા–પીપર.

૧૧. तीक्ष्णाः तण्डुला–कणाः यस्या सा–જેના કણિયા તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણતંડુલા–પીપર.

પીપરના ગુણો

पिप्पली दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी ।
अनुष्णा कटुका स्निग्धा वातश्लेष्महरी लघुः ॥५२
पिप्पली रेचनी हन्ति श्वासकासोदरज्वरान् ।
कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शःप्लीहशूलाममारुतान् ॥ ५३ ॥

अन्वय –पिप्पली दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी अनुष्णा कटुका स्निग्धा वातश्लेष्महरी लघु । पिप्पली रेचनी (सती) श्वासकासोदरज्वरान् कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः-प्लीहशूलाममारुतान् हन्ति ॥

પીપર અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે, વીર્યને વધારનારી છે, મધુર પાકવાળી છે, રસાયનરૂપ છે, ગરમ નથી, તીખી છે, સ્નિગ્ધ છે, વાયુ તથા કફને હરનારી છે, હલકી છે, રેચક છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, પેટના રોગ, જ્વર, કોઢ, પ્રમેહ, ગાંઠ, અરશ, બરળ, શૂલ તથા આમવાયુને મટાડનારી છે. ૫૨,૫૩

आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरुः ।
पित्तप्रशमनी सा तु शुष्का पित्तप्रकोपिनी ॥५४॥

अन्वय –आर्द्रा (पिप्पली) कफप्रदा स्निग्धा शीतला मधुरा गुरु पित्तप्रशमनी (अस्ति), शुष्का तु सा पित्तप्रकोपिनी (भवति) ॥

એ પીપર જો લીલી હોય તો સ્નિગ્ધ છે, કફ કરનાર છે, ભારે છે, મધુર છે અને પિત્તને શમાવનારી છે; પણ જો સુકાયેલી હોય તો પિત્તને કોપાવનારી છે. ૫૪

પીપરનાં અનુપાન

पिप्पली मधुसंयुक्ता मेदःकफविनाशिनी ।
श्वासकासज्वरहरा वृष्या मेध्याग्निवर्द्धिनी ॥५५॥

अन्वय –मधुसंयुक्ता पिप्पली मेद कफविनाशिनी श्वासकासज्वरहरा वृष्या मेध्या अग्निवर्द्धिनी (भवति) ॥

મધની સાથે પીપર ખાવામાં આવે તો મેદ તથા કફનો નાશ કરે છે; શ્વાસ, ઉધરસ તથા જ્વર મટાડે છે; વીર્ય વધારે છે, બુદ્ધિને હિતકારી છે અને અગ્નિને વધારે છે. ૫૫

जीर्णज्वरेऽग्निमान्द्ये च शस्यते गुडपिप्पली।
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिरोगनुत्॥५६॥

અન્વય—जीर्णज्वरे अग्निमान्द्ये च गुडपिप्पली शस्यते, (सा च) कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुकृमिरोगनुत् (भवति)॥

જીર્ણજ્વર હોય તથા અગ્નિ મંદ હોય તો ગોળની સાથે પીપર ખાવી, એ ઉત્તમ છે. ગોળની સાથે ખાધેલી પીપર ઉધરસ, અજીર્ણ, અરુચિ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિની પીડા મટાડે છે. ૫૬

द्विगुणः पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषजां मतः॥५७

અન્વય—अत्र पिप्पलीचूर्णात् द्विगुणः गुडः भिषजां मतः॥

ગોળની સાથે પીપર ખાવી હોય તો પીપરના ભૂકાથી બમણો ગોળ લેવો, એવો વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે. ૫૭

મરીનાં નામો તથા ગુણો

मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम्।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित्।
उष्णं पित्तकरं रूक्षं श्वासशूलकृमीन् हरेत्॥५८॥

અન્વય—मरिचं वेल्लजं कृष्णम् ऊषणं धर्मपत्तनम् (इति नामानि)। मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजित् उष्णं पित्तकरं रूक्षं (सत्) श्वासशूलकृमीन् हरेत्॥

મરિચ,[1] વેલ્લજ,[2] કૃષ્ણ,[3] ઊષણ[4] અને ધર્મપત્તન[5] એટલાં મરીનાં (સંસ્કૃત) નામો છે. મરી તીખાં છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, ગરમ છે, પિત્ત કરનાર છે, રૂક્ષ છે અને શ્વાસ, શૂળ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૫૮

૧. म्रियन्ते विषकफवाता अनेन, मृङ् प्राणत्यागे धातुः—कादीच औणादि—हृस्वमध्यमपि—જેનાથી ઝેર, કફ અને વાયુ મરી જાય છે, તે મરીચ અથવા મરિચ—મરિયાં.

૨. वेल्ल्यत इति वेल्लम्—वेल्ल चलने, अन्तर्भावितण्यर्थ, भावे घञ्, वेल्ल जायते—वेल्ले—वेला—तटे वा जायत— 'अन्येष्वपि'—इति ड—वेल्लजम्—જે શ્વાસ, શૂળ તથા કરમિયાંનું ચલન કરાવે—તેઓને હાંકી કાઢે; અથવા વેલા—તટ ઉપર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વેલ્લજ—મરી.

૩. कर्षति विलिखति कफम्, कृष्णं वर्णं च, कृष विलेखने—'कृषेर्वर्णे'—इति नक्—જે કફને ખોતરી કાઢે અને કાળો રંગ પામે છે, તેથી કૃષ્ણ—કાળાં મરી.

૪. ओषति दहति वा—दाहं करोति तीक्ष्णत्वात्, रुजति मनक्ति वा कफादीन् इति ऊषणम्, उष दाहे अथवा ऊष रुजायामितिधातुभ्या 'ल्युट्' प्रत्यय—हृस्वधातौ संज्ञापूर्वकत्वान्न गुण—જે તીક્ષ્ણ હોવાથી દાહ કરે અથવા કફાદિનો જે નાશ કરે છે, તેથી ઊષણ કે ઉષણ—મરી.

૫. धर्मस्य पत्तनं धर्मपत्तनं, धर्मपत्तने जातं धर्मपत्तनम् 'तत्र जात' इति अण्—संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि—ધર્મરાજના શહેરમાં (સૌ પડેલાં) ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેથી ધર્મપત્તન—મરી.

લીલાં મરીના ગુણો

तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु।
किंचित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि स्यादपित्तलम्॥५९

અન્વય—आर्द्रं तत् पाके मधुरं न अत्युष्णं कटुकं गुरु किंचित् तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकि अपित्तलं स्यात्॥

લીલાં મરી પાકમાં મધુર છે, બહુ ગરમ નથી, તીખાં છે, ભારે છે, કાંઈક તીક્ષ્ણ ગુણવાળાં છે, કફને પલાળનાર છે અને પિત્તને વધારનાર નથી. ૫૯

ત્રિકટુનું લક્ષણ અને નામો

विश्वोपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते।
कटुत्रिकं तु त्रिकटु त्र्यूषणं व्योष उच्यते॥६०॥

અન્વય—विश्वा उपकुल्या मरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते, कटुत्रिकं त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषः (इति) तु (नाम्ना तद्) उच्यते॥

સૂંઠ, પીપર અને મરી—એ ત્રણે ભેગાં કરાય ત્યારે ત્રિકટુ કહેવાય છે. કટુત્રિક,[1] ત્રિકટુ,[2] ત્ર્યૂષણ[3] અને વ્યોષ[4] એટલાં ત્રિકટુનાં સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે. ૬૦

૧. त्रयाणां संघ त्रिकम्, 'संख्याया संज्ञा-संघ०' इति कन्, कटूना—विश्वोपकुल्यामरिचानां त्रिकम्—कटुत्रिकम्—સૂંઠ, પીપર અને મરી—એ ત્રણનો જે સમુદાય, તે કટુત્રિક.

૨. त्रयाणां कटूनां समाहारः त्रिकटु—ત્રણ તીખી વસ્તુ—સૂંઠ, પીપર અને મરીનો સમુદાય—ત્રિકટુ.

૩. त्रयाणाम् ऊषणानां समाहारः—ત્રણ દાહક—

વસ્તુ—સૂઠ, મરી અને પીપરનો ભેગો સમુદાય, તે ત્ર્યૂષણ.

૪ विशेषेण ओषति दाहं करोति—तीक्ष्णत्वात्, विपूर्वकात् उष दाहे—इत्यस्मात् अच्—व्योष—જે ખૂબ ગરમ હોવાથી ખાસ દાહ કરે છે, તેથી વ્યોષ—ત્રિકટુ.

ત્રિકટુના ગુણો

त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान्।
गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान् ॥ ६१ ॥

अन्वय—त्र्यूषणं दीपनं (सत्) श्वासकासत्वगामयान् गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदःश्लीपदपीनसान् हन्ति ॥

ત્રિકટુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, ચામડીના રોગ, ગોળો, પ્રમેહ, કફ, સ્થૂળતા, મેદ, હાથીપગુ રોગ અને સળેખમને મટાડે છે. ૬૧

પીપરીમૂળનાં નામો તથા ગુણો

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः।
दीपनं पिप्पलीमूलं कटूष्णं पाचनं लघु ॥ ६२ ॥
रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम्।
आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम् ॥ ६३ ॥

अन्वय—ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलम् ऊषणं चटकाशिरः (इति नामानि)। पिप्पलीमूलं दीपनं कटु उष्णं पाचनं लघु रूक्षं पित्तकरं भेदि कफवातोदरापहम् आनाहप्लीहगुल्मघ्नं कृमिश्वासक्षयापहम् (अस्ति) ॥

ગ્રંથિક,[1] પિપ્પલીમૂળ,[2] ઊષણ[3] અને ચટકાશિર[4] એટલાં પીપરીમૂળનાં (સંસ્કૃત) નામો છે. પીપરીમૂળ દીપન છે, તીખું છે, ગરમ છે, પાચન છે, હલકું છે, રૂક્ષ છે, પિત્ત કરનાર છે, દસ્તને ભેદનાર છે અને કફ, વાયુ, પેટના રોગ, આફરો, બરલ, ગોળો, કૃમિ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે ૬૨,૬૩

૧. ग्रन्थेः प्रतिकृतिः ग्रन्थिकम्, 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्—ગાંઠ જેવું—ગાંઠ જેવા આકારનું જે હોય છે, તે—ગ્રન્થિક—ગંઠોડા

૨ पिप्पल्या मूलं पिप्पलीमूलम्—પીપરનું મૂળિયું તે પિપ્પલીમૂળ—ગંઠોડા

૩ ઉષણની વ્યુત્પત્તિ ઉપર સૂઠમાં અપાઈ છે.

૪ चटकायाः शिर इव चटकाशिरः—ચકલીનું જાણે માથું હોય એવો આકાર ધરાવે છે, તેથી ચટકાશિર—ગંઠોડા.

ચતુરૂષણ

त्र्यूषणं सकणामूलं कथितं चतुरूषणम्।
व्योषस्यैव गुणाः प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूषणे ॥६४॥

अन्वय—सकणामूलं त्र्यूषणं चतुरूषणं कथितम्, चतुरूषणे व्योषस्य एव अधिकाः गुणाः प्रोक्ताः ॥

સૂઠ, મરી, પીપર અને પીપરીમૂળ એ ચાર ભેગાં કરવામાં આવે, એટલે ચતુરૂષણ[1] કહેવાય છે, ચતુરૂષણમાં ઉપર કહેલા ત્રિકટુના જ ગુણો (કઈક) અધિક કહેલા છે. ૬૪

૧. चतुर्णाम् ऊषणानां समाहारः चतुरूषणम्—ચાર ઊષણ—સૂઠ, પીપર, મરી અને પીપરીમૂળ—ગંઠોડા, એ ચાર ગરમ પદાર્થોનો ભેગો કરેલો સમુદાય—ચતુરૂષણ.

ચવકનાં નામો તથા ગુણો

भवेच्चव्यं तु चविका कथिता सा तथोषणा।
कणामूलगुणं चव्यं विशेषाद्गुदजापहम् ॥ ६५ ॥

अन्वय—चव्यं तु चविका भवेत्, तथा सा ऊषणा कथिता, चव्यं कणामूलगुणं (सत्) विशेषात् गुदजापहम् (अस्ति) ॥

ચવ્ય,[1] ચવિકા[2] અને ઊષણા[3] એ ચવક ના (સંસ્કૃત) નામો છે, ચવકમાં પીપરીમૂળના ગુણ રહેલા છે અને એ ચવક ખાસ કરી ગુદના રોગો મટાડે છે. ૬૫

૧. चर्व्यते—अद्यते 'अहलोर्ण्यत्—पृषोदरादि—चव्यम् જે ચવાતું હોવાથી ઘણી જ સુખેથીએ ચાવી ખવાય છે, તેથી ચવ્ય—એટલે ચવક

૨. चर्व्यते—अद्यते इति चविका—औणादिक 'वुन्, ૨,૩૨'—અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩. ओषति दाहं करोति तीक्ष्णत्वात्, ऊषति रुजति वा कफादीन् इति ऊषणा—ल्यु—જે તીક્ષ્ણ હોવાથી દાહ કરે છે અથવા કફ આદિનો નાશ કરે છે, તેથી ઊષણા—ચવક

ગજપીપરનાં નામો

चविकायाः फलं प्राज्ञैः कथिता गजपिप्पली।
कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरश्च सा ॥६६॥

अन्वय—चविकायाः फलं प्राज्ञैः गजपिप्पली कथिता, सा च कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः (इत्यपि कथ्यते) ॥

ચવકના ફળને વિદ્વાનો ગજપિપ્પલી[1]—ગજપીપર કહે છે. કપિવલ્લી,[2] કોલવલ્લી,[3] શ્રેયસી[4] અને વશિર[5] એ પણ ગજપીપરનાં

સંસ્કૃત નામો છે. ૬૬

૧. गजः इव पिप्पली-२. कपिः इव वल्ली-३. कोलः इव वल्ली-इति गजपिप्पली-कपिवल्ली-कोलवल्ली-एभिःसह तस्या रोम्णां सादृश्यम्-હાથી, વાનર તથા ભૂંડના જેવી રુવાંટી જેને હોય છે, તેથી ગજપિપ્પલી-કપિવલ્લી-કોલવલ્લી-એટલે ગજપીપર.

૪. अतिशयेन प्रशस्ता अतिसारादिरोगेषु इति श्रेयसी-ઝાડા વગેરે રોગોમાં જે ખૂબ વખણાઈ છે, તેથી શ્રેયસી.

૫. वष्टि-कामयते अतिसारादिरोगनिवारणार्थं यं वैद्यः इति वशिरः, वश कान्तौ इत्यस्मात् किरच औणादिर्बाहुलकात्-અતિસાર આદિ રોગો મટાડવા જેને વૈદ્ય ઇચ્છે છે, તે વશિર-ગજપીપર.

ગજપીપરના ગુણો

गजकृष्णा कटुर्वातश्लेष्महृद्वह्निवर्धिनी ।
उष्णा निहन्त्यतीसारं श्वासकण्ठामयकृमीन् ॥६७

अन्वयः-गजकृष्णा कटुः वातश्लेष्महृत् वह्निवर्धिनी उष्णा (सती) अतीसारं श्वासकण्ठामयकृमीन् निहन्ति ॥

ગજપીપર તીખી છે, વાયુ તથા કફને હરનારી છે, અગ્નિને વધારનારી છે અને ગરમ હોઈ ઝાડાના રોગને, શ્વાસરોગને, કંઠના રોગને તથા કૃમિઓને મટાડનારી છે. ૬૭

ચિત્રાનાં નામ તથા ગુણો

चित्रकोऽनलनामा च पीठो व्यालस्तथोषणः ।
चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत्पाचनो लघुः ॥६८॥
रूक्षोष्णो ग्रहणीकुष्ठशोथार्शःकृमिकासनुत् ।
वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् ॥६९॥

अन्वयः-चित्रकः अनलनामा च पीठः व्यालः तथा ऊषण (इति नामानि); चित्रकः पाके कटुकः वह्निकृत् पाचनः लघुः रूक्षोष्णः ग्राही (सन्) ग्रहणीकुष्ठशोथार्शः-कृमिकासनुत् वातश्लेष्महरः वातार्शःश्लेष्मपित्तहृत् ॥

ચિત્રક,[1] અનલનામા[2] (એટલે જેટલાં અગ્નિનાં નામો છે તે બધાં નામો ધરાવનાર), પીઠ,[3] વ્યાલ[4] અને ઊષણ[5] એટલાં ચિત્રાનાં સંસ્કૃત નામ છે. ચિત્રો પાકમાં તીખો છે, અગ્નિને વધારનાર છે, પાચન છે, હલકો છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે, દસ્તને પકડી રાખનાર છે અને ઝાડાનો રોગ, કોઢ, સોજા, અર્શ, કૃમિ, ઉધરસ, વાયુ, કફ તથા પિત્તને હરનાર છે.

૧. चित्तं-बुद्धिं त्रायते रक्षति वातादिदोषहरत्वात् इति चित्रकः- त्रैङ् पालने-'आतोऽनुपसर्गे' इति कः-જે વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણેના દોષને હરનાર હોવાથી ચિત્તનું એટલે બુદ્ધિનું રક્ષણ કરે છે-તેને બરાબર સ્વસ્થ રાખે છે, તેથી ચિત્રક.

૨. अनलस्य नामानि इव नामानि यस्य सः-અગ્નિનાં જેટલાં નામો છે, તે બધાં નામો ધરાવે છે, માટે અનલનામા-ચિત્રો.

૩. पिठति-हिनस्ति-सम्यक् हिनस्ति वा ग्रहणीकुष्ठादिरोगान् वातादिदोषांश्चेति पीठः-पिठ हिंसासंक्लेशनयोः,: अच्- बाहुलकाद् दीर्घश्च-જે સંગ્રહણી, કોઢ આદિ રોગોનો તથા વાતાદિ દોષોનો બરાબર નાશ કરે છે, તેથી પીઠ-ચિત્રો.

૪. वातादिभ्यः विरुद्धम् आसमन्तात् अलति-उद्यमं करोति-अल भूषणादौ, अड उद्यमे वा-डलयोरैक्यम्, पचाद्यच्-જે વાતાદિ દોષો કે ગ્રહણી આદિ રોગોથી વિરુદ્ધ-તેઓને દૂર કરવા ચોપાસ ઉદ્યમ કરે છે, તેથી વ્યાલ-ચિત્રો.

૫. ઊષણ-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર સૂંઠ વગેરેનાં નામોમાં ઘણે સ્થળે અપાઈ છે, તે જ પ્રમાણે અહીં સમજવી.

પંચકોલનું લક્ષણ

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
पञ्चभिः कोलमात्रं यत्पञ्चकोलं तदुच्यते ॥ ७० ॥

अन्वयः-पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः पञ्चभिः कोलमात्रं यत् (चूर्णं क्रियते) तत् पञ्चकोलम् उच्यते ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રો અને સૂંઠ-એ પાંચ પદાર્થોનું એક તોલા ભાર જે ચૂર્ણ કરવામાં આવે, તે પંચકોલ[1] કહેવાય છે. ૭૦

૧. पञ्चभिः-पिप्पल्यादिभिः कोलं-कोलप्रमाणं चूर्णं यत् क्रियते तत् पञ्चकोलम्-પીપર વગેરે પાંચ દ્રવ્યોનું એક તોલાભાર જે ચૂર્ણ કરાય, તે પંચકોલ.

પંચકોલના ગુણો

पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृन्मतम् ।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् ।
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ ७१ ॥

अन्वयः-पञ्चकोलं रसे पाके कटुकं रुचिकृत् तीक्ष्णोष्णं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत् पित्तकोपनं गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं मतम् ॥

પંચકોલ રસમાં તથા પાકમાં તીખું છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, ગરમ છે,

પાચક છે, શ્રેષ્ઠ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર છે અને ગોળો, બરલ, પેટનો આફરો તથા શૂલ, એ રોગોને મટાડનાર છે. ૭૧

ષડૂષણનું લક્ષણ તથા ગુણો

पञ्चकोलं समरिचं षडूषणमुदाहृतम् ।
पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम् ॥ ७२ ॥

अन्वय–समरिचं पञ्चकोलं षडूषणम् उदाहृतम्, तत् पञ्चकोलगुणं रूक्षम् उष्णं विषापहम् (अस्ति) ॥

સૂંઠ, પીપર, પીપરીમૂલ, ચવક, ચિત્રો અને મરી–એ ૬ પદાર્થોને ભેગા કરવામાં આવે તે ષડૂષણ[1] કહેવાય છે, ષડૂષણ પંચકોલના જેવા ગુણોવાળું છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે અને ઝેરને હણનાર છે. ૭૨

૧. षण्णाम् ऊषणाना–पिप्पल्यादीना समाहार षडूषणम्–પીપર વગેરે ૭ ગરમ દ્રવ્યોનો એકઠો કરેલો સમુદાય, તે ષડૂષણ

યવાનઅજમાની જાતનાં નામો

यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाऽजमोदिका ।
सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाह्वया ॥७३॥

अन्वय–यवानिका उग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भा अजमोदिका तथा सा एव दीप्यका दीप्या उक्ता, यवसाह्वया च स्यात् ॥

યવાનિકા,[1] ઉગ્રગંધા,[2] બ્રહ્મદર્ભા,[3] અજમોદિકા,[4] દીપ્યકા[5] અને દીપ્યા[6] એટલા યવાન(અજમા)ના સંસ્કૃત નામો છે, તેમ જ જેટલા જવના નામ છે, તેટલા પણ યવાનના નામો થાય છે. ૭૩

૧. દુષ્ટ યવ યવાની–'इन्द्रवरुणे–'ति ङीषानुकौ, ततश्च यवानी एव यवानिका–स्वार्थे कन्–એક જાતનો ખરાબ જવ હોય તેવી જે લાગે, તેથી યવાનિકા–અજમો

૨. उग्र गन्ध यस्या सा उग्रगन्धा–જેની ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા–અજમો

૩. ब्रह्मणा दृभ्यते–ग्रथ्यते–दृभी ग्रन्थे–घञ् ३-३-१९, 'कर्तृकरणे कृता' इति समास જેને ખુદ બ્રહ્માએ સરજેલ છે, તેથી બ્રહ્મદર્ભા–અજમો

૪. अज मोदयति, मुद हर्षे ण्यन्त, 'कर्मण्यण्'–अजादित्वात् टाप्–अथवा अजेन मोदते मोद्यते वा पचाद्यच्, घञ् वा–अजमोदा, ततश्च अजमोदा एव अजमोदिका–स्वार्थे क–જે બકરાને આનંદ પમાડે અથવા જે પોતે બકરાથી આનંદ પામે છે, તેથી અજમોદિકા–અજમો

૫, ૬. दीप्यते, दीपयितु शक्ता वा जाठर वह्निं, दीपे साधुर्वा दीप्या–अर्हलोण्यत्. तत्र साधु इति वा यत्–જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે અથવા દીવાના પ્રકાશમાં જે સારી જણાય છે–તે દીપ્યા અને दीप्या एव दीप्यका–દીપ્યા તે જ દીપ્યકા–અજમો.

યવાન–અજમાના ગુણો

यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।
दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।
वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत् ॥ ७४ ॥

अन्वय–यवानी पाचनी रुच्या उष्णा कटुका तीक्ष्णा लघु च दीपनी तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मप्लीहकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

યવાન(અજમો*) પાચન છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ગરમ છે, તીખી છે, તીક્ષ્ણ છે, હલકી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કડવી છે, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે અને વીર્ય, શૂલ, વાયુ, કફ, પેટનું ચડવું, ગોળો, બરલનું દરદ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૪

ખોડી અજમોદનાં નામો

अजमोदा खराश्वा च मयूरो दीप्यकस्तथा ।
तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी च समस्तका ॥७५॥

अन्वय–अजमोदा खराश्वा च मयूर तथा दीप्यक तथा ब्रह्मकुशा कारवी च समस्तका प्रोक्ता (नामभि) ॥

અજમોદા,[1] ખરાશ્વા,[2] મયૂર,[3] દીપ્યક,[4] બ્રહ્મકુશા,[5] કાકોલી[6] અને સમસ્તકા[7] એટલા ખોડી અજમોદના સંસ્કૃત નામો કહ્યા છે. ૭૫

૧ अज मोदयति इति अजमोदा–पूर्ववत्–જે બકરાને અથવા બકરાને પ્રિય હોવાથી આનંદ પમાડે છે, તેથી અજમોદા–ખોડી અજમોદ.

૨ खरम्–तीक्ष्णता अस्त्ति, खरै अश्यत वा अशूङ्

---

* ચરકસંહિતામાં અજમાને શૂલપ્રશમન (શૂળ બેસાડનાર) અને દીપનીય (ભૂખ પ્રદીપ્ત કરનાર) વર્ણવેલ છે, યવાની શબ્દ નીચે અજમાનું વર્ણન કરતા તેને કફવાતઘ્ન અને ક્ષુધાપ્રદીપક (ભૂખ ઉઘાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતકફનાશક, અરુચિનાશક, દીપન, ગુલ્મશૂલઘ્ન અને આમપાચન વર્ણવેલ છે.

વ્યાપ્નોતિ, अश भोजने वा-'उल्वादयश्च' इति औणादिको व, 'अशिप्रुषि०' इति वा क्वन्-જે તીક્ષ્ણપણાથી વ્યાપ્ત છે અથવા ગવેન્દ્ર જેને વધારે (પ્રેમથી) ખાય છે, તેથી ખરાશ્વ-મોડી અજમોદ

૩. मीनाति-हिनस्ति नेत्रादिरोगान् कफादींश्चेति मयूर -मीञ्-हिंसायाम्-' मीनातेरूरन्' उणादि -જે આંખના રોગ વગેરેને તથા કફ વગેરેને મટાડે છે, તેથી મયૂર-મોડી અજમોદ

૪. दीप्यते, दीपयितुं शक्तं वा वह्निम्-इत्यादि पूर्ववत्-જે ગરમ કાંઈ દીપે છે અથવા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે, તેથી દીપ્યક-મોડી અજમોદ

૫. कुञ्चति-श्लिष्यति इति कुञ्चा, कुञ्चिर् श्लेषे, इगुपधेति क, ब्रह्मणः कुञ्चा ब्रह्मकुञ्चा-બ્રહ્માને ભેટનારી અથવા તેમને ઘણી જ પ્રિય-તે બ્રહ્મકુશા-મોડી અજમોદ

૬ काकयति-लालुपतां कारयति स्वकीयगुणैः इति काकोली-कक लौल्ये इति स्वार्थे ण्यन्तात् बाहुलकात् ओलच् उणादि, जातित्वात् ङीष्-જે પોતાના ગુણોને લીધે લલચાવે છે, તે કાકોલી-મોડી અજમોદ.

૭ मस्तकेन सह वर्तते समस्तका-જે મસ્તક જેવા ગુચ્છાઓવાળી હોય છે, તેથી સમસ્તકા-મોડી અજમોદ

મોડી અજમોદના ગુણો

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् ।
उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघुः ।
नेत्रामयकफच्छर्दिहिक्काबस्तिरुजो हरेत् ॥ ७६ ॥

अन्वय –अजमोदा कटु तीक्ष्णा दीपनी कफवातनुत् उष्णा विदाहिनी हृद्या वृष्या बलकरी लघु (सती) नेत्रामयकफच्छर्दिहिक्काबस्तिरुज हरेत् ॥

મોડી અજમોદ તીખી છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે, ગરમ છે, બળતરા કરનાર છે, મનને ગમે એવી છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ કરનાર છે, હલકી છે અને નેત્રના રોગ, કફ, ઊલટી, હેડકી તથા નાભિથી નીચેના ભાગના દરદને મટાડનાર છે ૭૬

ખુરાસાની અજમાનું નામ તથા ગુણો

पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।
विशेषात्पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः ॥७७

अन्वय –पारसीकयवानी तु गुणैः यवानीसदृशी, विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी गुरुः (भवति) ॥

ખુરાસાની[1] અજમાના ગુણો યવાન-અજમાના જેવા જ છે, ખુરાસાની અજમો ખાસ કરી પાચન છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, દસ્તને રોકનાર છે, મદ ઉપજાવનાર છે અને ભારે છે. ૭૭

૧ पारसीके देशे भवा पारसीका-'धोपधात्' इत्यण्-पारसीका चासौ यवानी-पारसीकयवानी-પારસીઓના ઈરાન દેશમાં ખાસ વધુ થનારી યવાની, તે પારસીકયવાની-ખુરાસાની અજમો

ધોળું જીરું, કાળું જીરું અને કલોંજી જીરાનાં નામો તથા ગુણો

जीरको जरणोऽजाजी कणा स्याद्दीर्घजीरकः ।
कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ॥ ७८ ॥
कालाजाजी तु सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः कृष्णोपकुञ्चिका ॥७९॥
उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि ।
जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु ॥ ८० ॥
संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ।
ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहम् ।
चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् ॥ ८१ ॥

अन्वय –जीरक जरण अजाजी कणा दीर्घजीरक स्यात्, कृष्णजीर च सुगन्ध तथा एव उद्गारशोधन काला (स्यात्), अजाजी तु सुषवी कालिका च उपकालिका पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथु कृष्णा उपकुञ्चिका उपकुञ्ची च कुञ्ची च बृहज्जीरक इत्यपि (नाम्ना) स्यात्। जीरकत्रितयं रूक्षं कटु उष्णं दीपनं लघु संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ज्वरघ्नं पाचनं वृष्यं बल्यं रुच्यं कफापहं चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृत् (अस्ति) ॥

જીરક,[1] જરણ,[2] અજાજી,[3] કણા,[4] દીર્ઘજીરક,[5] એટલા ધોળા જીરા*ના સંસ્કૃત નામો છે, કૃષ્ણજીર,[1] સુગંધ[2] ઉદ્ગારશોધન,[3] અને કાલા[4] એટલા કાળા જીરાના સંસ્કૃત નામો છે, અજાજી,[1] સુષવી,[2] કાલિકા,[3] ઉપકાલિકા,[4] પૃથ્વીકા,[5] કારવી,[6] પૃથ્વી,[7] પૃથુ,[8] કૃષ્ણા,[9] ઉપકુંચિકા,[10] ઉપકુંચી,[11]

* ચરકસંહિતામાં જીરાને શૂલપ્રશમન (શૂળ મટાડનાર) ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાત-કફ-નાશક, અરુચિનાશક, દીપન, ગુલ્મ-શૂલ-આમઘ્ન (ગોળો શૂળ અને આમ પડતી બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે

કુંચી[૧૨] અને બૃહજ્જીરક[૧૩] એટલા કલોંજી જીરાના સંસ્કૃત નામો છે (કલોંજી જીરાના નામો કાળા જીરાને પણ લાગુ થાય છે) ત્રણે જીરા રૂક્ષ છે, તીખા છે, ગરમ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, હલકા છે, દસ્તને રોકનાર છે, પિત્તને કરનાર છે, બુદ્ધિને હિતકારી અથવા પવિત્ર છે, ગર્ભાશયને સાફ કરનાર છે, તાવને મટાડનાર છે, પાચન છે, વીર્યને વધારનાર છે, બળ આપનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, કફને મટાડનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને વાયુ, પેટનો આફરો, ગોળો, ઊલટી તથા અતિસાર-ઝાડાને પણ મટાડનાર છે ૭૮-૮૧

૧ जयति-वेगेन गच्छति गुणै शरीरे, जु सौत्र 'जारी च' इति रक् औणादि, जिनाति वयो-हानिं करोति वा रोगाणाम् 'ज्या वयोहानौ' 'ज्यश्च' इति रक् ततश्च 'भज्ञायाम्' इति कन्-जीर एव जीरक-પોતાના ગુણો દ્વારા વેગથી શરીરમાં જે પહોંચી જાય અથવા રોગોની અવસ્થા ઓછી કરે-રોગોને ઓછા કરે છે, તેથી જીરક-ધોળુ જીરુ

૨ जरयति-वयोहानिं करोति रोगाणाम् इति जरण -जृष् वयोहानौ-नन्द्यादेर्ल्यु -જે રોગોની અવસ્થા જીર્ણ કરે-નાશ કરે છે, તેથી જરણ-જીરુ

૩ अज-स्वाभाविक मन्दाग्निं अजति-क्षिपति -कर्मण्यण्, अण्णन्तत्त्वाद् ङीप् 'बहुल छन्दसि' इति वी न-अजाजी-સ્વાભાવિક મંદાગ્નિનો જે નાશ કરે છે, તેથી અજાજી-ધોળુ જીરુ

૪ कणा શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પિપ્પલીના નામમાં આપી છે, તે ત્યાં જોઈ લેવી.

૫ दीर्घश्चासौ जीरक दीर्घजीरक -લાંબુ ધોળુ જીરુ

૧ कृष्णश्चासौ जीर कृष्णजीर -કાળુ જીરુ

૨ सुष्ठु गन्ध यस्य स सुगन्ध -જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ-કાળુ જીરુ

૩ शोधयति इति शोधन, उद्गारस्य शोधन -उद्गारशोधन -ઓડકારને જે શુદ્ધ કરે છે, તેથી ઉદ્ગારશોધન-કાળુ જીરુ

૪ काल वर्ण अस्ति अस्या काला-अर्शआद्यच्-જેનો રંગ કાળો હોય છે, તેથી કાલા-કાળુ જીરુ

૧ अजाजी-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તો અહીં ઉપર જ આપી છે, તેનો અર્થ અહીં કલોંજી જીરુ સમજવો

૨ सुतरा सूयते प्रेर्यते इति सुपव, पू प्रेरणे-अद्दा एप्-उपसर्गात्सुनोति, इति षत्व, सुषव अस्ति अस्या - पिप्पल्यादि -४,१,४१ જેની પ્રેરણા શરીરને ઘણી જ સારી મળે છે, તેથી સુષવી-કલોંજી જીરુ

૩ काल वर्ण अस्ति अस्या -अच्-५ १,११५ यद्वा काली एव-स्वार्थे कन्-कालिका-જેનો રંગ કાળો છે, તેથી કાલિકા-કલોંજી જીરુ

૪ उपगता कालिकाम् इति उपकालिका-કાલિકાને પામેલ છે, તેથી અથવા ગુણોથી કાળા જીરાને મળતુ હોય છે, તેથી ઉપકાલિકા-કલોંજી જીરુ

૫ प्रथते-प्रख्याता भवति गुणै -इति पृथ्वी 'प्रथिम्रदिभ्रस्जा सम्प्रसारणम्' इति औणादि कु, 'वातो गुणवचनात्' इति वा ङीष्, पृथ्वी एव पृथ्वीका-જે પોતાના ગુણોથી પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વીકા-કલોંજી જીરુ

૬ कार-क्रिया याति-या गतिगन्धनयो 'आतो ऽनुपसर्गे' इति क, गौरादित्वाद् ङीप्-अथवा कायते इति कार्-कृञ् हिंसायाम् ण्यन्तात् सम्पदादित्वात् क्विप् कारम् अवति-रक्षति-अव रक्षणादौ-अण्-ङीप् च, सहापूर्वकत्वान वृद्धि-कारवी-જે શરીરની ક્રિયાને ગતિ આપે-સૂચવે, અથવા શરીરના અકાળ નાશને ગુણો દ્વારા રોકે-અટકાવે છે તેથી કારવી-કલોંજી જીરુ

૭ पृथ्वी નંબર ૫ પ્રમાણે છે ફક્ત कन् પ્રત્યય નથી

૮ पृथु -નંબર ૫ પ્રમાણે છે ફક્ત ङीप् પ્રત્યય નથી

૯ कृष्ण वर्ण अस्ति अस्या अथवा कर्षति ज्वरादीन्-इति कृष्णा-જેનો રંગ કાળો છે અથવા તાવ વગેરેને જે દૂર કરે છે તેથી કૃષ્ણા-કલોંજી જીરુ

૧૦ उपकुञ्चति-कुञ्च कौटिल्य-ण्वुल् ३ १,१३३-જે કંઈક કુટિલતાને પામે છે દસ્ત રોકે છે, તેથી ઉપકુંચિકા-કલોંજી જીરુ

૧૧ कुञ्चति इति कुञ्ची, कुञ्च कौटिल्य अच् जातित्वात् ङीष्-કુટિલતાને પામનાર છે, તેથી કુંચી કલોંજી જીરુ

૧૨ कुञ्चीम् उपगता-उपकुञ्ची-કાળા જીરાને મળતુ ઉપકુંચી હોય છે, તેથી કલોંજી જીરુ

૧૩ बृहन् चासौ जीरक बृहज्जीरक -મોટી જાતનુ જીરુ-મનાય છે તેથી બૃહજ્જીરક-કલોંજી જીરુ

ધાણાનાં નામો

धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा ।
कुनटी धेनुका छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् ॥८२॥

अन्वय–धान्यकं धानकं धान्यं धाना धानेयकं तथा कुनटी धेनुका छत्रा कुस्तुम्बुरु वितुन्नकम् (इति नामानि)॥

ધાન્યક,[1] ધાનક,[2] ધાન્ય,[3] ધાના,[4] ધાનેયક,[5] કુનટી,[6] ધેનુકા,[7] છત્રા,[8] કુસ્તુંબુરુ[9] અને વિતુન્નક,[10] એટલાં ધાણાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૮૨

૧. धन्यक–धान्यत आरम्भाय, धन-शब्दे 'पिनाकादयश्च' ४,१५ इति उणादि साधुः, अथवा धान्यम् अरति–कौटिल्येन गच्छति–अण् ३,२,१ धान्यमिव इति धान्यकम्–ખોરાકમાં લોકો જેને ખાસ વાપરે છે, અથવા જે કુટિલતાથી ધાન્યમાં પેસી જાય છે, અથવા જે ધાન્ય જેવા ગણાય છે, તેથી ધાન્યક-ધાણા.

૨. धन्यते–शब्द्यते वेषवारतया इति धान–घञ् धान एव धानकं–स्वार्थे कन्–જે ખાસ મસાલા તરીકે કહેવાય છે, તેથી ધાનક-ધાણા.

૩. धीयत इति धानम्–डुधाञ् धारणपोषणयोः–ल्युट्, धाने–पोषणे साधु इति धान्यं 'तत्र साधुः' इति यत्–જે શરીરના પોષણમાં ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી ધાન્ય-ધાણા.

૪ दधति–पुष्यन्ति–धारयन्ति वा शरीरं गुणैः इति धाना–'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः'–इति उणादिर्नः–જે ગુણો દ્વારા શરીરનું ધારણ-પોષણ કરે છે, તેથી ધાના-ધાણા.

૫. धाने–धारणे पोषणे च हित साधु वेति धानेयम्–'छ्छन्दसि' यत्, स्वार्थे च कन्–धानेयकम्–જે શરીરનું ધારણ-પોષણ કરવામાં હિતકારક અથવા ઉત્તમ છે, તેથી ધાનેયક-ધાણા.

૬. कौ नटति–नट अवस्यन्दने–अच्, गौरादि, यद्वा कुत्सिता नटी इव–જે પૃથ્વી પર ફેલાય છે અથવા જાણે નિંદ્ય નટી હોય, તેમ નાચે છે, તેથી કુનટી-ધાણા.

૭. धीयते–पीयते जनैः इति धेनु–धेट् पाने, 'धेट इच्च' इति नु–औणादि, धेनु इव, 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–धेनुका–જેને લોકો ગાયની પેઠે એટલે ગાયના પંચગવ્ય જેવા ગુણકારક ગણી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરવા પીએ છે, તેથી ધેનુકા-ધાણા.

૮. छत्रम् अस्ति अस्याः, छत्राकारस्तबकत्वात्–अर्शआद्यच्, टाप्–જેને છત્રી જેવા ગુચ્છા હોય છે, તેથી છત્રા-ધાણા.

૯. कुत्सितान् ज्वरादीन् रोगान् तुम्बति, तुबि अर्दने–बाहुलकात् 'कुस्तुम्बुरूणि जातिः' इति निर्देशाद्वा उरः सुट् च–જે દુષ્ટ તાવ વગેરેને મટાડે છે, તેથી કુસ્તુંબુરુ-ધાણા.

૧૦. वितुन्न तुद–ज्वरादिरोगदु खम् अस्मात्, शैषा इति कन्–अथवा वितुद्यते–विशेषेण व्यथ्यते मर्दार्थ कुट्टनादिद्वारेति कर्मणि क्त, स्वार्थे च कन्–वितुन्नकम्–જેનાથી તાવ વગેરે રોગનું દુઃખ મટે છે અથવા ખોરાક માટે જેને ખાંડી-કૂટી છિન્નભિન્ન કરવામાં આવે છે, તેથી વિતુન્નક-ધાણા.

ધાણાના ગુણો

धान्यकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु ।
तिक्तं कटूष्णवीर्यं च दीपनं पाचनं स्मृतम् ॥८३॥
ज्वरघ्नं रोचकं ग्राहि स्वादुपाकि त्रिदोषनुत् ।
तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यकृमिप्रणुत् ।
आर्द्रं तु तद्गुणं स्वादु विशेषात्पित्तनाशि तत् ॥८४॥

अन्वय–धान्यकं तुवरं स्निग्धम् अवृष्यं मूत्रलं लघु तिक्तं कटु उष्णवीर्यं दीपनं च पाचनं स्मृतम् (अपि च) तत् ज्वरघ्नं रोचकं ग्राहि स्वादुपाकि त्रिदोषनुत् तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यकृमिप्रणुत् (अस्ति), आर्द्रं तरुणं तु तत् विशेषात् स्वादु पित्तनाशि (च भवति)॥

ધાણા* તૂરા છે, સ્નિગ્ધ છે, વીર્ય માટે સારા નથી, મૂત્ર ઉપજાવનાર છે, હલકા છે, કડવા છે, તીખા છે, ઉષ્ણ વીર્યવાળા છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, પાચન છે, જ્વરને મટાડનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ઝાડાને રોકનાર છે, મધુર પાકવાળા છે, ત્રણે દોષને મટાડનાર છે અને તરસ, દાહ, વમન, શ્વાસ, ઉધરસ, દૂબળાપણું તથા કૃમિઓને પણ મટાડનાર છે. (લીલા ધાણાના ગુણ સૂકા ધાણાના જેવા જ છે; પણ) તે ધાણા લીલા, કૂણા હોય ત્યારે ખાસ વધારે સ્વાદિષ્ઠ હોય છે અને પિત્તનો નાશ કરનારા છે ૮૩,૮૪

---

* ચરકસંહિતામાં ધાણાને તૃષ્ણાનિગ્રહણ (તરસ છિપાવનાર) તથા શીતપ્રશમન (ટાઢ બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને સર્વજ્વરનાશક, દીપક, દાહનાશક, અરુચિનાશક અને ઊલટી બંધ કરનાર વર્ણવેલ છે.

વરિયાળી અને સુવાનાં નામો તથા ગુણો

शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संहिता छत्रिकाऽपि च ॥८५
छत्रा शालेयशालीनौ मिश्रेया मधुरा मिसः।
शतपुष्पा लघुस्तीक्ष्णा पित्तकृद्दीपनी कटुः ॥८६॥
उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत्।
मिश्रेया तद्‌गुणा प्रोक्ता विशेषाद्योनिशूलनुत् ॥८७
अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट्कृमिशुक्रहृत्।
रूक्षोष्णा पाचनी कासवमिश्लेष्मानिलान्हरेत् ॥८८

अन्वयः-शतपुष्पा शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः अतिलम्बी सितच्छत्रा संहिता अपि च छत्रिका छत्रा शालेयशालीनौ (इति नामानि); मिश्रेया मधुरा मिसिः (इति च मिसेर्नामानि)। शतपुष्पा लघुः तीक्ष्णा पित्तकृत् दीपनी कटुः उष्णा ज्वरानिलश्लेष्मव्रणशूलाक्षिरोगहृत्। मिश्रेया तद्‌गुणा प्रोक्ता, विशेषात् योनिशूलनुत् अग्निमान्द्यहरी हृद्या बद्धविट्कृमिशुक्रहृत्, रूक्षा उष्णा पाचनी (च सा) कासवमिश्लेष्मानिलान् हरेत्॥

શતપુષ્પા,[1] શતાહ્વા,[2] મધુરા,[3] કારવી,[4] મિસિ,[5] અતિલંબી,[6] સિતછત્રા,[7] સંહિતા,[8] છત્રિકા,[9] છત્રા,[10] શાલેય,[11] અને શાલીન[12] એટલાં વરિયાળી×નાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ મિશ્રેયા,[1] મધુરા[2] અને મિસિ[3] એટલાં સુવા*નાં સંસ્કૃત નામો છે. વરિયાળી હલકી છે, તીક્ષ્ણ છે, પિત્ત કરનાર છે. અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તીખી છે, ગરમ છે અને જ્વર, વાયુ, કફ, વ્રણ, શૂળ તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે. સુવામાં પણ એ જ ગુણો છે, છતા તે સુવા ખાસ કરી યોનિના શૂળને, અગ્નિના મંદપણાને, કૃમિને તથા વીર્યને હરે છે; મનને ગમે એવા છે, વિષ્ટાને બાધનાર છે, રૂક્ષ છે, ગરમ છે, પાચન છે અને ઉધરસ, ઊલટી, કફ તથા પવનને મટાડે છે. ૮૫-૮૮

૧. शत पुष्पाणि यस्या सा शतपुष्पा-'सद्‌वकाण्ड०'

× ચરકસંહિતામાં વરિયાળીને પ્રજાસ્થાપન અને શ્રમપ્રશમન કરનારી વર્ણવેલી છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં વરિયાળીને કફસંશમન (કફ બેસાડનાર) ગણેલ છે.

* ચરકસંહિતામાં સુવાને લોહીમાંથી પિત્ત કાઢી નાખનાર અને સ્તનમાંનું લોહી શુદ્ધ કરનાર વર્ણવેલ છે.

इति यप्-જેને સો ફૂલ થાય છે, તેથી શતપુષ્પા-વરિયાળી.

૨. शतं आह्वा यस्याः सा शताह्वा-જેનાં સો નામો છે, તેથી શતાહ્વા-વરિયાળી.

૩. मधु रसः अस्ति अस्या. मधुरा-' ऊषसुषि० ' इति मत्वर्थीयो र-જેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરા-વરિયાળી ને સુવા.

૪. કારવીની વ્યુત્પત્તિ જીરાનાં નામોમાં આપી છે.

૫. मस्यति-परिणमति उष्णतया इति मिसि-मसी परिणामे-'इन्' उणादिः. पृषोदरादिः-मिसिः-જે પાકકાળે ઉષ્ણ તરીકે પરિણમે છે, તેથી મિસિ વરિયાળી અને સુવા.

૬. अतिशयेन लम्बते-आलम्बयति तीक्ष्ण्य पित्त च, ज्वरादीन्वा दूरीकरोति, लबि अवस्रंसने-अच् जातित्वाच्च ङीप् अतिलम्बी-જે તીક્ષ્ણતાને તથા પિત્તને અતિશય વધે છે અથવા તાવ વગેરેને સમૂળા દૂર કરે છે, તેથી અતિલમ્બી-વરિયાળી.

૭. सितं बद्ध शुभ्र वा छत्र यस्याः सा-सितच्छत्रा-જેનું છત્ર બંધાય છે-એટલે જેમાં છત્રી જેવા ગુચ્છા થાય છે અથવા જેના છત્રાકાર ગુચ્છા સફેદ થાય છે, તેથી સિતચ્છત્રા-વરિયાળી.

૮. सम्यक् धीयते रस-पायते पुष्यते रस वा भिषग्भिर्या रोगनिवारणार्थमिति संहिता, सपूर्वकाद् डुधाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मात् कर्मणि क्त दाप् च-જેને વૈદ્ય લોકો ઘણા રોગો મટાડવા વાપરે છે, તેથી સંહિતા-વરિયાળી.

૯-૧૦. छत्र-छत्राकारस्तबकम् अस्ति अस्या.-अर्शआद्यच्-छादयति ▒ ज्वरादिरोगावेगम् औणादिः ष्ट्रन् (४-१५९) 'इस्मन्त्रन्' इति ह्रस्वश्च-જેને છત્રી જેવા ગુચ્છા થાય છે અથવા જ્વર આદિ રોગોના વેગને જે ઢાંકી દે-રોકી દે છે, તેથી છત્રા-વરિયાળી, छत्रा एव छत्रिका-પણ તે જ પ્રમાણે.

૧૧. शालेषु भवत क्षेत्र शालेयम्, तद् अस्य अस्ति उत्पत्तिस्थानम्-' व्रीहिशाल्योर्ढक्, ' ततश्च अर्शआद्यच्-ડાંગર પાકે એવુ ખેતર જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય છે, તેથી શાલેય-વરિયાળી.

૧૨. शालाप्रवेशम् अर्हति-गुणरक्षणार्थम्-इति शालीन -' शालीनकौपीने 'ति साधु -જેના ગુણો બરાબર જળવાઈ રહે, તે માટે બરાબર બંધ ઢાંકણવાળા ડબા-કોઠી-શીશી વગેરેમાં રાખવો પડે છે, તેથી શાલીન-વરિયાળી.

૧. मिश्रयति स्वस्मिन् शतपुष्पागुणान् मिश्रा-अच्,

ईर्यते-गम्यते अग्निमान्द्यादिरोगनिवारणार्थिभिः-इति एषा, मिथा चासौ एषा च-मिश्रेषा-शकन्ध्वादि –જે પાનામાં વરિયાળીના ગુણોને મિશ્ર કરે છે, તેમજ અગ્નિમાંદ્ય આદિ રોગો મટાડવા લોકો જેને સેવે છે, તેથી મિશ્રેષા-સુવા.

૨-૩. મધુરા, મિસિ-એ બે સુવાનાં નામોની વ્યુત્પત્તિ, વરિયાળીનાં ૩-૫ નામ પ્રમાણે થાય છે.

મેથી તથા ગદભનાં નામો તથા ગુણો

मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका।
बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥८९
वल्लरी चक्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च कैरवी।
कुञ्चिका बहुपर्णी च पित्तजिद्वायुनुद् द्विपा ॥९०
मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी।
ततः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता ॥

अन्वय-मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्रिका बोधिनी बहुबीजा च ज्योति गन्धफला तथा वल्लरी चक्रिका मन्था मिश्रपुष्पा कैरवी कुञ्चिका बहुपर्णी (इति नामानि, सा च) पित्तजित् वायुनुत् (अस्ति), द्विपा मेथिका वातशमनी श्लेष्मघ्नी ज्वरनाशिनी (अस्ति, किंतु) वन्या स्वल्पगुणा (भवति), सा तु वाजिनां पूजिता ॥

મેથિકા,[1] મેથિની,[2] મેથી,[3] દીપની,[4] બહુપત્રિકા,[5] બોધિની,[6] બહુબીજા,[7] જ્યોતિ,[8] ગંધફલા,[9] વલ્લરી,[10] ચક્રિકા,[11] મંથા,[12] મિશ્રપુષ્પા,[13] કૈરવી,[14] કુંચિકા[15] અને બહુપર્ણી[16] એટલા મેથી* તથા ગદભનાં સંસ્કૃત નામો છે. મેથી વાયુને શમાવનાર, કફને મટાડનાર અને જ્વરનો નાશ કરનાર છે; પણ ગદભમાં એથી ઓછા ગુણ છે અને તે ઘોડાઓને માટે બહુ સારી છે. ૮૯—૯૧

* સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં-મેથીમાં થૂંક મટાડવાના અને પાચનશક્તિ તેમજ કામવાસના વધારવાના ગુણો રહેલા છે, એમ મનાયેલું છે. બદહજમી, ખાવાની અરુચિ, સ્ત્રીઓને થતો ઝાડો અને સંધિવાનાં દરદોમાં ખાવા માટે મેથીમોદક, સ્વલ્પ મેથીમોદક વગેરે નામથી તેના લાડુ બનાવવાની રીતો વર્ણવેલી છે અને તેમાં બધામાં બીજા ખુશબોદાર પદાર્થોનો એક એક ભાગ અને બધાના સરવાળા જેટલી મેથી લેવા કહ્યું છે.

દક્ષિણના વૈદ્યો મેથીના બીયાંને પ્રથમ શેકીને પછી પાણીમાં ભીંજાવી મરડાના દરદમાં આપે છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં મેથીને પિત્તશોણિતાનિલનાશક (પિત્ત કાઢી નાંખી લોહી સુધારનાર,) બૃંહણ (પૌષ્ટિક), સ્તન્ય (સ્તનમાં લોહી શુદ્ધ કરી દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર) ગણેલ છે.

૧. मेथति-हिनस्ति वातकफज्वरान्-मेथृ मेधाहिंसनयोः, अच्-जातित्वाद् ङीप् मेथी, मेथी एव मेथिका-જે વાયુ, કફ તથા તાવનો નાશ કરે છે, તેથી મેથિકા-મેથી.

૨-૩. मेथति-हिनस्ति वातादीन्, औणादिकः इन्, 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष् –આ ૨-૩ નામોની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે, ફક્ત થોડોક ફરક છે, તે જ અહીં બતાવેલ છે.

૪. दीपयति वह्निं-दीपी दीप्तौ-इति ण्यन्ताद् नन्द्यादिल्युः, जातित्वाद् ङीप्-અગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી દીપની-મેથી.

૫. बहूनि पत्राणि यस्या सा बहुपत्रिका-જેમાં ઘણાં પાંદડાં હોય છે, તેથી બહુપત્રિકા-મેથી.

૬. बोधयति जठराग्निम्-'सर्वधातुभ्य इन्' औणादि –જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી બોધિની-મેથી.

૭. बहूनि बीजानि यस्याः सा बहुबीजा-જેનાં બિયાં બહુ થાય છે, તેથી બહુબીજા-મેથી.

૮. द्योतते-प्रकाशते गुणैः-'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः'-उणादि –જે ગુણોથી પ્રકાશે છે, તેથી જ્યોતિ-મેથી.

૯. गन्धयुक्तानि फलानि यस्या सा-જેનાં ફળ ગંધવાળાં હોય છે, તેથી ગંધફલા-મેથી.

૧૦. वल्ल-संवृणोति आत्मानं पर्णैः इति वल्लक्विप् ३, २, १८०, ऋच्छति-गच्छति बहुबीजताम्-ऋ गतौ-अच ३, ४, ११६-उणादिः, वल्ल् चासौ ऋच्छति वल्लरि-પાંદડાંથી ઢંકાય અને ઘણાં બીયાં પામે છે, તેથી વલ્લરિ-મેથી.

૧૧. चक्रं-चक्राकार अस्ति अस्या –'अत इनि ठनौ' इति ठन्, टस्येक –अप्–જેના છોડનો આકાર ચક્રાકાર ગોળ હોય છે, તેથી ચક્રિકા-મેથી.

૧૨. मन्थति-विलोडयति-हिनस्ति-वातादीन्, मन्थ विलोडने अच्-टाप्-मन्था-વાયુ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી મન્થા-મેથી.

૧૩. मिश्राणि-गुच्छाकारेण परस्पर मिलितानि पुष्पाणि यस्या सा-જેનાં ફૂલ ગુચ્છાકારે પરસ્પર મળેલાં-મિશ્ર થયાં હોય છે, તેથી મિશ્રપુષ્પા-મેથી.

૧૪. कैरवः-गर्दभः, तस्य इयं प्रिया-ગધેડાંને જે વહાલી છે, તેથી કૈરવી-મેથી.

૧૫. कुञ्चयति-सङ्कोचयति-ज्वरादीन्, कुञ्च कौटि-

स्याल्पीभावयो.–टाप्–તાવ વગેરેને જે ઓછા કરે છે, તેથી કુંચિકા–મેથી

११. बहूनि पर्णानि यस्या सा–જેને પાંદડાં ઘણાં હોય છે, તેથી બહુપર્ણી–મેથી

અશેળિયાનાં નામો તથા ગુણો

चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।
नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा ॥९२॥
चन्द्रशूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् ।
असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्धनम् ॥ ९३ ॥

अन्वय –चन्द्रिका चर्महन्त्री, पशुमेहनकारिका नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरा चन्द्रशूरम् (इति नामानि) चन्द्रशूर हिक्कावात-श्लेष्मातिसारिणां हितं असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्धनं (चास्ति) ॥

ચંદ્રિકા,[1] ચર્મહન્ત્રી,[2] પશુમેહનકારિકા,[3] નંદિની,[4] કારવી,[5] ભદ્રા,[6] વાસપુષ્પા.[7] સુવાસરા[8] અને ચંદ્રશૂર[9] એટલા અશેળિયાના[×] સંસ્કૃત નામો છે. અશેળિયો હેડકી, વાયુ, કફ, ઝાડા તથા લોહીવાનો રોગ મટાડનાર છે, તેમ જ બળ અને પુષ્ટિને વધારનાર છે.

१. चन्द्रयति–आह्लाद करोति जनानां हिक्कादिरोग निवारणपूर्वकमिति चन्द्रिका–'तत्करोति०' इति ण्यन्तात् ण्वुल्–જે હેડકી વગેરે રોગો દૂર કરી લોકોને હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી ચન્દ્રિકા–અશેળિયો

२. चरति–गच्छति प्राणिनां शरीरोपरि इति चर्म, मनिन्–उणादि., हन्ति इति हन्त्री, तृच्, 'ऋन्नेभ्यो' ङीप् च–चर्मणः हन्त्री–चर्म–हन्त्री–षष्ठी–समास ચામડીનો નાશ કરનાર હોવાથી ચર્મહન્ત્રી–અશેળિયો

३ मिह्यते इति मेहनम्, मिह सेचने–भावे ल्युट्, पशूनां मेहन पशुमेहन, करोति इति कारिका–पशुमेहनस्य कारिका–पशुमेहनकारिका–પશુઓને પેશાબ લાવનાર છે, તેથી પશુમેહનકારિકા–અશેળિયો

४ नन्दयति–आनन्द प्रापयति बलपुष्टिवर्धनद्वारा इति नन्दिनी,टुनदि समृद्धौ, ण्यन्तात् नन्द्यादित्यु –બળપુષ્ટિ વધારવાપૂર્વક લોકોને જે આનંદ પમાડે છે, તેથી નંદિની–અશેળિયો

५. कारवीनी व्युत्पत्ति कलौंजी जीराना नाममा आपी छे

६. भन्दति–कल्याण करोति हिक्कादिरोगापनोदन-द्वारा रोगिणाम् इति भद्रा–भदि कल्याणे, 'ऋज्रेन्द्र०' इति औणादि साधु –જે હેડકી વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી કલ્યાણ–સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા–અશેળિયો.

७ वसति अत्र चित्तम् इति वास –सुगन्ध –'हल-श्चे'ति घञ्–वासेन युक्तानि वासयुक्तानि–पुष्पाणि यस्या सा–જેના ફૂલ સુગંધદાર હોય છે, તેથી વાસપુષ્પા–અશેળિયો

८. सुष्ठु वास सुवास , सुवास राति ददाति रा दाने, आतोऽनुपसर्गे क ' टाप्–सुवासरा–સુવાસ–સુગંધને જે આપે છે, તેથી સુવાસરા–અશેળિયો

९ चन्दति–आह्लादयति लोकान् बलपुष्टिवर्धन-द्वारा इति चन्द्र, 'स्फायितञ्चि०' इति उणादि. रक्, शूरयति–विक्रम करोति वातादिरोगेषु इति [illegible], चन्द्र-श्चासौ शूरश्च, चन्द्र इव वा शूर –चन्द्रशूर –જે બળ–પુષ્ટિ વધારવાપૂર્વક લોકોને હર્ષ પમાડે છે, તેમ જ વાયુ આદિ રોગોનો નાશ કરવામાં પરાક્રમ કરે છે, અથવા ચંદ્ર જેવો શૂરો છે, તેથી ચંદ્રશૂર–અશેળિયો

ચતુર્બીજ અથવા ચારદાણાનું લક્ષણ

मेथिका चन्द्रशूरश्च कालाऽजाजी यवानिका ।
एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजमिति स्मृतम् ॥९४॥

अन्वय –मेथिका च चन्द्रशूर. काला अजाजी यवानिका–एतत् चतुष्टयं युक्तं चतुर्बीजम् इति स्मृतम्॥

મેથી, અશેળિયો, કાળું જીરૂ અને યવાન (અજમો)–એ ચાર મળીને ચતુર્બીજ અથવા ચારદાણા કહેવાય છે. ૯૪

ચારદાણાના ગુણો

तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्ति पवनामयम् ।
अजीर्णं शूलमाध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथाम् ॥९५

अन्वय –तच्चूर्णं (चेत्) नित्यं भक्षितं (तर्हि) पवनामयम् अजीर्णं शूलम् आध्मानं पार्श्वशूलं कटिव्यथां निहन्ति ॥

ચારદાણાનું ચૂર્ણ નિત્ય ખાધું હોય તો વાયુના દરદ, અજીર્ણ, શૂળ, આફરો, પડખાનું શૂળ અને કેડની પીડાને મટાડે છે.

હિંગનાં નામો તથા ગુણો

सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ।
हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत् ।
शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्धनम् ॥ ९६ ॥

अन्वय –सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् (इति नामानि, गुणाश्च)–)हिङ्गु उष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत् शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्धनं (चास्ति)॥

× સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં અશેળિયાને કૌવત આપનાર અને પાચનશક્તિ સુધારનાર ગણેલ છે.

સહસ્રવેધિ,[1] જતુક,[2] બાહ્લીક,[3] હિંગુ[4] અને રામઠ[5] એટલાં હિંગનાં સંસ્કૃત નામો છે. હિંગ* ગરમ છે, પાચન છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે અને વાયુ, કફ, શૂળ, ગોળો, પેટનો આફરો તથા કૃમિઓનો નાશ કરનાર છે અને પિત્તને વધારનાર છે. ૯૬

૧ સહસ્ર–બહુગુણસમૂહં વેધितुं–कर्तुं शीलमस्य, विध विधाने–'सुप्यजातौ' इति णिनि–ઘણા ગુણ–સમુદાય કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે. તેથી સહસ્રવેધિ–હિંગ

૨. जायते–प्रादुर्भवति वृक्षस्य, रसरूपेणेति जतु–'कलिपादि॰' इत्यौणादिक, जतु इव जतुकम्–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–ઝાડના રસરૂપે થતી લાખ જેવી જે હોય છે, તેથી જતુક–હિંગ.

૩. बाह्लीके–उदीच्यदेशे भवम्–'तत्र भव' इत्यण्–બાહ્લીક નામના ઉત્તરના દેશમાં જે થાય છે, તેથી બાહ્લીક–હિંગ.

૪ हिनोति–शीघ्रं गच्छति नासां, वर्धते च गुणैः. हिम–कफ वा हन्तुं गच्छति–हि गतौ वृद्धौ च, 'मृगय्वादय' इत्यौणादिक साधु –નાકમાં જે જલદી પહોંચી જાય છે અને ગુણોથી જે વધે છે, અથવા કફનો નાશ કરવા જે પહોંચી જાય છે. તેથી હિઙ્ગુ–હિંગ.

૫ रमठ–उदीच्यदेशविशेषे भव 'तत्र भव.' इत्यण्, रमन्ते वा जना अनेन रुचिजनक–उत्तमवारवेपरत्वात्–रमु क्रीडायाम्–'रमेर्वृद्धिश्च' इति अठ प्रत्यय –उणादि–રમઠ નામના ઉત્તર દેશમા જે થાય છે અથવા જે ઉત્તમ મસાલા તરીકે હોવાથી જેને લીધે લોકો આનંદ પામે છ તેથી રામઠ–હિંગ

ઘોડાવજના નામો તથા ગુણો

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ॥ ९७
वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ।
अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत् ॥ ९८ ॥

अन्वय –वचा उग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिला उग्रा च लोमशा (इति नामानि, गुणाश्च–) उग्रगन्धा वचा कटुका तिक्ता उष्णा वान्तिवह्निकृत् विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत् ॥

વચા,[1] ઉગ્રગંધા,[2] ષડ્ગ્રંથા,[3] ગોલોમી,[4] શતપર્વિકા,[5] ક્ષુદ્રપત્રી,[6] મંગલ્યા,[7] જટિલા,[8] ઉગ્રા,[9] લોમશા,[10] એટલાં ઘોડાવજનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઉગ્રગંધવાળી એ વજ તીખી છે, કડવી છે, વિષ્ટા તથા મૂત્રને સાફ કરનાર છે, વમન તથા અગ્નિને કરનાર છે અને ઝાડાની કબજિયાત, આફરો, શૂળ, વાઈ, કફ, ઉન્માદ, ભૂત, જીવડાં અને વાયુને દૂર કરે છે. ૯૭,૯૮

૧. वच परिभाषणे–वचि–अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्–वाचयति–जडमपि जनम्–पचाद्यच्–જે જડ માણસને પણ બોલતો કરે છે, તેથી વચા–ઘોડાવજ.

૨. उग्रगन्ध. यस्या सा–જેની ગંધ ઘણી ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા–ઘોડાવજ.

૩. षड् ग्रन्था –ग्रन्थयो यस्या. सा–જેમાં છ ગાંઠો હોય છે, તેથી ષડ્ગ્રન્થા–ઘોડાવજ.

૪. गो –गोलोमसदृश लोम यस्या [illegible]–गोशब्दो गोलोमसदृशे लाक्षणिक –'अच्' इति योगविभागात् समासान्त –गौरादित्वाद् ङीष्–જેમાં ગાયની રુવાંટી જેવી રુવાંટી હોય છે, તેથી ગોલોમી–ઘોડાવજ.

૫. शत पर्वाणि यस्या सन्ति–व्रीह्यादित्वात् ठन्, डाबन्तात् स्वार्थे कन् वा टाप् च–જેમાં સો ગાંઠો હોય છે, તેથી શતપર્વિકા–ઘોડાવજ.

૬. क्षुद्राणि पत्राणि यस्या सा–જેનાં પાંદડાં ઘણાં જ નાનાં હોય છે, તેથી ક્ષુદ્રપત્રી–ઘોડાવજ.

૭. मङ्गले साधु –'तत्र साधु' इति यत्–મંગળ કરવામાં જે ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા–ઘોડાવજ

૮. जटा अस्ति अस्या –पिच्छादित्वादिलच्–જેને જટા હોય છે, તેથી જટિલા–ઘોડાવજ.

૯. उच्यति–उग्रतया समवैति–उच समवाये 'ऋज्रे॰' इत्यादिना (उणादि) रन् गश्चान्तादेश –જેમાં ઉગ્ર ગુણનો સંબંધ હોય છે, તેથી ઉગ્રા–ઘોડાવજ

૧૦. लोमानि सन्ति अस्या –लोमादित्वात् श –टाप्–જેમાં રુવાંટાં હોય છે, તેથી લોમશા–ઘોડાવજ.

* સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં હિંગને વાપરવા પડેલાં તળાવાં માટે સૂચવે છે અને આપણા દેશ જેવા વનસ્પતિઆહારી લોકોમાં હિંગને પેટની ચૂંક મટાડવા મસાલામાં વાપરવા ભલામણ કરે છે; તેમ જ ગ્રાનતંતુનાં દરદોમાં પણ કમી કરવા માટે વાપરવા જણાવેલ છે; વળી એમ પણ મનાયું છે, કે હિંગનું હંમેશ સેવન રાખવાથી ભેજવાળી જગ્યાઓમાં ઉત્પન્ન થતો તાવ અટકે છે

ચરકસંહિતામાં હિંગને શ્વાસ હરનાર, દીપનીય, ચેતનાસ્થાપન અને વાતકફ શમાવનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં હિંગને કફહર, દીપક અને ગોળો આદિ રોગોને હરનાર વર્ણવેલ છે.

ખુરસાણી વજનાં નામ તથા ગુણો

पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा ।
हैमवत्युदिता तद्वद्वातं हन्ति विशेषतः ॥९९॥

अन्वय.–पारसीकवचा शुक्ला (भवति), सा हैमवती इति प्रोक्ता, तद्वत् हैमवती उदिता, विशेषत वातं हन्ति ॥

પારસીકવચા,[1] શુકલા,[2] અને હૈમવતી[3] એટલાં ખુરસાણી વજનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખુરસાણી વજના ગુણો વજના જેવા જ છે, પણ તે વિશેષે કરી વાયુને મટાડે છે. ૯૯

૧. पारसीके देशे भवा–'कोपधाच्च' इत्यण्, पारसीका चासौ वचा पारसीकवचा–પારસીઓના ઈરાન દેશમાં થયેલી જે વજ તે પારસીકવચા કહેવાય છે.

૨. शुक्लः वर्णः अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्–જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શુક્લા–ખુરસાણી વજ.

૩. हिमवति जाता हैमवती 'तत्र जात ' इत्यण्–ङीप्–હિમાલયમાં જે થાય છે, તેથી હૈમવતી–ખુરસાણી વજ.

કુલિંજન(પાનની જડ)નાં નામો તથા ગુણો

सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात्कफकासनुत् ।
सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी ॥१००
स्थूलग्रन्थिः सुगन्धा स्यात्ततो हीनगुणा स्मृता ॥

अन्वय –सुगन्धा अपि च उग्रगन्धा विशेषात् कफकासनुत् सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी । स्थूलग्रन्थि सुगन्धा स्यात्, तत हीनगुणा स्मृता ॥

સુગન્ધા[1] અને ઉગ્રગંધા,[2] એ બે પાનની જડના સંસ્કૃત નામો છે. પાનની જડ વિશેષે કરી કફ તથા ઉધરસને મટાડે છે, સ્વરને સારો કરે છે અને હૃદય, કંઠ તથા મુખને શુદ્ધ કરે છે; જાડી ગાંઠોવાળી પાનની જડમાં એથી ઓછા ગુણ છે. ૧૦૦,૧૦૧

૧. सुष्ठु गन्ध यस्या सुगन्धा–જેનો ગંધ સારો હોય છે, તેથી સુગંધા–પાનની જડ.

૨. उग्र गन्ध यस्या सा–उग्रगन्धा જેનો ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગન્ધા–પાનની જડ.

टीका–यस्या लोके 'कुलिजन' इति नामान्तरम ॥ अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके 'महाभरी' इति नाम ॥ જેનું લોકમાં 'કુલિંજન' એવું બીજું નામ છે, તે સિવાયની બીજી પણ પાનની જડ થાય છે, જે સુગંધી તથા જાડી ગાંઠવાળી હોય છે; અને લોકમાં તેને 'મહાભરી' નામે કહે છે.

ચોપચીનીનાં નામ તથા ગુણો

द्वीपान्तरवचा किंचित्तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ॥१०२॥
वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् ।
व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी ॥१०३॥

अन्वय.–द्वीपान्तरवचा किंचित् तिक्ता उष्णा वह्निदीप्तिकृत् विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी (सती) वातव्याधीन् अपस्मारम् उन्मादं तनुवेदनां व्यपोहति, विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी (चास्ति) ॥

દ્વીપાંતરવચા[1] એ ચોપચીનીનું સંસ્કૃત નામ છે; ચોપચીની કાંઈક તીખી છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને સાફ કરનાર છે અને બધકોષ, આફરો, શૂળ, વાયુના રોગ, વાઈ, ઉન્માદ અને શરીરની વેદનાને મટાડનાર છે. વિશેષે કરી જેમાં હાથ–પગ ઝલાઈ જાય છે, એવા ફિરંગરોગને ખાસ મટાડે છે. ૧૦૨,૧૦૩

૧. अन्यः द्वीप. द्वीपान्तरम्, द्वीपान्तरे जाता द्वीपान्तरजा, सा चासौ वचा–द्वीपान्तरवचा–मयूरव्यंसकादि, शाकपार्थिवादिश्च–કોઈ બીજા બેટમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી દ્વીપાન્તરવચા–ચોપચીની.

પલાશીનાં લક્ષણ તથા નામ–ગુણો

अथ हपुषाद्वयम्, तन्मध्ये प्रथम फल मत्स्यसदृश विस्रगन्ध, द्वितीयमश्वत्थफलसदृश मत्स्यगन्ध, तयोर्नामानि गुणांश्चाह–હવે પલાશી બે પ્રકારની છે, એકનું ફલ માછલા જેવું અને દુર્ગંધવાળું થાય છે; બીજીનું ફલ પીપળાના ટેટા જેવું અને માછલા જેવી ગંધવાળું થાય છે. તે બન્નેના નામ તથા ગુણો કહે છે.

हपुषा पुष्पवस्ता च पराश्वत्थफला मता ।
मत्स्यगन्धा प्लीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी ॥

अन्वय –हपुषा च पुष्पवस्ता (इतिनाम्नी प्रथमा), परा च अश्वत्थफला मत्स्यगन्धा ध्वाङ्क्षनाशिनी (इति नाम्नी) प्लीहहन्त्री विषघ्नी मता ॥

હપુષા,[1] અને પુષ્પવસ્તા[2] એ પહેલા પ્રકારની પલાશી[×]ના નામો છે; અશ્વત્થફલા[3] અને મત્સ્યગંધા[4] એ બીજા પ્રકારની પલાશીના નામો છે. બીજા પ્રકારની પલાશી, ધ્વાંક્ષ

× पलं मांससदृशं गन्ध वर्ण वा अश्नुते–व्याप्नोति–अश्नुङ् व्याप्तौ–कर्मण्यण्–अण्णन्तवात् ङीप्–માંસ જેવા ગંધ અથવા વર્ણને જે વ્યાપે છે, તેથી પલાશી.

નાશિની[5] પણ કહેવાય છે; તે અરશના દરદને મટાડે છે અને ઝેરને હણે છે. ૧૦૪

૧. ह इति तिरस्कारे अव्ययम्–ह इति रोगाणां तिरस्कारपूर्वकं जाठर वह्निं पुष्यति–इति हपुषा, 'इगुपधे'-ति क–प्रत्यय–રોગોના તિરસ્કારપૂર્વક જઠરાગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી હપુષા–પલાશી

૨. पुष्प्यते–विकस्यते इति पुष्पा, पुष्प विकसने–घञ्, टाप्, ग्रसयति–अर्दयति उदररोगादीन् इति ग्रस्ता–अच्, पुष्पा चासौ ग्रस्ता च–पुष्पग्रस्ता–વિકાસપૂર્વક જે ઉદરરોગ આદિનો નાશ કરે છે, તેથી પુષ્પગ્રસ્તા–પલાશી.

૩. अश्वत्थस्य फलमिव फलं यस्या सा–જેનું ફળ પીપળાના ફળ જેવું હોય છે, તેથી અશ્વત્થફલા–પલાશી.

૪. मत्स्यस्य गन्ध इव गन्धो यस्या सा–જેની ગંધ માછલાની ગંધ જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગન્ધા–પલાશી.

૫. ध्वाङ्क्ष–काकपक्षिणं मत्स्यभक्षकं तन्नामानं वा पक्षिणं नाशयति, यद्वा ध्वाङ्क्षसदृशं कालवर्णं भयानकं विषं नाशयति–'सुप्यजातौ' इति णिनि–કાગડાને અથવા માછલાં ખાનાર ધ્વાક્ષ નામના પક્ષીને જે નસાડી મૂકે છે, અથવા કાળા જેવા ભયંકર ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી ધ્વાક્ષનાશિની–પલાશી.

બેય પલાશીના ખાસ ગુણો

हपुषा दीपनी तिक्ता मृदूष्णा तुवरा गुरुः।
पित्तोदरसमीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत्।
पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि ॥१०५॥

अन्वय–हपुषा दीपनी तिक्ता मृदु–उष्णा तुवरा गुरु (सती) पित्तोदरसमीरार्शोग्रहणीगुल्मशूलहृत् (अस्ति), परा अपि एतद्गुणा प्रोक्ता, (तथापि) द्वयोः अपि रूपभेद (अस्ति) ॥

પહેલા પ્રકારની પલાશી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, કડવી છે, કુણી છે, ગરમ છે, તૂરી છે, ભારે છે અને પિત્ત, પેટના રોગ, વાયુ, અરશ, સંગ્રહણી, ગોળો તથા શૂલને દૂર કરે છે, બીજીમાં પણ એ જ ગુણો છે, પરંતુ બન્નેના રૂપમા ભેદ છે.૧૦૫

વાવડિંગનાં નામો

पुंसि क्लीबे विडङ्गः स्यात् कृमिघ्नो जन्तुनाशनः।
तण्डुलश्च तथा वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥१०६॥

अन्वय–विडङ्गः पुंसि क्लीबे (च) स्यात्, कृमिघ्नः जन्तुनाशन च तण्डुल तथा वेल्लम् अमोघा चित्रतण्डुला (च स्यात्) ॥

વિડંગ,[1] કૃમિઘ્ન[2] જંતુનાશન,[3] તંડુલ,[4] વેલ્લ,[5] અમોઘા[6] અને ચિત્રતંડુલા[7] એટલાં વાવડિંગનાં* સંસ્કૃત નામો છે, તેમાં વિડંગ શબ્દ પુલિંગે અને નપુંસક લિંગે પણ વપરાય છે. ૧૦૬

૧. विडति–भिनत्ति वह्निमान्द्य शूलाध्मानादिकमा-दीनिति विडङ्ग–विड भेदने, 'विडादिभ्य कित्' इति औणादिक अङ्गच् प्रत्यय–અગ્નિની મંદતાને તથા શૂલ આદિગ, આફરો વગેરેને જે તોડે–નાશ પમાડે છે, તેથી વિડંગ–વાવડિંગ.

૨. कृमीन् हन्ति–'अमनुष्यकर्तृकेच' ति टक्–પેટના કરમિયાઓનો જે નાશ કરે છે, તેથી–કૃમિઘ્ન–વાવડિંગ.

૩. नाशयति इति नाशन–नन्द्यादित्वात् ल्यु, जन्तूनां नाशन–जन्तुनाशन–જંતુઓનો જે નાશ કરે છે. તેથી જંતુનાશન–વાવડિંગ.

૪. तण्ड्यते–आहन्यते उपयोगार्थिभि इति तण्डुल-तड आघाते, 'सानसिवर्णसि०' इति औणादिर्निपात–જેનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છતા લોકો, જેને ખાંડે છે–કૂટે છે, તેથી તંડુલ–વાવડિંગ

૫. वेल्लति–चलति उदरकोष्ठे रोगनाशनार्थमिति वेल्लम्–वेल्ल चलने इति धातोरच्–પેટના કોઠામાંના કૃમિ આદિને દૂર કરવા છેક સુધી પોતાનો ગુણ પહોંચાડે છે, તેથી વેલ્લ–વાવડિંગ.

૬. मोहयति फलरहितत्वात् इति मोघा–पचाद्यच्–न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्, न मोघा अमोघा–ફળરહિત અથવા નિષ્ફળ હોવાથી જે મોહ પમાડે–મૂંઝવે–તે મોઘા, એવું જે નિષ્ફળ નથી, તેથી અમોઘા–તંડુલા–વાવડિંગ

૭. चित्रा–अद्भुता तण्डुला यस्या सा–જેના દાણા અદ્ભુત–આશ્ચર્યકારક હોય છે. તેથી ચિત્ર વાવડિંગ

વાવડિંગના ગુણો

विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं वह्निकरं लघु।
शूलाध्मानोदरश्लेष्मकृमिवातविबन्धनुत् ॥१०७॥

* સુશ્રુતસંહિતામાં વાવડિંગને શરીરમાં શક્તિ લાવવા તેમ જ વૃદ્ધ અવસ્થાની અસર જણાઈ ન આવે તેમ કરવા બીજી ઔષધની સાથે આપવા ભલામણ કરેલી છે.

ચરકસંહિતામાં વાવડિંગને કૃમિનાશક, કષ્ટનાશક, અને શિરોવિરેચન (નાકમાંથી પાણીનો પ્રવાહ કાઢનાર), ગુલ્મશૂળનાશક, તથા કાસશ્વાસહર તરીકે વર્ણવેલ છે.

અન્વય –(ગુણાશ્ચ–) તિક્ત કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણ રુક્ષ વહ્નિકર લઘુ (સત્) શૂલાધ્માનોદરશ્લેષ્મકૃમિવાતવિબન્ધનુત ॥

વાવડિંગ તીખા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ, અગ્નિ કરનાર અને હલકા હોઈ શૂલ, આફરો, પેટના રોગ, કફ, કૃમિ, વાયુ તથા ઝાડાની કબજિયાતને મટાડે છે ૧૦૭

તુંબુરુ કે તુંબરૂ ફલનાં નામો અને ગુણો

तुम्बुरु सौरभः सौरो वनजः सानुजोऽन्धकः ।
तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्कटु ॥१०८॥
रूक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातश्लेष्माक्षिकर्णोष्ठशिरोरुग्गुरुताकृमीन् ।
कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥१०९

अन्वय –तुम्बुरु सौरभ सौर वनज सानुज अन्धक –(इति, नामानि, गुणाश्च) तुम्बुरु–तिक्त प्रथित, कटु तत् पाके अपि कटु, रूक्षोष्ण दीपन तीक्ष्ण रुच्य लघु च विदाहि (सत्) वातश्लेष्माक्षिकर्णोष्ठशिरोरुग्गुरुता-कृमीन् कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥

તુંબુરુ,[1] સૌરભ,[2] સૌર,[3] વનજ,[4] સાનુજ[5] અને અંધક[6] એટલા તુંબુરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. તુંબુરુ કડવું છે, તીખુ છે, પાકમાં પણ તીખુ છે, લૂખુ છે, ગરમ છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તીક્ષ્ણ છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, હલકુ છે, બળતરા કરનાર છે અને વાયુ, કફ, નેત્રના રોગ, કાનના રોગ, હોઠના રોગ, માથાના રોગ, ભારેપણુ, કૃમિ, કોઢ, શૂલ, અરુચિ, શ્વાસ અને બરળના દરદનો નાશ કરે છે ૧૦૮,૧૦૯

૧ तुम्बति–अर्दति–नाशयति वातश्लेष्माक्षिरोग-शिरोगान्, तुबि अर्दने–औणादिक उरुच्–વાત કફ નેત્ર રોગ આદિનો જે નાશ કરે છે તેથી તુંબુરુ ફળ

૨. सुरभेः भाव सौरभम्–भावे अण् सौरभम् अस्ति अस्य अर्शआद्यच्–સૌરભ –જેમા સુગંધ હોય છે તેથી સૌરભ–તુંબુરુ–તુંબુરુ ફળ

૩. सूरस्य अयम् उष्णत्वात्, तस्येदमित्यण्–જે ગરમ હોવાથી સૂર્યના સંબંધવાળુ છે, તેથી સૌર–તુંબુરુ ફળ

૪ वने जात –वनज –सप्तम्यां जनेर्डः –વનમા ઉત્પન્ન થનાર છે, તેથી વનજ–તુંબુરુ ફળ

૫. सानुनि–पर्वतशिखरे जात –पूर्ववत् ड –પર્વતના શિખર પર જે થાય છે, તેથી–સાનુજ–તુંબુરુ ફળ

૬. अन्धयति इति अन्ध –अच्, अन्ध कायति–कै शब्दे–अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् शब्दयति, नेत्ररोगहर-त्वात् 'आतोऽनुपसर्गे' इति क –નેત્રના રોગ નાશ કરનાર હોવાથી અંધ માણસોને આમ ત્રે–બોલાવે છે, તેથી અન્ધક–તુંબુરુ ફળ

વંશલોચનનાં અથવા વાંસકપૂરનાં નામો

स्याद्वंशरोचना वांशी तुङ्गा क्षीरी तुगा शुभा ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥११०

अन्वय –वंशरोचना वांशी तुङ्गा क्षीरी तुगा शुभा त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी (इति नाम्नी) स्यात् ॥

વંશરોચના,[1] વાંશી,[2] તુંગા,[3] ક્ષીરી,[4] તુગા,[5] શુભા,[6] ત્વક્ક્ષીરી,[7] વંશજા,[8] શુભ્રા,[9] વંશક્ષીરી[10] અને વૈણવી[11] એટલા વંશલોચન-વાંસકપૂરના સંસ્કૃત નામો છે. (આ વાંસકપૂરનુ સંસ્કૃત નામ 'વંશકર્પૂર'[12] પણ મળે છે.)

૧. रोचयति इति रोचना–नन्द्यादेर्ल्युः, टाप्–वंशस्य रोचना रलयोरैक्यात् लोचना वा–वंशरोचना–વાંસને શોભાવનાર–દીપાવનાર હોવાથી વંશરોચના કે વંશલોચના–વાંસકપૂર

૨ वंशे भवा वांशी, 'तत्र भवः' इति अण्–अण्णन्तत्वाद् ङीप् વાંસમા જે થાય છે, તેથી વાંશી–વંશલોચન–વાંસકપૂર.

૩ तुञ्ज्यते–हिंस्यते लाघवमनया उच्चत्वात्, तुज अष्टत्वाच्च–तुजि हिंसायाम्, घञ्–જે હલકાઈ અથવા તુચ્છપણાનો નાશ કરે છે, કેમકે ઉચ્ચ જાતિની છે, તથા ગુણોથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે તુંગા–વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૪ क्षीरम् अस्ति स्वरूपम् अस्या –अर्शआद्यच्, गौरादित्वाद् ङीष्–વાસનુ ક્ષીર જ જેનુ સ્વરૂપ છે, તેથી ક્ષીરી–વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૫ तु–प्रशंसां गच्छति–अन्यत्रापि० (वा ३, २, ४८) इति प्रशंसार्थक–'तु' अव्ययपूर्वकात् गमेर्ड –टाप् તુગા–પ્રશંસાને જે પામે છે, તેથી તુગા–વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૬. शोभते गुणैः इति शुभा–शुभ दीप्तौ 'इगुपधे'ति क, टाप्, यद्वा शु–पूजिता भाति–'आतः' (३, २, ३) इति क, टाप् शुभा–જે ગુણોથી શોભે છે અથવા પૂજિત થઈ પ્રકાશે છે, તેથી શુભા–વંશલોચન કે વાંસકપૂર.

૭ त्वच –वंशस्य क्षीरम् अस्ति स्वरूपम् अस्या, गौरादि –વાંસમાથી જે ક્ષીર પડે છે, તે જેનું સ્વરૂપ

છે, તેથી ત્વક્શીરી-વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૮ वंशे जाता-वंशजा वंशज-वંશના-વાંસમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે, તેથી-વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૯ शोभन गुण श्रयन च इति शुभ्रा-शुभ दीप्तौ शोभायां वा, 'स्फायि०' इत्यौणादिको रक्-જે ગુણોથી અથવા ધોળાશથી દીપે છે અથવા શોભે છે, તેથી શુભ્રા-વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૧૦ वंशस्य क्षीरम् अस्ति स्वरूपम् अस्या गौरादि-વાંસનું ક્ષીર જેનું સ્વરૂપ છે, તેથી વંશક્ષીરી-વંશલોચન કે વાંસકપૂર

૧૧ वेणौ-वंशे भवा-'तत्र भव' इत्यण् अणन्त स्वाद् ङीप्-વાંસમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વૈણવી-વંશલોચન-વાંસકપૂર

૧૨ वंशस्य कर्पूर वंशकर्पूरम्-વાંસનું જે કપૂર કહેવાય છે, તેથી વંશકપૂર-વાંસકપૂર

વંશલોચનના ગુણો

वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला ।
तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामला ।
हरेत्कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥१११॥

अन्वय-वंशजा बृंहणी वृष्या बल्या स्वाद्वी च शीतला (सती) तृष्णाकासज्वरश्वासक्षयपित्तास्रकामला कुष्ठं व्रणं पाण्डुं च हरेत्, वातकृच्छ्रजित् कषाया च (भवति) ॥

વંશલોચન કે વાંસકપૂર શરીરની ધાતુઓને વધારનાર છે, મૈથુનની શક્તિ આપનાર છે, બળ આપે છે, મધુર છે, ઠંડું છે અને તરશ, ઉધરસ, જ્વર, શ્વાસ, ક્ષય, પિત્ત, રુધિરના દરદ, કમળો, કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ તથા વાયુના રોગને મટાડે છે અને કષાય-તૂરા રસવાળું હોય છે. ૧૧૧

સમુદ્રફીણના નામો તથા ગુણો

समुद्रफेन फेनश्च डिण्डीरोऽब्धिकफस्तथा ।
समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखन शीतलश्चर ।
कषायो विषपित्तघ्न कर्णरुक्कफहल्लघु ॥११२॥

अन्वय-समुद्रफेन च फेन डिण्डीर तथा अब्धिकफ (इति नामानि, गुणाश्च-) समुद्रफेन चक्षुष्य लेखन शीतल सर. कषाय विषपित्तघ्न कर्णरुक्कफहृत् लघु (भवति)

સમુદ્રફેન,[1] ફેન,[2] ડિંડીર[3] અને અબ્ધિકફ,[4] એટલા સમુદ્રફીણના* સંસ્કૃત નામો છે સમુદ્રફીણ નેત્રને હિતકારી છે, મળને ઉખેડનાર છે, શીતલ છે, ચંચલ છે, તૂરા રસવાળું છે અને વિષ, પિત્ત, કાનના દરદ તથા કફને મટાડે છે અને હલકું છે ૧૧૨

૧ सम्यक् उनत्ति-क्लियति-'स्फायि०' (उणा० ૨-૧૩) इति रक् अथवा समीचीना उद्रा जलचरविशेषा यस्मिन् स, यद्वा सह मुद्रया-मर्यादया वर्तत इति समुद्र स्फायते वर्धते वायुना इति फेन-स्फायी वृद्धौ, 'फेन मीनौ' इति उणादि साधु, समुद्रस्य फेन समुद्रफेन-જે સારી રીતે ભીનાશ ધરાવે છે, અથવા જેમાં ઘણી જાતના જલચર પ્રાણીઓ સારી રીતે રહે છે અથવા જે મર્યાદામાં રહે છે એવા સમુદ્રનું જે ફીણ છે, તેથી સમુદ્રફેન-સમુદ્રફીણ

૨ फेन શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર આપાઈ છે

૩ 'डिण्डी, इति शब्दम् ईरयति, ईर गतौ कम्पने च, अच्, अण् वा-જે ડિંડી એવો અવાજ ધરાવે છે, તેથી ડિંડીર-સમુદ્રફીણ

૪ आप धीयन्ते अस्मिन् इति अब्धि-'कर्मण्यधिकरणे च' इति धाञ कि-જેમાં પાણી ધારણ કરાય છે, તે અબ્ધિ એટલે સમુદ્ર અને कफ-मस्तकं फणति, फक्कति गच्छति यद्वा कन जलेन फलति निष्पद्यते इति कफ-फण गतौ, फक्क नीचैर्गतौ, फल निष्पत्तौ 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड अब्धे कफ इव-મસ્તકમાં જે પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા પાણીમાંથી જે નીપજે છે-તે કફ સમુદ્રનો જાણે કફ હોય તે અબ્ધિકફ-સમુદ્રફીણ

અષ્ટકવર્ગનું લક્ષણ

जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके ।
अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभि ॥११३॥

अन्वय-जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके इति अष्टभि द्रव्यै अष्टवर्ग, चरकादिभि कथित ॥

જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ, એ આઠ ઔષધિઓ મળીને અષ્ટકવર્ગ[1] થાય છે, એ ચરક આદિ મુનિઓએ કહેલ છે ૧૧૩

૧ अष्टाना द्रव्याणा वर्ग अष्टौ द्रव्याणि परिमाणमस्यति वा अष्टक 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति कन्,

---

* સુશ્રુતસંહિતામાં આ ફળને ઉદર્દ (પિત્તનો વધારો થવાથી શરીર ઉપર થતા નાના ફોલ્લા) મટાડનાર વર્ણવેલ છે

संसर्वगं –वृज्यते वज्यते–विनार्नीयमिति ग्म अष्टकश्चासौ वर्ग –अष्टवर्ग –આઠ દ્રવ્યોનો સમુદાય અને તે રૂપ જે વર્ગ, તે અષ્ટવર્ગ

અષ્ટવર્ગના ગુણો

अष्टवर्गो हिम स्वादुर्बृंहण शुक्लो गुरु ।
भग्नसन्धानकृत्कामबलासबलवर्द्धन ।
वातपित्तास्रतृड्दाहज्वरमेहक्षयप्रणुत् ॥ ११४ ॥

अन्वय –अष्टवर्ग हिम स्वादु बृंहण शुक्र गुरु भग्नसंधानकृत् कामबलासबलवर्धन वातपित्तास्रतृड्दाहज्वर मेहक्षयप्रणुत् (अस्ति) ॥

એ અષ્ટવર્ગ શીતળ છે, મધુર છે, શરીરના તત્ત્વોને વધારનાર છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર છે, ભારે છે, ભાગી ગયેલાને સાંધનાર છે, કામ, કફ તથા બળને વધારનાર છે, તેમ જ વાયુ, પિત્ત, લોહીવિકાર, તરશ, બળતરા, પ્રમેહ તથા ક્ષયનો રોગ મટાડે છે ११४

જીવક તથા ઋષભકની ઉત્પત્તિ વગેરે

जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ ११५ ॥

अन्वय –जीवकर्षभकौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ज्ञेयौ रसोनकन्दवत् निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ कन्दौ (स्त) ॥

જીવક અને ઋષભક–એ બે હિમાલયના શિખરમા ઉત્પન્ન થાય છે, એ બેય લસણના કંદની પેઠે અંદર ગર્ભ વગરના અને ઝીણા પાંદડાવાળા કંદ હોય છે ११५

जीवक कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ।
जीवको मधुरश्टङ्गो ह्रस्वाङ्ग कूर्चशीर्षक ॥११६॥
ऋषभो वृषभो धीरो विषाणो द्राक्ष इत्यपि ।
जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ ।
मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ ॥ ११७ ॥

अन्वय –जीवक कूर्चकाकार (भवति) ऋषभ (च) वृषशृङ्गवत् (भवति) जीवक मधुरशृङ्ग ह्रस्वाङ्ग कूर्चशीर्षक (इति तस्य नामानि) ऋषभ वृषभ धीर विषाण द्राक्ष इत्यपि (ऋषभस्य नामानि सन्ति तयोश्च गुणा –) जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहौ (स्त) ॥

જીવકનો આકાર કુચ્ચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શીંગડા જેવો હોય છે જીવક,[1] મધુરશૃંગ,[2] હ્રસ્વાંગ[3] અને કૂર્ચશીર્ષક[4] એટલા જીવકના, તેમજ ઋષભ,[5] વૃષભ,[6] ધીર,[7] વિષાણ,[8] અને દ્રાક્ષ[9] એવા પણ ઋષભકના સંસ્કૃત નામો છે એ બન્ને કંદ બળ આપનાર, ઠંડા, વીર્યને તથા કફને વધારનાર, મધુર હોઈ પિત્ત, દાહ, રુધિરના દરદ, દૂબળાપણું, વાયુ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે

१ जीवयति प्राणान् धारयति रोगिणा दौर्बल्य नाशनद्वारेति जीवक , जीव प्राणधारणे–इति ण्यन्ताद् ण्वुल्–રોગીઓના દુર્બળપણાનો નાશ કરી તે દ્વારા તેઓને જિવાડે–પ્રાણ ધારણ કરાવે છે, તેથી જીવક

२ मधुर शृङ्ग यस्य स –જેનો અગ્રભાગ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરશૃંગ–જીવક

३ ह्रस्वम् अङ्ग यस्य स –જેનું કદ ટૂંકું હોય છે તેથી હ્રસ્વાંગ–જીવક

४ कूर्चाकार शीर्ष यस्य स –જેની ટોચ કૂચા જેવા આકારની હોય છે તેથી કૂર્ચશીર્ષક–જીવક

५ ऋषति–गच्छति शरीरान्तर्बलप्रदानायम् इति ऋषभ –ऋषी गतौ, 'ऋषिवृषिभ्या किन्' इत्यौणादिक अभच्प्रत्यय –જે શરીરની અંદર બળ આપવા પ્રવેશે છે, તેથી ઋષભ

६ वर्षति–सिञ्चति देहे वीर्यस्फारीन् इति वृषभ –वृषु सेचने अत्रापि पूर्वसूत्रेणौणादिरभच्–શરીરમાં જે વીર્ય કફ આદિને સીંચે છે તેથી વૃષભ–ઋષભ

७ दधाति–धारयति पोषयति च देहम्–बलादि वर्धनेन डुधाञ् धारणपोषणयो –इति धातो 'सुसूधाञ् गृधिभ्य क्रन्' इत्यौणादि क्रन् प्रत्यय घुमास्थेतीत्व च–શરીરનું બળ વગેરે વધારી જે ધારણ–પોષણ કરે છે તેથી ધીર–ઋષભ

८ व्यस्ति–विशेषेण भवति बलवीर्यादिवर्धन देह इति विषाण –निपूर्वकाद् अस भुवि 'चानश्'–(३–२–१२९) असोरणप उपसर्गप्रादुर् इति षत्वम्–જે શરીરમાં બળ, વીર્ય આદિને વધારનાર થાય છે તેથી વિષાણ–ઋષભ

९ द्राङ्क्ष्यते–काङ्क्ष्यते सर्वैर्मधुरत्वात् इति द्राक्ष द्राक्षि काङ्क्षायाम् कर्मणि घञ्–મધુર હોવાથી જેને સર્વ લોકો ઇચ્છે છે તેથી દ્રાક્ષ–ઋષભ

મેદા તથા મહામેદાની ઉત્પત્તિ, નામો, ગુણો

महामेदाभिध कन्दो मोरङ्गादौ प्रजायते ।
महामेदा तनीमेदा स्यादित्युक्त मुनीश्वरै ॥११८

अन्वय –महामेदाभिध कन्द मोरङ्गादौ जायते महामेदा तनामेदा स्यात् इति मुनीश्वरै उक्तम् (अस्ति) ॥

મહામેદા નામનો કંદ મોરંગ વગેરે સ્થળોમાં થાય છે અને એ મહામેદા ખાણમાં

જ થનારી મેદા હોય છે, એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે. ૧૧૮

शुक्लार्द्रकनिभः कन्दो लताजातः सुपाण्डुरः ।
महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणमुच्यते ॥११९॥
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदोधातुमिव स्रवेत् ।
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ॥१२०॥

अन्वय –शुक्लार्द्रकनिभः सुपाण्डुरः लताजातः कन्दः महामेदाभिधः ज्ञेयः, (अथ) मेदालक्षणम् उच्यते ॥ यः शुक्लकन्दः नखच्छेद्यः (सन्) मेदो-धातुम् इव स्रवेत्, सः जिज्ञासातत्परैः जनैः मेदा इति विज्ञेयः ॥

ધોળા-કૂણા આદું જેવો બહુ જ ધોળો અને વેલામાં જે થાય છે, તે મહામેદા નામનો કંદ જાણવો. હવે મેદાનું લક્ષણ કહીએ છીએ; જે ધોળો કંદ નખથી કપાઈ જાય એવો અને મેદધાતુના જેવો રસ ઝરતો હોય, તેને જિજ્ઞાસામાં તત્પર લોકોએ મેદા જાણવો. ૧૧૯,૧૨૦

शल्यपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोद्भवाऽध्वरा ।
महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवता मणिः ॥१२१

अन्वय –(अथ तस्या नामानि–) शल्यपर्णी मणिच्छिद्रा मेदा मेदोद्भवा अध्वरा, महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदन्ती देवता मणि ॥

શલ્યપર્ણી,[1] મણિચ્છિદ્રા,[2] મેદા,[3] મેદોદ્ભવા[4] અને અધ્વરા[5] એટલાં મેદાનાં અને મહામેદા,[6] વસુચ્છિદ્રા,[7] ત્રિદંતી,[8] દેવતા[9] અને મણિ[10] એટલાં મહામેદાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૧

૧. शलति–गच्छति शरीरादौ इति शल्य–शरादि, शल गतौ, अघ्न्यादित्वात् यक्, शल्य इव पर्णं यस्या सा–'पाककर्ण०' इति ङीप्–જે શરીર વગેરેમાં પેસી જાય છે, તે શલ્ય–બાણ વગેરે; જેનું પાંદડું એ શલ્ય જેવું હોય છે, તેથી શલ્યપર્ણી–મેદા.

૨. मण्यते–शब्द्यते रत्नरूपेणेति मणि, मण शब्दे–'इन्'–(४–११८) औणादि, मणेः इव छिद्राणि यस्या सा–જેમાં મણિ જેવાં છિદ્રો હોય છે, તેથી મણિચ્છિદ્રા–મેદા.

૩. मेदम् अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्–टाप्, मेदति–स्रियति–मेदोधातुमिव क्षरति रस या, अच्–જેમાં મેદ ધાતુ હોય છે અથવા મેદ ધાતુ જેવા રસને જે ઝરે છે, તેથી–મેદા.

૪. मेद [illegible] उद्भव यस्या सा, यद्वा मेदस्य उद्भवो यस्या सेवनात् सा–मेदोद्भवा–મેદના જેવા રસની જેમાંથી ઉત્પત્તિ હોય છે અથવા જેના સેવનથી મેદની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેથી મેદોદ્ભવા–મેદા.

૫. न ध्वरति–कौटिल्यं न करोति सेविता या, ध्व कौटिल्ये–अच्, यद्वा अध्वानं–स्रोतोमार्गं राति–ददाति शरीरतत्त्वानां वर्धनेन–रा दाने–'आतोऽनुपसर्गे कः'–એવી જે કુટિલતા અથવા વૈપરીત્ય કરતી નથી તેમજ શરીરનાં તત્ત્વોને વધારી સ્રોતસ્રૂપ માર્ગને જે વ્યવસ્થિત કરી આપે છે, તેથી અધ્વરા–મેદા.

૬. महती चासौ मेदा–મોટી મેદા તે મહામેદા.

૭. वसु इव छिद्रं यस्या –જેમાં મણિ જેવાં છિદ્ર હોય છે, તેથી વસુચ્છિદ્રા–મહામેદા.

૮. त्रयः दन्ता यस्या सा–જેમાં ત્રણ દાંતા હોય છે, તેથી ત્રિદન્તી–મહામેદા.

૯. दीव्यति–प्रकाशते माधुर्यादिगुणैर्देवीवेति–दिवु क्रीडादौ–पचाद्यच्, तत स्वार्थे तल् (५,४,२७)–મધુરતા આદિ ગુણોથી જે દેવી સરખી પ્રકાશે છે, તેથી દેવતા–મહામેદા.

૧૦. मण्यते–शब्द्यते रत्नमिव कन्देषु–જે કંદોમાં રત્ન જેવી કહેવાય છે, તેથી મણિ–મહામેદા

मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यं कफावहम् ।
बृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् ॥ १२२ ॥

अन्वय.–(तयोश्च गुणा.)–मेदायुग्मं गुरु स्वादु वृष्यं स्तन्यं कफावहं बृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणुत् (भवति) ॥

બંને મેદાઓ ભારે, મધુર, મૈથુનનું બળ આપનાર, ધાવણ વધારનાર, કફ કરનાર શરીરનાં તત્ત્વોને વધારનાર તથા શીતલ છે અને રક્તપિત્ત રોગને તથા વાયુથી થયેલા તાવને મટાડે છે. ૧૨૨

કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો

जायते क्षीरकाकोली महामेदोद्भवस्थले ।
यत्र स्यात्क्षीरकाकोली काकोली तत्र जायते ॥१२३

अन्वय –महामेदोद्भवस्थले क्षीरकाकोली जायते, यत्र क्षीरकाकोली स्यात् तत्र काकोली जायते ॥

જ્યાં મહામેદા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં જ ક્ષીરકાકોલી થાય છે અને જ્યાં ક્ષીરકાકોલી થાય છે ત્યાં કાકોલી થાય છે. ૧૨૩

पीवरीसदृशः कन्दः क्षीरं स्रवति गन्धवान् ।
स प्रोक्तः क्षीरकाकोली काकोलीलिङ्गमुच्यते ॥१२४

अन्वय –पीवरीसदृशः गन्धवान् (यः) कन्दः क्षीरं स्रवति, सः क्षीरकाकोली प्रोक्तः, (अथ) काकोलीलिङ्गम् उच्यते ॥

ક્ષીરકાકોલીનો કંદ આસોંદ જેવો હોય છે, ગંધવાળો હોય છે અને તેમાંથી દૂધ ઝર્યા કરે છે. હવે કાકોલીનું લક્ષણ કહીએ છીએ. ૧૨૪

यथा स्यात्क्षीरकाकोली काकोल्यपि तथा भवेत् ।
एषा किञ्चिद्भवेत्कृष्णा भेदोऽयमुभयोरपि ॥१२५॥

अन्वय –यथा क्षीरकाकोली स्यात् तथा काकोली अपि भवेत्, एषा किंचित् कृष्णा भवेत्, अयम् उभयोः अपि भेदः (कथितः) ॥

જેવી ક્ષીરકાકોલી હોય છે તેવી જ કાકોલી પણ હોય છે, પરંતુ કાકોલી કાંઈક કાળી હોય છે; એટલો તે બેયમાં તફાવત છે. ૧૨૫

काकोली वायसोली च वीरा कायस्थिका तथा ।
सा शुक्ला क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका ॥१२६॥
कथिता क्षीरिणी धीरा क्षीरशुक्ला पयस्विनी ।
काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु ।
बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम् ॥ १२७ ॥

अन्वय–काकोली वायसोली च वीरा तथा कायस्थिका (एतानि नामानि); (या) शुक्ला सा क्षीरकाकोली वयस्था क्षीरवल्लिका क्षीरिणी धीरा क्षीरशुक्ला पयस्विनी (इति नामभिः) कथिता। काकोलीयुगलं शीतं शुक्रलं मधुरं गुरु बृंहणं वातदाहास्रपित्तशोषज्वरापहम् (ज्ञेयम्)॥

કાકોલી,[1] વાયસોલી,[2] વીરા[3] અને કાયસ્થિકા[4] એટલાં કાકોલીનાં નામો છે; જે કાકોલી ધોળી હોય તે ક્ષીરકાકોલી,[5] વયસ્થા,[6] ક્ષીરવલ્લિકા,[7] ક્ષીરિણી,[8] ધારા,[9] ક્ષીરશુક્લા[10] અને પયસ્વિની[11] કહેવાય છે. બંને કાકોલી ઠંડી છે, વીર્યને વધારનાર છે, મધુર છે, ભારે છે, શરીરની ધાતુઓને વધારે છે અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત રોગ, શોષ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૨૬,૧૨૭

૧. कारयति–लोलुपतां कारयति जनानां माधुर्यादि- गुणैः–कक लौल्ये–बाहुलकादोलच् उणादि जातित्वाद् ङीष्–માધુર્ય આદિ ગુણોને લીધે લોકોને જે લલચાવે છે, તેથી–કાકોલી.

૨. वयन्ते–गच्छन्ति आकाशे शीघ्रमिति–वायसाः– वय गतौ–'वयश्च' इत्यौणादिरसच्, वायसान् ओलण्डति– उत्क्षिपति, ओलडि उत्क्षेपणे–'अन्येभ्योऽपि' (३,२,१०१) इति डः, शकन्ध्वादि –કાગડાઓને જે ઊંચે ઉછાળે– દૂર રાખે છે, તેથી વાયસોલી–કાકોલી.

૩. विशेषेण ईर्ते ईरयति वा शरीरधातुवृद्धये– वि–ईर गतौ, 'इगुपधे'ति कः–टाप्–શરીરની ધાતુઓને વધારવા જે ખાસ વધારે ગતિ કરે છે; તેથી વીરા–કાકોલી.

૪. कायः तिष्ठति अनया वीर्यवर्धकत्वात्, स्याघातोः घनर्थे कः–कायस्था एव कायस्थिका–વીર્યવર્ધક હોવાને લીધે જેનાથી શરીર ટકાઉ બને છે, તેથી કાયસ્થિકા– કાકોલી.

૫. क्षीरेण युक्ता काकोली–शाकपार्थिवादि–ક્ષીર ઝર્યા કરે એવી જે કાકોલી, તે ક્ષીરકાકોલી.

૬. वयसि स्थीयते अनया, वयः तिष्ठति वा अस्याः सेवनात् जनस्य, घनर्थे क –જેના સેવનથી માણસ ઉંમરમાં ટકી રહે છે અથવા જેનાથી ઉંમર ટકી રહે છે, તેથી વયસ્થા–ધોળી કાકોલી.

૭. क्षीरस्य वल्ली इव–इवार्थे कन्–દૂધની જાણે વેલ હોય, તેમ દૂધ જેવું ક્ષીર ઝરે છે, તેથી ક્ષીરવલ્લી–ધોળી કાકોલી.

૮. क्षीरम् अस्ति अस्याः, 'अत इनिठनौ'–इति इन्–नान्तत्वाद् ङीप्–જેમાં દૂધ જેવું ક્ષીર હોય છે, તેથી ક્ષીરિણી–ધોળી કાકોલી

૯. धार्यते अनया क्षीरं माधुर्यादिगुणश्चेति धारा– જે દૂધ જેવું છીર ધારણ કરે છે તેમ જ મધુરતા આદિ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી ધારા–ક્ષીરકાકોલી.

૧૦. क्षीरं शुक्लं यस्याः, क्षीरेण शुक्ला वा–જેનું ક્ષીર દૂધ જેવું સફેદ હોય છે અથવા દૂધ જેવા ક્ષીરને લીધે જે સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુક્લા–ક્ષીરકાકોલી.

૧૧. प्रशस्तं पयः अस्ति अस्याः –'अस्मायामेधा'– इति प्राशस्त्ये विन्–જેનું ક્ષીરરૂપી દૂધ ઉત્તમ હોય છે. તેથી પયસ્વિની–ક્ષીરકાકોલી.

ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો

ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशलाचले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥१२८
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे ।
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्तफला च सा ॥१२९
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धियुग्मं सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याहयं इमं ॥१३०

अन्वय.–ऋद्धिः च वृद्धिः द्वौ कन्दौ कोशलाचले भवतः, (यः) लताजातः सरन्ध्रः कन्दः श्वेतलोमान्वितः सः एव ऋद्धिः च वृद्धिः (कथ्यते); एतयोः

मेदम् अपि पुंसि-ऋद्धि सूर्णार्ध पत्रका, गा [illegible] वामावर्त-फला ऋद्धि [illegible] दक्षिणावर्तफला मुनिभिः प्रोक्ता, ऋद्धियुग्म सिद्धिलक्ष्म्यौ (पर्याय), इमे वृद्धे अपि आह्वये ॥

ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ–એ બેય કંદ કોશલ પર્વતમાં થાય છે, જે બને કંદ વેલામા થાય છે, છિદ્રોવાળા હોય છે અને ધોળી રુંછાંવાળા હોય છે, તે જ ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ કહેવાય છે. તેઓમા જે ભેદ છે તે હું કહું છું, ઋદ્ધિ રૂની ગાંઠ જેવી અને ડાબી તરફ વળેલા ફળવાળી હોય છે અને વૃદ્ધિના ફળ જમણી તરફ વળેલા હોય છે, એમ મુનિઓએ કહેલું છે ઋદ્ધિયુગ્મ,[1] સિદ્ધિ[2] લક્ષ્મી[3] અને વૃદ્ધિ[4]ના જેટલા નામો છે, તે આ બનેના પણ નામો છે.

૧ ऋध्नोति–वर्धते बलवीर्यप्राणादिभ्याम्, ऋधु-वृद्धौ–क्तिन्–(३-३-९४)–જેનાથી બળવીર્ય તથા પ્રાણાદિ વધે છે તેથી ऋद्धि ऋद्ध्या युग्म ऋद्धियुग्मम्–એ ઋદ્ધિઓનું જોડું–તે ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ

૨ सिद्ध्यति बलादि अस्या–क्तिन्–જેનાથી બલાદિ સિદ્ધ થાય છે, તે સિદ્ધિ–ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

૩ लक्ष्यते लक्ष्यते वा गुणैः–लक्ष दर्शने, "लक्षेर्मुट् च" इत्यौणादिकः ई–જે પોતાના ગુણો વડે ઓળખાય છે, તેથી લક્ષ્મી–ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ.

૪ वर्धते बलादि अनया वृधु वृद्धौ–क्तिन्–જેનાથી બળ વગેરે વધે છે, તેથી વૃદ્ધિ એટલે ઋદ્ધિ કે વૃદ્ધિ.

ઋદ્ધિના ખાસ ગુણો

ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥१३१॥

अन्वय–ऋद्धि बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरु प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी (भवति) ॥

ઋદ્ધિ બળ આપનાર છે, ત્રણે દોષને હણનાર છે, વીર્યને વધારે છે, મધુર છે, ભારે છે, પ્રાણ તથા ઐશ્વર્યને વધારે છે અને મૂર્છા તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે ૧૩૧

વૃદ્ધિના ખાસ ગુણો

वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता ।
वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥१३२॥

अन्वय–वृद्धि गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा वृष्या पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा स्मृता ॥

વૃદ્ધિ સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે, ઠંડી છે, પુષ્ટિ આપનારી છે, મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, પિત્ત તથા રુધિરના દર્દને શમાવે છે અને ક્ષત, ઉધરસ તથા ક્ષયને મટાડે છે ૧૩૨

અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ

राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् ॥१३३॥

अन्वय–अयम् अष्टवर्ग [illegible] राज्ञाम् अपि यत अतिदुर्लभ (अस्ति) तस्मात् भिषक् तद्गुणम् अस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात् ॥

(ઉપર્યુક્ત) આ અષ્ટવર્ગ રાજાઓને પણ બહુ જ દુર્લભ છે (મળતો નથી), માટે વૈદ્યે તેના સરખા ગુણવાળા પ્રતિનિધિને લેવું.૧૩૩

मुख्यसदृश प्रतિનિધि, तस्य अष्टवर्गस्य प्रतिनिधिम्–મુખ્ય (ઔષધ)ના જેવું જે હોય તે તેનું પ્રતિનિધિ કહેવાય છે આ અષ્ટવર્ગના પ્રતિનિધિ આ રીતે કહ્યું છે

मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति ।
वरीविदार्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात्क्षिपेत् ॥१३४॥

अन्वय–मेदाजीवककाकोल्यृद्धिद्वन्द्वे अपि च असति (वैद्य तत्प्रतिनिधिरूपा) वरीविदार्यश्वगन्धावाराही क्रमात् क्षिपेत् ॥

મેદા, જીવક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ ન મળે તો (વૈદ્ય તેના પ્રતિનિધિ રૂપે) વરી, વિદારી, અશ્વગંધા અને વારાહી નાખવા–અર્થાત્ મેદા અને મહામેદાને બદલે શતાવરીનું મૂળ, જીવક અને ઋષભને બદલે વિદારીનુ મૂળ, કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીને બદલે આસોદનુ મૂળ અને ઋદ્ધિ તથા વૃદ્ધિને બદલે વારાહીકંદ વાપરવા (કારણ કે તેઓમા તેમના જેવા જ ગુણો છે) ૧૩૪

टीका–मेदामहामेदास्थाने शतावरीमूलम् । जीवकर्षभकस्थाने विदारीमूल, काकोलीक्षीरकाकोलीस्थानेऽश्वगन्धमूलम् । ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं गुणैस्तत्तुल्यं क्षिपेत् । (અર્થ ભાષાંતરમા આવી જાય છે)

જેઠીમધનાં નામો તથા ગુણો

यष्टी मधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
अन्यत्क्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥१३५॥
यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत् ।
सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्या पित्तानिलास्रजित् ।
व्रणशोथविषच्छर्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा ॥१३६॥

अन्वय–यष्टी मधु तथा यष्टीमधुकं तथा क्लीतकम्

(इति नामानि। अन्यत् क्लीतनक तोये (भवति), तत्तु मधुलिका भवेत्॥ (गुणाश्च–) यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्णकृत् सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्या पित्तानिलास्रजित् व्रणशोथविषच्छर्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा (भवति)

યષ્ટી,[1] મધુ,[2] યષ્ટીમધુક[3] અને કલીતક[4] એટલાં જેઠીમધનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાણીમાં પણ એક જાતનું જેઠીમધ થાય છે, તે મધૂલિકા[5] કહેવાય છે. જેઠીમધ× ઠંડું છે, ભારે છે, મધુર છે, નેત્રને હિતકારી છે, બળ તથા વર્ણ માટે ઉત્તમ છે, સ્નિગ્ધ છે, વીર્યને વધારનાર છે, કેશને તથા સ્વરને હિતકારી છે અને પિત્ત, વાયુ, લોહીના બગાડ, ગણ, સોજો, ઝેર, ઊલટી, તરશ, ગ્લાનિ તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૩૬

૧. यक्षन्ते–पूजयन्ति वैद्या यां गुणै –यक्ष पूजायाम्, क्विप् (३.३,१७४) यद्वा यजन्ति–पूजयन्ति यां भिषजो माधुर्यादिगुणहेतुना, यजेर्बाहुलकात् ति, उभयो 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्–જેને વૈદ્યો માધુર્ય આદિ ગુણોરૂપ કારણથી પૂજે છે–વખાણે છે, તેથી યષ્ટી–જેઠીમધ.

૨. मन्यते–ज्ञायते गुणविशेषेण, मन ज्ञाने–'फलिपाटि०' इत्युणादि उ, धश्च–વિશેષ ગુણોથી જે જણાય ઓળખાય છે, તેથી મધુ–જેઠીમધ.

૩. यष्टी मधु इव अस्या, कप् (५–४–१५४) જેની લાકડી મધ જેવી મીઠી હોય છે, તે યષ્ટીમધુક–જેઠીમધ.

૪. क्लीब्यते इति क्लीबम्, क्लीबृ अधार्ष्ट्ये, भावे क्त, आगमशास्त्रमनित्यम्–इति इडभावः, क्लीतम्–अधार्ष्ट्यं कलति क्षिपति वृष्यत्वात्, कल क्षेपे–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड, यद्वा सपदादित्वात् क्विप्–बाहुलकाद् वलोप, क्लीक्लीवत्वं तकति–हसति वृष्यत्वादेव, तक हसने–मूलविभुजादित्वात् क–જે વૃષ્ય એટલે વીર્યવર્ધક હોવાથી નપુંસકતાને દૂર કરે છે. તેથી કલીતક–જેઠીમધ.

૫. मधु लाति–गृह्णाति, ददाति वा–'आतोऽनुपसर्गे' इति क–अन्येषामपि–६.३,१३७ इति दीर्घ–જે મીઠાશ સ્વીકારે છે અથવા આપે છે. તેથી મધૂલિકા–પાણીમાં થતું એક જાતનું જેઠીમધ.

કપિલાનાં નામો તથા ગુણો

काम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च।
काम्पिल्लः कफपित्तास्रकृमिगुल्मोदरव्रणान्।
हन्ति रेची कटूष्णश्च मेहानाहविषाश्मनुत्॥१३७॥

अन्वय–काम्पिल्लः कर्कशः चन्द्र रक्ताङ्ग. अपि च रोचन (इति नामानि, गुणाश्च–) काम्पिल्ल. कफपितास्रकृमिगुल्मोदरव्रणान् हन्ति, रेची च कटूष्ण (सन्) मेहानाहविषाश्मनुत् (अस्ति)॥

કાપિલ્લ,[1] કર્કશ,[2] ચંદ્ર,[3] રક્તાંગ[4] અને રોચન[5] એટલાં કપિલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કપિલો રેચક છે, કડવો છે, ગરમ છે અને કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, કૃમિ, ગોળો, પેટના રોગ, ગણ, પ્રમેહ, આફરો, ઝેર તથા પથરીને મટાડે છે. ૧૩૭

૧. कम्पिल्लाया अदूरभव, यद्वा कम्पते जनो यस्य सेवने कटुत्वात्–कपि किंचिच्चलने, बाहुलकादिल्ल, कम्पिल्लः एव काम्पिल्ल–प्रज्ञाद्यण्–કમ્પિલ્લા નગરી કે નદીની નજીકમાં થાય છે અથવા જેનું સેવન કરતી વખતે કડવાશને લીધે માણસ લગાર કંપી જાય છે, તેથી કામ્પિલ્લ–કપિલો.

૨. कृणाति–हिनस्ति कफपित्तरुधिरविकारादीन्–इति कर्–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच्, कटे–गच्छति शास्ति वा कटूष्णतां रेचकत्व चेति कश–पचाद्यच्, कर् चासौ कशश्च–कर्कश–જે કફ, પિત્ત તથા લોહીવિકાર આદિનો નાશ કરે છે અને કડવાશ, ગરમપણું તથા રેચકપણું સૂચવે છે, તેથી કર્કશ–કપિલો.

૩. चन्दति–आह्लादयति रोगिणां चित्त–चदि आह्लादने–'स्फायितञ्चि०' इत्यौणादो रक्–જે રોગીના રોગ મટાડી તેના ચિત્તને આનંદી કરે છે, તેથી ચંદ્ર–કપિલો.

૪. रक्तम् अङ्ग यस्य स–જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગ–કપિલો.

૫. रोचते–प्रकाशते गुणै.–'कृत्यल्युटो बहुलमि'ति ल्युट्–જે ગુણોથી વધુ પ્રકાશે છે, તેથી રોચન–કપિલો.

ગરમાળાનાં નામો તથા ગુણો

आरग्वधो राजवृक्षः शम्याकश्चतुरङ्गुलः।
आरेवतो व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः॥१३८

× સુશ્રુતસંહિતામાં જેઠીમધને કફહર, મેદહર, દીપક, અને ગુલ્માદિ રોગહર ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં તેને કાંતિકર, (કાંતિ સુધારનાર) કંઠહિતકર (રાગ સુધારનાર) દાહપ્રશમન (દાહની શાંતિ કરનાર) રક્તશુદ્ધિકર (લોહી સુધારનાર) તથા કંડૂઘ્ન (ચામડી ઉપર પિત્તની ફોલ્લીઓ થઈ ખરજ આવે છે તેને શમાવનાર) ગણેલ છે; વળી તેને ચીકણું, ઠંડું અને ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી કહેલ છે.

कर्णिकारो दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः ।
आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनो गुरुः ॥
ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्तशूलनुत् ।
तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् ।
ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परम् ॥ १४० ॥

अन्वय.–आरग्वधः राजवृक्षः शम्याकः चतुरङ्गुलः आरेवतः व्याधिघातः कृतमालः सुवर्णकः कर्णिकारः दीर्घफलः स्वर्णाङ्गः स्वर्णभूषणः (इति नामानि, गुणाश्च–) आरग्वधः गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनः गुरुः (सन्) ज्वरहृद्रोगपित्तास्रवातोदावर्तशूलनुत् (अस्ति) तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम्, ज्वरे तु सततं पथ्यं परं कोष्ठशुद्धिकरम् (अस्ति) ॥

આરગ્વધ,[1] રાજવૃક્ષ,[2] શમ્યાક,[3] ચતુરંગુલ,[4] આરેવત,[5] વ્યાધિઘાત,[6] કૃતમાલ,[7] સુવર્ણક,[8] કર્ણિકાર,[9] દીર્ઘફલ,[10] સ્વર્ણાંગ[11] અને સ્વર્ણભૂષણ[12] એટલાં ગરમાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગરમાળો* ભારે છે, મધુર છે, ઠંડો છે, મળને ખસેડનાર છે અને જ્વર, હૃદયના રોગ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, વાયુ, ઉદાવર્ત (આ રોગનું લક્ષણ રોગના અધિકારમાં કહેવાશે;) તથા શૂળને મટાડે છે. ગરમાળાનું ફળ મળને ખસેડનાર છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે; કોઢ, પિત્ત તથા તાવને મટાડનાર છે, તાવમાં તો સર્વકાળે પથ્યરૂપ છે અને કોઠાને બહુ જ સાફ કરનાર છે.

૧. आ–समन्तात् रग्यते–शङ्क्यते–इति आरक्–रगे शङ्कायाम्–संपदादित्वात् क्विप्–आरग–रोगशङ्कामपि हन्ति–कर्मण्यण्, 'बहुलं तणि' इति हन्तेर्वधोऽदन्त, 'व्यल्लोपो०' इति अल्लोप –यद्वा आसमन्तात् रज्यते इति आरक्–रञ्ज रागे–संपदादिक्विप्, आरजं रोगरागमपि हन्ति–इति आरग्वधः–જેનું સેવન કર્યું હોય તો રોગની શંકાનો કે રંગનો પણ નાશ કરે છે–કદી રોગ થતો જ નથી, તેથી આરગ્વધ–ગરમાળો.

૨. राजा चासौ वृक्षश्च, वृक्षाणां राजा वा वृक्षराजः–राजदन्तादि, यद्वा रोगाणां राजानं वृश्चति–छिनत्ति–ओव्रश्चू छेदने–बाहुलकात् सक्–उणादि–જે વૃક્ષોનો રાજા છે અથવા રોગોના રાજા જેવા મોટા રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી રાજવૃક્ષ–ગરમાળો.

૩. મૂળમાં અહીં આવા ત્રણ પાઠ મળે છે–शम्याकः संपाकः शंपाकः–એ ત્રણેની વ્યુત્પત્તિ જુદી જુદી છેઃ–शमी–शमीवृक्षम् अकति–गच्छति गुणकारत्वात्, अक कुटिलायां गतौ–कर्मण्यण्–જે આકતરી રીતે ખીજડીના જેવા ગુણોને અનુસરે છે, તેથી શમ્યાક–ગરમાળો.–सम्यक् पच्यते–पाको वा यस्य–संपाक –જેનો પાક અથવા પાચન ઉત્તમ થાય છે, તેથી સંપાક; તેમ જ शं–सुखं पाकः अस्य–शंपाक –જેનું પાચન સુખકારક હોય છે, તેથી શંપાક–ગરમાળો.

૪. चतस्रः अङ्गुलयः प्रमाणम् अस्य पर्वणः, तद्योगात् वृक्षोऽपि–चतुरङ्गुल.–જેની ગાંઠનું માપ ચાર આંગળનું હોય છે, તેની ગાંઠવાળું તેનું ઝાડ હોવાથી તે પણ ચતુરંગુલ–ગરમાળો.

૫. आरेवयति–निःसारयति मलं सारकत्वात्, रेवृ प्लवगतौ–णिच्, विच्–आरेव्, ततश्च अतति सतत गच्छति–स्रंसनरूपेणेति–अत –पचाद्यच्, आरेव् चासौ अतश्च–आरेवत–જે સારક હોવાથી મળને બહાર કાઢે છે, માટે કાયમ સંસનરૂપે શરીરમાં ગતિ કરે છે, તેથી આરેવત–ગરમાળો.

૬. ज्वरादिव्याधीन् हन्ति–हन हिंसायाम्–कर्मण्यण् 'हनस्तोऽचिण्णलोः'–व्याधिघातः–તાવ વગેરે રોગોનો નાશ જે કરે છે, તેથી વ્યાધિઘાત–ગરમાળો.

૭. कृता माला यस्य पुष्पैः सः –જેનાં પુષ્પોની માળા કરાઈ હોય છે–જેને પંક્તિબદ્ધ પુષ્પો આવે છે, તેથી કૃતમાલ–ગરમાળો.

૮. सुष्ठु वर्णो यस्य, सुष्ठु पर्णानि वा यस्येत्यन्यपाठ –જેનો રંગ સુંદર હોય છે અથવા બીજા પાઠે–જેનાં પાંદડાં સુંદર હોય છે, તેથી सुवर्णक અથવા सुपर्णकः–ગરમાળો.

૯. कर्णिकाम् ऋच्छति–ऋ गतौ–कर्मण्यण्–જે કળીને પામે છે–જેમાં કળી આવે છે, તેથી કર્ણિકાર–ગરમાળો.

૧૦. दीर्घाणि फलानि यस्य सः दीर्घफल –જેનાં ફળો લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘફળ–ગરમાળો.

૧૧. स्वर्णसदृशम् अङ्गं यस्य, सेवनाद्वा यस्य स–જેનું સ્વરૂપ સોના જેવું હોય છે અથવા જેને સેવવાથી માણસનું શરીર સોના જેવું તેજસ્વી થાય છે. તેથી સ્વર્ણાંગ–ગરમાળો.

૧૨. स्वर्णम् इव भूषयति स्वस्य सेवितारम् आरोग्यदानेन–પોતાનું સેવન કરનારને આરોગ્ય આપી સોનાના જેવો સુશોભિત જે કરે છે, તેથી સ્વર્ણભૂષણ–ગરમાળો.

* ચરકસંહિતામાં આને કંડૂનાશક વર્ણવે છે. સુશ્રુતસંહિતામાં કફવાતપ્રશમન ગણેલ છે.

કડુનાં નામો તથા ગુણો

कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥१४२
मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी ।
कट्वी तु कटुका पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः ॥
भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा ।
प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥ १४३ ॥

अन्वय –कट्वी तु कटुका तिक्ता कृष्णभेदा कटुम्भरा अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी मत्स्यपित्ता काण्डरुहा रोहिणी कटुरोहिणी (इति नामभिः कथ्यते, गुणाश्च–) कट्वी तु कटुका (सत्यपि) पाके तिक्ता रूक्षा हिमा लघुः भेदिनी दीपनी हृद्या कफपित्तज्वरापहा प्रमेहश्वासकासास्रदाहकुष्ठकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

કટ્વી,[1] કટુકા,[2] તિક્તા,[3] કૃષ્ણભેદા,[4] કટુંભરા,[5] અશોકા,[6] મત્સ્યશકલા,[7] ચક્રાંગી,[8] શકુલાદની,[9] મત્સ્યપિત્તા,[10] કાંડરુહા,[11] રોહિણી[12] અને કટુરોહિણી,[13] એટલાં કડુનાં સંસ્કૃત નામો છે. કડુ કડવા રસવાળું છે, પાકમાં તીખું છે, રૂક્ષ છે, ઠંડું છે, હલકું છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, હૃદયને હિતકારી છે અને કફ, પિત્ત, જ્વર, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીના રોગ, દાહ, કોઢ તથા કૃમિઓને મટાડે છે.

૧. कटति–आवृणोति रोगम्–तीक्ष्णतया मुखं वा 'शकृत्रिहि०' इत्यत्र चकारात् –औणादि, 'वोतो गुणवचनात्' इति वा ङीष्–જે રોગને ઢાંકી દે–દાબી દે અથવા તીક્ષ્ણતાથી મોઢાને વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી કટ્વી–કડુ.

૨. कटु एव कटुका–स्वार्थे क –કટુકા–કડુ.

૩. तजयते स्म–तीक्ष्णीकुरुते स्म वह्निम्–तिज निशाने–'गत्यर्थाकर्मक' इति कर्तरि क्त , टाप्–જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તિક્તા–કડુ.

૪. कृष्ण–कृष्णवर्णं मलं भिनत्ति, कर्मण्यण्, यद्वा कृष्ण (वर्णेन) भेदश्छेदः यस्याः सा–જે કાળા રંગના (ખૂબ જૂના) મળને ભેદે–ઉખાડી કાઢે અથવા જેના ટુકડા રંગે કાળા હોય છે, તેથી કૃષ્ણભેદા–કડુ.

૫. कटु रसं बिभर्ति–धारयति पाके 'संज्ञायां भृतृ०' इति खच्, 'अरुर्द्विषत्०' इति मुम्–જે પાકમાં તીખા રસને ધારણ કરે છે, તેથી કટુંભરા–કડુ.

૬. न विद्यते रोगसंबन्धी शोकः यस्याः सेवनात्–જેનું સેવન કરવાથી રોગ નિમિત્તે શોક કરવો રહેતો નથી, તેથી અશોકા–કડુ.

૭. मत्स्यस्य शकलमिव–तद्वत् स्वादुत्वात्–માછલાંનો જાણે ટુકડો હોય તેવા સ્વાદવાળું હોય છે, તેથી મત્સ્યશકલા–કડુ.

૮. चक्र–चक्राकारमिव अङ्गं यस्याः–गौरादित्वाद् ङीष्–જેનો દેખાવ ચક્રાકાર હોય છે, તેથી ચક્રાંગી–કડુ.

૯. शकुलैः–मत्स्यभेदैः अद्यते–अत्ते कर्मणि ल्युट्–શકુલ નામનાં માછલાં જેને ખાય છે, તેથી શકુલાદની–કડુ.

૧૦. मत्स्यानां पित्तम् इव–तद्वत् स्वादुत्वात्–માછલાંનું જાણે પિત્ત હોય એવા સ્વાદવાળું હોય છે, તેથી મત્સ્યપિત્ત–કડુ.

૧૧. काण्डेन रोहति–इगुपधेति क –ડાળખી વાવવાથી અથવા ડાળખીરૂપે જે ઊગે છે, તેથી કાંડરુહા–કડુ.

૧૨. आवश्यं रोहति तिक्ततया 'आवश्यकाध०' इति णिनिः 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'–અવશ્ય કડવાશ સાથે જે ઊગે છે, તેથી રોહિણી–કડુ.

૧૩. कटुश्चासौ रोहिणी–कटुरोहिणी–અવશ્ય કડવું કોઈને જે ઊગે છે, તેથી કટુરોહિણી–કડુ.

કરિયાતાનાં નામો તથા ગુણો

किराततिक्तः कैरातः कटुतिक्तः किरातकः ।
काण्डतिक्तोऽनार्यतिक्तो भूनिम्बो रामसेनकः ॥१४४
किरातकोऽन्यो नैपालः सोऽर्धतिक्तो ज्वरान्तकः ।
किरातः सारको रूक्षः शीतलस्तिक्तको लघुः ॥१४५
सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् ।
कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् ॥ १४६ ॥

अन्वय –किराततिक्तः, कैरातः कटुतिक्तः किरातकः काण्डतिक्तः अनार्यतिक्तः भूनिम्बः रामसेनकः (इति नामानि) ॥ (अथ) अन्यः नैपालः किरातकः (भवति), सः अर्धतिक्तः ज्वरान्तकः; (अथ च गुणाः–) किरातः सारकः रूक्षः शीतलः तिक्तकः लघुः (सन्) सन्निपातज्वरश्वासकफपित्तास्रदाहनुत् (तथा च) कासशोथतृषाकुष्ठज्वरव्रणकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

કિરાતતિક્ત,[1] કૈરાત,[2] કટુતિક્ત[3] કિરાતક,[4] કાંડતિક્ત,[5] અનાર્યતિક્ત,[6] ભૂનિંબ[7] અને રામસેનક[8] એટલાં કરિયાતાનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજું નેપાળી કરિયાતું થાય છે; તે અર્ધું કડવું હોય છે અને જ્વરને મટાડે છે. કરિયાતું દસ્તને ગતિ આપનાર છે, રૂક્ષ છે, ઠંડું છે; કડવું છે, હલકું છે અને સન્નિપાત

જ્વર, શ્વાસ, કફ, પિત્ત, રુધિરના દરદ કે દાહ, ઉધરસ, સોજો, તરશ, કોઢ, તાવ, ગડગૂમડ-ઘાવ તથા કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૪૪-૧૪૬

૧ किरातदेश अस्ति जन्मस्थानम् अस्य-अर्श-आद्यच्-किरातश्चासौ तिक्तश्च-જેનું જન્મસ્થાન કિરાત દેશ છે અને સ્વાદમા જે કડવુ હોય છે, તેથી કિરાતતિક્ત-કરિયાતુ

૨ किरात भव -'तत्र भव' इत्यण्-કિરાત દેશમા જે થાય છે, તેથી કૈરાત-કરિયાતુ

૩ कटु स्वादे तिक्तश्च पाके चेति कटुतिक्त-જે સ્વાદમા કડવુ અને પાકમા તીખુ હોય છે, તેથી કટુતિક્ત-કરિયાતુ

૪ किरातदेश जन्मस्थानमस्यत्यादि पूर्ववत् किरात एव किरातक-स्वार्थे कन्-કિરાત દેશ જેનુ જન્મસ્થાન છે તેથી કિરાતક-કરિયાતું

૫ काण्ड तिक्तं यस्य स-જેનુ ડાળુ પણ કડવુ હોય છે, તેથી કાંડતિક્ત-કરિયાતું

૬ न आर्या अनार्या, अनार्याणां-किराताना प्रिय अनार्यप्रिय अनार्यप्रियश्चासौ तिक्तश्च शाकपार्थिवादि-આર્ય નહિ એવા અનાર્ય કિરાત અથવા ભિલ્લ લોકોને જે પ્રિય હોય છે તથા પાકકાળે તીખુ હોય છે, તેથી અનાર્યતિક્ત-કરિયાતુ

૭ भुव निम्ब इव જમીનનો જાણે લીમડો હોય તેનુ કેનાથી ભૂનિમ્બ-કરિયાતુ

૮ रामा वानरसेनयेव, य स्वकीयगुणसेनया सन्निपातज्वरादिरोगशत्रून् प्रति याति इति रामसेनक-'प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ट'श्चेति णिजन्तात् सेनय् इति नामधातोर्ण्वुल्-શ્રીરામચન્દ્ર જેમ વાનરોની સેના સાથે શત્રુઓ સામે ચઢાઈ લઈ ગયા હતા તેમ પોતાના ગુણોરૂપી સેનાસાથે જે સન્નિપાતજ્વર આદિ રોગો સામે ચઢાઈ લઈ જાય છે-તે તે રોગોને મટાડે છે તેથી રામસેનક-કરિયાતુ

ઇંદ્રજવના નામો

उक्त कुटजबीज तु यवमिन्द्रयव तथा।
कलिङ्ग चापि कालिङ्ग तथा भद्रयव स्मृतम् ॥१४७

अन्वय-कुटजबीज तु यव तथा इन्द्रयवम् उक्तम्, अपि च (तद् एव) कलिङ्ग कालिङ्ग तथा भद्रयव स्मृतम् ॥

કુટજબીજ,[1] યવ,[2] ઇંદ્રયવ,[3] કલિંગ,[4] કાલિંગ[5] અને ભદ્રયવ[6] એટલા ઇંદ્રજવ*ના સંસ્કૃત નામો છે, એમ (અમરસિંહે) કહ્યું છે

૧. कूटे-पर्वताग्रे जायते इति-'सप्तम्यां जनेर्ड' इत्यादिनाड्डस्तस्य, कुटजस्य बीजं-कुटजबीजम्-પહાડના શિખર પર થતા ઇંદ્રયવના ઝાડનું જે બી હોય છે, તે ઇંદ્રજવ.

૨ यवाकारमस्य बीजं यवम्-જવના જેવા આકારનુ જે બિયુ હોય છે, તેથી યવ-ઇંદ્રજવ.

૩ इन्द्रसंज्ञस्य वृक्षस्य यवाकार बीजम्-इन्द्रयवम्-ઇંદ્રનુ નામ ધરાવતા વૃક્ષનુ જવ જેવા આકારનુ જે બિયુ, તે ઇંદ્રયવ-ઇંદ્રજવ

૪. दापाणां कलि, युग वा गच्छति निवारयन्तम् गायति वा-'अन्यत्रापि०' इति ड-'खश्च ङिद्वि मि मुखुर्मत च मुम्-કળિયુગને પહોંચી વળે અથવા ગાય, અથવા જણે દોષોનો નાશ કરનાર હોવાથી દોષોના જન્મને પહોંચી વળે છે તેથી કલિંગ-ઇંદ્રયવ

૫ कलिङ्गम् एव कालिङ्गम्, कलिङ्गदेशे वा भवम्, प्रज्ञाद्यण्, 'तत्र भव इति' वाण्-કલિંગ તે જ કાલિંગ અથવા કલિંગ દેશમા જે થાય છે તેથી કાલિંગ-ઇંદ્રયવ

૬ भन्दति-कल्याण करोति सुखयति वेति भद्रम् भद्र च तत् यव भद्रयवम्-કલ્યાણકારી તથા સુખકારક જવ જેવુ જે બિયુ, તે ભદ્રયવ-ઇંદ્રયવ

क्वचिदिन्द्रस्य नामैव भवेत्तदभिधायकम्।
फलानीन्द्रयवास्तस्य तथा भद्रयवा अपि ॥१४८

अन्वय-क्वचित् इन्द्रस्य नाम एव तदभिधायक भवेत्, तस्य फलानि इन्द्रयवा तथा भद्रयवा अपि (कथ्यन्ते) ॥

(ધન્વંતરિ કહે છે કે) કોઈ સ્થળે ઇંદ્રના નામો જ ઇંદ્રયવના ઝાડને કહેનાર થાય છે એ ઝાડના જે ફળ થાય છે, તે ઇંદ્રયવ અને ભદ્રયવ પણ કહેવાય છે ૧૪૮

* સુશ્રુતસંહિતામા ઇંદ્રયવના બીજ અને છાલને મૂળ વ્યાધિનાશક કફનાશક, સ્તન્યશોધક, આમાતિસારનાશક વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આની છાલ અને બીજને મૂળવ્યાધિહર કફનાશક, કૃમિનાશક વાતવિકારહર સ્તન્યશોધક અને અર્શનિષૂદન વર્ણવેલ છે

અન્ય વૈદક શાસ્ત્રમા આ ઝાડની છાલ અને બીજ ઘણા પ્રાચીનકાળથી જણાયેલા છે મરડાના દરદમા છાલ મુખ્ય ઉપાય ગણાય છે બીજ પ્રદીપ્તાગ્નિનાશક અને પેટમાના કૃમિ કાઢી નાખનાર ગણાય છે

ઇંદ્રયવના ગુણો

इन्द्रयवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलम् ।
ज्वरातिसाररक्तार्शोवमिवीसर्पकुष्ठनुत् ।
दीपनं गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित् ॥ १४९ ॥

अन्वयः–इन्द्रयवं त्रिदोषघ्नं संग्राहि कटु शीतलं (सन्) ज्वरातिसाररक्तार्शोवमिवीसर्पकुष्ठनुत् दीपनं गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित् (अस्ति) ॥

ઇંદ્રયવ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે, ઝાડાને રોકનાર છે, તીખા છે, શીતલ છે અને જ્વર, ઝાડા, લોહીનો બગાડ, અરશ, ઊલટી, રતવા તથા કોઢને મટાડનાર છે; અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે, તેમ જ ગુદાના રોગને, લોહીવાને, લોહીવાળા કફને તથા શૂળને પણ મટાડે છે. ૧૪૯

મીંઢળનાં નામો

मदनश्छर्दनः पिण्डीनटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुबकः शल्यको विषपुष्पकः ॥ १५० ॥

अन्वय –मदनः छर्दनः पिण्डीनटः पिण्डीतकः तथा करहाटः मरुबकः शल्यकः विषपुष्पकः (इति नामानि) ॥

મદન,[1] છર્દન,[2] પિંડીનટ,[3] પિંડીતક,[4] કરહાટ,[5] મરુબક,[6] શલ્યક[7] અને વિષપુષ્પક[8] એટલાં મીંઢળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૦

૧. मदं करोति–मदयति–हर्षयति वा ग्लपयति–णिजन्ताल्ल्यु–જે કેફ લાવે, રોમાંચિત કરે અથવા બેભાન બનાવે છે, તેથી મદન–મીંઢળ.

૨. छर्दयति–वमनं कारयति–छर्द वमने–ल्यु–જે ઊલટી કરાવે છે, તેથી છર્દન–મીંઢળ.

૩. पिण्डीं नटयति–नर्तयति–कर्मण्यण्–घटादि–પિંડાકૃતિને નચવે–ધારણ કરે છે, તેથી પિંડીનટ–મીંઢળ.

૪ पिण्डीं तनोति विस्तारयति, तनु विस्तारे 'अन्येष्वपि,' इति ड–પિંડાકૃતિને વિસ્તારે–ધરે છે, તેથી પિંડીતક–મીંઢળ.

૫. कर करकन्ययो हाटयति–दीपयति लम्बेलाम्–हट दीप्तौ–णिजन्तात् कर्मण्यण्–લગ્ન વખતે વરકન્યાના હાથને દીપાવે છે–શોભાવે છે. તેથી કરહાટ–મીંઢળ

૬. मरुं–निर्जलप्रदेशं वाति–गच्छति गन्धयति वा–निर्जले जायमानत्वात्, वा गतिगन्धनयोः कुन्–उणादि, ततोऽर्थे स्वार्थे कन्–नि शम्–નિર્જળ પ્રદેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રદેશમાં પ્રાપ્ત થાય અથવા ત્યાં પોતાની ગંધ ફેલાવે છે, તેથી મરુબક–મીંઢળ.

૭. शलति–गच्छति शरीरस्थकुष्ठादिरोगनाशार्थं गुणैः तन्मूलप्रदेशान्, शल गतौ–अघ्न्यादित्वात् यक्–उणादि., ततश्च स्वार्थे क–શરીરમાં થયેલા કોઢ વગેરેને મટાડવા પોતાના ગુણો દ્વારા તે તે રોગોના મૂળ પ્રદેશોમાં પહોંચી જાય છે, તેથી શલ્યક–મીંઢળ.

૮. विषस्याणि पुष्पाणि यस्य स, अथवा विषस्य पुष्पम् इव–इवार्थे कन्–જેનાં ફૂલ ઝેરી હોય છે અથવા પોતે જ ઝેરનું જાણે ફૂલ હોય તેવું હોય છે, તેથી વિષપુષ્પક–મીંઢળ.

મીંઢળના ગુણો

मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णो लेखनो लघुः ।
वान्तिकृद्विद्रधिहरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः ।
रूक्षः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहः ॥ १५१ ॥

अन्वय–(अथ च गुणाः–) मदनः मधुरः तिक्तः वीर्योष्णः लेखनः लघुः वान्तिकृत् विद्रधिहरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः रूक्षः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहः (अस्ति) ॥

મીંઢળ મધુર છે, કડવું છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, મળોને ખોતરનાર છે, હલકું છે, ઊલટી કરાવનાર છે, વિદ્રધિ નામના અંદરના ગૂમડાને મટાડનાર છે, રૂક્ષ છે અને સળેખમ, વ્રણ, કોઢ, કફ, આફરો, સોજા અને ગોળો મટાડનાર છે. ૧૫૧

રાસ્નાનાં નામો

रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥१५२

अन्वय.–रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा तथा श्रेयसी (इति नामानि) ॥

રાસ્ના,[1] યુક્તરસા,[2] રસ્યા,[3] સુવહા,[4] રસના,[5] રસા,[6] એલાપર્ણી,[7] સુરસા,[8] સુગંધા,[9] અને શ્રેયસી[10] એટલાં રાસ્નાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૨

૧. रास्यते–शब्द्यते 'कफवातजित्' इत्यादिगुणयुक्ता, रास शब्दे, यद्वा रस्यते–आस्वाद्यते शोथादिरोगिभिः–रस आस्वादने–'रास्नासास्ना॰' इत्युणादिः साधु.–જેને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનાર ઇત્યાદિ ગુણોવાળી કહેલ છે, અથવા સોજો વગેરે રોગ જેઓને થયા હોય તેવા રોગીઓ જેનો સ્વાદ લે છે, તેથી રાસ્ના.

૨. युक्तः रसः यस्याः सा–જેનો રસ યોગ્ય છે, તેથી યુક્તરસા–રાસ્ના.

૩. रसे साधु रस्या–'तत्र साधुः' इति यत्–રસ માટે સારી અથવા રસથી યુક્ત હોય છે, તેથી રસ્યા–રાસ્ના.

૪. सुष्ठु वहति रसं, प्रापयति वा आरोग्यम्–सर्व-

वातहररसानाम्, वह प्रापणे-अच्-એટલા વાયુનો નાશ કરનાર હોવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય પમાડનારી અથવા ઉત્તમ રસને વહેનારી છે, તેથી સુવહા-રાસ્ના.

૫. रस्यते-आस्वाद्यते आरोग्यकामैः -'बहुलमन्यत्रापि' इति युच्-આરોગ્ય ઇચ્છનારા લોકો જેનો સ્વાદ અનુભવે છે, તેથી રસના-રાસ્ના.

૬. रसः अस्ति अस्याः-अर्शआद्यच्-જેમાં રસ રહેલ છે, તેથી રસા-રાસ્ના.

૭. एलाया इव पर्णानि यस्याः सा-'पाककर्ण-' इति ङीप्-જેનાં પાંદડાં એલચી જેવાં હોય છે, તેથી એલાપર્ણી-રાસ્ના.

૮. सुष्ठु रसः यस्याः सा-सुरसा-જેનો રસ ઉત્તમ હોય છે, તેથી સુરસા-રાસ્ના.

૯. सुष्ठु गन्धः यस्याः सा-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધા-રાસ્ના.

૧૦. अतिशयेन प्रशस्ता सर्ववातरोगेषु इति श्रेयसी-ईयसुन् (५-३-५७) प्रशस्यस्य श्रः, उगितश्चेति ङीप्-સર્વ વાયુના રોગો પર જે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી શ્રેયસી-રાસ્ના

રાસ્નાના ગુણો

रास्नामपाचिनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित् ।
शोथश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा ।
कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिध्महृत् ॥ १५३

अन्वय-रास्ना, आमपाचिनी तिक्ता गुरु उष्णा कफवातजित्, शोथश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा, कासज्वरविषाशीतिवातिकामयसिध्महृत् ॥

રાસ્ના કાચા મળને પકાવનાર છે, કડવી છે, ભારે છે, ગરમ છે, કફ તથા વાયુને જીતનાર છે અને સોજો, શ્વાસ, વાયુ, લોહીવાનું દરદ, વાયુથી થતું શૂળ, પેટના રોગ, ઉધરસ, જ્વર, ઝેર, તાવ, એંશી પ્રકારના વાયુના રોગ તથા સિધ્મરોગને મટાડનાર છે. ૧૫૩

નોરવેલનાં નામો

नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी ॥ १५४

अन्वयः-नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकिनी नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाङ्गी विषनाशिनी (प्रोक्ता) ॥

નાકુલી,[1] સરસા,[2] નાગસુગંધા,[3] ગંધનાકુલી,[4] નકુલેષ્ટા,[5] ભુજંગાક્ષી,[6] સર્પાંગી[7] અને વિષનાશિની[8] એટલાં નોરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૪

૧. नकुलानाम् इयं प्रिया, तस्येदमित्यण्-अण्णन्तात् ङीप् च, यद्वा न आकुलत्वं विषसम्बन्धि यया, यद्वा नकुलेन इयं पीता वा-अण्-નોળિયાને જે પ્રિય હોય છે, અથવા જેને લીધે ઝેર સંબંધી ગભરામણ થતી નથી, અથવા નોળિયાએ જોયેલી કે પીધેલી હોય છે, તેથી નાકુલી-નોરવેલ.

૨. रसेन सहिता सरसा-રસયુક્ત હોવાથી સરસા-નોરવેલ.

૩. नागस्य इव सुतरां सुष्ठु वा गन्धः यस्याः सा-જેની ગંધ ખૂબ જ સારી રીતે નાગના જેવી હોય છે, તેથી નાગસુગંધા-નોરવેલ.

૪. गन्धेन युक्ता गन्धयुक्ता, गन्धयुक्ता चासौ नाकुली गन्धनाकुली-ગંધવાળી તે ગંધનાકુલી-નોરવેલ.

૫. नकुलानाम् इष्टा-नकुलेष्टा-નોળિયાને પ્રિય હોય છે, તેથી નકુલેષ્ટા-નોરવેલ.

૬. भुज्यते अनेन-भुज पालनाभ्यवहारयोः, 'भुजन्युब्जौ' इति साधुः, यद्वा भुजति-कुटिलतां याति-भुजो कौटिल्ये-'इगुपधे'ति क-भुजः इव, भुजः सन्, भुजेन कौटिल्येन वा गच्छति-' गमेः सुपि 'खच्च डिद्वा' इति खचि डित्वे टिलोपे भुजगः 'भुजंगान् अक्षति व्याप्नोति-अक्षू व्याप्तौ, कर्मण्यण्, अण्णन्तात्वाच ङीप्-જે હાથની પેઠે વાંકોચૂંકો થાય અથવા વાંકોચૂંકો ચાલે, તે ભુજંગ-સર્પ; એ સર્પોને વ્યાપે-સર્પોથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી ભુજંગાક્ષી-નોરવેલ.

૭. सर्पस्य इव अङ्गं यस्याः सा ङीप्-જેનું અંગ સર્પ જેવું હોય છે, તેથી સર્પાંગી-નોરવેલ.

૮. विषं नाशयति इत्येवंशीला-'सुप्यजातौ,' इति णिनि -उपपदसमासः-ઝેરનો નાશ કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય છે, તેથી વિષનાશિની-નોરવેલ.

નોરવેલના ગુણો

नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत् ।
भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान् ॥ १५५

अन्वय.-नाकुली तुवरा तिक्ता कटुका उष्णा (सती) भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान् विनाशयेत् ॥

નોરવેલ તૂરી છે, કડવી છે, તીખી છે, ગરમ છે અને સર્પનું ઝેર, કરોળિયાનું ઝેર, વીંછીનું ઝેર, ઉંદરનુ ઝેર, તાવ, કૃમિ તથા વ્રણને મટાડે છે. ૧૫૫

નાની પીલુડીનાં નામો

माचिका प्रस्थिकाम्बष्ठा तथा चाम्बालिकाम्बिका ।
मयूरविदला केशी सहस्रा बालमूलिका ॥ १५६

अन्वय.-माचिका प्रस्थिका अम्बष्ठा तथा च अम्बा-

लिका अम्बिका मयूरविदला केशी सहस्रा बालमूलिका (इति नामानि) ॥

માચિકા,[1] પ્રસ્થિકા[2] અંબષ્ઠા,[3] અમ્લિકા,[4] અંબિકા,[5] મયૂરવિદલા,[6] કેશી,[7] સહસ્રા[8] અને બાલમૂલિકા[9] એટલાં નાની પીલુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે

१ मा अर्चति–गच्छति–अम्लरसं त्यक्त्वा, मापूर्वकात् अचु गतिपूजनयोः, क, कन्, टाप् ह्रस्वश्च–જે ખાટા રસને કદી છોડતી નથી તેથી માચિકા–નાની પીલુડી

२ प्रस्थीयते अत्र–प्रपूर्वकात् ष्ठा गतिनिवृत्तौ–इत्य स्मात्–आधारे–घञर्थे कविधानम्, प्रस्थ–प्रस्थाकार अस्ति–अस्याः–'अत इनिठनौ' इति ठन् टस्यक, टाप्–જેનો આકાર પર્વતની ઉપરના શિખરપ્રદેશના જેવો હોય છે, તેથી પ્રસ્થિકા–નાની પીલુડી

३ अम्ब्यते–स्नेहेन गम्यते प्राप्यते या जनैः अबि गतौ–कर्मणि घञ्–अम्बा माता इव तिष्ठति या रक्त–तथा पक्वातीसारादिरोगिणाम्–'सुपि स्थः' इति क, अम्बा ष्ठेति षत्वम्–ङ्यापोरिति ह्रस्वश्च–જે પક્વ અતીસાર આદિ રોગવાળાનું રક્ષણ કરતી હોઈને તેઓની જાણે માતા ઊભી હોય, તેવી છે, તેથી અંબષ્ઠા–નાની પીલુડી

४ अम्बा इति शब्दं लाति–गृह्णाति–धत्त मातृवत् शीतत्वगुणत्वात्–'आतोऽनुपसर्गे कः' ततश्च अम्बाला एव अम्बालिका इति स्वार्थे के अत इत्व ह्रस्वश्च–જે માતા જેવી શીતલ ગુણવાળી હોવાથી માતાના પર્યાયરૂપ અંબા નામને ધારણ કરે છે તેથી અમ્બાલિકા–નાની પીલુડી

५ अम्बा एव अम्बिका स्वार्थे क, यद्वा अम्बा इति शब्दं कायति–शब्दयति अम्बासदृशगुणवत्त्वात् 'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે માતારૂપ જ છે અથવા માતા જેવા ગુણવાળી હોવાથી અંબા શબ્દને કહેનારી છે તેથી અંબિકા–નાની પીલુડી

६ मीनाति हिनस्ति पक्वातिसारादिरोगान् इति मयूरी–'मीनातेरुरन्' जातिवाद् ङीप् विशिष्टानि दलानि यस्याः सा विदला मयूरी चासौ विदला चेति मयूरविदला यद्वा मिनोति–हिनस्ति सर्पान् इति मयूरः मयूरेण विद स्यते–विदीर्यते अथवा मयूर इव विशिष्टं दलं यस्याः सा–જે પક્વાતિસાર આદિ રોગોનો નાશ કરે છે અને જેનાં પાદડાં ઘણાં જ ઉત્તમ જુદી જાતનાં હોય છે અથવા સર્પભક્ષક મોર પક્ષીઓ જેને વિખેરી તોડી નાખે છે અથવા મોર પક્ષી જેવાં જેનાં પાદડાં ઘણી જુદી જાતનાં હોય છે, તેથી મયૂરવિદલા–નાની પીલુડી

७ क्लिश्नाति–विबाधते–कफपित्तकण्ठादिरोगान्–क्लिशू विबाधायाम्, 'क्लिशेरन् लो लोपश्च' इत्यौणादिरन् प्रत्ययः, जातित्वाच्च ङीप्–જે કફ પિત્ત તથા ગળાના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કેશી–નાની પીલુડી

८ समानगुणमन्यं हसति–हसे हसने–र प्रत्ययः–टाप् च–સમાન ગુણવાળા બીજાં વૃક્ષોને જે હસે છે, તે સહસ્રા અથવા સહસ્રं गुणाः सन्ति प्रायः अस्याम्–अर्श-आद्यच्–જેમાં લગભગ હજાર ગુણો છે, તેથી સહસ્રા

९ बालं मूलं यस्याः सा–જેનું મૂળિયું નાનું અથવા ટૂંકું હોય છે, તેથી બાલમૂલિકા–નાની પીલુડી

નામો છે ૧૫૬

टीका–पश्चिमदेशे 'माइआ' इति लोके प्रसिद्धो वृक्ष विशेष–પશ્ચિમ તરફ મોડઆ (પીલુડી) નામે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે ૧૫૬

નાની પીલુડીના ગુણો

माचिकाम्ला रसे पाके कषाया शीतला लघुः ।
पक्वातिसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा ॥ १५७ ॥

अन्वय–(गुणाश्च–) माचिका रसे अम्ला पाके कषाया शीतला लघुः (सती) पक्वातीसारपित्तास्रकफकण्ठामयापहा (अस्ति) ॥

એ પીલુડી રસમાં ખાટી છે, પાકમાં તૂરી છે, ઠંડી છે, હલકી છે અને પાકો અતિસાર, પિત્ત, રુધિરના રુદ, કફ તથા કંઠના રોગને મટાડે છે ૧૫૭

તેજબલના નામો તથા ગુણો

तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तेजनी तथा ।
तेजस्विनी कफश्वासकासास्यामयवातहृत् ।
पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपिनी ॥१५८॥

अन्वय–तेजस्विनी तेजवती तेजोह्वा तथा तेजनी (इति नामानि–गुणाश्च–) तेजस्विनी पाचनी उष्णा कटु तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपिनी (सती) कफश्वासकासास्यामयवातहृत् (अस्ति)

તેજસ્વિની,[1] તેજવતી,[2] તેજોહ્વા[3] અને તેજની[4] એટલાં તેજબલનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેજબલ પાચન છે, ગરમ છે, કડવી છે, તીખી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, મોઢાના દરદ તથા વાયુને મટાડે છે ૧૫૮

१ प्रशस्तं तेजः अस्ति अस्याः–જેનું તેજ એટ

ઉષ્ણતા ઉત્તમ છે, જે ગરમ છે, તેથી તેજસ્વિની–તેજમત

૨ तज अस्ति अस्या –तजवती–અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩ तज ह्वयते–स्पर्धते–ह्वेञ् स्पर्द्धायाम्, 'आतोऽनुपसर्गे,' इति क, टाप्–જે તેજની સ્પર્ધા અથવા સરસાઈ કરે છે તેથી તેજોહ્વા–તેજમલ

૪ तजयति–जाठर वह्निं प्रदीपयति उष्णत्वात्–तिज निशान, ण्यतान् मन्दादेर्ल्युं, जातित्वाद् ङीप्–જે ગરમ હોવાથી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી તેજની–તેજમન

માલકાંકણીનાં નામો

ज्योतिष्मती स्यात्कटभी ज्योतिष्का कङ्गुनीति च।
पारावतपदी पण्या लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥२५९॥

अन्वय –ज्योतिष्मती कटभी ज्योतिष्का कङ्गुनी पारावतपदी पण्या लता ककुन्दनी इति च (नाम्ना) प्रोक्ता स्यात् ॥

જ્યોતિષ્મતી,[1] કટભી,[2] જ્યોતિષ્કા,[3] કંગુની,[4] પારાવતપદી,[5] પણ્યા,[6] લતા[7] અને કકુંદની[8] એટલા માલકાકણી*ના સંસ્કૃત નામો છે

૧ ज्योति अस्ति अस्या –मतुप्–(५–२–९४) જેમા તેજ–અગ્નિનો ગુણ રહેલ છે તેથી જ્યોતિષ્મતી માલકાકણી

૨ कट इव भाति–भा दीप्तौ–'आतश्चोपसर्गे' अन्येष्वपि दृश्यत –इति ड गौरादित्वाद्ङीप्–હાથીના લમણા જેવી જે દેખાય છે, તેથી કટભી–માલકાકણી

૩ ज्योति इव–इवार्थे कन्–અગ્નિ જ્યોતિ હોય–અગ્નિ જેવી ગરમ છે તેથી જ્યોતિષ્કા–માલકાકણી

૪ क सुखम् अङ्गति–प्रापयति–वह्निबुद्धिस्मृति–प्रदत्वात् अगि गतौ–मृगय्वादित्वात् कु –उणादि कङ्गु शब्देन नीयत–ज्ञायत–ड, ङीप्–જે અગ્નિદીપક, બુદ્ધિદાયક તથા સ્મૃતિદાયક હોવાથી સુખ આપનાર છે, અને તેથી જ 'કંગુ' એ શબ્દથી ઓળખાય છે માટે કંગુની–માલકાકણી

૫ परं जीव अवति–रक्षति, परान्–शत्रो –अहङ्कारादे अवति ज्ञानोपदेशेनेति परावत्–अव रक्षणादौ, शतृप्रत्यय, 'द्वितीया –२–१–२४, 'पञ्चमी'–२–१–३७, इति योग विभागात् समास, परावत –दत्तात्रेयस्य भय गुरु तस्येदमित्यण्, पारावत, पारावत इव पादा मूलानि यस्या सा पारावतपदी–જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી બીજા જીવની જે રક્ષા કરે છે અથવા અહંકારરૂપ મોટા શત્રુથી જે બચાવે છે, તે પરાવત–ગુરુદત્તાત્રેય, એ દત્તાત્રેયનો જે ગુરુ ગણાય છે, તે પારાવત–પારેવે એ પારેવા જેવા જેના મૂળિયા હોય છે, તેથી પારાવતપદી–માલકાકણી

૬ पण्यत–स्तूयत गुणै –पण व्यवहारे स्तुतौ च, 'अवद्यपण्य' इति साधु –પોતાના ગુણોને લીધે જે વખણાય છે, તેથી પણ્યા–માલકાકણી

૭ लतति–आ समन्तात् हन्ति–कफवायू अत्युष्णत्वात् लत आघात–अच्–અતિઉષ્ણ હોવાથી કફ તથા વાયુનો જે નાશ કરે છે, તેથી લતા–માલકાકણી

૮ क–सुखरूपम् एव कुन्द–विष्णु नयति–प्रापयति बुद्धिप्रदत्वात् ककुन्दनी–णीञ्–प्रापणे, ड ङीप्–જે બુદ્ધિદાયક હોવાથી સુખસ્વરૂપ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરાવે છે તેથી કકુંદની–માલકાકણી

માલકાકણીના ગુણો

ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित्।
अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा ॥२६०॥

ज्योतिष्मती कटु तिक्ता सरा कफसमीरजित् अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा (च सती) वह्निबुद्धिस्मृति प्रदा (भवति) ॥

માલકાકણી તીખી છે, કડવી છે, ઝાડો લાવનાર છે, કફ તથા વાયુને જીતનાર છે બહુ ગરમ છે, તીક્ષ્ણ છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે અને બુદ્ધિ તથા સ્મૃતિને આપનાર છે

કઠના નામો તથા ગુણો

कुष्ठरोगाह्वय वाप्य पारिभाव्य तथोत्पलम्।
कुष्ठमुष्ण कटु स्वादु शुक्रल तिक्तक लघु।
हन्ति वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् ॥२६१॥

अन्वय –कुष्ठरोगाह्वये वाप्यं पारिभाव्य तथा उत्पलम् (इति नामानि गुणाश्च–) कुष्ठम् उष्ण कटु स्वादु शुक्रल तिक्तक लघु (सत्) वातास्रवीसर्पकासकुष्ठमरुत्कफान् हन्ति ॥

---

* સુશ્રુતસંહિતામા તેને નસ્યશોધન અને પ્રશમન ગણેલ છે

ચરકસંહિતામા તેને શિરોવિરેચન વર્ણવેલ છે તેના પાદડાના રસથી અફીણનુ જડપણુ અટકે છે અને તેનાથી પેશાબ વધારે આવે છે, ને જલોદરના વ્યાધિમા આપવાથી સોજા ઓછા થાય છે તેના મૂળિયાથી ઊલટી થાય છે તેમ જ જુલાબ લાગે છે પાદડાનો રસ આપવાથી સ્ત્રીઓને ગએલ ઋતુ ફરી શરૂ થાય છે

કુષ્ઠરોગાહ્વય,[૧] વાપ્ય,[૨] પારિભાવ્ય,[૩] ઉત્પલ[૪] અને કુષ્ઠ[૫] એટલા કઠનાં સંસ્કૃત નામો છે. (જે કોઢરોગના નામો છે, તે કઠનાં પણ નામ છે.) કઠ ગરમ છે, તીખું છે, મધુર છે, વીર્યને વધારનાર છે, કડવું છે, હલકું છે અને વાયુ, લોહીનાં હરદ, રતવા. ઉધરસ, કોઢ તથા કફને મટાડે છે. ૨૬૧

૧. कुष्ठनामा रोग कुष्ठरोग. आह्वयन्तीत्याह्वा–'आतश्चोपसर्गे' इति के प्राप्ते '॰ह्मारणिभ्यो डो वक्तव्य' 'इति ड,' आह्वाभिर्धायत–प्राप्यते, या प्रार्पण, 'घनर्थे क' 'अन्यत्रापि' इति डो वा, यद्वा आह्वानम् आह्व', सपदादि:-क्विप्–ईयते इति अय 'एरच्', आह्वा अय:–आह्वय.–कुष्ठरोग आह्वयो यस्य स –કોઢનો રોગ કુષ્ઠ જેનુ નામ છે, તેથી કુષ્ઠરોગાહ્વય–કઠ.

૨. वाप्यां भव', भवार्थे यत्' यद्वा उप्यते इति वाप्य –' ऋहलोर्ण्यत् '–જે વાવમાં થાય છે અથવા વવાય છે, તેથી વાપ્ય–કઠ.

૩. परिभूयते–तिरस्क्रियते इति परिभाव –' परौ भुव ' इति घञ्, रोगाणां परिभावाय–प्रशमनाय साधु इति पारिभाव्यम्–'तत्र साधौ' इति यत् રોગોનો તિરસ્કાર અથવા પ્રશમન કરવાને જે હિતકારી છે, તેથી પારિભાવ્ય–કઠ.

૪. उत्–उत्कृष्टतया पलति–गच्छति–उष्णता कटुता चेति उत्पलम्–અતિશય ગરમ તથા તીખાશનો ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી ઉત્પલ–કઠ .

૫. कुष्णाति–निष्कर्षति–दूरीकरोति वातादिरोगान्–कुष निष्कर्षे–' हनिकुषि–' इति उणा॰ क्थन्–જે વાયુ વગેરેના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી કુષ્ઠ–કઠ

પુષ્કરમૂળનાં નામો

उक्तं पुष्करमूलं तु पौष्करं पुष्करं च तत् ।
पद्मपत्रं च काश्मीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ॥ १६२ ॥

अन्वय.–पुष्करमूल तु पौष्कर पुष्कर तत् च पद्मपत्र च काश्मीरम् उक्तम्, इम कुष्ठभेद जगु ॥

પુષ્કરમૂળ,[૧] પૌષ્કર[૨] પુષ્કર,[૩] પદ્મપત્ર,[૪] અને કાશ્મીર[૫] એટલા પુષ્કરમૂળ*ના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૨

૧. पुष्णाति कटुतां तिक्तता च–' पुष पुष्टौ–'पुषः कित् ' इत्यौणादि करन् प्रत्यय –पुष्कर , तस्य मूल–જે કડવાશ અને તીખાશને ધારણ કરે છે, તેથી यद्वा पुष्करस्य–कमलस्य आकार मूलम् अस्ति अस्य–અથવા જેનું મૂળિયું કમળ જેવા આકારનું હોય છે; તેથી પુષ્કરમૂળ.

૨. पुष्करस्याकारः अस्ति अस्य मूले–જેનાં મૂળિયાંનો આકાર કમળ જેવો હોય છે, તેથી પૌષ્કર–પુષ્કરમૂળ.

૩. નંબર પહેલો જુઓ.

૪. पद्मस्य इव पत्र यस्य तत्–જેનુ પાન કમળ જેવુ હોય છે, તેથી પદ્મપત્ર–પુષ્કરમૂળ.

૫. कश्मीरेषु भव काश्मीरम्–કશ્મીર દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાશ્મીર–પુષ્કરમૂળ.

પુષ્કરમૂળના ગુણો

पौष्करं कटुकं तिक्तमुक्तं वातकफज्वरान् ।
हन्ति शोथारुचिश्वासान्विशेषात्पार्श्वशूलनुत् १६३

अन्वय.–पौष्कर कटुक तिक्तम् उक्तम्; (तत्) वातकफज्वरान् (तथा) शोथारुचिश्वासान् हन्ति, पार्श्वशूलनुत् विशेषात् (अस्ति) ॥

પુષ્કરમૂળ તીખું છે, કડવુ છે અને વાયુ તથા કફથી થયેલા તાવ, સોજો, અરુચિ તથા શ્વાસને મટાડે છે, તેમ જ પડખાંના શૂળને વિશેષે કરી મટાડે છે ૧૬૩

દારુડીનાં નામો

कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाह्वा पीतदुग्धा च तन्मूलं चोकमुच्यते ॥ १६४

अन्वय –कटुपर्णी हैमवती हेमक्षीरी हिमावती हेमाह्वा पीतदुग्धा (इति नामानि), तन्मूल च चोकम् उच्यते ॥

કટુપર્ણી,[૧] હૈમવતી,[૨] હેમક્ષીરી,[૩] હિમાવતી[૪] હેમાહ્વા[૫] અને પીતદુગ્ધા,[૬] એટલાં દારુડીના સંસ્કૃત નામો છે. દારુડીના મૂળનું

* ચક્રદત્ત અને શાર્ઙ્ગધરમાં આ મૂળિયાને ખુરશોધાર અને જમત કરનાર વર્ણવેલા છે અને તેમને ઉધરસ, દમ, તાવ, અદહજમી અને ત્વચારોગમાં વાપરવા ભલામણ કરેલી છે.

ચરકસંહિતામાં તેને શુક્રશોધન, શ્લેષ્મહર (ધાતુને પાતળી કરનાર), શુક્રજનન (વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર) અને હેડકી મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને યોનિદોષહર અને સ્તન્યશોધન, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તેમ જ ખુજલી અને બીજા વિકાર દૂર કરનાર વર્ણવેલ છે

ચક્રદત્તમાં તેને હરડે, અજમો, હિંગ અને સૂંઠ સાથે મેળવી ઉધરસ, દમ, તાવ અને જઠરાગ્નિ મંદ હોય ત્યારે આપવા ભલામણ કરી છે.

નામ શોક કહેવાય છે. ૧૬૪

૧. कटूनि पर्णानि यस्या सा–જેના પાદડા કડવા હોય છે, તેથી કટુપર્ણી–દારૂડી.

૨. हिमवति भवा–'तत्र भव' इत्यण्–अणन्त्वाच्च ङीप्–હિમાલયમા જે થાય છે, તેથી હૈમવતી–દારૂડી.

૩. हेमवर्णं क्षीरं यस्या सा–જેનુ ક્ષીર સોના જેવુ ચળકતુ ને પીળુ હોય છે, તેથી હેમક્ષીરા–દારૂડી

૪. हिमम् अस्ति अस्या –मतुप् ५–२–९४ 'शरादीनां चेति दीर्घ–જેમા હિમ રહેલુ છે, તેથી હિમાવતી–દારૂડી

૫. हेम इति आह्वा यस्या सा, यद्वा हेमनाम्ना आह्वयते–જેનુ નામ હેમ છે અથવા હેમ–સોનાના નામે જે કહેવાય છે, તેથી હેમાહ્વા–દારૂડી

૬ पीत दुग्ध यस्या सा–જેનુ દૂધ–ક્ષીર પીળુ હોય છે, તેથી પીતદુગ્ધા–દારૂડી

દારુડીના ગુણો

हेमाह्वा रेचनी तिक्ता भेदिन्युत्क्लेशकारिणी ।
कृमिकण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥ १६५ ॥

अन्वय –(अथ तद्गुणा –) हेमाह्वा रेचनी तिक्ता भेदिनी उत्क्लेशकारिणी (सती) कृमिकण्डूविषानाहकफपित्तास्रकुष्ठनुत् (अस्ति) ॥

દારુડી રેચક છે, કડવી છે, ઝાડો લાવનાર છે, શરીરને ઢીલુ–થાકેલુ કરનાર છે અને જીવડા, ખરજ, ઝેર, આફરો, કફ, પિત્ત, લોહીના દરદ તથા કોઢને મટાડે છે.

કાકડાશીંગીનાં નામો

शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च स्यात्कुलीरविषाणिका ।
अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या च कीर्तिता ॥

अन्वय –शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुलीरविषाणिका स्यात्, (तथा) च अजशृङ्गी च वक्रा च कर्कटाख्या कीर्तिता (नामभि) ॥

શૃંગી,[1] કર્કટશૃંગી,[2] કુલીરવિષાણિકા,[3] અજશૃંગી,[4] વક્રા[5] અને કર્કટાખ્યા[6] એટલા કાકડાશીંગી×ના સસ્કૃત નામો છે. ૧૬૬

× પ્રાચીન અન્ય વધક ગ્રથોમાં કાકડાશીગીને પાચિક, કફ કાઢનાર અને ઉધરસ, દમ, તાવ, અરુચિ તથા પેટના દરદો મટાડનાર વર્ણવેલ છે ચરકસંહિતામાં તેને કાસહર (ઉધરસ મટાડનાર) તથા આચકી બધ કરનાર વર્ણવેલ છે સુશ્રુતસંહિતામાં તેને જીવન, પાચિક, બૃહણ (શરીરવર્ધક) અને પિત્ત–શોણિતાનિલ નાશક ગણેલ છે

૧. शृणाति–हिनस्ति रोगान्–शॄ हिंसायाम्, 'शॄणाद्–ह्रस्वश्च' इति गन् नुम् च 'गौरादित्वाद् ङीष्–જે ઘણા રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી શૃંગી–કાકડાશીંગી

૨. शृणाति–हिनस्ति जीवान्, शॄ हिंसायाम्, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति विच्, कटति–आवृणोति–कट वर्षावरणयो –पचाद्यच्, कट् चासौ रटश्च–कर्कट, यद्वा कक हसने, इति सौत्रो धातु –ककति–हसति क्षुद्रजन्तून् इति ककट 'शकादिभ्योऽटन्,' यद्वा कर्क श्वेत वर्णं ऋच्छति, टक् गतौ, 'अन्येभ्योऽपि०' इति ड कर्कट इव शृङ्ग यस्या सा–ક્ષુદ્ર જળજીવોની હિંસા કરનાર અથવા તેવા જળજીવોને હસનાર અથવા ધોળા–ભૂખરા રગને ધારણ કરતા કરચલા જેવુ શિખર અથવા અણી જેને હોય છે, તેથી કર્કટશૃંગી–કાકડાશીંગી.

૩ कुलति–कुल संस्त्याने–'गम्भीरादयश्च' इति ईरन्, यद्वा कौ लीयते–लीङ् श्लेषणे–बाहुलकाद् रक्, यद्वा कुलम् अस्य अस्ति 'अत इनिठनौ' कुलिनम् ईरयति कुलीर –जनकभक्षकत्वात्, कर्मण्यण्, कुलीर इव विषाणं यस्या सा–ઉત્પન્ન કરનારને જ ખાઈ જતા કરચલા જેવુ જેને શિખર અથવા અણી હોય છે, તેથી કુલીરવિષાણિકા–કાકડાશીંગી

૪. अज इव शृङ्ग यस्या सा–જેને બકરાના શીંગડા જેવા આકારનુ ફળ હોય છે, તેથી અજશૃંગી–કાકડાશીંગી.

૫ वक्र–वक्राकृति फलम् अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्–જેમા વાંકુચૂંકુ–બકરાના શીંગડા જેવા આકારનુ ફળ થાય છે, તેથી વક્રા–કાકડાશીંગી

૬. कर्कट: आख्या यस्या सा, यद्वा कर्कटनाम्ना आख्यायते असौ –જે કરચલાનુ નામ ધરાવે છે અથવા કરચલાના નામે જેને બોલો કહે છે, તેથી કર્કટાખ્યા–કાકડાશીંગી

કાકડાશીંગીના ગુણો

शृङ्गी कषाया तिक्तोष्णा कफवातक्षयज्वरान् ।
श्वासोर्ध्ववाततृट्कासहिक्कारुचिवमीन् हरेत् १६७

अन्वय –(अथ च गुणा –) शृङ्गी कषाया तिक्ता उष्णा (सती) कफवातक्षयज्वरान् श्वासोर्ध्ववाततृट्कासहिक्कारुचिवमीन् हरेत् ॥

કાકડાશીંગી તૂરી છે, કડવી છે, ગરમ છે અને કફ, વાયુ, ક્ષય, તાવ, શ્વાસ, ઊંચી ગતિનો વાયુ, તરસ, ઉધરસ, હેડકી, અરુચિ

તથા ઊલટીને મટાડે છે. ૧૬૭

કાયફલનાં નામો

कट्फलः सोमवल्कश्च कैटर्यः कुम्भिकाऽपि च ।
श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥१६८॥

अन्वयः–कट्फलः च सोमवल्कः कैटर्यः अपि च कुम्भिका श्रीपर्णिका कुमुदिका भद्रा च भद्रवती इति (कथ्यते) ॥

કટ્ફલ,[1] સોમવલ્ક,[2] કૈટર્ય,[3] કુંભિકા,[4] શ્રીપર્ણિકા,[5] કુમુદિકા,[6] ભદ્રા[7] અને ભદ્રવતી[8] એટલાં કાયફળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૮

૧. कटति–आवृणोति वायुकफज्वरादिरोगान्, वर्षति वा तुवरतिक्तकटुरसान्–क्विप्–३,२,१७८, कट् फलम् यस्य सः–જેનું ફળ વાયુ, કફ, તાવ વગેરે રોગોને રોકે છે, તેમ જ તૂરો, કડવો તથા તીખો રસ વર્ષે છે, તેથી કટ્ફલ–કાયફળ

૨. सोम इव वल्कं यस्य सः–જેને ચંદ્ર જેવી સફેદ છાલ હોય છે, તેથી સોમવલ્ક–કાયફળ.

૩. किट्यते इति केटः–किट त्रासे–घञ्, केटं राति–ददाति अतितिक्तत्वात् –चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्–कैटर्य.–જે અતિશય કડવું હોવાથી ત્રાસ આપે છે, તેથી કૈટર્ય–કાયફળ.

૪. कुं भूमिम् उम्भति–पूरयति, उम्भ पूरणे–अण्–गौरादि.–कुम्भी इव रसाधारत्वात् कुम्भिका–स्वार्थे कन्, રસોનો આધાર હોવાથી જાણે કળશી કે પાણીની કોઠી હોય, તેવું હોય છે, તેથી કુંભિકા–કાયફળ.

૫. श्री पर्णेषु यस्याः सा, यद्वा श्रीयुक्तानि पर्णानि यस्या. सा–'पाककर्णपर्ण०' इति ङीप्, स्वार्थे च कन्–જેનાં પાંદડાંમાં શોભા હોય છે અથવા જેનાં પાંદડાં શોભાવાળાં હોય છે, તેથી શ્રીપર્ણિકા–કાયફળ.

૬. कौ मोदते–मुदी हर्षे, 'इगुपधे'ति कः, स्वार्थे च कन्–टाप् इत्वं च–कुमुदिका–જમીન પર ફાલ્યુંફૂલ્યું રહે છે, તેથી કુમુદિકા–કાયફળ.

૭. भन्दते–कल्याणं सुखं च करोति रोगिणा, भदि कल्याणे सुखे च–' ऋजेन्द्र० ' इति रक्–રોગીઓનું જે કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે, તેથી ભદ્રા–કાયફળ.

૮. भद्रम् अस्ति अस्या रोगिणाम्–मतुप् वत्वं ङीप्–જેમાં રોગીઓનું કલ્યાણ તથા સુખ છે, તેથી ભદ્રવતી–કાયફળ.

કાયફલના ગુણો

कट्फलस्तुवरस्तिक्तः कटुर्वातकफज्वरान् ।
हन्ति श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः ॥१६९॥

अन्वयः–(तद्गुणाश्च–) कट्फलः तुवरः तिक्तः कटुः (सन्) वातकफज्वरान् श्वासप्रमेहार्शःकासकण्ठामयारुचीः हन्ति ॥

કાયફલ તુરું છે, કડવું છે, તીખું છે અને વાયુ, કફ, તાવ, શ્વાસ, પ્રમેહ, અરશ, ઉધરસ, કંઠના રોગ તથા અરુચિને મટાડે છે. ૧૬૯

ભારંગીનાં નામો તથા ગુણો

भार्गी भृगुभवा पद्मा फञ्जी ब्राह्मणयष्टिका ।
ब्राह्मण्यङ्गारवल्ली च खरशाकश्च हञ्जिका ।
भार्गी रूक्षा कटुस्तिक्ता रुच्योष्णा पाचनी लघुः॥
दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुन्नाशयेद् ध्रुवम् ।
शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ॥१७१॥

अन्वय.–भार्गी भृगुभवा पद्मा फञ्जी ब्राह्मणयष्टिका ब्राह्मणी अङ्गारवल्ली च खरशाकः च हञ्जिका (इति नामानि गुणाश्च–) भार्गी रूक्षा कटुः तिक्ता रुच्या उष्णा पाचनी लघुः दीपनी तुवरा (सती) गुल्मरक्तनुत् (अस्ति तथा च) शोथकासकफश्वासपीनसज्वरमारुतान् ध्रुवं नाशयेत् ॥

ભાર્ગી,[1] ભૃગુભવા,[2] પદ્મા,[3] ફંજી,[4] બ્રાહ્મણયષ્ટિકા,[5] બ્રાહ્મણી,[6] અંગારવલ્લી,[7] ખરશાક[8] અને હંજિકા[9] એટલાં ભારંગીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ભારંગી રૂક્ષ છે, તીખી છે, કડવી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ગરમ છે, પાચક છે, હલકી છે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે, તૂરી છે, અને ગોળો, લોહીનાં દરદ, સોજો, ઉધરસ, કફ, શ્વાસ, સળેખમ, તાવ તથા વાયુને નક્કી મટાડે છે. ૧૭૦,૧૭૧

૧. भृज्ज्यते इति भर्गी –भ्रस्ज पाके–घञ्, 'भ्रस्जो रोपधयोः०' इति रम्, चजोरिति कुत्वम्, यद्वा भृज्यते इति भर्गः–भृजी भर्जने–घञ्, भर्गः–भर्जनो वह्निगुणः अस्ति अस्यां–दीपनत्वात् उष्णत्वाच्च, ज्योत्स्नादि–अण्–જેમાં અગ્નિનો પાચન ગુણ છે, કેમકે દીપન તથા ઉષ્ણ છે, તેથી ભાર્ગી–ભારંગી.

૨. भृगौ–गिरिशिखरे भवति–अच्–भृगुभवा–પર્વતનાં શિખર પર જે થાય છે, તેથી ભૃગુભવા–ભારંગી.

૩. पद्मं–पद्माख्यं पुष्पम् अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्–જેમાં કમળ જેવાં ફૂલ થાય છે, તેથી પદ્મા–ભારંગી.

૪. भनक्ति गुल्मादिरोगान्–भञ्जो आमर्दने–पचाद्यच्, जातित्वाद् ङीप्–पृषोदरादित्वात् भस्य फः–જે ગોળો વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી ફંજી–ભારંગી.

૫. ब्रह्मण इव ब्राह्मणी–इदमर्थे अण्–ब्राह्मणी चासौ यष्टि ब्राह्मणयष्टि, ब्राह्मणयष्टि इव तादृशप्रकाण्डत्वात्, इवार्थे कन्–બ્રહ્માની કે બ્રાહ્મણની જાણે લાકડી હોય–એનું જેનું ઝાડ હોય છે, તેથી બ્રાહ્મણયષ્ટિકા–ભારંગી.

૬. ब्रह्मण इयम्–प्रिया, इदमर्थेऽण्–ङीप्–બ્રહ્માની આ પ્રિય વસ્તુ છે, તેથી બ્રાહ્મણી–ભારંગી.

૭. अङ्गाराणां वल्ली इव, अङ्गारसदृशी वा वल्ली–અંગારાઓની જાણે વેલ હોય અથવા અંગારા જેવા રંગની વેલરૂપે જે ઊગે છે, તેથી અંગારવલ્લી–ભારંગી.

૮. खर शाक यस्य स–જેનું શાક કડવું થાય છે, તેથી ખરશાક–ભારંગી.

૯. हन्ति गुल्मादिरोगान्–पचाद्यच्–पृषोदरादि–ગોળો વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી હંજિકા–ભારંગી.

પાષાણભેદનાં નામો તથા ગુણો

पाषाणभेदकोऽश्मघ्नो गिरिभिद्भिन्नयोजनः ।
अश्मभेदो हिमस्तिक्तः कषायो बस्तिशोधनः ॥१७२॥
भेदनो हन्ति दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुजः ।
योनिरोगान् प्रमेहांश्च प्लीहशूलव्रणानि च ॥१७३॥

अन्वय–पाषाणभेदक अश्मघ्न गिरिभिद् भिन्नयोजन (इति नामानि, गुणाश्च–) अश्मभेद हिम तिक्त कषाय बस्तिशोधन भेदन (सन्) दोषार्शोगुल्मकृच्छ्राश्महृद्रुज योनिरोगान् च प्रमेहान् च प्लीहशूलव्रणानि हन्ति ॥

પાષાણભેદક,[1] અશ્મઘ્ન,[2] ગિરિભિત્[3] અને ભિન્નયોજન[4] એટલાં પાષાણભેદનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાષાણભેદ ઠંડો છે, કડવો છે, તૂરો છે, નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર છે, ઝાડો લાવનાર છે અને અર્શ, ગોળો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, હૃદયના રોગ, યોનિના રોગ, પ્રમેહ, બરલનું દરદ, શૂલ અને વ્રણને મટાડે છે. ૧૭૨,૧૭૩

૧. पाषाण–पाषाणरोगं भिनत्ति–विदारयति–बस्तिशोधकत्वात्–भिदिर् विदारणे–ण्वुल्–જે નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોવાથી પથરીના રોગનો નાશ કરે છે, તેથી પાષાણભેદ.

૨. अश्मानम्–अश्मरोगं हन्ति–हन् हिंसायाम् 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्–જે બસ્તિશોધક હોવાથી પથરીના રોગનો નાશ કરે છે, તેથી અશ્મઘ્ન–પાષાણભેદ.

૩. गिरिं भिनत्ति प्ररोहेण, भिदिर्–क्विप्–જે ઊગી નીકળીને પહાડને પણ તોડે છે–ચીરી નાખે છે, તેથી ગિરિભિત્–પાષાણભેદ.

૪. भिन्न–व्रण योजयति मांसादिना, युजिर् योगे–ण्यन्तात् नन्द्यादित्वात् ल्यु–જે વ્રણને માંસ વગેરેથી જોડે–રૂઝવે છે, તેથી ભિન્નયોજન–પાષાણભેદ.

ધાવડીનાં નામો

धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता ॥१७४॥

अन्वय–धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा सुभिक्षा च बहुपुष्पी च सा वह्निज्वाला स्मृता (इति नामानि) ॥

ધાતકી,[1] ધાતુપુષ્પી,[2] તામ્રપુષ્પી,[3] કુંજરા,[4] સુભિક્ષા,[5] બહુપુષ્પી[6] અને વહ્નિજ્વાલા,[7] એટલાં ધાવડીનાં+ સંસ્કૃત નામો છે.

૧. धातु करोति–तत्करोति–इति ण्यन्तात् ण्वुल्–गौरादि–જે ધાતુને કરે છે અથવા શરીરનું ધારણ-પોષણ કરે છે, તેથી ધાતકી–ધાવડી.

૨. धातु पुष्पं यस्याः सा–જેનું પુષ્પ પણ શરીરનું ધારણપોષણ કરનાર છે, તેથી ધાતુપુષ્પા–ધાવડી.

૩. ताम्राणि पुष्पाणि यस्याः सा–જેનાં ફૂલ ત્રાંબા રંગનાં હોય છે, તેથી તામ્રપુષ્પા–ધાવડી

૪. कुञ्ज–हस्तिदन्त इव पुष्पम् अस्याः 'नगपांसु-कुञ्जेभ्यो रः' (वा. ५.२,१०७) इति रः, टाप् च–જેનું ફૂલ હાથીના દાંત જેવું હોય છે, તેથી કુંજરા–ધાવડી

૫. सुतरां भिक्ष्यते–याच्यते तृषादिशमनार्थं रोगिभिः, भिक्ष याच्ञायाम्, घञ्–તૃષા આદિને શાંત કરવા રોગીઓ જેની ઘણી જ માગણી કરે છે, તેથી સુભિક્ષા–ધાવડી

૬. बहूनि पुष्पाणि यस्याः सा–જેમાં ઘણાં ફૂલ

+ ચક્રદત્ત અને શાર્ઙ્ગધરમાં ધાવડીના ઝાડી ગુણોને લીધે તેને વાટીને મધ સાથે મેળવીને મરડાના દરદમાં આપવા લખે છે. સ્ત્રીઓને આનંદ વધારે જતું હોય ત્યારે આનું ફૂલ આપવા ભલામણ કરે છે. તેમના બીજા ઝાડી ગુણો માટે બહારના ભાગ પર વાટીને ચોપડવામાં આવે છે.

ચરકસંહિતામા ધાવડીના ફૂલને પુરીષસંગ્રહણ (મળ બંધ કરનાર) મૂત્રવિરજનીય (પેશાબનો રંગ બદલનાર) અને સ્ત્રીઓ ગર્ભવતી હોય ત્યારે આ ફૂલને ગરમી આપનાર તથા રક્ષણ આપનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેમને પક્વાતિસારનાશક (જૂનો અતિસાર મટાડનાર), સંધાનીય (ઝાડી અથવા સ્તંભક), વ્રણ્ય (ગુમડાં વગેરે વ્રણ રૂઝવનાર) અને પિત્ત બેસાડનાર ગણેલ છે.

આવે છે, તેથી બહુપુષ્પા—ધાવડી.

૭. वह्नेः ज्वाला इव या दृश्यते रक्तपुष्पत्वात्—જેના ફૂલ રાતા હોવાથી લોકો છેટેથી જેને અગ્નિની જ્વાળા જેવી દેખે છે, તેથી વહ્નિજ્વાલા—ધાવડી.

ધાવડીના ગુણો

धातकी कटुका शीता मृदुकृत्तुवरा लघु ।
तृष्णातीसारपित्तास्त्रविषक्रिमिविसर्पजित् ॥ १७५॥

अन्वय —(अथ च गुणा —) धातकी कटुका शीता मृदुकृत् तुवरा लघु तृष्णातीसारपित्तास्त्रविषकृमिविसर्पजित् ॥

ધાવડી તીખી છે, ઠંડી છે, કોમળપણું કરનાર છે, તૂરી છે, હલકી છે અને તરસ, ઝાડા, પિત્ત, લોહીના દરદ, ઝેર, કૃમિ તથા રતવાને મટાડે છે. ૧૭૫

મજીઠનાં નામો તથા ગુણો

मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥१७६॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी॥ १७७
मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् ।
गुरुरुष्णा विषश्लेष्मशोथयोन्यक्षिकर्णरुक् ।
रक्तातीसारकुष्ठास्त्रवीसर्पव्रणमेहनुत् ॥ १७८ ॥

अन्वय —मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ली अपि च रसायनी अरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका भण्डीतकी गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी (इति नामानि, गुणाश्च—) मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वरवर्णकृत् गुरुः उष्णा विषश्लेष्मशोथयोन्यक्षिकर्णरुक् रक्तातीसारकुष्ठास्त्रवीसर्पव्रणमेहनुत् (अस्ति) ॥

મજિષ્ઠા,[1] વિકસા,[2] જિંગી,[3] સમંગા,[4] કાલમેષિકા,[5] મંડૂકપર્ણી,[6] ભંડીરી,[7] ભંડી,[8] યોજનવલ્લી,[9] રસાયની,[10] અરુણા,[11] કાલા,[12] રક્તાંગી,[13] રક્તયષ્ટિકા,[14] ભંડીતકી,[15] ગંડીરી,[16] મંજૂષા[17] અને વસ્ત્રરંજિની[18] એટલાં મજીઠ×ના સંસ્કૃત નામો છે. મજીઠ મધુર છે, કડવી છે, તૂરી છે, સ્વરને સારો કરનારી છે, ભારે છે, ગરમ છે અને ઝેર, સળેખમ, સોજો, યોનિના રોગ, નેત્રના રોગ, કાનના રોગ, લોહીનો ઝાડો, કોઢ, લોહીના દરદ, રતવા, વ્રણ અને પ્રમેહને મટાડે છે.

× ચક્રદત્તમાં શરીર ઉપરની ત્વચાનો રંગ ભૂરો થઈને ભીંગડાં ઊખડી જાય છે, તે ઉપર મજીઠને મધમાં વાટી ચોપડવા બતાવેલ છે

ચરકસંહિતામાં મજીઠને પૂરીષસંગ્રહણ, યૌવન સ્થાપનાર અને જ્વરહર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પકવાતિસારનાશક, સંધાનીય, મદ્યય અને પિત્ત કાઢી નાખનાર વર્ણવેલ છે

૧. मञ्जौ—शोभने वर्णे तिष्ठति—' सुपि स्थः ' इति कः, ' अम्बाम्ब० ' इति षत्वम्, पृषोदरादि, यद्वा अतिशयेन मञ्जुः—'अतिशायने तमबिष्ठनौ'—જે સુંદર રંગમાં રહે છે, અથવા જે ખૂબ સુંદર હોય છે, તેથી મંજિષ્ઠા—મજીઠ

૨ विशेषेण कसति—गच्छति गुणसमूहम्, अच्—टाप्—જે ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વિકસા—મજીઠ

૩ जिङ्गति—गच्छति—रोगनाशनार्थं देहे—जिगि गतौ—જે રોગોનો નાશ કરવા શરીરમાં જાય છે, તેથી જિંગી—મજીઠ

૪. समन्तात् अङ्गति—गच्छति शरीरान्तः જે શરીરમાં ચોપાસ પહોંચી જાય છે. તેથી સમંગા—મજીઠ

૫ कालं मिषति—स्पर्धते रसायनीत्वात्, मिष स्पर्धायाम्—ण्वुल्—टाप्—જે રસાયની હોવાથી કાળ સામે સ્પર્ધા કરે છે, તેથી કાલમેષિકા—મજીઠ

૬ मण्डूकवत् पर्णमस्याः —' पाककर्ण 'ति ङीष्—જેનાં પાંદડાં દેડકાં જેવાં હોય છે, તેથી મંડૂકપર્ણી—મજીઠ

૭ भण्डति—भण्ड आभण्डने, भडि गतौ वा—उत्तमं वर्णं गच्छति—बाहुलकादीरन्, गौरादि —જે ઉત્તમ વર્ણ જણાવે—પામે છે, તેથી ભંડીરી—મજીઠ

૮ भण्डति—गच्छति सुन्दरवर्णं गुणनिवहं च—જે ઉત્તમ વર્ણને તથા ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ભંડી—મજીઠ

૯ योजनगामिनी वल्ली—એક યોજન સુધી પહોંચે તેવી વેલડી રૂપે જે થાય છે, તેથી યોજનવલ્લી—મજીઠ

૧૦ रसानाम् अयनमिव, रसा वा ईयन्ते अनया—करणे ल्युट्—રસોનું જાણે આશ્રયસ્થાન છે, અથવા જેના દ્વારા રસો મેળવી શકાય છે, તેથી રસાયની—મજીઠ

૧૧ अरुणः वर्णः अस्ति अस्याः —अर्शआद्यच्—જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી અરુણા—મજીઠ

૧૨. कालयति—गणयति तुच्छं कुष्ठादिरोगसमूहम्—કોઢ વગેરે રોગોને જે તુચ્છ ગણી કાઢે છે, તેથી કાલા—મજીઠ.

૧૩ रक्तम् अङ्गं यस्याः सा—' अङ्गगात्र० ' इति ङीष्—જેનું અંગ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગી—મજીઠ

૧૪. रक्ता यष्टिरस्याः सा—જેની લાકડી અથવા આખું લાકડું લાલ હોય છે, તેથી રક્તયષ્ટિકા—મજીઠ.

૧૫. तकति—हसति विषश्लेष्मादीन्, तक हसने—

अच्-गौरादि, भण्डी घासौ तरी-भण्डीतकी-ઉત્તમ ગુણો જણાવે અને તેથી જ ઝેર તથા કફ વગેરેને હમેશાં દૂર કરે છે, તેથી ભંડીતકી-મજીઠ

૧૬. गण्डयति-वदनप्रदेशं प्राप्नोति-स्वरवर्णहत्वात्-औषधीषु मुख्यत्वाद्वा-गडि वदनैकदेशे-ण्यन्तादीरन्-જે સ્વર તથા વર્ણકારક હોવાથી મુખ પ્રદેશને પામે છે અથવા ઔષધિઓમાં મુખ્ય ગણાય છે, તેથી ગંડીરી-મજીઠ

૧૭. मज्जति उत्तमवर्णे गुणनिवहश्च अस्याम्-टुमस्जो शुद्धौ-'मस्जेर्नुम् च' (उणा० ४-७७) इत्यूषन्-જેમાં ઉત્તમ શુદ્ધ વર્ણ તથા ગુણસમુદાય રહે છે, તેથી મંજૂષા-મજીઠ

૧૮. वस्त्रं रञ्जयति-इत्येवंशीला-णिनि, नान्तत्वाद् ङीप्-જે કપડાંને રંગી દે એવા સ્વભાવની છે, તેથી વસ્ત્રરંજિની-મજીઠ

કસુંબાના નામો તથા ગુણો

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जकमित्यपि ।
कुसुम्भं वातलं कृच्छ्ररक्तपित्तकफापहम् ॥१७९॥

अन्वय-कुसुम्भं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जकम् इत्यपि स्यात्, (तद्गुणाश्च-) कुसुम्भं वातलं कृच्छ्ररक्तपित्तकफापहम् (अस्ति) ॥

કુસુંભ,[1] વહ્નિશિખ[2] અને વસ્ત્રરંજક[3] એટલા કસુંબાના સંસ્કૃત નામો છે. કસુંબો વાયુ કરનાર છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ૧૭૯

૧ कुस्यति-सम्यक् श्लिष्यति वस्त्रादौ रञ्जकतया-कुस संश्लेषणे-'कुसेरुम्भोमदेता' इति उम्भ-उणादि, (४-१०६) मातुलकान् गुण-જે કપડાં વગેરેને રંગનાર હોવાથી તેમાં સારી રીતે વળગે છે, તેથી કુસુંભ-કસુંબો

૨. वह्निवत् शिखा यस्य तत्-જેની શિખા કે ટોચ અગ્નિ જેવી હોય છે, તેથી વહ્નિશિખ-કસુંબો

૩. वस्त्रं रञ्जयति-रञ्ज रागे-ण्वुल्-કપડાંને જે રંગી દેનાર છે, તેથી વસ્ત્રરંજક-કસુંબો

લાખ અને અળતાના નામો

लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो वृक्षामयो जतु ।

अन्वय-लाक्षा पलङ्कषा अलक्त याव वृक्षामय जतु (इति नामानि) ॥

લાક્ષા,[1] પલંકષા,[2] અલક્ત,[3] યાવ,[4] વૃક્ષામય[5] અને જતુ[6] એટલા લાખના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૦

૧. लक्ष्यते गुणैः-लक्ष दर्शने 'गुरोश्च' इत्य, अजादित्वात् टाप्-જે ગુણોથી જણાય છે-અનુમનાય છે, તેથી લાક્ષા-લાખ

૨. पलं-व्रणादिदुष्टं मांसं कषति-हिनस्ति तुवरत्वात्-कष हिंसायाम्, मूलविभुजादित्वात् क, पृषोदरादि-જે પોતે તૂરી હોવાથી વ્રણ વગેરેના ખરાબ માંસનો નાશ કરે છે, તેથી પલંકષા-લાખ

૩. न लज्ज्यते स्म, ओलस्जी व्रीडे-यद्वा न लक्यते-स्वाद्यते स्म अभक्ष्यत्वात्, लक आस्वादने-क्त, यद्वा न रक्तं अस्मात्-रुधिरमपि रक्तत्वाद्-જે શરમાય નહિ-છૂપાય નહિ, અથવા અભક્ષ્ય હોવાથી જે ખવાય નહિ, અથવા જેનાથી વધારે લાલ બીજું કંઈ નથી, તેથી અલક્ત-લાખ

૪. यौति, यूयते वा-यु मिश्रणे-'ऋदोरप्' यव एव याव-प्रज्ञाद्यण्-જે મિશ્ર થાય છે અથવા મિશ્ર કરાય છે, તેથી યાવ-લાખ.

૫. वृक्षस्य आमय-ઝાડના રોગરૂપે જે કહેવાય છે, તેથી વૃક્ષામય-લાખ

૬. जायते-वृक्षामयरूपेणेति-जनी प्रादुर्भावे-'फलिपाटि०'-इत्यु-तोऽन्तादेशश्च-જે વૃક્ષના રોગરૂપે અથવા રસરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જતુ-લાખ

લાખ અને અળતાના ગુણો

लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघुः ।
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् ॥१८१॥
व्रणोरःक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठगदापहा ।
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः ॥१८२॥

अन्वय-लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा लघुः अनुष्णा (सती) कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् व्रणोरःक्षतवीसर्पकृमिकुष्ठगदापहा (अस्ति) ॥ अलक्तकः गुणैः तद्वत्, विशेषात् व्यङ्गनाशनः (अस्ति) ॥

લાખ વર્ણને સારો કરનાર છે, ઠંડી છે, બળ આપનાર છે, સ્નિગ્ધ છે, તૂરી છે, ગરમ નથી અને કફ, પિત્ત, લોહીના દરદ, ઉધરસ, તાવ, વ્રણ, છાતીનું ક્ષત, રતવા, કૃમિ અને કોઢને મટાડે છે. લાખના અળતામાં લાખના જેવા જ ગુણો છે અને તે ખાસ કરી ખીલને મટાડે છે. ૧૮૧,૧૮૨

હળદરનાં નામો

हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी ।
कृमिघ्ना हलदी योषित्प्रिया हट्टविलासिनी ॥१८३॥

अन्वय-हरिद्रा काञ्चनी पीता निशाख्या वरवर्णिनी कृमिघ्ना हलदी योषित्प्रिया हट्टविलासिनी (मता) ॥

હરિદ્રા,[૧] કાંચની,[૨] પીતા,[૩] નિશાખ્યા,[૪] વરવર્ણિની,[૫] કૃમિઘ્ના,[૬] હલદી,[૭] યોષિત્પ્રિયા,[૮] અને હટ્ટવિલાસિની[૯] એટલાં હળદરનાં સંસ્કૃત નામો છે. (જેટલાં રાતનાં નામ છે, તેટલાં હળદરનાં પણ નામો છે.) ૧૮૩

૧. हरिं–पीत वर्णं द्राति–गच्छति–द्रा कुत्सायां गतौ-'आतोऽनुपसर्गे क,' यद्वा हरिभिर्द्रूयते, हरित द्रवति वा, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड–પીળા વર્ણને જે પામે છે અથવા પીળાં કિરણો વડે જે અનુસરાય છે, તેથી હરિદ્રા–હળદર.

૨. काच्यते–दीप्यते पीतवर्णेन यथा–'करणाधि०' इति ल्युट्, 'टिड्ढे'ति ङीप्–જેના વડે હરકોઈ વસ્તુ પીળા રંગથી દીપાવાય છે, તેથી કાચની–હળદર.

૩. पीयते स्म प्रमेहादिरोगिभि–पीङ् पाने–पानं वा, कर्मणि क्त, 'घुमास्थे'तीत्वम्–પ્રમેહ આદિ રાગવાળા લોકો પોતાના રોગ દૂર કરવા જેને પીએ છે, તેથી પીતા–હળદર.

૪. निशा आख्या यस्या सा–રાત્રિનાં જેટલા નામો છે, તે નામોથી કહેવાય છે, તેથી, નિશાખ્યા–હળદર.

૫. वरश्चासौ वर्णश्च वरवर्णः, स. अस्ति अस्या.–'अत इनिठनौ'–'ऋन्नेभ्यो ङीप्,'–જેનો રંગ ઉત્તમ હોય છે, તેથી વરવર્ણિની–હળદર.

૬. कृमीन् हन्ति–हन हिंसायाम्, 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्, अजादित्वात् टाप्–પેટનાં કરમિયા અથવા હરમોજ જતુઓનો નાશ કરે છે, તેથી કૃમિઘ્ના–હળદર.

૭. हलति–विलिखति भूमिं–हल विलेखने–अच्–हल –कर्षक, तम् अपि दायति, दैप् शोधने–'आतोऽनुपसर्गे क,' गौरादित्वाद् ङीष्–ખેતી કરનાર–હળદર વાવનારને પણ જે શુદ્ધ કરે છે, પોતાના ગુણ દ્વારા રંગી દે છે, નીરોગી કરે છે, તેથી હલદી–હળદર.

૮. योषितां प्रिया–સ્ત્રીઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી યોષિત્પ્રિયા–હળદર.

૯. हट्टे हट्टेषु विलसति इत्येवशीला–णिनिः–પાણીના ધોરામાં–ક્યારામાં જે વિલસે છે–શોભે છે, અથવા પીળાં કિરણોથી જે પ્રકાશે છે–શોભે છે, તેથી હટ્ટ-વિલાસિની–હળદર

હળદરના ગુણો

हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत् ।
वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥१८४॥

अन्वय –(गुणाश्च–) हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षा उष्णा कफपित्तनुत् वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा ॥

હળદર તીખી છે, કડવી છે, લૂખી છે, ગરમ છે, વર્ણને સારો કરનાર છે અને કફ, પિત્ત, ચામડીના દોષ, પ્રમેહ, રુધિરના રોગ, સોજા, પાંડુરોગ અને વ્રણને મટાડે છે. ૧૮૪

આંબાહળદરનાં નામો

दार्वी मेदाम्रगन्धा च सुरभी दारुदारु च ।
कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात्सुरीमत्सुरतारका ॥ १८५

अन्वय –दार्वी मेदा आम्रगन्धा च सुरभी दारुदारु च कर्पूरा पद्मपत्रा सुरीमत् च सुरतारका स्यात् ॥

દાર્વી,[૧] મેદા,[૨] આમ્રગંધા,[૩] સુરભી,[૪] દારુદારુ,[૫] કર્પૂરા,[૬] પદ્મપત્રા,[૭] સુરીમત્[૮] અને સુરતારકા[૯] એટલાં આંબાહળદરના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૫

૧. दृणाति–विदारयति पित्तादीन्–दॄ विदारणे–'दृसनि०' इति उण्–गौरादित्वाद् ङीष्–જે પિત્ત આદિનો નાશ કરે છે, તેથી દાર્વી–આંબાહળદર

૨. मेद अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्–જેમાં મેદ–ચીકાશ રહેલ છે, તેથી મેદા–આંબાહળદર

૩. आम्रस्य गन्ध इव गन्ध यस्या सा–જેની ગંધ આંબા જેવી હોય છે તેથી આમ્રગંધા–આંબાહળદર.

૪. सुष्ठु रमते–रम रामस्ये–औणादिक इन्, 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्–જે બધી જાતની ચળને દૂર કરવા સારી શરૂઆત કરે છે, તેથી સુરભી–આંબા હળદર.

૫ दृणाति त्वच इति दारु–दृ विदारणे–'दृसनि०' इति उण्–दारुण दारु दारुदारु–ચામડીને ચીરી નાખતી સર્વ જાતની ચળનો જે નાશ કરે છે, તેથી દારુદારુ–આંબાહળદર.

૬. कण्डुरस्य–समर्थयति सर्वकण्डूविनाशने–क्षमू सामर्थ्ये–खर्जादित्वात् ऊर, टाप्–જે બધી ચળનો નાશ કરવા સમર્થ છે, તેથી કર્પૂરા–આંબાહળદર.

૭ पद्मस्येव पत्र यस्या सा–જેના પાન કમળના જેવા હોય છે, તેથી પદ્મપત્રા–આંબાહળદર.

૮. सुष्ठु राजते–राजृ दीप्तौ–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'–इति ड–गौरादित्वाद् ङीष्–सुरी अस्ति यस्य सुरीमत्–અતિશય પ્રકાશતી કાંતિ જેમાં છે, તે સુરીમત્–આંબાહળદર.

૯. तारयति इति तारका ण्वुल्, सुराणा तारका, शीतत्वात् सुरतारका–શીતળતાથી દેવોને પણ પ્રકાશનાર–શાંત કરનાર છે, તેથી સુરતારકા–આંબાહળદર.

આંબાહળદરના ગુણો

आम्रगन्धा हरिद्रा या सा शीता वातला मता ।
पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी ॥१८६॥

अन्वय –(गुणाश्च–) या हरिद्रा आम्रगन्धा सा शीता पित्तहरा मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी मता ॥

જે હળદર આંબા જેવા ગંધવાળી છે, તે ટાઢી છે, વાયુ કરનાર છે, પિત્તને હરનાર છે, મધુર છે, કડવી છે અને સઘળા પ્રકારની ચળનો નાશ કરનાર છે. ૧૮૬

જંગલી હળદરનાં નામો તથા ગુણો

अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥ १८७ ॥

अन्वय –आरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः (अस्ति)॥

અરણ્યહલદીકંદ[1] એ કંદરૂપે થતી જંગલી હળદરનું નામ છે, (ગુજરાતીમાં તેને વનહળદર પણ કહે છે,) એ કંદ કોઢનો વાયુનો તથા લોહીના દરદોનો નાશ કરે છે. ૧૮૭

૧ अरण्य भवा हल्दी–अरण्यहल्दी, अरण्यहल्द्या कन्द अरण्यहल्दीकन्द–જંગલમાં થતી હળદરનું મૂળ તે અરણ્યહલદીકંદ–જંગલી હળદર.

દારુહળદરનાં નામો તથા ગુણો

दार्वी दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जनीति च ।
कटंकटेरी पीता च भवेत्सैव पचम्पचा ॥ १८८ ॥
सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतद्रुश्च हरिद्रुश्च पीतदारु कपीतकम् ।
दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥१८९॥

अन्वय –दार्वी दारुहरिद्रा च पर्जन्या च पर्जनी इति कटंकटेरी च पीता च सा एव पचम्पचा भवेत् ॥ सा एव कालीयकः तथा कालेयकः प्रोक्तः, अपि च पीतद्रुः च हरिद्रुः च पीतदारु कपीतकम् (इत्यपि कथ्यते) दार्वी निशागुणा (अस्ति), किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् (भवति) ॥

દાર્વી,[1] દારુહરિદ્રા,[2] પર્જન્યા,[3] પર્જની,[4] કટંકટેરી,[5] પીતા,[6] પચંપચા,[7] કાલીયક,[8] કાલેયક,[9] પીતદ્રુ,[10] હરિદ્રુ,[11] પીતદારુ[12] અને કપીતક[13] એટલાં દારુહળદરનાં સંસ્કૃત નામો છે. દારુહળદરમાં હળદરના જેવા જ ગુણો છે અને તે વિશેષે કરી નેત્રના રોગ, કાનના રોગ તથા મોઢાના રોગને મટાડે છે.

૧. दार्वी–આંબાહળદરનું ૧લું નામ જુઓ.

૨. दारुणामो हरिद्रा–કાષ્ઠ તથા પિત્ત વગેરેને તોડનારી હળદર તે દારુહરિદ્રા કહેવાય છે

૩. पिपर्ति–पालयति प्रमेहादिरोगिणाम्, पर्षति–सिञ्चति वा उष्णताम्–पृ पालनपूरणयोः, पृषु सेचन वा–'पर्जन्य' उणादि ३–१०३–साधु, टाप्–જે પ્રમેહ આદિના રોગીઓનું રક્ષણ કરે છે અથવા ઉષ્ણતારૂપ ગુણને સીંચે છે, તેથી પર્જન્યા–દારુહળદર

૪. पिपर्ति इति पृ–पृ पालनपूरणयो –क्विप् प्रत्यय, पर् चासौ जनी च, पर स्वास्थ्य वा जनयति–जन प्रादुर्भावे, ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' अणन्तत्वाच्च ङीप्–શરીરને ઉત્તમ રીતે સ્વસ્થ કરે, ઘણુંજ પાળે–પોષે, પુષ્ટ કરે છે, તેથી પર્જની–દારુહળદર

૫. कटति–आवृणोति स्रोतोमार्गान् इति कटु–उग्र दोषविशेष, तम् अपि कटति–आवृणोति इति कटत्व–'मज्ञायाम्' (३–२–४६) इत्यत्र 'सज्ञानाम्' इति योग विभागात् खच्, 'अरुर्द्विषत्' इति मुम, कटंकट–उग्रदोषा रक्त गुणम् हरयति–'कर्मण्यण्,' अणन्तत्वाच्च ङीप्–સ્રોત નામના નાડીમાર્ગોને દાબી દેતા ઉગ્ર દોષોને દાબી દેનાર ગુણને પ્રેરે છે, તેથી કટંકટેરી–દારુહળદર

૬. पीता–હળદરનું ત્રીજું નામ જુઓ.

૭. पचति इति पच –पचाद्यच्, पच–पाचक पित्त विशेषमपि पचति इति पचंपचा–सज्ञायामिति योगविभागात् खच्, मुम्, टाप्–પાચન કરનારા પાચક પિત્તને પણ બગાડ થતાં દાબી દેનાર છે, તેથી પચંપચા–દારુહળદર

૮. कालस्य वर्णस्य अयं नाशक ओषधिविशेष, इदमर्थे 'वृद्धाच्छ'–तनः स्वार्थे कन्–આ એક એવી ઔષધિ છે, કે જે કાળા રંગને દૂર કરે છે, માટે કાલીયક–દારુહળદર

૯. कलौ–कलियुगे भव 'अग्निकलिभ्या ढक्' ततः स्वार्थे कन्–કલિયુગમાં જે થાય છે, તેથી કાલેયક–દારુહળદર

૧૦. पीतश्चासौ द्रुश्च पीतद्रु–પીળા ઝાડ તરીકે જે થાય છે, તેથી પીતદ્રુ–દારુહળદર

૧૧. हरिश्चासौ द्रुश्च हरिद्रु –પીળા ઝાડ તરીકે જે થાય છે, તેથી હરિદ્રુ–દારુહળદર

૧૨. पीत च तत् दारु पीतदारु–પીળાં લાકડાંરૂપે જે થાય છે, તેથી પીતદારુ–દારુહળદર

૧૩. क जल, तत्तुल्य श्वेतवर्णमपि हन्ति–भाष्ये मतेन अपेरकारस्य लोप, तत स्वार्थे कन्–પાણી જેવા સફેદ રંગને પણ દાબવે છે, તેથી કપીતક–દારુહળદર

રસવંતીનાં નામો તથા ગુણો

दार्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यदा घनम् ।
तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥१९०॥

रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम्।
रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत्।
उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत्॥१९१॥

अन्वय–दार्वीक्वाथसमं क्षीरं (भवेत्), पादं त्यक्तं यदा घनं (स्यात्) तदा तत् नेत्रयोः परमं हितं रसाञ्जनं (स्यात्)॥ रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् (इति नामानि, गुणाश्च–) रसाञ्जनं कटु (सत्) श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत्, उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत् (भवति)॥

દારુહળદરનો કવાથ કરી તેમા તેના જેટલુ જ દૂધ નાખી કવાથનો અને દૂધનો ચોથો ભાગ બાળી નાખતા તે સઘળુ ઘાટુ થઈ જાય, ત્યારે તે રસાજન (રસવતી) કહે વાય છે, એ રસાજન અથવા રસવતી નેત્રને મહુ જ હિતકારી છે રસાજન,[1] તાક્ષ્યંશૈલ,[2] રસગર્ભ[3] અને તાક્ષ્યંજ[4] એટલા રસાજનના સસ્કૃત નામો છે રસાજન તીખુ છે, ગરમ છે, રસાયનરૂપ છે, કડવુ છે, દોષને કાપનાર છે અને ઝેર, નેત્રના વિકાર તથા વ્રણના દોષને મટાડે છે ૧૯૦,૧૯૧

૧ दार्वीक्वाथमिश्रतत्प्रमाणदुग्धस्य यो रस तस्मात् जातं रसजं, अज्यते अनेन नेत्रमिति अञ्जनम्, रसजं च तद् अञ्जनं रसाञ्जनम्, शाकपार्थिवादित्वात् समास– દાર્વી એટલે દારુહળદરના કવાથ સાથે તેના જેટલુ જ મેળવેલુ દૂધ અને તે બેયને ઉકાળી ચોથા ભાગે જે બાકી રહેલુ હોય તે રૂપી રસથી જે ઉત્પન થયેલુ અંજન તે રસાજન

૨ तार्क्ष्यनाम्नि शैले प्रथमं भवं तार्क्ष्यशैलम्–તાર્ક્ષ્ય નામના પર્વતમા પ્રથમ તૈયાર થયેલુ હતુ, તેથી તાર્ક્ષ્યશૈલ–રસાજન

૩ पूर्वोक्त रस गर्भे यस्मिन् तत्–ઉપર જણાવેલો કવાથ અને તે મિશ્ર દૂધરૂપી રસ જેમા રહેલો હોય છે, તેથી રસગર્ભ–રસાજન

૪ तार्क्ष्ये तन्नाम्नि पर्वते प्रथमं जातम्–सप्तम्यां जनेर्डः तार्क्ष्य નામના પર્વતમા જે પહેલુ ઉત્પન થયેલુ છે, તેથી તાર્ક્ષ્યજ–રસાજન

બાવચીનાં નામો તથા ગુણો

अवल्गुजो वाकुची स्यात्सोमराजी सुपर्णिका।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च॥१९२
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्तिता।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी॥१९३
विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत्।
रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत्॥१९४॥
तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु।
केश्यं त्वच्यं वमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत्॥१९५

अन्वय–अवल्गुजः वाकुची सोमराजी सुपर्णिका शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफली इति (नामभिः) स्यात् (तथा) च सोमवल्ली कालमेषी च कुष्ठघ्नी प्रकीर्तिता। वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी विष्टम्भहृत् हिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् (अस्ति), तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु केश्यं त्वच्यं वमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् (अस्ति)॥

અવલ્ગુજ,[1] બાકુચી,[2] સોમરાજી,[3] સુપર્ણિકા,[4] શશિલેખા,[5] કૃષ્ણફલા,[6] સોમા,[7] પૂતિફલી,[8] સોમવલ્લી,[9] કાલમેષી[10] અને કુષ્ઠઘ્ની[11] એટલા બાવચી*ના સસ્કૃત નામો છે બાવચી મધુર છે, કડવી છે, પાકમા તીખી છે, રસાયનરૂપ છે, ઝાડાની કબજિયાત મટા ડનાર છે, ટાઢી છે, રુચિ ઉપજાવનાર છે, ઝાડાને ગતિ આપનાર છે, રૂક્ષ છે, મનને ગમે એવી છે, અને કફ, રુધિરના રોગ, પિત્ત, શ્વાસ, કોઢ, પ્રમેહ, જ્વર તથા કૃમિને મટાડે છે, બાવચીનુ ફલ પિત્ત કરનાર છે, કેશ તથા ચામડીને સારુ છે, તીખુ છે, કોઢ, કફ વાયુ, ઊલટી, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, આમ અને પાડુરોગને મટાડે છે ૧૯૫

૧ वल्गु–शोभनं, न वल्गु अवल्गु अवल्गो–अशोभनात् जात –'अन्येष्वपि०' इति ड–ખરાબ સ્થાનમાથી ઉત્પન થાય છે તેથી અવલ્ગુજ–બાવચી

૨ वातं कोचयति–कुच शब्दे तारे, यद्वा वाचं गुञ्जति–गुजि अव्यक्ते शब्दे–मूलविभुजादित्वात् क, पृषोदरादि, गौरादित्वाद् ङीप्–જે વાયુનો શબ્દ કરાવે–અપાનવાયુ છૂટ લાવે અથવા વાણીનો ગુજારવ કરે–વાણીને અસ્પષ્ટ કરે છે, તેથી બાકુચી–બાવચી

* અન્ય વૈદ્યક ગ્રથોમા આના બીજને ગરમ ગણેલા છે અને કેટલાક લોકો તેને દસ્ત ખુલાસે લાવનાર, જાગૃતિ કરનાર અને કામરસના વધારનાર પણ ગણે છે કોઢ તેમ જ લોહીના બગાડથી થતા ચામડીના રોગમા વાપરવા અને પિત્તવિકાર તેમ જ પેટના જતુ કાઢવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરવા જણાવેલ છે

૩. सोम इव सोमेन वा राजति-राज् दीप्तौ, 'उपमान' इति 'सुप्यजातौ' वा णिनि -ચંદ્ર જેવી શોભા અથવા ચંદ્ર ગુણ વડે જે શોભે છે, તેથી સોમરાજી-બાવચી.

૪. सुष्ठु पर्णानि यस्या सा-જેના પાંદડા સારાં હોય છે, તેથી સુપર્ણિકા-બાવચી.

૫. शशिन लेखा इव-ચંદ્રની જાણે કળા હોય તેવી જણાય છે, તેથી શશિલેખા-બાવચી.

૬. कृष्णानि फलानि यस्या सा-જેના ફળ રંગે કાળા હોય છે, તેથી કૃષ્ણફળા-બાવચી.

૭. सोम -चन्द्रगुण अस्ति अस्या -अर्शआद्यच्- જેનો ગુણ ચંદ્ર જેવો શીતળ હોય છે, તેથી સોમા-બાવચી

૮. पूति फल यस्या सा-જેનુ ફળ શુદ્ધ-વાળુ હોય છે, તેથી પૂતિફલા-બાવચી

૯. सोमस्य वल्ली-ચંદ્રની વેલ હોવાથી સોમવલ્લી-બાવચી

૧૦ काल मिपर्ति-स्पर्धते रसायनत्वात्-જે રસાયનરૂપ હોવાથી કાળ-મૃત્યુ સામે પણ સ્પર્ધા કરે છે, તેથી કાલમેષી-બાવચી

૧૧ कुष्ठं हन्ति-हन हिंसायाम् 'अमनुष्यकर्तृके चे'ति टक्-टिड्ढाणञ् ङीप्-કોઢનો જે નાશ કરે છે, તેથી કુષ્ઠઘ્ની-બાવચી

કુંવાડિયાનાં નામો

चक्रमर्दः प्रपुन्नाटो दद्रुघ्नो मेषलोचनः ।
पद्माटः स्यादेडगजश्चक्रः पुन्नाट इत्यपि ॥ १९६ ॥

अन्वय -चक्रमर्दः प्रपुन्नाटः दद्रुघ्न मेषलोचन पद्माट एडगज चक्र पुन्नाट इत्यपि स्यात् ॥

ચક્રમર્દ,[1] પ્રપુન્નાટ,[2] દદ્રુઘ્ન,[3] મેષલોચન,[4] પદ્માટ,[5] એડગજ,[6] ચક્ર,[7] અને પુન્નાટ[8] એટલા કુંવાડિયાના સંસ્કૃત નામો છે

૧. चक्र-दद्रुरोग मृद्नाति-मृद क्षोदे, 'कर्मण्यण्-' ચક્ર એટલે દાદરના રોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી ચક્રમર્દ-કુંવાડીયો.

૨. प्रकर्षेण पुमास नाटयति-नट अवस्यन्दने, 'कर्मण्यण्'-જે પુરુષને અતિશય ઝારે છે, તેથી પ્રપુન્નાટ-કુંવાડિયો

૩. दद्रु हन्ति-हन हिंसायाम्, 'अमनुष्यकर्तृके च [illegible]' टक्-જે દાદરના રોગનો નાશ કરે છે, તેથી દદ્રુઘ્ન-કુંવાડિયો

૪. मेषस्य लोचनम् इव पुष्प यस्य स -જેનું ફૂલ બકરાની આંખ જેવુ હોય છે, તેથી મેષલોચન કુંવાડિયો.

૫. पद्मम् इव पद्मा वा पद्मसमूह वा अटति-अट गतौ-अण्-કમળ અથવા લક્ષ્મી અથવા કમળના સમૂહને પામતી શોભાથી તેનું અનુકરણ કરનાર છે, તેથી પદ્માટ-કુંવાડિયો

૬. एड -मेष एव गज यस्य भक्षकत्वात्-જેને બકરો ભાગી નાંખે છે, તેથી એ બકરો જ એને હાથી સમાન છે, તેથી એડગજ-કુંવાડિયો.

૭. चक्र-चक्राकार पुष्प फल च अस्ति अस्य-अर्श आद्यच्-જેનુ ફૂલ તથા ફળ ગોળાકાર પૈડાં જેવુ હોય છે, તેથી ચક્ર-કુંવાડિયો.

૮. पुमास नाटयति-पुमान् इव नाटयति वा, नट अवस्यन्दने-अण्, अच् वा-પુરુષને ઝારે અથવા પુરુષની પેરે જે ઝરે છે, તેથી પુન્નાટ-કુંવાડિયો.

કુંવાડિયાના ગુણો

चक्रमर्दो लघुः स्वादू रूक्षः पित्तानिलापहः ।
हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन्हरेत् ॥ १९७ ॥

अन्वयः-चक्रमर्द लघु, स्वादु रूक्ष हृद्य हिम (सन्) पित्तानिलापह कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥

કુંવાડિયો હલકો છે, મધુર છે, રૂક્ષ છે, હૃદયને ગમે એવો છે, ટાઢો છે અને પિત્ત, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કોઢ, દાદર તથા કૃમિઓને મટાડે છે. ૧૯૭

हन्त्युष्णं तत्फलं कुष्टकण्डूदद्रुविषानिलान् ।
गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥ १९८ ॥

अन्वय -तत्फल उष्ण (सत्) कुष्टकण्डूदद्रुविषानिलान् हन्ति, (तथा च) गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥

કુંવાડિયાનુ ફળ ગરમ તથા તીખું છે અને કોઢ, ચળ, દાદર, ઝેર, વાયુ, ગોળો, ઉધરસ, કૃમિ તથા શ્વાસને મટાડે છે. ૧૯૮

અતિવિષનાં નામો

विषा त्वतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा ॥ १९९ ॥

अन्वय.-विषा तु अतिविषा विश्वा शृङ्गी प्रतिविषा अरुणा शुक्लकन्दा च उपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा (इति नामानि) ॥

વિષા,[1] અતિવિષા,[2] વિશ્વા,[3] શૃંગી,[4] પ્રતિવિષા,[5] અરુણા,[6] શુકલકંદા,[7] ઉપવિષા,[8] ભંગુરા[9] અને ઘુણવલ્લભા,[10] એટલાં અતિવિષનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯૯

૧. વેવેષ્ટિ વ્યાપ્નોતિ શરીરે ઉષ્ણત્વાત્-વિષ્લ વ્યાપ્તૌ-'ઇગુપધે'તિ ક, ટાપ્-જે ગરમ હોવાથી શરીરમાં વ્યાપી જાય છે, તેથી વિષા-અતિવિષ.

૨. વિષમ્ અતિક્રાન્તા-પ્રાદિતત્પુરુષ-જે ઝેરને ઓળંગી જાય છે, ઝેરનો નાશ કરે છે, ઝેરથી પણ વધે છે, તેથી અતિવિષા-અતિવિષ.

૩. વિશતિ શરીરં તીક્ષ્ણત્વાત્ કફાદિનાશનાર્થં, વિશ પ્રવેશને-'અશ્‌ પ્રુષિ૰' ઇત્યૌણાદિ. ક્વન્-જે તીક્ષ્ણ હોવાથી કફાદિનો નાશ કરવા શરીરમાં પ્રવેશે છે, તેથી વિશ્વા-અતિવિષ.

૪. શૃણાતિ-હિનસ્તિ અતિસાર-આમવિકારીન્-શૄ હિંસાયામ્, 'શૃણાતેર્હ્રસ્વશ્ચ' ઇતિ ઔણાદિકો ગન્ કિત્ ગુટ્ ચ-જે ઝાડાનો, અન્નાદિના અપક્વ ભાગનો તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શૃંગી-અતિવિષ:

૫. પ્રતીપં વિષમ્ અસ્યા-જેનું ઝેર બીજા ઝેરથી ઊલટું હોય છે, તેથી પ્રતિવિષા-અતિવિષ.

૬. અરુણં વર્ણં અસ્તિ અસ્યા-અર્શઆદ્યચ્-જેનો રંગ લાલ હોવ છે, તેથી અરુણા-અતિવિષ

૭. શુક્લઃ કન્દઃ યસ્યાઃ સા-જેનો કાંદો-મૂળ સફેદ હોય છે, તેથી શુક્લકંદા-અતિવિષ.

૮. વિષમ્ ઉપગતા-ઝેરની પાસે ગયેલ-લગભગ ઝેરી અથવા ઝેરનો નાશ કરે, તે ઉપવિષા-અતિવિષ.

૯. ભજ્યતે સ્વયમેવેત્યેવંશીલા-ભઞ્જો આમર્દને-'ભઞ્જભાસમિદો ઘુરચ્'-ટાપ્-જે પોતાની મેળે ભાગી પડે એવા સ્વભાવનુ હોય છે, તેથી ભઙ્ગુરા-અતિવિષ.

૧૦. ઘુણાનાં કીટાનાં વલ્લભા-ઘુણ નામના-લાકડાં કીડાઓને જે અતિશય પ્રિય છે, તેથી ઘુણવલ્લભા-અતિવિષ

અતિવિષના ગુણો

વિષા સોષ્ણા કટુસ્તિક્તા પાચની દીપની હરેત્।
કફપિત્તાતિસારામવિષકાસવમિક્રિમીન્ ॥૨૦૦॥

અન્વય-સા વિષા ઉષ્ણા કટુ તિક્તા પાચની (ચ) દીપની (સતી) કફપિત્તાતિસારામવિષકાસવમિક્રિમીન્ હરેત્॥

એ અતિવિષ ગરમ, તીખું, કડવું, પાચન, અગ્નિને દીપ્ત કરનાર અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, આમ (અન્નાદિકનો કાચો ભાગ), ઝેર, ઉધરસ, ઊલટી તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૦૦

લોધર અને પાઠિયાલોધરનાં નામો તથા ગુણો

લોધ્રસ્તિરીટકશ્ચૈવ શાવરો માલવસ્તથા।
દ્વિતીયઃ પટ્ટિકાલોધ્રઃ ક્રમુકઃ સ્થૂલવલ્કલઃ॥૨૦૧॥
જીર્ણપત્રો બૃહત્પત્રઃ પટ્ટી લાક્ષાપ્રસાદનઃ।
લોધ્રો ગ્રાહી લઘુઃ શીતશ્ચક્ષુષ્યઃ કફપિત્તનુત્।
કષાયો રક્તપિત્તાસૃગ્જ્વરાતીસારશોથહૃત્ ॥૨૦૨

અન્વય-લોધ્ર તિરીટકઃ ચ શાવર એવ તથા માલવઃ (ઇતિ નામાનિ); દ્વિતીયં પટ્ટિકાલોધ્રઃ ક્રમુક. સ્થૂલવલ્કલઃ જીર્ણપત્રો બૃહત્પત્ર. પટ્ટી લાક્ષાપ્રસાદનઃ (ઇતિ કથ્યતે); લોધ્રઃ ગ્રાહી લઘુ શીત ચક્ષુષ્યઃ કફપિત્તનુત્ કષાયઃ (સન્) રક્તપિત્તાસૃગ્જ્વરાતીસારશોથહૃત્ (અસ્તિ)॥

લોધ્ર,[1] તિરીટક,[2] શાબર[3] અને માલવ[4] એટલા લોધરનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજું લોધર પટ્ટિકાલોધ્ર,[1] ક્રમુક,[2] સ્થૂલવલ્કલ,[3] જીર્ણ-પત્ર,[4] બૃહત્પત્ર,[5] પટ્ટી[6] અને લાક્ષાપ્રસાદન[7] એ નામે સંસ્કૃતમાં કહેવાય છે. લોધર* ઝાડાને રોકનાર, હલકું, ઠંડું, નેત્રને હિતકારી અને તૂરું હોઈ કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત. રુધિરના દરદ, તાવ, અતિસાર તથા સોજો મટાડે છે. ૨૦૧,૨૦૨

૧. રુણદ્ધિ-આવૃણોતિ મલં કફપિત્તાદીન્ રક્તપિત્તાદીંશ્ચ રોગાન્, રુધિર્ આવરણે-બાહુલકાદરન્ કપિલાદિત્વાચ્ચ લત્વમ્-જે ઝાડાને રોકે, કફ-પિત્ત વગેરેને તથા રક્તપિત્ત આદિ રોગોને મટાડે છે, તેથી લોધ્ર-લોધર.

૨. તીર્યતે જ્વરાતીસારશોથાદિ અનેન 'કૃતૄકૃપિભ્ય કીટન્' ઇતિ કીટન્ પ્રત્યય, ઇત્વમ્ (૭-૧-૧૦૦) રપરત્વ ચ, તત સ્વાર્થે કન્-જેનાથી તાવ, ઝાડા,

* ચક્રદત્તમાં કૂવેણુ અગાળુ મટાડવા લોધર, રસવની અને નાગરમોથનું મિશ્રણ વાપરવા ભલામણ કરેલ છે

અમૃતસાગરમાં લોધર, જેઠીમધ, ફુલાવેલ ફટકડી અને રસવતી સરખે ભાગે લઈ પાણીમા ઘસીને વાપરવા લખેલ છે.

ચરકસંહિતામાં લોધરની છાલને રક્તશુદ્ધિકર અને સગ્રાહી(સ્તંભક) ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદહર, કફહર યોનિ-દોષહર સ્તંભક, વ્રણશોધક, પક્વાતિસારનાશક, રક્તપિત્તહર અને રક્ત પ્રદરને મટાડનાર વર્ણવેલ છે.

અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં લોધરને ઠંડું, ગ્રાહી ગણેલ છે અને આંતરડાં, આંખ તથા નાસુરના દરદોમાં ઉપયોગી માનેલ છે. અવાળાં નરમ પડી ગયાં હોય અથવા તેમાંથી લોહી નીકળતુ હોય ત્યારે લોધરની છાલનો ઉકાળો કોગળા કરવામાં વપરાય છે.

મોળા વગેરે મટે છે, તેથી તિરીટક-લોધર.

૩ शबराणामस्य प्रियः, तस्येदमित्यण्-ભિલ્લ લોકોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી શાબર-લોધર.

૪. मालवनाम्नि देशे भवः, भवार्थे अण्-માળવા દેશમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી માલવ-લોધર.

૧ पट्टि इव कायति-प्रकाशते इति पट्टिका-कै शब्दे-'आतोऽनुपसर्गे' इति क-टाप्-पट्टिकाख्य लोध्र-पट्टिकालोध्र-જે લોધર પાટી જેવું હોય છે, તેથી તે પટ્ટિકાલોધ્ર-પાટિયાલોધર કહેવાય છે.

૨. क्रामति-गच्छति कषायताम् इति क्रमुक-क्रमु पादविक्षेपे-बाहुलकात्-स्वार्थे कन्-જે તૂરા રસને પામે છે, તેથી ક્રમુક-પાટિયાલોધર.

૩. स्थूल वल्कल यस्य स.-જેની છાલ જાડી હોય છે, તેથી સ્થૂલવલ્કલ-પાટિયું લોધર.

૪. जीर्णानि पत्राणि यस्य स जीर्णपत्र-જેનાં પાંદડાં જીર્ણ હોય છે, તેથી જીર્ણપત્ર-પાટિયું લોધર

૫. बृहन्ति पत्राणि यस्य स-જેના પાંદડાં મોટા હોય છે, તેથી બૃહત્પત્ર-પાટિયું લોધર

૬. पट्ट अस्य अस्ति-'अत इनिठनौ'-જેનો દેખાવ પાટી જેવો હોય છે, તેથી પટ્ટી-પાટિયું લોધર

૭ लाक्षा प्रसादयति कषायत्वात्-नन्द्यादि-જે તૂરૂં હોય છે તેથી લાખને સાફ કરે છે, તેથી લાક્ષાપ્રસાદન-પાટિયું લોધર

લસણનાં નામો

लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥२०३॥

अन्वय-लशुन तु रसोन उग्रगन्ध महौषधम् अरिष्ट च म्लेच्छकन्द यवनेष्ट रसोनक स्यात् ॥

લશુન,[1] રસોન,[2] ઉગ્રગંધ,[3] મહૌષધ,[4] અરિષ્ટ,[5] મ્લેચ્છકંદ,[6] યવનેષ્ટ[7] અને રસોનક[8] એટલા લસણ*ના સંસ્કૃત નામો છે. ૨૦૩

૧. अश्नाति हृद्रोगादीन्, अश्नुते वा रसायनादि गुणान्, अश भोजने, अशूङ् व्याप्तौ वैतस्मात् 'अशेर्लश् च' इत्युनन् प्रत्यय 'उणादि', लश् आदेशश्च-જે હૃદયના રોગ વગેરે રોગોને ખાઈ જાય છે એટલે નાશ પમાડે છે અથવા રસાયન આદિ ગુણોને વ્યાપે છે, તેથી લશુન-લસણ.

૨. एकेन अम्लेन रसेन ऊन-वर्जित, यद्वा रसे-आस्वादने ऊन्यते-त्यज्यते धार्मिकै पापहेतुत्वात्, ऊन परिहाणे-एरच्, घञ् वा, જેમાં એક ખાટો રસ ઓછો છે, તેથી-રસોન, અથવા જે ખાવાથી પાપ લાગે છે, તેથી ધાર્મિક લોકો ખાવામાં જેનો ત્યાગ કરે છે,

* હારિતસંહિતામાં લસણની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે લખી છે –

સમુદ્રમંથન કરીને જ્યારે અમૃત કાઢવામાં આવ્યું, તે પ્રસંગે દેવો અને દૈત્યોનો મોટો સંગ્રામ થયો. તે વખતે ગરુડ તે અમૃતના કળશને ચાંચમાં ધારીને સ્વર્ગમાં લઈ ગયો. ગરુડને સંગ્રામનો થાક લાગેલો હતા તથા તે થાક હોવા છતાં વેગથી તે ઊડતો હતો અને આકાશમાં ઊડતો હતો, તેથી એ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો હતો; એ કારણથી એની પાસેના અમૃતના કળશમાંથી અમૃતનાં ટીપાં નીચે પડ્યાં હતાં. યુદ્ધથી ખરાબ થયેલા તે પ્રદેશમાં એકવાર જે અમૃતનાં ટીપાં પડ્યાં તે ત્યાં જ રહ્યાં. પછી કાળે કરી તે સ્થળે બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી વનમાં સઘળાં ઝાડ, કાંટા અને વેલા વગેરે બધું સુકાઈ ગયું એ કારણને લીધે સઘળા ઋષિઓ અતિશય મોટા સંકટમાં પડ્યા. તે ઋષિઓમાં એક ઘરડો ઋષિ હતો. તેનાથી ચલાતું નહિ, તેના અંગો સઘળાં જીર્ણ થઈ ગયા હતા, તેથી હાથમાં લાકડી લઈને તે ચાલતો હતો. રસ્તે ચાલવાથી તે થાકી ગયો હતો; તેના મુખમાંથી સઘળા દાંત પડી ગયા હતા. ભૂખથી પીડાઈને તે સ્થળે રહેનારા સઘળા ઋષિઓમાં તે પ્રસિદ્ધ હતો. એ ઘરડો ઋષિ પણ ભૂખથી પીડિત થઈ પૃથ્વી પર જે જે ફળફૂલ બાગો હતા ત્યાં ત્યાં ભટકતો હતો. એમ ભટકતાં ભટકતાં કોઈક વાર પુણ્યયોગને લીધે સુંદર છોડવા તેના જોવામાં આવ્યા. તે છોડ લીલા શેવાળના જેવા હતા તથા તેની આસપાસ પૃથ્વી ઉપર ઘણું લીલું ઘાસ ઊગ્યું હતું પેલા ઘરડા ઋષિ ભૂખથી પીડાયેલા હતા તેથી તેમણે તેના પાંદડાં છ માસ સુધી ખાધાં, છ મહિના પછી તેના સૂકા ડાળા ખાધા. અને તે પછી એક મહિના સુધી તે ઋષિએ તેના કંદ ખાધા, પછી જ્યારે સુકાળ થયો ત્યારે બધા ઋષિઓ એકઠા થયા આ ઘરડો ઋષિ પણ જુવાન થઈને જ્યાં બધા ઋષિઓ હતા ત્યાં ગયો, તેને જોઈને સઘળા ઋષિઓ વિસ્મય પામ્યા અને તેને પૂછવા લાગ્યા કે, 'તમે એવો શો ઉપાય કર્યો ? કે જેથી ઘરડા મટીને જુવાન થયા ?' પણ તે ઋષિએ તેમને કાંઈ કહ્યું નહિ, ત્યારે સઘળાએ મળીને તેને શાપ દીધો કે 'જે પદાર્થ તેં ખાધો છે તે બ્રાહ્મણોને અભક્ષ્ય થાઓ તથા તે દુર્ગંધવાળો અને અપવિત્ર થાઓ' એ રીતે લસણ ઉત્પન્ન થયું છે

તેથી પણ રસોન–લસણ.

૩. उग्र गन्ध यस्य स –જેની ગંધ ઉગ્ર હોય છે, તેથી ઉગ્રગંધ–લસણ.

૪. महच्च तत् औषधम्–જે મોટું ઓસડ ગણાય છે, તેથી મહૌષધ–લસણ.

૫. न विद्यते रिष्ट–रोगादिरूपम् अशुभ यस्मात्, यस्य सेवनाद्वा–જેનુ સેવન કરવાથી રોગાદિરૂપ અશુભ રહેતુ નથી, તેથી અરિષ્ટ–લસણ.

૬. म्लेच्छाना प्रिय कन्द –शाकपार्थिवादि –જે મ્લેચ્છ જાતિના હલકા લોકોને પ્રિય એવો કંદ છે અથવા ભૂણિયાંરૂપે થાય છે, તેથી મ્લેચ્છકંદ–લસણ.

૭ यवनानां–सनातनधर्मबहिर्भूताना वर्णचतुष्टय-बाह्यानाम् लोकानाम् इष्ट –प्रिय , न तु सनातनधर्मावलम्बिद्विजातीनां प्रिय –સનાતન ધર્મને નહિ માનતા અને ચારે વર્ણથી બહાર ગણાતા યવન–હલકા લોકોને જે પ્રિય હોય છે, પણ સનાતન ધર્મને માનતા બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજ વર્ણોને પ્રિય નથી, તેથી યવનેષ્ટ–લસણ.

૮. બીજા નબરનુ જે નામ છે. તે જ 'रसोन एव रसोनक' ' એમ સ્વાર્થિક कन् પ્રત્યયાન્ત આઠમુ નામ થયુ છે અને તેનો અર્થ તો બીજા નામના જેવો જ છે '

લસણની ઉત્પત્તિ

यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्।
तदा ततोऽपतद्बिन्दुः स रसोनोऽभवद् भुवि ॥२०४

अन्वय –वैनतेय यदा सुरसत्तमात् अमृत जहार (तदा) तत (य) बिन्दु भुवि अपतत् स रसोन अभवत् ॥

ગરુડજી ઇંદ્રની પાસેથી અમૃતનુ જ્યારે હરણ કરી જતા હતા, ત્યારે તેમાથી જે ટીપુ પૃથ્વી પર પડયુ હતું, તે જ લસણ થયેલ છે ૨૦૪

લસણનું 'રસોન' નામ કેમ?

पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभि ॥२०५

अन्वय –(स) पञ्चभि रसै युक्त च अम्लेन रसेन वर्जित (अस्ति), तस्मात् द्रव्याणां गुणवेदिभि रसोन इति उक्त ॥

તે લસણ પાચ રસથી યુક્ત છે, માત્ર ખાટો રસ તેમા નથી, એટલે એક રસ તેમા ઓછો છે, તેથી પદાર્થોના ગુણ જાણનારાઓએ તેને 'રસોન' નામે કહેલ છે. ૨૦૫

લસણમાં કયો રસ કયા ભાગમાં?

कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थित।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवण स्मृतः।
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥२०६॥

अन्वय –अपि च (स) मूलेषु कटुक, पत्रेषु तिक्त संस्थित, नाले कषाय उद्दिष्ट, नालाग्रे लवण स्मृत, बीजे तु तद्गुणवेदिभि मधुर रस प्रोक्त ॥

એ લસણનાં ભૂણિયાંમાં તીખો, પાંદડાંમા કડવો, નાળમા તૂરો, નાળની અણીમાં ખારો અને બીજમા તેના ગુણ જાણનારાઓએ મધુર રસ કહેલ છે. ૨૦૬

લસણના ગુણો

रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ॥
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मत. ॥२०७

अन्वय –रसोन बृंहण वृष्य स्निग्धोष्ण पाचन सर रसे च पाके कटुक तीक्ष्ण मधुरक मत ॥

લસણ પુષ્ટિકારક, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, પાચન, ઝાડો ઉતારનાર, પાકમા તથા રસમા તીખુ, તીક્ષ્ણ અને મધુર મનાયુ છે. ૨૦૭

भग्नसन्धानकृत्कण्ठ्यो गुरुपित्तास्रवृद्धिद।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायन ॥ २०८॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्धगुल्मारुचिकास शोफान्। दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरणश्वासकफांश्च हन्ति ॥ २०९॥

अन्वय –(तथा च रसोन) भग्नसन्धानकृत्, कण्ठ्य गुरु पित्तास्रवृद्धिद बलवर्णकर मेधाहित नेत्र्य रसायन (अस्ति)। (अपि) च हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूलविबन्ध-गुल्मारुचिकासशोफान् दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तुसमीरण-श्वासकफान् हन्ति ॥

વળી તે ભાગેલાને સાધનાર, કંઠને સારો કરનાર, ભારે, પિત્ત તથા રુધિરને વધારનાર તથા બળ અને વર્ણ માટે સારુ છે, બુદ્ધિને તથા નેત્રને હિતકારી છે, રસાયનરૂપ છે અને હૃદયના રોગ, જૂનો તાવ પેટનુ શૂળ, ઝાડાની કબજિયાત, ગોળો, અરુચિ, ઉધરસ, સોજા, અરશ, કોઢ, અગ્નિનુ મંદપણુ, જીવડા, વાયુ, શ્વાસ તથા કફને મટાડે છે. ૨૦૮,૨૦૯

લસણ ખાનારને હિતકારી તથા અહિતકારી શું?

मद्य मांसं तथाम्लं च हितं लशुनसेविनाम्।
व्यायाममातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम्।
रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतान्निरन्तरम् ॥ २१० ॥

अन्वय.—लशुनसेविनां मद्यं मांसं तथा च अम्लं हितम् (अस्ति किं तु) रसोनम् अश्नन् पुरुषः व्यायामम् आतपं रोषम् अतिनीरं पयः गुडम्—एतान् निरन्तरं त्यजेत् ॥

લસણ ખાવા ટેવાયેલાઓને મદ્ય, માંસ અને ખાટા પદાર્થો હિતકારી છે, પણ લસણ ખાતા માણસે પરિશ્રમ, તડકો, ક્રોધ, ઘણું પાણી, દૂધ અને ગોળ-એટલા પદાર્થોનો સર્વકાળ ત્યાગ કરવો. ૨૧૦

ડુંગળીનાં નામો તથા સામાન્ય ગુણો

पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः।
पलाण्डुस्तु बुधैर्ज्ञेयो रसोनसदृशो गुणैः ॥२११॥

अन्वय.—पलाण्डुः च यवनेष्टः दुर्गन्धः मुखदूषकः (इति नामानि गुणाश्च—) पलाण्डुः तु गुणैः रसोनसदृशः बुधैः ज्ञेयः ॥

પલાંડુ,[1] યવનેષ્ટ,[2] દુર્ગંધ[3] અને મુખદૂષક[4] એટલાં ડુંગળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ડુંગળીને પણ લસણના જેવા જ ગુણોવાળી વિદ્વાનોએ જાણવી. ૨૧૧

૧ पलति—रक्षति बलवीर्यप्रदानेन, पल रक्षणे—बाहुलकात् आण्डु प्रत्यय औणादिक—જે બળ તથા વીર્ય વધારીને રક્ષણ કરે છે, તેથી પલાંડુ-ડુંગળી

૨ यवनेष्ट—આ નામની વ્યુત્પત્તિ લસણના ૭મા નામ પ્રમાણે સમજવી

૩ दुर् गन्धः यस्य सः—જેની ગંધ ખરાબ હોય છે, તેથી દુર્ગંધ-ડુંગળી

૪ मुखं दूषयति दुर्गन्धत्वादेव—જે દુર્ગંધી હોવાથી જ મોંને પણ દૂષિત-દુર્ગંધી કરે છે, તેથી મુખદૂષક-ડુંગળી

ડુંગળીના વિશેષ ગુણો

स्वादुः पाके रसेऽनुष्णः कफकृन्नातिपित्तलः।
हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः ॥ २१२ ॥

अन्वय.—(स च) पाके रसे स्वादुः अनुष्णः कफकृत् न अतिपित्तलः (सः) बलवीर्यकरः गुरुः केवलं वातं हरते ॥

ડુંગળી પાકમાં તથા રસમાં મધુર છે, ગરમ નથી, કફ કરનાર છે, બહુ પિત્ત કરનારી નથી, બળ તથા વીર્યને વધારે છે, ભારે છે અને કેવળ વાયુને જ મટાડે છે. ૨૧૨

ભિલામાનાં નામો

भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽग्निकः।
तथैवाग्निमुखी भल्ली वीरवृक्षश्च शोफकृत् ॥२१३॥

अन्वय.—भल्लातकं त्रिषु प्रोक्तम्, अरुष्कः अरुष्करः अग्निकः तथा एव अग्निमुखी भल्ली च वीरवृक्षः शोफकृत् (इति नामानि) ॥

ભલ્લાતક,[1] આ એક નામ ત્રણે લિંગે વપરાય છે, અરુષ્ક,[2] અરુષ્કર,[3] અગ્નિક,[4] અગ્નિમુખી,[5] ભલ્લી,[6] વીરવૃક્ષ[7] અને શોફકૃત્[8] એટલાં ભિલામા*નાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧ भल्ल इव अतति—सततं गच्छति मलानां भेदनार्थं शरीरे—अत सातत्यगमने, 'वतुन्' (उणा २-१२)—જે શરીરમાં ભાલાની પેઠે મળોને તોડવા ભાલાની જેમ એકધારી ગતિ કરે છે, તેથી ભલ્લાતક-ભિલામું

૨ अरु—मर्मस्थानं कायति—पीडयति (धातूनाम् अनेकार्थत्वात्) स्पर्शमात्रेण व्रणकारकत्वात्, कै शब्दे—'आतोऽनुपसर्गे कः'—જે માત્ર સ્પર્શ કરીને જ શરીરનાં મર્મસ્થાનોમાં વ્રણ-ફોલ્લા કરી પીડા ઉપજાવે છે, તેથી અરુષ્ક-ભિલામું

૩ अरु—व्रणं करोति—'दिवाविभा०' इति ट 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति ष—જે વ્રણ-ફોલ્લા કરે છે, તેથી અરુષ્કર-ભિલામું

૪ अग्निः इव कायति—दीप्यते—अग्नितत्त्वाधिक्यात्—જેમાં અગ્નિતત્ત્વ વધારે હોવાથી જે અગ્નિની પેઠે ગરમી કરે છે, તેથી અગ્નિક-ભિલામું

* સુશ્રુતસંહિતામાં આ ઝાડની છાલને રક્તભેદક અને રોચક ગણેલી છે, અને ફળના તેલને ચામડી ઉપર ફોલ્લા આણનાર તેમ જ કૃમિ ઉપર સારું અને ઊર્ધ્વવાયુનો નાશ કરનાર પણ વેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આ ફળને દીપનીય (ભૂખ પ્રદીપ્ત કરનાર), ભેદનીય (મળ પાતળો કરનાર) વિદાહી (દાહ ઉત્પન્ન કરનાર) અને કુષ્ઠહર (કોઢ મટાડનાર) કહેલ છે.

અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં આ ફળને તીખું, ગરમ, જાગ્રત કરનાર, પાચક, જ્ઞાનતંતુને જોર આપનાર અને ચામડી ઉપર ફોલ્લા આણનાર ગણેલ છે, તેમજ બદહજમી હરસ ચામડીના રોગ અને સાંધાના દરદમાં વાપરવા સૂચવેલ છે.

૫. अग्निः इव मुखम् अस्याः–गौरादित्वाद् ङीप्–જેનું મોઢું અગ્નિ જેવું ગરમ હોય છે, તેથી અગ્નિમુખી–ભિલામું.

૬. भल्लति–हिनस्ति अशुद्धोपयोगात्–भल्ल हिंसायाम्, अच्, गौरादित्वात् ङीप्–શોધન કર્યા વિના જો વાપર્યું હોય તો તે નાશ કરે છે, તેથી ભલ્લી–ભિલામું.

૭. वीरः इव वृक्ष 'दुःस्पर्शत्वात्–જેનો સ્પર્શ કરવો પણ મુશ્કેલ હોય છે, એવા વીર–પુરુષ જેવું એ ઝાડ હોય છે, તેથી વીરવૃક્ષ–ભિલામું.

૮. शोफं कृन्तति–छिनत्ति, कृती छेदने–क्विप्–જે સોજાનો નાશ કરે છે, તેથી શોફકૃત્–ભિલામું.

ભિલામાના ગુણો

भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु ।
कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनम् ॥२१४
मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् ।
कुष्ठार्शोग्रहणीगुल्मशोफानाहज्वरकृमीन् ॥ २१५॥

अन्वय –(अथ गुणास्तु–) भल्लातकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं छेदि भेदनं मेध्यं वह्निकरं (सत्) कफवातव्रणोदर कुष्ठार्शोग्रहणी गुल्मशोफानाहज्वरकृमीन् हन्ति ॥

ભિલામાનું પાકું ફળ પાકમાં અને રસમાં મધુર, હલકું, તૂરું, પાચન, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મળને કાપનાર, ઝાડો લાવનાર, બુદ્ધિવર્ધક અને અગ્નિને કરનાર હોઈ કફ, વાયુ, વ્રણ, પેટના રોગ, કોઢ, અરશ, સંગ્રહણી (એક જાતનું ઝાડાનું દરદ), ગોળો, સોજો, આફરો, તાવ અને કૃમિને મટાડે છે.

तन्मज्जा मधुरो वृष्यो बृंहणो वातपित्तहा ।
वृन्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केश्यमग्निकृत् ॥२१६॥

अन्वय –तन्मज्जा मधुरः वृष्यः बृंहणः वातपित्तहा (अस्ति), आरुष्कर वृन्तं स्वादु पित्तघ्नं केश्यम् अग्निकृत् (अस्ति) ॥

ભિલામાનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ભિલામાનું દીટિયું મધુર, પિત્તને હરનાર, કેશને હિતકારી અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ૨૧૬

भल्लातकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ।
वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् ।
हन्ति गुल्मज्वरश्वित्रवह्निमान्द्यकृमिव्रणान् ॥ २१७

अन्वयः–भल्लातकः कषायोष्णः शुक्लः मधुरः लघु (सन्) वातश्लेष्मोदरानाहकुष्ठार्शोग्रहणीगदान् गुल्मज्वर श्वित्रवह्निमान्द्यकृमिव्रणान् हन्ति ॥

ભિલામું તૂરું, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, મધુર અને હલકું હોઈ વાયુ, કફ, પેટનો આફરો, કોઢ, અરશ, સંગ્રહણીનો રોગ, ગોળો, તાવ, શ્વિત્ર નામનો ધોળો કોઢ, અગ્નિનું મંદપણું, કૃમિ અને વ્રણને મટાડે છે. ૨૧૭

ભાંગનાં નામો તથા ગુણો

भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः ।
तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्धिनी ॥२१८

अन्वय –भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी विजया जया (इति नामानि, गुणाश्च–) भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी पाचनी लघुः तीक्ष्णा उष्णा पित्तला मोहमदवाग्वह्निवर्धिनी (स्यात्) ॥

ભંગા,[1] ગંજા,[2] માતુલાની,[3] માદિની,[4] વિજયા[5] અને જયા[6] એટલાં ભાંગનાં સંસ્કૃત નામો છે. ભાંગ કફને હરનાર, કડવી, ઝાડાને રોકનાર, પાચન, હલકી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર અને મોહ, મદ, ભાષણ તથા અગ્નિને વધારનાર છે. ૨૧૮

૧. भज्यते अनया कफादि तीक्ष्णत्वात्, भञ्जो आमर्दने–'हलश्चे'ति घञ्–તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે જેનાથી કફ વગેરે કપાય છે, તેથી ભંગા–ભાંગ.

૨. गञ्ज्यते अनया जनेन मादकत्वात्–गजि शब्दे पूर्ववत् घञ्, टाप्–કેફી હોવાથી જેને લીધે માણસ ખૂબ બકે છે, તેથી ગંજા–ભાંગ

૩. मातुलस्य–धत्तूरस्य स्त्री इव मादकत्वात् 'मातुलोपाध्याययोर्ङीषानुकौ '–इति ङीष् आनुक् च–કેફી હોવાથી ધતૂરાની જાણે સ્ત્રી હોય તેવી જણાય છે, તેથી માતુલાની–ભાંગ.

૪ मादयति–मदं करोति–ग्रहादित्वात् णिनि –જે મદ અથવા કેફ કરે છે–ભાન ભુલાવે છે, તેથી માદિની–ભાંગ.

૫ विजयते कफम्–अच्–टाप्–જે કફને દૂર કરે છે, તેથી વિજયા–ભાંગ.

૬. એ જ પ્રમાણે जयति कफम् इति जया–કફને હરે છે, તેથી જયા–ભાંગ.

અફીણના છોડવાનાં નામો તથા ગુણો

निलसेरः खसतिलः क्षारसश्चापि स स्मृत ।
स्यात्खाखसफलोद्भूतं वल्कलं शीतलं लघु ॥२१९

ग्राहि तिक्तं कषायं च वातकृच्च कफास्रहृत् ।
धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृद्वाग्विवर्धनम् ।
मुहुर्मोहकरं रुच्यं सेवनात्पुंस्त्वनाशनम् ॥२२०॥

अन्वय–तिलभेद. खसतिलः अपि च सः खाखसः स्मृत । खाखसफलोद्भूत वल्कल शीतलं लघु ग्राहि तिक्तं च कषाय च वातकृत् कफास्रहृत् धातूनां शोषकं रूक्षं मदकृत् वाग्विवर्धनं मुहुः मोहकरं रुच्यं सेवनात् पुंस्त्वनाशनम् (अस्ति) ॥

તિલભેદ,[1] ખસતિલ[2] અને ખાખસ[3] એટલાં અફીણના ડોડવાનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેની છાલ ઠંડી, હલકી, ઝાડાને રોકનાર, કડવી, તૂરી, વાયુને કરનાર, કફ તથા લોહીને મટાડનાર, ધાતુઓને સુકાવનાર, રૂક્ષ, મદ કરનાર, ભાષણને વધારનાર, વારંવાર મોહ કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને સેવન કરવાથી પુરુષપણાનો નાશ કરનાર છે. ૨૨૦

૧. तिलति–स्निह्यति–तिल स्नेहे–'इगुपधं०'ति क–तिलस्य भेद इव–તલનો ભેદ–તેલ ધરાવનાર જાણે એક જાતનો તલનો પ્રકાર હોય તેવો જણાય છે, તેથી તિલભેદ–અફીણનું ડોડવું.

૨. खानि–इन्द्रियाणि स्यति–निर्बलीकरोति मदकृत्त्वात्–षो अन्तकर्मणि–'आतोऽनुपसर्गे क'–खसश्चासौ तिलश्च–ઇંદ્રિયોને બેભાન કરી થંભાવી દે છે અને તેલ જેવી ચીકાશ ધરાવે છે, તેથી ખસતિલ–અફીણનું ડોડવું.

૩. खसप्रकार खाखस–प्रकारे द्वित्व, पृषोदरादि–ઇંદ્રિયોને બેભાન કરે એવા પ્રકારનો હોય છે, તેથી ખાખસ–અફીણનું ડોડવું.

અફીણનાં નામો તથા ગુણો

उक्तं खसफलक्षीरमाफूकमहिफेनकम् ।
आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तलम् ।
तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायमित्यपि ॥२२१॥

अन्वय–खसफलक्षीरम् आफूकम् अहिफेनकम् उक्तम् । आफूकं शोषणं ग्राहि श्लेष्मघ्नं वातपित्तल तथा खसफलोद्भूतवल्कलप्रायम् इत्यपि (ज्ञेयम्) ॥

ખસફલક્ષીર,[1] આફૂક[2] અને અહિફેનક[3] એટલા અફીણના સંસ્કૃત નામો છે. અફીણ શોષક, ઝાડાને રોકનાર, કફને મટાડનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. ઉપર કહેલ ડોડવાની છાલના જે ગુણો હોય છે, તેમાંના ઘણાખરા ગુણો અફીણમા પણ છે. ૨૨૧

૧. खानि–इन्द्रियाणि स्यन्ति–निश्चलीकुर्वन्ति इति खसानि, खसानि फलानि यस्य सः खसफलः, तस्य क्षीरम् इव–જેનાં ફળ ઇંદ્રિયોને નિશ્ચળ કરે છે, થંભાવી દે છે, તેવાં તેનાં ઝાડનું જાણે ક્ષીર હોય તેવો તેનો જે રસ, તે જ ખસફલક્ષીર–અફીણ.

૨. आ–ईषत् सर्पफूत्कार इव फेन अस्मिन् इति–आफूकम्–पृषोदरादिः–જેમાં સર્પનો લગાર ફૂંફાડો થતો હોય તેવો અવાજ કરતું ફીણ આવે છે, તેથી આફૂક–અફીણ.

૩. अहेः–सर्पस्य फेन–गरलम् इव प्राणघातकत्वात्–ततः स्वार्थे कन्–સર્પનું જાણે ઝેર હોય તેવું પ્રાણઘાતક નીવડે છે, તેથી અહિફેનક–અફીણ.

ખસખસનાં નામો તથા ગુણો

उच्यन्ते खसबीजानि ते खाखसतिला अपि ।
खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि सुगुरूणि च ।
जनयन्ति कफं तानि शमयन्ति समीरणम् ॥२२२॥

अन्वय–(यानि) खसबीजानि ते (एव) खाखसतिला अपि उच्यन्ते । खसबीजानि बल्यानि वृष्याणि च सुगुरूणि (सन्ति), तानि कफं जनयन्ति, समीरण (च) शमयन्ति ॥

ખસબીજ[1] અને ખાખસતિલ[2] એ ખસખસનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખસખસ બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બહુ જ ભારે, કફને ઉત્પન્ન કરનાર તથા વાયુને શાંત કરનાર છે. ૨૨૨

૧. खसस्य बीजानि–અફીણના ડોડવાનાં બિયા રૂપે જે થાય છે, તેથી ખસબીજ–ખસખસ.

૨. खाखसस्य तिला–અફીણના ડોડવાના તલ જેવા દાણારૂપે જે થાય છે, તેથી ખાખસતિલ–ખસખસ

સિંધાલૂણનાં નામો તથા ગુણો

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजम् ।
सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु ।
स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत् ॥२२३॥

अन्वय–सैन्धव. अस्त्री, शीतशिव माणिमन्थं च सिन्धुजम् (इति नामानि, गुणाश्च–) सैन्धव लवणं स्वादु दीपन पाचनं लघु स्निग्ध रुच्य हिम वृष्य सूक्ष्म नेत्र्यं त्रिदोषहृत् (अस्ति) ॥

સૈંધવ,[1] આ નામ સ્ત્રીલિંગ સિવાય બેય લિંગે વપરાય છે; શીતશિવ,[2] માણિમંથ[3] અને સિંધુજ[4] એટલાં સિંધાલૂણનાં સંસ્કૃત નામો

છે. સિંધાલૂણ સ્વાદિષ્ટ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકુ, સ્નિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, ઠંડુ, મૈથુનની શક્તિ આપનાર, સૂક્ષ્મ, નેત્રને હિતકારી અને દોષને મટાડનાર છે. ૨૨૩

૧. सिन्धुषु भव –'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण्–સિંધુ દેશમા જે થાય છે, તેથી સૈન્ધવ–સિંધાલૂણ

૨. शीत च तत् शिव च–જે શીતળ ગુણવાળુ અને સુખકારક છે, તેથી શીતશિવ–સિંધાલૂણ.

૩ मणिमन्थनाम्नि पर्वते जात મણિમન્થ નામના પર્વતમા જે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મણિમન્થ–સિંધાલૂણ

૪ सिन्धुषु–जात– सप्तम्यां जनेर्ड –સિંધુ દેશમા જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સિંધુજ–સિંધાલૂણ

સાંભરલૂણનાં નામો તથા ગુણો

शाकम्भरीयं कथितं गुडाख्यं रौमकं तथा ।
गुडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् ॥२२४
तीक्ष्णोष्णं चापि सूक्ष्मं चाभिष्यन्दि कटुपाकि च ॥

अन्वय –शाकम्भरीयं गुडाख्यं तथा रौमकं कथितम् । गुडाख्यं लघु वातघ्नम् अत्युष्णं भेदि पित्तलं तीक्ष्णोष्णम् अपि च सूक्ष्मं च अभिष्यन्दि च कटुपाकि (अस्ति) ॥

શાકંભરીય,[1] ગુડાખ્ય[2] અને રૌમક[3] એ સાંભરલૂણના સંસ્કૃત નામો છે. ગોળના જે નામો છે તે બધા સાંભરલૂણના પણ નામો છે સાંભરલૂણ હલકુ, વાયુને હણનાર, બહુ જ ગરમ, ઝાડો લાવનાર, પિત્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ, (દહીંની પેઠે) કફ કરનાર અને પાકમા તીખુ છે ૨૨૪,૨૨૫

૧ शाकम्भरे देशे भवम् वृद्धाच्छ –શાકંભર નામના દેશમા જે થાય છે તેથી શાકંભરીય–સાંભરલૂણ

૨. गुडस्य आख्या यस्य तत्–ગોળના જેટલા નામો છે તે બધા નામે જે કહેવાય છે તેથી ગુડાખ્ય–સાંભરલૂણ

૩ रुमायां भवम्–अण् (४–२–५३) रुमाया कन् (५ ३–७५)–રુમા નામના દેશમા પણ જે થાય છે તેથી રૌમક–સાંભરલૂણ

દરિયાઈ લૂણના નામો તથા ગુણો

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ।
सामुद्रजं सागरजं लवणोदधिसम्भवम् ॥२२६॥
सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु ।
नात्युष्णं दीपनं भेदि सक्षारमविदाहि च ॥२२७॥
श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिशीतलम् ॥२२८॥

अन्वय –यत्तु सामुद्रं लवणं तत् अक्षीवं वशिरं च सामुद्रजं सागरजं लवणोदधिसम्भवम् (कथ्यते), सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु न अत्युष्णं दीपनं भेदि सक्षारम् च अविदाहि श्लेष्मलं वातनुत् तिक्तम् अरूक्षं न अतिशीतलम् (अस्ति) ॥

સામુદ્ર,[1] અક્ષીવ,[2] વશિર,[3] સમુદ્રજ,[4] સાગરજ[5] અને લવણોદધિસંભવ[6] એટલાં દરિયાઈ લૂણના સંસ્કૃત નામો છે. દરિયાઈ લૂણ મધુર, પાચન થતા તીખાશ સાથે મધુર, ભારે, બહુ ગરમ નથી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝાડો લાવનાર, ખારા રસવાળુ અને બળતરા કરનાર નથી, તેમજ કફ કરનાર, વાયુને મટાડનાર અને કડવું છે, છતા રૂક્ષ નથી અને અત્યંત ઠંડુ પણ નથી. ૨૨૬–૨૨૮

૧ समुद्रे भव–'तत्र भव' इत्यण्–સમુદ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સામુદ્ર–દરિયાઈ લૂણ.

૨ अक्ष ई–शोभा अक्षी, अक्षीं वाति वायति वा, वा गतिगन्धनयो, ओवै शोषणे, 'आतोऽनुपसर्गे कः'–આંખની શોભા અથવા તેજને વધારનાર છતા વધારે સેવનથી આંખનુ તેજ ઓછુ કરનાર પણ છે, તેથી અક્ષીવ–દરિયાઈ લૂણ

૩ उष्यत इति वशि –वश कान्तौ 'इन्' (उणा० ४–११८) वशिं–कान्तिं राति–ददाति–કાંતિને જે આપે છે, તેથી વશિર–દરિયાઈ લૂણ

૪ समुद्रात् जायते स्म–'अन्येष्वपि०' इति जनेर्ड –સમુદ્રમાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સમુદ્રજ–દરિયાઈ લૂણ

૫ सागरात् जायते स्म–पूर्ववत् ड –સમુદ્રમાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સાગરજ–દરિયાઈ લૂણ

૬ लवणाख्यो उदधि लवणोदधि, लवणोदधि सम्भव यस्य तत्–ખારો સમુદ્ર જેનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે તેથી લવણોદધિસંભવ–દરિયાઈ લૂણ

બિડલૂણના નામો તથા ગુણો

विडं पाक्यं च कृतकं तथा द्राविडमासुरम् ।
विडं सक्षारमूर्ध्वाधः कफवातानुलोमनम् ॥२२९॥
दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं व्यवायि च ।
विबन्धानाहविष्टम्भहृद्ग्रहगौरवशूलनुत् ॥२३०॥

अन्वय –विडं पाक्यं च कृतकं तथा द्राविडम् आसुरम् (इति नामानि, गुणाश्च–) विडं सक्षारम् (सत्) ऊर्ध्वाधः–कफवातानुलोमनं दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रुच्यं च व्यवायि (सत्) विबन्धानाहविष्टम्भहृद्ग्रहगौरव–

ग्न्युत् (अस्ति) ॥

બિડ,[1] પાક્ય,[2] કૃતક,[3] દ્રાવિડ[4] અને આસુર[5] આટલા બિડલૂણના સંસ્કૃત નામો છે બિડલૂણ ખારા રસવાળુ હોઈ કફને ઊંચો ચલાવનાર, વાયુને નીચો ચલાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકુ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ, રુચિ ઉપજાવનાર અને પ્રથમ સઘળા શરીરમા વ્યાપીને પછી પાકનાર હોઈ ઝાડાની કબજિયાત, આફરો, અવાઈ જવુ, હૃદયના દર્દ, ભારેપણુ તથા શૂલને મટાડે છે ૨૨૯,૨૩૦

टीका—ऊर्ध्व कफमधो वातं सचारयेदित्यथ —(અર્થ ભાષાતરમા આપ્યો છે) ૨૨૯ ૨૩૦

१ निर्लि—भिनत्ति विबन्धादीन् रोगान्, भिदि भेदने "इगुपधे ति क—ઝાડાની કબજિયાત વગેરેને જે તોડે છે તેથી બિ—બિડલૂણ

२ पच्यते यत् साधु "ऋहलोर्ण्यत्" चजोरि नि त्यम् पाके वा साधु—'तत्र साधुरि ति यत्—જે સારી રીતે પચે છે અથવા પાચનક્રિયામા જે ઉત્તમ કામ કરે છે, તેથી પાક્ય—બિડલૂણ

३ क्रियते स्म इति कृतम् कृतमेव कृतकम्—कर्मणि क्तान्तात् स्वार्थे कन्—જે બનાવેલુ હોય તેથી કૃતક—બિડલૂણ

४ द्रविडदेशे भव— तत्र भव इत्यण्—દ્રવિડ દેશમા જે વધારે થાય છે તેથી દ્રાવિડ—બિડલૂણ

५ असुराणाम् इद प्रिय लवणम्— तस्येदमि त्यण्— આ લૂણ અસુરોને પ્રિય હોય છે તેથી આસુર—બિડલૂણ

સંચળના નામો તથા ગુણો

सौवर्चल स्याद्रुचक मन्थपाक च त मतम् ।
रुचक रोचन भेदि दीपन पाचन परम् ॥२३१॥
सुस्नेह वातनुन्नातिपित्तल विशद लघु ।
उद्गारशुद्धिद सूक्ष्म विबन्धानाहशूलजित् ॥२३२॥

अन्वय —सौवर्चल रुचक स्यात् तत् मन्थपाक मतम् रुचक रोचन भेदि दीपन पर पाचन सुस्नेह वातनुत् न अति पित्तल विशद लघु उद्गारशुद्धिद सूक्ष्म (सत्) विबन्धानाहशूलजित् (अस्ति) ॥

સૌવર્ચલ,[1] રુચક[2] અને મંથપાક[3] એટલા સંચળના સંસ્કૃત નામો છે સંચળ રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડો લાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન, સ્નિગ્ધ, વાયુને મટાડનાર, બહુ પિત્ત કરનાર નથી અને સ્વચ્છ—સફેદ, હલકો, ઓડકારને સાફ કરનાર તથા સૂક્ષ્મ હોઈ ઝાડાની કબજિયાત, આફરો તથા શૂળ મટાડે છે ૨૩૧,૨૩૨

१ सुतरां वर्चते—दीप्यते—वर्च दीप्तौ इत्यादित्वात् (उणा० १-१०६) ऊलच्, ततश्च प्रज्ञादण सुवर्चले देशे भव ... —જે અત્યંત પ્રકાશે—ચળકે છે અથવા સુવર્ચલ દેશમા જે થાય છે, તેથી સૌવર્ચલ—સંચળ

२ रोचन—दीप्यते रुच दीप्तौ, वुन् (उणा० २-३२) જે પ્રકાશે—ચળકે છે તેથી રુચક—સંચળ

३ मन्थेन येन वा पाक यस्य तत्—મંથના વિશેષ વડે અથવા સૂર્ય વડે જે પાકે છે અથવા જે ધીમેથી પાકે છે, તેથી મંથપાક—સંચળ

ખારના લૂણના નામો તથા ગુણો

औद्भिद पांशुलवण यज्जात भूमित स्वयम् ।
क्षार गुरु कटु स्निग्ध शीतल वातनाशनम् ॥२३३॥

अन्वय —यत् भूमित स्वय जात (तत्) औद्भिद पांशुलवण (च कथ्यते) क्षार गुरु कटु स्निग्ध शीतल वातनाशनम् (अस्ति) ॥

જે લૂણ જમીનમાથી પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઔદ્ભિદ[1] અને પાંશુલવણ[2] કહેવાય છે, એ લૂણ ખારુ, ભારે, તીખુ, સ્નિગ્ધ, ઠડુ અને વાયુનો નાશ કરે છે

१ उद्भिनत्ति भूमि भिदिर् विदारणे 'इगुपधे ति क ततः स्वार्थे प्रज्ञादण—જે જમીનને ફાડી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ઔદ્ભિદ—ખારો

२ पांशुरूप लवणम् शाकपार्थिवादि—જે ધૂળરૂપે ક્ષાર હોય છે તેથી પાંશુલવણ—ધૂળિયુ લૂણ—ખારો

ચણાનો ખાર અને તેના ગુણો

चणकाम्लकमत्युष्ण दीपन दन्तहर्षणम् ।
लवणानुरस रुच्य शूलाजीर्णविबन्धनुत् ॥२३४॥

अन्वय —चणकाम्लकम्[1] अत्युष्ण दीपन दन्तहर्षण लवणानुरस रुच्य शूलाजीर्णविबन्धनुत् (अस्ति) ॥

ચણાનો ખાર આટો બહુ જ ગરમ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, દાંતને (અંબાવી) પ્રફુલ્લિત કરનાર ખારાશવાળો, રુચિ ઉપજાવનાર અને શૂલ અજીર્ણ તથા મળબંધને મટાડનાર છે ૨૩૪

१ चणन्ति—ददनि सर्वेभ्योऽपि प्रीतिम् इति चणका—चण दाने—क्वुन् उणादि चणकेभ्यो जातम् अम्लम् शाकपार्थिवादि तत स्वार्थे कन्—સર્વને પ્રીતિદાયક—

યવાગ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જે ખાર, તે યવાગ્રજ કહેવાય છે.

જવખાર અને સાજીખારનાં નામો તથા ગુણો

पाक्यः क्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः।
स्वर्जिकाऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्चकः॥
कथितः स्वर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः॥२३६
निहन्ति शूलवातामश्लेष्मश्वासगलामयान्।
पाण्ड्वर्शोग्रहणीगुल्मानाहप्लीहहृदामयान्॥२३७

अन्वय–पाक्य क्षार यवक्षार यावशूक यवाग्रज. (इति यवक्षारनामानि, अथ) स्वर्जिका अपि क्षार कापोत सुखवर्चक स्मृत, विशेषज्ञै स्वर्जिकाभेदः सुवर्चिका कथित। यवक्षार लघु स्निग्ध सुसूक्ष्म वह्निदीपन (सन्) शूलवातामश्लेष्मश्वासगलामयान्, पाण्ड्वर्शोग्रहणी-गुल्मानाहप्लीहहृदामयान् हन्ति॥

પાક્ય,[1] ક્ષાર,[2] યવક્ષાર,[3] યાવશૂક[4] અને યવાગ્રજ[5] એટલાં જવખારના સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્જિકા,[1] ક્ષાર,[2] કાપોત[3] અને સુખવર્ચક[4] એટલાં સાજીખારનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિશેષ જાણનારા લોકો એક જાતના સાજીખારને સુવર્ચિકા[5] પણ કહે છે. જવખાર હલકો, સ્નિગ્ધ, બહુજ સૂક્ષ્મ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શૂલ, વાયુ, અપક્વ આમ, કફ, શ્વાસ, તથા ગળાનાં દરદને મટાડે છે; તેમ જ પાંડુરોગ, અરશ, સંગ્રહણી, ગોળો, મલબંધ, બરળના દરદને અને હૃદયના દરદને પણ મટાડે છે. ૨૩૫-૨૩૭

૧. पाक्य શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બિડલૂણનાં બીજા નામ પ્રમાણે જાણવી.

૨. क्षरति–सम्यक् चलति सूक्ष्मत्वात् प्रतिशरीरावयवम्–क्षर सञ्चलने–'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण'–જે સૂક્ષ્મ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોમાં બરાબર ગતિ કરે છે, તેથી ક્ષાર–યવક્ષાર–જવનો ખાર

૩. यवाना क्षार–જવનો ખાર

૪. यवाना शूक यवशूक, तत्र जात –अण् જવના શિખામાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી–યાવશૂક–જવખાર.

૫. यवानाम् अग्र यवाग्र, तस्मात् जात –'पञ्चम्या०' (३–२–९८) इति ड –જવની અણી–શિખામાંથી ઉત્પન્ન જે થાય છે, તેથી યવાગ્ર–જવનો ખાર.

૧. सुतराम् अर्ज्यते–सुपूर्वक–अर्ज अर्जने–घञ्, स्वर्जः अस्ति अस्या, 'अत इनिठनौ'–इति ठन्, ततश्च टाप्–स्वर्जिका–જે જંગલોમાં સારી રીતે મેળવી શકાય છે, તેવો જે ક્ષાર તે સ્વર્જિકા–સાજીખાર.

૨. ક્ષાર–ક્ષાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર જવખારના બીજા નામમાં પ્રથમ આપાઈ છે

૩. कपोतस्येव वर्ण अस्ति अस्य, 'तस्येदम्'–જેનો રંગ કબૂતર જેવો હોય છે, તેથી કાપોત–સાજીખાર.

૪. सुखं वर्चयति दीपयति शरीरम्, वर्च दीप्तौ–ण्वुल् જે શરીરને અનાયાસે દીપાવે છે, તેથી સુખવર્ચક–સાજીખાર.

૫. सुष्ठु वर्च अस्ति अस्य, वर्चति अदन्तात्, 'अत इनिठनौ,' इति ठन्, टाप्–જે સારી રીતે પ્રકાશે છે, ચળકે છે, તેથી સુવર્ચિકા–સાજીખાર.

स्वर्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्मशूलहृत्।
सुवर्चिका स्वर्जिकावद्बोद्धव्या गुणतो जनैः॥२३८

अन्वय–स्वर्जिका तस्मात् अल्पगुणा, विशेषात् गुल्म-शूलहृत्; सुवर्चिका गुणत स्वर्जिकावत् जनै बोद्धव्या॥

સાજીખાર જવખારથી ઓછા ગુણવાળો છે અને વિશેષે કરી ગોળાને તથા શૂલને મટાડે છે. સુવર્ચિકાક્ષારમાં પણ સાજીખારના જેવા જ ગુણો છે, એમ લોકોએ સમજવું.

ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો

सौभाग्यं टङ्कणं क्षारो धातुद्रावकमुच्यते।
टङ्कणं वह्निकृद्रूक्षं कफहृद्वातपित्तकृत्॥२३९॥

अन्वय–सौभाग्य टङ्कण क्षारः धातुद्रावकम् (इति-नामकम्) उच्यते, टङ्कण वह्निकृत् रूक्ष कफहृत् वातपित्त-कृत् (अस्ति)॥

સૌભાગ્ય,[1] ટંકણ,[2] ક્ષાર[3] અને ધાતુદ્રાવક[4] એટલાં ટંકણખારના સંસ્કૃત નામો છે. ટંકણખાર અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, કફને હરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૨૩૯

૧. सुष्ठु भगम्–ऐश्वर्यं धातुद्रावकत्वरूपम् अस्ति यस्य स सुभग, सुभगस्य भाव–ष्यञ्, सौभाग्यम् अस्ति अस्य–अर्शआद्यच्–ધાતુઓને ગાળનાર તરીકેનું મહાસામર્થ્ય જેનામાં છે, તેથી સૌભાગ્ય–ટંકણખાર.

૨. टङ्क्यन्ते–बध्यन्ते धातवः अनेन द्रवीकृत्य–टकि बन्धने–करणे ल्युट्–જેના વડે ધાતુઓને ઓગાળી તે ધાતુઓને એકરૂપે બાંધી શકાય છે, તેથી ટંકણ.

૩. क्षार–શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જવખારના બીજા નામમાં જોવી.

४ क्षारयति–दूरीकरोति–स्य ..., धातूनां क्षारक– ધાતુઓને ઓગાળનાર હોવાથી–ખારનામ– ટંકણખાર

બે ખાર અને ત્રણ ખાર

स्वर्जिका यावशूकश्च क्षारद्वयमुदाहृतम् ।
टङ्कणेन युतं तत्तु क्षारत्रयमुदीरितम् ।
मिलितं तूष्णगुणकृद्विशेषाद्गुल्मशूलहृत्परम् ॥२४०॥

अन्वय–स्वर्जिका च यावशूकः–क्षारद्वयम् उदाहृतम्। तत्तु टङ्कणेन युतं क्षारत्रयम् उदीरितम्। मिलितं (तत् त्रयं) तु विशेषात् उष्णगुणकृत् (भवति) परं गुल्मशूलहृत् (स्यात्)॥

સાજીખાર અને જવખાર એ બે મળે ત્યારે ક્ષારદ્વય (બે ખાર) કહેવાય છે, અને તેમાં ટંકણખારને પણ મેળવવામાં આવે ત્યારે ક્ષારત્રય (ત્રણ ખાર) કહેવાય છે એ ત્રણે ભેગા મળી વિશેષ ઉષ્ણ ગુણ કરે છે અને ગોળાને મટાડે છે ૨૪૦

આઠ ક્ષારો તે ક્ષારાષ્ટક

पलाशवज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः ।
यवजः स्वर्जिका चेति क्षाराष्टकमुदाहृतम् ।
क्षारा एतेऽग्निना तुल्या गुल्मशूलहरा भृशम् ॥२४१

अन्वय–पलाशवज्रिशिखरिचिञ्चार्कतिलनालजाः यवजः च स्वर्जिका–इति क्षाराष्टकम् उदाहृतम्। एते क्षाराः अग्निना तुल्याः (सन्तः) भृशं गुल्मशूलहराः (भवन्ति)॥

ખાખરાનો ખાર, થોરનો ખાર, અઘેડાનો ખાર, આંબલીનો ખાર, આકડાનો ખાર, તલના નાળનો ખાર, જવખાર અને સાજીખાર એ આઠ ખાર (ભેગા કરાય ત્યારે તે) ક્ષારાષ્ટક[1] કહેવાય છે એ (આઠ ભેગા કરેલા) ખારો અગ્નિ જેવા છે અને ગોળાને તથા શૂળને અત્યંત મટાડે છે ૨૪૧

१ अष्टौ अवयवाः सन्ति अस्य अष्टकम् क्षाराणाम् अष्टकं क्षाराष्टकम्–ભેગા કરેલા આઠ ક્ષારો–ક્ષારાષ્ટક

ચૂકાના નામો તથા ગુણો

चुक्रं सहस्रवेधि स्याद्रसाम्लं शुक्रमित्यपि ।
चुक्रमत्यम्लमुष्णं च दीपनं पाचनं परम् ॥२४२॥
शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं सरम् ।
वमितृष्णास्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥२४३॥

अन्वय–चुक्रं सहस्रवेधि रसाम्लं शुक्रम् इत्यपि स्यात्। चुक्रम् अतिअम्लं च उष्णं दीपनं परं पाचनं (सत्) शूलगुल्मविबन्धामवातश्लेष्महरं सरं वमितृष्णाऽऽस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यहृत् (अस्ति)।

ચુક્ર,[1] સહસ્રવેધિ,[2] રસામ્લ[3] અને શુક્ત[4] એટલાં ચૂકાના સંસ્કૃત નામો છે ચૂકો બહુ ખાટો, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બહુ જ પાચન હોઈને શૂળ, ગોળો, મળબંધ, આમવાત તથા કફને મટાડનાર, ઝાડો લાવનાર તેમ જ ઊલટી તરસ, મોઢાનું રસરહિતપણું, હૃદયની પીડા અને અગ્નિનું મંદપણું મટાડે છે ૨૪૨,૨૪૩

१ चुक्रयति–व्यथयति–दूरीकरोति शूलादीन् रोगान् रोगी अनेन इति चुक्रम्, 'चक्र व्य०' (उणा० २ १८) इति साधु–જેને લીધે રોગી માણસ શૂળ આદિ રોગોને દૂર કરે છે તેથી ચૂક એટલે ચૂકો.

२ सहस्रं विध्यति शीघ्रमम्ल–विधि नाम, 'सुप्यजातौ०' इति णिनिः–જે હજારોને ખાટા કરી નાખે છે તેથી સહસ્રવેધિ–ચૂકો.

३ रसेन अम्लं रसो वा अम्लो यस्य तत्–જે રસ વડે ખાટું હોય છે અથવા જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી રસામ્લ–ચૂકો.

४ शुक्रं वर्णं ... अम्ल अस्य–अस्त्यर्थे अच्–જેનો રંગ ધોળો હોય છે તેથી શુક્ત–ચૂકો.

ભાવપ્રકાશમાં હરીતક્યાદિવર્ગ પ્રકરણ સમાપ્ત

૨. કર્પૂરાદિવર્ગ*

કપૂરના નામો, ગુણો તથા બે પ્રકાર

पुंसि क्लीबे च कर्पूरः सिताभ्रो हिमवालुकः ।
घनसारश्चन्द्रसंज्ञो हिमनामापि स स्मृतः ॥१॥
कर्पूरः शीतलो वृष्यश्चक्षुष्यो लेखनो लघुः ।
सुरभिर्मधुरस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः ॥२॥
कर्पूरो द्विविधः प्रोक्तः पक्वापक्वप्रभेदतः ।
पक्वात्कर्पूरतः प्राहुरपक्वं गुणवत्तरम् ॥३॥

अन्वय–कर्पूरः पुंसि च क्लीबे (स्यात्) सिताभ्रः हिमवालुकः घनसारः चन्द्रसंज्ञः हिमनामा अपि सः स्मृतः। कर्पूरः शीतलः वृष्यः चक्षुष्यः लेखनः लघुः सुरभिः मधुरः तिक्तः कफपित्तविषापहः दाहतृष्णास्यवैरस्यमेदोदौर्गन्ध्यनाशनः (अस्ति)। कर्पूरः पक्वापक्वप्रभेदतः द्विविधः प्रोक्तः पक्वात् कर्पूरतः अपक्वं गुणवत्तरं (विद्वांसः) प्राहुः॥

* कर्पूर आदिः यस्य सः कर्पूरादिः, कर्पूरादीनां वर्गः–समुदायः–कर्पूरादिवर्गः–કપૂર-આદિનો સમુદાય.

કર્પૂર,[1] આ નામ પુલિંગે તથા નપુંસક લિંગે પણ વપરાય છે, સિતાભ્ર,[2] હિમવાલુક,[3] ઘનસાર,[4] ચંદ્રસંજ્ઞ[5] અને હિમનામા[6] એટલાં કપૂરના[×] સંસ્કૃત નામો છે. વળી એ ચંદ્રનાં અને હિમનાં નામે પણ કહેવાય છે કપૂર કડુ, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર, હલકું, સુગંધી, મધુર અને કડવું હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, દાહ, તરશ, મોઢાનું વિરસપણું, મેદ તથા દુર્ગંધ પણ મટાડે છે કપૂર પાકું અને કાચું એમ બે પ્રકારનું છે, તેમાં પાકા કરતાં કાચાને વિદ્વાનો વધારે ગુણવાળું કહે છે ૧,૩

૧ किरति निक्षिपति, हृणाति हिनस्ति वा मलकफ पित्तविषादीन्, करोति वा वीर्यवृद्धिं-नत्रहितं च-कृ विक्षेपे, कॄ हिंसायाम्, डुकृञ् करणे-वा विच्-कर् पूरयते शरीरं चेति-पूरी आप्यायने-' इगुपधे ति क -कर् वासो पूरश्च कर्पूर-જે મળ, કફ, પિત્ત, ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, વીર્ય વધારે છે અને નેત્રને હિતકારી છે, તેમ જ શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી કર્પૂર-કપૂર

૨ सित-श्वैत्य बन्धनं चन्द्रं वा अभ्रति-गच्छति-'कर्मण्यण्,' यद्वा सितं-शौक्ल्यम् अभ्रयति रससन्ददम्, यद्वा सितम् अभ्रमिव शुक्लत्वात्-इति सिताभ्र -જે ધોળાશને, બંધનને તથા ચંદ્ર જેવા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા પોતામાં ધોળાશનો સંબંધ પમાડે છે, અથવા ધોળું હોવાથી સફેદ વાદળાં જેવું જે જણાય છે, તેથી સિતાભ્ર-કપૂર

૩ हिमा वालुका यस्य स -જેના રજકણ શીતળ હોય છે, તેથી હિમવાલુક-કપૂર

૪. घन -दृढ सारो यस्य स, यद्वा घनस्य-श्वेताभ्रस्य सार इव शीतलत्वात् सिताभ्राकारत्वाच्च-જેનો સાર ઉત્તમ હોય છે અથવા પોતે શીતળ તથા ધોળાં વાદળાંનો આકાર ધરાવતું હોવાથી ધોળાં વાદળાંનો જાણે સાર હોય તેવું છે તેથી ઘનસાર-કપૂર

૫ चन्द्रस्य संज्ञा चन्द्र इति संज्ञा वा यस्य स -ચંદ્રના જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે કહેવાય છે, તેથી ચંદ્રસંજ્ઞ-કપૂર

× રાજનિઘંટુમાં કપૂર બે જાતનું વર્ણવેલું છે પક્વ અને અપક્વ

વૈદ્યો ભીમસેની કપૂરને સાધારણ કપૂર કરતાં ઘણું જલદ અને કામવાસના વધારનાર ગણે છે

૬ हिमस्य संज्ञा, हिमम् इति वा संज्ञा यस्य स -હિમનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામે પણ જે કહેવાય છે, તેથી હિમનામા-કપૂર

ચીનાઈ કપૂરનું નામ તથા ગુણો

चीनाकसंज्ञ कर्पूरं कफक्षयकरं स्मृतं ।
कुष्ठकण्डूवमिहरस्तथा तिक्तरसश्च स ॥४॥

अन्वय -चीनाकसंज्ञ[1] कर्पूरं कफक्षयकरं स्मृत, तथा च स कुष्ठकण्डूवमिहर च तिक्तरस (भवति)॥

ચીનાઈ કપૂર કફ, કોઢ, ચળ તથા વમનને મટાડે છે, અને તે કડવા રસવાળું હોય છે

૧ चीन-चैतवस्त्रसूत्राकारम् अकति-गच्छति-अक गतौ 'कर्मण्यण्'-ચીન એટલે ધોળા કપડાના સૂતરના તાતણાના જેવા આકારને જે પામે છે, તેથી ચીનાક-ચીનાઈ કપૂર

કસ્તૂરીનાં નામો

मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सहस्रभित् ।
कस्तूरिका च कस्तूरी वेधमुख्या च सा स्मृता ॥५

अन्वय -मृगनाभि तु मृगमद कथित, सा च सहस्रभित् कस्तूरिका कस्तूरी च वेधमुख्या स्मृता ॥

મૃગનાભિ,[1] મૃગમદ,[2] સહસ્રભિત્,[3] કસ્તૂરિકા,[4] કસ્તૂરી[5] અને વેધમુખ્યા[6] એટલાં કસ્તૂરીનાં સંસ્કૃત નામો છે ૫

૧ मृगस्य नाभि -મૃગની નાભિમાં થતી હોઈ તેની નાભિરૂપ છે તેથી મૃગનાભિ-કસ્તૂરી

૨ मृगस्य मद -મૃગના મદરૂપ છે, તેથી મૃગમદ-કસ્તૂરી

૩ सहस्र भिनत्ति-भिदिर् विदारणे-क्विप्-હજારો વસ્તુને ભેદનાર-પોતાની સુવાસની અસર કરનાર છે તેથી સહસ્રભિત્-કસ્તૂરી

૪ कस्तूरी एव कस्तूरिका-स्वार्थे कन्-કસ્તૂરી એ જ કસ્તૂરિકા પણ કહેવાય છે

૫ कसति-गच्छति गन्ध अस्या सवत्र इति कस्तूरी-कस गतौ सर्वादित्वात् ऊर (उणा ४-९०), पृषोदरादि, गौरादि -જેની ગંધ બધે પ્રસરે-ફેલાય છે, તેથી કસ્તૂરી

૬ विध्यन्ते-भिद्यन्त एभि पदार्था -वेधा, करणे घञ्, वेधेषु मुख्या-જેનાથી બીજા પદાર્થો ભેદાય-વીંધાય તેવા પદાર્થોમાં મુખ્ય, અસરકારક પદાર્થોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેથી વેધમુખ્યા-કસ્તૂરી

કસ્તૂરી ત્રણ જાતની

कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।
काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा स्मृता ॥६

अन्वय–कामरूपोद्भवा कस्तूरी कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् काश्मीरी कपिलच्छाया (इत्येवं) त्रिविधा स्मृता ॥

કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી કાળી હોય છે, નેપાળની કસ્તૂરી લીલા રંગની હોય છે અને કાશ્મીરની કસ્તૂરી પિંગળા રંગની હોય છે; એ રીતે કસ્તૂરી ત્રણ પ્રકારની થાય છે. ૬

ત્રણે કસ્તૂરીના ગુણો

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नैपाली मध्यमा भवेत् ।
काश्मीरदेशसम्भूता कस्तूरी ह्यधमा मता ॥ ७ ॥
कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारोष्णा शुक्रला गुरुः ।
कफवातविषच्छर्दि–शीतदौर्गन्ध्यशोषहृत् ॥ ८ ॥

अन्वय–(तत्र) कामरूपोद्भवा कस्तूरी श्रेष्ठा, नैपाली मध्यमा भवेत्, काश्मीरदेशसम्भूता हि अधमा मता। कस्तूरिका कटु तिक्ता क्षारा उष्णा शुक्रला गुरु (सती) कफवातविषच्छर्दिशीतदौर्गन्ध्यशोषहृत् (अस्ति) ॥

તેમા કામરૂપ દેશની કસ્તૂરી શ્રેષ્ઠ, નેપાળની મધ્યમ અને કાશ્મીરની અધમ છે. કસ્તૂરી તીખી, કડવી, ખારી, ગરમ વીર્યને વધારનાર અને ભારે હોઈ કફ, વાયુ, ઝેર, ઊલટી, શીત, દુર્ગંધપણું તથા શોષને મટાડે છે. ૭,૮

બેદમુષ્કનુ નામ તથા ગુણો

लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघुः ।
चक्षुष्या छेदिनी श्लेष्मतृष्णाबस्त्यास्यरोगहृत् ९

अन्वय–लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी वृष्या हिमा लघु चक्षुष्या छेदिनी (सती) श्लेष्मतृष्णाबस्त्यास्यरोगहृत् (भवति) ॥

બેદમુષ્ક લતાકસ્તૂરિકા[1] કહેવાય છે. એ બેદમુષ્ક કડવી, મધુર, વીર્યને વધારનાર, ટાઢી, હલકી, નેત્રને હિતકારી, મળોને છેદનાર અને કફ, તરશ, મૂત્રાશયના રોગ તથા મોઢાના રોગને મટાડે છે. ૯

૧. लताख्या कस्तूरी,–तद्वत् सुगन्धत्वात्–જે વેલ રૂપે હોઈને કસ્તૂરી જેવી સુગંધી હોય છે, તેથી લતાકસ્તૂરિકા કહેવાય છે.

જબાદિયાં કસ્તૂરીનું નામ તથા ગુણો

गन्धमार्जारवीर्यं तु वीर्यकृत्कफवातहृत् ।
कण्डूकुष्ठहरं नेत्र्यं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत् ॥ १० ॥

अन्वय–गन्धमार्जारवीर्यं तु वीर्यकृत् कफवातहृत् कण्डूकुष्ठहरं स्वेदगन्धनुत् नेत्र्यं सुगन्ध (चास्ति) ॥

જબાદિયાં કસ્તૂરી ગંધમાર્જારવીર્ય[1] કહેવાય છે; એ કસ્તૂરી વીર્યને વધારનાર અને કફ, વાયુ, ચળ, કોઢ તથા પસીનાનો ગંધ મટાડનાર, નેત્રને હિતકારી તથા સુગંધી હોય છે. ૧૦

૧. गन्धयुक्तः मार्जारः गन्धमार्जारः, गन्धमार्जारस्य वीर्य–ગંધવાળા બિલાડાનું એટલે વણિયરનું જે વીર્ય હોય છે, તે ગંધમાર્જારવીર્ય કહેવાતી કસ્તૂરીની એક જાત છે.

સુખડનાં નામો

श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः ॥ ११ ॥

अन्वय–श्रीखण्ड चन्दन, न स्त्री, भद्रश्रीः तैलपर्णिक गन्धसार मलयज तथा चन्द्रद्युति. (कथ्यते) ॥

શ્રીખંડ,[1] ચંદન,[2] આ બે નામો સ્ત્રીલિંગે નથી, પણ પુલિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે; ભદ્રશ્રી,[3] તૈલપર્ણિક,[4] ગંધસાર,[5] મલયજ[6] તથા ચંદ્રદ્યુતિ[7] એટલાં સુખડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧

૧. श्रिया खण्ड इव–શોભાનો અથવા લક્ષ્મીનો જાણે અમુક ભાગ હોય તેવું હોય છે, તેથી શ્રીખંડ–સુખડ.

૨. चन्दयति–आह्लादयति जनान् सुगन्धवत्त्वात् शीतत्वाच्च, चदि आह्लादने–नन्द्यादित्वात् ल्युः–જે સુગંધી તથા શીતળ હોવાથી લોકોને આનંદ પમાડે છે. તેથી ચંદન–સુખડ

૩. भद्रा श्रीः यस्य सः–જેની શોભા તથા સંપત્તિ લોકોને સુખકારક હોય છે, તેથી ભદ્રશ્રી–સુખડ

૪. तिलस्य पर्णानीव पर्णानि यस्याः सा तिलपर्णी, 'पाककर्णे' ति ङीप्, तिलपर्णी एव तिलपर्णिका–स्वार्थे कन् ह्रस्वश्च, ततः–'तत्र जातः' इत्यण्–જેનાં પાંદડાં તલના છોડના પાંદડાં જેવાં હોય છે, તેવા ઝાડમાં જે થાય છે, તેથી તૈલપર્ણિક–સુખડ.

૫. गन्धवान् सारो यस्य, गन्ध एव सारो वा यस्य–જેનો સાર ગંધવાળો હોય છે અથવા સુગંધ એ જ જેનો સાર હોય છે, તેથી ગંધસાર–સુખડ.

૬. मलये पर्वते जातः–'सप्तम्यां जनेर्डः'–મલય નામના પર્વતમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી મલયજ–ચંદન

૭. चन्द्रस्येव उज्ज्वला द्युतिर्यस्य सः–જેની કાંતિ ચંદ્ર જેવી ઉજ્જ્વળ હોય છે, તેથી ચંદ્રદ્યુતિ–ચંદન

શ્રેષ્ઠ સુખડનાં લક્ષણ

स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् ।
ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते ॥ १२ ॥

अन्वय –(यत्) स्वादे तिक्तं, कषे पीतं, छेदे रक्तं, तनौ सितं ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं (भवति तत्) चन्दनं श्रेष्ठम् उच्यते ॥

જે સુખડ સ્વાદમાં કડવી. ઘસતાં પીળી, કાપતાં રાતી, સ્વરૂપે ધોળી અને ગાંઠો તથા કોતરવાળી હોય તે સુખડ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

સુખડના ગુણો

चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु ।
श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनुत् ॥ १३ ॥

अन्वय –चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तम् आह्लादनं लघु श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनुत् (अस्ति) ॥

સુખડ ઠંડી, રૂક્ષ, કડવી, સુખ આપનાર, હલકી અને શ્રમ, શોષ, ઝેર, કફ, તરશ, પિત્ત, લોહીનાં દરદ અને દાહને મટાડે છે. ૧૩

પીતચંદનનાં નામો તથા ગુણો

कालीयकं तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् ।
हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्यकम् ।
कालीयकं रक्तगुणं विशेषाद्व्यङ्गनाशनम् ॥ १४ ॥

अन्वय –कालीयकं तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनं हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्यकम् (इति नामानि, गुणाश्च–) कालीयकं रक्तगुणं विशेषात् व्यङ्गनाशनम् (अस्ति) ॥

કાલીયક,[1] કાલીય,[2] પીતાભ,[3] હરિચંદન,[4] હરિપ્રિય,[5] કાલસાર[6] અને કાલાનુસાર્યક[7] એટલાં પીતચંદનનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીતચંદનમાં રતાંજલિના જેવા જ ગુણો હોય છે અને તે વિશેષે કરી ખીલને મટાડે છે. ૧૪

૧. शरीरस्थकालस्य वर्णस्य इव नाशकम्–'कृद्वाच्च,' स्वार्थे कन्–શરીરમાં રહેલા કાળા રંગનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાલીયક–પીતચંદન

૨. कालीय–શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે. કેવળ કન્પ્રત્યય નથી–કાલીય–પીતચંદન.

૩. पीतम् आसमन्तात् भाति–'आतश्चोपसर्गे.' इति क–જે ચોપાસ પીળું હોય છે, તેથી પીતાભ–પીતચંદન

૪. हरेः प्रियं चन्दनं, हरिवर्णं वा चन्दनं हरिचन्दनम्–શ્રીહરિને પ્રિય અથવા હરિ–પીંગળા રંગનું જે ચંદન છે, તેથી હરિચંદન–પીતચંદન.

૫. हरेः प्रियं चन्दनम्–શ્રીહરિ–ભગવાનને પ્રિય જે ચંદન છે, તેથી હરિપ્રિય–પીતચંદન.

૬. कालेन वर्णेन स्रियते–सृ गतौ–ण्यत्–કાળા રંગથી જે જતું રહે છે, તેથી કાલસાર–પીતચંદન.

૭. अनुसियते इति अनुसार्यम्–ण्यत्, कालेन वस्तुना अनुसार्यम्–तत स्वार्थे कन्–કાળી વસ્તુ વડે જે અનુસરાય છે એટલે કાળામાં જે ઠીક જણાય છે, તેથી કાલાનુસાર્યક–પીતચંદન.

રતાંજલિનાં નામો

रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् ।
तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥ १५ ॥

अन्वय –रक्तचन्दनं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनं तिलपर्णं रक्तसारम् आख्यातम्, तत् प्रवालफलं स्मृतम् ॥

રક્તચંદન,[1] રક્તાંગ,[2] ક્ષુદ્રચંદન,[3] તિલપર્ણ,[4] રક્તસાર[5] અને પ્રવાલફલ,[6] એટલાં રતાંજલિનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫

૧. रक्तं च तत् चन्दनम्–રાતું ચંદન તે રક્તચંદન–રતાંજલિ.

૨. रक्तम् अङ्गं यस्य तत्–જેનું સ્વરૂપ લાલ હોય છે, તેથી રક્તાંગ–રતાંજલિ.

૩. क्षुद्रं च तत् चन्दनम्–હલકું ચંદન હોવાથી ક્ષુદ્રચંદન–રતાંજલિ.

૪. तिलनामिव पर्णानि यस्य तत्–જેનાં પાંદડાં તલના છોડ જેવાં હોય છે, તેથી તિલપર્ણ–રતાંજલિ

૫. रक्तः सारो यस्य तत्–જેનો સાર લાલ હોય છે, તેથી રક્તસાર–રતાંજલિ.

૬. प्रवालसदृशं फलं यस्य तत्–જેનું ફળ પ્રવાલ જેવું હોય છે, તેથી પ્રવાલફલ–રતાંજલિ.

રતાંજલિના ગુણો

रक्तं शीतं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्तहृत् ।
तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् ॥ १६ ॥

अन्वय –रक्तं शीतं गुरु स्वादु छर्दितृष्णास्रपित्तहृत् तिक्तं नेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम् (अस्ति) ॥

રતાંજલિ× ટાઢી, ભારે, મધુર, કડવી, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર અને ઊલટી, તરશ, રક્તપિત્તનો રોગ, તાવ, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૬

× **ચરકસંહિતામાં** આના લાકડાને કાંતિકર (શરીરની કાંતિ સુધારનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને પિત્ત, કફ તથા અરુચિનો નાશ કરનાર, વર્ણ્ય (ચામડીનો રંગ સુધારનાર), જ્વરોપશમન (તાવ ઉતારનાર) તથા છર્દિકંડુહર (ઊલટી અને ચેળ બંધ કરનાર) વર્ણવેલ છે.

પતંગનાં નામો

पतङ्गं रक्तसारं च सुरङ्गं रञ्जनं तथा।
पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरं च कुचन्दनम् ॥ १७ ॥

अन्वय–पतङ्गं च रक्तसारं सुरङ्गं तथा रञ्जनं पट्टरञ्जकम् पत्तूरं च कुचन्दनम् (इति नामभिः) आख्यातम् ॥

પતંગ,[1] રક્તસાર,[2] સુરંગ,[3] રંજન,[4] પટ્ટરંજક,[5] પત્તૂર[6] અને કુચંદન[7] એટલાં પતંગ+નાં (લાકડાનાં) સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭

૧. पतन्–उत्प्लवन् गच्छति गुणसाम्य पीतचन्दनेन सह, दाहनाशकत्वं च विशेषात्–गमेर्डः–જે પીતચંદન સાથે સમાન ગુણ પામે તથા ખાસ દાહનો નાશ કરવાપણું ધારણ કરે છે, તેથી પતંગ.

૨. रक्तः सारो यस्य तत्–જેનો સાર લાલ હોય છે, તેથી રક્તસાર–પતંગ.

૩. सुष्ठु रङ्गो यस्य तत्–જેનો રંગ સારો હોય છે, તેથી સુરંગ–પતંગ

૪. रञ्जयति रज्यते वा अनेन–नन्द्यादेर्ल्युः, करणे वा ल्युट्–જે રંગી દે છે, અથવા જેના વડે રંગાય છે, તેથી રંજન–પતંગ

૫. पट्टस्य रञ्जक–પટ્ટને રંગનાર હોવાથી પટ્ટરંજક–પતંગ

૬. पतति–गच्छति माधुर्यशैत्यादिगुणान्, पत्लृ गतौ, औणादिक ऊरच्, निपातनात् तस्य द्वित्वं च–જે મધુરતા, શીતળતા આદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પત્તૂર–પતંગ.

૭. कुत्सितं चन्दनम्–એક જાતનું હલકું ચંદન છે, તેથી કુચંદન–પતંગ.

પતંગના ગુણો

पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत्।
हरिचन्दनवद्वेद्यं विशेषाद्दाहनाशनम् ॥ १८ ॥

अन्वय–पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तश्लेष्मव्रणास्रनुत् हरिचन्दनवत् वेद्यम्, विशेषात् दाहनाशनम् अस्ति ॥

પતંગનું લાકડું મધુર અને ઠંડું હોઈ પિત્ત, કફ, વ્રણ તથા લોહીવિકારને મટાડનાર છે; એમાં પીતચંદનના જેવા જ ગુણો છે અને તે વિશેષે કરી દાહનો નાશ કરે છે. ૧૮

+ સુશ્રુતસંહિતામાં પતંગના લાકડાને વર્ણ્ય (વર્ણ રંગનાર), ઊલટી બંધ કરનાર, કંડૂનાશક, રક્તપિત્તહર, દાહનાશક, પિત્ત-જ્વરનાશક અને સંધાનીય (ગ્રાહી) ગણેલ છે.

બધાં ચંદનો વિષે

चन्दनानि तु सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः।
गन्धेन तु विशेषोऽस्ति पूर्वः श्रेष्ठतमो गुणैः ॥१९॥

अन्वय–सर्वाणि चन्दनानि रसादिभिः तु सदृशानि (सन्ति), गन्धेन तु विशेषः अस्ति, (तथापि) पूर्वं गुणैः श्रेष्ठतमः (अस्ति) ॥

બધા પ્રકારનાં ચંદનોમાં રસ વગેરે સરખાં છે; માત્ર ગંધનો ફેરફાર છે. સર્વમાં ચંદનોમાં સુખડ સર્વોત્તમ ગુણવાળી છે. ૧૯

અગુરુ અથવા અગરનાં નામો

अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा।
वंशिकं कृमिजं चापि कृमिजग्धमनार्यकम् ॥ २० ॥

अन्वय–अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजं तथा वंशिकं कृमिजं अपि वा कृमिजग्धम् अनार्यकम् (इति नामानि) ॥

અગુરુ,[1] પ્રવર,[2] લોહ,[3] રાજાર્હ,[4] યોગજ,[5] વંશિક,[6] કૃમિજ,[7] કૃમિજગ્ધ[8] અને અનાર્યક[9] એટલાં અગુરુ*નાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. न विद्यते गुरु अन्यत् सौगन्धिकं द्रव्यं यस्मात्–જેનાથી ભારે અથવા શ્રેષ્ઠ બીજું કોઈ સુગંધી દ્રવ્ય નથી, તેથી અગુરુ–અગર.

૨. प्रकर्षेण व्रियते–स्वीक्रियते सर्वैर्लोकैः सुगन्धत्वात्–वृञ् वरणे 'ग्रहवृदृ०' इति अप्–જે સુગંધી હોવાથી દરેક લોકો જેને ખૂબ સ્વીકારે છે, તેથી પ્રવર–અગર

૩. लुप्यते–इच्छ्यते सर्वैर्जनैर्गुणाधिक्यात्, लुभ गार्ध्ये० घञ्–જેનામાં ઘણા જ ગુણો હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે–જેના તરફ લલચાય છે, તેથી લોહ–અગર

૪. राजानम् अर्हति महार्घ्यत्वात्, अर्ह पूजायाम्, 'अर्ह प्रशंसायाम्' इत्यच्–જે મહાકિંમતી હોવાથી રાજાને લાયક ગણાય છે, તેથી રાજાર્હ–અગર.

૫. योगात् जायते–'अन्येष्वपि०' इति जनेर्डः–જે

* ચરકસંહિતામાં અગુરુને શીતપ્રશમન (ટાઢ દૂર કરનાર) અને કાસહર (ઉધરસ મટાડનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાત-કફહર, વર્ણ્યપ્રસાદકર (શરીરનો રંગ સુધારનાર), કંડૂનાશક અને કુષ્ઠનાશક વર્ણવેલ છે. અગુરના લાકડાને પાણીમાં ઉકાળીને પાણી પાવાથી તાવની બીમારીમાં લાગતી તરશ ઓછી થાય છે; અને તે મૃગી અથવા ફેફરાંના દરદમાં પણ ઉપયોગી ગણાય છે.

અમુક અમુક ઉપાયો કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યોગજ–અગર.

૬. वंशः–वंशगुणः अस्ति अत्र–'अत इनिठनौ' इति ठन्–જેમાં વાંસના જેવા ગુણો હોય છે, તેથી વંશિક–અગર.

૭. कृमिभिः जन्यते 'अन्येष्वपी'ति ड.–જે કીડાઓ વડે ઉત્પન્ન કરાય છે, તેથી કૃમિજ–અગર.

૮. कृमिभिः अद्यते स्म, अद भक्षणे–कर्मणि क्तः, 'अदोजग्धि ल्यप्ति किति' इति जग्ध्यादेशः–કીડાઓએ જેને ખાધું હોય છે, તેથી કૃમિજગ્ધ–અગર.

૯. अनार्ये देशे जातम्–'सप्तम्यां जनेर्ड'–અનાર્ય દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી અનાર્યજ–અગર.

અગુરુના ગુણ

अगुरूष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णं च पित्तलम्।
लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत्॥ २१॥

अन्वयः–(गुणाश्च–) अगुरु उष्णं कटु त्वच्यं तिक्तं तीक्ष्णं पित्तलं लघु कर्णाक्षिरोगघ्नं शीतवातकफप्रणुत् (अस्ति)॥

અગર ગરમ, તીખું, ચામડીને હિતકારી, કડવું, તીક્ષ્ણ, પિત્ત કરનાર, હલકું અને કાનના રોગ, નેત્રના રોગ, શીત, વાયુ તથા કફને મટાડે છે. ૨૧

कृष्णं गुणाधिकं तत्तु लोहवद्वारि मज्जति।
अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः॥ २२॥

अन्वयः–कृष्णं (अगुरु), गुणाधिकं (भवति) तत् तु लोहवत् वारि मज्जति, अगुरुप्रभवः स्नेहः कृष्णागुरुसमः स्मृतः॥

જે અગર કાળા રંગનું હોય છે, તેમાં અધિક ગુણ હોય છે અને તે અગર લોઢાની પેઠે પાણીમાં ડૂબી જાય છે. અગરમાંથી બનાવેલા તેલમાં કાળા અગરના જેવા જ ગુણો છે. ૨૨

દેવદારનાં નામો

देवदारु स्मृतं दारुभद्रं दार्विन्द्रदारु च।
मस्तदारु द्रुकिलिमं कृत्रिमं सुरभूरुहः॥ २३॥

अन्वयः–देवदारु दारुभद्रं दारु इन्द्रदारु च मस्तदारु, द्रुकिलिमं कृत्रिमं सुरभूरुहः स्मृतम्॥

દેવદારુ,[1] દારુભદ્ર,[2] દારુ,[3] ઇંદ્રદારુ,[4] મસ્તદારુ,[5] દ્રુકિલિમ,[6] કૃત્રિમ[7] અને સુરભૂરુહ[8] એટલાં દેવદારનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૩

૧. देवानां दारु, दारूणां वा देवः–राजदन्तादिः–देवदारु–દેવોનું લાકડું અથવા લાકડાંમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી દેવદારુ–દેવદાર.

૨. दारुषु भद्रं दारुभद्रम्–લાકડાંમાં ઉત્તમ હોવાથી દારુભદ્ર–દેવદાર.

૩. दारयति विबन्धादिरोगान्–મળબંધ આદિ રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી દારુ–દેવદાર.

૪. इन्द्रस्य दारु, दारूणां वा इन्द्रः–राजदन्तादिः–इन्द्रदारु–ઇંદ્રનું લાકડું અથવા લાકડાંઓમાં ઇંદ્ર–શ્રેષ્ઠ છે, તેથી ઇંદ્રદારુ–દેવદાર.

૫. मस्यति–परिणमति उष्मम्–मसी परिणामे, अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः–मस्तं च तत् दारु मस्तदारु–જે ખૂબ જેવું તૈયાર થાય છે, તેથી મસ્તદારુ–દેવદાર.

૬. किलति–क्रीडति लघुत्वात्–किल श्वैत्यक्रीडनयोः, बाहुलकात् किमच्–द्रुश्चासौ किलिमश्च द्रुकिलिमः–જે હલકું હોવાથી ખૂબ ઝૂલે છે અથવા જે સફેદપણું ધરાવે છે, એવું જેનું ઝાડ હોય છે, તેથી દ્રુકિલિમ–દેવદાર.

૭. क्रियया निर्वृत्तं कृत्रिमम्–डुकृञ् करणे–'ड्वितः क्त्रिः,' 'क्त्रेर्मम्'–જેને અમુક ક્રિયાઓ કરી ઉગાડ્યું હોય છે, તેથી કૃત્રિમ–દેવદાર.

૮. भुवि रोहति भूरुह, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, 'इगुपधे'ति कः, सुराणां भूरुहः–દેવોનું ઝાડ અથવા ઉત્તમ ઝાડ ગણાય છે, તેથી સુરભૂરુહ–દેવદાર.

દેવદારના ગુણો

देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च।
विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिध्माज्वरास्रजित्।
प्रमेहपीनसश्लेष्मकासकण्डूसमीरनुत्॥ २४॥

अन्वयः–देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं च कटुपाकि (सत्) विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिध्माज्वरास्रजित् प्रमेहपीनसश्लेष्मकासकण्डूसमीरनुत् (अस्ति)॥

દેવદાર હલકું, સ્નિગ્ધ, કડવું, ગરમ અને પાકમાં તીખું હોઈ મળબંધ, આફરો, સોજા, આમ, નિદ્રા જેવું આળસ, હેડકી, તાવ, લોહીના દરદ, પ્રમેહ, સળેખમ, કફ, ઉધરસ, ચળ તથા વાયુને મટાડે છે. ૨૪

પીળા બેરજાનાં નામો તથા ગુણો

सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारुकः।
सरलो मधुरस्तिक्तः कटुपाकरसो लघुः॥ २५॥
स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहरः स्मृतः।
कफानिलस्वेददाहकासमूर्च्छाव्रणापहः॥ २६॥

अन्वयः–सरलः पीतवृक्षः तथा सुरभिदारुकः स्यात् (इति नामानि गुणाश्च–) सरलः मधुरः तिक्तः कटुपाकरसः

लघुः स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहरः कफानिलस्वेददाहकासमूर्च्छाव्रणापहः स्मृतः ॥

સરલ,[1] પીતવૃક્ષ,[2] અને સુરભિદારુક,[3] એટલાં પીળા એરંડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીળો એરંડો મધુર, કડવો, પાકમાં તીખો, હલકો, સ્નિગ્ધ અને ગરમ હોઈ કાનના રોગ, ગળાના રોગ, નેત્રના રોગ, ભૂતાદિકની પીડા, કફ, વાયુ, પસીનો, દાહ, ઉધરસ, મૂર્છા તથા વ્રણને મટાડે છે. ૨૫,૨૬

૧. सरति–गच्छति पक्वतारादित्यं गुणनिवहं च, सृ गतौ–बाहुलकात् अलच्–જે સીધાપણું તથા ગુણસમુદાયને પામે છે, તેથી સરલ–પીળો એરંડો.

૨. पीतश्चासौ वृक्षश्च–पीतवृक्ष–જેનું ઝાડ રંગે પીળું હોય છે, તેથી પીતવૃક્ષ–પીળો એરંડો.

૩. सुरभिश्चासौ दारु, स्वार्थे कन्–જેનું લાકડું સુગંધી હોય છે. તેથી સુરભિદારુક–પીળો એરંડો

બે જાતનાં તગરનાં નામો

कालानुसार्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम् ॥ २७ ॥

अन्वय–कालानुसार्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम् (इति प्रथमस्य नामानि), अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम् (उच्यते) ॥

કાલાનુસાર્ય,[1] તગર,[2] કુટિલ,[3] નહુષ[4] અને નત[5] એટલાં તગર*નાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજી જાતનું પણ એક તગર થાય છે, તેનાં પિંડતગર,[1] દંડહસ્તી[2] અને બર્હિણ[3] એટલાં નામો છે. ૨૭

૧. कालेन वर्णेन मृगमदेन वा अनुसार्यते–अनु–सृ गतौ–'ऋहलोर्ण्यत्'–જે કાળા રંગ વડે અથવા કસ્તૂરી જેવા રંગ–ગંધ વડે અનુસરાય છે, તેથી કાલાનુસાર્ય–તગર.

૨. गीर्यन्ते प्राणा अनेनेति, गरं विषम्, गॄ निगरणे 'ऋदोरप्.' तस्य–कोऽस्य प्रसिद्धविषस्य वा गर–तस्य नाशकत्वात् 'त'–गरम्–જે પ્રાણ ગળે છે–હરે છે, તે ગર: અને જે 'ત' એટલે ભૂંડ અથવા કુક્કરને ઝેરરૂપ હોય છે, તેથી અથવા પ્રસિદ્ધ ઝેરનો પણ નાશ કરે છે, તેથી–તગર.

૩. कुटति–वक्रतां प्राप्नोति पुष्पे–कुट कौटिल्ये–'मिथिलादयश्च' इतीलच् (उणा०)–જેનું ફૂલ વાંકું હોય છે, તેથી પોતે પણ કુટિલ કહેવાય છે, તેથી કુટિલ–તગર

૪. नह्यते–बध्यते उष्णत्वादिगुणैः–णह बन्धने–औणादिक उषच् प्रत्यय.–ઉષ્ણતા આદિ ગુણો વડે જે યુક્ત હોય છે, તેથી નહુષ–તગર.

૫. नम्यते ■■ सुगन्धिद्रव्यैः विशेषत्वात् विषादिभिर्वा णम प्रह्वत्वे–कर्मणि क्तः–જેને ઉત્તમ તરીકે ગણી બીજાં સુગંધી દ્રવ્યો નમે છે અથવા ઝેર આદિ પણ જેની સામે નાશ પામતાં હોઈ નમે છે, તેથી નત–તગર

૧. पिण्डाख्यं तगरं–शाकपार्थिवादिः–પિંડ નામનું એક જાતનું જે તગર તે પિંડતગર–એક જાતનું તગર

૨. दण्ड इव हस्तो–दण्डतम अस्य इति दण्डहस्तम्. तादृक् पुष्पम् अस्य अस्ति–'अत इनिठनौ'–इन्–જેનું ડીંડું લાકડી જેવું હોય છે, એવું પુષ્પ જેમાં આવે છે. તેથી દંડહસ્તી–એક જાતનું તગર.

૩. बर्हम्–पत्र विस्तारः प्रचारो वा अस्ति अस्य–'फलबर्हाभ्यामिनच्.'–જેને પાંદડાં ઘણાં હોય. જેનો વિસ્તાર અથવા પ્રચાર પણ ઘણો હોય છે, તેથી બર્હિણ–એક જાતનું તગર.

બેય જાતના તગરના ગુણો

तगरद्वयमुष्णं स्यात्स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् ।
विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥ २८ ॥

अन्वय.–तगरद्वयम् उष्णं स्यात्, स्वादु स्निग्धं लघु विषापस्मारशूलाक्षिरोगदोषत्रयापहं स्मृतम् ॥

બન્ને તગર ગરમ, મધુર, સ્નિગ્ધ અને હલકાં હોઈ ઝેર, વાઈ, શૂળ, નેત્રના રોગ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૨૮

પદ્મકનાં નામો તથા ગુણો

पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माह्वयं स्मृतम् ।
पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥ २९ ॥
वीसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिव्रणतृषापहम् ॥ ३० ॥

अन्वयः–पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्, तथा पद्माह्वयं स्मृतम् (इति नामानि, गुणाश्च–) पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु गर्भसंस्थापनं रुच्यं (सत्) वीसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मास्रपित्तनुत् वमिव्रणतृषापहम् (अस्ति) ॥

પદ્મક[1] પદ્મગન્ધિ[2] તથા પદ્માહ્વય[3]–એટલાં પદ્મકનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમ જ જેટલાં કમળનાં નામો છે, તે સઘળાંયે

* ચરકસંહિતામાં તગરને શીતપ્રશમન (ટાઢ મટાડનાર) અને ચેતનાસ્થાપન (બેશુદ્ધિ મટાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તગરને વાત–કફહર, વિષહર, વર્ણપ્રસાદન અને કંડૂ–કુષ્ઠનાશક વર્ણવેલ છે.

પદ્મકના પણ નામો છે પદ્મક તૂરું, કડવું, ઠંડું, વાયુ કરનાર, હલકું, ગર્ભને સ્થાપનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ રતવા, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ, રક્તપિત્ત, રોગ, ઊલટી, ભ્રમ તથા તરશને મટાડનાર છે.

૧ પદ્મમ્ ઇવ કાયતિ–આત્માનમ્, 'કૈ શબ્દે' આતોઽનુપસર્ગે કઃ'–જાણે પોતે કમળ હોય તેમ કમળના નામે પોતાને જણાવે છે, તેથી પદ્મક

૨ પદ્મસ્યેવ ગન્ધો યસ્ય તત્–જેની ગંધ કમળ જેવી હોય છે, તેથી પદ્મગંધિ–પદ્મક

૩ પદ્મમ્ ઇતિ આહ્વયો યસ્ય તત્–કમળ એવું જેનું નામ છે–કમળના બધા નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી પદ્માહ્વય–પદ્મક

ગૂગળનાં નામો

ગુગ્ગુલુર્દેવધૂપશ્ચ જટાયુ કૌશિક પુરઃ ।
કુમ્ભોલૂખલકં ક્લીબે મહિષાક્ષ પલઙ્કષ ॥૩૧॥

અન્વય–ગુગ્ગુલુ ચ દેવધૂપ જટાયુ કૌશિક પુર કુમ્ભોલૂખલકં ક્લીબે મહિષાક્ષ પલઙ્કષ (ઇતિ નામાનિ) ॥

ગુગ્ગુલુ,[1] દેવધૂપ,[2] જટાયુ,[3] કૌશિક,[4] પુર,[5] કુમ્ભોલૂખલક,[6] આ નામ નપુંસક લિંગે છે, મહિષાક્ષ[7] અને પલંકષ[8] એટલા ગૂગળના* સંસ્કૃત નામો છે. ૩૧

૧ ગુપતિ–હરતિ બલમિતિ ગુપ્–વ્યાધિ, ગુપ સ્તેયે, ક્વિપ્, ગુજ ગુડતિ–રક્ષતિ–બાહુલકાદ્ ઉ, ડલયોરૈક્યાદ્ ગુગ્ગુલુ–શરીરનું બળ હરી લેનારા રોગોથી જે બચાવે છે તેથી ગુગ્ગુલુ–ગૂગળ

૨ દેવાના ધૂપ–જે દેવોનો ધૂપ ગણાય છે તેથી દેવધૂપ–ગૂગળ.

૩ જટા યાતિ–યા પ્રાપણે ઉણાદિ કુ–જે જટાને પામે છે તેથી જટાયુ–ગૂગળ

૪. કોશે ભવ–અધ્યાત્માદિત્વાત્ ઠઞ્–જે ડોડામાં છાનમાં થાય છે, તેથી કૌશિક–ગૂગળ

૫ પુરતિ–અગ્રે ગચ્છતિ રોગનિવારણાર્થમ્, પુર અગ્રગમને, ઇગુપધે તિ ક–જે રોગોને દૂર કરવા આગળ ધપે છે, તેથી પુર–ગૂગળ

૬ કં અમ્ભ ઉમ્ભતિ–પૂરયતિ ઇતિ કુમ્ભ ઉમ્ભ પૂરણે કર્મણ્યણ્, શકન્ધ્વાદિ, ઊર્ધ્વં ચ તત્ ખમ્ ઊલૂખમ્–પૃષોદરાદિ, ઉલૂખલં લાતિ–લા દાને આતોઽનુપસર્ગે ક' તત સ્વાર્થે કન્, કુમ્ભોલૂખલકાકારાન્ વૃક્ષકોશાન્નિર્યાતિમ્ ઇત્યર્થ–જે પોતામાં પાણી ભરે છે, તે કુમ્ભ–ઘડો, તેમ જ ઉપર જતા જે બધારે પહોળા ભાગ ધારણ કરે છે, તે ઉલૂખલ–ખાંડણિયો, એ ઘડા જેવા તથા ખાંડણિયાના આકાર જેવા ઝાડના ડોડામાંથી જે નીકળે છે તેથી કુમ્ભોલૂખલક–ગૂગળ

૭ મહિષસ્ય અક્ષિ ઇવ શ્યામ–'અક્ષ્ણોઽદર્શનાત્' ઇતિ અચ્ સમાસાન્ત–જે પાડાની આંખ જેવો કાળો હોય છે, તેથી મહિષાક્ષ–ગૂગળ–ભેંસાગૂગળ

૮ પલ માંસ કષતિ–હિનસ્તિ–મેદોઘ્નત્વાત્ અતિ લેખનસ્વાચ્ચ–જે મેદનો નાશ કરે છે અને માંસને પણ ખૂબ ઉખેડી કાઢે છે, માટે માંસ ઓછું કરે છે, તેથી પલંકષ–ગૂગળ

ગૂગળની પાંચ જાત

મહિષાક્ષો મહાનીલ કુમુદ પદ્મ ઇત્યપિ ।
હિરણ્ય પઞ્ચમો જ્ઞેયો ગુગ્ગુલો પઞ્ચ જાતય ॥૩૨॥

અન્વય–મહિષાક્ષ મહાનીલ કુમુદ પદ્મ પઞ્ચમ હિરણ્ય ઇત્યપિ જ્ઞેય, એવં ગુગ્ગુલો પઞ્ચ જાતય (સન્તિ) ॥

મહિષાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને પાંચમો હિરણ્ય, એમ ગૂગળની પાંચ જાતો છે

[1] પાંચ ગૂગળની ઓળખ

ભૃઙ્ગાઞ્જનસવર્ણસ્તુ મહિષાક્ષ ઇતિ સ્મૃત ।
મહાનીલસ્તુ વિજ્ઞેય સ્વનામસમલક્ષણ ॥ ૩૩ ॥
કુમુદ કુમુદાભ સ્યાત્ પદ્મો માણિક્યસન્નિભ ।
હિરણ્યાક્ષસ્તુ હેમાભ પઞ્ચાના લિઙ્ગમીરિતમ્ ॥૩૪॥

અન્વય (તત્ર) ભૃઙ્ગાઞ્જનસવર્ણ તુ મહિષાક્ષ ઇતિ સ્મૃત, મહાનીલ તુ સ્વનામસમલક્ષણ વિજ્ઞેય, કુમુદ કુમુદાભ સ્યાત્, પદ્મ માણિક્યસન્નિભ હિરણ્યાક્ષ તુ હેમાભ (ભવતિ, ઇત્યેવં) પઞ્ચાનાં લિઙ્ગમ્ ઈરિતમ્ ॥

જે ગૂગળ ભમરા જેવા અને આંજણ જેવા રંગવાળો હોય તે મહિષાક્ષ કહેવાય છે, જે ગૂગળ પોતાના નામ જેવા જ બહુ નીલા રંગવાળો હોય તે મહાનીલ કહેવાય છે, જે

---

* ચરકસંહિતામાં ગૂગળને પુરીષવિરજનીય (મળનો રંગ બદલનાર), સ્વર સાફ કરનાર કફહર અને મૂત્રસ્થાનના તથા ફેફસાના દર્દ મટાડનાર ગણેલ છે,

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને મેદ–કફ–હર અને યોનિદોષહર ગણેલ છે

અન્ય વૈદ્યો ગૂગળને પરમિયો અને બીજા દર્દોમાં ઘી સાથે મેળવી, તેમ જ ખૂજલી વગેરેમાં તથા ખરાબ નાસૂર અને જખમ ઉપર લગાડવા તેને લીંબુના રસ અને કોપરેલ તેલ સાથે મેળવીને આપવા ભલામણ કરે છે

ગૂગળનો રંગ કુમુદ(ચંદ્રવિકાશી પોયણાં)ના જેવો હોય તે કુમુદાભ કહેવાય છે; જે ગૂગળ માણેક જેવો હોય તે પદ્મ કહેવાય છે અને જે ગૂગળ સોના જેવો હોય તે (હિરણ્ય અથવા) હિરણ્યાક્ષ કહેવાય છે. એમ પાંચેનાં લક્ષણ કહ્યાં છે. ૩૩,૩૪

કયો ગૂગળ કોને હિતકારી ?

महिषाक्षो महानीलो गजेन्द्राणां हितावुभौ ।
हयानां कुमुदः पद्मः स्वस्त्यारोग्यकरौ परौ ॥३५॥
विशेषेण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ।
कदाचिन्महिषाक्षश्च स्मृतः कैश्चिन्नृणामपि ॥३६॥

अन्वय—महिषाक्ष महानील उभौ गजेन्द्राणां हितौ, कुमुद पद्म हयानां परौ स्वस्त्यारोग्यकरौ (मतौ)। कनक मनुष्याणां विशेषेण (हित) परिकीर्तित, कदाचित् च महिषाक्ष नृणाम् अपि (हित) कैश्चित् स्मृत. ॥

મહિષાક્ષ અને મહાનીલ એ બે ગૂગળ હાથીઓને હિતકારી છે, કુમુદ અને પદ્મ એ બે ગૂગળ ઘોડાઓને ખૂબ હિતકારી તથા આરોગ્ય કરનારા છે અને હિરણ્યાક્ષ ગૂગળ વિશેષે કરી માણસોને હિતકારી છે. કોઈક સમયે મહિષાક્ષ ગૂગળ પણ માણસોને હિતકારી થાય છે, એમ કેટલાક વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. ૩૫,૩૬

ગૂગળના ગુણો

गुग्गुलुर्विशदस्तिक्तो वीर्योष्णः पित्तलः सरः ।
कषायः कटुकः पाके कटू रूक्षो लघुः परः ॥ ३७ ॥
भग्नसन्धानकृद्वृष्यः सूक्ष्मः स्वर्यो रसायनः ।
दीपनः पिच्छिलो बल्यः कफवातव्रणापचीः ॥३८॥
मेदोमेहाश्मवातांश्च क्लेदकुष्ठाममारुतान् ।
पिडिकाग्रन्थिशोफार्शोगण्डमालाकृमीञ्जयेत् ॥३९

अन्वय—गुग्गुलु विशद तिक्त वीर्योष्ण पित्तल सर कषाय कटुक पाके कटु रूक्ष पर लघु भग्नसन्धानकृत् वृष्य सूक्ष्म स्वर्य रसायन दीपन पिच्छिल बल्य (सन्) कफवातव्रणापची मेदोमेहाश्म वातान् क्लेदकुष्ठाममारुतान् च पिडिकाग्रन्थिशोफार्शो गण्डमालाकृमीन् जयेत् ॥

ગૂગળ સ્વચ્છ, કડવો, ગરમ વીર્યવાળો, પિત્ત કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, તૂરો, તીખો, પાકમાં પણ તીખો, રૂક્ષ, બહુ જ હલકો, ભાંગેલાને સાંધનાર, મૈથુનની શક્તિ વધારનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર માટે સારો, રસાયનરૂપ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ચીકણો અને બળ આપનાર હોઈ કફ, વાયુ, વ્રણ, ગંડમાળાની જ એક અવસ્થારૂપ અપચી રોગ મેદ, પ્રમેહ, પથરી, વાયુ, ભદેલપણું, કોઢ, તથા આમવાતને મટાડે છે; તેમ જ ફોલ્લીઓ, ગાંઠ, સોજા, અર્શ, ગંડમાળ, કરમિયાં તથા જંતુઓને મટાડે છે. ૩૭–૩૯

माधुर्याच्छमयेद् वातं कषायत्वाच्च पित्तहा ।
तिक्तत्वात्कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ॥ ४० ॥

अन्वय—गुग्गुलु माधुर्यात् वात शमयेत् च कषाय रसात् पित्तहा (अस्ति) तिक्तत्वात् (च) कफजित् (अस्ति, इत्यत) सर्वदोषहा (कथ्यते) ॥

ગૂગળ મધુર હોવાથી વાયુને શમાવે છે, તૂરો હોવાથી પિત્તને મટાડે છે અને કડવો હોવાથી કફને જીતે છે, એમ ગૂગળ ત્રણે દોષને હણનાર કહેવાય છે. ૪૦

નવાજૂના ગૂગળની ઓળખ તથા ગુણો

स नवो बृंहणो वृष्यः पुराणस्त्वतिलेखनः ।
स्निग्धः काञ्चनसंकाशः पक्वजम्बूफलोपमः ॥४१॥
नूतनो गुग्गुलुः प्रोक्तः सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिलः ।

अन्वय—स (चेत्) नव बृंहण (च) वृष्य (भवति), पुराण तु अतिलेखन (उक्त), य तु स्निग्ध काञ्चनसंकाश पक्वजम्बूफलोपम सुगन्धि पिच्छिल (स्यात्) ॥ नूतन प्रोक्त ॥

તે ગૂગળ જો નવો હોય તો પુષ્ટિ આપે છે અને મૈથુનની શક્તિ વધારે છે, જૂનો હોય તો તે મળોને બહુ જ ઉખેડે છે, જે ગૂગળ સ્નિગ્ધ, સોના જેવા રંગવાળો, પાકેલા જાંબુ જેવો, સુગંધી અને ચીકણો હોય તે નવો કહેવાય છે. ૪૧,૪૨

शुष्को दुर्गन्धकश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णकः ॥ ४२ ॥
पुराणः स तु विज्ञेयो गुग्गुलुर्वीर्यवर्जितः ॥४३॥

अन्वय—(य तु) शुष्क च दुर्गन्धक त्यक्तप्रकृतिवर्णक गुग्गुलु वीर्यवर्जित (स्यात्) स पुराण विज्ञेय ॥

પણ જે ગૂગળ સૂકો તથા દુર્ગંધી હોય અને જેમાં સ્વાભાવિક ગુણ, વર્ણ અને સામર્થ્ય ન રહ્યા હોય, તેને જૂનો સમજવો.

ગૂગળ સેવનારે શું ત્યજવું?

अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यवायं श्रममातपम् ।
मद्यं रोषं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थी पुरसेवकः ॥ ४४ ॥

अन्वय.–पुरसेवक. सम्यक् गुणार्थी (चेत् तर्हि) अम्लं तीक्ष्णम् अजीर्णं च व्यवायं श्रमम् आतपं मद्यं च रोषं त्यजेत् ॥

ગૂગળનું સેવન કરનારાને જો તેનો પૂરેપૂરો લાભ લેવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે ખાટા, તીક્ષ્ણ, કાચા કે ન પચે તેવા પદાર્થ, મૈથુન, પરિશ્રમ, તડકો, મદ્ય અને રોષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૪૪

દેવદારના ગુંદરરૂપ ધૂપનાં નામો તથા ગુણો

श्रीवासः सरलस्रावः श्रीवेष्टो वृक्षधूपकः ।
श्रीवासो मधुरस्तिक्तः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥४५
पित्तलो वातमूर्धाक्षिस्वररोगकफापहः ।
रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् ॥ ४६ ॥

अन्वयः–श्रीवास सरलस्राव श्रीवेष्ट वृक्षधूपकः (इति नामानि, गुणाश्च–) श्रीवास मधुर. तिक्तः स्निग्धोष्ण तुवर. सर पित्तल (सन्) वातमूर्धाक्षिस्वररोगकफापह रक्षोघ्नः स्वेददौर्गन्ध्ययूकाकण्डूव्रणप्रणुत् (अस्ति)

શ્રીવાસ,[1] સરલસ્રાવ,[2] શ્રીવેષ્ટ[3] અને વૃક્ષધૂપક[4] એટલાં દેવદારના ગુંદરનાં સંસ્કૃત નામો છે; એ ગુંદર મધુર, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગરમ, તૂરો, ઝાડો ઉતારનાર અને પિત્ત કરનાર હોઈ વાયુ, માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, સ્વરભંગાદિ રોગ, કફ, રાક્ષસની પીડા, પસીનો, દુર્ગંધ પણું, જૂ, ચળ તથા વ્રણ મટાડે છે. ૪૫,૪૬

૧. श्रिया वास., अस्मिन् वा–લક્ષ્મીના રહેઠાણ રૂપ અથવા લક્ષ્મીનું જેમાં રહેઠાણ છે, તેથી શ્રીવાસ–દેવદારનો ગુંદર.

૨. सरलस्य–देवदारुवृक्षस्य स्राव –द्रव –દેવદારના ઝાડનો જે રસ હોય છે. તેથી સરલસ્રાવ–દેવદારનો ગુંદર.

૩. श्रिय.–श्रीसंज्ञकस्य देवदारुवृक्षस्य वेष्टो–निर्यासः–શ્રીનામે કહેવાતા દેવદારનો જે રસ હોય છે, તેથી શ્રીવેષ્ટ–દેવદારનો ગુંદર.

૪. वृक्षस्य–देवदारो. धूपः ततः स्वार्थे कन्–દેવદારના ઝાડનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી વૃક્ષધૂપક–દેવદારનો ગુંદર.

રાળનાં નામો તથા ગુણો

रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च स. ॥ ४७ ॥
रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् ।
दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः ।
ग्रहभग्नाग्निदग्धाश्रीशूलातीसारनाशनः ॥ ४८ ॥

अन्वय –रालः तु शालनिर्यास. तथा सर्जरसः स्मृत, तथा देवधूपः यक्षधूपः च स. सर्जरसः स्मृत । (इति नामानि, गुणाश्च–) राल हिम. गुरु. तिक्तः कषायः ग्राहक (सन्) दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः हरेत्, (तथा च) ग्रहभग्नाग्निदग्धाश्रीशूलातीसारनाशन ॥

રાલ,[1] શાલનિર્યાસ,[2] સર્જરસ,[3] દેવધૂપ,[4] યક્ષધૂપ[5] અને સર્વરસ[6] એટલાં રાળનાં સંસ્કૃત નામો છે. રાળ ટાઢી, ભારે, કડવી, તૂરી અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ દોષ, લોહીનાં દરદ, પસીનો, રતવા, તાવ, વ્રણ, પગ ફાટે છે તે રૂપ–વિપાદિકા નામનું પગનું દરદ, ગ્રહો કે ભૂતપ્રેત, ભાગેલું અગ્નિદાહ, અલક્ષ્મી, શૂળ તથા અતિસાર–ઝાડાને મટાડે છે. ૪૭,૪૮

૧. राति–ददाति सुखम् अलक्ष्मीनाशनेन, रा दाने–बाहुलकात् लक्–જે અલક્ષ્મીનો નાશ કરી સુખ આપે છે, તેથી રાલ–રાળ.

૨. शालस्य निर्यासः–સાગના ઝાડનો જે રસ હોય છે, તેથી શાલનિર્યાસ–રાળ.

૩. सर्जस्य–सालवृक्षस्य रस –સાગના ઝાડનો રસ હોવાથી સર્જરસ–રાળ.

૪. देवानां धूप –દેવોનો જે ધૂપ ગણાય છે, તેથી દેવધૂપ–રાળ.

૫. यक्षान् धूपयति–धूप सन्तापे–' आयादय आर्धधातुके वा '–कर्मण्यण्–યક્ષોને પીડા કરે, હાંકી કાઢે છે, તેથી યક્ષધૂપ–રાળ.

૬. सर्वं रस्यते–आस्वाद्यते–रस आस्वादने–चुरादि अदन्त ण्यन्त, घञ्, अच् वा, यद्वा सर्वे रसा अस्मिन् नानाकृतिगन्धवत्त्वात्–જેનો સર્વ લોકો સ્વાદ અનુભવે છે અથવા જેની આકૃતિ તથા ગંધ અનેક જાતનાં હોવાથી જેમાં બધા રસો જણાય છે, તેથી સર્વરસ–રાળ.

કિંદરૂનાં નામો તથા ગુણો

कुन्दुरुस्तु मुकुन्दः स्यात्सुगन्धः कुन्द इत्यपि ।
कुन्दुरुर्मधुरस्तिक्तस्तीक्ष्णस्त्वच्यः कटुर्हरेत् ।
ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान् ॥ ४९ ॥

अन्वय.–कुन्दुरुः तु मुकुन्दः सुगन्धः कुन्दः इत्यपि स्यात्, कुन्दुरुः मधुरः तिक्तः तीक्ष्णः त्वच्यः कटुः (सन्) ज्वरस्वेदग्रहालक्ष्मीमुखरोगकफानिलान् हरेत् ॥

કુંદુરુ,[1] મુકુંદ,[2] સુગંધ[3] અને કુંદ[4] એટલાં કિંદરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. કિંદરુ મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, ચામડીને સારો અને તીખો હોઈ તાવ, પસીનો, ગ્રહ–ભૂત અલક્ષ્મી, મોઢાના રોગ, કફ તથા વાયુને મટાડે છે. ૪૯

૧. कुं–भूमिम् उनत्ति–क्लिन्नति–उन्दी क्लेदने–'जन्वादयश्च'–इत्युणादिप्रत्ययान्तः साधु –જે જમીનને ભીની કરે છે, તે કુંદુરુ–કિંદરુ–સલ્લકીગુંદર.

૨. मुक्तिं ददाति ग्रहभूतेभ्यो मुखरोगादिभ्यश्चेति मुकुन्द.–डुदाञ् दाने 'आतोऽनुपसर्गे'ति क –पृषोदरादि –જે ગ્રહ–ભૂતના વળગાડથી તથા મોઢાના રોગ વગેરેથી માણસને છોડાવે છે, તેથી મુકુંદ–કિંદરુ–સલ્લકીગુંદર.

૩. सुष्ठु गन्धो यस्य स –सुगन्धः–જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ–કિંદરુ–સલ્લકીગુંદર.

૪. कुं–भूमिम् उनत्ति क्लिद्यति–उन्दी क्लेदने–कर्मण्यण्–शकन्ध्वादि –જે જમીનને ભીની રાખે છે, તેથી કુંદ–કિંદરુ–સલ્લકીગુંદર.

શિલારસ–લોબાનનાં નામો

सिल्हकस्तु तुरुष्कः स्याद्यतो यवनदेशजः ।
कपितैलं च संख्यातस्तथा च कपिनामकः ॥५०॥

अन्वय –सिल्हक तुरुष्क स्यात्, यत यवनदेशज (अस्ति), कपितैलं तथा च कपिनामक संख्यात ॥

શિલારસ યવનોના દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેનુ 'તુરુષ્ક' એવું નામ છે. સિલ્હક,[1] તુરુષ્ક,[2] યવનદેશજ,[3] કપિતૈલ[4] અને કપિનામક[5]–એટલા શિલારસનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૫૦

૧. स्निह्यति–मधुरत्वात्, वृष्यत्वाच्च–स्निह प्रीतौ–अन्तर्भावितण्यर्थात् बाहुलकात् लक्–पृषोदरादिः, ततः स्वार्थे कन्–જે મધુર તથા વીર્યવર્ધક હોવાથી લોકોને પોતાના પર પ્રીતિ કરાવે છે. તેથી સિલ્હક–શિલારસ–લોબાન.

૨. तुतोर्ति–त्वरां करोति शुक्रकान्तिवृद्धौ ज्वरादिनाशने च, तुर त्वरणे–बाहुलकादुम् गुणाभावश्च स्वार्थे कन्–જે વીર્ય તથા કાંતિ વધારવા અને તાવ વગેરેનો નાશ કરવા ઉતાવળ કરે–ઝડપી અસર કરે છે, તેથી તુરુષ્ક–શિલારસ–લોબાન.

૩. यवनानां देशः यवनदेशः 'तत्र जातः'–'सप्तम्यां जनेर्डः'–યવન લોકોના દેશ–તુર્કસ્તાન વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યવનદેશજ–શિલારસ–લોબાન.

૪. कपीनां तैलम्–अर्थात् कपिभिः शिलाना दारणेन निष्पादितं तैलम्–વાંદરાઓએ શિલાઓ તોડીને ઉપજાવેલ તેલરૂપ હોવાથી કપિતૈલ–શિલારસ–લોબાન.

૫. कपेर्नाम यस्य सः–વાંદરાનાં જેટલાં નામો છે, તેટલાં નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી કપિનામક–શિલારસ–લોબાન.

શિલારસ–લોબાનના ગુણો

सिल्हकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् ।
वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः ॥५१॥

अन्वयः–सिल्हकः कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः शुक्रकान्तिकृत् वृष्यः कण्ठ्यः स्वेदकुष्ठज्वरदाहग्रहापहः (अस्ति)॥

શિલારસ–લોબાન તીખો, મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, કાંતિ આપનાર, શક્તિ આપનાર, કંઠને હિતકારી અને પસીનો, કોઢ, તાવ, દાહ તથા ગ્રહ ભૂતનો નાશ કરે છે. ૫૧

જાયફળનાં નામો તથા ગુણો

जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि ।
जातीफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु ॥५२
कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहम् ।
निहन्ति मुखवैरस्यं मलदौर्गन्ध्यकृष्णताः ।
कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः ॥५३॥

अन्वयः–जातीफलं जातिकोशं मालतीफलम् इत्यपि (कथ्यते नामभिः): जातीफलं रसे तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहं (सत्) मुखवैरस्यं मलदौर्गन्ध्यकृष्णताः कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुजः निहन्ति ॥

જાતીફલ,[1] જાતિકોશ[2] અને માલતીફલ[3] એટલાં જાયફળનાં સંસ્કૃત નામો છે. જાયફળ રસમાં કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું, તીખું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, સ્વરને હિતકારી અને કફ તથા પવનનો નાશ કરે છે; તેમ જ મોઢાનુ વિરસપણું, મળ, દુર્ગંધપણું, કાળાશ, કૃમિ, ઉધરસ, ઊલટી, શ્વાસ, શોષ, સળેખમ અને હૃદયનાં દરદોને મટાડે છે. ૫૨,૫૩

૧. जात्याः फलं जातीफलम्–જાઈનું ફળ હોવાથી જાતીફલ–જાયફળ.

૨ जाते कोश इव जातिकोशम्–જાઈનો જાણે કોશ હોય તેવું હોય છે તેથી જાતિકોશ–જાયફળ

૩ मालत्या फलम् मालतीफलम्–માલતી એટલે જાઈનું ફળ હોવાથી માલતીફલ–જાયફળ

જાવંત્રીના નામો તથા ગુણો

जातीफलस्य त्वक् प्रोक्ता जातीपत्री भिषग्वरैः ।
जातीपत्री लघु स्वादु कटूष्णा रुचिवर्णकृत् ।
कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥ ५४ ॥

अन्वय–जातीफलस्य त्वक् भिषग्वरैः जातीपत्री प्रोक्ता जातीपत्री लघु स्वादु कटूष्णा रुचिवर्णकृत् कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा (अस्ति) ॥

જાયફળની છાલને ઉત્તમ વૈદ્યોએ જાતીપત્રી[1] કહી છે જાવંત્રી હલકી, મધુર, કડવી, ગરમ, રુચિ કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને કફ, ઉધરસ, ઊલટી શ્વાસ, તરશ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે ૫૪

૧ जातेः पत्री जातीपत्री–જાયફળની છાલ, તે જાતીપત્રી–જાવંત્રી

લવિંગના નામો તથા ગુણો

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं श्रीप्रसूनकम् ।
लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् ॥ ५५ ॥
दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत् ।
तृष्णां छर्दिं तथाऽऽध्मानं शूलमाशु विनाशयेत् ॥ ५६ ॥
कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं क्षपयति ध्रुवम् ॥ ५७ ॥

अन्वय–लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञं श्रीप्रसूनकम् (इति नामानि गुणाश्च–) लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमं दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत् (अस्ति अपि च) तृष्णां छर्दिं तथा आध्मानं शूलम् आशु विनाशयेत् च कासं श्वासं च हिक्कां च क्षयं ध्रुवं क्षपयति ॥

લવંગ,[1] દેવકુસુમ,[2] શ્રીસંજ્ઞ[3] અને શ્રીપ્રસૂનક[4] એટલા લવિંગના* સંસ્કૃત નામો છે લવિંગ તીખું કડવું, હલકું, નેત્રને હિતકારી, ટાઢું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર અને કફ, પિત્ત, લોહીના રોગ, તરશ, ઊલટી, આફરો, શૂળ, ઉધરસ, શ્વાસ, હેડકી અને ક્ષયને અવશ્ય મટાડે છે

* વૈદ્યો લવિંગને ઉષ્ણ પાચક કફ દૂર કરનાર અને આમ બેસાડનાર ગણે છે તેમ જ પેટની ચૂંક બેસાડવાને તેમજ તરશ છિપાવવાને અને ફોલગી વાયુ વગેરેને બંધ કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે

૧ लुनाति–छिनत्ति कफं पित्तं चापि, लूञ् छेदने, 'तरत्यादिभ्यश्च' (उणा १–१२०) इत्यच्–જે કફનો તથા પિત્તનો પણ નાશ કરે છે, તેથી લવંગ–લવિંગ

૨ देवानां कुसुमं यद्वा कुसुमेषु देव इव, राजदन्तादि यद्वा देवयोग्यं कुसुमं देवकुसुमम्–જે દેવોનું ફૂલ ગણાય છે અથવા ફૂલોમાં દેવ જેવું છે અથવા દેવોને યોગ્ય ફૂલ છે તેથી દેવકુસુમ–લવિંગ

૩ श्रियः संज्ञा यस्य तत्–લક્ષ્મીના જેટલા નામ છે, તેટલા નામ ધરાવે છે તેથી શ્રીસંજ્ઞ–લવિંગ

૪ श्रिया प्रसूनं ततः स्वार्थे कन्–લક્ષ્મીનું પુષ્પ ગણાય છે તેથી શ્રીપ્રસૂનક–લવિંગ

જાડી એલચીના નામો

एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः ॥ ५८ ॥

अन्वय–एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटा अपि च भद्रैला बृहदेला च चन्द्रबाला च निष्कुटिः (इति नामानि) ॥

એલા,[1] સ્થૂલા,[2] બહુલા,[3] પૃથ્વીકા,[4] ત્રિપુટા,[5] ભદ્રૈલા,[6] બૃહદેલા,[7] ચંદ્રબાલા[8] અને નિષ્કુટિ[9] એટલા જાડી એલચીના સંસ્કૃત નામો છે ૫૮

૧ एलयति–प्रेरयति वह्निम् उष्णत्वात्–इल प्रेरणे, पचाद्यच् टाप्–જે ઉષ્ણ અથવા ગરમ હોવાથી જઠરાગ્નિને પ્રેરણા આપે છે પ્રદીપ્ત કરે છે–તેથી એલા–એલચી

૨ स्थूलयति–वृद्धिं प्राप्नोति स्थूल बृंहणे पचाद्यच्–જે ઘણી જાડી હોય છે તેથી સ્થૂલા–મોટી એલચી

૩ बहूनि बीजानि लाति–ददाति, ला दाने–आदाने च 'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે ઘણાં બિયાં આપે છે અથવા ધારણ કરે છે તેથી બહુલા–મોટી એલચી

૪ प्रथते–प्रख्याता भवति विस्तारे गुणैर्वा–प्रथ प्रख्याने कफरीकादयश्च इति साधु–જે વિસ્તારમાં અથવા ગુણોથી પ્રખ્યાત છે તેથી પૃથ્વીકા–મોટી એલચી

૫ त्रीणि पुटानि यस्याः सा–જેને ત્રણ પડ (છાલના ત્રણ ભાગ) હોય છે તેથી ત્રિપુટા–એલચી

૬ भद्रा चासौ एला–જે કલ્યાણ તથા સુખકારક હોઈ દીપન છે, તેથી ભદ્રૈલા–મોટી એલચી

૭ बृहती चासौ एला–જે ઘણી મોટી હોય છે, તેથી બૃહદેલા–મોટી એલચી

૮ चन्द्रस्य–कर्पूरस्य बाला इव–कर्पूरगन्धित्वात्–

જેની ગંધ કપૂર જેવી હોવાથી જાણે કપૂરની છોકરી હોય, તેવી છે, તેથી ચંદ્રમાલા–મોટી એલચી.

૯. निष्क्रान्ता कुटि –कौटिल्यम् अस्या, यद्वा निष्क्रान्ता कुटे–જેની વાંકાઈ નક્કી થયેલી હોય છે અથવા પર્ણની ઝૂંપડીમાંથી જે નીકળે છે, તેથી નિષ્કુટિ–મોટી એલચી

જાડી એલચીના ગુણો

स्थूलैला कटुका पाके रसे चानलकृल्लघुः ।
रूक्षोष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषापहा ॥५९॥
हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् ॥ ६० ॥

अन्वय –(गुणाश्च–) स्थूला एला पाके रसे च कटुका अनलकृत् लघु रूक्षा उष्णा श्लेष्मपित्तास्रकण्डूश्वासतृषापहा हृल्लासविषबस्त्यास्यशिरोरुग्वमिकासनुत् (अस्ति) ॥

જાડી એલચી પાકમાં અને રસમાં તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી, રૂક્ષ, ગરમ અને કફ, પિત્ત, લોહીના દરદ, ચળ, શ્વાસ, તરશ ઊબકા કે મોળ, ઝેર, મૂત્રાશયના રોગ, મોઢાના રોગ, માથાના રોગ, ઊલટી તથા ઉધરસને મટાડે છે. ૫૯,૬૦

ઝીણી કાગદી એલચીના નામો તથા ગુણો

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी द्राविडी त्रुटिः ।
एला सूक्ष्मा कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत् ।
रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी मता ॥ ६१ ॥

अन्वय –सूक्ष्मा उपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी द्राविडी त्रुटि (इति नामानि, गुणाश्च–) सूक्ष्मा एला रसे तु कटुका शीता लघ्वी वातहरी कफश्वासकासार्शोमूत्रकृच्छ्रहृत् मता ॥

સૂક્ષ્મૈલા,[1] ઉપકુંચિકા,[2] તુત્થા,[3] કોરંગી,[4] દ્રાવિડી[5] અને ત્રુટિ[6] એટલા ઝીણી એલચીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઝીણી એલચી રસમાં તીખી, ટાઢી, હલકી અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર મનાઈ છે.

૧ सूक्ष्मा चासौ एला सूक्ष्मैला–ઝીણી એલચી

૨. उपकुञ्चति–कौटिल्यं अल्पतां च गच्छति–कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयो –ण्वुल्–જે વાંકાઈને તથા સૂક્ષ્મપણાને પામે છે, તેથી ઉપકુંચિકા–ઝીણી એલચી.

૩. तुदति–व्यथयति कफादीन्–तुद व्यथने, 'पातृतुदि०'(उणा० २–७) इति थक्–જે કફ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી તુત્થા–ઝીણી એલચી.

૪. कुरति–शब्दं करोति वायुरूपम्, वायुहरत्वात्, कुर शब्दे, बाहुलकादङ्गच्, गौरादित्वाद् ङीष्–જે વાયુ હરનાર હોવાથી અપાનવાયુનો શબ્દ કરાવે છે, તેથી કોરંગી–ઝીણી એલચી.

૫. द्रविड देशे भवा–भवार्थे अण् ङीप् च–જે દ્રવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રાવિડી–ઝીણી એલચી.

૬. त्रुट्यन्ते–छिद्यन्ते कफादयोऽनया–त्रुट छेदे 'इगुपधात्' इति (उणा० ४–१२०) इन्–જેનાથી કફ વગેરે કપાય છે, નાશ કરાય છે, તેથી ત્રુટિ–ઝીણી એલચી.

જાડી તજનાં નામો તથા ગુણો

त्वक्पत्रं च वराङ्गं स्याद् भृङ्गं चोचं तथोत्कटम् ।
त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तं च रूक्षकम् ॥ ६२
पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूवामारुचिनाशनम् ।
हृद्बस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत् ॥ ६३ ॥

अन्वय –त्वक्पत्र च वराङ्ग भृङ्ग चोच तथा उत्कट स्यात् । त्वच लघु उष्ण कटुक, स्वादु तिक्त च रूक्ष पित्तल कफवातघ्न कण्डूवामारुचिनाशन हृद्बस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत् (अस्ति) ॥

ત્વક્પત્ર,[1] વરાંગ,[2] ભૃંગ,[3] ચોચ,[4] અને ઉત્કટ[5] એટલાં જાડી તજનાં સંસ્કૃત નામો છે જાડી તજ હલકી, ગરમ, તીખી, મધુર, કડવી, રૂક્ષ અને પિત્ત કરનાર હોઈ કફ, વાયુ ચળ, અપક્વ રસ (આમ) તથા અરુચિને તેમજ હૃદયના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, અરશ, કૃમિ, સળેખમ તથા વીર્યને પણ હરે છે

૧. त्वक् इव पत्रं यस्य तत्–જેનું પાંદડું છાલ જેવું હોય છે, તેથી ત્વક્પત્ર–તજ.

૨. वरम् अङ्गं यस्य तत्–જેનું અંગ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેથી વરાંગ–તજ.

૩. बिभर्ति उष्णतादिगुणान्, भृञ् भरणे 'भृञ्शिभ्यां गन् च' (उणा. १–१२५) इति गन्–જે ઉષ્ણતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ભૃંગ–તજ.

૪. प्रशस्त चोच–त्वक् अस्ति अस्य–अर्शआद्यच्–જેની છાલ ઉત્તમ હોય છે, તેથી ચોચ–તજ

૫. अधिकगन्धवत्त्वात् उत्कट–'सम्प्रोदश्च कटच्' अतिशय વધારે ગંધવાળી હોવાથી ઉત્કટ–તજ

પાતળી તજનાં નામો તથા ગુણો

त्वक् स्वाद्वी तु तनुत्वक् स्यात्तथा दारुसिता मता ।
उक्ता दारुसिता स्वाद्वी ति[illegible] चानिलः[illegible]
सुरभिः शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषापहा ॥ ६४ ॥

अन्वय –स्वाद्वी तु त्वक् तनुत्वक् स्यात् तथा दारुसिता मता । दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता सुरभि शुक्रला वर्ण्या

अनिलपित्तहृत् च मुखशोषतृषापहा उक्ता ॥

ત્વક્,[1] સ્વાદ્વી,[2] તનુત્વક્[3] અને દારુસિતા[4] એટલાં પાતળી તજનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાતળી તજ મધુર, કડવી, તીખી, સુગંધી. વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને વાયુ, પિત્ત, મોઢાનો શોષ તથા તરશને મટાડનાર છે.

૧. त्वचति-संवृणोति-वायुपित्तादीन्-त्वच संवरणे-क्वप् વાયુ, પિત્ત વગેરેને જે ઢાંકી દે છે, તેથી ત્વક્-પાતળી તજ.

૨. स्वद्यते-आस्वाद्यते जनैः मधुरत्वात् सुरभित्वाच्च-स्वद आस्वादने-उण्-' वातो० '-इति ङीप्-સુગંધી હોવાથી લોકો જેનો સ્વાદ લે છે, તેથી સ્વાદ્વી-તજ.

૩. तनुश्चासौ त्वक्, तनुस्त्वक् यस्या वा-પાતળી છાલરૂપ છે અથવા જેની છાલ પાતળી હોય છે, તેથી તનુત્વક્-પાતળી તજ.

૪. दारुण्या सिता, दारुणि सितेव वा माधुर्यात्-લાકડાંરૂપ સાકર અથવા લાકડામાં જાણે સાકર હોય તેવી મધુરતા ધરાવે છે, તેથી દારસિતા-પાતળી તજ.

તમાલપત્રનાં નામો તથા ગુણો

पत्रं तमालपत्रं च तथा स्यात् पत्रनामकम् ।
पत्रकं मधुरं किंचित्तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं लघु ।
निहन्ति कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान् ॥६६॥

अन्वय-पत्र च तमालपत्र तथा पत्रनामकम् (इति नामानि, गुणाश्च-) पत्रक मधुर किंचित् तीक्ष्णोष्ण पिच्छिल लघु (सत्) कफवातार्शोहृल्लासारुचिपीनसान् निहन्ति ॥

પત્ર,[1] તમાલપત્ર[2] અને પત્રનામક[3] એટલાં તમાલપત્રના સંસ્કૃત નામો છે. તમાલપત્ર મધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ તથા ગરમ, ચીકણું, હલકું અને કફ, વાયુ, અરશ ઊબકા કે મોળ, અરુચિ તથા સળેખમને મટાડનાર છે ૬૬

૧. पतन्ति-गच्छन्ति नाशमनेन कफादयः, पत्लृ पतने 'दाम्नी०' इत्यनेन करणे ष्ट्रन्-જેનાથી કફ આદિના રોગો નાશ પામે છે તેથી પત્ર-તમાલપત્ર.

૨. तमालस्य पत्रम्-તમાલના પાનરૂપ જે હોય છે, તેથી-તમાલપત્ર.

૩. पत्रम् इति नाम यस्य तत्-જેનું નામ પત્ર એટલે પાંદડાંનાં જેટલા નામ છે, તે બધાંય નામ તમાલપત્રનાં પણ છે, તેથી તે પત્રનામક કહેવાય છે.

નાગકેસરનાં નામો

नागपुष्पः स्मृतो नागः केसरो नागकेसरः ।
चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कथितः काञ्चनाह्वयः ॥६७

अन्वय-नागपुष्प नागः केसर. नागकेसर. स्मृतः (तथा च स एव) चाम्पेय. नागकिञ्जल्कः काञ्चनाह्वयः कथित. ॥

નાગપુષ્પ,[1] નાગ,[2] કેસર,[3] નાગકેસર,[4] ચાંપેય,[5] નાગકિંજલ્ક[6] અને કાંચનાહ્વય[7]-(સોનાનાં નામવાળો) એટલાં નાગકેસરનાં* સંસ્કૃત નામો છે. (આ શબ્દો જ્યારે તેનાં ફૂલને લાગુ પાડવામાં આવે, ત્યારે નપુંસક લિંગમાં વપરાય છે.) ૬૭

૧. नागगन्धयुक्तं हस्तिमदगन्धयुक्तं वा पुष्पं यस्य स-જેનું ફૂલ સર્પ જેવી ગંધવાળું અથવા હાથીના મદ જેવી ગંધવાળું હોય છે, તેથી નાગપુષ્પ-નાગકેસર.

૨. न गच्छति इति अग -'अन्येष्वपि०' इति ड, न अग. ज्वरादिनाशनार्थम्, यद्वा नगे पर्वते भवः, 'तत्र भव' इत्यण्, नाग-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા નથી જતુ એમ નહિ, પણ જે અવશ્ય જાય છે અથવા પહાડોમા જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નાગ-નાગકેસર

૩. केसरा सन्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેને કેસરા-તાંતણા હોય છે, તેથી કેસર-નાગકેસર.

૪. नागाख्या केसरा सन्ति यस्य-જેના કેસરા નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકેસર.

૫. चम्पाया अपत्यं पुमान् 'स्त्रीभ्यो ढक्'-ચંપા નામની નદીનુ સંતાન એટલે તે નદીના કિનારે ખાસ થાય છે. તેથી ચાંપેય-નાગકેસર

૬. नागाख्या किञ्जल्का केसरा यस्य स-જેના કેસરા નાગ નામે કહેવાય છે, તેથી નાગકિંજલ્ક-નાગકેસર.

૭. काञ्चनस्य आह्वयो यस्य-સોનાના જેટલાં નામો છે, તેટલા નામે જે કહેવાય છે, તેથી કાંચનાહ્વય-નાગકેસર.

---

* અન્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રોમાં નાગકેસરનાં સૂકવેલા ફૂલને વાટીને ઘી સાથે મેળવીને દૂઝતા અરશ તેમજ પગના તળિયાંમાં થતી બળતરા મટાડવા ભલામણ કરી છે: અને આ ઝાડની છાલ તથા મૂળિયાં પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચનશક્તિ વધે છે અને બીજમાંથી કચરીને કાઢેલું તેલ [illegible] ધિવા પર વાપરવા જણાવેલ છે.

નાગકેસરના ગુણો

नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघ्वामपाचनम् ।
ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनम् ।
दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् ॥ ६८ ॥

अन्वय –नागपुष्पं कषायोष्णं रूक्षं लघु आमपाचनं ज्वरकण्डूतृषास्वेदच्छर्दिहृल्लासनाशनं दौर्गन्ध्यकुष्ठवीसर्पकफपित्तविषापहम् (अस्ति) ॥

નાગકેસર તૂરું, ગરમ, રૂક્ષ, હલકું, અપકવને પકાવનાર અને તાવ, ચળ, તરશ, પસીનો, ઊલટી, ઊબકા કે મોળ, દુર્ગંધપણું, કોઢ, રતવા, કફ, પિત્ત તથા ઝેરને મટાડે છે.

ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકનાં લક્ષણ

त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ।
नागकेसरसंयुक्तं चातुर्जातकमुच्यते ॥ ६९ ॥

अन्वय –त्वक्-एलापत्रकैः तुल्यैः त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् उच्यते, नागकेसरसंयुक्तं (तत्) चातुर्जातकम् उच्यते ॥

તજ, એલચી અને તમાલપત્ર સમભાગે ભેગા કરવાથી તે ત્રિસુગંધી[1] અથવા ત્રિજાતક[2] કહેવાય છે અને તેઓમાં નાગકેસર પણ જોડવાથી તે ચાતુર્જાતક[3] કહેવાય છે. ૬૯

૧. त्रीणि सुगन्धानि–त्वगेलापत्राणि तुल्यानि यस्मिन् तत्–તજ, એલચી ને તમાલપત્ર એ ત્રણ સુગંધી પદાર્થો જેમાં સરખા ભાગે મળ્યા હોય, તે ત્રિસુગન્ધિ.

૨. त्रिभिः जातं त्रिजातं, ततः स्वार्थे कन्–તજ, એલચી ને તમાલપત્ર એ ત્રણેથી બનેલું–ત્રિજાતક.

૩. चतुर्भिः –त्वगेलापत्रकनागकेसरैः जातम्, ततः स्वार्थे च कन् प्रज्ञादण्–તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ ચાર ભેગા મળી બનેલું હોય, તે ચાતુર્જાતક

ત્રિજાતક અને ચાતુર્જાતકના ગુણો

तद् द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् ।
लघु पित्ताग्निकृद्वर्ण्यं कफवातविषापहम् ॥ ७० ॥

अन्वय –तद् द्वयं रेचनं रूक्षं तीक्ष्णोष्णं मुखगन्धहृत् कफवातविषापहं लघु पित्ताग्निकृत् वर्ण्यं (अस्ति) ॥

એ ત્રિજાતક તથા ચાતુર્જાતક બંને રેચક, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ મોઢાની દુર્ગંધ, કફ, વાયુ તથા ઝેરને મટાડે છે; હલકાં છે, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર છે અને વર્ણ માટે પણ સારા છે. ૭૦

કેસરનાં નામો

कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं बाह्लीकं शोणिताभिधम् ॥७१॥

अन्वय –कुङ्कुमं घुसृणं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरं सङ्कोचं पिशुनं धीरं बाह्लीकं शोणिताभिधम् (इति नामानि) ॥

કુંકુમ,[1] ઘુસૃણ,[2] રક્ત,[3] કાશ્મીર,[4] પીતક,[5] વર,[6] સંકોચ,[7] પિશુન,[8] ધીર,[9] બાહ્લીક[10] શોણિતાભિધ[11] એટલાં કેસરનાં સંસ્કૃત નામો છે, તેમ જ જેટલાં કોઈનાં નામો છે તે સઘળાંય કેસરનાં પણ નામો છે. ૭૧

૧. 'कुङ्कुम्' इति शब्दः वाचकत्वेन अस्ति अस्य-अर्शआद्यच्, यद्वा कुङ्कयते–आदीयते शिरोरुग्व्रणादि-नाशनार्थं जनैः–कुङ आदाने, बाहुलकादुमच् 'आर्ध०' इत्यत्र 'तुम्' इति योगविभागात्तुम्–'કુંકુ' એવો શબ્દ જેનો કહેનાર છે અથવા માથાનો રોગ, વ્રણ આદિ મટાડવા લોકો જેને સ્વીકારે છે, તેથી કુંકુમ–કેસર

૨. घुष्यते कटुत्वादिगुणविशेषोऽनेन, घुषिर् शब्दे औणादिक ऋणक् बाहुलकात्, पृषोदरादित्वात् ष- सत्व, यद्वा–घुस्यते अनेन अङ्ग, घुसन–कान्ति करोति वे घुसृण, 'घृणतृण०' (उणा० १८६) इति च निरन्वय इति हैमटीकायाम्–તીખાશ વગેરે ગુણોને જે જણાવે છે અથવા જેનાથી શરીરે લેપન કરાય છે અથવા શરીરની કાંતિને જે કરે છે, તેથી ઘુસૃણ–કેસર

૩. रज्यते स्म रागं करोति स्म–रञ्ज रागे, 'गत्यर्थान्' इति कर्तरि क्त –જે રંગી દે છે, તેથી રક્ત–કેસર

૪. कशति कश्यते वा कश शब्दे, 'कशेर्मुट् च' इत्यौणादिरीरन्–कश्मीरेषु भवम्, अण्–કશ્મીર દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાશ્મીર–કેસર

૫. पीत–पीतवर्णं कायति–कथयति, कै शब्दे 'आतोऽनुपसर्गे–' इति क –જે પીળા રંગને જણાવે છે, તેથી પીતક–કેસર

૬. व्रियते–स्वीक्रियते वमिव्यङ्गादिरोगवारणार्थम्-वृञ् वरणे, 'ग्रहवृ०' इत्यप्–ઊલટી, ખીલ વગેરે રોગો મટાડવા લોકો જેને પસંદ કરે છે, તેથી વર–કેસર

૭. सङ्कुच्यते सङ्कोचति वा, यद्वा सङ्कोचयति सङ्कोच्यते वा, कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु-घञ्, अच् वा–જે બીજામાં મિશ્ર કરાય છે, પોતે વાંકાઈ ધારણ કરે છે અથવા દોષોનું કે રોગોનું રોકાણ કરે છે અથવા ઓતરી કાઢવું કરે છે, તેથી સંકોચ–કેસર

૮. पिंशति–अवयवान् प्राप्नोति–पिश अवयवे- 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' इत्युनन्–उणादि –જે અવયવોરૂપે દેખાવ પામે છે, તેથી પિશુન–કેસર

૯. दधाति–धारयति उत्तमं वर्णं गन्धं च–डुधाञ् धारणपोषणयोः–'सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन्' उणादि, 'घुमास्थे'ति

લમ્—જે ઉત્તમ રંગ તથા ગંધ ધારણ કરે છે, તેથી ધીર—કેસર.

૧૦. वल्हते-प्राधान्य याति-वल्ह प्राधान्ये, बाहुल-कादीकन्-वल्हीकदेशे भव 'कन्थादिभ्यश्च' इत्यण्-જે દેશોમાં મુખ્ય ગણાતા બાલ્હીક દેશમાં થાય છે, માટે બાલ્હીક—કેસર.

૧૧ शोणितस्य अभिधा यस्य तत्—લોહીનાં જેટલાં નામો છે, તે નામોથી જે કહેવાય છે, તેથી શોણિતાભિધ—કેસર.

કાશ્મીરી કેસર

काश्मीरदेशजे क्षेत्रे कुङ्कुमं यद्भवेद्धि तत् ।
सूक्ष्मकेसरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥ ७२ ॥

अन्वय –(अथ तज्जातय –) काश्मीरदेशजे क्षेत्रे सूक्ष्मकेसरम् आरक्त पद्मगन्धि यत् कुङ्कुम भवेत् तत् हि उत्तमम् (भवति) ॥

કાશ્મીરદેશના ખેતરમાં જે ઝીણું, રાતું અને કમળ સરખા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે ઉત્તમ હોય છે. ૭૨

બાલ્હીકી કેસર

बाल्हीकदेशसंजातं कुङ्कुमं पाण्डुरं मतम् ।
केतकीगन्धयुक्तं तन्मध्यमं सूक्ष्मकेसरम् ॥ ७३ ॥

अन्वय –बाल्हीकदेशसजात (यत्) पाण्डुर केतकी-गन्धयुक्त सूक्ष्मकेसर कुङ्कुम तत् मध्यम मतम् ॥

બાલ્હીક દેશમાં જે ઝીણું. ધોળાશવાળું અને કેવડા જેવા ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે મધ્યમ મનાય છે. ૭૩

ઈરાની કેસર

कुङ्कुमं पारसीके यन्मधुगन्धि तदीरितम् ।
ईषत्पाण्डुरवर्णं तदधमं स्थूलकेसरम् ॥ ७४ ॥

अन्वय –पारसीके ईषत् पाण्डुरवर्णं मधुगन्धि स्थूल-केसर यत् कुङ्कुमं (भवति) तत् अधमम् ईरितम् ॥

પારસીઓના ઈરાનમાં જે જાડું, જરા ધોળા રંગવાળું અને મધ જેવી ગંધવાળું કેસર થાય છે, તે અધમ કહેલ છે. ૭૪

કેસરના ગુણો

कुङ्कुमं कटुकं स्निग्धं शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् ।
तिक्तं वमिहरं वर्ण्यं व्यङ्गदोषत्रयापहम् ॥ ७५ ॥

अन्वय –(गुणाश्च–) कुङ्कुम कटुक स्निग्ध तिक्त वर्ण्य शिरोरुग्व्रणजन्तुजित् वमिहर व्यङ्गदोषत्रयापहम् (अस्ति) ॥

કેસર તીખું, સ્નિગ્ધ, કડવું, વર્ણને માટે સારું અને માથાનું દરદ, વ્રણ, જીવડાં, ઊલટી, ખીલ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૭૫

ગોરોચનનાં નામો તથા ગુણો

गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना ।
गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा ।
विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥ ७६ ॥

अन्वय –गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना (इति नामानि, गुणाश्च–) गोरोचना हिमा तिक्ता वश्या मङ्गलकान्तिदा विषालक्ष्मीग्रहोन्मादगर्भस्रावक्षतास्रहृत् ॥

ગોરોચના,[1] મંગલ્યા,[2] વંદ્યા,[3] ગૌરી[4] અને રોચના[5] એટલાં ગોરોચનનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોરોચન ટાઢું, કડવું, વશકારક, મંગલકારક, કાંતિદાયક અને ઝેર, અલક્ષ્મી, ગ્રહ–ભૂત, ઘેલછા, ગર્ભસ્રાવ, ક્ષત તથા લોહીનાં દરદને મટાડનાર છે. ૭૬

૧. गो जाता रोचना-गोरोचना—ગાયના કાળજામાં કે કલેજામાં ઉત્પન્ન થતું સુગંધી પિત્ત તે—ગોરોચન.

૨. मङ्गले साधु, 'तत्र साधौ' इति य —જે મંગળમાં ઉત્તમ ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા—ગોરોચન

૩. वन्द्यते मङ्गलार्थिभि, वन्दितु योग्या वा मङ्ग-लत्वात्-वदि अभिवादनस्तुत्यो –'ऋहलोर्ण्यत्'–મંગળ ઇચ્છતા લોકો જેને વંદન કરે છે અથવા જે મંગલકારી હોવાથી વંદન કરવા યોગ્ય છે, તેથી વંદ્યા—ગોરોચન.

૪. गौर वर्णं अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्, गौरा-दित्वाच्च ङीप्—જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી ગૌરી—ગોરોચન

૫. रोचते-प्रकाशते मङ्गलकान्तिप्रदैर्गुणै –મંગળ તથા કાંતિદાયક ગુણો વડે જે પ્રકાશે છે, તેથી રોચના—ગોરોચન.

નખલા તથા નખલીનાં નામો

नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ॥७७॥

अन्वय –नखं व्याघ्रनख व्याघ्रायुध (च) तत् चक्रकारक (प्रोक्तम्), स्वल्प नख नखी हनु हट्टविला-सिनी प्रोक्ता ॥

નખ,[1] વ્યાઘ્રનખ,[2] વ્યાઘ્રાયુધ[3] અને ચક્રકારક[4] એટલાં નખલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. નખી,[1] હનુ[2] અને હટ્ટવિલાસિની[3] એટલા નખલીના (ઝીણા નખલાનાં) નામો છે.

૧. न विद्यते खम् अत्र नखः, नख इव आकृति-रस्ति अस्य–अर्शआद्यच्—જેની આકૃતિ નખ જેવી હોય છે, તેથી નખ—નખલો નામે પ્રાણીજન્ય સુગંધી દ્રવ્ય.

૨. व्याघ्रस्य नखमिव-शुन्नादि -વાઘનો જાણે નખ હોય તેવો આકાર જેનો હોય છે, તેથી વ્યાઘ્ર-નખ-નખલો નામે પ્રાણીજન્ય સુગંધી દ્રવ્ય.

૩. व्याघ्रस्य आयुधमिव-વાઘનું જાણે આયુધ-તેનો નખ હોય તેવો આકાર ધરાવે છે, તેથી વ્યાઘ્રાયુધ-નખલો નામે પ્રાણીજન્ય સુગંધી દ્રવ્ય.

૪. नखाकृतिमत्त्वेन चक्रवत् वेष्टनं करोति-कृ-ण्वुल्-નખ જેવી આકૃતિ ધરાવનાર કોઈ ચક્ર જેવો ગોળ આકાર ધારણ કરે છે, તેથી ચક્રકારક-નખલો.

૧. नखम् अस्ति अस्य-अच्, गौरादि -નખ જેવી આકૃતિ જેની હોય છે, તેથી નખી-નખલી.

૨. हन्ति ग्रहभूतादीन् कफकुष्ठरिपादींश्च-हन्-'भृमृशिङ्गि०' इत्यु -જે ગ્રહ, ભૂત, કફ, કોઢ, ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી હનુ-નખલી.

૩. हट्टे विलसति, हट्ट वा विलासयति इत्येवंशीला, लस्-'सुप्यजातौ०' इति णिनि, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'-દુકાનમાં વિલાસ કરે અથવા તેને જે શોભાવે એવા સ્વભાવની છે, તેથી હટ્ટવિલાસિની-નખલી.

નખલા તથા નખલીના ગુણો

नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत् ।
लघूष्णं शुक्लं वर्ण्यं स्वादु व्रणविषापहम् ॥ ७८ ॥
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत्पाकरसयोः कटुः ॥ ७९ ॥

अन्वय -नखद्वयम्, उष्णं शुक्लं वर्ण्यं स्वादु ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठहृत् लघु व्रणविषापहम् अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कटु (अस्ति) ॥

બન્ને નખલા હલકા, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, મધુર અને ગ્રહ-ભૂત, કફ, વાયુ, લોહીના વિકાર, તાવ, કોઢ, વ્રણ, ઝેર, અલક્ષ્મી તથા મુખના દુર્ગંધપણાને મટાડનાર છે અને પાક તથા રસમાં તીખાં હોય છે. ૭૮,૭૯

સુગંધી વાળાનાં નામો તથા ગુણો

वालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।
वालकं शीतलं रूक्षं लघु दीपनपाचनम् ।
हृल्लासारुचिवीसर्पहृद्रोगामातिसारजित् ॥ ८० ॥

अन्वय -वालं ह्रीबेरं बर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च (इति नामानि, गुणाः-) वालकं शीतलं रूक्षं लघु दीपनपाचनं हृल्लासारुचिवीसर्पहृद्रोगामातिसारजित् (अस्ति) ॥

વાલ,[1] હ્રીબેર,[2] બર્હિષ,[3] ઉદીચ્ય[4] એટલાં વાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે-અને કેશામ્બુનામ-[5]કેશનાં તથા પાણીનાં જેટલાં નામો છે, તે સઘળાં સુગંધીવાળાના પણ નામો છે. વાળો ઠંડો, રૂક્ષ, હલકો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચન હોઈ ઊબકા-મોળ, અરુચિ રતવા, હૃદયના રોગ તથા કાચાંને ખૂબ વહેતા ઝાડાને મટાડનાર છે. ૮૦

૧. वालयति-संवृणाति हृल्लासादीन् रोगान्-वल संवरणे-ण्यन्तात् पचाद्यच्-જે ઊબકા-મોળ વગેરે રોગોને દાબી દે છે, તેથી વાલ અથવા બાલ-વાળો.

૨. ह्रीयुक्त बेर-शरीरमाकृतिर्वा यस्य-જેની આકૃતિ શરમાળ-સંકોચથી યુક્ત હોય છે, તેથી હ્રીબેર-વાળો.

૩. बर्हिषि-कुशे तिष्ठति-'सुपि स्थः' इति क-જે દર્ભમાં રહે છે-દાભની વચ્ચે ઊગે છે, તેથી બર્હિષ્ઠ-વાળો.

૪. उदीचि जात-'द्युप्रागपा०' इति यत् -જે ઉત્તર દેશમાં થાય છે, તેથી ઉદીચ્ય-વાળો.

૫. केशाश्च अम्बु च केशाम्बुनी, केशाम्बुना नाम यस्य तत्-માથાના વાળ તથા પાણીના જેટલાં નામો છે, તે નામે જે કહેવાય છે, તેથી કેશામ્બુનામ-વાળો.

કાળા-વીરણ વાળાનાં નામો તથા ગુણો

स्याद्वीरणं वीरतरुर्वीरं च बहुमूलकम् ।
वीरणं पाचनं शीतं वान्तिहृल्लघु तिक्तकम् ॥ ८१ ॥
स्तम्भनं ज्वरनुद् भ्रान्तिमदजित्कफपित्तहृत् ।
तृष्णास्रविषवीसर्पकृच्छ्रदाहव्रणापहम् ॥ ८२ ॥

अन्वय -वीरणं वीरतरु वीरं च बहुमूलकं स्यात्, वीरणं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकं वान्तिहृत् ज्वरनुत् भ्रान्तिमदजित् कफपित्तहृत् तृष्णास्रविषवीसर्प-कृच्छ्रदाहव्रणापहम् (अस्ति) ॥

વીરણ,[1] વીરતરુ,[2] વીર[3] અને બહુમૂલક,[4] એટલા કાળા વાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાળો વાળો પાચન, ઠંડો, વીર્યને થંભાવનાર, હલકો, કડવો અને ઊલટી, તાવ, ભ્રમ, મદ, કફ, પિત્ત, તરશ, લોહીનું દૂષણ, ઝેર, રતવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ તથા વ્રણને મટાડનાર છે. ૮૧,૮૨

૧. वि-पक्षिणम् ईरयति-प्रेरयति-सुगन्धयुक्तत्वात्, यद्वा विशिष्टजनम् ईरयति नन्द्यादित्वात् ल्यु - જે સુગંધદાર હોવાથી પક્ષીને પણ પ્રેરણા કરે અથવા ઉત્તમ માણસોને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીરણ-કાળો વાળો.

૨. वीरनामा तरु-शाकपार्थिवादि -જે વીર નામને ધારણ કરતું ઝાડ છે, તેથી વીરતરુ-કાળો વાળો.

૩. विशेषेण ईरयति-प्रेरयति सर्वान् सुगन्धित्वात्-

જે સુગંધનાર હોઈ હરકોઈ ને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીર–કાળો વાળો.

૪. बहूनि मूलानि यस्य तत्–જેને ઘણા મળિયા હોય છે, તેથી બહુમૂલક–કાળો વાળો

કાળા વાળાના ઝાડનાં મૂળનાં નામો તથા ગુણો

वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरं नलदं च तत् ।
अमृणालं च सेव्यं च समगन्धिकमित्यपि ॥८३॥
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकम् ।
मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदनुत्कफपित्तहृत् ।
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम् ॥ ८४ ॥

अन्वय –वीरणस्य मूलं तु उशीरं नलदम् अमृणालं च सेव्यम् अपि च तत् समगन्धिकम् इत्यपि स्यात् । उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तिक्तकं मधुरं ज्वरहृत् वान्तिमदनुत्–कफपित्तहृत् तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणापहम् (अस्ति) ॥

ટી૦ ઉપર જણાવેલા કાળા વાળાનું જે મૂળિયુ હોય છે, તે ઉશીર,[1] નલદ,[2] અમૃણાલ,[3] સેવ્ય[4] અને સમગંધિક[5] એમ પણ કહેવાય છે. એ મૂળિયારૂપ વાળો પાચન, ઠંડો, વીર્યને થંભાવ નાર, હલકો, કડવો અને મધુર હોઈ તાવ, ઊલટી, મદ, કફ, પિત્ત, તરશ, લોહીના દરદ, ઝેર, રતવા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર ને વ્રણને મટાડે છે.

૧. उश्यते–इष्यते सर्वैर्माधुर्यादिगुणवत्त्वात्–वश-कान्तौ–'वशे कित्' (उणा. ४–३१) इति ईरन्–જેમાં મીઠાશ વગેરે ગુણો હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી ઉશીર–વાળાનું મૂળ.

૨. नल–गन्धं ददाति, दयते वा–डुदाञ् दाने, देङ् पालने वा, 'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે ગંધ આપે છે તથા સાચવે છે, તેથી નલદ–વાળાનુ મૂળ

૩. मृणालम् इव–सादृश्येऽत्र नञ्–જાણે કમળનું નાળ હોય તેવુ હોય છે, તેથી અમૃણાલ–વાળાનું મૂળ

૪. सेवितुं योग्यं ज्वरादिनाशकत्वात्, षेवृ सेवने–'ऋहलोर्ण्यत्'–તાવ વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી જે સેવવાયોગ્ય છે, તેથી સેવ્ય–કાળા વાળાનુ મૂળ

૫. सम–सर्वदा तुल्यस्य गन्ध अस्ति अस्य–'अत इनिठनौ'–इति ठन्–જેની ગંધ સર્વકાળ એક સરખો હોય છે, તેથી સમગંધિક–વાળાનુ મૂળ.

જટામાંસીનાં નામો તથા ગુણો

जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।
मांसी तिक्ता कषाया च मेध्या कान्तिबलप्रदा ।
स्वाद्वी हिमा त्रिदोषास्रदाहवीसर्पकुष्ठनुत् ॥८५॥

अन्वय –जटामासी भूतजटा जटिला च तपस्विनी (इति नामानि, गुणाश्च–) मांसी तिक्ता च कषाया मेध्या कान्तिबलप्रदा स्वाद्वी हिमा त्रिदोषास्रदाहवीसर्प-कुष्ठनुत् ॥

જટામાંસી,[1] ભૂતજટા,[2] જટિલા[3] અને તપસ્વિની[4] એટલા જટામાસી*ના સંસ્કૃત નામો છે. જટામાસી કડવી, તૂરી, પવિત્ર અથવા બુદ્ધિવર્ધક, કાંતિ તથા બળને આપનારી, મધુર અને ટાઢી હોઈ ત્રણે દોષ, લોહીનાં દરદ, દાહ, રતવા તથા કોઢને મટાડે છે. ૮૫

૧. जटा अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्–टाप्, यद्वा जटति–त्रिदोषनाशकगुणसमुदाय गच्छति, जट सघाते–अच्, टाप्, तथा मन्यते–ज्ञायते वैद्यैर्मेध्यादिगुणविशेषयुक्ता, मन ज्ञाने–'मनेर्दीर्घश्च' इति (उणा० ३–६–४०) स, गौरादि, जटा चासौ मासी जटामासी–જેને જટા હોય છે અથવા ત્રણે દોષોનો નાશ કરનાર ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેથી 'જટા,' તેમ જ બુદ્ધિવર્ધક આદિ વિશેષ ગુણવાળી જે હોય છે, એમ વૈદ્યો જેને જાણે છે, તેથી માસી–(આવા બે નામ છૂટાં અહીં પાડી શકાય છે અને તે બેયનો કર્મધારય સમાસ થતા એક થતા એક નામ પણ) જટામાસી થાય છે.

૨. भूतस्य जटा इव या दृश्यते–જાણે ભૂતડાની જટા હોય તેવી જે દેખાય છે, તેથી ભૂતજટા–જટામાસી

૩. जटा अस्ति अस्या –पिच्छादित्वादिलच्–टाप्–જેને જટા હોય છે, તેથી જટિલા–જટામાસી

૪. तप अस्ति अस्या जटिलत्वात्–જટાધારી હોવાથી જાણે તપ કરતી હોય તેવી જણાય છે, તેથી તપસ્વિની–જટામાસી

છડીલો અથવા પથ્થરફૂલનાં નામો તથા ગુણો

शैलेयं तु शिलापुष्पं वृद्धं कालानुसार्यकम् ।
शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु ।
कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद् गुदरक्तहृत् ॥ ८६ ॥

अन्वय –शैलेयं तु शिलापुष्पं वृद्धं कालानुसार्यकम् (कथ्यते, गुणाश्च–) शैलेयं शीतलं हृद्यं लघु कफपित्तहर

* ચરકસંહિતામાં આને વિકૃત ચેતનાનું સ્થાપન કરનારી અને ગાડપણ, વાઈ તથા વાયુના વિકાર ઉપર અકસીર ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં આને વાતકફહર, વર્ણપ્રસાદન, કંડૂ–કુષ્ઠનાશન અને પીડાશામક વર્ણવેલ છે.

कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृत् गुदरुग्घरं (अस्ति) ॥

શૈલેય,[1] શિલાપુષ્પ,[2] વૃદ્ધ[3] અને કાલાનુસાર્યક એટલાં છડીલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. છડીલો ટાઢો, હૃદયને ગમે એવો, હલકો અને કફ, પિત્ત, ચળ, કોઢ, પથરી, દાહ, ઝેર તથા ગુદાના લોહીરૂપ ઝાડાને મટાડે છે. ૮૬

૧. शिलाया भव 'नद्यादिभ्य.' इति ढक्–શિલામાં જે થાય છે, તેથી શૈલેય–છડીલો–પથ્થરફૂલ.

૨. शिलाया पुष्पम् इव–શિલાનું જાણે ફૂલ હોય તેવું હોય છે, તેથી શિલાપુષ્પ–છડીલો.

૩. वर्धते स्म शिलाया गुणैर्वा–'गत्यर्थाकर्मक०' इति कर्तरि क्त –જે શિલામાં વધેલું હોય છે અથવા જે ગુણોથી વધ્યુ હોય છે, તેથી વૃદ્ધ–છડીલો.

૪. कालेन वर्णेन अनुस्रियते–'ऋहलोर्ण्यत्'–જે કાળા રંગથી યુક્ત હોય છે, તેથી કાલાનુસાર્યક છડીલો.

મોથના નામો તથા ગુણો

मुस्तकं न स्त्रियां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकम् ।
कुरुविन्दश्च सप्ख्यातोऽपरः क्रोडकसेरुकः ॥ ८७ ॥
भद्रमुस्तं च गुन्द्रा च तथा नागरमुस्तकः ।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनम् ॥८८॥
कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत् ।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत्प्रशस्यते ।
तत्रापि मुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥८९॥

अन्वय –मुस्तकं स्त्रियां न, मुस्तं त्रिषु (प्रयुज्यते), वारिदनामकं च कुरुविन्दः, अपरः क्रोडकसेरुकः सप्ख्यातः, भद्रमुस्तं च गुन्द्रा तथा नागरमुस्तकः (इति तन्नामानि सन्ति), मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिक्तं दीपनपाचनं कषायं कफपित्तास्रतृड्ज्वरारुचिजन्तुहृत् (अस्ति), यत् मुस्तकम् अनूपदेशे जातं तत्प्रशस्यते, तत्रापि नागरमुस्तकं मुनिभिः वरं प्रोक्तम् ॥

મુસ્તક,[1] આ નામ પુંલિંગે તથા નપુંસક લિંગે છે; અને મુસ્ત[2] આ નામ ત્રણે લિંગે વપરાય છે; તેમ જ વારિદનામક[3]–એટલે મેઘનાં જેટલાં નામો છે તે સઘળાં મોથનાં પણ નામો છે; કુરુવિંદ[4] અને બીજો ક્રોડકસેરુક[5] કહેવાય છે; તેમ જ ભદ્રમુસ્ત[6] ગુંદ્રા[7] અને નાગરમોથ[8] એ નામે પણ મોથની જાતો છે. મોથ તીખી, ટાઢી, ઝાડાને રોકનાર, કડવી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન અને તૂરી હોઈ કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, તરશ, તાવ, અરુચિ તથા છવડાંને મટાડનાર છે. તેમાં પણ જે મોથ ઝાઝા પાણીવાળા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે વખણાય છે અને તેમાં પણ નાગરમોથને મુનિઓએ ઉત્તમ કહી છે. ૮૭–૮૯

૧. मुस्यति–सम्यक् हन्ति कफपित्तास्रतृड्ज्वरादीन्–मुस्त खण्डने–प्वुल्–જે કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, તરશ, તાવ વગેરેને બરાબર મટાડે છે, તેથી મુસ્તક–મોથ.

૨. मुस्यति–अच्–मुस्तम्–અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૩. वारिद–मेघ , तस्य नाम यस्य तत्–જેટલાં મેઘનાં નામો છે, તે બધાં જેનાં નામો છે, તેથી વારિદનામક–પણ મોથ કહેવાય છે.

૪. कुरून् विन्दति–विद्लृ लाभे–'अनुपसर्गाल्लिम्प०' इति श –જે કુરુ દેશમાં ખાસ થાય છે,તેથી કુરુવિંદ–મોથ.

૫. क्रोडस्य–वराहस्य प्रियं कसेरु –जलकन्दविशेष इव–इवार्थे कन्–ભૂંડને પ્રિય જળકંદ–કસેરુ જેવી જે હોય છે–ભૂંડને જે ઘણી ગમે છે, તેથી ક્રોડકસેરુક–મોથ.

૬. भन्दते–भदि कल्याणे सुखे च 'ऋज्रेन्द्र०' इति साधु , यद्वा भद्रं करोति 'तत्करोती'ति ण्यन्तात्पचाद्यच्–भद्र च तत् मुस्तं च–જે કલ્યાણ તથા સુખ કરનાર હોય છે તેથી ભદ્રમુસ્ત–મોથ.

૭. गा–जलं द्राति–गच्छति–द्रा गतौ 'आतोऽनुपसर्गे कः'–पृषोदरादिः–જે પાણીમાં ઊગે છે, તેથી ગુંન્દ્રા–મોથ.

૮. नगरे भवं नागरं, नागरं च तत् मुस्तकं, यद्वा नागराणां प्रियं मुस्तकम्–નગરમાં થનાર અથવા નગરવાસીઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી નાગરમોથ

કપૂરનાં નામો તથા ગુણો

कर्पूरो वेधमुख्यश्च द्राविडः कल्पकः शटी ।
कर्पूरो दीपनो रुच्यः कटुकस्तिक्त एव च ॥९०॥
सुगन्धिः कटुपाकः स्यात् कुष्ठार्शोव्रणकासनुत् ।
उष्णो लघुर्हरेच्छ्वासं गुल्मवातकफकृमीन् ॥९१॥

अन्वय –कर्पूरः च वेधमुख्यः द्राविडः कल्पकः शटी (इति नामानि, गुणाश्च–) कर्पूरः दीपनः रुच्यः कटुकः तिक्तः एव च सुगन्धिः कटुपाकः उष्णः लघुः (सन्) कुष्ठार्शोव्रणकासनुत् स्यात् श्वासगुल्मवातकफकृमीन् हरेत् ॥

કર્પૂર,[1] વેધમુખ્ય,[2] દ્રાવિડ,[3] કલ્પક[4] કે કાલ્પક અને શટી[5] કે શઠી–એટલાં કપૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. કપૂરો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, તીખો, કડવો, સુગંધી અને પાકમાં તીખો, ગરમ તથા હલકો હોઈ કોઢ,

અરશ, મણ, ઉધરસ, શ્વાસ, ગોળો, વાયુ, કફ તથા કરમિયાં કે છીવડાંને મટાડે છે. ૯૦,૯૧

૧. कर्वति–गच्छति दीपनरूच्यादिगुणविशेषान्, कर्व गतौ, कर्जति–व्यथयति वा कुष्ठादीन्, कर्ज व्यथने–खर्जादित्वात् (उणा० ४–९०) ऊर –पृषोदरादि –દીપન, રુચિકારક આદિ વિશેષ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, અથવા કોઢ વગેરેને જે મટાડે છે, તેથી કર્પૂર–કપૂરો.

૨. विध्यते इति वेध –घञ्, वेधे–कुष्ठादिनाशने–मुख्य, तत स्वार्थे कन्–કોઢ વગેરેનો નાશ કરવામા જે મુખ્ય ગણાય છે, તેથી વેધમુખ્યક–કચૂરો.

૩. द्रविडे देशे जात –'तत्र जात' इत्यण्, स्वार्थे च कन्–દ્રવિડ દેશમા જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી દ્રાવિડક–કચૂરો.

૪. कल्पते–समर्थो भवति श्वासादीन् रोगान् हन्तु मग्निं च दीपयितुम्, कुष्ठादिरोगनिवारण वा कर्तुम् उष्णत्वात्–क्लृप् सामर्थ्ये–ण्वुल्, 'कृपो रो ल' इति कल्पक,–यद्वा कल्पे–कुष्ठादिनाशकप्रयोगविधौ भव –'तत्र भव' इत्यण्, काल्प, ततः स्वार्थे च कन्–काल्पक–જે ગરમ હોવાથી શ્વાસ આદિ રોગોનો નાશ કરવા તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા સમર્થ છે, તેમજ કોઢ વગેરે રોગો મટાડવા જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તેથી કલ્પક, અથવા કોઢ વગેરેનો નાશ કરનાર પ્રયોગની વિધિમા જે ખાસ હોય છે, તેથી કાલ્પક–કચૂરો.

૫. शटति–रुजति श्वासगुल्मादीन् उष्णत्वात्–शट रुजादौ, शठ हिंसादौ वा, अच्, गौरादि –જે ગરમ હોય છે, તેથી શ્વાસ, ગોળો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શટી કે શઠી–કચૂરો.

સુરામાંસીનાં નામો તથા ગુણો

मुरा गन्धकुटी दैत्या सुरभिः शालपर्णिका।
मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तानिलापहा ९२
ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ॥ ९३ ॥

अन्वय –मुरा गन्धकुटी दैत्या सुरभि शालपर्णिका (इति नामानि, गुणाश्च–) मुरा तिक्ता हिमा स्वाद्वी लघ्वी पित्तानिलापहा ज्वरासृग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी (अस्ति)॥

સુરા,[1] ગંધકુટી,[2] દૈત્યા,[3] સુરભિ[4] અને શાલપર્ણિકા[5] એટલા સુરામાંસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સુરામાંસી કડવી, ટાઢી, મધુર અને હલકી હોઈ પિત્ત, વાયુ, તાવ, લોહીનાં દરદ, ભૂત, રાક્ષસ, કોઢ તથા ઉધરસને મટાડે છે. ૯૨,૯૩

૧. मुरति–वेष्टयति सुरभिगन्ध, मुर वेष्टने, 'इगुपधे'ति क–टाप्–જે સુગંધી ગંધને વીંટી વળે છે, તેથી મુરા–સુરામાંસી.

૨. गन्धस्य कुटी इव–સુગંધની જાણે કોટડી અથવા ઓરડી હોય, તેવી હોવાથી ગંધકુટી–સુરામાંસી.

૩. दितेः इयं प्रिया–'दित्यदित्य०'ति ण्य –દિતિને જે પ્રિય હતી, તેથી દૈત્યા–સુરામાંસી

૪. सुष्ठु रमते रम्यते वा घ्राणेन्द्रिय प्रति गन्तु गन्धेन, रम रामस्ये–'सर्वधातुभ्य इन्' उणादि –જે ગંધદ્વારા ઘ્રાણેન્દ્રિય તરફ જવા એકદમ ઉતાવળ કરે છે, તેથી સુરભિ–સુરામાંસી.

૫. शालस्येव पर्णानि यस्या सा–જેના પાંદડાં શાલ વૃક્ષના જેવા હોય છે, તેથી શાલપર્ણિકા–સુરામાંસી

ગંધપલાશી–કપૂરકાચલીનાં નામો

शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका।
गन्धारिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका ॥ ९४ ॥

अन्वय –शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका गन्धारिका गन्धवधू वधू पृथुपलाशिका (इति नामानि)॥

શટી,[1] પલાશી,[2] ષડ્ગ્રથા,[3] સુવ્રતા,[4] ગંધમૂલિકા,[5] ગંધારિકા,[6] ગંધવધૂ,[7] વધૂ[8] અને પૃથુપલાશિકા[9] એટલા ગંધપલાશી–કપૂરકાચલીનાં સસ્કૃત નામો છે. ૯૪

૧. शटति–रुजति शोथकासादीन् कषायतिक्तादिगुणयुक्तत्वात्–शट रुजादौ–अच्–गौरादित्वाद् ङीष्–જે તૂરી, કડવી વગેરે ગુણોવાળી હોવાથી સોજા, ઉધરસ વગેરેને મટાડે છે, તેથી શટી–કપૂરકાચલી.

૨. पले–मासे आशा यस्या सा–गौरादि, आकृतिगणत्वाद्वा ङीष्–જેને (ખાતરમા) માસની આશા રહે છે અથવા ક્ષણનાશક હોવાથી જેના દ્વારા માસ માટે આશા રહે છે, તેથી પલાશી–કપૂરકાચલી.

૩. षड्–बहव ग्रन्था यस्या सा–જેને છથીયે વધારે ગાંઠો હોય છે, તેથી ષડ્ગ્રથા–કપૂરકાચલી.

૪. सुष्ठु व्रत शोथादिदुष्टरोगनाशनरूप यस्या सा–સોજા વગેરે દુષ્ટ રોગોનો નાશ કરવારૂપ જેનુ ઉત્તમ વ્રત છે, તેથી સુવ્રતા–કપૂરકાચલી

૫. गन्धयुक्तानि मूलानि यस्या सा–જેના મૂળિયાં ગંધવાળા હોય છે, તેથી ગંધમૂલિકા–કપૂરકાચલી.

૭. गन्धम् ऋच्छति–व्याप्नोति–ऋ गतौ, अण्, ङीप्, तत स्वार्थे कन्–જે ગંધને વ્યાપે છે–ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધારિકા–કપૂરકાચલી

૮. वहति इति वधू –'वहो धश्च' इत्यूः–गन्धस्य वधू –

ગધને વહેતી હોવાથી ગધવધૂ-કપૂરકાચલી.

૯. वहति गन्धं गुणनिवहं चेति वधू-पूर्वंरन् ऊ-ગધને તથા ગુણસમુદાયને જે વરે છે, તેથી વધૂ-કપૂરકાચલી.

ગંધપલાશી-કપૂરકાચલીના ગુણો

भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः ।
तिक्ता तीक्ष्णा च कटुकानुष्णाऽऽस्यमलनाशिनी ।
शोथकासव्रणश्वासशूलहिध्मग्रहापहा ॥ ९५ ॥

अन्वय –(गुणाश्च–) गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः तिक्ता च तीक्ष्णा कटुका अनुष्णा (सती) आस्यमलनाशिनी शोथकासव्रणश्वासशूलहिध्मग्रहापहा भवेत् ॥

ગંધપલાશી તૂરી, ઝાડાને રોકનાર, હલકી, કડવી, તીક્ષ્ણ, તીખી, અને ગરમ ન હોઈને મોઢાના મેલનો નાશ કરનાર છે તેમજ સોજા, ઉધરસ, વ્રણ, શ્વાસ, શૂળ, હિધ્મ નામનો હેડકીનો રોગ તથા ગ્રહ-ભૂતાદિનો નાશ કરનાર છે. ૯૫

બે જાતના ઘઉંલાનાં નામો

प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया ।
गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गनाप्रिया ॥९६

अन्वय –प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेना अङ्गना प्रिया च महिलाह्वया (इति नामानि) ॥

પ્રિયગુ,[1] ફલિની,[2] કાંતા,[3] લતા,[3] ગુંદ્રા,[5] ગુંદ્રફલા,[6] શ્યામા,[7] વિષ્વક્સેના,[8] અંગના[9] અને પ્રિયા[10] એટલા બે જાતના ઘઉંલાના સંસ્કૃત નામો છે, તેમજ મહિલાહ્વયા[11]-એટલે સ્ત્રીના જેટલા નામો છે તે સઘળાં ઘઉંલાના પણ નામો છે ૯૬

૧. प्रिय–गुणसमूहं [illegible] ऊति प्राप्नोति–' मृगय्वादी श्चय'–इति(उणा० १–३७) निपात –જે પ્રિય ગુણસમુદાયને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી પ્રિયંગુ-ઘઉંલા.

૨. फलानि–वायुपित्तादिनाशनरूपाणि सन्ति अस्या 'अत इनिठनौ' इतीनि , 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'–વાયુ, પિત્ત આદિનો નાશ કરવારૂપ જેના ખાસ ફળ છે, તેથી ફલિની-ઘઉંલા

૩. कम्यत स्म–इष्यत स्म सर्वैर्जरादिनाशकत्वात्, कमु कान्तौ–णिङभावे क्त (३–२–१०२)–अनुनासिकस्य'ति दीर्घः –તાવ વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી કાંતા-ઘઉંલા

૪. लतति–आसमन्तात् हन्ति वायुपित्तादीन्–लत आघाते–सौत्र , पचाद्यच्–टाप्–વાયુ તથા પિત્ત વગેરેનો જે બરાબર નાશ કરે છે, તેથી લતા-ઘઉંલા

૫. गुन्द्रयति–क्षुणत्ति गुल्मादीन्, गुन्द्रि क्षोदे–पच द्यच्, टाप्–ગોળા વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ગુંદ્રા-ઘઉંલા

૬. गुन्द्राणि फलानि यस्या सा–જેના ફળો ગોળો વગેરેને મટાડનાર છે, તેથી ગુંદ્રફલા-ઘઉંલા.

૭ श्याम वर्ण अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्–જેનો રંગ કાળો હોય છે, તેથી શ્યામા-ઘઉંલા

૮. विष्वक् सिनोति–बध्नाति–शैत्यादिगुणान् षिञ् बन्धने–' कृवृजृसि ' (उणा. ३–१०) इति न, गुण, टाप्–શીતળતા આદિ ગુણોને જે ચોપાસ બાંધે કરે છે, તેથી વિષ્વક્સેના-ઘઉંલા

૯. प्रशस्तानि अङ्गानि सन्ति अस्या –' अङ्गात् कल्याणे ' (ग. ५–२–१००) इति न, टाप्–જેના દરેક અંગો ઉત્તમ હોય છે, તેથી અંગના-કાંગ

૧૦. प्रीणाति सर्वान् लोकान्, प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च–'इगुपधे'ति क –टाप् જે ભવ' લોકોને તૃપ્ત કરે છે, ખુશ કરે છે, તેથી પ્રિયા-ઘઉંલા

૧૧. महिलाया आह्वयो यस्या सा– સ્ત્રીના જેટલા નામો છે, તે બધા નામો ઘઉંલા પણ છે, તેથી તે મહિલાહ્વયા કહેવાય છે

બેય જાતના ઘઉંલાના ગુણો

प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता तुवरानिलपित्तहृत् ।
रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा ॥ ९७ ॥
गुल्मतृड्विषमोहघ्नी तद्वद्गन्धप्रियङ्गुका ।
तत्फलं मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु ।
विबन्धाध्मानबलकृत्संग्राहि कफपित्तजित् ॥ ९८ ॥

अन्वय –(गुणाश्च–) प्रियङ्गुः शीतला तिक्ता तुवरा अनिलपित्तहृत् रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेददाहज्वरापहा गुल्मतृड्विषमोहघ्नी (अस्ति), तद्वत् गन्धप्रियङ्गुका (भवति), तत्फलं मधुरं रूक्षं कषायं शीतलं गुरु (सत्) विबन्धाध्मानबलकृत् संग्राहि कफपित्तजित् (अस्ति) ॥

ઘઉંલા શીતળ, કડવા અને તૂરા હોઈ વાયુ, પિત્ત, લોહીનું અધિકપણું, દુર્ગંધપણું, પસીનો, દાહ, તાવ, ગોળો, તરશ, ઝેર તથા મોહને મટાડે છે. પ્રિયંગુ નામના ઘઉંલામાં જે ગુણો છે, તે જ ગંધપ્રિયંગુ નામના ઘઉંલામાં પણ છે ઘઉંલાનું ફળ મધુર, રૂક્ષ, તૂરું, ઠંડું અને ભારે હોઈ મળબંધ, આફરો તથા બળને કરનાર,

ઝાડાને રોકનાર અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે ૯૭,૯૮

મરિયા જેવી રેણુકાના નામો

रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥९९

अन्वय–रेणुका राजपुत्री नन्दिनी कपिला द्विजा भस्मगन्धा पाण्डुपत्री कौन्ती च हरेणुका स्मृता ॥

રેણુકા,[1] રાજપુત્રી,[2] નન્દિની,[3] કપિલા,[4] દ્વિજા,[5] ભસ્મગન્ધા,[6] પાણ્ડુપત્રી,[7] કૌન્તી[8] અને હરેણુકા[9] એટલા રેણુકાના સંસ્કૃત નામો છે

૧ रेणु अस्ति अस्या –ग्राम्यादित्वात् टन्, इगुपधात्वात् क –यद्वा रेणुरेव रेणुका–' संज्ञायाम् ' इति कन्–જેના કણિયા અથવા રજકણો હોય છે તેથી અથવા કણિકારૂપ રજ હોવાથી રેણુકા કહેવાય છે

૨ राज –चन्द्रस्य पुत्री इव अनुष्णत्वात्–જે ગરમ નથી તેથી રાજા–ચંદ્રની શીતળ ગુણવાળી પુત્રી હોય તેવી છે, તેથી રાજપુત્રી–રેણુકા

૩ नन्दति–समृद्धयति गुणसमृद्धया टुनदि समृद्धौ–ग्रहादित्वात् णिनि – ऋन्नेभ्यो ङीप् –જે ગુણસમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ–સમ્યક ભરેલી છે તેથી નન્દિની–રેણુકા

૪ कपिल वर्ण अस्ति अस्या –अशआद्यच्–टाप्–જેનો રંગ પીંગળો–લાલપીળો હોય છે તેથી કપિલા–રેણુકા

૫ द्विर्जाता–जनी प्रादुर्भावे–'अन्येष्वपि० ' इति ड–જે બે વાર ઉગે છે તેથી દ્વિજા–રેણુકા

૬ भस्मन गन्ध, भस्मगन्ध अस्ति अस्या–अशआद्यच्–टाप्–જેની ગંધ ભસ્મ જેવી હોય છે તેથી ભસ્મગન્ધા–રેણુકા

૭ पाण्डु पत्र यस्या सा–जातित्वाद् ङीष्–જેના પાંદડા કંઈક ફીકા–ધોળાશ પડતા હોય છે તેથી પાણ્ડુપત્રી–રેણુકા

૮ कुन्तिषु देशेषु भवा– तत्र भव ' इत्यण् अण्णन्तत्वाद् ङीप्–કુન્તિ નામના દેશમાં જે થાય છે તેથી કૌન્તી–રેણુકા

૯ हरति–कफवातादीन् रोगान्–हृञ् हरणे कृहृभ्या रेणु '–(उणा० २–१) इति एणु तत स्वार्थे कन् टाप्–જે કફ તથા વાયુ વગેરેના રોગોને દૂર કરે છે, તેથી હરેણુકા–રેણુકા

રેણુકાના ગુણો

रेणुका कटुका पाके तिक्तानुष्णा कटुर्लघुः ।
पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी ।
बलासवातवैक्लव्यतृट्कण्डूविषदाहनुत् ॥ १००॥

अन्वय –(गुणाश्च) रेणुका कटुका पाके तिक्ता अनुष्णा कटु लघु पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी बलासवातवैक्लव्यतृट्कण्डूविषदाहनुत् (अस्ति) ॥

રેણુકા તીખી, પાકમાં કડવી, ગરમ નથી, હલકી, પિત્ત કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિને હિતકારી પાચન, ગર્ભને પાડનાર અને કફ, વાયુ, વિહ્વળપણું, તરશ, ચળ, ઝેર તથા દાહને મટાડનાર છે ૧૦૦

તગરની ગાંઠના નામો

ग्रन्थिपर्णं ग्रन्थिकं च काकपुच्छं च गुच्छकम् ।
नीलपुष्पं सुगन्धं च कथितं तैलपर्णकम् ॥ १०१ ॥

अन्वय–ग्रन्थिपर्णं ग्रन्थिकं च काकपुच्छं च गुच्छकं नीलपुष्पं सुगन्धं च तैलपर्णकं कथितम् ॥

ગ્રન્થિપર્ણ[1] ગ્રન્થિક,[2] કાકપુચ્છ,[3] ગુચ્છક,[4] નીલપુષ્પ[5] સુગન્ધ[6] અને તૈલપર્ણક એટલા તગરની ગાંઠના સંસ્કૃત નામો છે ૧૦૧

૧ ग्रन्थौ ग्रन्थय इव ग्रन्थियुक्तानि वा पर्णानि यस्य तत्–જેની ગાંઠમાં પાંદડા હોય છે અથવા જેના પાંદડા ગાંઠ જેવા હોય છે અથવા જેના પાંદડા ગાંઠવાળા હોય છે, તેથી ગ્રન્થિપર્ણ–તગરની ગાંઠ

૨ ग्रन्थिरिव कायति–कै शब्दे– आतोऽनुपसर्गे इति क, यद्वा ग्रन्थय सन्ति–अस्य व्रीह्यादित्वात् ठन्–જે ગાંઠ જેવું લાગે છે અથવા જેને ગાંઠો હોય છે તેથી ગ્રન્થિક–તગરની ગાંઠ

૩ काकस्य पुच्छमिव, यद्वा काकस्येव पुच्छ यस्य तत्–કાગડાનું જાણે પૂછડું હોય અથવા કાગડા જેવું જેને પૂછડું હોય છે તેથી કાકપુચ્છ–તગરની ગાંઠ

૪ गूयत इति गुत्–गुङ् शब्दे सम्पदादित्वात् क्विप्, गुत–शब्द छ्यति–छिनत्ति, छो छेदने–'आतोऽनुपसर्गे क ' तत स्वार्थे कन्–જે અવાજનો નાશ કરે છે જેમાં કોઈ અવાજ હોતો નથી તેથી ગુચ્છક–તગરની ગાંઠ

૫ नील पुष्प यस्य तत्–જેનું પુષ્પ નીલ હોય છે તેથી નીલપુષ્પ–તગરની ગાંઠ

૬ सुष्ठु गन्धो यस्य तत्–જેની ગંધ સારી હોય છે તેથી સુગન્ધ તગરની ગાંઠ

૭ तैलयुक्तमिव पर्णं यस्य तत्–જેનું પાંદડું જાણે તેલવાળું હોય તેવું ચીકણું ને ચળકતું હોય છે તેથી તૈલપર્ણક–તગરની ગાંઠ

તગરની ગાંઠના ગુણો

ग्रन्थिपर्णं तिक्ततीक्ष्णं कटूष्णं दीपनं लघु ।
कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ १०२॥

अन्वय –(गुणाश्च–) ग्रन्थिपर्णं तिक्तं तीक्ष्णं कटु उष्णं दीपनं लघु (सत्) कफवातविषश्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशनम् (अस्ति) ॥

તગરની ગાંઠ કડવી, તીક્ષ્ણ, તીખી, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી હોઈ કફ, વાયુ, ઝેર, શ્વાસ, ચળ અને દુર્ગંધપણાનો નાશ કરનાર છે ૧૦૨

ભરૂ૦ અથવા એક જાતની તગરની ગાંઠના નામો તથા ગુણો

स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुकबर्हं च कुक्कुरम् ।
शीर्णरोमशुकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् ॥१०३॥
स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् ।
मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित् ।
हन्ति कुष्ठास्रतृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान् ॥१०४

अन्वय –स्थौणेयकं बर्हिबर्हं शुकबर्हं च कुक्कुरं शीर्णरोमशुकं अपि च शुकपुष्पं शुकच्छदम् (इति नामानि, गुणाश्च–) स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोघ्नं ज्वरजन्तुजित् (सत्) कुष्ठास्रतृड्दाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान् हन्ति ॥

સ્થૌણેયક,[1] બર્હિબર્હ,[2] શુકબર્હ,[3] કુક્કુર,[4] શીર્ણરોમશુક,[5] શુકપુષ્પ[6] અને શુકચ્છદ એટલા ભરૂંઠના સંસ્કૃત નામો છે (આ ભરૂંઠ મારવાડમાં પ્રસિદ્ધ છે.) ભરૂંઠ તીખુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મટાડનાર, બુદ્ધિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, રાક્ષસ–ભૂતને હણનાર અને તાવ, જીવડા, કોઢ, લોહીના દરદ, તરશ, દાહ, દુર્ગંધપણુ અને તિલકાલક નામના ક્ષુદ્ર રોગને મટાડનાર છે

૧ स्थूणाया अरत्यमित्र–तत्समीपे जायमानत्वात्, 'स्त्राभ्यो ढक्' तत स्वार्थे कन्–જાણે થાભલીનું મકાન હોય, તેમ તેની પાસે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્થૌણેયક–ભરૂંઠ

૨ बर्हिणा बहमिव बर्हं–मूलं यस्य तत् तत्सादृश्यात्–મોરપક્ષીનુ જાણે પીંછુ હોય તેના મૂળિયાવાળુ હોવાથી બર્હિબર્હ–ભરૂંઠ

૩ शुकस्येव बर्हाणि–पर्णानि यस्य तत्–પોપટના પીંછા જેના જેને પાન હોય છે, તેથી શુકબર્હ–ભરૂંઠ

૪ कुक्कुरसदृश गन्ध अस्य अस्ति–कुक्कुरशब्द स्तद्गन्धेऽत्र लाक्षणिक –જેની ગંધ નાના કુરકુરિયા–કૂતરા જેવી હોય છે, તેથી કુક્કુર–ભરૂંઠ

૫ शीर्णानि रोमाणि यस्य स शीर्णरोमा, स वासौ शुक इव–જેની રુવાંટી ખરી પડી હોય એવો જાણે પોપટ હોય તેવુ લાગે છે, તેથી શીર્ણરોમશુક એવુ ભરૂંઠ નામ પડ્યુ છે

૬ शुकप्रियं शुकवर्णं वा पुष्पं यस्य–જેનુ ફૂલ પોપટને પ્રિય અથવા પોપટ જેવા રંગવાળુ હોવાથી શુકપુષ્પ–ભરૂંઠ

૭ शुकस्य च्छद इव च्छद –पर्णं यस्य तत्–પોપટના પીંછા જેવું જેનુ પાન હોય છે, તેથી શુકચ્છદ–ભ૦

ભરૂ૦ અથવા એક જાતનાં ગ્રંથિપર્ણના નામો તથા ગુણો

निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः ।
रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः ॥१०५॥
तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान् ।
रक्षोऽश्रीस्वेदमेदोऽस्रज्वरगन्धविषव्रणान् ॥१०६

अन्वय –निशाचरः धनहरः कितवः गणहासकः (इति नामानि गुणाश्च–) रोचकः मधुरः तिक्तः कटुः पाके कटुः लघुः तीक्ष्णः हृद्यः हिमः (सन्) कुष्ठकण्डूकफानिलान् रक्षोऽश्रीस्वेदमेदोऽस्रज्वरगन्धविषव्रणान् हन्ति ॥

નિશાચર,[1] ધનહર,[2] કિતવ[3] અને ગણહાસક[4] એટલા ભટેઉરના સંસ્કૃત નામો છે. ભટેઉર રુચિ ઉપજાવનાર, મધુર, કડવુ, તીખુ, પાકમા પણ તીખુ, હલકુ, તીક્ષ્ણ, મનને ગમે એવુ અને ટાઢુ હોઈ કોઢ, ચળ કફ, વાયુ, રાક્ષસાદિ, અલક્ષ્મી, પસીનો, મેદ, લોહીના દરદ, તાવ, દુર્ગંધ, ઝેર તથા વ્રણને મટાડે છે

૧ निशायां चरति रक्षोघ्नत्वात् चरेट –રાક્ષસોનો નાશ કરનાર હોવાથી રાત્રે ખાસ વપરાય છે તેથી નિશાચર–ભટેઉર

૨ धनं हरति रोचकमधुरत्वादिगुणैः 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' –રુચિ ઉપજાવનાર તથા મધુરતા આદિ ગુણોને લીધે ધન હરનાર હોવાથી ધનહર–ભટેઉર

૩ कितेन ज्ञानेन याति–प्राप्नोति, कि ज्ञाने–भावे क्त वा गतिप्राप्त्योर्धनयो –'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે જ્ઞાન વડે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કિતવ–ભટેઉર

૪ कुष्ठादिरोगिणां गणं हासयति–तन्निवारकत्वेन–કોઢિયા વગેરે રોગીઓના સમુદાયને તેમના રોગ મટાડી જે હસાવે છે–આનંદી કરે છે, તેથી ગણહાસક–ભટેઉર

૯૨૦ તાલીસપત્રનાં નામો તથા ગુણો

तालीसमुक्तं पत्राढ्यं धात्रीपत्रं च तत्स्मृतम् ।
तालीसं लघु तीक्ष्णोष्णं श्वासकासकफानिलान् ।
निहन्त्यरुचिगुल्माममवह्निमान्द्यक्षयामयान् ॥१०७॥

अन्वय-तालीस पत्राढ्यम् उक्तम्, तत् च धात्रीपत्र स्मृतम्। तालीस लघु तीक्ष्णोष्ण (सत्) श्वासकासकफानिलान् अरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान् निहन्ति ॥

તાલીસ,[1] પત્રાઢ્ય[2] અને ધાત્રીપત્ર[3] એટલા તાલીસપત્રનાં સંસ્કૃત નામો છે. તાલીસ પત્ર હલકું, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, અરુચિ, ગોળો, અપકવરસ, અગ્નિનું મંદપણું તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૦૭

૧. ताली इव रोगान् रयति-नाशयति, यौडन्तकर्मणि-'आतोऽनुपसर्गे कः'-જે તાડીની પેઠે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી તાલીસ-તાલીસપત્ર.

૨. पत्रेण आढ्य-જેમાં પાદડાં ખૂબ હોય છે, અથવા જેનું નામ પત્રશબ્દથી યુક્ત હોય છે, તેથી પત્રાઢ્ય-તાલીસપત્ર

૩. धात्र्या इव पत्रम् अस्य-જેનાં પાદડાં આમળાંના ઝાડનાં પાદડાં જેવાં હોય છે, તેથી ધાત્રીપત્ર-તાલીસપત્ર.

કંકોલનાં નામો તથા ગુણો

कक्कोलं कोलकं प्रोक्तं तथा कोपफलं स्मृतम्।
कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम्।
आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयान्ध्यहृत् ॥ १०८

अन्वय-कक्कोलं कोलकं प्रोक्तं, तथा कोपफलं स्मृतम्, कक्कोलं लघु तीक्ष्णोष्णं तिक्तं हृद्यं रुचिप्रदम् आस्यदौर्गन्ध्यहृद्रोगकफवातामयान्ध्यहृत् (अस्ति) ॥ १०८

કક્કોલ,[1] કોલક[2] અને કોપફલ[3] એટલાં કંકોલનાં સંસ્કૃત નામો છે. કંકોલ હલકું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, કડવું, હૃદયને ગમે એવું અને રુચિ આપનાર હોઈ મુખનું દુર્ગંધપણું, હૃદયના રોગ, કફ, વાયુ તથા આંધળાપણું મટાડનાર છે. ૧૦૮

૧. ककन्ते-लौल्यता गच्छन्ति जना अत्र-सपदादिक्विप्, कोलति-सम्यग्याति गुणनिवहम्, कुल सस्त्याने-ज्वलादित्वात् ण, तत कक् च तत् कोल च कक्कोलम्-જેમાં ગુણોને લીધે માણસો લાલચુ થાય છે, અને જે ગુણસમુદાયના સમૂહરૂપ હોય છે, તેથી કક્કોલ-કંકોલ.

૨. कोलमेव कोलकम्-જે ગુણસમુદાયના ઢગલારૂપ છે, તેથી કોલક-કંકોલ.

૩. कोपे फल यस्य तत्-જેનું ફળ દોષમાં હોય છે, તેથી કોપફલ-કંકોલ

ગંધકોકિલા અને ગંધમાલતીનાં નામો તથા ગુણો

स्निग्धोष्णा कफहृत्तिक्ता सुगन्धा गन्धकोकिला।
गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया गन्धमालती ॥१०९

अन्वय-गन्धकोकिला स्निग्धा उष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा (अस्ति तथैव), गन्धमालती गन्धकोकिलया तुल्या विज्ञेया ॥

ગંધકોકિલા[1] સ્નિગ્ધ, ગરમ, કફને હરનાર અને સુગંધી છે, તેમજ ગંધમાલતી[2] પણ ગંધકોકિલા જેવી જ જાણવી. ૧૦૯

૧. गन्धप्रधाना कोकिला इव कृष्णवर्णत्वात्-જેમાં ગંધ મુખ્ય હોય છે, અને કાળો રંગ હોવાથી જાણે કોયલ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધકોકિલા

૨. गन्धेन मालती इव-ગંધને લીધે જાણે માલતી અથવા જાઈ હોય તેવી હોય છે, તેથી ગંધમાલતી.

લામજ્જકનાં નામો

लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघु।
इष्टकापथकं सेव्यं नलदं चावदाहकम् ॥ ११० ॥

अन्वय-लामज्जकं सुनालं अमृणालं लयं लघु इष्टकापथकं सेव्यं नलदं च अवदाहकं स्यात् ॥

લામજ્જક,[1] સુનાલ,[2] અમૃણાલ,[3] લય,[4] લઘુ,[5] ઇષ્ટકાપથક,[6] સેવ્ય,[7] નલદ[8] અને અવદાહક[9] એટલાં લામજ્જકનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. लाति-आददाति दोषान् इति ला-अच्, क्विप् वा, ला मज्जा अस्य सारो यस्य तत्-कप्-દોષોને ગ્રહણ કરનાર અથવા કાબૂમાં રાખનારો મજ્જારૂપી સાર જેનો હોય છે, તે લામજ્જક-વીરણમૂળ, જેને ખસ કહે છે-એટલે સુગંધીવાળા જેવું જ એક જાતનું ઘાસ હોય છે.

૨. सुष्ठु नालं यस्य तत्-જેનું નાળ સુંદર હોય છે, તેથી સુનાલ-લામજ્જક

૩. मृणालम् इव-सादृश्येऽत्र नञ्-જાણે કમળનો દાંડો હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃણાલ-લામજ્જક

૪. लीयते-श्लिष्यति भूमिं, लीङ् श्लेषणे-अच्-જે જમીન પર ખૂબ જામેલું-વળગેલું હોય છે, તેથી લય-લામજ્જક

૫. लङ्घते दोषत्रय, लङ्घ्यते वा सर्वैर्भूमिस्थत्वात्, लघि गतौ 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इत्यु (उणा १-२९) જે ત્રણે દોષને મટાડે છે અથવા જમીન પર પથરાતું હોવાથી બધાં જેને ઓળંગે છે, તેથી લઘુ-લામજ્જક.

૬. ઇષ્ટકાયામપિ પન્થા યસ્ય તત્, યદ્વા ઇષ્ટકા ઇવ દૃઢઃ પન્થા યસ્ય તત્, અથવા દૃઢ કારયમ્ અપાનવાયુર્યસ્ય તત્-જેનો માર્ગ ઈંટમાં પણ થાય છે, ઈંટ ઉપર પણ જે ઉગી નીકળે છે અથવા જેનો માર્ગ ઈંટ જેવો મજબૂત હોય છે અથવા અપાનવાયુ જેને દૃઢ હોય છે-એટલે જેને સેવવાથી અપાનવાયુની સારી છૂટ થાય છે, તેથી ઇષ્ટકાપથક-લામજ્જક.

૭. સેવિતુ યોગ્ય સેવ્યં-ત્રિદોષપ્રશમનાત્-જે ત્રણે દોષોનો નાશ કરનાર હોવાથી દરેકોથી સેવી શકાય છે, તેથી સેવ્ય-લામજ્જક.

૮. નવ ગન્ધ દદાતિ દ્યતિ વા-નુદતિ ગન્ધં, દૃ પાલને વા, 'આતોऽનુપસર્ગે કઃ'-જે ગંધને આપે છે અથવા પામે છે-ચાખે છે, તેથી નવદ-લામજ્જક.

૯. અવરીયતે દાહ અસ્માત્, યદ્વા અવરીયતે ગચ્છતિ દાહ અનેન શીતલત્વાત્-જે શીતળ હોવાથી મગનગ અથવા દાહનો નાશ કરે છે અથવા શીતળ હોવાથી જેના વડે દાહ શાન્ત કરાય છે, તેથી અવદાહક-લામજ્જક.

લામજ્જકના ગુણો

લામજ્જકં હિમં તિક્તં લઘુ દોષત્રયાસ્રજિત્ ।
ત્વગામયસ્વેદકૃચ્છ્રદાહપિત્તાસ્રરોગનુત્ ॥ ૧૧૧ ॥

અન્વય-લામજ્જકં હિમં તિક્તં લઘુ (સત્) દોષત્રયાસ્રજિત્ ત્વગામયસ્વેદકૃચ્છ્રદાહપિત્તાસ્રરોગનુત્ ॥

લામજ્જક ટાઢું, કડવું અને હલકું હોઈ ત્રણે દોષ, લોહીનો બગાડ, ચામડીના રોગ, પસીનો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૧૧૧

ચણકબાબનાં નામો

એલવાલુકમૈલેયં સુગન્ધિ હરિવાલુકમ્ ।
એલાવાલુકમેલાલુ કપિત્થં પત્રમીરિતમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અન્વય-એલવાલુકમ્ ઐલેયં સુગન્ધિ હરિવાલુકમ્ એલાવાલુકમ્ એલાલુ કપિત્થં પત્રમ્ ઈરિતમ્ ॥

એલવાલુક,[1] ઐલેય,[2] સુગંધિ,[3] હરિવાલુક,[4] એલાવાલુક,[5] એલાલુ,[6] કપિત્થ[7] અને પત્ર[8] એટલાં ચણકબાબનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૧૨

૧. એલયતિ-પ્રેરયતિ જાઠરવહ્નિમ્, ઇલ પ્રેરણે-પચાદ્યચ્-ટાપ્, એલા ઇવ વલતિ-પ્રાણયતિ વિષાદિનાશકત્વાત્-વલ પ્રાણને, ઘાહુલકાદુણ્, સ્વાર્થે કન્, 'ઙ્યાપોઃ'તિ વા હ્રસ્વઃ-જે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી એલા-એલગી: ને એલચીના પેઠે જે વિષાદિ-ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી એલવાલુક-ચણકબાબ.

૨. ઇલાયા અપત્યમ્-'સ્ત્રીભ્યો ઢક્'-પૃથ્વીનું જે સંતાન ગણાય છે, તેથી ઐલેય-ચણકબાબ.

૩. સુષ્ઠુ ગન્ધો યસ્ય તત્-જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધિ-ચણકબાબ.

૪. હરિદ્વર્ણ વાલુકમ્-લાયાવિશેષાદિ-લીલા અથવા જુગ રંગ ધરાવે છે તથા હૃદયને બળ આપે છે તેથી હરિવાલુક-ચણકબાબ.

૫. પહેલું નામ તેજ પાંચમું છે.

૬. એલાલુ એવ એલાલુ-પૃષોદરાદિત્વ કલ્પિતં 'નામૈકદેશ'-એલાવાલુ ઉપરથી એલાલુ કહેવાય છે; આ જુદું નામ અર્થમાં ખાસ વિશેષતા જણાવતું નથી.

૭. કપ્ય. તિષ્ઠન્તિ અત્ર-પૃષોદરાદિ-જેના પર વાંદરાઓ ખાય એમ છે. તેથી કપિત્થ-ચણકબાબ.

૮. પૃણાતિ અનેન રુધિરમ્, પૃણ પાલને 'ષ્ટ્રન્'-જેનાથી લોહી સાફ થાય છે-લોહીવિકાર મટે છે તેથી પત્ર-ચણકબાબ.

ચણકબાબના ગુણો

એલ્વાલુ કટુકં પાકે કષાયં શીતલં લઘુ ।
હન્તિ કણ્ડ્વ્રણચ્છર્દિતૃટ્કાસારુચિહૃદ્રુજઃ ।
બલાસવિષપિત્તાસ્રકુષ્ઠમૂત્રગદક્રમીન્ ॥ ૧૧૩ ॥

અન્વય-એલ્વાલુ કટુકં પાકે કષાયં શીતલં લઘુ (સત્) કણ્ડ્વ્રણચ્છર્દિતૃટ્કાસારુચિહૃદ્રુજઃ બલાસવિષપિત્તાસ્રકુષ્ઠમૂત્રગદક્રમીન્ હન્તિ ॥

ચણકબાબ તીખા, પાકમાં તૂરા, ટાઢા અને હલકા હોઈ ચળ, વ્રણ, ઊલટી, તરશ, ઉધરસ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, કફ, ઝેર, રક્તપિત્તનો રોગ, કોઢ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. ૧૧૩

કેવડીમોથનાં નામો

કુટન્નટં દાસપુરં વાનેયં પરિપેલવમ્ ।
પ્લવગોપુરગોનર્દકૈવર્તીમુસ્તકાનિ ચ ॥ ૧૧૪ ॥
મુસ્તાવત્પેલવપુટં શુકાહ્વં સ્યાદ્વિતુન્નકમ્ ।

અન્વય-કુટન્નટં દાસપુરં વાનેયં પરિપેલવં ચ પ્લવગોપુરગોનર્દકૈવર્તીમુસ્તકાનિ મુસ્તાવત્ પેલવપુટં શુકાહ્વં વિતુન્નકં સ્યાત્। (ઇતિ નામાનિ) ॥

કુટન્નટ,[1] દાસપુર,[2] વાનેય,[3] પરિપેલવ,[4] પ્લવ,[5] ગોપુર,[6] ગોનર્દ,[7] કૈવર્તીમુસ્તક,[8] મુસ્તાવત્ પેલવપુટ,[9] શુકાહ્વ[10] ને વિતુન્નક[11] એટલાં કેવડીમોથનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૪

૧. कुटति इति कुटन्–कुट कौटिल्ये, शत्रन्त, कुटन्-वक्राभवत् नटति, पचाद्यच्–જે વાંકી થઈ ને નાચે છે, તેથી કુટન્નટ–કેવડીમોથ

૨. दासा(शा)न्–कैवर्तान् पिपर्ति–पालयति–पूरयति वा, तदामाहारत्वात्, पृ पालनपूरणयोः, मूलविभुजादित्वात् क–જે મચ્છીમારોનો આહાર હોવાથી તેમનું પાલનપોષણ કરે છે, તેથી દાસ(શ)પુર–કેવડીમોથ.

૩. वने–जले भवं–नद्यादित्वात् ढक्–પાણીમાં જે થાય છે, તેથી વાનેય–કેવડીમોથ

૪. परितः पेलवं कोमलं–परिपेलवम्–आदित्वात्–જે ચોપાસ કોમળ હોય છે, તેથી પરિપેલવ–કેવડીમોથ.

૫. प्लवते जलस्योपरि–प्लुङ् गतौ, अच्–જે પાણી ઉપર તર છે–પથરાય છે, તેથી પ્લવ–કેવડીમોથ

૬. गां–जलं पिपर्ति–पालयति–पृ पालने, पूर्ववत् क–यद्वा गौः जलं पुरमस्य निवासत्वात्–જે પાણીને સાચવે છે અથવા પાણી જેનું રહેઠાણ હોવાથી જેને શહેર જેવું છે, તેથી ગોપુર–કેવડીમોથ

૭. गां–जलं नंदयति–नन्द समृद्धौ–कर्मण्यण्–પાણીને જે ગજાવે છે–આનંદિત કરાવે છે, તેથી ગોનંદ–કેવડીમોથ

૮. कवर्तानां जातिः कैवर्ती, मुस्तयति संघातयति–मुस्त–कैवर्ती मुस्तकम्–મચ્છીમારોની આખી જાતને તેમનો આહાર હોવાથી એકઠી કરાવનાર અથવા મચ્છીમારોની જે મોથ ગણાય છે, તેથી કૈવર્તીમુસ્તક–કેવડીમોથ.

૯ मुस्ता इव इति मुस्तावत्–पेलवं–कोमलं पुटं यस्य तत्–જેનું પડ મોથના જેવું કોમળ હોય છે, તેથી મુસ્તાવત્પેલવપુટ–કેવડીમોથ

૧૦. शुकस्य आह्वा यस्य तत् शुकाह्वं यद्वा शुक इव आभाति यद्वा शुकमिव आभाति–आपूर्वकाद् भा दीप्तौ–अन्येष्वपि०' इति ड–જે પોપટના નામે કહેવાય છે, તેથી શુકાહ્વ, અથવા જે પોપટ જેવી જણાય છે તેથી શુકાભ, અથવા જે તીર્થ જેવી જણાય છે, તેથી શુકાભ–કેવડીમોથ (અહીં મદનપાલ નિઘંટુમાં શુકાહ્વ મળે છે અને ભાવપ્રકાશ નિઘંટુમાં જુદા જુદા પુસ્તકોમાં 'શુકાભ' તથા 'શુકાભ' એવા બે પાઠ મળે છે)

૧૧. विशेषेण तुद्यते स्म–व्यथ्यते स्म कैवर्तैः–तुद व्यथने, कर्मणि क्त–જેને (મચ્છીમારો) ઘણી જ વ્યથા કરે છે, ઉખાડી કાઢે છે, કેમકે તેઓનો તે આહાર હોય છે, તેથી વિતુન્નક–કેવડીમોથ.

કેવડીમોથના ગુણો

वितुन्नकं हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिदम्।
कफपित्तास्रवीसर्पकुष्ठकण्डूविषप्रणुत् ॥ ११५ ॥

अन्वय–वितुन्नकं हिमं तिक्तं कषायं कटु कान्तिदं कफपित्तास्रवीसर्पकुष्ठकण्डूविषप्रणुत् (अस्ति) ॥

કેવડીમોથ ટાઢી, કડવી, તૂરી, તીખી અને કાંતિ આપનાર હોઈ કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, રતવા, કોઢ, ચળ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૧૫

સ્પૃક્કા–કપૂરીમધુરીનાં નામો

स्पृक्काऽसृग् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥११६॥

अन्वय–स्पृक्का असृक् ब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिका इत्यपि (सा कथ्यते) ॥

સ્પૃક્કા,[1] અસૃક્,[2] બ્રાહ્મણી,[3] દેવી,[4] મરુન્માલા,[5] લતા,[6] લઘુ,[7] સમુદ્રાન્તા,[8] વધૂ,[9] કોટિવર્ષા[10] અને લંકોપિકા[11] એટલાં કપૂરીમધુરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૬

૧ स्पृश्यते सर्वैः कुष्ठादिरोगरोगिभिः सर्वदोषहरत्वात्, स्पृश स्पर्शे–बाहुलकात्, कक् प्रत्ययः, पृषोदरादित्वात् सलोपे पृक्का इत्यपि–જે સર્વ દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી કોઢ વગેરે સર્વ રોગવાળાઓ, જેનો સ્પર્શ અથવા ઉપયોગ કરે છે, તેથી સ્પૃક્કા અથવા પૃક્કા પણ કહેવાય છે, આ સ્પૃક્કા "કપૂરીમધુરી" નામનું એક જાતનું શાક છે

૨ अस्यन्ति–क्षिपन्ति निखिला दोषा अनया–असु क्षेपणे–बाहुलकाद् ऋज् प्रत्ययः–उणा०–જે બધા દોષોને દૂર કરે છે તેથી અસૃક્–સ્પૃક્કા–કપૂરીમધુરી

૩. ब्राह्मण इव सर्वदोषपहरत्वात्, इदमर्थे अण्–अण्णन्तत्वाच्च ङीप्–જે સઘળા દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી બ્રહ્મ અથવા બ્રાહ્મણના સંબંધવાળી છે, તેથી બ્રાહ્મણી–કપૂરીમધુરી

૪ दीव्यति–क्रीडति माधुर्यादिगुणैः, दिवु क्रीडादौ–अच्–गौरादित्वाद् ङीष्–જે મધુરતા આદિ ગુણો સાથે રમનારી–તે તે ગુણોથી યુક્ત છે માટે દેવી–કપૂરીમધુરી.

૫ मरुद्भिः–देवैरपि मन्यते धार्यते सर्वदोषहरत्वात्, मल धारणे–घञ् टाप्–જે સર્વ દોષોને દૂર કરતી હોવાથી દેવો પણ જેને ધારણ કરે છે, તેથી મરુન્માલા–કપૂરીમધુરી

૬. લતતિ-આહન્તિ બહૂન્ કુષ્ઠાદિરોગાન્ સર્વાન્ દોષાંશ્ચ, લત આઘાતે-અચ્-ટાપ્-જે કોઢ વગેરે ઘણા રોગોને તથા બધા દોષોને હણે છે, તેથી લતા-કપૂરીમધુરી.

૭. લઙ્ઘતે રુધિરવિકાર, લધિ ગતૌ-'લઙ્ઘિબંહ્યોર્નલોપશ્ચ' ઇત્યૌણાદિક ઉ.-જે લોહીવિકારને પણ મટાડે છે, તેથી લઘુ-કપૂરીમધુરી.

૮. સમુદ્ર અન્ત. અસ્યાઃ, લઙ્કાદ્વીપે જાયમાનત્વાત્-જે લંકાબેટ પર થાય છે, તેથી સમુદ્રનો કિનારો જેનો અંત અથવા સમીપવર્તી છે, તેથી સમુદ્રાન્તા-કપૂરીમધુરી.

૯. વહતિ માધુર્યવૃષ્યત્વાદિગુણાન્, વહ પ્રાપણે-'વહો ધશ્ચ' ઇત્યૂ-ઉણાદિ-જે મધુરતા. વીર્યવર્ધકતા આદિ ગુણોને વહે છે-ધારણ કરે છે, તેથી વધૂ-કપૂરીમધુરી.

૧૦. કોટિભિર્મધુવર્ષતિ મધુ, વૃષુ સેચને-અચ્-ટાપ્-જે કરોડો ઉપરાંત વર્ષોએ મધ ઝરે છે, તેથી કોટિવર્ષા-કપૂરીમધુરી.

૧૧. લઙ્કાયામુત્પદ્યતે-ડુવપ્ બીજસન્તાને-ણ્વુલ્-ઉણાદિ 'વચિસ્વપી'તિ સમ્પ્રસારણમ્, ટાપ્, 'પ્રત્યયસ્થાત્ કાત્'-ઇત્વમ્-જે લંકામાં વવાય છે, તેથી લંકોપિકા-કપૂરીમધુરી.

સ્પૃક્કા-કપૂરીમધુરીના ગુણો

स्पृक्का स्वाद्वी हिमा वृष्या तिक्ता निखिलदोषनुत् ।
कुष्ठकण्डूविषस्वेददाहाश्रीज्वरस्रक्तहृत् ॥ ११७ ॥

અન્વય-સ્પૃક્કા સ્વાદ્વી હિમા વૃષ્યા તિક્તા નિખિલદોષનુત્ કુષ્ઠકણ્ડૂવિષસ્વેદદાહાશ્રીજ્વરરક્તહૃત્ (અસ્તિ) ॥

કપૂરીમધુરી મધુર, ટાઢી, વીર્યને વધારનાર અને તીખી હોઈ સઘળા દોષ, કોઢ, ચળ, ઝેર, પસીનો, દાહ, અલક્ષ્મી, તાવ તથા લોહીનો બગાડ મટાડનાર છે. ૧૧૭

પર્પટી અથવા પદ્માવતીનાં નામો

पर्पटी रञ्जना कृष्णा जतूका जननी जनी ।
जतुकृष्णाग्निसंस्पर्शा जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ ११८ ॥

અન્વય-પર્પટી રઞ્જના કૃષ્ણા જતૂકા જનની જની જતુકૃષ્ણા અગ્નિસંસ્પર્શા જતુકૃત્ ચક્રવર્તિની (ઇતિ નામાનિ) ॥

પર્પટી,[1] રંજના,[2] કૃષ્ણા,[3] જતૂકા,[4] જનની,[5] જની,[6] જતુકૃષ્ણા,[7] અગ્નિસંસ્પર્શા,[8] જતુકૃત[9] અને ચક્રવર્તિની[10] એટલાં પર્પટીના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૧૮

૧. પર્પતિ-ગચ્છતિ તુવરતિક્તત્વાદિગુણાન્, પર્પ ગતૌ-ઔણાદિક અટન્ પ્રત્યય, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્-જે તૂરાશ, કડવાશ વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પર્પટી-પદ્માવતી.

૨. રજ્યતે અનયા શરીર વર્ણત્વાત્-'કરણ૦' ઇતિ લ્યુટ્, ટિત્ત્વપ્રયુક્તો ઙીપ્ કવિત્ ભવતિ-વક્ષ્યમાણેત્યાદિવત્-જે શરીરનો વર્ણ બદલી રંગી નાખે છે, તેથી રંજના-પદ્માવતી.

૩. કૃષ્ણઃ વર્ણઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્, કૃષ્ણા કરોતિ વિષવ્રણાદીન્-કૃષ વિલેખને-બાહુલકાત્ નક્, ટાપ્-જેનો રંગ કાળો હોય છે અથવા ઝેર તથા ઘા વગેરેને જે [illegible] કરે છે, તેથી કૃષ્ણા-પદ્માવતી.

૪. જાયતે વૃષ્ટકણ્ડૂકફાદિનાશ. અનયા-જની પ્રાદુર્ભાવે-'ઉલૂકાદયશ્ચ' ઇતિ સાધુ, જતુવદ્વા, સ્વાર્થે કનિ જતુકા ઇત્યપિ-જેનાથી કોઢ, ચળ, કફ વગેરેનો નાશ થાય છે, તેથી જતૂકા અથવા જતુકા-પદ્માવતી.

૫. જનયતિ આરોગ્ય કુષ્ઠાદિરોગિણામ્, જની પ્રાદુર્ભાવે-ણ્યન્તાત્ 'કૃત્યલ્યુટો બહુલમ્' ઇતિ લ્યુટ્, ટિત્ત્વાદ્ ઙીપ્-જે કોઢિયા વગેરે રોગીઓને નીરોગી કરે છે. તેથી જનની-પદ્માવતી.

૬. જાયતે આરોગ્યમનયા-જની પ્રાદુર્ભાવે-'અતિ ચમિસ્યામિભ્ય' 'જનિવધ્યોશ્ચે'તિ ન વૃદ્ધિ, 'કૃદિકારાદક્તિન' ઇતિ વા ઙીપ્-જેનાથી રોગીઓને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી જની-પદ્માવતી.

૭. જતુરિવ કૃષ્ણા-જે લાખ જેવી કાળી હોય છે, તેથી જતુકૃષ્ણા-પદ્માવતી.

૮. અગ્નિરિવ સસ્પર્શો યસ્યાઃ કુષ્ઠાદીનામ્-કોઢ વગેરે રોગોનો સમૂળો નાશ કરતી હોવાથી તે રોગોને અગ્નિ જેવા સ્પર્શવાળી હોય છે, તેથી-અગ્નિસંસ્પર્શા-પદ્માવતી.

૯. જતુ કરોતિ-કૃઞ્ ક્વિપ્-જે લાખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી જતુકૃત-પદ્માવતી

૧૦. ચક્રમિવ વર્તિતું શીલમસ્યા -જેનું વર્તન સ્વભાવ અથવા આકૃતિ ચક્ર જેવી હોય છે, તેથી ચક્રવર્તિની-પદ્માવતી.

પર્પટી અથવા પદ્માવતીના ગુણો

पर्पटी तुवरा तिक्ता शिशिरा वर्णकृल्लघुः ।
विषव्रणहरी कण्डूकफपित्तास्रकुष्ठनुत् ॥ ११९ ॥

અન્વય-(ગુણાશ્ચ-) પર્પટી તુવરા તિક્તા શિશિરા વર્ણકૃત્ લઘુ વિષવ્રણહરી કણ્ડૂકફપિત્તાસ્રકુષ્ઠનુત્ (અસ્તિ) ॥

પર્પટી તૂરી, કડવી, ટાઢી, વર્ણને સારો કરનારી અને હલકી હોઈ ઝેર, વણ, ચળ, કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ રક્તપિત્તરોગ તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૧૧૯

નલિકા અથવા પ્રવાલાકૃતિ–સુગંધાનાં નામો

नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी।
धमन्यञ्जनकेशी च निर्मध्या सुषिरा नली ॥१२०

अन्वयः—नलिका विद्रुमलता कपोतचरणा नटी धमनी अञ्जनकेशी निर्मध्या सुषिरा च नली (इति नामानि)॥

નલિકા,[1] વિદ્રુમલતા,[2] કપોતચરણા,[3] નટી,[4] ધમની,[5] અંજનકેશી,[6] નિર્મધ્યા,[7] સુષિરા[8] અને નલી[9] એટલાં નલિકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૦

૧. નલતિ–ગન્ધયુક્તા ભવતિ णल गन्धे–अच्, गौरादि, स्वार्थे कन् 'केऽणः' इति ह्रस्वत्व–જે પુષ્કળ ગંધયુક્ત હોય છે, તેથી નલિકા.

૨. विद्रुमस्य लता इव–જાણે પરવાળાંની વેલ હોય તેવી જણાય છે, તેથી વિદ્રુમલતા–નલિકા

૩. कपोतस्य चरण इव, रक्तवर्णत्वात्–જાણે કબૂતરના પગ હોય તેવી લાલ રંગની હોય છે, તેથી કપોતચરણા–નલિકા.

૪. नटति–स्पन्दते, नट स्पन्दने–अच्, गौरादि –જે ફરક્યા કરે છે. નાચ્યા કરતી હોય તેવી લાગે છે, તેથી નટી–નલિકા.

૫. धम्यन्ते–कथ्यन्ते अनया स्वकीयगुणा उपयोगद्वारा–धमिः सौत्र –'अर्तिसृधृ०' इत्यनि. अस्यय उणादि –'कृदिकारात्०' इति ङीप्–જે ઉપયોગ દ્વારા પોતાના ગુણો જણાવે છે, તેથી ધમની–નલિકા.

૬. अञ्जनमिव केशा यस्याः सा–જેની ડંછાડ આંજણ જેવી કાળી હોય છે, તેથી અંજનકેશી–નલિકા.

૭. निर्गतं मध्यमस्याः, मध्यान्निर्गता वा शुषिरत्वात्–અંદરના ભાગમા વચ્ચે પોલી હોય છે, તેથી મધ્ય ભાગ વિનાની અથવા વચ્ચે પોલી તે નિર્મધ્યા–નલિકા.

૮. सुषिरमस्ति अस्याः अर्शआद्यच्, सुषिरस्ति अस्याः वा 'ऊषसुषि' इति रः टाप्–જેમાં પોલાણ હોય છે, તેથી સુષિરા–નલિકા.

૯. પહેલા નામ પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ છે.

નલિકા અથવા પ્રવાલાકૃતિ સુગંધાના ગુણો

नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत्।
कृच्छ्राश्मवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा ॥ १२१॥

अन्वयः—नलिका शीतला लघ्वी चक्षुष्या कफपित्तहृत् कृच्छ्राश्मवाततृष्णास्रकुष्ठकण्डूज्वरापहा (अस्ति)॥

નલિકા ટાઢી, હલકી, નેત્રને હિતકારી અને કફ, પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, વાયુ, તરશ, લોહીનો બગાડ, કોઢ, ચળ તથા તાવને મટાડનાર છે. ૧૨૧

પ્રપૌંડરીક અથવા પુંડરીનાં નામો તથા ગુણો

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं चक्षुष्यं पौण्डरीयकम्।
पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्लं हिमम्।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्ण्यं पित्तकफप्रणुत् ॥१२२॥

अन्वय–प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं चक्षुष्य पौण्डरीयकम् (इति नामानि, गुणाश्च–) पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं शुक्लं हिमं चक्षुष्यं पाके मधुर वर्ण्य पित्तकफप्रणुत् ॥

પ્રપૌંડરીક,[1] પૌંડર્ય,[2] ચક્ષુષ્ય[3] અને પૌંડરીયક[4] એટલા પ્રપૌંડરીકનાં સંસ્કૃત નામો છે. પ્રપૌંડરીક મધુર, કડવું, તૂરું, વીર્યને વધારનાર, ટાઢું, નેત્રને હિતકારી, પાકમાં મધુર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૨૨

૧. पुण्डरीकेण सदृशं पौण्डरीकम्–'शेषे' इत्यण्, यद्वा स्वार्थे अण्, प्रकृष्ट पौण्डरीकं–જે લગભગ ધોળા કમળ જેવું હોય છે, તેથી પ્રપૌંડરીક–પુંડેરી

૨. पुण्डयति–खण्डयति–पित्त कफं च मधुरतिक्तकषायत्वात्, पुडि खण्डने–अच्, पुण्डस्य अर्थे–प्रधान पुण्ड्र्यम्, शकन्ध्वादि, पुण्डर्यमेव पौण्डर्यम्–स्वार्थेऽण्–જે મધુર, કડવું તથા તૂરું હોવાથી પિત્ત અને કફને તોડનારમા મુખ્ય છે, તેથી પૌંડર્ય–પુંડેરી.

૩. चक्षुषे हित–'शरीरावयवाद् यत्'–જે આંખને હિતકારી છે, તેથી ચક્ષુષ્ય–પુંડેરી.

૪. पुण्ड्रं–तिलकम् ऋच्छति–'सुप्यजातौ' इति णिनि, शक०, पुण्डरी इव आचरति पुण्डरीयति–क्यच्, पुण्डरीयति इति पुण्डरीयकम्, ततः स्वार्थे अण्–જાણે તિલકવાળું હોય તેનું જે લાગે છે, તેથી પૌંડરીયક–પુંડેરી.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં કર્પૂરાદિવર્ગ
પ્રકરણ સમાપ્ત

૩ : ગુડૂચ્યાદિવર્ગ

ગળોની ઉત્પત્તિ, નામો તથા ગુણો

अथ लङ्केश्वरो मानी रावणो राक्षसाधिपः।
रामपत्नीं बलात्सीतां जहार मदनातुरः ॥ १ ॥
ततस्तं बलवान् रामो रिपुं जायापहारिणम्।
वृतो वानरसैन्येन जघान रणमूर्द्धनि ॥ २ ॥
हते तस्मिन् सुरारातौ रावणे बलगर्विते।
देवराजः सहस्राक्षः परितुष्टोऽति राघवे ॥ ३ ॥
तत्र ये वानराः केचिद्राक्षसैर्निहता रणे।
तानिन्द्रो जीवयामास संसिच्यामृतवृष्टिभिः ॥४॥–

ततो येषु प्रदेशेषु कपिगात्रात्परिच्युताः ।
पीयूषबिन्दवः पेतुस्तेभ्यो जाता गुडूचिका ॥ ५ ॥
गुडूची मधुपर्णी स्यादमृताऽमृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥६॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥७॥
चन्द्रहासा वयःस्था च मण्डली देवनिर्मिता ।
गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी ॥८॥
संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याग्निदीपनी ।
दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासांश्च पाण्डुताम् ॥ ९ ॥
कामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमीन् हरेत् ।
प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ॥ १० ॥

अन्वय.—अत्र लङ्केश्वरः मानी राक्षसाधिपः रावणः मदनातुरः (सन्) रामपत्नीं सीतां प्रसभं जहार । ततः पश्चात् राम वानरसैन्येन युत. (सन्) जायापहारिणं तं रिपुं रणमूर्धनि जघान । यस्मिन् तस्मिन् सुरारातौ रावणे हते (सति) सहस्राक्ष. देवराजः राघवं अति परितुष्ट । तत्र रणे ये केचित् वानरा राक्षसैः निहताः तान् इन्द्र अमृतवृष्टिभि संसिच्य जीवयामास । ततः कपिगात्रात् येषु प्रदेशेषु परिच्युता पीयूषबिन्दव पेतुः तेभ्य. गुडूचिका जाता । गुडूची मधुपर्णी अमृता अमृतवल्लरी छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनी इति च स्यात् । जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी चन्द्रहासा वयःस्था मण्डली च देवनिर्मिता (इति नामानि, गुणाश्च—) गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी संग्राहिणी कषाया उष्णा लघ्वी बल्या अग्निदीपनी (सती) दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासान् च पाण्डुतां कामलाकुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमीन् हरेत् (तथा च) प्रमेहश्वासकासार्शःकृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् (अस्ति) ॥

લંકાનો અભિમાની રાજા અને રાક્ષસોનો અધિપતિ રાવણ કામાતુર થઈ રામચંદ્રજીની સ્ત્રી સીતાને બળાત્કારે હરી ગયો હતો. ત્યારે બળવાન રામચંદ્રજીએ વાનરોના સૈન્યની સાથે રહી સ્ત્રીનું હરણ કરનારા એ શત્રુને યુદ્ધના મોખરે માર્યો હતો. બળથી ગર્વ પામેલો એ દેવશત્રુ રાવણ મરાયો, તે પછી હજાર નેત્રોવાળો દેવતાઓનો રાજા ઇંદ્ર રામચંદ્રજી ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો હતો. એ યુદ્ધમાં રાક્ષસો વડે જે કોઈ વાનરો મરાયા હતા, તેઓને ઇંદ્રે અમૃતની વૃષ્ટિથી સિંચીને જીવતા કર્યા હતા. એ વખતે (અમૃતથી બીંજાયેલા) વાનરોનાં ગાત્રોમાંથી જે જે સ્થળો પર અમૃતનાં છાંટા પડ્યા હતા, તેમાંથી ગળો ઉત્પન્ન થઈ છે. તેનાં નામો ગુડૂચી,[1] મધુપર્ણી,[2] અમૃતા,[3] અમૃતવલ્લરી,[4] છિન્ના,[5] છિન્નરુહા,[6] છિન્નોદ્ભવા,[7] વત્સાદની,[8] જીવંતી,[9] તંત્રિકા,[10] સોમા,[11] સોમવલ્લી,[12] કુંડલી,[13] ચક્રલક્ષણિકા,[14] ધીરા,[15] વિશલ્યા,[16] રસાયની,[17] ચંદ્રહાસા,[18] વયઃસ્થા,[19] મંડલી[20] અને દેવનિર્મિતા[21] એટલાં ગળોનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગળો* તીખી, કડવી, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ, ઝાડાને રોકનાર, તૂરી, ગરમ, હલકી, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રણે દોષ, આમ, તરસ, દાહ, પ્રમેહ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, કમળો, કોઢ, વાયુ, લોહીનો બગાડ, તાવ, કૃમિ, ઊલટી, શ્વાસ, અરશ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા હૃદયના રોગને મટાડનાર છે. ૧-૧૦

૧. ગુડતિ—રક્ષતિ રોગેભ્યઃ—ગુડ રક્ષણે—પાતુલક્ષ્ય ક્વચ્ટ્, ટિત્વાત્ ઙીપ્—જે રોગોથી રક્ષા કરે છે, તે ગુડુચી—ગળો.

૨. મધૂનિ પર્ણાનિ યસ્યાઃ સા—'પાકકર્ણ૦' ઇતિ ઙીપ્—જેનાં પાંદડાં મધ જેવાં મધુર હોય છે, તેથી મધુપર્ણી—ગળો.

૩. ન વિદ્યતે મૃત—મરણં યસ્યાઃ અમૃતસ્વરૂપત્વાત્—જે અમૃત સ્વરૂપ હોવાથી કદી મરતી નથી, તેથી અમૃતા—ગળો.

૪. અમૃતસ્યા વલ્લરી—શાકપાર્થિવાદિઃ—જે અમૃતસ્વરૂપ વેલી છે, તેથી અમૃતવલ્લરી—ગળો.

૫. છિદ્યતે સ્મ જનૈર્ગુણાર્થિભિર્વા—છિદિર્ દ્વૈધીકરણે

* કેટલાક વૈદ્યક શાસ્ત્રકારો મુદતને અંતરે આવતા તેમ જ બીજી જાતના તાવ અટકાવવાને તેમ જ કામવાસના વધારવાને ગળોમાં તજ—લવિંગ વગેરે ગરમ પદાર્થો મેળવીને આપવા ભલામણ કરે છે. કમળા તથા સંધિવાના દરદમાં પણ તેને ઉપયોગી ગણે છે. ગળોનાં પાંદડાંને મધ સાથે વાટીને ગૂમડાં પર ચોપડાય છે અને તેલમાં વાટીને માથા પર ચોપડવાથી શરદીથી દુખતું માથું મટી જાય છે. ગળોસત્ત્વ પેશાબના દરદ માટે અને બરલની ગાંઠ માટે ઘણું જ અકસીર ગણાય છે. સંધિવામાં ગળો ઉકાળીને પાય છે, ને તેથી પેશાબ વધારે થાય છે.

ક્રમેણ કઃ, ટાપ્-ગુણને ઇચ્છતા લોકો જેને છેદે-કાપે છે, તેથી છિન્ના-ગળો.

૬. છિન્નાઽપિ રોહતિ પુનર્ અમૃતત્વાત્, રુહ બીજજન્મનિ પ્રાદુર્ભાવે ચ-'इगुपधे'ति क, टाप्-જેને કાપી હોય તોપણ અમૃતમય હોવાથી ફરી ઊગવા જ કરે છે, તેથી છિન્નરુહા-ગળો.

૭ छिन्नाप्युद्भवति या-उत्पूर्वक-भू सत्तायाम्, अच् टाप्-જેને કાપી હોય તોપણ ફરી ઊગે છે, તેથી છિન્નોદ્ભવા-ગળો.

૮. वत्सैरद्यते-अद भक्षणे-ल्युट्-टिड्ढाद् ङीप्-જેને નાનાં વાછરડાં તથા નાનાં બાળકો પણ (ઔષધ રૂપે) ખાય છે, તેથી વત્સાદની-ગળો.

૯. जीवति सर्वकालम् अमृतत्वात्-जीव प्राणधारणे-शतृप्रत्ययात् 'उगितश्चे'ति ङीप्-જે અમૃતરૂપ હોવાથી સર્વ કાળ જીવતી જ રહે છે, તેથી જીવંતી-ગળો.

૧૦. तन्त्रयति-कुटुम्बधारणं करोति सर्वेषां रोग-निवारणेन-तन्त्रि कुटुम्बधारणे-ण्वुल्-સર્વ લોકોના રોગો દૂર કરી દરેકનાં કુટુંબોનું જે ધારણપોષણ કરે છે, તેથી તંત્રિકા-ગળો.

૧૧. सोमगुणः अस्ति अस्यां विशेषात्-अर्शआद्यच्-टाप्-જેમાં ચંદ્રનો અમૃતમય ગુણ વધારે છે, તેથી સોમા-ગળો.

૧૨. सोमस्य वल्ली-तृड्दाहादिशामकत्वात्-જે તૃષા, દાહ વગેરેને શાંત કરે છે. તેથી ચંદ્રની વેલી મનાય છે, તેથી સોમવલ્લી-ગળો.

૧૩. कुण्डल-वृक्षोपरि वेष्टनम् अस्ति अस्या, यद्वा कुडि दाहे, रक्षणे च-कुण्ड्यते-रक्ष्यते इति कुण्डल, तद् अस्ति-अस्याः-अर्शआद्यच् गौरादि-જે ઝાડ ઉપર વીંટળાઈ રહે છે, અથવા જેના સંબંધથી લોકોનું રક્ષણ થયા કરે છે, તેથી કુંડલી-ગળો.

૧૪. चक्रे-मण्डलाकारकुष्ठरोगे दद्रुरोगे वा प्रतिकार-रूप लक्षण-चिह्न यस्या सा, तत स्वार्थे कन्, 'प्रत्यय-स्थात्' इतीत्वम्-ગોળાકાર કોઢના રોગ ઉપર તથા દાદર ઉપર તેને મટાડવાના સાધનરૂપે જેમાં ચિહ્ન હોય છે, તેને મટાડવા જેમાં નિશાની હોય છે. તેથી ચક્રલક્ષણિકા-ગળો.

૧૫. दधाति-धारयति कटुतिक्तादिगुणान्, डुधाञ् धारणादौ, 'सुसूधाञ्०' (उणा ३-२४) इति क्रन्, 'क्षुमास्था०' इतीत्वम्-टाप्-જે તીખાશ, કડવાશ વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ધીરા-ગળો.

૧૬. विगत भवति शल्य-व्रणम् अस्या पर्णविलेपनात् इति विशल्या-જેનાં પાંદડાંને મધ સાથે વાટી લગાડવાથી ગૂમડાં મટે છે, તેથી વિશલ્યા-ગળો.

૧૭. रसानाम् अयनम्-आश्रयस्थानम् इव इति रसायनी-गौरादि-બધા રસોનું જાણે આશ્રયસ્થાન હોય-બધા રસો જેમાં રહે છે, તેથી રસાયની-ગળો.

૧૮. चन्द्र इव हास-प्रभा अस्या सत्त्वे, टाप्, यद्वा चन्द्र हसति इव तत्सदृशगुणयुक्तत्वात्-हसे हसने-'कर्मण्यण्'-अणन्तत्वाच्च ङीप्-જેના સત્ત્વમાં ચંદ્ર જેવી કાંતિ હોય છે અથવા જેમાં ચંદ્ર જેવા ગુણો હોય છે, તેથી ચંદ્રને જાણે હસતી હોય તેવી છે, તેથી ચંદ્રહાસા કે ચંદ્રહાસી-ગળો.

૧૯. वय यौवन तिष्ठति अनया-रसायनरूपत्वात्, स्था-घञर्थे कविधानम्-જે રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી યુવાવસ્થા ટકી રહે છે, તેથી વયસ્થા-ગળો.

૨૦. मण्डलम् अस्ति अस्या वृक्षोपरि-ઝાડ ઉપર ગોળાકારે જેનું ફેલાવું હોય છે, તેથી મંડલી-ગળો.

૨૧. देवेन-इन्द्रेण रामसैनिक वानरजीवनार्थममृत-वृष्टौ कृतायां भूपतितैरमृतबिन्दुभिर्निर्मिता-ઇંદ્રદેવે શ્રીરામના વાનર સૈનિકોને સજીવન કરવા અમૃતની વૃષ્ટિ કરી, ત્યારે જમીન પર પડેલાં તેનાં ટીપાંઓમાંથી જે નિર્માણ કરાઈ છે. તેથી દેવનિર્મિતા-ગળો.

નાગરવેલનાં નામો તથા ગુણો

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी ।
ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् ॥११
वश्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु ।
बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥१२॥

अन्वय-ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागिनी नागवल्लरी (इति नामानि, गुणाश्च-) ताम्बूल विशद रुच्य तीक्ष्णोष्ण तुवर सरम् वश्य तिक्त कटु क्षार रक्तपित्तकर लघु बल्य (सत्) श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् (अस्ति)

તાંબૂલવલ્લી,[1] તાંબૂલી,[2] નાગિની[3] અને નાગવલ્લરી[4] એટલાં નાગરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાગરવેલનું પાન સ્વચ્છ, રુચિ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, તૂરું, ઝાડાને લાવનાર, વશ કરનાર, તીખું, કડવું, ખારું, રુધિરને તથા પિત્તને કરનાર અથવા રક્તપિત્તનો રોગ કરનાર, હલકું તથા બળ આપનાર હોઈ કફ, મોઢાનું દુર્ગંધપણું, મળ, વાયુ તથા શ્રમ મટાડનાર છે. ૧૧.૧૨

૧ ताम्यति-ग्लायति जल विना उष्णत्वात्-तमु ग्लानौ क्विप्, 'अनुनासिके'ति दीर्घश्च; बोलति-मज्जति जले उष्णत्वादेव, बुल मज्जने, 'इगुपधे'ति क, गौरा-

दित्वाद् ङीप्. ताम् चासौ वल्ली च-पृषोदरादित्वाद् दीर्घत्वम्, ताम्बूल्याख्या वल्ली-शाकपार्थिवादि -જે ગરમ હોવાથી પાણી વિના કરમાય છે અને તેથી જ પાણીમાં જ ડૂબી રહે છે, એવી તાંબૂની નામની વેલડી-તાબૂલવલ્લી-નાગરવેલ.

૨. ઉપરના નામમા જ તાબૂલી નામ સમાયુ છે, તે સમજી લેવું

૩ नागा सन्ति अस्याम्, तया प्रियत्वात्-'अत इनिठनौ' इति इन्-नान्तत्वाद् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'-નાગ નામના સર્પોને પ્રિય હોવાથી તેમાં તેઓ હોય છે, તેથી નાગિની-નાગરવેલ.

૪. नागाना वल्लरी-નાગોની જે વેલ ગણાય છે, તેથી નાગવલ્લરી.

બીલીનાં નામો તથા ગુણો

बिल्व शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि।
श्रीफलस्तुवरस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत्।
वातश्लेष्महरो बल्यो लघुरुष्णश्च पाचनः ॥ १३ ॥

अन्वय -बिल्व शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलौ अपि, (इति नामानि, गुणाश्च-) श्रीफल तुवर तिक्त ग्राही रूक्ष अग्निपित्तकृत् वातश्लेष्महर बल्य लघु उष्ण च पाचन (अस्ति)॥

બિલ્વ,[1] શાડિલ્ય,[2] શૈલૂષ,[3] માલૂર[4] અને શ્રીફલ[5] એટલાં બીલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેનુ ફળ-બીલુ* તૂરું, કડવું, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ, અગ્નિ તથા પિત્તને કરનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, બળ આપનાર, હલકુ, ગરમ અને પાચન છે. ૧૩

૧. बिलति-भिनत्ति वात श्लेष्माण च, बिल भेदने उल्वादि. (उणा० ४-९५)-જે વાયુ તથા કફને તોડે છે, તેથી બિલ્વ-બીલી.

૨. शाण्डते-रुजति कामादीन्, शडि रुजायाम्-'सलिल०' (उणा १-५४)-इत्यादिना इलच्, शण्डिलस्य गोत्रापत्यम्-'गर्गादिभ्यो यञ्,' शाण्डिल्य इव, यद्वा शाण्डयति-रुज करोति, पूर्ववत् इलचि 'गुणवचनब्राह्मणा०'-इति स्वार्थे ष्यञ्-કામાદિ શત્રુઓનો જે નાશ કરે છે, એવા શાંડિલ્ય ઋષિના વંશજ-શાંડિલ્ય ઋષિ જેવા ગુણો ધરાવનાર અથવા વાયુ તથા કફને કાપનાર હોવાથી શાડિલ્ય-બીલી.

૩. शैलूषस्यापत्यं शैलूष,-इवेति वा-[illegible] જાણે સંતાન-નટ હોય, તેમ તેના જેવુ હલકું વગેરે ગુણો ધરાવે છે, તેથી શૈલૂષ-બીલી

૪. मां-लक्ष्मीं परेषां लुनाति-छिनत्ति स्वकीयया लक्ष्म्या-लूञ् छेदने-बाहुलकाद् रक्-પોતાના ગુણોની લક્ષ્મી વડે બીજાઓની લક્ષ્મીને જે તોડે છે-તિરસ્કારે છે, તેથી માલૂર-બીલી.

૫ श्रिया पद-स्थानम्यं, श्रिया वा प्रिय फल यस्य स -જેનું ફળ લક્ષ્મીનું સ્થાન અથવા લક્ષ્મીને પ્રિય ગણાય છે, તેથી શ્રીફલ-બીલી.

* ચરકસંહિતામાં બીલાને મૂળવ્યાધિહર (હરસ મટાડનાર), સોજા ઉતારનાર અને ઝાડામા આમ પડતો અટકાવવા તેનો મગજ ઉપયોગી ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રક્તાતિસારનાશક અને પિત્તશામક ગણેલ છે.

ગંભારી-સીવણનાં નામો તથા ગુણો

गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका।
काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्यः पीतरोहिणी।
कृष्णवृन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च।
काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्योष्णा मधुरा गुरु ॥१४
दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित्।
दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा ॥ १६ ॥

अन्वय -गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका काश्मीरी काश्मरी हीरा काश्मर्य पीतरोहिणी कृष्णवृन्ता मधुरसा च महाकुसुमिका अपि, (इति नामानि गुणाश्च-) काश्मरी तुवरा तिक्ता वीर्योष्णा मधुरा गुरु दीपनी पाचनी मेध्या भेदिनी भ्रमशोषजित् दोषतृष्णामशूलार्शोविषदाहज्वरापहा (अस्ति) ॥

ગંભારી,[1] ભદ્રપર્ણી,[2] શ્રીપર્ણી,[3] મધુપર્ણિકા,[4] કાશ્મીરી,[5] કાશ્મરી,[6] હીરા[7] કાશ્મર્ય,[8] પીતરોહિણી,[9] કૃષ્ણવૃંતા,[10] મધુરસા,[11] અને મહાકુસુમિકા[12] એટલા સીવણનાં સંસ્કૃત નામો છે સીવણ તૂરી, કડવી ગરમ વીર્યવાળી, મધુર, ભારે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, બુદ્ધિને હિતકારી અને ઝાડો લગાડનાર હોઈ ભ્રમ, શોષ, દોષ, તરસ, આમ, શૂળ, અરશ, ઝેર, દાહ તથા તાવને મટાડનાર છે. ૧૪-૧૬

૧. क-जल बिभर्ति-डुभृञ् धारणपोषणयो, 'कर्मण्यण्,' पृषोदरादित्वात् गत्वम्-જે પાણીને ધારણ કરે છે-જળતત્ત્વ વધુ ધરાવે છે, તેથી ગંભારી-સીવણ

૨ भद्राणि-मङ्गल्यानि सुखकारीणि च पर्णानि यस्या सा-'पाककर्णे'ति ङीष्-જેના પાદડા પણ મંગ

લિક તથા સુખકારક છે તેથી ભદ્રપર્ણી—ગંભારી—સીવણ.

૩. શ્રીયુક્તાનિ પર્ણાનિ યસ્યા સા 'પાકકર્ણે' તિ ઙીપ્—જેનાં પાંદડાં શોભાયમાન હોય છે તેથી શ્રીપર્ણી—ગંભારી—સીવણ.

૪. મધુ इव पर्णानि यस्या सा—'पाककर्णे' ति ङीप्—स्वार्थे च कन्, टाप्. ह्रस्वश्च—જેનાં પાંદડાં મધ જેવાં મીઠાં હોય છે, તેથી મધુપર્ણિકા સીવણ

૫–૬. कश्मीरदेशे भवा 'तत्र भव' इत्यण्—अण्णन्तत्वाद् ङीप्, तथा काशते—दीप्यते माधुर्यादिगुणैः, काशृ दीप्तौ, 'अन्येभ्योऽपि॰' इति मनिन्. 'वनो र चे' ति ङीत्रौ,—કાશ્મીર દેશમાં જે થાય છે. તેથી કાશ્મીરી—સીવણ, તેમજ મધુરતા આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કાશ્મરી—સીવણ.

૭. हरति श्रमशोषदोषादीन्—'खुरक्षुर॰'—(उणा॰ ३९६) इति रे निपात्यते (इति हेमचन्द्र—अभिधान-चिन्तामणि-स्वोपज्ञटीकायाम्) જે શ્રમ, શોષ, દોષ વગેરે દૂર કરે છે, તેથી હીરા—સીવણ.

૮. काश्मरीशब्द अस्ति अस्य वाचकः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा ५–२–१२०) इति यप्— કાશ્મરી એવો શબ્દ જેનું નામ સૂચવે છે માટે કાશ્મર્ય—સીવણ

૯ पीता सती रोहति इत्येवंशीला—रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च—'सुप्यजातौ' इति णिनि, नान्तत्वाद् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्,' ततम्—જે સ્વભાવથી જ પીળી ઊગે છે, તેથી પીતરોહિણી—સીવણ

૧૦. कृष्णं वृन्तं यस्या सा—જેનું ડીંડું કાળું હોય છે, તેથી કૃષ્ણવૃન્તા—સીવણ

૧૧. मधु इव रस यस्या सा—જેનો રસ મધ જેવો મીઠો હોય છે, તેથી મધુરસા—સીવણ

૧૨. महत् कुसुम यस्या सा—જેનું ફૂલ મોટું થાય છે. તેથી મહાકુસુમિકા—સીવણ.

સીવણના ફળના ગુણો

तत्फलं बृंहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायनम् ।
वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् ॥ १७ ॥
स्वादु पाके हिमं स्निग्धं तुवराम्लं विशुद्धिकृत् ।
हन्याद्दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ १८ ॥

अन्वय —तत्फलं बृहणं वृष्यं गुरु केश्यं रसायन (सत्) वातपित्ततृषारक्तक्षयमूत्रविबन्धनुत् पाके स्वादु हिम स्निग्ध तुवराम्ल विशुद्धिकृत (सत्) दाहतृषावातरक्तपित्तक्षतक्षयान् हन्यात् ॥

સીવણનું ફળ પુષ્ટિકારક, વીર્યને વધારનાર, ભારે, કેશને હિતકારી, રસાયન, પાકમાં મધુર, ટાઢું, સ્નિગ્ધ, તૂરું, ખાટું અને કોઠાને સાફ કરનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, તરશ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતને મટાડે છે. ૧૭,૧૮

બે જાતની કાંકચ કે પાડલનાં નામો

पाटलि· पाटलाऽमोघा मधुदूती फलेरुहा ।
कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाल्यलिवल्लभा ॥१९॥
ताम्रपुष्पी च कथिता परा स्यात्पाटला सिता ।
मुष्कको मोक्षको घण्टापाटलिः काष्ठपाटला ॥२०

अन्वय —पाटलि पाटला अमोघा मधुदूती फलेरुहा कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी कालस्थाली अलिवल्लभा च ताम्रपुष्पी कथिता. परा पाटला सिता मुष्कक मोक्षक घण्टा पाटलि काष्ठपाटला स्यात् ॥

પાટલિ,[1] પાટલા,[2] અમોઘા,[3] મધુદૂતી,[4] ફલેરુહા,[5] કૃષ્ણવૃન્તા,[6] કુબેરાક્ષી,[7] કાલસ્થાલી,[8] કાચસ્થાલી,[9] અલિવલ્લભા[10] અને તામ્રપુષ્પી[11] એ એક જાતની કાંકચનાં સંસ્કૃત નામો છે. બીજી પાટલા,[1] સિતા,[2] મુષ્કક,[3] મોક્ષક,[4] ઘંટા,[5] પાટલિ[6] અને કાષ્ઠપાટલા[7] એ ધોળી કાંકચનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯,૨૦

टीका—कालस्थालीत्यत्र काचस्थालीत्यके—'કાલસ્થાલી' ને બદલે 'કાચસ્થાલી' એવો પાઠ કેટલાકના મતમાં છે. ૨૦

૧. पाति—रक्षति दोषत्रयात् इति पा —क्विप्, दलति—वैकल्यं करोति रोगाणाम् इति दलि, दल वैकल्ये 'सर्वधातुभ्य इन्,' पाश्चासौ दलिश्च पाटलि —જે ત્રણે દોષથી રક્ષા કરે છે અને રોગોને ગભરાવે છે, તેથી પાટલિ —કાકચ.

૨ पाट—विस्तार लाति—आदत्ते—'आतोऽनुपसर्गे कः' જે વિસ્તાર તથા ફેલાવો પામે છે, તેથી પાટલા—કાકચ.

૩. न मोघा—निष्फला त्रिदोषजन्यविकारे—જે ત્રિદોષના હરકોઈ વિકારમાં નિષ્ફળ નથી, તેથી અમોઘા, અથવા मोहयति त्रिदोषजान् रोगान्, मुह वैचित्त्ये—ण्यन्तात् पचाद्यच्, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्—જે ત્રણે દોષના રોગોને મૂઝવે છે, તેથી મોઘા એવું કાકચનું નામ પણ અહીં મૂળમાં સૂચવ્યું છે.

૪. मधोर्वसन्तस्य दूती इव तदग्रसरत्वात्—વસંત-ઋતુમાં સૌની પહેલા ફાલે છે—પુષ્પોવાળી થાય છે,

તેથી તેની સૂચક જાણે દૂતી હોય તેવી છે, તેથી મંજુદૂતી-કાંક્ચ.

૫. फले रोहति-रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे वा-'इगुपधे'ति क-ફળ હોય તો ઊગે અથવા રોગનિવારણરૂપ ફળ માટે જે ઊગે છે, તેથી ફલેરુહા-કાક્ચ.

૬. कृष्णं वृन्तं यस्या सा-જેનું ડીંટું કાળું હોય છે, તેથી કૃષ્ણવૃન્તા-કાંક્ચ.

૭. कुबेरस्य अक्षि इव अक्षि यस्या सा-'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच्, गौरादित्वाद् ङीप्-જેની આંખ કુબેરની આંખ જેવી હોય છે, તેથી કુબેરાક્ષી-કાક્ચ.

૮, ૯. कालस्य-कृष्णवर्णस्य वाचस्य वा स्थाली-पात्र-જે કાળા રંગનું જાણે પાત્ર હોય તેવી લાગે છે, તેથી કાચ(કે કાચ)સ્થાલી-કાક્ચ.

૧૦. अलीना वल्लभा-ભમરાઓને જે વહાલી હોય છે, તેથી અલિવલ્લભા-કાંક્ચ.

૧૧. ताम्राणि पुष्पाणि यस्या सा-જેનાં ફૂલ લાલ હોય છે. તેથી તામ્રપુષ્પા-કાક્ચ.

૧. પાટલા-ધોળી કાક્ચ, આની વ્યુત્પત્તિ ઉપર બીજા નંબર પ્રમાણે સમજવી.

૨. सितः वर्णः अस्ति अस्या-'अर्शआद्यच्'-જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી સિતા-ધોળી કાક્ચ.

૩. मुष्णाति अरुचिश्वासादिरोगान्-मुष स्तेये-'सृवृभूशुषिमुषिभ्य क' (उणा. ३,४१) इति क, ततः स्वार्थे कन्-જે અરુચિ, શ્વાસ આદિ રોગોને દૂર કરે છે, તેથી મુષ્કક-ધોળી કાક્ચ

૪. मोक्षयति रोगम्, मुचे समन्तादकमकाणि-जन्तादच्-तत स्वार्थे कन्-જે રોગને છૂટવાની ફરજ પાડે છે, તેથી મોક્ષક-ધોળી કાક્ચ.

૫. हन्ति दोषत्रयमपि-हन्तशे बाहुलकात् घत्व च-જે ત્રણે દોષનો નાશ કરે છે. તેથી ઘંટા-ધોળી કાંક્ચ.

૬. 'पाटलि' આ નામની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પહેલા નંબરના જ નામ પ્રમાણે છે.

૭. काष्ठमिव कठिना पाटला-જે લાકડા જેવી કઠણ હોય છે, તેથી કાષ્ટપાટલા-ધોળી કાંક્ચ.

બન્ને કાંક્ચના ગુણો

पाटला तुवरा तिक्तानुष्णा दोषत्रयापहा।
अरुचिश्वासशोथास्रच्छर्दिहिक्कातृषापहा॥ २१॥

अन्वय-पाटला तुवरा तिक्ता अनुष्णा दोषत्रयापहा अरुचिश्वासशोथास्रच्छर्दिहिक्कातृषापहा (अस्ति)॥

(બન્ને) કાંક્ચ તૂરી, કડવી, ગરમ તથા ત્રણે દોષને હણનાર હોઈ અરુચિ, શ્વાસ, સોજા, લોહીનો બગાડ, ઊલટી, હેડકી તથા તરસને મટાડનાર છે. ૨૧

કાંક્ચનાં ફૂલ તથા ફળના ગુણો

पुष्पं कषायं मधुरं हिमं हृद्यं कफास्रनुत्।
पित्तातिसारहृत्कण्ठ्यं फलं हिक्कास्रपित्तहृत्॥२२॥

अन्वय-पुष्पं कषायं मधुरं हिमं हृद्यं कफास्रनुत् फलं कण्ठ्यं पित्तातिसारहृत् हिक्कास्रपित्तहृत् (अस्ति)॥

કાંક્ચનું ફૂલ તૂરું, મધુર, ટાઢું, હૃદયને ગમે એવું અને કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. કાક્ચનું ફળ કંઠને હિતકારી છે અને પિત્ત, ઝાડાનું દરદ, હેડકી, લોહીનો બગાડ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૨૨

અરણીનાં નામો

अग्निमन्थो जयः स स्याच्छ्रीपर्णी गणिकारिका।
जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका॥२३॥

अन्वय-स अग्निमन्थ जय श्रीपर्णी गणिकारिका जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका स्यात्॥

અગ્નિમંથ,[૧] જય,[૨] શ્રીપર્ણી,[૩] ગણિકારિકા,[૪] જયા,[૫] જયંતી,[૬] તર્કારી,[૭] નાદેયી[૮] અને વૈજયંતિકા[૯] એટલાં અરણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૩

૧. अग्निं मथ्नाति-मन्थ विलोडने, कर्मण्यण्-અગ્નિને જે મથે છે-ઘસાતાં પોતામાંથી જે અગ્નિ કાઢે છે, તેથી અગ્નિમન્થ-અરણિ.

૨. जयति-श्वयथुवातकफपाण्डुरोगान्-जि जये-पचाद्यच्-જે સોજા, વાયુ કફ, તથા પાંડુરોગને મટાડે છે, તેથી જય-અરણિ.

૩. श्री. पर्णेषु यस्या सा-'पाककर्णे'ति ङीप्-જેનાં પાંદડામાં શોભા તથા લક્ષ્મી વસે છે, તેથી શ્રીપર્ણી-અરણિ

૪. गण्यते इति गणि-गण संख्याने, 'इगुपधात्किदिभ्य,' गणि-गणना करोति स्वकीयामुत्तमतया, ण्यण्, अणन्तत्वाद् ङीप्-स्वार्थे च कन्, यद्वा गणयति इति गणिका, ऋच्छति इति आरिका-ण्वुल्, गणिका चासौ आरिका-गणिकारिका-જે પોતાની ઉત્તમ તરીકે ગણતરી કરાવે અને રોગાદિ તરફ ધસારો કરે છે, તેથી ગણિકારિકા-અરણિ.

૫. બીજા નામ પ્રમાણે

૬. जयति कफ वात पाण्डु चापि वीर्योष्णत्वात्-शत्रन्ताद् ङीप्-જે ઉષ્ણ વીર્યવાળી હોઈ કફ, વાયુ તથા પાંડુરોગને જીતે છે, તેથી જયંતી-અરણિ

૭. तर्कम् ऋच्छति–प्राप्नोति जनानां गुणाधिक्यात्, ऋ गतौ, 'कर्मण्यण्' अण्णन्तत्वाद् ङीप्–ગુણોની અધિકતાને લીધે લોકોના તર્કને એટલે ઉત્તમ તરીકેના અતિ પાદનને જે પામે છે, તેથી તર્કારી–અરણિ

૮ नद्या भवा 'नद्यादिभ्यो ढक्'નદી પર જે થાય છે, તેથી નાદેયી–અરણિ

૯. विजयन्तस्य–इन्द्रस्य इयं प्रिया यज्ञोपयोगित्वात्, इदमर्थेऽण्, ङीप स्वार्थे च कन्, यद्वा वैजयन्ती–पताकेव ओषधीनाम्, श्रेष्ठत्वात्–'इवे प्रतिकृतौ'–इति कन्–યજ્ઞોમાં પ્રથમ અગ્નિ કાઢવા જેનો ખાસ ખપ પડે છે, તેથી ઇંદ્રને જે પ્રિય છે અથવા ઔષધિઓમાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી જાણે પોતે સર્વોચ્ચતા દર્શાવતી પતાકા હોય તેવી છે, તેથી વૈજયન્તિકા–અરણિ.

અરણીના ગુણો

अग्निमन्थः श्वयथुनुद्वीर्योष्णः कफवातहृत् ।
पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः ॥२४

अन्वय–अग्निमन्थः वीर्योष्ण कटुक तिक्त तुवर मधुरः अग्निद श्वयथुनुत् कफवातहृत् पाण्डुनुत् (अस्ति) ॥

અરણી ગરમ વીર્યવાળી, તીખી, કડવી, તૂરી, મધુર અને અગ્નિ કરનાર હોઈ સોજા, કફ, વાયુ અને પાંડુને મટાડનાર છે ૨૪

અરલુ અથવા મોટા અરડૂસાનાં નામો તથા ગુણો

स्योनाकः शोषणश्च स्यान्नटकट्वङ्गटुण्टुकाः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटन्नटाः ॥ २५ ॥
दीर्घवृन्तोऽरलुश्चापि पृथुशिम्बः कटम्भरः ।
स्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः ॥
ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः ।
टुण्टुकस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् ॥ २७ ॥
हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् ।
गुल्मार्शःकृमिहृत्प्रौढं गुरुवातप्रकोपनम् ॥ २८ ॥

अन्वय–स्योनाक शोषण नट–कट्वङ्ग–टुण्टुका मण्डूकपर्ण–पत्रोर्ण–शुकनास–कुटन्नटा दीर्घवृन्त अरलु अपि च पृथुशिम्ब च कटम्भर स्यात् (इति नामानि, गुणाश्च–) स्योनाक दीपन पाके कटुक तुवर हिम ग्राही तिक्त (सन्) अनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशन (अस्ति)। टुण्टुकस्य फलं बालं–रूक्ष वातकफापह हृद्य कषाय मधुर रोचनं लघु दीपन, प्रौढं–गुल्मार्शः कृमिहृत् गुरु वातप्रकोपनम् (अस्ति)

સ્યોનાક,[1] શોષણ,[2] નટ,[3] કટ્વંગ,[4] ટુંટુક,[5] મંડૂકપર્ણ,[6] પત્રોર્ણ,[7] શુકનાસ,[8] કુટનટ,[9] દીર્ઘવૃંત,[10] અરલુ,[11] પૃથુશિંબ,[12] અને કટંભર[13] એટલાં અરલુનાં સંસ્કૃત નામો છે. અરલુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાકમાં તીખો, તૂરો, ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર અને કડવો હોઈ વાયુ, કફ, પિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર છે. અરલુનું નાનું ફળ રૂક્ષ, હૃદયને ગમે એવું, તૂરું, મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુ તથા કફને હરનાર છે. અરલુનું મોટું ફળ ગોળો, અરશ તથા કૃમિને હણનાર, ભારે અને વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૨૫–૨૮

૧. सीव्यति सर्वपदार्थान्, षिवु तन्तुसन्ताने, बाहुलकात्, 'रत्नव चञ्चु.' इति यस्य ऊ, अन्तरङ्गत्वाद् यण् ततो गुण–'स्योन किरणसूर्ययो', तेन अकति–कुटिल गच्छति, अक्यते–गम्यते वा, अक कुटिलायां गतौ–अच्, घञ् वा सवर्णदीर्घश्च–દરેક પદાર્થોમાં જે પરોવાઈ રહે છે એવા સૂર્ય વડે અથવા તેના કિરણો વડે જે વક્ર ગતિ કરે છે, તેથી સ્યોનાક–અરલુ.

૨. शोषयति वायुश्लेष्मपित्तान्, शुषेर्ण्यन्तान्नन्द्यादिल्युः–વાયુ કફ તથા પિત્તનો જે નાશ કરે છે, તેથી શોષણ–અરલુ.

૩. नटति–नृत्यं करोति गुणाधिक्यात्, णट नृत्तौ–पचाद्यच्–ઘણા ગુણોને લીધે જાણે નાચે છે, તેથી નટ–અરલુ.

૪ कटूनि अङ्गानि यस्य स –જેનાં અંગો તીખાં હોય છે, તેથી કટ્વંગ–અરલુ.

૫ टुण्टु इति कायति–कै शब्दे–'आतोऽनुपसर्गे क'–ટુંટુ એવો જે અવાજ કરે છે, તેથી ટુંટુક–અરલુ

૬ मण्डूक इव पर्णं–यस्य स –જેનાં પાંદડાં દેડકાં જેવાં હોય છે, તેથી મંડૂકપર્ણ–અરલુ.

૭ पत्रे ऊर्णा यस्य स –જેનાં પાનમાં ઊન હોય છે, તેથી પત્રોર્ણ–અરલુ.

૮. शुकस्य नासा इव पुष्पं यस्य स –જેનું ફૂલ પોપટની ચાંચ જેવું હોય છે, તેથી શુકનાસ–અરલુ

૯. कुटति इति कुटत्–कुट कौटिल्ये–शत्रन्त, कुटन्–वक्रीभवन् नटति–नट स्पन्दने–पचाद्यच्–જે વાંકો થઈને નાચે છે, તેથી કુટનટ–અરલુ.

૧૦. दीर्घं वृन्तं यस्य स –જેનું દીંટું લાંબું હોય છે, તેથી દીર્ઘવૃન્ત–અરલુ

૧૧. इयर्ति–गच्छति गुणविशेषान्, ऋ गतौ 'अर्तेरुः' (उणा॰ ४–७९) इत्यरु –'कपिलिकादि

(વા. ૮, ૨-૧૮) इति रां लः-જે વિશેષ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી અરણુ.

૧૨. पृथ्वी शिम्बा यस्य स -જેની શીંગ પહોળી હોય છે, તેથી પૃથુશિમ્બ-અરણુ.

૧૩. कट-गुणातिशयं बिभर्ति-डुभृञ् धारणपोषणयोः 'सञ्ज्ञायां भृतृ०' इति खच्-જે ચઢિયાતા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી કટંભર-અરણુ.

બૃહત્પંચમૂલનું લક્ષણ

श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका।
स्योनाकः पञ्चभिश्चैतैः पञ्चमूलं महन्मतम्॥२९॥

अन्वय-श्रीफलः सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका च स्योनाकः-एतैः पञ्चभिः महत् पञ्चमूलं मतम्॥

બીલી, સીવણ, કાકચ, અરણી અને અરડુ એ પાંચ ભેગાં કરવાથી 'બૃહત્પંચમૂલ' કહેવાય છે. ૨૯

બૃહત્પંચમૂલના ગુણો

पञ्चमूलं महत्तिक्तं कषायं कफवातनुत्।
मधुरं श्वासकासघ्नमुष्णं लघ्वग्निदीपनम्॥३०॥

अन्वय-महत् पञ्चमूलं तिक्तं कषायं मधुरम् उष्णम् अग्निदीपनं लघु (सत्) कफवातनुत् श्वासकासघ्नम् (अस्ति)॥

એ બૃહત્પંચમૂલ કડવું, તૂરું, મધુર તથા ગરમ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કફ, વાયુ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. ૩૦

સમેરવાનાં નામો તથા ગુણો

शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा।
विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रांशुमत्यपि॥३१॥
शालिपर्णी गुरुश्छर्दिज्वरश्वासातिसारजित्।
शोषदोषत्रयहरी बृंहण्युक्ता रसायनी।
तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत्॥३२॥

अन्वय-शालिपर्णी स्थिरा सौम्या त्रिपर्णी पीवरी गुहा विदारिगन्धा दीर्घाङ्गी दीर्घपत्रा अंशुमती अपि (इति नामानि, गुणाश्च-) शालिपर्णी गुरुः बृंहणी रसायनी तिक्ता स्वादुः (सती) छर्दिज्वरश्वासातिसारजित् शोषदोषत्रयहरी विषहरी क्षतकासकृमिप्रणुत् उक्ता॥

શાલિપર્ણી,[1] સ્થિરા,[2] સૌમ્યા,[3] ત્રિપર્ણી,[4] પીવરી,[5] ગુહા,[6] વિદારિગંધા,[7] દીર્ઘાંગી,[8] દીર્ઘપત્રા[9] અને અંશુમતી[10] એટલાં સમેરવાનાં સંસ્કૃત નામો છે. સમેરવો ભારે, પુષ્ટિકારક, રસાયનરૂપ, કડવો અને મધુર હોઈ ઊલટી, તાવ, શ્વાસ, ઝાડાનું દરદ, શોષ, ત્રણે દોષ, ઝેર, ક્ષત, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૩૧,૩૨

૧. शालैरिव पर्णानि यस्याः सा-'पाककर्ण' इति ङीष्-જેનાં પાંદડાં ડાંગર જેવાં હોય છે, તેથી શાલિપર્ણી-સમેરવો.

૨. तिष्ठति शरीरे चिरं 'अजिरशिशिर०' (उणा० १, ५३) इति साधु-જે શરીરમાં લાંબો કાળ ટકે છે, અથવા પોતે મજબૂત હોઈ ખૂબ ટકે છે, તેથી સ્થિરા-સમેરવો.

૩. सोमः देवता अस्याः-चन्द्रगुणाश्रितत्वात्, 'सोमाट्ट्यण्', यद्वा सोमः इव सौम्य, ततश्चतुर्वर्णादित्वात् ष्यञ्, टाप्-જે ચંદ્રના ગુણોથી યુક્ત હોઈ ચંદ્ર દેવતાવાળો છે અથવા ચંદ્ર જેવો છે, તેથી સૌમ્યા-સમેરવો.

૪. त्रीणि पर्णानि यस्याः सा-જેને એક સાથે ત્રણ પાન હોય છે, તેથી ત્રિપર્ણી-સમેરવો.

૫. प्यायते-वर्धते अङ्गोपाङ्गैः-प्यैङ् वृद्धौ-'प्यायः पी' इति संप्रसारणं च' इति क्वनिप्, स्त्रीत्वात् 'वनो र च' इति ङीप्-જે અંગોપાંગ વડે ખૂબ વધે છે તેથી પીવરી-સમેરવો.

૬. गूहति-संवृणोति दोषत्रयं, गुहू संवरणे-'इगुपधे'ति क, टाप्-જે ત્રણે દોષોને દાબી દે છે, તેથી ગુહા-સમેરવો.

૭. विदार्या गन्ध विदारिगन्ध, 'ङ्यापोः' इति ह्रस्व-स अस्ति अस्याः-'अर्शआद्यच्' टाप्-જેની ગંધ વિદારીકંદ જેવી હોય છે, તેથી વિદારિગંધા-સમેરવો.

૮. दीर्घम् अङ्गं यस्याः सा-જેનું કદ લાંબું હોય છે, તેથી દીર્ઘાંગી-સમેરવો.

૯ दीर्घं पत्रं यस्याः सा-જેનું પાન પણ લાંબું હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રા-સમેરવો.

૧૦. अंशवः सन्ति अस्याः-दीर्घमूलत्वात्-જેને મૂળિયાં ઘણાં લાંબાં હોય છે, તેથી અંશુમતી-સમેરવો.

નાનો સમેરવો અથવા ગંધી સમેરવાનાં નામો તથા ગુણો

पृष्ठिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्ण्यपि।
क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिर्गुहा॥३३॥
पृष्ठिपर्णी त्रिदोषघ्नी वृष्योष्णा मधुरा सरा।
हन्ति दाहज्वरश्वासरक्तातीसारतृड्वमीः॥३४॥

अन्वय-पृष्ठिपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्णी अङ्घ्रिपर्णी अपि क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनिः गुहा (इति नामानि, गुणाश्च-) पृष्ठिपर्णी त्रिदोषघ्नी वृष्या उष्णा

मधुरा मता (सती) दाहज्वरश्वासरक्तातीसारतृड्वमी हन्ति ॥

પૃષ્ઠિપર્ણી,[૧] પૃથક્પર્ણી,[૨] ચિત્રપર્ણી,[૩] અહિપર્ણી,[૪] ક્રોષ્ટુવિન્ના,[૫] સિંહપુચ્છી,[૬] કલશી,[૭] ધાવનિ[૮] અને ગુહા[૯] એટલા નાના સમેરવાના સંસ્કૃત નામો છે નાનો સમેરવો ત્રણે દોષને હરનાર, વીર્યને વધારનાર, ગરમ, મધુર તથા ઝાડો લાવનાર હોઈ દાહ, તાવ, શ્વાસ, લોહીનો ઝાડો, તરશ તથા ઊલટી મટાડનાર છે.

૧ पृष्टि (श्नि) —अल्प पर्णं यस्या सा—'पाककर्णे' ति ङीष्—જેના પાન નાના હોય છે, તેથી પૃષ્ઠિ(શ્નિ)-પર્ણી—નાનો સમેરવો

૨ पृथक्—असक्तं पर्णं यस्या सा—જેનુ પાન નહિ વળગેલુ—છૂટુ હોય છે, તેથી પૃથક્પર્ણી—નાનો સમેરવો

૩ चित्रं पर्णं यस्या सा—જેનુ પાન રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રપર્ણી—નાનો સમેરવો

૪ अहि इव पर्णं यस्या सा, यद्वा अङ्घ्रेरारभ्य पर्णानि यस्या सा—જેનુ પાન સાપ જેવુ હોય છે, અથવા મૂળથી માંડી જેને પાન હોય છે, તેથી અહિપર્ણી અથવા અંઘ્રિપર્ણિકા—એવુ પણ નામ અમરકોષમા છે—નાનો સમેરવો

૫ क्रोष्टुभिः—गर्दभैः विन्ना—विचारिता इव, दत्तेव वा—ગધેડાઓએ જાણે વિચારી હોય અથવા આપી હોય, તેવી પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ક્રોષ્ટુવિન્ના—નાનો સમેરવો

૬ सिंहस्य पुच्छं यस्या सा सिंहपुच्छाकारपुष्पवत्त्वात् 'उपमानात् पक्षाच्च पुच्छाच्च' इति ङीष्—જેના ફૂલ સિંહના પૂછડા જેવા થાય છે તેથી સિંહપુચ્છી નાનો સમેરવો

૭ कलम्—अजीर्णं श्यति—तनूकरोति उष्णत्वात्—शो तनूकरणे—इन् (उणादि ४–११८) बाहुलकाद्राकारलोप—'कृदिकारादक्तिन' इति ङीष्—જે ગરમ હોવાથી અજીર્ણને ઓછુ કરે છે તેથી કલશી—નાનો સમેરવો

૮ धावति—गच्छति शुद्ध्यति वा त्रिदोषहननाय—धाव्—धातु गतिशुद्ध्योः बाहुलकादनि—જે શરીરના ત્રણે દોષ દૂર કરવા ગતિ કરે છે અને તે દ્વારા શરીરને શુદ્ધ કરે છે, તેથી ધાવનિ—નાનો સમેરવો

૯ ગુહા નામ મોટા સમેરવાના ૭૧ નામ પ્રમાણે છે

ઊભી ભોરીંગણીના નામો ૨૫૯

यार्ताकी क्षुद्रभण्टाकी महती बृहती कुली ।
हिङ्गुली राष्ट्रिका सिंही महोष्ट्री दुष्प्रधर्षिणी ॥३५

अन्वय—वार्ताकी क्षुद्रभण्टाकी महती बृहती कुली हिङ्गुली राष्ट्रिका सिंही महोष्ट्री दुष्प्रधर्षिणी (इति नामानि) ॥

વાર્તાકી,[૧] ક્ષુદ્રભંટાકી,[૨] મહતી,[૩] બૃહતી,[૪] કુલી,[૫] હિંગુલી,[૬] રાષ્ટ્રિકા,[૭] સિંહી,[૮] મહોષ્ટ્રી[૯] અને દુષ્પ્રધર્ષિણી[૧૦] એટલા ઊભી ભોરીંગણીના સંસ્કૃત નામો છે. ૩૫

૧ वार्तम्—आरोग्यम् आकयति—प्रापयति—पाचन्यादिगुणाधिक्यात्—अक कुटिलायां गतौ—कर्मण्यण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्, यद्वा वार्तं—फल्गु—तुच्छम् अकम्—रोगादि दुःखं जायते यस्या ससेवनात्—जातित्वाद् ङीष्—જે પાચન આદિ ગુણોની અધિકતાથી આરોગ્યને પમાડે છે અથવા જેના સેવનથી રોગાદિના દુઃખ તુચ્છ જણાય છે, તેથી વાર્તાકી—ઊભી ભોરીંગણી

૨ भट्यते—भ्रियते गुणसमूहेन, यद्वा भण्यते—कथ्यते पाचन्यादिगुणयुक्ता भिषग्भिरिति भण्टाकी क्षुणत्ति—हिनस्ति कफादीन् इति—क्षुद्रा चासौ भण्टाकी, भट भृतौ, भण शब्दे च—'पिनाकादयश्च' (उणा० ४–१५) इति साधु—जातित्वाद् ङीष्—જે ગુણસમૂહથી ભરેલી છે અથવા વૈદ્યો જેને પાચની આદિ ગુણોવાળી કહે છે, માટે ભટાકી તેમ જ કફ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ક્ષુદ્રભંટાકી—ઊભી ભોરીંગણી

૩ मह्यते—पूज्यते गुणैः—मह पूजायाम् वर्तमाने पृषन्महद्बृहदादि स्यादि—उणादिसूत्रेण निपात्यते उगित्त्वाच्च ङीप्—જે ગુણોથી પૂજ્ય છે માટે મહતી—ઊભી ભોરીંગણી

૪ बृहति—वर्धते गुणैः—बृह वृद्धौ 'पृषन्महद्०' इत्यादिरुणादि शतन्तो निपात, शत्रन्तत्वादुगित्त्वाच्चेति ङीप्—જે ગુણોને લીધે વધે છે—ઘણી ચડિયાતી છે, તેથી બૃહતી—ઊભી ભોરીંગણી

૫ कोलति—सम्यक् स्त्यायति—शब्दं करोति सर्वोत्कृष्टतारूप सम्यक् हन्ति वा रोगान् कुल संस्त्याने इगुपधेति कः—गौरादि—જે પોતે સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમ જણાવે છે અથવા રોગોનો બરાબર નાશ કરે છે, તેથી કુલી—ઊભી ભોરીંગણી

૬ हिङ्गु इव वर्णं लाति—ला आदाने—'आतोऽनुपसर्गे कः'—गौरादि—જે હિંગ જેવો રંગ સ્વીકારે છે, તેથી હિંગુલી—ઊભી ભોરીંગણી

૭ राजते—दीप्यते गुणविशेषैः राजृ दीप्तौ, उणादि ष्ट्रन् प्रत्यय, षित्वाद् ङीष्, तत स्वार्थे कन्, 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्व रास्—વિશેષ ગુણોથી જે શોભે છે, તેથી રાષ્ટ્રિકા—ઊભી ભોરીંગણી

૮ हिनस्ति कुष्ठज्वरादिरोगमृगान्—हिसि हिंसा—

पचाद्यच्-पृषोदरादित्वाद् वर्णविपर्यय, जातित्वाद् ङीप्-જે કોઢ તાવ વગેરે રોગરૂપી મૃગલાઓનો નાશ કરે છે, તેથી સિંહી-ઊભી ભોરીંગણી

૯ श्रोषति-दहति रागादीन् क्रमादान्‌ रागादीन् उष्णत्वात्-उष दाहे-क्वन, षिद्वाद् ङीष्, उष्ट्री, महती चासौ उष्ट्री महोष्ट्री-५५ વગેરેને તથા બીજા રોગોને જે અત્યંત બાળી નાખે છે, તેથી મહોટ્રી-ઊભી ભોરીંગણી

૧૦ दु:खेन प्रधृष्यते अभीक्ष्ण श्वासकासादि रोगैः - धृष् प्रागल्भ्ये 'इति णिनि, जातित्वाद् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'-શ્વાસ ઘણી ઉધરસ વગેરે રોગો જેની સામે વારંવાર મહામુશ્કેલીએ ઉભા રહી શકે, એટલે તેમની સામે રોગો ટક્કર ઝીલે છે તેથી દુષ્પ્રધર્ષિણી-ઊભી ભોરીંગણી

ઊભી ભોરીંગણીના ગુણો

बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी कफवातहृत्।
कटुतिक्तास्यवैरस्यमलारोचकनाशिनी।
उष्णा कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यजित्॥३६

अन्वय-बृहती ग्राहिणी हृद्या पाचनी उष्णा कटु तिक्ता (सती) कफवातहृत् आस्यवैरस्यमलारोचकनाशिनी कुष्ठज्वरश्वासशूलकासाग्निमान्द्यजित् (अस्ति)॥

ઊભી ભોરીંગણી ઝાડાને રોકનાર, મનને ગમે એવી, પાચન ગરમ, તીખી અને કડવી હોઈ કફ વાયુ મોઢાનું વિરસપણું, મળ, અરુચિ કોઢ, તાવ, શ્વાસ, શૂળ, ઉધરસ તથા અગ્નિનું મંદપણું મટાડે છે ૩

બેઠી ભોરીંગણીના નામો તથા ગુણો

कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका।
कण्ठालिका कण्टकिनी धावनी बृहती तथा॥३७॥
क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टाया बृहतीति निगद्यते।
श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका॥३८
गर्भदा चन्द्रमा चण्डी चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी।
कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघु॥३९
रूक्षोष्णा पाचनी कासश्वासज्वरकफानिलान्।
निहन्ति पीनसं श्वासपार्श्वपीडाहृदामयान्॥४०

अन्वय-कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका कण्ठालिका कण्टकिनी धावनी तथा बृहती, (इति नामानि), (किंच) क्षुद्रायां क्षुद्रभण्टायां बृहती इति निगद्यते श्वेता क्षुद्रा चन्द्रहासा लक्ष्मणा क्षेत्रदूतिका गर्भदा चन्द्रमा चण्डी चन्द्रपुष्पा प्रियङ्करी (इत्यपि नामानि दृश्यते शाश्वतकारो श्वेतपुष्पाया गुणाः-) कण्टकारी सरा तिक्ता कटुका दीपनी लघु रूक्षा उष्णा पाचनी (सती) पीनस श्वासपार्श्वपीडाहृदामयान् निहन्ति॥

કંટકારી,[1] દુસ્પર્શા,[2] ક્ષુદ્રા,[3] વ્યાઘ્રી,[4] નિદિગ્ધિકા,[5] કંઠાલિકા,[6] કંટકિની,[7] ધાવની[8] અને બૃહતી,[9] એટલા બેઠી ભોરીંગણીના સંસ્કૃત નામો છે ઊભી અને બેઠી બન્ને ભોરીંગણી 'બૃહતી' એવા નામથી ઓળખાય છે (શાશ્વત કોષમાં કહ્યું છે કે,) 'બેઠી ભોરીંગણી અને ઊભી ભોરીંગણી એ બન્ને બૃહતી કહેવાય છે' શ્વેતા,[1] ક્ષુદ્રા,[2] ચંદ્રહાસા[3] લક્ષ્મણા,[4] ક્ષેત્રદૂતિકા,[5] ગર્ભદા,[6] ચંદ્રમા[7] ચંડી,[8] ચંદ્રપુષ્પા[9] અને પ્રિયંકરી[10] એ બધા ધોળા ફૂલવાળી ભોરીંગણીના નામો છે બેઠી ભોરીંગણી મળને ભેદનાર, કડવી, તીખી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકી, રૂક્ષ ગરમ અને પાચન હોઈ સળેખમ, શ્વાસ પડખાની પીડા તથા હૃદયના રોગને મટાડે છે ૭-૪૦

૧ कण्टकान् इयर्ति-ऋ गतौ कर्मण्यण् ... त्वाद् ङीप्-જેમાં કાંટા હોય છે, તેથી કંટકારી-બેઠી ભોરીંગણી

૨ दुःखेन स्पृश्यते-कर्मणि घञ्-... इति सत्र टाप्-કાંટાળી હોવાથી જેને સ્પર્શ કરે મુશ્કેલ પડે છે તેથી દુસ્પર્શા-બેઠી ભોરીંગણી

૩ ક્ષુદ્રા નામની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીંગણીના બીજા નામમાં છે

૪ व्याजिघ्रति-गन्धग्रहण करोति-घ्रा गन्धोपादाने, व्याघ्रादिभिरिति लिङ्गात् 'आतश्चोपसर्गे' इति क ... पाघ्रा० इति श गौरादि-જે ગંધ ગ્રહણ કરે છે તેથી વ્યાઘ્રી-બેઠી ભોરીંગણી

૫ नितरां दिग्धा स्म उष्णत्वादिगुणै:-दिह उपचये कर्मणि क्त-टाप् स्वार्थे च कन्-જે ઉષ્ણતા આદિ ગુણથી અત્યંત વ્યાપ્ત છે તેથી નિદિગ્ધિકા-બેઠી ભોરીંગણી

૬ कण्ठ्यते-उत्कण्ठापूर्वक चिन्त्यते-पीनसश्वासहृद्रोगादिदुर्ण-कठि शोके-शोक इह आध्यानम्-अलच् उणादि जातित्वाद् ङीष्, स्वार्थे कन् टाप् ह्रस्व-જે ... શ્વાસ હૃદયરોગ આદિ રોગવાળા લોકો ઉત્કંઠાપૂર્વક સંભારે છે તેથી કંઠાલિકા-બેઠી ભોરીંગણી

૭ कण्टका सन्ति अस्याम्- अत इनिठनौ ... त्वाद् ङीप्-જેમાં કાંટા હોય છે તેથી કંટકિની-બેઠી ભોરીંગણી

૮ ધાવની શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નાના સમેરવાના આઠમા નામ પ્રમાણે છે

૯ મુહતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ફેબી ભોરીગણી ના ચોથા નામ પ્રમાણે છે

૧ શ્વેત વર્ણ અસ્તિ અસ્યા પુષ્પેષુ-અર્શઆદ્યચ્ ટાપ્-જેના ફૂલ ધોળા હોવાથી જે ધોળી ભોરીગણી કહેવાય છે તે શ્વેતા-ભોરીગણી

૨ ક્ષુદ્રા-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઊભી ભોરીગણીના બીજા નામમાથી સમજવી

૩ चन्द्र इव हास -श्वेतपुष्परूपा यस्या सा- ધોળા ફૂલરૂપે ચદ્ર જેવુ હાસ્ય જેમા હોય છે, તેથી ચદ્રહાસા-ધોળી ભોરીગણી

૪ लक्ष्मी अस्ति अस्या श्वेतपुष्परूपा गुणरूपा च-' लक्ष्म्या अच इति ने -જેમા ધોળા ફૂલની તથા ગુણોની શોભા હોય છે, તેથી લક્ષ્મણા ધોળી ભોરીગણી

૫ क्षेत्र दूता इव, इवार्थे कन्, टाप् इत्व- પોતાના ખેતરમા જાણે બોલાવતી હોય તેવી જણાય છે તેથી ક્ષેત્રદૂતિકા-ધોળી ભોરીગણી

૬ गर्भ ददाति गुणविशेषत्वात्-' आतोऽनुपसर्गे क - એના ખાસ વિશેષ ગુણને લીધે સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપે છે તેથી ગર્ભદા-ધોળી ભોરીગણી

૭ चन्द्र इव भाति श्वेतपुष्पयुक्तत्वात् अथ च्यपि दृश्यत इति ड टाप्-ધોળા ફૂલોવાળી હોવા થી જાણે ચદ્ર હોય તેવી પ્રકાશે છે તેથી ચદ્રભા-ધોળી ભોરીગણી

૮ चन्द्र अस्ति अस्या अर्शआद्यच्-जातिवाद् ङीप् यद्वा चन्दति-आह्लादयति गुणविशेषै-' स्फायि तञ्चि ति रक् ङीष्-જેનો ચદ્ર ગુણ છે, અથવા વિશેષ ગુણોથી જે આનદ પમાડે છે તેથી ચદ્રી-ધોળી ભોરીગણી

૯ चन्द्र इव पुष्प यस्या सा- पाककर्णपर्ण॰ इति ङीष्-જેના ફૂલ ચદ્ર જેવા ધોળા હોય છે તેથી ચદ્રપુષ્પા-ધોળી ભોરીગણી

૧૦ प्रिय करोति रागिणो रोगापनयनद्वारा, वन्ध्या स्त्रीणा च गर्भप्रदानद्वारा 'क्षेमप्रियमद्रेऽण च' इत्यनेन चात् खच-गौरादित्वाद् ङीष्-રોગીઓના રોગો દૂર કરી ને તેમજ વાઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભપ્રદાન કરી તેમનુ જે પ્રિય કરે છે તેથી પ્રિયકરી-ધોળી ભોરીગણી

બન્ને ભોરીગણીના ફળના ગુણો

तयो फल कटु रसे पाके च कटुक भवेत् ।
शुक्रस्य रेचन भेदि तिक्त पित्ताग्निकृल्लघु ॥४१
हन्यात्कफमरुत्कण्डूकासमेद कृमिज्वरान् ।
तद्वत्प्रोक्ता सिता क्षुद्रा विशेषाद्गर्भकारिणी ॥४२

अन्वय -तयो फल रसे कटु पाके च कटुक, शुक्रस्य रेचन भेदि तिक्त पित्ताग्निकृत् लघु भवेत् । (तथ) कफमरुत्कण्डूकासमेद कृमिज्वरान् हन्यात्, सिता तद्वत् प्रोक्ता, क्षुद्रा विशेषात् गर्भकारिणी प्रोक्ता ॥

બન્ને ભોરીગણીના ફળ તીખા, પાકમા પણ તીખા, વીર્યના રેચક, ઝાડો લગાડનાર, કડવા, પિત્ત તથા અગ્નિને કરનાર અને હલકા હોય છે, તેમજ કફ, વાયુ, ચળ, ઉધરસ, મેદ, કૃમિ અને તાવને મટાડનાર છે ધોળા ફૂલ વાળી ભોરીગણી પણ બેઠી ભોરીગણીની જ જાત હોઈ બેઠી ભોરીગણી જેવા જ ગુણ વાળી છે, પણ એ ધોળા ફૂલવાળી ભોરીગણી વિશેષે કરી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રખાવનારી છે

ગોખરૂના નામો તથા ગુણો

गोक्षुर क्षुरकोऽपि स्यात्त्रिकण्ट स्वादुकण्टक ।
गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥ ४३ ॥
पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ।
गोक्षुर शीतल स्वादुर्बलकृद् बस्तिशोधन ॥ ४४
मधुरो दीपनो वृष्य पुष्टिदश्चाश्मरीहर ।
प्रमेहश्वासकासार्श कृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् ॥ ४५ ॥

अन्वय -गोक्षुर क्षुरक अपि स्यात् तथा त्रिकण्ट स्वादुकण्टक गोकण्टक गोक्षुरक वनशृङ्गाट इत्यपि स्यात् तथा च पलङ्कषा श्वदंष्ट्रा इक्षुगन्धिका च स्यात् (इति नामानि गुणान्-) गोक्षुर शीतल स्वादु बलकृद् बस्तिशोधन मधुर दीपन वृष्य पुष्टिद च अश्मरीहर प्रमेहश्वासकासार्श कृच्छ्रहृद्रोगवातनुत् (अस्ति)।

ગોક્ષુર,[1] ક્ષુરક,[2] ત્રિકટ,[3] સ્વાદુકટક,[4] ગોકટક[5] ગોક્ષુરક,[6] વનશૃગાટ,[7] પલકષા,[8] શ્વદષ્ટ્રા[9] અને ઇક્ષુગધિકા,[10] એટલા ગોખરુ×ના સસ્કૃત નામો છે ગોખરુ ટાઢો, મધુર, બલ આપનાર, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, સ્વાદિષ્ટ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધા

× ચરકસહિતામા ગોખરૂને મૂત્રવિરેચનીય શુક્રશોધહર અને શોફહર ગણેલ છે

સુશ્રુતસહિતામા તેને રક્તમસશમન, પિત્ત શમન અને મૂત્રદોષનિવારક ગણેલ છે અને આની છાલ તથા પાદાને કફહર, દીપન ગુલ્મશૂલનાશક અને કૃમિહર વર્ણવેલ છે

રનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પથરી, પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, અર્શ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, હૃદયના રોગ તથા વાયુને મટાડનાર છે ૪૩–૪૫

૧ गां–पृथिव्याः क्षुर इव तीक्ष्णकण्टकत्वात् क्षुर विलेखने– इगुपधे ति क–પૃથ્વીનો જાણે ભાનો હોય તેવો તીક્ષ્ણ કાંટાવાળો હોય છે તેથી ગોક્ષુર–ગોખરુ

૨ क्षुर इव–इवार्थे कन्–જાણે અસ્ત્રો કે ભાનો હોય તેવો લાગે છે, તેથી ક્ષુરક–ગોખરુ

૩ कण्टति–गच्छति प्राणिनामवयवेषु तीक्ष्णत्वात्, कटि गतौ–अच्–कण्ट, त्रय कण्टा यस्य स –પ્રાણીઓના અવયવોમાં પેસી જાય એવા તીક્ષ્ણ ત્રણ કાંટા જેને હોય છે તેથી ત્રિકંટ–ગોખરુ

૪ कण्ट एव कण्टक–स्वार्थे कन् स्वादु कण्टक यस्य स –જેનો કાંટો સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંટક–ગોખરુ

૫ गा –पृथिव्या कण्टक इव–પૃથ્વીનો જાણે કાંટો હોય તેવો હોય છે, તેથી ગોકંટક–ગોખરુ

૬ गां पृथिव्या क्षुर इव इवार्थे कन्–પૃથ્વીનો જાણે અસ્ત્રો કે ભાનો હોય તેવો હોય છે તેથી ગોક્ષુરક–ગોખરુ

૭ शृङ्गम् अटति शृङ्गाट–अटत कर्मण्यण्–वनस्य शृङ्गाट इव–જંગલનું જાણે શીંગોડું હોય તેવો લાગે છે તેથી વનશૃંગાટ–ગોખરુ

૮ पल मांस कषति हिनस्ति–तीक्ष्णत्वात् कष हिंसायाम् मूलविभुजादित्वात् क पृषोदरादि त्वात्–જે પ્રાણીઓના માંસને પીંખી નાખે છે તેવો તીક્ષ્ણ અણીવાળો હોય છે તેથી પલંકષા–ગોખરુ

૯ शुन दंष्ट्रा इव કૂતરાની જાણે દાઢ હોય એવી અણીવાળો હોય છે તેથી શ્વદંષ્ટ્રા–ગોખરુ

૧૦ इक्षोर्गन्ध इव गन्धो यस्या सा कप टाप प्रत्ययस्यादि तीव क– શેલડીની જેવી ગંધ હોય તેવી ગંધવાળો હોય છે તેથી ઇક્ષુગંધિકા–ગોખરુ

લઘુપંચમૂલનું લક્ષણ

शालिपर्णी पृश्निपर्णी वार्ताकी कण्टकारिका ।
गोक्षुर पञ्चभिश्चैतै कनिष्ठ पञ्चमूलकम् ॥४६॥

अन्वय –शालिपर्णी पृश्निपर्णी वार्ताकी कण्टकारिका च गोक्षुर –एतै पञ्चभि कनिष्ठ पञ्चमूलक (स्यात्) ॥

સમેરવો, ગંધીસમેરવો, ઊભી ભોરી ગણી, બેઠી ભોરીંગણી અને ગોખરુ–એ પાંચ ભેગાં કરાય ત્યારે લઘુપંચમૂલ કહેવાય છે ૪૬

લઘુપંચમૂલના ગુણો

पञ्चमूल लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् ।
नात्युष्ण बृंहक ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥४७॥

अन्वय –लघु पञ्चमूल स्वादु न अति उष्ण बृंहणं ग्राहि बल्य (सत्) पित्तानिलापहं ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् (अस्ति)॥

લઘુપંચમૂલ મધુર, બહુ ગરમ નથી, પુષ્ટિ આપનાર, ઝાડાને રોકનાર અને બળ આપનાર હોઈ પિત્ત, વાયુ તાવ, શ્વાસ તથા પથરીને મટાડનાર છે ૪૭

દશમૂલનું લક્ષણ અને ગુણો

उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम् ।
दशमूल त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुज ।
तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडारुचीर्हरेत् ॥४८॥

अन्वय –उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्या दशमूलम् उदाहृतम् । दशमूल त्रिदोषघ्न (सत्) श्वासकासशिरोरुज तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडारुची हरेत् ॥

લઘુપંચમૂલ અને (૨૯,૩૦ શ્લોકમાં કહેલ) બૃહત્પંચમૂલ–એ બન્ને મળી દશમૂલ કહેવાય છે દશમૂલ ત્રણે દોષને હરે છે અને શ્વાસ, ઉધરસ, માથાનું દરદ, નિદ્રા જેવું આળસ, સોજા, તાવ, આફરો, પડખાની પીડા અને અરુચિને મટાડનાર છે ૪૮

મીઠી ખરખોડીના નામો

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।
मङ्गल्यनामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥४९॥

अन्वय –जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा मङ्गल्यनामधेया शाकश्रेष्ठा च पयस्विनी (इति नामानि)॥

જીવંતી,[૧] જીવની,[૨] જીવા,[૩] જીવનીયા[૪] મધુસ્રવા,[૫] મંગલ્યનામધેયા,[૬] શાકશ્રેષ્ઠા[૭] અને પયસ્વિની[૮] એટલાં મીઠી ખરખોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે ૪૯

૧ जीवति–प्राणान् धारयति स्वयं सर्वदा जीव प्राणधारणे–शन्नन्तात् ङीप्–જે પોતે સર્વકાળ જીવે છે તેથી જીવંતી–મીઠી ખરખોડી

૨ जीव्यते अनया जनै दीर्घकाल रसायनत्वात्–જે રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી માણસ લાંબો વખત જીવે છે તેથી જીવની–મીઠી ખરખોડી

૩ जीवयति चिर स्वसेवकान् बल्यत्वाद् दोषत्रयघ्नत्वाच्–જે પોતે બળ આપનાર તથા ત્રિદોષનાશક

હોવાથી પોતાને સેવનારાઓને વધુ કાળ જિવાડે છે, તેથી જીવા–મીઠી ખરખોડી.

૪. जीवनाय हिता–'तस्मै हितमि'ति छ, टाप्–જે જીવન માટે હિતકારી છે, તેથી જીવનીયા–ખરખોડી.

૫. मन्यते–ज्ञायते मधुरा इति मधु, स्रवति पय इति स्रवा–प्रथम मन ज्ञाने 'फलिपाटि०' इत्यु' घश्च, तत' स्तु गतौ–अच्–मधुश्चासौ स्रवा च मधुस्रवा–જે મીઠી લાગે છે તેમ જ જેમાથી દૂધ ઝરે છે, તેથી મધુસ્રવા–મીઠી ખરખોડી. (અમરકોશમા મધુ અને સ્રવા, એવાં બે નામ છૂટાં પાડ્યાં છે.)

૬. मङ्गल्यं नामधेयं यस्याः सा–જેનુ નામ પણ મગળયુક્ત અથવા માંગલિક છે, તેથી મંગલ્યનામધેયા–મીઠી ખરખોડી

૭. शाकेषु श्रेष्ठा–શાકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી શાકશ્રેષ્ઠા–મીઠી ખરખોડી.

૮. पयः अस्ति अस्याः –'आस्मायामेधा' इति विनि–प्रत्ययात् 'अतोऽयां दीर्घ'–જેમા દૂધ હોય છે, તેથી પયસ્વિની–મીઠી ખરખોડી

મીઠી ખરખોડીના ગુણો

जीवन्ती शीतला स्वादु स्निग्धा दोषत्रयापहा ।
रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघु ॥५०॥

अन्वय –(गुणाव–) जीवन्ती शीतला स्वादु स्निग्धा दोषत्रयापहा रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघु (अस्ति) ॥

મીઠી ખરખોડી ટાઢી, મધુર, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હણનાર, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, ઝાડાને રોકનાર અને હલકી છે. ૫૦

જંગલી મગનાં નામો

मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्ण्यल्पिका सहा ।
काकमुद्गा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥५१॥

अन्वय –मुद्गपर्णी काकपर्णी सूर्यपर्णी अल्पिका सहा च सा काकमुद्गा तथा मार्जारगन्धिका प्रोक्ता ॥

મુગપર્ણી,[1] કાકપર્ણી,[2] સૂર્યપર્ણી,[3] અલ્પિકા,[4] સહા,[5] કાકમુદ્ગા[6] અને માર્જારગન્ધિકા[7] એટલાં જંગલી મગના સંસ્કૃત નામો છે. ૫૧

૧. मुद्गस्येव पर्णानि सन्ति अस्याः –'पाककर्ण' इति ङीप्–જેને મગના છોડના જેવા પાન હોય છે, તેથી મુદ્ગપર્ણી–જંગલી મગ.

૨. काक इव कृष्णं पर्णं यस्याः सा–જેનાં પાન કાગડા જેવાં કાળાં હોય છે, તેથી કાકપર્ણી–જંગલી મગ.

૩. सूर्य इव क्षतशोथघ्नं पर्णं यस्याः सा–સૂર્યની પેઠે ક્ષત તથા સોજાને મટાડનારું જેનુ પાંદડું હોય છે, તેથી સૂર્યપર્ણી–જંગલી મગ

૪. अल्पा प्रमाणेन–सञ्ज्ञायां कन्, टाप् इत्व च–કદમાં જે નાની હોય છે, તેથી અલ્પિકા–જંગલી મગ.

૫. सहते सूर्यस्य ताप स्वयं शीतत्वात्–षह मर्षणे–पचाद्यच्–પોતે શીતળ ગુણવાળી હોવાથી સૂર્યના તાપને જે સહન કરે છે. તેથી સહા–જંગલી મગ.

૬. ईषत् क–जलं काम्, 'ईषदर्थे' इति को कादेशः, कालेन–ईषज्जलेन मुदं गच्छति, स्वयं शीतत्वात्, 'गमेश्च' इति ड यद्वा काकाः मुदगा–हर्षप्राप्ता यस्याः, यद्वा काकवर्णा –श्यामा मुद्गा यस्याः सा काकमुद्गा–જે પોતે શીતળ હોવાથી થોડા પાણીથી પ્રફુલ્લ રહે છે, અથવા (ખોરાકરૂપે મળવાથી) જેના વિષે કાગડા આનંદ પામે છે અથવા જેના મગ કાગડા રંગના હોય છે, તેથી કાકમુદ્ગા–જંગલી મગ

૭. मार्जारस्येव गन्धो यस्याः सा–જેની ગંધ બિલાડાના જેવી હોય છે, તેથી માર્જારગંધિકા–જંગલી મગ

જંગલી મગના ગુણો

मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता स्वादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षतशोथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहनुत् ।
दोषत्रयहरी लघ्वी ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् ॥५२॥

अन्वय –(गुणाव–) मुद्गपर्णी हिमा रूक्षा तिक्ता च स्वादु शुक्रला चक्षुष्या ग्राहिणी दोषत्रयहरी लघ्वी क्षतशोथघ्नी ज्वरदाहनुत्, ग्रहण्यर्शोऽतिसारजित् (अस्ति) ॥

જંગલી મગનુ ઝાડ ટાઢુ, રૂક્ષ, કડવું, મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, ઝાડાને રોકનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, હલકું અને ક્ષત, સોજા, તાવ, દાહ, સંગ્રહણીરોગ, અર્શ અને અતિસારરોગ મટાડે છે. ૫૨

જંગલી અડદનાં નામો તથા ગુણો

माषपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।
पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासहा ॥५३॥
माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा शुक्रबलास्रकृत् ।
मधुरा ग्राहिणी शोथवातपित्तज्वरास्रजित् ॥५४॥

अन्वय –माषपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका पाण्डुलोमशपर्णी कृष्णवृन्ता च महासहा (इति नामानि, गुणाव–) माषपर्णी हिमा तिक्ता रूक्षा–

शुक्रबलास्रकृत् मधुरा ग्राहिणी (सती) शोफवातपित्तज्वरास्र-जित् (अस्ति) ॥

માષપર્ણી,[1] સૂર્યપર્ણી,[2] કાંબોજી,[3] હયપુચ્છિકા,[4] પાંડુ,[5] લોમશપર્ણી,[6] કૃષ્ણવૃંતા[7] અને મહાસહા[8] એટલાં જંગલી અડદના છોડના નામો છે. એ છોડ ટાઢું, કડવું, રૂક્ષ; વીર્ય, બળ તથા લોહીને કરનાર; મધુર અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ સોજા, વાયુ, પિત્ત, તાવ તથા લોહીનો બગાડ મટાડનાર છે. ૫૩,૫૪

૧. माषस्येव पर्णानि यस्याः सा-'पाककर्ण०' इति ङीप्-જેનાં પાદડાં અડદના છોડના જેવા હોય છે, તેથી માષપર્ણી-જંગલી અડદનું ઝાડ.

૨. सूर्यसदृश शोषकातप्र पर्ण यस्या सा-જેનું પાંદડું પણ સૂર્યની પેઠે સોજો તથા વાયુ મટાડે છે, તેથી સૂર્યપર્ણી-જંગલી અડદનું ઝાડ.

૩. कम्बोज देशे भवा-'तत्र भव' इत्यण्-अण न्तत्वाद् ङीप्-કંબોજ દેશમાં જે થાય છે, તેથી કાંબોજી-જંગલી અડદનું ઝાડ.

૪. हयस्य पुच्छमिव पर्णानि यस्याः सा-गौरादि-त्वाद् ङीप्, स्वार्थे कन्, ह्रस्व टाप् च-ઘોડાના પૂંછડા જેવા જેના પાન હોય છે, તેથી હયપુચ્છિકા-જંગલી અડદનું ઝાડ.

૫. पण्डपते-ज्ञायते केतकीधूलिसन्निभपीतभागार्ध-वर्णवत्त्वात् जनै-पडि गतौ, मृगय्वादित्वात् कु.-औणादिक, पृषोदरादित्वाद्दीर्घत्वम्-જેનો રંગ કેવડાની રજ જેવો અર્ધો પીળો તથા સફેદ હોવાથી લોકો જેને ઓળખી લે છે, તેથી પાંડુ-જંગલી અડદનો છોડ.

૬. लोमानि सन्ति एषां-लोमादित्वात् श, लोम-शानि पर्णानि सन्ति यस्याः-જેનાં પાદડાં રૂંછાડવાળાં હોય છે, તેથી લોમશપર્ણી-જંગલી અડદનો છોડ.

૭. कृष्ण वृन्त यस्या सा-જેનું ડીંટું કાળું હોય છે તેથી કૃષ્ણવૃંતા-જંગલી અડદનો છોડ.

૮. महती चासौ सहा-शीतत्वात्-'आन्महत' इत्यात्वम्-જે શીતળ હોવાથી તાપને ખૂબ સહન કરી શકે છે, તેથી મહાસહા-જંગલી અડદનો છોડ.

જીવનીયગણનાં લક્ષણ તથા ગુણો

अष्टवर्गः सयष्टीको जीवन्ती मुद्गपर्णिका ।
माषपर्णी गणोऽयं तु जीवनीयगणः स्मृतः ॥५५॥
जीवनो मधुरश्चापि नाम्ना स परिकीर्तितः ।
जीवनीयगणः प्रोक्तः शुक्रकृद् बृंहणो हिमः ॥५६॥
गुरुर्गर्भप्रदः स्तन्यकफकृत् पित्तरक्तहृत् ।
तृष्णां शोषं ज्वरं दाहं रक्तपित्तं व्यपोहति ॥५७॥

अन्वयः-सयष्टीक अष्टवर्गः जीवन्ती मुद्गपर्णिका माषपर्णी अयं तु गणः जीवनीयगणः स्मृतः । स नाम्ना जीवनः अपि च मधुरः परिकीर्तितः । जीवनीय गणः शुक्रकृत् बृंहण. हिम गुरु. गर्भप्रद स्तन्यकफकृत् पित्तरक्तहृत् (सन्) तृष्णां शोषं ज्वरं दाहं रक्तपित्तं व्यपोहति ॥

(હરીતક્યાદિ વર્ગના ૧૧૩મા શ્લોકમાં કહેલ) અષ્ટવર્ગ, જેઠીમધ, ખરખોડી, જંગલી મગ અને જંગલી અડદ એ સર્વ મળી જીવનીયગણ કહેવાય છે. તે જીવન[1] અને મધુર[2] એ નામે પણ કહેવાય છે. એ જીવનીયગણ વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ટાઢો, ભારે, ગર્ભ રાખનાર, ધાવણ તથા કફને કરનાર હોઈ પિત્ત, તરસ, શોષ, તાવ, દાહ તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડે છે. ૫૫-૫૭

૧. जीवयति रोगिणम्-जीव प्राणधारणे, ण्यन्तात् ल्यु-રોગીને જે જિવાડે છે, તેથી જીવન-જીવનીયગણ.

૨. मधुर गुण अस्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેનો ગુણ મધુર છે, તેથી મધુર-જીવનીયગણ.

ધોળા તથા રાતા એરંડાનાં નામો તથા ગુણો

शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो व्यडम्बकः ॥५८॥
वातारिस्तरुणश्चापि रुवूकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुवूकः स्यादुरुवूको रुवूस्तथा ॥५९॥
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ।
एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ॥६०॥
शूलशोथकटीबस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ।
ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥६१॥

अन्वय-शुक्ल एरण्ड आमण्ड चित्र गन्धर्वहस्तक पञ्चाङ्गुल वर्धमानः दीर्घदण्ड व्यडम्बक वातारि अपि च तरुणः च रुवूक निगद्यते । अपरः रक्त रुवूक उरुवूकः तथा रुवू च व्याघ्रपुच्छ वातारि चञ्चु उत्तान पत्रक स्यात्; एरण्डयुग्म मधुरम् उष्ण गुरु (सद्) शूलशोथकटीबस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् विनाशयेत् ॥

શુક્લેરંડ,[1] આમંડ,[2] ચિત્ર,[3] ગંધર્વહસ્તક,[4] પંચાંગુલ,[5] વર્દ્ધમાન,[6] દીર્ઘદંડ,[7] વ્યડંબક,[8] વાતારિ,[9] તરુણ[10] અને રુવૂક[11]

એટલા ધોળા એરંડાના સંસ્કૃત નામો છે. તેમજ રક્તૈરંડ,[1] રુબૂક,[2] ઉરુબૂક,[3] રુબૂ,[4] વ્યાઘ્રપુચ્છ,[5] વાતારિ,[6] ચચુ[7] અને ઉત્તાન પત્રક[8] એટલા રાતા એરંડાના નામો છે બન્ને એરંડા મધુર, ગરમ તથા ભારે હોઈ શૂળ, સોજા, કેડના દરદ, મૂત્રાશયની પીડા, માથાનું દરદ, પેટનું દરદ, તાવ, બ્રધ્મ* (બદ) નામને રોગ, શ્વાસ, કફ, આફરો, ઉધરસ, કોઢ અને આમવાતને મટાડે છે ૫૮-૬૧

૧ आ-समन्तात् ईरयति-गमयति कम्पयति च वायुम्, आपूर्वक-ईर गतौ कम्पने च-इ यस्माद् णिजन्ताद् बाहुलकाद् अण्डच् प्रत्यय उणादि -જે વાયુને ચોપા થી હાંકી કાઢે, કંપાવી દે છે, તેથી એરંડ-ધોળો એરંડો

૨ आ-समन्तात् मण्डयति-भूषयति शरीर वाय्वादि रोगविनाशनेन-आपूर्वक मडि भूषायाम् अच्-વાયુ વગેરે રોગોનો નાશ કરી શરીરને ચોપાસ સુશોભિત બનાવે છે, માટે આમંડ-ધોળો એરંડો

૩ चित्रयति-आश्चर्यं करोति वाय्वादिरोगनिवारणे, चित्र अद्भुतादौ-अच्-વાયુ વગેરે રોગોને દૂર કરવામાં જે આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે, તેથી ચિત્ર-ધોળો એરંડો

૪ गन्धर्वस्य-मृगभेदस्य हस्त इव हस्त -पत्र यस्य स -ગંધર્વ નામના એક જાતના મૃગના પગ જેવા જેના પાન હોય છે તેથી ગંધર્વહસ્તક-ધોળો એરંડો

૫ पञ्च अङ्गुलय पत्रामस्या प्रमाणमस्य-'तत्पुरुष अङ्गुले' इत्यच्-પાદડાના આગળના ભાગોરૂપી પાંચ આંગળી જેનું પ્રમાણ હોય છે તેથી પંચાગુલ-ધોળો એરંડો

૬ वर्धते-छिनत्ति शूलादान् रोगान्, वध छेदनपूरणयो, चुरादिर्वा ल्वादि -चानश्-જે શૂળ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે તેથી વર્ધમાન-ધાળો એરંડો

૭ दीर्घ दण्ड यस्य स -જેનો દાંડો લાંબો હોય છે, તેથી દીર્ઘદંડ-ધોળો એરંડો

૮ व्यड-मलम्-अम्बयति-नाशयति इति व्यडम्बक - अबि शब्दे-ण्यन्ताद् ण्वुल्-મળને જે પાડે છે તેથી વ્યડંબક-ધોળો એરંડો

૯ वातस्य अरि -शत्रु -વાયુનો જે શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-ધોળો એરંડો

૧૦ तरति-प्लवते कफादिनाशने, 'श्रोरस्य ला वा' (ઉણા૦ ૩-૫૪) इत्यूनन्-કફ આદિનો નાશ કરવા જે કૂદે છે-ખૂબ કામ કરે છે, તેથી તરણુ-ધોળો એરંડો

૧૧ रौति-शब्दं करोति शूलादिरोगान् प्रति, रु शब्दे-औणादिक ऊक्, बव्योरैक्यम्-શૂળ આદિ રોગો પ્રત્યે જે આહ્વાન કરે છે, તેથી રુબૂક-ધોળો એરંડો

૧ रक्तश्चासौ एरण्ड -રક્તૈરંડ-રાતો એરંડો

૨ રુબૂક-ઉપર ૧૧મું નામ જુઓ.

૩ उरु-महान्त वायु वायति-शोषयति-'आवे वायण-' उलकादयश्च इत्यूक, बवयोरैक्यम्-જે મોટા વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી ઉરુબૂક-રાતો એરંડા.

૪ रौति-शब्दं करोति वातादिरोगान् प्रति-रु शब्दे-कू प्रत्यय -જે વાયુ વગેરે રોગો સામે શબ્દ કરે છે-આહ્વાન કરે છે, તેથી રબૂ-રાતો એરંડો

૫ व्याघ्रस्य पुच्छम् इव पुच्छ यस्य स -જેને વાઘના પૂછડા જેવું પૂછડું હોય છે, તેથી વ્યાઘ્રપુચ્છક-રાતો એરંડો

૬. वातस्य अरि -शत्रु -વાયુનો શત્રુ છે, તેથી વાતારિ-રાતો એરંડો

૭ चञ्चति-प्राप्नोति सामर्थ्यं वातप्रधानरोगनिवारणार्थ-चञ्च गतौ-बाहुलकाद् -વાયુ જેમાં મુખ્ય હોય એવા રોગો મટાડવા જે સમર્થ ધરાવે છે, તેથી ચચુ-રાતો એરંડો

૮ उत्तानानि पत्राणि यस्य स -જેના પાંદડા ચત્તા હોય છે, તેથી ઉત્તાનપત્રક-રાતો એરંડો.

બન્ને એરંડાના પાનના ગુણો

एरण्डपत्र वातघ्नं कफकृमिविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रहरं चापि पित्तरक्तप्रकोपनम् ॥ ६२ ॥

अन्वय -एरण्डपत्र वातघ्न कफकृमिविनाशनं मूत्रकृच्छ्रहरम् अपि च पित्तरक्तप्रकोपनम् (अस्ति) ॥

એરંડાનું પાંદડું વાયુને, કફને, કૃમિને, અને મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરને પ્રકોપ કરનાર છે ૬૨

એરંડાના પાનના આગલા ભાગના ગુણો

वातार्यग्रदलं गुल्मबस्तिशूलहरं परम् ।
कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥६३॥

अन्वय -वातार्यग्रदल गुल्मबस्तिशूलहर पर कफवात कृमीन् सप्तविधा वृद्धिम् अपि हन्ति ॥

એરંડાના પાનનો આગળનો ભાગ ગોળાને, મૂત્રાશયના શૂળને તેમજ કફને, વાયુને, કૃમિને અને સાત પ્રકારની વધરાવળને મટાડે છે ૬૩

* આનું લક્ષણ રોગોના પ્રકરણમાં કરેલું છે.

એરંડાનાં ફળના તથા મજ્જાના ગુણો

एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहा ॥ ६४ ॥

अन्वय–एरण्डफलम् अत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहं यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं परं दीपनम् (अस्ति), तद्वत् च मज्जा विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहा (अस्ति) ॥

એરંડાનું ફળ અતિશય ગરમ હોઈ ગોળો, શૂળ, વાયુ, જમણા પડખાનો કાળજાનો રોગ, ડાબા પડખાનો બરોળનો રોગ તથા અરશને મટાડે છે, તેમજ સ્વાદમાં તે તીખું હોઈ અગ્નિને અત્યંત પ્રદીપ્ત કરે છે અને તે જ પ્રમાણે તેની મજ્જા પણ તેવા જ ગુણવાળી હોવા ઉપરાંત વિષ્ઠારૂપ મળને તોડે છે અને વાયુ, કફ તથા પેટના રોગોનો પણ નાશ કરે છે ૬૪

ધોળા અને રાતા આકડાનાં નામો

अलर्को गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबालार्कः प्रतापसः ॥ ६५ ॥
रक्तोऽपरोऽर्कनामा स्यादर्कपर्णो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथा स्फोटः प्रकीर्तितः ॥ ६६ ॥

अन्वय–अलर्कः गुणरूपः मन्दारः अपि च वसुकः श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सबालार्कः अपि च प्रतापसः स्यात् । परः रक्तः अर्कनामा स्यात् अर्कपर्णः विकीरणः रक्तपुष्पः शुक्लफलः तथा स्फोटः प्रकीर्तितः ॥

અલર્ક,[1] ગુણરૂપ,[2] મંદાર,[3] વસુક,[4] શ્વેતપુષ્પ,[5] સદાપુષ્પ,[6] સબાલાર્ક[7] અને પ્રતાપસ[8] એટલાં ધોળા આકડાનાં સંસ્કૃત નામો છે, તેમજ અર્કનામ–[1]સૂર્યના સઘળાં નામવાળો, અર્કપર્ણ,[2] વિકીરણ,[3] રક્તપુષ્પ,[4] શુક્લફલ[5] અને સ્ફોટ[6] એટલાં રાતા ફૂલવાળા આકડા*નાં સંસ્કૃત નામો છે ૬૫,૬૬

૧ अलति–समर्थो भवति वातकुष्ठादिनाशने, भूषयति वा मानं श्वेतपुष्पैः, अल भूषणादौ–क्विप्, अर्क् वाऽर्कः–વાયુ, કોઢ વગેરેનો નાશ કરવા જે સમર્થ છે તેમ જ ધોળાં ફૂલોથી પોતાને જે શણગારે છે તે ધોળો આકડો–અલર્ક કહેવાય છે

૨ गुणमयत्वाद् गुणा एव रूपं यस्य स, नानात्वाद् गणाः–बहूनि रूपाणि यस्य स–ગુણમય હોવાથી ગુણરૂપ, અથવા અનેક જાતના આકડા થાય છે, તેથી ગણરૂપ એવું પણ નામ મળે છે–ધોળો આકડો

૩ मन्दान् द्रवति, मन्दैर्वा अयन–कम गतौ, घञ्–મંદા લોકોને જે દવારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે અથવા માંદાઓ જેને દવારૂપે મેળવે છે અથવા મંદ–મૂર્ખ લોકો પણ જેને મેળવી લે છે, તેથી મંદાર–ધોળો આકડો

૪ वसति अस्मिन् सारत्वकुष्ठघ्नत्वादिगुणविस्तर–वस निवासे–'शृस्वृस्निहि' इत्युणादिरु, स्वार्थे च कन्–જેમાં સારકપણું, કોઢ આદિ રોગોને નાશ કરવાપણું વગેરે ખાસ ગુણો રહે છે, તેથી વસુક–ધોળો આકડો

૫ श्वेतानि पुष्पाणि यस्य स–જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ–ધોળો આકડો

૬ सदा पुष्पाणि यस्य स–જેને સર્વકાળ ફૂલ આવે છે, તેથી સદાપુષ્પ–ધોળો આકડો

૭ बाल्यावस्थो अस्य बालार्कः, बालार्कस्य गुणैः सह वर्तत सबालार्कः–બાલ સૂર્યના જેવા ગુણોથી યુક્ત હોય છે તેથી સબાલાર્ક–ધોળો આકડો

૮ प्रताप–चक्षुस्तेज स्यति–नाशयति ताच्छील्ये–

* ચક્રદત્ત લખે છે કે–આકડાના મૂળિયાની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરના પ્રવાહી વધારે જથ્થામાં નીકળે છે ત્વચારોગમાં તેમજ રોગની અંદરના અવયવો મોટા થઈ ગયા હોય ત્યારે અને પેટના દુખાવા, ઉધરસ જલંદર વગેરે રોગમાં ઘણી સારી અસર કરે છે આકડાનું દૂધ આપવાથી સખત જુલાબ લાગે છે અને ચોપડવાથી ચામડી લાલ થઈ જાય છે તેનાં ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર કૌવત આપનાર પેટની ચૂંક મટાડનાર ગણાય છે અને ઉધરસ દમ સળેખમ તથા અરુચિમાં અપાય છે તેના મૂળિયાની છાલ આકડાના દૂધમાં પલાળી રાખીને સૂકવી આ છાલને દેવતામાં નાખી તેનો ધુમાડો શ્વાસમાં લેવાથી ઉધરસ મટી જાય છે શ્લીપદ (હાથીપગુ) અને અંડવૃદ્ધિના રોગમાં મૂળિયાની છાલ છાશમાં વાટીને ચોપડવાથી આરામ થાય છે

ચરકસંહિતામાં આને ભેદનીય સ્વેદોપગ (પરસેવો લાવનાર) વમનોપગ (ઊલટી લાવનાર) કંડુહર યોનિદોષહર, આસ્થાપનોપગ (પિચકારીનું ઔષધ) અને આના બીજને મૂર્ધવિરેચનીય ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં આને કૃમિકુષ્ઠપ્રશમન શોધન અને વાતવિકારનાશન વર્ણવેલ છે

ષોઽન્તકર્મણિ–'આતોઽનુપસર્ગે૦' ઇતિ કઃ–જે તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોવાથી આંખના તેજનો નાશ કરે છે, તેથી પ્રતાપસ–ધોળો આકડો.

રાતા આકડાનાં નામોની વ્યુત્પત્તિઓ

૧. અર્કસ્ય નામાનિ સન્તિ યસ્ય–સૂર્યના જેટલાં નામો છે, તે બધાં નામો જે ધરાવે છે, તેથી અર્કનામા–રાતો આકડો.

૨. અર્કસદૃશાનિ તીક્ષ્ણગુણાનિ પત્રાણિ યસ્ય–જેનાં પાંદડાં સૂર્યના જેવા તીક્ષ્ણ ગુણોવાળાં હોય છે, તેથી અર્કપર્ણ–રાતો આકડો.

૩. વિકિરતિ–વિક્ષિપતિ શ્વાસકાસાર્શઃ પ્રભૃતિરોગનિવહં, વિપૂર્વક–કૄ વિક્ષેપે–'કૄઞ૦' ઇત્યુણાદિઃ ક્વુન્, હ્રસ્વં રપરત્વં ચ, બાહુલકાદીર્ઘઃ–શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિકીરણ–રાતો આકડો.

૪. રક્તવર્ણાનિ પુષ્પાણિ યસ્ય સ–જેના ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પ–રાતો આકડો.

૫ શુક્લવર્ણં ફલં યસ્ય સ–જેનું ફળ ધોળું હોય છે, તેથી શુક્લફલ–રાતો આકડો.

૬. સ્ફોટતિ–વિકસતિ સર્વકાલં, સ્ફુટિર્ વિકસને, શતૃ–જે સર્વકાળ વિકસિત રહે છે, તેથી સ્ફોટ–રાતો આકડો.

બેય આકડાના ગુણો

अर्कद्वयं सरं वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् ।
निहन्ति प्लीहगुल्मार्शःश्लेष्मोदरशकृत्कृमीन् ॥६७॥

अन्वय–अर्कद्वयं सरं (सत्) वातकुष्ठकण्डूविषव्रणान् प्लीहगुल्मार्शःश्लेष्मोदरशकृत्कृमीन् निहन्ति ॥

બન્ને આકડા મળને ખસેડનાર હોઈ વાયુ, કોઢ, ચળ, ઝેર, વ્રણ, બરલનું દરદ, ગોળો, અરશ, કફ, પેટનું દરદ, આંચનું દરદ અને કૃમિને મટાડનાર છે. ૬૭

ધોળા આકડાના ફૂલના ગુણો

अलर्ककुसुमं वृष्यं लघु दीपनपाचनम् ।
अरोचकप्रसेकार्शःकासश्वासनिवारणम् ॥६८॥

अन्वय–अलर्ककुसुमं वृष्यं दीपनपाचनं (लघु) अरोचकप्रसेकार्शःकासश्वासनिवारणम् (अस्ति) ॥

ધોળા આકડાનું ફૂલ વીર્યને વધારનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચન હોઈ અરુચિ, લાળ પડવાનો રોગ, અરશ, ઉધરસ તથા શ્વાસને અટકાવનાર છે. ૬૮

રાતા આકડાના ફૂલના ગુણો

रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं कुष्ठकृमिघ्नं कफनाशनं च ।
अर्शो विषं हन्ति च रक्तपित्तं संग्राहि गुल्मे श्वयथौ हितं तत् ॥६९॥

अन्वय.–रक्तार्कपुष्पं मधुरं सतिक्तं संग्राहि कुष्ठकृमिघ्नं च कफनाशनं च अर्शो विषं रक्तपित्तं हन्ति, तत् गुल्मे श्वयथौ हितम् (अस्ति) ॥

રાતા આકડાનું ફૂલ મધુર, કડવું અને ઝાડાને રોકનાર છે, તેમ જ કોઢ, કરમિયા–જીવજંતુ, કફ, અરશ, ઝેર અને રક્તપિત્તરોગનો નાશ કરે છે તથા ગોળાના રોગમાં અને તે સોજામાં હિતકારી છે. ૬૯

આકડાના ક્ષીરના ગુણો

क्षीरमर्कस्य तिक्तोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु ।
कुष्ठगुल्मोदरहरं श्रेष्ठमेतद् विरेचनम् ॥७०॥

अन्वय–अर्कस्य क्षीरं तिक्तोष्णं स्निग्धं सलवणं लघु (सत्) कुष्ठगुल्मोदरहरम्, एतद् श्रेष्ठं विरेचनम् (अस्ति)

આકડાનું ક્ષીર કડવું, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ખારાશવાળું અને હલકું હોઈ કોઢ, ગોળો તથા પેટના દરદને મટાડે છે, તેમ જ રેચ દેવામાં એ ઘણું જ ઉત્તમ છે. ૭૦

ખુરાસાની થોરનાં નામો

सेहुण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्री वज्रद्रुमोऽपि च ।
सुधा समन्तदुग्धा च स्नुक् स्त्रियां स्यात् स्नुही गुडा ॥

अन्वय–सेहुण्डः सिंहतुण्डः वज्री वज्रद्रुमः अपि च सुधा समन्तदुग्धा स्नुक् स्नुही गुडा च स्त्रियां स्यात् ॥

સેહુંડ,[1] સિંહતુંડ,[2] વજ્રી,[3] વજ્રદ્રુમ,[4] સુધા,[5] સમન્તદુગ્ધા,[6] સ્નુક્,[7] સ્નુહી[8] અને ગુડા[9] એટલાં ખુરાસાની થોરનાં સંસ્કૃત નામો છે, તેઓમાં છેલ્લાં પાંચ સ્ત્રીલિંગ છે.

૧. 'સી' ઇતિ શબ્દં કુણ્ડતિ–ધ્રુણતિ તીક્ષ્ણત્વાત્, કુડિ વર્ણે–પચાદ્યચ્–પૃષોદરાદિ–જે તીક્ષ્ણ હોવાથી સીસકારા બોલાવી દે છે, તેથી સેહુંડ, સીહુંડ કે સિહુંડ–એવાં નામોવાળો–ખુરાસાની થોર.

૨. સિંહસ્ય તુણ્ડમિવ તુણ્ડ–પુષ્પં યસ્ય સ–જેનું ફૂલ સિંહના મોઢા જેવું હોય છે, તેથી સિંહતુંડ–ખુરાસાની થોર.

૩. વજ્ર–વજ્રનામ અસ્તિ અસ્ય–'અત ઇનિઠનૌ'–વજ્રના નામે જે કહેવાય છે, તેથી વજ્રી–ખુરાસાની થોર.

૪. वज्रनामा द्रुम—शाकपार्थिवादि—જેનું આઠ વજ્રના નામે કહેવાય છે, તેથી વજ્રદ્રુમ-ખુરાસાની થેર.

૫. सुतरां धीयते-पीयते गुल्मिप्रभृतिरोगिभिः, सुपूर्वक-धेट् पाने, 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, स्त्रीत्वात् टाप्—ગોળા વગેરેના રોગીઓ જેના દૂધને ખાસ પીએ છે, તેથી સુધા-ખુરાસાની થેર.

૬. समन्तात् दुग्ध यस्या सा—જેનામાં ચારે તરફ દૂધ-એટલે ક્ષીર હોય છે, તેથી સમંતદુગ્ધા-ખુરાસાની થેર.

૭. स्नुवति-उद्गिरति समन्तात् क्षीरम्-ष्णुह उद्गिरणे-क्विप्—જે ચારે બાજુથી ક્ષીરને બહાર કાઢે છે, તેથી સ્નુક્-ખુરાસાની થેર.

૮. पूर्वधातोरेव 'इगुपधात् कित्' (उणा० ४-१२०) इति इन्, वा ङीप् (ग० ४-१-४५) स्नुही-ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ સમજવો.

૯. गुडति-वेष्टन करोति समन्तात्, गुड वेष्टने-'इगुपधे'ति कः-टाप्—જે ચોપાસ ક્ષીરથી તથા તીક્ષ્ણતાથી યુક્ત છે, અથવા કોઈ ખેતર વગેરેને પોતાની વાડથી વીંટે છે, તેથી ગુડા-ખુરાસાની થેર.

ખુરાસાની થેરના ગુણો

सेहुण्डो रेचनस्तीक्ष्णो दीपनः कटुको गुरुः ।
शूलमष्ठीलिकाध्मानकफगुल्मोदरानिलान् ॥ ७२ ॥
उन्मादमोहकुष्ठार्शःशोथमेदोऽश्मपाण्डुताः ।
व्रणशोथज्वरप्लीहविषदूषीविषं हरेत् ॥ ७३ ॥

अन्वय—सेहुण्डः रेचनः तीक्ष्णः दीपनः कटुकः गुरुः (सन्) शूलम् अष्ठीलिकाध्मानकफगुल्मोदरानिलान् उन्मादमोहकुष्ठार्शःशोथमेदोऽश्मपाण्डुताः व्रणशोथज्वरप्लीहविषदूषीविषं हरेत् ॥

આ થેર રેચક, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીખો અને ભારે હોઈ શૂલ, અષ્ઠીલિકા નામનો મૂત્રાઘાત રોગ, આફરો, કફ, ગોળો, પેટનું દરદ, વાયુ, ઘેલછા, મોહ, કોઢ, અરશ, સોજા, મેદ, પથરી, પાંડુરોગ, વ્રણ, તાવ, બરલનું દરદ, ઝેર અને દૂષીવિષ× નામના ઝેરને હરનાર છે. ૭૨,૭૩

× આ દૂષીવિષને હૈમકોશમાં જણાવ્યું છે કે 'दूषीविषं स्ववीर्यमौषधादिभि.'—ઔષધ કે મંત્રપ્રયોગ વગેરેથી જે પ્રભાવરહિત થાય, તેને દૂષીવિષ સમજવું.

ખુરાસાની થેરના ક્ષીરના ગુણો

उष्णवीर्यं स्नुहीक्षीरं स्निग्धं च कटुकं लघु ।
गुल्मिनां कुष्ठिनां चापि तथैवोदररोगिणाम् ।
हितमेतद्विरेकार्थं ये चान्ये दीर्घरोगिणः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—स्नुहीक्षीरम् उष्णवीर्यं स्निग्धं कटुकं लघु च (सत्) गुल्मिनां कुष्ठिनाम् अपि च तथैव उदररोगिणाम् अन्ये च ये दीर्घरोगिणः (भवन्ति तेषां) विरेकार्थे एतद् हितम् (अस्ति) ॥

થોરનું ક્ષીર ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખું અને હલકું હોઈ ગોળાના દરદી, કોઢના દરદી, પેટના દરદી તથા બીજા પણ જે કોઈ લાંબા દરદવાળા હોય તેઓને રેચ લેવાના કામમાં હિતકારી છે. ૭૪

શાતલા થેરની બીજી જાત (ચિકાખાઈનાં નામો

शातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥ ७५ ॥

अन्वयः—शातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा भूरिफेना चर्मकषा इत्यपि निगदिता ॥

શાતલા,[१] સપ્તલા,[२] સારા,[३] વિમલા,[४] વિદુલા,[५] ભૂરિફેના[६] અને ચર્મકષા[७] એટલાં શાતલાનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૭૫

૧. शात-सुखं लाति-ला दाने-'आतोऽनुपसर्गे कः,' टाप्—જે સોજા વગેરે રોગો મટાડી રોગીને સુખ આપે છે, તેથી શાતલા-થેરની એક જાત-ચિકાખાઈ.

૨. सप्त प्रकारान् लाति-पूर्ववत् कः—જે સાત પ્રકાર ગ્રહણ કરે છે, તેથી સપ્તલા-ચિકાખાઈ.

૩. सारः-पित्तशामकादिरूप उत्तमगुण अस्ति अस्या—જેમાં પિત્તશામક આદિ ઉત્તમ ગુણોરૂપી સાર રહ્યો છે, તેથી સારા-થેરની એક જાત-ચિકાખાઈ.

૪. विगता मला यस्याः सा—જેનાથી મળ જતા રહે છે, તેથી વિમલા-થેરની એક જાત-ચિકાખાઈ.

૫. विद्यते-ज्ञायते वातलशीतलत्वादिगुणैः-विद ज्ञाने-औणादिः कुलच्, टाप्—જે વાયડી તથા શીતલ આદિ ગુણોથી જણાય છે-ઓળખાય છે, તેથી વિદુલા-એક જાતનો થેર-ચિકાખાઈ.

૬. भूरयः फेना यस्याः सा—જેનાં ઘણાં ફીણ થાય છે, તેથી ભૂરિફેના-એક જાતનો થેર-ચિકાખાઈ.

૭. कषति-हिनस्ति इति कषा-ચામડીને જે ઘસી કાઢે છે-ચામડીના રોગ મટાડે છે, માટે ચર્મકષા-એક જાતનો થેર-ચિકાખાઈ.

શાતલા થોરની બીજી જાત ચિકાખાઈના ગુણો

शातला कटुका पाके वातला शीतला लघु ।
तिक्ता शोथकफानाहपित्तोदावर्तरक्तजित् ॥७६॥

अन्वय –शातला पाके कटुका वातला शीतला लघु तिक्ता (सती) शोथकफानाहपित्तोदावर्तरक्तजित् (अस्ति)॥

શાતલા પાકમા તીખી, વાયુ કરનાર, ટાઢી, હલકી અને કડવી હોઈ સોજા,' કફ, આફરો, પિત્ત, ઉદાવર્ત્ત નામનો રોગ અને લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૭૬

ઇંદપુષ્પી અથવા કલિહારીનાં નામો

कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्प्यपि ।
विशल्याग्निशिखानन्ता वह्निवक्त्रा च गर्भनुत् ॥७७

अन्वय –कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्पी अपि च विशल्या अग्निशिखा अनन्ता वह्निवक्त्रा च गर्भनुत् (इति नामानि ।) ॥

કલિહારી,[1] હલિની,[2] લાંગલી,[3] શક્રપુષ્પી,[4] વિશલ્યા,[5] અગ્નિશિખા,[6] અનંતા,[7] વહ્નિવક્ત્રા[8] અને ગર્ભનુત[9] એટલા કલિહારીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૭૭

૧. कलीन्–मलान् हरति–सारकत्वात्, हृञ् हरणे–'कर्मण्यण्' अण्णन्तत्वाद् ङीप्–જે સારક હોવાથી પેટના મળને પાડે છે–તેથી કલિહારી.

૨. हलति–विलिखति मलान्–हल विलेखने–'सर्वधातुभ्य इन्' इत्यौणादिक इन् नान्तत्वाद् ङीप्–જે મળોને ખોતરી કાઢે છે, તેથી હલિની–કલિહારી.

૩. लङ्गति–गच्छति तीक्ष्णतामुष्णतां च–लगि गतौ–बाहुलकादलच्–दीर्घश्च, गौरादि –જે તીક્ષ્ણપણું તથા ગરમ પણું ધારણ કરે છે, તેથી લાંગલી–કલિહારી.

૪. शक्रस्य–अर्जुनतरोरिव पुष्पं यस्या सा–ઇંદ્રવૃક્ષ કે અર્જુનવૃક્ષ ઝાડનાં જેવા જેને ફૂલ હોય છે. તેથી શક્રપુષ્પી–કલિહારી.

૫. विगतं शल्यम् अनया–જેનાથી વ્રણ મટે છે, તેથી વિશલ્યા–કલિહારી.

૬. अग्नेः शिखा इव तीक्ष्णोष्णत्वात्–તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોવાથી અગ્નિની જાણે શિખા હોય તેવી છે, તેથી અગ્નિશિખા–કલિહારી.

૭. नास्ति–अन्तः यस्याः सा–छिन्नायामपि जायमानत्वात्–કાપ્યા છતા ફરી જે જીવ્યા કરે છે. તેથી જેનો અંત અથવા નાશ નથી. માટે અનંતા–કલિહારી.

૮. वह्नेर्वक्त्रमिव तीक्ष्णोष्णत्वात्–જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોવાથી અગ્નિનું જાણે મુખ હોય તેવી છે, તેથી વહ્નિવક્ત્રા–કલિહારી.

૯. गर्भं नुदति–णुद् प्रेरणे–क्विप्–ગર્ભને જે ખસેડી કાઢે છે, તેથી ગર્ભનુત–કલિહારી.

ઇંદ્રપુષ્પી અથવા કલિહારીના ગુણો

कलिहारी सरा कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलजित् ।
सक्षारा श्लेष्मजित्तिक्ता कटुका तुवरापि च ।
तीक्ष्णोष्णा कृमिहल्लघ्वी पित्तला गर्भपातिनी ॥७८

अन्वयः–(गुणाश्च–) कलिहारी सरा सक्षारा तिक्ता कटुका अपि च तुवरा तीक्ष्णा उष्णा लघु (सती) पित्तला गर्भपातिनी कुष्ठशोफार्शोव्रणशूलजित् श्लेष्मजित कृमिहृत् (अस्ति) ॥

કલિહારી મળોને ખસેડનાર, ખારાશ વાળી, કડવી, તીખી તેમ જ તૂરી, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને હલકી હોઈ પિત્ત કરનાર, ગર્ભને પાડનાર અને કોઢ, સોજા. અરશ, વ્રણ, શૂલ, કફ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૭૮

ધોળી તથા રાતી કરેણનાં નામો તથા ગુણો

करवीर. श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥७९॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकं च तत् ।
व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम् ।
वीर्योष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥८०॥

अन्वय –करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भः अश्वमारकः, द्वितीयः च रक्तपुष्पः चण्डातः तथा लगुडः (इति नामानि, द्वयोः गुणाश्च–) तत् करवीरद्वयं तिक्तं कषायं च कटुकं (सत्) वीर्योष्णं व्रणलाघवकृत् नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहं कृमिकण्डूघ्नम् (अस्ति) भक्षितं (चेत्) विषवत् मतम् ॥

શ્વેતપુષ્પ,[1] કરવીર,[2] શતકુમ્ભ[3] અને અશ્વમારક,[4] એટલા ધોળી કરેણના સંસ્કૃત નામો છે, અને રક્તપુષ્પ,[1] ચડાત[2] તથા લગુડ,[3] એટલાં રાતી કરેણનાં નામો છે. બન્ને કરેણ કડવી, તૂરી, તીખી અને ઉષ્ણવીર્ય હોઈ વ્રણને હલકુ કરનાર, તેમજ નેત્રનું ઊઠવું, કોઢ, વ્રણ, કૃમિ તથા ચળને મટાડનાર છે; પણ જો ખાવામાં આવે તો ઝેર સમાન મનાય છે. ૭૯,૮૦

૧. श्वेतं पुष्पं यस्य सः–જેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. તેથી શ્વેતપુષ્પ–કરેણ.

૨. कर–पत्रं वीरयति–वीर विक्रान्तौ–'कर्मण्यण्'–જે પોતાના પાનને વધારે ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી કરવીર–કરેણુ.

૩. शत कुम्भा–मूलपर्णस्या यस्य स –જેને સેંકડો મૂળિયાં કે પાન હોય છે, તેથી શતકુંભ–કરેણુ.

૪. मारयति इति मारक –मृ–ण्वुल्, अश्वानां मारक. विषस्पत्वात्–ઝેરી હોવાથી ઘોડાઓને જે મારે છે, તેથી અશ્વમારક–કરેણુ.

૧. रक्तं पुष्प यस्य स –જેનાં ફૂલ લાલ હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પ–લાલ કરેણુ.

૨. चण्डम्–उग्रम् अतति–अत सातत्यगमने–'कर्मण्यण्'–જે ઝેરી હોઈ કાયમ ઉગ્રતા ધરાવે છે, તેથી ચંડાત–રાતી કરેણુ

૩. लगति–सङ्गं करोति उष्णवीर्यस्य–लगे सगे–औणादिकलच्–डलयोरैक्यात्–लगुड –જે ઉષ્ણુ વીર્યરૂપે સંગ કરે છે, તેથી લગુડ–રાતી કરેણુ

ધંતૂરાનાં નામો તથા ગુણો

धत्तूरधूर्तधुस्तूरा उन्मत्तः कनकाह्वयः।
देवता कितवस्तूरी महामोही शिवप्रियः ॥ ८१ ॥
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः।
धत्तूरो मदवर्णाग्निवातकृज्ज्वरकुष्ठनुत् ॥ ८२ ॥
कषायो मधुरस्तिक्तो यूकालिक्षाविनाशकः।
उष्णो गुरुर्व्रणश्लेष्मकण्डूकृमिविषापहः ॥ ८३ ॥

अन्वय –धत्तूरधूर्तधुस्तूरा उन्मत्त कनकाह्वय देवता कितव तूरी महामोही शिवप्रिय मातुल च मदन (इति नामानि), अस्य फले मातुलपुत्रक (प्रयुज्यते) ॥ धत्तूर मदवर्णाग्निवातकृत् उष्ण गुरु कषाय मधुर तिक्त यूकालिक्षाविनाशक ज्वरकुष्ठनुत् व्रण श्लेष्मकण्डूकृमिविषापह (अस्ति) ॥

ધત્તર,[1] ધૂર્ત,[2] ધુસ્તૂર,[3] ઉન્મત્ત,[4] કનકાહ્વય[5]–સુવર્ણના નામોવાળો, દેવતા,[6] કિતવ,[7] તૂરી,[8] મહામોહી,[9] શિવપ્રિય,[10] માતુલ[11] અને મદન,[12] એટલા ધતૂરાના સંસ્કૃત નામો છે. ધતૂરાનો ડોડવો માતુલપુત્રક[13] કહેવાય છે. ધતૂરો મદ કરનાર, વર્ણને સારો કારનાર, અગ્નિ તથા વાયુને કરનાર, ગરમ, ભારે, તૂરો, મધુર અને કડવો હોઈ જૂ તથા લીખનો નાશ કરનાર તેમજ તાવ, કોઢ, મણુ, કફ–સળેખમ, ચળ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૮૧–૮૩

૧. धयति धातून् प्रणश्लेष्मादींश्च उष्णत्वात्, धेट् पाने, बाहुलकादूरच्–पृषोदरादि –જે ઉષ્ણુ હોવાથી શરીરની ધાતુઓને તથા વ્રણુ–કફ વગેરેને પી જાય છે, તેથી ધત્તૂર–ધંતૂરો

૨. धूर्व्यते स्म–हिंस्यते स्म यूकादिजन्तुभिः, धुर्वी हिंसायां–कर्मणि क्त, यद्वा धूर्वति स्मेति 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चे'ति चकारात् कर्तरि क्त यद्वा धूर्वणं धूर्तं भावे क्त, तद् अस्ति अस्य अर्शआद्यच्–જૂ–લીખ વગેરે જંતુઓનો જે નાશ કરે છે અથવા વ્રણ આદિનો જેનાથી નાશ કરાય છે, તેથી ધૂર્ત–ધંતુરો

૩. धूसयति कान्तियुक्तं करोति शरीरं दर्दीप्तकृत्वात्–धूस कान्तिकरणे–क्विप्, तथा च तूर्वति–हिनस्ति जन्तून् प्रणादींश्च–तुरी त्वरणहिंसनयोः –'इगुपधे'ति क, ततो धूश्चासौ तूरश्चेति कर्मधारय, पृषोदरादित्वात् इत्वम्, यद्वा धुनोति–कम्पयति चित्तं सेवनेन मदकृत्त्वात्–धूञ् कम्पने– औणादिक क्वरन् सुट् च–જે શરીરમાં રંગ ભરી નાખે છે, કેમકે અગ્નિવર્ધક છે, તેથી શરીરને તેજસ્વી કરે છે; તેમ જ વ્રણુ–જંતુ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, અથવા જે કેફ કરનાર હોવાથી જો સેવન કર્યું હોય તો ચિત્તને ભમાવી દે છે તેથી ધુસ્તર કે ધુસ્તુર–ધતૂરો.

૪. उन्मत्तं करोति सेवितारं मदकृत्त्वात् इति उन्मत्तयति–उन्मत्तयति इति उन्मत्त.–पचाद्यच्–જે કેફ લાવનાર હોવાથી પોતાનું સેવન કરનારને ઉન્મત્ત–ગાંડો કરી નાખે છે, તેથી ઉન્મત્ત–ધતૂરો

૫ कनकम् आह्वयो यस्य स –સોનાના જેટલા નામો છે, તે બધાથી જે કહેવાય છે, તેથી કનકાહ્વય–ધંતૂરો

૬. दीव्यति–क्रीडति शिवप्रियत्वेन विषादिहरत्वेनेति देव –दिवु क्रीडाया–पचाद्यच्, ततो देव एव देवता–स्वार्थे तल्–જે શિવને પ્રિય હોવાથી તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી દેવ જેવો મહા–આનંદ પામે છે, તેથી દેવતા–ધતૂરો.

૭. कितवा–धूर्तलोका सन्ति यस्य मादकत्वात् अर्शआद्यच्, यद्वा कितान्– निकटवासकृत सेविनः वञ्चति–गच्छति–मदकृत्त्वात्–वञ्चु गतौ–'अन्येष्वपि दृश्यत' इति ड –વ્યસની લોકો જેને ગ્રહણ કરનાર હોય છે, અથવા જેની સમીપ વાસ કરનારમાં તથા સેવન કરનારાઓમાં કેફી અસર ઉપજાવે છે–ઠગે છે, તેથી કિતવ–ધંતૂરો

૮. तूर्यते–हिनस्ति प्रणादीन् क्षुद्रजन्तून् चेतनं च सेवनेन, तुर हिंसायाम्–पचाद्यच्–जातित्वाद् ङीष्–જે વ્રણ

વગેરેનો તથા જૂ વગેરે ક્ષુદ્ર જંતુઓનો તથા સેવન કરનારની સાનનો પણ નાશ કરે છે, તેથી તુરી–ધંતૂરો.

૯. मोहयति इति मोही–मुह वैचित्त्ये–ग्रहादित्वात् णिनिः, महांश्चासौ मोही–महामोही–मदकरत्वात्–અતિશય કેફી પદાર્થ હોવાથી ઘણો જ મોહ કરે છે– બેભાન બનાવે છે. તેથી મહામોહી–ધંતૂરો

૧૦. शिवस्य प्रिय शिवप्रिय –શંકરને પ્રિય છે, થી શિવપ્રિય–ધંતૂરો.

૧૧. मा अस्ति–नास्ति तुला यस्य सः, यद्वा ा–श्री तुला यस्य स कनकनामत्वात्–જેની કોઈ ુલના નથી અથવા શોભા કે ગુણસંપત્તિ એ જ જેની તુલના છે; કેમકે સોનાનાં નામો ધરાવે છે, તેથી માતુલ–ધંતૂરો.

૧૨. मदयति–ग्लेपयति अङ्गानि मदकरत्वात्, यद्वा मदयति–हर्षयति व्रणादिनाशनेन, मदी हर्षग्लेपनयोः– नन्द्यादेर्ल्युः –જે કેફ ઉપજાવી અંગોને ઢીલા કરે છે અથવા વ્રણાદિનો નાશ કરી હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી મદન–ધંતૂરો.

૧૩. मातुलस्य–धत्तूरस्य पुत्र इव–स्वार्थे कन्–ધંતૂરાનો જાણે પુત્ર હોય તેવો તેનો ડોડવો–તેનુ ફળ– માતુલપુત્રક કહેવાય છે.

અરડૂસીનાં નામો

वासको वाशिका वासा भिषङ्माता [illegible] सिंहिका ।
सिंहास्यो वाजिदन्ता स्यादाटरूषोऽटरूषकः ॥८४॥
आटरूषो वृषस्ताम्रः सिंहपर्णश्च स स्मृतः ।

अन्वय –वासक. वाशिका वासा भिषङ्माता सिंहिका सिंहास्यः वाजिदन्ता आटरुष च आटरूषक स्यात्, स. आटरूष वृष ताम्र च सिंहपर्ण स्मृत ॥

વાસક,[૧] વાશિકા,[૨] વાસા,[૩] ભિષઙ્માતા,[૪] સિંહિકા,[૫] સિંહાસ્ય,[૬] વાજિદંતા,[૭] આટરૂષ,[૮] અટરૂષક,[૯] વૃષ,[૧૦] તામ્ર[૧૧] અને સિંહપર્ણ,[૧૨] એટલા અરડૂસી[×]ના સંસ્કૃત નામો છે. ૮૪

૧. वासयति वायुमात्मनि तिक्ततुवरत्वं च, वसेर्ण्यन्ताद् ण्वुल्, यद्वा वस्ते–आच्छादयति श्वासादीन् रोगान्– वस आच्छादने–ण्वुल्–જે પોતામાં વાયુને વસાવે છે, તેથી વાયુકારક છે તેમજ કડવાશ તથા તુરાપણું ધારણ કરે છે, અથવા શ્વાસ આદિ રોગોને જે દાબી દે છે, તેથી વાસક–અરડૂસી.

૨. वाश्यते स्वर्यत्वात्–वाशृ शब्दे–'गुरोश्च हल' इत्यः, स्वार्थे कन्, टाप्, इत्व च; यद्वा उश्यते–इष्यते श्वासादिनिवारणार्थं वैद्यैः, वश कान्तौ–संज्ञायां ण्वुल्–જે સ્વરને હિતકારી હોવાથી સારો અવાજ કરાવે–ઘાંટો સુધારે છે અથવા શ્વાસાદિ રોગ મટાડવા વૈદ્યો જેને ઇચ્છે છે, તેથી વાશિકા–અરડૂસી.

૩. वासयति कफनाशकत्वादिगुणान् स्वस्मिन्, ण्यन्ताद् वसेः पचाद्यच्–टाप्–કફનો નાશ કરનારપણું વગેરે ગુણોને પોતામાં જે વસાવે છે, તેથી વાસા–અરડૂસી.

૪. भिषजां माता इव रोगिणां रोगनिवारणद्वारा धनार्पकत्वात्–રોગીઓના રોગ મટાડી વૈદ્યોને ધનાદિ અપાવે છે, તેથી વૈદ્યોની જાણે માતા હોય તેવી છે, તેથી ભિષઙ્માતા–અરડૂસી.

૫. हिनस्ति कासादीन् रोगमृगान् इति सिंही, हिसि हिंसायाम्–पचाद्यच्, पृषोदरादि , गौरादिः, स्वार्थे कन् हृस्वश्च–ઉધરસ વગેરે રોગોરૂપી હરણાંનો જે નાશ કરે છે, તેથી સિંહિકા–અરડૂસી.

૬. सिंहस्य आस्यमिव आस्य–पुष्पं यस्य सः– સિંહના મોઢા જેવુ જેનું ફૂલ હોવાથી સિંહાસ્ય અરડૂસી.

૭. वाजिनः दन्ता इव दन्ताः–केसरा यस्या सा– જેના કેસરા ઘોડાના દાત જેવા હોય છે, તેથી વાજિદન્તા–અરડૂસી

૮. अटन्ति इति अटा –अट गतौ–पचाद्यच्, तान् अटान्–गच्छतो भ्रमतो वा क्षयादीन् रोगान् रोषति– हिनस्ति–रुष हिंसायाम्, मूलविभुजादित्वात् [illegible], ततः अटरूष एव–आटरूष स्वार्थेऽण्, पृषोदरादित्वाद् दीर्घत्वम् –જે અટન કરતા–પ્રસરતા ક્ષય આદિ રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી આટરૂષ–અરડૂસી.

૯. अटरूष एव अटरूषकः स्वार्थे कन्–ઉપર પ્રમાણે [illegible] પ્રકૃતિ, પ્રત્યય તથા અર્થ સમજવો.

૧૦. वर्षति–सिञ्चति मधु, वृष सेचने, 'इगुपधे' ति क –જે મધને સિંચે છે, તેથી વૃષ–અરડૂસી.

૧૧. ताम्र वर्णः अस्ति अस्य, अर्शआद्यच्, यद्वा ताम्यते–काङ्क्ष्यते क्षयकासादिरोगिभिर्मान्द्यनिवारणार्थम्–तमु काङ्क्षायाम्, 'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उणा० २–१६)

× રાજનિઘંટુમાં લખે છે કે–અરડૂસીના ઝાડની છાલમા કડવાપણુ રહેલુ છે અને છાલ તથા પાદડાંને દીપન, રોચક અને આમનાશક વર્ણવેલા છે; અને આ ગુણોને લીધે તે જૂની સગ્રહણી અને કફ ઉપર વપરાય છે. છાલનો ઉકાળો બેથી ત્રણ ઔંસની માત્રામા આપવાથી બદહજમી દૂર થાય છે.

વૈદ્યો આની છાલને તાવની બીમારીમાં અને નબળાઈમાં પૌષ્ટિક તરીકે વાપરે છે અને પ્રસવ થયા પછી સ્ત્રીઓને આ ઝાડની છાલ તથા પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને પાવાની બલામણ કરે છે.

इत्यौणादिका रक् ॥ यया दीर्घत्व च—જેનો રંગ લાલ હોય છે અથવા ક્ષય કે ઉધરસ વગેરેના રોગીઓ પોતાનો રોગ દૂર કરવા જેને ઇચ્છે છે, તેથી તામ્ર—અરડૂસી

૧૨ सिंह इव पर्णं यस्य श्वासादिरोगमृगनिवारणे—શ્વાસ આદિ રોગોરૂપી મૃગોને હાંકી કાઢવા જેનું પાંદડું પણ સિંહ જેવું હોય છે, તેથી સિંહપર્ણી—અરડૂસી

અરડૂસીના ગુણો

वासको वातकृत् स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः ॥
तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृडर्तिहृत् ।
श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः ॥ ८५ ॥

अन्वय—वासकः वातकृत् स्वर्यः तिक्तः तुवरकः हृद्यः लघुः शीतः (सन्) कफपित्तास्रनाशनः तृडर्तिहृत् श्वासकासज्वरच्छर्दिमेहकुष्ठक्षयापहः (अस्ति) ॥

અરડૂસી વાયુ કરનાર, સ્વરને માટે સારી, કડવી, તૂરી, હૃદયને હિતકારી, હલકી અને ઠંડી હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, તરશની પીડા, શ્વાસ, ઉધરસ, તાવ, ઊલટી, પ્રમેહ, કોઢ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે

ખડસલિયા પિત્તપાપડાના નામો તથા ગુણો

पर्पटो वरतिक्तश्च स्मृतः पर्पटकश्च सः ।
कथितः पांशुपर्यायस्तथा कवचनामकः ॥ ८६ ॥
पर्पटो हन्ति पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः ॥ ८७ ॥

अन्वय—पर्पटः च वरतिक्तः स्मृतः ॥ च पर्पटकः पांशुपर्यायः तथा कवचनामकः कथितः । पर्पटः संग्राही शीतलः तिक्तः वातलः लघुः (सन्) दाहनुत् (तथा च) पित्तास्रभ्रमतृष्णाकफज्वरान् हन्ति ॥

પર્પટ,[1] વરતિક્ત,[2] પર્પટક[3] એ ખડસલિયા પિત્તપાપડાના સંસ્કૃત નામો છે તેમજ પાંશુપર્યાય[4] એટલે રજ—ધૂળના નામોથી તથા કવચનામક[5]—બખતરના નામોથી પણ તે કહેવાય છે ખડસલિયો પિત્તપાપડો ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો, કડવો, વાયુ કરનાર અને હલકો હોઈ દાહને મટાડનાર છે, તથા પિત્ત, લોહીનો બગાડ અથવા રક્તપિત્તનો રોગ, ભ્રમ, તરશ, તથા તાવને પણ મટાડે છે ૮૬,૮૭

૧ पर्पति—गच्छति शीतलत्वादिगुणान्—पर्प गतौ, 'शकादिभ्योऽटन्' इत्यौणादि अटन् प्रत्यय —જે શીતળતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પર્પટ—ખડસલિયો પિત્તપાપડો

૨ वरः तिक्तः रसो यस्य सः—જેનો કડવો રસ ઉત્તમ હોય છે, તેથી વરતિક્ત—ખડસલિયો પિત્તપાપડો

૩ पर्पट एव पर्पटकः स्वार्थे कन्—પર્પટ પ્રમાણે સમજવું

૪ पांशोः पर्याया यस्य सः—રજના કે ધૂળના જેટલા નામો છે, તે બધા નામોથી પણ આ પિત્તપાપડો કહેવાય છે, તેથી પાંશુપર્યાય—ખડસલિયો પિત્તપાપડો

૫ कवचस्य नामानि यस्य सः—બખતરના જેટલા નામો છે તે બધા આ પિત્તપાપડાના પણ નામો—તેથી કવચનામ—ખડસલિયો પિત્તપાપડો

લીંબડાના નામો

निम्बः स्यात्पिचुमर्दश्च पिचुमन्दश्च तिक्तकः ।
अरिष्टः पारिभद्रश्च हिङ्गुनिर्यास इत्यपि ॥ ८८ ॥

अन्वय—निम्बः पिचुमर्दः च पिचुमन्दः तिक्तकः अरिष्टः च पारिभद्रः च हिङ्गुनिर्यासः इत्यपि स्यात् ॥

નિંબ,[1] પિચુમર્દ,[2] પિચુમંદ,[3] તિક્તક,[4] અરિષ્ટ,[5] પારિભદ્ર,[6] અને હિંગુનિર્યાસ[7] એ લીંબડા*ના સંસ્કૃત નામો છે ૮૮

---

* આયુર્વેદમાં લીંબડાનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે તેની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે પાંદડાની પોટની પોટીસ ગૂમડાંઓ ઉપર બાંધનાથી ગૂમડાંની ગાંઠ બેસી જાય છે પાંદડાં વાટીને શીતળાના ફોલ્લા ઉપર લગાડવાથી ફાયદો થાય છે પાંદડાંનો રસ પાવાથી પેટના જંતુ નીકળી જાય છે અને કમળો તથા ચામડી પર નીકળતા ગૂમડાંના દરદ પર અપાય છે

ચક્રદત્તમાં ખરાબ નાસુર ઉપર લીંબડાના પાંદડાં અને તલ વાટીને તેની પોટીસ બાંધવાનું જણાવેલ છે અને લીંબડાના ફળ (લીંબોળી)ને જુલાબ તથા પેટના જંતુ કાઢી નાખવા માટે વાપરવા લખેલ છે બીજનું તેલ ગરમીનાં ગૂમડાં અને કોઢ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે

ચરકસંહિતામાં લીંબડાને દીપનીય અને કંડૂનાશક ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં આને મૂત્રાતિસરણ ? શરીરના કોઈ પણ ભાગ પર સોજો આવી ગયો હોય તેને મટાડનાર ગણેલ છે આના ફૂલ ફળને પ્રમેહના દરદમાં ઉપયોગી અને તાવની ગરમી બેસાડનાર ગણેલ છે

૧. निम्बति–सिञ्चति शैत्य तिक्तता च, णिवि सेचने पचाद्यच्–बवयोरैक्यम्–જે શીતળતાને સિંચે છે, તેથી નિમ્બ–લીંબડો.

૨. पिचु–कुष्टमेद मर्दयति–मृदु क्षोदे–ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्–' કોઢના રોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી પિચુમર્દ–લીંબડો.

૩. पिचु मन्दयति–मन्द मन्दाया गतौ, ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्'–અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ છે.

૪. तिक्त रस: अस्ति अस्य–अर्शआद्यच्, स्वार्थे च कन्–જેનો રસ કડવો હોય છે, તેથી તિક્તક–લીંબડો

૫. न रिष्टम्–अशुभं यस्य सेवनात्–જેનું સેવન કરવાથી અશુભ થતું નથી, તેથી અરિષ્ટ–લીંબડો.

૬. परित: भद्र यस्य सेवनात्, तत स्वार्थे अण्–જેનુ સેવન કરવાથી ચારે બાજુથી કલ્યાણ જ થાય છે, તેથી પારિભદ્ર–લીંબડો; यद्वा पारम् अस्या स्ति–'अत इनि०', पारि–पार गत भद्र यस्य सेवनात्–અથવા જેનું સેવન કરવાથી પરિપૂર્ણ કલ્યાણ થાય છે, તેથી પારિભદ્ર–લીંબડો.

૭. हिङ्ग्वाकार हिङ्गुगन्धो वा निर्यासो यस्य–જેનો રસ અથવા ગુંદર હિંગ જેવા આકારનો તથા હિંગ જેવી ગંધવાળો હોય છે. તેથી હિંગુનિર્યાસ–લીંબડો

લીંબડાના તથા તેનાં પાન અને ફળના ગુણો

निम्ब: शीतो लघुर्ग्राही कटुपाकोऽग्निवातनुत्।
अहृद्य: श्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत् ॥ ८९ ॥
व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत्।
निम्बपत्रं स्मृतं नेत्र्यं कृमिपित्तविषप्रणुत् ॥९०॥
वातलं कटुपाकं च सर्वारोचककुष्ठनुत्।
निम्बफलं रसे तिक्तं पाके तु कटु भेदनम्।
स्निग्ध लघूष्णं कुष्ठघ्नं गुल्मार्शः कृमिमेहनुत् ॥९१॥

अन्वय–निम्ब शीत लघु ग्राही कटुपाक अहृद्य (सन्) अग्निवातनुत् श्रमतृट्कासज्वरारुचिकृमिप्रणुत् व्रणपित्तकफच्छर्दिकुष्ठहृल्लासमेहनुत् (अस्ति). निम्बपत्र नेत्र्य वातलं च कटुपाक (सत्) सर्वारोचककुष्ठनुत् कृमिपित्तविषप्रणुत् (अस्ति). निम्बफल रसे तिक्त पाके [illegible] कटु भेदन स्निग्ध लघु उष्ण च (सत्) कुष्ठघ्न गुल्मार्श-कृमिमेहनुत् (अस्ति) ॥

લીંબડો ટાઢો, હલકો, ઝાડાને રોકનાર, પાકમાં તીખો અને મનને ન ગમે એવો હોઈ અગ્નિ, વાયુ, શ્રમ, તરશ, તાવ, અરુચિ, કૃમિ, મસ્ર, પિત્ત, કફ, ઊલટી, કોઢ, મોળ-ઊબકા તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. લીંબડાનું પાંદડું નેત્રને હિતકારી, વાયુ કરનાર તથા પાકમાં તીખું હોઈ સઘળી અરુચિ, કોઢ, કૃમિ, પિત્ત તથા ઝેરને મટાડનાર છે. લીંબડાનું ફળ રસમાં કડવું, પાકમાં તીખું, ઝાડો લગાડનાર, સ્નિગ્ધ, હલકું અને ગરમ હોઈ કોઢ, ગોળો, અરશ, કૃમિ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૮૯-૯૧

બકાનનાં નામો

महानिम्ब: स्मृतोद्रेका रम्यको विषमुष्टिक:।
केशा मुष्टिर्निम्बकश्च कार्मुको जीव इत्यपि ॥९२॥

अन्वय–महानिम्ब उद्रेका स्मृता (तथा) रम्यक विषमुष्टिक केशा मुष्टि निम्बक च कार्मुक जीव: इत्यपि (कथ्यते) ॥

મહાનિંબ,[1] ઉદ્રેકા,[2] રમ્યક,[3] વિષમુષ્ટિક,[4] કેશા,[5] મુષ્ટિ,[6] નિંબક,[7] કાર્મુક[8] અને જીવ[9] એટલાં બકાનનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૨

૧. महाँश्चासौ निम्ब महानिम्ब–એક જાતનો મોટો લીંબડો જ હોવાથી મહાનિંબ–બકાન.

૨. उद्रिच्यते हिमगुणेन रूक्षत्वेन कषायरसेन च निम्बात्, उत्पूर्वकात् रिचिर् विरेचने इत्यस्माद् घञ्, 'चजो: कु घिण्ण्यतो:' इति कुत्व, टाप्–શીતળતા, રૂક્ષતા તથા તુરાશના ગુણથી લીંબડાના કરતા જે ચઢિયાતી છે, તેથી ઉદ્રેકા–બકાન

૩ रम्यते अनेन श्रमच्छर्दिकुष्ठादिरोगिभि, रमु क्रीडायाम्–ण्यत्, संज्ञाया च कन्–જેને લીધે શ્રમ, ઊલટી તથા કોઢ વગેરેના રોગીઓને પોતાના રોગો દૂર થતા આનંદ થાય છે, તેથી રમ્યક–બકાન.

૪. विष मुष्टिकाया मुष्यते–नाश्यते अनेन, मुष स्तेये–क्तिन्–संज्ञायां च कन्–જેનાથી ઉદરનુ ઝેર નાશ કરાય છે, તેથી વિષમુષ્ટિક–બકાન.

૫. क्लिश्नाति–विबाधते कफपित्तश्रमादीन् रोगान्–क्लिश् विबाधने–'क्लिशेरन् लो लोपश्च' इत्यौणादि अन् प्रत्यय, लकारस्य च लोप, अजादित्वात् टाप्–જે કફ, પિત્ત, શ્રમ આદિ રોગોને મટાડે છે, તેથી કેશા–બકાન

૬. मुष्यते–नाश्यते अनया प्रमेहादि–मुष स्तेये, क्तिन्–પ્રમેહ આદિ રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી મુષ્ટિ–બકાન.

૭. निम्ब इव कायति विशेषगुणं–कै शब्दे–'आतोऽनुपसर्गे' इति क–અમુક ખાસ ગુણોથી જે લીંબડા જેવી કહેવાય છે, તેથી નિંબક–બકાન

૮. कुष्ठादिरोगनिवारणक्षमाय कर्मणे प्रभवति 'कर्मण

उकय्'–કોઢ વગેરે રોગોને અટકાવવા રૂપ કર્મ માટે જે સમર્થ થાય છે, તેથી કાર્મુક–બકાન.

૯. जीवयति श्वासगुल्मादिरोगिणं रोगनिवारणेन, जीव प्राणधारणे–ण्यन्तात् पचाद्यच्–શ્વાસ, ગોળો વગેરેના રોગીને રોગ મટાડી જે જિવાડે છે, તેથી જીવ–બકાન.

બકાનના ગુણો

महानिम्बो हिमो रूक्षस्तिक्तो ग्राही कषायकः ।
कफपित्तभ्रमच्छर्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित् ।
प्रमेहश्वासगुल्मार्शोमूषिकाविषनाशनः ॥ ९३ ॥

अन्वय –महानिम्बः हिमः रूक्षः तिक्तः ग्राही कषायकः (सन्) कफपित्तभ्रमच्छर्दिकुष्ठहृल्लासरक्तजित् प्रमेहश्वासगुल्मार्शोमूषिकाविषनाशनः (अस्ति) ॥

બકાન ટાઢી, રૂક્ષ, કડવી, ઝાડાને રોકનાર અને તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, ભ્રમ, ઊલટી, કોઢ, મોળ–ઊબકા, લોહીનો બગાડ, પ્રમેહ, શ્વાસ, ગોળો, અરશ, તથા ઉંદરના ઝેરનો નાશ કરે છે. ૯૩

કરંજ(ફરહદ)નાં નામો તથા ગુણો

पारिभद्रो निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।
पारिभद्रोऽनिलश्लेष्मशोथमेदःकृमिप्रणुत् ।
तत्पत्रं पित्तरोगघ्नं कर्णव्याधिविनाशनम् ॥९४॥

अन्वय –पारिभद्र निम्बतरु मन्दार पारिजातक (इति नामानि, गुणाश्च–) पारिभद्र अनिलश्लेष्मशोथमेद कृमिप्रणुत् (अस्ति). तत्पत्र पित्तरोगघ्न कर्णव्याधिविनाशनम् (भवति) ॥

પારિભદ્ર,[1] નિંબતરુ,[2] મંદાર[3] અને પારિજાતક[4] એટલા કરંજ[×]ની એક જાતનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ વાયુને, કફને, સોજાને, મેદને તથા કૃમિને મટાડે છે; એનાં પાંદડાં પિત્તરોગને તથા કાનના રોગને મટાડે છે.૯૪

૧. पारम् अस्यास्ति–'अत इनिः'–पारि–पारं गत भद्र यस्य, यद्वा परितो भद्र यस्य–प्रज्ञाद्यण्–જેના સંબંધથી પરિપૂર્ણ કલ્યાણ થાય છે, તેથી પારિભદ્ર–કરંજની એક જાત.

૨. निम्बाख्य तरुर्निम्बसदृशो वा तरु–લીંબડાના નામનું અથવા લીંબડા જેવું જે ઝાડ હોય છે, તેથી નિંબતરુ–કરંજની એક જાત

૩. मन्दा अरा यस्य सः, मन्दम् ऋच्छति ऋ गतौ, 'कर्मण्यण्', यद्वा मन्द्यते–स्तूयते जनै., मदि स्तुत्यादौ. 'अर्त्तिमदिमन्दिभ्य आरन्'–જેના આરા ઓછા હોય છે, અથવા જે ધીમી અસર કરે છે, અથવા અમુક ખાસ ગુણોને લીધે લોકો જેને વખાણે છે, તેથી મંદાર–કરંજની એક જાત.

૪. पारि–पारं गता जन्म यस्य सः, यद्वा पारि–समुद्राज्जात', स्वार्थे कन्–જેનો જન્મ સફળ થયેલો ગણાય છે અથવા સમુદ્રમાંથી જેનો જન્મ થયો છે, તેથી પારિજાતક–એક જાતનું કરંજ વૃક્ષ.

કાંચનારનાં તથા કોવિદારનાં નામો તથા ગુણો

काञ्चनारः काञ्चनको गण्डारिः शोणपुष्पकः ।
कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः ॥ ९५ ॥
कुण्डली ताम्रपुष्पश्चाश्मन्तकः स्वल्पकेसरी ।
काञ्चनारो हिमो ग्राही तुवरः श्लेष्मपित्तनुत् ॥९६॥
कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः ।
कोविदारोऽपि तद्वत्स्यात्तयोः पुष्पं लघु स्मृतम् ।
रूक्षं संग्राहि पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत् ॥ ९७ ॥

अन्वय –काञ्चनारः काञ्चनक गण्डारिः शोणपुष्पक (तथा च) कोविदारः चमरिक· कुद्दालः युगपत्रक· कुण्डली ताम्रपुष्पः अश्मन्तकः च स्वल्पकेसरी (इति नामानि, गुणाश्च–) काञ्चनारः हिमः ग्राही तुवर. (सन्) श्लेष्म पित्तनुत्, कृमिकुष्ठगुदभ्रंशगण्डमालाव्रणापहः (अस्ति) कोविदारः अपि तद्वत् स्यात्, तयो· पुष्प लघु रूक्ष संग्राहि (सत्) पित्तास्रप्रदरक्षयकासनुत् (अस्ति)॥

કાંચનાર,[1] કાંચનક,[2] ગંડારિ[3] અને શોણપુષ્પક,[4] એટલાં કાંચનારનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોવિદાર,[1] ચમરિક,[2] કુદ્દાલ,[3] યુગપત્રક,[4] કુંડલી,[5] તામ્રપુષ્પ,[6] અશ્મંતક[7] અને સ્વલ્પકેસરી[8] એટલાં કોવિદાર નામની કાંચનારની જ એક જાતનાં નામો છે. કાંચનાર ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, કૃમિ. કોઢ, આમળ, ગંડમાલા અને વ્રણને મટાડનાર છે. કોવિદારના પણ એ જ ગુણો છે; એ બંનેનાં પુષ્પ હલકાં, રૂક્ષ અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ અથવા રક્તપિત્ત રોગ, પ્રદર, ક્ષય તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. ૯૫-૯૭

૧. काञ्चनं–काञ्चनवर्णं ऋच्छति पुष्पेषु–ऋ गतौ– 'कर्मण्यण्'–જેનાં ફૂલ સોનેરી થાય છે, તેથી કાંચનાર

× ચરકસંહિતામાં કરંજના તેલને લેખનીય (ધાતુ પાતળી કરનાર) ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં આને કફવાતપ્રશમન, રક્તશોધન, કુષ્ઠઘ્ન તથા કફમેદોનિવારક ગણેલ છે.

૨. काञ्चनम् इव कायति–प्रकाशते पुष्पैः, कै शब्दे 'आतोऽनुपसर्गे.' इति क–જે સોનેરી ફૂલોથી સોના જેવો પ્રકાશે છે, તેથી કાચનક–કાંચનાર

૩. गण्डस्य–गण्डमालारोगस्य अरि· नाशकत्वात्–જે ગંડમાલા રોગનો શત્રુ હોઈ નાશ કરે છે, તેથી ગડારિ–કાચનાર.

૪. शोणानि–रक्तपीतवर्णानि पुष्पाणि यस्य स–જેનાં ફૂલ લાલપીળા હોય છે, તેથી શોણપુષ્પ–કાંચનાર

૧. कु–भूमिं विदारयति–दॄ विदारणे 'कर्मण्यण्'–पृषोदरादि–જે જમીનને ફાડી નાખે છે અથવા મણુને મટાડે છે, લોહીવિકાર દૂર કરે છે, તેથી કોવિદાર–કાંચનારની એક જાત.

૨. चमरम् अस्ति अस्य–'अत इनिठनौ' इति ठन्–જેને ચામર જેવા ગુચ્છા થાય છે, તેથી ચમરિક–કાંચનારની એક જાત.

૩. कुम् उद्दालयति–दल विदारणे–'कर्मण्यण्'–पाकृत्यादि–ઉપરના પહેલા નામ કોવિદાર જેવો જ અર્થ થાય છે.

૪. युग–युग्म पत्र यस्य स–જેને જોડકારૂપે પાન હોય છે, તેથી યુગપત્રક–કોવિદાર.

૫. कुण्डल–कुण्डलनम्–कुण्डलानुकरणम् अस्ति अस्य–'अत इनि.'–જેનુ અનુકરણ–ફેલાવુ કુંડલાકાર–કુંડળ જેવું ગોળાકાર હોય છે, તેથી કુંડલી–કોવિદાર.

૬. ताम्राणि–रक्तवर्णानि पुष्पाणि यस्य स–જેના ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી તામ્રપુષ્પ–કોવિદાર.

૭. अश्मनोऽप्यन्त करोति–'अन्तात्यतर्ण्डुल्'–જે પથરાને પણ તોડી નાખે છે. તેથી અશ્મન્તક–કોવિદાર

૮. स्वल्पा केसरा यस्य स–જેને કેસરા ઘણા જ થોડા હોય છે, તેથી સ્વલ્પકેસરી–કોવિદાર

કાળા, ધોળા તથા રાતા સરગવાનાં નામો

शोभाञ्जन शिग्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचका ।
तद्बीजं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः सलोहितः ॥९८॥

अन्वय–शोभाञ्जन शिग्रु–तीक्ष्णगन्धक–अक्षीव–मोचका (इति नामानि), तद्बीज श्वेतमरिच (कथ्यते) मधुशिग्रु सलोहित उच्यते ॥

શોભાજન,[1] શિગ્રુ,[2] તીક્ષ્ણગધક,[3] અક્ષીવ[4] અને મોચક[5] એટલાં સરગવા*ના સંસ્કૃત નામો છે. સરગવાનું બીજ શ્વેતમરિચ–ધોળું મરી કહેવાય છે. રતાશવાળો સરગવો મધુશિગ્રુ[6] કહેવાય છે. ૯૮

૧. शोभाम् अनक्ति विशेषगुणैः सुन्दरपुष्पैश्च, अञ्ज् व्यक्तिम्रक्षणादौ, कर्तरि ल्युट् 'बहुलमन्यत्रापि' इति युज् वा–ખાસ ગુણોને લીધે તથા સુદર પુષ્પોથી જે શોભા પ્રકટ કરે છે, તેથી શોભાજન–સરગવો

૨. शिनोति–तीक्ष्णताम् आवहति, शिञ् निशाने–'ऋज्रादयश्च' इत्युणादि (૪–૧૦૨) निपात–જે તીક્ષ્ણતા ધારણ કરે છે, તેથી શિગ્રુ–સરગવો

૩. तीक्ष्ण गन्ध यस्य स–'शेषाद्विभाषा' इति कप्–જેની ગધ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણગંધ–સરગવો

૪. न क्षीयते क्षीब्यति वा, क्षीबृ मदे–पचाद्यच्, पत्रयोरैक्यम्–જે મદ અથવા કફ કરતો નથી, તેથી અક્ષીવ–સરગવો.

૫. मोचयति नानारोगेभ्य –ण्वुल्–જે અનેક જાતના રોગોથી છોડાવે છે, તેથી મોચક–સરગવો.

૬. मधु–मधुसदृशकिंचिद्रक्तवर्णमाधुर्यगुणविशेषयुक्तश्चासौ शिग्रु–मधुशिग्रु–शाकपार्थिवादि–જે મધ જેવા કંઈક રાતા રગનો અને વધારે પડતી મીઠાશગુણવાળો હોય છે, તેથી મધુશિગ્રુ–રાતો સરગવો

---

* કેટલાક વૈદ્યો સરગવાને ગરમ, તીક્ષ્ણ, પેશાબ વધારનાર અને ચામડી પર લગાડવાથી ચામડીને લાલ કરનાર ગણે છે, બીજને પણ ગરમ ગણે છે અને તેને શ્વેતમરીચના નામથી ઓળખે છે.

હારિતસંહિતામાં સરગવાની બે જાત વર્ણવી છે–લાલ અને સફેદ. ચામડી લાલ કરવામા લાલ કરતા સફેદ વધારે ગુણ ધરાવે છે, તોપણ અદર ખવડાવવાના ઉપયોગ માટે લાલ જાત વધારે પસદ કરાય છે અને તે કાળજુ તથા બરલની ગાઠ મોટી થઈ હોય ત્યારે અપાય છે. શરીરના અદરના ભાગમા ઊંડો સોજો હોય ત્યારે મૂળિયાની છાલનો ઉકાળો કરી સોજા ઉપર શેક કરવામા તે વપરાય છે, તેમ જ પેશાબની થેલીમા થયેલી પથરી ઉપર પણ ઉપયોગી ગણેલ છે આ ઝાડનો ગુંદર તલના તેલ સાથે મેળવીને કાનમાં ચસકા આવતા હોય ત્યારે રેડવાથી આરામ થાય છે.

ચરકસંહિતામાં આ ઝાડની છાલ તથા મૂળિયાને શિરોવિરેચન અને સ્વેદોપગ (પસીનો લાવનાર), ગણેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને કફમેદોનિવારક, શિરઃશૂલનાશક અને ગુલ્મવિદ્રધિનાશક ગણેલ છે.

સરગવાના ગુણો

शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः ।
दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् ॥९९
संग्राही शुक्लो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपनः ।
चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुकृमीन् ॥१००
मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् ।
श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषाद्दाहकृद्भवेत् ॥१०१
प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तहृत् ।
मधुशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः ॥१०२॥
शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्तिहृत् ।
चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् ।
अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्येन शिरोऽर्तिनुत् ॥१०३॥

अन्वय –(अथ तद्गुणा –) शिग्रु. कटु पाके (अपि) कटु तीक्ष्णोष्ण मधुर लघु दीपन. रोचनः रूक्षः क्षारः तिक्त विदाहकृत् संग्राही शुक्ल हृद्य पित्तरक्तप्रकोपन चक्षुष्य कफवातघ्न (सन्) विद्रधिश्वयथुकृमीन् मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत्, श्वेत (शिग्रु) प्रोक्तगुण ज्ञेय विशेषात् दाहकृद् भवेत् । (तथा च) प्लीहान विद्रधिं हन्ति, व्रणघ्न पित्तरक्तहृत् (अस्ति)। मधुशिग्रु प्रोक्तगुण (सन्) विशेषात् दीपन सरः (अस्ति)। शिग्रुवल्कलपत्राणा स्वरस परमार्तिहृत् (अस्ति), शिग्रुज बीज चक्षुष्य तीक्ष्णोष्णम् अवृष्य विष नाशन कफवातघ्नं तत् नस्येन शिरोऽर्तिनुत् (भवति)॥

સરગવો તીખો, પાકમા પણ તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, મધુર, હલકો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર; રૂક્ષ, ખારો, કડવો, દાહ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, હૃદયને ગમે એવો, પિત્ત તથા લોહીનો પ્રકોપ કરનાર, નેત્રને હિતકારી અને કફ, વાયુ, અંદરનું ગૂમડું, સોજા, કૃમિ, મેદ, ગળાની ગાંઠ, ઝેર, બરલનુ દરદ, ગોળો, ગંડમાળ તથા વ્રણને મટાડનાર છે. ધોળો સરગવો પણ ઉપર કહેલા ગુણવાળો છે; પરંતુ તે વિશેષે કરી દાહ કરે છે અને બરલનું દરદ, અંદરનુ ગૂમડુ, વ્રણ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. રાતો સરગવો પણ એ જ ગુણોવાળો છે અને તે વિશેષે કરી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. સરગવાની છાલ અને પાંદડાંનો રસ ભારે પીડાને મટાડનાર છે. સરગવાનું બીજ નેત્રને હિતકારી, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ વીર્યને વધારનાર નથી, પણ ઝેર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરનાર છે; એ બીજનું નસ્ય દેવામાં આવે તો તેથી માથાનું દરદ મટે છે. ૯૯–૧૦૩

ધોળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી ગરણીનાં નામો તથા ગુણો

आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता ।
अपराजिते कटू मेध्ये शीते कण्ठ्ये सुदृष्टिदे ॥१०४॥
कुष्ठमूत्रत्रिदोषामशोथव्रणविषापहे ।
कषाये कटुके पाके तिक्ते च स्मृतिबुद्धिदे ॥१०५॥

अन्वय –आस्फोता गिरिकर्णी विष्णुक्रान्ता अपराजिता (इतिनाम्नी) स्यात्, अपराजिते कटू मेध्ये शीते कण्ठ्ये सुदृष्टिदे कषाये कटुके पाके च तिक्ते स्मृतिबुद्धिदे कुष्ठमूत्रत्रिदोषामशोथव्रणविषापहे (स्त)॥

આસ્ફોતા,[1] ગિરિકર્ણી[2] વિષ્ણુકાંતા,[3] અને અપરાજિતા[4] એટલા ગરણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. બન્ને ગરણી તીખી, પવિત્ર, ટાઢી, કંઠને હિતકારી, દૃષ્ટિને સારી કરનાર, તૂરી, પાકમાં તીખી, સ્મૃતિ તથા બુદ્ધિને આપનાર અને કોઢ, મૂત્રનું દરદ, ત્રણે દોષ, આમ, સોજો, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૦૪,૧૦૫

૧. आसमन्तात् स्फोटयति–विकासयति स्त्रिं इति च, स्फुटिर् विकसने–ण्यन्ताद् अच्–पृषोदरादित्वात् अत, यस्–જે સ્મરણશક્તિ તથા બુદ્ધિને ખૂબ વધારે છે, તેથી આસ્ફોતા–ગરણી.

૨. गिरि –बाल्मूषिकाकर्ण यस्या सा, तत्कर्ण तुल्यपत्रत्वात्–'पाककर्णो'ति ङीप्–નાની ઉંદરડીના કાન જેવાં જેના પાંદડાં હોય છે, તેથી ગિરિકર્ણી–ગરણી

૩. विष्णुना क्रान्ता–व्याप्ता मेध्यत्वात्–પવિત્ર હોવાથી વિષ્ણુ વડે જે વ્યાપ્ત મનાય છે. તેથી વિષ્ણુક્રાન્તા–ગરણી.

૪. न पराजीयते स्म ओषध्यन्तरैर्या विशेषगुणवत्त्वात्, परापूर्वकात् जि जये–इत्यस्मात् कर्मणि क्त, टाप्–જે ખાસ ઉત્તમ ગુણોવાળી હોવાથી બીજી ઔષધિઓથી કદી જિતાઈ નથી, તેથી અપરાજિતા–ગરણી.

ધોળાં તથા કાળાં ફૂલવાળી નગોડનાં નામો

सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः ।
नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सुवहा च सा ॥१०६

अन्वय –सिन्दुवार श्वेतपुष्पः सिन्दुक सिन्दुवारकः। नीलपुष्पी तु निर्गुण्डी शेफाली सा च सुवहा (कथ्यते)।

સિંદુવાર,[1] શ્વેતપુષ્પ,[2] સિંદુક[3] અને

સિંદુવારક[૪] એટલા ધોળા ફૂલવાળી નગોડ ના સંસ્કૃત નામો છે તેમ જ નીલપુષ્પી,[૧] નિર્ગુંડી,[૨] શેફાલી[૩] અને સુવહા[૪] એટલા કાળા ફૂલવાળી નગોડના નામો છે ૧૦૬

૧ स्यन्दत-प्रस्त्रवति, स्यन्दू प्रस्रवण 'स्यन्दे सम्प्रसारण ॥श्च ' इत्यौणादिक –बाहुलकाद् अत्र धा न, सिन्दु वृणाति धारयति वा सिन्दुवार –वृञ् वरण, वृञ् आवरण वा, 'कर्मण्यण् –જે રસને સ્વીકારે છે અથવા રસથી વ્યાપ્ત હોય છે તેથી સિંદુવાર–નગોડ

૨ श्वतानि पुष्पाणि यस्य स –જેના ફૂલ ધોળા હોય છે તેથી શ્વેતપુષ્પ–નગોડ

૩ सिन्दु एव सिन्दुक –स्वार्थे कन्–જે રસમય હોય છે, તેથી સિન્દુક–ધોળા ફૂલવાળી નગોડ

૪ सिन्दुवार एव सिन्दुवारक –અર્થ વગેરે પહેલા નામ પ્રમાણે

૧ नालानि पुष्पाणि यस्या सा–જેના ફૂલ કાળા થાય છે, તેથી નીલપુષ્પી–નગોડ

૨ निर्गुण्डति–अत्यन्त रक्षति कृमिकुष्ठादिरोगेभ्य –निर्पूर्वक–गुडि रक्षायाम्– इगुपधे'ति क –पृषोदरादि , यद्वा गुडा(–वेष्टनाभिगता, गौरादित्वाद् ङीप्–જે કરમિયા, કોઢ વગેરે રોગોથી રક્ષા કરે છે અથવા કોઈ જાતના વેષ્ટનથી રહિત હોય છે તેથી નિર્ગુંડી–નગોડ

૩ शेरत इति शेफा –शीङ् स्वप्न बाहुलकात् फ (उणादि) शेफा –अलय यस्या सा सुगन्धित्वात् इदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्–જેમા સુગંધ હોવાથી ભમરા સૂઈ રહે છે, તેથી શેફાલી–નગોડ

૪ सुष्ठु वहति आमोदम्, वह प्रापणे–पचाद्यच्–જે ઉત્તમ સુગંધને ધારણ કરે છે, તેથી સુવહા–નગોડ

બન્ને નગોડના ગુણો

सिन्दुक स्मृतिदस्तिक्त कषाय कटुको लघु ।
केश्यो नेत्रहितो हन्ति शूलशोथाममारुतान् १०७
कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वराश्नीलापि तद्विधा ।
सिन्दुवारदल जन्तुवातश्लेष्महर लघु ॥ १०८॥

अन्वय –सिन्दुक स्मृतिद तिक्त कषाय कटुक लघु केश्य नेत्रहित (सन्) शूलशोथाममारुतान् कृमिकुष्ठारुचिश्लेष्मज्वरान् हन्ति, नीला अपि तद्विधा (अस्ति), सिन्दुवारदल लघु (सत्) जन्तुवातश्लेष्महरम् (अस्ति) ॥

બન્ને નગોડ સ્મૃતિ આપનાર, કડવી, તૂરી, તીખી, હલકી, કેશને સારી, નેત્રને હિતકારી અને શૂળ, સોજા, આમવાયુ, કૃમિ, કોઢ, અરુચિ, કફ તથા તાવને મટાડનાર છે નગોડનુ ફૂલ હલકુ અને જીવડા, વાયુ તથા કફને હરનાર છે ૧૦૭,૧૦૮

ઇંદ્રજવના ઝાડના નામો

कुटज कूटज कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्ग शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफल प्रोक्तो वृक्षक पाण्डुरद्रुम ॥ १०९

अन्वय –कुटज कूटज कौट वत्सक गिरिमल्लिका कालिङ्ग शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि (तथा च) इन्द्र यवफल वृक्षक पाण्डुरद्रुम प्रोक्त ॥

કુટજ,[૧] કૂટજ,[૨] કૌટ,[૩] વત્સક,[૪] ગિરિમલ્લિકા,[૫] કાલિંગ,[૬] શક્રશાખી,[૭] મલ્લિકાપુષ્પ,[૮] ઇંદ્ર,[૯] યવફલ,[૧૦] વૃક્ષક[૧૧] અને પાંડુરદ્રુમ[૧૨] એટલા ઇંદ્રજવના ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે.૧૦૯

૧ कुटे–गिरिशृङ्ग जायत स्म–' सप्तम्या जनड ', पृषोदरादि –પર્વતના શિખર ઉપર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કુટજ–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૨ कूटज–ની વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે જ છે

૩ कूटे–गिरिशृङ्ग भव 'तत्र भव' इत्यण्–પર્વતના શિખર ઉપર થાય છે, તેથી કૌટ–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૪ वदति–दीपनत्वादिगुणान्, वद व्यक्ताया वाचि– 'वृतृवदिवचिवसिहनिकमिकषिभ्य स ' तत सज्ञाया कन्– દીપનપણુ આદિ પોતાના ગુણોને જે જણાવે છે તેથી વત્સક–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૫ गिरे मल्ली इव–इवार्थे कन्–પર્વતનો જાણે મોગરો હોય તેવી છે, તેથી ગિરિમલ્લિકા–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૬ कलिङ्गदेशे भव –भवार्थे अण्–કલિંગદેશમા જે થાય છે, તેથી કાલિંગ–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૭ शक्रनामा शाखी–वृक्ष –शाकपार्थिवादि –જે ઝાડ ઇંદ્રના નામથી કહેવાય છે તેથી શક્રશાખી–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૮ मल्लिकाया इव पुष्प यस्य स –જેનુ ફૂલ મોગરા જેવુ હોય છે તેથી મલ્લિકાપુષ્પ–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૯ इन्दति–परमम् ऐश्वर्य प्राप्नोति गुणानाम् इन्द्र इन्–इदि परमैश्वर्ये ऋज्रेन्द्र इति रन्–ઇંદ્રની પેઠે ગુણોના પરમ ઐશ્વર્યને જે પામે છે, તેથી ઇંદ્ર–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૧૦ यवस्येव फल यस्य स –જેનુ ફળ જવના જેવુ હોય છે તેથી યવફલ–ઇંદ્રજવનુ ઝાડ

૧૧ हस्व वृक्ष वृक्षक, यद्वा वृश्चति–छिनत्ति कफपित्तादिविकारान्–उणादि (३–६६) सक्, तत स्वार्थे कन्–જેનુ ઝાડ નાનુ હોય છે, તેથી અથવા

કફપિત્ત વગેરે વિકારોનો જે નાશ કરે છે, તેથી વૃક્ષક–ઇન્દ્રજવનું ઝાડ.

૧૨. पाण्डुरश्चासौ द्रुम –જેનું ઝાડ ધોળા રંગનું અથવા ધોળા ને પીળા મિશ્ર રંગનું હોય છે, તેથી પાંડુરદ્રુમ–ઇન્દ્રજવનું ઝાડ.

ઇન્દ્રજવના ઝાડના ગુણો

कुटजः कटुको रूक्षो दीपनस्तुवरो हिमः ।
अर्शोऽतिसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत् ॥११०॥

अन्वय –कुटज कटुक रूक्ष दीपन. तुवरः हिम. (सन्) अर्शोऽतिसारपित्तास्रकफतृष्णामकुष्ठनुत् (अस्ति)॥

ઇન્દ્રજવનું ઝાડ તીખું, રૂક્ષ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર. તૂરું અને ટાઢું હોઈ અરશ, અતિસાર, રક્તપિત્તનો રોગ, કફ, તરશ, આમ તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૧૧૦

૨. બે જાતનાં કરંજનાં નામો તથા ગુણો

करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरबिल्वकः ।
घृतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्य. पूतिकोऽपि च ॥१११
स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ।
करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिदोषहृत् ११२
कुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोव्रणकृमिकफापहः ।
तत्पत्रं कफवातार्शःकृमिशोथहरं परम् ॥ ११३ ॥
भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु ।
तत्फलं कफवातघ्नं मेहार्शःकृमिकुष्ठजित् ।
घृतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणै. ॥ ११४ ॥

अन्वय –करञ्ज च नक्तमाल करज. चिरबिल्वक (इति कथ्यते), अन्य. घृतपूर्णकरञ्ज प्रकीर्य अपि च स पूतिक उक्त, स च पूतिकरज च सोमवल्क स्मृत । करञ्ज कटुक तीक्ष्ण वीर्योष्ण योनिदोषहृत् कुष्ठोदावर्त गुल्मार्शोव्रणकृमिकफापह (अस्ति), तत्पत्र पर भेदन पाके कटुक वीर्योष्ण पित्तल लघु (सत्) कफवातार्श कृमिशोथहर (भवति)। तत्फल कफवातघ्न मेहार्श कृमिकुष्ठजित् (अस्ति), घृतपूर्णकरञ्ज अपि गुणै करञ्जसदृश (भवति)॥

કરંજ,[1] નક્તમાલ,[2] કરજ[3] અને ચિરબિલ્વક[4] એટલા કરંજનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમ જ ઘૃતપૂર્ણકરંજ,[1] પ્રકીર્ય,[2] પૂતિક,[3] પૂતિકરજ[4] અને સોમવલ્ક[5] એટલાં કરંજની બીજી જાતના નામો છે. કરંજ, તીખો, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, યોનિના દોષને હરનાર અને કોઢ, ઉદાવર્ત રોગ, ગોળો, અરશ, કૃમિ, વ્રણ તથા કફને મટાડનાર છે. કરંજનાં પાંદડાં લાંબાકાળે મળ તોડનાર, પાકમાં તીખાં, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્ત કરનાર અને હલકાં હોઈ કફ, વાયુ, અરશ, કૃમિ તથા સોજાને અત્યંત મટાડનાર છે. કરંજનું ફળ કફ, વાયુ, પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે. ઘૃતપૂર્ણકરંજમાં પણ કરંજના જેવા જ ગુણો છે. ૧૧૧–૧૧૪

૧. क–सुख जलं वा रञ्जयति–कर्मण्यण्–સુખ અથવા પાણીને જે રંગી દે છે, તેથી કરંજ.

૨. नक्तं माल –धारण यस्य, यद्वा नक्तम् आ–मन्तात् अलति–अल भूषणादौ–पचाद्यच्–જેનું ધારણ પોષણ રાત્રિ છે, અથવા રાત્રિના વખતે ચારે બાજુથી જે શોભે છે, તેથી નક્તમાલ–કરંજ.

૩. करेण–हास्तस्पर्शेन जन्यते–'अन्यत्रापि' इति ड, यद्वा पूर्ववत् क–सुखं जलं वा 'रञ्जयति–स्वञ्जरञ्ज.' इति निर्देशात् अनिदित्यपि नलोप., सज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि–જેને ડાળી વાળીને ઉત્પન્ન કરાય છે, ઉગાડાય છે તેથી કરજ–કરંજ

૪. चिरं बिलति–भिनत्ति मल, बिल भेदने–इगुपधात्कात् व –संज्ञायां कन्–જે લાંબા કાળે મળને તોડે છે, તેથી ચિરબિલ્વક–કરંજ.

૧. घृततुल्येन रसेन पूर्ण करञ्ज –જે ઘી જેવા રસથી ભરેલો હોય છે, તેથી ઘૃતપૂર્ણકરંજ–એ એક જાતનો કરંજ થાય છે.

૨. प्रकीर्यन्ते–विक्षिप्यन्ते कुष्ठादयोऽनेन, कॄ विक्षेपे अध्न्यादित्वात् (४–११२) उणादिर्यक्–જેનાથી કોઢ વગેરે રોગો મટે છે, તેથી પ્રકીર્ય–કરંજની બીજી જાત.

૩. पूति कायति–दुर्गन्ध ज्ञापयति–कै शब्दे–'आतोऽनुप०' इति क–જે દુર્ગંધને અથવા પવિત્રતાને જણાવે છે, તેથી પૂતિક–કરંજની બીજી જાત.

૪. पूतिश्चासौ करजश्च–पूतिकरज –અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫, सोमगुणयुक्त वल्कः यस्य स –જેની છાલ ચંદ્રના જેવા સૌમ્ય ગુણવાળી હોય છે, તેથી સોમવલ્ક–કરંજની બીજી જાત.

૩. ઉદકીર્ય નામના ત્રીજા કરંજનાં નામો

उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका ॥११५॥

अन्वय –अन्य तृतीय. (करञ्ज) उदकीर्य षड्ग्रन्थ. हस्तिवारुणी मर्कटी वायसी अपि च करञ्जी करभञ्जिका (इति नामभि कथ्यते)॥

વળી ત્રીજો ઉદકીર્ય,[1] ષડ્ગ્રંથ,[2] હસ્તિવારુણી,[3] મર્કટી,[4] વાયસી,[5] કરંજી[6] અને કરભંજિકા,[7] એટલાં ઉદકીર્ય નામના કરંજની

જાતના સંસ્કૃત નામો છે ૧૧૫

૧ उदकेन कीर्यते-विक्षिप्यते-कृ विक्षेपे 'अप्त्यादि –' પાણીથી જે ઘેરાય અથવા ફેંકાય છે, તેથી ઉદકીર્ય–એક જાતનો કરંજ

૨ षड् ग्रन्था यस्य स–'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागात् समासान्तोऽच्, यद्वा षड् ग्रन्था यस्य स–જેને ૭ ગાંઠો હોય છે તેથી ષડ્ગ્રંથ–એક જાતનો કરંજ

૩ हस्तिनः वारुणी इव–હાથીની જાણે મદિરા હોય તેવો તેને મદ કરાવનાર હોવાથી હસ્તિવારુણી–એક જાતનો કરંજ

૪ मर्कति–गच्छति वस्त्यादिरोगान् प्रति, मर्क गतौ, सौत्र तस्मात् 'शकादिभ्योऽटन्' इति (उणा० ४–८१) अटन् प्रत्यय, गौरादि –શૈલગી વગેરે રોગોનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી મર્કટી–એક જાતનો કરંજ

૫ वायसानामिव प्रिया–इदमर्थे अण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप् यद्वा वयत–गच्छति कुष्ठादिरोगान् प्रति वय गतौ, 'वयश' इति (उणा ३–१२०) असच् जातित्वाद् ङीप्–જે કાગડાઓને પ્રિય હોય છે અથવા કોઢ વગેરે રોગોનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી વાયસી–એક જાતનો કરંજ

૬ क रञ्जयति–'कर्मण्यण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्–પ્રથમ અપાયેલ કરંજ શબ્દ પ્રમાણે જ અર્થ છે

૭ भनक्ति इति भञ्जिका–ण्वुल्, करस्य भञ्जिका–હાથને મસળાવે તેવો હોય છે તેથી કરભંજિકા–એક જાતનો કરંજ

ઉદકીર્ય કરંજના ગુણો

करञ्जा स्तम्भनी तिक्ता तुवरा कटुपाकिनी।
वीर्योष्णा वमिपित्तार्शः कृमिकुष्ठप्रमेहजित् ॥११६॥

अन्वय –(तद्गुणाश्च–) करञ्जी स्तम्भनी तिक्ता तुवरा कटुपाकिनी वीर्योष्णा (सती) वमिपित्तार्शःकृमिकुष्ठप्रमेहजित् (अस्ति)॥

એ કરંજ વીર્યને સ્તંભાવનાર, કડવો, તૂરો, પાકમાં તીખો અને ઉષ્ણવીર્ય હોઈ ઊલટી, પિત્ત, અરશ, કૃમિ, કોઢ તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે ૧૧૬

ધોળી તથા રાતી ચણોઠીના નામો

श्वेता गुञ्जोच्चटा प्रोक्ता कृष्णला चापि सा स्मृता।
रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात्काकान्ती च रक्तिका।
काकादनी काकपीलु सा स्मृता काकवल्लरी ॥११७

अन्वय –श्वेता गुञ्जा उच्चटा प्रोक्ता अपि च सा कृष्णला स्मृता सा च रक्ता काकचिञ्ची काकान्ती रक्तिका स्यात् सा काकादनी काकपीलु काकवल्लरी स्मृता॥

(ધોળી અને રાતી એમ બે પ્રકારની ચણોઠી છે, તેમાં) ઉચ્ચટા[1] અને કૃષ્ણલા,[2] એ ધોળી ચણોઠી×ના નામો છે, અને કાકચિંચી,[1] કાકાનતી,[2] રક્તિકા,[3] કાકાદની,[4] કાકપીલુ[5] તથા કાકવલ્લરી,[6] એટલા રાતી ચણોઠીના સંસ્કૃત નામો છે ૧૧૭

૧ उत् ऊर्ध्वं चटति–गच्छति दृष्टयादिगुणं, उत्पूर्वात्–चट गतौ, अच्, टाप्–દીપનપાક આદિ ગુણોને લીધે જે ખૂબ ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે તેથી ઉચ્ચટા–ધોળી ચણોઠી

૨ कृष्णं वर्णमपि लाति–ला आदाने–आतोऽनुपसर्गे इति क, टाप्–જે અમુક ભાગમાં કાળો રંગ પણ ધરાવે છે તેથી કૃષ્ણલા–ધોળી ચણોઠી

૧ चिञ् इति अव्यक्त शब्द चिनोति, चिञ् चयने–'अन्येभ्योऽपि' इति ड गौरादि काकवर्णा काकाना वा चिञ्ची–કાગડાના જેવા રંગવાળી અથવા કાગડાઓની જાણે આમલી હોય તેવી કહેવાય છે, તેથી કાકચિંચી–રાતી ચણોઠી

૨ काका अनन्ता अस्या तया भक्ष्यत्वात् जातित्वाद् ङीप्–પોતાનો જે ખોરાક હોવાથી જેના પર કાગડા ઘણા હોય છે તેથી કાકાનતી–રાતી ચણોઠી

૩ रक्त वर्ण अस्ति अस्याः संज्ञाया कन् टाप् इत्व च જેનો રંગ રાતો હોય છે તેથી રક્તિકા–રાતી ચણોઠી

૪ काकै अद्यते अद भक्षणे कर्मणि ल्युट् टित्वाद् ङीप् કાગડાઓ જેને ખાય છે તેથી કાકાદની–રાતી ચણોઠી

૫ काकाना पीलु इव तद्भक्ष्यत्वात्–ખોરાકરૂપ હોવાથી કાગડાઓની જાણે પીલુડી હોય તેવી છે તેથી કાકપીલુ–રાતી ચણોઠી

× ચક્રદત્તમાં ચણોઠી બે જાતની વર્ણવેલી છે લાલ અને સફેદ ચણોઠીના બીજ ઝેરી ગણાય છે અને વાનતંતુના દરદોમાં તે ખવડાવાય છે, તેમજ ત્વચારોગ અને નાસુર ઉપર ચોપડવામાં પણ વપરાય છે ચણોઠીના મૂળિયા ઊલટી લાવનાર ગણેલા છે

ચરકસંહિતામાં સફેદ ચણોઠીને દાહશામક તથા પિત્તશામક ગણેલ છે

૬. काकाना वल्ली–કાગડાઓની વેલ ગણાય છે, તેથી કાકવલ્લરી–રાતી ચણોઠી.

ધોળી તથા રાતી ચણોઠીના ગુણો

गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहम् ।
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ॥ ११८ ॥
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रणं हरेत् ।
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥११९

अन्वय –गुञ्जाद्वयं तु केश्यं वृष्यं बल्यं (सत्) वातपित्तज्वरापहं मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनं नेत्रामयहरं स्यात्, रक्ता च धवला अपि च कण्डूव्रणं कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि च हरेत् ॥

બન્ને ચણોઠી કેશને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાત, પિત્ત, તાવ, મુખનો શોષ, ભ્રમ, શ્વાસ, તરસ, મદ, નેત્રના રોગ, ચળ, વ્રણ, કૃમિ, ઊંદરીરોગ તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૧૧૮,૧૧૯

કૌંચાના ઝાડના નામો તથા ગુણો

कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुराऽव्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी १२०
लाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ।
कपिकच्छुर्भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः ॥१२१॥
तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी ।
तद्बीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परम् ॥ १२२ ॥

अन्वय –कपिकच्छुः आत्मगुप्ता वृष्या च मर्कटी अजरा कण्डुरा अव्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी प्रोक्ता, सा एव महर्षिभिः लाङ्गली च शूकशिम्बी प्रोक्ता कपिकच्छुः भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी (अस्ति) तद्बीजं वातशमनं परं वाजीकरं स्मृतम् ॥

કપિકચ્છૂ,[1] આત્મગુપ્તા,[2] વૃષ્યા,[3] મર્કટી,[4] અજરા,[5] કંડુરા,[6] અવ્યંગા,[7] દુઃસ્પર્શા,[8] પ્રાવૃષાયણી,[9] લાંગલી[10] અને શૂકશિંબી,[11] એટલા કૌંચાના ઝાડના મહર્ષિઓએ સંસ્કૃત નામો કહ્યા છે એ ઝાડ વીર્યને બહુજ વધારનાર, મધુર, પુષ્ટિકારક, ભારે, કડવું, વાયુને હરનાર, બળ આપનાર અને કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડનો નાશ કરનાર છે. તેનું બિયું વાયુને શાંત કરનાર તથા અત્યંત વાજીકરણ કહેલ છે.

૧. कपति–हिनस्ति त्वचं–कप हिंसायाम्–'कपेश्छ' इति (उणा १–८४) छ, कपीनाम् अपि कच्छू – જે ચામડીનો નાશ કરે છે, તે ચેળ, વાંદરાને પણ જે ચેળ ઉપજાવે છે, તેથી કપિકચ્છૂ–કૌંચાનું ઝા.

૨. आत्मना–स्वयमेव गुप्ता रक्षिता दुःस्पर्शत्वात्–કોઈથી પણ સ્પર્શ કરવી મુશ્કેલ હોવાથી જે પોતાથી જ આપોઆપ રક્ષાયેલ હોય છે, તેથી આત્મગુપ્તા–કૌંચા.

૩. वर्षति–सिञ्चति रेतः, वृषु सेचने, 'इगुपधे' ति क – वृष –कामुकः पुरुषः, तस्मै हिता, हितार्थे यत्–વીર્ય સિંચન કરનારી, કામી પુરુષને હિતકારી–વીર્યવર્ધક છે, તેથી વૃષ્યા–કૌંચા.

૪. मर्कति–गच्छति वृष्यत्वादिगुणान्, मर्क गतौ 'शकादिभ्योऽटन्' गौरादि, यद्वा मर्कटी इव वण्ठकारित्वेन विविधचेष्टाजनकत्वात्–જે વીર્યવર્ધક આદિ ગુણો ધરાવે છે, તેથી અથવા ચેળ કરાવી માકડા જેવી અનેક ચેષ્ટા કરાવે છે, તેથી મર્કટી–કૌંચા.

૫. न विद्यते जरा यस्याः सेवनात् बृंहणत्वादि गुणविशेषैः –પૌષ્ટિક આદિ વિશેષ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જેનું સેવન કરવાથી ઘડપણ આવતું નથી, તેથી અજરા–કૌંચા

૬. कण्डूं राति स्पर्शात् 'आतोऽनुपसर्गे कः,' हृस्वः पृषोदरादित्वात् ह्रस्वत्वम्–જેને સ્પર્શ કરવાથી ચળ આવે છે, તેથી કંડુરા–કૌંચા

૭ न विद्यते विपरीतगुणं विरुद्धं वा अङ्गं यस्याः, यद्वा अवे उक्तः–शूकमिव अङ्गं यस्याः, यद्वा न विद्यते अण्डं–बीजं यस्याः इति अव्यण्डा–इत्यमरः –જેનું કોઈ પણ અંગ વિપરીત અથવા વિરુદ્ધ ગુણવાળું નથી અથવા ઘેટાના શીંગડાં જેવું જેનું અંગ હોય છે તેથી અવ્યંગા, અથવા જેનું બિયું છૂટું હોતું નથી, તેથી 'અવ્યંડા એમ અમરકોષમાં કહેલ છે, માટે જે અવ્યંડા પણ કહેવાય છે, તે કૌંચા

૮. दुःखेन स्पृश्यते–घञ्–જેને સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુઃસ્પર્શા–કૌંચા

૯ प्रकर्षेण वर्षति इति प्रावृट् क्विप् भागुरिमते हलन्तात् टाप्–प्रावृषायाम् अयनं यस्याः सा, यद्वा प्रावृषम् एति अयनं वा कर्तरि ल्युट्, ङित्वाद् ङीप्–ચોમાસામાં જે થાય છે, તેથી પ્રાવૃષાયણી–કૌંચા.

૧૦. लाङ्गलं–हल, तस्य आकारः अस्ति अस्याः – अर्शआद्यच्, गौरादि –જેનો આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી લાંગલી–કૌંચા

૧૧. शूकयुक्ता शिम्बी यस्याः सा–જેની શીંગ અણીદાર હોય છે તેથી શૂકશિંબી કૌંચા.

રોહિણીનાં નામો તથા ગુણો

मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्मकरी कृशा ।
प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते ।
स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥

अन्वय –मासरोहिणी अतिरुहा वृत्ता चर्मकरी कृशा प्रहारवल्ली विकषा वीरवती अपि कथ्यते, मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा स्यात् ॥

માસરોહિણી,[1] અતિરુહા,[2] વૃત્તા,[3] ચર્મકરી,[4] કૃશા,[5] પ્રહારવલ્લી,[6] વિકષા,[7] અને વીરવતી[8] એટલા રોહિણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. રોહિણી વીર્યને વધારનાર, મળને ખસેડનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે ૧૨૩

૧. मास रोहयति इत्येवंशीला, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे चेति व्यन्तात् 'सुप्यजातौ' इति णिनि, नान्त त्वाच्च ङीप्–માસને જે રુઝવે છે, તેના સ્વભાવવાળી હોવાથી માસરોહિણી–રોહિણી

૨. अतिशयेन रोहति, रुह–'इगुपधे ति क, टाप्–જે ઘણી જ ઊગે છે, તેથી અતિરુહા–રોહિણી

૩ वृत्तम् अस्ति अस्या, अर्शआद्यच्, टाप्–જેને દીટુ હોય છે, તેથી વૃત્તા–રોહિણી

૪. करोति इति करा–अच्, टाप् चर्मण करा–प्रणादिषु, जातित्वाद् ङीप्–નખ વગેરેને રૂઝની તેમ ચામડી કરનાર હોવાથી ચર્મકરી–રોહિણી

૫ कृशयति–तनूकरोति मलान् सारकत्वात्–कृश तनूकरणे 'इगुपधे ति क–જે મળને ઓછા કરે છે, કેમકે સારક છે, તેથી કૃશા–રોહિણી

૬. प्रहारस्य वेदनोपशमनार्थ रोपिणी चासौ वल्ली–शाकपार्थिवादि –પ્રહારની વેદના શાંત કરનાર તથા રુઝનારી વેલડી હોવાથી–પ્રહારવલ્લી રોહિણી

૭ विशेषेण कषति–हिनस्ति दोषत्रयम् कष हिंसायाम्, अच्, टाप्–જે ત્રણે દોષોનો ખાસ નાશ કરે છે, તેથી વિકષા–રોહિણી

૮. वीरयन्ति–विक्राम्यन्ति इति वीरा –वीर विक्रान्तौ अच्, वीरा गुणा सन्ति अस्या –मतुप्, 'मादुपधाया' इति वत्वम्, 'उगितश्च' ति ङीप्–જેમાં ઘણા જ પરાક્રમી ગુણો રહે છે, તેથી વીરવતી–રોહિણી

ચિલ્લકનું નામ તથા ગુણો

चिल्लको वातनिर्हारी श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकृत् ।
आग्नेयो विषवद्यस्य फलं मत्स्यनिषूदनम् ॥ १२४

अन्वय –चिल्लक वातनिर्हारी श्लेष्मघ्न धातुपुष्टिकृत् आग्नेय (अस्ति), यस्य फल विषवत् मत्स्यनिषूदनम् (भवति)॥

ચિલ્લક[1] વાયુને હરનાર, કફને મટાડનાર, ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને ગરમ છે. ચિલ્લકનું ફળ ઝેરની પેઠે માછલાઓને મારી નાખનાર છે. ૧૨૪

૧. चिल्लति–शिथिलं करोति वायु कफ च आग्नेयत्वात्, चिल्ल शैथिल्ये–ण्वुल् पृषोदरादित्वात् ह्रस्व ह –જે ગરમ હોવાથી વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે, તેથી ચિલ્લક.

ટંકારીનું નામ તથા ગુણો

टङ्कारी वातजित्तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघुः ।
शोथोदरव्यथाहन्त्री हिता पीठविसर्पिणाम् ॥ १२५

अन्वय –टङ्कारी वातजित् तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघु (सती) शोथोदरव्यथाहन्त्री (भवति, तथा च) पीठविसर्पिणां हिता (अस्ति) ॥

ટંકારી[1] વાયુને જીતનાર, કડવી, કફને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે, અને સોજા તથા પેટની પીડાને હણનાર છે. લાકડાની ઘોડી લઈ ચાલનારા લૂલા લંગડાને સારી છે ૧૨૫

૧. टङ्क–गर्वम् ऋच्छति वातकफजित्वात्–ऋ गतौ 'कर्मण्यण्' ङीप्–જે વાયુને તથા કફને જીતનાર હોવાથી ગર્વ કરે છે, તેથી ટંકારી.

નેતરનાં નામો

वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वञ्जुलस्तथा ।
अभ्रपुष्पश्च विदुलो रथ शीतश्च कीर्तितः ॥१२६॥

अन्वय –वेतस नम्रक वानीर तथा वञ्जुल प्रोक्त (तथा च) अभ्रपुष्प विदुल रथ च शीत कीर्तित ॥

વેતસ,[1] નમ્રક,[2] વાનીર,[3] વંજુલ,[4] અભ્રપુષ્પ,[5] વિદુલ,[6] રથ[7] અને શીત[8] એટલા નેતરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૬

૧. ईषत् सम इति इत–ज्ञानम् 'इण् गतौ' 'नपुंसके' भावे क्त, वा–विकल्पस्य इत–ज्ञान स्यति–षो अन्तकर्मणि 'आतश्चोपसर्गे इति क, यद्वा ऊयते–वेञ् तन्तुसंताने–'वेञस्तुट् च' इति असच् प्रत्ययस्तुट् च–જે વિકલ્પના જ્ઞાનનો નાશ કરે છે અથવા જે વણાય છે–અંદરના ભાગમાં રેસાઓથી ગૂંથાય છે, તેમ જ ખુરશી વગેરેમાં ગૂંથાય છે, તેથી વેતસ–નેતર

૨. नमति इत्येवंशील, णम प्रह्वत्वे–'नमिकम्पिस्म्यजस॰' इति शीले र, तत स्वार्थे कन्–જે નમે છે, એવા સ્વભાવનું હોય છે, તેથી નમ્રક–નેતર

૩ वायति–ओवै शोषणे–क्विप्, वा–शुष्कम् आसमन्तात् नीर यस्य ॥ –જેની આસપાસ પાણી સુકાયેલુ હોય છે, તેથી વાનીર–નેતર

૪ वञ्जति–गच्छति शैत्य नम्रतां च, वञ्ज गतौ–बाहुलकाद् उलच् नुम् च–જે શીતળતા તથા નમ્રતાને પામે છે, તેથી વંજુલ–નેતર

૬. કાકના વચ્રી–કાગડાઓની વેલ ગણાય છે, તેથી કાકનખ્વરી–રાતી ચણોઠી

ધોળી તથા રાતી ચણોઠીના ગુણો

गुञ्जाद्वयं तु केश्यं स्याद्वातपित्तज्वरापहम् ।
मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशनम् ॥ ११८॥
नेत्रामयहरं वृष्यं बल्यं कण्डूव्रण हरेत् ।
कृमीन्द्रलुप्तकुष्ठानि रक्ता च धवलापि च ॥११९

अन्वय –गुञ्जाद्वय तु केश्य वृष्य बल्य (सत्) वातपित्तज्वरापह मुखशोषभ्रमश्वासतृष्णामदविनाशन नेत्रामयहर स्यात्, रक्ता च धवला अपि च कण्डूव्रण कृमीन्द्र लुप्तकुष्ठानि च हरेत् ॥

બન્ને ચણોઠી કેશને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાત, પિત્ત, તાવ, મુખનો શોષ, ભ્રમ, શ્વાસ, તરશ, મદ, નેત્રના રોગ, ચળ, વ્રણ, કૃમિ, ઉંદરીરોગ તથા કોઢને મટાડનાર છે ૧૧૮,૧૧૯

કૌંચાના ઝાડના નામો તથા ગુણો

कपिकच्छूरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कण्डुराऽव्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी १२०
लाङ्गली शूकशिम्बी च सैव प्रोक्ता महर्षिभिः ।
कपिकच्छूर्भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरुः ॥ १२१॥
तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी ।
तद्बीजं वातशमनं स्मृतं वाजीकरं परम् ॥ १२२॥

अन्वय –कपिकच्छू आत्मगुप्ता वृष्या च मर्कटी अजरा कण्डुरा अव्यङ्गा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी प्रोक्ता, सा एव महर्षिभिः लाङ्गली च शूकशिम्बी प्रोक्ता, कपिकच्छू भृशं वृष्या मधुरा बृंहणी गुरु तिक्ता वातहरी बल्या कफपित्तास्रनाशिनी (अस्ति) तद्बीजं वातशमनं परं वाजीकरं स्मृतम् ॥

કપિકચ્છૂ,[1] આત્મગુપ્તા,[2] વૃષ્યા,[3] મર્કટી,[4] અજરા,[5] કંડુરા,[6] અવ્યંગા,[7] દુઃસ્પર્શા,[8] પ્રાવૃષાયણી,[9] લાંગલી[10] અને શૂકશિંબી,[11] એટલાં કૌંચાના ઝાડના મહર્ષિઓએ સંસ્કૃત નામો કહ્યા છે એ ઝાડ વીર્યને બહુજ વધારનાર, મધુર, પુષ્ટિકારક, ભારે, કડવું, વાયુને હરનાર, બળ આપનાર અને કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડનો નાશ કરનાર છે તેનું બિયું વાયુને શાંત કરનાર તથા અત્યંત વાજીકરણ કહેલ છે

૧. कपति–हिनस्ति त्वचं–कष हिंसायाम्–'कषेश्छ च' इति (उणा १–८४) ऊ, कपीनाम् अपि कच्छू – જે ચામડીનો નાશ કરે છે, તે રોગ, વાંદરાને પણ જે ચેળ ઉપજાવે છે, તેથી કપિકચ્છૂ–કૌંચાનું ઝાડ.

૨. आत्मना–स्वयमेव गुप्ता रक्षिता दुःस्पर्शत्वात्–કોઈથી પણ સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોવાથી જે પોતાથી જ આપોઆપ રક્ષાયેલ હોય છે, તેથી આત્મગુપ્તા–કૌંચા.

૩. वर्षति–सिञ्चति रेत, वृषु सेचने, 'इगुपधे'ति क – वृष –कामुक पुरुष, तस्मै हिता, हितार्थे यत्–વીર્ય સિંચન કરનારી, કામી પુરુષને હિતકારી–વીર્યવર્ધક છે, તેથી વૃષ્યા–કૌંચા

૪. मर्कति–गच्छति वृष्यत्वादिगुणान्, मर्क गतौ 'शकादिभ्योऽटन्' गौरादि, यद्वा मर्कटी इव कण्डूका रित्वेन विविधचेष्टाजनकत्वात्–જે વીર્યવર્ધક આદિ ગુણો ધરાવે છે તેથી અથવા ચેળ કરાવી માંકડા જેવી અનેક ચેષ્ટા કરાવે છે, તેથી મર્કટી–કૌંચા

૫. न विद्यते जरा यस्याः सेवनात् बृंहणत्वादि गुणविशेषैः –પૌષ્ટિક આદિ વિશેષ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જેનું સેવન કરવાથી ઘડપણ આવતું નથી, તેથી અજરા–કૌંચા

૬ कण्डूः रा(ति) स्पर्शात् 'आतोऽनुपसर्गे क,' टाप् पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वत्वम्–જેને સ્પર્શ કરવાથી ચેળ આવે છે. તેથી કંડુરા–કૌંચા

૭ न वियत विपरीतगुण विरुद्ध वा [illegible] यस्या, यद्वा अवे अङ्ग–शृङ्गमिव अङ्ग यस्या, यद्वा न विगतम् अण्ड–बीज यस्या इति अव्यण्डा–इत्यमर –જેનું એક પણ અંગ વિપરીત અથવા વિરુદ્ધ ગુણવાળું નથી અથવા નેટાના શીંગડા જેવું જેનું અંગ હોય છે તેથી અવ્યંગા, અથવા જેનું બિયું છૂટું હોતું નથી, તેથી 'અવ્યંડા એમ અમરકોષમાં કહેલ છે, માટે જે અવ્યંડા પણ કહેવાય છે, તે કૌંચા

૮ दुःखेन स्पृश्यते–घञ्–જેને સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુઃસ્પર્શા–કૌંચા

૯. प्रकर्षेण वर्षति इति प्रावृट् क्विप्, भागुरिमत हलन्तानां टाप्–प्रावृषायाम् अयन यस्या सा, यद्वा प्रावृषाम् एति अयत वा कर्तरि ल्युट्, ढित्वाद् ङीप्– ચોમાસામાં જે થાય છે, તેથી પ્રાવૃષાયણી–કૌંચા.

૧૦ लाङ्गल–हल, तस्य आकार अस्ति अस्या – अशआद्यच्, गौरादि –જેનો આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી લાંગલી–કૌંચા

૧૧ शूकयुक्ता शिम्बी यस्या सा–જેની શીંગ અણીદાર હોય છે તેથી શૂકશિંબી કૌંચા

રોહિણીનાં નામો તથા ગુણો

मांसरोहिण्यतिरुहा वृत्ता चर्मकरी कृशा ।
प्रहारवल्ली विकषा वीरवत्यपि कथ्यते ।
स्यान्मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा ॥१२३

अन्वय–मांसरोहिणी अतिरुहा वृन्ता चर्मकरी कृशा प्रहारवल्ली विकषा वीरवती अपि कथ्यते, मांसरोहिणी वृष्या सरा दोषत्रयापहा स्यात् ॥

માંસરોહિણી,[1] અતિરુહા,[2] વૃંતા,[3] ચર્મકરી,[4] કૃશા,[5] પ્રહારવલ્લી,[6] વિકષા,[7] અને વીરવતી[8] એટલાં રોહિણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. રોહિણી વીર્યને વધારનાર, મળને ખસેડનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૧૨૩

૧. मांसं रोहयति इत्येवंशीला, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे चेति ण्यन्तात् 'सुप्यजातौ' इति णिनि, नान्तत्वाच्च ङीप्–માંસને જે રૂઝવે છે, તેવા સ્વભાવવાળી હોવાથી માંસરોહિણી–રોહિણી

૨. अतिशयेन रोहति, रुह–'इगुपधे'ति क, टाप्–જે ઘણી જ ઊગે છે, તેથી અતિરુહા–રોહિણી

૩. वृन्तम् अस्ति अस्या, अर्शआद्यच्, टाप्–જેને ડીંડું હોય છે, તેથી વૃંતા–રોહિણી.

૪. करोति इति करा–अच्, टाप्, चर्मणः करा–मण्डादिषु, जातित्वाद् ङीष्–ત્રણ વગેરેને રૂઝવી તેમાં ચામડી કરનાર હોવાથી ચર્મકરી–રોહિણી.

૫. कृशयति–तनूकरोति मलान् सारकत्वात्–कृश तनूकरणे 'इगुपधे'ति क–જે મળને ઓછા કરે છે. કેમકે સારક છે, તેથી કૃશા–રોહિણી

૬. प्रहारस्य वेदनोपशमनार्था रोपिणी चासौ वल्ली–शाकपार्थिवादि–પ્રહારની વેદના શાંત કરનાર તથા રુઝવનારી વેલડી હોવાથી–પ્રહારવલ્લી રોહિણી

૭. विशेषेण कषति–हिनस्ति दोषत्रयम्, कष हिंसायाम्, अच्, टाप्–જે ત્રણે દોષોનો ખાસ નાશ કરે છે, તેથી વિકષા–રોહિણી.

૮. वीरयन्ति–विक्राम्यन्ति इति वीरा–वीर विक्रान्तौ अच्, वीरा गुणा सन्ति अस्या–मतुप्, 'मादुपधाया' इति वत्वम्, 'उगितश्चे'ति ङीप्–જેમા ઘણા જ પરાક્રમી ગુણો રહે છે, તેથી વીરવતી–રોહિણી

ચિલ્હકનું નામ તથા ગુણો

चिल्हको वातनिर्हारो श्लेष्मघ्नो धातुपुष्टिकृत् ।
आग्नेयो विषवद्यस्य फलं मत्स्यनिषूदनम् ॥ १२४

अन्वय–चिल्हक वातनिर्हार श्लेष्मघ्न धातुपुष्टिकृत् आग्नेय (अस्ति), यस्य फल विषवत् मत्स्यनिषूदनम् (भवति)॥

ચિલ્હક[1] વાયુને હરનાર, કફને મટાડનાર, ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને ગરમ છે. ચિલ્હકનુ ફળ ઝેરની પેઠે માછલાંઓને મારી નાખનાર છે. ૧૨૪

૧. चिल्हति–शिथिल करोति वायु कफं च आग्नेयत्वात्, चिल् शैथिल्ये–ण्वुल् पृषोदरादित्वात्लस्य ह–જે ગરમ હોવાથી વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે, તેથી ચિલ્હક.

ટંકારીનું નામ તથા ગુણો

टङ्कारी वातजित्तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघुः ।
शोथोदरव्यथाहन्त्री हिता पीठविसर्पिणाम् ॥१२५

अन्वय–टङ्कारी वातजित् तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघु (सती) शोथोदरव्यथाहन्त्री (भवति, तथा च) पीठविसर्पिणां हिता (अस्ति)॥

ટંકારી[1] વાયુને જીતનાર, કડવી, કફને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે; અને સોજા તથા પેટની પીડાને હણનાર છે. લાકડાંની ઘોડી લઈ ચાલનારા લૂલાલંગડાને સારી છે ૧૨૫

૧. टङ्क–गर्वम् ऋच्छति वातकफजित्वात्–ऋ गतौ 'कर्मण्यण्' ङीप्–જે વાયુને તથા કફને જીતનાર હોવાથી ગર્વ કરે છે, તેથી ટંકારી.

નેતરનાં નામો

वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वञ्जुलस्तथा ।
अभ्रपुष्पश्च विदुलो रथः शीतश्च कीर्तितः ॥१२६॥

अन्वय–वेतस नम्रक वानीर तथा वञ्जुल प्रोक्त. (तथा च) अभ्रपुष्प विदुल रथ च शीत कीर्तित ॥

વેતસ,[1] નમ્રક,[2] વાનીર,[3] વંજુલ,[4] અભ્રપુષ્પ,[5] વિદુલ,[6] રથ[7] અને શીત[8] એટલાં નેતરના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૬

૧. ईयते स्म इति इत–ज्ञानम् 'इण् गतौ' 'नपुंसके भावे क्त', वी–विकल्पस्य इत–ज्ञान स्यति–षोऽन्तकर्मणि 'आतश्चोपसर्गे' इति क, यद्वा ऊयत–वेञ् तन्तुसन्ताने–'वेञस्तुट् च' इति असच् प्रत्ययस्तुट् च–જે વિકલ્પના જ્ઞાનનો નાશ કરે છે અથવા જે વણાય છે–અંદરના ભાગમા રેસાઓથી ગૂથાય છે, તેમ જ ખુરશી વગેરેમાં ગૂથાય છે, તેથી વેતસ–નેતર.

૨. नमति इत्येवंशील, णम प्रह्वत्वे–'नमिकम्पिस्म्यजस०' इति शीले र, तत स्वार्थे कन्–જે નમે છે, એવા સ્વભાવનુ હોય છે, તેથી નમ્રક–નેતર.

૩. वायति–ओवै शोषणे–क्विप्, वा–शुष्कम् आ समन्तात् नीर यस्य स–જેની આસપાસ પાણી સુકાયેલુ હોય છે, તેથી વાનીર–નેતર.

૪. वजति–गच्छति शैत्यं नम्रता च, वज गतौ–बाहुलकाद् उलच् नुम् च–જે શીતળતા તથા નમ્રતાને પામે છે, તેથી વંજુલ–નેતર.

૫. अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पं यस्य सः—જેનું ફૂલ વાદળા જેવું હોય છે, અથવા વાદળાના સમયે જેને ફૂલ આવે છે, તેથી અભ્રપુષ્પ-નેતર

૬. वेत्ति सः वेदा, विद्यते-ज्ञायते वा वैद्यैर्विशेषगुणेभ्यः, विद ज्ञाने–बाहुलकादुलच् गुणागमश्च–જેને વૈદ્યો વિશેષ ગુણો ઉપરથી જાણે છે, તેથી વિદુલ-નેતર

૭ रमन्ते अत्र दाहशोथादिरोगिणः, तथा दाहादिनिवारकत्वात्, रमु क्रीडायाम्–'हनिकुषिनीरमि०' इति (उणा०२-२) क्थन् प्रत्ययः—જેના વડે દાહ, સોજા વગેરેના રોગીઓ પોતાના રોગો મટવાથી આનંદ પામે છે, તેથી રથ-નેતર

૮. शीतगुणः अस्ति अस्य–अर्शआद्यच्–જેમાં શીતળ ગુણ હોય છે, તેથી શીત-નેતર

નેતરના ગુણો

वेतसः शीतलो दाहशोथार्शोयोनिरुक्प्रणुत् ।
हन्ति वीसर्पकृच्छ्रास्रपित्ताश्मरिकफानिलान् ॥१२७॥

अन्वयः—वेतसः शीतः (सन्) दाहशोथार्शोयोनिरुक्प्रणुत् (तथा) वीसर्पकृच्छ्रास्रपित्ताश्मरिकफानिलान् हन्ति ॥

નેતર ઠંડું હોઈ દાહ, સોજા, અરશ, યોનિના રોગ, રતવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, લોહીનો બગાડ, પિત્ત, રક્તપિત્ત રોગ, પથરી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૨૭

જલવેતસ-જલજ બરુનાં નામો તથા ગુણો

निकुञ्चकः परिव्याधो नादेयो जलवेतसः ।
जलजो वेतसः शीतः कुष्ठहृद्वातकोपनः ॥१२८॥

अन्वयः—निकुञ्चकः परिव्याधः नादेयः जलवेतसः (इति नामानि, गुणाश्च–) जलजः वेतसः शीतः (सन्) कुष्ठहृत् वातकोपनः (अस्ति) ॥

નિકુંચક,[1] પરિવ્યાધ,[2] નાદેય[3] અને જલવેતસ[4] એટલાં જલજ બરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. જલજ બરુ ઠંડો હોઈ કોઢને મટાડનાર અને વાયુને કોપાવનાર છે. ૧૨૮

૧ नितरां कुञ्चति–अतिशयेन कौटिल्यं याति–कुञ्च कौटिल्ये–अच्, ततः स्वार्थे कन्–જે અતિશય વાંકાઈ પામી શકે છે–ખૂબ વળે છે તેથી નિકુંચક-જલજ બરુ–પાણીમાં થતું એક નેતર

૨ परितः विध्यते–व्यध ताडने–घञ्–જે ચોપાસ વીંધાય-કોરાય-કચરાય છે, તેથી પરિવ્યાધ-પાણીમાં થતું એક નેતર-જલજ બરુ

૩ नद्यां भवः 'नद्यादिभ्यो ढक्'–જે નદીમાં થાય છે, તેથી નાદેય-જલજ બરુ

૪. जले जातः वेतसः–शाकपार्थिवादिः–પાણીમાં થતાં નેતરરૂપ હોવાથી જલવેતસ-જલજ બરુ.

સમુદ્રશોષનાં નામો તથા ગુણો

इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा ।
जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः ॥१२९॥

अन्वयः—इज्जलः हिज्जलः अपि च निचुलः तथा च अम्बुजः (इति नामानि)। अयं हिज्जलः जलवेतसवत् वेद्यः विषापहः (अस्ति) ॥

ઇજ્જલ,[1] હિજ્જલ,[2] નિચુલ[3] અને અમ્બુજ[4] એટલાં સમુદ્રશોષનાં સંસ્કૃત નામો છે, એમાં જલજ બરુના જેવા જ ગુણો જાણવા અને વિશેષે કરી ઝેરનો તે નાશ કરે છે. ૧૨૯

૧ एति इति इत्, इण् गतौ–क्विप्, तुक् च, इत् जलं यस्य सः–જેને જીવન માટે પાણી ખાસ જોઈએ છે, તેથી ઇજ્જલ-સમુદ્રશોષ-પાણીમાં થતું એક નેતર

૨. हिनोति–गच्छति वर्धते वा, हि गतिवृद्ध्योः क्विप्, तुक् च, हित् जलं यस्य सः–પાણી જેને ઉગાડનાર તથા વધારનાર છે તેથી હિજ્જલ-સમુદ્રશોષ

૩ नितरां चोलति–समुन्नयति, चुल समुच्छ्राये–चुरादित्वेऽपि चुरादीनां णिज्वा, 'इगुपधे'ति कः–જે અતિશય ઊંચું વધે છે, તેથી નિચુલ-સમુદ્રશોષ

૪. अम्बुनि जातः, जनी प्रादुर्भावे 'सप्तम्यां जनेर्डः'–જે પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અમ્બુજ-સમુદ્રશોષ

અંકોલ કે અખરોટનાં નામો તથા ગુણો

अङ्कोटो दीर्घकीलः स्यादङ्कोलश्च निकोचकः ।
अङ्कोटकः कटुस्तीक्ष्णः स्निग्धोष्णस्तुवरो लघुः ॥१३०॥
रेचनः कृमिशूलामशोफग्रहविषापहः ।
विसर्पकफपित्तास्रमूषकाहिविषापहः ॥ १३१ ॥

अन्वयः—अङ्कोटः दीर्घकीलः अङ्कोलः च निकोचकः स्यात्। अङ्कोटकः कटुः तीक्ष्णः स्निग्धोष्णः तुवरः लघुः रेचनः (सन्) कृमिशूलामशोफग्रहविषापहः विसर्पकफपित्तास्रमूषकाहिविषापहः (अस्ति) ॥

અંકોટ,[1] દીર્ઘકીલ,[2] અંકોલ[3] અને નિકોચક[4] એટલાં અંકોલ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. અંકોલ તીખો, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, તૂરો, હલકો અને રેચક હોઈ કૃમિ, શૂલ, આમ, સોજા, ગ્રહાઈ જણ, ઝેર, રતવા, કફ,

× સુશ્રુતસંહિતામાં આને સારક, દુષ્ટદોષહર, વિષનાશક અને વ્રણરોપક ગણેલ છે.

પિત્ત, લોહીનો બગાડ–પિત્તરક્ત તથા ઊંદર કે સર્પનું ઝેર મટાડનાર છે. ૧૩૦,૧૩૧

૧. अङ्क्यते–लक्ष्यते विशेषगुणै, अकि लक्षणे–बाहुलकादोट–જે વિશેષ ગુણોથી ઓળખાય છે, તેથી અંકોટ–અંકોલ કે અખરોટ.

૨ दीर्घकोल–बदरीफलसदृश फलं यस्य–જેનું ફળ બોરના જેવું લંબગોળ હોય છે, તેથી દીર્ઘકોલ–અંકોલ–અખરોટ.

૩. अङ्क्यते–लक्ष्यते विशेषगुणै, अकि लक्षणे–बाहुलकादोलच्–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે

૪. नितरां कुच्यते–नार शब्द. क्रियते अनेन–कटुतीक्ष्णत्वात्, निपूर्वक–कुच शब्दे तारे–'कृञादिभ्यो–वुन्' (उणा०५–३५)–અતિશય તીખો તથા તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે જેને લીધે રોગીનો મોગો અવાજ નીકળી જાય છે, તેથી નિકોચક–અંકોલ કે અખરોટ

અંકોલના ફળના ગુણો

तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मघ्नं बृंहणं गुरु ।
बल्यं विरेचनं वातपित्तदाहक्षयास्रजित् ॥ १३२ ॥

अन्वय–तत्फलं शीतलं स्वादु श्लेष्मघ्नं बृंहणं गुरु बल्यं विरेचनं (सत्) वातपित्तदाहक्षयास्रजित् (अस्ति) ॥

અંકોલનું ફળ ઠંડુ, સ્વાદિષ્ઠ, કફને તોડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, બળ આપનાર અને રેચક હોઈ વાયુ, પિત્ત, દાહ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૩૨

ચાર જાતની ખપાટનાં નામો

बला वाट्यालिका वाट्या सैव वाट्यालकाऽपि च ।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ॥१३३॥
ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता कङ्कतिका च सा ।
गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वा गवेधुका ॥१३४॥

अन्वय–बला वाट्यालिका वाट्या सा एव च वाट्यालका अपि (कथ्यते), महाबला पीतपुष्पा (भवति), सा च सहदेवी स्मृता । ततः अन्या अतिबला ऋष्यप्रोक्ता, सा च कङ्कतिका, (तथा च) गाङ्गेरुकी नागबला झषा ह्रस्वा गवेधुका (प्रोच्यते) ॥

બલા,[1] વાટ્યાલિકા,[2] વાટ્યા[3] અને વાટ્યાલકા[4] એ ખપાટની પહેલી જાતના સંસ્કૃત નામો છે. મહાબલા,[1] પીતપુષ્પા,[2] અને સહદેવી[3] એ ખપાટની બીજી જાતના નામો છે. અતિબલા,[1] ઋષ્યપ્રોક્તા[2] અને કંકતિકા[3] એટલા ત્રીજી ખપાટનાં નામો છે; પછી ગાંગેરુકી,[1] નાગબલા,[2] ઝષા[3] અને ગવેધુકા[4] એ ચોથી ખપાટના નામો છે.

૧. बलति–संवृणोति मलं ग्राहित्वात्, बल संवरणे–पचाद्यच्, टाप्, यद्वा बलम् अस्ति अस्या सेवनात्–अर्शआद्यच्–જે ગ્રાહિ હોવાથી ઝાડો રોકે છે અથવા જેને સેવવાથી બળ આવે છે, તેથી બલા–પહેલી ખપાટ.

૨ वाटीम् अलति–भूषयति, अल भूषणादौ 'कर्मण्यण्,' अण्णन्तत्वाद् ङीप्, तत स्वार्थे कन्, टाप् च–જે વાડીને શોભાવે છે, તેથી વાટ્યાલિકા–પહેલી ખપાટ.

૩ वाटयै हिता, हिते य, टाप्–જે વાડીને હિતકારી હોય છે, તેથી વાટ્યા–પહેલી ખપાટ

૪. वाटीम् अलति–भूषयति, अल भूषणादौ 'कर्मण्यण्, तत स्वार्थे कन्–અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે

૧ महती चासौ बला–महाबला–મોટી બીજી ખપાટ.

૨ पीतानि पुष्पाणि यस्या सा–જેના ફૂલ પીળા હોય છે, તેથી પીતપુષ્પા–બીજી ખપાટ.

૩ केनचित् सह दीव्यति–लतारूपत्वात्, दिवु क्रीडादौ पचाद्यच्–गौरादित्वाद् ङीष्–જે વેલીરૂપ હોવાથી કોઈ ઝાડ વગેરે સાથે વધે છે, તેથી સહદેવી–બીજી ખપાટ.

૧ अतिशयित बलमस्ति अस्या सेवनात्–अर्शआद्यच् જેનુ સેવન કરવાથી ઘણું બળ આવે છે, તેથી અતિબલા–ત્રીજી ખપાટ

૨ ऋष्यैः मृगैः प्रोक्ता, ऋषिभिः अप्रोक्ता वा–જેને મૃગલાઓએ જણાવી છે અથવા જેને ઋષિઓએ જણાવી નથી, તેથી ઋષ્યપ્રોક્તા–ત્રીજી ખપાટ

૩ कङ्कत–प्राप्नोति माधुर्यादिगुणान्, ककि गतौ–बाहुलकादतच्, गौरादि, स्वार्थे कन्, टाप्, 'केऽण' इति ह्रस्वश्च–મધુરતા આદિ ગુણોને જે પામે છે, તેથી કંકતિકા–ત્રીજી ખપાટ.

૧ गङ्गाया इदं गाङ्गम्–इदमर्थे अण्, गाङ्गं जलं ईरयति–क्षिपति माधुर्यातिशयात्–'मृगय्वादयश्च' (उणा० १,३७) इति साधु–અતિશય મીઠાશને લીધે ગંગાના પાણીનો પણ જે તિરસ્કાર કરે છે, તેથી ગાંગેરુકી–ચોથી ખપાટ

૨ नागानां–हस्तिनां बला–જેનું સેવન કરવાથી હાથીઓને બળ આવે છે અથવા માણસને હાથી જેવું બળ આવે છે, તેથી નાગબલા–ચોથી ખપાટ.

૩ झषति–हिनस्ति वातादीन् रोगान्, झष हिंसायाम्–पचाद्यच्, टाप्–જે વાયુ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી ઝષા–ચોથી ખપાટ.

૪. गवि–भूमौ एधते–वर्धते–एध वृद्धौ, बाहुल-

कादु उ, सज्ञाया कन्, टाप्–જમીન ઉપર જે વધે છે, તેથી ગવેધુકા–ચોથી નાની ખપાટ.

ચારે જાતની ખપાટના ગુણો

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिकृत् ।
स्निग्धं ग्राहि समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् ॥१३५
बलामूलत्वचश्चूर्णं पीतं सक्षीरशर्करम् ।
मूत्रातिसारं हरति दृष्टमेतन्न संशयः ॥ १३६ ॥
हरेन्महाबला कृच्छ्रं भवेद्वातानुलोमनी ।
हन्यादतिबला मेहं पयसा सितया समम् ॥१३७॥

अन्वय –बलाचतुष्टय शीत मधुर बलकान्तिकृत् स्निग्ध ग्राहि (सत्) समीरास्रपित्तास्रक्षतनाशनम् (अस्ति)। बलामूलत्वच चूर्ण सक्षीरशर्कर पीत (चेत्) मूत्रातिसार हरति, एतद् दृष्ट, न सशय । महाबला कृच्छ्र हरेत् वातानुलोमनी भवेत्, अतिबला पयसा सितया सम मेह हन्यात् ॥

ચારે ખપાટ, ઠંડી, મધુર, બળ તથા કાંતિ આપનાર, સ્નિગ્ધ અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ વાયુ, લોહીનો બગાડ, પિત્તરક્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરનાર છે ખપાટના મૂળની છાલનુ ચૂર્ણ જો દૂધ અને સાકરની સાથે પીધુ હોય તો તે બહુમૂત્રપણાના રોગને મટાડે છે, એ અમે નજરે જોયુ છે, એમા સશય નથી. મહાબલા નામની ખપાટ મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે અને વાયુને સવળો ચલાવે છે અતિબલા નામની ખપાટ જો દૂધ અને સાકરની સાથે પીધી હોય તો તેથી પ્રમેહ મટે છે. ૧૩૫–૧૩૭

હનુમાનવેલાનુ લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

पुत्राकाररक्ताल्पबिन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
लक्ष्मणा पुत्रजननी बस्तगन्धाकृतिर्भवेत् ।
कथिता पुत्रदाऽवश्यं लक्ष्मणा मुनिपुङ्गवैः ॥१३८॥

अन्वय –पुत्राकाररक्ताल्पबिन्दुभि सदा लाञ्छिता लक्ष्मणा बस्तगन्धाकृति पुत्रजननी भवेत्, लक्ष्मणा अवश्य पुत्रदा मुनिभि कथिता ॥

હનુમાનવેલો સર્વ કાળ પૂતળીઓના આકારના રાતા નાના છાટણાવાળો હોય છે અને તેનો ગધ તથા આકાર બકરાના જેવો હોય છે લક્ષ્મણા[1] અને પુત્રજનની[2] એ બે હનુમાનવેલાના સસ્કૃત નામો છે એ વેલો અવશ્ય પુત્રને આપનાર છે, એમ મોટા મુનિઓએ કહ્યું છે ૧૩૮

१. पुत्राकाररक्ताल्पबिन्दुना लक्ष्मी अस्ति अस्या, 'लक्ष्म्या अच' इति न, टाप्, यद्वा लक्ष्मणं–पुत्राकारबिन्दुरूप चिह्नम् अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्, टाप्, यद्वा लक्ष्यते पुत्राकारबिन्दुरूपचिह्नेन, लक्ष दर्शने–'मनिन्' (उणा० ४–१४५), स्त्रियां टाप्–પૂતળી જેવા આકારના નાના છાટણાઓની શોભા જેને હોય છે, તેથી અથવા પૂતળાના આકારના છાંટણારૂપી ચિહ્ન જેને હોય છે અથવા એ ચિહ્ન ઉપરથી જે ઓળખાય છે, તેથી લક્ષ્મણા–હનુમાનવેલો.

२ जनयति इति जननी–ण्यन्तात् जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो०' इति कर्तरि ल्युट्, टित्वाद् ङीप्, पुत्रस्य जननी–જે પુત્રને ઉપજાવે છે–અવશ્ય પુત્ર આપે છે, તેથી પુત્રજનની–હનુમાનવેલો.

સ્વર્ણવલ્લી કે સોનવેલનાં નામો તથા ગુણો

स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लरी ।
स्वर्णवल्ली शिरःपीडा त्रिदोषान् हन्ति दुग्धदा १३९

अन्वय –स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायु काकवल्लरी (इति नामानि, गुणाश्च–) स्वर्णवल्ली शिर पीडा त्रिदोषान् हन्ति, दुग्धदा (च अस्ति) ॥

સ્વર્ણવલ્લી,[1] રક્તફલા,[2] કાકાયુ[3] અને કાકવલ્લરી[4] એટલા સ્વર્ણવલ્લીના સસ્કૃત નામો છે સ્વર્ણવલ્લી માથાની પીડાને અને ત્રણે દોષને મટાડે છે તથા ધાવણ વધારે છે ૧૩૯

१ स्वर्णमिव पीता वल्ली–જે સોના જેવી પીળી હોય છે, તેથી સ્વર્ણવલ્લી–સોનવેલ

२ रक्तानि फलानि यस्या सा –જેના ફળ રાતા વેલરૂપે હોય છે, તેથી રક્તફલા–સોનવેલ

३ काकस्येव दीर्घम् आयु यस्या सा, यद्वा काकानाम् आयु –प्रातिस्थान तेषां प्रियत्वात्, यद्वा काकानाम् आयु यस्या –જેનું આયુષ કાગડાના જેવુ લાબુ હોય છે અથવા કાગડાઓને પ્રિય હોવાથી જેના પર કાગડા ઘણા આવે છે અથવા કાગડાઓને જેનાથી આયુ મળે છે, તેથી કાકાયુ–સોનવેલ

४ काकानां प्रिया वल्लरी–જે કાગડાઓને પ્રિય વેલી છે, તેથી કાકવલ્લરી–સોનવેલ

વણ કે કપાસના નામો તથા ગુણો

कार्पासी तुण्डिकेरी च समुद्रान्ता च कथ्यते ।
कार्पासकी लघुः कोष्णा मधुरा वातनाशिनी ॥१४०
तत्पलाशं समीरघ्नं रक्तकृन्मूत्रवर्धनम् ।
तत्कर्णपीडकानादपूयस्रावविनाशनम् ।
तद्बीजं स्तन्यदं वृष्यं स्निग्धं कफकरं गुरु ॥ १४२ ॥

अन्वय –कार्पासी च तुण्डिकेरी च समुद्रान्ता च

कार्पासरी कथ्यते, (सा च) लघु कोष्णा मधुरा (सती) वातनाशिनी (अस्ति), तत्पलाश समीरघ्न रक्तकृत् मूत्रवर्धन कर्णपीडकानादपूयस्रावविनाशनम् (अस्ति), तद्बीज स्तन्यद वृष्य स्निग्ध कफकर गुरु (अस्ति)॥

કાર્પાસી,[1] તુંડિકેરી[2] અને સમુદ્રાંતા[3] અને કાર્પાસકી[4] એટલા વણુના સંસ્કૃત નામો છે વણુ હલકું, જરા ગરમ, મધુર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. વણુનું પાંદડું વાયુને હણે છે, મૂત્રને તથા લોહીને વધારે છે, અને કાનની ફોડકી, કાનનો અવાજ તથા કાનમાંથી પરુનું ઝરવું વગેરેને પણ મટાડે છે. વણુનું ફળ ધાવણને તથા વીર્યને વધારે છે, તેમજ સ્નિગ્ધ હોઈ કફ કરનાર અને ભારે છે ૧૪૦,૧૪૨

૧. कियत वातनाशो वस्त्रादिक चानया–'कृञ पास '(उणा० ४–४५), जातित्वाद् ङीष्, पृषोदरादि, यद्वा स्वार्थे अण्–જેનાથી વાયુનો નાશ તથા વસ્ત્ર વગેરે કરાય છે, તેથી કાર્પાસી–વણુ કે કપાસ.

૨. तुण्ड–मुखमस्ति एषां तुण्डिकानि–शरीराणि, 'अत इनिठनौ' इति ठन्, तुण्डिकानि ईरयति–गच्छति वस्त्ररूपेणाच्छादकत्वात्–ईर गतिप्रेरणयो –'कर्मण्यण् –જે વસ્ત્રરૂપે ઢાંકનાર હોવાથી મનુષ્યોના શરીર પર જાય છે, તેથી તુંડિકેરી–કપાસ

૩ समुद्र अन्त यस्या सा, यद्वा मुद्रया सह वर्तमान अन्त–समीप यस्या सा आच्छादकत्वात्–જેનો અંત વસ્ત્રરૂપે થતો હોવાથી તે વસ્ત્રરૂપ મુદ્રા અથવા નિશાનીવાળો છે, તેથી સમુદ્રાન્તા–કપાસ

૪. कर्पास्या विकार फल वा कार्पास, तत स्वार्थे कन्, तद् अस्ति अस्या –अच्, जातित्वाद् ङीष्–જેનું ફળ કપાસ ગણાય છે, તેથી કાર્પાસકી–વણુ કે કપાસ

વાંસનાં નામો તથા ગુણો

वंशस्त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ।
शतपर्वा शतफली वेणुमस्करतेजना ॥ १४३ ॥
वंश. सरो हिम स्वादु कषायो वस्तिशोधन ।
छेदन कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित् ॥१४४॥

अन्वय –वंश त्वक्सार–कर्मार–त्वचिसार–तृणध्वजा शतपर्वा शतफली वेणु–मस्कर–तेजना (इति नामानि, गुणाश्च–) वंश सर हिम स्वादु कषाय वस्तिशोधनः छेदन कफपित्तघ्न कुष्ठास्रव्रणशोथजित् (अस्ति)॥

વંશ,[1] ત્વક્સાર,[2] કર્માર,[3] ત્વચિસાર,[4] તૃણધ્વજ,[5] શતપર્વા,[6] શતફલી,[7] વેણુ,[8] મસ્કર[9] અને તેજન[10] એટલાં વાંસનાં સંસ્કૃત નામો છે વાંસ મળને ખસેડનાર, ટાઢો, મધુર, તૂરો, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, મળના ગાંઠાને કાપનાર અને કફ, પિત્ત, કોઢ, લોહીનો બગાડ, ગ્રણ તથા સોજાને મટાડનાર છે. ૧૪૩,૧૪૪

૧. वनति–शब्द करोति, वन शब्दे–बाहुलकात् श, यद्वा उद्यत–दृश्यत सरत्वादिगुणैर्जनन–वश कान्तौ–घञ्, सज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि. 'संख्या वंश्येन ' इति निर्देशान्नुम्–જે અવાજ' કરે છે, તેથી અથવા સારક આદિ ગુણોને લીધે લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી વંશ–વાંસ.

૨. त्वक् त्वचि वा सारो यस्य स –જેનો સાર છાલરૂપે જ હોય છે, તેથી ત્વક્સાર–વાંસ.

૩ कर्म–क्रियाम् ऋच्छति–ऋ गतौ 'कर्मण्यण्'–બસ્તિશોધન આદિ ક્રિયાને જે કરે છે, તેથી કર્માર–વાંસ

૪. त्वचि सार यस्य 'हलदन्तात्०'–इति वाऽलुक्–છાલમાં જેનો સાર છે, તેથી ત્વચિસાર–વાંસ.

૫. तृणेषु ध्वज इव श्रेष्ठत्वात्–ઉત્તમ હોવાને લીધે ઘાસની જાતોમાં જે ધજા જેવો છે, તેથી તૃણધ્વજ–વાંસ

૬ शत पर्वाणि यस्य स –જેને સો ગાંઠો અથવા સાંધા હોય છે, તેથી શતપર્વી–વાંસ

૭ शत फलानि यस्य, यद्वा यवा इव फलानि यस्य (इति अमर)–જેને સો ફળ હોય છે અથવા અમરકોશના પ્રમાણે જેના ફળ જવ જેવા હોય છે, તેથી શતફલી કે યવફલ–વાંસ

૮. वेणति–वेणृ निशामनवादित्रादानगमनज्ञानचिन्तासु–बाहुलकादु, यद्वा अजति–गच्छति गुणविशेषान्, क्षिपति वा कफादींश्चेति 'अजिवृरीभ्यो निच्च'–इति णु, 'अजेर्वी' आदेशश्च–વાંસળીના વાદિત્રરૂપે જે ગ્રહણ કરાય છે અથવા વિશેષ ગુણોને જે ધારણ કરે છે અને કફ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી વેણુ–વાંસ

૯ मस्कत–प्राप्नोति आरोग्यमनेन कुष्ठादिरोगिवर्ग, मस्क गतौ–बाहुलकाद् अर, यद्वा मस्कत–भूषयति शरीर व्रणशोथादिरोगिणा रोगनिवारणेन, मकि मण्डने–अर प्रत्यय, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्, 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयो ' इति सुट्–કોઢ વગેરેના રોગીઓ જેનાથી આરોગ્ય પામે છે, અથવા ગ્રણ–સોજા વગેરેના રોગવાળાઓના તે તે રોગો મટાડી તેમના શરીરને જે સુશોભિત કરે છે, તેથી મસ્કર–વાંસ

૧૦. तेजयति–तीक्ष्णयति शस्त्र जाठर वह्नि च, तिज निशाने–नन्द्यादेर्ल्यु –જે શસ્ત્રને તથા જઠરાગ્નિને.

તેજ કરે છે, તેથી તેજન-વાંસ.

વાંસના કૂણા અંકુરના ગુણો

तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः।
कषायः कफकृत्स्वादुर्विदाही वातपित्तलः॥१४५॥

अन्वय–तत्करीर पाके रसे कटु रूक्ष गुरु सर कषाय (सन्) कफकृत् स्वादु विदाही वातपित्तल (अस्ति)॥

વાસનો કુણો અંકુર પાકમાં તથા રસમાં તીખો, રૂક્ષ, ભારે, મળને ખસેડનાર, તૂરો, કફ કરનાર, સ્વાદિષ્ટ, દાહ કરનાર તથા વાયુને અને પિત્તને વધારનાર છે. ૧૪૫

વાંસના જવના ગુણો

तद्यवास्तु सरा रूक्षा. कषाया कटुपाकिनः।
वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः॥१४६॥

अन्वय–तद्यवा तु सरा रूक्षा कषाया कटुपाकिन वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्रा कफापहा (सन्ति)॥

વાસના જવ (જેવા ફળ) મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, તૂરા, પાકમા તીખા, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર, ગરમ, મૂત્રને રોકનાર અને કફને તોડનાર છે. ૧૪૬

નડસલ-બરુનાં નામો તથા ગુણો

नल. पोटगल' शून्यमध्यश्च धमनस्तथा।
नलस्तु मधुरस्तिक्तः कषायः कफरक्तजित्।
उष्णो हृद्बस्तियोन्यर्तिदाहपित्तविसर्पहृत्॥१४७॥

अन्वय–नल पोटगल च शून्यमध्य तथा धमन (कथ्यते), नल तु मधुर तिक्त कषाय उष्णा (सन्) कफरक्तजित् हृद्बस्तियोन्यर्तिदाहपित्तविसर्पहृत् (अस्ति)॥

નલ,[1] પોટગલ,[2] શૂન્યમધ્ય[3] અને ધમન[4] એટલાં બરુના સંસ્કૃત નામો છે. બરુ મધુર, કડવુ, તૂરુ અને ગરમ હોઈ કફ, લોહીનો બગાડ, હૃદયની પીડા, મૂત્રાશયની પીડા, યોનિની પીડા, દાહ, પિત્ત, તથા રતવાને મટાડે છે.૧૪૭

૧ नलति माधुर्यादिगुणान्, णल बन्धे–अच्–મધુરતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી નલ–બરુ.

૨. पोटेन–संश्लेषेण गलति–अत्ति कफादीन्, द्रवते वा माधुर्यादीन् रसान् इति पोटगल –गल अदने (भ्वादि, स्रवणे–चुरादि) अच्–જેનો સંબંધ થવાથી કફાદિ નાશ પામે છે અથવા મધુરતા આદિ રસોને જે ઝરે છે, તેથી પોટગલ–બરુ

૩. शून्य मध्य यस्य स शुषिरत्वात्–જે અંદર પોલું હોય છે, તેથી શૂન્યમધ્ય–બરુ.

૪. धमति–ध्मान करोति शुषिरत्वादेव, धम ध्माने सौत्र', बाहुलकाद् युच्–જે અંદર પોલું હોવાથી અવાજ કરે છે, તેથી ધમન–બરુ.

મુંજની જાત-પાનબાજરિયું અને મુંજનાં નામો

भद्रमुञ्जः शरो वाणस्तेजनश्चक्षुर्वेष्टन.।
मुञ्जो मुञ्जातको वाण स्थूलदर्भः सुमेखलः १४८

अन्वय–भद्रमुञ्ज शर वाण तेजन चक्षुर्वेष्टन (तथा) मुञ्ज मुञ्जातक वाण स्थूलदर्भ सुमेखल, (इति द्वयोर्नामानि)।

ભદ્રમુંજ,[1] શર,[2] બાણ,[3] તેજન[4] અને ચક્ષુવેષ્ટન[5] એટલા પાનબાજરિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે, તથા મુંજ,[1] મુંજાતક,[2] બાણ,[3] સ્થૂલદર્ભ[4] અને સુમેખલ[5] એટલાં મુંજનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૪૮

૧. मुञ्ज्यते–शोध्यते अनेन आमादि, मुजि मार्जने–घञ्–જેનાથી આમ વગેરેનું શોધન થાય છે, તેથી मुञ्ज, भद्रश्चासौ मुञ्ज भद्रमुञ्ज–કલ્યાણકારી મુંજ જાતનુ ઘાસ–પાનબાજરિયુ

૨ शृणाति–हिनस्ति दाहतृष्णादीन् मधुरशिशिरत्वात्, शॄ हिंसायाम्–अच्–જે મધુર તથા શીતળ હોવાથી દાહ તથા તરશ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી શર–પાનબાજરિયુ

૩. वण्यते–शब्द्यते, वण शब्दे–घञ्, वाण इति शब्द अस्ति अस्य–જેને બાણ એવો શબ્દ નામ-તરીકે લાગુ છે, તેથી બાણ–પાનબાજરિયુ.

૪ तेजन શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ વાસના છઠ્ઠા નામ પ્રમાણે છે.

૫. वेष्टयति इति वेष्टन –नन्द्यादित्वॎ, चक्षोर्वेष्टन शैत्यादिगुणेन–શીતળતા આદિ ગુણોથી નેત્રને વીંટી લઈ તેના રોગને દૂર કરે છે, તેથી ચક્ષુવેષ્ટન यद्वा चक्षु वेष्टयते अनेन नेत्ररोगे, करणे ल्युट्–અથવા આખના રોગમા જેને આખ પર વીટવામા આવે છે, તેથી ચક્ષુવેષ્ટન–પાનબાજરિયુ.

૧. मुञ्ज–વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર જુઓ

૨. मुञ्जम् इति नाम अतति–गच्छति, अत सातत्य गमने 'कर्मण्यण्' तत स्वार्थे कन्–મુંજ નામને પામે છે, તેથી મુંજાતક–મુંજ.

૩. बाण–ઉપર ત્રીજા પ્રમાણે આ નામ સમજવુ.

૪. स्थूलश्चासौ दर्भः इति—જાણે મોટો દર્ભ હોય, તેવું હોય છે, તેથી સ્થૂલદર્ભ—મુંજ.

૫. सुष्ठु मेखला यस्य ॥—જેનો કેડકંદોરો સારો બને છે, તેથી સુમેખલ—મુંજ.

પાનબાજરિયું અને મુંજના ગુણો

मुञ्जद्वयं तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ।
दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्राक्षिरोगजित् ।
दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते ॥ १५० ॥

अन्वय—मुञ्जद्वयं तु मधुरं तुवरं तथा शिशिरं वृष्यं (सत्) दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रकृच्छ्राक्षिरोगजित् दोषत्रयहरं (भवति), मेखलासु उपयुज्यते ॥

બન્ને મુંજ મધુર, તૂરાં, ટાઢાં અને વીર્યને વધારનાર હોઈ દાહ, તરશ, રતવા, આમ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નેત્રના રોગ તથા ત્રણે દોષને હરનાર છે. મુંજ મેખલા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. ૧૪૯,૧૫૦

કાસડાનાં નામો

काशः काशेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा ।
इक्ष्वालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः ॥१५१

अन्वय—काशः काशेक्षुः उद्दिष्टः तथा सः इक्षुरसः स्यात्, तथा च इक्ष्वालिका इक्षुगन्धा पोटगलः स्मृतः ।

કાશ,[1] કાશેક્ષુ[2] કહેવાય છે, તેમ જ ઇક્ષુરસ,[3] ઇક્ષ્વાલિકા,[4] ઇક્ષુગંધા,[5] અને પોટગલ[6] એ પણ કાસડાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. ૧૫૧

૧. काशते माधुर्यादिगुणैः, काशृ दीप्तौ—अच्—મધુરતા આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કાશ—કાસડો.

૨. इष्यते सर्वैर्मधुरत्वात्—इष इच्छायाम्, 'इषेः क्सुः' (उणा० ३–१५७), 'षढोः कः सि'—જે મધુર હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ વડે ઇચ્છાય છે, તેથી ઇક્ષુ—શેલડી; काशरूपः इक्षुः काशेक्षुः—કાસડારૂપે શેલડી અથવા શેલડી જેવો જે મીઠો હોય છે, તેથી કાશેક્ષુ—કાસડો.

૩. इक्षोः रस इव रसो यस्य सः—જેનો રસ શેલડીના જેવો મીઠો હોય છે, તેથી ઇક્ષુરસ—કાસડો.

૪. इक्षूणाम् आलिः इव कायति—प्रकाशते तत्सादृश्यात्, कै शब्दे—'सुपी' ति योगविभागात् क —टाप्—શેલડી જેવો હોઈને શેલડીની જાણે પંક્તિ હોય, તેવો લાગે છે, તેથી ઇક્ષ્વાલિકા—કાસડો.

૫. इक्षोर्गन्ध इव गन्धो यस्याः सा—જેની ગંધ પણ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇક્ષુગંધા—કાસડો.

૬. पोटेन—संश्लेषेण गलति मूत्रकृच्छ्रपित्तजादिरोगान्, गलते वा माधुर्यादिगुणान्—गल अदने पचाद्यच्—જેના સંબંધથી મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તના રોગો વગેરે નાશ પામે છે અથવા મધુરતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી પોટગલ—કાસડો.

કાસડાના ગુણો

काशः स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिमः सरः ।
मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित् ॥ १५२ ॥

अन्वयः—काशः मधुरः तिक्तः स्वादुपाकः हिमः सरः (सन्) मूत्रकृच्छ्राश्मदाहास्रक्षयपित्तजरोगजित् स्यात् ॥

કાસડો મધુર, કડવો, પાકમાં મીઠો, ટાઢો અને મળોને ખસેડનાર હોઈ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, દાહ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા પિત્ત સંબંધી રોગને મટાડે છે. ૧૫૨

ગુંદ્ર નામે ખડનાં નામો તથા ગુણો

गुन्द्रः पटेरको रच्छः शृङ्गवेराभमूलकः ।
गुन्द्रः कषायो मधुरः शिशिरः पित्तरक्तजित् ।
स्तन्यः शुक्ररजोमूत्रशोधनो मूत्रकृच्छ्रहृत् ॥१५३॥

अन्वय—गुन्द्रः पटेरकः रच्छः शृङ्गवेराभमूलकः (इति नामानि, गुणाश्च—) गुन्द्रः कषायः मधुरः शिशिरः स्तन्यः (सन्) पित्तरक्तजित् मूत्रकृच्छ्रहृत् शुक्ररजोमूत्रशोधनः (अस्ति) ॥

ગુંદ્ર,[1] પટેરક,[2] રચ્છ,[3] અને શૃંગવેરાભમૂલક,[4] એટલાં ગુંદ્રના સંસ્કૃત નામો છે. ગુંદ્ર, તૂરું, મધુર, ટાઢું અને ધાવણને વધારનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્તરોગ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે; તેમ જ વીર્ય, રજ અને મૂત્રને સાફ કરે છે. ૧૫૩

૧. गोदते—क्रीडति जलयुक्तप्रदेशे, गुद क्रीडायाम्—बाहुलकाद् रक्, पृषोदरादि—જે જળવાળા પ્રદેશમાં તાજું રહે છે, તેથી ગુંદ્ર—એક જાતનું ખડ.

૨. पटति—गच्छति शिशिरत्वादिगुणान्, पट गतौ—बाहुलकाद् एरक्, स्वार्थे कन्—જે શીતલતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી પટેરક—ગુંદ્રખડ.

૩. रमते जलप्रायदेशे, रमु क्रीडायाम्, 'शास्यादिभ्यश्छक्' इति श्रीभोजमतेन छक् प्रत्ययः, कित्वादनुनासिकलोपः, 'छे च' इति तुगागमश्च—જે જલમય—ખૂબ ભેજવાળા પ્રદેશમાં તાજું રહે છે, તેથી રચ્છ—ગુંદ્રખડ.

૪. शृङ्गवेरम्—आर्द्रकं, तद् इव आभाति, 'आतश्चोपसर्गे' इति कः—शृङ्गवेराभं मूलं यस्य सः—જેનું મૂળિયું આદુ જેવું હોય છે, તેથી શૃંગવેરાભમૂલક—ગુંદ્રખડ.

ખડની એક જાતિ એરકાનાં નામો તથા ગુણો

एरका गुन्द्रमूला च शिबिर्गुन्द्रा शरीति च।
एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी ॥१५४॥

अन्वयः—एरका गुन्द्रमूला च शिबिः गुन्द्रा च शरी इति (नामानि, गुणाश्च—) एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणित-नाशिनी (अस्ति)॥

એરકા,[1] ગુંદ્રમૂલા,[2] શિબિ,[3] ગુંદ્રા,[4] અને શરી[5] એટલાં એરકા(નામે ખડની જાત)-નાં સંસ્કૃત નામો છે. એરકા ટાઢી, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, વાયુનો પ્રકોપ કરનાર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, દાહ, પિત્ત, તથા લોહીવિકારનો નાશ કરનારી છે. ૧૫૪

૧. एति—गच्छति वृष्यत्वादिगुणान्, इण् गतौ, बाहुलकाद् र स्वार्थे कन्, टाप् च—વીર્યવર્ધક આદિ ગુણોને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી એરકા—તે નામે એક ઘાસ.

૨. गुन्द्रस्येव मूलं यस्याः सा—જેનાં મૂળિયાં ગુંદ્રઘાસના જેવાં હોય છે, તેથી ગુંદ્રમૂલા—એરકા.

૩. शिवं करोति मूत्रकृच्छ्रादिरोगिणाम् इति शिवयति, ततः 'सर्वधातुभ्य' इन्, बवयोरैक्याच्च—शिबिः—મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ રોગોવાળાઓના તે રોગો મટાડી જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી શિબિ—એરકા.

૪. गोदते—क्रीडति समुद्रादितीरे, गुद क्रीडायाम्—बाहुलकाद् रक्, पृषोदरादिः, टाप्—જે સમુદ્રના કિનારા વગેરે ઉપર તાજી રહે છે, તેથી ગુંદ્રા—એરકા.

બે જાતના કુશ અથવા દાભનાં નામો

कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात्क्षुरपत्रस्तथैव च ॥१५५॥

अन्वयः—कुशः दर्भः तथा बर्हिः सूच्यग्रः यज्ञभूषणः, ततः अन्यः दीर्घपत्रः तथा च क्षुरपत्रः एव स्यात्॥

કુશ,[1] દર્ભ,[2] બર્હિ,[3] સૂચ્યગ્ર[4] અને યજ્ઞભૂષણ[5] એટલાં કુશનાં કે દાભનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ સિવાયનો બીજો જે લાંબાં પાન-વાળો દાભ થાય છે, તેનાં નામ દીર્ઘપત્ર[1] અને ક્ષુરપત્ર[2] છે. ૧૫૫

૧. कौ शेते, शीङ् स्वप्ने—'अन्येष्वपि०' इति डः, यद्वा कुश्यति भूमिं, कुशिर् श्लेषे—'इगुपधे'ति कः—જે જમીન પર પથરાયેલ રહે છે, તેથી કુશ—દાભડાની પહેલી જાત.

૨. दृणाति त्रिदोषमन्यादिगुणैः, दृ विदारणे—घञ्—ત્રિદોષનાશક આદિ ગુણોથી જે યુક્ત છે, તેથી દર્ભ—દાભડો.

૩. बृंहति—वर्धते जलयुक्तप्रदेशे, बृहि वृद्धौ 'बृंहेर्नलोपश्च' (उणा. २-१०९) इति इसुप्रत्यये सान्तः, 'सर्वधातुभ्य इन्' इति इन्प्रत्यये इकारान्तश्च—જે જળ-યુક્ત પ્રદેશમાં વધે છે, તેથી બર્હિસ્ અથવા બર્હિ—દાભ.

૪. सूची इव अग्रं यस्य सः—જેની અણી સોય જેવી તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી સૂચ્યગ્ર—દાભ.

૫. भूषयति इति भूषणः, नन्द्यादित्वाल्ल्युः, यज्ञस्य भूषणः—યજ્ઞને શોભાવનાર છે, તેથી યજ્ઞભૂષણ—દાભ.

૧. दीर्घाणि पत्राणि यस्य सः—જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્ર—નામનો બીજો દાભ.

૨. क्षुर इव तीक्ष्णं पत्रं यस्य सः—જેનું પાંદડું અસ્ત્રા જેવું તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી ક્ષુરપત્ર—બીજી જાતનો દાભ.

બેય જાતના કુશ કે દાભના ગુણો

दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् ॥१५६॥

अन्वयः—दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमं (सत्) मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक्प्रदरास्रजित् (अस्ति)॥

એ બન્ને જાતના દાભ ત્રણે દોષને હર-નાર, મધુર, તૂરા અને ટાઢા હોઈ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, તરશ, મૂત્રાશયની પીડા, પ્રદર તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૫૬

રોહિષ નામના ઘાસનાં નામો

कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा।
भूतीकं ध्यामपौरं च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥१५७॥

अन्वयः—कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा भूतीकं ध्यामपौरं श्यामकं च धूमगन्धिकम् (इति नामानि)॥

કતૃણ,[1] રૌહિષ,[2] દેવજગ્ધ,[3] સૌગંધિક,[4] ભૂતીક,[5] ધ્યામપૌર,[6] શ્યામક, અને ધૂમગંધિ[7] એટલાં રૌહિષનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. कुत्सितं तृणं—'तृणे च जातौ' इति कोः कत् आदेशः—જે ઘાસની જાતિમાં નિંદ્ય ગણાય છે, તેથી કતૃણ—રોહિષ નામનું ઘાસ.

૨. रोहति—जलप्रायदेशे, 'रुहेर्वृद्धिश्च' (उणा० १-४१) इति टिषच् वृद्धिश्च—જ્યાં પાણી વધારે હોય એવા પ્રદેશમાં જે ઊગે છે, તેથી—રોહિષ નામે ઘાસ.

૩. देवैः अद्यते स्म, अद भक्षणे—कर्मणि क्तः, 'अदो-

जघि.' इति जाघादेशश्च–દેવોએ જેને ખાધુ છે, તેથી દેવજગ્ધ–રૌહિષ નામે ઘાસ.

૪. सुगन्धः प्रयोजनम् अस्य–'प्रयोजनम्' इति ठञ्–સુગંધ માટે જેનો ખપ પડે છે, તેથી સૌગંધિક–રૌહિષ નામે ઘાસ.

૫. भुवि तीकते–गच्छति, तीकृ गतौ–अच्–પૃથ્વી પર જે જાય છે–પથરાય છે, તેથી ભૂતીક–રૌહિષ નામે ઘાસ.

૬. विशेषेण अम्यते–गम्यते, अम गत्याम्–घञ्–व्यामम्, पुरे भवं पौरं–भवार्थे अण्, व्याम च तत् पौरं च–એક વામ સુધી પહોંચનાર અને શહેરમાં થાય છે, તેથી વ્યામપૌર–રૌહિષ નામે ઘાસ.

૭ धूमस्य इव गन्ध अस्य–'अत इनिठनौ' इति ठन्, धूमगन्धिक–જેની ગંધ ધુમાડા જેવી હોય છે, તેથી ધૂમગંધિક–રૌહિષ નામે ઘાસ.

રૌહિષ નામના ઘાસના ગુણો

रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति ।
हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् ॥१५८॥

अन्वय –(गुणाध्य–) रौहिष तुवर तिक्त कटुपाक (सत्) हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् व्यपोहति ॥

રૌહિષ તૂરું, કડવું તથા પાકમાં તીખું હોઈ હૃદયનાં દરદ, કંઠનાં દરદ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્ત, શૂળ, ઉધરસ, કફ તથા તાવને મટાડે છે. ૧૫૮

ભૂતૃણ ઘાસનાં નામો

गुह्यबीजं तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूतृणं तु भवेच्छत्रा मालातृणकमित्यपि ॥१५९॥

अन्वय –गुह्यबीज तु भूतीक सुगन्ध जम्बुकप्रिय भूतृण तु छत्रा मालातृणकम् इत्यपि भवेत् ॥

ગુહ્યબીજ,[1] ભૂતીક,[2] સુગંધ,[3] જંબુકપ્રિય,[4] ભૂતૃણ,[5] છત્રા[6] અને માલાતૃણક,[7] એટલાં ભૂતૃણ ઘાસનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૫૯

૧. गुह्यं बीजं यस्य तत्–જેનું બીજ ગુપ્ત હોય છે, તેથી ગુહ્યબીજ–ભૂતૃણ ઘાસ.

૨. भूतीक–શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ રૌહિષ ઘાસના પાયમાં નામ પ્રમાણે છે

૩. सुष्ठु गन्धो यस्य तत्–જેની ગંધ સારી હોય છે, તેથી સુગંધ–ભૂતૃણ ઘાસ.

૪. जम्बुकानां प्रियम्–શિયાળોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી જંબૂકપ્રિય–ભૂતૃણ ઘાસ.

૫. भुवः भुवि वा तृणं–જમીનનું કે જમીન પર પથરાતું જે ઘાસ કહેવાય છે, તેથી ભૂતૃણ નામે ઘાસ.

૬. छदति छादयति वा भूमिम्, छद अपवारणे–ष्ट्रन् (उणा. ४–१५९), 'इस्मन्त्रन्' इति ह्रस्वः–જમીનને જે ઢાંકી દે છે. તેથી છત્રા–ભૂતૃણ ઘાસ

૭. मालाकाराणि तृणानि यस्य तत्–જેનાં તરણાં માળાના જેવા આકારનાં હોય છે, તેથી માલાતૃણક–ભૂતૃણ ઘાસ.

ભૂતૃણ ઘાસના ગુણો

भूतृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णोष्णं रेचनं लघु ।
विदाहि दीपनं रूक्षमनेत्र्यं मुखशोधनम् ।
अवृष्यं बहुविट्कं च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥१६०॥

अन्वय –भूतृण कटुक तिक्त तीक्ष्णोष्ण रेचन लघु विदाहि दीपन रूक्ष (सत्) अनेत्र्य मुखशोधनम् अवृष्य बहुविट्क च पित्तरक्तप्रदूषणम् (अस्ति) ॥

ભૂતૃણ તીખું, કડવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રેચક, હલકું, દાહ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા રૂક્ષ હોઈ નેત્રને હિતકારી નથી, મોઢાને સાફ કરનાર છે, વીર્યવર્ધક નથી, વિષ્ઠા ઘણી લાવનાર છે અને પિત્ત તથા રુધિરનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૧૬૦

લીલા રંગની ધ્રોનાં નામો

नीलदूर्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपर्विका ।
शष्पं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता ॥१६१

अन्वय –नीलदूर्वा रुहा अनन्ता भार्गवी शतपर्विका शष्प च सहस्रवीर्या च शतवल्ली कीर्तिता ॥

નીલદૂર્વા,[1] રુહા,[2] અનંતા,[3] ભાર્ગવી,[4] શતપર્વિકા,[5] શષ્પ,[6] સહસ્રવીર્યા[7] અને શતવલ્લી[8] એટલાં લીલા રંગની ધ્રોના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૬૧

૧. नीला चासौ दूर्वा–લીલા રંગની ધરો નીલદૂર્વા કહેવાય છે.

૨ रोहति सर्वत्र स्वभावादेव–જે સ્વાભાવિક રીતે જ બધે ઊગી નીકળે છે, તેથી રુહા–ધ્રો.

૩. न विद्यते अन्तः यस्याः सा सर्वकालं विद्यमानत्वात्–જેનો કદી અંત કે નાશ નથી, કેમકે હરકોઈ કાળે તે મળી શકે છે, તેથી અનંતા–લીલી ધ્રો.

૪ भृगो इव प्रिया–જે ભૃગુ ઋષિને ખાસ પ્રિય હતી, તેથી ભાર્ગવી–ધ્રો.

૫. शत पर्वाणि यस्याः सा–'शेषात्' इति कप्, टाप्,

'प्रत्ययस्यात्' इतीत्व च—જેને સો પર્વ—સાંધા અથવા ગાંઠો કે કાતરીઓ હોય છે, તેથી શતપર્વિકા—ધ્રો.

૬. शस्यते—हिंस्यते पश्वादिभि., यद्वा शुष्यति शीघ्र शसु हिंसायां, शुष शोषणे वा इत्यस्मात् 'शष्पशिल्प-शष्प' इति (उणा० ३—२८) सूत्रे निपातित—પશુઓ વગેરે જેનો નાશ કરે છે અથવા જે જલદી સુકાઈ જાય છે, તેથી શષ્પ—લીલી ધ્રો.

૭. सहस्र वीर्याणि यस्या सा—જેનાં એક હજાર પરાક્રમો કે ગુણો છે, તેથી સહસ્રવીર્યા—વીવી ધ્રો.

૮. शतसंख्यास्य वल्ली, शाकपार्थिवादि.—સો પર્વોની સંખ્યાવાળી વેલી હોવાથી શતવલ્લી—ધ્રો.

લીલા રંગની ધ્રોના ગુણો

नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत्।
कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् ॥१६२॥

अन्वय—नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा (सती) कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान् हरेत् ॥

લીલી ધ્રો ટાઢી, કડવી, મધુર તથા તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્ત રક્તરોગ, રતવા, તરશ, દાહ તથા ચામડીના રોગને મટાડે છે. ૧૬૨

ધોળી ધ્રોનાં નામો તથા ગુણો

दूर्वा शुक्ला तु गोलोमी शतवीर्या च कथ्यते।
श्वेता दूर्वा कषाया स्यात्स्वाद्वी मण्या च जीवनी।
तिक्ता हिमा विसर्पास्रतृट्पित्तकफदाहहृत् ॥१६३

अन्वय—शुक्ला तु दूर्वा गोलोमी च शतवीर्या कथ्यते। श्वेता दूर्वा कषाया स्वाद्वी मण्या जीवनी तिक्ता हिमा च (सती) विसर्पास्रतृट्पित्तकफदाहहृत् स्यात् ॥

શુક્લદૂર્વા,[1] ગોલોમી,[2] અને શતવીર્યા[3] એટલાં ધોળી ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામો છે. ધોળી ધ્રો તૂરી, મધુર, મહુને મટાડનારી, જિવાડનારી, કડવી, ટાઢી અને રતવા, લોહીનો બગાડ, તરશ, પિત્ત, કફ તથા દાહને મટાડનાર છે ૧૬૩

૧. दूर्वति—हिनस्ति विसर्पादीन् रोगान्, दूर्वी हिंसायाम्—अच्, टाप्—રતવા વગેરે રોગોનો જે નાશ કરે છે, તે દૂર્વા—ધ્રો

૨ गोः लोमानि गोलोमानि, गोलोमसु जाता, 'तत्र जात' इत्यण्, सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः—ગાયના રુવાટામાં ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી ગોલોમી—ધોળી ધ્રો.

૩. शत वीर्याणि यस्या सा—જેના સો પરાક્રમો અથવા પ્રભાવો છે, તેથી શતવીર્યા—ધોળી ધ્રો.

ગાંઠાવાળી ધ્રોનાં નામો તથા ગુણો

गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः।
गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः॥
तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत्कटुपाकिनी।
दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा ॥१६५॥

अन्वय—गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः (इति नामानि, गुणाश्च—) गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघु तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी (सती) दाहतृष्णाबलासास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा (अस्ति) ॥

ગંડદૂર્વા,[1] ગંડાલી,[2] મત્સ્યાક્ષી[3] અને શકુલાક્ષક[4] એટલાં ગાંઠાવાળી ધ્રોનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગાંઠાવાળી ધ્રો ટાઢી, લોઢાનો રસ કરનારી, ઝાડાને રોકનારી, હલકી, કડવી, તૂરી, મધુર, વાયુ કરનારી અને પાકમાં તીખી હોઈ દાહ, તરશ, કફ, લોહીનો બગાડ, કોઢ, પિત્ત તથા તાવને મટાડનારી છે.૧૬૫

૧. गण्डयुक्ता दूर्वा—शाकपार्थिवादि.—ગાંઠોવાળી ધ્રો તે ગંડદૂર્વા.

૨. गण्डति—ग्रन्थि प्राप्नोति, गडि वदनैकदेशे—बाहुलकादालच्, यद्वा गण्डम् अलति, गच्छति. अल गत्यादौ—'कर्मण्यण्,' अण्णन्तत्वाद् ङीप्—જે ગાંઠાઓને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી ગંડાલી—ગાંઠાવાળી ધ્રો.

૩. मत्स्यस्य इव अक्षि यस्या—'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच् समासान्त—જેને માછલાંના જેવી આંખ હોય છે, તેથી મત્સ્યાક્ષી—ગાંઠાવાળી ધ્રો.

૪. शकुलस्य मत्स्यस्य इव अक्षि यस्य स—ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ થાય છે.

વારાહીકંદ કે ક્ષીરવિદારીની ઓળખ

वाराहीकन्दसंज्ञस्तु पश्चिमे गृष्टिसंज्ञकः।
वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः।
अनूपसम्भवे देशे वराह इव लोमवान् ॥१६६॥

अन्वय—पश्चिमे तु वाराहीकन्दसंज्ञः गृष्टिसंज्ञकः (उच्यते), अनूपसम्भवे देशे वराह इव लोमवान् (य. भवति स) वाराहीकन्द एव (कथ्यत, यः) अन्यै. चर्मकारालुक मत (अस्ति) ॥

પશ્ચિમમાં તો વારાહીકંદ નામના કંદને 'ગૃષ્ટિ' નામે કહે છે. જ્યાં ઘણું પાણી હોય એવા દેશમાં સૂવર જેવાં રુંછાડવાળો જે

કંદ થાય છે, તે જ વારાહીકંદ[×] કહેવાય છે; બીજા લોકો એ કંદને 'ચર્મકારાલુક' પણ કહે છે. ૧૬૬

વારાહીકંદનાં કે વિદારીનાં નામો તથા ગુણો

विदारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोष्ट्री सिता स्मृता।
इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी ॥१६७
वाराहवदना गृष्टिर्वदरेत्यपि कथ्यते ।
विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा ॥१६८
शीता स्वर्या मूत्रला च जीवनी बलवर्णदा ।
गुरुः पित्तास्रपवनदाहान् हन्ति रसायनी ॥

अन्वय–सा तु विदारी स्वादुकन्दा क्रोष्ट्री सिता स्मृता (तथा) इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरशुक्ला पयस्विनी वाराहवदना गृष्टिः वदरा इत्यपि कथ्यते। विदारी मधुरा स्निग्धा बृंहणी स्तन्यशुक्रदा शीता स्वर्या मूत्रला च जीवनी बलवर्णदा गुरुः रसायनी (सती) पित्तास्रपवनदाहान् हन्ति ॥

વિદારી,[1] સ્વાદુકંદા,[2] ક્રોષ્ટ્રી,[3] સિતા,[4] ઇક્ષુગંધા,[5] ક્ષીરવલ્લી,[6] ક્ષીરશુક્લા,[7] પયસ્વિની,[8] વારાહવદના,[9] ગૃષ્ટિ[10] અને બદરા[11] એટલાં વિદારીકંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિદારીકંદ મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, ધાવણ તથા વીર્યને વધારનાર, જીવન દેનાર, બળ તથા સારા વર્ણને આપનાર, ભારે અને રસાયનરૂપ હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, વાયુ તથા દાહને મટાડે છે. ૧૬૭–૧૬૯

૧. विदारयति भूमिं पित्तादींश्च, दॄ विदारणे, ण्यन्तात् पचाद्यच्, गौरादि.–જે જમીન ફાડી બહાર નીકળે છે, તથા પિત્ત વગેરેનો પણ નાશ કરે છે, તેથી વિદારી–વારાહીકંદ.

૨. स्वादु कन्दं यस्याः सा–જેનું કંદ સ્વાદિષ્ઠ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંદા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૩. क्रोशति–आह्वानं करोति पित्तास्रदाहादिरोगाणां, क्रुश आह्वाने–'सितनि.' इति (उणा० १–६९) तुन्, 'स्त्रियां च' इति तृज्वत्–ऋन्नेभ्यो ङीप्'–જે પિત્ત, લોહીવિકાર, દાહ આદિ રોગોને આહ્વાન કરે છે, તેથી ક્રોષ્ટ્રી–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૪. सितः वर्णः अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्, टाप्–જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી સિતા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૫. इक्षोर्गन्ध इव गन्धो यस्याः–જેની ગંધ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇક્ષુગંધા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૬. क्षीरयुक्ता वल्ली–शाकपार्थिवादि–જેની વેલી ક્ષીરવાળી હોય છે, તેથી ક્ષીરવલ્લી–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૭. क्षीरम् इव शुक्ला–જે દૂધ જેવી સફેદ હોય છે, તેથી ક્ષીરશુક્લા–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૮. पयः अस्ति अस्याः–'अस्मायामेधा०' इति विनि, नान्तत्वाद् ङीप्–જેમાં ક્ષીર હોય છે, તેથી પયસ્વિની–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૯. वराहस्येदं वाराहम्–इदमर्थेऽण्, वाराहमिव वदनं यस्याः–વરાહ એટલે ભૂંડના મોઢા જેવું જેનું મોઢું હોય છે અથવા ભૂંડના નામે જે કહેવાય છે, તેથી વારાહવદના–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૦. गर्धति–हिनस्ति दाहादिरोगान्, गृधु हिंसायां, क्तिन्, यद्वा गृह्णाति माधुर्यादिगुणान्, क्तिच्–पृषोदरादिः–જે દાહ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે અથવા મધુરતા આદિ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે, તેથી ગૃષ્ટિ–વિદારીકંદ કે વારાહીકંદ.

૧૧. वदति–स्थिरतां याति रसायनत्वात्, वद स्थैर्ये–बाहुलकात् अरन्, टाप्–જે રસાયનરૂપ હોવાથી

× આ વારાહીકંદને જ અથવા તેના જેવી જ તેની એક જાતને ક્ષીરવિદારી કે વિદારીકંદ કહે છે. ગુજરાતીમાં આને ડુક્કરકંદ અથવા ફગવેલાની ગાંઠ કે ફાગની ગાંઠ પણ કહે છે; છતાં ડુક્કરકંદ તરીકે તે વધારે પ્રસિદ્ધ છે. છેલ્લાં બે નામો ગામડી ભાષામાં મળે છે જો કે મદનપાલ નિઘંટુમાં વિદારીકંદની બે જાતને અલગ અલગ જણાવેલ છે, તેમ જ વારાહીકંદને પણ અલગ બતાવેલ છે, તેમ જ આ ગ્રંથમાં પણ મિશ્રવર્ગના ૧૫૪મા શ્લોકમાં જીવકને બદલે વિદારીકંદ તથા બે પ્રકારની ઋદ્ધિને બદલે વારાહીકંદનો ઉપયોગ કરવા જણાવી તે બેયને જુદીજુદી જાત તરીકે સૂચવેલ છે, છતાં અહીં જોતાં એમ લાગે છે, કે તેઓનાં નામ ગુણો એક હોવાથી તેઓ એક જાતની જ ઔષધિ સંભવે છે. અમરકોશમાં તો વિદારી તથા ક્ષીરવિદારીનાં અલગ અલગ નામો આપ્યાં છે, છતાં ક્ષીરવિદારી એ જ વારાહીકંદ જણાય છે. કદાચ ક્ષીરવાળી વિદારી તે વારાહીકંદ અને ક્ષીર વિનાની હોય તે વિદારીકંદ હોય, એમ સંભવે છે; આમાં જે સત્ય હોય તે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ સમજી શકે તેવું છે.

વારાહીકંદને ડુક્કરકંદ તથા વિદારીકંદને ભોંયકોળું જણાવી બેયને અલગ સૂચવેલ છે.

સ્થિરતા અથવા મજબૂતાઈ પમાડે છે, તેથી ભદ્રા-વિદારીકંદ કે પારાહીકંદ.

મુસલીનાં નામો તથા ગુણો

तालमूली तु विद्वद्भिर्मुसली परिकीर्तिता ।
मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः ।
तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा ॥१७०

अन्वयः—तालमूली तु विद्वद्भिः मुसली परिकीर्तिता । मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा बृंहणी गुरुः तिक्ता रसायनी (सती) गुदजानि तथा अनिलं हन्ति ॥

તાલમૂલી[1] અને મુસલી,[2] એ બે મુસલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મુસલી મધુર, વીર્યને વધારનાર, ઉષ્ણ વીર્યવાળી, પુષ્ટિકારક, ભારે, કડવી અને રસાયનરૂપ હોઈ ગુદાનાં દરદ તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૭૦

૧. मुस्यति-खण्डयति गुदरोगमनिलं च, मुस खण्डने, वृषादित्वात् (उणा० १-१०६) कलच्, जातित्वाद् ङीष्-જે ગુદાના રોગને તથા વાયુને મટાડે છે, તેથી-મુસલી.

૨. तालस्येव मूलं यस्या सा, 'पाककर्णे'ति ङीष्-જેનું મૂળિયું તાડના જેવું હોય છે, તેથી તાલમૂલી-મુસલી.

શતાવરી અને મહાશતાવરીનાં નામો

शतावरी बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ।
नारायणी शतपदी शतवीर्या च पीवरी ॥१७१
महाशतावरी चान्या शतमूल्यूर्ध्वकण्टिका ।
सहस्रवीर्या हेतुश्च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥१७२॥

अन्वय—शतावरी बहुसुता अभीरु इन्दीवरी वरी नारायणी शतपदी शतवीर्या च पीवरी । अन्या च महाशतावरी शतमूली ऊर्ध्वकण्टिका सहस्रवीर्या हेतुः ऋष्यप्रोक्ता च महोदरी (कथ्यते)॥

શતાવરી,[1] બહુસુતા,[2] અભીરુ,[3] ઇંદીવરી,[4] વરી,[5] નારાયણી,[6] શતપદી,[7] શતવીર્યા[8] અને પીવરી,[9] એટલાં શતાવરીનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ મહાશતાવરી,[1] શતમૂલી,[2] ઊર્ધ્વકંટિકા,[3] સહસ્રવીર્યા,[4] હેતુ,[5] ઋષ્યપ્રોક્તા[6] અને મહોદરી[7] એટલાં મહાશતાવરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૧,૧૭૨

૧. शतेन वीर्याणाम् आवृणोति आत्मानं, आङ्पूर्वकात् वृञ् वरणे-इत्यस्मात् पचाद्यच्-गौरादित्वाद् ङीष्-સો પરાક્રમો અથવા પ્રભાવો વડે પોતાને જે વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી શતાવરી.

૨. बहवः सुता इव मूलानि यस्या सा-જેને મૂળિયાંરૂપી ઘણા પુત્રો હોય છે, તેથી બહુસુતા-શતાવરી.

૩. न बिभेति वायोः स्थिरपत्रत्वात्, ञिभी भये-'भियः क्रुक्लुकनौ' (उणा० ३-२-१७४) इति क्रु-જેનાં પાંદડાં સ્થિર રહેનારાં હોવાથી જે વાયુથી ડરતી કે કંપતી નથી, તેથી અભીરુ-શતાવરી

૪. इन्दीवरम् अस्ति अस्याः, नीलोत्पलस्य'पुष्पत्वात्-अर्शआद्यच्-જેનાં ફૂલ કાળાં કમળ જેવાં હોય છે, તેથી ઇંદીવરી-શતાવરી.

૫. वृणोति गन्धेन इन्द्रियम्, वृञ् वरणे, पचाद्यच्-गौरादि-ગંધ વડે ઘ્રાણેન્દ્રિયને જે વરે છે-સ્વીકારે છે-ખુશી કરે છે, તેથી વરી-શતાવરી.

૬. नारायणात्जाता, नारायणो वा देवता अस्या-जातार्थे देवतार्थे वा अण्, अणन्तत्वाद् ङीप्-નારાયણથી ઉત્પન્ન થઈ છે અથવા નારાયણ જેના દેવ છે, તેથી નારાયણી-શતાવરી.

૭. शत पादा-मूलानि यस्या, 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति वा ङीप्, पाद. पद्-જેને સો મૂળિયાંરૂપ પગ હોય છે; તેથી શતપદી-શતાવરી.

૮. शत वीर्याणि यस्या-જેનાં પરાક્રમો અથવા પ્રભાવો પણ સો છે, તેથી શતવીર્યા-શતાવરી.

૯. प्यायते-वर्धते गुणविशेषैः, प्यैङ् वृद्धौ-'प्यायः संप्रसारण चे'ति क्वनिप्, स्त्रीत्वात् 'वनो र चे'ति ङीब्रौ-જે અમુક ખાસ ગુણોથી વધે છે-ચડિયાતી છે, તેથી પીવરી-શતાવરી.

૧. महती चासौ शतावरी-મોટી શતાવરી તે મહાશતાવરી.

૨. शतं मूलानि यस्याः-જેને સો મૂળિયાં હોય છે, તેથી શતમૂલી-મહાશતાવરી.

૩. ऊर्ध्वं कण्ठः यस्याः सा-'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्' इति ङीष्, तत स्वार्थे कन्, ह्रस्वश्च-જેનું ગળું ઊંચું હોય છે, તેથી ઊર્ધ્વકંટિકા-મહાશતાવરી.

૪. सहस्रं वीर्याणि यस्याः सा-જેનાં પરાક્રમો હજાર છે, તેથી સહસ્રવીર્યા-મહાશતાવરી.

૫. हिनोति-वर्धते गुणैः, हि गतिवृद्धयो-'कमिमनि.' इति (उणा०२-७२) तुन्-જે ગુણોથી વધે છે અથવા વ્યાપ્ત છે, તેથી હેતુ-મહાશતાવરી.

૬. ऋष्यैः-ऋषिभिः प्रोक्ता प्रथमम्-જેને સૌની પહેલાં ઋષિમુનિઓએ જણાવેલ છે, તેથી ઋષ્યપ્રોક્તા-મહાશતાવરી.

૭. महत् उदर यस्या सा, नैकगुणपूर्णत्वात्–જે અનેક ગુણોથી ભરપૂર છે, તેથી મોટા પેટવાળી–વિશાળ ગુણોથી ભરેલી છે, તેથી મહોદરી–મહાશતાવરી.

બન્ને શતાવરીના ગુણો

शतावरी गुरुः शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी।
मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या गुल्मातिसारजित्॥
शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्।
महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी।
शीतवीर्या निहन्त्यर्शोग्रहणीनयनामयान्॥१७४॥

अन्वय–शतावरी गुरु शीता तिक्ता स्वाद्वी रसायनी मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्र्या शुक्रस्तन्यकरी बल्या (सती) गुल्मातिसारजित् वातपित्तास्रशोथजित् (अस्ति)। महाशतावरी मेध्या हृद्या वृष्या रसायनी शीतवीर्या (सती) अर्शोग्रहणीनयनामयान् निहन्ति॥

શતાવરી ભારે, ટાઢી, કડવી, મધુર, રસાયનરૂપ, બુદ્ધિ માટે સારી, અગ્નિને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને તથા ધાવણને વધારનારી અને બળ આપનારી હોઈ ગોળો, અતિસાર, વાયુ, પિત્ત, રુધિરનાં દરદ કે પિત્તરક્તરોગ તથા સોજાને મટાડે છે. મહાશતાવરી બુદ્ધિ માટે સારી, હૃદયને ગમે એવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયનરૂપ અને શીતવીર્યવાળી હોઈ અરશ, ગ્રહણીરોગ તથા નેત્રના રોગને મટાડનારી છે ૧૭૩,૧૭૪

આસોંદનાં નામો

गन्धान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया।
वराहकर्णी वरदाऽवरदा कुष्ठगन्धिनी॥१७५॥

अन्वय–गन्धान्ता वाजिनामादि अश्वगन्धा हयाह्वा वराहकर्णी वरदा अवरदा कुष्ठगन्धिनी (कथ्यते)॥

ગંધાંતા,[1] વાજિનામાદિ,[2] અશ્વગંધા,[3] હયાહ્વા,[4] વરાહકર્ણી,[5] વરદા,[6] અવરદા,[7] અને કુષ્ઠગંધિની,[8] એટલા આસોંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. (ઘોડાનો હરકોઈ પર્યાયશબ્દ આગળ મૂકી છેડે ગંધ શબ્દ લગાડવાથી આસોંદનું નામ થાય છે.) ૧૭૫

૧. गन्ध अन्त यस्या सा–જેનો છેડો ગંધરૂપ અથવા ગંધમય હોય છે, તેથી ગંધાંતા–આસોંદ.

૨. वाजिन नाम आदि यस्या सा–જેના નામની શરૂઆતમાં ઘોડાનું નામ (અને છેડે ગંધ શબ્દ) હોય છે, તેથી વાજિનામાદિ–આસોંદ

૩. अश्वस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः सा–જેની ગંધ ઘોડાના જેવી હોય છે, તેથી અશ્વગંધા–આસોંદ.

૪. हयस्य आह्वा यस्या सा–ઘોડાનું નામ જે ધરાવે છે–જેટલા ઘોડાના નામ છે, તેથી કહેવાય છે, માટે હયાહ્વા–આસોંદ

૫ वरम्–आरोग्य ददाति रसायनीत्वात्, डुदाञ् दाने–'आतोऽनुपसर्गे' इति क, टाप्–જે રસાયનીરૂપ હોવાથી ઉત્તમ આરોગ્ય આપે છે, તેથી વરદા–આસોંદ.

૬. वराहस्य कर्ण इव कर्ण–पत्र यस्या सा–'पाककर्णे' ति ङीप्–જેનું પાન ભૂંડના કાન જેવું હોય છે, તેથી વરાહકર્ણી–આસોંદ.

૭. अवरान्–दुष्टान् रोगान् शोथादीन् द्यति–खण्डयति, दो अवखण्डने, 'आतोऽनुपसर्गे' इति क, टाप्–સોજા વગેરે દુષ્ટ રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી અવરદા–આસોંદ.

૮. कुष्ठस्य गन्ध इव गन्धो यस्या सा–જેની ગંધ કોઢ રોગના જેવી અથવા કઠ કે ઉપલેટ જેવી હોય છે, તેથી કુષ્ઠગંધિની–આસોંદ.

આસોંદના ગુણો

अश्वगन्धानिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा।
बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिशुक्रला॥

अन्वय–(गुणाध–) अश्वगन्धा बल्या रसायनी तिक्ता कषाया उष्णा (सती) अतिशुक्रला अनिलश्लेष्मश्वित्रशोथक्षयापहा (अस्ति)॥

આસોંદ, બળ આપનારી, રસાયનરૂપ, કડવી, તૂરી, ગરમ તથા વીર્યને અત્યંત વધારનાર હોઈ વાયુ, કફ, શ્વિત્રનામનો કોઢ, સોજા તથા ક્ષયને મટાડે છે. ૧૭૬

કાળીપાટનાં નામો

पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका॥१७७

अन्वय–पाठा अम्बष्ठा अम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका एकाष्ठीला रसा पाठिका वरतिक्तिका प्रोक्ता॥

પાઠા,[1] અંબષ્ઠા,[2] અંબષ્ઠકી,[3] પ્રાચીના,[4] પાપચેલિકા,[5] એકાષ્ઠીલા,[6] રસા,[7] પાઠિકા[8] અને વરતિક્તિકા[9] એટલાં કાળીપાટનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૭

૧. पठ्यते–स्पष्टमुच्यते या विषादिनाशकगुणा वैद्यै, पठ व्यक्तायां वाचि, घञ्–જેને વૈદ્યો ઝેર વગેરેનો નાશ કરનારગુણવાળી સ્પષ્ટ જાહેર કરે છે, તેથી પાઠા–

કાળીપાટ.

૨. अम्बा–माता इव तिष्ठति शूलादिरोगिणां तद्रोगनिवारणद्वारा रक्षकत्वात्, स्थाधातोः 'सुपि स्थ.' इति क, 'अम्बाम्ब॰' इति षत्वम्, 'ङ्याप्रोरि'ति ह्रस्वः, टाप्–શૂળ આદિ રોગવાળાઓના તે તે રોગો દૂર કરી માતાની પેઠે તેઓનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી અમ્બષ્ઠા–કાળીપાટ.

૩. अम्बाय–चिकित्सकशब्दाय–तत्प्रख्यापनार्थं तिष्ठति–अभिप्रैति इति–अम्बष्ठ –वैद्यः, स्था धातोः 'सुपि स्थः' इति क, तत तम् अम्बष्ठं कायति–आह्वानार्थमाह्वयति रोगिणां हूने–शब्दे 'आतोऽनुपसर्गे' इति क, गौरादित्वाद् ङीप्–પોતાના વૈદ્ય નામને પ્રખ્યાત કરવા જે તૈયાર રહે છે, એવા વૈદ્યને રોગીઓના રોગ મટાડવા પોતાને ગ્રહણ કરવા જે બોલાવે છે, તેથી અમ્બષ્ઠકી–કાળીપાટ.

૪. प्राचि भवा–'विभाषाऽञ्चेः' इति ख, टाप्–પૂર્વદેશમાં જે થાય છે, તેથી પ્રાચીના–કાળીપાટ.

૫. पापे–रोगिणि चलति, चल विलसने, पचादौ 'चेलट्' इति निपातनाद् टित्त्वात् ङीप्, यद्वा पुनः पुनः अतिशयेन वा पचति–इति पचेर्यङ्लुगन्तात् अचि–पापचि इति पापच –वायुः, तम् ईरयति–कम्पयति–इति 'कर्मण्यण्,' अण्णन्तत्वाद् ङीप्, ततः स्वार्थे कन्, टाप्–જે રોગીમાં તેના રોગ દૂર કરવા વિલાસ કરે છે અથવા વાયુનો ખાસ નાશ કરે છે, તેથી પાપચેલિકા–કાળીપાટ.

૬. एकम् अस्थि इव–तद्वत् कठिन काण्डं लाति–'आतोऽनुपसर्गे' इति क, सुषामादित्वात् षत्व दीर्घश्च, टाप्–એક હાડકાં જેવા કઠણ ડાળાને જે સ્વીકારે છે, તેથી એકાષ્ઠીલા–કાળીપાટ.

૭. रस्यते–आस्वाद्यते दाहादिरोगशमनार्थं रोगिभिः, रस आस्वादने, कर्मणि घञ्, टाप्–દાહ આદિ રોગ દૂર કરવા રોગીઓ જેનો સ્વાદ લે છે, તેથી રસા–કાળીપાટ.

૮. पाठा एव पाठिका–स्वार्थे कन्, टाप् ह्रस्वं च–જે પાઠા કહેવાય છે, તે જ પાઠિકા–કાળીપાટ.

૯. वरा चासौ तिक्ता च, तत स्वार्थे कन्, टाप् इत्वं च–જે અતિશય ઉત્તમ કડવાશ ધારણ કરે છે, તેથી વરતિક્તિકા–કાળીપાટ.

કાળીપાટના ગુણો

पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरी लघुः।
हन्ति शूलज्वरच्छर्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः।
दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगरव्रणान् ॥ १७८ ॥

अन्वय –पाठा उष्णा कटुका तीक्ष्णा लघुः (सती) वातश्लेष्महरी शूलज्वरच्छर्दिकुष्ठातीसारहृद्रुजः दाहकण्डूविषश्वासकृमिगुल्मगरव्रणान् हन्ति ॥

કાળીપાટ ગરમ, તીખી, તીક્ષ્ણ તથા હલકી હોઈ વાયુ, કફ, શૂળ, તાવ, ઊલટી, કોઢ, અતીસાર, હૃદયના રોગ, દાહ, ચળ, ઝેર, શ્વાસ, કૃમિ, ગોળો અને ઝેરી વ્રણને મટાડે છે. ૧૭૮

ધોળા નસોતરનાં નામો

श्वेता त्रिवृता भण्डी स्यात्त्रिवृच्च त्रिपुटापि च।
सर्वानुभूतिः सरला निशाता रेचनीति च ॥१७९॥

अन्वयः–श्वेता त्रिवृता भण्डी त्रिवृत् त्रिपुटा अपि च सर्वानुभूतिः सरला निशाता च रेचनी इति स्यात् ॥

શ્વેતા,[1] ત્રિવૃતા,[2] ભંડી,[3] ત્રિવૃત,[4] ત્રિપુટા,[5] સર્વાનુભૂતિ,[6] સરલા,[7] નિશાતા[8] અને રેચની[9] એટલાં ધોળા નસોતરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૯

૧. श्वेतः वर्णः अस्ति अस्याः, 'अर्शआद्यच्'–જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શ્વેતા–ધોળું નસોતર.

૨. त्रिभि. अवयवैः वृता–ત્રણ અવયવોથી જે વીંટાયેલ હોય છે, તેથી ત્રિવૃતા–ધોળું નસોતર.

૩. भण्ड्यते–परिभाष्यते उष्णत्वादिगुणान्–भडि परिभाषणे अच्–गौरादि.–ઉષ્ણતા વગેરે ગુણોને જે જણાવે છે, તેથી ભંડી–ધોળું નસોતર.

૪. त्रीन् अवयवान् वृणोति, वृञ् वरणे–क्विप्–જે ત્રણ અવયવોને સ્વીકારે છે, તેથી ત્રિવૃત–ધોળું નસોતર.

૫. त्रयः पुटा यस्याः सा–જેને ત્રણ પડ હોય છે, તેથી ત્રિપુટા–ધોળું નસોતર.

૬. सर्वा अनुभूतयः अस्याम्, सर्वैर्वा अनुभूयते रेचकतया–आधारे कर्मणि वा क्तिन्–સર્વ અનુભવો જેમાં રહેલા છે અથવા સર્વ લોકો જેને રેચક તરીકે અનુભવે છે, તેથી સર્વાનુભૂતિ–ધોળું નસોતર.

૭. सरति–गच्छति उष्णत्वादिगुणान्–ઉષ્ણતા વગેરે ગુણોને જે પામે છે, તેથી સરલા–ધોળું નસોતર.

૮. नितरां श्यति–तनूकरोति पित्तज्वरादिदुःखम्, शो तनूकरणे–बाहुलकात् तन् (उणा॰ ३–८५) तत. टाप्–જે પિત્તજ્વર આદિ રોગના દુઃખને અત્યંત [illegible] કરે છે, તેથી નિશાતા–ધોળું નસોતર.

૯. रेचयति–रिचिर् विरेचने–ल्युट्, टित्त्वाद् ङीप्–જે રેચ કરાવે છે, તેથી રેચની–ધોળું નસોતર.

ધોળા નસોતરના ગુણો

श्वेता त्रिवृद्रेचनी स्यात्स्वादुरुष्णा समीरहृत्।
रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा ॥ १८० ॥

अन्वयः–श्वेता त्रिवृत् रेचनी स्वादुः उष्णा समीर-

हृत् रूक्षा (सती) पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा स्यात् ॥

ધોળું નસોતર રેચક, મધુર, ગરમ અને રૂક્ષ હોઈ વાયુ, પિત્તનો તાવ, કફ, પિત્ત, સોજા તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૧૮૦

કાળા નસોતરનાં નામો

त्रिवृत् श्यामार्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका ।
मसूरविदला कालकेशिका कालमेषिका ॥ १८१ ॥

अन्वय–श्यामा त्रिवृत् अर्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुषेणिका मसूरविदला कालकेशिका कालमेषिका (इति नामभिः कथ्यते) ॥

શ્યામત્રિવૃત્,[1] અર્ધચંદ્રા,[2] પાલિંદી,[3] સુષેણિકા,[4] મસૂરવિદલા,[5] કાલકેશિકા[6] અને કાલમેષિકા,[7] એટલાં કાળા નસોતરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૧

૧. श्यामः वर्णः अस्ति अस्याः, श्यामा चासौ त्रिवृत्–જેનો રંગ કાળો હોય છે, તે શ્યામત્રિવૃત્–કાળું નસોતર.

૨. अर्धः चन्द्रः यस्याः ङ्यापोर्दल्योः–टाप्–જેની બન્ને દાળનો આકાર અર્ધચંદ્ર જેવો હોય છે, તેથી અર્ધચંદ્રા–કાળું નસોતર.

૩. पालयति–रक्षति पित्तज्वरादिरोगिणम्, पाल रक्षणे–बाहुलकात् किन्दच्, गौरादिः–પિત્તજ્વર આદિ રોગવાળાનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી પાલિન્દી–કાળું નસોતર.

૪. शुष्ठु सेनया–गुणरूपया याति, सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश०' इति णिच्, पचाद्यच्, 'एति सह्याश्यमाना' इति षत्वम्, स्वार्थे कन्, टाप्, इत्वं च–પોતાના ગુણોરૂપી ઉત્તમ સેના સાથે જે કામ કરે છે, તેથી સુષેણિકા–કાળું નસોતર.

૫. मसूरवत् विदलं यस्याः सा, टाप्–જેની દાળ મસૂરના જેવી હોય છે, તેથી મસૂરવિદલા–કાળું નસોતર.

૬. काल केश इव पत्रादि यस्याः सा, कालकेशी, स्वाङ्गत्वाद् ङीष्, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, 'ङ्यापोः' इति ह्रस्वः–જેનાં પાંદડાં વગેરે કાળા હોય છે, તેથી કાલકેશિકા–કાળું નસોતર.

૭. कालं मिषति–स्पर्धते तीव्रविरेचनीत्वात्, मिष स्पर्धायाम्–'कर्मण्यण्', अण्णन्तत्वाद् ङीप्, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, ह्रस्वश्च–તીવ્ર રેચને લગાડતી હોવાથી કાળ સાથે સ્પર્ધા કરતી કાળ જેવી છે, તેથી કાલમેષિકા–કાળું નસોતર.

કાળા નસોતરના ગુણો

श्यामा त्रिवृत्ततो हीनगुणा तीव्रविरेचनी ।
मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी ॥ १८२ ॥

अन्वयः–श्यामा त्रिवृत् ततः हीनगुणा तीव्रविरेचनी मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी (अस्ति) ॥

કાળું નસોતર ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે, બહુ જ રેચક છે અને મૂર્છા, દાહ, મદ, ભ્રમ તથા કંઠનું ઘસાવું કરે છે. ૧૮૨

નાના નેપાળાનાં ઝાડનાં નામો

लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्ण्यपि ।
तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।
वाराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः ॥ १८३ ॥

अन्वय.–लघुदन्ती च विशल्या अपि च उदुम्बरपर्णी तथा च एरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया वाराहाङ्गी निकुम्भः च मकूलकः कथिता ॥

લઘુદંતી,[1] વિશલ્યા,[2] ઉદુંબરપર્ણી,[3] એરંડફલા,[4] શીઘ્રા,[5] શ્યેનઘંટા,[6] ઘુણપ્રિયા,[7] વારાહાંગી,[8] નિકુંભ[9] અને મકૂલક[10] એટલાં નાના નેપાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૩

૧. दाम्यति गुदाङ्कुरादीन्, दम्यन्ते वा कुष्ठादयः अनया इति दन्ती, दमु उपशमे–'हसिमृ०' (उणा० ३, ८६) इति तन्, जातित्वाद् ङीष्, लघ्वी चासौ दन्ती–लघुदन्ती–જે ગુદાના રોગ તથા કોઢ વગેરેને મટાડે છે, તે દંતી–નેપાળો; તે નાનો લઘુદંતી કહેવાય છે.

૨. विगतं भवति शल्यम्–अश्मशूलाशोंऽऽदि यस्याः–જેનાથી પથરી, શૂળ અથવા અરશ વગેરેનાં દુઃખ પણ મટે છે, તેથી વિશલ્યા–નાનો નેપાળો.

૩. उदुम्बरस्य पर्णानि इव पर्णानि सन्ति यस्याः–જેના પાંદડાં ઉંબરાના પાન જેવા હોય છે, તેથી ઉદુંબરપર્ણી–નાનો નેપાળો.

૪. एरण्डस्य इव फलानि यस्याः–જેનાં ફળ એરંડાના ફળ જેવાં હોય છે, તેથી એરંડફલા–નાનો નેપાળો.

૫. शीघ्रं रेचकत्वम् अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्–જે જલદી રેચ લગાડે છે, તેથી શીઘ્રા–નાનો નેપાળો.

૬. श्यायते–गच्छति शीघ्रं रेचकत्वगुणं, श्यैङ् गतौ–'श्यास्त्या०' इति (उणा. २–४६) इनच्, ङीतान् 'वर्णादनुदात्तात्' इति ङीष् नश्च, श्येनी घण्टा इव श्येनघण्टा–જે જલદી રેચક ગુણ ધરાવતી હોવાથી જાણે ઘંટડી હોય, તેમ રોગીને તરત રેચની

સૂચના કરે છે, તેથી શ્યેનઘંટા–નાનો નેપાળો.

૭. घुणाख्यकाष्ठभक्षककीटस्य प्रिया–ઘુણ નામના લક્કડકૂટ કીડાને જે પ્રિય હોય છે, તેથી ઘુણપ્રિયા–નાનો નેપાળો.

૮. वराहस्य इव वाराहम् अङ्गम्, वाराहमिव अङ्गं यस्याः सा–જેનું અંગ ભૂંડના જેવું હોય છે, તેથી વારાહાંગી–નાનો નેપાળો.

૯. कु–भूमिं बिभर्ति, कण्ड्वकुष्ठादिरोगनिवारणेन, डुभृञ् धातोः 'मृगु०' इति (२, ३, ४६) सूत्रेण खन् प्रत्ययः, स च डित्, नियतं चासौ कुम्भः निकुम्भः–જે કોઢ, ચેળ વગેરેને મટાડી અવશ્ય નવી ચામડી લાવે છે, તેથી નિકુંભ–નાનો નેપાળો.

૧૦. मकूले–मण्डयति शरीरं कुष्ठकण्ड्वादिरोगनिवारणद्वारा, मकि मण्डने–'विज्ञादूलच्' (उणा० ४–१०), ततः स्वार्थे कन्, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वाद नुम्–જે કોઢ, ચેળ તથા લોહીવિકાર મટાડી શરીરને શોભીતુ કરે છે, તેથી મકૂલક–નાનો નેપાળો.

મોટા નેપાળાના ઝાડનાં નામો

द्रवन्ती शाम्बरी चित्रा प्रत्यक्‌पर्ण्याखुकर्ण्यपि ।
चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी सुतश्रेण्याखुपर्ण्यपि ॥१८४

अन्वय –(सा बृहद्दन्ती) द्रवन्ती शाम्बरी चित्रा प्रत्यक्‌पर्णी आखुकर्णी अपि चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी सुतश्रेणी आखुपर्णी अपि (कथिता) ॥

દ્રવંતી,[1] શાંબરી,[2] ચિત્રા,[3] પ્રત્યક્‌પર્ણી,[4] આખુકર્ણી,[5] ચિત્રોપચિત્રા,[6] ન્યગ્રોધી,[7] સુતશ્રેણી[8] અને આખુપર્ણી[9] એટલાં મોટા નેપાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૮૪

૧. द्रवति–गच्छति रेचकत्वादिगुणान्, द्रु गतौ–शतन्तात् ङीप्–જે રેચકપણું વગેરે ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી દ્રવંતી–મોટો નેપાળો.

૨. शं कृणोति दाहादिवारणेन, वृञ् वरणे 'शमि धातोः' इत्यच्, गौरादि, स्वार्थेऽण् च–જે દાહ વગેરેને મટાડી સુખ આપે છે, તેથી શાંબરી–મોટો નેપાળો.

૩. चित्रं रूपम् अस्ति अस्या–अर्शआद्यच्, टाप्–જેનું રૂપ અદ્ભુત અથવા રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્રા–મોટો નેપાળો.

૪. प्रत्यञ्चि मूषिककर्णाकाराणि पत्राणि यस्या, 'पाककर्णे'ति ङीप्–જેનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન જેવાં હોઈ પશ્ચિમ બાજુ હોય છે, તેથી પ્રત્યક્‌પર્ણી–મોટો નેપાળો.

૫. आखो–मूषिकायाः कर्णाकाराणि पत्राणि यस्या सा–ઉંદરડીના કાન જેવાં જેના પાંદડાં હોય છે, તેથી આખુકર્ણી–મોટો નેપાળો.

૬. उपगता चित्रम् उपचित्रा, चित्रा चासौ उपचित्रा च चित्रोपचित्रा–રંગબેરંગીપણાને પામેલો અને અદ્ભુત ગુણોવાળો હોવાથી ચિત્રોપચિત્રા–મોટો નેપાળો.

૭. न्यक् रुणद्धि बहुमूलत्वात्, अच्, गौरादिः, यद्वा न्यक् रुणद्धि, कर्मण्यण्–ઘણાં મૂળિયાંવાળો હોવાથી નીચેનો ભાગ રોકે છે, તેથી ન્યગ્રોધી–મોટો નેપાળો.

૮. सुतानां–फलानां मूलानां च श्रेणी यस्याः सा–ફળો તથા મૂળિયાંની પંક્તિ જેને હોય છે, તેથી સુતશ્રેણી–મોટો નેપાળો.

૯. आखोः कर्णसदृशं पर्णं यस्याः सा, 'पाककर्णे'ति ङीप्–ઉંદરડીના કાન જેવાં જેને પાન હોય છે, તેથી આખુપર્ણી–મોટો નેપાળો.

બન્ને નેપાળાના ગુણો

दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् ।
गुदाङ्कुरास्मशूलार्शःकण्डुकुष्ठविदाहनुत् ।
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रमीन् ॥१८५

अन्वय –दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनं तीक्ष्णोष्णं (सत्) गुदाङ्कुराश्मशूलार्शः कण्डुकुष्ठविदाहनुत् (अस्ति, तथा) पित्तास्रकफशोथोदरक्रमीन् हन्ति ॥

બંને નેપાળા રેચક, પાકમાં તથા રસમાં તીખા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ ગુદાનો રોગ, પથરી, શૂળ, અરશ, ચળ, કોઢ, દાહ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્તરોગ, કફ, સોજા, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૧૮૫

નાના નેપાળાના બીજનું નામ તથા ગુણો

क्षुद्रदन्तीफलं तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।
शीतलं सृष्टविण्मूत्रं गरशोथकफापहम् ॥ १८६॥

अन्वय –क्षुद्रदन्तीफलं तु रसपाकयो मधुरं शीतलं सृष्टविण्मूत्रं गरशोथकफापहं स्यात् ॥

નાના નેપાળાનું બીજ ક્ષુદ્રદંતીફળ[1] કહેવાય છે; એ બીજ રસ તથા પાકમાં મધુર, ટાઢું, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને કાઢનાર અને ઝેર, સોજા તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૮૬

૧. क्षुद्रा चासौ दन्ती क्षुद्रदन्ती, क्षुद्रदन्त्या फलम्–નાના નેપાળાનું ફળ તે ક્ષુદ્રદંતીફળ કહેવાય છે.

મોટા નેપાળાના બીજનાં નામો તથા ગુણો

जयपालो दन्तीबीजं विख्यातं तिन्तिलीफलम् ।
जयपालो गुरुः स्निग्धो रेची पित्तकफापहः ॥१८७॥

अन्वय-(वृहद्द ताफल) जयपाल दन्तोबीज तिन्तिलीफल विख्यात, जयपाल गुरु स्निग्ध रेची पित्तकफापह (अस्ति)॥

જયપાલ,[1] દંતીબીજ[2] અને તિન્તિલીફલ[3] એટલા મોટા નેપાળાના બીજના સંસ્કૃત નામો પ્રખ્યાત છે, એ બીજ ભારે, સ્નિગ્ધ અને રેચક હોઈ પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે ૧૮૭

૧ रोगाणाम् उपरि ऊर्ध्व जय पालयति-रक्षति पुनरुत्पत्तिवारणात्, पाल रक्षण-कर्मण्यण्-રોગો ઉપર મેળવેલા જયને ફરી તેને નહિ ઉત્પન્ન થવા દઈ જાળવી રાખે છે, તેથી જયપાલ-મોટા નેપાળાનું બી

૨ दन्त्या बीज-દંતીબીજ-મોટા નેપાળાનું બી

૩ तिन्तिल्या फलमिव आकृत्या-આકારમાં આમલીના ફલ જેવું હોવાથી તિન્તિલીફલ-મોટા નેપાળાનું બી

બે જાતની ઇંદ્રવારુણીના નામો

ऐन्द्री इन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी।
वारुणी च परा प्रोक्ता सा विशाला महाफला।
श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगेर्वारुर्मृगादनी ॥१८८

अन्वय-ऐन्द्री इन्द्रवारुणी चित्रा च गवाक्षी गवादनी (इति प्रथमाया नामानि) परा अपि सा वारुणी विशाला महाफला श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगर्वारु मृगादनी उक्ता॥

ઐંદ્રી,[1] ઇંદ્રવારુણી,[2] ચિત્રા,[3] ગવાક્ષી[4] અને ગવાદની[5] એટલા પહેલી ઇંદ્રવારુણી*ના સંસ્કૃત નામો છે, તેમ જ વારુણી,[1] વિશાલા,[2] મહાફલા,[3] શ્વેતપુષ્પા,[4] મૃગાક્ષી[5] મૃગેર્વારુ[6] અને મૃગાદની[7] એટલા ધોળા ફૂલવાળી બીજી ઇંદ્રવારુણીના સંસ્કૃત નામો કહ્યા છે ૧૮૮

૧ इन्द्रस्य इय प्रिया-ऐन्द्रा-इदमर्थे अण्-अण्णन्तत्वाद् ङीप्-ઇંદ્રને જે પ્રિય હોય છે, તેથી ઐન્દ્રી-ઇંદ્રવારુણી-પહેલી ઇંદ્રામણી

૨ इन्द्र वारयति दवतारूपेण वृञ् वरण-' कृवृदा रि० ' इति (उणा० ३, ५३) बाहुलकाद् व्यन्तादप्युनन्, णत्व, जातिवाद् ङीष्-ઇંદ્રને પોતાના દેવરૂપે જે સ્વીકારે છે તેથી ઇંદ્રવારુણી-પહેલી ઇંદ્રામણી

૩ चिनोति-तिक्तादिगुणान्-चिञ् चयन अमि चि० ' इति (उणा ४-१६४) क्त्र प्रत्यय, टाप्-કડવાશ વગેરે ગુણોને જે ગ્રહણ કરે છે તેથી ચિત્રા પહેલી ઇંદ્રામણી

૪ गा-भूमिम् अश्नाति-व्याप्नोति अशू व्याप्तौ कर्मण्यण् अण्णन्तत्वाद् ङीप्-પૃથ્વી પર જે વ્યાપે છે-પથરાય છે તેથી ગવાક્ષી-પહેલી ઇંદ્રામણી

૫ गोभि अद्यत-भक्ष्यते अद भक्षण, कर्मणि ल्युट्, टित्वाद् ङीप्-ગાયો જેને ખાય છે તેથી ગવાદની-પહેલી ઇંદ્રામણી

૧ वरुणस्य इय प्रिया, इदमर्थे अण्-વરુણદેવને જે પ્રિય હોય છે, તેથી વારુણી-બીજી ઇંદ્રામણી

૨ विशेषेण शलति-चलति कामलादिरोगानिवार यितु पृथिव्या व्याप्तु वा-विपूर्वकात् शल चलने, इत्यस्मात् 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण' -इत्यनेन ण टाप् यद्वा विशति प्रविशति अत्र वीर्योष्णत्वादिगुणनिवह विश प्रवेशने-' तमिविशिविडि इति (उणा १-११०) कालन् प्रत्यय-કમળો વગેરે રોગોને મટાડવા જે ખાસ કામ કરે છે અને પૃથ્વી પર ફેલાવા માટે જે વધારે વ્યાપે છે તેથી અથવા જેમાં ઉષ્ણવીર્યતા વગેરે ગુણો પ્રવેશ્યા છે તેથી વિશાલા-બીજી ઇંદ્રામણી

૩ महत् फल यस्या सा-જેનું ફળ પહેલી કરતા મોટું હોય છે તેથી મહાફલા-બીજી ઇંદ્રામણી

૪ श्वेतानि पुष्पाणि यस्या-જેના ફૂલ ધોળા હોય છે તેથી શ્વેતપુષ્પા-બીજી ઇંદ્રામણી

૫ मृगान् अश्नाति-व्याप्नोति भक्ष्यरूपेण, अशू व्याप्तौ-कर्मण्यण्-જે મૃગલાઓના ખોરાકરૂપ હોય છે, यद्वा मृगस्य अक्षि इव पुष्प यस्या-અથવા મૃગની આંખ જેવું જેનું ફૂલ હોય છે તેથી મૃગાક્ષી-બીજી ઇંદ્રામણી

૬ मृगप्रिया इर्वारु-कर्कटी-મૃગોને પ્રિય કાકડી રૂપ હોય છે, તેથી મૃગેર્વારુ-બીજી ઇંદ્રામણી

૭ मृगै अद्यत अद भक्षण कर्मणि ल्युट्-મૃગલા જેને ખાય છે તેથી મૃગાદની-બીજી ઇંદ્રામણી

બંને ઇંદ્રવારુણીના ગુણો

गवादनीद्वय तिक्त पाके कटु सर लघु।
वीर्योष्ण कामलापित्तकफप्लीहोदरापहम् ॥१८९॥

* સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોમાં ઇંદ્રામણ કડવું તીખું અને ઘણો જુલાબ લાવનાર વસ્તુ વેલ છે અને પિત્તવિકાર આંતરડાની કબજિયાત તાવ તથા પેટના જીવડાની બીમારીમાં ઉપાય છે તેના મૂળિયાથી જુલાબ લાગે છે અને કમળો કાળ જામાં પાણીનો ભરાવો જલંદર મૂત્રસ્થાનના વ્યાધિ અને મધુપ્રમેહ પર સારી અસર કરે છે

ચરકસંહિતા તથા સુશ્રુતસંહિતામાં આ ફળને વિષનાશક રસાયન અને પિયમાંથી આપવામાં ઉપયોગી ગણેલ છે

श्वासकासापहं कुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रणुत् ।
प्रमेहमूढगर्भामगण्डामयविषापहम् ॥ १९० ॥

अन्वय-गवादिनीद्वय तिक्तं पाके कटु सर लघु वीर्योष्ण (सत्) कामलापित्तकफप्लीहोदरापहं श्वासकासापहं कुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रणुत् प्रमेहमूढगर्भामगण्डामयविषापहम् (अस्ति) ॥

બન્ને ઇંદ્રવારુણી કડવી, પાકમાં તીખી, ઝાડાને પાસેડનારૂ, હલકી અને ઉષ્ણવીર્ય હોઈ કમળો, પિત્ત કફ, બરલનુ દર્દ, પેટના રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કોઢ, ગોળો, ગાંઠ, વ્રણ, પ્રમેહ, ગર્ભનબંધી રોગ, અપકવ ગડરોગ તથા ઝેરને મટાડે છે ૧૮૯,૧૯૦

ગળીનાં નામો તથા ગુણો

नीली तु नीलिनी तूली काला दोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥१९१
क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ।
नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या मोहभ्रमापहा ॥१९२
उष्णा हन्त्युदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् ।
आमवातमुदावर्तं मदं च विषमुद्धतम् ॥ १९३ ॥

अन्वय-नीली तु नीलिनी तूली काला दोला च नीलिका रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका क्लीतका कालकेशी च सा नीलपुष्पा स्मृता (इति नामानि, गुणाश्च-) नीलिनी रेचनी तिक्ता केश्या उष्णा (सती) मोहभ्रमापहा (अस्ति तथा च) उदरप्लीहवातरक्तकफानिलान् आमवातम् उदावर्तं मदं च उद्धतं विषं हन्ति ॥

નીલી,[1] નીલિની,[2] તૂલી,[3] કાલા,[4] દોલા,[5] નીલિકા,[6] રજની,[7] શ્રીફલી,[8] તુત્થા,[9] ગ્રામીણા,[10] મધુપર્ણિકા,[11] ક્લીતકા,[12] કાલકેશી[13] અને નીલપુષ્પા[14] એટલાં ગળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગળી રેચક, કડવી, કેશ માટે સારી અને ગરમ હોઈ મોહ, ભ્રમ, પેટના રોગ, બરલનુ દરદ, વાતરક્ત રોગ, કફ, વાયુ, આમવાયુ, ઉદાવર્ત, મદ અને ભારે ઝેરનો નાશ કરે છે ૧૯૧-૧૯૩

૧ नील वर्ण निष्पादयत्वेन अस्ति अस्या, 'नीलादौषधौ' इति ङीप्-જેમાથી ગળીનો રંગ બને છે, તેથી નીલી-ગળી

૨ नील वर्ण इत्यादि पूर्ववत्-'अत इनि' इति इन्, नान्तत्वाद् ङीप्-અર્થ ઉપર પ્રમાણે નીલિની-ગળી

૩ तूलति-निष्कर्षति-अन्तर्गतं नीलवर्णं बहिर्नि-ष्कासयति, तूल निष्कर्षे-'सर्वधातुभ्य इन्' इत्यौणादिक इन् प्रत्यय, जातित्वाद् ङीप्-જે પોતામા રહેલા નીલ વર્ણને બહાર કાઢે છે, તેથી તૂલી-ગળી

૪. कलयन्त-क्षिपन्त मोहभ्रमादयो यया, कल क्षेपे-घञ्-જેનાથી મોહ, ભ્રમ વગેરે જાય છે, તેથી કાલા-ગળી

૫. दोलयति-उत्क्षिपति उदरादिरोगान्, दुल उत्क्षेपे-पचाद्यच्-જે પેટના રોગ વગેરેને મટાડે છે, તેથી દોલા-ગળી

૬. नीला एव नीलिका-नीलशब्दात् स्वार्थे कन्, टाप्-અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે

૭ रञ्जयति वस्त्रादीन्-ल्युट्-टित्वाद् ङीप्, यद्वा रञ्यते वस्त्रादिरनया-करण ल्युट्-જે વસ્ત્ર વગેરેને રંગી દે છે, અથવા જેનાથી વસ્ત્ર વગેરે રંગાય છે, તેથી રજની-ગળી.

૮ श्रीयुक्त फलमस्ति अस्या, जातित्वाद् 'पाककर्ण'ति ङीप्-જેનુ ફળ શોભાયમાન થાય છે, તેથી શ્રીફલી-ગળી

૯. तुदति-व्यथयति मदविषादीन्, तुद व्यथने-'पातृतुदि' इति (उणा २-७) थक् प्रत्यय, यद्वा तुत्थयति-आवृणाति आमवातमुदावर्तं चापि, तुत्थ आवरणे-पचाद्यच्, टाप्-જે મદ, ઝેર વગેરે મટાડે છે અથવા આમવાયુ તથા ઉદાવર્ત રોગને પણ દાબી દે છે, તેથી તુત્થા-ગળી

૧૦ ग्रामे भवा-'ग्रामाद् यखञौ' इति खञ् प्रत्यय -જે ગામડામા થાય છે, તેથી ગ્રામીણા-ગળી

૧૧ मधुनि पर्णानि यस्या सा 'पाककर्ण'ति ङीप्, स्वार्थे कन्, टाप्, 'उपधायाः' इति ह्रस्वत्वम्-જેના પાંદડાં મીઠાં હોય છે, તેથી મધુપર્ણિકા-ગળી

૧૨ क्लीतक-मद अस्ति अस्या, अर्शआद्यच्, टाप् कपित्वादित्वात् लत्वम्-જેનુ પેયાપણું ઘણુ થાય છે તેથી ક્લીતકા-ગળી

૧૩ काल केश इव पत्रादि यस्या सा-જેના પાંદડાં વગેરે કાળા વાળ જેવા-લગભગ કાળા હોય છે. તેથી કાલકેશી-ગળી

૧૪ नीलानि पुष्पाणि यस्या -જેના ફૂલ પોતાના રંગ જેવા નીલવર્ણા હોય છે, તેથી નીલપુષ્પા-ગળી

શરપંખાનાં નામો તથા ગુણો

शरपुङ्खः प्लीहशत्रुर्नीलीवृक्षाकृतिश्च सः ।
शरपुङ्खो यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहः ।
तिक्तः कषाय. कासास्रश्वासज्वरहरो लघु ॥१९४

अन्वय-शरपुङ्ख प्लीहशत्रु (अस्ति), स च नीली-

वृक्षाकृति (भवति) शरपुङ्ख तिक्त कषाय लघु (सन्) यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापह कासास्रश्वासज्वरहर (अस्ति)॥

શરપુંખ,[1] પ્લીહશત્રુ[2] અને નીલીવૃક્ષાકૃતિ[3] એટલા શરપખાના સંસ્કૃત નામો છે શરપખો કડવો, તૂરો અને હલકો હોઈ જમણા પડખાની ગાંઠ, બરલ, ગોળો, વ્રણ, ઝેર, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, શ્વાસ તથા તાવને મટાડે છે ૧૯૪

૧ शरस्य इव पुङ्खः यस्य स—જેને બાણના મૂળ ભાગમાં રહેલા પુંખ (જેવા મૂળમાં પુંખ) હોય છે તેથી શરપુંખ

૨ प्लीह्न शत्रु—જે બરળરોગનો ખાસ શત્રુ ગણાય છે, તેથી પ્લીહશત્રુ–શરપખો

૩ नीली नामा वृक्ष, तस्य इव आकृतियस्य स—જેની આકૃતિ ગળીના ઝાડ જેવી હોય છે, તેથી નીલીવૃક્ષાકૃતિ–શરપખો

જવાસો અને ધમાસાના નામો તથા ગુણો

यासो यवासो दुस्पर्शो धन्वयास कुनाशक ।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी॥१९५
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया हरविग्रहा ।
यास स्वादु सरस्तिक्तस्तुवर शीतलो लघु ॥१९६
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तास्रकुष्ठकासजित् ।
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहर स्मृत ।
यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधरुक्ता दुरालभा ॥ १९७

अन्वय –यास यवास दुस्पर्श धन्वयास कुनाशक दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी (इति यास नामानि अथ दुरालभानामानि) गान्धारी कच्छुरा अनन्ता कषाया हरविग्रहा (इति अथ द्वयोगुणा –) यास स्वादु सर तिक्त तुवर शीतल लघु (सन्) कफमदोमद भ्रान्तिपित्तास्रकुष्ठकासजित् तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहर स्मृत । यवासस्य गुणै तुल्या दुरालभा बुधै उक्ता ॥

યાસ,[1] યવાસ,[2] દુસ્પર્શ,[3] ધન્વયાસ,[4] અને કુનાશક[5] એટલા જવાસાના સંસ્કૃત નામો છે તેમજ દુરાલભા,[1] દુરાલભા,[2] સમુદ્રાંતા,[3] રોદિની,[4] ગાંધારી,[5] કચ્છુરા,[6] અનંતા,[7] કષાયા[8] અને હરવિગ્રહા[9] એટલા ધમાસાના સંસ્કૃત નામો છે જવાસો મધુર, મળને ખસેડનાર, કડવો, તૂરો, ટાઢો અને હલકો હોઈ કફ, મેદ, મદ, ભ્રમ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, કોઢ, ઉધરસ, તરસ, રતવા, વાતરક્તરોગ ઊલટી તથા તાવને મટાડે છે જવાસામાં જે ગુણો છે, તે જ ધમાસામાં છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે ૧૯૫-૧૯૭

૧ यस्यते इति यास यसु प्रयत्ने, भावे घञ्, यास–प्रयत्न कफमदोमदादिनाशे अस्ति अस्य–अर्श आद्यच्–કફ રોગ મદ આદિનો નાશ કરવા જેનો પ્રયત્ન હોય છે તેથી યાસ–જવાસો

૨ यौति–मिश्राऽमिश्रो भवति योऽन्यै सह, यु मिश्रणाऽमिश्रणे च शतन्यनि० इत्यास प्रत्यय–જે બીજાની સાથે મિશ્ર થાય છે અને મિશ્ર થતો પણ નથી, તેથી યવાસ–જવાસો

૩ दु खेन स्पृश्यते खरस्पर्शत्वात् इति दु स्पर्श, स्पृश आमर्शने–घञ् જે બરછટ હોવાથી જેનો સ્પર્શ કરવો મુશ્કેલ હોય છે તેથી દુસ્પર્શ–જવાસો

૪ धन्वन यास मरुदेशे जायमानत्वात्–નિર્જળ પ્રદેશમાં થતો હોવાથી ધન્વયાસ–જવાસો

૫ कुं भूमि नाशयति स्वमारोपणै, णश अदर्शने–ण्यन्तात् पचाद्यच् तत स्वार्थे कन्–જમીન પર પથરાઈને જમીનને જ દેખાવા દેતો નથી, તેથી કુનાશક–જવાસો

૧ दु खेन आलभ्यते–दुर्लभः प्राप्तौ– ईषद् सु०' इति खल्, आलभनमालम्भ अनिलसार नुम्–જેનો સ્પર્શ મુશ્કેલ હોય છે અથવા જે મળવો મુશ્કેલ હોય છે તેથી દુરાલભા–ધમાસો

૨ દુરાલમ્ભાની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે કેવળ 'નુમ્' આગમ વધારે છે

૩ समुद्र अन्त यस्या सा–સમુદ્ર જેની પાસે

† સંસ્કૃત વૈદ્યકગ્રંથોમાં જવાસાને ઝાડો ખુલાસે લાવનાર, પરસેવો વધારનાર અને કફનો નાશ કરનાર ગણેલ છે, અને જે સરળ નીકળે છે, તે ઉધરસ ઉપર અપાય છે

ચક્રદત્તમાં જવાસાને મળ શુદ્ધ કરનાર મૂત્રલ અને કીટોત્સર્જક ગણેલ છે

સુશ્રુતસંહિતામાં જવાસાને ઉષ્ણશિમ નામથી પણ વતા તેને કફમેદહર, મૂત્રશુદ્ધિકર અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે તેમજ પુસ્તકમાં તેને ગિરિકર્ણિકાના નામથી વખાણ્યો વાતપિત્તશમન વર્ણવેલ છે

ચરકસંહિતામાં તેને સારક ગણેલ છે અને નાના બચ્ચાની ઉધરસ ઉપર હરડે પીપર તથા કાકડાશિંગીના ચૂર્ણમાં મધ અને માખણ સાથે આપવાની ભલામણ કરેલ છે

હોય છે, કેમકે સમુદ્રકિનારે જે ઘણા ઊગે છે, તેથી સમુદ્રાન્તા-ધમાસો.

૪. રોદયતિ સ્પર્શાત્ જન્તુમુત્પાદ્ય, રુદિર્ અશ્રુવિમોચને, ણ્યન્તાત્ લ્યુટ્, ઙીપ્ ચ-પોતાનો સ્પર્શ કરનારને જે ચેળ ઉપજાવી રડાવે છે, તેથી રોદની-ધમાસો.

૫. ગન્ધારદેશે ભવા-ભવાર્થે અણ્, અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્-જે ગંધાર દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગાંધારી-ધમાસો.

૬. કચ્છુ રાતિ સ્પર્શાત્, રા દાને 'આતોઽનુપસર્ગે કઃ' પૃષોદરાદિત્વાત્ હ્રસ્વત્વમ્-જેને સ્પર્શ કરવાથી ચેળ આવે છે, તેથી કચ્છુરા-ધમાસો.

૭. ન વિદ્યતે અન્તઃ યસ્યાઃ સા, સર્વકાલે જાયમાનત્વાત્-જે સર્વકાળે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેથી અનન્તા-ધમાસો.

૮. કષાયઃ રસઃ અસ્તિ અસ્યાઃ-અર્શઆદ્યચ્ જેનો રસ તૂરો હોય છે, તેથી કષાયા-ધમાસો.

૯. હરસ્યેવ વિગ્રહો યસ્યાઃ સા-જેનું શરીર શિવ જેવું વાળું હોય છે, તેથી હરવિગ્રહા-ધમાસો.

બે જાતની ગોરખમુંડીનાં નામો તથા ગુણો.

मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्ता श्रावणी च तपोधना ।
श्रवणाह्वा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षका ॥१९८॥
महाश्रावणिकान्या तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यादव्यथातितपस्विनी ॥ १९९
मुण्डी तिक्ता कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेध्या गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्तिपाण्डुहृत् ॥ २००
श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्तिनुत् ।
महामुण्डी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥ २०१

अन्वय-मुण्डी भिक्षुः अपि च श्रावणी तपोधना श्रवणाह्वा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका प्रोक्ता । अन्या तु सा महाश्रावणिका भूकदम्बिका कदम्बपुष्पिका अव्यथा च अतितपस्विनी स्मृता स्यात् । मुण्डी तिक्ता पाके कटुः वीर्योष्णा मधुरा लघुः मेध्या (सती) गण्डापचीकृच्छ्रकृमियोन्यर्तिपाण्डुनुत् श्लीपदारुच्यपस्मारप्लीहमेदोगुदार्तिहृत् (अस्ति)। महामुण्डी च गुणैः तत्तुल्या महर्षिभिः उक्ता ॥

મુંડી,[1] ભિક્ષુ,[2] શ્રાવણી,[3] તપોધના,[4] શ્રવણાહ્વા,[5] મુંડિતિકા[6] અને શ્રવણશીર્ષકા[7] એટલાં ગોરખમુંડીનાં સંસ્કૃત નામો છે, તેમજ મહાશ્રાવણિકા,[1] ભૂકદંબિકા,[2] કદંબપુષ્પિકા,[3] અવ્યથા[4] અને અતિતપસ્વિની[5] એટલાં મોટી ગોરખમુંડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગોરખમુંડી કડવી, પાકમાં તીખી, ઉષ્ણવીર્ય, મધુર, હલકી અને પવિત્ર હોઈ ગંડમાળા કે ગડગૂમડાં, અપચી નામનો ગંડમાળાની જાતનો એક રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કૃમિ, યોનિની પીડા, પાંડુરોગ, શ્લીપદ કે હાથીપગું નામનો રોગ, અરુચિ, વાઈ, બરલનું દરદ, મેદ તથા ગુદાની પીડાને મટાડનાર છે. તેમજ મોટી ગોરખમુંડીમાં પણ એવા જ ગુણો છે, એમ મહર્ષિઓએ કહ્યું છે. ૧૯૮-૨૦૧

૧. મુણ્ડતિ-ખણ્ડયતિ ગણ્ડાદીન્ રોગાન્, મુડિ ખણ્ડને પચાદ્યચ્, જાતિત્વાદ્ ઙીષ્-જે ગૂમડાં-ગાંઠ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી મુંડી-ગોરખમુંડી.

૨. ભિક્ષતે ઇત્યેવંશીલા-'સનાશંસભિક્ષ ઉઃ'-જે રોગીઓ પ્રત્યે પોતાને સ્વીકારવા માગણી કરે છે, એવા સ્વભાવની છે, તેથી ભિક્ષુ-ગોરખમુંડી.

૩. શ્રવણસ્ય ઇયમ્-ઇદમર્થે અણ્, અણન્તત્વાદ્ ઙીપ્-શ્રવણ નક્ષત્રનું અથવા કાનનું જે આ નામ ધરાવે છે, તેથી શ્રાવણી-ગોરખમુંડી.

૪. રોગિણાં રોગનિવારણરૂપં તપ એવ ધનં યસ્યાઃ સા-રોગીઓના રોગ દૂર કરવારૂપ તપ એ જ જેનું ધન છે, તેથી તપોધના-ગોરખમુંડી.

૫. શ્રવણમ્ આહ્વા યસ્યાઃ સા-જેને શ્રવણ નક્ષત્રથી કહેવાય છે એટલે શ્રવણના જેટલાં નામો છે, તેથી ઓળખાય છે, માટે શ્રવણાહ્વા-ગોરખમુંડી.

૬. મુણ્ડયતે-ખણ્ડયતે [illegible] ગણ્ડાદિરોગિભિઃ વૈદ્યૈર્વા રોગનિવારણાર્થં, મુડિ ખણ્ડને-કર્મણિ ક્ત, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્, ઇત્વં ચ-ગડગૂમડ આદિ રોગવાળા લોકો અથવા વૈદ્યો રોગોને મટાડવા જેને કાપે છે, તેથી મુંડિતિકા.

૭. શ્રવણમ્ ઇવ શીર્ષં યસ્યાઃ સા-'શેષાદ્વિભાષા' ઇતિ કપ્, ટાપ્, ઇત્વં ચ-જેનું માથું અથવા અગ્રભાગ કે ટોચ શ્રવણ એટલે કાન જેવા હોય છે, તેથી શ્રવણશીર્ષિકા-ગોરખમુંડી.

૧. મહતી ચાસૌ શ્રાવણી-મહાશ્રાવણી, તતઃ સ્વાર્થે કન્, 'કેઽણઃ' ઇતિ હ્રસ્વઃ-જે મોટી શ્રાવણીના નામે કહેવાય છે, તે મોટી ગોરખમુંડી.

૨. ભુવિ કદમ્બ ઇવ ભૂકદમ્બ, તતઃ 'સંજ્ઞાયાં કન્' અત ઇત્વં ચ-પૃથ્વી પર જાણે કદંબવૃક્ષ હોય, તેવી જણાય છે તેથી ભૂકદંબિકા-મોટી ગોરખમુંડી.

૩. કદમ્બસ્ય પુષ્પમિવ પુષ્પં યસ્યાઃ સા કદમ્બપુષ્પા, તતઃ સ્વાર્થે કન્, ટાપ્ ઇત્વં ચ-જેનાં ફૂલ કદંબનાં ફૂલ

જેવાં હોય છે, તેથી કદમ્બપુષ્પિકા–મોટી ગોરખમુંડી

૪. न विद्यते यस्या सेवनात् गण्डादिरोगाणां व्यथा–જેના સેવનથી ગૂમડાં વગેરેની પીડા રહેતી નથી, તેથી અવ્યથા–મોટી ગોરખમુંડી.

૫. अतिशयित तप अस्ति अस्या –'अस्मायामेधा०' इति विनि, नान्तत्वाद् ङीप्–જેનું રોગના નિવારણરૂપ તપ અતિશય–ઘણું છે, તેથી અતિતપસ્વિની–મોટી ગોરખમુંડી

અઘેડાનાં નામો

अपामार्गस्तु शिखरी ह्यध शल्यो मयूरक. ।
मर्कटी दुर्ग्रहा चापि किणिही खरमञ्जरी ॥२०२॥

अन्वय –अपामार्ग तु शिखरी अध शल्य मयूरक मर्कटी दुर्ग्रहा किणिही अपि च खरमञ्जरी हि (कथ्यते नामभि ॥)

અપામાર્ગ,[1] શિખરી,[2] અધઃશલ્ય,[3] મયૂરક,[4] મર્કટી,[5] દુર્ગ્રહા,[6] કિણિહી[7] અને ખરમંજરી[8] એટલાં અઘેડાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. आपमृज्यन्ते–विनाश्यन्ते छर्दिप्रभृतयो व्याधयोऽनेन, अपपूर्वकान्मृजू शुद्धौ इत्यस्माद् 'हलश्चे'ति करणे घञ्–निष्ठायामनिट्त्वात् कुत्वम्, 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घ–જેના વડે ઊલટી વગેરે રોગો મટે છે, તેથી અપામાર્ગ, અથવા अपकृष्ट आसमन्तात् मार्गः अस्य–જેનો માર્ગ ચોપાસ હલકો હોય છે–હલકી જમીન પર જે ઊગે છે, તેથી અપામાર્ગ–અઘેડો

૨. शिखरम् उद्भवस्थानम् प्रायेण अस्ति अस्य, 'अत इनि०' इति इन्–જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન લગભગ ઊંચાણવાળી જમીન હોય છે તેથી શિખરી–અઘેડો.

૩. अध शल्य यस्य स –જેને નીચેના ભાગમાં કાંટા હોય છે, તેથી અધઃશલ્ય–અઘેડો

૪ मयूरस्य प्रतिकृति इव–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–મોરપક્ષીની જાણે નકલ અથવા પ્રતિમા હોય તેવો હોય છે, તેથી મયૂરક–અઘેડો

૫ मर्कति–गच्छति तीक्ष्णत्वादिगुणान्, मर्क गतौ–सौत्र, 'शकादिभ्योऽटन्' गौरादि –જે તીક્ષ્ણતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી મર્કટી–અઘેડો.

૬ दु खेन गृह्यत अध शल्यत्वात्, दुष्पूर्वकाद् ग्रह उपादाने इत्यस्मात् 'ईषद्दु०' इत्यनेन कर्मणि खल्–જેને નીચેના ભાગમાં કાંટા હોય છે, તેથી જેને ગ્રહણ કરવો મુશ્કેલ હોય છે, માટે દુર્ગ્રહા–અઘેડો.

૭. किणिन –व्रणान् हन्ति–'अन्यभ्योऽपि.' इति ड, यद्वा किणिनो–व्रणान् जिहीते–ओहाङ्गतौ, 'आतोऽनुपसर्गे क' गौरादि –જે વ્રણ, ગૂમડાં વગેરેનો નાશ કરે છે–મટાડે છે, તેથી કિણિહી–અઘેડો

૮. खरा मञ्जरी यस्या –જેની માંજર ખરસચડી અથવા કઠોર હોય છે, તેથી ખરમંજરી–અઘેડો

અઘેડાના ગુણો

अपामार्गः सरस्तीक्ष्णो दीपनस्तिक्तकः कटुः ।
पाचनो रोचनश्छर्दिकफमेदोऽनिलापहः ।
निहन्ति हृद्रुजाध्मानार्शः कण्डूशूलोदरापचीः ॥२०३

अन्वय –अपामार्ग सर तीक्ष्ण दीपन तिक्तक कटु पाचन रोचन (सन्) छर्दिकफमेदोऽनिलापहः (अस्ति, तथा च) हृद्रुजाध्मानार्शः कण्डूशूलोदरापची निहन्ति ॥

અઘેડો મળને ખસેડનાર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કડવો, તીખો, પાચક અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ ઊલટી, કફ, મેદ, વાયુ, હૃદયના રોગ, આફરો, અરશ, ચળ, શૂળ, પેટના રોગ તથા અપચી નામની ગંડમાળની જાતની ગાંઠોને મટાડનાર છે. ૨૦૩

રાતા અઘેડાનાં નામો

रक्तोन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यकपर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥२०४

अन्वय –रक्त वशिर वृत्तफल धामार्गव अपि च प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कपिपिप्पली कथिता ॥

વશિર,[1] વૃત્તફલ,[2] ધામાર્ગવ,[3] પ્રત્યક્પર્ણી,[4] કેશપર્ણી[5] અને કપિપિપ્પલી[6] એટલા રાતા અઘેડાના સંસ્કૃત નામો છે. ૨૦૪

૧. उश्यत–इष्यते वातविष्टम्भघ्नत्वादिगुणैः, वश कान्तौ, बाहुलकात् इरन्–उणादि –વાયુને રોકનારપણું આદિ ગુણરાગો હોવાથી તે તે રોગો દૂર કરવા જેને ઇચ્છવામાં આવે છે, તેથી વશિર–રાતો અઘેડો

૨. वृत्त फल यस्य स –જેનું ફળ ગોળાકાર હોય છે, તેથી વૃત્તફલ–રાતો અઘેડો

૩. धाम्न अर्ग –मार्ग धामार्ग, धामार्ग याति–गच्छति दीपनत्वात्, वा धातो 'आतोऽनुपसर्गे' इति क –જે દીપન તથા પાચન હોવાથી તેજના માર્ગે જાય છે–જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી ધામાર્ગવ–રાતો અઘેડો

૪ प्रत्यञ्चि पर्णानि यस्या सा–'पाककर्णे'ति ङीप्–જેનાં પાંદડાં પશ્ચિમ તરફ જતાં હોય છે, તેથી પ્રત્યક્પર્ણી–રાતો અઘેડો

૫. कपिकेशसदृशकेशयुक्तानि पर्णानि यस्य, पूर्ववत् ङीप्–જેનાં પાંદડાં વાંદરાના વાળ જેવી રૂંવાટીવાળાં હોય છે, તેથી કેશપર્ણી–રાતો અઘેડો. આવા જ

આશયથી અમરકોશમાં 'કીશપર્ણી' એવું નામ લખ્યું છે.

૬. કપિવર્ણા રક્તા પિપ્પલી કપિ-લાલ મોઢાવાળા માંકડાના રંગની-રાતી જાણે પીપર હોય તેવો હોવાથી કપિપિપ્પલી-રાતો અઘેડો.

રાતા અઘેડાના ગુણો

अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफवृद्धिमः ।
रूक्षः पूर्वगुणैर्न्यूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥२०५॥

अन्वय-अरुणः अपामार्गः वातविष्टम्भी कफवृद्धिमः रूक्षः (सन्) गुणवेदिभिः पूर्वगुणैः न्यूनः कथितः ॥

રાતો અઘેડો વાયુને રોકનાર, કફ કરનાર, ટાઢો, રૂક્ષ અને પહેલા અઘેડાથી ઓછા ગુણવાળો છે, એમ ગુણ જાણનારાઓએ કહ્યું છે.

રાતા અઘેડાના બીજના ગુણો

अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्जरम् ।
विष्टम्भि वातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥२०६॥

अन्वय-अपामार्गफलं रसे स्वादु पाके च दुर्जरं विष्टम्भि वातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् (अस्ति) ॥

અઘેડાનું બીજ રસમાં મધુર, પાકમાં ગાઢ પચે એવું, ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર અને રૂક્ષ હોઈ લોહી તથા પિત્તને સાફ કરનાર છે તથા રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર પણ છે. ૨૦૬

એખરાનાં નામો

कोकिलाक्षस्तु काकेक्षुरिक्षुरः क्षुरकः क्षुरः ।
भिक्षुः काण्डेक्षुरप्युक्त इक्षुगन्धेक्षुवालिका ॥२०७॥

अन्वय-कोकिलाक्षः काकेक्षुः इक्षुरः क्षुरकः क्षुरः भिक्षुः काण्डेक्षुः इक्षुगन्धा इक्षुवालिका अपि उक्तः ॥

કોકિલાક્ષ,[1] કાકેક્ષુ,[2] ઇક્ષુર,[3] ક્ષુરક,[4] ક્ષુર,[5] ભિક્ષુ,[6] કાંડેક્ષુ,[7] ઇક્ષુગંધા[8] અને ઇક્ષુવાલિકા[9] એટલાં એખરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૦૭

૧. कोकिलस्येव अक्षि यस्य, कोकिलशब्दस्य कोकिलाक्षिमादृश्येन लाक्षणिकत्वम् 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यच् समासान्तः-જેને કોયલ જેવી આંખ હોય છે, તેથી કોકિલાક્ષ-એખરો.

૨. काकस्य इक्षुरिव तत्प्रियत्वात्-કાગડાની જાણે શેલડી હોય તેમ તેઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કાકેક્ષુ-એખરો.

૩. इक्षुमदृश गन्धं राति-'आताऽनुपसर्गे' इति कः-જેની ગંધ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇક્ષુર-એખરો.

૪. क्षुरतुल्यत्वात् क्षुर इव वातामप्रमूर्तीनां छेदक-छेदनद्रव्यत्वः, स्वार्थे कन्-વાયુ સંબંધી આમ વગેરેને કાપનાર દ્રવ્યરૂપે હોવાથી તેઓને છેદવા જાણે અસ્ત્રો હોય તેવો છે. તેથી ક્ષુરક-એખરો.

૫. क्षुरति-छिनत्ति वातामादिरोगान्, क्षुर छेदने-'इगुपधे'ति कः क्षुर इवेति क्षुरः-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૬. भिक्षते इत्येवंशील स्वरीरगुणलाभाभिलिप्सून्-'सनाशंसभिक्ष उः'-પોતાના ગુણનો લાભ લેવા ઇચ્છનારાઓની જે માગણી કરે છે, એના સ્વભાવનો હોવાથી ભિક્ષુ-એખરો.

૭. काण्डैः इक्षुरिव-ગાંઠોઓ વડે જાણે શેલડી હોય તેવો લાગે છે, તેથી કાંડેક્ષુ-એખરો.

૮. इक्षोरिव गन्धो यस्याः-જેની ગંધ શેલડીના જેવી હોય છે, તેથી ઇક્ષુગંધા-એખરો.

૯. इक्षोरिव माधुर्येण, स्वार्थे कन्, टाप् इत्वं च-શેલડીની જાણે મીઠાશ હોય તેમ તેના જેવા મધુર ગુણવાળો છે, તેથી ઇક્ષુવાલિકા-એખરો.

એખરાના ગુણો

क्षुरकः शीतलो वृष्यः स्वाद्वम्लः पित्तलस्तथा ।
तिक्तो वातामशोथाश्मतृष्णादृष्ट्यनिलास्रजित् ॥

अन्वय-क्षुरकः शीतः वृष्यः स्वादुः अम्लः पित्तलः तथा तिक्तः (सन्) वातामशोथाश्मतृष्णादृष्ट्यनिलास्रजित् (अस्ति) ॥

એખરો ટાઢો, વીર્યને વધારનાર, મધુર, ખાટો, પિત્તકર્તા, અને કડવો હોઈ વાયુ સંબંધી આમ, સોજા, પથરી, તરશ, નેત્રના રોગ, વાયુ તથા લોહીનો બગાડ અને વાતરક્ત-રોગને મટાડે છે.

હાડસાંકળ અથવા હારમીંગારનાં નામો-ગુણો

अस्थिमानस्थिसंहारी वज्राङ्गी चास्थिशृङ्खला ।
अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् ॥
उष्णः सरः कृमिघ्नश्च दुर्नामघ्नोऽक्षिरोगजित् ।
रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः ॥

अन्वय-अस्थिमान् अस्थिसंहारी वज्राङ्गी च अस्थिशृङ्खला च अस्थिसंहारकः प्रोक्तः (विद्वद्भिः, स च) अस्थियुक् उष्णः सरः रूक्षः स्वादुः लघुः वृष्यः पाचनः पित्तलः (सन्) वातश्लेष्महरः कृमिघ्नः च दुर्नामघ्नः अक्षिरोगजित् स्मृतः ॥

અસ્થિમાન,[1] અસ્થિસંહારી,[2] વજ્રાંગી[3] અને અસ્થિશૃંખલા[4] એટલાં હાડસાંકળનાં સંસ્કૃત નામો છે. હાડસાંકળ હાડકાંને જોડનાર,

ગરમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, મધુર, હલકી, વીર્યને વધારનાર, પાચન અને પિત્ત કરનાર હોઈ વાયુ, કફ, કૃમિ, અરશ તથા નેત્રના રોગને મટાડે છે. ૨૦૯,૨૧૦

૧. ग्रन्थय सन्ति अस्य-मतुप्-જેને ગાંઠો હોય છે, તેથી ગ્રંથિમાન્-હાડસાકળ.

૨. अस्थीनि संहरति-सयोजयति इत्येवंशील - 'सुप्यजातौ॰' इति णिनि -જે હાડકાને સાંધી દે એવા સ્વભાવની છે, તેથી અસ્થિસંહારી-હાડસાકળ

૩ वज्रमिव अङ्ग यस्य प्रयोगाद्वा-જેનું અંગ વજ્ર જેવું હોય છે અથવા જેનો પ્રયોગ કરવાથી શરીર વજ્ર જેવું બને છે, તેથી વજ્રાંગી-હાડસાકળ

૪. अस्थ्न शृङ्खला इव संयोजनहेतुत्वात्-હાડકાને સાંધી દેવામાં કારણરૂપ હોઈ પોતે જાણે હાડકાંની સાંકળ હોય તેવી છે, તેથી અસ્થિશૃંખલા-હાડસાકળ

વાતનાશક હાડસાંકળનો પ્રયોગ

काण्डं त्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया, माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्धम् ।
सम्पिष्ट तदनु ततस्तिलस्य तैले, सम्पक्वं वटकमतीव वातहारि ॥ २११ ॥

अन्वय -(प्रयोग -) अस्थिशृङ्खलाया त्वग्विरहित काण्डम् (तथा च) अकञ्चुक माषार्द्ध द्विदल (मिश्र कृत्वा) तदनु तद् अर्धं संपिष्ट (कुर्यात्), तत तिलस्य तैले पक्व (तद्) वटकम् अतीव वातहारि भवति ॥

હાડસાકળની છાલ કાઢી નાખેલી દાંડલીને અડદની પલાળેલી ફોતરા વગરની ભીની દાળમાં મેળવી, એને અરધી વાટી તેના વડા કરી તલના તેલમાં પકાવી ખાધા હોય તો વાયુના તમામ રોગ જતા રહે છે. ૨૧૧

કુંવારનાં નામો તથા ગુણો

कुमारी गृहकन्या च कन्या घृतकुमारिका ।
कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी ॥
मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या वातविषप्रणुत् ।
गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी हरेत् ।
ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् ॥ २१२

अन्वय -कुमारी गृहकन्या कन्या च घृतकुमारिका (इति नामानि, गुणाश्च-) कुमारी भेदिनी शीता तिक्ता नेत्र्या रसायनी मधुरा बृंहणी बल्या वृष्या (सती) वातविषप्रणुत् गुल्मप्लीहयकृद्वृद्धिकफज्वरहरी (अस्ति, तथा) ग्रन्थ्यग्निदग्धविस्फोटपित्तरक्तत्वगामयान् हरेत् ॥

કુમારી,[૧] ગૃહકન્યા,[૨] કન્યા[૩] અને ઘૃતકુમારિકા[૪] એટલાં કુંવારનાં સંસ્કૃત નામો છે. કુંવાર મળને ભેદનાર-ઝાડો લગાડનાર, ટાઢી, કડવી, નેત્રને હિતકારી, રસાયનરૂપ, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાયુ, ઝેર, ગોળો, બરલનું દરદ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, વધરાવળ, કફજ્વર, ગાંઠ, અગ્નિદાહ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્ત તથા ચામડીના રોગને મટાડે છે.

૧. कुमारी इव, यद्वा कुमारयति-क्रीडत स्वल्पेनापि जलेन शीतत्वात्, कुमार क्रीडायाम्-अच्, गौरादि, यद्वा कामयत पुष्टिदातुमन्येभ्य रसायनत्वात्, कमु का तौ 'कमे किदुच्चोपधाया' (उणा॰ ३-१३४) इत्यारन् प्रत्यय 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्-જાણે કુંવારી હોય તેવી છે, અથવા થોડા પાણીથી પણ જે તાજી રહે છે, કેમકે શીતળ છે, અથવા પોતાને સેવનારાઓને પુષ્ટિ તથા બળ આપવા જે ઇચ્છે છે, તેથી કુમારી-કુંવાર.

૨. गृहे कन्या इव माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्-મધુરતા આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેથી ઘરમાં જાણે કન્યા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી ગૃહકન્યા-કુંવાર.

૩. कनति कन्यते वा रसायनत्वादिगुणे -कनी दीप्तौ- 'अघ्न्यादि' (उणा. ४-११२) રસાયનપણું આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા-કુંવાર.

૪. घृतयुक्ता कुमारिका, द्रवे दलिते घृतसमानरसस्य स्रविणीत्वात्, शाकपार्थिवादित्वात् समास.-જે ઘીથી ભરેલી જાણે કુંવારકા હોય, તેવી જણાય છે, તેથી ઘૃતકુમારી-કુંવાર.

ધોળી સાટોડીનાં નામો તથા ગુણો

पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका ।
कटुः कषायानुरसा पाण्डुघ्नी दीपनी परा ।
शोफानिलगरश्लेष्महरी व्रण्योदरप्रणुत् ॥ २१३॥

अन्वय -पुनर्नवा श्वेतमूला शोथघ्नी दीर्घपत्रिका (इति नामानि, गुणाश्च-) (पुनर्नवा) कटु कषायानुरसा परा दीपनी (सती) पाण्डुघ्नी शोफानिलगरश्लेष्महरी व्रण्या उदरप्रणुत् (अस्ति) ॥

પુનર્નવા,[૧] શ્વેતમૂલા,[૨] શોથઘ્ની[૩] અને દીર્ઘપત્રિકા[૪] એટલાં ધોળી સાટોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ધોળી સાટોડી તીખી, તૂરી અને અગ્નિને બહુ જ પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ પાંડુરોગ, સોજા, વાયુ, ઝેર, કફ, વ્રણ અને પેટના

રોગને મટાડે છે. ૨૧૪

૧. पुनर् –अभिर्णं नवा, नूतनं वा वपुः पाण्डुप्रमुखरोगविनाशगुणातिशयैः, 'अदोऽप्' –ફરી ફરી–કાયમ માટે જે તાજી રહે છે અથવા પાંડુ વગેરે રોગોનો નાશ કરનારા ખાસ ગુણોને લીધે વૈદ્યો જેને વારંવાર વખાણે છે, તેથી પુનર્નવા–સાટોડી.

૨. श्वेतानि मूलानि अस्याः सा–જેનાં મૂળિયાં ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતમૂલા–સાટોડી.

૩. शोथं हन्ति–'अमनुष्यकर्तृके.' इति टक्–टित्वात् 'टिड्ढे' ति ङीप्–સોજાનો રોગ જે મટાડે છે, તેથી શોથઘ્ની–સાટોડી.

૪. दीर्घाणि पत्राणि यस्याः सा, जातित्वाद् ङीप्, स्वार्थे कन्, टाप् ह्रस्वश्च–જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રિકા–સાટોડી.

રાતાં ફૂલવાળી સાટોડીનાં નામો

पुनर्नवापरा रक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका।
शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूर्वृषकेतुः कठिल्लकः॥२१५॥

अन्वय–अपरा रक्ता पुनर्नवा रक्तपुष्पा शिलाटिका शोथघ्नी क्षुद्रवर्षाभूः वृषकेतुः कठिल्लकः (इति नामानि)॥

પુનર્નવા,[1] રક્તપુષ્પા,[2] શિલાટિકા,[3] શોથઘ્ની,[4] ક્ષુદ્રવર્ષાભૂ,[5] વૃષકેતુ[6] અને કઠિલ્લક[7] એટલાં રાતી સાટોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. પુનર્નવા–ઉપર ધોળીના ૧લા નામ પ્રમાણે.

૨. रक्तानि पुष्पाणि यस्याः सा–જેનાં ફૂલ લાલ હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા–રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૩. शिलाम् अटति–अट गतौ–कर्मण्यण्, अणन्ताद् ङीप्–शिलाटी, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, ह्रस्वश्च–જે શિલા ઉપર જાય છે અથવા ઊગી નીકળે છે, તેથી શિલાટિકા–રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૪. शोथं हन्ति इति शोथघ्नी–સોજાનો જે નાશ કરે છે, તેથી શોથઘ્ની–રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૫. वर्षासु भवति इति वर्षाभूः, क्षुद्रा चासौ वर्षाभूः क्षुद्रवर्षाभूः–વર્ષા ઋતુમાં થતી ક્ષુદ્રવનસ્પતિ છે, તેથી ક્ષુદ્રવર્ષાભૂ–રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૬. वृषः–मेघः केतुश्चिह्नं यस्य सः, वर्षासु जायमानत्वात्–મેઘ જેને ઊગવાનું ચિહ્ન છે, કેમકે વરસાદ થતાં જે ઊગી નીકળે છે, તેથી વૃષકેતુ–રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

૭. कटति–आवृणोति श्लेष्मादीन्, कटे वर्षावरणयोः –धातुत्वाद् इल, यद्वा कठति–शोकं करोति वर्षां विना वर्षाजन्यत्वात्, कठ शोके पूर्ववद् इलः, ततः स्वार्थे कन्–कठिल्लकः, कठिल्लकः, इत्येवं पाठद्वयम् अमरकोषे दृश्यते–કફ વગેરેને જે મટાડે છે, તેથી કઠિલ્લક; અથવા વરસાદ હોય તો જે થાય છે, માટે વરસાદ વિના જે શોક કરે છે, તેથી કઠિલ્લક–આવા બે પાઠ અમરકોશમાં મળે છે, જેના અર્થ–રાતાં ફૂલવાળી સાટોડી.

રાતી સાટોડીના ગુણો

पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः।
वातला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी॥२१६

अन्वय.–अरुणा पुनर्नवा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः वातला ग्राहिणी (सती) श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी (अस्ति)॥

રાતી સાટોડી કડવી, પાકમાં તીખી, ટાઢી, હલકી, વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને પિત્ત તથા લોહીનો બગાડ કે પિત્તરક્તરોગનો નાશ કરનાર છે. ૨૧૬

પ્રસારણી કે ગંધપ્રસારણીનાં નામો

प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतापनी।
सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा॥

अन्वयः–प्रसारणी राजबला भद्रपर्णी प्रतापनी सरणी सारणी भद्रा बला अपि च कटम्भरा (इति नामानि)॥

પ્રસારણી,[1] રાજબલા,[2] ભદ્રપર્ણી,[3] પ્રતાપની,[4] સરણી,[5] સારણી,[6] ભદ્રા,[7] બલા,[8] અને કટંભરા,[9] એટલાં ગંધપ્રસારણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૧૭

૧. प्रसार्यते अङ्गम् अनया कृत्यल्युटोबहुलम्, 'करणे ल्युट्' टित्वाद् ङीप्, अत इत्वं च–જે વીર્યવર્ધક, બલદાયક આદિ ગુણોવાળી હોવાથી જેના વડે મનુષ્ય પોતાના શરીરને બળવાન તથા પુષ્ટ કરી શકે છે, તેથી પ્રસારણી.

૨. बलाना–बलप्रदद्रव्याणां राजा इव, पूर्वोक्तगुणवत्त्वात्–'राजदन्तादिः'–જે વૃષ્ય તથા બલ્ય આદિ ગુણોવાળી હોવાથી બળ આપનારાં દ્રવ્યોની જાણે રાણી હોય તેવી છે, તેથી રાજબલા–ગંધપ્રસારિણી.

૩. भद्राणि पर्णानि यस्याः–જેનાં પાંદડાં પણ કલ્યાણકારી છે, તેથી ભદ્રપર્ણી–ગંધપ્રસારણી.

૪. प्रकृष्टं तापयति वीर्योष्णत्वात्–नन्द्यादि', गौरादिषु–જે ઉષ્ણવીર્ય હોવાથી ઘણી જ ગરમી કરે છે, માટે પ્રતાપની–ગંધપ્રસારણી.

૫. सरति–सृ गतौ–ल्युट्, ङीप्–અર્થ નીચે જુઓ.

૬. सरति–सृ गतौ, ण्यन्तात्ल्युट्, टित्वाद् ङीप्–જે

શરીરમા જઈ આગ કામ કરે છે તેથી સારણી–ગંધપ્રસારણી

૭ भन्दत–कल्याण सुख च करोति गुणद्वारा भद्रि कल्याण भद्रे च– ऋजेन्द्र ति साधु, टाप्–જે પોતાના ગુણોદ્વારા સેવન કરનારનું કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે તેથી ભદ્રા–ગંધપ્રસારણી

૮ बलम् अस्ति अस्या सेवनेन अर्शआद्यच्–જેનું સેવન કરવાથી માણસોમા બળ આવે છે, તેથી બલા–ગંધપ્રસારણી

૯ कद्रुम्–अद्भुत गुणातिशय बिभर्ति कृत्यत्वादिक–संज्ञायां मृगु० इति खच, टाप्–જે અદ્ભુત ઉત્તમ ગુણો ધારણ કરે છે તેથી કંભરા–ગંધપ્રસારણી

ગંધપ્રસારણીના ગુણો

प्रसारणी गुरुर्वृष्या बलसन्धानकृत्सरा ।
वीर्योष्णा वातहृत्तिक्ता वातरक्तकफापहा ॥२१८॥

अन्वय –(गुणाथ–) प्रसारणी गुरु वृष्या बल सन्धानकृत् सरा वीर्योष्णा तिक्ता (सती) वातहृत् वात रक्तकफापहा (अस्ति) ॥

ગંધપ્રસારણી ભારે, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સાંધનાર, મળને ખસેડનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને કડવી હોઈ વાયુ, વાતરક્ત રોગ તથા કફને મટાડે છે ૨૧૮

ઉપલસરીના નામો

कृष्णा तु शारिवा श्यामा गोपी गोपवधूश्च सा ।
इन्द्रयवरूपपत्रा सुगन्धा कलघण्टिका ॥ २१९ ॥

अन्वय –कृष्णा तु शारिवा इन्द्रयवरूपपत्रा सुगन्धा कलघण्टिका श्यामा गोपी सा च गोपवधू (कथ्यते) ॥

કાળી ઉપલસરીના શારિવા,[1] ઇંદ્રયવકવત્ પત્રા,[2] સુગન્ધા,[3] કલઘણ્ટિકા,[4] શ્યામા,[5] ગોપી[6] અને ગોપવધૂ[7] એટલા સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે (આ ઉપલસરી* કાળા ફૂલ વાળી અને ઇંદ્રજવના જેવા પાંદડાવાળી થાય છે) ૨૧૯

૧ शीयते शरण वा शारि –शृ हिंसायाम् 'शृस्तृ० –(उणा० ४–१४२) इति इणप्रत्यय –शारि हिंस नम् अस्ति अस्या अग्निमान्द्यादिरोगनाशनार्थम् 'अन्य ष्वपि दृश्यते' इति वार्तिकाद् मत्वर्थे व टाप्–અગ્નિમાંદ્ય વગેરે રોગો મટાડવા જેનો ઉપયોગ કરાય છે તેથી શારિવા–કાળી ઉપલસરી

૨ इन्द्रयव एव इन्द्रयवक, तद्वत् पत्र यस्या सा–જેના પાંદડા ઇંદ્રજવના ઝાડના જેવા થાય છે, તેથી ઇંદ્રયવકવત્પત્રા–કાળી ઉપલસરી

૩ सुष्ठु गन्ध यस्या सा–જેની ગંધ સારી થાય છે, તેથી સુગંધા–કાળી ઉપલસરી

૪ कला चासौ घण्टा इव अतीसारादिरोगनिवार कत्वरूपप्रकृष्टगुणवत्त्वाद्, इवार्थे संज्ञायां वा कन्, टाप्, ह्रस्व इत्व च–ઝાડા વગેરેને મટાડનારપણુ વગેરે રૂપ જાહેર ગુણવાળી હોવાથી પોતાના તે ગુણોને વગાડીને જાહેર કરતી સુંદર જાણે ઘંટડી હોય તેવી છે, તેથી કલઘંટિકા–કાળી ઉપલસરી

૫ श्याम पुष्पम् अस्ति अस्या, अर्शआद्यच्–જેનુ ફૂલ કાળુ હોય છે તેથી શ્યામા–કાળી ઉપલસરી

૬ गोपायति–रक्षति अग्निमान्द्यादिरोगेभ्य, गुपू रक्षणे–अच्, गौरादि –અગ્નિમાંદ્ય વગેરે રોગવાળાઓનું રક્ષણ કરે છે તેથી ગોપી–કાળી ઉપલસરી

■ गोपायति–रक्षति दोषत्रयात् इति गोपी, वहति गुणनिवहम् इति वधू, 'वहो धश्च' इति (उणा० १–८३) ऊ प्रत्यय गोपी चासौ वधूश्च गोपवधू–ત્રણે દોષોથી રક્ષા કરનારી અને તેના ગુણોને ધારણ કરનારી છે તેથી ગોપવધૂ–કાળી ઉપલસરી

---

* અન્ય વૈદ્યો આ ઉપલસરીને લોહી સુધારનાર, પાચક અને ચીકાશવાળી ગણે છે અને બદહજમા ત્વચારોગ તથા વિસ્ફોટક રોગમા વાપરવા ભલામણ કરે છે

ધોળી ઉપલસરીનાં નામો

धवला शारिवा गोपी गोपकन्या कृशोदरी ।
स्फोटा श्यामा गोपवल्ली लताऽऽस्फोता च चन्दना ॥

अन्वय –धवला शारिवा गोपी गोपकन्या कृशोदरी स्फोटा श्यामा गोपवल्ली लता आस्फोता च चन्दना (कथ्यते) ॥

તેમજ ધોળી ઉપલસરીના ધવલા,[1] શારિવા,[2] ગોપી[3] (ગોપા), ગોપકન્યા,[4] કૃશોદરી,[5] સ્ફોટા,[6] શ્યામા,[7] ગોપવલ્લી,[8] લતા,[9] આસ્ફોતા[10] અને ચંદના[11] એટલા સંસ્કૃત નામો કહેવાય છે (અને તે ધોળા ફૂલવાળી, જાબુ જેવા પાંદડાવાળી તેમજ ક્ષીરવાળી વેલરૂપે થાય છે) ૨૨૦

टीका–इयमपि जम्बूपत्रसदृशा दुग्धगर्भा भवति भवति । गां पातीति गोपा गोपकन्या । श्यामावर्णेन कृष्णा श्वेतापि शारिवा कथ्यते । श्यामत्व शारिवात्वस्य प्रयुक्त त्वात् । तदुक्तं 'शारिवायां त्रिषु श्यामा श्यामो च

हरितोऽसितावि'ति ॥ આ પણ જાબુડી જેવા પાંદડાવાળી અને ક્ષીરવાળી વેલ થાય છે. શ્યામા એ શબ્દ બન્ને ઉપલસરીને લાગુ પડે છે, કારણ કે શાશ્વત કોશમાં 'ઉપલસરી અને રાત્રિ એ બન્ને શ્યામા કહેવાય અને હરિત તથા કૃષ્ણ એ બન્ને વર્ણ પણ શ્યામ કહેવાય,' એમ જણાવ્યું છે.

૧. धवलं पुष्पम् अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्–જેનું ફૂલ ધોળું હોય છે, તેથી ધવલા-ધોળી ઉપલસરી.

૨. શારિવા નામ કાળી ઉપલસરીના ૧લા નામ પ્રમાણે સમજવું.

૩. ગોપી ઉપર કાળી ઉપલસરીનું ૬ઠ્ઠું નામ જુઓ

૪. गोपी चासौ वल्ली वल्लति–दीप्यते निजैर् गुणै –कर्मणि दीप्ती–अल्याद्यि –રોગોથી રક્ષણ કરે છે અને પોતાના ખાસ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી ગોપવલ્લી-ધોળી ઉપલસરી

૫ कृशम् उदर–मध्यभागो यस्या –જેનો મધ્ય ભાગ પાતળો હોય છે તેથી કૃશોદરી-ધોળી ઉપલસરી.

૬. स्फुटन्ति–विकसन्ति पत्राणि पुष्पाणि अस्या, स्फुट विकसने–आधारे घञ्, टाप्–જેમાં ધોળાં ફૂલ ઊઘડે છે, તેથી સ્ફોટા-ધોળી ઉપલસરી.

૭ श्यायते–गच्छति स्वादुत्वादिगुणनिवह श्यैङ् गतौ 'इषियुधि०' (उणा० १–१४०) इति मक्, टाप्–મધુરતા આદિ ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેથી શ્યામા-ધોળી ઉપલસરી

૮. गोपायति–रक्षति दोषत्रयकोपात् इति गोपी, गुपू रक्षणे–अच् गौरादि, गोपी चासौ वल्ली इति गोपवल्ली–ત્રણે દોષોના પ્રકોપથી રક્ષણ કરનાર જે વેલી છે, તેથી ગોપવલ્લી-ધોળી ઉપલસરી

૯. लतति–वेष्टते शुक्रकरत्वादिगुणवर्गं, वृक्षादिक च, लति सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थ , पचाद्यच्, टाप्–વીર્યવર્ધક આદિ ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે, તેમ જ બીજાં ઝાડ આદિને વીંટી રહે છે, તેથી લતા-ધોળી ઉપલસરી.

૧૦. आ–समन्तात् स्फोटन्ति–विशीर्यन्ते कासादि रोगा अनया, स्फुटिर् विशरणे–करणे घञ्, पृषोदरादित्वात् टस्य त , टाप्–જેના વડે ઉધરસ વગેરે રોગો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે, તેથી આસ્ફોતા-ધોળી ઉપલસરી

૧૧. चन्दयति–आह्लादयति ज्वरातीसारादिरोगिण स्तेषां रोगनिवारणद्वारा, चदि आह्लादने–ण्यन्तात् ल्यु–તાવ, ઝાડા વગેરેના રોગીઓને તેમના રોગો દૂર કરી જે આનંદી કરે છે, તેથી ચંદના-ધોળી ઉપલસરી.

બન્ને ઉપલસરીના ગુણો

शारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशनम् ।
दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् ॥ २२१ ॥

अन्वय–शारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु (सत्) अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासामविषनाशनं दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम् (अस्ति) ॥

બન્ને ઉપલસરી મધુર, સ્નિગ્ધ, વીર્ય કરનાર અને ભારે હોઈ અગ્નિની મંદતા, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમ, ઝેર, ત્રણે દોષ, લોહીનો બગાડ, પ્રદર, તાવ તથા અતીસારનો નાશ કરે છે ૨૨૧

ભાંગરાનાં નામો

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥ २२२ ॥

अन्वय–भृङ्गराजः भृङ्गरजः मार्कवः भृङ्ग एव च अङ्गारकः केशराजः भृङ्गारः केशरञ्जनः (इति नामानि) ॥

ભૃંગરાજ,[1] ભૃંગરજ,[2] માર્કવ,[3] ભૃંગ,[4] અંગારક,[5] કેશરાજ,[6] ભૃંગાર[7] અને કેશરંજન[8] એટલાં ભાંગરા*નાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. भृङ्ग इव राजते–राजृ दीप्तौ–अच्–જે ભમરાની પેઠે શોભે છે, તેથી ભૃંગરાજ-ભાંગરો.

૨ भृङ्गान् रञ्जयति–'कर्मण्यण्'–पृषोदरादित्वात् नलोप, नलोपविधानसामर्थ्यान्न वृद्धि–ભમરાઓને જે આનંદ પમાડે છે, તેથી ભૃંગરજ-ભાંગરો.

૩ मारयति–केशशौक्ल्य विनाशयति–मारीति ण्यन्तात् क्विप्, णिलोपे मार्, तत कूयते–शब्द्यते–कुङ् शब्दे–'ऋदोरप्', मार् चासौ कवश्च–मार्कव –માથાના વાળની ધોળાશનો નાશ કરનાર છે, એમ જે કહેવાય છે, તેથી માર્કવ-ભાંગરો

૪. बिभर्ति–धारयति केश्यत्वचक्ष्यत्वादिगुणान्, पोषयति च बल्यत्वात्–डुभृञ् धारणपोषणयो, 'भृञ किदुट् च' इति (उणा. १–१२५) गन् प्रत्यय –જે વાળ માટે તથા ચામડી માટે સારો-વગેરે ગુણો ધારણ કરે છે તથા બળવર્ધક હોવાથી પુષ્ટિકારક પણ છે, તેથી ભૃંગ-ભાંગરો.

૫. अङ्गानि इयर्ति–तीक्ष्णोष्णत्वात् बल्यत्वाच्च–ऋ गतौ–'कर्मण्यण्,' तत स्वार्थे कन्, यद्वा अङ्गति–गच्छति

* સુશ્રુતસંહિતામાં આને કેશરાજ, શ્વેતપુષ્પ-હરણ અને કેશરંજન વર્ણવેલ છે

प्रत्यङ्ग रसायनस्वत्वात्, अगि गतौ–'अङ्गिमदि०' इति (उणा. ३–१३४) आरन्, तत स्वार्थे कन्–જે રસાયનરૂપ હોવાથી શરીરના દરેક અંગોમાં પહોંચી જાય છે, તેથી અંગારક–ભાંગરો

६. केशा राजन्त अनेन केश्यत्वात्, राजृ दीप्तौ–करणे घञ्–જે કેશને હિતકારી હોવાથી જેને લીધે કેશ સુશોભિત (કાળા) થાય છે, તેથી કેશરાજ–ભાંગરો.

७. भृङ्गान् इयर्ति–प्राप्नोति, तेषां प्रियत्वात्–ऋ गतौ, 'कर्मण्यण्'–જે ભમરાઓને પ્રાપ્ત કરે છે એટલે ભમરાઓને પ્રિય હોવાથી જેના ઉપર તેઓ આવે છે, તેથી ભૃંગાર–ભાંગરો

८. रञ्जयति इति रञ्जन, केशानां रञ्जन –केश्यत्वात्–જે કેશને હિતકારી હોવાથી તેઓને રંગી દે છે–કાળા સુશોભિત કરે છે, તેથી કેશરંજન–ભાંગરો

ભાંગરાના ગુણો

भृङ्गारः कटुकस्तीक्ष्णो रूक्षोष्णः कफवातनुत् ।
केश्यस्त्वच्यः कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ।
दन्त्यो रसायनो बल्य कुष्ठनेत्रशिरोर्तिनुत् ॥२२३

अन्वय –(गुणाश्च–) भृङ्गार कटुक तीक्ष्ण रूक्षोष्ण केश्य त्वच्य दन्त्य रसायन बल्य (सन्) कफवातनुत् कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् कुष्ठनेत्रशिरोर्तिऽनुत् (अस्ति) ॥

ભાંગરો તીખો, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, ગરમ, કેશને સારા કરનાર, ચામડી માટે સારો, દાંતને સારો, રસાયનરૂપ તથા બળ આપનાર હોઈ કફ, વાયુ, કૃમિ, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, આમ, પાંડુરોગ, કોઢ નેત્રની પીડા તથા માથાની પીડાને મટાડે છે. ૨૨૩

શણપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

शणपुष्पी स्मृता घण्टा शणपुष्पसमाकृति ।
शणपुष्पी कटुस्तिक्ता वामिनी कफपित्तजित् ॥२२४

अन्वय –शणपुष्पी घण्टा शणपुष्पसमाकृति स्मृता, शणपुष्पी कटु तिक्ता वामिनी कफपित्तजित् (अस्ति) ॥

શણપુષ્પી,[1] ઘંટા[2] અને શણપુષ્પસમાકૃતિ[3] એટલાં શણપુષ્પીનાં સંસ્કૃત નામો છે. શણપુષ્પી તીખી, કડવી તથા ઊલટી કરાવનાર હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૨૪

१. शणपुष्पसदृशं पुष्पं यस्या सा, शणशब्दस्य तत्पुष्पसादृश्ये लाक्षणिकत्वम्, 'पाककर्णे'ति ङीप्–જેનું ફૂલ શણના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી શણપુષ્પી.

२. घण्टयति–घण्टसदृशं शब्दं करोति कफपित्तजयं, घटि शब्दकरणे–अच्, टाप्–જે કફ તથા પિત્તને જીતવા માટે ઘંટ જેવો અવાજ કરે છે, તેથી ઘંટા–શણપુષ્પી.

३. शणस्य पुष्पं, तेन समा आकृति यस्या –જેના ફૂલની આકૃતિ શણના ફૂલ જેવી હોય છે, તેથી શણપુષ્પસમાકૃતિ–શણપુષ્પી.

ત્રાયમાણનાં નામો તથા ગુણો

बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिसानुजा ।
त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा ।
ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥ २२५ ॥

अन्वय –बलभद्रा त्रायमाणा त्रायन्ती गिरिसानुजा (इति नामानि, गुणास्तु–) त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा (सती) पित्तकफापहा ज्वरहृद्रोगगुल्मार्शोभ्रमशूलविषप्रणुत् (अस्ति) ॥

બલભદ્રા,[1] ત્રાયમાણા,[2] ત્રાયંતી[3] અને ગિરિસાનુજા[4] એટલાં ત્રાયમાણનાં સંસ્કૃત નામો છે. ત્રાયમાણ તૂરી, કડવી અને મળને અસેડનાર હોઈ પિત્ત, કફ, તાવ, હૃદયના રોગ, ગોળો, અરશ, ભ્રમ, શૂળ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૨૨૫

१. भन्दते–कल्याण सुखं च करोति, भदि कल्याणे सुखे च–'ऋज्रेन्द्र.' इति (उणा० २–२८) रन् निपात्यते, ततष्टाप्, बलेन भद्रा–જે મળ વડે કલ્યાણ તથા સુખ કરે છે, તેથી બલભદ્રા–ત્રાયમાણ

२. त्रायते–रक्षति ज्वरहृद्रोगविषादिभ्य, त्रैङ् पालने–'लट शतृशानचौ' इति शानच्, 'आने मुक्' टाप्–તાવ હૃદયનો રોગ, ઝેર વગેરેથી જે રક્ષણ કરે છે, તેથી ત્રાયમાણ

३ त्रायतं त्राण या–त्रा, सम्पदादित्वात् क्विप्, त्रा अयति, इ गतौ–औणादि, शतृस्ताद् ङीप्, 'शप्श्यनोर्नि'ति नुम्–તાવ વગેરે રોગોથી રક્ષણ કરવાના કારણે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્રાયન્તી–ત્રાયમાણ.

४. गिरे सानौ जायते स्म–'सप्तम्यां जनेर्डः,' टाप्–પર્વતના શિખર પર જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિસાનુજા–ત્રાયમાણ

મોરવેલનાં નામો

मूर्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥२२६॥

अन्वय –मूर्वा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी स्रुवा मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्णी अपि (इति

नामानि) ॥

મૂર્વા,[1] મધુરસા,[2] દેવી,[3] મોરટા,[4] તેજની,[5] સુવા,[6] મધૂલિકા,[7] મધુશ્રેણી,[8] ગોકર્ણી[9] અને પીલુપર્ણી[10] એટલાં મોરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૨૬

૧. मूर्वति-बध्नाति माधुर्यादिरसान्, मुर्वी बन्धने, अच्, टाप्-જે મધુરતા વગેરે રસોને ધારણ કરે છે, તેથી મૂર્વા-મોરવેલ

૨. मधु रस यस्या सा-જેનો રસ મીઠો હોય છે, તેથી મધુરસા-મોરવેલ.

૩ दीव्यति-क्रीडति स्वकीयगुणं पित्तास्रादिरोगनिवारणेन, दिवु क्रीडादौ-अच्, पचादौ देवट् इति निपातनात् टित्वाद् ङीप्-પોતાના ગુણો દ્વારા પિત્ત, લોહીવિકાર આદિ રોગો મટાડી જે આનંદ પામે છે, તેથી દેવી-મોરવેલ

૪. मुरति-सम्यक् वेष्टनं करोति त्रिदोषादीनाम्-मुर संवेष्टने 'शकादिभ्योऽटन्' (उणा. ४-८१)-જે ત્રિદોષ આદિને બરાબર ઘેરો ઘાલે છે, તેથી મોરટા-મોરવેલ

૫ तपति-रक्षति कुष्ठादिरोगेभ्य, तज पालने-ल्युट्, टित्वाद् ङीप्-કોઢ વગેરે રોગોથી જે બચાવે છે, તેથી તેજની-મોરવેલ

૬ स्रवति-गच्छति मेहादिरोगान् प्रति, स्रु गतौ-अच्, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभाव-જે પ્રમેહ આદિ રોગો સામે ધસી જાય છે, તેથી સ્રુવા-મોરવેલ

૭ मधु लाति-'आतोऽनुपसर्गे क' 'अन्येषामपी'ति दीर्घ, तत स्वार्थे कन्, टाप् इत्वं च-જે મીઠાશને ગ્રહણ કરે છે-સ્વીકારે છે તેથી મધૂલિકા-મોરવેલ

૮ मधुन श्रेणि अस्याम्-'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्-જેમાં મીઠા રસની નો હાર-એક ધારા હોય છે, તેથી મધુશ્રેણી-મોરવેલ

૯. गो कर्ण इव पत्रं यस्या सा, 'पाककर्ण' ति ङीप् જેના પાન ગાયના કાન જેવા હોય છે, તેથી ગોકર્ણી-મોરવેલ.

૧૦ पीलो इव पर्णानि यस्या सा-'पाककर्णे' ति ङीप्-જેના પાંદડાં પીલુડીના પાન જેવા હોય છે, તેથી પીલુપર્ણી-મોરવેલ

મોરવેલના ગુણો

मूर्वा सरा गुरु स्वादुस्तिक्ता पित्तास्रमेहनुत् ।
त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा ॥ २२७ ॥

अन्वय -(गुणास्तु-) मूर्वा सरा गुरु स्वादु तिक्ता (सती) पित्तास्रमेहनुत्, त्रिदोषतृष्णाहृद्रोगकण्डूकुष्ठज्वरापहा (अस्ति) ॥

મોરવેલ મળને ખસેડનાર, ભારે, મધુર, અને કડવી હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્તરોગ, પ્રમેહ, ત્રણે દોષ, તરશ, હૃદયના રોગ, ચળ, કોઢ તથા તાવને મટાડે છે. (આને બદલે નાની પીલુડી વપરાય છે.) ૨૨૭

પીલુડીની જાત કાકમાચીનાં નામો તથા ગુણો

काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा चैव वायसी ।
काकमाची त्रिदोषघ्नी स्निग्धोष्णा स्वरशुक्रदा ॥ २२८
तिक्ता रसायनी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् ।
कटुर्नेत्रहिता हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी ॥ २२९ ॥

अन्वय -काकमाची ध्वाङ्क्षमाची काकाह्वा वायसी एव च (इति नामानि, गुणाश्च-) काकमाची स्निग्धा उष्णा स्वरशुक्रदा तिक्ता रसायनी कटु नेत्रहिता (सती) त्रिदोषघ्नी शोथकुष्ठार्शोज्वरमेहजित् हिक्काच्छर्दिहृद्रोगनाशिनी (अस्ति) ॥

કાકમાચી,[1] ધ્વાક્ષમાચી,[2] કાકાહ્વા[3] અને વાયસી[4] એટલાં એક જાતની પીલુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાકમાચી સ્નિગ્ધ, ગરમ, સ્વરને સારો કરનાર, વીર્યને વધારનાર, કડવી, રસાયનરૂપ, તીખી, નેત્રને હિતકારી અને ત્રણે દોષ, સોજા, કોઢ, અરશ, તાવ, પ્રમેહ, હેડકી, ઊલટી તથા હૃદયના રોગને મટાડનાર છે. ૨૨૮,૨૨૯

૧. काकान् मचते-धारयति-पूजयति वा, मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु, कर्मण्यण्, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्, अणन्तत्वाद् ङीप्-જે કાગડાઓને પોતા પર બેસાડે છે, સત્કારે છે, તેઓને પ્રિય હોવાથી કાકમાચી-પીલુની એક જાત

૨ એ જ પ્રમાણે ध्वाङ्क्षान्-काकान् मचते इत्यादि પૂર્વવત્ ઉપર પ્રમાણે છે

૩ काकस्य आह्वा यस्या सा-કાગડાના નામે જે કહેવાય છે, તેથી કાકાહ્વા-કાકમાચી

૪ वायसानाम् इयं प्रिया-इदमर्थे अण्, अणन्तत्वा ङीप्-કાગડાઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી વાયસી-કાકમાચી

કાકનાસાનાં નામો તથા ગુણો

काकनासा तु काकाङ्गी काकतुण्डफला च सा ।
काकनासा कषायोष्णा कटुका रसपाकयो ।
कफघ्नी वामनी तिक्ता शोथार्शोश्वित्रकुष्ठहृत् २३०

अन्वय -काकनासा तु काकाङ्गी, सा च काकतुण्ड-

फला (कथ्यते), काकनासा कषाया उष्णा रसपाकयोः कटुका वामनी तिक्ता (सती) कफघ्नी शोथार्श श्वित्र-कुष्ठहृत् (अस्ति) ॥

કાકનાસા,[1] કાકાંગી[2] અને કાકતુંડ-ફલા[3] એટલાં કાકનાસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાકનાસા તૂરી, ગરમ, રસ તથા પાકમાં તીખી, ઊલટી કરાવનાર અને કડવી હોઈ કફ, સોજા, અરશ તથા શ્વિત્રનામના કોઢને મટાડે છે.૨૩૦

૧. काकस्य नासासदृशं फलं यस्याः सा–જેનું ફળ કાગડાની ચાંચ જેવું હોય છે, તેથી કાકનાસા.

૨. काकस्य अङ्गं नासारूपं, तत्सदृशम् अङ्ग–फलं यस्या सा, गौरादि –કાગડાનું અંગ એટલે ચાંચ, તેના જેવું જેનું અંગ એટલે ફળ હોય છે, તેથી કાકાંગી–કાકનાસા.

૩. काकस्य तुण्डं–तत्सदृशं फलं यस्याः सा–કાગડાના મોઢા જેવું એટલે ચાંચ જેવું જેનું ફળ હોય છે, તેથી કાકતુંડફલા–કાકનાસા.

અઘેડીનાં નામો

काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा ।
पारावतपदी दासी काका चापि प्रकीर्तिता ॥२३१॥

अन्वय –काकजङ्घा नदीकान्ता काकतिक्ता सुलोमशा पारावतपदी दासी अपि च काका प्रकीर्तिता ॥

કાકજંઘા,[1] નદીકાંતા,[2] કાકતિક્તા,[3] સુલોમશા,[4] પારાવતપદી,[5] દાસી[6] અને કાકા[7] એટલાં અઘેડીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે.૨૩૧

૧. काकस्य जङ्घा इव जङ्घा–अवयवो यस्या–જેનો અમુક ભાગ કાગડાની જાંઘ જેવો હોય છે, તેથી કાકજંઘા–અઘેડી

૨. नदी कान्ता–प्रिया यस्या –જેને ઊગવા માટે નદી વધારે પ્રિય હોય છે, તેથી નદીકાંતા–અઘેડી.

૩. काक इव–काकमांसमिव तिक्ता, अत्र काकशब्दस्तन्मांसे लाक्षणिक –જે કાગડાના માંસ જેવી કડવી હોય છે, તેથી કાકતિક્તા–અઘેડી

૪. सुष्ठु सुतरां वा लोमानि अस्या –लोमादित्वात् श , टाप्–જેને ઘણી સુંદર રૂંવાડાં હોય છે, તેથી સુલોમશા–અઘેડી

૫. पारावतस्येव पादो–मूलं–यस्या सा–જેના મૂળિયાં પારેવાના પગ જેવાં હોય છે, તેથી પારાવતપદી–અઘેડી.

૬. दस्यते–नाश्यते रोगिणां रोगनिवारणार्थं या, दसु उपक्षये–कर्मणि घञ्–રોગીઓના રોગો મટાડવા જેનો નાશ કરવામાં આવે છે, તેથી દાસી–અઘેડી.

૭. कायति–शब्दायति आह्वयति वा कफपित्तादीन् जेतुम्, कै शब्दे–' इणभीका.' इति (उणा. ३–४३) कन् प्रत्यय , टाप्–કફ, પિત્ત વગેરેનો નાશ કરવા જે તેઓ પ્રત્યે આહ્વાન કરે છે, તેથી કાકા–અઘેડી.

અઘેડીના ગુણો

काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
निहन्ति ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रमीन् ॥२३२॥

अन्वय –काकजङ्घा हिमा तिक्ता कषाया (सती) कफपित्तजित् (अस्ति, तथा) ज्वरपित्तास्रज्वरकण्डूविषक्रमीन् निहन्ति ॥

અઘેડી ટાઢી, કડવી અને તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, તાવ, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્તથી યુક્ત તાવ, ચળ, ઝેર તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૩૨

નાગપુષ્પીનાં નામો તથા ગુણો

नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका ।
नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णोष्णा कफपित्तनुत् ।
विनिहन्ति विषं शूलं योनिदोषवमिक्रमीन् ॥२३३॥

अन्वय –नागपुष्पी श्वेतपुष्पा नागिनी रामदूतिका (इति नामानि, गुणास्तु–) नागिनी रोचनी तिक्ता तीक्ष्णा उष्णा (सती) कफपित्तनुत् विषं शूलं योनिदोषवमिक्रमीन् विनिहन्ति ॥

નાગપુષ્પી,[1] શ્વેતપુષ્પા,[2] નાગિની[3] અને રામદૂતિકા[4] એટલાં નાગપુષ્પીનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાગપુષ્પી રુચિકારક, કડવી, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શૂળ, યોનિના રોગ, ઊલટી અને કૃમિને મટાડે છે. ૨૩૩

૧. नागस्य–नागकेसरस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः सा–' पाककर्ण 'ति ङीप्–જેના ફૂલ નાગકેસરના ફૂલ જેવાં હોય છે, તેથી નાગપુષ્પી.

૨. श्वेतानि पुष्पाणि यस्या सा–જેના ફૂલ ધોળાં હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પા–નાગપુષ્પી.

૩. नाग –नागकेसरपुष्पसादृश्यम् अस्ति अस्या पुष्पे–' अत इनि.' इति इन्, नान्तत्वाद् ङीप्–જેના ફૂલમાં નાગકેસરના ફૂલની સમાનતા હોય છે, તેથી નાગિની–નાગપુષ્પી.

૪. रामस्य दूती इव–इवार्थे कन्, टाप्, ' ङ्यापोरि त्रि ह्रस्वत्व च–રામની જાણે દૂતી હોય, તેવા નામે જે કહેવાય છે, તેથી રામદૂતિકા–નાગપુષ્પી.

મરડાશીંગી કે મેઢાશીંગીનાં નામો તથા ગુણો

मेषशृङ्गी विषाणी स्यान्मेषवल्ल्यजशृङ्गिका ।
मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला श्वासकासहृत् ।
रूक्षा पाके कटुस्तिक्ता व्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत् ॥२३४

अन्वयः-मेषशृङ्गी विषाणी मेषवल्ली अजशृङ्गिका स्यात्, (इति नामानि, गुणाश्च-) मेषशृङ्गी रसे तिक्ता वातला रूक्षा पाके कटु- तिक्ता (सती) श्वासकासहृत् व्रणश्लेष्माक्षिशूलनुत् (अस्ति) ॥

મેષશૃંગી,[1] વિષાણી,[2] મેષવલ્લી[3] અને અજશૃંગિકા[4] એટલાં મરડાશીંગીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મરડાશીંગી[×] રસમાં કડવી, વાયુ કરનાર, રૂક્ષ અને પાકમાં તીખી હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, કફ તથા નેત્રનાં શૂળને મટાડનાર છે.

૧ मेषः शृङ्गम् अस्याः, मेषशब्दस्तत्शृङ्गे लाक्षणिकः, गौरादि -જેની શીંગ અથવા ફળ બકરાનાં શીંગડાં જેવાં હોય છે, તેથી મેષશૃંગી-મરડાશીંગ.

૨. विषाणं-मेषशृङ्गसदृशं फलम् अस्ति अस्याः, अर्शआद्यच्, गौरादित्वात् ङीष्-જેને બકરાનાં શીંગડાં જેવાં ફળ થાય છે, તેથી વિષાણી-મરડાશીંગ.

૩. मेषशृङ्गाकारफलयुक्ता वल्ली-शाकपार्थिवादिः- જે બકરાના શીંગડા જેવાં ફળવાળી વેલડી છે, તેથી મેષવલ્લી-મરડાશીંગ.

૪. अजस्य शृङ्गम् इव फलं यस्या सा-गौरादित्वाद् ङीष्, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वः-જેનું ફળ બકરાનાં શીંગડાં જેવું હોય છે, તેથી અજશૃંગિકા-મરડાશીંગ.

મરડાશીંગીના ફળના ગુણો

मेषशृङ्गीफलं तिक्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।
दीपनं स्रंसनं कासकृमिव्रणविषापहम् ॥ २३५ ॥

अन्वय.-मेषशृङ्गीफलं तिक्तं दीपनं स्रंसनं (सत्) कुष्ठमेहकफप्रणुत् कासकृमिव्रणविषापहम् (अस्ति) ॥

મરડાશીંગીનુ ફળ કડવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને મળને નીચે પાડનાર હોઈ કોઢ, પ્રમેહ, કફ, ઉધરસ, કૃમિ, વ્રણ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૨૩૫

× વૈદ્યકશાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આ શીંગ કાનની અંદરની ફોલ્લીઓ મટાડવા વપરાય છે, તેમ જ બાળકના પેટમાં આવતી ચૂંક, આંતરડાના રોગ અને પેટના ફુલાવામાં પણ વપરાય છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં આને વાતપિત્તશામક અને સ્તંભક ગણેલી છે.

હંસરાજનાં નામો તથા ગુણો

हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका ।
हंसपादी गुरुः शीता हन्ति रक्तविषव्रणान् ।
विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः ॥ २३६ ॥

अन्वयः-हंसपादी हंसपदी कीटमाता त्रिपादिका (इति नामानि, गुणाश्च-) हंसपादी गुरुः शीता (सती) रक्तविषव्रणान् विसर्पदाहातीसारलूताभूताग्निरोहिणीः हन्ति ॥

હંસપાદી,[1] હંસપદી,[2] કીટમાતા[3] અને ત્રિપાદિકા[4] એટલાં હંસરાજનાં સંસ્કૃત નામો છે. હંસરાજ ભારે તથા ઠંડો હોઈ લોહીનો બગાડ, ઝેર, વ્રણ, રતવા, દાહ, અતીસાર, લૂતા નામનો રોગ, ભૂતપીડા તથા અગ્નિ રોહિણી નામના રોગને મટાડનાર છે. ૨૩૬

૧. हंसस्य इव पादाः-पर्णानि यस्याः सा-'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य' इति पाद्भावे स्त्रियां ङीप्-જેનાં પાંદડાં હંસના પગ જેવાં હોય છે, તેથી હંસપાદી-હંસરાજ.

૨. हंसपदी-ઉપર પ્રમાણે બધું છે, કેવળ पद्-आदेशविशेषता-'पद्' આદેશ વિશેષ છે.

૩. कीटानां माता इव, मूलेषु कीटानामुत्पद्यमानत्वात्- જેનાં મૂળિયામાં કીડાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કીડાઓની જાણે માતા હોય તેવો છે, તેથી કીટમાતા-હંસરાજ.

૪. त्रयः पादाः मूलानि यस्याः सा, पादस्य पा[illegible] भावे स्त्रियां ङीपि स्वार्थे कनि टापि 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्[illegible] જેને ત્રણ મૂળિયાં હોય છે, તેથી ત્રિપાદિકા-હંસરા[illegible]

સોમવલ્લીનાં નામો તથા ગુણો

सोमवल्ली सोमलता सोमक्षीरी द्विजप्रिया ।
सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी कटुस्तिक्ता रसायनी ॥२३[illegible]

अन्वय-सोमवल्ली सोमलता सोमक्षीरी द्विजप्रि[illegible] (इति नामानि, गुणाश्च-) सोमवल्ली त्रिदोषघ्नी क[illegible] तिक्ता रसायनी (अस्ति) ॥

સોમવલ્લી,[1] સોમલતા,[2] સોમક્ષીરી, અને દ્વિજપ્રિયા[4] એટલાં સોમવલ્લીનાં સંસ્કૃ[illegible] નામો છે. સોમવલ્લી ત્રણે દોષને મટાડનાર તીખી, કડવી અને રસાયનરૂપ છે. ૨૩૭

૧. सोमस्या सोमसदृशगुणा या वल्ली-ચંદ્ર[illegible] અથવા ચંદ્રના જેવા ગુણવાળી વેલી હોવાથી-સોમવલ્લી

૨. सोमस्या सोमसदृशगुणा या लता-અર્થ ઉપ[illegible] પ્રમાણે.

૩. सोमसदृशगुणं क्षीरं यस्या सा-જેનું ક્ષીર

ચંદ્રના જેવા ગુણોવાળું હોય છે, તેથી સોમક્ષીરી–સોમવલ્લી

૪. દ્વિજાનો–યાજ્ઞિકબ્રાહ્મણાનો પ્રિયા–જે યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોને પ્રિય હોય છે, તેથી દ્વિજપ્રિયા–સોમવલ્લી.

અમરવેલનાં નામો તથા ગુણો

આકાશવલ્લી તુ બુધૈઃ કથિતામરવલ્લરી ।
खवल्ली ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिलाक्ष्यामयापहा ।
तुवराग्निकरी हृद्या पित्तश्लेष्मामनाशिनी ॥ २३८ ॥

अन्वय –आकाशवल्ली तु बुधैः अमरवल्लरी खवल्ली कथिता, (सा च) ग्राहिणी तिक्ता पिच्छिला तुवरा अग्निकरी हृद्या (सती) अक्ष्यामयापहा पित्तश्लेष्मामनाशिनी (अस्ति) ॥

આકાશવલ્લી,[1] અમરવલ્લરી[2] અને ખવલ્લી[3] એટલાં અમરવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. અમરવેલ ઝાડાને રોકનાર, કડવી, ચીકણી, તૂરી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને હૃદયને પ્રિય લાગે એવી હોઈ નેત્રના રોગને હરનારી તથા પિત્ત, કફ અને આમને મટાડનારી છે. ૨૩૮

૧. आकाशस्य वल्ली इव–अत्युच्चशिखत्वात्–જેની શિખા ઘણી જ ઊંચી હોય છે, તેથી આકાશની જાણે વેલ હોય તેવી લાગે છે, તેથી આકાશવલ્લી

૨. अमरा चासौ वल्लरी, सर्वकालस्थितिमत्त्वात्–જે સર્વકાળ રહે છે, તેથી મરણ વિનાની હોઈ અમરવલ્લરી–અમરવેલ.

૩. खे स्थिता वल्ली, अत्युच्चत्वात्–જે ઘણી જ ઊંચી હોવાથી આકાશમાં રહેલી વેલ ગણાય છે, તેથી ખવલ્લી–અમરવેલ.

પાતાલગરુડીનાં નામો તથા ગુણો

छिलिहिण्टो महामूलः पातालगरुडाह्वयः ।
छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः ॥ २३९ ॥

अन्वय –छिलिहिण्टः महामूलः पातालगरुडाह्वयः (इति नामानि, गुणाश्च–) छिलिहिण्टः परं वृष्यः कफघ्नः पवनापहः (अस्ति) ॥

છિલિહિંટ,[1] મહામૂલ[2] અને પાતાલગરુડ,[3] એટલાં પાતાલગરુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાતાલગરુડી વીર્યને બહુજ વધારનાર અને કફ તથા વાયુને મટાડનારી છે. ૨૩૯

૧. 'छिरि' इति मल्लकशब्दवाचकोदेश्यः शब्द, लयोरैक्यात्–'छिलि' इति मल्लकशब्द–सदृश ध्वनिं त्वा हिण्डत–गच्छति कफं वायु च हन्तुं, पृथिव्यां वा महामूलैर्यातुमिति छिलिहिण्ट–हिडि गत्यनादरयो–अच्, पृषोदरादित्वात् डस्य ट–જે રીંછ જેવો અવાજ કરી કફ તથા વાયુનો નાશ કરવા જાય છે અથવા મોટાં મૂળિયાંથી જમીનમાં ઊંડી જાય છે, તેથી છિલિહિંટ–પાતાલગરુડી કે પાતાલતુંબડી.

૨. महत् मूलं यस्य स –જેનાં મૂળિયાં મોટાં હોય છે, તેથી મહામૂલ–પાતાલગરુડી કે પાતાલતુંબડી.

૩. पातालगामी गरुडः इव–महामूलत्वात्, पातालगरुड इति आह्वयो यस्य स –જેનાં મૂળિયાં ઘણાં ઊંડાં જતાં હોય તેથી પાતાળમાં જાણે ગરુડપક્ષી જતું હોય તેવી હોવાથી પાતાલગરુડ નામે જે ઓળખાય છે, તેથી પાતાલગરુડાહ્વય–પાતાલગરુડી.

એક વૃક્ષ ઉપર બીજા વૃક્ષરૂપે થતી વંદાનાં કે બાંદાનાં નામો તથા ગુણો

वन्दा वृक्षादनी वृक्षभक्ष्या वृक्षरुहापि च ।
वन्दाकः स्याद्धिमस्तिक्तः कषायो मधुरो रसे ॥
मङ्गल्यः कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः ॥ २४० ॥

अन्वय –वन्दा वृक्षादनी वृक्षभक्ष्या अपि च वृक्षरुहा (इति नामानि, गुणाश्च–) वन्दाकः हिमः तिक्तः कषायः रसे मधुरः मङ्गल्यः (सन्) कफवातास्ररक्षोव्रणविषापहः (अस्ति) ॥

વંદા,[1] વૃક્ષાદની,[2] વૃક્ષભક્ષ્યા[3] અને વૃક્ષરુહા,[4] એટલાં વંદાવૃક્ષનાં સંસ્કૃત નામો છે. વંદાવૃક્ષ ટાઢું, કડવું, તૂરું, મધુર અને મંગલકારી હોઈ કફ, વાતરક્ત રોગ, ભૂત–રાક્ષસ, ત્રણ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૨૪૦

૧. वन्द्यते–अभिवाद्यते स्तूयते वा जनैर्मङ्गल्यत्वात्–वदि अभिवादनस्तुत्योः–'गुरोश्च०' इति अ, टाप्–જે માંગલિક હોવાથી લોકો વડે વંદન તથા સ્તુતિ કરાય છે, તેથી વંદા.

૨. वृक्षं अद्यते अनया, वृक्षस्य उपरि जायमानत्वात्, अद भक्षणे–ल्युट्, टित्त्वाद् ङीप्–જે બીજા કોઈ ઝાડની ઉપર જ થાય છે, તેથી એ વૃક્ષનો જ આહાર કરે છે, તેથી વૃક્ષાદની–વંદા

૩. वृक्ष एव भक्ष्यं यस्या सा–જે વૃક્ષ ઉપર પોતે ઊગી હોય તે જ વૃક્ષ જેનો ખોરાક છે, તેથી વૃક્ષભક્ષ્યા–વંદા.

૪. वृक्षे रोहति–वृक्षे वा रोहति 'मूलविभुजादित्वात् क' यद्वा 'इगुपधे'ति क, टाप्–જે વેલરૂપે હોઈને જે ઝાડ પર ઊગી હોય, તેના પર અથવા બીજા કોઈ ઝાડ ઉપર ચડે છે, તેથી વૃક્ષરુહા–વંદા.

પાષાણભેદની જાત વટપત્રીનાં નામો તથા ગુણો

वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधैः।
वटपत्री कषायोष्णा योनिमूत्रगदापहा ॥२४१॥

अन्वय-वटपत्री तु मोहिनी रेचनी बुधैः कथिता, (सा) वटपत्री कषाया उष्णा (सती) योनिमूत्रगदापहा (अस्ति)॥

વટપત્રી,[1] મોહિની[2] અને રેચની[3] એટલાં વટપત્રીનાં સંસ્કૃત નામો વિદ્વાનોએ કહ્યાં છે. વટપત્રી તૂરી તથા ગરમ હોઈ યોનિના તથા મૂત્રના રોગને મટાડે છે. ૨૪૧

૧. वटस्येव पत्र यस्याः सा, गौरादित्वाद् ङीप्-જેનાં પાંદડાં વડના ઝાડનાં પાન જેવાં હોય છે, તેથી વટપત્રી-પાષાણભેદની જાત.

૨. मोहयति जनान् गुणै-ग्रह्यादित्वात् णिनिः, नान्तत्वाद् ङीप्-જે પોતાના ગુણોથી લોકોને મોહ પમાડે છે, તેથી મોહિની-વટપત્રી.

૩. रेचयति इति रेचनी, रिचिर् पृथग्भावे-नन्द्यादिः, गौरादि-જે રેચ લગાડે છે, તેથી રેચની-વટપત્રી.

હિંગુપત્રીનાં નામો તથા ગુણો

हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः।
हिङ्गुपत्री भवेद्रुच्या तीक्ष्णोष्णा पाचनी कटुः॥
हृद्वस्तिरुग्विबन्धार्शःश्लेष्मगुल्मानिलापहा ॥२४२

अन्वय-हिङ्गुपत्री तु कवरी पृथ्विका पृथुका पृथुः (इति नामभिः कथिता, गुणास्तु-) हिङ्गुपत्री रुच्या तीक्ष्णा उष्णा पाचनी कटुः (सती) हृद्वस्तिरुग्विबन्धार्शः-श्लेष्मगुल्मानिलापहा भवेत्॥

હિંગુપત્રી,[1] કવરી,[2] પૃથ્વિકા,[3] પૃથુકા[4] અને પૃથુ,[5] એટલાં હિંગુપત્રીનાં સંસ્કૃત નામો છે. હિંગુપત્રી રુચિ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચક અને તીખી હોઈ હૃદયના રોગ, મૂત્રાશયના રોગ, ઝાડાની કબજિયાત, અરશ, કફ, ગોળો તથા વાયુને મટાડે છે.

૧. हिङ्गुन इव पत्रं यस्या सा, गौरादि-જેનાં પાંદડાં હિંગના વૃક્ષના પાન જેવાં હોય છે, તેથી હિંગુપત્રી. (આને કેટલાક બડ્ડુવા કહે છે.)

૨. वृणोति इति वरी, वृञ् वरणे-अच्, गौरादि, कस्य-जलस्य वरी-कवरी-જે પાણીને વધારે માગે છે, તેથી કવરી-હિંગુપત્રી.

૩. प्रथते-प्रख्याता भवति गुणैः, प्रथ प्रख्याने-'फर्फरिकादयश्च' इति (उणा- ૪-૨૦) साधु-જે ગુણો વડે પ્રખ્યાત છે, તેથી પૃથ્વિકા-હિંગુપત્રી.

૪. प्रथते इति पृथुः, ततः स्वार्थे कन्-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. प्रथते-प्रथ प्रख्याने-'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' (उणा. ૧-૨૮) इति कुः-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

બીજી જાતની હિંગુપત્રીનાં નામો તથા ગુણો

वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डा हिङ्गुशिराटिका।
हिङ्गुपत्रीगुणा विज्ञैर्वंशपत्री च कीर्तिता ॥२४३॥

अन्वय-वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डा हिङ्गुशिराटिका (इति नामानि, गुणाश्च) वंशपत्री च विज्ञैः हिङ्गुपत्रीगुणा कीर्तिता॥

વંશપત્રી,[1] વેણુપત્રી,[2] પિંડા[3] અને હિંગુશિરાટિકા[4] એટલાં બીજી જાતની હિંગુપત્રીનાં સંસ્કૃત નામો છે. (આને જ કેટલાક ડિકામારી કહે છે.) ઉપર હિંગુપત્રીના જે ગુણો કહ્યા, તેવા જ આ બીજી હિંગુપત્રીમાં હોય છે. ૨૪૩

૧. वंशस्येव पत्र यस्याः सा, जातित्वाद् ङीप्-જેનાં પાંદડાં વાંસનાં પાન જેવાં હોય છે, તેથી વંશપત્રી-બીજી જાતની હિંગુપત્રી.

૨. वेणो. इव पत्र यस्या सा-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૩. पिण्डते पिण्ड्यते वा, पिडि सङ्घाते-अच्, पश्चात्-જે પોતાના ગુણોને હિંગુપત્રી સાથે એકઠા કરે છે-તેના જેવા જ ગુણો ધરાવે છે, તેથી પિંડા-બીજી જાતની હિંગુપત્રી.

૪. हिङ्गुन इव शिराः-पत्रशिराम् अयति, कर्मण्यण्, अणन्तत्वाद् ङीप्, तत स्वार्थे कन्, टाप्, ह्रस्वत्वं च-જેને હીંગના ઝાડનાં પાનની નસ જેવી નસ હોય છે તેથી હિંગુશિરાટિકા-બીજી જાતની હિંગુપત્રી.

મત્સ્યાક્ષીનાં નામો તથા ગુણો

मत्स्याक्षी वाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनीति च।
मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास्रजित्॥
लघुस्तिक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी॥

अन्वय-मत्स्याक्षी वाह्लिका मत्स्यगन्धा मत्स्यादनी इति च (नामानि, गुणाश्च-) मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता लघुः तिक्ता कषाया स्वाद्वी च कटुविपाकिनी (सती) कुष्ठपित्तकफास्रजित् (अस्ति)॥

મત્સ્યાક્ષી,[1] વાહ્લિકા,[2] મત્સ્યગંધા[3] અને મત્સ્યાદની[4] એટલાં મત્સ્યાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મત્સ્યાક્ષી ઝાડાને રોકનાર, ટાઢી, હલકી, કડવી, તૂરી, મધુર અને પાકમાં તીખી હોઈ કોઢ, પિત્ત, કફ તથા લોહીના

ભગાડને મટાડે છે. ૨૪૪

૧. मत्स्यस्य अक्षि इव पुष्पं यस्या सा-' बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः -' इति षच्, षित्त्वाद् ङीष्-જેનું ફૂલ માછલાંની આંખ જેવું હોય છે, તેથી મત્સ્યાક્ષી

૨. वल्हिकदेशे भवा-भवार्थे अण्, अजादित्वात् टाप्-જે બલ્હિક દેશમાં થાય છે, તેથી બાલ્હિકા-મત્સ્યાક્ષી.

૩. मत્स્यस्य गन्ध इव गन्धो यस्या -જેની ગંધ માછલાંના જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગન્ધા-મત્સ્યાક્ષી

૪. मत्स्य इव या अद्यते-आस्वाद्यते, कर्मणि ल्युट्-જે ખાવામાં પણ માછલાં જેવી લાગે છે, તેથી મત્સ્યાદની-મત્સ્યાક્ષી.

સર્પાક્ષીનાં નામો તથા ગુણો

सर्पाक्षी स्यात्तु गण्डाली तथा नाडीकलापकः ।
सर्पाक्षी कटुका तिक्ता सोष्णा क्रिमिनिकृन्तनी ।
वृश्चिकोन्दुरसर्पाणां विषघ्नी व्रणरोपिणी ॥२४५॥

अन्वय-सर्पाक्षी तु गण्डाली तथा नाडीकलापकः स्यात् । सर्पाक्षी कटुका तिक्ता सोष्णा व्रणरोपिणी (सती) क्रिमिनिकृन्तनी वृश्चिकोन्दुरसर्पाणां विषघ्नी (अस्ति) ॥

સર્પાક્ષી,[1] ગંડાલી[2] અને નાડીકલાપક,[3] એટલાં સર્પાક્ષીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સર્પાક્ષી તીખી, કડવી, ગરમ અને વ્રણને રુઝાવનાર હોઈ કૃમિ, વીંછીનું ઝેર, ઉંદરનું ઝેર તથા સર્પના ઝેરનો નાશ કરે છે. ૨૪૫

૧. सर्पस्य अक्षि इव पुष्पं यस्याः सा-જેનું ફૂલ સર્પની આંખ જેવું હોય છે, તેથી સર્પાક્ષી.

૨. गण्डम् अलति-कर्मण्यण्, अण्णन्ताद् ङीप्-જે ગડગૂમડ-નસ્ય વગેરેને મટાડે છે, તેથી ગંડાલી-સર્પાક્ષી.

૩. नाडीनां-नालानां कलापः समूहो यस्मिन् स-'शेषाद्वा' इति कप्-જેમાં નાળ અથવા નસોનો સમુદાય હોય છે. તેથી નાડીકલાપક-સર્પાક્ષી.

શંખાવલીનાં નામો તથા ગુણો

शङ्खपुष्पी तु शङ्खाह्वा मङ्गल्यकुसुमापि च ।
शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगहृत् ॥
रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा ।
दोषापस्मारभूताश्रीकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् ॥२४७॥

अन्वय-शङ्खपुष्पी तु शङ्खाह्वा च मङ्गल्यकुसुमा अपि (इति नामानि, गुणाश्च-) शङ्खपुष्पी सरा मेध्या वृष्या मानसरोगहृत् रसायनी कषाया उष्णा (सती) स्मृतिकान्तिबलाग्निदा दोषापस्मारभूताश्रीकुष्ठक्रिमिविषप्रणुत् (अस्ति) ॥

શંખપુષ્પી,[1] શંખાહ્વા[2] અને મંગલ્યકુસુમા[3] એટલાં શંખાવલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. શંખાવલી મળને ખસેડનાર, પવિત્ર, બુદ્ધિવર્ધક, વીર્યને વધારનાર, મનના રોગને મટાડનાર, રસાયનરૂપ, તૂરી તથા ગરમ હોઈ સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને આપનાર છે અને દોષ, વાઈ, ભૂત અલક્ષ્મી, કોઢ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડનાર છે.

૧. शङ्ख इव पुष्पं यस्याः सा 'पाककर्णे'ति ङीष्-જેનું ફૂલ શંખ જેવું હોય છે, તેથી શંખપુષ્પી-શંખાવલી.

૨. शङ्ख इति आह्वा यस्याः सा-જેનું નામ શંખ છે-એટલે શંખના નામે જે કહેવાય છે, તેથી શંખાહ્વા-શંખાવલી.

૩. मङ्गल्यं कुसुमं यस्याः सा-જેનું ફૂલ માંગલિક ગણાય છે, તેથી મંગલ્યકુસુમા-શંખાવલી.

સૂર્યમુખીનાં નામો તથા ગુણો

अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकामुका ।
अर्कपुष्पी क्रिमिश्लेष्ममेहपित्तविकारजित् ॥२४८

अन्वय-अर्कपुष्पी क्रूरकर्मा पयस्या जलकामुका (इति नामानि, गुणाश्च-) अर्कपुष्पी क्रिमिश्लेष्ममेह-पित्तविकारजित् (अस्ति) ॥

અર્કપુષ્પી,[1] ક્રૂરકર્મા,[2] પયસ્યા[3] અને જલકામુકા[4] એટલાં સૂર્યમુખીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સૂર્યમુખી કૃમિ, કફ, પ્રમેહ તથા પિત્તના વિકારને મટાડે છે. ૨૪૮

૧. अर्कसदृशं अर्कवृक्षपुष्पतुल्यं वा पुष्पं यस्याः सा-જેનું ફૂલ સૂર્ય જેવું અથવા આકડાના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી અર્કપુષ્પી-સૂર્યમુખી.

૨. क्रूरं कर्म-कृम्यादीनां विनाशनरूपं यस्याः सा-જેનું કર્મ ક્રૂર હોય છે-એટલે કીડા વગેરેનો નાશ કરવારૂપ હોય છે, તેથી ક્રૂરકર્મા-સૂર્યમુખી.

૩. पयसि विकार -'गोपयसोर्यत्' टाप्-જે પાણીના વિકારરૂપ હોય છે-અર્થાત્ જેને પાણી ખૂબ જોઈએ છે, તેથી પયસ્યા-સૂર્યમુખી.

૪. कामयते इत्येवंशीला-'लषपतपद०' इत्युकञ्, टाप्, जलस्य कामुका-जलकामुका-પાણીને જે ઇચ્છે છે, એવા સ્વભાવની હોય છે, તેથી જલકામુકા-સૂર્યમુખી.

રિસામણીનાં નામો

लज्जालुः स्याच्छमीपत्रा समङ्गा जलकारिका ।
रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरिकेत्यपि ॥२४९॥

अन्वय –लज्जालु शमीपत्रा समङ्गा जलकारिका रक्तपादी नमस्कारी खदिरिका इत्यपि नाम्ना स्यात् ॥

લજ્જાલુ,[1] શમીપત્રા,[2] સમંગા,[3] જલકારિકા,[4] રક્તપાદી,[5] નમસ્કારી[6] અને ખદિરિકા[7] એટલાં રિસામણીનાં સંસ્કૃત નામો છે.૨૪૯

૧. लज्जत स्पर्शात् इत्येवंशीला–ओलरजी ग्रीवा याम्, इत्यस्मात् आलुच् प्रत्यय –જેને અડવાથી શરમાય એવા સ્વભાવની હોય છે, તેથી લજ્જાલુ–રિસામણી.

૨. शम्या इव पत्राणि यस्या. सा–જેનાં પાંદડાં ખીજડીના જેવાં હોય છે, તેથી શમીપત્રા–રિસામણી

૩. सम्यक् अङ्गति–गच्छति–रक्तपित्तादीन् विना शयितुमिति समङ्गा–જે રક્તપિત્ત આદિ રોગોને નાશ કરવા બરાબર કામ કરે છે, તેથી સમંગા–રિસામણી.

૪. करोति क्रियते वा कारिका–'कर्तरि भावे वा ण्वुल्' टाप्, अत इत्व च, जलस्य कारिका–शीतल स्यात्–પાણીને કરનાર અથવા પાણીની જ એક રચનારૂપ છે, કેમકે શીતળ ગુણથી ખાસ યુક્ત છે, તેથી જલકારિક –રિસામણી

૫. रक्ता पादा–मूलानि यस्याः सा–જેના મૂળિયા રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપાદી–રિસામણી.

૬. नमः करोति इत्येवंशीला–नमस्कार, 'सुप्यजातौ' इति णिनि –જે નમસ્કાર કરવાના સ્વભાવવાળી–નમ્ર હોય છે, તેથી નમસ્કારી–રિસામણી.

૭. खदति–स्थैर्यं प्रापयति अतीसारादिरोगविनाशनेन वपुष , खद स्थैर्ये– आजर–शिशिर० इति साधु , ततः स्वार्थे कन् , टाप् , अत इत्वं च, यद्वा खदिरः–तत्पत्र सदृशपत्राकार यद्वा खदिर –तद्रससमरसः अस्ति अस्या', 'अत इनिठनौ' इति ठन्, ठस्येक , टाप् , इत्व च –ઝાડા વગેરે રોગો મટાડી શરીરને જે સ્થિર કરે છે, તેથી અથવા જેના પાંદડાં તથા રસ ખેરના જેવાં હોય છે, તેથી ખદિરિકા–રિસામણી.

રિસામણીના ગુણો

लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया कफपित्तजित् ।
रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान्विनाशयेत् ॥२५०॥

अन्वय –लज्जालुः शीतला तिक्ता कषाया (सती) कफपित्तजित् रक्तपित्तम् अतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥

રિસામણી ટાઢી, તીખી તથા તૂરી હોઈ કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અતીસાર તથા યોનિના રોગોને મટાડે છે. ૨૫૦

રિસામણીની જાત અલંબુષાનાં નામો તથા ગુણો

अलम्बुषा खरत्वक् च तथा मेदोगला स्मृता ।
अलम्बुषा लघुः स्वादुः कृमिपित्तकफापहा ॥२५१॥

अन्वयः–अलम्बुषा च खरत्वक् तथा मेदोगला स्मृता । अलम्बुषा लघु स्वादुः (सती) कृमिपित्तकफापहा (अस्ति) ॥

અલંબુષા,[1] ખરત્વક્[2] અને મેદોગલા[3] એટલા રિસામણીની બીજી જાતનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ જાત હલકી તથા મધુર હોઈ કૃમિ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ૨૫૧

૧. अलं पुष्णाति, कृमिपित्तकफान् हत्वा, पुष पुष्टौ–'इगुपधे'ति कः, पृषोदरादित्वात् षस्य बः, टाप्–કૃમિઓ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરી જે ઘણું પોષણ કરે છે, તેથી અલંબુષા–રિસામણીની એક જાત.

૨. खरा त्वक् यस्या सा–જેની છાલ ખરબચડી હોય છે, તેથી ખરત્વક્–રિસામણીની એક જાત.

૩. गलति–गल निगरणे. अच्, टाप् , मेदस. गला मेदोगला–જે મેદ જેવા રસને ઝરે છે, તેથી મેદોગલા–રિસામણીની એક જાત.

દુધેલીનાં નામો તથા ગુણો

दुग्धिका स्वादुपर्णी स्यात्क्षीरावी क्षीरिणी तथा ।
दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला गर्भकारिणी ॥२५२
स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता सृष्टमूत्रा मलापहा ।
स्वादुर्विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत् ॥२५३॥

अन्वय –दुग्धिका स्वादुपर्णी क्षीरावी तथा क्षीरिणी स्यात्, दुग्धिका उष्णा गुरु रूक्षा वातला गर्भकारिणी स्वादुक्षीरा कटु तिक्ता सृष्टमूत्रा मलापहा स्वादु वृष्या विष्टम्भिनी (सती) कफकुष्ठकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

દુગ્ધિકા,[1] સ્વાદુપર્ણી,[2] ક્ષીરાવી[3] અને ક્ષીરિણી[4] એટલાં દુધેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ દુધેલી ગરમ, ભારે, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર, ગર્ભ રાખનાર, મીઠા ક્ષીરવાળી, તીખી, કડવી, મૂત્ર લાવનાર, મળનો નાશ કરનાર, મધુર, વીર્યને વધારનાર તથા મળને રોકનાર હોઈ મળ, કફ, વાયુ તથા કૃમિને મટાડે છે.

૧. दुग्धम् अस्ति अस्या –' अत इनिठनौ ' इति ठन्, ठस्येक, टाप्–જેમાં દૂધ અથવા ક્ષીર હોય છે, તેથી દુગ્ધિકા–દુધેલી.

૨. स्वादूनि पर्णानि यस्या सा–'पाककर्णे'ति ङीप्–

જેનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુપર્ણી–દુધેલી.

૩. क्षीरम् अवति–अव रक्षणादौ–कर्मण्यण्–अण्णन्तत्वाद् ङीप्–જે ક્ષીરને ધારણ કરે છે, તેથી ક્ષીરાવી–દુધેલી.

૪ क्षीरम् अस्ति अस्याः–'अत इनि०' इति इन, नान्तत्वाद् ङीप्–જેમાં ક્ષીર હોય છે તેથી ક્ષીરિણી–દુધેલી.

ભોંયઆમલીનાં નામો

भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च।
बहुपत्रा बहुफला बहुवीर्या जटापि च ॥२५४॥

अन्वय–भूम्यामलकिका शिवा तामलकी इति च बहुपत्रा बहुफला बहुवीर्या अपि च जटा प्रोक्ता ॥

ભૂમ્યામલકિકા,[1] શિવા,[2] તામલકી,[3] બહુપત્રા,[4] બહુફલા,[5] બહુવીર્યા[6] અને જટા[7] એટલાં ભોંયઆમલીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧ आ समन्तात् मलते–धारयति–तिक्तकषायमधुरादिगुणान्–मल धारणे–'क्वुन्'(उणा २–३२) जाति त्वाद् ङीप्, तत स्वार्थे कन्, टाप्, 'ह्रस्वादि'ति ह्रस्वम्, भूमे. आमलकिका–જે કડવો, તૂરો તથા મધુર રસ ધારણ કરે છે, અને ભોંય સાથે સંબંધ પામે છે–ભોંય પર પથરાય છે, તેથી ભૂમ્યામલકિકા–ભોંયઆમલી.

૨. शिवम् अस्ति अस्या पिपासाकासादिपीडितानाम्–अर्शआद्यच्–તરશ, ઉધરસ વગેરેથી પીડાતા રોગીઓનું જેમાં કલ્યાણ રહેલું છે, તેથી શિવા–ભોંયઆમલી

૩. तनुश्चासौ आमलकी, पृषोदरादि.–तामलकी–જે નાની આમલી ગણાય છે, તેથી તામલકી–ભોંયઆમલી.

૪. बहूनि पत्राणि यस्या सा–જેને ઘણાં પાંદડાં હોય છે, તેથી બહુપત્રા–ભોંયઆમલી.

૫. बहूनि फलानि यस्या सा–જેને ઘણાં ફળ હોય છે, તેથી બહુફલા–ભોંયઆમલી.

૬. बहु वीर्यं यस्याः सा–જેનું સામર્થ્ય ઘણું હોય છે, તેથી બહુવીર્યા–ભોંયઆમલી.

૭. जटति जट्यते वा भूम्या सह, जट संघाते, अच्, घञ् वा–જે ભોંય સાથે એકઠી મળી જાય છે–ખૂબ પથરાય છે, તેથી જટા–ભોંયઆમલી.

ભોંયઆમલીના ગુણો

भूधात्री वातकृत्तिक्ता कषाया मधुरा हिमा।
पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूक्षतापहा ॥२५५॥

अन्वय–भूधात्री वातकृत् तिक्ता कषाया मधुरा हिमा (सती) पिपासाकासपित्तास्रकफकण्डूक्षतापहा (अस्ति) ॥

ભોંયઆમલી વાયુ કરનાર, કડવી, તૂરી, મધુર અને ટાઢી હોઈ તરશ, ઉધરસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, ખસ તથા ક્ષતને મટાડનાર છે. ૨૫૫

બે જાતની બ્રાહ્મીનાં નામો તથા ગુણો

ब्राह्मी कपोतवङ्का च सोमवल्ली सरस्वती।
मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी ॥
ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघुर्मेध्या च शीतला।
कषाया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी ॥२५७
स्वर्या स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित्।
विषशोथज्वरहरी तद्वन्मण्डूकपर्णिनी ॥२५८॥

अन्वय–ब्राह्मी कपोतवङ्का सोमवल्ली च सरस्वती (इति प्रथमाया नामानि, द्वितीयाः–) मण्डूकपर्णी माण्डूकी त्वाष्ट्री दिव्या महौषधी (कथ्यते, द्वयोर्गुणाश्च–) ब्राह्मी हिमा सरा तिक्ता लघु मेध्या च शीतला कषाया मधुरा स्वादुपाका आयुष्या रसायनी स्वर्या (सती) स्मृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेहास्रकासजित् विष शोथज्वरहरी (अस्ति), मण्डूकपर्णिनी तद्वत् ॥

બ્રાહ્મી,[1] કપોતવંકા,[2] સોમવલ્લી[3] અને સરસ્વતી[4] એટલાં બ્રાહ્મીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મંડૂકપર્ણી,[1] માંડૂકી,[2] ત્વાષ્ટ્રી,[3] દિવ્યા[4] અને મહૌષધિ[5] એટલાં બ્રાહ્મીની બીજી જાત કે જેના પાંદડાં વળી જાય છે, તેનાં નામો છે. બંને બ્રાહ્મી ટાઢી, મળને ખસેડનાર, કડવી, હલકી, બુદ્ધિને હિતકારી, તૂરી, મધુર, પાકમાં મધુર, આયુષ માટે સારી, રસાયન રૂપ, સ્વરને સારો કરનાર અને સ્મૃતિ આપનાર હોઈ કોઢ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ, ઉધરસ, ઝેર, સોજા તથા તાવને મટાડે છે. ૨૫૬–૨૫૮

૧. ब्रह्मण इयम्–इदमर्थे अण्, 'ब्राह्मोऽजातौ' इत्यणि टिलोप–જે બ્રહ્માના કે બ્રહ્મ–પરમેશ્વરના સંબંધવાળી છે, તેથી બ્રાહ્મી.

૨. कपोत वङ्क्यते–प्रतार्यते अनया–वकु प्रगमने इत्यस्मात् घञ्, कुत्वं, टाप्–જેના દ્વારા હોલું–પક્ષી ઠગાય છે, તેથી કપોતવંકા–બ્રાહ્મી.

૩ सोमस्य वल्ली–सौम्यगुणवान्–જે સૌમ્ય શીતળ ગુણવાળી હોવાથી ચંદ્રની વેલ ગણાય છે, તેથી સોમવલ્લી–બ્રાહ્મી.

૪. सर–प्रसरणशील ज्ञानमस्ति अस्याः

मेध्यत्वस्मृतिप्रदत्वात्-अस्त्यर्थे मतुप्, 'मतोर्मो वश्च'-उगित्वात् ङीप्-જે બુદ્ધિવર્ધક તથા સ્મરણશક્તિદાયક હોવાથી જેનું સેવન કરવાથી વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી સરસ્વતી-બ્રાહ્મી.

૧. मण्डूकवत् पर्ण यस्या सा-'पाककर्णे'ति ङीप्-જેનાં પાંદડાં દેડકા જેવાં હોય છે, તેથી મંડૂકપર્ણી-બીજી બ્રાહ્મી.

૨. मण्डूकस्य इव-तत्सदृशपर्णवत्त्वात्-इदमर्थे अण्-अणन्तत्वात् ङीप्-દેડકા જેવાં પાંદડાં હોવાથી જે તેના સંબંધવાળી જે ગણાય છે, તેથી માંડૂકી-બીજી બ્રાહ્મીની જાત.

૩. त्वष्टुः इयं प्रिया-इदमर्थे अण्, अणन्तत्वात् ङीप्-વિશ્વકર્માને જે પ્રિય છે અથવા તેમના સંબંધવાળી છે, તેથી ત્વાષ્ટ્રી-બીજી બ્રાહ્મીની જાત.

૪. दिवि भवा दिव्या, प्रथमं दिव्यभूमौ जातत्वात्-भवार्थे यत्, टाप्-જે પ્રથમ દેવતાઈ ભૂમિમાં થયેલી હોવાથી દિવ્યા-બીજી બ્રાહ્મી.

૫. महती चासौ ओषधि-'सर्वतोऽक्तिन्नर्थाद्०' इति वा ङीप्-જે મોટી ઔષધિ ગણાય છે. તેથી મહૌષધી-બીજી બ્રાહ્મી.

કૂબાનાં નામો તથા ગુણો

द्रोणा च द्रोणपुष्पी च फलेपुष्पा च कीर्तिता।
द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वातपित्तकृत् ॥
सतीक्ष्णलवणा स्वादुपाका कट्वी च भेदिनी।
कफामकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित् ॥२६०

अन्वय-द्रोणा च द्रोणपुष्पी च फलेपुष्पा कीर्तिता (नामभिः)। द्रोणपुष्पी गुरु स्वादुः रूक्षा उष्णा सतीक्ष्णलवणा स्वादुपाका कट्वी च भेदिनी (सती) वातपित्तकृत् कफामकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित् (अस्ति)॥

દ્રોણા,[1] દ્રોણપુષ્પી[2] અને ફલેપુષ્પા[3] એટલાં કૂબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કૂબો ભારે, મધુર, રૂક્ષ, ગરમ, તીક્ષ્ણતાવાળો, ખારાશ વાળો, પાકમાં મધુર, તીખો અને ઝાડો લાવનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, કમળો, સોજા, તમકરોગ, શ્વાસ તથા જીવડાં મટાડે છે.

૧. द्रोण-द्रोणवृक्षपुष्पसदृशं पुष्पम् अस्ति अस्या-अर्शआद्यच्-टाप्-જેને દ્રોણ નામના ફૂલઝાડ જેવું ફૂલ હોય છે, તેથી દ્રોણા-કૂબો.

૨. द्रोणस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्या सा, 'पाककर्णे-' इति ङीप्-જેને દ્રોણ નામના ફૂલઝાડના ફૂલ જેવું ફલ હોય છે, તેથી દ્રોણપુષ્પી-કૂબો.

૩. फले-फलमुखे पुष्पं यस्याः सा-જેને ફળના આગલા ભાગમાં ફૂલ આવે છે, તેથી ફલેપુષ્પા-કૂબો.

બે જાતની તલવણીનાં નામો

सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदा बदरापि च।
सूर्यावर्त्ता रविप्रीताऽपरा ब्रह्मसुदुर्लभा ॥२६१॥

अन्वयः-सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदा बदरा अपि च सूर्यावर्त्ता रविप्रीता (इति प्रथमाया नामानि), अपरा ब्रह्मसुदुर्लभा (कथ्यते)॥

સુવર્ચલા,[1] સૂર્યભક્તા,[2] વરદા,[3] બદરા,[4] સૂર્યાવર્તા[5] અને રવિપ્રીતા[6] એટલાં પહેલી તલવણીનાં સંસ્કૃત નામો છે અને બીજી બ્રહ્મસુદુર્લભા[1] કહેવાય છે. ૨૬૧

૧. सुष्ठु वर्चयति-दीपयति शरीरं विष्टम्भादीन् विनाश्य, सुपूर्वक-वर्च दीप्ताविति ण्यन्तात् 'वृषादिभ्य कलच्' (उणा० १-१०६) इति कलच्, टाप्-મળબંધ વગેરેને મટાડી શરીરને જે દીપાવે છે-તેજસ્વી કરે છે, તે સુવર્ચલા-તલવણી.

૨. सूर्यस्य भक्ता इव-સૂર્યની જાણે ભક્ત હોય તેવી ગણાય છે, તેથી સૂર્યભક્તા-તલવણી.

૩. वरम्-आरोग्यं ददाति-वरदा 'आतोऽनुपसर्गे कः'-टाप्-જે ઉત્તમ આરોગ્ય આપે છે, તેથી વરદા-તલવણી.

૪. बदति-स्थैर्यं प्रापयति शरीरं विस्फोटादि-विनाशनेन, बद स्थैर्ये-बाहुलकाद् अरन्, टाप्-વિસ્ફોટક વગેરે રોગો મટાડી શરીરમાં જે સ્થિરતા પમાડે છે, તેથી બદરા-તલવણી.

૫. सूर्य इव आवर्तते, तद्भक्तत्वात्-જે સૂર્યની ભક્ત હોઈ સૂર્યની પેઠે તે તે દિશા તરફ વળ્યા કરે છે, તેથી સૂર્યાવર્તા-તલવણી.

૬. रविः प्रीतः यस्याः-જેના પર સૂર્ય પ્રસન્ન રહે છે, તેથી રવિપ્રીતા-તલવણી.

૧. ब्रह्मणाऽपि सुतरां दुःखेन लभ्यते, दुरपूर्वकात् दुर्लभम् प्राप्तौ-'ईषद् दुःसु' इति खल्, टाप्-જે બ્રહ્માને પણ મળવી મુશ્કેલ હોય છે, તેથી બ્રહ્મસુદુર્લભા-બીજી તલવણી.

પહેલી તલવણીના ગુણો

सुवर्चला हिमा रूक्षा स्वादुपाका सरा गुरुः।
अपित्तला कटुः क्षारा विष्टम्भकफवातजित् ॥

अन्वय-सुवर्चला हिमा रूक्षा स्वादुपाका सरा गुरु अपित्तला कटु क्षारा (सती) विष्टम्भकफवातजित् (अस्ति)॥

પહેલી તલવણી ટાઢી, રૂક્ષ, પાકમાં મધુર, મળને ખસેડનાર, ભારે, ગરમી કરનાર નથી પણ તીખી અને ખારી હોઈ મળબંધ, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૬૨

બીજી તલવણીના ગુણો

अन्या तिक्ता कषायोष्णा सरा रूक्षा लघुः कटुः।
निहन्ति कफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान् ॥
विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुताः ॥२६३॥

अन्वयः–अन्या तिक्ता कषाया उष्णा सरा रूक्षा लघुः कटुः (सती) कफपित्तास्रश्वासकासारुचिज्वरान् विस्फोटकुष्ठमेहास्रयोनिरुक्कृमिपाण्डुता निहन्ति ॥

તલવણીની બીજી જાત–બ્રહ્મસુદર્શના કડવી, તૂરી, ગરમ, મળને ખસેડનાર, રૂક્ષ, હલકી અને તીખી હોઈ કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરુચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ, યોનિના રોગ, કૃમિ તથા પાંડુપણું મટાડે છે. ૨૬૩

ફલ વગરની કંકોડીનાં નામો

वन्ध्या कर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च।
नागारिर्नक्रदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥२६४॥

अन्वय–वन्ध्या कर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरी च नागारि नक्रदमनी तथा विषकण्टकिनी इति (कथ्यते)

વંધ્યા,[1] કર્કોટકી,[2] દેવી,[3] કન્યા,[4] યોગેશ્વરી,[5] નાગારિ,[6] નક્રદમની[7] અને વિષકંટકિની[8] એટલાં ફલ વગરની કંકોડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૬૪

૧ वध्नाति फलप्रसूतिम्, वन्ध बन्धने–अघ्न्यादिः (उणा० ४–११२)–જે ફળની ઉત્પત્તિને રોકે છે–ફળ વિનાની હોય છે, તેથી વંધ્યા–કંકોડી.

૨. कर्कति–हसति सपदर्पं विनाश्य, कर्क हसने–उणादि–ओट प्रत्यय, तत स्वार्थे कन्, गौरादि–જે સર્પના ગર્વનો નાશ કરી હસે છે, તેથી કર્કોટકી–કંકોડી.

૩. दीव्यति–क्रीडति विसर्पविषादीन् हत्वा, दिवु क्रीडादौ–अच्, देवट् इति पचादौ निपातनात्–टित्वाद् ङीप्–જે રતવા તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરી આનંદ પામે છે, તેથી દેવી–કંકોડી

૪. कनति–दीप्यते वन्ध्यत्वतीक्ष्णत्वविषनाशकत्वादि गुणे–कनी दीप्तौ–अघ्न्यादि (उणा. ४–११२)–ફળ રહિતપણું, તીક્ષ્ણપણું તથા ઝેરનો નાશ કરવાપણું વગેરે ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી કન્યા–કંકોડી.

૫. योगानाम्–विषनाशकादीनाम्–ईश्वरी–જે વિષનાશક યોગોની રાણી છે, તેથી યોગેશ્વરી–કંકોડી.

૬. नागाना–सर्पाणाम् अरि.–तद्विषनाशकत्वात्–સર્પોના ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી–સર્પોની શત્રુ છે, તેથી નાગારિ–કંકોડી.

૭ दमयति इति दमनी, नक्राणा दमनी, यद्वा नक्रा दम्यन्ते अनया–दमु उपशमे–करणे ल्युट्–टित्वाद् ङीप्–જેનાથી મગરમચ્છો પણ વશ થાય છે, તેથી નક્રદમની–કંકોડી.

૮. विषयुक्तं कण्टकम् अस्ति अस्या –' अत इनि,' इति इन्, नान्तत्वाद् ङीप्–જેનો કાંટો ઝેરી હોય છે, તેથી વિષકંટકિની–વાંઝણી કંકોડી

ફલ વગરની કંકોડીના ગુણો

वन्ध्या कर्कोटकी लघ्वी कफनुद्व्रणशोधिनी।
सर्पदर्पहरी तीक्ष्णा विसर्पविषहारिणी ॥२६५

(अन्वय–) वन्ध्या कर्कोटकी लघ्वी कफनुत् व्रणशोधिनी तीक्ष्णा सर्पदर्पहरी विसर्पविषहारिणी (अस्ति)॥

એ કંકોડી હલકી, કફનો નાશ કરનાર, વ્રણને સાફ કરનાર, તીક્ષ્ણ, સર્પના અભિમાનને હરનાર અને રતવા તથા ઝેરને મટાડનાર છે. (જેને સર્પ કરડ્યો હોય તે આથી જીવે છે, એ પ્રત્યક્ષ જોયેલુ છે.) ૨૬૫

ધોળી મીંઢીઆવળનાં નામો તથા ગુણો

मार्कण्डिका भूमिवल्ली मार्कण्डी मृदुरेचनी।
मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्ध्वाधःकायशोधिनी ॥
विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी ॥२६६॥

अन्वय–मार्कण्डिका भूमिवल्ली मार्कण्डी मृदुरेचनी (इति नामानि, गुणाश्च–) मार्कण्डिका कुष्ठहरी ऊर्ध्वाधः-कायशोधिनी विषदुर्गन्धकासघ्नी गुल्मोदरविनाशिनी (अस्ति)॥

માર્કંડિકા,[1] ભૂમિવલ્લી,[2] માર્કંડી[3] અને મૃદુરેચની[4] એટલાં ધોળી મીંઢીઆવળનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ ધોળી મીંઢીઆવળ*

* વૈદક ગ્રંથોમાં મીંઢીઆવળને કફ અને અટકી રહેલું પિત્ત કાઢી નાખનાર, મગજ સ્વચ્છ કરનાર અને સાધારણ રીતે શરીર સાફ કરનાર ગણેલ છે, સંધિવા ઉપર તે ઘણી અકસીર ગણાય છે અને તેનાથી ખીલ તથા ફોલ્લા મટી જાય છે, પેટના જીવડાં નીકળી જાય છે અને હરસ થવાનો સંભવ દૂર થાય છે.

ઉપર તથા નીચે કાયાને સાફ કરનાર હોઈ કોઢ, ઝેર, દુર્ગંધ, ઉધરસ, ગોળો તથા પેટના રોગને મટાડે છે. ૨૬૬

૧. મૃકણ્ડોઃ અપત્ય માર્કણ્ડ., તેન સૃષ્ટા વલ્લી માર્કણ્ડી, અણ્ણન્તાદ્ ઙીષ્, તત સ્વાર્થે કન્, ટાપ્ હ્રસ્વશ્ચ। મૃકંડુ ઋષિના પુત્ર માર્કંડ નામના મુનિએ જેને ઉત્પન્ન કરી છે, તેથી માર્કંડિકા-મીંઢીઆવળ.

૨. ભૂમિસક્તા વલ્લી-ભૂમિવલ્લી-જે ભોય પર પથરાયેલી વેલરૂપે થાય છે, તેથી ભૂમિવલ્લી-મીંઢીઆવળ.

૩. માર્કણ્ડી-પહેલા નામ પ્રમાણે; કેવળ સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી.

૪. મૃદુ યથા સ્યાત્ તથા રેચયતિ-કર્તરિ લ્યુટ્-ટિત્વાદ્ ઙીપ્-જે કોમળ રેચ કરાવે છે, તેથી મૃદુરેચની-મીંઢીઆવળ.

બે જાતની કૂકડવેલનાં નામો તથા ગુણો

देवदाली तु वेणी स्यात्कर्कटी च गरागरी।
देवताडो वृत्तकोशस्तथा जीमूत इत्यपि ॥२६७॥
पीता परा खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी।
देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोफपाण्डुताः।
नाशयेद्वामनी तिक्ता क्षयहिक्काकृमिज्वरान् ॥

अन्वय-देवदाली तु वेणी कर्कटी गरागरी देवताड वृत्तकोशः तथा जीमूत इत्यपि स्यात्। परा पीता खरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशिनी (अस्ति)। देवदाली रसे तिक्ता वामनी तिक्ता (सती) कफार्शःशोफपाण्डुता क्षयहिक्काकृमिज्वरान् नाशयेत् ॥

દેવદાલી,[1] વેણી,[2] કર્કટી,[3] ગરાગરી,[4] દેવતાડ,[5] વૃત્તકોશ[6] તથા જીમૂત[7] એટલાં કૂકડવેલનાં સંસ્કૃત નામો છે. તેમજ ખરસ્પર્શા,[1] વિષઘ્ની[2] અને જ્વરનાશિની[3] એટલાં પીળી કૂકડવેલ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. કૂકડવેલ રસમાં કડવી, વમન કરાવનાર અને કડવી હોઈ કફ, અરશ, સોજા, પાંડુપણું, ક્ષય, હેડકી, કૃમિ તથા તાવનો નાશ કરે છે. ૨૬૭,૨૬૮

૧. દેવેન-મેઘોદયેન દાલ-દલનં યસ્યા સા, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીષ્-મેઘના ઉદયથી જે ફાટે છે-ચિરાય છે, તેથી દેવદાલી-કૂકડવેલ.

૨. વેણતિ-નિશામયતિ જાનાતિ વા મેઘોદયં, વેણૃ નિશામનવાદિત્રાદાનજ્ઞાનચિન્તાસુ, ઇત્યસ્માત્ 'સર્વધાતુભ્ય ઇન્' ઇત્યુણાદિરિન્ પ્રત્યયઃ, તતઃ 'કૃદિકારાદક્તિનઃ' ઇતિ ઙીષ્-જે મેઘના ઉદયને જાણે છે અથવા સાંભળે છે, તેથી વેણી-કૂકડવેલ.

૩. કર્કતિ-હસતિ વિષં પ્રતિ-તન્નાશકત્વાત્, કર્ક હસને-સૌત્રાત્ 'શકાદિભ્યોઽટન્' ગૌરાદિ-જે ઝેરોઈ ઝેરને હસી કાઢે છે. કેમકે તેનો નાશ કરનાર છે, તેથી કર્કટી-કૂકડવેલ.

૪. ગર-વિષમ્ આગિરતિ વિષઘ્નત્વાત્-ગૄ નિગરણે, અચ્, ગૌરાદિ-જે ઝેરોઈ ઝેરનો નાશ કરે છે, તેથી ગરાગરી-કૂકડવેલ

૫. દેવમ્-ઇન્દ્રિયં તાડયતિ ખરસ્પર્શત્વાત્, તડ આઘાતે-કર્મણ્યણ્-અણ્ણન્તત્વાદ્ ઙીપ્-જેનો સ્પર્શ ખરબચડો હોવાથી સ્પર્શ થતા ઇંદ્રિયને જે આઘાત પહોંચાડે છે, તેથી દેવતાડ-કૂકડવેલ.

૬. વૃત્ત કોશ યસ્યઃ સઃ-જેનો દોડો ગોળ હોય છે, તેથી વૃત્તકોશ-કૂકડવેલ.

૭. જીવન મૂત-બદ્ધમ્ અનેન વિષપીડિતાનામ્, મૂઙ્ બન્ધને-કર્મણિ ક્ત-પૃષોદરાદિ-ઝેરથી પીડાયેલા લોકોનું જીવન જેણે બાધ્યું હોય છે-સાંધ્યુ હોય છે, તેથી જીમૂત-કૂકડવેલ

૧. ખર. સ્પર્શ યસ્યા સા-જેનો સ્પર્શ ખરબચડો અથવા કઠોર હોય છે. તેથી ખરસ્પર્શી-પીળી કૂકડવેલ.

૨. વિષં હન્તિ-'અમનુષ્યકર્તૃકે ચે'તિ હન્તેષ્ટક્-'ગમહને'ત્યુપધાલોપ', 'હોહન્તેરિ'તિ કુત્વં ઘ-ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિષઘ્ની-પીળી કૂકડવેલ.

૩. ગરં-વિષ નાશયતિ ઇત્યેવંશીલા-'સુપ્યજાતૌ ણિનિ', નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્-ઝેરનો નાશ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તેથી ગરનાશિની-પીળી કૂકડવેલ.

કૂકડવેલના ફળના ગુણો

देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम्।
स्रंसनं गुल्मशूलघ्नमर्शोघ्नं वातजित्परम् ॥२६९

अन्वय-देवदालीफल तिक्त स्रंसन पर वायुजित् कृमिश्लेष्मविनाशनं गुल्मशूलघ्नम् अर्शोघ्नम् (अस्ति) ॥

કૂકડવેલનું ફળ કડવું, મળને સ્થાનથી નીચે પાડનાર, વાયુને અત્યંત મટાડનાર અને કૃમિ, કફ, ગોળો, શૂળ તથા અરશનો નાશ કરનાર છે.

રતવેલિયાનાં નામો

जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुलादनी।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि कीर्तिता ॥

× ઘણા વૈદ્યો આનું ફળ ઘણું કડવું હોવાથી તેને કેટલીક ઔષધિઓના ઉકાળામાં મેળવે છે. ઘોડાના પેટમાં જીવડાં થયાં હોય, ત્યારે પણ આનું ફળ મસાલા સાથે ખવડાવવામાં આવે છે.

अन्वय –जलपिप्पली शारदी अभिहिता, शकुलादनी मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली इत्यपि कीर्तिता (वर्ष्टिते) ॥

જલપિપ્પલી,[1] શારદી,[2] શકુલાદની,[3] મત્સ્યાદની,[4] મત્સ્યગંધા,[5] અને લાંગલી,[6] એટલાં રતવેલિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭૦

૧. जलस्य पिप्पली इव–પાણીની જાણે પીપર હોય તેવો હોય છે, તેથી જલપિપ્પલી–રતવેલિયો.

૨. शरदि भवा–' सन्धिवेला.' इत्यण्–अणन्ताद् ङीप्–શરદઋતુમાં જે થાય છે, તેથી શારદી–રતવેલિયો.

૩. शकुलैः अद्यते, तेषां प्रियत्वात्–अद भक्षणे–' कृत्यल्युट –' इति ल्युट्–'टिड्ढे'ति ङीप्–માછલાંઓને પ્રિય હોવાથી તો માછલાંઓ જેને ખાય છે, તેથી શકુલાદની–રતવેલિયો.

૪. मत्स्यैः अद्यते–पूर्ववत् ल्युट् ङीप् च–અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. मत्स्यानां गन्ध इव गन्धो यस्या –જેની ગંધ માછલાં જેવી હોય છે, તેથી મત્સ્યગંધા–રતવેલિયો.

૬. लाङ्गलस्याकार अस्ति अस्या –જેનો આકાર હળના જેવો હોય છે, તેથી લાંગલી–રતવેલિયો.

રતવેલિયાના ગુણો

जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघुः ।
संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ।
कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥२७१

अन्वय –जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघु संग्राहिणी हिमा रूक्षा कषाया कटुपाकरसा रुच्या वह्निवर्धिनी (सती) रक्तदाहव्रणापहा (अस्ति) ॥

રતવેલિયો હૃદયને પ્રિય લાગનાર, નેત્રને હિતકારી, વીર્યને વધારનાર, હલકો, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો, રૂક્ષ, તૂરો, પાકમાં તીખો, રુચિ ઉપજાવનાર તથા અગ્નિને વધારનાર હોઈ લોહીનો બગાડ, દાહ તથા વ્રણને મટાડે છે.

ગળજીભીનાં નામો તથા ગુણો

गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्विका खरपर्णिनी ।
गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् ॥
हृद्या प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी लघुः ।
कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाकरसा स्मृता ॥

अन्वय –गोजिह्वा गोजिका गोभी दार्विका खरपर्णिनी (इति नामानि, गुणास्तु–) गोजिह्वा वातला शीता ग्राहिणी कफपित्तनुत् हृद्या लघु कोमला तुवरा तिक्ता स्वादुपाकरसा (सती) प्रमेहकासास्रव्रणज्वरहरी स्मृता ॥

ગોજિહ્વા,[1] ગોજિકા,[2] ગોભી,[3] દાર્વિકા[4] અને ખરપર્ણિની[5] એટલાં ગળજીભીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગળજીભી વાયુ કરનાર, ટાઢી, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, હૃદયને ગમે એવી, હલકી, કોમળ, તૂરી, કડવી તથા પાકમાં મધુર હોઈ પ્રમેહ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, વ્રણ, તથા તાવને મટાડનાર કહી છે.

૧. गोः जिह्वा इव आकृत्या–જેનો આકાર ગાયની જીભ જેવો હોય છે, તેથી ગોજિહ્વા–ગળજીભી.

૨. गो गोजिह्वाकारा जाता, 'अन्येभ्योऽपि' इति ड., तत स्वार्थे कन्, अत इत्व च–(गोशब्दस्य गोजिह्वावाचकत्वेऽत्र लाक्षणिकत्वम्)–જે ગાયની જીભ જેવા આકારે ઉત્પન્ન થઈ હોય છે, તેથી ગોજિકા–ગળજીભી.

૩. गो· गोजिह्वेव भाति–' सुपि स्थ ' इत्यत्र 'सुपी'ति योगविभागात् आकारान्तसर्वधातुभ्य सुप्युपपदे कः, ततो गौरादित्वाद् ङीप्–જે ગાયની જીભ જેવા આકારની જણાય છે, તેથી ગોભી–ગળજીભી.

૪. दारयति कफपित्तप्रमेहादीन्, दृ विदारणे–उरुवा दित्वात् (उणा. ४–५५) साधु, गौरादित्वाद् ङीष्, तत स्वार्थे कन्, टाप्, 'ड्यापोरि'ति ह्रस्वत्व च–જે કફ, પિત્ત, પ્રમેહ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી દાર્વિકા–ગળજીભી.

૫. खराणि पर्णानि यस्या सा–'पाककर्ण'ति ङीप्, तत स्वार्थे कन्, टाप्, पूर्ववत् ह्रस्वत्व–જેના પાંદડા ખરબચડાં, કઠોર અથવા ખરછટ હોય છે, તેથી ખરપર્ણિકા–ગળજીભી.

ઝીપટાનાં નામો તથા ગુણો

विज्ञेया नागदमनी बलामोटा विषापहा ।
नागपुष्पी नागपत्रा महायोगेश्वरीति च ॥२७४
बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा ।
मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्दभम् ॥२७५
सर्वग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी ।
जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा ॥२७६॥

अन्वय–नागदमनी बलामोटा विषापहा नागपुष्पी नागपत्रा च महायोगेश्वरी इति (नामानि, गुणास्तु–) बलामोटा कटु तिक्ता लघु (सती) पित्तकफापहा (अस्ति), मूत्रकृच्छ्रव्रणान् रक्षः जालगर्दभ नाशयेत्

(तथा च) सर्पग्रहप्रशमनी निःशेषविषनाशिनी (सती) सर्वत्र जयं कुरुते, धनदा सुमतिप्रदा (चास्ति) ॥

નાગદમની,[1] બલામોટા,[2] વિષાપહા,[3] નાગપુષ્પી,[4] નાગપત્રા[5] અને મહાયોગેશ્વરી[6] એટલાં ઝીપટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઝીપટો તીખો, કડવો તથા હલકો હોઈ પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, રાક્ષસ-ઝોડ, જાલગર્દભ નામનો પિત્તજન્ય ક્ષુદ્રરોગ, સર્વ ગ્રહસંબંધી પીડા અને સર્વ પ્રકારના ઝેરને મટાડે છે; સર્વ સ્થળે જય કરે છે, ધન આપે છે તથા સારી બુદ્ધિ આપે છે. ૨૭૪-૨૭૬

૧. नागा दम्यन्ते अनया-तेषां विषघ्नत्वात्, करणे ल्युट्, 'कृत्यल्युट' इति वा ल्युट्, टित्त्वाद् ङीप्-સર્પોના ઝેરનો નાશ કરનાર હોવાથી જેના વડે સર્પોને વશ કરી શકાય છે, તેથી નાગદમની-ઝીપટો.

૨ बलेन आसमन्तात् मोटयति-मर्दयति सर्वं विषरक्षोग्रहादीन्, मुट क्षोदे-अच्, टाप्-જે પોતાના બળથી ચારે બાજુથી બધાં ઝેર, રાક્ષસો તથા ગ્રહો વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી બલામોટા-ઝીપટો.

૩. विषाणि अपहन्ति सर्वाणि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति धात्वन्तरात् कारकान्तरेष्वपि ड-જે બધા ઝેરનો નાશ કરે છે, તેથી વિષાપહા-ઝીપટો.

૪. नागाकारं पुष्पम् अस्ति अस्याः-'पाककर्णे' ति ङीप्-જેનું ફૂલ નાગના જેવા આકારનું હોય છે, તેથી નાગપુષ્પી-ઝીપટો.

૫ नागकेसरसदृशं पत्रम् अस्ति अस्याः-જેનાં પાંદડાં નાગકેસરના જેવાં હોય છે, તેથી નાગપત્રા-ઝીપટો.

૬. महान्तश्च ये योगा विषादिनाशकाः, तेषाम् ईश्वरी इव-ઝેર આદિનો નાશ કરનારા જે મોટા પ્રયોગો છે, તેઓની જાણે રાણી હોય, તેવી હોવાથી મહાયોગેશ્વરી-ઝીપટો.

ગલતોરાનાં નામો તથા ગુણો

वेल्लन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः।
श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः ॥
स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः।
स्यात्कण्टकी विजलदेशज एव वृक्षः ॥ २७७ ॥
वेल्लन्तरो रसे पाके तिक्तस्तृष्णाकफापहः।
मूत्राघाताश्मजिद् ग्राही योनिमूत्रानिलार्तिजित् ॥

अन्वय-वेल्लन्तरः जगति वीरतरुः प्रसिद्धः, एषः वृक्षः श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः कण्टकी विजलदेशजः स्यात्। वेल्लन्तरः रसे पाके तिक्तः ग्राही तृष्णाकफापहः मूत्राघाताश्मजित् योनिमूत्रानिलार्तिजित् (अस्ति) ॥

વેલ્લંતર,[1] વીરતરુ,[2] જાતિતુલ્યકુસુમ,[3] શમિસૂક્ષ્મપત્ર,[4] કંટકી[5] અને વિજલદેશજ[6] એટલાં ગલતોરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગલતોરાનાં ફૂલ ધોળાં, કાળાં, થોડાં રાતાં, ખૂબ રાતાં અને નીલા રંગનાં થાય છે. ગલતોરો રસમાં તથા પાકમાં કડવો, ઝાડાને રોકનાર; તરસ, કફ તથા મૂત્રની અડચણ; પથરી, યોનિની પીડા તથા વાયુની પીડાને હરનાર છે. ૨૭૭,૨૭૮

૧. वेल्लं यथा स्यात् तथा तरति, तृ-अच्-જે ડોલતો-ઝૂલતો જાણે તરતો હોય એવો લાગે છે, તેથી વેલ્લંતર-ગલતોરો.

૨. वीरश्चासौ तरुः-જે વીરવૃક્ષ કહેવાય છે, તેથી વીરતરુ-ગલતોરો.

૩. जातेः तुल्यानि कुसुमानि यस्य-જેને જાઈ જેવાં ફૂલ આવે છે, તેથી જાતિતુલ્યકુસુમ-ગલતોરો.

૪. शमिवत् सूक्ष्माणि पत्राणि यस्य-જેને ખીજડી જેવાં ખૂબ નાનાં પાંદડાં હોય છે, તેથી શમિસૂક્ષ્મપત્ર-ગલતોરો.

૫ कण्टकाः सन्ति अस्य-'अत इनि०' इति इन्-જેને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી-ગલતોરો.

૬. विगतं जलं यस्मात्-विजलश्चासौ देशः तत्र जायते इम-'सप्तम्यां जनेर्डः'-જે પાણી વિનાના નિર્જળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વિજલદેશજ-ગલતોરો.

નાકછીંકણીનાં નામો તથા ગુણો

छिक्कनी क्षवकृत्तीक्ष्णा छिक्किका घ्राणदुःखदा।
छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत्।
वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा ॥२७९॥

अन्वय-छिक्कनी क्षवकृत् तीक्ष्णा छिक्किका घ्राणदुःखदा (इति नामानि, गुणास्तु-) छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णा उष्णा (सती) वह्निपित्तकृत् वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा (अस्ति) ॥

છિક્કની,[1] ક્ષવકૃત્,[2] તીક્ષ્ણા,[3] છિક્કિકા[4] અને ઘ્રાણદુઃખદા[5] એટલાં છીંકણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. છીંકણી તીખી, રુચિ ઉપજાવનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિ તથા પિત્તને કરનાર હોઈ વાતરક્ત રોગને હરે છે અને કોઢ, કૃમિ તથા કફને મટાડે છે. ૨૭૯

૧ છિક્ ઇતિ અવ્યક્તા નાસિકાશબ્દ ઘ્નતિ–પ્રકાશત અનયા, કરણે લ્યુટ્–ટિત્વાદ્ ઙીપ્–જેને લીધે છિક્ એવો અસ્પષ્ટ નાકનો શબ્દ પ્રકટ થાય છે–જેનાથી છીંક આવે છે તેથી છિક્કની–નાકછીકણી

૨ ક્ષવ–છિક્કા કરોતિ, ક્વિપ્–જે છીંક કરે છે તેથી ક્ષવકૃત–નાકછીકણી

૩ તીક્ષ્ણ ગુણ અસ્તિ અસ્યા –અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્–જેનો ગુણ તીખો હોય છે તેથી તીક્ષ્ણા–નાકછીકણી

૪ છિક્ ઇતિ અવ્યક્ત શબ્દ કરોતિ 'અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડ છિક્કા–ક્ષુતમ્ અસ્તિ અસ્યા, અર્શઆદ્યચ્, તત સ્વાર્થે કન્ ટાપ્ અત ઇત્વ ચ–જેનાથી છીંક આવે છે તેથી છિક્કિકા–નાકછીકણી

૫ ઘ્રાણસ્ય દુઃખ દદાતિ– આતોઽનુપસર્ગે–ઇતિ ક –ટાપ્–જે ઘ્રાણેન્દ્રિયને દુઃખ દે છે, તેથી ઘ્રાણદુઃખદા–નાકછીકણી

ભોંડિયાકલારના નામો તથા ગુણો

कुकुन्दरस्ताम्रचूड सूक्ष्मपत्रो मृदुच्छद ।
कुकुन्दर कटुस्तिक्तो ज्वरास्रकफापह ।
तन्मूलमार्द्रं निक्षिप्त वदने मुखशोषहृत् ॥२८०

अन्वय–कुकुन्दर ताम्रचूड सूक्ष्मपत्र मृदुच्छद (इति नामानि, गुणाश्च–) कुकुन्दर कटु तिक्त (सन्) ज्वरास्रकफापह (अस्ति) आर्द्रं तन्मूलम् वदन निक्षिप्त (सत्) मुखशोषहृत् (भवति) ॥

કુકુંદર,[1] તામ્રચૂડ,[2] સૂક્ષ્મપત્ર[3] અને મૃદુચ્છદ[4] એટલા ભોંડિયાકલારના સંસ્કૃત નામો છે ભોંડિયોકલાર તીખો તથા કડવો હોઈ તાવ, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે ભોંડિયાકલારનું લીલુ મૂળ મોઢામાં રાખ્યું હોય તો તેથી મુખનો શોષ મટે છે

૧ કુત્સિત સ્કુન્દતે–ઉદ્ભિદ્યતે મુખશોષનિરાકરણાયમ્ આર્દ્રમૂલાર્થિભિ –સ્કુદિ આપ્રવણે– મદ્ગુરાદયશ્ચ' (ઉણા ૧–૪૧) ઇતિ સાધુ –મોઢાનો શોષ દૂર કરવા જેનું લીલું મૂળિયું ઇચ્છતા લોકો જેને ખરાબ રીતે ઉખાડી કાઢે છે તેથી કુકુન્દર–ભોંડિયોકલાર

૨ તામ્રા–રક્તવર્ણા ચૂડા શિખા યસ્ય ■–જેની શિખા લાલવર્ણી હોય છે, તેથી તામ્રચૂડ–ભોંડિયોકલાર

૩ સૂક્ષ્માણિ પત્રાણિ યસ્ય સ –જેના પાંદડાં ઘણાં બારીક હોય છે, તેથી સૂક્ષ્મપત્ર–ભોંડિયોકલાર

૪ મૃદૂનિ છદાનિ યસ્ય સ –જેના પાંદડાં કોમળ હોય છે, તેથી મૃદુચ્છદ–ભોંડિયોકલાર

સુદર્શનના નામો તથા ગુણો

सुदर्शना सोमवल्ली चक्राह्वा मधुपर्णिका ।
सुदर्शना स्वादुरुष्णा कफशोफास्रवातजित् ॥२८१

अन्वय–सुदर्शना सोमवल्ली चक्राह्वा मधुपर्णिका (इति नामानि, गुणाश्च–) सुदर्शना स्वादु उष्णा (सती) कफशोफास्रवातजित् (अस्ति) ॥

સુદર્શના,[1] સોમવલ્લી,[2] ચક્રાહ્વા[3] અને મધુપર્ણિકા[4] એટલા સુદર્શનના સંસ્કૃત નામો છે સુદર્શન મધુર તથા ગરમ હોઈ કફ, સોજા, લોહીનો બગાડ તથા વાયુને મટાડે છે ૨૮૧

૧ સુષ્ઠુ દર્શન યસ્યા યદ્વા સુષ્ઠુ દૃશ્યતે 'ભાષાયા શાસિયુધિદૃશિધૃષિમૃષિભ્યો યુચ્'–જેનું દર્શન અથવા દેખાવ સારો હોય છે, તેથી સુદર્શના

૨ સોમકલાગુણયુક્તા અતએવ સોમસ્ય યા વલ્લી–જે ચંદ્રની કલા જેવા ગુણવાળી હોઈને ચંદ્રની વેલ કહેવાય છે, તેથી સોમવલ્લી–સુદર્શન

૩ વિષ્ણોશ્ચક્ર–સુદર્શનમિતિ આહ્વા યસ્યા –વિષ્ણુના ચક્ર–સુદર્શનના નામે જે કહેવાય છે, તેથી ચક્રાહ્વા–સુદર્શના

૪ મધૂનિ પર્ણાનિ યસ્યા સા– પાક્કર્ણેતિ ઙીપ્, તત સ્વાર્થે કન્, ટાપ્ હ્રસ્વશ્ચ–જેના પાંદડાં મીઠાં હોય છે તેથી મધુપર્ણિકા–સુદર્શન

ઉંદરકનીના નામો તથા ગુણો

आखुकर्णी त्वाखुकर्णपर्णिका भूदरीभवा ।
आखुकर्णी कटुस्तिक्ता कषाया शीतला लघु ।
विपाके कटुका मूत्रकफामयकृमिप्रणुत् ॥ २८२ ॥

अन्वय–आखुकर्णी तु आखुकर्णपर्णिका भूदरीभवा (इति नामानि गुणास्तु–) आखुकर्णी कटु तिक्ता कषाया शीतला लघु विपाके कटुका (सती) मूत्रकफामयकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

આખુકર્ણિકા,[1] આખુકર્ણપર્ણિકા,[2] ભૂદરીભવા[3] એટલા ઉંદરકનીના સંસ્કૃત નામો છે ઉંદરકની તીખી, કડવી, તૂરી, ટાઢી, હલકી તથા પાકમાં તીખી હોઈ મૂત્રનો રોગ, કફ સંબંધી રોગ તથા કૃમિને મટાડે છે. ૨૮૨

૧ આખો કર્ણ ઇવ પત્ર યસ્યા –જેનાં પાંદડાં

ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે, તેથી આખુકર્ણિકા-ઉંદરકની.

૨. आखोः कर्ण इव पर्णं यस्याः—જેનું પાંદડું ઉંદરના કાન જેવું હોય છે, તેથી આખુકર્ણપર્ણિકા-ઉંદરકની.

૩. भुवि दरी—गुहा भूदरी, भूदर्यां भवति—अच्, टाप्—જમીનમાં રહેલું દર, જેને ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન હોય છે, તેથી ભૂદરીભવા-ઉંદરકની.

મોરશિખાનાં નામો તથા ગુણો

मयूरादिशिखा प्रोक्ता सहस्राहिर्मधुच्छदा ।
नीलकण्ठशिखा लघ्वी पित्तश्लेष्मातिसारजित् ॥

अन्वय—मयूरादिशिखा सहस्राहिः मधुच्छदा प्रोक्ता । नीलकण्ठशिखा लघ्वी (सती) पित्तश्लेष्मातिसारजित् (अस्ति) ॥

મયૂરશિખા,[1] સહસ્રાહિ,[2] મધુચ્છદા[3] અને નીલકંઠશિખા[4] એટલાં મોરશિખાનાં સંસ્કૃત નામો છે. (મોરનો પર્યાય શબ્દ આગળ મૂકયા પછી શિખા શબ્દ મૂકવામાં આવે એટલે મોરશિખાનું નામ થાય છે.) મોરશિખા હલકી હોઈ પિત્ત, કફ તથા અતિસારરોગને મટાડે છે. ૨૮૩

૧. मयूरादिपूर्वा शिखा—शाकपार्थिवादि—શિખા શબ્દની પૂર્વે મોરપક્ષીનું કોઈ પણ નામ મૂકવાથી જેનું નામ તૈયાર થાય છે, જેમકે મયૂરશિખા-નીલકંઠશિખા, ઇત્યાદિ તે-મોરશિખા.

૨. सहस्राणि अहय—रोगसर्पनाशकगुणा सन्ति अस्या—यद्वा सहस्राणि गुणानाम् अहति—व्याप्नोति, अह व्याप्तौ—इन्, यद्वा सहस्राणि पित्तादिरोगाणाम् आसमन्तात् हन्ति—आङ्पूर्वकात् हन हिंसायाम्—इत्यस्मात् डिन् उणादि, टिलोपः आङो ह्रस्वश्च—જેમાં હજારો રોગોરૂપી સર્પોનો નાશ કરનારા ગુણો છે; અથવા તેવા હજારો ગુણોથી જે વ્યાપ્ત છે, અથવા પિત્ત વગેરે હજારો રોગોનો જે નાશ કરે છે, તેથી સહસ્રાહિ-મોરશિખા.

૩. मधूनि छदानि यस्याः सा—જેનાં પાંદડાં મીઠાં હોય છે, તેથી મધુચ્છદા-મોરશિખા.

૪. नीलकण्ठपूर्वा शिखा—शाकपार्थिवादि—અર્થ ૧લા નામ પ્રમાણે છે.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ગુડૂચ્યાદિવર્ગ સમાપ્ત

૪ : પુષ્પવર્ગ

કમળનાં નામો

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ।
सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥ १ ॥
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ।
बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ॥ २ ॥

अन्वय—पद्मं वा पुंसि, नलिनम् अरविन्दं महोत्पलं सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयं पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहं च बिसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च (इति नामानि) ॥

પદ્મ[1] (પુલ્લિંગ તથા નપુંસકલિંગ છે), નલિન,[2] અરવિંદ,[3] મહોત્પલ,[4] સહસ્રપત્ર,[5] કમલ,[6] શતપત્ર,[7] કુશેશય,[8] પંકેરુહ,[9] તામરસ,[10] સારસ,[11] સરસીરુહ,[12] બિસપ્રસૂન,[13] રાજીવ,[14] પુષ્કર[15] અને અંભોરુહ,[16] એટલાં કમળનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. पद्मा अस्ति अस्मिन् तन्निवासत्वात्—अर्शआद्यच्, यद्वा पद्यते—प्राप्यते तृष्णादाहादिनाशोऽनेन शैत्यमाधुर्यादियुक्तत्वात्—पद गतौ—'अर्तिस्तु०' (उणा. १-१४) इति मन्—જેમાં લક્ષ્મી-શોભા હોય છે; કેમકે તેમાં એનું રહેઠાણ છે; અથવા શીતળતા તથા મધુરતા આદિ ગુણોવાળું હોવાથી જેના વડે તરસ, દાહ વગેરેનો નાશ કરાય છે, તેથી પદ્મ-કમળ.

૨. नलति—गन्धयुक्तं भवति—णल गन्धे—इनन् (उणा. २-४९)—જે ગંધયુક્ત હોય છે, તેથી નલિન-કમળ.

૩. अरं—शीघ्रं लिप्सां विन्दति, सुन्दरत्वात्, अराकाराणि पत्राणि वा विन्दति—'गवादिषु विन्दे०' इति श—જે સુંદર હોવાથી તરત મેળવવાની ઇચ્છા કરાવે છે અથવા જે આરા જેવા આકારની પાંખડીઓવાળું હોય છે, તેથી અરવિંદ-કમળ.

૪. महच्च तत् उत्पलम्—उत्—ऊर्ध्वं जलस्योपरि पलति—गच्छति—पल गतौ—पचाद्यच्—જે પાણીની ઉપર ઘણું ઊંચું જાય છે, તેથી મહા-ઉત્પલ-મહોત્પલ-કમળ.

૫. सहस्रं पत्राणि यस्य तत्—જેને એક હજાર સુધી પાંખડીઓ થાય છે, તેથી સહસ્રપત્ર-કમળ.

૬. कं—जलम् अलति—भूषयति—अल भूषणादौ, मूलविभुजादित्वात् कः, यद्वा काम्यते—इष्यते दर्शनादेव—कमु कान्तौ—'वृषादिभ्य०' (उणा. १-१-६) कलच्, यद्वा कमला अस्ति अस्मिन्—अर्शआद्यच्—જે પાણીને શોભાવે છે, અથવા દેખતા જ લેવાની ઇચ્છા કરાવે છે.

અથવા લક્ષ્મીનું જે રહેઠાણ છે, તેથી કમળ.

૭ શતં પત્રાણિ યસ્ય તત્–જેને કેટલાંકને સો પાંખડીઓ પણ હોય છે, તેથી શતપત્ર–કમળ.

૮. कुशे–जले शेते–'अधिकरणे शेत' इत्यच्, 'शयवास०' इत्यलुक्–જે પાણીમાં રહે છે, તેથી કુશેશય–કમળ.

૯ पङ्के रोहति–रुह प्रादुर्भावे–'इगुपधे'ति क–'तत्पुरुषे कृती'त्यलुक्–જે કાદવમાં ઊગે છે, તેથી પંકેરુહ–કમળ

૧૦ तामरे–जले सरति–स्वपिति–सृ गतौ–'अन्येभ्योऽपि०' इति ड, यद्वा तम्यते–काङ्क्ष्यते–इति ताम–तमु काङ्क्षायाम्–घञ्, 'नोदात्तोपदेशस्य'ति निषेधस्य अनित्यत्वात् वृद्धिनिषेधः, ततश्च रस्यते इति रस–रस आस्वादने चुरादावदन्त–'एरच्', ताम च तत् रस च–तामरसम्–જે પાણીમાં રહે છે અથવા જેને દેખતા જ લેવાની ઇચ્છા થાય છે તથા મધુર હોવાથી સ્વાદિષ્ટ પણ હોય છે, તેથી તામરસ–કમળ.

૧૧. सरसि भव–'तत्र भव' इत्यण्–જે લગભગ તળાવોમાં થાય છે, તેથી સારસ–કમળ.

૧૨. सरस्या रोहति–'इगुपधे'ति क–જે નાની તળાવડીમાં પણ થાય છે, તેથી સરસીરુહ–કમળ.

૧૩ बिसस्य–मृणालस्य प्रसूनं–पुष्पं–જે પોતાના છોડવાના કોમળ દાંડાનું ફૂલ છે, તેથી બિસપ્રસૂન–કમળ

૧૪ केसराणां राजी अस्ति अस्य–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति व–જેમાં કેસરાઓની પંક્તિ હોય છે, તેથી રાજીવ–કમળ

૧૫ पुष्णाति–पुष्टिं करोति–विस्फोटविसर्पादीन् विनाश्य, पुष पुष्टौ–'पुष कित्' (उणा ४–४) इति करन् प्रत्यय–વિસ્ફોટક, રતવા વગેરેનો નાશ કરી શરીરની જે પુષ્ટિ કરે છે, તેથી પુષ્કર–કમળ

૧૬ अम्भसि–रोहति, रुह धातो 'इगुपधे'ति क–જે પાણીમાં ઊગે છે, તેથી અંભોરુહ–કમળ

કમળના ગુણો

कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् ।
तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥ ३ ॥
विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥ ४ ॥
धवलं शीतलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥ ५ ॥

अन्वय–(अथ च गुणाः–) कमलं शीतलं वर्ण्यं मधुरं कफपित्तजित् तृष्णादाहास्रविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् विशेषतः सितं पद्मं 'पुण्डरीकम्' इति स्मृतम्, रक्तं 'कोकनदं' ज्ञेयम्, नीलम् 'इन्दीवरं' स्मृतम् । धवलं शीतलं शीतं मधुरं (सत्) कफपित्तजित् (अस्ति) तस्मात् अन्यत् रक्तोत्पलादिकं किञ्चित् अल्पगुणं (भवति) ॥

કમળ ટાઢું, વર્ણને સારો કરનાર તથા મધુર હોઈ કફ, પિત્ત, તરસ, દાહ, લોહીનો બગાડ, વિસ્ફોટક, ઝેર તથા રતવાનો નાશ કરે છે. વિશેષે કરી ધોળું કમળ 'પુંડરીક'[1] કહેવાય છે. રાતું કમળ 'કોકનદ'[2] કહેવાય છે અને કાળું કમળ 'ઇંદીવર'[3] કહેવાય છે. ધોળું કમળ ટાઢું અને મધુર હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. તે સિવાયના બીજાં રાતાં કમળ વગેરે કમળો એથી કાંઈક ઓછા ગુણવાળાં હોય છે. ૩–૫

૧. पुण्डयति–भूषयति आत्मानं श्वेतवर्णेन, सरः शोभया, वपुश्च जनस्य कफपित्तनाशनेन, पुडि भूषायाम्–'फर्फरीकादयश्च' (उणा. ४–२०) इत्यरीकन्–જે પોતાને ધોળા રંગથી શોભાવે છે, પોતાની શોભા વડે સરોવરને શોભાવે છે, તેમ જ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરી માણસના શરીરને શોભીતું કરે છે, તેથી પુંડરીક–ધોળું કમળ

૨. कोकान्–चक्रवाकान् नदति–णद अव्यक्ते शब्दे–अन्तर्भावितण्यर्थात् 'मूलविभुजादित्वात्' क–જે ચક્રવાક પક્ષીઓને આનંદના શબ્દો કરાવે છે, તેથી કોકનદ–રાતું કમળ

૩ इन्दति परमम् ऐश्वर्यं प्राप्नोति–इदि परमैश्वर्ये–इन् (उणा ४–११८)–'कृदिकारात्०' इति ङीष्–इन्दी–लक्ष्मी, तस्या वरम्–इष्टम्–इन्दीवरम्–શ્રેષ્ઠ ઐશ્વર્યને ધારણ કરતી લક્ષ્મીદેવીને વધારે વહાલું હોવાથી ઇન્દીવર–કાળું કમળ.

પદ્મિની–કમળના છોડનાં નામો

मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्बिसिन्यादि च सा स्मृता ॥

अन्वय–मूलनालदलोत्फुल्लफलैः समुदिता प्राज्ञैः पद्मिनी प्रोच्यते, सा च पुनः बिसिन्यादि प्रोक्ता ॥

મૂળ, નાળ, પત્ર, પ્રફુલ્લિત પુષ્પ અને ફળ એ સઘળા અવયવોવાળું કમળનું જે ઝાડ તે જ પદ્મિની,[1] બિસિની,[2] નલિની,[3] અને કમલિની[4] ઇત્યાદિ નામોથી વિદ્વાનો વડે કહેવાય છે ૬

टीका-आदिनाम्नामलिनी कमलिनीत्यादि-आदि शब्दथी नलिनी, કમલિની વગેરે નામે સમજવાં. ૬

१. पद्मानि सन्ति अस्याम्-'अत इनि.' नान्तत्वाद् ङीप्-જેમાં કમળો હોય છે, તે પદ્મિની-કમળનો છોડ.

२. बिस-मृणालम् अस्ति अस्याम्-જેમાં કોમળ મૃણાલ-દાંડા હોય છે, તેથી બિસિની-કમળનો છોડ.

३. नलिनानि-कमलानि सन्ति अस्याम्-જેમાં કમળો હોય છે, તેથી નલિની-કમળનો છોડ.

४. कमलानि सन्ति अस्याम्-જેમાં કમળો હોય છે, તેથી કમલિની-કમળનો છોડ.

પદ્મિની-કમળના છોડના ગુણો

पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा च सा ।
पित्तासृक्कफनुद्रूक्षा वातविष्टम्भकारिणी ॥ ७ ॥

अन्वय -सा च पद्मिनी शीतला गुर्वी मधुरा लवणा रूक्षा (सती) वातविष्टम्भकारिणी पित्तासृक्कफनुत् (अस्ति)॥

તે પદ્મિની ઠંડી, ભારે મધુર, ખારી તથા રૂક્ષ હોઈ વાયુ તથા મળબંધને કરે છે અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૭

પદ્મિનીના અવયવોનાં નામો તથા ગુણો

संवर्तिका नवदलं बीजकोशस्तु कर्णिका ।
किञ्जल्कः केसरः प्रोक्तो मकरन्दो रसः स्मृतः ॥
पद्मनालं मृणालं स्यात्तथा बिसमिति स्मृतम् ।
संवर्तिका हिमा तिक्ता कषाया दाहतृट्प्रणुत् ॥९
मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी ।
पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा ॥
मुखवैशद्यकृल्लघ्वी तृष्णास्रकफपित्तनुत् ।
किञ्जल्कः शीतलो वृष्यः कषायो ग्राहकोऽपि सः ॥
कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित् ।
मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजिद् गुरु ॥१२
दुर्जरं स्वादुपाकं च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
संग्राहि मधुरं रूक्षं शालूकमपि तद्गुणम् ॥ १३ ॥

अन्वय -(पद्मिन्याः) नवदलं संवर्तिका, बीजकोशः तु कर्णिका, केसरः किञ्जल्कः प्रोक्तः, रसः मकरन्दः स्मृतः । पद्मनालं मृणालं स्यात् तथा बिसम् इति स्मृतम् । संवर्तिका हिमा तिक्ता कषाया (सती) दाहतृट्प्रणुत्, मूत्रकृच्छ्रगुदव्याधिरक्तपित्तविनाशिनी (अस्ति), पद्मस्य कर्णिका तिक्ता कषाया मधुरा हिमा लघ्वी (सती) मुखवैशद्यकृत् तृष्णास्रकफपित्तनुत् (भवति), किञ्जल्कः शीतलः वृष्यः कषायः (सन्) सः ग्राहकः अपि (अस्ति)। (तथा च) कफपित्ततृषादाहरक्तार्शोविषशोथजित् (भवति)। मृणालं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रजित् गुरु दुर्जरं स्वादुपाकं संग्राहि मधुरं च रूक्षं (सत्) स्तन्यानिलकफप्रदम् (अस्ति)। शालूकम् अपि तद्गुणम् (भवति)॥

પદ્મિનીનાં નવાં પાંદડાંનું નામ સંવર્તિકા[1] છે. જેમાં કમળકાકડી થાય છે તે ભાગ-બીજકોશ કે કર્ણિકા[2] (ડોડી) કહેવાય છે; પદ્મિનીનું કેસર[3] કિંજલ્ક[4] કહેવાય છે અને રસ મકરંદ[5] કહેવાય છે. પદ્મિનીનું નાળ મૃણાલ[6] અથવા બિસ[7] કહેવાય છે. સંવર્તિકા ટાઢી, કડવી તથા તૂરી હોઈ દાહ, તરશ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુદાના રોગ તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે. કમળની ડોડી કડવી, તૂરી, મધુર, ટાઢી અને હલકી હોઈ મોઢાને સ્વચ્છ કરે છે, તરશ, લોહીનો બગાડ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. પદ્મિનીનું કેસર ઠંડું, વીર્યને વધારનાર, તૂરું તથા ઝાડાને રોકનાર હોઈ કફ, પિત્ત, તરશ, દાહ, લોહીનો બગાડ, અરશ, ઝેર તથા સોજાને મટાડે છે. પદ્મિનીનું નાળ ઠંડું, વીર્યને વધારનાર, ભારે, માંડ પચે એવું, પાકમાં મધુર, ધાવણ વધારનાર, વાયુ તથા કફને કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, મધુર અને રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, દાહ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. કમળના શાલૂકકંદમાં[8] પણ નાળના જેવા જ ગુણો છે. ૯-૧૩

१. सम्यक् वर्तते, सम्-वृत्-कर्तरि ण्वुल्-टाप्-अत इत्व च-જે ઉત્તમ પ્રકારનું હોય છે, તેથી સંવર્તિકા-કમળના છોડનું નવું પાંદડું-કૂંપળ.

२. कर्णस्य अलङ्कार इव-'कर्णकलाटाभ्यां कन् अलङ्कारे' इति कन्, टाप्, इत्व च-જે કાનના આભૂષણ જેવી હોય છે, તેથી કર્ણિકા-કમળનો બીજકોશ-ડોડી.

३. के-जले सरति-अच्-'हलदन्तात्'-इत्यलुक्-જે પાણીમાં સરે છે-રેલાય છે, તેથી કેસર.

४. किंचित् जलति-अपवारयति आत्मानम्-जल अपवारणे-बाहुलकात् क -જે પોતાને કંઈક છુપાવે છે-ઢાંકે છે, તેથી કિંજલ્ક-કેસર.

५. मकरम् अपि द्यति-अवखण्डयति कामजनकत्वात्, दो अवखण्डने-'आतोऽनुपसर्गे कः'-पृषोदरादि, यद्वा मकरमपि अन्दति-बध्नाति, अदि बन्धने-कर्मण्यण्-शाकन्ध्वादि-જે મગરમચ્છને પણ ખંડિત કરે છે-બેભાન બનાવે છે; અથવા મગરને પણ બાંધે છે-થંભાવી દે છે-એવો જે કામોદ્દીપક હોય છે, તેથી

મકરંદ–પુષ્પરસ

૬. મૃણ્યતે–હિંસ્યતે સ્વલ્પેનાપિ સમર્દેન અતિકોમલત્વાત્, મૃણ હિંસાયામ્ 'તમિવિશિવિડિમૃણિ.' ઇતિ કાલન્ (ઉણા. ૧–૧૧૮)–જે અતિશય થોડું મસળાવાથી પણ નાશ પામે છે, ચીમળાઈ જાય છે, એવું અતિશય કોમળ હોય છે, તેથી મૃણાલ–કમળનાળ.

૭. બિસતિ–પ્રેરયતિ સ્વાત્મન ઉપયોગાર્થે જનાન્ વૃષ્યત્વાદિગુણયુક્તત્વાત્–જે વીર્યવર્ધક આદિ ગુણવાળું હોવાથી પોતાનો ઉપયોગ કરવા લોકોને પ્રેરણા કરે છે, તેથી બિસ–કમળનાળ.

૮. શાલતિ–સંવૃણોતિ વ્રજતિ ભુવિ ય–શાલ ચ કત્થનગત્યોઃ–'શાલિમણ્ડિભ્યામૂકણ્' (ઉણા. ૪–૪૨) નિપાતઃ વૃદ્ધિ–જે જમીનમાં પોતાને ઢાંકે છે અથવા ચાલે છે–તે શાલૂક–કમળકંદ.

સ્થલકમળના છોડનાં નામો તથા ગુણો

પદ્મચારિણ્યતિચરાઽવ્યથા પદ્મા ચ શારદા ।
પદ્માનુષ્ણા કટુસ્તિક્તા કષાયા કફવાતજિત્ ।
મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મશૂલઘ્ની શ્વાસકાસવિષાપહા ॥૧૪॥

અન્વય–પદ્મચારિણી અતિચરા અવ્યથા પદ્મા ચ શારદા (ઇતિ નામાનિ, ગુણાસ્તુ–) પદ્મા અનુષ્ણા કટુ તિક્તા કષાયા (સતી) કફવાતજિત્ મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મશૂલઘ્ની શ્વાસકાસવિષાપહા (અસ્તિ) ॥

પદ્મચારિણી[૧], અતિચરા,[૨] અવ્યથા,[૩] પદ્મા,[૪] અને શારદા[૫] એટલા સ્થલકમળના છોડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તે છોડ ગરમ નથી, પણ તીખો, કડવો અને તૂરો હોઈ કફ, વાયુ મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શૂળ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૪

૧. પદ્મે–પદ્મમ્ ઇવ ચરિતું શીલમસ્યા 'સુપ્યજાતૌ॰' ઇતિ ણિનિ–નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્–જે ગુણોમાં કમળની પેઠે વર્તવાના સ્વભાવવાળી હોય છે, તેથી–પદ્મચારિણી–સ્થલકમળનો છોડ

૨. અતિશયેન ચરતિ–ચર ગતૌ, પચાદ્યચ્–જે ખૂબ જ ચાલે છે, તેથી અતિચરા–સ્થલકમળનો છોડ.

૩. ન વ્યથતે–બિભેતિ સંચલતિ વા શીતાતપાદિભ્યઃ–વ્યથ ભયસંચલનયોઃ–પચાદ્યચ્–જે ટાઢ, તડકો વગેરેથી ડરતી નથી કે ગભરાતી નથી, તેથી અવ્યથા–સ્થલકમળનો છોડ.

૪. પદ્માનિ સન્તિ અસ્યામ્–અર્શઆદ્યચ્, ટાપ્–જેમાં કમળો હોય છે, તેથી પદ્મા–સ્થલકમળનો છોડ

૫. શરદિ ભવં શારદં–શ્વેતપદ્મમ્ અસ્તિ અસ્યા–અર્શઆદ્યચ્–ટાપ્–જેમાં શરદૃઋતુમાં થતું ધોળું કમળ થાય છે, તેથી શારદા–સ્થલકમળનો છોડ.

પોયણાંનાં નામો તથા ગુણો

શ્વેતં કુવલયં પ્રોક્તં કુમુદં કૈરવં તથા ।
કુમુદં પિચ્છિલં સ્નિગ્ધં મધુરં હ્લાદિ શીતલમ્ ॥

અન્વય–શ્વેતં કુવલયં કુમુદં તથા કૈરવં પ્રોક્તમ્, કુમુદં પિચ્છિલં સ્નિગ્ધં મધુરં (સત્) હ્લાદિ શીતલં (ભવતિ) ॥

ધોળું પોયણું કુવલય,[૧] કુમુદ[૨] તથા કૈરવ[૩] એ નામોથી કહેવાય છે. એ પોયણું ચીકણું, સ્નિગ્ધ તથા મધુર હોઈ સુખ આપનાર અને ઠંડું છે. ૧૫

૧. કૌ–પૃથિવ્યા વલયં–કઙ્કણમિવ શોભાકરત્વાત્–જે શોભાને કરનારું હોઈ પૃથ્વીનું જાણે કંકણ કે કડું હોય તેવું લાગે છે, તેથી કુવલય–પોયણું.

૨. કૌ મોદતે–મુદ હર્ષે–'ઇગુપધે'તિ ક–જે પૃથ્વી પર આનંદ પામે છે, તેથી કુમુદ–પોયણું.

૩. કે–જલે રૌતિ–રુ શબ્દે–પચાદ્યચ્, યદ્વા કેરવસ્ય–હંસસ્ય ઇદં પ્રિયમ્–ઇદમર્થે અણ્–જે પાણીમાં અવાજ કરે છે અથવા હંસને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કૈરવ–પોયણું.

કુમુદિની કે પોયણીનાં નામો તથા ગુણો

કુમુદ્વતી કૈરવિકા તથા કુમુદિનીતિ ચ ।
સા તુ મૂલાદિસર્વાઙ્ગૈરુક્તા સમુદિતા બુધૈઃ ।
પદ્મિન્યા યે ગુણાઃ પ્રોક્તાઃ કુમુદિન્યાશ્ચ તે સ્મૃતાઃ॥

અન્વય–યા મૂલાદિસર્વાઙ્ગૈઃ સમુદિતા સા તુ બુધૈઃ કુમુદ્વતી કૈરવિકા તથા ચ કુમુદિની ઇતિ ઉક્તા, પદ્મિન્યા યે ગુણા પ્રોક્તા, તે ચ કુમુદિન્યાઃ સ્મૃતા ॥

મૂળ આદિ સઘળા અવયવોથી સંયુક્ત પોયણાનો જે છોડ તે કુમુદ્વતી,[૧] કૈરવિકા[૨] તથા કુમુદિની[૩] કહેવાય છે. ઉપર પદ્મિનીના જે ગુણો કહ્યા છે, તે જ ગુણો આ કુમુદિનીમાં પણ હોય છે. ૧૬

૧ કુમુદાનિ સન્તિ અસ્યા–'કુમુદનડવેતસેભ્યો ડ્મતુપ્'–'ઝય' ઇતિ વત્વમ્–'ઉગિતશ્ચે'તિ ઙીપ્–જેમાં પોયણાં થાય છે, તે એનો છોડ–કુમુદ્વતી

૨ કેરવસ્ય–હંસસ્ય ઇયં પ્રિયા–ઇદમર્થેઽણ્–અણન્તાદ્ ઙીપ્–તત સ્વાર્થે કન્, 'કેઽણઃ' ઇતિ હ્રસ્વઃ–હંસને જે પ્રિય હોય છે, તેથી કૈરવિકા–કુમુદિની.

૩ કુમુદાનિ સન્તિ અસ્યામ્–'અત ઇનિ॰' નાન્તત્વાદ્ ઙીપ્–જેમાં પોયણાં હોય છે, તેથી કુમુદિની–પોયણી.

જળ ઉપરના વેલા તથા સેવાળનાં નામો તથા ગુણો

वारिपर्णी कुम्भिका स्याच्छैवालं शैवलं च तत् ।
वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटुः ॥
दोषत्रयहरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकृत् ॥ १७ ॥
शैवालं तुवरं तिक्तं मधुरं शीतलं लघु ।
स्निग्धं दाहतृषापित्तरक्तज्वरहरं परम् ॥ १८ ॥

अन्वय—वारिपर्णी कुम्भिका स्यात्, तत् शैवालं च शैवलं (तु अन्यत्), वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा कटु रूक्षा (सती) दोषत्रयहरी शोणितज्वर-शोषकृत् (अस्ति), शैवालं तुवरं तिक्तं मधुरं शीतलं लघु स्निग्धं (सत्) परं दाहतृषापित्तरक्तज्वरहरम् (अस्ति) ॥

વારિપર્ણી[1] તથા કુંભિકા[2] એ જળ ઉપર પાંદડાંના જે વેલા થાય છે, તેનાં સંસ્કૃત નામો છે. શૈવાલ[3] અને શૈવલ[4] એ શેવાળનાં નામો છે. કુંભિકા ટાઢી, કડવી, હલકી, મધુર, મળને ખસેડનાર, તીખી, ત્રણે દોષને હરનાર અને રૂક્ષ હોઈ રુધિર, તાવ તથા શોષને કરનાર છે. તેમજ શેવાળ તૂરી કડવી, મધુર, ઠંડી, હલકી અને સ્નિગ્ધ હોઈ દાહ, તરશ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા તાવને અત્યંત મટાડે છે. ૧૭,૧૮

૧ वारिणि पर्णानि यस्या सा—'पाककर्ण' ति ङीष्—જેના પાંદડાં પાણી ઉપર થાય છે, તેથી અથવા वारि पिपर्ति—पृ पालनपूरणयो 'घापृवस्यज्यतिभ्यो न' (उणा ३–६) 'जातेरि'ति ङीष्—પાણી જેવું રક્ષણ કરે છે તથા પુષ્ટિ કરે છે, તેથી વારિપર્ણી—પાણી ઉપર થતો પાંદડાંનો વેલો.

૨ कुम्भ अस्ति अस्या—'अत इनिठनौ'—इति ठन्—इस्यक, टाप्—પાણીનું પૂરણ અથવા ભરણપોષણ કરે છે, તે કુંભિકા—પાણી પર થતો પાણીનો વેલો.

૩ जले शेते—तिष्ठति—'शीङो धुक् लक् वलञ् वालन' (उणा ४–३८) तत स्वार्थे अण्—शैवाल—જે જળમાં રહે છે, તેથી શેવાળ.

૪ शैवल—શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ ઉપરના शैवाल પ્રમાણે છે.

મોસમી ગુલાબનાં નામો

शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेसरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षाकृष्णातिमञ्जुला ॥

अन्वय—शतपत्री तरुणी कर्णिका चारुकेसरा महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षाकृष्णा अतिमञ्जुला उक्ता ॥

શતપત્રી,[1] તરુણી,[2] કર્ણિકા,[3] ચારુકેસરા,[4] મહાકુમારી,[5] ગંધાઢ્યા,[6] લાક્ષાકૃષ્ણા[7] અને અતિમંજુલા[8] એ ગુલાબના સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯

૧. शतं पत्राणि यस्या सा—जातित्वाद् ङीष्—જેને સો પાંખડીઓ હોય છે, તેથી શતપત્રી-ગુલાબ.

૨ तरति प्रथमे वयसि—'तॄ रथ लो वा' (१–५४ उणा.) इत्युनन् 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्—જે જુવાનીમાં જ રહે છે, તેથી તરુણી—ગુલાબ.

૩. કમળની કર્ણિકા પ્રમાણે જ અહીં કર્ણિકા છે.

૪. चारव केसरा यस्या सा—જેના કેસરા સુંદર હોય છે, તેથી ચારુકેસરા—ગુલાબ.

૫. महती चासौ कुमारी—જે મોટી કુંવારકા હોય તેમ લાગે છે, તેથી મહાકુમારી—ગુલાબ.

૬. गन्धेन आढ्या—गन्धाढ्या—જે ગંધથી યુક્ત હોય છે, તેથી ગંધાઢ્યા—ગુલાબ.

૭. कृषति—विलिखति—आकर्षणं करोति चित्तस्येति कृष्णा—कृष विलेखने—उणादिर्नक् प्रत्यय—टाप्, लक्ष्यते अनया शैत्यादि 'गुरोश्च हल' इत्य प्रत्यय—लाक्षा चासौ कृष्णा—સુગંધી હોવાથી ચિત્તનું જે આકર્ષણ કરે છે, તેમ જ છે, જેનાથી શીતળતા આદિ ગુણો જોવાય અથવા અનુભવાય તેથી લાક્ષાકૃષ્ણા—ગુલાબ

૮. अतिशयित मञ्जु गुण अस्ति अस्या—सिध्मादित्वात् लच्—જેનો ગુણ અતિશય સુંદર હોય છે, તેથી અતિમંજુલા—ગુલાબ.

મોસમી ગુલાબના ગુણો

शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघु ।
दोषत्रयास्रजिद्वर्ण्या तिक्ता कट्वी च पाचनी ॥

अन्वय—शतपत्री हिमा हृद्या ग्राहिणी शुक्रला लघु वर्ण्या तिक्ता च पाचनी (सती) दोषत्रयास्रजित् (अस्ति) ॥

ગુલાબ ટાઢું, હૃદયને ગમે એવું, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, વર્ણને સારો કરનાર, કડવું, તીખું અને પાચક હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૦

બટમોગરાનાં નામો તથા ગુણો

नैपाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमालिका ।
वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयास्रजित् ॥

अन्वय—तज्ज्ञैः नेपाली सप्तला नवमालिका वासन्ती कथिता, (सा च) शीतला लघ्वी तिक्ता (सती) दोषत्रयास्रजित् (अस्ति) ॥

પંડિતોએ નેપાલી[1], સપ્તલા,[2] નવમા

લિકા[૩] અને વાસંતી[૪] એટલાં બટમોગરા[×]નાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. બટમોગરો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૧

૧. नेपालदेशे भवा–भवार्थे अण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्–જે નેપાળ દેશમાં થાય છે, તેથી નૈપાલી–બટમોગરો.

૨. सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति–आदत्ते सुगन्धयुक्तत्वात्, ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे क'–टाप्–જે સાત પાનવાળી હોય છે, અથવા સુગંધયુક્ત હોવાથી મન, બુદ્ધિ તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો એ સાતેને આકર્ષી લે છે, તેથી સપ્તલા–બટમોગરો.

૩. नवा–स्तुत्या माला यस्या सा–'शेषाद्वे'ति कप्–જેની માળા વખાણવા લાયક હોય છે, તેથી નવમાલિકા–બટમોગરો.

૪. वसन्ते पुष्प्यति–'कालात् साधुपुष्प्यत.' इत्यण्, अण्णन्तत्वाद् ङीप्–વસંતઋતુમાં જે ફાલે–ફૂલે છે, તેથી વાસંતી–બટમોગરો.

લવારાનાં નામો તથા ગુણો

श्रीपदी षट्पदानन्ता वार्षिकी मुक्तबन्धना।
वार्षिकी शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयापहा।
कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी तत्तैलं तद्गुणं स्मृतम् ॥२२॥

अन्वय–श्रीपदी षट्पदा अनन्ता वार्षिकी मुक्तबन्धना (इति नामानि, गुणास्तु–) वार्षिकी शीतला लघ्वी तिक्ता (सती) दोषत्रयापहा कर्णाक्षिमुखरोगघ्नी (अस्ति), तत्तैलं तद्गुणं स्मृतम् ॥

શ્રીપદી,[૧] ષટ્પદા,[૨] અનંતા,[૩] વાર્ષિકી[૪] અને મુક્તબંધના[૫] એટલાં લવારાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લવારો ટાઢો, હલકો અને કડવો હોઈ ત્રણે દોષ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ તથા મુખના રોગને મટાડે છે. લવારાના તેલમાં પણ એવા જ ગુણો હોય છે. ૨૨

૧ श्रिया पदम् अस्या–जातित्वाद् ङीष्–લક્ષ્મીનું કે શોભાનું જેમાં સ્થાન હોય છે, તેથી શ્રીપદી–લવારો.

૨ षट् पादा यस्याः, यद्वा षण्णां–मनोबुद्धीन्द्रियाणां पद यस्यां–सुगन्धेनाकृष्टत्वात्–જેને ૭ મૂળિયાં હોય છે અથવા સુગંધને લીધે મન સહિત જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું જેમાં આકર્ષણ થઈ સ્થાન બને છે, તેથી ષટ્પદી–લવારો.

૩ न विद्यते अन्तो यस्या गुणानाम्–જેના ગુણોનો અંત કે પાર નથી તેથી, અનંતા–લવારો.

૪. वर्षासु भवा–'वर्षाभ्यष्ठक्'–'ठस्येक,' 'टिड्ढे'ति ङीप्–જે વર્ષાઋતુમાં થાય છે, તેથી વાર્ષિકી–લવારો.

૫ मुक्तं बन्धनं यस्या–જેનું બંધન અથવા ડીંડું છૂટું હોય છે, તેથી મુક્તબંધના–લવારો.

બે જાતની ચંબેલીનાં નામો તથા ગુણો

जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका।
चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका
जातीयुगं तिक्तमुष्णं तुवरं लघु दोषजित्।
शिरोऽक्षिमुखदन्तार्तिविषकुष्ठानिलास्रजित् ॥२४॥

अन्वय–जाति च जाती सुमना मालती राजपुत्रिका चेतिका च हृद्यगन्धा, सा च पीता स्वर्णजातिका (इति नामानि, गुणास्तु–) जातीयुगं तिक्तम् उष्णं लघु (सत्) दोषजित् शिरोऽक्षिमुखदन्तार्तिविषकुष्ठानिलास्रजित् (अस्ति) ॥

જાતિ,[૧] જાતી,[૨] સુમના,[૩] માલતી,[૪] રાજપુત્રિકા,[૫] ચેતિકા[૬] અને હૃદ્યગંધા[૭] એટલાં ચંબેલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. સ્વર્ણજાતિકા[૮] એ પીળા ફૂલવાળી ચંબેલીનું નામ છે. બન્ને ચંબેલી કડવી, ગરમ, તૂરી અને હલકી હોઈ દોષને જીતનાર તેમજ માથાના રોગ, નેત્રના રોગ, મુખના રોગ, ઝેર, કોઢ, વાયુ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૪

૧ जायते–प्रादुर्भवति तिक्तादिगुणयुक्ता दोषजित् शिरोऽक्ष्यादिरोगहन्त्री चेति–जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् 'क्तिच्क्तौ चे'ति कर्तरि क्तिच्, 'जनसने'त्यात्वम्, 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष्–જે કડવાશ વગેરે ગુણથી યુક્ત હોઈ દોષોનો તથા મસ્તક આંખ વગેરેના રોગોનો નાશ કરનાર તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જાતિ–ચંબેલી.

૨. જાતી–આ બીજું નામ પણ ઉપર પ્રમાણે.

૩. सुष्ठु मन्यते–ज्ञायते वैद्यैः, मन ज्ञाने–असुन् (उणा. ४–१८१), यद्वा शोभनं मन अस्यां दोषजित्वात्, 'सुमनायाश्च पत्रेण' इति सुश्रुते दर्शनात् टाबन्तोऽपि–જેને વૈદ્યો બરાબર જાણે છે, તેથી અથવા દોષને જીતનારી હોવાથી જેના કારણે મન સારું રહે છે અથવા દરેકનું મન જેના વિષે સારા અભિપ્રાયવાળું છે, તેથી સુમના–ચંબેલી.

૪. मा–लक्ष्मीं लतति–वेष्टयति–लत सौत्रो वेष्टनार्थः, तस्माद् 'मूलविभुजादित्वात्' कः, गौरादि, यद्वा

× ચક્રદત્તમાં બટમોગરાના તાજાં પાંદડાંનો રસ નરમ મસ ઉપર ચોપડવા તથા મોઢામાં ફોલ્લા પડ્યા હોય ત્યારે પાંદડાં વાપરવા ભલામણ કરી છે.

मालं-क्षेत्रं वनं विष्णुं वा तनोति-'अन्येष्वपि' इति टः જે શોભા અથવા લક્ષ્મીને વીંટાય છે-શોભાયમાન હોય છે, તેથી અથવા ક્ષેત્ર, કે વનના વિસ્તાર પમાડે છે અથવા વિષ્ણુભગવાનને ચઢે છે, તેથી માલતી-ચંએલી.

૫. राजचन्द्रस्य पुत्री इव-शिरोऽक्षिमुखादिरोग-नाशकरत्वात्-इवार्थे कन्, टाप्, ह्रस्वत्वं च-જે માથાના, આંખના તથા મોઢાં વગેરેના રોગને નાશ કરનાર હોવાથી ગુણમાં જાણે ચંદ્રરાજાની પુત્રી હોય તેવી છે, તેથી રાજપુત્રી-ચંએલી.

૬. चेतयति-सम्यक् ज्ञापयति सौगन्धिकादिवान् स्वकीयान् गुणान्, चिती संज्ञाने-ण्यन्तात्ण्वुल्-टाप्-अत इत्वं च-સુગંધીપણું વગેરે પોતાના ગુણોને જે સારી રીતે જણાવે છે, તેથી ચેતિકા-ચંએલી-જાઈ.

૭. हृदयस्य प्रियः हृद्यः-'हृदयस्य प्रियः' इति यत्, 'हृदयस्य हृल्लेखयद०' इति हृद् आदेशः, ततः-हृद्यः गन्धः यस्या सा-જેની ગંધ હૃદયને પ્રિય થાય છે, તેથી હૃદ્યગંધા-ચંએલી જાઈ.

૧. स्वर्णमिव पीतपुष्पा जातिः, ततः स्वार्थे कन्, टाप्-સોના જેવા પીળા રંગનાં ફૂલવાળી ચંએલી તે સ્વર્ણજાતિકા કહેવાય છે.

બે જાતની જૂઈનાં નામો તથા ગુણો

यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेमपुष्पिका ।
यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु ॥ २५ ॥
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् ।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥ २६ ॥

अन्वय.-यूथिका गणिका अम्बष्ठा (तथा) सा पीता हेमपुष्पिका (कथ्यते), यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकरसं लघु मधुरं तुवरं हृद्यं (सत्) पित्तघ्नं कफवातलं व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् (अस्ति) ॥

યૂથિકા,[१] ગણિકા[२] અને અંબષ્ઠા[३] એટલાં જૂઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. હેમપુષ્પિકા[१] એ પીળાં ફૂલવાળી જૂઈનું નામ છે. બન્ને જૂઈ ટાઢી, કડવી, પાકમાં તથા રસમાં તીખી, હલકી, મધુર, તૂરી અને મનને ગમે એવી હોઈ કફ, તથા વાયુને કરનાર અને વ્રણ, લોહીવિકાર, મુખના રોગ, દાંતના રોગ, નેત્રના રોગ, માથાના રોગ તથા ઝેરને મટાડે છે.

૧. यूथम् पुष्पाणाम् अस्ति अस्या -'अत इनिठनौ'-इति ठन्-ठस्येकः-टाप्-જેને ફૂલનાં ઝૂમખાં આવે છે, તેથી યૂથિકા-જૂઈ.

૨. गणः-पुष्पाणां गुच्छः अस्ति अस्याः-'अत इनि०' इति ठन्, ठस्येकः, टाप्-અર્થ ઉપર પ્રમાણે; અથવા गणिका इव चित्ताकर्षकपुष्पयुक्तत्वात्-ચિત્તને આકર્ષે તેવાં સુગંધી પુષ્પોથી જાણે આકર્ષક વેશ્યા હોય તેવી જણાય છે, તેથી ગણિકા-જૂઈ.

૩. अम्बा इव तिष्ठति रक्षित्री व्रणादिरोगिणाम् 'सुपि स्थ' इति क, 'अम्बाम्बे'ति षत्वम्, 'ड्यापो'-रिति ह्रस्वत्वम्-વ્રણ આદિ રોગોવાળાનું રક્ષણ કરતી હોઈ જાણે તેમની માતા ઊભી હોય તેવી છે, તેથી અમ્બષ્ઠા-જૂઈ.

૪. हेम इव पीतं पुष्पं यस्याः सा-'पाककर्णे'ति ङीप्, कप्, ह्रस्वश्च-જેનું ફૂલ સોના જેવું પીળું હોય, તે હેમપુષ્પિકા સોનેરી-જૂઈ.

ચંપાનાં નામો

चाम्पेयश्चम्पकः प्रोक्तो हेमपुष्पश्च स स्मृतः ।
एतस्य कलिका गन्धफलीति कथिता बुधैः ॥२७

अन्वयः-चाम्पेयः चम्पकः प्रोक्तः, स च हेमपुष्पः स्मृतः, बुधैः एतस्य कलिका गन्धफली इति कथिता ॥

ચાંપેય,[१] ચંપક[२] અને હેમપુષ્પ[३] એટલાં ચંપાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિદ્વાનોએ ચંપાની કળીનું નામ ગંધફલી[१] કહેલ છે. ૨૭

૧. चम्पाया अपत्यं पुमान्-'स्त्रीभ्यो ढक्'-અસલ કાળમાં પ્રથમ ચંપાનગરીમાં કે ચંપા નામની કોઈ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી ચાંપેય-એટલે ચંપો.

૨. चम्पयति चम्प्यते वा विषादिनाशकत्वम्, चपि गत्याम् 'बवुन्' (उणा. २-३२) ઝેર વગેરેના નાશ કરવાપણું આદિ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી ચંપક-ચંપો.

૩. हेमवर्णं पुष्पम् अस्य, संज्ञायां कन्-જેનું ફૂલ સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમપુષ્પક-ચંપો.

૧. गन्धः फलं साध्यं यस्याः सा-'पाककर्णे'ति ङीप्-જેનું ફળ અથવા સાધ્ય ગંધ છે, તેથી ગંધફલી-ચંપાકળી.

ચંપાના ગુણો

चम्पकः कटुकस्तिक्तः कषायो मधुरो हिमः ।
विषकृमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् ॥ २८ ॥

अन्वयः-चम्पकः कटुकः तिक्तः कषायः मधुरः हिमः (सन्) विषकृमिहरः कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित् (अस्ति)॥

ચંપો તીખો, કડવો, તૂરો, મધુર અને ટાઢો હોઈ વિષ, કૃમિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, વાતરક્તરોગ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૮

બોલસરીનાં નામો તથા ગુણો

वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।
वकुलस्तुवरोऽनुष्णः कटुपाकरसो गुरुः ।
कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापहः ॥ २९ ॥

अन्वयः–वकुलः मधुगन्धः तथा च सिंहकेसरकः (कथ्यते), वकुलः तुवरः अनुष्णः कटुपाकरसः गुरुः (सन्) कफपित्तविषश्वित्रकृमिदन्तगदापहः (अस्ति) ॥

બકુલ,[1] મધુગંધ[2] અને સિંહકેસરક[3] એટલાં બોલસરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. બોલસરી તૂરી છે, ગરમ નથી, પાકમાં તીખા રસવાળી તથા ભારે હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શ્વિત્ર નામનો કોઢ, કૃમિ તથા દાંતના રોગને મટાડે છે. ૨૯

૧. वङ्कते–गच्छति कफपित्तविषघ्नत्वादिगुणविशेषं वकिगत्यर्थः भ्वादिः, तस्माद्–बाहुलकादुलच्, उणादिः, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्, यद्वा उच्यते–वर्ण्यते कविभिः इति वकुलः, अत्र बवयोरैक्यं न मन्यते बहुभिर्वैयाकरणैः, केचिन्मन्यतेऽपि–જે કફ પિત્ત, ઝેર વગેરેનો નાશ કરવાપણું વગેરે વિશેષ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી વકુલ અથવા બકુલ–બોલસરી.

૨. मधु–मधुरः गन्धः यस्य स–જેની ગંધ મીઠી હોય છે, તેથી મધુગંધ–બોલસરી.

૩. सिंहसदृशाः केसरा सन्ति अस्य, संज्ञायां कन्, જેને સિંહના જેવા કેસરા હોય છે, તેથી સિંહકેસરક–બોલસરી.

મોટી બોલસરીનાં નામો તથા ગુણો

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ।
बुकोऽनुष्णः कटुस्तिक्तः कफपित्तविषापहः ।
योनिशूलतृपादाहकुष्ठशोथास्रनाशनः ॥ ३० ॥

अन्वयः–शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठील बुक वसु (इति नामानि, गुणाश्च–) बुकः अनुष्ण कटु तिक्तः (सन्) कफपित्तविषापह योनिशूलतृपादाहकुष्ठशोथास्रनाशन (अस्ति) ॥

શિવમલ્લી,[1] પાશુપત,[2] એકાષ્ઠીલ,[3] બુક[4] અને વસુ[5] એટલાં મોટી બોલસરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોટી બોલસરી ગરમ નથી, પણ તીખી અને કડવી હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, યોનિનું શૂળ, તરશ, દાહ, કોઢ, સોજા તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૩૦

૧. शिवप्रिया मल्ली–શિવને પ્રિય મોગરો ગણાય છે, તેથી શિવમલ્લી–મોટી બોલસરી.

૨. पशुपते–शिवस्य अयं प्रियः–इदमर्थेऽण्–જે શંકરને પ્રિય હોય છે, તેથી પાશુપત–બોલસરી.

૩. एकम् अस्थि इव कठिनं काण्ड लाति–'आतोऽनुपसर्गे क'–सुषामादित्वात् षत्वं दीर्घत्व च–જેને હાડકાં જેવું કઠણ એક ડાળું હોય છે, તેથી એકાષ્ઠીલ–મોટી બોલસરી.

૪. वाति–सुगन्धयुक्तो भवति, वा गतिगन्धनयोः–बाहुलकात् कुक, वकुनोऽकारस्योत्वं वा, बवयोरैक्यं च–જે સુગંધયુક્ત હોવાથી બુક–મોટી બોલસરી.

૫. वस्ते–आच्छादयति कफं पित्तं योनिशूलादींश्च, वस आच्छादने–'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि०' इति (उणा. १–१०) उ. प्रत्ययः–જે કફ, પિત્ત, યોનિશૂલ વગેરેને દાબી દે છે, તેથી વસુ–મોટી બોલસરી.

કદંબનાં નામો તથા ગુણો

कदम्बः प्रियको नीपो वृत्तपुष्पो हलिप्रियः ।
कदम्बो मधुरः शीतः कषायो लवणो गुरुः ।
सरो विष्टम्भकृद्रूक्षः कफस्तन्यानिलप्रदः ॥ ३१ ॥

अन्वयः–कदम्ब प्रियकः नीपः वृत्तपुष्पः हलिप्रियः (इति नामानि, गुणाश्च–) कदम्ब. मधुरः शीतः कषायः लवण गुरुः सरः विष्टम्भकृत् रूक्ष (सन्) कफस्तन्यानिलप्रदः (अस्ति) ॥

કદંબ,[1] પ્રિયક,[2] નીપ,[3] વૃત્તપુષ્પ[4] અને હલિપ્રિય[5] એટલાં કદંબનાં સંસ્કૃત નામો છે. કદંબ મધુર, ટાઢો, તૂરો, ખારો, ભારે, મળને અસેડનાર, અંગોને થંભાવી દેનાર અને રૂક્ષ હોઈ કફ, ધાવણ તથા વાયુને વધારનાર છે. ૩૧

૧. कदति–हिनस्ति बद्धकोष्ठतां सरत्वात्, कद हिंसार्थः सौत्रः, तस्मात् 'कृकदिकडि–' इति (उणा. ४–८२) अम्बच् प्रत्ययः–જે સારક હોવાથી કબજિયાતનો નાશ કરે છે, તેથી કદંબ.

૨. प्रीणाति–तर्पयति सुगन्धेन लोकान्, प्रीञ् तर्पणे, 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः' (उणा. २–३२), ततः स्वार्थे कन्–જે સુગંધથી લોકોને તૃપ્ત કરે છે, તેથી પ્રિયક–કદંબ.

૩. नयति–प्रापयति कफस्तन्यानिलान् माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्, णीञ् प्रापणे–'पानीविषिभ्य. प.' (उणा. ३–२३) बाहुलकाद् गुणाभावः–જે મધુરતા આદિ ગુણોવાળો હોવાથી કફ, ધાવણ તથા વાયુને વધારે છે, તેથી નીપ–કદંબ.

૪. वृत्त पुष्प यस्य स–જેનું ફૂલ ગોળ હોય

છે, તેથી વૃત્તપુષ્પ-કદંબ.

૫. हलम् अस्ति अस्य आयुधमिति हली-बलदेव', 'अत इनि०', तस्य हलिनः प्रियः सुराया अधिवासनात्-મદિરાને જે સુગંધી બનાવે છે, તેથી બળદેવજીને જે પ્રિય ગણાય છે; કેમકે કદંબની સુગંધવાળી મદિરા તેમને વધારે પ્રિય છે, તેથી હલિપ્રિય-કદંબ.

કુંજડાનાં નામો તથા ગુણો

कुब्जको भद्रतरणी बृहत्पुष्पोऽतिकेसरः।
महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला॥
कुब्जकः सुरभिः स्वादुः कषायानुरसः सरः।
त्रिदोषशमनो वृष्यः शीतहर्ता च स स्मृतः॥

अन्वय-कुब्जक भद्रतरणी बृहत्पुष्प अतिकेसर महासहा कण्टकाढ्या नीलालिकुलसङ्कुला (इति नामानि, गुणास्तु-) कुब्जक सुरभि स्वादु कषायानुरस सर त्रिदोषशमनः वृष्य स च शीतहर्ता स्मृत॥

કુબ્જક,[1] ભદ્રતરણી,[2] બૃહત્પુષ્પ,[3] અતિકેસર,[4] મહાસહા,[5] કંટકાઢ્યા[6] અને નીલાલિકુલસંકુલા[7] એટલાં કુંજડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કુંજડો સુગંધી, મધુર, તૂરા રસને અનુસરનાર, ઝાડો લાવનાર, ત્રણે દોષને શમાવનાર, વીર્યને વધારનાર અને ટાઢને હરનાર કહેલ છે.

૧. कौ उब्जति-उब्ज आर्जवे-अण्, यद्वा कु-ईषत् उब्जम्-आर्जवम् अस्य, शकन्ध्वादि, संज्ञायां कन्-જેનું જમીન પર સરળપણું અથવા નમવાપણું હોય છે અથવા જમીન પર લગાર જે નમેલાપણું જણાવે છે, તેથી કુબ્જક-કુંજડો.

૨. भद्रा-भद्रदायिका चासौ तरणी इव वृष्यत्वात्-જે વીર્યવર્ધક હોવાથી કોઈ ઉત્તમ પ્રકારની જાણે સ્ત્રી હોય તેવો છે, તેથી ભદ્રતરણી-કુંજડો.

૩. बृहन्ति पुष्पाणि यस्य स-જેનાં ફૂલ મોટાં થાય છે, તેથી બૃહત્પુષ્પ-કુંજડો.

૪. अतिशयिता केसरा यस्य स-જેનામાં કેસરા ઘણા જ હોય છે, તેથી અતિકેસર-કુંજડો.

૫. सहते इति सहा-षह मर्षणे-अच्, टाप्, महती चासौ सहा-'सन्महत्'-इति तत्पुरुष, 'आन्महत -' इत्यात्वम्-જે ઘણું જ મસળવું વગેરે સહન કરી શકે છે, તેથી મહાસહા-કુંજડો.

૬. कण्टकै आढ्या-કાંટાઓથી જે યુક્ત હોય છે, તેથી કંટકાઢ્યા-કુંજડો.

૭ नीलाश्च ते अलय, तेषां कुलं-समुदाय, तेन संकुला-व्याप्ता सुगन्धयुक्तत्वात्-જે સુગંધવાર હોવાને લીધે કાળા ભમરાઓનાં ટોળાંઓથી વ્યાપ્ત હોય છે, તેથી નીલાલિકુલસંકુલા-કુંજડો.

મોગરાનાં નામો તથા ગુણો

मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरुश्च भूपदी।
मल्लिकोष्णा लघुर्वृष्या तिक्ता च कटुका हरेत्।
वातपित्तास्यदृग्व्याधिकुष्ठारुचिविषव्रणान्॥३४

अन्वय-मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरु च भूपदी (इति नामानि, गुणास्तु-) मल्लिका उष्णा लघु वृष्या तिक्ता च कटुका (सती) वातपित्तास्यदृग्व्याधिकुष्ठारुचिविषव्रणान् हरेत्॥

મલ્લિકા,[1] મદયંતી,[2] શીતભીરુ[3] અને ભૂપદી[4] એટલાં મોગરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોગરો ગરમ, હલકો, વીર્યને વધારનાર, કડવો અને તીખો હોઈ વાત, પિત્ત, મુખના રોગ, નેત્રના રોગ, કોઢ, અરુચિ, ઝેર તથા વ્રણને મટાડે છે. ૩૪

૧. मल्लति-धारयति सुगन्धम्, मल धारणे-'सर्वधातुभ्य इन्' (उणा. ४-११८) इन्दिकारादक्तिन.' इति वा ङीष्, स्वार्थे कन्, टाप्-જે સુગંધને ધારણ કરે છે, તેથી મલ્લિકા-મોગરો.

૨. मदं करोति-उष्णत्वाद् वृष्यत्वाच-'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिजन्तात्ततः शतृ, शत्रन्ताद् 'उगितश्च' इति ङीप्-જે ગરમ તથા વીર્યવર્ધક હોવાથી મદ અથવા કામોત્તેજના કરે છે, તેથી મદયન્તી-મોગરો.

૩. शीताद् बिभेति इत्येवंशीला. ञिभी भये-'भिय क्रुक्लुकनौ'-इति क्रु-ટાઢથી જે ડરે છે, એવા સ્વભાવનો હોય છે, તેથી શીતભીરુ-મોગરો.

૪. भुवि पदम् अस्या सर्वपुष्पवृक्षेषु मुख्यत्वात्, गौरादि-પૃથ્વી પરનાં સર્વ ફૂલઝાડમાં જેનું મુખ્ય તરીકે સ્થાન છે, તેથી ભૂપદી-મોગરો.

મધુમાધવીનાં નામો તથા ગુણો

माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः।
माधवी मधुरा शीता लघ्वी दोषत्रयापहा॥३५

अन्वय-माधवी तु वासन्ती पुण्ड्रक मण्डक अपि च अतिमुक्त. विमुक्त च कामुकः च भ्रमरोत्सव स्यात्, माधवी मधुरा शीता लघ्वी (सती) दोषत्रयापहा (अस्ति)॥

માધવી,[1] વાસંતી,[2] પુંડ્રક,[3] મંડક,[4] અતિમુક્ત,[5] વિમુક્ત,[6] કામુક[7] અને ભ્રમ-

રોત્સવ[૮] એટલાં મધુમાધવીના સંસ્કૃત નામો છે મધુમાધવી મધુર, ટાઢી અને હલકી હોઈ ત્રણે દોષને મટાડે છે ૩૫

૧ મધૌ-वसन्ते पुष्प्यति-'कालात् साधुपुष्प्यत्'-इत्यण्, अणन्ताद् ङीप्-જેને વસંતઋતુમાં ફૂલ આવે છે તેથી માધવી-મધુમાધવી

૨ वसन्ते पुष्प्यति-इत्यादि पूर्ववत् सर्वं कार्यम्-વાસન્તી-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩ पुण्ड्रति-खण्डयति दोषत्रयं माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्-पुडि खण्डने 'स्फायि॰' इति (उणा २-१३) रक्, स्वार्थे कन्-મધુરતા આદિ ગુણોને લીધે ત્રણે દોષોનો જે નાશ કરે છે, તેથી પુંડ્રક-મધુમાધવી

૪ मण्डयति-भूषयति शरीरं दोषत्रयं दूरीकृत्य-मडि भूषायाम्-ण्वुल्-ત્રણે દોષોને દૂર કરી શરીરને જે સુશોભિત કરે છે, તેથી મંડક-મધુમાધવી

૫ अतिक्रान्ता मुक्ता धौवल्येन-'अत्यादय'-इति तत्पुरुषः-'गोस्त्रियोरि'ति ह्रस्वः, यद्वा मुक्तान्-विरक्तान् अतिक्रान्ता-જે ધોળાશને લીધે મોતીથી પણ ચડિયાતી હોય છે અથવા વિરાગી-મુક્ત પુરુષોને જે વટાવે છે, તેથી અતિમુક્ત-મધુમાધવી

૬ विशेषात् मुच्यते स्म विरक्तैः-विपूर्वकाद् मुच्लृ मोक्षणे इत्यस्मात् कर्मणि क्त-ખાસ કરીને વિરક્ત પુરુષોએ જેને છોડી દીધેલ છે, તેથી વિમુક્ત-મધુમાધવી

૭ कामयते रागिजनं इत्येवंशीलः, कमु कान्तौ-'लषपतपद॰'-इत्युकञ्-જે રાગવાળા-શોખીન લોકોને ઇચ્છે છે, એવો સ્વભાવ ધરાવે છે, તેથી કામુક-મધુમાધવી

૮ भ्रमराणाम् उत्सवः इव-सुगन्धेन आनन्ददत्वात्-જે સુગંધ વડે આનંદદાયી હોવાથી ભમરાઓનો જાણે ઉત્સવરૂપ છે તેથી ભ્રમરોત્સવ-મધુમાધવી

બે જાતના કેવડાનાં નામો તથા ગુણો

केतकः सूचिकापुष्पो जम्बूकः क्रकचच्छदः ।
सुवर्णकेतकी त्वन्या लघुपुष्पा सुगन्धिनी ॥ ३६
केतकः कटुकः स्वादुर्लघुस्तिक्तः कफापहः ।
उष्णा तिक्तरसा ज्ञेया चक्षुष्या हेमकेतकी ॥ ३७॥

अन्वय-केतकः सूचिकापुष्पः जम्बूकः क्रकचच्छदः (कथ्यते) अन्या सुवर्णकेतकी तु लघुपुष्पा सुगन्धिनी (भाष्यते), केतकः कटुकः स्वादुः लघुः तिक्तः कफापहः (अस्ति), हेमकेतकी उष्णा तिक्तरसा चक्षुष्या ज्ञेया ॥

કેતક,[૧] સૂચિકાપુષ્પ,[૨] જંબૂક[૩] અને કકચચ્છદ[૪] એટલાં કેવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે, તેમજ સુવર્ણકેતકી,[૧] લઘુપુષ્પા,[૨] અને સુગંધિની[૩] એટલાં પીળાં ફૂલવાળા કેવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કેવડો તીખો, મધુર, હલકો, કડવો અને કફને મટાડનાર છે. તેમ જ પીળો કેવડો ગરમ, કડવા રસવાળો અને નેત્રને હિતકારી છે ૩૬,૩૭

૧ केतयन्ति-निवसन्ति कटुस्वादुप्रभृतयो गुणा अस्मिन् कित निवासे-वुन् (उणा॰ २-३२) केतक-જેમાં તીખાશ મીઠાશ વગેરે ગુણો રહે છે, તેથી કેતક-કેવડો

૨ सूचिकासदृशं पुष्पं यस्य सः-જેનું ફૂલ સોય જેવું અણીવાળું હોય છે, તેથી સૂચિકાપુષ્પ-કેવડો

૩ जमति-अत्ति कफम्, जमु अदने-'उलूकादि'त्वात् (उणा॰ ४-४१) साधु-જે કફનો નાશ કરે છે તેથી જંબૂક-કેવડો

૪ क्रकचतुल्याः छदाः यस्य सः-જેનાં પાંદડાં કરવત જેવાં હોય છે. તેથી ક્રકચચ્છદ-કેવડો

૧ सुवर्णसदृशा केतकी-सुवर्णकेतकी-शाकपार्थिवादि-સોના જેવો પીળો કેવડો-સુવર્ણકેતકી-સોનેરી કેવડો કહેવાય છે

૨ लघु पुष्पं यस्याः सा-જેનું ફૂલ નાનું હોય છે તેથી લઘુપુષ્પા-સોનેરી કેવડો

૩. सुष्ठु गन्धः अस्याः, अत इनि॰'-नान्तत्वाद् ङीप्-જેનો ગંધ સારો હોય છે, તેથી સુગંધિની-સોનેરી કેવડો.

શામખાવળનાં નામો તથા ગુણો

किङ्किरातो हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः ।
किङ्किरातो हिमस्तिक्तः कषायश्च हरेद्ध्रुवम् ।
कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिक्रिमीन् ॥ ३८ ॥

अन्वय-किङ्किरातः हेमगौरः पीतकः पीतभद्रकः (इति नामानि गुणास्तु-) किङ्किरातः हिमः तिक्तः च कषायः (सन्) कफपित्तपिपासास्रदाहशोषवमिक्रिमीन् हरेत् ॥

કિંકિરાત,[૧] હેમગૌર,[૨] પીતક[૩] અને પીતભદ્રક[૪] એટલાં શામખાવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. શામખાવળ ટાઢો, કડવો અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, તરસ, લોહીનો બગાડ, દાહ, શોષ, ઊલટી તથા કૃમિને મટાડે છે ૩૮

૧ किञ्चित् किरति-क्षिपति चित्तं रोगिणामिति किङ्किर-सुवर्णसदृशो वर्णः किंपूर्वक-कॄ विक्षेपे-'इगुपधे'ति

क', क्त इत्वं रपरत्व च, किङ्किर-तादृशं वर्णम् अतति-सततं गच्छति पुष्पेषु, अत सातत्यगमने-कर्मण्यण्-જે ગાભીન લોકોના ચિત્તને કંઈક આકર્ષે એવા મોના જેવા રંગને જે કાયમ ફૂલમાં ધારણ કરે છે, તેથી કિંકિરાત-રામબાવળ.

૨. हेम इव गौरः वर्णः पुष्पेषु यस्य स-જેનાં ફૂલમાં સોના જેવો ઉજ્જ્વલ રંગ રહેલો હોય છે, તેથી હેમગૌર-રામબાવળ.

૩. पीतवर्णं कायति-प्रकाशते-कै धातोः 'सुपि स्थ' इत्यत्र योगविभागात् क-જે મોનેરી પીળા રંગને પ્રકાશે છે, તેથી પીતક-રામબાવળ.

૪. पीतवर्णः सन्, यद्वा पीतश्चासौ भद्रश्च कफपित्तादि रोगिणाम्-જે પીળા રંગના હોઈને અથવા જેને પીધો હોય તો કફ, પિત્ત, તરશ આદિથી પીડાતા રોગીઓને સુખ-કલ્યાણ કરે છે, તેથી પીતભદ્રક-રામબાવળ.

પીળી કરેણનાં નામો તથા ગુણો

कर्णिकारः परिव्याधः पाद्पोत्पल इत्यपि।
कर्णिकारः कटुस्तिक्तस्तुवरः शोधनो लघुः।
रञ्जनः सुखदः शोथश्लेष्मास्रग्व्रणकुष्ठजित् ॥३९

अन्वय-कर्णिकार परिव्याधः पादपोत्पल इत्यपि (कथ्यते), कर्णिकारः कटु तिक्त तुवर शोधन लघु रञ्जन सुखद (सन्) शोथश्लेष्मास्रग्व्रणकुष्ठजित् (अस्ति)॥

કર્ણિકાર,[૧] પરિવ્યાધ[૨] અને પાદપોત્પલ[૩] એટલા પીળી કરેણના સંસ્કૃત નામો છે. પીળી કરેણ કડવી, તીખી, તૂરી, કોઠાને સાફ કરનાર, હલકી, રંગ આપનાર તથા સુખદાયી હોઈ સોજા, કફ, લોહીનો બગાડ, વ્રણ તથા કોઢને મટાડે છે. ૩૯

૧. कर्णिकाम् इयर्ति प्रथम यः पुष्पाणाम्-ऋ गतौ-कर्मण्यण्-જેનાં ફૂલોની પ્રથમ કળી થાય છે, તેથી કર્ણિકાર-પીળી કરેણ.

૨. परित. विध्यति शोथादीन् रोगान्, व्यध ताडने-'श्याद्व्यधा०' इति ण-જે સોજા વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી પરિવ્યાધ-પીળી કરેણ.

૩. द्रुमे उत्पल-तदाकार पुष्पं यस्य-જેના ઝાડમાં કમળના આકારનું ફૂલ થાય છે, તેથી દ્રુમોત્પલ-પીળી કરેણ.

આસોપાલવનાં નામો તથા ગુણો

अशोको हेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः।
कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥४०॥
अशोकः शीतलस्तिक्तो ग्राही वर्ण्यः कषायकः।
दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित् ॥४१॥

अन्वय-अशोक हेमपुष्प वञ्जुल. ताम्रपल्लवः कङ्केलि पिण्डपुष्पः च गन्धपुष्पः तथा नटः (इति नामानि, गुणास्तु-) अशोक शीतल. तिक्त ग्राही वर्ण्य कषायक (सन्) दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित् (अस्ति)॥

અશોક,[૧] હેમપુષ્પ,[૨] વંજુલ,[૩] તામ્રપલ્લવ,[૪] કંકેલિ,[૫] પિંડપુષ્પ,[૬] ગંધપુષ્પ,[૭] અને નટ[૮] એટલા આસોપાલવનાં સંસ્કૃત નામો છે. આસોપાલવ ટાઢો, તીખો, ઝાડાને રોકનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને તૂરો હોઈ દોષ, અપચી નામનો રોગ, તરશ, દાહ, કૃમિ, શોષ, ઝેર તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૪૦,૪૧

૧. न विद्यते शोकः अस्मात् अपचीतृषादिपीडितानां तन्नाशकत्वात्-અપચી, તૃષા આદિથી પીડા પામતા લોકોને જેનાથી શોક રહેતો નથી; કેમકે તે તે રોગોનો તેનાથી નાશ થાય છે, માટે અશોક-આસોપાલવ.

૨. हेमसदृशं पुष्पं यस्य स.-જેનું ફૂલ સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમપુષ્પ-આસોપાલવ.

૩. वजति-गच्छति शीतलत्वादिगुणविशेष. वज गतौ-बाहुलकाद् उलच्, नुम् च-શીતલતા આદિ ખાસ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી વંજુલ-આસોપાલવ.

૪. ताम्रवर्णानि पल्लवानि यस्य स-જેનાં કૂણાં પાંદડાં તાંબા જેવાં લાલ હોય છે, તેથી તામ્રપલ્લવ-આસોપાલવ.

૫. कङ्को-यम इव इलति-क्षिपति कृमिशोषविषादीन्, इल क्षेपे-तुदादि-'सर्वधातुभ्य इन्'-शकन्ध्वादि पृषोदरादिर्वा-કૃમિ, શોષ, ઝેર વગેરેનો યમરાજની પેઠે જે નાશ કરે છે, તેથી કંકેલિ-આસોપાલવ.

૬. पिण्ड इव संहतं पुष्पं यस्य स-જેનું ફૂલ પિંડ જેવું લાગેલું અથવા જોડાયેલું હોય છે, તેથી પિંડપુષ્પ-આસોપાલવ.

૭. गन्धयुक्तं पुष्पं यस्य स-જેનું ફૂલ સુગંધવાળું હોય છે, તેથી ગંધપુષ્પ-આસોપાલવ.

૮. नटति-नृत्यति नर्तक इव, यद्वा नटति-हिनस्ति दोषशोषादीन्-नट नृत्तौ हिंसने च-पचाद्यच्-જે નૃત્ય કરનારની પેઠે નાચે છે અથવા દોષોનો તથા શોષ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી નટ-આસોપાલવ.

બાણુપુષ્પનાં નામો તથા ગુણો

मम्लातोऽम्लाटन प्रोक्तस्तथाम्लातक इत्यपि ।
कुरण्टको वर्णपुष्प स एवोक्तो महासह ।
मम्लाटन. कषायोष्ण स्निग्ध स्वादुश्च तिक्तक ॥४२

अन्वय –अम्लात अम्लाटन तथा अम्लातक इत्यपि प्रोक्त, स एव कुरण्टक वर्णपुष्प महासह उक्त । अम्लाटन कषायोष्ण स्निग्ध स्वादु च तिक्तक (भवति) ॥

અમ્લાત,[1] અમ્લાટન,[2] અમ્લાતક,[3] કુરંટક,[4] વર્ણપુષ્પ[5] અને મહાસહ[6] એટલા બાણુપુષ્પના સંસ્કૃત નામો છે. બાણુપુષ્પ તૂરો, ગરમ, સ્નિગ્ધ, મધુર અને કડવો હોય છે. ૪૨

૧ म्लायति–म्लै हर्षक्षय–बाहुलकात् तन्–उणादि – જે એકદમ કરમાતો નથી, તેથી અમ્લાત–બાણુપુષ્પ

૨ न म्लायति–'सुपि स्थ' इत्यत्र सुपि इति योग विभागात् क, यद्वा 'अन्येष्वपि' इति ड, अम्ल सन् अटति–ल्युट्–જે કરમાય નહિ તેવો રહે છે, તેથી અમ્લાટન–બાણુપુષ્પ

૩ अम्लात एव अम्लातक–स्वार्थे कन्–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે

૪ कुर्यते–छिद्यते जनै उपयोगार्थ, कुर छेदने–बाहुलकाद् अण्ट, तत स्वार्थे कन्–જેને લોકો ઉપયોગ માટે કાપે છે તેથી કુરંટક–બાણુપુષ્પ

૫ वर्णयुक्त पुष्प यस्य स –જેનુ ફૂલ રંગવાળુ હોય છે, તેથી વર્ણપુષ્પ–બાણુપુષ્પ

૬. महासह–નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ કુંજકાના પાંચમા નામ પ્રમાણે છે

ચાર જાતના કાંટાઅશેળિયાનાં નામો

सैरेयक श्वेतपुष्प सैरेय कटसारिका ।
सहाचर सहचर स च भिन्द्यपि कथ्यते ॥४३॥
कुरण्टकोऽत्र पीते स्याद्रक्ते कुरबक स्मृत ।
नीले बाणा द्वयोरुक्तो दास आर्तगलश्च स ॥४४॥

अन्वय –सैरेयक श्वेतपुष्प सैरेय कटसारिका सहाचर सहचर स च भिन्दी अपि कथ्यते। अत्र पीते कुरण्टक स्यात्, रक्ते कुरबक स्मृत, नीले बाणा द्वयो उक्त, स च दास आर्तगल (उक्त)॥

સૈરેયક,[1] શ્વેતપુષ્પ,[2] સૈરેય,[3] કટસારિકા,[4] સહાચર,[5] સહચર[6] અને ભિંદી[7] એટલા કાંટાઅશેળિયા×ના સંસ્કૃત નામો છે. પીળો કાંટાઅશેળિયો કુરંટક[8] કહેવાય છે, રાતો કાંટાઅશેળિયો કુરબક[9] કહેવાય છે અને કાળો કાંટાઅશેળિયો બાણા,[10] દાસ[11] તથા આર્તગલ[12] કહેવાય છે. આ નામોમાં બાણા શબ્દ સ્ત્રીલિંગ તથા પુલિંગ પણ છે.

૧. सीरे–सूर्यशुक्रावरणाहितप्रदेशे भव, 'नद्यादिभ्यो ढक्', तत स्वार्थे कन्, यद्वा सीरस्यम सैर–सीराकारम् अर्हति, प्रत्ययस्तु ढक् एव–જ્યાં સૂર્ય આવતો હોય તેના ખુલ્લા પ્રદેશમાં જે થાય છે અથવા સૂર્ય જેવા આકારને ફૂલમાં ધારણ કરે છે અથવા જેના છોડનો આકાર હળ જેવો હોય છે, તેથી સૈરેયક–કાંટાઅશેળિયો

૨ श्वेत पुष्प यस्य स –જેનુ ફૂલ ધોળુ હોય છે, તેથી શ્વેતપુષ્પ–કાંટાઅશેળિયો

૩ सैरेय–નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે છે

૪ कटम्–उत्कट सरति इत्येवशीला सुस्निग्धत्वात्– 'सुप्यजातावि'ति णिनि, तत स्वार्थे कन्, टाप्–જે અતિશય સ્નિગ્ધપણાનો ગુણ સ્રવે છે, તેથી કટસારિકા–કાંટાઅશેળિયો

૫. सह चरति–पचाद्यच्–'अन्येषामपी'ति दीर्घत्वम्–જે કોઈની સાથે કામ કરે છે તેથી સહાચર કાંટાઅશેળિયો

૬ ઉપર પ્રમાણે જ સહચર નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ છે, ફક્ત દીર્ઘ થયેલ નથી

૭ भिन्दति–पीतरक्तनीलाद्यवयवान् प्राप्नोति भिदि अवयवे–औणादिक इन्–'कृदिकारादक्तिन इति वा ङीप्– જે લાલ, પીળા, કાળા વગેરે રંગના અવયવો ધારણ કરે છે–તે તે જુદા જુદા રંગનો પણ થાય છે, તેથી ભિંદી–કાંટાઅશેળિયો

૮ कुरण्टक–નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઉપર બાણુપુષ્પના ચોથા નામ પ્રમાણે છે

૯ कुत्सित ईषद् वा रव अलीनामत्र, अल्प मकरन्दत्वात्–જેમાં પુષ્પરસ ઓછો હોય છે, તેથી ભમરાઓનો શબ્દ થોડો હોય છે અથવા બરાબર હોતો પણ નથી તેથી કુરબક–રાતો કાંટાઅશેળિયો

૧૦ वण्यते–शब्द्यते वर्ण्यते वा कविभि, वण शब्दे कर्मणि घञ्,–बवयोरैक्यम्–જેને કવિઓ વર્ણવે છે, તેથી બાણા અથવા બાણા–કાળો કાંટાઅશેળિયો

૧૧ दस्यते–नाश्यते कुष्ठादिरोगिणा कृते यो वैद्यै –

× કેટલાક વૈદક ગ્રંથોમાં કાંટા અશેળિયાને કૌવત આપનાર, પાચનશક્તિ સુધારનાર અને તેના બીજને પાણીમાં પલાળવાથી ચીકાશવાળા થયેલા પાણીને ઉધરસ મટાડનાર ગણે છે

दस्यु उपक्षय-कर्मणि घञ्-કોઢિયા વગેરે રોગીઓના રોગો મગના વૈદ્યો જેનો નાશ કરે છે, તેથી દાસ-કાગો કાંટાઅશેળિયો.

૧૨ आर्त इव गलति-स्रवति रसं, सुस्निग्धत्वात्-गल क्षरणे-पचाद्यच्-અતિ સ્નિગ્ધ હોવાથી જાણે દુખિયારો હોય તેમ રસ ઝરે છે, તેથી આર્તગલ-કાગો કાંટાઅશેળિયો.

ચારે કાગઅશેળિયાના ગુણો

सैरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः ।
तिक्तोष्णो मधुरोऽनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः ॥ ४५

अन्वयः-सैरेयः तिक्तोष्णः मधुरः अनम्लः सुस्निग्धः केशरञ्जनः (तथा) कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः (अस्ति) ॥

કાગઅશેળિયો તીખો, ગરમ તથા મધુર છે, ખાટો નથી તેમ જ સારી પેઠે સ્નિગ્ધ, કેશને રંગનાર અને કોઢ, વાતરક્ત નામનો રોગ, કફ, ચળ તથા ઝેરને મટાડે છે ૪૫

ડોલરના નામો તથા ગુણો

कुन्दं तु कथितं माघ्यं सदापुष्पं च तत्स्मृतम् ।
कुन्दं शीतं लघु श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत् ॥ ४६ ॥

अन्वयः-कुन्दं तु माघ्यं कथितं तत् च सदापुष्पं स्मृतम्, कुन्दं शीतं लघु (सत्) श्लेष्मशिरोरुग्विषपित्तहृत् (अस्ति) ॥

કુંદ,[1] માઘ્ય[2] અને સદાપુષ્પ[3] એટલાં ડોલરના સંસ્કૃત નામો છે ડોલર ટાઢું અને હલકું હોઈ કફ, માથાનું દરદ, ઝેર તથા પિત્તને મટાડનારું છે ૪૬

૧ कुं-भूमिं दायति द्यति वा-दैप् शोधने दो अवखण्डने वा- आतोऽनुपसर्गे इति कः यद्वा कुण्यते-शब्द्यते-वर्ण्यते कविभिः सुन्दरदन्तानामुपमया सौगन्ध्यातिशयाच्च-कुण शब्दे- अह्रादयश्च' (उणा ४-९८) इति दः -જે જમીનને સાફ કરે છે અથવા ખંડિત કરે છે, તેથી અથવા અતિશય સુગંધી હોવાથી કવિઓ જેને વર્ણવે છે તેમ જ સુંદર દાંતની ઉપમા દે છે તેથી કુન્દ-મોગરો.

૨ माघे साधु 'तत्र साधुः' इति यत्, यद्वा माघे भवं-दिगादिभ्यो यत् इति प्राप्तः -જે માઘ માસમાં ઉત્તમ થાય છે તેથી માઘ્ય-મોગરો.

૩ सदा-सर्वकालं पुष्प्यति पुष्प विकसने-पचाद्यच्-જે સર્વકાળ વિકસે છે, તેથી સદાપુષ્પ-મોગરો.

મુચુકુંદનાં નામો તથા ગુણો

मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षश्चित्रकः प्रतिविष्णुकः ।
मुचुकुन्दः शिरःपीडापित्तास्रविषनाशनः ॥ ४७ ॥

अन्वयः-मुचुकुन्दः क्षत्रवृक्षः चित्रकः प्रतिविष्णुकः । (इति नामानि, गुणास्तु-) मुचुकुन्दः शिरःपीडापित्तास्रविषनाशनः ॥

મુચુકુંદ,[1] ક્ષત્રવૃક્ષ,[2] ચિત્રક[3] અને પ્રતિવિષ્ણુક[4] એટલાં મુચુકુંદ*ના સંસ્કૃત નામો છે મુચુકુંદ માથાના દરદને, પિત્તરક્ત કે રક્તપિત્ત રોગને તથા ઝેરને મટાડે છે ૪૭

૧ मुचति सुगन्धं कुन्द इव-मुच्लृ मोक्षणे-बाहुलकात् कुः -उणादि -જે ડોલરની પેઠે સુગંધ છોડે છે તેથી મુચુકુંદ

૨ मुचुकुन्द इति क्षत्रनामकोऽस्य वृक्षः -शाकपार्थिवादिः-જે મુચુકુંદ નામના ક્ષત્રિયના નામે ઓળખાય છે તેથી ક્ષત્રવૃક્ષ-મુચુકુંદ

૩ चित्रेण चित्र इव वा कायति-कै शब्दे-'आतोऽनुपसर्गे' इति कः -જે ચિત્રક વૃક્ષના નામે અથવા તેના જેવો પોતાને જણાવે છે તેથી ચિત્રક-મુચુકુંદ.

૪ प्रतिकूलो विष्णुर्यस्य सः -प्रतिविष्णुः, प्रतिविष्णु-मुचुकुन्दनाम्ना कायति स्वात्मानम्-જેનાથી વિષ્ણુ વિરુદ્ધ હતા એટલે શ્રીકૃષ્ણ જેના શત્રુ હતા એવા મુચુકુંદ રાજાના નામે જે ઓળખાય છે, તેથી પ્રતિવિષ્ણુક-મુચુકુંદ

તિલકનાં નામો તથા ગુણો

तिलकः क्षुरकः श्रीमान् पुरुषश्छिन्नपुष्पकः ।
तिलकः कटुकः पाके रसे चोष्णो रसायनः ॥
कफकुष्ठकृमीन् बस्तिमुखदन्तगदान् हरेत् ॥ ४८ ॥

अन्वयः-तिलकः क्षुरकः श्रीमान् पुरुषः छिन्नपुष्पकः (इति नामानि, गुणास्तु-) तिलकः पाके रसे च कटुकः उष्णः रसायनः (सन्) कफकुष्ठकृमीन् बस्तिमुखदन्तगदान् हरेत् ॥

તિલક[1], ક્ષુરક,[2] શ્રીમાન્,[3] પુરુષ[4] અને છિન્નપુષ્પક,[5] એટલાં તિલકના સંસ્કૃત નામો છે (આનું ગુજરાતી નામ કેટલાક તલખાવરડી કહે છે) તિલક પાકમાં તથા તથા રસમાં તીખો, ગરમ અને રસાયન હોઈ કફ, કોઢ, કૃમિ, મૂત્રાશયના દરદ, મુખના રોગ તથા દાંતના રોગને મટાડે છે ૪૮

૧ तिलति-स्निह्यति कफकुष्ठादिरोगिणामुपरि, तेषां रोगनिवारणं कृत्वा-तिल स्नेहने-'बहुलं शिल्पिसंज्ञयोः'

---

* ચક્રદત્તમાં લખે છે કે આ ઝાડના ફૂલની ભૂકીઓ ચોખાની કાંજીમાં વાટીને માથા ઉપર ચોપડવાથી આધાશીશી મટી જાય છે

इति (उणा २–३२), यद्वा तिल इवेति इवार्थे कन्– કફ કોઢ, વગેરેના રોગીઓના તે તે રોગો દૂર કરી તેઓના પર જે સ્નેહ ધરાવે છે અથવા તલના છોડ જેવો જે થાય છે, તેથી તિલક કહેવાય છે.

૨ क्षुरति–विलिखति कफकुष्ठादीन्, क्षुर विलेखने– पूर्ववत् कुन् प्रत्यय –કફ, કોઢ વગેરેને જે ખોતરી કાઢે–મટાડે છે તેથી ક્ષુરક–તિલક

૩ श्री अस्ति अस्य–मतुप्–જેની શોભા સારી હોય છે, તેથી શ્રીમાન્–તિલક

૪. पुरति–अग्रे गच्छति सर्वपुष्पवृक्षाणां रसायनत्वात्– पुर अग्रगमने–'पुर कुषन्' (उणा ४–७४)–જે બધા ફૂલઝાડોમા અગ્રેસર ગણાય છે, કેમકે રસાયન છે, તેથી પુરુષ–તિલક

૫. छिन्नं पुष्पं यस्य स –જેનુ ફૂલ છેદાયેલુ–ચિરાડવાળું જ થાય છે, તેથી છિન્નપુષ્પક–તિલક

બપોરિયાના નામો તથા ગુણો

बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि च ।
बन्धूकः कफकृद्ग्राही वातपित्तहरो लघुः ॥४९॥

अन्वय –बन्धूक च बन्धुजीव रक्त अपि च माध्याह्निक –(इति नामानि, गुणास्तु–) बन्धूक कफकृत् ग्राही लघु (सन्) वातपित्तहर (अस्ति) ॥

બધૂક,[1] બધુજીવ,[2] રક્ત[3] અને માધ્યાહ્નિક[4] એટલા બપોરિયાના સસ્કૃત નામો છે. બપોરિયો કફ કરનાર, દસ્તને રોકનાર અને હલકો હોઈ વાયુ તથા પિત્તને મટાડે છે ૪૯

૧ बध्नाति चित्तं सुन्दरपुष्पत्वात्, मलं चापि ग्राहित्वाद्, बन्ध बन्धने–'उलूकादयश्च' (उणा ४–४१) इत्यूक प्रत्यय –જેનુ ફૂલ સુદર હોવાથી લોકોના ચિત્તને આકર્ષે છે, તેથી અથવા ગ્રાહી ગુણવાળો હોવાથી ઝાડાને રોકે છે, તેથી બધૂક–બપોરિયો

૨ बन्धु इव जीव–जलम् अस्य वायुपित्तहर यद्वा बन्धुरिव जीवयति वातादिरोगिण –अच्–જેનુ પાણી વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોવાથી રોગીને બધુ જેવુ છે જેનુ પોતાનુ જીવન પણ પાણી છે, અથવા વાતપિત્તના રોગીઓને બધુની પેઠે જે જિવાડે છે, તેથી બધુજીવન–બપોરિયો

૩ रक्त वर्ण अस्ति अस्य पुष्पे–अर्शआद्यच्– જેના ફૂલમા રાતો રગ હોય છે, તેથી રક્ત– બપોરિયો

૪ अह्न मध्य–मध्याह्न, मध्याह्ने भव –'कालाट् ठञ्'–બપોરના વખતે જેનુ ફૂલ ઉઘડે છે, માટે માધ્યાહ્નિક–બપોરિયો.

જાસૂદના નામો તથા ગુણો

ओड्रपुष्पं जपा चाथ त्रिसन्ध्या सारुणासिता ।
जपा संग्राहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवातजित् ५०

अन्वय –ओड्रपुष्प जपा, अथ सा अरुणा असिता त्रिसन्ध्या (कथ्यते), जपा संग्राहिणी केश्या (भवति), त्रिसन्ध्या कफवातजित् (अस्ति) ॥

ઓડ્રપુષ્પ[1] અને જપા[2] એ જાસૂદનાં સંસ્કૃત નામો છે એ જાસૂદ ઝાડાને રોકનાર અને કેશને માટે સારી છે. જે જાસૂદ રાતા અને કાળા ફૂલવાળી થાય છે, તે ત્રિસધ્યા[3] કહેવાય છે. એ જાસૂદ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. ૫૦

૧ आ–ईषत् उनत्ति–क्लिद्यति–उन्दी क्लेदने– 'स्फायितचि' (उणा २–१३) इति रक्, बाहुलकाद् दस्य डत्वम्–ओड्रं पुष्पं यस्य–જેનુ ફૂલ લગાર ભીનું રહે છે, તેથી ઓડ્રપુષ્પ–જાસૂદ

૨ जपति–व्यक्त वदति स्वकीयान् गुणान्, जप व्यक्तायां वाचि, अच्–टाप्, જે પોતાના ગુણોને સ્પષ્ટ જણાવે છે, તેથી જપા–જાસૂદ

૩ तिस्र सन्ध्या अस्या पुष्पकाल–જેના પુષ્પનો સમય ત્રણે સંધ્યાઓ હોય છે, તેથી ત્રિસધ્યા– રાતી અને કાળી–જાસૂદ

રાતાં ફૂલવાળી જાસૂદનાં નામો તથા ગુણો

सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ।
सिन्दूरी विषपित्तास्रतृष्णावान्तिहरी हिमा ॥५१॥

अन्वय –सिन्दूरी रक्तबीजा रक्तपुष्पा च सुकोमला (इति नामानि, गुणास्तु–) सिन्दूरी हिमा विषपित्तास्रतृष्णावान्तिहरी (अस्ति) ॥

સિદૂરી,[1] રક્તબીજા[2], રક્તપુષ્પા[3] અને સુકોમલા[4] એટલા કેવળ રાતા ફૂલવાળી જાસૂદના સસ્કૃત નામો છે એ જાસૂદ ટાઢી છે અને ઝેર, પિત્તરક્ત કે રક્તપિત્ત, તરશ તથા વમનને મટાડે છે. ૫૧

૧ स्यन्दते–प्रस्रवति शैत्यम्–स्यन्दू प्रस्रवणे–'स्यन्देः सम्प्रसारणं च' (उणा १–६८) इत्यरन् प्रत्यय, सम्प्रसारण च, जातिलक्षणे ङीप्–જે શીતળતાને ઝરે છે, તેથી સિદૂરી, अथवा सिन्दूरसदृशो वर्ण अस्ति अस्या – अर्शआद्यच्–पूर्ववद् ङीप्–જેનો રગ સિદૂર જેવો લાલ હોય છે, તેથી સિદૂરી–રાતી જાસૂદ

२ रक्तं बीजं यस्या–જેનું બિયું લાલ હોય છે, તેથી રક્તબીજા–રાતી જામુડ.

૩. रक्तं पुष्पं यस्या–જેનું ફૂલ રાતું હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા–રાતી જામુડ.

૪ सुतरां कोमला–સુકોમળા–જે અતિશય કોમળ હોય છે, તેથી સુકોમલા રાતી–જામુડ.

અગથિયાનાં નામો તથા ગુણો

अथागस्त्यो वङ्गसेनो मुनिपुष्पो मुनिद्रुमः ।
अगस्तिः पित्तकफजिच्चातुर्थकहरो हिमः ।
रूक्षो वातकरस्तिक्तः प्रतिश्यायनिवारणः ॥ ५२ ॥

अन्वय–अथ अगस्त्य वङ्गसेन मुनिपुष्प मुनिद्रुम (इति नामानि, गुणास्तु–) अगस्ति हिम रूक्ष वातकर तिक्त (सन्) पित्तकफजित् चातुर्थकहर प्रतिश्यायनिवारण (अस्ति) ॥

અગસ્ત્ય,[1] વંગસેન,[2] મુનિપુષ્પ[3] અને મુનિદ્રુમ[4] એટલાં અગથિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે અગથિયો ટાઢો, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર, અને કડવો હોઈ પિત્ત, કફ, ચોથિયો તાવ તથા સળેખમને મટાડે છે ૫૨

૧ अग–विन्ध्याचल स्त्यायति–स्तभ्नाति, स्त्यै–शब्द-संघातयोः–'आतोऽनुपसर्गे कः'–अगस्त्य इति मुनिनाम अस्ति अस्य तत्प्रियत्वात्, अशआद्यच्–વિંધ્યાચલને થંભાવી દેનાર અગસ્ત્ય ઋષિને પ્રિય હોવાથી તેમના નામે જે ઓળખાય છે, તેથી અગસ્ત્ય–અગથિયો.

૨ वङ्गमिव शुभ्र–सेना–पुष्प यस्य स–જેનું ફૂલ કલઈ જેવું ધોળું હોય છે તેથી વંગસેન–અગથિયો.

૩ मुने–अगस्त्यस्य प्रियं पुष्पं यस्य स–જેનું ફૂલ અગસ્ત્ય મુનિને પ્રિય હતું, તેથી મુનિપુષ્પ–અગથિયો.

૪ मुने–अगस्त्यस्य प्रिय द्रुम–અગસ્ત્ય મુનિને પ્રિય ઝાડ તરીકે કહેવાય છે, તેથી મુનિદ્રુમ–અગથિયો.

કાળી તથા ધોળી તુલસીનાં નામો

तुलसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमञ्जरी ।
अपेतराक्षसी गौरी शूलघ्नी देवदुन्दुभिः ॥ ५३ ॥

अन्वय–तुलसी सुरसा ग्राम्या सुलभा बहुमञ्जरी अपेतराक्षसी गौरी शूलघ्नी देवदुन्दुभि (इति नामानि) ॥

તુલસી[1], સુરસા,[2] ગ્રામ્યા,[3] સુલભા,[4] બહુમંજરી,[5] અપેતરાક્ષસી,[6] ગૌરી[7], શૂલઘ્ની[8] અને દેવદુંદુભિ[9] એટલાં તુલસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૩

૧. तुलाम्–उपमां सादृश्यं वा अस्यति–क्षिपति–असु क्षेपे–अच्–शकन्ध्वादि–गौरादित्वं–જે પોતાની ઉપમા અથવા સરખામણીને દૂર કરે છે–એવી નથી, એવી અનુપમ હોવાથી–તુલસી

૨. सुष्ठु रस यस्या सा–જેનો રસ ઉત્તમ હોય છે, તેથી સુરસા–તુલસી

૩. ग्रामे भवा–भवार्थे–'ग्रामाद्यखञौ' इति य, टाप्–જે ગામડામાં એટલે નિરાળી જમીનમાં જ ખાન થાય છે, તેથી ગ્રામ્યા–તુલસી.

૪. सुखेन लभ्यते–'ईषद्दुःसु' इति खल्, टाप्–જે સુખેથી મળી શકે છે–સગવી સસ્તી છે, તેથી સુલભા–તુલસી

૫ बह्व्य मञ्जर्य यस्या सा–જેને ઘણી જ માંજર થાય છે, તેથી બહુમંજરી–તુલસી

૬. अपेता राक्षसा यस्या राक्षससदृशानि पापानि यस्या दर्शनात्–गौरादि–જેના દર્શનથી રાક્ષસો અને રાક્ષસો જેવાં પાપો જતા રહે છે, તેથી અપેતરાક્ષસી–તુલસી

૭ गौर वर्ण अस्ति अस्या, अर्शआद्यच्, गौरादि–જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી ધોળી તુલસી ગૌરી કહેવાય છે

૮. शूलं हन्ति–'अमनुष्यकर्तृके चे'ति हन्तेष्टक्–'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वं, टित्वाद् ङीप्–જે શૂળ રોગનો નાશ કરે છે, તેથી શૂલઘ્ની–તુલસી

૯ देवानां दुन्दुभिरिव हर्षप्रदत्वात्–દેવોને જે આનંદદાયક છે, તેથી તેમની જાણે નોબત અથવા નગારું હોય તેવી ગણાય છે, તેથી દેવદુંદુભિ–તુલસી

કાળી તથા ધોળી તુલસીના ગુણો

तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् ।
दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् ॥
शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥

अन्वय–(गुणास्तु–) तुलसी कटुका तिक्ता हृद्या उष्णा दीपनी (सती) दाहपित्तकृत् कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् (अस्ति), शुक्ला च कृष्णा तुलसी गुणै तुल्या प्रकीर्तिता ॥

તુલસી તીખી, કડવી, હૃદયને ગમે એવી અને ગરમ તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ દાહ, પિત્ત, કોઢ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, લોહીનો બગાડ, પડખાની પીડા, કફ તથા વાયુને મટાડે છે ધોળી તથા કાળી તુલસી ગુણોમાં સરખી જ કહી છે ૫૪

મરવાનાં નામો

मारुतोऽसौ मरुबकी मरुन्मरुरपि स्मृत. ।
फणी फणिज्झकश्चापि प्रस्थपुष्प. समीरण ॥ ५५ ॥

अन्वय –असौ मारुत मरुबक मरुत् मरु अपि स्मृत, अपि च फणी फणिज्झक प्रस्थपुष्प समीरण (कथ्यते)॥

મારુત,[1] મરુબક,[2] મરુત્,[3] મરુ,[4] ફણી,[5] ફણિજ્જક,[6] પ્રસ્થપુષ્પ[7] અને સમીરણ[8] એટલા મરવાના સંસ્કૃત નામો છે. ૫૫

૧. मरुत अय सम्ब-धी, तदुत्पादकत्वात्–इदमर्थेऽण् –આ મરવો વાયુકારક હોવાથી વાયુના સબધવાળો છે, તેથી મારુત કહેવાય છે

૨. मरौ–निर्जलप्रदेशे वाति–गच्छति, वा गतिगन्धनयो –'क्वुन्' (उणा. २–३२)–मरयोरैक्यम्–જે નિર્જળ પ્રદેશમા થાય છે, તેથી મરબક–મરવો

૩. म्रियन्ते अनेन वृश्चिकादिविषाणि–'मृग्रोरुति' (उणा १–९४)–જેના ઉપયોગથી વીછી વગેરેના ઝેર નાશ પામે છે, તેથી મરુત–મરવો

૪. म्रियन्ते अनेन वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातादय, 'मृमृशी.' (उणा १–७)–જેના ઉપયોગથી વીછી વગેરેનુ ઝેર તથા કફ, વાયુ વગેરે નાશ પામે છે, તેથી મરુ–મરવો

૫ फणा –सर्पफणासदृशपत्राणि सन्ति अस्य–व्रीह्यादित्वात् इन्, अदन्तत्वे तु 'अत इनि०'–જેને સર્પની ફેણ જેવા પાદડા હોય છે, તેથી ફણી–મરવો.

૬ फणा जाता इव अस्मात्–फणातुल्यपत्रत्वात्, यद्वा फणी उज्झक–दूराद् यजेक अस्य, तद्विषघ्नत्वात् उभौ पृषोदरादी–જેના પાદડા સર્પની ફેણ જેવા હોય છે, તેથા જેમાથી જાણે સાપ ઉત્પન થયો હોય એમ લાગે છ, તેથી અથવા સર્પના ઝેરનો નાશ કરનાર હોનાથી જેને સાપ દૂરથી છોડે છે–જેની પાસથી સાપ દૂર નાસે છે, તેથી ફણિજ્જક–મરવો.

૭ प्रस्थे–पर्वतादिशिखरे पुष्प्यति, पुष्प विकसने, पचाद्यच्–પર્વત વગેરેના શિખર ઉપર અથવા બહુ ઓછા પાણીવાળા પ્રદેશ પર જે ફાલે છે, તેથી પ્રસ્થપુષ્પ–મરવો

૮. सम्यक् ईरयति जाठर वह्निं तीक्ष्णोष्णत्वाद्-ग्निप्रदत्वाच, नन्द्यादित्वात् ल्यु.–જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ છે તથા અગ્નિપ્રદાયક છે, તેથી જઠરાગ્નિને જે બરાબર પ્રેરે છે, માટે સમીરણ–મરવો

મરવાના ગુણો

मरुदग्निप्रदो हृद्यस्तीक्ष्णोष्ण पित्तलो लघुः ।
वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकृमिप्रणुत् ।
कटुपाकरसो रुच्यस्तिक्तो रूक्ष सुगन्धिकः ॥५६॥

अन्वय –मरुद् अग्निप्रद हृद्य तीक्ष्णोष्ण पित्तल लघु (सन्) वृश्चिकादिविषश्लेष्मवातकुष्ठकृमिप्रणुत् कटुपाकरस रुच्य तिक्त रूक्ष सुगन्धिक (अस्ति)॥

મરવો અગ્નિ કરનાર, હૃદયને ગમે એવો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર અને હલકો હોઈ વીછી આદિનાં ઝેર, કફ, વાયુ, કોઢ અને કૃમિનો નાશ કરનાર છે; પાકમાં કડવો, રુચિ ઉપજાવનાર, તીખો, રૂક્ષ અને સુગધી છે. ૫૫

ડમરાનાં નામો

उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधन. ।
गन्धोत्कटो ब्रह्मजटो विनीतः फलपत्रक ॥५७॥

अन्वय –दमनक दान्त मुनिपुत्र तपोधन गन्धोत्कट ब्रह्मजट विनीत फलपत्रक उक्त ॥

દમનક[1], દાંત,[2] મુનિપુત્ર,[3] તપોધન,[4] ગધોત્કટ,[5] બ્રહ્મજટ,[6] વિનીત[7] અને ફલપત્રક[8] એટલા ડમરાના સસ્કૃત નામો છે ૫૭

૧. दमयति भूतप्रेतविषादीन्, दमु उपशमे–ण्यन्ताद् नन्द्यादेर्ल्यु, तत स्वार्थे कन्–જે ભૂતપ્રેત તથા ઝેર વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી દમનક–ડમરો

૨ दमयति–उपशमयति कुष्ठकण्ड्वादीन्, दमु उपशमे–कर्तरि क्त–'वा दान्तशान्त०' इति सूत्रेण णिजन्तो निष्ठान्तो निपातित–કોઢ, ચેળ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી દાન્ત–ડમરો

૩ मुने पुत्र इव हृद्यत्वात् विषादिनाशकत्वाच्च–હૃદયને ગમે એવો અને ઝેર વગેરેનો નાશ કરનાર હોવાથી જાણે કોઈ મુનિનો પુત્ર હોય તેવો છે, તેથી મુનિપુત્ર–ડમરો

૪ विषादिपीडितानां पीडानाशकत्वरूप तप एव धनं यस्य स –ઝેર વગેરેથી પીડા પામતા લોકોની પીડાનો નાશ કરવો, એ રૂપી તપ જેનુ ધન અથવા સર્વસ્વ છે, તેથી તપોધન–ડમરો.

૫. गन्धेन उत्कट –उग्र –उत्तमो वा–જેની ગધ ઉત્કટ, ઉગ્ર અને ઉત્તમ હોય છે, તેથી ગન્ધોત્કટ–ડમરો

૬ ब्रह्मणो जटा इव सहतत्व यस्य स –બ્રહ્મનિષ્ઠની જટા જેવુ ગીચપણું અથવા ઝૂડ જેને હોય છે, તેથી બ્રહ્મજટ–ડમરો

૭ विनीयते स्म विषकुष्ठादिनाशनार्थं जनै, विपूर्वकाद् णीञ् प्रापणे इत्यस्मात् कर्मणि क्त –ઝેર, કોઢ વગેરેનો નાશ કરવા લોકો જેને ખાસ લઈ જાય છે, તેથી

વિનીત-ડમરો.

૮. कलानि—मनोहराणि वृष्याणि च पत्राणि यस्य स —'शेषाद् विभाषे'ति कप्—જેનાં પાંદડાં મનોહર તથા વીર્યવર્ધક છે, તેથી કલપત્રક-ડમરો.

ડમરાના ગુણો

दमनस्तुवरस्तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुगन्धिकः ।
ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥ ५८ ॥

अन्वय—दमनः तुवरः तिक्तः हृद्यः वृष्यः सुगन्धिकः ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् (अस्ति) ॥

ડમરો તૂરો, તીખો, હૃદયને ગમે એવો, વીર્યને વધારનાર તથા સુગંધી હોઈ ભૂતગ્રહ, ઝેર, કોઢ, લોહીનો બગાડ, શરીરની ભીનાશ, ચેળ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૫૮

તુલસીની જાત-બર્બરીનાં નામો તથા ગુણો

बर्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णासस्तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ ॥ ५९ ॥
तत्र शुक्लेऽर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ।
बर्बरीत्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च ॥ ६० ॥
तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च ।
पित्तलं कफवातास्रकण्डूकृमिविषापहम् ॥ ६१ ॥

अन्वय—बर्बरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पा अजगन्धिका पर्णासः (कथ्यते) । तत्र कृष्णे तु कठिञ्जरकुठेरकौ (इति नामद्वयं प्रयुज्यते), तत्र शुक्ले अर्जकः, ततः अपरः वटपत्रः प्रोक्तः । बर्बरीत्रितयं रूक्षं शीतं कटु विदाहि च तीक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं च लघुपाकि (सत्) पित्तलं कफवातास्रकण्डूकृमिविषापहम् (अस्ति) ॥

બર્બરી,[1] તુવરી,[2] તુંગી,[3] ખરપુષ્પા,[4] અજગંધિકા[5] અને પર્ણાસ[6] એટલાં બર્બરીનાં સંસ્કૃત નામો છે; પરંતુ કાળી બર્બરી કઠિંજર[7] અને કુઠેરક[8] કહેવાય છે. ધોળી બર્બરી અર્જક[9] કહેવાય છે અને ત્રીજી જાતની બર્બરી વટપત્ર[10] કહેવાય છે. ત્રણે બર્બરી રૂક્ષ, ટાઢી, કડવી, દાહ કરનાર, તીક્ષ્ણ, રુચિ ઉપજાવનાર, હૃદયને ગમે એવી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાકમાં હલકી અને પિત્ત કરનાર હોઈ કફ, વાતરક્ત રોગ, ચળ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૫૯—૬૧

૧. बर्बति—अतिशयं स्वीकरोति विविधान् गुणान्—वृञ् वरणे—यङ्लुगन्तात् पचाद्यच्—गौरादि—बवयोरैक्यात् बर्बरी—જે અનેક જાતના ગુણોને અતિશય સ્વીકારે છે, તેથી બર્બરી-તુલસીની એક જાત.

૨. तुवरः गुणः अस्ति अस्याः—अर्शआद्यच्—गौरादि, यद्वा तवीति—हिनस्ति कफवातविषादीन्—'तु' वृत्तौ हिंसायां - 'छित्वरछत्वर.' (उणा. ३-१) इत्यादिना ष्वरच्—જેનો રસ કંઈક તૂરો હોય છે, તેથી અથવા કફ, વાયુ, ઝેર વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી તુવરી-બર્બરી તુલસી.

૩. तुङ्यते—हिंस्यते विषादिरनया, तुजि हिंसायाम्, घञ्, न्यङ्क्वादिः गौरादिश्च, यद्वा तुङ्गत्वात्—तुङ्गी—જેનાથી ઝેર વગેરેનો નાશ કરાય છે, તેથી અથવા ઊંચી થતી હોવાથી તુંગી-બર્બરી તુલસી.

૪. खराणि पुष्पाणि यस्याः सा—જેનાં ફૂલ કઠોર-ખરછટ થાય છે, તેથી ખરપુષ્પા-બર્બરી તુલસી.

૫. अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः सा—જેની ગંધ બકરાના જેવી હોય છે, તેથી અજગંધિકા-બર્બરી તુલસી.

૬. पर्णानि अस्यति, असु क्षेपणे—कर्मण्यण्, यद्वा पर्णैः असति—दीप्यते, अस दीप्तौ पचाद्यच्—જે પાંદડાંને ખેરવી પાડે છે અથવા પાંદડાં વડે જે દીપે છે, તેથી પર્ણાસ-બર્બરી.

૭. कठिनमपि जरयति—तीक्ष्णत्वात् दीपनत्वाच्च, जृष् वयोहानौ, ण्यन्तात् कर्मण्यण्, पृषोदरादिः—જે તીક્ષ્ણ તથા દીપન હોવાથી કઠણ વસ્તુને પણ પચાવી દે છે, તેથી કઠિંજર-કાળી બર્બરી.

૮. कुठति—प्रतिहन्ति कफवातादीन्, कुठि प्रतिघाते—'चतिकठिकुठि' (उणा. १-५८) इत्येरक्, आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्—જે કફ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી કુઠેરક-કાળી બર્બરી.

૯. अर्जयति सुरभ्यादिगुणान्, अर्ज अर्जने—ण्वुल्—જે ધોળાશ વગેરે ગુણોને મેળવે છે અથવા પમાડે છે, તેથી અર્જક-ધોળી બર્બરી.

૧૦. वटस्येव पत्रं यस्य सः—જેનાં પાન વડના જેવાં હોય છે, તેથી વટપત્ર નામે કહેવાતી ત્રીજી બર્બરીની જાત.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં પુષ્પાદિવર્ગ સમાપ્ત

૫ : વટાદિવર્ગ

વડના નામો

वटो रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धजो ध्रुव ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पति ॥ १ ॥

अन्वय–वट रक्तफल शृङ्गी न्यग्रोध स्कन्धज ध्रुव क्षीरी वैश्रवणावास बहुपाद वनस्पति (इति नामानि) ॥

વટ,[૧] રક્તફળ,[૨] શૃંગી,[૩] ન્યગ્રોધ,[૪] સ્કંધજ,[૫] ધ્રુવ,[૬] ક્ષીરી,[૭] વૈશ્રવણાવાસ,[૮] બહુપાદ[૯] અને વનસ્પતિ[૧૦] એટલા વડના સંસ્કૃત નામો છે ૧

૧ वटति–वेष्टयति भूप्रदेश व्योमप्रदेश कफपित्त व्रणादींश्च, वट वेष्टने–पचाद्यच्–જે જમીનના તથા આકાશના અમુક પ્રદેશને વીંટી લે છે તેમ જ કફ પિત્ત વ્રણ વગેરે રોગોને પણ ઘેરી લઈ મટાડે છે, તેથી વટ–વડનુ ઝાડ

૨ रक्त फल यस्य स–જેનુ ફળ લાલ રંગનુ થાય છે તેથી રક્તફલ–વડ

૩ शृङ्गम् अस्य अस्ति–'अत इनि०'–જેની ટોચ શિખરાકાર હોય છે, તેથી શૃંગી–વડ

૪ न्यग् रुणद्धि रुधिर् आवरणे–कमण्यण्–જે નીચેના પ્રદેશને પણ રોકે–ઘેરે છે તેથી ન્યગ્રોધ–વડ

૫ स्कन्धात् जायते–'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड–જે થડમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી સ્કન્ધજ–વડનુ ઝા

૬ ध्रुवति–स्थिरीभवति दीर्घकाल ध्रु स्थैर्ये–अच्–જે લાંબો કાળ સ્થિર રહે–ટકે છે તેથી ધ્રુવ વડનુ ઝાડ

૭ क्षीरम् अस्ति अस्य–अत इनि०'–જેને ક્ષીર હોય છે તેથી ક્ષીરી–વડનુ ઝાડ

૮ वैश्रवणस्य–यक्षपते कुबेरस्य आवास यस्मिन्–જેમા યક્ષરાજ કુબેરનો વાસ હોય છે, તેથી વૈશ્રવણાવાસ–વડનુ ઝાડ

૯ बहव पादा–मूलानि यस्य स–જેને ઘણા મૂળિયા હોય છે તેથી બહુપાદ–વડ

૧૦ वनस्य पति–पारस्करादित्वात् सुट्को निपात–જેને ફૂલ વિના ફળ આવે છે તેવુ ઝાડ હોવાથી વનસ્પતિ–વડ

વડના ગુણો

वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणापह ।
वर्ण्यो विसर्पदाहघ्न कषायो योनिदोषहृत् ॥ २ ॥

अन्वय–(गुणास्तु–) वट शीत गुरु ग्राही वर्ण्य कषाय (सन्) कफपित्तव्रणापह विसर्पदाहघ्न योनिदोषहृत (अस्ति) ॥

વડ ટાઢો, ભારે, ઝાડાને રોકનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, વ્રણ, રતવા, દાહ તથા યોનિના દોષને મટાડે છે ૨

પીપળાનાં નામો તથા ગુણો

बोधिद्रु पिप्पलोऽश्वत्थश्चलपत्रो गजाशन ।
पिप्पलो दुर्जर शीत पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् ॥
गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधन ॥ ३ ॥

अन्वय–बोधिद्रु पिप्पल अश्वत्थ चलपत्र गजाशन (इति नामानि, गुणास्तु–) पिप्पल दुर्जर शीत (सन्) पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित् गुरु तुवरक रूक्ष वर्ण्य योनिदोषविशोधन (अस्ति) ॥

બોધિદ્રુ[૧] પિપ્પલ,[૨] અશ્વત્થ,[૩] ચલપત્ર[૪] અને ગજાશન[૫] એટલા પીપળાના સંસ્કૃત નામો છે પીપળો મોડ પચે એવો અને ટાઢો હોઈ પિત્ત, કફ, વ્રણ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર, ભારે, તૂરો, રૂક્ષ, વર્ણને સારો કરનાર અને યોનિના દોષોને દૂર કરનાર છે ૩

૧ बुध्यते–ज्ञायते दुर्जरत्वादिगुणयुक्त, बुध अव गमने–'सर्वधातुभ्य इन्', तत बोधिश्चासौ द्रुश्च જેનુ પાચન થવુ મુશ્કેલ છે એવા ઝાડરૂપે જે જણાય છે, તેથી બોધિદ્રુ–પીપળો

૨ पिप्पल–जलमस्ति अस्य मूले सिक्तत्वात्–अर्श आद्यच्–જેના મૂળિયામા પાણી સિંચાય છે, તેથી કાયમ પાણીના સંબંધવાળો જે રહે છે તેથી પિપ્પલ–પીપળો

૩ वटशाल्मल्याद्यपेक्षया न श्व–चिर तिष्ठति–'सुपि स्थ' इति क, यद्वा अश्वत्थ–जलम् अस्य अस्ति अर्शआद्यच्–વડ, શીમળો વગેરે ઝાડોના કરતા લાંબો કાળ જે ટકતો નથી પણ ઓછો કાળ ટકે છે તેથી અથવા જેને કાયમ પાણી સાથે સંબંધ રહે છે તેથી અશ્વત્થ–પીપળો

૪ चलानि दलानि यस्य [illegible]–જેના પાંદડા કાયમ ચાલ્યા કરે છે, તેથી ચલદલ–પીપળો

૫ गजै अश्यते, अश भोजने–कर्मणि ल्युट्–જેને હાથીઓ વધારે ખાય છે, તેથી ગજાશન–પીપળો

પારસપીપળાના નામો તથા ગુણો

पारीशोऽन्य पलाशश्च कपिचूत कमण्डलु ।
गर्दभाण्ड कन्दराल कपीतनसुपार्श्वकौ ॥ ४ ॥

पारीपो दुर्जरः स्निग्धः कृमिशुक्रकफप्रदः ।
फलेऽम्लो मधुरो मूले कषायः स्वादुमज्जकः ॥५॥

अन्वयः—अन्यः पारीशः पलाशः कपिचूतः कमण्डलुः गर्दभाण्डः कन्दरालः च कपीतनसुपार्श्वकौ (इति नामानि, गुणाश्च–) पारीपः दुर्जरः स्निग्धः फले अम्लः मूले मधुरः कषायः स्वादुमज्जकः (सन्) कृमिशुक्रकफप्रदः (अस्ति)॥

બીજો પારીપ,[૧] પલાશ,[૨] કપિચૂત,[૩] કમંડલુ,[૪] ગર્દભાંડ,[૫] કંદરાલ,[૬] કપીતન[૭] અને સુપાર્શ્વક[૮] એટલાં પારસપીપળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પારસપીપળો માંડ પચે એવો, સ્નગ્ધ, ફળમાં ખાટો, મૂળમાં મધુર, તૂરો, મીઠા ગર્ભવાળો અને કૃમિ, વીર્ય તથા કફને વધારનારો છે. ૪,૫

૧. पारयति पार्यते वा–पृ पूर्ती–चुरादिः, अच्, घञ् वा–गौरादिः, पारीं–जलपूरं स्यति–तनूकरोति, स्यति–अन्तं नयति वा–पारीश·–षः–જે પાણીના પૂરને ઓછું કરે છે અથવા નાશ પમાડે છે, તેથી પારીશ–ષ–પારસપીપળો.

૨. प्रशस्तानि पलाशानि–पत्राणि सन्ति अस्य–अर्शआद्यच्, यद्वा पलं–मांसम् अश्नाति, अश भोजने–कर्मण्यण्–જેનાં પાંદડાં સુંદર હોય છે, તેથી અથવા માંસને જે (ખાતર દ્વારા) ખાય છે, તેથી પલાશ–પારસપીપળો.

૩. कपीनां चूत इव तत्प्रियत्वात्–વાંદરાઓનો જાણે આંબો હોય તેવો તેઓને પ્રિય હોય છે, તેથી કપિચૂત–પારસપીપળો.

૪. कस्य–जलस्य, मण्ड्यते इति मण्ड·–सार·, घञ्, तं लाति लभते वा–मितद्र्वादित्वात् कमु·–પાણીનો સાર જે ગ્રહણ કરે છે, તેથી કમંડલુ–પારસપીપળો.

૫. गर्दभं–गन्धविशेषम् अमति–प्राप्नोति, अम गत्यादिषु–'अमन्ताड्डः' (उणा. १–११४)–જે અમુક જાતની ખાસ ગંધ ધરાવે છે, તેથી ગર્દભાંડ–પારસપીપળો.

૬. कन्दरां–गुहां लाति–'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે થડ વગેરેમાં કોતરો–ગુફાઓ ધરાવે છે, તેથી કંદરાલ–પારસપીપળો.

૭. तनोति इति तन–अच्, याः–लक्ष्म्याः तनः ईतनः, कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः–कपीतन.–જે વાંદરાની અથવા વાંદરાના રંગ જેવી શોભા વિસ્તારે છે, તેથી કપીતન–પારસપીપળો.

૮. शोभनं पार्श्वं यस्य सः–જેનું પડખું–ભાગ સુંદર હોય છે, તેથી સુપાર્શ્વક–પારસપીપળો.

વેલિયા પીપળાનાં નામો

नन्दिवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥६॥

अन्वयः–नन्दिवृक्षः अश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च वनस्पतिः स्यात् ॥

નંદિવૃક્ષ,[૧] અશ્વત્થભેદ,[૨] પ્રરોહી,[૩] ગજપાદપ,[૪] સ્થાલીવૃક્ષ,[૫] ક્ષયતરુ,[૬] ક્ષીરી[૭] અને વનસ્પતિ[૮] એટલાં વેલિયા પીપળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬

૧. नन्दनं नन्दिः–टुनदि समृद्धौ–'इन्' (उणा ४–११८) नन्द्या वृक्ष–જે સમૃદ્ધિનું ઝાડ ગણાય છે તેથી નંદિવૃક્ષ–વેલિયો પીપળો.

૨. अश्वत्थस्य–पिप्पलस्य भेदः–જે પીપળાની એક જાત છે, તેથી અશ્વત્થભેદ–વેલિયો પીપળો.

૩. प्रकर्षेण रोहति–इत्येवंशीलः–'सुप्यजातौ णिनि·', यद्वा प्ररोहाः–अङ्कुराः सन्ति अस्य–'अत इनि·'–જેને ઘણી જ ટીશીઓ અથવા અંકુરા થાય છે, તેથી પ્રરોહી–વેલિયો પીપળો.

૪. गजानां–प्रियः पादपः–જે હાથીને પ્રિય ઝાડ છે, તેથી ગજપાદપ–વેલિયો પીપળો.

૫. स्थाल्यै वृक्ष–જે ઝાડ લાકડાનાં વાસણો, રમકડાં વગેરે બનાવવામાં ખાસ ઉપયોગી છે, તેથી સ્થાલીવૃક્ષ–વેલિયો પીપળો.

૬. क्षयहेतुकः तरुः–उष्णत्वग्राहित्वकटुपाकरसवादिगुणयुक्तत्वात्–જે ગરમ, ઝાડો રોકનાર તથા પાકમાં તીખા રસવાળો હોવાથી ક્ષયરોગનું કારણ ઝાડ છે, તેથી ક્ષયતરુ–વેલિયો પીપળો.

૭. क्षीरी–વડનું સાતમું નામ જુઓ.

૮. वनस्पति–વડનું દશમું નામ જુઓ.

વેલિયા પીપળાના ગુણો

नन्दिवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवर उष्णकः ।
कटुपाकरसो ग्राही विषपित्तकफास्रजित् ॥७॥

अन्वयः–नन्दिवृक्षः लघुः स्वादुः तिक्तः तुवरः उष्णकः कटुपाकरसः ग्राही (सन्) विषपित्तकफास्रजित् (अस्ति)

વેલિયો પીપળો, હલકો, મધુર, તીખો, તૂરો, ગરમ, પાકમાં કડવો અને ઝાડા રોકનાર હોઈ ઝેર, પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૭

ઉંબરાનાં નામો તથા ગુણો

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् ॥
मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः ॥ ८ ॥

अन्वय–उदुम्बर जन्तुफल यज्ञाङ्गः हेमदुग्धक (इति नामानि, गुणाश्च–) उदुम्बरः हिमः रूक्षः गुरुः मधुरः तुवरः वर्ण्यः व्रणशोधनरोपणः पित्तकफास्रजित् (अस्ति) ॥

ઉદુંબર,[1] જંતુફલ,[2] યજ્ઞાંગ[3] અને હેમદુગ્ધક[4] એટલાં ઉંબરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઉંબરો ટાઢો, રૂક્ષ, ભારે, મધુર, તૂરો, વર્ણને સારો કરનાર, વ્રણને સાફ કરનાર, રુઝાવનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૮

૧. उल्लङ्घितम् अम्बरमनेन–उच्चत्वात्, यद्वा उरु–अतिशयेन अम्ब्यते–वर्ण्यते याज्ञिकैर्यज्ञाङ्गत्वात्, अबि शब्दे–बाहुलकात् अरन्, पृषोदरादि–જે ઘણો ઊંચો હોવાથી છેક આકાશમાં પહોંચે છે અથવા યજ્ઞના અંગ તરીકે યાજ્ઞિકો જેનું ઘણું વર્ણન કરે છે, તેથી ઉદુંબર–ઉંબરો.

૨. जन्तवः फले यस्य स–જેના ફળમાં જંતુઓ હોય છે, તેથી જંતુફલ–ઉંબરો.

૩. यज्ञम् अङ्गति–गच्छति समित्त्वात्, अगि गतौ–कर्मण्यण्–યજ્ઞમાં હોમવાની સમિધનું લાકડું હોવાથી યજ્ઞમાં જે ઉપયોગી તરીકે જાય છે, તેથી યજ્ઞાંગ–ઉંબરો.

૪ हेमवर्णं दुग्धं यस्य स–'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનું ક્ષીર સોના જેવા રંગનું હોય છે, તેથી હેમદુગ્ધક–ઉંબરો.

કાળા ઉંબરાનાં નામો તથા ગુણો

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ।
मलयूः स्तम्भकृत्तिक्ता शीतला तुवरा जयेत् ॥
कफपित्तव्रणाश्वित्रकुष्ठपाण्डुर्वशःकामलाः ॥ ९ ॥

अन्वय–काकोदुम्बरिका फल्गु मलयू जघनेफला (इति नामानि, गुणाश्च–) मलयू स्तम्भकृत् तिक्ता शीतला तुवरा (सती) कफपित्तव्रणान् चित्रकुष्ठपाण्डुर्वशःकामला जयेत् ॥

કાકોદુંબરિકા,[1] ફલ્ગુ,[2] મલયૂ[3] અને જઘનેફલા[4] એટલાં કાળા ઉંબરાના સંસ્કૃત નામો છે. કાળો ઉંબરો મળબંધ–કબજિયાત કરનાર, કડવો, ટાઢો અને તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, વ્રણ, ચીતરી, કોઢ, પાંડુ, અરશ તથા કમળાને મટાડે છે. ૯

૧. काकप्रिया काकवर्णा वा उदुम्बरा–संज्ञायां कन्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वत्वं च–કાગડાઓને પ્રિય અથવા કાગડા જેવા રંગનો ઉંબરો તે કાકોદુંબરિકા–કાગો ઉંબરો.

૨ फलति–निष्पद्यते शीतलत्वादिगुणयुक्ता, फल निष्पत्तौ–'फलिपाटि.' इति साधु–શીતલપણું આદિ ગુણોથી યુક્ત જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે ફલ્ગુ–કાગો ઉંબરો.

૩. मलं यवते, यु जुगुप्सायाम्–क्विप्–बाहुल्याद् दीर्घ, यद्वा मलते–धारयति स्तम्भकृत्त्वगुणं, मल धारणे–बाहुलकात् ऊयु, यद्वा मलपू इति पाठे मलात् पापात् पुनाति–पूञ् पवने–क्विप्–જે મળને થંભાવી ખરાબ કરે છે, અથવા જે મળને બંધ કરવાનો ગુણ ધરાવે છે, તેથી અથવા મળથી–પાપથી પવિત્ર–શુદ્ધ કરે છે, તેથી મલયૂ કે મલપૂ–કાગો ઉંબરો.

૪. जघने–मध्यप्रदेशे फलं यस्याः सा–જેને જાંઘમાં એટલે મધ્યપ્રદેશમાં ફળ આવે છે, તેથી જઘનેફલા–કાળો ઉંબરો.

પીપળનાં નામો તથા ગુણો

प्लक्षो जटी पर्करी च पर्कटी च स्त्रियामपि ।
प्लक्षः कषायः शिशिरो व्रणयोनिगदापहः ॥
दाहपित्तकफास्रघ्नः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥ १० ॥

अन्वय–प्लक्ष जटी च पर्करी च पर्कटी स्त्रियाम् अपि (प्रयुज्यते), प्लक्षः कषायः शिशिरः (सन्) व्रणयोनिगदापहः दाहपित्तकफास्रघ्नः शोथहा रक्तपित्तहृत् (अस्ति) ॥

પ્લક્ષ,[1] જટી,[2] પર્કરી[3] અને પર્કટી[4] એટલા પીપળના સંસ્કૃત નામો છે. છેલ્લાં બે નામો સ્ત્રીલિંગે પણ વપરાય છે. પીપળ તૂરી અને ટાઢી હોઈ વ્રણ, યોનિના રોગ, દાહ, પિત્ત, કફ, લોહીનો બગાડ, સોજા તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૦

૧. प्रक्षरति शैत्यं कषायत्वं च, क्षर सञ्चलने–'अन्येभ्योऽपि॰' इति ड–कपिलिकादित्वाद् लत्वम्; यद्वा प्लक्ष्यते–भक्ष्यते व्रणदाहादिनिवारणार्थं जनैः, प्लक्ष भक्षणे–कर्मणि घञ्, यद्वा प्लक्षति–अधो गच्छति जटाद्वारा–अच्–જે શીતળતા તથા તૂરાશને ઝરે છે, અથવા વ્રણ, દાહ વગેરે મટાડવા જેને લોકો ખાય છે અથવા વડવાઈઓ દ્વારા જે નીચે જાય છે, તેથી પ્લક્ષ–પીપળ.

૨. जटति–सङ्घातीभवति, जट सङ्घाते–'सर्वधातुभ्य इन्'–'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष्, यद्वा जटाः सन्ति अस्य–'शिखादिभ्य इन्'–જે વડવાઈરૂપે એકઠી થઈ જાય

છે અથવા જેને વડવાઈઓ થાય છે, તેથી જટી-પીપળ

૩,૪ पृच्यते-सम्यक् सम्पच्यते व्रणादिषु, पृची सम्पर्के-बाहुलकात् कर कट या प्रत्यय, गौरादि-જેનો વ્રણુ વગેરે મટાડવા સારો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી પર્કરી અને પર્કટી-એ નામ પીપળના ગણાય છે

સરસડાનાં નામો

शिरीषो भण्डिलो भण्डी भण्डीरश्च कपीतन ।
शुकपुष्प शुकतरुर्मृदुपुष्प शुकप्रिय ॥ ११ ॥

अन्वय-शिरीष भण्डिल भण्डी च भण्डीर कपीतन शुकपुष्प शुकतरु मृदुपुष्प शुकप्रिय (कथ्यते)॥

શિરીષ,[१] ભંડિલ,[२] ભંડી,[३] ભંડીર,[४] કપીતન,[५] શુકપુષ્પ,[६] શુકતરુ,[७] મૃદુપુષ્પ[८] અને શુકપ્રિય[९] એટલા સરસડાના સંસ્કૃત નામો છે.

૧ शृणाति-हिनस्ति दोषशोथादीन्, यद्वा शीर्यते-हिंस्यते स्वल्पेनापि समर्देन यत्पुष्पम्-अतिकोमलत्वात्, 'शृपृभ्यां कित्' इति (उणा ४-२७) ईषन्-જે દોષોનો તથા સોજાનો નાશ કરે છે અથવા જેનુ ફૂલ અત્યંત કોમળ હોવાથી થોડા જ સ્પર્શ આદિથી કરમાય છે, તેથી શિરીષ-સરસડો.

૨. भण्डति-कल्याण करोति कासव्रणविषादिपीडितानाम्, भडि कल्याणे-'सलिकल्यनि' इति (उणा १-५४) इलच् प्रत्यय-ઉધરસ, વ્રણુ ઝેર વગેરેથી પીડાતા લોકોનુ તે તે રોગ મટાડી જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી ભંડિલ-સરસડો

૩ भण्डति-'सर्वधातुभ्य इन्'-'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङाप्-भण्डी-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે

૪ भण्डति-बाहुलकाद् ईर-भण्डीर-અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે છે

૫ कपीतन-પારસપીપળાનુ ૭મુ નામ જુઓ

૬ शुकप्रियं, शुकचञ्च्वा सदृश वा पुष्प यस्य स-જેનું ફૂલ પોપટને પ્રિય હોય છે, અથવા પોપટની ચાંચના જેવુ હોય છે, તેથી શુકપુષ્પ-સરસડો

૭ शुकाना प्रिय तरु-शाकपार्थिवादि-જે ઝાડ પોપટને પ્રિય હોય છે, તેથી શુકતરુ-સરસડો

૮ मृदु पुष्प यस्य स-જેનુ ફૂલ કોમળ હોય છે, તેથી મૃદુપુષ્પ-સરસડો

૯ शुकानां प्रिय-પોપટને પ્રિય હોવાથી શુકપ્રિય-સરસડો

સરસડાના ગુણો

शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघु ।
दोषशोथविसर्पघ्न कासव्रणविषापहः ॥ १२ ॥

अन्वय-शिरीष मधुर अनुष्ण तिक्त तुवर च लघु (सन्) दोषशोथविसर्पघ्न कासव्रणविषापह (अस्ति)॥

સરસડો મધુર છે, ગરમ નથી, કડવો, તૂરો અને હલકો હોઈ દોષ, સોજા, રતવા, ઉધરસ, વ્રણુ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૧૨

ક્ષીરવૃક્ષો અને પંચવલ્કલનાં સ્વરૂપ તથા ગુણો

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीशप्लक्षपादपा ।
पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषा त्वक् पञ्चवल्कलम् ॥ १३ ॥
क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा ।
रूक्षा कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशना ॥ १४ ॥
शोथपित्तकफास्रघ्ना स्तन्या भग्नास्थियोजका ।
त्वक्पञ्चक हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥ १५ ॥
तेषा पत्र हिमं ग्राहि कफवातास्रनुल्लघु ।
विष्टम्भाध्मानजित् तिक्त कषाय लघुलेखनम् ॥

अन्वय-न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारीशप्लक्षपादपा-एते पञ्च क्षीरिण वृक्षा (उच्यन्ते) तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम् (इति कथ्यते, तद्गुणास्तु-) क्षीरवृक्षा हिमा वर्ण्या योनिरोगव्रणापहा रूक्षा कषाया मेदोघ्ना विसर्पामयनाशना स्तन्या भग्नास्थियोजका शोथपित्तकफास्रघ्ना (सन्ति)। त्वक्पञ्चक हिम ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् (अस्ति), तेषां पत्र हिम ग्राहि लघु तिक्त कषाय लघुलेखन (सत्) कफवातास्रनुत् विष्टम्भाध्मानजित् (अस्ति)॥

વડ, ઉંબરો, પીપળો, પારસપીપળો અને પીપળ એ પાંચ વૃક્ષો ક્ષીરી વૃક્ષ (દૂધવાળા ઝાડ) કહેવાય છે અને એ પાંચ વૃક્ષોની છાલ પંચવલ્કલ કહેવાય છે ક્ષીરવૃક્ષો ટાઢા, વર્ણને સારો કરનારાં, યોનિના રોગને તથા વ્રણુને મટાડનારા, રૂક્ષ, તૂરા, મેદને તોડનારા, રતવાનો રોગ મટાડનારા, ધાવણુ વધારનારા, ભાગેલા હાડકાને જોડી દેનારા અને સોજા, પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનારા છે પાંચેની છાલ ટાઢી, ઝાડાને રોકનાર અને વ્રણુ, સોજા તથા રતવાને મટાડનાર છે પાંચેના પાદડા ટાઢા, ઝાડાને રોકનાર, હલકા, કડવા, તૂરા તથા જલદી મળને ઉખેડનારા હોઈ કફ, વાતરક્ત નામનો રોગ, મળબંધ તથા આફરાને મટાડે છે ૧૩-૧૬

टीका-केचित्तु पारीषस्थाने शिरीषं वेतस वा परे वद न्तीति विशेष-કેટલાક કહે છે કે પારસપીપળાને બદલે સરસડાને અથવા વેતસને ક્ષીરવૃક્ષોમાં ગણવા

મોટા ગજના ઝાડનાં નામો તથા ગુણો

**શાલસ્તુ સર્જકાર્શ્યાશ્વકર્ણકાઃ શસ્યસંવરઃ ।
અશ્વકર્ણઃ કષાયઃ સ્યાદ્ વ્રણસ્વેદકફક્રમીન્ ॥
બ્રધ્નવિદ્રધિવાધિર્યયોનિકર્ણગદાન્હરેત્ ॥ ૧૭ ॥**

અન્વય–શાલઃ તુ સર્જકાર્શ્યાશ્વકર્ણકા. શસ્યસંવરઃ (ઇતિ નામાનિ, ગુણાશ્ચ–) અશ્વકર્ણઃ કષાયઃ સ્યાત્, (તથા ચ) વ્રણસ્વેદકફક્રમીન્ બ્રધ્નવિદ્રધિવાધિર્યયોનિકર્ણગદાન્ હરેત્ ॥

શાલ,[1] સર્જ,[2] કાર્શ્ય,[3] અશ્વકર્ણક,[4] અને શસ્યસંવર[5] એટલાં મોટા ગજના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ઝાડ તૂરું હોય છે અને વ્રણ, પસીનો, કફ, કૃમિ, બ્રધ્ન નામનો રોગ, વિદ્રધિ નામનો રોગ, બહેરાપણું, યોનિના રોગ તથા કાનના રોગને મટાડે છે. ૧૭

૧. શાલ્યતે–શ્લાઘ્યતે વ્રણાદિનાશકત્વેન વૈદ્યૈઃ–શાલૃ શ્લાઘાયામ્–કર્મણિ ઘઞ્–ડલયોરૈક્યમ્–વ્રણ આદિનો નાશ કરનાર તરીકે વૈદ્યો જેને વખાણે છે, તેથી શાલ–મોટો ગજ. યદ્વા સલ્યતે–ગમ્યતે વ્રણાદિરોગિભિઃ, સલ ગતૌ–કર્મણિ ઘઞ્–વ્રણ આદિ રોગવાળા લોકો જેને મેળવે છે, તેથી સાલ–એવો દંત્યાદિ પાઠ પણ છે.

૨. સર્જ્યતે–અર્જ્યતે બ્રધ્નવિદ્રધિવાધિર્યાદિરોગનાશનાર્થં વૈદ્યૈ, ષર્જ અર્જને–કર્મણિ ઘઞ્–બ્રધ્નરોગ, વિદ્રધિરોગ તથા બહેરાશ વગેરેનો નાશ કરવા વૈદ્યો જેને મેળવે છે, તેથી સર્જ–મોટો ગજ.

૩. કૃષતિ–વિલિખતિ કફ કૃમીશ્ચ, કૃષ વિલેખને–'ઇગુપધે'તિ કઃ, તતઃ ચાતુર્વર્ણ્યાદિત્વાત્ ષ્યઞ્–કફ તથા કરમિયાં વગેરેને જે ખોતરી કાઢે છે, તેથી કાર્શ્ય–મોટો ગજ.

૪. અશ્વસ્ય કર્ણ ઇવ પત્રમ્ અસ્ય, ઇવાર્થે કન્–જેનાં પાંદડાં ઘોડાના કાન જેવાં હોય છે, તેથી અશ્વકર્ણક–મોટો ગજ.

૫. શસ્યૈઃ સંવ્રિયતે, વૃઞ્ વરણે–'ગ્રહવૃદ॰'–ઇત્યપ્–જે ધાન્યોથી વીંટાયેલો રહે છે, તેથી શસ્યસંવર–મોટો ગજ.

ગજની જાત–સર્જનાં નામો તથા ગુણો

**સર્જકોઽન્યોઽજકર્ણઃ સ્યાચ્છાલો મરિચપત્રકઃ ।
અજકર્ણઃ કટુસ્તિક્તઃ કષાયોષ્ણો વ્યપોહતિ ॥
કફપાણ્ડુશ્રુતિગદાન્ મેહકુષ્ઠવિષવ્રણાન્ ॥ ૧૮ ॥**

અન્વય.–અન્ય સર્જકઃ અજકર્ણઃ શાલઃ મરિચપત્રકઃ સ્યાત્ । અજકર્ણ કટુઃ તિક્તઃ કષાયોષ્ણઃ (સન્) કફપાણ્ડુશ્રુતિગદાન્ મેહકુષ્ઠવિષવ્રણાન્ વ્યપોહતિ ॥

સર્જક,[1] અજકર્ણ[2], શાલ[3] અને મરિચપત્રક[4] એટલાં બીજા ગજ–સર્જનાં સંસ્કૃત નામો છે. સર્જ તીખો, કડવો, તૂરો અને ગરમ હોઈ કફ, પાંડુરોગ, કાનના રોગ, પ્રમેહ, કોઢ, ઝેર, તથા વ્રણને મટાડે છે. ૧૮

૧. સૃજતિ કટુતિક્તકષાયોષ્ણતામ્, સૃજ વિસર્ગે–ણ્વુલ્, યદ્વા સર્જ્યતે–અર્જ્યતે કફાદિપીડિતૈઃ, ષર્જ અર્જને–ષ્વુન્ (ઉણા. ૨–૩૨)–કડવાશ, તીખાશ, તૂરાશ અને ઉષ્ણતાને જે પ્રકટ કરે છે, તેથી અથવા કફ આદિથી પીડાતા લોકો જેને મેળવે છે, તેથી સર્જક–ગજની એક જાત.

૨. અજસ્ય કર્ણ ઇવ પત્ર યસ્ય સઃ–જેને બકરાના કાન જેવાં પાંદડાં હોય છે, તેથી અજકર્ણ–ગજની એક જાત.

૩. શાલ–મોટા ગજનું પહેલું નામ જુઓ.

૪. મરિચસ્યેવ પત્ર યસ્ય સ–'શેષાદ્ વિભાષે'તિ કપ્–જેને મરિયાંનાં જેવાં પાન આવે છે, તેથી મરિચપત્રક–ગજની એકજાત.

શરુનાં નામો

**શલ્લકી ગજભક્ષ્યા ચ સુવહા સુરભી રસા ।
મહેરણા કુન્દુરુકી વલ્લકી ચ બહુસ્રવા ॥ ૧૯ ॥**

અન્વય–શલ્લકી ગજભક્ષ્યા ચ સુવહા સુરભિ રસા મહેરણા કુન્દુરુકી વલ્લકી ચ બહુસ્રવા (કથ્યતે) ॥

શલ્લકી,[1] ગજભક્ષ્યા,[2] સુવહા,[3] સુરભિ,[4] રસા,[5] મહેરણા,[6] કુંદુરુકી,[7] વલ્લકી[8] અને બહુસ્રવા[9] એટલાં શરુનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૯

૧. શલતિ–ચલતિ રક્તપિત્તાદીન્ હન્તું પુષ્ટિં ચ કર્તું, શલ ચલને–ક્વુન્ (ઉણા. ૨–૩૨૭), પૃષોદરાદિ, ગૌરાદિત્વ, યદ્વા દન્ત્યાદિપાઠે–સલતિ–ગચ્છતીત્યાદિ પૂર્વવત્–સલ ગતૌ ક્વુન્, પૃષોદરાદિર્ગૌરાદિત્વ, યદ્વા સલ્લક્ષ્યતે આસ્વાદ્યતે ગજૈઃ પિત્તશ્લેષ્માતિસારિભિશ્ચ, લક્ષ આસ્વાદને–ક્વુન્–જે રક્તપિત્ત આદિ રોગોનો નાશ કરવા કામ કરે છે તેમ જ પુષ્ટિ કરે છે અથવા હાથીઓ અને પિત્ત, કફ તથા ઝાડાના રોગીઓ જેનો આદરપૂર્વક સ્વાદ લે છે, તેથી શલ્લકી કે સલ્લકી–શરુ.

૨. ગજૈઃ ભક્ષ્યતે–'ઋહલોર્ણ્યત્', ટાપ્–હાથીઓ જેને ખાય છે, તેથી ગજભક્ષ્યા–શરુ.

૩. સુતરાં વહતિ તુવરત્વશૈત્યાદિગુણાન્, વહ પ્રાપણે–પચાદ્યચ્, ટાપ્–તૂરાશ અને શીતળતા આદિ ગુણોને જે ખાસ ધારણ કરે છે, તેથી સુવહા–શરુ.

૪. सुष्ठु रमते-अतिसारादीन् जेतुं, रमि रामस्ये- 'सर्वधातुभ्य इन्', आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वान्न नुम्- અતિસાર વગેરે રોગોને મટાડવા જે સારી રીતે ઝડપી કામ કરે છે, તેથી સુરભિ-શરુ.

૫. रस्यते-आस्वाद्यते गजैः पुष्टिकामैश्च, रस आस्वादने-घञ्, चुरादेरदन्तधातुत्वाच्च वृद्धि-જેનો હાથીઓ તથા પુષ્ટિ ઇચ્છતા લોકો સ્વાદ લે છે, તેથી રેસા-શરુ.

૬. महत् ईरणम् यस्याः सा, यद्वा महम्-उत्सवम् ईरयति गजादीनाम्, ईर गतौ प्रेरणे च-अन्वादेल्युं, टाप्- જેની મોટી પ્રેરણા અથવા ગતિ છે; તેમ જ હાથી વગેરેને જે મોટા ઉત્સવની તથા આનંદની પ્રેરણા કરે છે અથવા તેઓને જે ઉત્સવ જેવો આનંદ પમાડે છે, તેથી મહેરણા-શરુ.

૭. कुम् उनत्ति-उन्दयति वा, उन्दी क्लेदने-'उन्वादय.' (उणा. ४-१०२) इति साधुः, ततः कुन्दुरुः इव-तत्प्रतिकृतिः-'इवे प्रतिकृतौ'-इति कन्, गौरादिः- પાલક શાક જેવી જે હોય છે, તેથી કુંદુરકી-શરુ.

૮. वल्कते-स्तृणोति तुवरत्वादिगुणान्, वल्क सवरणे यवुन् (उणा० २-३२), गौरादिः-તૂરાશ વગેરે ગુણોને જે ખાસ સ્વીકારે છે, તેથી વલ્કી-શરુ.

૯. बहु यथा स्यात् तथा स्रवति तुवरं शीतं च रसम्, स्रु गतौ-पचाद्यच्, टाप्-જે તૂરા તથા શીતળ રસને ઘણા જ પ્રમાણમાં ઝરે છે, તેથી બહુસ્રવા-શરુ.

શરુના ગુણો

शल्लकी तुवरा शीता पित्तश्लेष्मातिसारजित् ।
रक्तपित्तव्रणहरी पुष्टिकृत्समुदीरिता ॥ २० ॥

अन्वयः-शल्लकी तुवरा शीता पुष्टिकृत् (सती) पित्तश्लेष्मातिसारजित् रक्तपित्तव्रणहरी समुदीरिता ॥

શરુ તૂરું, ટાઢું તથા પુષ્ટિ કરનાર હોઈ પિત્ત, કફ, અતિસાર, રક્તપિત્ત તથા વ્રણને મટાડનાર કહેવાય છે. ૨૦

બે જાતના શીશમનાં નામો

शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सागुरुः ।
कपिला सैव मुनिभिर्भस्मगर्भेति कीर्तिता ॥ २१ ॥

अन्वय-शिंशपा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा सा च अगुरुः, सा एव कपिला मुनिभिः भस्मगर्भा इति कीर्तिता ॥

શિંશપા,[1] પિચ્છિલા,[2] શ્યામા,[3] કૃષ્ણસારા[4] અને અગુરુ[5] એટલાં શીશમનાં સંસ્કૃત નામો છે. જે શીશમ કપિલા[1]-પીંગળા રંગનું હોય છે, તેને મુનિઓએ ભસ્મગર્ભા[2] કહેલ છે. ૨૧

૧. 'शिम्' इति अव्यक्तशब्दं शब्देन या शपति छेत्तारं, शप आक्रोशे, पचाद्यच्; यद्वा शिम्भिः शपति-' देविका-शिंशपा.' इति निर्देशाद् 'भा' वर्णलोपः, टाप्-જે પોતાના કાપનારને 'શિં' એવા અસ્પષ્ટ અવાજથી અથવા પોતાની શીંગો દ્વારા શાપ દે છે, તેથી શિંશપા-શીશમ.

૨. पिच्छा-कुट्टनम् अस्ति अस्याः, पिच्छादित्वाद् इलच्, टाप्-જેને કૂટવી પડે છે અથવા ખૂબ છોલવી પડે છે અથવા જેમાં ચીકાશ ખાસ કરીને હોય છે, તેથી પિચ્છિલા-શીશમ.

૩. श्यामः वर्णः अस्ति अस्या', अर्शआद्यच्-જેનો રંગ કાળો હોય છે, તેથી શ્યામા-શીશમ.

૪. कृष्णः सारः यस्याः सा-જેનો સાર કાળો હોય છે, તેથી કૃષ્ણસારા-શીશમ.

૫. न विद्यते गुरुः अस्या. कश्चिद् अन्यः द्रुम- જેનાથી ભારે બીજું કોઈ ઝાડ નથી, તેથી અગુરુ-શીશમ.

૧. कपिलवर्णं पुष्पम् अस्ति अस्या', अर्शआद्यच्- જેનું ફૂલ પીંગળા રંગનું હોય છે, તેથી કપિલા-પીંગળી શીશમ.

૨. भस्म गर्भे यस्या. सा शुक्लसारत्वात्-જેનો સાર કે અંદરનો ભાગ સફેદ હોય છે, તેથી ભસ્મગર્ભા-પીંગળી શીશમ.

શીશમના ગુણો

शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोफहारिणी ।
उष्णवीर्या हरेन्मेदःकुष्ठश्वित्रवमिकृमीन् ॥
बस्तिरुग्व्रणदाहास्रबलासान् गर्भपातिनी ॥ २२ ॥

अन्वय.-शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया (सती) शोफहारिणी, उष्णवीर्या (सती) गर्भपातिनी (तथा च) मेदः कुष्ठश्वित्रवमिकृमीन् बस्तिरुग्व्रणदाहास्रबलासान् हरेत् ॥

શીશમ તીખી, કડવી અને તૂરી હોઈ શોફને હરનારી તથા ઉષ્ણવીર્ય હોઈ ગર્ભને પાડનાર તથા મેદ, કોઢ, ચીતરી, ઊલટી, કૃમિ, મૂત્રાશયના રોગ, વ્રણ, દાહ, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૨૨

આસોંદરાનાં નામો

ककुभोऽर्जुननामाख्यो नदीसर्जश्च कीर्तितः ।
इन्द्रद्रुर्नीरवृक्षश्च वीरश्च धवलः स्मृतः ॥ २३ ॥

अन्वय -ककुभ अर्जुननामाख्य नदीसर्जः च इन्द्रद्रु च नीरवृक्षः च वीरः च धवलः कीर्तित ॥

ककुभ[1], અર્જુનનામાખ્ય,[2] નદીસર્જ,[3]

ઇંદ્રદ્રુ,[4] નીરવૃક્ષ,[5] વીર[6] અને ધવલ[7] એટલાં આસોંદરાનાં સંસ્કૃત નામો કહેલ છે. (પાંડવ અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે તે સઘળાં આસોંદરાનાં પણ નામો છે.) ૨૩

૧. ककुभ.–दिश. सन्ति अस्य बहुविस्तारवत्त्वात्–अर्शआद्यच्–જેનો વિસ્તાર ઘણો જ હોય છે, તેથી સઘળી દિશાઓ જેને ફેલાવા માટેની હોય છે, તેથી કકુભ–આસોંદરો.

૨. अर्जुनस्य नाम, तद् आख्या यस्य सः–અર્જુનનાં જેટલાં નામો છે, તેથી જે કહેવાય છે, તેથી અર્જુનનામાખ્ય–આસોંદરો.

૩. नद्या सर्जः–નદીનું જે સર્જવૃક્ષ ગણાય છે, તેથી નદીસર્જ–આસોંદરો.

૪. इन्द्रस्य इन्द्र द्रु, इन्द्र वा द्रु –જે ઇંદ્રનું અથવા દરેક વૃક્ષોમાં ઇંદ્ર જેવું ઝાડ છે, તેથી ઇંદ્રદ્રુ–આસોંદરો.

૫. वीरश्चासौ वृक्षश्च–दृढकाष्ठत्वात्, यद्वा नीरज. वृक्ष –नीरवृक्ष –इत्यपि पाठ –धाऽल्पादि.–જેનું લાકડું ઘણું જ મજબૂત હોય છે, તેથી જે વીરવૃક્ષ કહેવાય છે અથવા પાણી પાસે થતું વૃક્ષ હોવાથી નીરવૃક્ષ પણ કહેવાય છે, એટલે વીરવૃક્ષ તથા નીરવૃક્ષ–એવાં બે નામો પણ અહીં મળે છે.

૬. विशेषेण ईरयति–प्रेरयति चित्त हृद्यत्वात्, ईर गतौ कम्पने च–पचाद्यच्–જે હૃદયને ગમે તેવો હોવાથી ખાસ ચિત્તને પ્રેરણા કરે છે, તેથી વીર–આસોંદરો.

૭. धवल वर्ण. अस्ति अस्य पुष्पे–अर्शआद्यच्, यद्वा–धावति मन अत्र, यद्वा धावति–शुद्धयति अनेन रुधिर व्रणादिक च, धावु गतिशुद्धयो –वृषादित्वात् कलच् (उणा १–१६) જેના ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે, અથવા જે હૃદયને ગમતું હોવાથી જેમાં મન દોડે છે, અથવા લોહીવિકાર તથા ઘણુને જે મટાડે છે, તેથી ધવલ–આસોંદરો.

આસોંદરાના ગુણો

ककुभः शीतलो हृद्यः क्षतक्षयविषास्रजित् ।
मेदोमेहव्रणान् हन्ति तुवरः कफपित्तहृत् ॥२४॥

अन्वय –ककुभ शीतल हृद्य तुवरः (सन्) क्षतक्षयविषास्रजित्, मेदोमेहव्रणान् हन्ति, कफपित्तहृत् (चास्ति) ॥

આસોંદરો ટાઢો, હૃદયને ગમે એવો અને તૂરો હોઈ ક્ષત, ક્ષય, ઝેર, લોહીનો બગાડ, મેદ, પ્રમેહ, ઘણુ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૪

હીરાદખણનાં નામો

बीजक. पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धूकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥२५॥

अन्वय –बीजक च पीतसार पीतशालकः इत्यपि (तथा) च बन्धूकपुष्प प्रियक सर्जक असन स्मृत ॥

બીજક,[1] પીતસાર,[2] પીતશાલક,[3] બંધૂકપુષ્પ,[4] પ્રિયક,[5] સર્જક[6] અને અસન[7] એટલાં હીરાદખણનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૨૫

૧. बीजेन कायति–प्रकाशते, कै शब्दे–'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड –જે પોતાના મૂળ કારણ રસાયનાદિ ગુણોથી પ્રકાશે છે. તેથી બીજક–હીરાદખણ.

૨. पीत सार यस्य स –જેનો સાર પીળો હોય છે, તેથી પીતસાર–હીરાદખણ.

૩. पीतेन सारेण शाल्यते–श्लाघ्यते, शालृ श्लाघायाम्–कर्मणि घञ्, इत्यर्थेकयम् ; यद्वा पीत फल सार च शालति–प्राप्नोति, शल गतौ–कर्मण्यण्, ततः स्वार्थे कन्–જે પીળા રંગના સારથી વખણાય છે અથવા જેના ફળ તથા સાર પીળા રંગનાં હોય છે, તેથી પીતશાલક–હીરાદખણ.

૪. बन्धूकस्येव पुष्पाणि यस्य स –જેને બપોરિયાના જેવા ફૂલ હોય છે, તેથી બંધૂકપુષ્પ–હીરાદખણ.

૫. प्रीणाति–तर्पयति रोगिणां शरीर त्वक्केशाश्च रसायनत्वात् त्वच्यत्वात् केश्यत्वाच्च, प्रीञ् तर्पणे–क्वुन् (उणा. २–३२)–જે રોગીઓના શરીરને, ચામડીને તથા વાળને તૃપ્ત કરે છે, કેમકે રસાયનરૂપ છે, તેમ જ ચામડીને તથા માથાના વાળને પણ હિતકારી છે, તેથી પ્રિયક–હીરાદખણ

૬. सृजति पीत सारम्, यद्वा सर्ज्यते–अर्ज्यते अनेन आरोग्य रसायनत्वात्, सृज विसर्गे–ण्वुल्, यद्वा सर्ज अर्जने क्वुन्–જે પીળા રંગનો સાર બહાર કાઢે છે અથવા ઉત્પન્ન કરે છે અથવા રસાયનરૂપ હોવાથી જેના સેવનથી ઉત્તમ આરોગ્ય મેળવાય છે, તેથી સર્જક–હીરાદખણ.

૭. अस्यति–क्षिपति कुष्ठादीन् रोगान्, असु क्षेपणे–नन्द्यादेर्ल्यु –કોઢ વગેરે રોગોને જે મટાડે છે, તેથી અસન–હીરાદખણ

હીરાદખણના ગુણો

बीजक कुष्ठवीसर्पश्वित्रमेहगुदकृमीन् ॥
हन्ति श्लेष्मास्रपित्तं च त्वच्यः केश्यो रसायन. २६

अन्वय –बीजक त्वच्य केश्य रसायन (सन्) कुष्ठवीसर्पश्वित्रमेहगुदकृमीन् श्लेष्मास्रपित्त च हन्ति ॥

હીરાદખણ ચામડી માટે સારી, કેશને સારા કરનાર તથા રસાયનરૂપ હોઈ કોઢ,

રતવા, ચીતરી, પ્રમેહ, ગુદાના રોગ, કૃમિ, કફ, લોહીનો બગાડ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૨૬

ખેરનાં નામો તથા ગુણો

खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥ २७॥

अन्वयः—खदिरः रक्तसारः गायत्री दन्तधावनः कण्टकी बालपत्रः च बहुशल्यः च यज्ञियः (इति नामानि)॥

ખદિર,[1] રક્તસાર,[2] ગાયત્રી,[3] દંતધાવન,[4] કંટકી,[5] બાલપત્ર,[6] બહુશલ્ય[7] અને યજ્ઞિય[8] એટલાં ખેરનાં* સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭

૧. खदति—स्थिरतां प्रापयति दन्तानां, हिनस्ति च कण्डूकुष्ठकृम्यादीन्, खद स्थैर्ये हिंसायां च—'अजिरशिशिर०' इति (उणा. १-५३) किरच्—જે દાંતને સ્થિર બનાવે છે, તથા ચોળ, કોઢ, કૃમિ વગેરેનો નાશ કરે છે, તેથી ખદિર-ખેર.

૨. रक्तवर्णः सारो यस्य सः—જેનો સાર લાલ રંગનો હોય છે, તેથી રક્તસાર-ખેર.

૩. गायन्तं त्रायते—स्वर्यत्वात्, गै शब्दे—'आतोऽनुपसर्गे' इति कः, गौरादिः—જે સ્વરને હિતકારી હોવાથી ગાનારનું રક્ષણ કરે છે, તેથી ગાયત્રી-ખેર.

૪. दन्तान् धावति—शोधयति, धावु गतिशुद्ध्योः, नन्द्यादेर्ल्युः—દાંતને જે શુદ્ધ કરે છે, તેથી દંતધાવન-ખેર.

૫. कण्टकाः सन्ति अस्य—'अत इनि०'—જેને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી-ખેર.

૬. बाल इव सूक्ष्मं पत्रं यस्य सः—જેનાં પાંદડાં ઘણાં જ નાનાં હોય છે, તેથી બાલપત્ર-ખેર.

૭. बहूनि शल्यानि—कण्टकरूपाणि यस्मिन् सः—જેમાં કાંટારૂપે ઘણાં શલ્ય હોય છે, તેથી બહુશલ્ય-ખેર.

૮. यज्ञाय हितः समित्काष्ठत्वात्—हिते घः, यज्ञम् अर्हति 'यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ' इत्याद्यौ घः—જેનું લાકડું યજ્ઞમાં હોમવાની સમિધ તરીકે ઉપયોગી છે, તેથી યજ્ઞિય-ખેર.

ખેરના ગુણો

खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारुचिप्रणुत्।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ॥
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥२८॥

अन्वय—(गुणास्तु) खदिरः शीतलः दन्त्यः तिक्तः कषायः (सन्) कण्डूकासारुचिप्रणुत् मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥

ખેર ટાઢો, દાંતને હિતકારી, કડવો અને તૂરો હોઈ ચળ, ઉધરસ, અરુચિ, મેદ, કૃમિ, પ્રમેહ, જ્વર, વ્રણ, ચીતરી, સોજા, આમ, રક્તપિત્તરોગ, પાંડુરોગ, કોઢ તથા કફને મટાડે છે. ૨૮

ધોળા સારવાળા ખેરનાં નામો તથા ગુણો

खदिरः श्वेतसारोऽन्यः कदरः सोमवल्कलः।
कदरो विशदो वर्ण्यो मुखरोगकफास्रजित् ॥२९॥

अन्वय—अन्यः श्वेतसारः खदिरः कदरः सोमवल्कलः (कथ्यते)। कदरः विशदः वर्ण्यः (सन्) मुखरोगकफास्रजित् (अस्ति)॥

શ્વેતસાર,[1] કદર[2] અને સોમવલ્કલ[3] એટલાં ધોળા સારવાળા બીજા ખેરનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખેર સ્વચ્છ તથા વર્ણને સારો કરનાર હોઈ મુખના રોગ, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૨૯

૧. श्वेतवर्णः सारो यस्य सः—જેનો સાર ધોળા રંગનો હોય છે, તેથી શ્વેતસાર-ધોળા સારવાળો ખેર.

૨. दृणाति—विदारयति इति दरः, दॄ विदारणे—पचाद्यच्, कस्य—जलतत्त्वस्य कफस्य दरः—विदारणः कदरः—

---

* મદનપાલનિઘંટુમાં લખે છે કે: આ ઝાડના ઘેરા રંગનાં લાકડા અને કાચી શીંગોને ઉકાળી તેમાંથી સત્ત્વ કાઢે છે, તેને કાથો કહે છે. કરિયાતાને પાણીમાં ભીંજવી તે પાણીમાં ૧૦-૧૨ ગ્રેન કાથો નાખી મુદતને અંતરે આવતા તાવની બીમારીમાં આપવાથી ઘણી સારી અસર થાય છે. લોહીના બગાડને લીધે અવાળુમાંથી લોહી નીકળતું હોય, ત્યારે કાથો અવાળુ ઉપર ઘસવાથી તેમ જ ખવડાવવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

ચરકમાં ખેરની છાલને કુષ્ઠનાશક (કોઢ મટાડનાર) વર્ણવે છે; અને સુશ્રુતમાં તેને મેદહર, કુષ્ઠનાશક અને મેદશોષક ગણેલ છે. તે પુસ્તકોમાં કાથાને સ્તંભક ગણેલ છે. ખેરનાં પાંદડાંનો ઉકાળો કરીને આપવાથી પેશાબસ્થાનનાં દરદ મટી જાય છે; અને લોહી સાફ થાય છે. વૈદ્યો કાથાને ઠંડો, ગ્રાહી અને પાચક ગણે છે અને ગળાની અંદરનાં દરદ, મોઢાની ગરમી, ફૂલેલાં અવાળાં, ઉધરસ, ઝાડા અને મરડાના દરદમાં ઉપયોગી ગણે છે. જૂનાં નાસુર, ગૂમડાં અને ફોલ્લા ઉપર તેને વાટીને ચોપડે છે. કાથાને બીજી દવાઓ સાથે મેળવીને આપવા માટે શાર્ઙ્ગધર, ચક્રદત્ત અને ભૈષજ્યરત્નાવલી પુસ્તકોમાં ઘણાં મિશ્રણો વર્ણવેલાં છે.

પાણીના તત્ત્વરૂપ કફનો જે નાશ કરે છે, તેથી કદર–ધોળા સારવાળો ખેર.

૩. सोमवर्णं वल्कं यस्य सः–જેની છાલ ચંદ્ર જેવા રંગની–ધોળી હોય છે, તેથી સોમવલ્ક–ધોળા સારવાળો ખેર.

દુર્ગંધી ખેરનાં નામો તથા ગુણો

इरिमेदो विट्खदिरः कालस्कन्धोऽरिमेदकः ।
इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् ॥
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठग्रहव्रणान् ॥ ३० ॥

अन्वय–इरिमेद. विट्खदिर. कालस्कन्ध. अरिमेदक (इति नामानि, गुणाश्च–) इरिमेद कषायोष्ण मुखदन्तगदास्रजित् कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठग्रहव्रणान् हन्ति ॥

ઇરિમેદ,[1] વિટ્ખદિર,[2] કાલસ્કંધ[3] અને અરિમેદક[4] એટલાં દુર્ગંધી ખેરનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખેર તૂરો અને ગરમ હોઈ મુખના રોગ, દાંતના રોગ, લોહીનો બગાડ, ચળ, ઝેર, કફ, કૃમિ, કોઢ, ગ્રહ–ભૂતાદિક તથા વ્રણને મટાડે છે. ૩૦

૧. ईर्यते–ईर्ष्यति–इर ईर्ष्यायां कण्ड्वादि –' सर्व धातुभ्य इन् ' (उणा. ४–११८)–इरि.–दन्तरोगादीनामीर्ष्यक. मेदो–निर्यासो यस्य स –જેનો મેદ–ગુંદર દાંતના રોગ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ઇરિમેદ–દુર્ગંધી ખેર.

૨. विड्गन्धि खदिर –જેની ગંધ વિષ્ઠા જેવી ખરાબ હોય છે, તેથી વિટ્ખદિર–દુર્ગંધી ખેર.

૩. काल –कृष्णवर्ण. स्कन्धो यस्य स –જેનું થડ કાળા રંગનું હોય છે, તેથી કાલસ્કંધ–દુર્ગંધી ખેર.

૪. अरि· इव खेदजनको मेदो यस्य स.–दुर्गन्ध त्वात् ' शेषाद् विभाषे 'ति कप्–જેનો મેદ અથવા ગુંદર દુર્ગંધી હોવાથી શત્રુની પેઠે કંટાળો આપે છે, તેથી અરિમેદક–દુર્ગંધી ખેર.

રગતરોહિડાનાં નામો તથા ગુણો

रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः ।
रोहीतकः प्लीहघाती रुच्यो रक्तप्रसादनः ॥ ३१ ॥

अन्वयः–रोहीतक रोहितक रोही दाडिमपुष्पक. (कथ्यते), रोहीतकः रुच्यः रक्तप्रसादनः प्लीहघाती (भवति) ॥

રોહીતક,[1] રોહિતક,[2] રોહી[3] અને દાડિમપુષ્પક[4] એટલાં રગતરોહિડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. રગતરોહિડો રુચિ ઉપજાવનાર, લોહીને સાફ કરનાર અને બરલના દરદને મટાડનાર છે. ૩૧

૧, ૨. रोहति–प्रादुर्भवति बलादौ प्रकृष्टतया, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च–'रुहे रश्च लो वा' (उणा. ३–९४) इतीतन्–बहुलकाद् दीर्घोऽपि–रोहीतः वर्णः अस्यास्ति–अर्शआद्यच्, स्वार्थे कन्–જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી રોહીતક અને રોહિતક–રગતરોહિડો.

૩. अवश्यं रोहति प्लीहघातित्वरूपेण, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च–'आवश्यके.' इति णिनि.–જે બરલનો અવશ્ય નાશ કરનાર તરીકે ઊગે છે, તેથી રોહી–રગતરોહિડો.

૪. दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्य सः–'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનું ફૂલ દાડમના ફૂલ જેવું હોય છે, તેથી દાડિમપુષ્પક–રગતરોહિડો.

બાવળનાં નામો તથા ગુણો

बब्बूलः किङ्किरातः स्यात् किङ्किराटः सपीतकः ।
स एव कथितस्तज्ज्ञैराभा षट्पदमोदिनी ॥
बब्बूलः कफनुद् ग्राही कुष्ठकृमिविषापहः ॥ ३२ ॥

अन्वय –बब्बूल. किङ्किरातः किङ्किराटः सपीतकः स्यात्, स एव तज्ज्ञैः आभा च षट्पदमोदिनी कथितः। बब्बूलः ग्राही कफनुत् कुष्ठकृमिविषापहः (अस्ति) ॥

બબ્બૂલ,[1] કિંકિરાત,[2] કિંકિરાટ,[3] સપીતક,[4] આભા[5] અને ષટ્પદમોદિની[6] એટલાં બાવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. બાવળ* ઝાડાને

* રાજનિઘંટુમાં લખે છે કે: બાવળની શીંગોમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. તેની છાલનું સત્ત્વ થીકણું અને ગ્રાહી હોય છે અને તે ઔષધિ તરીકે વપરાય છે. ઝાડામાં આમ પડતા હોય ત્યારે પાદડા અપાય છે. શીંગો ઉધરસના દરદમાં વપરાય છે. ગુંદર પણ ઘણા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવો છે અને નાજુક ડાળીઓની છાલ ઘણી રેસાવાળી હોઈને કાગળ બનાવવામાં વપરાઈ શકે તેવી હોય છે.

ધન્વંતરિનિઘંટુમાં લખે છે કે: બાવળની છાલ ઘણી ગ્રાહી છે અને પાચનશક્તિ વધારવા માટે આપવામાં આવે છે; તેમજ અંગ્રેજી દવામાં ઓકની છાલને બદલે વપરાય છે. તેનો ઉકાળો જખમ ધોવામાં વાપરવાથી જલદીથી રૂઝ આવે છે. બાવળના ગુંદરમાં લાલ જાતનો ગુંદર વધારે ગુણકારી ગણાય છે. તે ઉધરસ અને સંધિવાના દરદમાં વપરાય છે અને પેશાબમાં સાકર જેવો પદાર્થ જતો હોય ત્યારે ખવરાવાય છે. જે નાસુરોમાંથી પીળા રંગનું પાણી વહેતું હોય, તે માટે કુમળાં પાંદડાંની પોટીસ ઘણી ફાયદાકારી ગણાય છે. શીંગો પણ

રોકનાર છે અને કફ, કોઢ, કૃમિ તથા ઝેરને મટાડે છે. ૩૨

૧. बाधयति-संयच्छति-बध्नाति मल ग्राहित्वात्-बध सयमने-'राजिपिशादिभ्य ऊरोलचौ' (उणा. ४-९०) इति-पिशादित्वाद् ऊलच्, बाहुलकाद् धस्य ब, द्वित्व च-જે ઝાડાને રોકે છે, કેમકે ગ્રાહી ગુણવાળો છે, તેથી બબ્બૂલ-બાવળ.

૨, ૩. किङ्किर-रक्त वर्णम् अतति अटति वा नियसि-अत सातत्यगमने, अट गतौ च, आभ्या कर्मण्यण्-જે પોતાના સુંદરમાં અથવા રજમાં રતાશપડતો રંગ ધારણ કરે છે, તેથી કિંકિરાત અને કિંકિરાટ-બાવળ.

૪ पीतं पुष्पं सह वर्तत-'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેને પીળા રંગના ફૂલ આવે છે, તેથી સપીતક-બાવળ

૫. आ समन्ताद् भाति पीतं पुष्पै, आङ्पूर्वकाद् भा दीप्तौ इत्यस्मात् 'आतश्चोपसर्गे' इति क, टाप्-પીળા રંગના ફૂલોને લીધે ચોપાસ જે શોભે છે, તેથી આભા-બાવળ.

૬. षट्पदान् आमोदयति पुष्पसुगन्धेन इत्येवशीला-मुद हर्षे-ण्यन्ताद् आङ्पूर्वकात् 'सुप्यजातौ' इति णिनि, नान्तत्वाद् ङीप्-ફૂલની સુગંધથી ભમરાઓને જે આનંદ પમાડે છે, એવા સ્વભાવનો હોવાથી ષટ્પદામોદિની-બાવળ.

અરીઠાનાં નામો તથા ગુણો

अरिष्टकस्तु मङ्गल्यः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः।
रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातन ॥
अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नो ग्रहभिद्गर्भपातनः ॥ ३३ ॥

अन्वय -अरिष्टक ॥ मङ्गल्य कृष्णवर्ण अर्थसाधन रक्तबीज पीतफेन फेनिल गर्भपातन (कथ्यते, गुणास्तु-) अरिष्ट त्रिदोषघ्न ग्रहभित् गर्भपातन (अस्ति) ॥

અરિષ્ટક,[1] મંગલ્ય,[2] કૃષ્ણવર્ણ,[3] અર્થસાધન,[4] રક્તબીજ,[5] પીતફેન,[6] ફેનિલ[7] અને ગર્ભપાતન[8] એટલાં અરીઠાનાં સંસ્કૃત નામો છે. અરીઠા ત્રણે દોષને મટાડનાર, ભૂતાદિકને ટાળનાર અને ગર્ભને પાડી નાખનાર છે. ૩૩

૧. न रिष्टम् अस्मात् माङ्गल्यत्वात्-જે માંગલિક ગણાય છે, તેથી જેનાથી કોઈ અનિષ્ટ કે અશુભ થતું નથી, માટે અરિષ્ટ-અરીઠો.

૨. मङ्गल्येऽत्र, मङ्गलाय वा हित -यत्-જે મંગલરૂપ જ છે તેથી અથવા મંગલ માટે હિતકારી છે, તેથી માંગલ્ય-અરીઠો.

૩. कृष्ण वर्ण. यस्य बीजे-જેના બીજમાં કાળો રંગ હોય છે, તેથી કૃષ્ણવર્ણ-અરીઠો.

૪. अर्थ -त्रिदोषादिहननरूप साध्यत अनेन, करणे ल्युट्-ત્રિદોષનો નાશ વગેરે પ્રયોજન જેનાથી સાધી શકાય છે, તેથી અર્થસાધન-અરીઠો.

૫. रक्तवर्ण बीज यस्य स -જેનું બિયું ઉપરના ભાગમાં લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્તબીજ-અરીઠો.

૬. पीत फेन यस्य स -જેનું ફીણ પીળા રંગનું હોય છે, તેથી પીતફેન-અરીઠો.

૭. फेन अस्ति अस्य-फेनादिलच-જેના ફીણ વળે છે, તેથી ફેનિલ-અરીઠો.

૮. पातयतीति पातन -नन्द्यादि, गर्भस्य पातन - ગર્ભને જે પાડી નાખનાર છે, તેથી ગર્ભપાતન-અરીઠો.

જિયાપોતાનાં નામો તથા ગુણો

पुत्रजीवो गर्भकरो यष्टिपुष्पोऽर्थसाधक ।
पुत्रजीवो गुरुर्वृष्यो गर्भदः श्लेष्मवातहृत् ॥
सृष्टमूत्रमलो रूक्षो हिमः स्वादुः पटुः कटुः ॥३४॥

अन्वय -पुत्रजीव गर्भकरः यष्टिपुष्प अर्थसाधक (इति नामानि, गुणाश्च-) पुत्रजीव· गुरु वृष्य गर्भद सृष्टमूत्रमलः रूक्ष हिम· स्वादु पटु कटु (सन्) श्लेष्मवातहृत् (अस्ति) ॥

પુત્રજીવ,[1] ગર્ભકર,[2] યષ્ટિપુષ્પ[3] અને અર્થસાધક[4] એટલાં જીયાપોતાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જીયાપોતો ભારે, વીર્યને વધારનાર, ગર્ભ રાખનાર, વિષ્ઠા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, રૂક્ષ, ટાઢો, મધુર, ખારો અને તીખો હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. ૩૪

૧. पुत्र-गर्भं जीवयति गर्भदत्वात्, कर्मण्यण्-ગર્ભને જિવાડનાર હોવાથી પુત્રજીવ-જિયાપોતો.

૨. करोति इति कर -अच्, पुत्रस्य कर -જે પુત્ર આપનાર છે, તેથી પુત્રકર-જિયાપોતો.

૩. यष्टिरिव पुष्प यस्य स -જેનું ફૂલ લાકડી જેવું થાય છે, તેથી યષ્ટિપુષ્પ-જિયાપોતો.

૪. अर्थस्य-पुत्रगर्भरूपस्य, साध्नोति इति साधक-पुत्रगर्भदत्वात्-ण्वुल्, પુત્રગર્ભ આપીને પુત્રરૂપ અર્થને જે સિદ્ધ કરે છે, તેથી અર્થસાધક-જિયાપોતો.

ઉધરસના દરદમાં ઉપયોગી છે. સોકો બાવળનો ગુંદર તજ સાથે મેળવીને DONATED BY

ઇંગોરિયાનાં નામો તથા ગુણો

इङ्गुदोऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः ।
इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषकृमीन् ॥
हन्त्युष्णः श्वित्रशूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान् ॥ ३५

अन्वय –इङ्गुद अङ्गारवृक्ष तिक्तक च तापसद्रुम (इति नामानि, गुणास्तु–) इङ्गुद उष्ण तिक्तक कटुपाकवान् (सन्) श्वित्रशूलघ्न कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषकृमीन् हन्ति ॥

ઇંગુદ,[1] અંગારવૃક્ષ,[2] તિક્તક[3] અને તાપસદ્રુમ[4] એટલા ઇંગોરિયા*ના સંસ્કૃત નામો છે. ઇંગોરિયો ગરમ, કડવો અને પાકમાં તીખો હોઈ ચીતરી, શૂળ, કોઢ, ભૂતાદિ, ગ્રહ, વ્રણ, ઝેર તથા કૃમિને મટાડે છે. ૩૫

૧. इङ्यते इति इङ्ग–कुष्ठभूतग्रहादिचेष्टितम्, इगि गतौ–भावे घञ्, इङ्गं द्यति–खण्डयति–दो अवखण्डने– 'आतोऽनुपसर्गे कः,' पृषोदरादित्वात्, इङ्गुद –કોઢ, ભૂતડાં, ગ્રહો વગેરેની અસરનો જે નાશ કરે છે, તેથી ઇંગુદ–ઇંગોરિયો

૨. अङ्गारवर्ण वृक्ष –જેનો રંગ અંગારા જેવો હોય છે, તેવુ ઝાડ છે, તેથી અંગારવૃક્ષ–ઇંગોરિયો.

૩. तिक्तरसं कायति–'अन्येष्वपि॰' इति ड, यद्वा तिक्त एव तिक्तक –स्वार्थे कन्–જે કડવા રસનાગો હોય છે, તેથી તિક્તક–ઇંગોરિયો.

૪. तापसानाम् उपयुक्त द्रुम –शाकपार्थिवादि – જે તપસ્વીઓને ઉપયોગી ઝાડ છે, તેથી તાપસદ્રુમ–ઇંગોરિયો

જિંગિનીનાં નામો તથા ગુણો

जिङ्गिनी झिङ्गिनी झिङ्गी सुनिर्यासा प्रमोदिनी ।
जिङ्गिनी मधुरा सोष्णा कषाया योनिशोधिनी ॥
कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत्पटुः ॥ ३६ ॥

अन्वय –जिङ्गिनी झिङ्गिनी झिङ्गी सुनिर्यासा प्रमोदिनी (इति नामानि, गुणाश्च–) जिङ्गिनी मधुरा सोष्णा कषाया पटु कटुका (सती) योनिशोधिनी व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत् (अस्ति) ॥

જિંગિની,[1] ઝિંગિની,[2] ઝિંગી,[3] સુનિર્યાસા[4] અને પ્રમોદિની[5] એટલાં જિંગિનીનાં સંસ્કૃત નામો છે. જિંગિની મધુર, ગરમ, તુરી, ખારી અને તીખી હોઈ યોનિને સાફ કરનાર અને વ્રણ, હૃદયનાં દરદ, વાયુ તથા અતિસારને મટાડનાર છે. ૩૬

૧. अवश्य जिङ्गति योनिशोधकताम्, जिगि गतौ– 'आवश्यकाधमर्ण्य॰' इति णिनि, नान्तत्वाद् डीप्–યોનિને શુદ્ધ કરવાપણાનો ગુણ અવશ્ય ધરે છે, તેથી–જિંગિની

૨. अवश्य झिङ्गति–गच्छति व्रणादीन् नाशयितुम्– झिगि गतौ–पूर्ववत् णिनि, डीप् च, पृषोदरादित्वात् ज्स्य झ –જે અવશ્ય વ્રણાદિ મટાડે છે, તેથી–ઝિંગિની.

૩ झिङ्गी–નામ પણ ઉપર પ્રમાણેજ બધુ દર્શાવે છે.

૪. सुष्ठु निर्यासो यस्या सा–જેનો રસ ઘણો જ સરસ હોય છે, તેથી સુનિર્યાસા–જિંગિની.

૫. प्रकर्षेण मोदयति–हर्षयति हृद्रोगवातातिसारिणां चित्तं तद्रोगनिवारणं कृत्वा–હૃદયના રોગ, વાયુ તથા ઝાડાના રોગ મટાડી તે તે રોગવાળા લોકોના ચિત્તને જે ઘણો જ આનંદ પમાડે છે, તેથી પ્રમોદિની–જિંગિની.

તમાલનું નામ તથા ગુણો

तमालः शालवद्वेद्यो दाहविस्फोटहृत् पुनः ॥३७॥

अन्वय –तमाल शालवत् वेद्य पुन दाहविस्फोटहृत् (अस्ति) ॥

ઉપર મોટા ગજના ઝાડના જે ગુણો કહ્યા, તે ગુણો તમાલ[1]ના પણ છે; ખાસ કરી તે દાહને તથા વિસ્ફોટકને મટાડે છે. ૩૭

૧. ताम्यति–ग्लायति दाहो विस्फोटश्चानेन, तमु ग्लानौ 'तमिविशि॰' (उणा १–११८) इति कालन्–જેનાથી દાહ અને વિસ્ફોટક મટે છે, તેથી તમાલ.

તૂણિનાં નામો

तूणिस्तुन्नक आपीनस्तुणिकः कच्छकस्तथा ।
कुठेरकः कान्तलको नन्दिवृक्षश्च नन्दकः ॥ ३८ ॥

अन्वय –तूणि तुन्नक आपीन तुणिक तथा कच्छक कुठेरक कान्तलक नन्दिवृक्ष नन्दक (कथ्यते)॥

તૂણિ,[1] તુન્નક,[2] આપીન,[3] તુણિક,[4] કચ્છક,[5] કુઠેરક,[6] કાંતલક,[7] નંદિવૃક્ષ[8] અને અને નંદક[9] એટલાં તૂણી(એક જાતના પીપળા)નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૩૮

૧ 'तूणयति–सङ्कोचयति मलग्राहित्वात्, तूण सङ्कोचे

* સુશ્રુતસંહિતામાં ઇંગોરિયાના ફળના મગજને મેદકફહર, યોનિદોષહર અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે.

ચરકસંહિતામાં આને કફસંશમન, વ્રણશોધન અને કુષ્ઠપ્રશમન વર્ણવેલ છે

चुरादिः, तस्मात् 'अच इः' (उणा. ४-१३९)-જે ગ્રાહી હોવાથી ઝાડાને સંકુચિત કરે છે-રોકે છે, તેથી તુણિ-એક જાતનો પીપળો.

२. तुद्यते स्म व्रणादिनिवारणार्थं जनै, तुद व्यथने-कर्मणि क्तः, ततः स्वार्थे कन्-વ્રણ આદિ મટાડવા લોકો જેને કાપે-તોડે છે, તેથી તુન્નક-એક જાતનો પીપળો.

३. आसमन्तात्-प्यायते-वर्धते स्म-ओप्यायी वृद्धौ, 'गत्यर्था.' इति क्त', 'प्याय. पी निष्ठायाम्,' 'ओदितश्चे'ति निष्ठानत्वम्-જે ચોપાસ ખૂબ વધે છે, તેથી આપીન-તુણિ-એક જાતનો પીપળો.

४. तुणिक-પહેલા નામ પ્રમાણે હોવા ઉપરાંત-पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वत्वम्, स्वार्थे कन् च-એ વિશેષ.

५. कचति-दीप्यते-सौन्दर्येण पर्णादीनां, कची दीप्तौ-बाहुलकात् छ', यद्वा केन जलेन छृणत्ति-दीप्यते-छृदिर् दीप्यादौ-'अन्येभ्योऽपि' इति ड, ततः स्वार्थे कन्-જે પાંદડાં વગેરેની સુંદરતાથી દીપે છે અથવા પાણી વડે જે શોભે છે, તેથી કચ્છક-તુણિ.

६. कुण्ठति-प्रतिहन्ति, व्रणादीन्, कुठि प्रतिघाते-'पतिकठिकुठि' (उणा. १-५८) इत्येरक्, बाहुलकान्नुमभाव-વ્રણ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી કુઠેરક-તુણિ પીપળો.

७. कम्यते इति कान्त-कमु कान्तौ-'मतिबुद्धि०' इति क्त, 'अनुनासिकस्य०' इति दीर्घ', लकति-इति लक, लक आस्वादने-अच्, कान्तश्चासौ लकश्च-कान्तलक-જે સુંદર હોય છે તથા સ્વાદ ધરાવે છે, તેથી કાંતલક-તુણિ પીપળો.

८. नन्दिवृक्ष-વેલિયો પીપળો જુઓ.

९. नन्दयति दर्शनादेव इति नन्दक-टुनदि समृद्धौ, ण्यन्ताण्ण्वुल्-જે દેખતાં જ આનંદ પમાડે છે, તેથી નંદક-તુણિ પીપળો.

તુણિના ગુણો

तूणिकः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः ।
तिक्तो ग्राही हिमो वृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥३९॥

अन्वयः-तूणिः कटुः पाके कषायः मधुरः लघु. तिक्तः ग्राही हिम. वृष्य. (सन्) व्रणकुष्ठास्रपित्त-जित् उक्तः ॥

તુણિ તીખો, પાકમાં તૂરો, મધુર, હલકો, કડવો, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો અને વીર્યને વધારનાર હોઈ વ્રણ, કોઢ તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૩૯

ભોજપત્રનાં નામો તથા ગુણો

भूर्जपत्रः स्मृतो भूर्जचर्मी बहुलवल्कलः ।
भूर्जो भूतग्रहश्लेष्मकर्णकफपित्तरक्तजित् ॥
कषायो राक्षसघ्नश्च मेदोविषहरः परः ॥ ४० ॥

अन्वय-भूर्जपत्र. भूर्जचर्मी बहुलवल्कल स्मृत । भूर्जः कषायः भूतग्रहश्लेष्मकर्णकफपित्तरक्तजित् राक्षसघ्न च पर मेदोविषहर (अस्ति) ॥

ભૂર્જપત્ર,[1] ભૂર્જચર્મી,[2] બહુલવલ્કલ[3] અને ભૂર્જ[4] એટલાં ભોજપત્રનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ઝાડ તૂરું હોય છે અને ભૂત, ગ્રહ, કફ કાનનાં દરદ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ, રાક્ષસ, મેદ તથા ઝેરને અત્યંત મટાડનાર છે. ૪૦

१. ऊर्जन-ऊर्ज-बलमित्यर्थं, ऊर्ज बलप्राणनयोः-घञ्, भू ऊर्जं यस्य तत्-भूर्जम् पत्र यस्य स-પૃથ્વી જેનું બળ હોય છે એવા પાનવાળું ઝાડ, તે ભૂર્જ.

२. भूर्ज-प्रशस्त चर्म अस्ति अस्य-व्रीह्यादित्वात् इनि-જેની છાલ જમીનના બળવાળી-શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેથી ભૂર્જચર્મિન્-ભોજપત્ર.

३. बहूनि लान्ति-ला आदाने-'आतोऽनुपसर्गे क,' वलन्ते-संवृण्वन्ति वृक्षम्-वल संवरणे, बाहुलकात् कलच्-बहुलानि वल्कलानि यस्य स-જેને પુષ્કળ છાલ હોય છે, તેથી બહુવલ્કલ-ભોજપત્ર.

४. भू ऊर्जः यस्य स'-જમીન જેનું બળ છે, તેથી ભૂર્જ-ભોજપત્ર ઝાડ.

ખાખરાનાં નામો

पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥ ४१ ॥

अन्वय-पलाश. किंशुक. पर्ण यज्ञिय. रक्तपुष्पक क्षारश्रेष्ठ वातहर ब्रह्मवृक्ष. समिद्वर' (इति नामानि) ॥

પલાશ,[1] કિંશુક,[2] પર્ણ,[3] યજ્ઞિય,[4] રક્તપુષ્પક,[5] ક્ષારશ્રેષ્ઠ,[6] વાતહર,[7] બ્રહ્મવૃક્ષ,[8] અને સમિદ્વર[9] એટલાં ખાખરા×નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૪૧

× ચક્રદત્તમાં ખાખરાને ગ્રાહી તરીકે લગાડવા લખેલ છે અને વાપરવા માટે બીજા ગ્રાહી પદાર્થો અને સૈંધવ સાથે મેળવે છે; આ મિશ્રણ આંખમાં ઝાંખ પડી હોય ત્યારે વપરાય છે.

ચરકમાં ખાખરાનાં ફૂલના ગુણો ગ્રાહી, પુરીષ-સંગ્રહણ (મળ ઘટ્ટ કરનાર) તથા શોણિતસ્થાપન (લોહીનો પ્રવાહ બંધ કરનાર) ગણેલ છે.

સુશ્રુતમાં તેમને રક્તપિત્તહર (લોહીમાંનું

૧. प्रशस्तानि पलाशानि–पर्णानि अस्य–अर्शआद्यच्, यद्वा पलं–मासम् अश्नाति अत्यन्तं सेवित सन् दीपनत्वात् सरोष्णत्वाच्च, अश भोजने–कर्मण्यण्–જેના પાંદડાં ઘણાં સારાં હોય છે, તેથી અથવા પોતે દીપન, સારક તથા ગરમ હોવાથી અત્યંત સેવ્યો હોય તો માંસ ખાઈ જાય છે–માંસ ઓછું કરે છે, તેથી પલાશ–ખાખરો.

૨. शुक्तुण्डाभपुष्पत्वात् किंचित् शुक इव–જેનું ફૂલ પોપટની ચાંચ જેવું હોય છે, તેથી જાણે કંઈક પોપટ જેવો છે, તેથી કિંશુક–ખાખરો.

૩. पृणति–प्रीणाति वृष्यत्वात् स्निग्धत्वाच्च, पृण प्रीणने–अच्, यद्वा प्रशस्तानि पर्णानि यस्य ■ –अर्शआद्यच्, यद्वा पिपर्ति–पालयति पूरयति च रोगिणो रोगान् विनाश्य, पॄ पालनपूरणयो –'धापॄवस्य.' (उणा० ३–६) इति न –જે વીર્યવર્ધક તથા સ્નિગ્ધ હોવાથી તૃપ્તિકારક તથા કાંતિવર્ધક છે, તેથી અથવા જેનાં પાંદડાં ઘણાં સારાં હોય છે, તેથી અથવા રોગી લોકોના રોગોનો નાશ કરી તેમનું જે રક્ષણ તથા પોષણ કરે છે, તેથી પર્ણ–ખાખરો

૪. यज्ञम् अर्हति समित्काष्ठत्वात्–'यज्ञर्त्विग्भ्या' इति अर्हे घ –જે યજ્ઞમાં હોમવાનાં સમિધોનું લાકડું હોવાથી યજ્ઞને યોગ્ય ગણાય છે, તેથી યજ્ઞિય–ખાખરો.

૫. रक्तवर्णं पुष्प यस्य स –'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનાં ફૂલ લાલ રંગનાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પક–ખાખરો.

૬. क्षार श्रेष्ठ यस्य स –જેનો ક્ષાર શ્રેષ્ઠ હોય છે, તેથી અથવા क्षारयुक्तवृक्षेषु श्रेष्ठ –ખારવાળાં વૃક્ષોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, તેથી ક્ષારશ્રેષ્ઠ–ખાખરો.

૭ वात हरति–'हरतेरनुद्यमनेऽच्'–વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી વાતહર–ખાખરો. (અહીં वात पोथयति–नाशयति–पुथ हिंसायाम्–कर्मण्यण्–वातपोथ –એવો પર્યાય પણ અમરકોશમાં મળે છે.)

૮. ब्रह्मणः प्रिय, तन्नामख्यातो वा वृक्ष –બ્રહ્માને પ્રિય અથવા બ્રહ્માના નામથી પ્રખ્યાત હોવાને લીધે બ્રહ્મવૃક્ષ–ખાખરો.

૯. समित्सु वर:, यद्वा समिद्रूपेण व्रियते–स्वीक्रियते याज्ञिकै–वृञ् वरणे–'ग्रहवृदृनिश्चि.' इति सूत्रेण कर्मणि अप्–જે યજ્ઞકાષ્ઠ–સમિધોમાં શ્રેષ્ઠ છે અથવા યજ્ઞ કરનારા લોકો જેને યજ્ઞકાષ્ઠ–સમિધરૂપે સ્વીકારે છે, તેથી સમિદ્વર–ખાખરો.

ખાખરાના પોતાના તથા તેના પુષ્પના ગુણો

पलाशो दीपनो वृष्यः सरोष्णो व्रणगुल्मजित् ।
कषायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजरोगजित् ॥ ४२
भग्नसन्धानकृद्दोषग्रहण्यर्शःकृमीन् हरेत् ।
तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥४३॥
वातलं कफपित्तास्रकृच्छ्रजिद् ग्राहि शीतलम् ।
तृड्दाहशमकं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ॥ ४४ ॥

अन्वय –(अथ गुणा.–) पलाश दीपन वृष्यः सरोष्ण कषाय. कटुक स्निग्ध (सन्) भग्नसन्धानकृत् व्रणगुल्मजित् गुदजरोगजित् दोषग्रहण्यर्शःकृमीन् हरेत्, तत्पुष्प स्वादु, पाके तु कटु तिक्तं कषायक वातल ग्राहि शीतलं (सत्) कफपित्तास्रकृच्छ्रजित् तृड्दाहशमक परं वातरक्तकुष्ठहरम् (अस्ति) ॥

ખાખરો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, ઝાડાને ખસેડનાર, ગરમ, તૂરો, તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, ભાંગેલું સાંધનાર અને વ્રણ, ગોળો, ગુદાના રોગ, દોષ, ગ્રહણી રોગ, અરશ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ખાખરાનાં ફૂલ–કેસૂડાં મધુર, પાકમાં તીખાં, કડવાં, તૂરાં, વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને ઠંડાં હોઈ કફ, રક્તપિત્તનો રોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તરશ, દાહ, વાતરક્ત રોગ તથા કોઢને અત્યંત મટાડનાર છે. ૪૨–૪૪

ખાખરાના ફળના ગુણો

फलं लघूष्णं मेहार्शःकृमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रूक्षं कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् ॥ ४५ ॥

अन्वय –फल लघु उष्ण विपाके कटुक रूक्षं (सत्) मेहार्शः कृमिवातकफापह कुष्ठगुल्मोदरप्रणुत् (अस्ति) ॥

ખાખરાનું ફળ–પિત્તપાપડો હલકો, ગરમ પાકમાં તીખો તથા રૂક્ષ હોઈ પ્રમેહ, અરશ, કૃમિ, વાયુ, કફ, કોઢ, ગોળો તથા પેટનાં

પિત્ત કાઢી નાખનાર) તથા યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર) ગણેલ છે. એનો ગુંદર એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી અતિસાર અને પીળા લોહીનો ઝાડો બંધ થાય છે. બીજ વાટીને ચોપડવાથી દાદર મટી જાય છે. પેશાબ મુશ્કેલીથી ઊતરતો હોય તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ ઝાડની ઉપર લાખ પણ ઘણી વખતે મળી આવે છે. આ ઝાડના લાકડાના કોયલા બંદૂકનો દારૂ બનાવવામાં ઘણા વપરાય છે. મૂળિયાની છાલ કાઢી નાખ્યા પછી તેમનાં ઘણા મજબૂત દોરડા બનાવે છે. હોળી વગેરેના તહેવારમાં કેસૂડાંનાં ફૂલનો રંગ ઘણો વપરાય છે.

દરદને મટાડનાર છે. ૪૫

શીમળાનાં નામો

शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥४६॥

अन्वय–शाल्मलिः तु मोचा पिच्छिला च पूरणी इति रक्तपुष्पा च स्थिरायुः कण्टकाढ्या च तूलिनी भवेत् ॥

શાલ્મલિ,[1] મોચા,[2] પિચ્છિલા,[3] પૂરણી,[4] રક્તપુષ્પા,[5] સ્થિરાયુ,[6] કંટકાઢ્યા[7] અને તૂલિની[8] એટલાં શીમળાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. शालयति–सञ्चालयति रसायनगुण, शाल संचलने–ण्यन्तात् क्विप्, मल मल्ले–धारयति शैत्यं माधुर्यं च, मल धारणे–'सर्वधातुभ्य इन्', शाल् धातौ मल्यि–शाल्मलि–જે શરીરમાં રસાયન ગુણનો સંચાર કરે છે તથા શીતળતા અને મધુરતાને પણ ધારણ કરે છે, તેથી શાલ્મલિ–શીમળો.

૨. मुञ्चति रसं निर्यासरूपम्, मुच्लृ मोचने–पचाद्यच्, टाप्–જે ગુંદરરૂપ રસને અથવા સ્વાદિષ્ટ શીતળ રસને છોડે છે, તેથી મોચા–શીમળો.

૩. पिच्छा–शाल्मलिनिर्यासः अस्ति अस्या, पिच्छादित्वात् इलच्, टाप्–જેનો ગુંદર પિચ્છા નામનો છે, તેથી પિચ્છિલા–શીમળો.

૪. पूरयति–आ समन्तात् प्यायति–वर्धयति शरीर रसायनत्वात्, पूरी आप्यायने–'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट्, टित्वाद् ङीप्–જે રસાયનરૂપ હોવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી પૂરણી–શીમળો.

૫. रक्तानि पुष्पाणि यस्याः सा–જેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા–શીમળો.

૬. स्थिर–दीर्घम् आयुर्यस्याः सा–'षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलि' इति वचनात्–લગભગ સાઠ હજાર વર્ષ સુધી શીમળો વનમાં જીવે છે, એવું વચન મળે છે, તેથી તે સ્થિરાયુ કહેવાય છે.

૭. कण्टकैः आढ्या–જેમાં કાંટા હોય છે, તેથી કંટકાઢ્યા–શીમળો.

૮. तूलम् अस्ति अस्याः–'अत इनि', नान्तत्वाद् ङीप्–જેમાં રેશમ જેવું રૂ થાય છે, આ જ કારણે અંગ્રેજીમાં શીમળાને 'સિલ્ક કોટન ટ્રી' કહે છે–એ શીમળો જ છે.

શીમળાના ગુણો

शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी।
श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् ॥४७

अन्वय–शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् (अस्ति) ॥

શીમળો ટાઢો, રસમાં તથા પાકમાં પણ મધુર, રસાયનરૂપ, કફ કરનાર અને પિત્ત, વાતરક્ત રોગ, તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

શીમળાના ગુંદરનાં નામો તથા ગુણો

निर्यासः शाल्मलेः पिच्छा शाल्मलीवेष्टकोऽपि च।
मोचास्रावो मोचरसो मोचनिर्यास इत्यपि ॥४८॥
मोचास्रावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः।
प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् ॥ ४९ ॥

अन्वय–शाल्मलेः निर्यासः पिच्छा शाल्मलीवेष्टकः अपि च मोचास्रावः मोचरसः मोचनिर्यासः इत्यपि (कथ्यते)। मोचास्रावः स्निग्धः वृष्यः कषायकः (सन्) प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् (अस्ति) ॥

નિર્યાસ,[1] પિચ્છા,[2] શાલ્મલીવેષ્ટક,[3] મોચાસ્રાવ,[4] મોચરસ[5] અને મોચનિર્યાસ,[6] એટલાં શીમળાના ગુંદરનાં સંસ્કૃત નામો છે એ ગુંદર ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને તૂરો હોઈ વળી જતો ઝાડો, આમ, કફ, રક્તપિત્ત રોગ તથા દાહને મટાડે છે. ૪૮,૪૯

૧. निर्यस्यते–वृक्षात् प्रवाहिरूपेण बहिर्निस्सार्यते यो वृक्षोष्मणा, कर्मणि घञ्–વૃક્ષની અંદરની બાફરૂપી ગરમીથી જેને પ્રવાહી રસરૂપે વૃક્ષમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે, તે નિર્યાસ–ગુંદર.

૨. पतितुमिच्छति वृक्षाद् बहिर्या रसरूपेण, पत्लृ गतौ–सन्नन्तात् पचाद्यच्, पृषोदरादित्वात् तस्य च्छ, यद्वा पिच्छति–पिच्छयति–पिच्छ्यते वा, पिच्छ बाधे–अच्, घञ् वा, टाप्–જે વૃક્ષમાંથી રસરૂપે બહાર નીકળી તેને વળગી–ચોંટી રહે છે, તેથી પિચ્છા–શીમળાનો ગુંદર

૩. वेष्टयतीति वेष्टकः, वेष्ट वेष्टने–ण्यन्ताद् ण्वुल्, शाल्मल्या वेष्टकः–જે શીમળાને રસરૂપે વીંટળાઈ વળે છે, તે શાલ્મલિવેષ્ટક–શીમળાનો ગુંદર.

૪. मोचायाः स्रावः मोचास्रावः–શીમળાના રસનું ઝરણું અથવા બહાર ઝરી આવેલો શીમળાનો રસ–ગુંદર–તે મોચાસ્રાવ–શીમળાનો ગુંદર.

૫. मुञ्चति रसायनगुणमिति मोचः, मुच्लृ मोचने–पचाद्यच्, मोचस्य रस–मोचरस–શીમળાનો ગુંદર.

૬. मोचस्य निर्यास–मोचनिर्यास–શીમળાનો ગુંદર.

કૂટશાલ્મલિ–હલકી જાતના શીમળાનાં નામો તથા ગુણો

कुत्सितः शाल्मलिः प्रोक्तो रोचनः कूटशाल्मलिः।
कूटशाल्मलिकस्तिक्तः कटुकः कफवातनुत् ॥५०॥

मेघुण्णः प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापहः ।
भूतानाहविबन्धास्रमेदःशूलकफापहः ॥५१॥

अन्वय–कुत्सित शाल्मलि रोचन कूटशाल्मलि प्रोक्त, कूटशाल्मलिश्च तिक्त कटुक भेदी उष्ण (सन्) कफवातनुत् प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापह भूतानाहविबन्धास्रमेद शूलकफापह (अस्ति)॥

હલકી જાતનો શીમળો રોચન[1] અને કૂટશાલ્મલિ[2] એવા બે સંસ્કૃત નામોથી કહેવાય છે. એ શીમળો કડવો, તીખો, ઝાડો લગાડનાર અને ગરમ હોઈ કફ, વાયુ, બરલનું દરદ, પેટના રોગ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, ગોળો, ઝેર, ભૂત, આફરો, મળબંધ, લોહીનો બગાડ, મેદ તથા શૂળને મટાડે છે. ૫૦,૫૧

૧. रोचते-दीप्यत भूतादिनाशकगुणै, रुच दीप्तौ–'अनुदात्तेतश्च'-इति युच्-જે ભૂતડા વગેરેનો નાશ કરનારા ગુણ વડે શોભે છે, તેથી રોચન–એક જાતનો હલકો શીમળો.

૨. कूट-क्षुद्र श्यामवर्णं शाल्मलि –જે હલકો કાળા રંગનો શીમળો થાય છે, તે કૂટશાલ્મલિ કહેવાય છે.

ધાવડાનાં નામો તથા ગુણો

धवो धटो नन्दितरुः स्थिरो गौरो धुरन्धरः ।
धवः शीतः प्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापहः ॥
मधुरस्तुवरस्तस्य फलं च मधुरं मनाक् ॥५२॥

अन्वय–धव धट नन्दितरु स्थिर गौर धुरन्धर (इति नामानि, गुणास्तु–) धव शीत मधुर तुवर (सन्) प्रमेहार्शः पाण्डुपित्तकफापह (अस्ति), तस्य च फल मनाक् मधुर (भवति)॥

ધવ,[1] ધટ,[2] નંદિતરુ,[3] સ્થિર,[4] ગૌર,[5] અને ધુરંધર[6] એટલા ધાવડાના સંસ્કૃત નામો છે. (આનું લાકડું ઇમારતી છે.) ધાવડો ટાઢો, મધુર અને તૂરો હોઈ પ્રમેહ, અરશ, પાંડુ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ધાવડાનું ફળ જરાક મધુર હોય છે. ૫૨

૧. धवति पाण्डु धूयते वा प्रमेहादि अनेन–धून् कम्पने अच्, धन्, 'ऋदोरप्' वा, घञि–सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धि –જે પાંડુ રોગને તથા પ્રમેહ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ધવ–ધાવડો.

૨. तटति–उन्नतो भवति, तट उच्छ्राये–अच्, तस्य ध पृषोदरादित्वात्, यद्वा धन्यते–वर्ण्यते वैद्यै पाण्डुपित्तकफापह इति, धन शब्दे–'पुंसि सञ्ज्ञायां घ.', नस्य ट – पृषोदरादित्वात्–જે ઘણો જ ઊંચો થાય છે, તેથી અથવા વૈદ્યો જેને પાંડુ, પિત્ત તથા કફનાશક તરીકે વર્ણવે છે, તેથી ધટ–ધાવડો

૩. नन्दितरु–વેલિયા પીપળાનું પહેલું નામ જુઓ.

૪ तिष्ठति चिरकालम्, अजिरादित्वात् किरच्–(उणा १–५६) જે ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહે છે, તેથી સ્થિર–ધાવડો

૫. गुरते–उद्युङ्क्ते मन अस्मिन् मधुरत्वात्, गुरी उद्यमने–'ऋज्रेन्द्रे'–ति (उणा. २–२८) निपातित –જેમાં મન લલચાય છે, કેમકે મધુર તથા સુંદર હોય છે, તેથી ગૌર–ધાવડો.

૬. धुर धारयति गृहादीना गृहकाष्ठत्वात्, सञ्ज्ञायां 'भृतॄवृजि०' इति खच्, खचि ह्रस्व, 'अरुर्द्विषद्०' इति मुम् –જેનું લાકડું ઇમારતી ગણાય છે, તેથી ઘર વગેરેના મુખ્ય ભાગોને રોકવે છે, માટે ધુરંધર–ધાવડો

ધામણનાં નામો તથા ગુણો

धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्षः सुतेजनः ।
धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघुः ॥
बृंहणो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृत् व्रणरोपणः ॥५३॥

अन्वय–धन्वङ्ग तु धनुर्वृक्ष गोत्रवृक्ष. सुतेजनः (कथ्यते)। धन्वङ्ग तुवर लघु बृंहण रूक्ष बलकृत् संधिकृत् व्रणरोपण कफपित्तास्रकासहृत् (अस्ति)॥

ધન્વંગ,[1] ધનુર્વૃક્ષ,[2] ગોત્રવૃક્ષ[3] અને સુતેજન[4] એટલા ધામણનાં સંસ્કૃત નામો છે. ધામણ તૂરી, હલકી, પુષ્ટિ આપનાર, રૂક્ષ, બળ દેનાર, (ભાગેલું) સાંધનાર, ઘણને રુઝાવનાર અને કફ, રક્તપિત્ત રોગ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. (આ ઝાડની લાકડીઓ થાય છે.)

૧ धनो अङ्गम् इव अङ्ग यस्य स –જેનું અંગ જાણે ધનુષ્યનું અંગ હોય તેવું હોય છે, ધનુષ્ય બનાવવામાં જેનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેથી ધન્વંગ–ધામણ

૨ धनुष वृक्ष –જે ધનુષ્ય બનાવવા માટેનું ઝાડ ગણાય છે, તેથી ધનુર્વૃક્ષ–ધામણ

૩ गा–भूमिं त्रायते–त्रैङ् पालने–'आतोऽनुपसर्गे क – गोत्रे जात वृक्ष –જે ઝાડ પહાડમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગોત્રવૃક્ષ–ધામણ.

૪ सुतरा तेजयति शरीर बृंहणत्वात्, तिज निशाने–नन्द्यादेर्ल्यु, युच् (उणा २–७८) वा–જે શરીરને ખૂબ તેજસ્વી કરે છે, કેમકે પૌષ્ટિક છે, તેથી સુતેજન–ધામણ.

દરદને મટાડનાર છે. ૪૫

શીમળાનાં નામો

शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी॥४६॥

अन्वय–शाल्मलिः तु मोचा पिच्छिला च पूरणी इति रक्तपुष्पा च स्थिरायुः कण्टकाढ्या च तूलिनी भवेत्॥

શાલ્મલિ,[1] મોચા,[2] પિચ્છિલા,[3] પૂરણી,[4] રક્તપુષ્પા,[5] સ્થિરાયુ,[6] કંટકાઢ્યા[7] અને તૂલિની[8] એટલાં શીમળાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. शालयति–संचालयति रसायनगुणं, शाल संचलने–ण्यन्तात् क्विप्, शाल मलते–धारयति शैत्यं माधुर्यं च, मल धारणे–'सर्वधातुभ्य इन्', शाल् चासौ मलिश्च–शाल्मलिः–જે શરીરમાં રસાયન ગુણનો સંચાર કરે છે તથા શીતળતા અને મધુરતાને પણ ધારણ કરે છે, તેથી શાલ્મલિ–શીમળો.

૨. मुञ्चति रसं निर्यासरूपम्, मुच्लृ मोचने–पचाद्यच्, टाप्–જે ગુંદરરૂપ રસને અથવા સ્વાદિષ્ટ શીતળ રસને છોડે છે, તેથી મોચા–શીમળો.

૩. पिच्छा–शाल्मलिनिर्यासः अस्ति अस्याः, पिच्छादित्वात् इलच्, टाप्–જેનો ગુંદર પિચ્છા નામનો છે, તેથી પિચ્છિલા–શીમળો.

૪. पूरयति–आ समन्तात् प्याययति–वर्धयति शरीरं रसायनत्वात्, पूरी आप्यायने–'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति-ल्युट्, टित्वाद् ङीप्–જે રસાયનરૂપ હોવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તેથી પૂરણી–શીમળો.

૫. रक्तानि पुष्पाणि यस्याः सा–જેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પા–શીમળો.

૬. स्थिरं–दीर्घम् आयुर्यस्याः सा–'षष्टिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात्–લગભગ સાઠ હજાર વર્ષ સુધી શીમળો વનમાં જીવે છે, એવું વચન મળે છે, તેથી તે સ્થિરાયુ કહેવાય છે.

૭. कण्टकैः आढ्या–જેમાં કાંટા હોય છે, તેથી કંટકાઢ્યા–શીમળો.

૮. तूलम् अस्ति अस्याः–'अत इनि.', नान्तत्वाद् ङीप्–જેમાં રેશમ જેવું રૂ થાય છે, આ જ કારણે અંગ્રેજીમાં શીમળાને 'સિલ્ક કોટન ટ્રી' કહે છે–એ શીમળો જ છે.

શીમળાના ગુણો

शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी।
श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित्॥४७

अन्वय–शाल्मली शीतला स्वाद्वी रसे पाके रसायनी श्लेष्मला पित्तवातास्रहारिणी रक्तपित्तजित् (अस्ति)॥

શીમળો ટાઢો, રસમાં તથા પાકમાં પણ મધુર, રસાયનરૂપ, કફ કરનાર અને પિત્ત, વાતરક્ત રોગ, તથા રક્તપિત્તને મટાડનાર છે.

શીમળાના ગુંદરનાં નામો તથા ગુણો

निर्यासः शाल्मलेः पिच्छा शाल्मलीवेष्टकोऽपि च।
मोचास्रावो मोचरसो मोचनिर्यास इत्यपि॥४८॥
मोचास्रावो हिमो ग्राही स्निग्धो वृष्यः कषायकः।
प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत्॥ ४९॥

अन्वय.–शाल्मलेः निर्यासः पिच्छा शाल्मलीवेष्टकः अपि च मोचास्रावः मोचरसः मोचनिर्यासः इत्यपि (कथ्यते)। मोचास्रावः स्निग्धः वृष्यः कषायकः (सन्) प्रवाहिकातिसारामकफपित्तास्रदाहनुत् (अस्ति)॥

નિર્યાસ,[1] પિચ્છા,[2] શાલ્મલીવેષ્ટક,[3] મોચાસ્રાવ,[4] મોચરસ[5] અને મોચનિર્યાસ,[6] એટલાં શીમળાના ગુંદરનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ગુંદર ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને તૂરો હોઈ વહ્યો જતો ઝાડો, આમ, કફ, રક્તપિત્ત રોગ તથા દાહને મટાડે છે. ૪૮,૪૯

૧. निर्यस्यते–वृक्षात् प्रवाहिरसरूपेण बहिर्निस्सार्यते यो वृक्षोष्मणा, कर्मणि घञ्–વૃક્ષની અંદરની બાફરૂપી ગરમીથી જેને પ્રવાહી રસરૂપે વૃક્ષમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે, તે નિર્યાસ–ગુંદર.

૨. पतितुमिच्छति वृक्षाद् बहिर्या रसरूपेण, पत्लृ गतौ–सन्नन्तात् पचाद्यच्, पृषोदरादित्वात् तस्य च्छः, यद्वा पिच्छति–पिच्छयति–पिच्छयते वा, पिच्छ बाधे–अच्, घञ् वा, टाप्–જે વૃક્ષમાંથી રસરૂપે બહાર નીકળી તેને વળગી–ચોંટી રહે છે, તેથી પિચ્છા–શીમળાનો ગુંદર.

૩. वेष्टयतीति वेष्टकः, वेष्ट वेष्टने–ण्यन्ताद् ण्वुल्, शाल्मल्या वेष्टकः–જે શીમળાને રસરૂપે વીંટળાઈ વળે છે, તે શાલ્મલિવેષ્ટક–શીમળાનો ગુંદર.

૪. मोचाया स्रावः मोचास्रावः–શીમળાના રસનું ઝરણું અથવા બહાર ઝરી આવેલો શીમળાનો રસ–ગુંદર–તે મોચાસ્રાવ–શીમળાનો ગુંદર.

૫. मुञ्चति रसायनगुणमिति मोचः, मुच्लृ मोचने–पचाद्यच्, मोचस्य रसः–मोचरसः–શીમળાનો ગુંદર.

૬. मोचस्य निर्यासः–मोचनिर्यासः–શીમળાનો ગુંદર.

કૂટશાલ્મલિ–હલકી જાતના શીમળાનાં નામો તથા ગુણો

कुत्सितः शाल्मलिः प्रोक्तो रोचनः कूटशाल्मलिः।
कूटशाल्मलिरुक्तिकः कटुकः कफवातनुत्॥५०॥

मेघुष्णः प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापह. ।
भूतानाहविबन्धास्रमेद शूलकफापह. ॥५१॥

अन्वय–कुत्सित शाल्मलि रोचन कूटशाल्मलि प्रोक्त, कूटशाल्मलिश्च तिक्त कटुक भेदी उष्ण (सन्) कफवातनुत् प्लीहजठरयकृद्गुल्मविषापह भूतानाहविबन्धास्रमेदशूलकफापह (अस्ति) ॥

હલકી જાતનો શીમળો રોચન[1] અને કૂટશાલ્મલિ[2] એવા બે સંસ્કૃત નામોથી કહેવાય છે. એ શીમળો કડવો, તીખો, ઝાડો લગાડનાર અને ગરમ હોઈ કફ, વાયુ, બરલનું દરદ, પેટના રોગ, જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ, ગોળો, ઝેર, ભૂત, આફરો, મળબંધ, લોહીનો બગાડ, મેદ તથા શૂળને મટાડે છે. ૫૦,૫૧

૧ रोचते–दीप्यते भूतादिनाशकगुणै, रुच दीप्तौ–'अनुदात्तेतश्च'–इति युच्–જે ભૂતડાં વગેરેનો નાશ કરનારા ગુણ વડે શોભે છે, તેથી રોચન–એક જાતનો હલકો શીમળો

૨ कूट–क्षुद्र श्यामवर्ण शाल्मलि–જે હલકો કાળા રંગનો શીમળો થાય છે, તે કૂટશાલ્મલિ કહેવાય છે

ધાવડાનાં નામો તથા ગુણો

धवो धटो नन्दितरु स्थिरो गौरो धुरन्धर ।
धव शीत प्रमेहार्शो पाण्डुपित्तकफापहः ॥
मधुरस्तुवरस्तस्य फल च मधुर मनाक् ॥५२॥

अन्वय–धव धट नन्दितरु स्थिर गौर धुरन्धर (इति नामानि, गुणास्तु–) धव शीत मधुर तुवर (सन्) प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापह (अस्ति) तस्य च फल मनाक् मधुर (भवति) ॥

ધવ,[1] ધટ,[2] નંદિતરુ,[3] સ્થિર,[4] ગૌર,[5] અને ધુરંધર[6] એટલાં ધાવડાનાં સંસ્કૃત નામો છે (આનું લાકડું ઇમારતી [illegible]) ધાવડો ટાઢો, મધુર અને તૂરો હોઈ પ્રમેહ, અરશ, પાંડુ, પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ધાવડાનું ફળ જરાક મધુર હોય છે ૫૨

૧ धवति पाण्डु धूयते वा प्रमेहादि अनेन–धून् कम्पने अच्, घञ् 'ऋदोरप्' वा, घनि–सज्ञापूर्वकत्वान् वृद्धि–જે પાંડુ રોગને તથા પ્રમેહ વગેરેને મટાડે છે, તેથી ધવ–ધાવડો

૨. तटति–उन्नतो भवति, तट उच्छ्राय–अच्, तस्य ध पृषोदरादित्वात्, यद्वा धन्यते–वण्यते वैद्यै पाण्डुपित्तकफापह इति, धन शब्दे–'पुंसि सज्ञाया घ', नस्य ट –पृषोदरादित्वात्–જે ઘણો જ ઊંચો થાય છે, તેથી અથવા વૈદ્યો જેને પાંડુ, પિત્ત તથા કફનાશક તરીકે વર્ણવે છે, તેથી ધટ–ધાવડો

૩. नन्दितरु–વેલિયા પીપળાનું પહેલું નામ જુઓ

૪ तिष्ठति चिरकालम्, अजिरादित्वात् किरच्–(उणा १–५६) જે ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહે છે, તેથી સ્થિર–ધાવડો

૫. गुरल–उद्गुह्के मन अस्मिन् मधुरत्वात्, गुरी उद्यमने–क्तेऽरे–ति (उणा २–७८) निपातित–જેમાં મન લલચાય છે, કેમકે મધુર તથા સુંદર હોય છે, તેથી ગૌર–ધાવડો

૬. धुर धारयति गृहादीनां दृढकाष्ठत्वात्, सज्ञाया 'भृतृवृजि॰' इति खच्, खचि ह्रस्व, 'अरुर्द्विषद्॰' इति मुम्–જેનું લાકડું ઇમારતી ગણાય છે, તેથી ઘર વગેરેના મુખ્ય ભાગોને ટેકવે છે, માટે ધુરંધર–ધાવડો

ધામણનાં નામો તથા ગુણો

धन्वङ्गस्तु धनुर्वृक्षो गोत्रवृक्ष सुतेजन ।
धन्वङ्ग कफपित्तास्रकासहृत्तुवरो लघु ॥
बृंहणो बलकृद्रूक्ष सन्धिकृत् व्रणरोपणः ॥५३॥

अन्वय–धन्वङ्ग तु धनुर्वृक्ष गोत्रवृक्ष सुतेजन (कथ्यते)। धन्वङ्ग तुवर लघु बृंहण रूक्ष बलकृत् सन्धिकृत् व्रणरोपण कफपित्तास्रकासहृत् (अस्ति)॥

ધન્વંગ,[1] ધનુર્વૃક્ષ,[2] ગોત્રવૃક્ષ[3] અને સુતેજન[4] એટલાં ધામણનાં સંસ્કૃત નામો છે ધામણ તૂરી, હલકી, પુષ્ટિ આપનાર, રૂક્ષ, બળ દેનાર, (ભાંગેલું) સાંધનાર, વ્રણને રુઝાવનાર અને કફ, રક્તપિત્ત રોગ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે (આ ઝાડની લાકડીઓ થાય છે.)

૧ धनो अङ्गम् इव अङ्ग यस्य स –જેનું અંગ જાણે ધનુષનું અંગ હોય તેવું હોય છે, ધનુષ બનાવવામાં જેનો ઉપયોગ પણ થાય છે, તેથી ધન્વંગ–ધામણ

૨ धनुष वृक्ष–જે ધનુષ બનાવવા માટેનું ઝાડ ગણાય છે, તેથી ધનુર્વૃક્ષ–ધામણ

૩ गा–भूमिं त्रायते–त्रैङ् पालने–'आतोऽनुपसर्गे क'–गोत्र जात वृक्ष–જે ઝાડ પહાડમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગોત્રવૃક્ષ–ધામણ

૪ सुतरा तेजयति शरीर बृंहणत्वात्, तिज निशाने–नन्द्यादेल्यु, युच् (उणा २–७८) वा–જે શરીરને ખૂબ તેજસ્વી કરે છે, કેમકે પૌષ્ટિક છે, તેથી સુતેજન–ધામણ

કેરડાનાં નામો તથા ગુણો

करीरः क्रकरोऽपत्रो ग्रन्थिलो मरुभूरुहः ।
करीरः कटुकस्तिक्तः स्वेदनोष्णो भेदनः स्मृतः ॥
दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत् ॥ ५४ ॥

अन्वय–करीर क्रकर अपत्र ग्रन्थिल मरुभूरुह (इति नामानि गुणाश्च–) करीर कटुक तिक्त स्वेदन उष्ण भेदन (सन्) दुर्नामकफवातामगरशोथव्रणप्रणुत् स्मृत ॥

કરીર,[1] ક્રકર,[2] અપત્ર,[3] ગ્રંથિલ[4] અને મરુભૂરુહ[5] એટલા કેરડાના સંસ્કૃત નામો છે કેરડો તીખો, કડવો, પસીનો લાવનાર, ગરમ અને મળને તોડનાર હોઈ અરશ, કફ, વાયુ આમ, ઝેર, સોજા તથા વ્રણને મટાડે છે ૫૪

૧ किरति–विक्षिपति मल विषकफादीन् भेदनत्वात् कॄ विक्षेपे–'कॄशॄपॄ०' इति (उणा ४–३०) ईरन्, यद्वा करिणम् ईरयति–कर्मण्यण्–જે ભેદન ગુણવાળો હોવાથી મળ ઝેર તથા કફ વગેરેનો નાશ કરે છે તેથી અથવા હાથીને જે પ્રેરણા કરે છે તેથી કરીર–કેરડો

૨ क्र इति अव्यक्त शब्द करोति भिद्यमान–डुकृञ् करणे–अच्, 'कृञो हेतुताच्छील्ये'ति टो वा–જેને ચીરવામા આવતા ક્ર એવો અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે, તેથી ક્રકર–કેરડો

૩ न विद्यते पत्र यस्य स–જેને પાંદડું હોતું જ નથી તેથી અપત્ર–કેરડો

૪ ग्रन्थि अस्ति अस्य–सिध्मादित्वात् लच्, यद्वा ग्रन्थि लाति ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे'ति क–જેને ગાંઠો હોય છે તેથી ગ્રંથિલ–કેરડો

૫ मरौ–निर्जलायां भुवि रोहति, रुह प्रादुर्भावे–'इगुपधे'ति क–જે મરુ જ ઓછા પાણીવાળી જમીનમા ઊગે છે, તેથી મરુભૂરુહ–કેરડો

શાખોટ અથવા હલકા સાગનાં નામો તથા ગુણો

शाखोटः पीतफलको भूतावासः खरच्छदः ।
शाखोटो रक्तपित्तार्शोवातश्लेष्मातिसारजित् ॥५५

अन्वय–शाखोट पीतफलक भूतावास खरच्छद (इति नामानि, गुणास्तु–) शाखोट रक्तपित्तार्शोवात श्लेष्मातिसारजित् (अस्ति) ॥

શાખોટ,[1] પીતફલક,[2] ભૂતાવાસ[3] અને ખરચ્છદ[4] એટલા શાખોટના સંસ્કૃત નામો છે. શાખોટ રક્તપિત્ત, અરશ, વાયુ, કફ, તથા અતિસારને મટાડે છે ૫૫

૧ शाखति–व्याप्नोति मरुप्रदेशे भूमिं। शाखृ व्याप्तौ–बाहुलकाद् ओटन्–જે બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાય છે. તથા મૂળમાંથી શાખા હોય છે, તેથી શાખોટ–હલકો સાગ

૨ पीतानि फलानि यस्य स–'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેના ફળ પીળા હોય છે, તેથી પીતફલક–શાખોટ

૩ भूतानाम् आवास–ભૂતોનું જે રહેઠાણ હોય છે, તેથી ભૂતાવાસ–શાખોટ

૪ खराः छदाः यस्य स–જેના પાંદડાં ખરસટડાં–ખરબચડાં હોય છે તેથી ખરચ્છદ–શાખોટ

વાયવરણાના નામો તથા ગુણો

वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
वरणः पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् ॥५६॥
निहन्ति गुल्मवातास्रकृमींश्चोष्णोऽग्निदीपनः ।
कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः ॥५७॥

अन्वय–वरुण वरण सेतु तिक्तशाक कुमारक (कथ्यन्ते, तद्गुणास्तु–) वरण पित्तल भेदी कषाय मधुर तिक्त कटुक रूक्षक लघु उष्ण च अग्निदीपन (सन्) श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् गुल्मवातास्रकृमीन् निहन्ति ॥

વરુણ,[1] વરણ,[2] સેતુ,[3] તિક્તશાક,[4] અને કુમારક[5] એટલા વાયવરણાના સંસ્કૃત નામો છે વાયવરણો પિત્ત કરનાર, મળને તોડનાર, તૂરો, મધુર, કડવો, તીખો, રૂક્ષ, હલકો, ગરમ અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી વાયુ, ગોળો, વાતરક્તરોગ તથા કૃમિને મટાડે છે ૫૬,૫૭

૧ व्रियते–शर्करागुल्मादिरोगनाशनाय, 'वृञ् वरणे' 'कॄवृदारिभ्य उनन्' (उणा ३–५३)–ગોળો વગેરે રોગોનો નાશ કરવા લોકો જેને પસંદ કરે છે, તેથી વરુણ–વાયવરણો

૨ वृणोति–स्वीकरोति पित्तलत्वादिगुणान्, वृञ् वरणे–कर्तरि ल्युट् (३–३–११३)–પિત્ત કરવાપણું વગેરે ગુણોને જે ધારણ કરે છે તેથી વરણ–વાયવરણો

૩ सिनोति–बध्नाति भेदित्वादिगुणान्, षिञ् बन्धने–'सितनि०' (उणा १–६९) तुन्–મળને તોડનારપણું વગેરે ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી સેતુ–વરણવૃક્ષ

૪ तिक्त शाक यस्य स–જેનું શાક કડવું થાય છે, તેથી તિક્તશાક–વાયવરણો

૫ कुमार इव आचरति कुमारयति, यद्वा–कुमार क्रीडायामिति चौरादिकात् पचाद्यच्, स्व कुमार इव चिरतरुणत्वात्–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–જે લાંબા કાળ

સુંધી તાજો જ રહે છે, તેથી જાણે કોઈ કુમાર વયનો હોય તેવો લાગે છે માટે કુમારક–વાયવરણો.

ટિંબરુની જાત કટભીનાં નામો તથા ગુણો

कटभी स्वादुपुष्पश्च मधुरेणुः कटम्भरः ।
कटभी तु प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रमीन् ॥ ५८ ॥
हन्त्युष्णा कफकुष्ठघ्नी कटू रूक्षा च कीर्तिता ।
तत्फलं तुवरं ज्ञेयं विशेषात्कफशुक्रहृत् ॥ ५९ ॥

अन्वय–कटभी स्वादुपुष्प मधुरेणु च कटम्भर (कथ्यते), कटभी तु उष्णा कटु रूक्षा (सती) कफकुष्ठघ्नी कीर्तिता (तथा च सा) प्रमेहार्शोनाडीव्रणविषक्रमीन् हन्ति, तत्फलं तुवरं विशेषात् कफशुक्रहरं ज्ञेयम् ॥

કટભી,[1] સ્વાદુપુષ્પ,[2] મધુરેણુ[3] અને કટંભર[4] એટલાં એક જાતના ટિંબરુના સંસ્કૃત નામો છે. એ ટિંબરુ ગરમ, તીખુ તથા રૂક્ષ હોઈ કફ તથા કોઢને મટાડે છે અને પ્રમેહ, અરશ, નાડીવ્રણ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે એનું ફળ તૂરું હોઈ ખાસ કરી કફ તથા વીર્યને હરનાર જાણવું. ૫૮,૫૯

૧. कटात् भाति–'अन्येभ्योऽपि०' इति ड, गौरादित्वाद् ङीष्–જે આશ્ચર્યકારક હોય તેવી જણાય છે, તેથી કટભી–ટિંબરુની એક જાત

૨. स्वादूनि पुष्पाणि यस्य स–જેનાં ફૂલ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુપુષ્પ–કટભી

૩ मधु रेणु यस्य स–જેની રજ પણ મીઠી હોય છે, તેથી મધુરેણુ–કટભી.

૪. कटम्–अद्भुत गुणातिशयं बिभर्ति, भृधातो – 'संज्ञायां भृतॄ'. इति खच्, खित्वात् मुम्–જે આશ્ચર્યકારક ચડિયાતા ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી કટંભર–કટભી.

બે જાતના જધરિયા ખાખરાનાં નામો

मोक्षस्तु मोक्षकोऽपि स्याद्गोलीढो गोलिहस्तथा ।
क्षारश्रेष्ठ. क्षारवृक्षो द्विविधः श्वेतकृष्णकः ॥ ६० ॥

अन्वय–मोक्ष तु मोक्षक गोलीढ. गोलिह क्षारश्रेष्ठ तथा क्षारवृक्ष अपि स्यात्, (स)–श्वेतकृष्णक (इति) द्विविधः (भवति) ॥

મોક્ષ,[1] મોક્ષક,[2] ગોલીઢ,[3] ગોલિહ,[4] ક્ષારશ્રેષ્ઠ[5] અને ક્ષારવૃક્ષ[6] એટલાં જધરિયા ખાખરાનાં નામો છે. જધરિયો ખાખરો ધોળો અને કાળો એમ બે પ્રકારનો થાય છે. ૬૦

૧. मोक्षयति जनं कफवातादिभ्यो रोगेभ्य, मुचेः स्वार्थे णिजन्तात्पचाद्यच्–કફ, વાયુ વગેરેથી થતા

રોગોથી માણસને જે છોડાવે છે, તેથી મોક્ષ–જધરિયો ખાખરો.

૨. मोक्षयति जनं विषमेद प्रमृतिभ्योऽपि, ण्वुल्–ઝેર, મેદ વગેરેથી પણ માણસને જે છોડાવે છે, તેથી મોક્ષક–જધરિયો ખાખરો

૩ गोभि लिह्यते–आस्वाद्यते स्म, लिह आस्वादने–कर्मणि क्तः–ગાયો જેને બહુ જ ખાય છે તેથી ગોલીઢ–જધરિયો ખાખરો.

૪. गोभि लिह्यते–घनर्थे कविधानम्–ગાયો જેને ખૂબ ખાય છે. તેથી ગોલિહ–જધરિયો ખાખરો.

૫. क्षारेषु श्रेष्ठ –ક્ષારવૃક્ષોમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી ક્ષારશ્રેષ્ઠ–જધરિયો ખાખરો.

૬. क्षारप्रधान वृक्ष –शाकपार्थिवादि –ક્ષારની મુખ્યતાવાળું ઝાડ હોવાથી ક્ષારવૃક્ષ–જધરિયો ખાખરો.

બન્ને જધરિયા ખાખરાના ગુણો

मोक्षकः कटुकस्तिक्तो ग्राह्युष्णः कफवातहृत् ।
विषमेदोगुल्मकण्डूबस्तिरुक्कृमिशुक्रनुत् ॥ ६१ ॥

अन्वय–मोक्षक कटुक तिक्त ग्राही उष्णः (सन्) कफवातहृत् विषमेदोगुल्मकण्डूबस्तिरुक्कृमिशुक्रनुत् (अस्ति) ॥

જધરિયો ખાખરો તીખો, કડવો, ઝાડાને રોકનાર અને ગરમ હોઈ કફ, વાયુ, ઝેર, મેદ, ગોળો, ચળ, મૂત્રાશયનું દરદ, કૃમિ અને વીર્યનો નાશ કરે છે, ૬૧

જલસરસડિયાનાં નામો તથા ગુણો

शिरीषिका टिण्टिणिका दुर्वलाम्बुशिरीषिका ।
त्रिदोषविषकुष्ठार्शोहरी वारिशिरीषिका ॥ ६२ ॥

अन्वय–शिरीषिका टिण्टिणिका दुर्वला अम्बुशिरीषिका (इति नामानि, गुणास्तु–) वारिशिरीषिका त्रिदोषविषकुष्ठार्शोहरी (अस्ति) ॥

શિરીષિકા,[1] ટિંટિણિકા,[2] દુર્બલા[3] અને અંબુશિરીષિકા[4] એટલાં જલસરસડિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ સરસડિયો ત્રણે દોષ, ઝેર, કોઢ તથા અરશને મટાડે છે. ૬૨

૧. शृणाति–हिनस्ति त्रिदोषविषादीन्, शॄ हिंसायाम्–'शॄस्वृस्निहि०' इति (उणा ४–३७) ईषन्, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, अत इत्वं च–ત્રણે દોષ, ઝેર વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી શિરીષિકા–જલસરસડિયો.

૨. तिम्यति–आर्द्रीभवति, जलजत्वात्, 'अतीमदयन' (उणा. ४–२५) इति निपातः, पृषोदरादित्वात् दन्त्यस्थाने मूर्धन्य, स्त्रीत्वं गौरादित्वाद् ङीष्, स्वार्थे

फन्, टाप्, एत्वं च–પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જેમાં ભીનાશ વધારે હોય છે, માટે ટિંટિભિકા–જલસરસડિયો.

૩. दुष्टं बलं यस्या. सा जलजत्वात्–જેનું બળ દુષ્ટ થયું હોય છે, કેમકે પાણીમાં થયેલ હોય છે, તેથી દુર્બલા–જલસરસડિયો

૪. अम्बुजा शिरीपिका–शाकपार्थिवादि.–જે પાણીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંબુશિરીપિકા–જલસરસડિયો.

ખીજડીનાં નામો

शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहन्तृफला शिवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः साल्पिका स्मृता ६३

अन्वय–शमी सक्तुफला तुङ्गा केशहन्तृफला शिवा मङ्गल्या तथा च लक्ष्मी, सा अल्पा शमीरः स्मृता ।

શમી,[1] સક્તુફલા,[2] તુંગા,[3] કેશહંતૃફલા,[4] શિવા,[5] મંગલ્યા[6] અને લક્ષ્મી[7] એટલાં ખીજડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. તે નાની ખીજડી શમીર[1] કહેવાય છે. ૬૩

૧. शमयति कासभ्रमश्वासादीन् रोगान् पचाद्यच्, गौरादि–ઉધરસ, ભ્રમ, શ્વાસ વગેરે રોગોને જે મટાડે છે, તેથી શમી–ખીજડી

૨. सक्तुवत् क्षुद्रं फलं यस्याः सा–अजादित्वात् टाप्–જેનું ફળ સાથવા જેવું ઘણું ક્ષુદ્ર–નાનું હોય છે. તેથી સક્તુફલા–ખીજડી.

૩. तुञ्जन्त–हिंसन्ते कफादयः अनया, यद्वा तुञ्ज्यते–हिंस्यते पवनादिना उच्चत्वात्, तुजि हिंसायाम्–पन्, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्, टाप्–કફ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી અથવા ઊંચાઈને લીધે પવન વગેરે જેનો નાશ કરે છે, તેથી તુંગા–ખીજડી

૪. केशानां हन्तृ फलं यस्याः सा, अजादित्वात् टाप्–જેનું ફળ વાળનો નાશ કરે છે, તેથી કેશહન્તૃફલા–ખીજડી.

૫. शिवं करोति कुष्ठादिरोगिणो रोगनिवारणेन–'तत्करोती'ति णिजन्तात्पचाद्यच्, टाप्–કોઢિયા વગેરે રોગીઓના તે તે રોગો મટાડી તેમનું જે કલ્યાણ કરે છે, તેથી શિવા–ખીજડી.

૬. मङ्गले साधुः–'तत्र साधौ' इति यत्–टाप् જે મંગલ માટે સારી ગણાય છે, તેથી મંગલ્યા–ખીજડી.

૭. लक्षयति–दर्शयति कफादिरोगिणामारोग्यं स्वोपयोगेन–'लक्षेर्मुट्' (उणा. ३–१६०) इति ई–કફ વગેરેના રોગીઓનું આરોગ્ય પોતાના ઉપયોગથી જે દેખાડી દે છે, તેથી લક્ષ્મી–ખીજડી.

૧. अल्पा शमी शमीर.–'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः'–નાની ખીજડી શમીર કહેવાય છે.

ખીજડીના ગુણો

शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः ।
कफकासभ्रमश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित्स्मृता ॥६४॥

अन्वय–शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः (सती) कफकासभ्रमश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता ॥

ખીજડી કડવી, તીખી, ટાઢી, તૂરી, રેચક અને હલકી હોઈ કફ, ઉધરસ, ભ્રમ, શ્વાસ, કોઢ, અરશ તથા કૃમિને મટાડે છે.

સાતપુડા કે સાત્વિનનાં નામો તથા ગુણો

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् ॥
दीपनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः सरः ॥६५॥

अन्वय–सप्तपर्णः विशालत्वक् शारदः विषमच्छदः (इति नामानि, गुणास्तु–) सप्तपर्णः दीपनः स्निग्धोष्णः तुवरः सरः (सन्) व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् श्वासगुल्मघ्नः (अस्ति) ॥

સપ્તપર્ણ,[1] વિશાલત્વક્,[2] શારદ[3] અને વિષમચ્છદ[4] એટલાં સાત્વિન×નાં સંસ્કૃત નામો છે. સાત્વિન અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, તૂરો અને મળને ખસેડનાર હોઈ વ્રણ, કફ, વાયુ, કોઢ, લોહીનો બગાડ, જીવડાં શ્વાસ તથા ગોળાને મટાડે છે. ૬૫

× સુશ્રુતમાં શરદીના તાવ માટે નીચે મુજબ ઉપાય વર્ણવેલો છે: સાત્વિનની છાલ, ગળો, લીમડાની અંતર્છાલ અને ભોજપત્રની છાલ સરખે ભાગે એટલે બબ્બે તોલા લઈને એકઠી ઉકાળવી અને તે પાણી પીવામાં વાપરવું. ત્વચારોગ માટે ઘણાં મિશ્રણોમાં આની છાલ વપરાય છે.

ચરકમાં સાત્વિનનાં રસ, બીજ અને છાલને વાતપિત્તપ્રશમન (વાયુ અને પિત્તનું શમન કરનાર), કુષ્ઠઘ્ન (કોઢ અને ત્વચા રોગ મટાડનાર), ઉદર્દપ્રશમન (રક્તપિત્ત બંધ કરનાર) અને શીતનિવારણ (ટાઢ મટાડનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતમાં આને કફવાતપ્રશમન (કફ અને વાયુ બેસાડનાર), અરુચિહર–અરુચિનો નાશ કરનાર, ગુલ્મશૂલનાશક (ગોળો અને શૂળ મટાડનાર), આમપાચક (આમ ને પચાવનાર) અને ઉદર્દવાતપ્રશમન

૧. काण्डे काण्डे सप्त पर्णानि यस्य स–જેની ડાળે ડાળે બરાબર સાત જ પાંદડાં હોય છે, તેથી સપ્તપર્ણ–સાત્વિન.

૨. विशाला त्वक् यस्य स.–જેની છાલ વિશાળ હોય છે, તેથી વિશાલત્વક્–સાત્વિન.

૩. शरदि पुष्यति–'कालात् साधुपुष्प्यत्' इत्यण्–શરદ્ઋતુમાં જેને ફૂલ આવે છે, તેથી શારદ–સાત્વિન.

૪. विषमा–सप्त छदा यस्य सः–જેની ડાળે ડાળે વિષમ–એકી–સાત પાંદડાં હોય છે, તેથી વિષમચ્છદ–સાત્વિન.

તિનિશ–નેતરનાં નામો તથા ગુણો

तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथद्रुर्वञ्जुलस्तथा ।
तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित् ।
तुवरः श्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत् ॥ ६६ ॥

अन्वय–तिनिश. स्यन्दनः नेमिः रथद्रुः तथा वञ्जुलः (इति नामानि, गुणास्तु–) तिनिशः तुवरः (सन्) श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित् श्वित्रदाहघ्नः व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

તિનિશ,[૧] સ્યંદન,[૨] નેમિ,[૩] રથદ્રુ[૪] અને વંજુલ[૫] એટલાં તિનિશનાં સંસ્કૃત નામો છે. તિનિશ તૂરો હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, ચીતરી, દાહ, વ્રણ, પાંડુ અને કૃમિને મટાડે છે. ૬૬

૧. अतिशयेन नैशति आरोग्यम्, णिश समाधौ–'इगुपधे'ति क, यद्वा अतिक्रान्तो रोगरूपा निशाः, 'अत्यादय'–इति समासः, पृषोदरादि–જે અતિશય આરોગ્ય આપે છે, તેથી અથવા રોગોરૂપી રાત્રિઓને જે ઓળંગી ગયો છે, તેથી તિનિશ–નેતર.

૨. स्यन्दते तुवरं रस–स्यन्दू प्रस्रवणे–'बहुलमन्यत्रापि' इति (उणा. २–७८) युच्–જે તૂરા રસને ઝરે છે, તેથી સ્યન્દન–તિનિશ નેતર

૩. नयति–प्रापयति आरोग्यं श्लेष्मादीन् विनाश्य–णीञ् प्रापणे–'नियो मिः'–(उणा. ४–४३) કફ વગેરેનો નાશ કરી જે આરોગ્ય પમાડે છે, તેથી નેમિ–તિનિશ નેતર.

૪. रथस्य द्रु, तत्र उपयुक्तत्वात्–રથ બનાવવામાં જે ઉપયોગી ઝાડ છે, તેથી રથદ્રુ–તિનિશ નેતર.

૫. वच्यते–गम्यते श्वित्रदाहनाशनार्थं येन, वञ्चु गतौ–बाहुलकाद् उलो अत्वं च–ચીતરી–કોઢ તથા દાહનો નાશ કરવાનું જે કામ કરે છે, તેથી વંજુલ–તિનિશ નેતર.

સાગનાં નામો તથા ગુણો

भूमीसहो द्वारदारुर्नरिदारुः खरच्छदः ।
भूमीसहस्तु शिशिरो रक्तपित्तप्रसादनः ॥ ६७ ॥

अन्वयः–भूमीसहः द्वारदारुः नरिदारुः खरच्छदः (इति नामानि, गुणास्तु–) भूमीसहः तु शिशिरः (सन्) रक्तपित्तप्रसादनः (अस्ति) ॥

ભૂમીસહ,[૧] દ્વારદારુ,[૨] નરિદારુ[૩] અને ખરચ્છદ[૪] એટલાં સાગનાં સંસ્કૃત નામો છે. સાગ ટાઢો હોઈ રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે.

૧. सहते–इति सह.–पचाद्यच्, भूम्याः सहः–જમીનને સહન કરે છે–જમીનમાં પણ લાંબા કાળ સુધી ટકે છે, તેથી ભૂમીસહ–સાગ.

૨. द्वारोपयोगि दारु यस्य सः–જેનું લાકડું બારણું બનાવવા ઉપયોગી છે, તેથી દ્વારદારુ–સાગ.

૩. न रियति इति नरि, रि गतौ–क्विप्, नरि दारु यस्य सः–જેનું લાકડું જતું નથી–પણ ખૂબ ટકે છે, તેથી નરિદારુ–સાગ.

૪. खराश्छदा यस्य सः–જેનાં પાંદડાં ખરછટ હોય છે, તેથી ખરચ્છદ–સાગ.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં વટાદિવર્ગ સમાપ્ત

૬ : આમ્રાદિ ફલવર્ગ

આંબાનાં નામો

आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ॥ १ ॥

अन्वय–आम्रः च रसालः सहकार. अतिसौरभः कामाङ्गः मधुदूत माकन्दः च पिकवल्लभः प्रोक्तः ॥

આમ્ર,[૧] રસાલ,[૨] સહકાર,[૩] અતિસૌરભ,[૪] કામાંગ,[૫] મધુદૂત,[૬] માકંદ[૭] અને પિકવલ્લભ,[૮] એટલાં આંબાનાં* સંસ્કૃત નામો છે. ૧

(રક્તપિત્ત અને વાયુ બેસાડનાર) વર્ણવેલ છે. આની છાલ જરા સુગંધી, ગરમ, તૂરી અને કડવી હોય ■ અને પેટમાં ખાવા આપવાથી જરા જુલાબ લાગે છે, ભૂખ લાગે છે, તાવ મટી જાય છે અને સોજો તથા શ્વાસ પણ મટી જાય છે.

* વૈદ્યક ગ્રંથોમાં કાચી તેમ જ પાકી કેરીના ગુણ વિષે ઘણા લંબાણથી લખાયેલું છે. ટૂંકમાં કહીએ તો તેનાં પાકાં ફળ જોર આપનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશકારક અને જરા ઝાડો ખુલાસે લાવનાર તેમજ પેશાબ વધારે લાવનાર ગણાય છે;

૧. अम्यते-प्राप्यते आरोग्यं बलं चानेन, अम गत्यादौ-'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उणा. २-२६) इति रक्, दीर्घश्च-જેનાથી આરોગ્ય તથા બળ મેળવાય છે, તેથી આમ્ર-આંબો અને તેનું ફળ કેરી.

૨. रसम् अलति-भूषयति माधुर्यादिना, अल भूषणादौ-कर्मण्यण्-મીઠાશ વગેરે દ્વારા રસને જે શોભાવે છે, તે રસાલ-આંબો.

૩. सह कारयति-मेलयति द्वन्द्वम्-अच्-જે જોડકાંનો સહકાર-મેળાપ કરાવે છે, તેથી સહકાર-આંબો.

૪. अतिशयितं सौरभं यस्य स-જેની સુગંધ ઘણી ચડિયાતી હોય છે, તેથી અતિસૌરભ-આંબો.

૫. कामं-कामोद्दीपनम् अङ्गं-मुकुलं फलं च यस्य स., यद्वा कामस्य अङ्गम् इव वृष्यत्वाद् बृंहणत्वाच्च-જેની કળી અથવા મોર તથા ફળ અત્યંત કામોદ્દીપક છે, તેથી અને વીર્યવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે, તેથી કામનું જાણે અંગ હોય તેવો હોવાથી કામાંગ-આંબો.

૬. मधोर्वसन्तस्य दूत इव, तत्सूचकत्वेन प्रथमारम्भ एव पुष्प्यमानत्वात्-વસંતની શરૂઆતમાં જ સૌની પહેલાં જ એ વસંતને જાણે સુચવતો હોય તેમ ફૂલે-ફાલે છે, તેથી વસંતનો જાણે દૂત હોય તેવો હોવાથી મધુદૂત-આંબો.

૭. माति इति मा मा माने-क्विप्, माः-परिमित-समन्तात् सुघटितः कन्दः इव फलं यस्य स-ચોપાસથી બરાબર સુઘટિત-બંધબેસતું અને યોગ્ય જાણે કંદ હોય તેવું જેનું ફળ હોય છે, તેથી માકંદ-આંબો.

૮. पिकानां-कोकिलानां वल्लभः-प्रियः-કોયલોને જે ઘણો જ વહાલો હોય છે, તેથી પિકવલ્લભ-આંબો.

પણ તેની છાલ અને કાચા ફળના રેસા ગ્રાહી અને ખાટા ગણાય છે. કાચા ફળનું અથાણું કર્યા પછી તે પેટને શાંતિ પમાડનાર અને ભૂખને ખૂબ ઉઘાડનાર ગણેલ છે. કાચી કેરીને છોલીને ગોટલી કાઢી સુકવે છે, તેને આમચૂર અથવા આમોળિયાં કહે છે, અને તે ખાવામાં ઘણાં વપરાય છે; તેમનામાં જે ખટાશ રહેલી છે, તે સાઇટ્રિક ઍસિડના લીધે છે અને તે કીમતી તથા લોહી સુધારનાર ગણાય છે. આંબાનાં ફૂલ, ગોટલી અને છાલ ઠંડાં અને ગ્રાહી ગણાય છે, અને ઝાડા વગેરે દરદમાં વપરાય છે. આંબાનાં પાંદડાંને બાળી તેનો ધુમાડો ગળામાં લેવાથી ગળાની અંદરનાં કેટલાંક દરદને ફાયદો થાય છે.

આંબાના મોરના ગુણો

आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् ।
असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृद् ग्राहि वातलम् ॥२॥

अन्वय -आम्रपुष्पं शीतं रुचिकृत् ग्राहि वातलं (सत्) असृग्दुष्टिहरम् अतीसारकफपित्तप्रमेहनुत् (अस्ति) ॥

આંબાનું ફૂલ (મોર) ટાઢું, રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડો રોકનાર, વાયુ કરનાર અને લોહીના બગાડને, અતીસારને તથા કફ, પિત્ત અને પ્રમેહને મટાડનાર છે. ૨

નાની તથા મોટી કાચી કેરીના ગુણો

आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत् ।
तरुणं तु तदत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत् ॥ ३ ॥

अन्वय.-बालम् आम्रं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत् (अस्ति), तरुणं तु तत् अत्यम्लं रूक्षं (सत्) दोषत्रयास्रकृत् (अस्ति) ॥

આંબાની નાની કાચી કેરી તૂરી, ખાટી, રુચિ ઉપજાવનાર અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે. મોટી થયેલી કાચી કેરી બહુ જ ખાટી, રૂક્ષ અને ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને કરનાર છે. ૩

તડકે ખૂબ સૂકવેલી કાચી કેરીના ગુણો

आम्रमामं त्वचाहीनमातपेऽतिविशोषितम् ।
अम्लं स्वादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित् ॥४॥

अन्वयः-आमम् आम्रं त्वचाहीनं (कृत्वा) आतपे अतिविशोषितं (चेत् तर्हि तत्) अम्लं स्वादु कषायं भेदनं (सत्) कफवातजित् स्यात् ॥

કાચી કેરીને તેની છાલ છોલી કાઢી તડકામાં બહુ જ સૂકવેલ હોય તો તે-સુકવણી ખાટી, મધુર, તૂરી અને મળને તોડનાર થઈ કફ તથા વાયુને મટાડનાર થાય છે. ૪

પાકી કેરીના ગુણો

पक्वं तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलसुखप्रदम् ।
गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम् ॥ ५ ॥
कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ।
तदेव वृक्षसंपक्वं गुरु वातहरं परम् ॥ ६ ॥
मधुराम्लरसं किंचिद्भवेत्पित्तप्रकोपनम् ।
आम्रं कृत्रिमपक्वं च तद्भवेत् पित्तनाशनम् ॥७॥
रसस्याम्लस्य हानेस्तु माधुर्याच्च विशेषतः ।
चूषितं तत्परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु ॥ ८ ॥
शीतलं शीघ्रपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम् ।
तद्रसो गालितो बल्यो वातपित्तहरः सरः ॥९॥

अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्धनः ।
तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च ॥१०॥
मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनम् ॥
वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाम्रं गुरु शीतलम् ॥११॥

अन्वय –पक्वं च (तत्) मधुरं वृष्यं स्निग्धं बलसुखप्रदं गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतम् (सत्) अपित्तलं कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्धनम् (भवति), तत् एव वृक्षसंपक्वं गुरु परं वातहरं मधुराम्लरसं (सत्) किंचित् पित्तप्रकोपनं भवेत्; कृत्रिमपक्वं च तत् आम्रं तु अम्लस्य रसस्य हाने. विशेषतः माधुर्याच्च पित्तनाशनं भवेत् । चूषितं तत् परं रुच्यं बल्यं वीर्यकरं लघु शीतलं शीघ्रपाकि वातपित्तहरं सरं स्यात् । गालित. तद्रसः बल्यः वातपित्तहरः सरः अहृद्यः तर्पण. अतीव बृंहणः कफवर्धनः (स्यात्) । तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् (अस्ति) । दुग्धाम्रं वृष्यं वर्णकरं वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्धनं स्वादु गुरु शीतलम् (भवति) ॥

પાકી કેરી તો મધુર, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, બળ તથા સુખને આપનાર, ભારે, વાયુને હરનાર, હૃદયને ગમે એવી, વર્ણને સારો કરનારી તથા ટાઢી હોઈ પિત્તને નહિ કરનાર, છેવટે તૂરા રસવાળી અને અગ્નિ, કફ તથા વીર્યને વધારનાર છે. જે કેરી ઝાડ ઉપર જ પાકેલ હોય તે ભારે, વાયુને બહુ જ હરનાર, ખટમધુરી અને પિત્તનો કાંઈક પ્રકોપ કરનાર હોય છે. જે કેરી ઝાડ પરથી ઉતાર્યા પછી ક્રિયાથી પકાવી હોય, તેમાંથી ખાટો રસ જતો રહેવાથી અને તેમાં મધુર રસ વિશેષ થવાથી પિત્તનો નાશ કરનારી થાય છે. જે કેરી ચૂસવામાં આવી હોય તે બહુ જ રુચિકારક, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનારી, હલકી, ટાઢી, તરત પચનાર, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર અને મળને ખસેડનાર થાય છે. કેરીનો ગાળેલો રસ બળ આપનાર, ભારે, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, મળને ખસેડનાર, હૃદયને બહુ નહિ ગમતો, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર અને કફને વધારનાર છે. કેરીની ચીર ભારે, બહુ રુચિ ઉપજાવનાર, લાંબા કાળે પચનાર, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર, બળ આપનાર, ટાઢી અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. જે કેરી દૂધની સાથે ખાવામાં આવી હોય તે વીર્યને વધારે, વર્ણને સારો કરે, વાયુ તથા પિત્તને હરે, રુચિ ઉપજાવે, પુષ્ટિ આપે અને બળને વધારે છે. વળી તે મધુર, ભારે અને શીતળ પણ છે. ૫–૧૧

ખાટી કેરી વધારે ખાવાથી નુકસાન

मन्दानलत्वं विषमज्वरं च,
रक्तामयं बद्धगुदोदरं च ।
आम्रातियोगो नयनामयं वा,
करोति तस्मादति तानि नाद्यात् ॥१२॥

अन्वय –आम्रातियोगः मन्दानलत्वं विषमज्वरं रक्तामयं च बद्धगुदोदरं वा नयनामयं करोति, तस्मात् तानि अति न अद्यात् ॥

બહુ કેરીઓ ખવાય તે અગ્નિને મંદ કરે, વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે, લોહીના રોગો કરે, કબજિયાત કરે, પેટના રોગ અને નેત્રના રોગ પણ કરે છે; માટે (ખાટી) કેરીઓ બહુ ખાવી નહીં. ૧૨

મીઠી કેરી વધારે ખવાય તો ખાસ નુકસાન નથી

एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्लपरं न तु ।
मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणा यतः ॥ १३ ॥

अन्वयः–एतत् (आम्रातियोगनिषेधकथनं) अम्लाम्रविषयं (ज्ञेयं, न तु मधुराम्रपरं), मधुरस्य (तु) परं नेत्रहितत्वाद्याः गुणाः (सन्ति) ॥

કેરી વધારે નહિ ખાવાનું ઉપર જે કહ્યું તે ખાટી કેરી માટે છે, મીઠી કેરી માટે નથી; કારણ કે મીઠી કેરીના તો નેત્રને અત્યંત હિતકારકપણું વગેરે ઘણા ગુણો છે. ૧૩

મીઠી કેરીઓ વધારે ખાવી હોય તો ?

शुण्ठ्यम्भसोऽनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे ।
जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च ॥१४॥

अन्वय –आम्राणाम् अतिभक्षणे शुण्ठ्यम्भसः अनुपानं स्यात्, वा सौवर्चलेन सह च जीरकं प्रयोक्तव्यम् ॥

(મીઠી) કેરીઓ ઘણી ખાવી હોય તો સૂંઠના પાણીનું અનુપાન હોવું જોઈએ અથવા સંચળ સાથે જીરાનો ઉપયોગ કરવો. ૧૪

આમ્રાવર્તનું લક્ષણ

पक्वस्य सहकारस्य पटे विस्तारितो रसः ।
घर्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रावर्त इति स्मृतः ॥ १५

अन्वयः–पक्वस्य सहकारस्य रसः पटे विस्तारितः घर्मशुष्कः मुहुः दत्तः आम्रावर्तः इति स्मृतः ॥

પાકી કેરીનો રસ લૂગડા પર પાથરી તડકામાં સૂકવ્યો હોય અને વળી પાછો તેના જ ઉપર બીજો રસ પાથરી સુકવાય; એમ વારંવાર કરી તેનાં જે પતરાં કરવામાં આવે, તે આમ્રાવર્ત[1] કહેવાય છે. ૧૫

૧. आम्ररस. इव स्तुत्यरसतया आ–ईषद् वर्तते, आतपशुष्कत्वात्, वृतु वर्तने–अच्–આંબાના તાજા રસ જેવો જ જેમાં કંઈક અંશે ઓછો સ્વાદ હોય છે; કેમકે તાપમાં જેને સૂકવેલ હોય તે આમ્રાવર્ત–કેરીના રસના તડકે સૂકવેલા ઉપરાઉપરી થરો.

આમ્રાવર્તના ગુણો

आम्रावर्तस्तृषाच्छर्दिवातपित्तहरः सरः ।
रुच्यः सूर्यांशुभिः पाकाल्लघुश्च स प्रकीर्तितः ॥१६

अन्वय –स आम्रावर्तः रुच्य सर सूर्यांशुभिः पाकात् च लघु (सन्) तृषाच्छर्दिवातपित्तहरः प्रकीर्तित ॥

તે આમ્રાવર્ત રુચિ ઉપજાવનાર, મળને ખસેડનાર અને સૂર્યનાં કિરણો વડે પાકેલો હોવાથી હલકો થઈ તરસ, ઊલટી, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૧૬

આંબાની ગોટલીના ગુણો

आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम् ।
ईषदम्लं च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् ॥ १७ ॥

अन्वय –आम्रबीज कषायम् ईषद् अम्ल तथा मधुर (सत्), छर्द्यतीसारनाशन च हृदयदाहनुत् स्यात् ॥

આંબાની ગોટલી તૂરી, કાંઈક ખાટી અને મધુર હોઈ ઊલટી, અતીસાર તથા હૃદયના દાહને મટાડે છે. ૧૭

આંબાના નવપલ્લવના ગુણો

आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम् ॥१८॥

अन्वय –आम्रस्य पल्लव रुच्य कफपित्तविनाशनम् (अस्ति) ॥

આંબાનું નવું પલ્લવ–કૂણું પાન રુચિ ઉપજાવનાર અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર છે. ૧૮

જંગલી આંબાનાં નામો તથા ગુણો

आम्रातकः पीतनश्च मर्कटाम्रः कपीतनः ।
आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत्सरम् ॥१९

अन्वय –आम्रातक, पीतनः मर्कटाम्रः च कपीतनः (इति नामानि, गुणास्तु–) आम्रातम् अम्लं वातघ्न गुरु उष्ण रुचिकृत् सर (भवति) ।

આમ્રાતક,[1] પીતન,[2] મર્કટામ્ર[3] અને કપીતન[4] એટલાં જંગલી આંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જંગલી આંબાનું ફળ ખાટું, વાયુને હરનાર, ભારે, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર અને મળને ખસેડનાર હોય છે. ૧૯

૧. आम्रम् अतति–सतत गच्छति गुणसाम्येनेति, अत सातत्यगमने–'कृञादिभ्यो वुन्' (उणा. ५–३५)–જે હમેશાં આંબાના જેવા ગુણસમુદાયને ધારણ કરે છે, તેથી આમ્રાતક–જંગલી આંબો.

૨. पीतं करोति फलं पक्वदशायामिति पीतयति, 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, तत 'बहुलमन्यत्रापि'–इति युच्–પાકેલી સ્થિતિમાં પોતાના ફળને જે પીળું કરે છે, તેથી પીતન–જંગલી આંબો.

૩. मर्कटानां प्रियः, मर्कटवर्णो वा आम्रः –मर्कटाम्रः –જે વાંદરાને પ્રિય અથવા વાંદરાંના જેવા રંગનો આંબો હોય છે, તેથી મર્કટામ્ર–જંગલી આંબો.

૪. तनोतीति तनः, तनु विस्तारे–पचाद्यच्, कपीनां, कपेर्वर्णस्य वा तनः –कपीतनः –'अन्येषामपी'ति दीर्घः, यद्वा या–लक्ष्म्या इनः –ईतनः कपीनां कपेर्वा ईतनः–कपीतनः –જે વાદરાંને અથવા વાદરાના જેવા રંગને ફેલાવે છે, અથવા વાંદરાના જેવી શોભા ફેલાવે છે, તેથી કપીતન–જંગલી આંબો.

જંગલી આંબાના પાકાં ફળના ગુણો

पक्वं तु तुवरं स्वादु रसे पाके हिमं स्मृतम् ।
तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं वृष्यं विष्टम्भि बृंहणम् ॥
गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित् ॥ २० ॥

अन्वय –(तस्य) पक्व तु फलं तुवर रसे पाके स्वादु हिमं तर्पण श्लेष्मल स्निग्ध वृष्य विष्टम्भि बृंहण गुरु बल्यं (सत्) मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित् (भवति) ॥

એ આંબાનું પાકું ફળ તૂરું, મધુર, પાકમાં પણ મધુર જ, ટાઢું, તૃપ્તિ આપનાર, કફ કરનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, ઝાડાને રોકનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, ક્ષત, દાહ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૨૦

આફૂસ આંબાના નામો તથા ફળના ગુણો

राजाम्रस्त्वाम्रातः कामाङ्गो राजपुत्रकः ।
राजाम्रं तुवरं स्वादु विशदं शीतलं गुरु ॥
ग्राहि रूक्षं विबन्धाध्मवातकृत्कफपित्तनुत् ॥२१॥

अन्वयः—राजाम्रः टङ्कः आम्रात कामाङ्ग राजपुत्रक (कथ्यते), राजाम्र तुवरं स्वादु विशद शीतलं गुरु ग्राहि रूक्ष (सत्) विबन्धाध्मवातकृत् कफपित्तनुत् (अस्ति) ॥

રાજામ્ર,[1] ટંક,[2] આમ્રાત,[3] કામાંગ,[4] અને રાજપુત્ર[5] એટલાં આફૂસ આંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. આફૂસ આંબાનું ફળ તૂરું, મધુર, સ્વચ્છ, ટાઢું, ભારે, ઝાડાને રોકનાર તથા રૂક્ષ હોઈ મળબંધ, આફરો તથા વાયુને કરનાર છે અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે.

૧. आम्राणां राजा—राजाम्र, राजदन्तादित्वात् परनिपात, यद्वा राज्ञाम्—ऐश्वर्यवतां लोकानाम् आम्र—महार्घत्वात्—જે આંબાઓનો રાજા—ઉત્તમ આંબો ગણાય છે અથવા ઐશ્વર્યવાળા મોટા લોકોનો આંબો હોય છે, કેમકે મહા કિંમતી હોય છે, તેથી રાજામ્ર-આફૂસ—આંબો.

૨. टङ्कयति—बध्नाति मलं ग्राहित्वात्, टकि बन्धने—चुरादि, अच्—જે ગ્રાહી હોવાથી મળ બંધ કરે છે, તેથી ટંક—આફૂસ આંબો.

૩. आम्रम् अतति—आम्रात—कर्मण्यण्—ઉપરના જંગલી આંબાના પહેલા નામ પ્રમાણે અર્થ થય છે.

૪. कामाङ्ग—આંબાના પાંચમા નામ પ્રમાણે.

૫. राज्ञः चन्द्रस्य वा पुत्र इव—महार्घत्वात्, शीतलत्वाच्च, इवार्थे कन्—મહાકિંમતી હોવાને લીધે જાણે રાજાનો પુત્ર હોય અથવા શીતળ હોવાથી જાણે રાજા—ચંદ્રનો પુત્ર હોય તેવો હોય છે, તેથી—રાજપુત્રક—આફૂસ આંબો.

હલકી જાતના આંબાનાં નામો તથા ગુણો

कोशाम्र उक्तः क्षुद्राम्रः कृमिवृक्षः सुकोशकः ।
कोशाम्रः कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापहः ॥ २२ ॥

अन्वयः—कोशाम्रः क्षुद्राम्रः कृमिवृक्ष सुकोशक उक्त, कोशाम्र कुष्ठशोथास्रपित्तव्रणकफापह (अस्ति)।

કોશામ્ર,[1] ક્ષુદ્રામ્ર,[2] કૃમિવૃક્ષ[3] અને સુકોશક[4] એટલા હલકી જાતના આંબાના સંસ્કૃત નામો છે. એ આંબો કોઢ, સોજા, લોહીવિકાર, પિત્ત અથવા રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. ૨૨

૧. कोश आम्र इव फलप्राचुर्यात्, यद्वा कोशाकार आम्र—फलं कोशाकारमस्य—જાણે ભંડારમાં આંબા ભરી રાખ્યા હોય, તેમ પુષ્કળ ફળવાળો જે હોય છે અથવા જેનાં ફળ કોશ કે કોશ જેવાં લંબગોળ થાય છે, તેથી કોશામ્ર—એક જાતનો હલકો આંબો.

૨. क्षुद्रश्चासौ आम्र—क्षुद्राम्र—હલકી જાતનો જે આંબો હોય છે, તેથી—ક્ષુદ્રામ્ર—હલકો આંબો.

૩. कृमियुक्त वृक्षः—शाकपार्थिवादि—જે ઝાડ કીડાવાળું હોય છે, તેથી કૃમિવૃક્ષ—હલકો આંબો.

૪. सुष्ठु कोश यस्य स, स्वार्थे क—જેનો સારો કોશ છે, તેથી સુકોશક—હલકો આંબો.

એ હલકી જાતના આંબાના ફળના ગુણો

तत्फलं ग्राहि वातघ्नमम्लोष्णं गुरु पित्तलम् ।
पक्वं तु दीपनं रुच्यं लघूष्णं कफवातनुत् ॥२३

अन्वयः—तत्फल ग्राहि वातघ्नम् अम्लोष्ण गुरु पित्तल (भवति), पक्व तु दीपन रुच्य लघु उष्णं (सत्) कफवातनुत (अस्ति) ॥

એ આંબાનું (કાચું) ફળ ઝાડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, ખાટું, ગરમ, ભારે અને પિત્ત કરનાર છે; પણ પાકું ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું અને ગરમ હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૨૩

પનસ કે ફણસનાં નામો તથા ગુણો

पनसः कण्टकिफलः पणसोऽतिबृहत्फलः ।
पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥२४
तर्पणं बृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् ।
बल्यं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतव्रणान् ॥ २५ ॥

अन्वयः—पनसः कण्टकिफलः पणस अतिबृहत्फलः (कथ्यते), पक्व पनस शीतल स्निग्ध (सत्) पित्तानिलापह तर्पण बृंहण स्वादु मांसल भृश श्लेष्मल बल्य शुक्रप्रद (सत्) रक्तपित्तक्षतव्रणान् हन्ति ॥

પનસ,[1] કંટકિફલ,[2] પણસ[3] અને અતિબૃહત્ફલ[4] એટલા ફણસનાં સંસ્કૃત નામો છે. ફણસનું પાકું ફળ ટાઢું અને સ્નિગ્ધ હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, મધુર, માંસને વધારનાર, કફને બહુ જ કરનાર, બળ આપનાર તથા વીર્યને વધારનાર હોઈ રક્તપિત્ત, ક્ષત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. ૨૪,૨૫

૧. पनाय्यते—स्तूयते वनस्पतिशास्त्रज्ञैरिदं सूत्तमगुणवत्त्वात्, पन स्तुतौ—'अलविचमि-' इति (उणा. ३-११७) असच् प्रत्यय.—વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિદ્વાનો જેને અતિ ઉત્તમ ગુણવાન તરીકે વખાણે છે, તેથી પનસ—ફણસ.

૨. कण्टका सन्ति एषाम्—'अत इनि-', तत कण्टकीनि फलानि यस्य स—જેનાં ફળ કાંટાવાળાં હોય

છે, તેથી કંટકિફલ-ફણસ.

૩. પણસ નામ પણ પણાય્યતે-ઇત્યાદિ પહેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. अतिशयेन बृहत् फलं यस्य ॥-જેનું ફળ ઘણું જ મોટું હોય છે, તેથી અતિબૃહત્ફલ-ફણસ.

ફણસના કાચા ફળના ગુણો

आमं तदेव विष्टम्भि वातलं तुवरं गुरु ।
दाहकृन्मधुरं बल्यं कफमेदोविवर्धनम् ॥ २६ ॥

अन्वय -तद् एव आम (सत्) विष्टम्भि वातल तुवर गुरु दाहकृत् मधुर बल्य कफमेदोविवर्धनम् (अस्ति)॥

ફણસનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, તૂરું, ભારે, દાહ કરનાર, મધુર, બળ આપનાર અને કફ તથા મેદને વધારનાર છે.

ફણસના બીજના ગુણો

पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्टमूत्राणि संवदेत् ॥२७॥

अन्वय -पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि गुरूणि बद्धविट्कानि सृष्टमूत्राणि संवदेत् ॥

ફણસનાં બીજ વીર્યને વધારનાર, મધુર, ભારે, ઝાડાને રોકનાર અને મૂત્રને વધારનાર જાણવા.

ફણસના ગર્ભના ગુણો

मज्जा पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात्पनसो वर्ज्यो गुल्मिभिर्मन्दवह्निभिः ॥२८॥

अन्वय -पनसज मज्जा वृष्य. वातपित्तकफापह (भवति), गुल्मिभि मन्दवह्निभि विशेषात् वर्ज्य ॥

ફણસનો ગર્ભ વીર્યને વધારનાર અને વાત, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. ગોળાના દરદીઓએ તથા મંદઅગ્નિવાળાએ ફણસનો ખાસ ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૮

હલકા ફણસનાં નામો તથા ફળના ગુણો

लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरित्यपि ।
आमं लकुचमुष्णं च गुरु विष्टम्भकृत्तथा ॥२९॥
मधुरं च तथाम्लं च दोषत्रितयरक्तकृत् ।
शुक्राग्निनाशनं चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥ ३० ॥
सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तहृत् ।
कफवृद्धिकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकं च तत् ॥३१॥

अन्वय -लकुच क्षुद्रपनस लिकुच डहु इत्यपि (कथ्यते)। आम लकुचम् उष्ण गुरु विष्टम्भकृत् तथा च मधुर च अम्ल तथा दोषत्रितयरक्तकृत् शुक्राग्निनाशनम् अपि वा नेत्रयोः अहित स्मृतम् । सुपक्वं तत्तु मधुरम् अम्लं च अनिलपित्तहृत् कफवृद्धिकर रुच्य वृष्य च तत् विष्टम्भकं (भवति) ॥

લકુચ,[1] ક્ષુદ્રપનસ,[2] લિકુચ,[3] અને ડહુ,[4] એટલાં હલકાં ફણસનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ફણસનું કાચું ફળ ગરમ, ભારે, ઝાડાને રોકનાર, મધુર, ખાટું, ત્રણે દોષને તથા રુધિરને કરનાર, વીર્ય તથા અગ્નિનો નાશ કરનાર અને નેત્રને માટે સારું નથી. એ ફણસનું પાકું ફળ મધુર, ખાટું, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, કફ તથા અગ્નિને કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, વીર્યને વધારનાર અને ઝાડાને રોકનાર છે. ૨૯-૩૧

૧, ૩. लक्यते-आस्वाद्यते मधुराम्लत्वाद् रक्तवर्धकत्वाच्च लोकः, लक आस्वादने-बाहुलकादुच , पृषोदरादित्वाद् ह्रस्वे-लिकुचोऽपि-જે મધુર તથા ખાટું હોવાથી અને લોહી વધારનાર હોવાથી ઘણા લોકો જેને ખાય છે, તેથી લકુચ-હલકું ફણસ.

૨. क्षुद्रश्चासौ पनस -હલકું ફણસ તે-ક્ષુદ્રપનસ.

૪. दहति तोहति वा शुक्र नेत्रे च उष्णत्वात्-दह भस्मीकरणे, तुहिर् अर्दने वा-मृगय्वादित्वात् (उणा. १-३७) निपातित -જે ગરમ હોવાથી વીર્યને તથા આંખને નુકસાન કરે છે, તેથી ડહુ-હલકું ફણસ.

કેળનાં નામો તથા ફળ-કેળાંના ગુણો

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
मोचाफलं स्वादु शीतं विष्टम्भि कफनुद् गुरु ॥३३॥
स्निग्धं पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् ।
पक्वं स्वादु हिमं पाके स्वादु वृष्यं च बृंहणम् ॥३२
क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृन्मेहघ्नं रुचिमांसकृत् ॥ ३४ ॥

अन्वय -कदली वारणबुसा रम्भा मोचा अंशुमत्फला (कथ्यते), मोचाफलं स्वादु शीत विष्टम्भि गुरु स्निग्ध (सत्) कफनुत् पित्तास्रतृड्दाहक्षतक्षयसमीरजित् (अस्ति) ॥ पक्व (मोचाफल) स्वादु हिम पाके स्वादु वृष्य च बृंहण (सत्) रुचिमांसकृत् क्षुत्तृष्णानेत्रगदहृत् मेहघ्न (भवति) ॥

કદલી,[1] વારણબુસા,[2] રંભા,[3] મોચા[4] અને અંશુમત્ફલા[5] એટલાં કેળનાં સંસ્કૃત નામો છે. કેળું મધુર, ટાઢું, ઝાડાને રોકનાર, ભારે અને સ્નિગ્ધ હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, દાહ, ક્ષત, ક્ષય તથા વાયુને મટાડે છે. પાકું કેળું મધુર, ટાઢું, પાકમાં પણ મધુર, વીર્યને વધારનાર તથા પુષ્ટિ આપનાર હોઈ રુચિ ઉપજાવનાર અને

માસને વધારનાર છે; તેમજ ભૂખ, તરશ, નેત્રના રોગ તથા પ્રમેહુને મટાડે છે. ૩૨–૩૪

૧ कन्दते–आह्वान करोति या स्वकीयगुणोपयोगार्थं जनान् प्रति, कन्द्यते–रुद्यते च फलोत्पत्तिकाले यया, कदि आह्वाने रोदने च–वृषादित्वात् (उणा १–१०६) साधु, आगमशासनमनित्यम्, यद्वा केन वायुना दल्यते–विशीर्यते–दल विशरणे–'खनो घ च' इति घ, गौरादित्वाद् ङीप्–પોતાના ગુણોનો ઉપયોગ કરવા લોકોને જે આહ્વાન કરે છે, અથવા ફળની ઉત્પત્તિ વખતે જે રડે છે–ચીસ પાડે છે, અથવા વાયુને લીધે જે ચીરાય–ચિરાય છે, તેથી કદલી–કેળ.

૨ क्षुसति क्षुस्यते वा–क्षुस उत्सर्गे–'इगुपधे'ति क, भिदादयङ् वा, ततष्टाप्, वारणाना क्षुसा–હાથીઓને જે ત્યાગ કરે છે, અથવા હાથીઓ વડે જે ત્યજાય છે, કેમકે તેઓને તે ભાવતી નથી, તેથી વારણબુસા–કેળ

૩ रमति रम्यते वा–रम रामस्ये–पचाद्यच्, घञ् वा, 'रमेरशब्लिट्यारि'ति तुम्–જે ઉતાવળ કરે છે–ઝડપથી વધે છે અથવા પોતાનો ઉપયોગ કરવા લોકો સામે ઉતાવળ કરે છે, તેથી અથવા પ્રમેહ આદિ રોગો દૂર કરવા જે ઝડપ કરે છે, તેથી રમ્ભા–કેળ

૪ मुञ्चति माधुर्यं शैत्य स्निग्धत्व चेति मोचा–मुच्लृ मोक्षणे–पचाद्यच्, टाप्–જે મધુરતા, શીતળતા, સ્નિગ્ધતારૂપ ગુણને છોડે છે–એટલે પોતામાં રહેલા તે ગુણોનો લોકોને અનુભવ કરાવે છે અથવા मुञ्चति वारणान् इति मोचा–હાથીઓને જે છોડે છે, તેથી મોચા–કેળ.

૫ अशव–सूक्ष्मानयवा सन्ति एषाम् इति अशुमन्ति–फलानि यस्या सा यद्वा अंशुमान् इव फलानि यस्याः सा–अजादित्वात् टाप्–જેના ફળમાં બારીક નિશાનો અથવા રેસા હોય છે, તેથી અથવા જેના ફળ જાણે સૂર્ય હોય તેવા ચળકે છે, તેથી અંશુમત્ફલા–કેળ

કેળની ઘણી જાતો અને તેના ગુણો

माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या,
मेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति।
उक्ता गुणास्तेष्वधिका भवन्ति,
निर्दोषता स्याल्लघुता च तेषाम् ॥३५॥

अन्वय –माणिक्यमर्त्यामृतचम्पकाद्या कदल्या बहव अपि मेदा सन्ति, तेषु उक्ता गुणा अधिका भवन्ति, तेषां निर्दोषता च लघुता स्यात् ॥

માણિક્યકદલી, મર્ત્યકદલી, અમૃતકદલી અને ચંપકકદલી આદિ કેળની અનેક જાતો છે, તેઓમાં ઉપર કહેલા ગુણો અધિક હોય છે, અને એ સઘળી જાતો નિર્દોષ તથા હલકી છે.

ચીભડાનાં નામો તથા ગુણો

चिर्भिट धेनुदुग्धं च तथा गोरक्षकर्कटी ।
चिर्भिटं मधुर रूक्षं गुरु पित्तकफापहम् ॥
अनुष्ण ग्राहि विष्टम्भि पक्वं तूष्णं च पित्तलम् ॥३६

अन्वय –चिर्भिट धेनुदुग्ध तथा च गोरक्षकर्कटी (इति कथ्यते, गुणास्तु–) चिर्भिट मधुर रूक्ष गुरु पित्तकफापहम् अनुष्ण ग्राहि विष्टम्भि (अस्ति), पक्व तु उष्ण पित्तल च (अस्ति) ॥

ચિર્ભિટ,[1] ધેનુદુગ્ધ[2] અને ગોરક્ષકર્કટી[3] એટલા ચીભડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચીભડું મધુર, રૂક્ષ, ભારે, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, ગરમ નથી અને ઝાડાને રોકનાર છે. પાકું ચીભડું તો ગરમ અને પિત્ત કરનાર છે.

૧ चिरेण भटति–म्रियते वा गुरुत्वात्, भट भृतौ, पचाद्यच्, पृषोदरादि –જે લાંબા કાળે પોષાય છે અથવા પોતાનું નામ આપે છે, કેમકે પાચનમાં ભારે છે, તેથી ચિર્ભિટ–ચીભડું.

૨ धेनोर्दुग्धमिव स्वादु फलमस्य–જેનું ફળ ગાયના દૂધ જેવું સ્વાદિષ્ટ હોય છે તેથી ધેનુદુગ્ધ–ચીભડું.

૩. रक्षन्ति इति रक्षा –अच्, गवा रक्षा गोरक्षा, तेषां प्रिया, कर कटति–कटे वर्षावरणयो, 'सर्वधातुभ्य इन्, पृषोदरादित्वात्, 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष्–कर्कटी–शकल्यादि, यद्वा गोरक्षा चासौ कर्कटी–ગાયોનું રક્ષણ કરતા ગોવાળો વગેરેને પ્રિય કાકડી અથવા ગાયોનું રક્ષણ કરતી કાકડી, તે ગોરક્ષકર્કટી–ચીભડું.

નારિયેળીનાં નામો

नालिकेरो दृढफलो लाङ्गली कूर्चशीर्षकः ।
तुङ्ग स्कन्धफलश्चैव तृणराजः सदाफल ॥ ३७ ॥

अन्वय –नालिकेर दृढफल लाङ्गली कूर्चशीर्षक तुङ्ग स्कन्धफल एव तृणराज च सदाफलः (इति नामानि) ॥

નાલિકેર,[1] દઢફલ,[2] લાંગલી,[3] કૂર્ચશીર્ષક,[4] તુંગ,[5] સ્કંધફલ,[6] તૃણરાજ[7] અને મહાફલ[8] એટલા નારિયેળીનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧ नलति नल्यते वा–णल गन्धे–बाहुलकादिण्, केन वायुना ईर्यते–ईर प्रेरणे–घञ्, नालिश्चासौ केरश्च नालिकेर –જેમાં ગંધ હોય છે તથા વાયુની પ્રેરણા પણ હોય છે, તેથી નાલિકેર–નારિયેળી.

૨. दृढ फलं यस्य स–જેનું ફળ મજબૂત હોય છે, તેથી દઢફલ–નારિયેળી

૩. લાતિ—ગચ્છતિ, શૈત્યં માધુર્યં ચ, લગિ ગતૌ બાહુલકાત્ અચ્, દીર્ઘશ્ચ, ગૌરાદિત્વાદ્ ઙીપ્—શીતળતા તથા મીઠાશનો ગુણ જે ધારણ કરે છે તેથી લાંગલી—નારિયેળી

૪ કૂર્ચયુક્ત શીર્ષં યસ્ય ફલે સ —'શેષાદ્ વિભાષે તિ કપ્—જેના ફળનું માથું કૂચડાવાળું હોય છે, તેથી કૂર્ચશીર્ષક—નારિયેળી

૫. તુઙ્ગ્યતે—હિંસ્યતે ઉપર્યાગાર્થિભિ, તુજિ હિંસાયામ્—ઘઞ્, ન્યઙ્ક્વાદિત્વાત્ કુત્વ, યદ્વા તુઙ્ગત્વમ્—ઉચ્ચતા અસ્તિ અસ્ય, અર્શઆદ્યચ્—ઉપયોગ કરવા ઈચ્છતા લોકો જેનો નાશ કરે છે, તથી અથવા જેની ઊંચાઈ ઘણી હોય છે, તેથી તુંગ—નારિયેળી

૬. સ્કન્ધે ફલાનિ યસ્ય સ —જેને થડમાં ફળ આવે છે, તેથી સ્કન્ધફલ—નારિયેળી

૭ તૃણાના રાજા—'રાજાહ સખિભ્યષ્ટચ્'—ઘાસની આખી જાતનો રાજા ગણાય છે, તેથી તૃણરાજ—નારિયેળી.

૮ સદા ફલાનિ યસ્ય સ —જેને કાયમ બધી ઋતુઓમાં ફળ આવે છે, તેથી સદાફલ—નારિયેળી

નારિયેળના ગુણો

નાલિકેરફલં શીતં દુર્જરં બસ્તિશોધનમ્ ।
વિષ્ટમ્ભિ બૃંહણં બલ્યં વાતપિત્તાસ્રદાહનુત્ ॥ ૩૮॥

અન્વય—નાલિકેરફલ શીત દુર્જર બસ્તિશોધન વિષ્ટમ્ભિ બૃંહણ બલ્ય (સત્) વાતપિત્તાસ્રદાહનુત્ (ભવતિ) ॥

નારિયેળીનું ફળ ટાઢું, ભાઠે પચે એવું, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળ આપનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડે છે. ૩૮

વિશેષતઃ કોમલનાલિકેરં, નિહન્તિ પિત્તજ્વરપિત્તદોષાન્ । તદેવ જીર્ણં ગુરુ પિત્તકારિ, વિદાહિ વિષ્ટમ્ભિ મતં ભિષગ્ભિઃ ॥ ૩૯॥

અન્વય—કોમલનાલિકેરં વિશેષત પિત્તજ્વરપિત્તદોષાન્ નિહન્તિ, તત્ એવ જીર્ણં ગુરુ પિત્તકારિ વિદાહિ વિષ્ટમ્ભિ ભિષગ્ભિ મતમ્ ॥

કૂણું નારિયેળ ખાસ કરી પિત્તજ્વરને અને પિત્તના દોષોને મટાડે છે. જૂનું નારિયેળ ભારે, પિત્ત કરનાર, દાહ ઉપજાવનાર અને ઝાડાને રોકનાર છે, એમ વૈદ્યોએ માનેલું છે. ૩૯

નારિયેળના પાણીના ગુણો

તસ્યામ્ભઃ શીતલં હૃદ્યં દીપનં શુક્રલં લઘુ ।
પિપાસાપિત્તજિત્ સ્વાદુ બસ્તિશુદ્ધિકરં પરમ્ ॥૪૦

અન્વય—તસ્ય અમ્ભ શીતલં હૃદ્યં દીપનં શુક્રલ લઘુ પિપાસાપિત્તજિત્ સ્વાદુ પરં બસ્તિશુદ્ધિકર (ભવતિ) ॥

નારિયેળનું પાણી ટાઢું, પ્રિય લાગે એવું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, તરસ તથા પિત્તને મટાડનાર, મધુર અને મૂત્રાશયને બહુ જ સાફ કરે છે.

નારિયેળી, તાડ અને ખજૂરીના ઉપલા ભાગોના ગુણો

નાલિકેરસ્ય તાલસ્ય ખર્જૂરસ્ય શિરાંસિ તુ ।
કષાયસ્નિગ્ધમધુરબૃંહણાનિ ગુરૂણિ ચ ॥ ૪૧ ॥

અન્વય—નાલિકેરસ્ય તાલસ્ય ખર્જૂરસ્ય શિરાંસિ તુ કષાયસ્નિગ્ધમધુરબૃંહણાનિ ચ ગુરૂણિ (સન્તિ) ॥

નારિયેળી, તાડ અને ખજૂરીના ઉપલા ભાગો તૂરા, સ્નિગ્ધ, મધુર, પુષ્ટિ કરનાર અને ભારે હોય છે. ૪૧

તરબૂચનાં નામો તથા ગુણો

કાલિન્દં કૃષ્ણબીજં સ્યાત્કલિન્દં ચ સુવર્ચલમ્ ।
કાલિન્દં ગ્રાહિ દૃક્પિત્તશુક્રહૃચ્છીતલં ગુરુ ॥
પક્વં તુ સોષ્ણં સક્ષારં પિત્તલં કફવાતજિત્ ॥૪૨॥

અન્વય—કાલિન્દ કૃષ્ણબીજ કલિન્દ ચ સુવર્ચલ સ્યાત્ । કાલિન્દં ગ્રાહિ શીતલ ગુરુ (સત્) દૃક્પિત્તશુક્રહૃત્ (અસ્તિ), પક્વ તુ સોષ્ણં સક્ષાર પિત્તલ (સત્) કફવાતજિત્ (ભવતિ) ॥

કાલિંદ,[1] કૃષ્ણબીજ,[2] કલિંદ[3] અને સુવર્ચલ[4] એટલાં તરબૂચનાં સંસ્કૃત નામો છે. તરબૂચ (કાચું) ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું અને ભારે હોઈ દૃષ્ટિની શક્તિ, પિત્ત તથા વીર્યને હરનાર છે. પાકું તરબૂચ તો ગરમ, ખારાશવાળું તથા પિત્ત કરનાર હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. ૪૨

૧. કસ્ય—જલસ્ય આલિ કાલિ, કાલિ—જલરાશિ દદાતિ—'આતોઽનુપસર્ગે કઃ', બાહુલકાન્મુમ્, યદ્વા કલિન્દપર્વતે પ્રથમ ભવં—'તત્ર ભવ' ઇત્યણ્—પાણીનો સમુદાય જે આપે છે અથવા કલિંદ પર્વતમાં જે પ્રથમ થયેલું હોવાથી કાલિંદ—તરબૂચ

૨. કૃષ્ણવર્ણાનિ બીજાનિ યસ્ય તત્—જેના બિયા કાળા રંગના હોય છે, તેથી કૃષ્ણબીજ—તરબૂચ

૩. કલિં—મત્તે દદાતિ પ્રાદિત્વાત્, પ્રથમવત્ ક—જે

આડાને રોકે છે તેથી કલિંદ-તરબૂચ.

૪. सुष्ठु वर्चयति-दीपयति पित्त सोष्णत्वात्, वर्च दीप्तौ-ण्यन्ताद्-'शृपादिभ्यश्चित्' (उणा० १-१०६) इति कलच् प्रत्यय-જે ગરમ હોવાથી પિત્તને ખૂબ જ વધારે છે, તેથી સુવર્ચલ-તરબૂચ.

ખરબૂજ અથવા તળિયાં ચીભડાં કે સકરટેટીનાં નામો તથા ગુણો

दशाङ्गुलं तु खर्बूजं कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
खर्बूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु॥
स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं पित्तानिलापहम्॥४३॥

अन्वय-दशाङ्गुलं तु खर्बूजं (भवति), अथ तद्गुणा कथ्यन्ते-खर्बूजं मूत्रलं बल्यं कोष्ठशुद्धिकरं गुरु स्निग्धं स्वादुतरं शीतं वृष्यं (सत्) पित्तानिलापहम् (अस्ति)।

દશાંગુલ[1] અને ખર્બૂજ[2] એ તળિયાં ચીભડાંના નામો છે. તળિયું ચીભડું મૂત્ર વધારનાર, બળ આપનાર, કોઠાને સાફ કરનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, બહુ જ મીઠું, ટાઢું અને વીર્યને વધારનાર હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૪૩

૧. दश अङ्गुल्य इव सन्ति अस्य फलत्वगुपरि-तद्धितार्थे द्विगु-अर्शआद्यच्-જેની છાલ ઉપર જાણે દશ આંગળીઓ હોય તેવી રેખાઓ હોય છે, તેથી દશાંગુલ-તળિયું ચીભડું.

૨. खर्वति-गच्छति पृथिव्या उपरि, खर्व गतौ-मृगय्वादि, खर्बूरूपेण जातम् 'अन्येभ्योऽपि०' इति जनेर्डः-પૃથ્વી પર વેલારૂપે જે જાય છે, તે ખર્બૂ કહેવાય અને એવા ખર્બૂરૂપે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ખર્બૂજ-તળિયું ચીભડું.

તળિયાં ચીભડાંમાં પણ વિશેષતા

तेषु यच्चाम्लमधुरं सक्षारं च रसाद्भवेत्।
रक्तपित्तकरं तत्तु मूत्रकृच्छ्रकरं परम्॥४४॥

अन्वय-तेषु यत् च अम्लमधुरं रसात् च सक्षारं भवेत् तत्तु रक्तपित्तकरं परं मूत्रकृच्छ्रकरं (भवति)॥

તેઓમાં પણ જે તળિયું ખટાશ, મીઠાશ અને ખારાશવાળું હોય છે, તે રક્તપિત્ત કરનાર અને બહુ જ મૂત્રકૃચ્છ્ર કરનાર હોય છે.

ત્રપુસનાં નામો તથા ગુણો

त्रपुसं कण्टकिफलं सुधावासं सुशीतलम्।
त्रपुसं लघु नीलं च नवं तृट्क्लमदाहजित्॥
स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम्॥४५॥
तत्पक्वमम्लमुष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत्।
तद्बीजं मूत्रलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित्॥४६॥

अन्वय-त्रपुसं कण्टकिफलं सुधावासं सुशीतलम् (इति नामानि, तद्गुणास्तु-) लघु नीलं च नवं त्रपुसं तृट्क्लमदाहजित् स्वादु पित्तापहं शीतं (सत्) परं रक्तपित्तहरम् (अस्ति)। तत् पक्वम् अम्लम् उष्णं पित्तलं (सत्) कफवातनुत् स्यात्, तद्बीजं मूत्रलं शीतं रूक्षं (सत्) पित्तास्रकृच्छ्रजित् (अस्ति)॥

ત્રપુસ,[1] કંટકિફલ,[2] સુધાવાસ[3] અને સુશીતલ[4] એટલા ત્રપુસ(એક જાતની કાકડી)ના સંસ્કૃત નામો છે. નાની, નીલી અને નવી ત્રપુસ તરશ, ગ્લાનિ તથા દાહને મટાડે છે અને મધુર હોઈ પિત્તને તોડનાર, ટાઢી અને રક્તપિત્તને અત્યંત મટાડનાર છે. પાકી ત્રપુસ ખાટી, ગરમ તથા પિત્ત કરનાર હોઈ કફ તથા વાયુને મટાડે છે. એ કાકડીનું બીજ મૂત્રને વધારનાર, ટાઢું તથા રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે. ૪૫,૪૬

૧. त्रपते-लज्जते कण्टकिफलत्वात्, त्रपूष् लज्जायाम्-औणादिक उस प्रत्यय-જેનું ફળ કાંટાવાળું હોવાથી પોતે તેથી શરમાય છે, માટે ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૨. कण्टका सन्ति अस्य कण्टकि 'अतइनि०,' कण्टकि फलं यस्य तत्-જેનું ફળ કાંટાવાળું હોય છે, તેથી કંટકિફલ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી

૩. सुधाया आवास इव माधुर्यात्-મીઠાશને લીધે અમૃતનું જાણે રહેઠાણ હોય તેવી છે, તેથી સુધાવાસ-ત્રપુસ-એક જાતની કાકડી.

૪. सुतरां शीतवत्सु शीतलम्-અતિશય શીતળતાવાળી હોય છે, તેથી સુશીતલ ત્રપુસ એક જાતની કાકડી

સોપારીનાં નામો

घोण्टा पूगी च पूगश्च गुवाकः क्रमुकोऽस्य तु।
फलं पूगीफलं प्रोक्तमुद्वेगं च तदीरितम्॥४७॥

अन्वय-घोण्टा च पूगी च पूग क्रमुक गुवाक (इति नामानि वृक्षस्य) अस्य फलं पूगीफलं प्रोक्तं तत् च उद्वेगम् ईरितम्॥

ઘોંટા,[1] પૂગી,[2] પૂગ,[3] ગુવાક[4] અને ક્રમુક[5] એટલા સોપારીના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનું ફળ પૂગીફલ[1] અને ઉદ્વેગ[2] કહેવાય છે. ૪૭

૧. घोणते-भ्रमयति मोहनत्वात्, घुण भ्रमणे-बाहुलकात् ट, टाप्-ભીણો ચડાવનાર હોવાથી જે ભમાવે છે, તેથી ઘોંટા-સોપારી.

૨. पवते पुनाति वा मुखं कषायत्वात्, पूङ् पूञ् वा पवने-'छापूखडिभ्य कित्' (उणा० १-१२४) इति गन्, गौरादि -જે તૂરી હોવાથી મોઢાને સાફ કરે છે, તેથી પૂગી-સોપારી.

૩. પૂગ-પુંલિંગે છે, અર્થ તો ઉપર પ્રમાણે છે.

૪. गुवन्ति-पुरीषोत्सर्गं कुर्वन्ति अनेन जना ग्राहकत्वात्, गु पुरीषोत्सर्गे-'पिनाकादयश्च' (उणा० ४-१५) इति साधु -ઝાડો હોવાથી જેને લીધે લોકોને ઝાડો સાફ આવે છે, તેથી ગુવાક-સોપારી.

५ क्रामति-पादविक्षेपं करोति कफपित्तशमनार्थम् अग्निदीपनार्थं च, क्रमु पादविक्षेपे, बाहुलकाद् उ, 'सञ्ज्ञायां कन्'-કફ તથા પિત્તને મટાડવા અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા જે કામ કરે છે, તેથી ક્રમુક-સોપારી.

૧. पूग्या फलं पूगीफलम्-સોપારીનું ફળ.

૨. उद्गतः वेगः अस्मात् ग्राहकत्वात्, यद्वा उद्विजन्ते जना अनेन मोहनत्वात्-ओविजी भयचलनयोः-'हलश्चे'ति घञ्-શરીરને ઢીલું પાડનાર હોવાથી જેને લીધે શરીરનો વેગ જતો રહે છે અથવા ભીણો ચડાવનાર હોવાથી લોકો જેનાથી બીની જાય છે, તેથી ઉદ્વેગ-સોપારી

સોપારીના ગુણો

पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं कफपित्तजित्।
मोहनं दीपनं रुच्यमास्यवैरस्यनाशनम्॥४८॥

अन्वय -पूगं गुरु हिमं रूक्षं कषायं (सत्) कफपित्तजित् मोहनं दीपनं रुच्यम् आस्यवैरस्यनाशनम् (अस्ति)॥

સોપારીનું ફળ ભારે, ટાઢું, રૂક્ષ તથા તૂરું હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, ભીણો ચડાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને મોઢાના વિરસપણાને મટાડનાર છે. ૪૮

લીલી, શેકેલી તથા રોઠી સોપારીના ગુણો

आर्द्रं तद् गुर्वभिष्यन्दि वह्निदृष्टिहरं स्मृतम्।
स्विन्नं दोषत्रयच्छेदि दृढमध्यं तदुत्तमम्॥४९॥

अन्वय -आर्द्रं तत् गुरु अभिष्यन्दि (सत्) वह्निदृष्टिहरं स्मृतम्, स्विन्नं तद् दोषत्रयच्छेदि (भवति), दृढमध्यं उत्तमम् (अस्ति)॥

લીલી સોપારી ભારે, (દહીંની પેઠે) કફ કરનાર અને અગ્નિને તથા નેત્રની શક્તિને હરનાર છે. શેકેલી સોપારી ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. જે સોપારીનો મધ્ય ભાગ કઠણ હોય તે (રોઠી) ઉત્તમ હોય છે. ૪૯

તાડનાં નામો તથા ફળ અને મજ્જાના ગુણો

तालस्तु लेखपत्रः स्यात् तृणराजो महोन्नतः।
पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम्॥५०॥
दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्द्राभिष्यन्दि शुक्रदम्।
तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः॥
श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः॥५१॥

अन्वय.-तालः तु लेखपत्रः तृणराजः महोन्नतः स्यात्। पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनं दुर्जरं बहुमूत्रं च तन्द्राभिष्यन्दि शुक्रदम् (भवति), तालमज्जा तु तरुणः किञ्चित् मदकरः लघुः श्लेष्मलः वातपित्तघ्नः सस्नेहः मधुरः सरः (अस्ति)॥

તાલ,[1] લેખપત્ર,[2] તૃણરાજ[3] અને મહોન્નત[4] એટલાં તાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. તાડનું પાકું ફળ પિત્તને, રુધિરને તથા કફને વધારનાર, માંડ પચે એવું, મૂત્રને બહુ જ વધારનાર, આળસ આપનાર, (દહીંની પેઠે) કફ કરનાર અને વીર્ય આપનાર છે. તાડના બીજનો તાજો ગર્ભ-મજ્જા કાંઈક મદ ઉપજાવનાર, હલકો, કફ કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર અને મળને ખસેડનાર છે. ૫૦,૫૧

૧. तालयति-प्रतिष्ठापयति शरीरं शुक्रदत्वात्-तल प्रतिष्ठायाम्-चुरादि -पचाद्यच्-વીર્ય આપનાર હોવાથી શરીરને જે સ્થિરતા પમાડે છે, તેથી તાલ-તાડનું ઝાડ.

૨. लेखस्य पत्रं -લખાણું કરવાના કાગળ-તાલપત્રી તરીકે વપરાય છે, તેથી લેખપત્ર-તાડ.

૩. तृणानां राजा-'राजाहःसखिभ्यष्टच्'-ઘાસની આખી જાતનો રાજા કહેવાય છે, તેથી તૃણરાજ-તાડ.

૪ महांश्चासौ उन्नत-અતિશય ઊંચું હોય છે, તેથી મહોન્નત-તાડનું ઝાડ.

તાડનું તાજું પાણી-તાડીના ગુણો

तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृन्मतम्।
अम्लीभूतं यदा तु स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत्॥

अन्वय -तालजं तरुणं तोयम् अतीव मदकृत् मतम्, अम्लीभूतं (यदा) स्यात् तदा तु पित्तकृत् वातदोषहृत् (भवति)॥

તાડનું તાજું પાણી અત્યંત મદ કરનાર છે, તે જો ખાટું થયું હોય તો પિત્ત કરનાર અને વાયુના દોષને મટાડનાર છે. ૫૨

બીલીના અને તેના ફળના નામો

बिल्वः शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।
बाल बिल्वफलं बिल्वकर्कटी बिल्वपेशिका ॥५३॥

अन्वय—बिल्वः शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलौ अपि (इति नामानि) बालं बिल्वफलं बिल्वकर्कटी बिल्वपेशिका (कथ्यते) ॥

બિલ્વ,[1] શાંડિલ્ય[2] શૈલૂષ,[3] માલૂર,[4] અને શ્રીફલ[5] એટલા બીલીના ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે તેનું નાનું-કાચું ફળ બિલ્વકર્કટી[1] અને બિલ્વપેશિકા[2] કહેવાય છે ૫૩

૧ बिलति-भिनत्ति कफवातामशूलानि दीपनपाचनत्वात्, बिल भेदने—उल्वादि (उणा० ४-९५)—જે દીપન તથા પાચન હોવાથી કફ વાયુ આમ તથા શૂળને મટાડે છે તેથી બિલ્વ બીલી

૨ शण्डति-हन्ति भिनत्ति कामादीन्—शडि रुजायाम् सलि० (उणा० १-५४) इत्यादिना इलच् शण्डिलस्य गोत्रापत्यं— गर्गादिभ्यो यञ् शाण्डिल्य इव यद्वा शाण्डयति-हन करोति वातादीनाम् पचाद्यच् ततः स्वार्थे ष्यञ् (वा ५-१-१२४)—કામાદિ શત્રુઓનો નાશ કરનાર શાંડિલ ઋષિના વંશજ—શાંડિલ્ય મુનિના નામે જે ઓળખાય છે અથવા વાયુ વગેરેનો જે નાશ કરે છે તેથી શાંડિલ્ય—બીલી

૩ शिलूषस्यापत्यं शैलूष इव—શિલૂષના પુત્ર શૈલૂષ નામના નાટ્યાચાર્યની પેઠે નાચતું હોવાથી શૈલૂષ—બીલીનું ઝાડ

૪ मां लक्ष्मीं परेषां लुनाति छिनत्ति गुणाधिक्यात्—लूञ् छेदने-बहुलवाद् रक्—ગુણની અધિકતાથી બીજા વૃક્ષોની શોભાનો જે નાશ કરે છે તેથી માલૂર—બીલી

૫ श्रिया पदं प्रियं वा फलमस्य—अर्शआद्यच्—शाकपार्थिवादि જેનું ફળ લક્ષ્મીનું સ્થાન હોઈ લક્ષ્મીને પ્રિય છે તેથી શ્રીફલ—બીલી

૧ बिल्वस्य कर्कटी इव—બીલીની જાણે કાકડી હોય તેનું જણાતું તેનું કાચું ફળ તે બિલ્વકર્કટી કહેવાય છે

૨ बिल्वस्य पेशी इव इवार्थे कन् टाप् केऽण— इति ह्रस्वः—બીલીની જાણે પેશી હોય તેવું જણાતું હોવાથી તેનું નાનું-કાચું ફળ બિલ્વપેશિકા કહેવાય છે

કાચા બીલાના ગુણો

ग्राहिणी कफवातामशूलघ्नी बिल्वपेशिका ।
बालं बिल्वफलं ग्राहि दीपनं पाचनं कटु ।
कषायोष्णं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥५४

अन्वय—बिल्वपेशिका ग्राहिणी कफवातामशूलघ्नी (भवति) । बालं बिल्वफलं ग्राहि दीपनं पाचनं कटु कषायोष्णं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् (अस्ति) ॥

નાનું-કાચું બીલું ઝાડાને રોકનાર હોઈ કફ, વાયુ, આમ તથા શૂળને મટાડનાર છે, (બીજા ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે) નાનું-કાચું બીલું ઝાડાને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક તીખું, તૂરું, ગરમ, હલકું, સ્નિગ્ધ અને કડવું હોઈ વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે ૫૪

પાકા બીલાના ગુણો

पक्वं गुरु त्रिदोषं स्यात् दुर्जरं पूति मारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ॥५५॥

अन्वय—पक्वं (तु तत्) गुरु त्रिदोषं दुर्जरं पूति मारुतं विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं (सत्) वह्निमान्द्यकृत् (अस्ति) ॥

પાકું બીલું ભારે, ત્રણે દોષવાળું, મોડું પચે એવું, દુર્ગંધવાળું, વાયુકારક, દાહ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને મધુર હોઈ અગ્નિને મંદ કરનાર છે ૫૫

કાચા, પાકા, સૂકા બીલાના ગુણોમાં તફાવત

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद्धि गुणाधिकम् ॥
द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम् ॥५६

अन्वय—बिल्वाद् अन्यत्र फलेषु यत् परिपक्वं तद् गुणवत् उदाहृतम् तद् (बिल्वं तु) आमं द्विगुणाधिकं विज्ञेयम् द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकं (भवति) ॥

બીલા સિવાય બાકીના સઘળા ફળોમાં જે પાકેલું હોય તે ગુણવાળું કહેવાય છે, પણ બીલું તો કાચું હોય તે બમણા ગુણવાળું જાણવું દ્રાક્ષ, બીલી અને હરડે વગેરેના ફળ જે સુકાયેલા હોય, તેઓમાં વધારે ગુણ હોય છે ૫૬

કોઠાના નામો

कपित्थस्तु दधित्थः स्यात्तथा पुष्पफलः स्मृतः ।
कपिप्रियो दधिफलस्तथा दन्तशठोऽपि च ॥५७

अन्वय—कपित्थः तु दधित्थः स्यात् तथा पुष्पफलः कपिप्रियः दधिफलः तथा च दन्तशठः अपि स्मृतः ॥

કપિત્થ,[1] દધિત્થ,[2] પુષ્પફલ,[3] કપિપ્રિય,[4]

દધિફલ[5] અને દંતશઠ[6] એટલાં કોઠ*ના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૭

૧. कपयः तिष्ठन्ति अत्र तेषां प्रियत्वात्–'सुपि स्थः' इति क॰, पृषोदरादि –વાંદરાને પ્રિય હોવાથી જેના પર તેઓ વધારે રહે છે, તેથી કપિત્થ–કોઠનું ઝાડ.

૨. दधितुल्य द्रव तिष्ठति अत्र, पूर्ववत्–જેમાં દહીં જેવો રસ રહે છે, તેથી દધિત્થ–કોઠનું ઝાડ.

૩. पुष्पयुक्त फलं यस्य स –જેનું ફળ તેનાં ફૂલ સાથે જોડાયેલું હોય છે, તેથી પુષ્પફલ–કોઠ.

૪. कपीना प्रिय –વાંદરાને પ્રિય હોવાથી કપિપ્રિય–કોઠ.

૫ दधिसदृशो रस फले यस्य स –જેના ફળમાં દહીં જેવો (ખટમધુરો) રસ હોય છે, તેથી દધિફલ–કોઠ.

૬. दन्ताना शठ इव अपकारित्वात्–દાંતને નુકસાન કરે છે, અમારી દે છે, તેથી દાંતને માટે જાણે શઠ–લુચ્ચો હોય તેવો છે, તેથી દંતશઠ–કોઠ.

કોઠના ફળના ગુણો

कपित्थमामं संग्राहि कषायं लघु लेखनम् ।
पक्वं गुरु तृषाहिक्काशमन वातपित्तजित् ॥
स्यादम्लं तुवरं कण्ठशोधनं ग्राहि दुर्जरम् ॥५८॥

अन्वय –कपित्थम् आम संग्राहि कषाय लघु लेखनम् (अस्ति) पक्व गुरु वातपित्तजित् तृषाहिक्काशमन स्यात्, अम्ल तुवर कण्ठशोधन ग्राहि दुर्जरम् (भवति) ॥

કોઠનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર, તૂરું, હલકું અને મળને ઉખેડનાર છે. કોઠનું પાકેલું ફળ ભારે, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર અને તરશ તથા હેડકીને શમાવનાર છે. કોઠનું બહુ જ નાનું ફલ તૂરું, કંઠને સાફ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને માંડ પચે એવું હોય છે. ૫૮

બે જાતની નારંગીનાં નામો તથા ગુણો

नारङ्गो नागरङ्गः स्यात्त्वक्सुगन्धो मुखप्रियः ।
नारङ्गो मधुराम्लः स्याद्दीपनो वातनाशन. ॥
अपरं त्वम्लमत्युष्णं दुर्जरं वातहृत्सरम् ॥ ५९ ॥

* વૈદ્યો કોઠના ફળને ગ્રાહી ગણે છે, ને કાચું ફળ ઝાડા અને મરડામાં અને પાકા ફળ અવાળું અને ગળાના સોજા પર આપવા ભલામણ કરે છે.

ચરકસંહિતામાં કોઠને અમ્લ અને ગ્રાહી ગણેલ છે અને તેનાં પાંદડાંના રસને અગ્નિદીપક તથા પાચક ગણેલ છે.

अन्वय –नारङ्गः नागरङ्ग त्वक्सुगन्ध मुखप्रिय. स्यात्, नारङ्ग. मधुराम्ल (सन्) दीपन· वातनाशन. स्यात्, अपर तु अम्लम् अत्युष्ण दुर्जर वातहृत् सरं (स्यात्) ॥

નારંગ,[1] નાગરંગ,[2] ત્વક્સુગંધ[3] અને મુખપ્રિય[4] એટલાં નારંગી*નાં સંસ્કૃત નામો છે. નારંગી ખટમધુરી હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. બીજી જાતની નારંગી તો ખાટી, બહુ જ ગરમ, માંડ પચે એવી, વાયુને હરનાર અને મળને ખસેડનાર હોય છે. ૫૯

૧. नृणाति–नयति–प्रापयति जाठराग्नि प्रदीप्तताम्–नृ नये–'नृणातेरङ्गच् वृद्धिश्च'–જઠરાગ્નિને જે પ્રદીપ્ત કરે છે, તેથી નારંગ–નારંગી.

૨ नागस्य–सिन्दूरस्येव रङ्गो यस्य–જેનો રંગ (પાકયા પછી) સિંદૂર જેવો થાય છે, તેથી નાગરંગ–નારંગી.

૩. त्वचि सुष्ठु गन्धो यस्य–જેની છાલમાં ઉત્તમ

* લીંબુ, નારંગી વગેરે અથાણાંમાં, ખાવામાં તેમજ તેનો રસ દવામાં અને તેની છાલમાંથી નીકળતું તેલ ખુશબો માટે વપરાય છે. ઘણું ખાવાથી અથવા પાચન ન થાય તેવો ખોરાક ખાવાથી થયેલા અજીર્ણમાં લીંબુને મીઠામાં ઘણા દિવસ રાખી મૂકીને આપવાથી આરામ થાય છે. લીંબુનો રસ ઠંડો, દાહશામક અને પાચક ગણાય છે અને અજીર્ણ તથા તાવમાં લાગતી તરશ છિપાવવાને અપાય છે. લીંબુનો રસ સાંજે ખાવાથી સવારમાં થતી અજીર્ણની ઊલટી બંધ થાય છે. બીજી ઘણી પાચનશક્તિ વધારનાર દવાઓ–જેવી કે હિંગાષ્ટક વગેરે બનાવવામાં પણ લીંબુનો રસ ઘણો વપરાય છે.

—વૈદ્ય હરિશ્ચંદ્ર

શાર્ઙ્ગધરમાં [illegible]ધિવા જેવા દરદોમાં લીંબુનો રસ જવખાર (यवक्षार) અને મધ સાથે મેળવીને આપવા ભલામણ કરેલ છે.

ચરકસંહિતામાં મીઠાં લીંબુ કફનાશક, વાતઘ્ન, કૃમિહર, ભુક્તપાચન, ત્રિદોષઘ્ન ગણાય છે અને તેનાં મૂળિયાં કફવાતજિત્ ગણાયેલાં છે. માતુલુંગ અથવા જેને બિજોરાં કહે છે, તેને તે જ પુસ્તકમાં ઊલટી બંધ કરવા માટે આપવા ભલામણ કરેલ છે.

કેટલાક વૈદક ગ્રંથોમાં નારંગીના મગજને પિત્તનાશક અને લોહી સુધારનાર ગણેલ છે.

ગધ હોય છે, તેથી ત્વક્સુગંધ-નારંગી.

૪. मुखस्य प्रिय -જે મોઢાને પ્રિય લાગે છે, તેથી મુખપ્રિય-નારંગી.

ટિંબરુનાં નામો તથા ફળના ગુણો

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्चासितसारकः ।
स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु ॥
पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु ॥ ६० ॥

अन्वय -तिन्दुक स्फूर्जक कालस्कन्ध च असितसारक (इति नामानि, फलगुणास्तु-) आम तिन्दुक ग्राहि वातल शीतल लघु स्यात्, पक्व (तु) मधुर गुरु (सत्) पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्न (भवति) ॥

તિંદુક,[1] સ્ફૂર્જક,[2] કાલસ્કધ[3] અને અસિતસારક,[4] એટલાં ટિંબરુ×નાં સંસ્કૃત નામો છે. ટિંબરુનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર, વાયુ કરનાર, ટાઢું અને હલકુ હોય છે. ટિંબરુનું પાકું ફળ મધુર અને ભારે હોઈ પિત્ત, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ તથા કફને મટાડે છે. ૬૦

૧. तिम्यति-आर्द्रीभवति, तिम आर्द्रीभावे-मृगय्वादि (उणा. १-३७), सज्ञाया कन्-જે ઉ મેશાં તાજું-ભીનાશ પર રહે છે, તેથી તિન્દુક-ટિંબરુ

૨. स्फूर्जति-वज्रनिर्घोष करोति प्रमेहादिनाशनार्थम्, टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे, ण्वुल्-પ્રમેહ આદિ રોગોને હાંકી કાઢવા વિજળી હોઈ મેઘ જેવા જાણે કડાકા કરે છે, તેથી સ્ફૂર્જક-ટિંબરુ

૩ काल स्कन्धो यस्य स-જેનુ થડ કાળુ હોય છે તેથી કાલસ્કધ-ટિંબરુ.

૪. असित -श्यामवर्णः सारो यस्य स -'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેનો સાર કાળા રંગનો હોય છે, તેથી અસિતસારક-ટિંબરુ

ઝેરકોચલાંનાં નામો

तिन्दुकोऽन्यस्तु कथितो जलदो दीर्घपत्रकः ।
कुपीलुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुकः ॥
काकेन्दुर्विषतिन्दुश्च तथा मर्कटतिन्दुकः ॥ ६१ ॥

अन्वय -अन्य. तिन्दुक तु जलदः दीर्घपत्रक कुपीलु. कुलक काकतिन्दुक काकपीलुक तथा च मर्कटतिन्दुक कथित ॥

જલદ,[1] દીર્ઘપત્રક,[2] કુપીલુ,[3] કુલક,[4] કાકતિંદુક,[5] કાકપીલુક,[6] કાકેંદુ,[7] વિષતિંદુ[8] અને મર્કટતિંદુક[9] એટલા બીજા ટિંબરુ અથવા ઝેરકોચલાંનાં સસ્કૃત નામો છે. ૬૧

૧. जल ददाति शीतलत्वात्-डुदाञ् दाने-'आतोऽनुपसर्गे क'-જે શીતળ હોવાથી જળતત્ત્વને આપે છે, તેથી જલદ-ઝેરકોચલુ.

૨ दीर्घाणि पत्राणि यस्य स -'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેના પાંદડા લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રક-ઝેરકોચલુ

૩. कुत्सित पीलु -હલકી જાતનુ પીલુ ગણાય છે, તેથી કુપીલુ-ઝેરકોચલુ.

૪ कुलस्य-गृहस्य प्रतिकृति इव, इवार्थे कन्-ઘરની જાણે નકલ હોય એવુ-ઘર જેવુ હોય છે, તેથી કુલક-ઝેરકોચલુ.

૫. काकाना तिन्दुक -કાગડાઓનુ ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી અથવા काकवर्ण तिन्दुक.-કાગડાના જેવા રગના ટિંબરુની એક જાત ગણાય છે, તેથી કાકતિન્દુક-ઝેરકોચલુ.

૬. काकाना पीलुक, काकवर्ण वा पीलुक, काकैः पील्यते वा, पील प्रतिष्टम्भे-बाहुलकाद् उ, तत सज्ञाया कन्-કાગડાઓનુ પીલુ અથવા કાગડાના જેવા રંગનુ કાળું પીલુ અથવા કાગડાઓથી જે વ્યાપ્ત રહે છે, તેથી કાકપીલુક-ઝેરકોચલુ.

૭. काकाना काकवर्णो वा तिन्दु, पृषोदरादित्वात् सिद्ध्यति-કાગડાઓનુ અથવા કાગડાના જેવા કાળા રગનું ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી કાકેન્દુ-ઝેરકોચલું.

૮. विषयुक्त. तिन्दु-शाकपार्थिवादि.-ઝેરી ટિંબરુની એક જાત છે, તેથી વિષતિન્દુ-ઝેરકોચલું.

૯. मर्कटाना तिन्दुक -માંકડાં-વાંદરાઓનુ ટિંબરુ ગણાય છે, તેથી મર્કટતિન્દુક-ઝેરકોચલું.

× લોકો ટિંબરના ફળનો રસ તાજા જખમ ઉપર લગાડે છે. ગરીબ લોકો આ ફળ ખાય છે અને તેના બીજને તેના ગ્રાહી ગુણોને લીધે ઝાડાની બીમારીમા વાપરે છે.

ચરકસંહિતામાં ટિંબરુના કાચા ફળના રસને વાયુ અને પિત્ત બેસાડનાર વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રક્તપિત્તહર (લોહીમાનું પિત્ત કાઢી નાખનાર), દાહનાશક (બળતરા ઓછી કરનાર), યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર), વર્ણ્ય (શરીરનો રંગ સુધારનાર) અને સંગ્રાહી (સ્તંભક અથવા ગ્રાહી) ગણેલ છે. ફળના રસમાથી કાઢેલું સત્ત્વ જૂની સગ્રહણી ઉપર સારી અસર કરે છે.

એરંડોચલાના ગુણો

कुर्पीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृल्लघु ।
पादव्यथाहरं ग्राहि कफपित्तास्रनाशनम् ॥६२॥

अन्वय –कुर्पीलु शीतलं तिक्तं वातलं मदकृत् लघु ग्राहि (सत्) पादव्यथाहरं कफपित्तास्रनाशनम् (भवति) ॥

એરંડોચલું ટાઢું, કડવું, વાયુ કરનાર, કેફ ચડાવનાર, હલકું અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ પગની પીડાને હરનાર તેમજ કફ, પિત્ત તથા લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૬૨

મોટા જાંબુના ઝાડનાં નામો તથા ગુણો

फलेन्द्रः कथितो नन्दो राजजम्बूर्महाफला ।
तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूरपि स्मृता ॥
राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥६३॥

अन्वय –फलेन्द्रः नन्दः कथितः, राजजम्बूः महाफला तथा सुरभिपत्रा च महाजम्बूः अपि स्मृता राजजम्बूफलं स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् (भवति) ॥

ફલેંદ્ર,[1] નંદ,[2] રાજજંબૂ,[3] મહાફલા,[4] સુરભિપત્રા[5] અને મહાજંબૂ[6] એટલાં જાંબુના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. જાંબુનું* મોટું ફળ મધુર, ઝાડાને રોકનાર, ભારે અને રુચિ ઉપજાવનાર છે. ૬૩

૧. फलानाम् इन्द्रः इव–ફળોનો જાણે ઇંદ્ર હોય તેવું હોય છે, તેથી ફલેન્દ્ર–મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૨. नन्दयति स्वादुत्वात्. नन्देर्ण्यन्तात् पचाद्यच्–જે સ્વાદિષ્ટ હોવાથી આનંદ પમાડે છે, તેથી નંદ–મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૩. जम्बूनां राजा–राजदन्तादि–જાંબુના ઝાડનો રાજા ગણાય છે, તેથી રાજજંબૂ–મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૪. महत् फलं यस्याः सा–જેનું ફળ મોટું હોય છે, તેથી મહાફલા–મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૫. सुरभीणि पत्राणि यस्याः सा–જેનાં પાંદડાં સુગંધી હોય છે, તેથી સુરભિપત્રા–મોટાં જાંબુનું ઝાડ.

૬. महती चासौ जम्बू–મોટી જાંબુડી કહેવાય છે, તેથી મહાજંબૂ–મોટી જાંબુડીનું ઝાડ.

* કેટલાક વૈદ્યો જાંબુના રસને સડાવીને તેનો સિરકો બનાવે છે, જે પેટની ચૂંક મટાડનાર અને પેશાબ વધારે લાવનાર ગણાય છે; વળી તે રસનું મદ્યસંધાન કરીને જાંબુઆસવ નામનું મદ્ય બનાવે છે. તેની છાલ ઘણી તૂરી અને સ્તંભક હોવાને લીધે બીજી ઔષધિઓ સાથે મેળવી કોગળા કરવાની દવામાં તથા જખમ ધોવાના મિશ્રણ વગેરે બનાવવામાં વાપરે છે. નાનાં બાળકને ઝાડા થયા હોય ત્યારે છાલનો તાજો રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવીને આપે છે.

ચરકસંહિતામાં જાંબુ અને તેની છાલને મૂત્રસંગ્રહણ (પેશાબનું વહન ઓછું કરનાર) અને પુરીષવિરજનીય (મળને રંગ આપનાર અથવા મળનો રંગ બદલનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં જાંબુને રક્તપિત્તહર (લોહીમાંનું પિત્ત કાઢી નાખનાર), દાહનાશક, (બળતરા નષ્ટ કરનાર), યોનિદોષહર (યોનિના રોગ મટાડનાર), વર્ણ્ય (શરીરની કાંતિ સુધારનાર) અને સંગ્રાહી (સ્તંભક) વર્ણવેલ છે.

નાની જાંબુડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका ।
जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहजित् ॥६४

अन्वय –क्षुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्रा नादेयी जलजम्बुका (इति नामानि, गुणास्तु–) जम्बूः संग्राहिणी रूक्षा (सती) कफपित्तास्रदाहजित् (भवति) ॥

ક્ષુદ્રજંબૂ,[1] સૂક્ષ્મપત્રા,[2] નાદેયી[3] અને જલજંબુકા[4] એટલાં ક્ષુદ્ર–નાની જાંબુડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનાં જાંબુ ઝાડાને રોકનાર અને રૂક્ષ હોઈ કફ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે. ૬૪

૧. जम्यते–भक्ष्यते सर्वैर्यस्याः फलं स्वादुत्वात्, जमु अदने–'जम्बुदम्भूजम्बू.' (उणा. १–९३) इत्यनेन कूप्रत्ययो बुक् आगमश्च निपातितः, सा क्षुद्रा चासौ जम्बू –સ્વાદિષ્ટ હોવાથી જેનું ફળ સર્વ લોકો ખાય છે, તે નાના જાંબુનું ઝાડ.

૨. सूक्ष्माणि पत्राणि यस्याः सा–જેનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે, તેથી સૂક્ષ્મપત્રા–નાની જાંબુડી.

૩. नद्यां भवा–'नद्यादिभ्यो ढक्'–'टिड्ढे'ति ङीप्–જે નદી પર થાય છે, તેથી નાદેયી–નાની જાંબુડી.

૪. जले जाता जम्बूः–संज्ञायां कन्, 'केऽण' इति ह्रस्वः–જળ પાસે જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી જલજંબુકા–નાની જાંબુડી.

બોરડીનાં નામો

पुंसि स्त्रियां च कर्कन्धूर्बदरी कोलिरित्यपि ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमोभयकण्टका ॥६५॥

अन्वय –कर्कन्धूः पुंसि स्त्रियां च, बदरी कोलिः इत्यपि, अजप्रिया कुहा कोली विषमा उभयकण्टका (इति कथ्यते) ॥

કર્કંધૂ,[૧] (નામ) સ્ત્રીલિંગે તથા પુલ્લિંગે છે; બદરી,[૨] કોલિ,[૩] અજપ્રિયા,[૪] કુહા,[૫] કોલી,[૬] વિષમા[૭] અને ઉભયકંટકા[૮] એટલાં બોરડીના સંસ્કૃત નામો છે. ૬૫

૧. कर्क–कण्टक दधाति–कर्कन्धू , डुधान् धारणे– 'अन्दूदृन्भू–'(उणा. १–९३) इति कूप्रत्ययान्तो निपातित –કાંટાને જે ધારણ કરે છે, તેથી કર્કંધૂ-બોરડી.

૨. बदति–स्थिरता प्रापयति शरीर शुक्रलबृहणत्वात्, बद स्थैर्ये–बाहुलकादर , गौरादित्वाद् ङीष्–જે વીર્યવર્ધક તથા પાષ્ટિક હોનાથી શરીરને સ્થિરતા પમાડે છે, તેથી બદરી-બોરડી

૩. कोलति–घनीभवति, कुल सस्त्याने– सर्वधातुभ्य इन्'–જે ઘૂમ ઘાટી થાય છે, તેથી કોલિ-બોરડી.

૪. अजाना प्रिया–બકરાઓને જે પ્રિય હોય છે, તેથી અજપ્રિના-બોરડી.

૫. कुहयति–विस्माययति माधुर्येण शोकनिवारणेन च, कुह विस्मापने–अदन्तचुरादि –अच्, टाप्–અતિશય મધુરતાથી અને શોક દૂર કરનાર હોવાથી જે વિસ્મય પમાડે છે, તેથી કુહા-બોરડી

૬. कोली–ત્રીજા નામ પ્રમાણે છતા 'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीष्–એ વિશેષતા છે.

૭. विगता विरद्धा वा समा–विषमा, उभयत कण्टकयुक्तत्वेन दु स्पर्शत्वात्, इतस्ततो विस्तीर्णत्वाच्च–જેને બે બે કાંટા હોવાને લીધે સ્પર્શ કરવી મુશ્કેલ હોય છે, તેથી તેમજ આમતેમ ચોપાસ વિસ્તારવાળી ગીચ હોનાથી વિષમા-બોરડી

૮. उभयौ कण्टकौ यस्या सा–જેને બે બે કાંટા હોય છ, તેથી ઉભયકંટકા-બોરડી

બોરડીનુ ફળ-બોરનાં નામો તથા ગુણો

फेनिलं बदरं घोण्टा सौवीरं कुवलं तथा ।
पच्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् ॥ ६६ ॥

अन्वय –फनिल बदर घोण्टा सौवीर तथा कुवलं (कथ्यन) पच्यमान महत् बदर सौवीर (कथ्यत)॥

ફેનિલ,[૧] બદર,[૨] ઘોંટા,[૩] સૌવીર[૪] અને કુવલ[૫] એટલા બોરના* સંસ્કૃત નામો છે. પાકેલું અને બહુજ મીઠું જે મોટું બોર હોય છે તે 'સૌવીર' કહેવાય છે. ૬૬

૧. फेन अस्ति अस्य–फेनादिलच–જેના ફીણ વળે છે, તેથી ફેનિલ-બોર.

૨. बदर्या फल बदर, फले अण्. तस्य च लुक्–બોરડીનુ જે ફળ હોય તે બદર-બોર

૩. घोणयति–भ्रमयति चित्त माधुर्येण, यतस्ततोऽप्यादातुं मनस प्रेरकत्वात्, घुण भ्रमणे–ण्यन्ताद् बाहुलकाट , टाप्–મધુરતા હોવાને લીધે હરકોઈ સ્થાનેથી પણ લઈ લેવા મનને જે ભમાવે-લલચાવે છે, તેથી ઘોંટા-બોર.

૪. सुवीरदेशे भवम्– तत्र भव' इत्यण्–સુવીર દેશમા જે બોર થાય છે, તે સૌવીર કહેવાય છે.

૫ कौ–सामान्यपृथिव्या वलति–प्राणिति, वल प्राणने–अच्, गौरादि:, वयोरैक्यात् कुवली, तस्या फल–फलेऽण्, तस्य च लुक्, तन्लुकि–'लुक् तद्धितलुकी'ति ङीपो लुक्–સામાન્ય જમીન ઉપર જે જીવે છે. તેની બોરડીનું ફળ કુવલ-બોર.

સૌવીર બોરના ગુણો

सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्रलम् ।
बृंहणं पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारणम् ॥ ६७ ॥

अन्वय –सौवीर बदर शीत भेदन गुरु शुक्रल बृहणं (सत्) पित्तदाहास्रक्षयतृष्णानिवारण (भवति)॥

એ સૌવીર બોર ટાઢુ, મળને તોડનાર, ભારે, વીર્યને વધારનાર અને પુષ્ટિકારક હોઈ પિત્ત, દાહ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા તરશને મટાડનાર છે. ૬૭

કોલ બોરના ગુણો

सौवीरं लघु सम्पक्वं मधुरं कोलमुच्यते ।
कोलं तु बदरं ग्राहि रुच्यमुष्णं च वातलम् ॥
कफपित्तकरं चापि गुरु सारकमीरितम् ॥ ६८ ॥

अन्वय –सम्पक्व मधुर लघु सौवीर कोलम् उच्यते, कोल तु बदर ग्राहि रुच्यम् उष्ण च वातल कफपित्तकरम् अपि च गुरु सारकम् ईरितम् ॥

સારી રીતે પાકેલુ, મીઠું અને નાનું સૌવીર બોર કોલ કહેવાય છે. એ કોલ બોર ઝાડાને રોકનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, ભારે અને મળને ખસેડનાર છે. ૬૮

ચણી બોરના ગુણો

कर्कन्धूः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्वसूरिभि: ।
अम्लं स्यात्क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् ।
स्निग्धं गुरु च तिक्तं च वातपित्तापहं स्मृतम् ॥६९

---

* સુશ્રુતસંહિતામાં બોરને રક્તપિત્તહર, વાતપ્રશમન, શુક્રદોષનાશક અને શોકનાશક ગણેલ છે. ચરકસંહિતામાં તેમને સ્વેદોપગ, વિરેચનોપગ, છર્દીનિગ્રહણ, શ્રમહારક અને વાતપિત્તશમન ગણેલ છે.

अन्वय–क्षुद्रबदरं पूर्वसूरिभिः कर्कन्धूः कथितम् । क्षुद्रबदरम् अम्लं कषायं मनाक् मधुरं स्यात्, (तत्) च स्निग्धं गुरु तिक्तं च वातपित्तापहं स्मृतम् ॥

क્ષુદ્ર (ચણી) બોરને પૂર્વકાળના વિદ્વાનોએ કર્કંધૂ કહેલ છે. એ ચણી બોર ખાટું, તૂરું, જરાક મીઠું, સ્નિગ્ધ, ભારે, અને કડવું હોઈ વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૬૯

સૂકાં બોરના ગુણો

शुष्कं भेदग्निकृत्सर्वं लघु तृष्णाक्लमास्रजित् ॥७०॥

अन्वय–सर्वं शुष्कं (बदरं) भेदि अग्निकृत् लघु (तत्) तृष्णाक्लमास्रजित् (भवति) ॥

સઘળા પ્રકારના સૂકા બોર મળને છૂટા પાડનાર, અગ્નિ કરનાર અને હલકાં હોઈ તરશ, ગ્લાનિ તથા લોહીનો બગાડ મટાડનારા છે. ૭૦

જળ-આમળાંનાં નામો તથા ગુણો

प्राचीनामलकं लोके पानीयामलकं स्मृतम् ।
प्राचीनामलकं दोषत्रयजिद् ज्वरघाति च ॥७१॥

अन्वय–प्राचीनामलकं लोके पानीयामलकं स्मृतम्, प्राचीनामलकं दोषत्रयजित् च ज्वरघाति (कथ्यते) ॥

પ્રાચીનામલક[1] અને પાનીયામલક[2] એ બે પાણીમાં ઊગતાં આમળાના ઝાડના ફળનાં સંસ્કૃત નામો છે; એ ત્રણે દોષને તથા તાવને મટાડનાર છે. ૭૧

૧. प्राग् भवं प्राचीनम्–'विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्'–इति खः, आमलक्याः फलम्–आमलकम्–' नित्यं वृद्ध '–इति मयट्, तस्य च 'फले लुक्', 'लुक् तद्धितलुकी'ति ङीषो लुक्, तत प्राचीनं च तत् आमलकम्–પૂર્વકાળથી પાણીમાં થતા એક જાતના આમળાના ઝાડનું ફળ.

૨. पानीये जातम् आमलकम्–शाकपार्थिवादि–પાણીમાં થતા આમળાના ઝાડનું ફળ.

હરફારેવડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

सुगन्धमूला लवली पाण्डुः कोमलवल्कला ।
लवलीफलमस्रार्शःकफपित्तहरं गुरु ॥
विशदं रोचनं रूक्षं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे ॥७२॥

अन्वय–सुगन्धमूला लवली पाण्डु कोमलवल्कला (इति नामानि, गुणास्तु–) लवलीफलं गुरु विशदं रोचनं रूक्षं स्वादु अम्लं रसे तुवरं (सत्) अस्रार्शःकफपित्तहरं (भवति) ॥

સુગંધમૂલા,[1] લવલી,[2] પાંડુ[3] અને કોમલવલ્કલા[4] એટલાં હરફારેવડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. હરફારેવડીનું ફળ ભારે, સ્વચ્છ, રુચિ ઉપજાવનાર, રૂક્ષ, મધુર, ખાટું અને રસમાં તૂરું હોઈ પથરી, અરશ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ૭૨

૧. सुष्ठु गन्धो यस्य तत्–सुगन्धं मूलं यस्याः सा–જેનું મૂળિયું સુગંધી હોય છે, તેથી સુગંધમૂલા–હરફારેવડી.

૨. लव–लेशं लाति–आदत्ते रसे तुवरत्वस्य, ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे कः'–गौरादि–જે રસમાં તૂરાશનો અંશ સ્વીકારે છે, તેથી લવલી–હરફારેવડી

૩. पण्डते–गायन सितरतया लोकैः, पडि गतौ–गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वं, मृगय्वादित्वात् (उणा. ૧–૩૭) कु, पृषोदरादित्वात् दीर्घत्वम्–જેને લોકો સ્વચ્છ તરીકે જાણે છે, તેથી પાંડુ–હરફારેવડી.

૪. कोमलं वल्कलं यस्याः सा–જેની છાલ કોમળ હોય છે, તેથી કોમલવલ્કલા–હરફારેવડી.

બે જાતના કરમદાનાં નામો

करमर्दः सुषेणः स्यात् कृष्णपाकफलस्तथा ।
तस्माल्लघुफला या तु सा ज्ञेया करमर्दिका ॥७३॥

अन्वय–करमर्दः सुषेणः तथा कृष्णपाकफलः स्यात्, या तु तस्मात् लघुफला सा करमर्दिका ज्ञेया ॥

કરમર્દ,[1] સુષેણ[2] અને કૃષ્ણપાકફળ[3] એટલાં કરમદા×નાં સંસ્કૃત નામો છે. જેનાં ફળ તેનાથી નાના થાય છે, તે કરમર્દિકા[1] જાણવી ૭૩

૧. करं मृद्नाति स्पर्शात्, मृद क्षोदे–कर्मण्यण्, સ્પર્શ કરવાથી હાથને જે ચોળી–મસળી નાખે–હાથમાં જે ચળ લાવે છે, તેથી કરમર્દ–કરમદો.

૨. शोभना सेना–पुष्पफलरूपा यस्य सः–'एति संज्ञायामगात्' इति षत्वम्–પુષ્પ તથા ફળરૂપી જેની સેના ઉત્તમ હોય છે, તેથી સુષેણ–કરમદો.

૩. कृष्णः पाको यस्य तत्, कृष्णपाकं फलं यस्य सः–જેનું ફળ પાક વખતે કાળું થાય છે, તેથી

× વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાચાં કરમદાં ખાટી અને પાકાં ઠંડાં ગણાય છે અને પિત્ત નરમ પાડવા અપાય છે. તેના મૂળિયાંથી પેટની ચૂંક, અગ્નિમાંદ્ય અને તાવ મટે છે અને પેટનાં જીવડાં તથા ઝેરનો નાશ થાય છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને રક્તપિત્તહર, શુક્રદોષનાશક, સર્વમેદહર અને શોફહર ગણેલ છે.

કૃષ્ણપાકફળ–કરમદો.

१ ह्रस्वा करमर्दी करमर्दिका–ह्रस्वार्थे सज्ञायां कन्–નાના ફળવાળી કરમદી–કરમર્દિકા કહેવાય છે.

બે જાતના કરમદાનાં ફળના ગુણો

करमर्दद्वयं त्वाममम्लं गुरु तृपाहरम् ।
उष्णं रुचिकरं प्रोक्तं रक्तपित्तकफप्रदम् ।
तत्पक्वं मधुरं रुच्यं लघु पित्तसमीरजित् ॥७४॥

अन्वय–करमर्दद्वयम् आमं तु अम्लं गुरु तृपाहरम् उष्णं रुचिकरं (सत्) रक्तपित्तकफप्रदं प्रोक्तम्, पक्वं तत् मधुरं रुच्यं लघु (सत्) पित्तसमीरजित् (भवति) ॥

બન્ને કરમદાનાં કાચાં ફળ ખાટાં, ભારે, તરશને મટાડનાર, ગરમ અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર કહેલ છે. તેઓનાં પાકાં ફળ મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકાં હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૭૪

ચારોળીના ઝાડનાં નામો

पियालस्तु खरस्कन्धश्चारो बहुलवल्कलः ।
राजादनस्तापसेष्टः सन्नकद्रुर्धनुष्पटः ॥७५॥

अन्वय–पियालः तु खरस्कन्धः चारः बहुलवल्कलः राजादनः तापसेष्टः सन्नकद्रुः धनुष्पटः (कथ्यते) ॥

પિયાલ,[1] ખરસ્કંધ,[2] ચાર,[3] બહુલવલ્કલ,[4] રાજાદન,[5] તાપસેષ્ટ,[6] સન્નકદ્રુ,[7] ધનુ[8] અને પટ[9] અથવા 'ધનુષ્પટ' એવું લેવું–એક નામ, એટલાં ચારોળીના ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૭૫

૧ पीयति–तर्पयति हृदये हृद्यत्वात्–पीयु सौत्रो धातुः तर्पणार्थः तस्मात् 'पीयुक्वणिभ्यां कालन्' हृस्वश्च (उणा० ४–७) पियालः, यद्वा प्रीणाति–तर्पयति इति प्रीणातेः कालनि–प्रियालश्च–જે હૃદયને પ્રિય હોવાથી હૃદયને તૃપ્ત કરે છે, તેથી પિયાલ અથવા પ્રિયાલ–ચારોળી.

૨. खरः स्कन्धः यस्य सः–જેનું થડ કઠોર અથવા ખૂબ ખરસટ હોય છે, તેથી ખરસ્કંધ–ચારોળી

૩. चरति–गच्छति चेतसि हृद्यत्वात्, यद्वा चरति–भक्षयति पित्तकफास्रम्–चर गतिभक्षणयोः–पचाद्यच्, ततः चर एव चारः–स्वार्थेऽण्–જે હૃદયપ્રિય હોવાથી ઠેઠ ચિત્તમાં પહોંચી જાય અથવા પિત્ત, કફ તથા લોહીવિકારનો નાશ કરે છે, તેથી ચાર–ચારોળી.

૪. बहुलानि वल्कलानि यस्य सः–જેને ઘણી છાલ હોય છે, તેથી બહુલવલ્કલ–ચારોળી

૫. राजभिः–धनाढ्यैरदनं महार्घत्वात्, अद भक्षणे–कर्मणि ल्युट्–મહાર્ઘી મની હોવાને લીધે જેને ધનવાન લોકો ખાય છે, તેથી રાજાદન–ચારોળી

૬. तापसानाम् इष्टः–प्रियः तर्पकत्वात् वने सुलभत्वाच्च–વનમાં મળવી સુલભ તથા તૃપ્તિકારક હોવાથી તપસ્વી લોકોને જે પ્રિય હોય છે, તેથી તાપસેષ્ટ–ચારોળી

૭ सन्न–लीनः कद्रुवर्णो यस्य सः–જેનો રંગ ખાસ કાગ જેવો હોય છે, તેથી સન્નકદ્રુ–ચારોળી.

૮. दधनति–धान्यरूपेणार्जयन्ति यं राजादिधनाढ्याः, धन धान्ये–'भृमृसी०' (उणा० १–७) इति उः, उसि (उणा० २–११७) वा–જેને રાજા વગેરે ધનવાન લોકો ધાન્ય તરીકે મેળવે છે–વાપરે છે, તેથી ધનુ કે ધનુસ–ચારોળી

૯. पटति–गच्छति हृदयं हृद्यत्वात्, विस्तारं च–पट गतौ–अच्–જે હૃદયપ્રિય હોવાથી હૃદયમાં પહોંચી જાય છે અથવા જેનું ઝાડ ખૂબ વિસ્તાર પામે છે, તેથી પટ–ચારોળી અથવા धनुष इव पटो–विस्तारो यस्य स धनुष्पटः इति समस्तम् एकं नामेति स्वामी–જેનો વિસ્તાર ધનુષના જેવો હોય છે, તેથી ધનુષ્પટ એવું એક નામ ક્ષીરસ્વામી માને છે. (અમરકોશની ટીકામાં ભાનુજીદીક્ષિત લખે છે.)

ચારોળીના તથા તેનાં ફળના ગુણો

चारः पित्तकफास्रघ्नस्तत्फलं मधुरं गुरु ।
स्निग्धं सरं मरुत्पित्तदाहज्वरतृपापहम् ॥७६॥

अन्वय–चारः पित्तकफास्रघ्नः (अस्ति), तत्फलं मधुरं गुरु स्निग्धं सरं (सत्) मरुत्पित्तदाहज्वरतृपापहम् (भवति) ॥

ચારોળી પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ચારોળીનું ફળ મધુર, ભારે, સ્નિગ્ધ અને મળને ખસેડનાર હોઈ વાયુ, પિત્ત, દાહ, તાવ તથા તરશને મટાડનાર છે.

ચારોળીના ગર્ભના ગુણો

प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
हृद्योऽतिदुर्जरः स्निग्धो विष्टम्भी चामवर्धनः ॥७७॥

अन्वय–प्रियालमज्जा मधुरः वृष्यः पित्तानिलापहः हृद्यः अतिदुर्जरः स्निग्धः च विष्टम्भी (सन्) आमवर्धनः (स्यात्) ॥

ચારોળીનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો, ઘણી મુશ્કેલીથી પચે એવો, સ્નિગ્ધ અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ આમને

વધારનાર છે. ૭૭

રાણુનાં નામો તથા ફળના ગુણો

राजादनः फलाध्यक्षो राजन्या क्षीरिकापि च ।
क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ॥
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥७८॥

अन्वय–राजादनः फलाध्यक्षः राजन्या अपि च क्षीरिका (कथ्यते)। क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु (सत्) तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् (अस्ति) ॥

રાજાદન,[1] ફલાધ્યક્ષ,[2] રાજન્યા[3] અને ક્ષીરિકા[4] એટલાં રાણુનાં સંસ્કૃત નામો છે. રાણુનું ફળ વીર્યને તથા બળને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ટાઢું અને ભારે હોઈ તરસ, મૂર્છા, મદ, ભ્રાંતિ, ક્ષય, ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૭૮

૧. राजभि –प्रवीसामिमिरद्यत गुरुत्वात्, अद भक्षणे–कर्मणि ल्युट्–ભારે હોવાથી જેને રાજાઓ–એટલે મોટા જઠરાગ્નિવાળા લોકો ખાઈ પચાવી શકે છે, તેથી રાજાદન–રાણુ.

૨. फलेषु अध्यक्षो–मुख्य –वृष्यत्वबल्यत्वादिश्रेष्ठगुणोपेतत्वात्–જે વીર્યવર્ધક તથા બલદાયક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે ફળવૃક્ષોમાં મુખ્ય ગણાય છે, તેથી ફલાધ્યક્ષ–રાણુ.

૩. राज्ञामियमर्हा, राजानमर्हति वा–इदमर्थे, अहर्थे वा यत्, जातित्वात् ङिलोपो न–જે રાજાને લાયક અથવા રાજાને પ્રિય હોય છે, તેથી રાજન્યા–રાણુ

૪. क्षीरम् अस्ति अस्या –'अत इनि' तत, स्वार्थे कन्, टाप्–જેમાં છીર રહેલું હોય છે, તેથી ક્ષીરિકા–રાણુ

વિકલાનાં નામો તથા ફળના ગુણો

विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः ।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥
विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित् ॥७९॥

अन्वय–विकङ्कतः स्रुवावृक्षः ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः (कथ्यते), स एव यज्ञवृक्षः कण्टकी च व्याघ्रपाद् अपि (उच्यते), विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं (सत्) सर्वदोषजित् (भवति) ॥

વિકંકત,[1] સ્રુવાવૃક્ષ,[2] ગ્રંથિલ,[3] સ્વાદુકંટક,[4] યજ્ઞવૃક્ષ,[5] કંટકી[6] અને વ્યાઘ્રપાદ,[7] એટલાં વિકલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વિકલાનું પાકું ફળ મધુર હોઈને સઘળા દોષોને મટાડનાર છે. ૭૯

૧. विशेषेण कङ्कते–गच्छति गर्वदोषजयार्थं पक्वफलद्वारा, ककिर्गत्यर्थं तस्माद् अनच् प्रत्यय औणादि –પાકાં ફળ દ્વારા સર્વ દોષોને મટાડવા જે કામ કરે છે, તેથી વિકંકત–વિકલો.

૨. स्रवति होमार्थघृतादिकम्, स्रु प्रस्रवणे–'स्रुव क' (उणा. २–६१), ततटाप्–स्रुवाया–होमपात्रस्य वृक्ष–હોમ માટેનું ઘી વગેરે જે ઝરે છે–ટપકે છે–તે સ્રુવા નામનું હોમ કરવાનું પાત્ર જેમાંથી બને છે. તેથી સ્રુવાવૃક્ષ–વિકલો.

૩. ग्रन्थय सन्ति अस्य–सिध्मादित्वाल्लच्–જેને ગાંઠો હોય છે, તેથી ગ્રન્થિલ–વિકલો.

૪, कण्टका सन्ति अस्य–अर्शआद्यच्, स्वादुश्चासौ कण्टकश्च–જેમાં કાંટા હોય છે અને જેનું પાકું ફળ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુકંટક–વિકલો.

૫. यज्ञस्य–यज्ञसाधनीभूतस्रुवानामस्य वृक्ष –યજ્ઞમાંની સ્રુવા પાત્રનું જે ઝાડ ગણાય છે, તેથી યજ્ઞવૃક્ષ–વિકલો.

૬. कण्टका सन्ति अस्य–'अत इनि.'–જેને કાંટા હોય છે, તેથી કંટકી–વિકલો

૭. व्याघ्रस्य पादा इव पादा मूलानि यस्य–જેના મૂળિયાં વાઘના પગ જેવાં હોય છે, તેથી વ્યાઘ્રપાદ્–વિકલો.

કમળકાકડીનાં નામો તથા ગુણો

पद्मबीजं तु पद्माक्षं गालोड्यं पद्मकर्कटी ।
पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ॥८०॥
विष्टम्भि वृष्यं रूक्षं च गर्भसंस्थापकं परम् ।
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तास्रदाहनुत् ॥८१॥

अन्वय–पद्मबीजं तु पद्माक्षं गालोड्यं पद्मकर्कटी (कथ्यते), पद्मबीजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु विष्टम्भि वृष्यं रूक्षं गर्भसंस्थापकं बल्यं च ग्राहि (सत्) परं कफवातकरं पित्तास्रदाहनुत् (अस्ति) ॥

પદ્મબીજ,[1] પદ્માક્ષ,[2] ગાલોડ્ય[3] અને પદ્મકર્કટી[4] એટલાં કમળકાકડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કમળકાકડી ટાઢી, મીઠી, તૂરી, કડવી, ભારે, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, રૂક્ષ, ગર્ભનું સ્થાપન કરનાર, બળ આપનાર, મળનું શોષણ કરનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે. ૮૦,૮૧

૧. पद्मस्य बीज–કમળનું બિયું તે જ પદ્મબીજ–કમળકાકડી.

૨. पद्मस्य अक्षि इव–'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इति समासान्तोऽच्–કમળની જાણે આંખ હોય તેવી જણાય છે, તેથી પદ્માક્ષ–કમળકાકડી.

૩. गोभि. आसमन्तात् लोड्यते–'ऋहलोर्ण्यत्', पृषोदरादित्वम्–જેને ગાયો તથા બળદો ચોપાસથી ચૂંથી નાખે છે, તેથી ગાલોડ્ય–કમળકાકડી.

૪. पद्मस्य कर्कटी–पद्मकर्कटी–કમળની કાકડી.

મખાનાનાં નામો તથા ગુણો

माखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलमित्यपि।
माखान्नं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ॥८२॥

અન્વય–माखान्नं पद्मबीजाभं पानीयफलम्–इत्यपि (कथ्यते); माखान्नं पद्मबीजस्य गुणैः तुल्यं विनिर्दिशेत्॥

માખાન્ન,[1] પદ્મબીજાભ[2] અને પાનીયફલ[3] એટલાં મખાનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. મખાનામાં કમળકાકડીના જેવા ગુણો જાણવા.

૧. मख्यन्ते–प्राप्यन्ते पद्मबीजगुणा अनेन, मख गतौ–करणे घञ्, अद्यते इति अन्नम्, माख च तत् अन्नं माखान्नम्–જેનાથી કમળકાકડીના જેવા ગુણો મેળવાય છે, એવું જે ખાદ્ય ફળ તે માખાન્ન–મખાના.

૨. पद्मबीजम् इव आभाति–'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड–કમળકાકડી જેવું જે લાગે છે, તેથી પદ્મબીજાભ–મખાના.

૩. पानीये जातं फलम्–પાણીમાં થતું ફળ હોવાથી પાનીયફલ–મખાના.

શીંગોડાનાં નામો તથા ગુણો

शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि।
शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम्॥
ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत् ॥८३॥

અન્વય–शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलम्–इत्यपि (कथ्यते); शृङ्गाटकं हिमं स्वादु वृष्यं कषायकं ग्राहि (सत्) शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत् (भवति)॥

શૃંગાટક,[1] જલફળ[2] અને ત્રિકોણફલ[3] એટલા શીંગોડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. શીંગોડું ટાઢું, મીઠું, ભારે, વીર્યને વધારનાર, તૂરું અને મળનું શોષણ કરનાર હોઈ વીર્ય, વાયુ તથા કફને વધારનાર તેમ જ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે.

૧. शृङ्ग–प्राधान्यम् अटति–गच्छति जलजफलेषु, वृष्यत्वगुरुत्वादिगुणविशेषात्, अट गतौ–कर्मण्यण्, तत् संज्ञायां कन्–જળમાં થતાં ફળોમાં જે મુખ્ય ગણાય છે; કેમકે વીર્યવર્ધક તથા વીર્યદાયક આદિ ખાસ ગુણો ધરાવે છે, તેથી શૃંગાટક–શીંગોડું.

૨. जले जातं फलम्–शाकपार्थिवादि –જે ફળ તરીકે પાણીમાં થાય છે, તેથી જલફલ–શીંગોડું.

૩. त्रय. कोणा यस्य–त्रिकोणं च तत् फलं,–જેને ત્રણ ખૂણા હોય એવું ફળ તે ત્રિકોણફલ–શીંગોડું.

પોયણાના બીજનાં નામો તથા ગુણો

उक्तं कुमुदबीजं तु बुधैः कैरविणीफलम्।
भवेत्कुमुद्वतीबीजं स्वादु रूक्षं हिमं गुरु ॥८४॥

અન્વય–कुमुदबीजं तु बुधैः कैरविणीफलं कुमुद्वतीबीजम् उक्तम्, (तत्) स्वादु रूक्षं हिमं गुरु भवेत्॥

કુમુદબીજ,[1] કૈરવિણીફલ[2] અને કુમુદ્વતીબીજ[3] એટલાં રાત્રે ઊઘડતાં કમળ–પોયણાંના બીજનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ બીજ મધુર, રૂક્ષ, ટાઢું તથા ભારે છે. ૮૪

૧. कुमुदस्य बीज–પોયણાંનું બિયું તે કુમુદબીજ કહેવાય છે.

૨. कैरविण्याः फलम्–ચંદ્રવિકાસી કમળના છોડનું જે ફળ તે કૈરવિણીફલ–પોયણાના બીજ.

૩. कुमुद्वत्या बीज–પોયણાનું જે બીજ તે કુમુદ્વતીબીજ–કહેવાય છે.

બે જાતના મહુડાનાં નામો

मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः।
वानप्रस्थो मधुष्ठीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥८५॥

અન્વય–मधूकः गुडपुष्पः मधुपुष्पः मधुस्रवः वानप्रस्थः मधुष्ठीलः स्यात्, अत्र जलजे मधूलकः (इति नाम उच्यते)॥

મધૂક,[1] ગુડપુષ્પ,[2] મધુપુષ્પ,[3] મધુસ્રવ,[4] વાનપ્રસ્થ[5] અને મધુષ્ઠીલ[6] એટલાં મહુડા+નાં સંસ્કૃત નામો છે. જળમાં થતા મહુડાનું નામ મધૂલક[1] છે. ૮૫

+ સુશ્રુતસંહિતામાં મહુડાના ફૂલમાંથી કાઢેલા દારૂને ગરમ, ગ્રાહી, તાકાત આપનાર અને ખૂબ ભૂખ ઉઘાડનાર ગણેલ છે, ને તેના બીજમાંથી કાઢેલું તેલ મગજના દરદમાં માથા પર ઘસવા ભલામણ કરેલ છે, અને ઝાડની છાલને પાચક, પિત્તહર, વાયુનાશક, મૂત્રકૃચ્છ્રહર, તૃષાનાશક, રક્તપિત્તહર, પક્વાતિસારનાશક, પિત્તજ્વરનાશક, દાહનાશક અને શ્વાસહર વર્ણવેલ છે.

ચરકસંહિતામાં મહુડાનાં ફૂલને ગોધિલસ્થાપન, રક્તશુદ્ધિકર, ગ્રાહી અને સ્તંભક ગણેલ છે.

૧. મધ્યતે-સ્તૂયતે, મન્યતે-જ્ઞાયતે વા વૈદ્યૈરિતિ ગુણપુષ્ટતયા, મહ પૂજાયાં, મન જ્ઞાને વા-'ઉલૂકાદયશ્ચે'તિ (ઉણા. ૪-૪૧) સાધુઃ-(વિદ્ધઃ) ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે વૈદ્યો જેને વખાણે છે તથા જાણે છે, તેથી મધૂક-મહુડો.

૨. ગુડ ઇવ મધુરં પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ ગોળ જેવું મીઠું હોય છે, તેથી ગુડપુષ્પ-મહુડો.

૩. મધુ ઇવ મધુરં પુષ્પં યસ્ય સઃ-જેનું ફૂલ મધ જેવું મીઠું હોય છે, તેથી મધુપુષ્પ-મહુડો.

૪. સ્રવતીતિ સ્રવઃ-પચાદચ્, મધુનઃ સ્રવઃ-મધ જેવા મીઠા રસને ઝરે છે, તેથી મધુસ્રવ-મહુડો.

૫. વનસ્ય પ્રસ્થ-એકદેશો વનપ્રસ્થઃ, વનપ્રસ્થે ભવઃ-'તત્ર ભવ' ઇત્યણ્-વનના અમુક કોઈક ભાગમાં જે થાય છે, તેથી વાનપ્રસ્થ-મહુડો.

૬. મધુ ષ્ઠીવતિ-નિરસ્યતિ, ષ્ઠિવુ નિરસને-'ઇગુપધે'તિ કઃ-ષ્ઠીવતેર્દીર્ઘઃ, યદ્વા મધુ ષ્ઠીલે-ગર્ભે યસ્ય સઃ-જે મીઠા રસને અથવા દારૂને ઝરે છે-બહાર કાઢે છે અથવા જેની અંદર મીઠાશ કે દારૂનું તત્ત્વ રહેલ છે, તેથી મધુષ્ઠીલ-મહુડો.

૧ મધુ લાતિ-લા દાને-'આતોઽનુપસર્ગે કઃ,' 'અન્યેષામપી'તિ દીર્ઘ, સ્વાર્થે કન્ ચ-જે મીઠાશ અથવા દારૂ આપે છે, તેથી મધૂલક-પાણીમાં થતો મહુડો.

મહુડાનાં ફૂલના ગુણો

મધૂકપુષ્પં મધુરં શીતલં ગુરુ બૃંહણમ્ ।
બલશુક્રકરં પ્રોક્તં વાતપિત્તવિનાશનમ્ ॥૮૬॥

અન્વયઃ-મધૂકપુષ્પં મધુરં શીતલં ગુરુ બૃંહણં (સત્) બલશુક્રકરં વાતપિત્તવિનાશનં પ્રોક્તમ્ ॥

મહુડાનું ફૂલ મધુર, ટાઢું, ભારે અને પુષ્ટિ આપનાર હોઈ બળ તથા વીર્યને વધારનાર અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર કહેલ છે.

મહુડાનાં ફળના ગુણો

ફલં શીતં ગુરુ સ્વાદુ શુક્રલં વાતપિત્તનુત્ ।
અહૃદ્યં હન્તિ તૃષ્ણાસ્રદાહશ્વાસક્ષતક્ષયાન્ ॥૮૭॥

અન્વયઃ-ફલં શીતં ગુરુ સ્વાદુ શુક્રલમ્ અહૃદ્યં વાતપિત્તનુત્ (તથા) તૃષ્ણાસ્રદાહશ્વાસક્ષતક્ષયાન્ હન્તિ ॥

મહુડાનું ફલ ટાઢું, ભારે, મધુર, વીર્યને વધારનાર, હૃદયને ન ગમે એવું અને વાયુ, પિત્ત, તરશ, લોહીનો બગાડ, દાહ, શ્વાસ, ક્ષત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. ૮૭

ફાલસાંનાં નામો તથા ગુણો

પરૂષકં તુ પરુષમલ્પાસ્થિ ચ પરાપરમ્ ।
પરૂષકં કષાયામ્લમામં પિત્તકરં લઘુ ॥૮૮॥
તત્પક્વં મધુરં પાકે શીતં વિષ્ટમ્ભિ બૃંહણમ્ ।
હૃદ્યં તુ પિત્તદાહાસ્રજ્વરક્ષયસમીરહૃત્ ॥૮૯॥

અન્વયઃ-પરૂષકં તુ પરુષમ્ અલ્પાસ્થિ ચ પરાપરં (વદન્તિ), પરૂષકમ્ આમં કષાયામ્લં પિત્તકરં લઘુ (ભવતિ), પક્વં તત્ પાકે મધુરં શીતં વિષ્ટમ્ભિ બૃંહણં હૃદ્યં તુ (તત્) પિત્તદાહાસ્રજ્વરક્ષયસમીરહૃત્ (ભવતિ) ॥

પરૂષક,[1] પરુષ,[2] અલ્પાસ્થિ[3] અને પરાપર[4] એટલાં ફાલસાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એનું કાચું ફળ તૂરું, ખાટું, પિત્ત કરનાર અને હલકું છે; અને પાકું ફળ પાકમાં મધુર, ટાઢું, ઝાડાને રોકનાર, પુષ્ટિ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો બગાડ, તાવ, ક્ષય તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૮૮,૮૯

૧. પિપર્તિ-પાલયતિ પિત્તદાહાદિભ્યઃ, પૂરયતિ વા ફલગતં માધુર્યમ્-પૄ પાલનપૂરણયોઃ-'પૄનહિ.' (ઉણા. ૪-૭૫) ઇત્યુષચ્-દન્તુરત્વાદીર્ઘત્વાદપિ, તતઃ સ્વાર્થે કન્-પિત્ત, દાહ આદિથી જે રક્ષણ કરે છે અને પાકા ફળમાં મીઠાશ પૂરે છે, તેથી પરૂષક-ફાલસાં.

૨. પરુષ પણ ઉપર પ્રમાણે છે; ફરક એટલો કે પ્રત્યય કમ્ છે અને સ્વાર્થમાં કન્ નથી.

૩. અલ્પમ્ અસ્થિ યસ્ય તત્-જેનો ઠળિયો નાનો હોય છે, તેથી અલ્પાસ્થિ-ફાલસાં.

૪. પરમ્-અત્યન્તમ્ આપિપર્તિ બૃંહણત્વાત્, આઙ્પૂર્વકાત્ પૄ પાલનપૂરણયોઃ ઇત્યસ્માત્ પચાદ્યચ્-જે પૌષ્ટિક હોવાથી અતિશય રક્ષણ કરે છે તથા શરીરને ભરાવદાર કરે છે, તેથી પરાપર-ફાલસાં.

શેતૂતનાં નામો તથા ફળના ગુણો

તૂતઃ સ્થૂલશ્ચ પૂગશ્ચ ક્રમુકો બ્રહ્મદારુ ચ ।
તૂતં પક્વં ગુરુ સ્વાદુ હિમં પિત્તાનિલાપહમ્ ॥
તદેવામં ગુરુ સરમમ્લોષ્ણં રક્તપિત્તકૃત્ ॥૯૦॥

અન્વયઃ-તૂતઃ ચ સ્થૂલઃ ચ પૂગઃ ક્રમુકઃ ચ બ્રહ્મદારુ (ઇતિ નામાનિ, ફલગુણાસ્તુ-) પક્વં તૂતં ગુરુ સ્વાદુ હિમં (સત્) પિત્તાનિલાપહમ્ (અસ્તિ), તત્ એવ આમં ગુરુ સરમ્ અમ્લોષ્ણં (સત્) રક્તપિત્તકૃત્ (ભવેત્) ॥

તૂત,[1] સ્થૂલ,[2] પૂગ,[3] ક્રમુક[4] અને બ્રહ્મદારુ[5] એટલાં શેતૂતનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાકું શેતૂત ભારે, મધુર અને ટાઢું હોઈ પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે, કાચું શેતૂત ભારે, મળને ખસેડનાર, ખાટું અને ગરમ હોઈ રક્તપિત્તને કરનાર છે. ૯૦

૧. તૂયતે-સ્તૂયતે માધુર્યાત્ પિત્તશામકત્વાચ્ચ,

तुत्य स्तुतौ–घन्–पृषोदरादित्व–મધુરપણાથી અને પિત્ત શમાવનાર હોવાથી જે કો જેને વખાણે છે, તેથી તૂત–શેતૂત.

૨. स्थूलयति–बृंहयति स्वात्मानं गुरुत्वेन, स्थूल बृहणे–अच्–પચવું ભારે હોવાના ગુણથી પોતાને જે પુષ્ટ કરે છે, તેથી સ્થૂલ–શેતૂત.

૩. पवते पुनाति वा उदरकोष्ठं सरत्वात्–पूङ् पूञ् वा पवने 'छापूखडिभ्यः कित्' इति (उणा. १–१२४) गन् प्रत्ययः–જે સારક હોવાથી મળને ખમેડી પેટનો કોઠો સાફ કરે છે, તેથી પૂગ–શેતૂત.

૪. क्रामति–पादविक्षेपं करोति पित्तवायुशमनार्थम्, क्रमु पादविक्षेपे–बाहुलकाद् उ, संज्ञायां कन् च–જે પિત્ત તથા વાયુને શાંત કરવા કામ કરે છે, તેથી ક્રમુક–શેતૂત.

૫. ब्रह्मणो ब्रह्मणि वा दारु–વૈદિક કર્મનું અથવા કર્મમાં ઉપયોગી લાકડું હોવાથી બ્રહ્મદારુ–શેતૂત (અહીં પડેલા નામ સંબંધે ઘણા મતભેદ છે; અમરકોષમાં પડેલું નામ नूद જોવામાં આવે છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ ભાનુજીદીક્ષિત આમ લખે છે: नुदति पापं–पापरूपं मलं सरत्वात्–णुद प्रेरणे–'इगुपधे'ति कः, पृषोदरादित्वाद् दीर्घत्वम्–જે સારક હોવાથી પાપરૂપ મળને દૂર કરે છે, તેથી નૂદ–શેતૂત. यद्वा तूद इति क्षीर स्वामी, तत्र तुदति–व्यथयति पित्तं वायुं च, तुद व्यथने–इगुपधे ति क, पृषोदरादि –પિત્ત તથા વાયુને જે મટાડે છે, તેથી તૂદ–શેતૂત)

દાડિમના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ત્રણ પ્રકારો

दाडिमः करको दन्तबीजो लोहितपुष्पकः ।
तत्फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ॥९१

अन्वय –दाडिमः करकः दन्तबीजः लोहितपुष्पकः (कथ्यते), तत्फलं त्रिविधं–स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् ॥

દાડિમ,[1] કરક,[2] દંતબીજ[3] અને લોહિત પુષ્પક[4] એટલા દાડિમ*ના સરકૃત નામો છે. દાડિમનું ફળ ત્રણ પ્રકારનું થાય છે–મીઠું, ખટમધુરું અને કેવલ ખાટું. ૯૧

૧. दलनं दालः, दल विशरणे–घञ्, दालेन निर्वृत्तः भावप्रत्ययान्तादिमप्, डलयोरैक्यम्–ચીખરાવારૂપે જે તૈયાર થાય છે–છૂટાછટા અવયવોરૂપે છેવટે જે બને છે, તેથી દાડિમ

૨. करोति दोषाभावम्, त्रिदोषघ्नत्वात्. 'कृञादिभ्यो वुन्'–ત્રણે દોષને નાશ કરનાર હોવાથી સર્વ દોષોનો જે અભાવ કરે છે, તેથી કરક–દાડિમ.

૩. दन्ता इव बीजानि यस्य सः–જેનાં બિયાં દાંત જેવાં હોય છે, તેથી દંતબીજ–દાડિમ.

૪. लोहितं–रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः –'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનું ફૂલ લાલ રંગનું હોય છે, તેથી રક્તપુષ્પક–દાડિમ.

ત્રણે જાતનાં દાડિમના ગુણો

तत्तु स्वादु त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् ।
हृत्कण्ठमुखगन्धघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु ॥९२॥
कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् ।
स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किञ्चित्पित्तकरं लघु ॥
अम्लं तु पित्तजनकमम्लं वातकफापहम् ॥९३॥

अन्वय –तत् स्वादु तु त्रिदोषघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं (सत्) मेधाबलावहं तृड्दाहज्वरनाशनं हृत्कण्ठमुखगन्धघ्नं (भवति), स्वाद्वम्लं दीपनं रुच्यं किंचित् पित्तकरं लघु (भवति), अम्लं तु अम्लं (सत्) पित्तजनकं वातकफापहं (भवति) ॥

તેઓમાં મીઠું ફળ તો ત્રણે દોષને હરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકું, તુરા રસવાળું, મળનું શોષણ કરનાર, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિ તથા બળને આપનાર અને તરશ, દાહ, તાવ અને છાતીનો, કંઠનો તથા મોઢાનો દુર્ગંધ મટાડનાર છે. ખટમધુરું ફળ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર અને હલકું છે. કેવલ ખાટું ફળ ખાટું હોઈ પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે.

---

* કેટલાક વૈદ્યો દાડમનો રસ કેસર સાથે મેળવીને ઠંડક તરીકે આપવા ભલામણ કરે છે આંતરડાનાં દરદ (ઝાડાની કમજિયાત સિવાયના) માટે ફળની છાલ અને ફૂલ લવિંગ તજ, ધાણા, મરી વગેરે ખુશબોદાર પદાર્થો સાથે મેળવીને આપે છે. વૈદક પુસ્તકોમાં દાડમનાં મૂળિયાની જાત માટે કાંઈ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી.

ચરકસંહિતામાં દાડમને ઝાડો બંધ કરનાર, હૃદ્ય (રુચિ ઉત્પન્ન કરી શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) વર્ણવેલ છે.

સુશ્રુતસંહિતામાં તેને વાતનાશક (વાયુ બેસાડનાર), મૂત્રદોષહર (પેશાબસ્થાનના રોગ મટાડનાર), તૃષાનાશક (તરસ છિપાવનાર) અને રુચિકારક (રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર) ગણેલ છે.

ડનાર છે. ૯૨,૯૩

ગૂંદા-ગૂંદીનાં નામો

बहुवारस्तु शीतः स्यादुद्दालो बहुवारकः।
शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः॥९४

अन्वय –बहुवार..तु शीतः उद्दाल. बहुवारकः शेलु श्लेष्मातकः अपि च पिच्छिलः भूतवृक्षकः स्यात् ॥

બહુવાર,[1] શીત,[2] ઉદ્દાલ,[3] બહુવારક,[4] શેલુ,[5] શ્લેષ્માતક,[6] પિચ્છિલ[7] અને ભૂતવૃક્ષક,[8] એટલાં ગૂંદા-ગૂંદીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૯૪

૧. बहून् रोगान् वारयति, वृञ् वरणे-णिजन्तात् 'बहुलं शिल्पिसंज्ञयोः' (उणा. ३-३२)-ઘણા રોગોને જે મટાડે છે, તેથી બહુવાર-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૨. श्यायते-गच्छति स्म हिममावम्, श्यैङ् गतौ-'गत्यर्थाकर्मके'ति कर्तरि क्त, 'द्रवमूर्ति'-इति संप्रसारणम्, 'हलः'ति दीर्घ -જે ઠંડા ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી શીત-ગૂંદા કે ગૂંદી

૩. उद्दालयति-अत्यन्तं विशृणाति विषस्फोटादीन् रोगान्, दल विशरणे-उत्पूर्वाण्णिजन्तात् अच् ઝેર, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોનો જે અત્યંત નાશ કરે છે, તેથી ઉદ્દાલ-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૪. बहुवार एव बहुवारक-संज्ञायां कन्-અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે છે.

૫. शिलति-उच्छति व्रणवीसर्पकुष्ठादीन्-शिल उञ्छे-बाहुलकात् -વ્રણ, રતવા, કોઢ વગેરે રોગોને જે વીણી લે છે, તેથી શેલુ-ગૂંદા કે ગૂંદી

૬. श्लेष्माणम् आतति-सन्तत गच्छति, अत सातत्यगमने-'बहुलं शिल्पिसंज्ञयोः'-કફ જેવી ચીકાશને જે કાયમ ધારણ કરે છે, તેથી શ્લેષ્માતક-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૭. पिच्छ अस्यास्ति, पिच्छादित्वादिलच्-જેમાં પીળાં જેવી લાળો થાય છે-ચીકાશના તાંતણા થાય છે, તેથી પિચ્છિલ-ગૂંદા કે ગૂંદી.

૮. भूतानां वासरूपो वृक्ष, संज्ञायां कन्-ભૂતડાઓનું રહેઠાણ જે ઝાડ છે, તેથી ભૂતવૃક્ષક-ગૂંદા કે ગૂંદી.

ગૂંદા-ગૂંદીના ગુણો

बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत्।
मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत्॥९५॥

अन्वय -बहुवार. मधुर तुवरः तिक्तः च केश्यः (सन्) विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत् कफपित्तहृत् (चास्ति)॥

ગૂંદા-ગૂંદી મધુર, તુરા, કડવાં અને કેશ માટે સારાં હોઈ ઝેર, વિસ્ફોટક, વ્રણ, રતવા, કોઢ, કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૯૫

ગૂંદા-ગૂંદીના ફળના ગુણો

फलमामं तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्।
तत्पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु॥९६॥

अन्वय.-आमं फलं तु विष्टम्भि रूक्षं (सत्) पित्तकफास्रजित् (अस्ति), पक्वं तु तत् मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतल गुरु (भवति)॥

ગૂંદા-ગૂંદીનું કાચું ફળ ઝાડાને રોકનાર તથા રૂક્ષ હોઈ પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. તેમનું પાકું ફળ મધુર, સ્નિગ્ધ, કફ કરનાર, ટાઢું અને ભારે છે. ૯૬

નિર્મળીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

पयःप्रसादि कतकं कतकं तत्फलं च तत्।
कतकस्य फलं नेत्र्यं जलनिर्मलताकरम्॥
वातश्लेष्महरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु॥९७॥

अन्वय.-पयःप्रसादि कतक (इति नामद्वयं कथ्यते), तत्फलं च तत्-कतकम् (उच्यते), कतकस्य फल नेत्र्यं जलनिर्मलताकरं वातश्लेष्महरं शीत मधुरं तुवरं गुरु (भवति)॥

પયઃપ્રસાદિ[1] અને કતક,[2] એ બે નિર્મળીનાં સંસ્કૃત નામો છે. નિર્મળીનું ફળ પણ કતક કહેવાય છે. નિર્મળીનું ફળ નેત્રને હિતકારી, જળને નિર્મળ કરનાર, વાયુ તથા કફને મટાડનાર, ટાઢું, મધુર, તુરું અને ભારે છે. ૯૭

૧. पयः प्रसादयति इत्येवंशील-प्रसादयतेर्ण्यन्तात् 'सुप्यजातौ णिनि'-પાણીને જે ચોખ્ખું કરે છે, તેથી પયઃપ્રસાદિ-નિર્મળી

૨. क-जलं शुद्धं तनोती ति, तनु विस्तारे-'अन्येष्वपीति' ड, तत संज्ञायां कन्, यद्वा कस्य-जलस्य तक-हास -शुद्धि -स्वच्छता वा यस्मात्-कतकम्-પાણીને જે શુદ્ધ કરે છે કે પાણીની શુદ્ધિ અથવા સ્વચ્છતા જેનાથી થાય છે, તેથી કતક-નિર્મળી.

દ્રાક્ષનાં નામો

द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च।
मृद्वीका हारहूरा च गोस्तनी चापि कीर्तिता॥९८

अन्वय -द्राक्षा स्वादुफला तथा मधुरसा अपि च मृद्वीका च हारहूरा अपि च गोस्तनी कीर्तिता॥

દ્રાક્ષા,[1] સ્વાદુફલા,[2] મધુરસા,[3] મૃદ્વીકા,[4] હારહૂરા[5] અને ગોસ્તની,[6] એટલાં દ્રાક્ષનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૯૮

૧. द्राङ्क्ष्यते-काङ्क्ष्यते सर्वैर्लोकै बृंहणत्वादिगुणयुक्तत्वात् स्वादुत्वाच्च, द्राक्षि काङ्क्षायाम्-कर्मणि घञ्, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् नुम्, ततष्टाप्-પુષ્ટિકારક આદિ ગુણોવાળી તથા સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી દ્રાક્ષા-દ્રાક્ષ

૨ स्वादु फलं यस्या सा-જેનું ફળ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુફલા-દ્રાક્ષનું ઝાડ

૩ मधु रसो यस्या सा-જેનો રસ મીઠો હોય છે તેથી મધુરસા-દ્રાક્ષ

૪ मृद्नाति तृष्णाज्वरादीन्, मृद्यन्ते वा श्वासवातादयो यया, मृद क्षोदे-'अलीकादयश्च' (उणा. ४-२५) इति निपातित, ततष्टाप्-તરશ, તાવ વગેરેનો જે નાશ કરે છે અથવા શ્વાસ, વાયુ વગેરેનો જેનાથી નાશ કરાય છે, તેથી મૃદ્વીકા-દ્રાક્ષ

૫ ह्वयत इति ह्व-ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च-स्पदादित्वात् क्विप्, हार इव ह्वु-स्पर्धां गति-रा दाने 'आतोऽनुपसर्गे क '-टाप्-હારની પેઠે જે સ્પર્ધા આપે-પ્રથમ લેવાની દરેકને લાલચ કરાવે અથવા સૌને લેવા જે આહ્વાન આપે છે, તેથી હારહૂરા-દ્રાક્ષ

૬ गो स्तन इव फलं यस्या सा-જેનું ફળ ગાયના આંચળ જેવું હોય છે, તેથી ગોસ્તની, यद्वा गो स्तन (फल) यस्या सा, गोस्तनसदृशे गोशब्दो गौण, 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्-इति ङीष्-ગાયના જેવા જેને સ્તન એટલે ફળ હોય છે, તેથી ગોસ્તની-દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષના ગુણો

द्राक्षा पक्का सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरु ।
स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट् ॥९९॥
कोष्ठमारुतकृद् वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा ।
हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामला ॥१००
कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् ।
आमा स्वल्पगुणा गुर्वी सैवाम्ला रक्तपित्तकृत् १०१
वृष्या स्याद् गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तनुत् ।
अबीजान्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणे ॥१०२
द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत् ।
द्राक्षा पर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्दिका ॥१०३॥

अन्वय -पक्वा द्राक्षा सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरु स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रविट कोष्ठमारुतकृत् वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा (सती) तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामला कृच्छ्रास्रपित्तसंमोहदाहशोषमदात्ययान् हन्ति । आमा स्वल्पगुणा गुर्वी (भवति), सा एव अम्ला रक्तपित्तकृत् (भवति) । गोस्तनी द्राक्षा वृष्या च गुर्वी (सती) कफपित्तनुत् (भवति) । अन्या अबीजा स्वल्पतरा (द्राक्षा) गुणे गोस्तनीसदृशी (भवति) । पर्वतजा द्राक्षा लघ्वी साम्ला (सती) श्लेष्माम्लपित्तकृत् (भवति), यादृक् पर्वतजा द्राक्षा तादृशी करमर्दिका (भवति) ॥

પાકી દ્રાક્ષ મળને ખસેડનાર, ટાઢી, નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ કરનાર, ભારે, પાકમા તથા રસમા મધુર, સ્વરને સારો કરનારી, તુરી, વિષ્ઠા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનારી, કોઠામા વાયુ કરનારી, વીર્યને વધારનાર અને કફ તથા રુચિને ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ તરશ, તાવ, શ્વાસ, વાયુ, વાતરક્ત રોગ, કમળો, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, મોહ, દાહ, શોષ તથા મદાત્યય નામના રોગને મટાડનાર છે કાચી દ્રાક્ષ ખૂબ ઓછા ગુણવાળી અને ભારે છે. ખાટી દ્રાક્ષ રક્તપિત્તને કરનાર છે જે દ્રાક્ષ ગાયના આંચળ જેવી થાય છે, તે વીર્યને વધારનાર અને ભારે હોઈ કફ તથા પિત્તને મટાડે છે બીજી-ખિસમિસી દ્રાક્ષ બીજ વગરની અને બહુ જ નાની થાય છે, તેમા દ્રાક્ષના જેવા જ ગુણો છે. પર્વતમા થતી દ્રાક્ષ હલકી અને ખટાશવાળી હોઈ કફ તથા અમ્લપિત્તને કરનારી છે પર્વતમા થતી દ્રાક્ષમા જેવા ગુણો હોય છે તેવા જ ગુણો કરમદીમા પણ હોય છે ૯૯-૧૦૩

ભોંયખજૂરી કે ખલેલાં ખારેકડીના નામો

भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा ।
तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका ॥१०४

अन्वय -भूमिखर्जूरिका स्वाद्वी दुरारोहा मृदुच्छदा तथा स्कन्धफला काककर्कटी स्वादुमस्तका (कथ्यते) ॥

ભૂમિખર્જૂરિકા,[1] સ્વાદ્વી,[2] દુરારોહા,[3] મૃદુચ્છદા,[4] સ્કંધફલા,[5] કાકકર્કટી[6] અને સ્વાદુમસ્તકા[7] એટલા ખારેકડી(ખલેલા)ના ઝાડના સસ્કૃત નામો છે ૧૦૪

૧ खनति-व्ययति क्षयशान्तिवातादीन्, खन व्यय न-'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उणा ४-१०) इत्यूर, जातित्वाद् ङीष्, तत भूमौ जाता खर्जूरी-शाकपार्थिवादि, स्वार्थे कन्, टाप्-ક્ષય, ઉધરસ, વાયુ વગેરેને જે મટાડે છે, તે જમીન પર નીચા કદે થતી (ખજૂરીની) ભોંય ખજૂરી-ભૂમિખર્જૂરિકા કહેવાય છે

૨ स्वदत इति स्वाद्वी-'कृवापाजि' (उणा १-१)

इत्युण्, 'वोतो गुणवचनादि'ति वा ङीप्—જે સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદ્વી—ખલેલાં ખજૂરી.

૩. दु:खेन आरुह्यते—'ईषद्दुःसुषु'ति खल्—જેના પર ચઢવું મુશ્કેલ હોય છે, તેથી દુરારોહા—ખલેલાં ખજૂરી.

૪. मृदवश्छदा यस्याः सा—જેનાં પાંદડાં કોમળ હોય છે, તેથી મૃદુચ્છદા—ખલેલાં ખજૂરી.

૫. स्कन्धे फलं यस्याः सा—જેનું ફળ થડમાં થાય છે, તેથી સ્કન્ધફલા—ખલેલાં ખજૂરી.

૬. कर्कति—हास्यं करोति, कर्क हसने—सौत्रः, तस्मादौणादिकोऽटन् प्रत्ययः, गौरादिः, काकानां कर्कटी—કાગડાઓને જાણે હસે છે કે 'તમે મારો સ્વાદ શું સમજો ?' તેથી કાકકર્કટી—ખલેલાં ખજૂરી.

૭. स्वादु मस्तकं यस्याः सा—જેની ટોચ પણ સ્વાદિષ્ટ હોય છે, તેથી સ્વાદુમસ્તકા—ખલેલાં ખજૂરી.

મૂસી ખારેક અને છુવારી ખારેકનાં નામો તથા વર્ણન

पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता ॥
जायते पश्चिमे देशे सा च्छोहारेति कीर्त्यते ॥ १०५ ॥

अन्वय:—पिण्डखर्जूरिका तु अन्या, सा पश्चिमे देशे भवेत्, गोस्तनाकारा (या) परद्वीपात् इह आगता (सती) पश्चिमे देशे जायते, सा 'छोहारा' इति कीर्त्यते ॥

બીજી મૂસી ખારેકની ખજૂરી પિંડખર્જૂરિકા[1] કહેવાય છે અને તે પશ્ચિમ દેશમાં થાય છે. ગાયના આંચળ જેવી જે ખજૂરી બીજા દ્વીપમાંથી અહીં આવેલી હોઈ પશ્ચિમ દેશમાં થાય છે, તે છોહારા[2] (છુવારી ખારેક) કહેવાય છે. ૧૦૫

૧. पिण्डाकारफला खर्जूरिका—शाकपार्थिवादिः—જેનાં ફળ ગોળાકાર થાય છે, તે પિંડખર્જૂરિકા—એક જાતની બીજી ખજૂરી—મૂસી ખારેકડી.

૨. छोपूर्वको हार इति संज्ञा अस्ति अस्याः—अर्शआद्यच्, टाप्—પશ્ચિમ દેશમાં થતી ત્રીજી ખજૂરી તે છોહારા—છુવારી ખારેકડી.

ત્રણે ખજૂરી કે ખારેકડીના ગુણો

खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ॥ १०६ ॥
तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदम् ।
कोष्ठमारुतहृद्बल्यं वान्तिवातकफापहम् ॥ १०७ ॥
ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकम् ।
मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् ॥ १०८ ॥

अन्वयः—खर्जूरीत्रितयं शीतं रसपाकयोः मधुरं स्निग्धं रुचिकरं हृद्यं गुरु तर्पणं पुष्टिविष्टम्भशुक्रदं बल्यं (सत्) क्षतक्षयहरं रक्तपित्तघ्नं कोष्ठमारुतहृत् वान्तिवातकफापहं ज्वरातिसारक्षुत्तृष्णाकासश्वासनिवारकं मदमूर्च्छामरुत्पित्तमद्योद्भूतगदान्तकृत् (अस्ति) ॥

ત્રણે ખજૂરીઓ ટાઢી, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી, ભારે, તૃપ્તિ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર અને બળ દેનાર હોઈ ક્ષત, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કોઠાનો વાયુ, ઊલટી, વાયુ, કફ, તાવ, અતીસાર, ભૂખ, તરસ, ઉધરસ, શ્વાસ, મદ, મૂર્છા, વાતપિત્ત અને મદ્યથી થયેલા રોગને મટાડનાર છે. ૧૦૬,૧૦૮

ખજૂરીના ઝાડના પાણીના ગુણો

महतीभ्यां गुणैरल्पा स्वल्पखर्जूरिका स्मृता ।
खर्जूरीतरुतोयं तु मदपित्तकरं भवेत् ॥
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् ॥ १०९ ॥

अन्वयः—स्वल्पखर्जूरिका गुणैः महतीभ्याम् अल्पा स्मृता । खर्जूरीतरुतोयं तु मदपित्तकरं वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रकृत् भवेत् ॥

ઘણી જ નાની (ખલેલાંની) ખજૂરી, બે મોટી ખજૂરીઓ કરતાં ઓછા ગુણવાળી છે. ખજૂરીના ઝાડનું પાણી તો મદ તથા પિત્તને કરનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧૦૯

સુલેમાની મુસી ખારેકનાં નામો તથા ગુણો

सुलेमानी तु मृदुला दलहीनफला च सा ।
सुलेमानी श्रमभ्रान्तिदाहमूर्च्छास्रपित्तहृत् ॥ ११०

अन्वय:—सुलेमानी तु मृदुला सा च दलहीनफला (भवति), सुलेमानी श्रमभ्रान्तिमूर्च्छास्रपित्तहृत् (अस्ति) ॥

સુલેમાની,[1] મૃદુલા[2] અને દલહીનફલા[3] એટલાં સુલેમાની મુસી ખારેકનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ખારેક શ્રમ, ભ્રમ, દાહ, મૂર્છા અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૧૧૦

૧. सुलेमाननामा यवनदेशः उत्पत्तिस्थानम् अस्याः—अर्शआद्यच्, जातित्वाद् ङीष्—જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન સુલેમાન નામનો યવનદેશ છે, તેથી સુલેમાની—તે નામે એક ખારેક.

૨. मृद्यत-क्षुद्यते स्वल्पेनैव स्पर्शादिना, मृद क्षोदे-'प्रथिम्रदिभ्रस्जाम्'-(उणा. १-२८) इति कु, मृदु गुण अस्ति अस्या, सिध्मादित्वाल्लच्, तत टाप्-થોડા જ સ્પર્શ આદિથી જે ચામળાઈ, કરમાઈ, ચોળાઈ જાય એવો કોમળ ગુણ જેનો હોય છે, તેથી મૃદુલા-સુનેમાની ખારેક

૩. दलै हीना दलहीना, दलहीनेव फलति-निष्फला विशरणे-अच्, अजादित्वात् टाप्, दलै हीन फल यस्या वा-જે પાંદડાં વિનાની જ રહી ફળે છે અથવા જેનું ફળ પાંદડાં વિનાનું હોય છે. તેથી દલહીનફલા-સુનેમાની ખારેક.

બદામના ઝાડનાં નામો તથા ફળ-મજ્જાના ગુણો

वातादो वातवैरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा ।
वातादः उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृद् गुरुः ११११
वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
स्निग्धोष्णः कफकृन्नेष्टो रक्तपित्तविकारिणाम् ११२

अन्वय-वाताद वातवैरी तथा नेत्रोपमफल स्यात्, वाताद उष्ण सुस्निग्ध वातघ्न शुक्रकृत् गुरु (अस्ति)॥ वातादमज्जा मधुर वृष्य (सन्) पित्तानिलापह स्निग्धोष्ण कफकृत् (सन्) रक्तपित्तविकारिणा न इष्ट ॥

વાતાદ,[1] વાતવૈરી,[2] અને નેત્રોપમફલ[3] એટલા બદામના ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે. બદામ ગરમ, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ, વાયુને હરનાર, વીર્યને વધારનાર અને ભારે છે. બદામનો ગર્ભ મધુર, વીર્યને વધારનાર, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ હોઈ કફ કરનાર છે, અને રક્તપિત્તના વિકાર વાળાઓ માટે સારો નથી ૧૧૧-૧૧૨

૧ वातम् अत्ति, अद भक्षणे-कर्मण्यण्, यद्वा वाताय-वातनिवृत्तय अद्यत वातरोगिभि -कर्मणि घञ्-જે વાયુને ખાઈ જાય છે અથવા વાયુના રોગવાળાઓ વાયુને મટાડવા જેને ખાય છે, તેથી વાતાદ-બદામ

૨. वातस्य वैरी-વાયુનો શત્રુ છે. તેથી વાતવૈરી-બદામ

૩. नत्रस्य उपमा यस्य तत्-नेत्रोपम फल यस्य स -જેનું ફળ આંખની ઉપમાવાળું-આંખ જેવું હોય છે, તેથી નેત્રોપમફલ-બદામ

સેવફળનાં નામો તથા ગુણો

मुष्टिप्रमाणं बदरं सेव सिंचितिकाफलम् ।
सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहणं कफकृद् गुरु ।
रसे पाके च मधुरं शिशिरं रुचिशुक्रकृत् ॥११३॥

अन्वय-मुष्टिप्रमाण बदर सेव सिंचितिकाफलम् (इति नामानि, गुणास्तु-) सेवं समीरपित्तघ्नं बृंहण कफकृत् गुरु रसे च पाके मधुर शिशिर रुचिशुक्रकृत् (अस्ति)॥

મુષ્ટિપ્રમાણ,[1] બદર,[2] સેવ[3] અને સિંચિતિકા ફલ[4] એટલાં સેવફળનાં સંસ્કૃત નામો છે. સેવફળ વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કફ કરનાર, ભારે. પાકમાં તથા રસમાં મધુર, ટાઢું, રુચિ કરનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. ૧૧૩

૧. मुष्टि प्रमाण यस्य तत्-જેનું માપ મુઠ્ઠી જેવડું હોય છે, તેથી મુષ્ટિપ્રમાણ-સેવફળ

૨. बदति-स्थैर्यं प्रापयति शरीर बृंहणत्वात्, बद स्थैर्ये-'अर्तिदिविभ्रमि'-(उणा. ३-११७) इत्यर बाहुलकात्-જે પાષ્ટિક હોવાથી શરીરને મજબૂત બનાવે છે, તેથી બદર-સેવફળ

૩. सेव्यते समीरपित्तनाशार्थं बृंहणत्वार्थं च जन, षेवृ सेवने-कर्मणि घञ्-વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરવા અને પુષ્ટિ મેળવવા લોકો જેને સેવે છે તેથી સેવ-સેવફળ

૪. सिंचितिकाया फलम्-સિંચિતિકા નામની વનસ્પતિનું જે ફળ છે, તેથી સિંચિતિકાફલ-સેવફળ.

નાસપાતનું નામ તથા ગુણો

अमृतफलं लघु वृष्यं, सुस्वादु त्रीन् हरेद्दोषान् ।
देशेषु मुद्गलाना, बहुल तल्लभ्यते लोकैः ॥११४॥

अन्वय-अमृतफल लघु वृष्य सुस्वादु (सत्) त्रीन् दोषान् हरेत् तत् मुद्गलाना देशेषु लोकै बहुल लभ्यत ॥

નાસપાત (એ બાદકસાન તરીકે કાબૂલ વગેરે દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે) અમૃતફળ[1] કહેવાય છે. નાસપાત હલકું, વીર્યને વધારનાર અને ઘણું જ મીઠું હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે; તેને મુગલોના દેશમાં લોકો ખૂબ મેળવે છે.

૧. अमृतमिव फल, यद्वा अमृतमिव फलम्-જે ફળ અમૃત જેવું હોય છે, તેથી જે અમૃતફલ કહેવાય છે, તે-નાસપાત

પીલુ ઝાડનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો

पीलुर्गुडफलः स्रंसी तथा शीतफलोऽपि च ।
पीलु श्लेष्मसमीरघ्नं पित्तलं भेदि गुल्मनुत् ॥
स्वादु तिक्तं च यत् पीलु नत्तात्युष्णं त्रिदोषहृत् ॥

अन्वय-पीलु गुडफल तथा स्रंसी अपि च शीतफल (कथ्यत), पीलु पित्तल भेदि श्लेष्मसमीरघ्न

गुरुमलघु (स्यात्)। यत् पीलु स्वादु च तिक्तं (भवति), तत् अति उष्णं न त्रिदोषहृत् (चास्ति)॥

પીલુ,[1] ગુડફળ,[2] સ્રંસી[3] તથા શીતફળ,[4] એટલાં (બે જાતના) પીલુનાં ઝાડનાં સંસ્કૃત નામો છે. પીલુ પિત્ત કરનાર તથા મળને તોડનાર હોઈ કફ, વાયુ તથા ગોળાને મટાડનાર છે. જે પીલુ મીઠું અને કડવું હોય છે, તે બહુ ગરમ નથી અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૧૧૫

૧. पीलति-प्रतिष्टभ्नाति गुल्मं त्रिदोषं च, पील प्रतिष्टम्भे-'मृगय्वादित्वात्' (उणा. १-३७) उः-ગોળાને તથા ત્રણે દોષને જે મટાડે છે, તે પીલુ.

૨. गुड इव मधुरं फलं यस्य सः, डलयोरैक्यात् 'गुडफल.' इत्यपि दृश्यते-જેનું ફળ ગોળ જેવું મીઠું હોય છે, તેથી ગુડફલ અથવા ગુડફલ-પીલુ.

૩. स्रंसयति-अध पातयति मलम् भेदित्वात्-જે મળને છૂટો પાડી નીચે પાડે છે, તેથી સ્રંસી-પીલુ.

૪. शीतं फलं यस्य स-જેનું ફળ શીતળ હોય છે, તેથી શીતફલ-પીલુ.

પહાડી પીલુનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો

पीलुः शैलभवोऽक्षोट. कर्पराळश्च कीर्तितः।
अक्षोटकोऽपि वातादसदृशः कफपित्तकृत्॥११६

अन्वय -शैलभव: पीलुः अक्षोट च कर्पराल कीर्तित.। अक्षोटक अपि वातादसदृश (सन्) कफपित्तकृत् (भवति)॥

પહાડી પીલુ અક્ષોટ[1] અને કર્પરાલ[2] કહેવાય છે. એ પીલુ બદામ સમાન હોઈને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૧૧૬

૧. अश्नोति-व्याप्नोति शरीर, सहन्ति-नाशयति च वातम्, अशू व्याप्तौ सघाते च, बाहुलकादोट:-જે શરીરમાં વ્યાપે છે અને વાયુનો નાશ કરે છે, તેથી અક્ષોટ-પહાડી પીલુ.

૨. कर्परम् अलति. अल भूषणादौ-कर्मण्यण्, यद्वा कर्परा अस्य अस्ति-सिध्मादित्वात् लच्-જેને ઉપરના ભાગમાં પડ હોય છે, તેથી કર્પરાલ-પહાડી પીલુ.

બિજોરાના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ગુણો

बीजपूरो मातुलुङ्गो रुचकः फलपूरकः।
बीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु॥११७॥
रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधनम्।
श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्॥११८

अन्वय -बीजपूर मातुलुङ्ग. रुचक फलपूरकः (कथ्यते), बीजपूरफलं स्वादु रसे अम्लं दीपनं लघु (सत्) रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधनं श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम्॥

બીજપૂર,[1] માતુલુંગ,[2] રુચક[3] અને ફલપૂરક[4] એટલાં બિજોરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. બિજોરાનું ફલ મધુર, રસમાં ખાટું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા હલકું હોઈ રક્તપિત્તને મટાડનાર; કંઠ, જીભ તથા હૃદયને સાફ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું અને શ્વાસ, ઉધરસ અરુચિ તથા તરસને હરનાર મનાય છે. ૧૧૭

૧. बीजैः पूर्यते-पूरी आप्यायने-'इगुपधे' ति क, कर्मणि घञ् वा, यद्वा बीजानि पूरयति-पूरीति ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्'-જે બિયાંથી ભરાય છે અથવા બિયાંને અંદરના ભાગમાં ભરે છે, તેથી બીજપૂર-બિજોરું.

૨. मीनाति-हिनस्ति अरुच्यादीन्, मीञ् हिंसायाम्-बाहुलकात् तुन्, लुङ्गयते-भास्यते असौ रसेन-लुजिर्भासार्थकात् कर्मणि घञ्, न्यङ्क्वादि, ततो मातुश्चासौ लुङ्गश्च मातुलुङ्गः-અરુચિ આદિનો જે નાશ કરે છે અને રસથી જે પ્રકાશે છે, તેથી માતુલુંગ-બિજોરું.

૩. रोचते-दीप्यते रसेन, अभिप्रीणाति च, रुच दीप्तावभिप्रीतौ च-क्वुन् (उणा. २-३२) રસથી જે દીપે છે અને ખૂબ તૃપ્તિ પમાડે છે-પ્રસન્ન કરે છે, રુચિ ઉપજાવે છે, તેથી રુચક-બિજોરું.

૪. फलैः पूर्यते फलानि वा पूरयतीति सर्वं प्रथमनामवत् प्रकृतिप्रत्ययादिकम्, स्वार्थे कन् विशेष'-ફળ વડે જે ભરાય છે અથવા ફળને જે ભરે છે, તેથી ફલપૂરક-બિજોરું.

બીજી જાતના બિજોરાનાં નામો તથા ગુણો

बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी।
मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः॥
रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा॥११९॥

अन्वय -अपरः बीजपूर. मधुर मधुकर्कटी प्रोक्त, मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरु. (सती) रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा (अस्ति)॥

બીજી જાતનું બિજોરું મધુર[1] અને મધુકર્કટી[2] કહેવાય છે. એ બિજોરું મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર, ટાઢું અને ભારે હોઈ રક્તપિત્ત, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી તથા ભ્રમને મટાડે છે. ૧૧૯

૧. मधु-माधुर्यम् अस्य अस्ति-'ऊषसुषि.' इति र-જેમાં મીઠાશ હોય છે, તેથી મધુર-બીજી જાતનું બિજોરું.

विषविद्धगात्रानां मन्दानले बद्धगुदे विषूचिकायां (तत्) प्रदेयम् (इति) मुनयः वदन्ति ॥

ત્રણે દોષ, અગ્નિ, ક્ષય તથા વાયુસંબંધી રોગથી પીડાયેલાઓને, ઝેરથી વિહ્વલ થયેલાઓને, મંદ અગ્નિવાળાઓને, ઝાડાની કબજિઆતવાળાઓને તથા કોલેરાવાળાઓને એ લીંબુ અવશ્ય દેવું, એમ મુનિઓ કહે છે. ૧૨૪

મીઠા લીંબુનું નામ તથા ગુણો

मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् ।
गरोरगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत् ॥
शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं बल्यं च बृंहणम् ॥१२५॥

अन्वय –मिष्टनिम्बूफलं[1] स्वादु गुरु (सत्) मारुतपित्तनुत् गरोरगविषध्वंसि रक्तहृत् शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं कफोत्क्लेशि बल्यं च बृंहणम् (अस्ति) ॥

મીઠું લીંબુ મધુર અને ભારે હોઈ વાયુ, પિત્ત, ઝેર, સર્પનું ઝેર, લોહીનો બગાડ, શોષ, અરુચિ, તરસ તથા ઊલટીને હરનાર, કફ સંબંધી પીડાને કરનાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે. ૧૨૫

૧. निम्बवा फलं, मिष्टं च तत् निम्बूफलम्–મીઠા લીંબુનું ફળ.

કર્મરંગનુ નામ તથા ગુણો

कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत् ॥१२६॥

अन्वय–कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वादु अम्लं (सत्) कफवातहृत् (अस्ति) ॥

કર્મરંગ[1] (એકજાતનું લીંબુ) ટાઢું, પ્રવાહી, મળને સુકવનાર, મધુર અને ખાટું હોઈ કફ તથા વાયુને હરનાર છે. ૧૨૬

૧. कर्मणे–कफवातनाशनाय रज्यते, रञ्ज रागे–कर्मणि घञ्, 'वजोरि'ति कुत्वम्–કફ તથા વાયુનો નાશ કરવારૂપ કર્મ માટે જે રંગાય છે–કામ કરે છે, તેથી કર્મરંગ–તે નામે એક જાતનું લીંબુ.

આંબલીનાં નામો

अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिडी॥

अन्वय –अम्लिका चुक्रिका च अम्ली चुक्रा दन्तशठा अपि च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिडी (कथ्यते)॥

અમ્લિકા,[1] ચુક્રિકા,[2] અમ્લી,[3] ચુક્રા,[4] દંતશઠા,[5] અમ્લા,[6] ચિંચિકા,[7] ચિંચા,[8] તિંતિડીકા[9] અને તિંતિડી,[10] એટલાં આંબલી*નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૭

૧. अम्लः रस अस्ति अस्याः–'अत इनिठनौ'–इति ठन्, टाप्, अत इत्वं च–જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લિકા–આંબલી.

૨. चुक्रयति–व्यथयति दन्तान् कफ वायु च, अम्लत्वात्–'स्फायितञ्चि०' (उणा० २-१८) इति साधु, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, अत इत्व च, यद्वा चुकमिवाम्लत्वात्–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–ખાટી હોવાથી દાંતને જે અંબાવે છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે; અથવા અત્યંત ખાટી હોવાથી જે ચુક્રા જેવી હોય છે, તેથી ચુક્રિકા–આંબલી.

૩. अम्लः रसः अस्ति अस्याः –अर्शआद्यच्, गौरादि –જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લી–આંબલી.

૪. चुक्रा–ચીજ નામ પ્રમાણે.

૫. शठति–हिनस्ति क्लिश्नाति वा–शठ हिंसाक्लेशकैतवेषु–पचाद्यच्, टाप्, दन्ताना शठा–દાંતને દુઃખ દે છે–અંબાવી નાખે છે તેથી દંતશઠા–આંબલી.

૬. अम्लः रसः अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्, टाप्–જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લા–આંબલી.

૭. 'चिम्' इति अव्यक्त शब्द चिनोति. चिञ् चयने–'अन्येष्वपि दृश्यते' इति ड, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, अत इत्व च–'ચિમ' એવો અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે, તેથી ચિંચિકા–આંબલી.

૮. चिञ्चा–નામ પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ સૂચવે છે અને પ્રકૃતિપ્રત્યય પણ તે જ છે; કેવળ

* વૈદ્યો આને ટાઢી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર અને ઝાડાની કબજિયાત તથા તાવમાં વધુ ઉપયોગી ગણે છે. આંબલીની શીંગની ઉપરની છાલની રાખ દવામાં ખાર તરીકે વપરાય છે; અને પાકાં મોળા ઉપર આંબવાથી મોળા ફીટરી જાય છે.

ચરકસંહિતામાં આંબલીને અમ્લ (ખાટી), પિત્તશામક (પિત્ત શમાવનાર) અને સારક (થોડો ઝાડો સારનાર) વર્ણવેલ છે.

ચક્રદત્તમાં ધંતૂરા વગેરેનું ઝેર ઉતારવા માટે ખજૂર, દ્રાક્ષ, આંબલીનો ગર્ભ, દાડમનાં બીજ, ફાલસાં અને આમળાં સરખે ભાગે લઈને તેમને બારીક કરી તેમા પાંચગણું પાણી મેળવીને ઉકાળી ઘાટું કરીને આપવા લખેલ છે. દવા તરીકે આંબલીનો ગરન ૧| રૂપિયાભાર ,અથવા તેથી વધારે ખાવાથી થોડો જુલાબ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધે છે અને તરસ થોડી લાગે છે.

૨. मधुधासौ कर्कटी इव–इवार्थे कन्–જાણે મીઠી કાકડી હોય તેવું હોય છે, તેથી મધુકર્કટી–મીઠી જાતનું એક બિજોરું.

લાંબાં લીંબુના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ગુણો

स्याज्जम्बीरो दन्तशठो जम्भजम्भीरजम्भलाः ।
जम्बीरमुष्णं गुर्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् ॥१२०॥
शूलकासकफोत्क्लेशच्छर्दितृष्णामदोषजित् ।
आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् ॥
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी ॥१२१॥

अन्वय –जम्बीरः दन्तशठः जम्भः–जम्भीरः–जम्भलाः (इति नामानि, गुणास्तु–) जम्बीरम् उष्णं गुरु अम्लं (सत्) वातश्लेष्मविबन्धनुत् शूलकासकफोत्क्लेशच्छर्दितृष्णामदोषजित् (तथा च) आस्यवैरस्यहृत्पीडावह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् । स्वल्पजम्बीरिका तद्वत् तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी (भवति) ॥

જંબીર,[1] દન્તશઠ,[2] જંભ,[3] જંભીર[4] અને જંભલ[5] એટલાં લાંબા લીંબુના ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે. એના લીંબુ ગરમ, ભારે તથા ખાટાં હોઈ વાયુ, કફ, મળબંધ, શૂળ, ઉધરસ, કફથી થતી મૂંઝવણ, ઊલટી, તરશ, આમ સંબંધી દોષ તથા મુખનું વિરસપણું, હૃદયની પીડા, અગ્નિનું મંદપણું અને કૃમિને મટાડનાર છે. એ લીંબુની સ્વલ્પજંબીરિકા[1] નામની નાની જાત તેના જેવી જ હોય છે તેમજ તરશને અને ઊલટીને મટાડે છે.

૧ जम्यते–अद्यते स्वादपूर्वकं लोकैः आस्यवैरस्यवह्निमान्द्यादिवारकत्वात्–जमु अदने 'गम्भीरादयश्चे'ति साधु–મોઢાનું વિરસપણું તથા જઠરાગ્નિની મંદતા આદિને દૂર કરનાર હોવાથી લોકો જેને સ્વાદપૂર્વક ખાય છે, તેથી જંબીર–લાંબું લીંબુ

૨ दन्तानां शठ इव, अम्लत्वेन जाड्यकारकत्वात्–ખટાઈને લીધે દાંતને અંબાવી જડ જેવા કરી નાખે છે, તેથી દાંતને હેરાન કરવા જાણે તેઓની સામે લુચ્ચાઈ કરતું હોય તેવું છે, તેથી દન્તશઠ–લાંબું લીંબુ

૩. जम्भयति विनामयति गात्राणि अम्लत्वात्, जभी गात्रविनामे–पचाद्यच्, 'रधिजभोरची'ति नुम्–શરીરના અવયવોને ખટાઈથી જે અત્યંત નમાવે છે–ઢીલા કે આળસુ બનાવે છે, તેથી જંભ–લાંબું લીંબુ.

૪. जम्भयतीत्यादि पूर्ववत्, प्रत्ययस्तु 'गम्भीरादित्वात् (उणा. ४–३५) ईरन्–અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે

૫. जम्भयतीत्यादि तृतीयनामवत्, प्रत्ययस्तु वृषादित्वात् (उणा. १–१०६) कलच्–અર્થ ત્રીજા નામ પ્રમાણે છે.

૧. सुतराम् अल्पा चासौ जम्बीरी–संज्ञायां कन्, टाप्, 'इयापोरि'ति ह्रस्वत्वं च–અતિશય નાની લીંબુની જાત સ્વલ્પજંબીરિકા કહેવાય છે.

ખાટાં ગોળ લીંબુના ઝાડનાં નામો તથા ફળના ગુણો

निम्बूः स्त्री निम्बुकः पुंसि क्लीबे निम्बूकमपि कीर्तितम् ।
निम्बूकमम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु ॥१२२॥
निम्बुकं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णमम्लमुदरग्रहापहम् ।
वातपित्तकफशूलिने हितं, कष्टनष्टरुचिरोचनं परम् ॥

अन्वय –निम्बूः स्त्री निम्बुकः निम्बूकम् अपि क्लीबे कीर्तितम्, निम्बूकम् अम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं लघु निम्बुकं कृमिसमूहनाशनं तीक्ष्णम् अम्लं (सत्) उदरग्रहापहं कष्टनष्टरुचिरोचनं वातपित्तकफशूलिने परं हितं (भवति)

નિંબૂ[1] સ્ત્રીલિંગે છે, નિંબુક[2] અને નિંબૂક[3] નપુંસકલિંગે હોઈ એ ખાટા ગોળ લીંબુના ઝાડના સંસ્કૃત નામો છે. એનું લીંબુ ખાટું, વાયુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને પાચક હોઈ હલકું છે. (બીજા ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે) એ લીંબુ કૃમિ–જીવડાઓને મટાડનાર, તીક્ષ્ણ, ખાટું, પેટની પીડાને મટાડનાર, ગ્રહ–ભૂતાદિને દૂર કરનાર, દુઃખરહિતને રુચિ ઉપજાવનાર અને વાત, પિત્ત, કફ તથા શૂળવાળાને પરમ હિતકારી છે. ૧૨૨,૧૨૩

૧ निम्बति–सिंचति अम्लं वातघ्नं दीपनं पाचनं च रसं, णिबि सेचने–बाहुलकात् ऊ–જે ખાટા, વાયુનાશક, દીપન અને પાચન રસને સિંચે છે, તેથી નિંબૂ–ખાટું ગોળ લીંબુ

૨,૩ બંને નામો પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ દર્શાવે છે અને તેમાં પ્રકૃતિ–પ્રત્યય પણ તેજ છે. કેવળ पृषोदरादित्वात्–वैकल्पिकं ह्रस्वत्वं संज्ञायां च कन् એ વિશેષ છે

એ લીંબુ કોને અવશ્ય દેવું ?

त्रिदोषवह्निक्षयवातरोग–
निपीडितानां विषविह्वलानाम् ।
मन्दानले बद्धगुदे प्रदेयं
विषूचिकायां मुनयो वदन्ति ॥१२४॥

अन्वय –(किंच–) त्रिदोषवह्निक्षयवातरोगनिपीडितानां

विषविह्वलानां मन्दानले यद्गुदे विषूचिकायां (तत्) प्रदेयम् (इति) मुनयः वदन्ति ॥

ત્રણે દોષ, અગ્નિ, ક્ષય તથા વાયુસંબંધી રોગથી પીડાયેલાઓને, ઝેરથી વિહ્વલ થયેલાઓને, મંદ અગ્નિવાળાઓને, ઝાડાની કબજિયાતવાળાઓને તથા કોલેરાવાળાઓને એ લીંબુ અવશ્ય દેવું, એમ મુનિઓ કહે છે. ૧૨૪

મીઠા લીંબુનું નામ તથા ગુણો

मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु मारुतपित्तनुत् ।
गरोरगविषध्वंसि कफोत्क्लेशि च रक्तहृत् ॥
शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं बल्यं च बृंहणम् ॥१२५॥

अन्वय –मिष्टनिम्बूफलं स्वादु गुरु (सत्) मारुतपित्तनुत् गरोरगविषध्वंसि रक्तहृत् शोषारुचितृषाच्छर्दिहरं कफोत्क्लेशि बल्यं च बृंहणम् (अस्ति) ॥

મીઠું લીંબુ મધુર અને ભારે હોઈ વાયુ, પિત્ત, ઝેર, સર્પનું ઝેર, લોહીનો બગાડ, શોષ, અરુચિ, તરશ તથા ઊલટીને હરનાર, કફ સબંધી પીડાને કરનાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે ૧૨૫

૧. निम्बवा फलं, मिष्टं च तत् निम्बूफलम्–મીઠાં લીંબુનું ફળ.

કર્મરંગનું નામ તથા ગુણો

कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वाद्वम्लं कफवातहृत् ॥१२६॥

अन्वय –कर्मरङ्गं हिमं ग्राहि स्वादु अम्लं (सत्) कफवातहृत् (अस्ति) ॥

કર્મરંગ[1] (એકજાતનું લીંબુ) ટાઢું, પ્રવાહી, મળને રુંધનાર, મધુર અને ખાટું હોઈ કફ તથા વાયુને હરનાર છે. ૧૨૬

૧. कर्मणे–कफवातनाशनाय रज्यते, रञ्ज रागे–कर्मणि घञ्, 'वजोरिं'ति कुत्वम्–કફ તથા વાયુનો નાશ કરવારૂપ કર્મ માટે જે રંગાય છે–કામ કરે છે, તેથી કર્મરંગ–તે નામે એક જાતનું લીંબુ.

આંબલીનાં નામો

अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च ।
अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिडी॥

अन्वय.–अम्लिका चुक्रिका च अम्ली चुक्रा दन्तशठा अपि च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिडी (कथ्यते) ॥

અમ્લિકા,[1] ચુક્રિકા,[2] અમ્લી,[3] ચુક્રા,[4] દંતશઠા,[5] અમ્લા,[6] ચિંચિકા,[7] ચિંચા,[8] તિંતિડીકા[9] અને તિંતિડી,[10] એટલાં આંબલી*નાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૨૭

૧. अम्लः रस अस्ति अस्या –'अत इनिठनौ'–इति ठन्, टाप्, अत इत्वं च–જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લિકા–આંબલી.

૨. चुक्कयति–व्यथयति दन्तान् कफं वायुं च, अम्लत्वात्–'ऋज्रेन्द्र.' (उणा० २-२८) इति साधु', ततः स्वार्थे कन्, टाप्, अत इत्वं च, यद्वा चुक्रमिवात्यम्लत्वात्–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–ખાટી હોવાથી દાંતને જે અંબાવે છે અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે; અથવા અત્યંત ખાટી હોવાથી જે ચુક્રા જેવી હોય છે, તેથી ચુક્રિકા–આંબલી.

૩. अम्लः रसः अस्ति अस्या –अर्शआद्यच्, गौरादि –જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લી–આંબલી.

૪. चुक्रा–બીજાં નામ પ્રમાણે.

૫. शठति–हिनस्ति क्लिश्नाति वा–शठ हिंसाक्लेशकैतवेषु–पचाद्यच्, टाप्, दन्तानां शठा–દાંતને દુ:ખ દે છે–અંબાવી નાખે છે તેથી દંતશઠા–આંબલી.

૬. अम्लः रसः अस्ति अस्याः–अर्शआद्यच्, टाप्–જેનો રસ ખાટો હોય છે, તેથી અમ્લા–આંબલી.

૭. 'चिम्' इति अव्यक्तं शब्दं चिनोति, चिञ् चयने–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः, ततः स्वार्थे कन्, टाप्, अत इत्वं च–'ચિમ' એવો અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે, તેથી ચિંચિકા–આંબલી.

૮. चिञ्चा–નામ પણ ઉપર પ્રમાણે જ અર્થ સૂચવે છે અને પ્રકૃતિપ્રત્યય પણ તે જ છે; કેવળ

---

* વૈદ્યો આને ટાઢી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર અને ઝાડાની કબજિયાત તથા તાવમાં ઘણી ઉપયોગી ગણે છે. આંબલીની શીંગની ઉપરની છાલની રાખ દવામાં ખાર તરીકે વપરાય છે; અને પાંદડાં સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજા ઊતરી જાય છે.

ચરકસંહિતામાં આંબલીને અમ્લ (ખાટી), પિત્તશામક (પિત્ત શમાવનાર) અને સારક (થોડો ઝાડો સારનાર) વર્ણવેલ છે.

ચક્રદત્તમાં ધંતૂરા વગેરેનું ઝેર ઉતારવા માટે ખજૂર, દ્રાક્ષ, આંબલીનો ગર્ભ, દાડમનાં બીજ, ફાલસાં અને આમળાં સરખે ભાગે લઈને તેમને બારીક કરી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવીને ઉકાળો ઘાટું કરીને આપવા લખેલ છે. દવા તરીકે આંબલીનો ગરભ ૧। રુપિયાભાર અથવા તેથી વધારે ખાવાથી થોડો જુલાબ લાગે છે, પાચનશક્તિ વધે છે અને તરશ થોડી લાગે છે.

વળિયાં, સફેદ થયેલા વાળ, માથાનું કેશરહિતપણું, દુર્બળપણું, નિર્બળપણું, ઘડપણ તથા રોગોને અટકાવી માણસોના શરીરને જે ધારી–ટકાવી પોષે છે, તે કારણે એ ધાતુઓ કહેવાય છે. ૨

સોનાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન

मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
वसिष्ठश्चेति सप्तैते कीर्तिताः परमर्षयः ॥ ३ ॥
पुरा निजाश्रमस्थानां सप्तर्षीणां जितात्मनाम् ।
पत्नीर्विलोक्य लावण्यलक्ष्मीसम्पन्नयौवनाः ॥४॥
कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतसो जातवेदसः ।
पतितं यद्धरापृष्ठे रेतस्तद्धेमतामगात् ॥
कृत्रिमं चापि भवति तद्रसेन्द्रस्य वेधतः ॥ ५ ॥

अन्वयः—मरीचिः अङ्गिरा. अत्रिः पुलस्त्य पुलहः क्रतु च वसिष्ठ.—इति एते सप्त परमर्षय. कीर्तिता , पुरा निजाश्रमस्थानां जितात्मना (तेषा) सप्तर्षीणां लावण्यलक्ष्मीसंपन्नयौवना पत्नीः विलोक्य कन्दर्पदर्पविध्वस्तचेतस जातवेदस यत् रेत. धरापृष्ठे पतित तत् हेमताम् अगात् । रसेन्द्रस्य वेधतः तत् च कृत्रिमम् अपि भवेत् ॥

મરીચિ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત મહર્ષિઓ–સપ્તર્ષિ કહેવાય છે. પૂર્વે પોતાના આશ્રમમાં રહી અંતઃકરણને તથા ઇંદ્રિયોને જીતનારા એ સપ્તર્ષિઓની લાવણ્યશોભાથી યુક્ત યૌવનવાળી સ્ત્રીઓને જોઈ કામના ગર્વથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળા અગ્નિદેવનું જે વીર્ય જમીન પર પડ્યું હતું તે સોનું થયું છે; અને પારાની ક્રિયાથી બનાવટી સોનું પણ થાય છે. ૩–૫

સોનાના નામો

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ॥६॥
तपनीयं च गाङ्गेयं कलधौतं च काञ्चनम् ।
चामीकरं शातकुम्भं तथा कार्तस्वरं च तत् ॥
जाम्बूनदं जातरूपं महारजतमित्यपि ॥ ७ ॥

अन्वयः—(सुवर्णनामानि यथा—) स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्य हेम हाटकं तपनीय च गाङ्गेय कलधौतं च काञ्चनं चामीकर शातकुम्भ तथा च तत् कार्तस्वर जाम्बूनद जातरूप महारजतम् इत्यपि (कथ्यते) ॥

સ્વર્ણ,[1] સુવર્ણ,[2] કનક,[3] હિરણ્ય,[4] હેમ,[5] હાટક,[6] તપનીય,[7] ગાંગેય,[8] કલધૌત,[9] કાંચન,[10] ચામીકર,[11] શાતકુંભ,[12] કાર્તસ્વર,[13] જાંબૂનદ,[14] જાતરૂપ[15] અને મહારજત[16] એટલાં સોનાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૬,૭

૧. सुष्ठु ऋणोति–प्राप्नोति मूल्य, ऋणु गतौ–पचाद्यच्, यद्वा अर्णनम् अर्ण–घञ्, शोभनः अर्ण–गतिः अनेन पवित्रत्वात्–જે સારી રીતે કિંમત મેળવે છે અથવા પવિત્ર હોવાથી જેને લીધે ઉત્તમ ગતિ થાય છે, તેથી સ્વર્ણ–સોનું.

૨. शोभन वर्ण यस्य, यद्वा सुष्ठु वर्ण्यते लोकैः, वर्ण दर्शने–ण्यन्ताद् 'एरच्'–જેનો રંગ ઉત્તમ હોય છે અથવા લોકો જેને સારી રીતે વર્ણવે છે, તેથી સુવર્ણ–સોનું.

૩. कनति–दीप्यते तेजसा, कनी दीप्तौ–'कृञादिभ्यः सञ्ज्ञाया वुन्' (उणा. ५–३५)–તેજને લીધે જે પ્રકાશે છે, તેથી કનક–સોનું.

૪. हर्यति–प्राप्नोति भाग्यवन्त जन, यद्वा हर्यते–काम्यत सर्वजनैर्यत् तद् हिरण्यम्, हर्य गतिकान्त्योः–'हर्यते. कन्यन् हिरच्' (उणा. ५–४४)–ભાગ્યવાન માણસને જે પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી હિરણ્ય–સોનું.

૫. हिनोति हीयते वा मूल्य पवित्रत्वादिगुणवर्णाधानेन, हि गत्यादौ–मनिन् (उणा. ४–१४५)–જે મૂલ્યને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા પવિત્રતા આદિ ગુણ-સમુદાયને જે મેળવે છે, તેથી હેમ–સોનું.

૬. हटति–दीप्यते, हट दीप्तौ–ण्वुल्, यद्वा हाटयति–दीपयति भूषणादिना जन–'क्वुन्' (उणा. २–३२)–જે તેજથી પ્રકાશે છે અને દાગીનારૂપે બની લોકને જે દીપાવે છે, તેથી હાટક–સોનું.

૭. तप्यत अनन शुद्धिहेतोर्वह्नौ, तप सतापे–'कृत्यल्युट–' इत्यनीयर्–શુદ્ધિ માટે અગ્નિમાં જે તપે છે, તેથી તપનીય–સોનું.

૮. गङ्गाया अपत्य–शुभ्रादित्वाद् ढक्, 'च गर्भं सुषुवे गङ्गा पावकाद् दीप्ततेजसम्, तदुल्ब पर्वते न्यस्तं हिरण्य समपद्यत' इति वायुपुराणम्–ગંગાનું જે સંતાન ગણાય છે, તેથી ગાંગેય–સોનું. આના સંબંધમાં વાયુપુરાણ જણાવે છે 'પ્રદીપ્ત તેજવાળા જે ગર્ભને ગંગાએ અગ્નિથી ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેની ઓળ પર્વત પર મૂકી હતી, એ સોનારૂપે થઈ હતી.'

૯. कलः–मल· धौतो यस्य तत्–જેનો મેલ ધોવાય છે, તેથી કલધૌત–સોનું.

૧૦. काञ्चते–दीप्यते तेजसा, काचि दीप्तौ–नन्द्यादित्वात् ल्युः–તેજ વડે જે દીપે–પ્રકાશે–ચળકે છે, તેથી કાંચન–સોનું.

ગોળો, શૂળ, હૃદયના રોગ તથા છીવડાંને મટાડનાર છે. ૧૩૨,૧૩૩

૧. वृक्षस्य अम्लं फलम्–वृक्षाम्ल–વૃક્ષનું ખાટું ફળ અથવા ઝાડની ખટાઈરૂપે જે થાય છે, તેવી વૃક્ષામ્લ–કોકમ.

૨. નિન્તિડીક–આંબલીનું ૯મુ નામ જુઓ.

૩. चक्रम्–सर्पयति चित्तं प्रतिहन्ति च तृष्णादीन्, चक तृप्तौ प्रतिघाते च–' चक्रिस्मोरुच्चोपधायाः ' (उणा. २–१४) इति रक्–જે ચિત્તને તૃપ્ત કરે છે તથા તરશ વગેરેને મટાડે છે, તેવી ચુક્ર–કોકમ.

૪. अम्लः रसो वृक्षे यस्य तत्, 'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેના ઝાડમાં ખાટો રસ હોય છે, તેવી અમ્લવૃક્ષક–કોકમ

ચતુરમ્લ અને પંચામ્લ એટલે શું?

अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकैः ।
चतुरम्लं हि पञ्चाम्लं बीजपूरयुतैर्भवेत् ॥ १३४॥

अन्वय –अम्लवेतस–वृक्षाम्ल–बृहज्जम्बीर–निम्बुकैः चतुरम्लं, (तथा) बीजपूरयुतैः (तैः) पञ्चाम्लं हि भवेत् ॥

અમ્લબેદ, કોકમ, મોટું લીંબુ લીંબુ અને ગોળ ખાટું લીંબું એ ચાર ખાટા પદાર્થો ભેગા મળી ચતુરમ્લ[1] કહેવાય છે અને તેઓમા બિજોરું ભેળવાય ત્યારે તે પંચામ્લ[2] કહેવાય છે. ૧૩૪

૧–૨ चतुर्णाम् अम्लानां समाहारः, पञ्चानाम् अम्लानां समाहारश्च–ચાર ખાટાનો સમુદાય તે ચતુરમ્લ અને પાંચ ખાટાનો સમુદાય તે પંચામ્લ કહેવાય છે.

ફળોનો ઉપયોગ કરનારને સૂચના

फलेषु परिपक्वं यद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
बिल्वादन्यत्र विज्ञेयमामं तद् द्विगुणाधिकम् ॥१३५॥

अन्वय –बिल्वात् अन्यत्र फलेषु यत् परिपक्वं तत् गुणवत् उदाहृतम्, तत् (बिल्वं तु) आमं द्विगुणाधिकं विज्ञेयम् ॥

બીલાં સિવાય (બાકીનાં સઘળાં) ફળોમાં જે પાકેલું હોય તેને ગુણવાળું કહ્યું છે; બીલું તો કાચું હોય ત્યારે તેને બમણા ગુણવાળું જાણવું. ૧૩૫

फलेषु सरसं यत्स्याद् गुणवत्तदुदाहृतम् ।
द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधिकम्
फलतुल्यगुणं सर्वं मज्जानमपि निर्दिशेत् ॥ १३६

अन्वय –फलेषु यत् सरसं स्यात् तद् गुणवत् उदाहृतम्, द्राक्षाबिल्वशिवादीनां फलं शुष्कं (सत्) गुणाधिकम् (भवति) सर्वं मज्जानम् अपि फलतुल्यगुणं निर्दिशेत् ॥

ફળોમાં જે સરસ–તાજું રસદાર હોય તેને ગુણવાળું કહ્યું છે, છતાં દ્રાક્ષ, બીલી અને હરડે વગેરેનું ફળ જે સુકાયેલું હોય તેમાં અધિક ગુણ હોય છે. ફળમાં જેવા ગુણો કહ્યા છે, તેવા જ ગુણો તેઓના બધા ગર્ભમાં પણ હોય છે, એમ સમજવું. ૧૩૬

કયું ફળ ન ખાવું?

फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् ।
अकालजं कुभूमीजं पाकातीतं न भक्षयेत् ॥ १३७॥

अन्वय –(यत्) फलं हिमाग्निदुर्वातव्यालकीटादिदूषितम् अकालजं कुभूमीजं पाकातीतं (स्यात् तत्) न भक्षयेत् ॥

જે ફળ હિમથી, અગ્નિથી, ખરાબ પવનથી, સર્પથી કે કીડા વગેરેથી ખરાબ થયું હોય કે સમય વગર થયું હોય, ખરાબ જમીનમાં ઉત્પન્ન થયું હોય અથવા પાકીને ઘણો કાળ ગયું હોય તે ફળ ખાવું નહિ. ૧૩૭

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં આમ્રાદિફલવર્ગ સમાપ્ત

૭: ધાતુ–ઉપધાતુ રસ–ઉપરસ રત્ન–ઉપરત્ન વિષ–ઉપવિષવર્ગ

ધાતુઓની સંખ્યા તથા ઉત્પત્તિકથન

स्वर्णं रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं यसदमेव च ।
सीसं लोहं च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः ॥१॥

अन्वय –स्वर्णं च रूप्यं च ताम्रं च रङ्गं च यसदं च सीसं च लोहम् एते सप्त धातवः (सन्ति, ते च) गिरिसम्भवाः ॥

સોનું, રૂપું, ત્રાંબું, કથીર, જસત, સીસું તથા લોઢું, એ સાત ધાતુઓ છે અને તેઓ પર્વતોમાં થાય છે. ૧

'ધાતુ'નામની વ્યાખ્યા

वलीपलितखालित्यकार्श्याल्पत्यजरामयान् ।:
निवार्य देहं दधति नृणां तद्धातवो मताः ॥२॥

अन्वय –वली–पलित–खालित्य–कार्श्य–अल्पत्य–जरा–आमयान् निवार्य नृणां देहं (यत्) दधति, तत् (तस्मात् कारणात्) धातवः मता. ॥

नाशयेत्, रोगान् मृत्युं च करोति, ततः यत्नतः तद् हन्यात् ॥

બરાબર નહીં મારેલુ સોનું બળનો તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, રોગોને ઉપજાવે છે અને મરણ પણ કરે છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક તેને મારવુ જોઈએ. ૧૪

રૂપાની ઉત્પત્તિ

त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥१५॥
अग्निस्तत्कालमपतत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् ।
ततो रुद्रः समभवद्वैश्वानर इव ज्वलन् ॥१६॥

अन्वय –त्रिपुरस्य वधार्थाय क्रोधेन परिपूरितः शिवः निर्निमेषैः विलोचनैः निरीक्षयामास । तत्कालं तस्य एकस्मात् विलोचनात् अग्निः अपतत्, ततः वैश्वानरः इव ज्वलन् रुद्रः समभवत् ॥

ત્રિપુરાસુરનો વધ કરવા ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલા સદાશિવ, નિમેષ (આંખના પલકારા) વગરના નેત્રોથી જોઈ રહ્યા હતા, તે સમયે તેમના એક નેત્રમાંથી તરત અગ્નિ નીકળી પડ્યો હતો અને તે અગ્નિમાંથી અગ્નિ જેવો તેજસ્વી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયો હતો. ૧૫,૧૬

द्वितीयादपतन्नेत्रादश्रुबिन्दुस्तु वामकात् ।
तस्माद्रजतमुत्पन्नमुक्तकर्मसु योजयेत् ॥१७॥

अन्वय –द्वितीयात् वामकात् नेत्रात् तु अश्रुबिन्दुः अपतत्, तस्मात् रजतम् उत्पन्नं, (तत्) उक्तकर्मसु योजयेत् ॥

બીજા ડાબા નેત્રમાંથી આંસુનું ટીપુ પડ્યુ હતુ અને તે ટીપામાંથી રૂપું ઉત્પન્ન થયુ છે. તે રૂપાનો શાસ્ત્રોમાં કહેલા કામોમાં ઉપયોગ કરવો. ૧૭

બનાવટી રૂપું અને રૂપાનાં નામો તથા પરીક્ષા

कृत्रिमं च भवेत्तद्धि वङ्गादिरसयोगतः ।
रूप्यं तु रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितप्रभम् ॥१८
गुरु स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहे छेदे घनक्षमम् ।
वर्णाढ्यं चन्द्रवत्स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥१९

अन्वय –वङ्गादिरसयोगतः तत् च कृत्रिमम् (अपि) भवेत्, (अथ तन्नामानि–) रूप्यं तु रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितप्रभम् (उच्यते, तत्र) वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं गुरु स्निग्धं मृदु दाहे छेदे श्वेतं घनक्षमं (इति) नवगुणं रूप्यं शुभं (मतम्) ॥

કથીર આદિ રસોના યોગથી બનાવટી રૂપું પણ થાય છે. રૂપ્ય,[1] રજત,[2] તાર,[3] ચંદ્રકાંતિ[4] અને સિતપ્રભ[5] એટલાં રૂપાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જે રૂપું સારા વર્ણવાળું, ચંદ્ર જેવું સ્વચ્છ, ભારે, સ્નિગ્ધ, કોમળ, તપાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાળું અને ઘણના મારને ખમી શકે એવું હોય, તે (ઉપર કહેલા) નવ ગુણોવાળા રૂપાને ઉત્તમ માન્યું છે. ૧૮,૧૯

૧. रूप्यते इति रूप्यम्, रूप रूपक्रियायामिति चुरादिण्यन्तात् 'अचो यत्'–જેનાથી રૂપની ક્રિયા કરાય-રૂપાળું બનાવાય છે, તેથી રૂપ્ય-રૂપું.

૨. रजति रज्यते वा अनेन, रञ्ज रागे–'पृषिरञ्जिभ्यां कित्' (उणा. ३–१११) इत्यतच्–જે પ્રીતિ ઉપજાવે અથવા જેનાથી પ્રેમ કરાય છે, તેથી રજત-રૂપુ.

૩. तारयति प्रमेहादिरोगदुःखात्, तरतेर्ण्यन्ताद् अच्, तार्यन्ते वा वायुपित्तादिरोगिणोऽनेन–घञ्, પ્રમેહ આદિ રોગોરૂપી દુ:ખથી જે તારે-બચાવે અથવા વાયુ, પિત્ત વગેરેના રોગીઓને જે તારે છે, તેથી તાર-રૂપું.

૪. चन्द्रस्येव कान्तिर्यस्य तत्–જેની કાન્તિ ચંદ્ર જેવી હોય છે, તેથી ચંદ્રકાન્તિ-રૂપું.

૫. सिता प्रभा यस्य तत्–જેની કાંતિ ધોળી હોય છે, તેથી સિતપ્રભ-રૂપું.

દુષ્ટ-હલકું રૂપું

कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु ।
दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥२०॥

अन्वय –(यत्तु) कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतदलं लघु दाहच्छेदघनैः नष्टं (तद्) रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥

જે રૂપુ કઠણ, બનાવટી, રૂક્ષ, રાતું, પીળાં પતરાવાળુ, હલકું, તપાવતા કે કાપતાં વીંખાઈ જાય એવું કે ઘણ મારતાં ટુકડા થઈ જાય એવુ હોય તેને દુષ્ટ કહ્યુ છે. ૨૦

બરાબર મારેલા રૂપાના ગુણો

रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद् ध्रुवम् ॥२१॥

अन्वय –(अथ तद्गुणाः –) रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरं (सत्) वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् च प्रमेहादिकरोगान् अचिरात् ध्रुवं नाशयति ॥

૧૧. चामीकरे-आकरे भवम्, 'तत्र भव' इत्यण्, यद्वा चमन चामि, चमु अदने-'इनजादिभ्य', 'अनावमे.'-इति आङ अविवक्षितत्वाद् वृद्धि, ततः 'कृदिकाराद्'-इति वा ङीष्, चामीम्-अदनं करोति विषादीनामिति चामीकर-ચમીકર નામની ખાણમાં જે થાય છે, અથવા ઝેર વગેરેને જે ખાઈ જાય-ક્ષય વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી ચામીકર-સોનું.

૧૨. शातकुम्भे पर्वते भव, 'तत्र भव' इत्यण्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धि-શતકુંભ નામના પર્વતમાં જે વધારે થાય છે, તેથી શાતકુમ્ભ કે શાતકૌમ્ભ-સોનું.

૧૩. कृतस्वरे आकरे भवम्, 'तत्र भव' इत्यण्, यद्वा कृता-पठिता स्वरा वैदिका येन कृतस्वरो वेदविद् ब्राह्मण, तस्मै दाने देय 'शेषे' इत्यण्-કૃતસ્વર નામની ખાણમાં જે થાય છે, અથવા વૈદિક સ્વરોનો પાઠ કરનાર વેદવેત્તા બ્રાહ્મણને જે દાનમાં આપવા યોગ્ય ગણાય છે, તેથી કાર્તસ્વર-સોનું.

૧૪. जम्ब्वा रसेन युक्ताया नद्यां भव, तत्र भव' इत्यण्-જાંબૂના રસથી યુક્ત એવી એક નદીમાં થાય છે. તેથી જાંબૂનદ-સોનું.

૧૫. जात रूप यस्य स्वत एव यद्वा प्रशस्त जात जन्मत एव-'प्रशसायां रूपप्'-જેનું રૂપ આપોઆપ ઉત્પન્ન થયું છે અથવા જન્મથી જ ઉત્તમ તરીકે જે પેદા થયું હોય છે, તેથી જાતરૂપ-સોનું.

૧૬. महच्च तद् रजत-'सन्महत्' इति समास, 'आन्महत' इत्यात्व च-જે મોટું અથવા સર્વોત્તમ રૂપું ગણાય છે, તેથી મહારજત-સોનું.

સોનાની પરીક્ષા અને મારેલા સોનાના ગુણો

दाहे रक्तं सितं छेदे निषेके कुङ्कुमप्रभम्।
तारशुल्वोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्॥८
तच्छ्वेतं कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम्॥९॥
दाहे छेदे सितं श्वेतं कषे त्याज्यं लघु स्फुटम्।
सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम्॥१०॥
स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम्।
पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम्॥११॥
हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत्।
विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित्॥ १२॥

अन्वय -(यत्) दाहे रक्त छेदे सित निषेके कुङ्कुमप्रभ तारशुल्वोज्झित स्निग्ध कोमल गुरु (स्यात् तत्) हेम सत् (अस्ति)। (यत् सुवर्ण) श्वेतं कठिन रूक्ष विवर्ण समल दल दाहे छेदे सित कषे श्वेत लघु स्फुट (स्यात्) तत् त्याज्यम्। (अथ गुणा-) सुवर्ण शीतल वृष्यं बल्यं गुरु रसायनं स्वादु तिक्तं च तुवर पाके च स्वादु पिच्छिल पवित्रं बृंहण नेत्र्य मेधास्मृतिमतिप्रद हृद्यम् आयुष्कर कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोषज्वरशोषजित् (भवति)॥

પરીક્ષા : જે સોનું તપાવતાં રાતું, કપાતાં ધોળું, રેડતાં કેસર જેવું દેખાય; રૂપા તથા ત્રાંબા વગરનું, સ્નિગ્ધ, કૂણું, નિર્મળ અને ભારે હોય તે સોનું ઉત્તમ હોય છે, (એમ સમજવું.) જે સોનું ધોળું, કઠણ, રૂક્ષ, ખરાબ રંગવાળું, મેલવાળું, ચીરાડોવાળું, તપાવતાં તથા કાપતાં ધોળાશવાળું, કસોટીમાં ધોળું, હલકું અને (ઘણ મારતાં) ફાટી જાય, તે સોનું (હલકું હોઈ) ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

ગુણો : સોનું ટાઢું, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર, બળ આપનાર, ભારે, રસાયન, મધુર, કડવું, તૂરું, પાકમાં મધુર, ચીકાશવાળું, પવિત્ર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, નેત્રને હિતકારી; બુદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ તથા વિચારશક્તિને આપનાર, હૃદયને પ્રિય થાય એવું, આયુષને વધારનાર, કાંતિને તથા વાણીને સ્વચ્છ કરનાર, સ્થિરતા આપનાર અને (સ્થાવર-જંગમ) બે પ્રકારનાં ઝેર, ક્ષય, ગાંડપણ, ત્રિદોષ, તાવ તથા શોષને મટાડનાર છે. ૮-૧૨

બરાબર નહિ મારેલા અશુદ્ધ સોનાના દોષો

बलं सवीर्यं हरते नराणां,
रोगव्रजान् पोषयतीह काये।
असौख्यकृच्चापि सदा सुवर्ण-
मशुद्धमेतन्मरणं च कुर्यात्॥ १३॥

अन्वय -एतत् सुवर्णम् अशुद्ध (चेत् तर्हि) नराणां सवीर्यं बल हरते, इह काये रोगव्रजान् (उत्पाद्य तान्) पोषयति, सदा च असौख्यकृत् (सत्) मरण च कुर्यात्॥

આ સોનું બરાબર સંસ્કારથી જો શોધાયું-મરાયું ન હોય તો મનુષ્યોના બળને તથા વીર્યને હરી લે છે, આ શરીરમાં અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરી તેઓને વધારે છે, કાયમ દુઃખ કરે છે અને મરણ પણ નિપજાવે છે. ૧૩

બરાબર નહિ મારેલું સોનું મારી નાખે

असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यं च नाशयेत्।
करोति रोगान् मृत्युं च तद्धन्याद्यत्नतस्ततः॥१४

अन्वय -असम्यक् मारित स्वर्ण बल च वीर्यं

पित्तापहं श्लेष्महरं च शीतं;
तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनं च ॥ २७ ॥
पाण्डूदराशोंज्वरकुष्ठकास-
श्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तम् ।
शोथं कृमिं शूलमपाकरोति,
प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥ २८ ॥

अन्वयः–(अथ तद्गुणाः–) तत् ताम्रं कषायं च मधुरं तिक्तम् अम्लं पाके च कटु सारकं (सत्) पित्तापहं श्लेष्महरं च शीतं रोपणं, लघु च लेखनं स्यात् ॥ (तत् ताम्रम्) पाण्डूदरार्शोज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसम् अम्लपित्तं शोथं कृमिं शूलम् अपाकरोति, परे प्राहुः– एतत् अल्पं बृंहणम् (अस्ति) ॥

એ ત્રાંબું તૂરું, મધુર, કડવું, ખાટું, પાકમાં તીખું, આડો ઉતારનાર, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર, ટાઢું, ઘાને રુઝાવનાર, હલકું અને મળોને ઉખેડનાર હોઈ પાંડુ, પેટના રોગ, અરશ, તાવ, કોઢ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, સળેખમ, અમ્લપિત્ત, સોજા, કૃમિ તથા શૂળને મટાડનાર છે. કેટલાક કહે છે કે ત્રાંબું શરીરને વધારવાના ગુણમાં ઓછું છે. બરાબર નહિ મારેલા ત્રાંબામાં આઠ દોષો

एको दोषो विषे ताम्रे त्वसम्यङ्मारितेऽष्ट ते ।
दाहः स्वेदोऽरुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः ॥२९

अन्वयः–विषे (तु) एकः दोषः (मारणाख्यः अस्ति, परम्) असम्यक् मारिते ताम्रे तु दाहः स्वेदः अरुचिः मूर्च्छा क्लेदः रेकः वमिः भ्रमः (इत्येवं) ते अष्ट (दोषाः सन्ति) ॥

ઝેરમાં તો (મારી નાખવા રૂપ) એક જ દોષ છે, પણ બરાબર નહિ મરાયેલા ત્રાંબામાં દાહ, પરસેવો, અરુચિ, મૂર્છા, ગ્લાનિ, રેચ, ઊલટી અને ભ્રમ એ આઠ દોષો છે. ૨૯

કથીરનાં નામો અને તેના બે ભેદો

रङ्गं वङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि ।
खुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ॥ ३० ॥

अन्वयः–रङ्गं वङ्गं त्रपु तथा पिच्चटम् इत्यपि प्रोक्तम् (प्राज्ञैः) । अपि च खुरकं मिश्रकं द्विविधं वङ्गम् उच्यते ॥

રંગ,[1] વંગ,[2] ત્રપુ[3] અને પિચ્ચટ[4] એટલાં કથીરનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ખુરક અને મિશ્રક એવા બે ભેદવાળું કથીર કહેવાય છે.

૧. रङ्गति–गच्छति लघुसरस्क्षोष्णगुणान्, रगि गतौ–પચાદ્યચ્–હલકું, સારક, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણતારૂપ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી રંગ–કથીર.

૨. वङ्गति–गच्छति चक्षुष्यपित्तलभावमपि, वगि गतौ–पचाद्यच्–નેત્રને હિતકારી તથા પિત્તકારકપણું પણ જે ધારણ કરે છે, તેથી વંગ–કથીર.

૩. त्रपते–लज्जते अग्निसंयोगात्, त्रपूष लज्जायाम्, 'शृस्वृस्निहि-' (उणा. १–१०) इत्युः–અગ્નિના સંયોગથી જે શરમાય છે–પીગળે છે, તેથી ત્રપુ–કથીર.

૪. पिच्चयति पिच्चते वा–पिच्च छेदने–पचाद्यच्, पिच्चम्-अखिलमेहवर्गस्य छेदं टौकते, टौकृ गतौ–'अन्येभ्योऽपि' इति डः, यद्वा पिच्चयति–छिनत्ति प्रमेहवर्गम्–'शकादिभ्योऽटन्', (उणा. ४–८१)–સમગ્ર પ્રમેહના નાશને જે પહોંચી વળે છે અથવા બધા પ્રમેહનો જે નાશ કરે છે, તેથી પિચ્ચટ–કથીર.

બરાબર મારેલા કથીરના ગુણો

उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्ववरं मतम् ।
रङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णं मेहकफकृमीन् ॥
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ॥ ३१

अन्वयः–तत्र खुरकम् उत्तमं मिश्रकं तु अवरं मतम्, रङ्गं लघु सरं रूक्षम् उष्णं मनाक् पित्तलं चक्षुष्यं (सत्) मेहकफकृमीन् सश्वासं पाण्डुं निहन्ति ॥

ખુરક (રૂપા જેવું ચકચકિત હોઈ) ઉત્તમ છે અને મિશ્રક હલકું મનાય છે. કથીર હલકું, આડો ઉતારનાર, રૂક્ષ, ગરમ, જરાક પિત્ત ઉત્પન્ન કરનાર અને નેત્રને હિતકારી હોઈ પ્રમેહ, કફ, કૃમિ, પાંડુ તથા શ્વાસને મટાડે છે. ૩૧

सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति,
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं,
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥३२॥

अन्वयः–यथा सिंहः हस्तिगणं निहन्ति, तथा एव वङ्गः अखिलमेहवर्गं (निहन्ति, किंच) नरस्य देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं पुष्टिं (च) नूनं विदधाति ॥

જેમ સિંહ હાથીઓના સમૂહને મારી નાખે છે, તેમ કથીર સઘળા પ્રમેહના સમૂહનો નાશ કરે છે, માણસના દેહમાં સુખ ઉપજાવે છે, ઇંદ્રિયોની પ્રબળતા કરે છે અને અવશ્ય પુષ્ટિ કરે છે. ૩૨

રૂપું ટાઢું, તૂરું, ખાટું, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, ઝાડો ઉતારનાર, યૌવનને સ્થિર રાખનાર, સ્નિગ્ધ, મળોને ઉખેડનાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર અને પ્રમેહ આદિ રોગોનો થોડા સમયમાં અવશ્ય નાશ કરે છે.

અશુદ્ધ રૂપાના દોષો

तारं शरीरस्य करोति तापं,
विड्बं घनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं,
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥२२॥

अन्वय –अशुद्ध घन विद्धं तारं शरीरस्य तापं करोति, शुक्रनाशं यच्छति, वीर्यं बलं च तनो पुष्टिं हन्ति, महागदान् (उत्पाद्य तान्) पोषयति ॥

નહિ શોધાયેલું અને ઘણા ભેળસેળવાળું રૂપું શરીરમાં તાપ ઉત્પન્ન કરે છે, વીર્યનો નાશ કરે છે, વીર્યને, બળને તથા શરીરની પુષ્ટિને હણે છે અને મોટા રોગો ઉત્પન્ન કરી તેઓને વધારે છે. ૨૨

ત્રાંબાની ઉત્પત્તિ

शुक्रं यत्कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।
तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥ २३ ॥

अन्वय –कार्तिकेयस्य यत् शुक्रं धरणीतले पतितं तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नम्, इदं पुराविद आहुः ॥

કાર્તિકેય સ્વામીનું જે વીર્ય પૃથ્વી પર પડયું હતું, તેમાંથી ત્રાંબું ઉત્પન્ન થયું છે, એમ ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે. ૨૩

ત્રાંબાનાં નામો

ताम्रमौदुम्बरं शुल्वमुदुम्बरमिति स्मृतम् ।
रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥ २४ ॥

अन्वय –ताम्रम् औदुम्बरं शुल्वम् उदुम्बरं रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्यपर्यायनामकम् इति स्मृतम् ॥

તામ્ર,[1] ઔદુંબર,[2] શુલ્વ,[3] ઉદુંબર,[4] રવિપ્રિય[5] અને મ્લેચ્છમુખ[6] એટલાં ત્રાંબાનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ સૂર્યનાં જે નામો છે, તે સઘળાં ત્રાંબાનાં પણ નામો છે. ૨૪

૧. ताम्यति तम्यते वा सम्यक् शोधनं पाण्ड्वादिरोगवारणं चानेन, तमु काङ्क्षायाम्–'अमितम्योर्दीर्घश्च' (उणा. २–१६) इति रक्–જેને બરાબર શોધન તથા પાંડુ આદિ રોગોનું નિવારણ કરવા ઇચ્છે છે, તેથી તામ્ર–તાંબું

૨. ॐ–शम्भुं वृणोति–स्वीकरोति तत्प्रियत्वात्, वृञ् वरणे–'संज्ञायां भृतॄवृजि०' इति खच्, 'अरुर्द्विषत्०' इति मुम्, उम्. उदरम्भ् शंकर इति प्रादिसमास –तत्रयोरैक्यात्–उदुम्बरम् एव औदुम्बरमिति स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्–જેને શંકર પ્રિય છે, તેથી તેમને જે સ્વીકારે છે, પસંદ કરે છે–એવા શિવભક્તોમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, તેથી ઔદુંબર–તાંબું.

૩. शलति–गच्छति कषायादिगुणनिवहम्, शल गतौ–'शुल्वादयश्च' (उणा. ४–९५) इति साधुः, यद्वा शुल्वयति–मिमीते दोषानश्मशुद्धं चेत्, शुल्व माने–पचाद्यच्–તૂરાશ આદિ ગુણસમુદાયને જે ધારણ કરે છે અથવા જો અશુદ્ધ હોય તો આઠ દોષોને જે માપે છે–સ્વીકારે છે, તેથી શુલ્વ–તાંબું.

૪. उदुम्बर–નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે છે.

૫. रवेः प्रियं रविप्रियम्–સૂર્યને જે પ્રિય છે, તેથી રવિપ્રિય–તાંબું.

૬. म्लेच्छदेशेषु मुखम्–उत्पत्तिर्यस्य तत्, यद्वा म्लेच्छस्य मुखमिव रक्तवर्णत्वात्–મ્લેચ્છોના દેશમાં જેની ઉત્પત્તિ છે અથવા લાલ રંગનું હોવાથી મ્લેચ્છોના મોઢા જેવું જે હોય છે, તેથી મ્લેચ્છમુખ–તાંબું.

મારવા માટે કેવું ત્રાંબું યોગ્ય છે?

जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमम् ।
लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥ २५ ॥

अन्वय –(यत्) जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनक्षमं लोहनागोज्झितं (भवेत् तत्) ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥

જે ત્રાંબું જાસૂદના ફૂલ જેવું, સ્નિગ્ધ, કોમળ, ઘણના મારને ખમી શકે એવું અને લોઢાની તથા સીસાની ભેળ વગરનું હોય, તે ત્રાંબું મારવાના કામમાં વખણાય છે. ૨૫

કેવું ત્રાંબું દુષ્ટ ગણાય છે?

कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतं चापि घनासहम् ।
लोहनागयुतं चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥

अन्वय –(यत्तु) कृष्णं रूक्षम् अतिस्तब्धं श्वेतम् अपि च घनासहं लोहनागयुतं च इति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥

જે ત્રાંબું કાળું, રૂક્ષ, બહુ અક્કડ, ધોળું, ઘણને ન ખમે એવું અને લોઢા કે સીસાવાળું હોય તે દુષ્ટ કહેવાય છે. ૨૬

બરાબર મારેલા ત્રાંબાના ગુણો

ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्त-
मम्लं च पाके कटु सारकं च ।

સોજા અને ભગંદર આદિ રોગોને તે ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૭

લોઢાની ઉત્પત્તિ

पुरा लोमिनदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥३८

अन्वय –पुरा सुरैः युधि निहतानां लोमिनदैत्यानां शरीरेभ्यः विविधानि च-लोहानि उत्पन्नानि ॥

પૂર્વે દેવતાઓએ યુદ્ધમાં મારેલા લોમિન નામના દૈત્યોનાં શરીરોમાંથી અનેક પ્રકારનાં લોઢાં ઉત્પન્ન થયાં છે. ૩૮

લોઢાનાં નામો, દોષો તથા ગુણો

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता ॥३९॥
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु ।
लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ॥४०॥
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ।
कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः ।
मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि ॥४१॥

अन्वय –लोहः अस्त्री, शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी (इति नामानि,) गुरुता दृढता उत्क्लेदः कश्मलं दाहकारिता अश्मदोषः सुदुर्गन्धः –(इति) सप्त आयसस्य तु दोषाः (सन्ति) ॥ (गुणास्तु)–लोहं तिक्तं सरं शीतं मधुरं तुवरं गुरु रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं (सत्) कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुता मेदोमेहकृमीन् कुष्ठं जयेत्, तत्किट्टं तद्वत् एव हि (अस्ति) ॥

લોહ,[1] આ નામ સ્ત્રીલિંગે નથી–પુંલિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે; શસ્ત્રક,[2] તીક્ષ્ણ,[3] પિંડ,[4] કાલાયસ[5] અને અયસ્,[6] એટલાં લોઢાનાં સંસ્કૃત નામો છે. લોઢામાં ભારેપણું, દૃઢપણું, ગ્લાનિ કરનારપણું, મૂર્છા આપનારપણું, દાહ કરનારપણું, પથરાના સંબંધનો દોષ અને બહુ જ દુર્ગંધ એ સાત દોષો છે. લોઢું કડવું, ઝાડો ઉતારનાર, ટાઢું, મધુર, તૂરું, ભારે, રૂક્ષ, યૌવન આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શૂળ, સોજા, અરશ, બરલ, પાંડુ, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે. લોઢાના કીટામાં પણ લોઢા જેવા જ ગુણો છે.

૧. लोहति लुप्तं [illegible] दोषसप्तकं तिक्तत्वादिकं गुणत्वं कफत्वादिकं च, रुह् गत्यें–अच् घञ् वा, यद्वा लूयते अनेन गरशूलमेदप्रभृतिरोगनिवहः, लूञ् छेदने–बाहुलकाद् हः, रुह्यते रोहति वा पुरा लोमनदैत्य–शरीरेभ्य, रुह प्रादुर्भावे–घञ्, अच् वा, कपिलिकादित्वात् लत्वं च–સાત દોષો, કડવાશ વગેરે ગુણો તથા કફ આદિનો નાશ કરનાપણું જે ધરાવે છે; અથવા ઝેર, શૂળ, મેદ આદિ રોગોને જે મટાડે છે અથવા લોમન નામના દૈત્યોના શરીરોમાંથી પૂર્વે જે પ્રકટયું છે, તેથી લોહ–લોઢું.

૨. शस्यते–हिंस्यते अनेन पित्तमेहकुष्ठादिकम्, शसु हिंसायाम्–'दाम्नीशस्'–इति ष्ट्रन्, स्वार्थे च कन्–પિત્ત, પ્રમેહ, કોઢ વગેરેનો જે નાશ કરે છે, તેથી શસ્ત્રક–લોઢું.

૩. तेजयति तज्यते वा अनेन चक्षुर्वातश्च, तिज निशाने–'तिजेर्दीर्घश्च' (उणा. ३–१८) इति क्स्नः, આંખને તથા વાયુને જે તેજ કરે છે, તેથી તીક્ષ્ણ–લોઢું.

૪. पिण्ड्यते पिण्डयते दोषनिवहत्वं शीतमाधुर्यादिकं च, पिडि संघाते–अच्, घञ् वा–દોષના સમુદાય તથા શીતળતા, મધુરતા આદિ ગુણો જેમાં એકઠા રહે છે, તેથી પિંડ–લોઢું.

૫ काले च तद् अयश्च–'अनोऽश्मायःसरसाम्' इति समासान्तष्टच्–જે કાળા રંગનાળું તથા પથ્થરના સારરૂપ છે તેથી કાલાયસ–લોઢું.

૬. एति अयते वा अश्मन सारताम्–'असुन्' (उणा. ४–१८९) પથ્થરના સારને જે પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી અયસ્–લોઢું.

અશુદ્ધ લોઢાના દોષો

पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवे-
द्धृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीं च ।
नानारुजानां च तथा प्रकोपं,
करोति हृल्लासमशुद्धलोहम् ॥४२॥

अन्वय –अशुद्धलोहं पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत्, हृद्रोगशूलौ च अश्मरीं कुरुते, तथा च नानारुजानां प्रकोपं (च) हृल्लासं करोति ॥

અશુદ્ધ લોઢું (ખાવામાં આવે તો) પાંડુરોગ, કોઢ તથા મરણ આપનાર થાય; તેમજ હૃદયના રોગ, શૂળ, પથરી, મોળ–ઊબકા અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના રોગોનો પ્રકોપ કરે છે. ૪૨

સંસ્કાર નહિ આપેલું લોઢું ભયંકર

जीवहारि मदकारि चायसं,
देहशुद्धिहरसंस्कृतं ध्रुवम् ।

જસતના નામો તથા ગુણો

यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।
यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत् ॥
चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासं च नाशयेत् ॥३३॥

अन्वय –यशदं रङ्गसदृशं च रीतिहेतु मतम्, तत् यशदं तुवरं तिक्तं शीतं परमं चक्षुष्यं (सत्) कफपित्तहृत्, मेहान् पाण्डुं च श्वासं नाशयेत् ॥

યશદ,[1] રંગસદૃશ[2] અને રીતિહેતુ[3] એટલા જસતના સંસ્કૃત નામો છે જસત તૂરું, કડવું, ટાઢું, કફ તથા પિત્તને હરનાર, નેત્રને બહુ જ હિતકારી અને પ્રમેહ, પાંડુ તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર છે ૩૩

૧ येन–वायुना शीयते–शनैः शनैर्नश्यति, शद्लृ शातने–पचाद्यच्–વાયુથી જે ધીમે ધીમે નાશ પામે છે, તેથી યશદ–જસત

૨ रङ्गस्य सदृशः गुणैः –જે ગુણોમાં કથીર જેવું હોય છે, તેથી રંગસદૃશ–જસત

૩ रीतेः –पित्तलस्य हेतुः –પિત્તળનું જે કારણ ગણાય છે તેથી રીતિહેતુ–જસત

સીસાની ઉત્પત્તિ

दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु मुमोच यत् ।
वीर्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम् ॥३४॥

अन्वय –रम्यां भोगिसुतां दृष्ट्वा वासुकिः तु यत् वीर्यं मुमोच ततः नृणां सर्वरोगापहः नागः जातः ॥

સુંદર નાગકન્યાને જોવાથી વાસુકિ નાગનું જે વીર્ય પડ્યું હતું, તેમાંથી સીસું ઉત્પન્ન થયું છે અને તે માણસોના સઘળા રોગોને મટાડે છે ૩૪

સીસાના નામો તથા ગુણો

सीसं वर्ध्रं च वप्रं च योगेष्टं नागनामकम् ॥
सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ ३५ ॥

अन्वय –सीसं वर्ध्रं च वप्रं योगेष्टं च नागनामक (भवति)। सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषात् मेहनाशनम् (अस्ति) ॥

સીસ,[1] વર્ધ્ર,[2] વપ્ર,[3] યોગેષ્ટ[4] અને નાગ,[5] એટલા સીસાના સંસ્કૃત નામો છે નાગ અને ભુજંગ આદિ જેટલા સર્પના નામો છે તે સઘળા સીસાના પણ નામો છે સીસામાં કથીરના જેવા ગુણો જાણવા અને તે વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરે છે ૩૫

૧ सिनोति–बध्नाति जीवनं नित्यसेवनात्, षिञ् बन्धने–क्विप्, पृषोदरादित्वाद् दीर्घत्वम्, स्यति–नाशयति प्रमेहकुष्ठादीन्, षोऽन्तकर्मणि– 'आतोऽनुपसर्गे कः,' સીસ તત્ સ ચ–સીસ–કાયમ સેવવાથી જે જીવન ટકાવે છે તેમજ પ્રમેહ કોઢ વગેરેનો જે નાશ કરે છે તેથી સીસ–સીસું

૨ वर्धते जीवितमनेन सततसेवनात्–वृधु–वर्धने 'ष्ट्रन्' (उणा २–२७)–કાયમ સેવ્યાથી જેના વડે જિંદગી વધે છે, તેથી વર્ધ્ર–સીસું

૩ उप्यते नागशतबलमनेन शरीरे डुवप् बीजसताने–'ष्ट्रुधिवपिभ्यां रन्'–(उणा २–२७) જેના વડે શરીરમાં સો હાથીનું બળ સ્થપાય છે તેથી વપ્ર–સીસું

૪ योगे–धातुसबन्धे इष्टम्–ઈષ્ટ ધાતુઓ સાથે મેળવવા જેનો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી યોગેષ્ટ–સીસું

૫ नगे भवं नागं –'तत्र भवः इत्यण्–પર્વતમાં જે થાય છે તેથી નાગ–સીસું

બરાબર મારેલા સીસાના વિશેષ ગુણો

नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति,
व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति ।
वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति,
मृत्युं च नाशयति संततसेवितः सः ॥३६॥

अन्वय –संततसेवितः सः नागः तु नागशततुल्यं बलं ददाति व्याधिं नाशयति, जीवनम् आतनोति, वह्निं प्रदीपयति कामबलं च करोति मृत्युं च नाशयति ॥

સીસાનું જો નિરંતર સેવન કર્યું હોય તો સો હાથીઓના જેટલું બળ તે આપે, વ્યાધિઓનો નાશ કરે, જીંદગીનો વધારો કરે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે, કામદેવનું બળ કરે અને મૃત્યુનો પણ નાશ કરે છે ૩૬

બરાબર નહિ મારેલા કથીર અને સીસાના દોષો

पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ,
कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टान् ।
कण्डूं प्रमेहानिलसादशोथ-
भगन्दरादीन् कुरुतः प्रभुक्तौ ॥ ३७ ॥

अन्वय –वङ्गनागौ पाकेन हीनौ प्रभुक्तौ (चेत् तर्हि) कुष्ठानि च अतिकष्टान् गुल्मान् तथा कण्डूं प्रमेहानिलसादशोथभगन्दरादीन् कुरुतः ॥

કથીર અને સીસું યોગ્ય રીતે માર્યા વગર જો ખાધા હોય તો કોઢ, અત્યંત દુઃખદાયી ગોળા, ચેળ, પ્રમેહ, વાયુની પીડા,

સોજા અને ભગંદર આદિ રોગોને તે ઉત્પન્ન કરે છે ૩૭

લોઢાની ઉત્પત્તિ

पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥३८

अन्वय –पुरा सुरै युधि निहतानां लोमिलदैत्यानां शरीरेभ्य विविधानि च लोहानि उत्पन्नानि ॥

પૂર્વે દેવતાઓએ યુદ્ધમા મારેલા લોમિલ નામના દૈત્યોના શરીરોમાથી અનેક પ્રકારના લોઢા ઉત્પન્ન થયા છે. ૩૮

લોઢાના નામો, દોષો તથા ગુણો

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी ।
गुरुता दृढतोत्क्लेद कश्मल दाहकारिता ॥३९॥
अश्मदोष सुदुर्गन्धो दोषा सप्तायसस्य तु ।
लोह तिक्त सर शीत मधुर तुवर गुरु ॥४०॥
रूक्ष वयस्य चक्षुष्य लेखन वातल जयेत् ।
कफ पित्त गर शूल शोथार्शः प्लीहपाण्डुता ।
मेदोमेहकृमीन् कुष्ठ तत्किट्ट तद्वदेव हि ॥४१॥

अन्वय –लोह अस्त्री, शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी (इति नामानि,) गुरुता दृढता उत्क्लेद कश्मल दाहकारिता अश्मदोष सुदुर्गन्ध –(इति) सप्त आयसस्य तु दोषा (सन्ति) ॥ (गुणास्तु)–लोह तिक्त सर शीत मधुर तुवर गुरु रूक्ष वयस्य चक्षुष्य लेखन वातल (सत्) कफ पित्त गर शूल शोथार्श प्लीहपाण्डुता मेदोमेह कृमीन् कुष्ठ जयत्, तत्किट्ट तद्वत् एव हि (अस्ति) ॥

લોહ,[1] આ નામ સ્ત્રીલિંગે નથી–પુલિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, શસ્ત્રક,[2] તીક્ષ્ણ,[3] પિંડ,[4] કાલાયસ[5] અને અયસ,[6] એટલા લોઢાના સંસ્કૃત નામો છે લોઢામા ભારેપણુ, દઢપણુ, ગ્લાનિ કરનારપણુ, મૂર્છા આપનારપણુ, દાહ કરનારપણુ, પથરાના સંબંધનો દોષ અને બહુ જ દુર્ગંધ એ સાત દોષો છે લોહુ કડવુ ઝાડો ઉતારનાર, ટાઢુ, મધુર, તૂરુ, ભારે, રૂક્ષ, યૌવન આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મળોને ઉખેડનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, શૂળ, સોજા, અરશ, બરલ, પાડુ, મેદ, પ્રમેહ, કૃમિ તથા કોઢને મટાડનાર છે લોઢાના કીટામા પણ લોઢા જેવા જ ગુણો છે

१ लोहति दृश्यते वा दोषमाक तिक्तरसादिक वातलत्व कफप्रसादिकं च, उह मार्दवे–अच् घञ् वा, यद्वा लूयते अनेन गरशूलमेदःप्रभृतिरोगनिवह, लून् छेदने–बाहुलकाद् ■ रुह्यते रोहति वा पुरा लोमनदैत्य-शरीरेभ्य, रुह प्रादुर्भावे–घञ्, अच् वा, कपिलिकादित्वात् लत्व च–સાત દોષો, કડવાશ વગેરે ગુણો તથા કફ આદિનો નાશ કરનાપણુ જે ધરાવે છે, અથવા ઝેર શૂળ મેદ આદિ રોગોને જે મટાડે છે અથવા લોમન નામના દૈત્યોના શરીરોમાથી પૂર્વે જે પ્રકટ્યુ છે, તેથી લોહ–લોઢુ

२ शस्यते–हिंस्यते अनेन पित्तमेहकुष्ठादिकम्, शसु हिंसायाम्– दाम्नीशस् '–इति ष्ट्रन् स्वार्थे च कन्–પિત્ત પ્રમેહ, કોઢ વગેરેનો જે નાશ કરે છે તેથી શસ્ત્રક–લોઢુ

३ तेजयति तेज्यते वा अनेन चक्षुर्वातश्च, तिज निशाने–' तिजर्दीर्घश्च ' (उणा ३–१८) इति क्स, આખને તથા વાયુને જે તેજ કરે છે, તેથી તીક્ષ્ણ–લોઢુ

४ पिण्डत पिण्डयत दोषनिवहत्व शीतमाधुर्यादिक च, पिडि सघाते–अच्, घञ् वा–દોષોના સમુદાય તથા શીતળતા મધુરતા આદિ ગુણો જેમા એકઠા રહે છે, તેથી પિંડ–લોઢુ

५ काल च तद् अयश्च– अनोऽश्मायःसरसाम् ' इति समासान्तटच्–જે કાળા રંગનાુ તથા પથ્થરના સારરૂપ છે તેથી કાળાયસ–લોઢુ

६ एति अयते वा अश्मन सारताम्–' असुन् ' (उणा ४–१८९) પથ્થરના સારને જે પ્રાપ્ત કરે છે તેથી અયસ્–લોઢુ

અશુદ્ધ લોઢાના દોષો

पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युद भवे
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीं च ।
नानारुजानां च तथा प्रकोपं,
करोति हृल्लासमशुद्धलोहम् ॥४२॥

अन्वय –अशुद्धलोह पाण्डुत्वकुष्ठामयमृत्युद भवेत्, हृद्रोगशूलौ च अश्मरीं कुरुते तथा च नानारुजानां प्रकोप (च) हृल्लास करोति ॥

અશુદ્ધ લોઢુ (આવામા આવે તો) પાડુરોગ, કોઢ તથા મરણ આપનાર થાય, તેમજ હૃદયના રોગ, શૂળ, પથરી, મોળ–ઊબકા અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના રોગોનો પ્રકોપ કરે છે ૪૨

સંસ્કાર નહિ આપેલુ લોઢુ ભયંકર

जीवहारि मदकारि चायस,
दहनुद्दिहदसस्कृत ध्रुवम् ।

पाटवं न तनुते शरीरके,
दारुणां हृदि रुजं च यच्छति ॥४३॥

अन्वयः–असंस्कृतम् आयसं ध्रुव जीवहारि मदकारि देहशुद्धिहृत् (भूत्वा) शरीरके पाटवं न तनुते, हृदि च दारुणां रुजं यच्छति ॥

જેને યોગ્ય સંસ્કાર અપાયા ન હોય એવું લોઢું જીવનને હરનાર, મદ કરનાર તથા દેહની સ્વચ્છતાને હરનાર થઈ શરીરમાં સાજાપણું રહેવા દેતું નથી અને હૃદયમાં દારુણ પીડા ઉત્પન્ન કરે છે. ૪૩

લોઢું સેવનારે શું ત્યજવું?

कूष्माण्डं तिलतैलं च माषान्नं राजिकां तथा ।
मद्यमम्लरसं चापि त्यजेल्लोहस्य सेवकः ॥४४॥

अन्वय.–लोहस्य सेवक. कूष्माण्ड तिलतैलं माषान्न राजिका तथा च मद्यम् अम्लरसम् अपि त्यजेत् ॥

લોઢાનું સેવન કરનારાએ કોળું, તલનું તેલ, અડદનો ખોરાક, રાઈ, મદ્ય અને ખાટા રસનો પણ ત્યાગ કરવો. ૪૪

સારલોઢાનું લક્ષણ તથા ગુણો

क्ष्माभृच्छिखराकाराण्यङ्गान्यम्लेन लेपयेत् ।
लोहे स्युर्यत्र सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते ॥४५॥
लोहं साराह्वयं हन्याद्ग्रहणीमतिसारकम् ।
अर्धं सर्वाङ्गजं वातं शूलं च परिणामजम् ॥
छर्दिं च पीनसं पित्तं श्वासं कासं व्यपोहति ॥४६॥

अन्वय –क्ष्माभृच्छिखराकाराणि अङ्गानि अम्लेन लेपयेत्, यत्र लोहे (तानि) सूक्ष्माणि स्यु. तत् सारम् अभिधीयते । साराह्वय लोह ग्रहणीम् अतिसारकम् अर्धं सर्वाङ्गज च वात परिणामज शूल हन्यात्। छर्दिं पीनस पित्त श्वास च कासं व्यपोहति ॥

પહાડના શિખરો જેવા આકારના–મોટા કડણ લોઢાના ગાઠાઓને ખાટા રસથી લેપવા જોઈએ. જે લોઢામાં તે ગાઠાઓ પાતળા પડી જાય, તે લોઢું સારલોહ[1] કહેવાય છે. એ લોઢું ગ્રહણીરોગ, અતિસાર, અર્ધાંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ, અન્ન પચ્યા પછી નીકળતાં શૂળ, ઊલટી, સળેખમ, પિત્ત, શ્વાસ અને ઉધરસને મટાડે છે. ૪૫,૪૬

૧. सारभूतं लोह, लोहस्य सारो वा–राजदन्तादि.–સારરૂપ બનેલું લોઢું અથવા લોઢાનો જે સાર તે સારલોહ કહેવાય છે.

કાંતલોઢાનું લક્ષણ

यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुः प्रतप्ते ।
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बवल्कः ॥
तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं ।
कृष्णाङ्गः स्यात्सजलचणकः कान्तलोहं तदुक्तम् ४७

अन्वय.–यत्पात्रे प्रतप्ते जले तैलबिन्दुः न प्रसरति, हिङ्गुः निजं गन्धं च निम्बवल्कः तिक्ततां त्यजति, तप्त दुग्ध शिखराकारकं (सन्) भूमिं न एति, सजलचणक कृष्णाङ्ग. स्यात, तत् कान्तलोहम् उक्तम् ॥

જે લોઢાના પાત્રમાં ઊના કરેલા પાણીમાં તેલનો છાંટો પ્રસરી શકે નહિ, તથા જેના પાત્રમાં હિંગ નાખતાં એ હિંગ પોતાનો ગંધ ત્યજી દે; તેમજ લીંબડાની છાલ નાખતાં તે કડવાશ છોડી દે; અને જેની કડાઈમાં ઊનું કરેલું દૂધ ઊભરાઈને શિખર જેવું થયા છતાં જમીન પર પડે નહિ તથા જેના પાત્રમાં નાખેલો ભીંજવેલો ચણો કાળો થઈ જાય, તે કાંતલોહ[1] કહેવાય છે. ૪૭

૧. कम्यते स्म सर्वरोगिभिः सर्वरोगहरत्वात्–कर्मणि क्त', 'यस्य विभाषा' इति नेट्, 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घत्व, यद्वा कनति स्म गुणैः–कनी दीप्त्यादौ–'गत्यर्था०' इति कर्तरि क्त –कान्तं च तत् लोहम्–જેને સર્વ રોગવાળા ઝંખે છે; કેમકે દરેક રોગને જે દૂર કરે છે; અથવા ગુણો વડે જે દીપે છે–પ્રકાશે છે, તેવું જે લોઢું તે કાન્તલોહ કહેવાય છે.

કાન્તલોહના ગુણો

गुल्मोदरार्शःशूलाममामवातं भगन्दरम् ।
कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो हरेत् ॥४८॥
प्लीहानमम्लपित्तं च यकृच्चापि शिरोरुजम् ।
सर्वान्रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ॥
बलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्धयेत् ॥४९॥

अन्वय.–कान्तम् अयः गुल्मोदरार्शः–शूलामम् आमवात भगन्दर कामलाशोथकुष्ठानि क्षय हरेत् । (किं च) कान्तलोह प्लीहानम् अम्लपित्त यकृत् शिरोरुजम् अपि च सर्वान् रोगान् विजयते, न संशयः (अस्ति तत्र, तथा) बलं वीर्यं वपु पुष्टिं कुरुते, अग्निं विवर्धयेत् ॥

એ લોઢું ગોળો, પેટના રોગો, અરશ, આમવાયુ, ભગંદર, કમળો, સોજા, કોઢ, ક્ષયરોગ, બરળ, અમ્લપિત્ત, જમણા પડખાની ગાંઠની પીડા, માથાની પીડા તથા

સઘળા રોગોને મટાડે છે, એમા સંશય નથી. એ લોઢું બળ, વીર્ય તથા શરીરની પુષ્ટિ કરે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. ૪૮,૪૯

લોઢાનુ કિટ્ટ-મંડૂરનાં લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानं च निगद्यते ॥
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥५०॥

अन्वय –ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरम् उच्यते, (तच्च) लोहसिंहानिका किट्टी च सिंहानं निगद्यते। यद् लोहं यद्गुणं (भवति) तत्किट्टमपि तद्गुणं प्रोक्तम् ॥

અગ્નિમાં નાખીને ધમાતા લોઢાનો જે મેલ (કિટ્ટું) નીકળે છે તે મંડૂર,[1] લોહ સિંહાનિકા,[2] કિટ્ટી[3] અને સિંહાન[4] કહેવાય છે. જે લોઢામા જેવા ગુણ હોય છે, તે લોઢાનુ કિટ્ટું પણ તેવા જ ગુણોવાળુ કહેલ છે.

૧. मण्डति–भूषयति लोकाना शरीरं रोगवारणं कृत्वा–मडि भूषायाम्–'खर्जूरादित्वात् (उणा ४–९०) ऊरच्–રોગો દૂર કરી લોકોના શરીરને જે શોભાયમાન કરે છે, તેથી મંડૂર–લોઢાનું કિટ્ટું.

૨. सिंहवत् अनिति सर्वरोगजयं कृत्वा, अन प्राणने–अच्, गौरादित्वाद् ङीप्, स्वार्थे कन्, टाप्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वश्च, यद्वा सिंहमानयति–जीवयति–कर्मण्यण्, अण्णन्ताद् ङीप्, कन्, टाप्, ह्रस्वश्च–સર્વ રોગોનો જય કરી સિંહની પેઠે જે જીવે અથવા માણસને સિંહ જેવો બનાવી જિવાડે છે, તેથી સિંહાનિકા–મંડૂર

૩. केटति स्म–प्राप्नोति स्म लोहात् मलरूपेण, किट गतौ–'गत्यर्थे'ति कर्तरि क्त–गौरादि–લોઢામાથી મેલ રૂપે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કિટ્ટી–મંડૂર.

૪. सिंहान શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગ તથા સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી.

સાત ઉપધાતુઓ

सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।
तुत्थं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरं च शिलाजतु ॥५१॥

अन्वय –स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकं तुत्थं कांस्यं च रीतिः च सिन्दूरं च शिलाजतु (इति) सप्त उपधातवः (कथ्यन्ते) ॥

સોનામખી, રૂપામખી, મોરથુથુ, કાંસું, પિત્તળ, સિંદૂર અને શિલાજિત એ સાત ઉપધાતુઓ એટલે ગૌણ ધાતુઓ કહેવાય છે.

ટીકા–उपधातवः –गौणा धातवः–અર્થ ઉપર છે.

ઉપધાતુઓના ગુણો વિષે

उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि ।
सन्ति किं तेषु तेऽत्रोनास्तत्तदंशाल्पभावतः ॥५२॥

अन्वयः–सर्वेषु उपधातुषु तत्तद्धातुगुणाः अपि सन्ति, किं (तु) ते तत्तदंशाल्पभावतः अत्र तेषु (उपधातुषु) ऊनाः (सन्ति) ॥

સઘળી ઉપધાતુઓમાં તે તે ધાતુઓના ગુણો પણ રહ્યા છે, પરંતુ તે ગુણો તે તે ધાતુઓના અંશો આમાં ઓછા હોવાથી ઓછા હોય છે. ૫૨

સોનામખીનાં નામો

स्वर्णमाक्षिकमाख्यातं तापीजं मधुमाक्षिकम् ।
ताप्यं माक्षिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥

अन्वय –स्वर्णमाक्षिकं तापीजं मधुमाक्षिकं ताप्यम् आख्यातम्, स च माक्षिकधातुः च मधुधातुः स्मृतः ॥

સ્વર્ણમાક્ષિક,[1] તાપીજ,[2] મધુમાક્ષિક,[3] તાપ્ય,[4] માક્ષિકધાતુ[5] અને મધુધાતુ[6] એટલાં સોનામખીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૫૩

૧. किंचित् स्वर्णं–स्वर्णतुल्यगुणं स्वर्णसहितं च, माक्षिकं–मक्षिकाभिः कृतस्य मधुनस्तुल्यगुणकं–चेति स्वर्णमाक्षिकम्–સોના જેવુ પીળું તથા તે સોના જેવા લગભગ બધા ગુણોવાળુ અને મધ સરખા પણ ગુણોવાળું જે હોય છે, તેથી સ્વર્ણમાક્ષિક–સોનામખી.

૨. ताप्या नद्याः समीपस्थ–आकरविशेषे जायते स्म–जनेर्डः–તાપી નદીની પાસેની એક ખાણમા જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તાપીજ–સોનામખી.

૩. मधु इव माक्षिकम्–મધ જેવા ગુણવાળી જે ઉપધાતુ તે મધુમાક્ષિક–સોનામખી.

૪. तापयितुं योग्यं शोधनकाले–'ऋहलोर्ण्यत्'–શુદ્ધ કરતી વેળા જે તપાવવા યોગ્ય હોય છે, તેથી તાપ્ય–સોનામખી.

૫. माक्षिकतुल्यगुणो धातुः –शाकपार्थिवादि –માક્ષિક–એટલે મધ જેવા ગુણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી માક્ષિકધાતુ–સોનામખી.

૬. मधुगुणो धातुः–મધ જેવા ગુણવાળી જે ધાતુ છે, તેથી મધુધાતુ–સોનામખી.

'સુવર્ણમાક્ષિક' નામનું કારણ

किंचित्सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम् ।
उपधातुः सुवर्णस्य किंचित्स्वर्णगुणान्वितम् ॥५४॥

अन्वय –किंचित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकम् ईरितम्, किंचित् स्वर्णगुणान्वितम् (अस्ति तत्) सुवर्णस्य उपधातुः (कथ्यते) ॥

એ ઉપધાતુમાં સોનુ કંઈક મિશ્ર હોય છે, તેથી 'સ્વર્ણમાક્ષિક' કહેવાય છે; વળી તે સોનામખી કંઈક-થોડા અંશે સોનાના જેવા ગુણવાળી છે, તેથી સોનાની ઉપધાતુ કહેવાય છે.

સોનુ ન હોય ત્યાં સોનામખી ચાલે

तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम् ॥
किंतु तस्यानुकल्पत्वात्किंचिदूना गुणास्ततः ॥५५॥

अन्वय–तथा च काञ्चनाभावे स्वर्णमाक्षिकं दीयते, किंतु तस्य अनुकल्पत्वात् ततः किंचित् ऊना गुणाः (सन्ति इति ज्ञेयम्) ॥

વળી સોનાના અભાવે સોનામખી દેવાય છે, પણ એ સોનાના અભાવે દેવાય છે, માટે તેમા સોના કરતા કાંઈક ઓછા ગુણો છે, એમ સમજવુ. ૫૫

સોનામખીમાં બીજા દ્રવ્યોના ગુણો પણ છે

न केवलं स्वर्णगुणा वर्तन्ते स्वर्णमाक्षिके ।
द्रव्यान्तरस्य संसर्गात्सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः ॥५६॥

अन्वय–स्वर्णमाक्षिके केवलं स्वर्णगुणा न वर्तन्ते। यतः द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् अन्ये अपि गुणाः सन्ति ॥

સોનામખીમા માત્ર સોનાના જ ગુણો રહ્યા છે, એમ જ નથી; કેમકે તેમા બીજા પદાર્થોનો સંસર્ગ હોવાથી બીજા ગુણો પણ રહ્યા છે.

સોનામખીના વિશેષ ગુણો

सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् ।
चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान् ।
अर्शः शोथं विषं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत् ॥५७॥

अन्वय–सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनं चक्षुष्यं (सत्) बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरान् अर्शः शोथं विषं कण्डूं त्रिदोषम् अपि नाशयेत् ॥

સોનામખી મધુર, કડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારી હોઈ નાભિથી નીચેના ભાગનો રોગ, કોઢ, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગો, અરશ, સોજા, ચળ અને ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે. ૫૭

અશુદ્ધ સોનામખીના દોષો

मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां,
विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान् ।
तथैव मालां व्रणपूर्विकां च,
करोति तापीजमशुद्धमेतत् ॥५८॥

अन्वय–एतत् तापीजम् अशुद्धं (उपयुक्तं चेत् तर्हि) मन्दानलत्वम् उग्रां बलहानिं विष्टम्भितां सकुष्ठान् नेत्रगदान् तथैव व्रणपूर्विकां च मालां करोति ॥

અશુદ્ધ સોનામખી (ઉપયોગમા લીધી હોય તો) અગ્નિનું મંદપણું, બળની બહુ જ હાનિ, ઝાડાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઢ અને વ્રણોની પંક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૫૮

તારમાક્ષિક કે રૂપામખી

तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् ।
किंचिद्रजतसाहित्यात्तारमाक्षिकमीरितम् ॥५९॥

अन्वय–अन्यत् तारमाक्षिकं रजतोपमं भवेत्, तत् किंचित् रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकम् ईरितम् ॥

બીજી રૂપામખી રૂપા જેવી જ હોય છે અને તેમા કાંઈક રૂપુ રહેલુ હોવાથી તારમાક્ષિક[1] રૂપામખી કહેવાય છે. ૫૯

૧ तारतुल्यगुणं तारसहितं च माक्षिकम्–જે રૂપા જેવા ગુણવાળી તેમજ માક્ષિક એટલે મધ જેવા ગુણવાળી પણ ઉપધાતુ છે, તે તારમાક્ષિક-રૂપામખી.

રૂપામખીના ગુણો

अनुकल्पतया तस्य ततो हीना गुणाः स्मृताः ।
न केवलं रूप्यगुणा यतः स्यात्तारमाक्षिकम् ॥६०॥
स्वादु पाके रसे किंचित्तिक्तं वृष्यं रसायनम् ।
चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥
अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत् ॥६१॥

अन्वय–तस्य अनुकल्पत्वात् ततः हीना गुणाः स्मृताः । (तारमाक्षिके) केवलं रूप्यगुणा न (वर्तन्ते), यतः (द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् अन्ये गुणा अपि सन्ति) तारमाक्षिकं पाके स्वादु रसे किंचित् तिक्तं वृष्यं रसायनं चक्षुष्यं स्यात्, (तथा) बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रिदोषम् अपि नाशयेत् ॥

રૂપાના અભાવે રૂપામખી દેવાય છે, માટે તેમા રૂપા કરતા ઓછા ગુણો કહ્યા છે. રૂપામખીમા કેવળ રૂપાના જ ગુણો છે એમ નથી, પણ બીજા દ્રવ્યના સંબંધથી બીજા ગુણો પણ રહ્યા છે. રૂપામખી પાકમા મધુર, રસમા કાંઈક કડવી, વીર્યને વધારનાર, રસાયન અને નેત્રને હિતકારી છે; તેમજ નાભિથી નીચેના ભાગના રોગ, કોઢ, પાંડુ, પ્રમેહ, ઝેર, પેટના રોગ, અરશ, સોજા, ક્ષય, ચેળ તથા ત્રિદોષનો પણ નાશ કરે છે. ૬૦,૬૧

અશુદ્ધ રૂપામખીના દોષો

मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रा,
विष्टम्भितां नेत्रगदान्सकुष्ठान् ।
तथैव माला व्रणपूर्विकां च,
करोति तापीजमिदं च तद्वत् ॥ ६२ ॥

अन्वय –इद च तापीज तद्वत् (अशुद्ध चेत् भवति तर्हि) मन्दानलत्वम् उग्रा वलहानि विष्टम्भिता सकुष्ठान् नेत्रगदान् तथैव च व्रणपूर्विका माला करोति ॥

આ રૂપામખી જો અશુદ્ધ હોય તો તે સોનામખીની પેઠે અગ્નિનુ મદપણુ, બળની બહુ જ હાનિ, ઝાડાની કબજિયાત, નેત્રના રોગ, કોઢ અને વ્રણોની પક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૬૨

મોરથૂથાનાં નામો તથા ઓળખ

तुत्थं वितुन्नकं चापि शिखिग्रीवं मयूरकम् ।
तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किंचित्ताम्रेण तद्भवेत् ॥६३॥

अन्वय –तुत्थ वितुन्नक शिखिग्रीव च मयूरकम् अपि (कथ्यते)। तुत्थ हि ताम्रोपधातु (अस्ति), तत् किंचित् ताम्रेण (तुल्यं) भवेत् ॥

તુત્થ,[1] વિતુન્નક,[2] શિખિગ્રીવ[3] અને મયૂરક[4] એટલા મોરથૂથુના સસ્કૃત નામો છે. મોરથૂથુ એ ત્રાબાની ઉપધાતુ છે; (તેમા કાંઈક ત્રાબાનો યોગ છે,) તેથી થોડુક ત્રાબાના જેવુ તે હોય છે ૬૩

૧. तुत्थयति–आवृणोति ताम्रगुणान्, तुत्थ्यते–आव्रियते वा ताम्रेण, तुत्थ आवरणे–चौरादिकात् अच्, 'एरच्' वा–ત્રાબાના ગુણોને જે સ્વીકારે છે અથવા ત્રાબાથી જે યુક્ત હોય છે, તેથી તુત્થ–મોરથૂથુ

૨. वितुद्यते स्म शोधनकाले विशेषात्, विपूर्वकात् तुद व्यथने–इत्यस्मात् कर्मणि क्त–શોધન વખતે જેને ખૂબ હેરાન કરવામા આવે છે, તેથી વિતુન્નક–મોરથૂથુ

૩ शिखिन ग्रीवा शिखिग्रीवा अस्ति अस्य तद्वर्णत्वात्–જેનો રગ મોરની ડોક જેવો હોય છે, તેથી શિખિગ્રીવ–મોરથૂથુ

૪. मयूरस्य प्रतिकृति, 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–મોરની જાણે ડોક હોય તેવુ જણાય છે, તેથી મયૂરક–મોરથૂથુ

મોરથૂથુના ગુણો

किंचित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणं च तत् ।
तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु ॥ ६४ ॥
लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत् ।
विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परं चापि तद्गुणम् ॥६५॥

अन्वय –तस्मात् किंचित् ताम्रगुण च वक्ष्यमाण–गुण तत् (अस्ति), तुत्थक कटुक क्षार कषाय वामक लघु लेखन भेदन शीत चक्षुष्य (सत्) कफपित्तहृत् विषाश्म–कुष्ठकण्डूघ्न (भवति), च खर्परम् अपि (तद्गुणम् (अस्ति) ॥

એ કારણે કઈક ત્રાબાના જેવા ગુણુવાળુ તથા નીચે કહેવાતા ગુણવાળુ પણ તે છે. મોરથૂથુ તીખુ, ખારુ, તૂરું, ઊલટી કરાવનાર, હલકુ, મળોને ઉખેડનાર, ઝાડાને તોડી કાઢનાર, ટાઢુ અને નેત્રને હિતકારી હોઈ કફ, પિત્ત, ઝેર, પથરી, કોઢ, તથા ચળને મટાડનાર છે. મોરથૂથુમા જે ગુણો છે, તે જ ગુણો ખાપરિયામા પણ હોય છે. ૬૪,૬૫

કાંસાનાં નામો તથા ઓળખ

ताम्रत्रपुजमाख्यातं कांस्यं घोषं च कंसकम् ।
उपधातुर्भवेत् कांस्यं द्वयोस्तरणिरङ्गयो. ॥ ६६ ॥

अन्वय –ताम्रत्रपुज कांस्य घोष च कसकम् आख्यातम् । कास्य तरणिरङ्गयो द्वयो उपधातु भवेत् ॥

તામ્રત્રપુજ,[1] કાસ્ય,[2] ઘોષ[3] અને કસક[4] એટલા કાસાના સસ્કૃત નામો છે. કાસુ એ ત્રાબાની અને કથીરની ઉપધાતુ છે–એટલે તેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. ૬૬

૧ ताम्र च त्रपु च अनयो समाहार ताम्रत्रपु, ताम्रत्रपुणो जायते स्म–जनेर्ड–ત્રાબુ તથા કથીરના સયોગથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તામ્રત્રપુજ–કાસુ.

૨ कसाय–पानपात्राय हित कसीयं, तस्य विकार कास्यम्–'तस्मै हितमि'ति छ, ततश्च 'कसीयपरशव्ययोर्यञलौ लुक् चे'ति यञ् प्रत्यय, तद्योगे च छस्य लुक्–પીનાના પાત્ર માટે જે હિતકારી ગણાય તેવી ધાતુ અને ત્રાબાનો જે વિકાર છે, તેથી કાસ્ય–કાસુ

૩ घुष्यते अनेन आहत सति, घुषिरविशब्दने–'हलश्चे'ति घञ्–જેને ઠોકતા અવાજ કરે છે, તેથી ઘોષ–કાંસુ

૪. कम्यते–इष्यते पानपात्राय, कमु कान्तौ–'आयादय' इति णिङ् न, 'कृतृवदिहनिकमि (उणा. ३–६२) इति स., कसमेव कसकम्–स्वार्थे कन्–ખાવાપીવાના પાત્ર માટે જે ઇચ્છાય છે, તેથી કસક–કાસુ.

કાંસાના ગુણો

कांस्यस्य तु गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनै. ।
संयोगजप्रभावेण तस्यान्येऽपि गुणा. स्मृता. ॥६७

अन्वय –कास्यस्य गुणा स्वयोनिसदृशा जनै ज्ञेया, सयोगजप्रभावेण तस्य अन्य अपि गुणा स्मृता ॥

પોતાની ઉત્પત્તિનુ કારણુ–ત્રાબાના અને

કથીરના જે ગુણો છે, તે ગુણો કાંસામાં લોકોએ જાણવા. વળી સંયોગથી થતા પ્રભાવને લીધે તેમાં બીજા પણ ગુણો કહ્યા છે. ૬૭

कांस्यं कषायं तिक्तोष्णं लेखनं विशदं सरम्।
गुरु नेत्रहितं रूक्षं कफपित्तहरं परम् ॥ ६८ ॥

अन्वय–कांस्यं कषाय तिक्तोष्ण लेखन विशदं सरं गुरु नेत्रहित रूक्ष (सत्) परं कफपित्तहरम् (अस्ति) ॥

કાંસું તૂરું, કડવું, ગરમ, મળને ઉખેડનાર, સ્વચ્છ, આડો ઉતારનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી અને રૂક્ષ હોઈ કફ તથા પિત્તને બહુ જ હરનાર છે. ૬૮

પિત્તળનાં નામો તથા ભેદો

पित्तलं स्यादारकूटं स्यादारो रीतिश्च कथ्यते।
राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥ ६९ ॥

अन्वय–पित्तलं तु आरकूटं स्यात्, आरः रीतिः कपिला–राजरीति च पिङ्गला–ब्रह्मरीतिः अपि कथ्यते ॥

પિત્તલ,[1] આરકૂટ,[2] આર[3] અને રીતિ[4] એટલાં પિત્તળનાં સંસ્કૃત નામો છે. (તપાવીને કાંજીમાં બોળતાં) જેમાં રતાશ દેખાય તે પિત્તળ રાજરીતિ[5] અને જેમાં પીંગળાપણું દેખાય તે પિત્તળ બ્રહ્મરીતિ[6] કહેવાય છે.

૧. पित्तसदृशवर्णं लाति–आदत्ते, ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे कः'–જે શરીરમાં રહેતા પિત્ત જેવો-પીળો રંગ સ્વીકારે છે, તેથી પિત્તલ–પિત્તળ.

૨. अर्यते–प्राप्यते इति आरम्, ऋ गतौ–भावे घञ्, आरं–पाण्डुकृमिरोगगतिं कूटयते–दहति, कूट दाहे–अच्–જે પાંડુ તથા કૃમિ રોગની ગતિને એટલે પ્રસારને બાળી નાખે છે, તેથી આરકૂટ–પિત્તળ.

૩. अर्यते–प्राप्यते ताम्रस्य यशदस्य च गुणः अनेन तयोरुपधातुत्वात्, ऋ गतौ–घञ्–જેના વડે ત્રાંબાનો તથા જસતનો ગુણ મેળવાય છે, કેમકે તે બેયની જે ઉપધાતુ છે, તેથી આર–પિત્તળ.

૪. रीयते रिणाति वा रूक्षतिक्तादिगुणविशेषं, रीङ् क्षरणे, री गतिरेषणयोर्वा–स्त्रियां क्तिन्–રૂક્ષતા, કડવાશ આદિ ગુણોને જે ઝરે છે અથવા ધરે છે, તેથી રીતિ–પિત્તળ.

૫. रीतीनां राजा राजरीतिः–राजदन्तादिः–પિત્તળોનો રાજા–એટલે જેમાં કંઈક રતાશ હોય છે, એવું ઉત્તમ પિત્તળ–રાજરીતિ કપિલા કહેવાય છે.

૬. ब्रह्मवर्णा पिङ्गला रीतिः ब्रह्मरीतिः–शाकपार्थिवादिः–જેનો રંગ બ્રહ્મા જેવો કંઈક પિંગળો હોય છે, તે બ્રહ્મરીતિ પિંગલા નામનું એક જાતનું પિત્તળ.

પિત્તળના ગુણો

रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य यशदस्य च।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः ॥
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ॥७०॥

अन्वय.–रीतिः अपि ताम्रस्य च यशदस्य उपधातुः स्यात्, पित्तलस्य गुणाः स्वयोनिसदृशाः जनैः ज्ञेयाः, संयोगजप्रभावेण तस्य अन्ये अपि गुणाः स्मृताः ॥

પિત્તળ એ ત્રાંબાની અને જસતની ઉપધાતુ છે, તેથી પિત્તળના ગુણો પોતાના કારણ–ત્રાંબાના અને જસતના જેવા લોકોએ જાણવા; તેમ જ સંયોગના પ્રભાવને લીધે તેમાં બીજા પણ ગુણો કહ્યા છે. ૭૦

બન્ને પિત્તળના વિશેષ ગુણો

रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तं च लवणं रसे।
शोधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥ ७१ ॥

अन्वयः–रीतिकायुगलं रूक्षं तिक्तं रसे लवणं शोधनम् अतिलेखन न, पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं (चास्ति) ॥

બન્ને જાતનું પિત્તળ રૂક્ષ, કડવું, રસમાં ખારું, શુદ્ધિ કરનાર, મળોને બહુ ઉખેડનાર નથી અને પાંડુરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરનાર છે. ૭૧

સિંદૂરનાં નામો, ઓળખ તથા ગુણો

सिन्दूरं रक्तरेणुश्च नागगर्भश्च सीसजम्।
सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत्सीसवन्मतम् ॥७२॥
संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः।
सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् ॥
भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम् ॥ ७३ ॥

अन्वयः–सिन्दूरं रक्तरेणुः च नागगर्भः च सीसजं (कथ्यते), सिन्दूरं सीसोपधातुः (अस्ति, अत एव) तद् गुणैः सीसवत् मतम्, संयोगजप्रभावेण तस्य अन्ये अपि गुणाः स्मृताः। सिन्दूरम् उष्णं (सत्) भग्नसंधानजननं व्रणशोधनरोपणं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम् (अस्ति) ॥

સિંદૂર,[1] રક્તરેણુ,[2] નાગગર્ભ[3] અને સીસજ[4] એટલાં સિંદૂરનાં સંસ્કૃત નામો છે. સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે, માટે તે સીસાના જેવા ગુણોવાળું મનાયું છે અને સંયોગથી થતા પ્રભાવને લીધે બીજા પણ ગુણો તેના કહ્યા છે. સિંદૂર ગરમ હોઈ ભાંગેલાને સાંધનાર, વ્રણને સાફ કરનાર, વ્રણને રુઝવનાર

અને રતવા, કોઢ, ચળ તથા ઝેરનો નાશ કરનાર છે. ૭૨,૭૩

૧ स्यन्दत-प्रस्रवति उष्णता सीसकगुणांश्च, स्यन्दू प्रस्रवणे-'स्यन्दे सम्प्रसारण च' (उणा १-६८) इत्यूरन्-ગરમી તથા સીસાના ગુણોને જે ઝરે છે, તેથી સિન્દૂર

૨. रक्ता रेणवो यस्य स -જેની રજકણુ લાલરંગની હોય છે, તેથી રક્તરેણુ-સિન્દૂર

૩. नाग गर्भे यस्य स -જેની અંદર સીસાનો ભાગ રહ્યો હોય છે, તેથી નાગગર્ભ-સિન્દૂર.

૪ सीसात् जायत स्म-जनेडं-સીસામાંથી જે ઉત્પન્ન થયું છે, તેથી સીસજ-સિન્દૂર

શિલાજિતની ઉત્પત્તિ તથા ઓળખ

निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारं धराधराः ।
निर्यासवत्प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्तितम् ॥७४॥

अन्वय -निदाघे घर्मसन्तप्ता धराधरा निर्यासवत् धातुसार प्रमुञ्चन्ति, तत् शिलाजतु कीर्तितम् ॥

ઉનાળામાં ગરમીથી તપેલા પર્વતો ગુંદર જેવા ધાતુઓના સારને ઝરે છે, તે (ગુંદર જેવો રસ) શિલાજતુ-શિલાજિત કહેવાય છે.

શિલાજિતના ચાર ભેદો, નામો અને ગુણો

सौवर्णं राजत ताम्रमायस तच्चतुर्विधम् ।
शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि ॥ ७५ ॥
गैरेयमश्मज चापि गिरिज शैलधातुजम् ।
शिलाज कटु तिक्तोष्ण कटुपाक रसायनम् ॥७६॥
छेदि योगवह हन्ति कफमेहाश्मशर्करा. ।
मूत्रकृच्छ्रं क्षय श्वासं वाताशांसि च पाण्डुताम् ७७
अपस्मार तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरकृमीन् ।
सौवर्णं तु जपापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् ॥ ७८ ॥
मधुर कटु तिक्त च शीतल कटुपाकि च ।
राजत पाण्डुर शीतं कटुक स्वादुपाकि च ॥ ७९ ॥
ताम्रं मयूरकण्ठाभ तीक्ष्णमुष्ण च जायते ।
लौहं जटायुपक्षाभ तत्तिक्त लवण भवेत् ॥
विपाके कटुक शीत सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम् ॥ ८० ॥

अन्वय-तत् सौवर्ण राजत ताम्रम् आयसम् (इति) चतुर्विधम् (भवति)। शिलाजतु अद्रिजतु च शैलनिर्यास इत्यपि, गैरेयम् अश्मज गिरिजम् अपि च शैलधातुजम् (इति नामानि, गुणास्तु-)-शिलाज कटु तिक्तोष्ण कटुपाकं रसायन छेदि योगवह (सत्) कफमेहाश्मशर्करा मूत्रकृच्छ्रं क्षय श्वासं वाताशांसि च पाण्डुताम् अपस्मारम् उन्माद तथा शोथकुष्ठोदरकृमीन् हन्ति । सौवर्णं तु तत् जपापुष्पवर्णं रसात् मधुर कटु तिक्त च शीतल च कटुपाकि भवति। राजत पाण्डुर शीतं कटु च स्वादुपाकि (भवति), ताम्र मयूरकण्ठाभ तीक्ष्ण च उष्णं जायते, लौह तत जटायुपक्षाभ तिक्त लवण भवेत्, विपाके कटुक शीत (तत) सर्वश्रेष्ठम् उदाहृतम् ॥

તે સોનાનું, રૂપાનું, ત્રાંબાનું અને લોઢાનું એમ ચાર પ્રકારનું થાય છે શિલાજતુ,[1] અદ્રિજતુ,[2] શૈલનિર્યાસ,[3] ગૈરેય,[4] અશ્મજ,[5] ગિરિજ[6] અને શૈલધાતુજ[7] એટલાં શિલાજિતનાં સંસ્કૃત નામો છે. શિલાજિત તીખું, કડવું, ગરમ, પાકમાં તીખું, રસાયન, મળનું છેદન કરનાર અને અનુપાન સાથે મેળવતાં તેનાં સંબંધી ગુણોને પણ ધારણ કરી અમૃતતુલ્ય પચીને કફ, પ્રમેહ, પથરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુસંબંધી અરશ, પાંડુ, વાઈ, ગાંડપણ, સોજા, પેટના રોગ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. સોનાનું શિલાજિત જાસૂદના ફૂલ જેવા રંગવાળું થાય છે અને તે રસમાં મધુર, તીખું, કડવું, ટાઢું, તથા પાકમાં તીખું હોય છે. રૂપાનું શિલાજિત સફેદ થાય છે, તે ટાઢું, તીખું અને પાકમાં મધુર હોય છે. ત્રાંબાનું શિલાજિત મોરના ગળાના જેવા રંગવાળું થાય છે, તે તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોય છે લોઢાનું શિલાજિત ગીધની પાંખોના જેવા રંગવાળું થાય છે અને તે કડવું, ખારું, પાકમાં તીખું તથા ટાઢું હોઈ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

૧. शिलाया जतु इव-શિલાની જાણે લાખ હોય તેવું થાય છે, તેથી શિલાજતુ-શિલાજિત

૨ अद्रे जतु इव-પર્વતની જાણે લાખ હોય તેવું હોય છે, તેથી અદ્રિજતુ-શિલાજિત

૩ शैलस्य निर्यास इव-પહાડનો જાણે ગુંદર હોય તેવું થાય છે. તેથી શૈલનિર્યાસ-શિલાજિત.

૪ गिरौ भवं गैरेय, 'नद्यादिभ्य' इति ढक्-પહાડમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગૈરેય-શિલાજિત.

૫ अश्मन जायत स्म-'पञ्चम्यामजातौ' इति जनेडं-પથરામાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અશ્મજ-શિલાજિત.

૬ गिरेर्जातमिति गिरिज, पूर्ववत् जनेड-પહાડમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિજ-શિલાજિત

૭. शैलस्य धातव शैलधातव, शैलधातुभ्य जायते

रस-धूवनत् उ-પદાની ધાતુઓમાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શિવધાતુ૯-વિલાજિત

પારો રસ અને ધાતુ પણ છે

रसायनार्थिभिर्लोके पारदो रस्यते यत ।
ततो रस इति प्रोक्त स च धातुरपि स्मृत ॥८१

अन्वय –रसायनार्थिभि लोके पारद यत रस्यत तत रस इति प्रोक्त, स च धातु अपि स्मृत

રસાયનને ઇચ્છતા લોકો પારાનો જે કારણે સ્વાદ લે છે, તેથી પારો રસ કહેવાય છે અને ધાતુ પણ કહેવાય છે ૮૧

પારાની ઉત્પત્તિ

शिवाङ्गात्प्रच्युत रेत पतित धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमच्छमभूच्च तत् ॥८२॥

अन्वय –शिवाङ्गात् प्रच्युत रेत धरणीतले पतित (सत्) तद्देहसारजातत्वात् तत् शुक्ल च अच्छम् अभूत् ॥

સદાશિવના અંગમાથી સ્ખલિત થયેલુ વીર્ય જમીન પર પડ્યુ હતુ અને તે સદાશિવના શરીરના સારથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોવાથી ધોળુ અને સ્વચ્છ છે, તે જ પારદ કહેવાય છે ૮૨

પારાની ચાર જાતિ

क्षेत्रभेदेन विज्ञेय शिववीर्यं चतुर्विधम् ।
श्वेत रक्त तथा पीत कृष्ण तत्तु भवेत्क्रमात् ॥
ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रश्च खलु जातित ८३

अन्वय –तत् तु शिववीर्यं क्षेत्रभेदेन श्वेत रक्त पीत तथा कृष्ण चतुर्विध विज्ञेय, तत् क्रमात् खलु जातित ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य च शूद्र भवेत् ॥

એ સદાશિવનુ વીર્ય ક્ષેત્રોના ભેદને લીધે ધોળુ, રાતુ, પીળુ અને કાળુ એમ ચાર પ્રકારનુ થયેલુ જાણવુ, અને તે જ અનુક્રમે ધોળો પારદ બ્રાહ્મણ જાતિનો છે, રાતો ક્ષત્રિય જાતિનો છે, પીળો વૈશ્ય જાતિનો અને કાળો શૂદ્ર જાતિનો છે ૮૩

ચારેના જુદા કામ

श्वेत शस्त रुजा नाशे रक्त किल रसायनम् ।
धातुवादे तु तत्पीत खे गतौ कृष्णमेव च ॥८४॥

अन्वय –श्वेत रुजा नाशे शस्त रक्त किल रसायन (भवति) पीत तत् धातुवादे (शस्त) खे गतौ च कृष्णम् एव (शस्त भवति) ॥

ધોળો પારદ રોગોનો નાશ કરવામા ઉત્તમ છે, રાતો પારદ રસાયન જ છે, પીળો પારદ ધાતુક્રિયા કરવામા ઉત્તમ છે અને આકાશમા ગતિ કરવા માટે કાળો પારદ જ વખણાય છે ૮૪

પારદના નામો

पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारस ।
चपल शिववीर्यं च रस सूत शिवाह्वय ॥८५॥

अन्वय –पारद च रसधातु च रसेन्द्र महारस चपल शिववीर्यं च रस सूत शिवाह्वय (कथ्यते) ॥

પારદ,[1] રસધાતુ,[2] રસેંદ્ર,[3] મહારસ,[4] ચપલ,[5] શિવવીર્ય,[6] રસ[7] અને સૂત[8] એટલા પારદના સંસ્કૃત નામો છે તેમ જ શિવાહ્વય[9] એટલે સદાશિવના જેટલા નામો છે, તે સઘળા પારદના પણ નામો કહેવાય છે ૮૫

૧ पार ददाति चिकित्सारहितानामसाध्यानामपि रोगाणामिति पारद डुदाञ् दाने– आतोऽनुपसर्गे क '– જેની ચિકિત્સા પણ ન હોય તેવા અસાધ્ય રોગોને પણ જે મટાડે છે, તેથી પારદ–પારો

૨ रसश्च धातु यद्वा रसधातौ धातुश्च रस धातु –જે રસરૂપ ધાતુ છે અથવા જે રસ તથા ધાતુ પણ કહેવાય છે, તેથી રસધાતુ–પારો.

૩ रसेषु रसाना वा इन्द्र इव –રસોનો જાણે ઇંદ્ર હોય તેવો જ રસરૂપ છે તેથી રસેન્દ્ર–પારો

૪ महाँश्चासौ रसश्च–જે મહા ઉત્તમ રસરૂપ છે, તેથી મહારસ–પારો

૫ चोपति–मन्द गच्छति रोगवारणार्थं, चुप मन्दायां गतौ–'चुपेरच्चोपधाया (उणा १–१११) इति कल, यद्वा चपल चप, चप शक्तौ–इत्यस्माद् ण्यन्ताद् एरच्, तत चप–शक्ति लाति–ददाति, आदत्ते चापि यदि अशुद्ध, ला दाने आदाने च–आतोऽनुपसर्गे क –રોગો દૂર કરવા જે ધીમી ગતિએ કામ કરે છે અથવા જો શુદ્ધ હોય તો શક્તિ આપે છે અને અશુદ્ધ હોય તો શક્તિ લઈ લે છે, તેથી ચપલ–પારો.

૬ शिवस्य वीर्यं–શિવનુ જે વીર્ય છે, તેથી શિવવીર્ય–પારો

૭ रस्यते–आस्वाद्यते रसायनकामैर्लोकै, रस आस्वादने–चुरादेरदन्ताद् एरच्, यद्वा रसयति धातून्, पचाद्यच्–રસાયનગુણને ઇચ્છતા લોકો જેનો સ્વાદ લે છે અથવા જે ધાતુઓને રસયુક્ત કરે છે, તેથી રસ–પારો

૮ सूयत स्म शिवेन षू प्रसवे–कर्मणि क्त –જેને શંકરે ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી સૂત–પારો

૯ शिवस्य आह्वया यस्य स—શંકરના જેટલા નામો છે, તે બધા નામોથી જે કહેવાય છે, તેની શિના૨૨૫-પારો

પારદના ગુણો

पारदः षड्रसः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात्सर्वकुष्ठनुत् ॥ ८६ ॥

अन्वय —(तद्गुणाश्च) पारदः षड्रसः स्निग्धः त्रिदोषघ्नः रसायनः योगवाही महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः सर्वामयहरः विशेषात् सर्वकुष्ठनुत् प्रोक्तः ॥

પારદ રસવાળો, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હણનાર, રસાયન, અનુપાનની સાથે મેળવતા તેના ગુણો લઈને અમૃતતુલ્ય પચે એવો, વીર્યને બહુ જ વધારનાર, સર્વકાળ નેત્રને બળ આપનાર, સઘળા રોગોને હરનાર અને વિશેષે કરી સર્વ પ્રકારના કોઢને મગાડનાર કહેવાય છે. ૮૬

પારદ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને સાક્ષાત્ શંકર!

स्वस्थो रसो भवेद् ब्रह्मा बद्धो ज्ञेयो जनार्दनः ।
रञ्जितः कामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥८७॥

अन्वय —स्वस्थः रसः ब्रह्मा भवेत्, बद्धः (रसः) जनार्दनः ज्ञेयः, अपि च रञ्जितः कामितः (स तु) साक्षात् देवः महेश्वरः (भवति) ॥

સ્વસ્થ પારદ બ્રહ્મારૂપ, બધાયેલો પારદ વિષ્ણુરૂપ અને જેને રંજન તથા કામન સંસ્કાર અપાયા હોય તે પારદ તો સાક્ષાત્ દેવ સદાશિવરૂપ છે ૮૭

પારદ સર્વોત્કૃષ્ટ દયાળુ

मूर्छितो हरति रुजं,बन्धनमनुभूय खे गतिं कुरुते ।
अजरीकरोति हि मृतः,कोऽन्यः करुणाकरः सूतात्॥

अन्वय —(पारदः) मूर्छितः रुजं हरति, बन्धनम् अनुभूय खे गतिं कुरुते मृतः (सन्) अजरीकरोति, सूतात् अन्यः कः करुणाकरः (भवेत्)? ॥

પારદ (પોતે) મૂર્છિત થઈ (પરાયા) રોગને મટાડે છે, બંધન પામી આકાશમા ગતિ આપે છે અને (પોતે) મરીને માણસને જુવાન કરે છે, માટે પારદથી બીજો કોણ દયાળુ છે? (કોઈ નથી)૮૮

અસાધ્ય કે ચિકિત્સારહિત રોગ પારદ મટાડે

असाध्यो यो भवेद्रोगो यस्य नास्ति चिकित्सितम् ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥ ८९ ॥

अन्वय —नरकुञ्जरवाजिनां यः रोगः असाध्यः भवेत्, यस्य चिकित्सितं नास्ति, तं रोगं रसेन्द्रः हन्ति ॥

માણસો, હાથીઓ કે ઘોડાઓનો જે રોગ અસાધ્ય હોય અને જેની ચિકિત્સા પણ ન હોય તે રોગનો પારદ નાશ કરે છે ૮૯

પારદના સાત દોષો

मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं,
नैसर्गिकं दोषमुशन्ति पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रपुनागयोगजौ,
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरैः ॥९०॥

अन्वय —पारदे मलं विषं वह्निगिरित्वचापलं नैसर्गिकं दोषम् उशन्ति (वैद्याः), (तथा) रसेन्द्रे त्रपुनागयोगजौ द्वौ दोषौ उपाधिजौ मुनीश्वरैः कथितौ (स्तः) ।

પારદમા મળ, વિષ, અગ્નિ, ગિરિપણું અને ચપળપણું એ પાંચ દોષને (વૈદ્યો) સ્વાભાવિક માને છે, તેમજ કથીરના અને સીસાના યોગથી બીજા બે આગંતુક દોષો પણ મોટા મુનિઓએ કહ્યા છે. ૯૦

પારદના એ સાતે દોષો ભયંકર

मलेन मूर्छा मरणं विषेण,
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जाड्यं गिरिणा सदा स्या-
च्चाञ्चल्यतो वीर्यहृतिश्च पुंसाम् ॥ ९१ ॥

अन्वय —(तत्र) मलेन मूर्छा, विषेण मरणं, अग्निना शरीरे कष्टतरः दाहः, गिरिणा देहस्य सदा जाड्यं, चाञ्चल्यतः च पुंसां वीर्यहृतिः स्यात् ॥

(એ દોષો માહેના) મળથી મૂર્છા થાય છે, વિષથી મરણ થાય છે, અગ્નિથી શરીરમા મહાભયંકર દાહ થાય છે, ગિરિપણાથી સર્વકાળ દેહમા જડપણું થાય છે અને ચપલપણાથી પુરુષોનુ વીર્ય હરાઈ જાય છે ૯૧

वङ्गेन कुष्ठं भुजगेन षण्ढो,
भवेदतोऽसौ परिशोधनीयः ॥ ९२ ॥

अन्वय —वङ्गेन कुष्ठं (च) भुजगेन षण्ढः भवेत्, अतः असौ (पारदः) परिशोधनीयः ॥

કલાઈના યોગથી કોઢ થાય છે અને સીસાના યોગથી નપુંસકપણું થાય છે, માટે એ પારદને બરાબર શુદ્ધ કરવો જોઈએ. ૯૨

પારદના મુખ્ય ત્રણ દોષો અને તેનાં ફળ

वह्निर्विषं मलं चेति मुख्या दोषास्त्रयो रसे ।
एते कुर्वन्ति सन्तापं मृतिं मूर्छां नृणां क्रमात् ॥९३॥

अन्वय–रसे वह्निः विषं च मलम्–इति त्रय. दोषा मुख्याः (सन्ति), एते क्रमात् नृणां सतापं मृतिं मूर्छां कुर्वन्ति ॥

પારદમાં અગ્નિ, વિષ અને મળ એ ત્રણ દોષો મુખ્ય છે અને એ દોષો અનુક્રમે માણસને સંતાપ, મરણ તથા મૂર્છા ઉપજાવે છે. ૯૩

એ ત્રણ દોષો અવશ્ય દૂર કરવા જરૂરી

अन्येऽपि कथिता दोषा भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते त्रयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥९४॥

अन्वय–यदि (अपि) भिषग्भि. पारदे अन्ये अपि दोषा कथिता (सन्ति), तथापि एते त्रयः दोषा. विशेषत· हरणीयाः ॥

જો કે વૈદ્યોએ પારદમાં બીજા પણ દોષો કહ્યા છે, તોપણ એ ત્રણ દોષો તો વિશેષે કરી દૂર કરવા જ જોઈએ. ૯૪

સંસ્કારરહિત પારદના સેવનથી નુકસાન

संस्कारहीनं खलु सूतराजं,
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं,
कष्टांश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥९५॥

अन्वय–यः संस्कारहीनं सूतराजं सेवते तस्य खलु (स) बाधां करोति, नराणां देहस्य नाशं विदधाति, नूनं च कष्टान् रोगान् जनयेत् ॥

જે માણસ સંસ્કારો આપ્યા વગરના પારદનું સેવન કરે છે, તેને તે અવશ્ય નુકસાન કરે છે; લોકોના દેહનો નાશ કરે છે અને ખરેખર મહાભયંકર રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. ૯૫

ઉપરસોનાં નામો તથા ગુણો

गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं टङ्कणं, राजावर्तकचुम्बकौ स्फटिकिका शङ्खः खटी गैरिकम् ॥ कासीसं रसकं कपर्दसिकताबोलाश्च कङ्कुष्ठकं, सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणाः ॥९६॥

अन्वय–गन्ध. हिङ्गुलम् अभ्र–तालक–शिला. स्रोतोऽञ्जन टङ्कण ·राजावर्तक–चुम्बकौ स्फटिका शङ्खः खटी गैरिकं कासीस रसक कपर्द–सिकता–बोला कङ्कुष्ठक च सौराष्ट्री–अमी सूतस्य किंचिद्गुणः (युक्ताः) उपरसा मता (सन्ति) ॥

ગંધક, હિંગળો, અભ્રક, હરતાળ, મણશીલ, સુરમો, ટંકણખાર, રાજાવર્ત, (એક જાતનો મણિ અથવા સોના જેવો ચકચકિત પથરો), ચળક, ફટકડી, શંખ, ખડી, ગેરુ, હીરાકસી, ખાપરિયું, કોડી, રેતી, હીરાબોળ, પીળીઓ (જેનો રેચ લાગે છે તે) અને સોરઠી માટી એટલા પારદના કાંઈક થોડા જ ગુણોવાળા ઉપરસો માન્યા છે. (ઉપરસ એટલે ગૌણરસ.)

હિંગળાનાં નામો, ભેદો અને ઓળખ

हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छमिङ्गुलं चूर्णपारदम् ।
दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः ॥९७॥
हंसपादस्तृतीयः स्याद् गुणवानुत्तरोत्तरम् ।
चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात्सपीतः शुकतुण्डकः ॥९८
जपाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥९९॥

अन्वय–हिङ्गुल दरद म्लेच्छम् इङ्गुल चूर्णपारदम् (इति नामानि)। चर्मारः शुकतुण्डक तृतीय. हंसपाद (इति) दरदः त्रिविध प्रोक्त·, शुक्लवर्ण चर्मार· स्यात् सपीत शुकतुण्डक, जपाकुसुमसङ्काश· हंसपाद. महोत्तम (स्यात्) (तत्र) उत्तरोत्तर गुणवान् स्यात् ॥

હિંગુલ,[1] દરદ,[2] મ્લેચ્છ,[3] ઇંગુલ[4] અને ચૂર્ણપારદ[5] એટલાં હિંગળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચર્માર,[1] શુકતુંડક[2] અને હંસપાદ[3] એમ હિંગળો ત્રણ પ્રકારનો કહેલ છે. ધોળા રંગવાળો હિંગળો ચર્માર કહેવાય છે. પીળાશવાળો હિંગળો શુકતુંડક કહેવાય છે અને જાસુદનાં ફૂલ જેવો રાતો હિંગળો હંસપાદ કહેવાય છે, તે મહાઉત્તમ છે. તેઓમાં પહેલાથી બીજો અને બીજાથી ત્રીજો હિંગળો ગુણવાન છે એટલે હંસપાદ હિંગળો શ્રેષ્ઠ છે. ૯૭,૯૮

૧. हिङ्गु–तद्वर्णं लाति–ला आदाने 'आतोऽनुपसर्गे क'–જે હિંગ જેવા રંગને સ્વીકારે છે, તેથી હિંગુલ–હિંગળો.

૨. दर–कफपित्तादिभयं द्यति–खण्डयति, यद्वा दरम्–ईषत् दायति–शुद्धयति–दो खण्डने, दैप्–शोधने वा, 'आतोऽनुपसर्गे क.'–કપ્, પિત્ત આદિના ભયનો જે નાશ કરે છે અથવા જે થોડા જ પ્રયત્ને શુદ્ધ થાય છે, તેથી દરદ–હિંગળો.

૩. म्लेच्छदेशः उत्पत्तिस्थानम् अस्ति अस्य–अर्शआद्यच्–જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન મ્લેચ્છ દેશ હોય છે, તેથી મ્લેચ્છ–હિંગળો.

૪. इङ्ग्यते–इङ्गनं वा, इगि गतौ–भावे घञ्, इङ्ग–

હિંસ્તિ રોગાણાં લાતિ-આદત્ત-રોગોની ચેષ્ટાને જે હરી લે છે, તેથી હંસુલ-હિંગળો.

૫. પારદસ્ય ચૂર્ણ, ચૂર્ણરૂપો વા પારદ –રાજદન્તાદિ ત્વાત્ પૂર્વનિપાતાભાવ–પારાનું જે ચૂર્ણ છે અથવા ચૂર્ણરૂપે થયેલો જે પારો છે, તેથી ચૂર્ણપારદ–હિંગળો.

૧. ચર્મ ગચ્છતિ–પ્રાપ્નોતિ સૂક્ષ્મત્વાત્, ચર્મ ગચ્છતિ–ઇન્‌–કોઢનો જે નાશ કરે છે અને તે સ્થળે નવી ચામડી લાવે છે, તેથી ચર્મઘ્ન–હિંગળો.

૨. શુકસ્ય તુણ્ડમિવ કાયતિ, કૈ શબ્દે 'અન્યેષ્વપિ દૃશ્યતે' ઇતિ ડ, યદ્વા શુકસ્ય તુણ્ડમ્ ઇવ–ઇવાર્થે કન્–પોપટની ચાંચ જેવા લગાર પીળાશપડતા રંગને જે ધારણ કરે છે અથવા જે પોપટની ચાંચના જેવા જ રંગવાળો હોય છે, તેથી શુકતુંડક–હિંગળો.

૮. હંસસ્ય પાદ ઇવ તદ્વદ્રક્તવર્ણત્વાત્–હંસના પગના જેવા લાલ રંગનો હોવાથી હંસપાદક–હિંગળો.

હિંગળાના ગુણો

तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्या-
न्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि ।
हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च,
प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥

अन्वय –हिङ्गुलं तिक्तं कषायं कटु (सत्) नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि स्यात् (तथा) च हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाः प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥

હિંગળો કડવો, તૂરો અને તીખો હોઈ નેત્રના રોગ, કફ, પિત્ત, મોળ-ઊબકા, કોઢ, તાવ, કમળો, બરલ, આમવાયુ તથા ઝેરનો નાશ કરે છે. ૧૦૦

ऊर्ध्वपातनयुक्त्या तु डमरुयन्त्रपाचितम् ।
हिङ्गुलं तस्य सूतं तु शुद्धमेवं न शोधयेत् ॥

अन्वय –ऊर्ध्वपातनयुक्त्या डमरुयन्त्रपाचितं (यत्) हिङ्गुलं (भवति), तस्य सूतम् एव शुद्धं ■ शोधयेत् ॥

ઉપલા પાત્રમાં ચડાવી દેવાની યુક્તિથી ડમરુયંત્રમાં પકાવેલો જે હિંગળો હોય છે, તે હિંગળાનો પારો એ રીતે જ શુદ્ધ થયો હોય છે, તેથી તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

ગંધકની ઉત્પત્તિ નામો તથા ચાર ભેદો

श्वेतद्वीपे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसाप्लुतम् ।
दुकूलं तेन वस्त्रेण स्नातायाः क्षीरनीरधौ ॥१०२
प्रसृतं यद्रजस्तस्माद्गन्धकः समभूत्ततः ।
गन्धको गन्धिकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ॥१०३
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलिरसोऽपि च ।
चतुर्धा गन्धकः प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः ॥
रक्तो हेमक्रियासूक्तः पीतश्वेतौ रसायने ॥
व्रणादिलेपने श्वेतः कृष्णः श्रेष्ठः सुदुर्लभः ॥१०५॥

अन्वय –पुरा श्वेतद्वीपे क्रीडन्त्याः देव्याः दुकूलं रजसा आप्लुतम् (अभूत्), तेन वस्त्रेण क्षीरनिधौ स्नातायाः (तस्याः) यद् रजः प्रसृतं, ततः गन्धकः समभूत् । (तन्नामानि यथा–) गन्धकः गन्धिकः अपि च गन्धपाषाणः सौगन्धिकः च बलिः अपि च बलिरसः कथितः । गन्धकः रक्तः पीतः सितः असितः चतुर्धा प्रोक्तः । रक्तः हेमक्रियासु उक्तः, रसायने पीतश्वेतौ व्रणादिलेपने श्वेतः, कृष्णः (सर्वक्रियासु) श्रेष्ठः, किंतु सः सुदुर्लभः (भवति) ॥

પૂર્વે શ્વેતદ્વીપમાં જગદંબા ક્રીડા કરતાં હતાં; ત્યારે તેમનું વસ્ત્ર રજના રુધિરથી ભીંજાઈ ગયું હતું અને તે જ વસ્ત્રથી જગદંબા ક્ષીરસાગરમાં નાહ્યા હતા; તે વેળા તે વસ્ત્રમાંથી જે રજ પ્રસર્યું હતું, તેમાંથી ગંધક ઉત્પન્ન થયો છે. ગંધક,[1] ગંધિક,[2] ગંધપાષાણ,[3] સૌગંધિક,[4] બલિ[5] અને બલિરસ[6] એટલાં ગંધકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગંધક રાતો, પીળો, ધોળો અને કાળો એમ ચાર પ્રકારનો કહેવાય છે. તેઓમાં રાતો સોનું બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી છે, ધોળો તથા પીળો રસાયનના કામમાં ઉપયોગી છે, વ્રણ આદિ ઉપર લેપ લગાડવાના કામમાં ધોળો ઉપયોગી છે અને કાળો ગંધક તો (સોનું બનાવવું આદિ સઘળી ક્રિયાઓમાં) બહુ જ વખણાયેલો છે, પરંતુ તે મળવો મુશ્કેલ હોય છે. ૧૦૨–૧૦૫

૧. ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્મિન્–અર્શઆદ્યચ્ તતઃ સ્વાર્થે કન્–જેનામાં ગંધ હોય છે, તેથી ગંધક.

૨. ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્મિન્ –'અત ઇનિઠનૌ'–ઇતિ ઠન્–અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩. ગન્ધયુક્તઃ પાષાણ –શાકપાર્થિવાદિ –જે ગંધવાળો એક જાતનો પથ્થર જ છે, તેથી ગંધપાષાણ–ગંધક.

૪. શોભનઃ ગન્ધઃ અસ્તિ અસ્ય, વિનયાદિત્વાત્ સ્વાર્થે ઠક્–જેનો ગંધ સારો હોય છે, તેથી સૌગન્ધિક–ગંધક.

५ बलति-समृणाति रसायनादिगुणान् वल उवरण-सरधातुभ्य इन् (उणा ४-११८) बलात्स्यान्-बल-रसायन આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી બલિ-ગંધક

૬ वसी चासौ रस-ઉત્તમ ભગવાન રસ ગણાય છે, તેથી બલિરસ-ગંધક

ગંધકના ગુણો

गन्धकः कटुकस्तिक्तो वीर्योष्णस्तुवरः सरः ।
पित्तलः कटुकः पाके कण्डूवीसर्पजन्तुजित् ॥
हन्ति कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान्रसायनः ॥ १०६ ॥

अन्वय-गन्धकः कटुकः तिक्तः वीर्योष्णः तुवरः सरः पित्तलः पाके कटुकः रसायनः (सन्) कण्डूवीसर्पजन्तुजित् कुष्ठक्षयप्लीहकफवातान् हन्ति ॥

ગંધક તીખો, કડવો, ઉષ્ણવીર્ય, તુરો, ઝાડો ઉતારનાર, પિત્ત કરનાર, પાકમાં તીખો અને રસાયન હોઈ ચેળ, રતવા, જંતુ, કોઢ, ક્ષય, બરલ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે

નહિ શોધેલા ગંધકના દોષો

अशोधितो गन्धक एव कुष्ठं,
करोति तापं विषमं शरीरे ।
सौख्यं च रूपं च बलं तथौजः,
शुक्रं निहन्त्येव करोति चास्रम् ॥

अन्वय-अशोधित एव गन्धकः शरीरे कुष्ठं विषमं तापं क्षापं च करोति तथा च सौख्यं रूपम् बलं ओजः शुक्रं निहन्ति एव अस्रं च करोति ॥

નહીં શોધેલો આ ગંધક શરીરમાં કોઢ, વિષમજ્વર તથા શોષ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ જ રૂપ બળ, ઓજ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે અને લોહીવિકાર કરે છે ૧૦૭

અભ્રની ઉત્પત્તિ

पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्धृतम् ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥१०८॥
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकम् ॥१०९॥

अन्वय-पुरा वृत्रस्य वधाय वज्रिणा वज्रम् उद्धृतम् (आसीत्) ततः तस्य (ये) विस्फुलिङ्गाः गगने परिसर्पिताः ते घनध्वानात् महीभृतां शिखरेषु निपेतुः तेभ्य एव च तत् तद् गिरिषु अभ्रकं समुत्पन्नम् ॥

પૂર્વે વૃત્રાસુરને મારવા ઇંદ્રે વજ્ર ઉપાડ્યું હતું, ત્યારે તેમાંથી તેના જે તણખા આકાશમાં ફેલાયા હતા અને મેઘ જેવો શબ્દ કરી પર્વતોના શિખરો પર પડ્યા હતા, તેઓમાંથી જ તે તે પર્વતોમાં અભ્રક ઉત્પન્ન થયું છે

અભ્રના કારણયુક્ત નામો

तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनात्स्खलितं यस्माद्गगनं च ततो मतम् ॥११०॥

अन्वय-तद् वज्रजातत्वात् वज्रम्, अभ्ररवोद्भवात् अभ्रं, यस्मात् च गगनात् स्खलितं ततः गगनं मतम् ॥

એ અભ્રક વજ્રમાંથી થયું છે, તેથી 'વજ્ર' કહેવાય છે, મેઘ જેવી ગર્જના તેમાંથી ઉદ્ભવી હતી, તેથી 'અભ્ર' કહેવાય છે અને આકાશમાંથી પડ્યું છે, તેથી 'ગગન' કહેવાય છે

१ वज्रम् अस्ति अस्य पूर्वोत्पत्तिस्थानम् इति वज्रम्-अर्शआद्यच्-જેનું પ્રથમ ઉત્પત્તિસ્થાન ઇંદ્રનું વજ્ર છે તેથી વજ્ર-અભ્રક

२ अभ्रम्-अभ्ररवादुद्भवः अस्ति अस्मिन् एव [illegible] इति अभ્रम्-अर्शआद्यच् यद्वा अभ्रति [illegible] पुरोत्पत्तिकाले यदभ्रकुल्ररसम् अभ्र गतौ-'असुन्' (उणा ४ १९) यद्वा अभ्रस्य प्रति कृति-इव प्रतिकृतावि ति कन् ५२ । ઉત્પત્તિ-સમયે [illegible] જેમાં થયા હતા તેથી અભ્ર અથવા પ્રથમ ઉત્પત્તિ વખતે વજ્રના તણખારૂપ આકાશમાં ગયું હતું તેથી અથવા રંગમાં જે વાદળાં જેવું હોય છે, તેથી અભ્ર કે અભ્રક

३ गच्छति तुरादिरसान् [illegible] (२-७७) इति युच् [illegible] यद्वा गगनमस्ति अस्य पूर्वोत्पत्तिस्थानम्-अर्शआद्यच्-તુરાશ વગેરે રસોને જે પામે છે અથવા જેનું પહેલું ઉત્પત્તિસ્થાન ગગન-આકાશ છે, તેથી ગગન-અભ્રક

અભ્રકના ચાર ભેદો

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत्स्याच्चतुर्विधम् ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णं च वर्णतः ॥१११॥

अन्वय-तत् विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदेन चतुर्विधं स्यात् वर्णतः क्रमेण एव सितं रक्तं पीतं च कृष्णं (भवेत्) ॥

અભ્રક બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ભેદથી ચાર પ્રકારનું [illegible] અને રંગથી અનુક્રમે ધોળું અભ્રક બ્રાહ્મણ છે, રાતું ક્ષત્રિય છે, પીળું વૈશ્ય છે અને કાળું શૂદ્ર છે ૧૧૧

એ ચારેના જુદા જુદા ઉપયોગ

प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णं तु गदेषु द्रुतयेऽपि च ॥११२॥

अन्वय-तारे सितं, रसायने तु तत् रक्तं हेमनि

पीत, गदेषु अपि च हृतये तु कृष्ण प्रशस्यते ॥

રૂપું કરવાના કામમાં ધોળું, રસાયનના કામમા રાતું, સુવર્ણ કરવાના કામમાં પીળું અને રોગ મટાડવામાં તથા રસ કરવાના કામમાં કાળું અભ્રક વખણાય છે. ૧૧૨

અભ્રકના ચાર પ્રકારો અને તેઓની પરીક્ષા

पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रं चेति चतुर्विधम् ।
मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्त पिनाकं दलसंचयम् ॥११३॥
अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकम् ।
दर्दुरं त्वग्निनिःक्षिप्त कुरुते दर्दुरध्वनिम् ॥ ११४ ॥
गोलकान्बहुशः कृत्वा तस्यान्मृत्युप्रदायकम् ।
नागं तु नागवद्वह्नौ फूत्कारं परिमुञ्चति ॥ ११५॥
तद्भक्षितमवश्य तु विदधाति भगन्दरम् ।
वज्रं तु वज्रवत्तिष्ठत्तत्राग्नौ विकृति व्रजेत् ॥
सर्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्धक्यमृत्युहृत् ॥११६

अन्वय -(पुनश्च) पिनाक दर्दुर नाग च वज्रम् इति तत् चतुर्विध (भवति), (तल्लक्षणानि यथा-) अग्नौ विनिक्षिप्त दलसचय मुञ्चति (सत्) पिनाक (कथ्यते), तस्य अज्ञानात् भक्षण कुष्ठदायक (भवति); दर्दुर तु अग्निनि क्षिप्त (सत्) दर्दुरध्वनि कुरुते, (तदपि चेद् भक्षित तर्हि) बहुधा गोलकान् कृत्वा मृत्युप्रदायक स्यात्. नागं तु वह्नौ (क्षिप्त) नागवत् फूत्कार परिमुञ्चति, तत् तु भक्षित (तर्हि) अवश्य भगन्दर विदधाति, वज्र तु अग्नौ वज्रवत् तिष्ठेत्, विकृतिं न व्रजेत् । सर्वाभ्रेषु वज्र वर (सत्) व्याधिवार्धक्यमृत्युहृत् (स्यात्) ॥

વળી પિનાક, દર્દુર, નાગ અને વજ્ર એમ તે અભ્રક ચાર પ્રકારનું છે. જે અભ્રકને અગ્નિમા નાખતાં તેના પતરાં છૂટા છૂટા થઈ જાય તે પિનાક કહેવાય છે; એ પિનાકને અજાણતા જો ખાધું હોય તો તેમાથી કોઢ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દર્દુર અભ્રક તો અગ્નિમા નાખતા દેડકાના જેવો અવાજ કરે છે, તેથી દર્દુર કહેવાય છે; એ દર્દુર ઘણા ગોળાના રોગો ઉત્પન્ન કરી અંતે મરણ આપે છે. જે અભ્રક અગ્નિમા નાખતા સર્પની પેઠે ફૂંફાડા મારે છે, તે નાગ કહેવાય છે. એ નાગ જો ખાધું હોય તો તે અવશ્ય ભગંદર નામનો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. વજ્ર અભ્રક તો અગ્નિમા વજ્રની પેઠે સ્થિર રહે છે, કોઈ જાતનો વિકાર પામતું નથી. સઘળી જાતનાં અભ્રકોમા વજ્ર ઉત્તમ છે અને તે વ્યાધિ, વૃદ્ધપણું તથા મરણ દૂર કરે છે. ૧૧૩-૧૧૬

શ્રેષ્ઠ અને હલકું અભ્રક

अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकम् ।
दक्षिणाद्रिभव स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदम् ॥ ११७ ॥

अन्वय -उत्तरशैलोत्थम् अभ्र बहुसत्त्व गुणाधिक (भवति), दक्षिणाद्रिभव स्वल्पसत्त्वम् अल्पगुणप्रदम् (अस्ति) ॥

ઉત્તર દિશાના પર્વતોમા ઉત્પન્ન થયેલું અભ્રક ઘણા સામર્થ્યવાળું અને બહુ ગુણકારી છે; દક્ષિણ દિશાના પર્વતોમા ઉત્પન્ન થયેલું અભ્રક ઓછા સામર્થ્યવાળું છે અને થોડું ગુણકારી છે. ૧૧૭

મારેલા અભ્રકના ગુણો

अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्धनं च ।
हन्यात् त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठ-
प्लीहोदरग्रन्थिविषकृमींश्च ॥ ११८ ॥

अन्वय -(अथ तद्गुणा यथा-) अभ्र कषाय मधुर सुशीत (सत्) आयुष्कर च धातुविवर्धन (भवति, तथा) त्रिदोष च व्रणमेहकुष्ठप्लीहोदरग्रन्थिविषकृमीन् हन्ति ॥

(મારેલું) અભ્રક તૂરું, મધુર અને બહુ ટાઢું હોઈ આયુષ તથા ધાતુને વધારનાર છે અને ત્રિદોષ, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ, પેટની ગાંઠ, ઝેર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે.

મારેલા અભ્રકના નિત્યસેવનના મહાગુણો

रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्वीर्यवृद्धिं विधत्ते ।
तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ॥
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् विक्रमैः सिंहतुल्यान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रम् ॥

अन्वय -सतत सेव्यमान मृताभ्र रोगान् हन्ति, वपु द्रढयति, वीर्यवृद्धि विधत्ते, तारुण्याढ्य योषिता शत नित्यम् एव रमयति, दीर्घायुष्कान् विक्रमै सिंहतुल्यान् सुतान् जनयति, मृत्यो भीतिं हरति ॥

મારેલું અભ્રક જો કાયમ સેવાતું હોય તો રોગોને હણે, શરીરને મજબૂત કરે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે, જુવાનીથી ભરપૂર સો સ્ત્રીઓની સાથે નિત્ય રમણ કરાવે; લાંબા આયુષવાળા તથા સિંહ જેવા પરાક્રમી પુત્રો ઉપજાવે અને મૃત્યુનો ભય દૂર કરે છે. ૧૧૯

અશુદ્ધ અભ્રકના દોષો

पीडां विधत्ते विविधां नराणां,
कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च शोथम् ।
हृत्पार्श्वपीडां च करोत्यशुद्ध-
मभ्रं त्वसिद्धं गुरुतापदं स्यात् ॥१२०॥

अन्वय–अशुद्धम् अभ्रं तु असिद्धं (सत्) नराणां विविधां पीडां विधत्ते, कुष्ठं क्षयं पाण्डुगदं च शोथं च हृत्पार्श्वपीडां करोति, गुरुतापदं स्यात् ॥

નહિ શોધાયેલું અભ્રક સિદ્ધ નહિ થયેલું હોવાથી મનુષ્યોને અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે; કોઢ, ક્ષય, પાંડુ તથા સોજાની ઉત્પત્તિ કરે છે, હૃદયમાં તથા પડખામાં પીડા કરે છે અને ઘણો જ તાપ આપનાર થાય છે.

હરતાલનાં નામો, ભેદો તથા ગુણો

हरितालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि ।
हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम् ॥१२१
तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम् ।
स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् ॥१२२॥
पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् ।
निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु ॥
स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत्पिण्डतालकम् ॥१२३

अन्वय–हरितालं तु तालम् आलं तालकम् इत्यपि स्यात् । हरितालं द्विधा प्रोक्तं–पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम्, तयोः आद्यं गुणैः श्रेष्ठं, परं ततः हीनगुणम् (अस्ति), स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धम् अभ्रपत्रवत् च सपत्रं तत् पत्राख्यं तालकं गुणाढ्यं रसायनं विद्यात्, निष्पत्रं पिण्डसदृशं तत् पिण्डतालकं स्वल्पसत्त्वं गुरु तथा स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं (विद्यात्) ॥

હરિતાલ,[1] તાલ,[2] આલ[3] અને તાલક[4] એટલાં હરતાલનાં સંસ્કૃત નામો છે. હરતાલ બે પ્રકારની કહેલ છે, તેમાં જેમાંથી પતરીઓ નીકળે તે પત્રાખ્ય અને જે પિંડા જેવું હોય તે પિંડ કહેવાય છે. તેઓમાં પહેલું ગુણો વડે શ્રેષ્ઠ છે અને બીજું તેથી ઓછા ગુણોવાળું છે. સોના જેવા રંગવાળું, ભારે, સ્નિગ્ધ અને અભ્રકના જેવી પતરિયોવાળું પત્રાખ્ય હરતાલ ગુણોથી ભરપૂર અને રસાયન જાણવું, પણ પતરિયો વગરનું જે પિંડા જેવું હરતાલ હોય છે, તેને થોડા સામર્થ્યવાળું, ભારે, સ્ત્રીઓના રજને હરનાર અને થોડા ગુણવાળું સમજવું. ૧૨૧-૧૨૩

૧. हरिद्वर्णेन अलति–शोभते, अल भूषणादौ–पचाद्यच्–સોના જેવા પીળા રંગથી જે શોભે છે, यद्वा हरितं वर्णम् आ–समन्तात् लाति, मूलविभुजादित्वात् क–અથવા જે પીળા રંગને ચોપાસ લે છે–સ્વીકારે છે, તેવી હરિતાલ–હરતાલ.

૨. तालयति तल्प्यते वा गुणैः, तल प्रतिष्ठायाम्–कर्तरि पचाद्यच्, कर्मणि वा 'एरच्'–ગુણોને લીધે જે પ્રતિષ્ઠા પામે છે, તેથી તાલ–હરતાલ.

૩. अलयति–भूषयति गुणैः–तालमम्–पचाद्यच्, यद्वा आ–समन्तात् लाति हरितं वर्णम्, ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे' इति क–ગુણો વડે પોતાને જે શોભાવે છે અથવા પીળા રંગને ચોપાસ જે લે છે, તેવી આલ–હરતાલ.

૪. तालम् एव तालकम्–स्वार्थे कन्–બીજું નામ જુઓ.

શુદ્ધ હરતાલના ગુણો

हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् ॥
कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् ॥१२४॥

अन्वय–हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं (सत्) विषं कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् हरेत् ॥

(શુદ્ધ) હરતાલ તીખું, સ્નિગ્ધ, તૂરું અને ગરમ હોઈ ઝેર, ચેળ, કોઢ, મુખના રોગ, લોહીવિકાર, કફ, પિત્ત, કેશ તથા વ્રણને મટાડે છે.

અશુદ્ધ હરતાલના દોષો

हरति च हरितालं चारुतां देहजातां, सृजति च बहुतापामङ्गसङ्कोचपीडाम् ॥ वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्या–दिदमशितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक् ॥१२५॥

अन्वय–इदं हरितालम् अशुद्धं च असम्यक् मारितम् अशितं (चेत्) देहजातां चारुतां हरति, बहुतापाम् अङ्गसङ्कोचपीडां च सृजति, कफवातौ वितरति, कुष्ठरोगं विदध्यात् ॥

અશુદ્ધ અને સારી રીતે નહિ મરાયેલું હરતાલ જો ખાધું હોય તો દેહની શોભાને હરી લે છે, ઘણા તાપવાળી અંગોના સંકોચની પીડા કરે છે અને કફ, વાયુ તથા કોઢનો રોગ ઉપજાવે છે. ૧૨૫

મણશીલનાં નામો

मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका ।
नेपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः स्मृता ॥

अन्वय.–मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्विका

नेपाली कुनटी गोला शिला दिव्यौषधिः स्मृता ॥

મનઃશિલા,[૧] મનોગુપ્તા,[૨] મનોહ્વા,[૩] નાગજિહ્વિકા,[૪] નેપાલી,[૫] કુનટી[૬] ગોલા,[૭] શિલા[૮] અને દિવ્યૌષધિ[૯] એટલાં મણશીલનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૨૬

૧. मन शब्दवाच्या शिला—शाकपार्थिवादि—મનસ્ શબ્દથી કહેવાતી શિલા—તે મનઃશિલા—મણશીલ.

૨. मनसा—मन शब्देन गुप्ता इव—મન વડે એટલે મનસ્ શબ્દથી જાણે રક્ષાયેલી હોય છે, તેવી મનોગુપ્તા—મણશીલ.

૩. मनसा—मन शब्देन हूयते ह्वेञ् स्पर्धाशब्दयो—'कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ड' इति ड—જે મનસ્‌શબ્દ વડે કહેવાય છે, તેથી મનોહ્વા—મણશીલ.

૪. नागानां जिह्वा इव वर्णे, स्वार्थे कन्—રંગમાં નાગોની—સાપ કે હાથીઓની જાણે જીભ હોય તેવી હોય છે, તેથી નાગજિહ્વિકા—મણશીલ.

૫ नेपालदेशे भवा तत्र भव' इत्यण्, अणन्तत्वाद् ङीप्—નેપાળ દેશમાં જે થાય છે, તેથી નેપાલી—મણશીલ.

૬. कौ नटति—अवस्पन्दते—नट अवस्पन्दने अच्, गौरादि, यद्वा कुत्सिता नदी इव—પૃથ્વી પર જે ફરકયા છે અથવા નિંદ્ય નદી જેવી હોવાથી કુનટી—મણશીલ.

૭ ग—दीप्तिं लाति इन्द्रजालादिप्रयोगे, 'आतोऽनुपसर्गे क,' यद्वा गुडयत—वेष्टयत कटुत्वादिगुणे, गुड वेष्टने—घञ्—डलयोरैक्यम्—ઇંદ્રજાલ આદિ પ્રયોગમાં કાંતિને ધારણ કરે છે અથવા તીખાશ વગેરે ગુણોથી જે વીંટાયેલી છે, તેથી ગોલા—મણશીલ.

૮ शिलति—उञ्छति श्वासादीन्, शिल उञ्छे—'इगुपधे'ति क, टाप्—શ્વાસ વગેરેને જે વીણી કાઢે છે, તેથી શિલા—મણશીલ.

૯ दिव्या चासौ ओषधि—દિવ્ય ઓષધિ ગણાય છે, તેથી દિવ્યૌષધિ—મણશીલ

શુદ્ધ મણશીલના ગુણો

मनःशिला गुरुर्वर्ण्या रसोष्णा लेखनी कटुः ।
तिक्ता स्निग्धा विषश्वासकासभूतकफास्रनुत् ॥

अन्वय—मनःशिला गुरुः वर्ण्या रसोष्णा लेखनी कटुः तिक्ता स्निग्धा (सती) विषश्वासकासभूतकफास्रनुत् (अस्ति) ॥

મણશીલ ભારે, વર્ણને સારો કરનાર, આડો ઉતારનાર, ગરમ, મળોને ઉખેડનાર, તીખી, કડવી અને સ્નિગ્ધ હોઈ ઝેર, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે. ૧૨૭

અશુદ્ધ મણશીલના દોષો

मनःशिला मन्दबलं करोति,
जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरेण ।
मलानुबन्धं किल मूत्ररोधं,
सशर्करं कृच्छ्रगदं च कुर्यात् ॥ १२८ ॥

अन्वय—शोधनम् अन्तरेण मनःशिला ध्रुवं जन्तुं मन्दबलं करोति, (तथा) च मलानुबन्धं मूत्ररोधं सशर्करं च कृच्छ्रगदं कुर्यात् ॥

શુદ્ધ કર્યા વગરની મણશીલ (ખાધી હોય તો) માણસોના બળને અવશ્ય ઓછું કરે છે; ઝાડાની કબજિયાત, મૂત્રનું રોકાણ અને કાંકરીઓવાળો મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

સુરમાનાં નામો તથા ભેદો

अञ्जनं यामुनं चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
तत्तु स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥

अन्वय—अञ्जनं यामुनम् अपि च कापोताञ्जनम् इत्यपि (कथ्यते) तत्तु कृष्णं स्रोतोऽञ्जनं, श्वेतं सौवीरम् ईरितम् ॥

અંજન,[૧] યામુન[૨] અને કાપોતાંજન[૩] એટલાં સુરમાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાળો સુરમો સ્રોતોંજન અને ધોળો સુરમો સૌવીર કહેવાય છે. ૧૨૯

૧. अज्यते अनेन चक्षु, अञ्ज—व्यक्तौ—करणे ल्युट्—જેનાથી આંખ અંજાય છે. તેથી અંજન—સુરમો.

૨. यमुनायां भव—भवार्थे अण्, यद्वा यमुनाया इदं—तद्वत् श्यामत्वात्—યમુનામાં જે થાય છે અથવા યમુના નદીના જળ જેવા કાળા રંગનું જે હોય છે, તેથી યામુન—સુરમો.

૩. कपोतस्येदं कापोतम्, तत्तुल्यवर्णत्वात्, इदम् र्थेऽण्, कापोतं च तद् अञ्जनं च कापोताञ्जनम्—કબૂતરના જેવા રંગવાળું હોવાથી કાપોતાંજન કાળો—સુરમો.

સ્રોતોંજન સુરમો કેવો હોય ?

वल्मीकशिखराकारं भिन्नमञ्जनसन्निभम् ।
घृष्टं तु गैरिकाकारमेतत्स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम् ॥१३०

अन्वय.—वल्मीकशिखराकारं भिन्नं (सत्) अञ्जनसन्निभम् घृष्टं तु गैरिकाकारम्—एतत् स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम् ॥

જે રાફડાના શિખર જેવો, ચીરતાં આંજણ જેવો અને ઘસતાં ગેરુ જેવો દેખાય, એ સુરમો સ્રોતોંજન કહેવાય છે. ૧૩૦

સૌવીર સુરમાની ઓળખ અને સ્રોતાંજનના ગુણો

स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डुरम् ।
स्रोतोऽञ्जनं स्मृतं स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत् ॥
कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि छर्दिविषापहम् ।
सिध्मक्षयास्रहृच्छीतं सेवनीयं सदा बुधैः ॥१३२

अन्वय-सौवीरं स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं तत्तु पाण्डुरं (भवति)। स्रोतोऽञ्जनं स्वादु चक्षुष्यं कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि बुधैः सदा सेवनीयं शीतं (सत्) छर्दिविषापहं सिध्मक्षयास्रहृत् (चास्ति) ॥

સૌવીર સુરમો પણ સ્રોતાંજન જેવો જ હોય છે, પરંતુ એ ધોળા રંગવાળો હોય છે. સ્રોતાંજન મધુર, નેત્રને હિતકારી, તૂરું, મળને ઉખેડનાર, સ્નિગ્ધ, ઝાડો રોકનાર, સમજુ લોકોએ સર્વકાળ સેવવા યોગ્ય અને ટાઢો હોઈ કફ, પિત્ત, ઊલટી, ઝેર, ધોળો કોઢ, ક્ષય તથા લોહીના બગાડને મટાડે છે.

સૌવીર કરતાં સ્રોતાંજનની શ્રેષ્ઠતા

स्रोतोऽञ्जनगुणाः सर्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः ।
किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम् ॥

अन्वय-स्रोतोऽञ्जनगुणाः सर्वे बुधैः सौवीरे अपि मताः, किंतु द्वयोः अञ्जनयोः स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं मतम् ॥

સ્રોતાંજનના સઘળા ગુણો સૌવીરમાં પણ વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યા છે, તોપણ એ બે સુરમાઓમાં સ્રોતાંજન શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ૧૩૩

ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો

टङ्कणोऽग्निकरो रूक्षः कफघ्नो वातपित्तकृत् ॥

ટંકણખાર× અગ્નિ કરનાર, રૂક્ષ, કફને હણનાર, અને વાયુ તથા પિત્તને કરનાર છે.

ફટકડીનાં નામો

स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।
दृढरङ्गा रङ्गदा च दृढारङ्गापि कथ्यते ॥१३५॥

अन्वयः-स्फटी च स्फटिका श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा प्रोक्ता, अपि च दृढरङ्गा रङ्गदा दृढारङ्गा कथ्यते ॥

સ્ફટી,[1] સ્ફટિકા,[2] શ્વેતા,[3] શુભ્રા,[4] રંગદા,[5] દઢરંગા,[6] રંગદા,[7] અને દઢારંગા,[8] એટલાં ફટકડીનાં સંસ્કૃત નામો કહ્યાં છે. ૧૩૫

× પ્રથમ હરીતક્યાદિવર્ગમાં ક્ષારોની વચ્ચે જવખારનાં નામ-ગુણ પછી ટંકણખારનાં નામો તથા ગુણો કહેલ છે, છતાં ટંકણખારને ઉપરસ તરીકે માન્યો હોવાથી અહીં ઉપરસોમાં તેને ફરી કહ્યો છે.

૧. स्फुटति-विकसति व ह्नियोगे, स्फट विस्तर्णे-पचाद्यच्-गौरादि.-અગ્નિનો સંયોગ થતાં જે ફૂલે છે, તેથી સ્ફટી-ફટકડી

૨. स्फटी एव स्फटिका-स्वार्थे कन्, टाप्, 'केडण' इति ह्रस्वः-અર્થ ઉપર જુઓ.

૩. श्वेतः वर्णः अस्ति अस्याः-अर्शआद्यच्-જેનો રંગ ધોળો હોય છે, તેથી શ્વેતા-ફટકડી

૪. शुभ्रः गुणः अस्ति अस्याः-अर्शआद्यच्-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫. रङ्गं-रञ्जनं रागं वा ददाति-'आतोऽनुपसर्गे कः.'-જે રંગ આપે છે, એટલે કપડાં વગેરેમાં પાકો રંગ લાવવા વપરાય છે, તેથી રંગદા-ફટકડી.

૬. दृढः रङ्गः अस्ति अस्याः सम्योगात्-જેનો રંગમાં સંયોગ થવાથી રંગ પાકો બને છે, તેથી દઢરંગા-ફટકડી.

૭. रङ्गं दायति-शोधयति, दैप् शोधने-'आतोऽनुपसर्गे कः'-જે રંગને શુદ્ધ કરે છે, તેથી રંગદા-ફટકડી.

૮. दृढम् आरभ्यते अनया, करणे घञ्-જેથી રંગ પાકો કરાય છે, તેથી દઢારંગા-ફટકડી.

ફટકડીના ગુણો

स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् ॥
निहन्ति श्वित्रवीसर्पान्योनिसंकोचकारिणी ॥१३६

अन्वयः-स्फटिका तु कषाया उष्णा (सती) योनिसंकोचकारिणी वातपित्तकफव्रणान् श्वित्रवीसर्पान् निहन्ति ॥

ફટકડી તૂરી અને ગરમ હોઈ યોનિનો સંકોચ કરનાર છે તેમજ વાયુ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, શ્વિત્રકોઢ તથા રતવાનો નાશ કરે છે.

રાજાવર્તનું નામ તથા ગુણો

राजावर्तः कटुस्तिक्तः शिशिरः पित्तनाशनः ।
राजावर्तः प्रमेहघ्नः छर्दिहिक्कानिवारणः ॥१३७॥

રાજાવર્ત તીખો, કડવો અને ટાઢો હોઈ પિત્ત, પ્રમેહ, ઊલટી તથા હેડકીને મટાડે છે.

૧. राजानम् आवर्तयति-अनुकूलयति-आङ्पूर्वकाद् वृतु वर्तने-णिजन्तात् कर्मण्यण्-જે રાજાને અનુકૂલ કરે છે-ખુશ કરે છે, તે એક જાતનો હીરો-રત્ન.

ચુંબક અથવા ચમકનાં નામો તથા ગુણો

चुम्बकः कान्तपाषाणोऽयस्कान्तो लोहकर्षकः ।
चुम्बको लेखनः शीतो मेदोविषगरापहः ॥१३८

ચુંબક,[1] કાંતપાષાણ,[2] અયસ્કાંત,[3] અને

લોહકર્ષક,[૪] એટલાં ચમકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચમક મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢો હોઈ મેદ, વિષ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૮

૧. चुम्बति–आकर्षति लोहं, चुबि वक्त्रसंयोगे–ण्वुल्–જે લોઢાને ચોંટી રહે છે અથવા ખેંચે છે, તે ચુંબક–ચમક.

૨. कान्तश्चासौ पाषाण –લોઢાને પ્રિય એવો જે પથ્થર તે કાન્તપાષાણ–ચુંબક.

૩. अयस कान्त –प्रिय –જે લોઢાને પ્રિય છે, તેથી અયસ્કાન્ત–ચુંબક.

૪. कर्षति इति कर्षक–ण्वुल्, लोहस्य कर्षक –જે લોઢાને આકર્ષે છે–ખેંચે છે તેથી લોહકર્ષક–ચુંબક.

ગેરુ તથા સોનાગેરુનાં નામો તથા ગુણો

गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा ।
सुवर्णगैरिकं त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत् ॥१३९॥
गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमम् ।
चक्षुष्यं दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् ॥१४०॥

अन्वय –गैरिकं रक्तधातु च गैरेयं तथा गिरिजं (स्मृतम्), सुवर्णगैरिकं तु तत अन्यत्, तत् हि रक्ततरं (भवति), गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरं तुवरं हिमं चक्षुष्यं (सत्) दाहपित्तास्रकफहिक्काविषापहम् (अस्ति)॥

ગૈરિક,[૧] રક્તધાતુ,[૨] ગૈરેય[૩] અને ગિરિજ,[૪] એટલા ગેરુના સંસ્કૃત નામો છે. બીજો સોના ગેરુ તેથી જુદો થાય છે, તે ગેરુ કરતા વધારે રાતો હોય છે. બંને ગેરુ સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂરા, ટાઢા, નેત્રને હિતકારી અને દાહ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, હેડકી તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૩૯,૧૪૦

૧. गिरौ भवम्–अध्यात्मादित्वात् ठञ्–પર્વતમા જે થાય છે, તેથી ગૈરિક–ગેરુ

૨. रक्तश्चासौ धातु –લાલ રંગની જે ધાતુ થાય છે, તેથી રક્તધાતુ–ગેરુ

૩. गिरौ भवम्–'नद्यादिभ्यो ढक्'–પહાડમા જે થાય છે, તેથી ગૈરેય–ગેરુ

૪. गिरौ जायते स्म–'सप्तम्यां जनेर्ड'–પહાડમા જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગિરિજ–ગેરુ.

ખડી તથા ચાકનાં નામો તથા ગુણો

खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ।
खटिका दाहजिच्छीता मधुरा विषशोथजित् ॥

अन्वय –खटिका अपि च कठिनी च लेखनी निगद्यते, खटिका दाहजित् शीता मधुरा (सती) विषशोथजित् (अस्ति)॥

ખટિકા,[૧] કઠિની[૨] અને લેખની[૩] એટલાં ખડી તથા ચાકના સંસ્કૃત નામો છે. ખડી બળતરાને મટાડનાર, ટાઢી અને મધુર હોઈ ઝેર તથા સોજાને મટાડે છે. ૧૪૧

૧ खट्यते–काङ्क्ष्यते दाहशमनार्थं जनैः, खट काङ्क्षायाम्–'पुंसि संज्ञायां घ', ततः स्वार्थे कन्, टाप्, अत इत्वं च–દાહને શાંત કરનાર લોકો જેને ઇચ્છે છે, તેથી ખટિકા–ખડી

૨. कठति–कृच्छ्रेण जीवति विषापनयनार्थं चूर्णीकृत्य लिप्यमानत्वात्, कठ कृच्छ्रजीवने–'बहुलमन्यत्रापी'ति इनच्, गौरादित्वात् ङीष्–ઝેર સોજાને વગેરે મટાડવા ભૂકો કરી જેનો લેપ કરાય છે, તેથી જે ભાગ્યે જ મૂળ સ્વરૂપમા રહે છે, તેથી કઠિની–ખડી ચોક.

૩. लिख्यते अनया काष्ठफलकोपरि, लिख अक्षरविन્યાસે–करणे ल्युट् टित्वाद् ङीप्–લાકડાના પાટિયા ઉપર જેનાથી લખાણ લખાય છે, તેથી લેખની–ખડી ચોક.

ખડીના ગુણ સંબંધે ચોખવટ

लेपादेतद्गुणा प्रोक्ता भक्षिता मृत्तिकासमा ।
खटी गौरखटी द्वे च गुणैस्तुल्ये प्रकीर्तिते ॥१४२

अन्वय –(खटी) लेपात् एतद्गुणा प्रोक्ता, भक्षिता मृत्तिकासमा (अस्ति), खटी च गौरखटी द्वे गुणैः तुल्ये प्रकीर्तिते ॥

ખડી ચોપડવાથી ઉપર કહેલા ગુણોવાળી કહી છે, પણ ખાધેલી તો તે માટી જેવી જ છે. ખડી અને ચાક એ બંને ગુણો વડે સરખી જ કહી છે. ૧૪૨

રેતીના નામો તથા ગુણો

वालुका सिकता प्रोक्ता शर्करा रेतजापि च ।
वालुका लेखनी शीता व्रणोर क्षतनाशिनी ॥१४३

अन्वय –वालुका सिकता शर्करा च रेतजा अपि प्रोक्ता। वालुका लेखनी शीता (सती) व्रणोरःक्षतनाशिनी (अस्ति)॥

વાલુકા,[૧] સિકતા,[૨] શર્કરા[૩] અને રેતજા[૪] એટલા રેતીના સંસ્કૃત નામો છે. રેતી મળોને ઉખેડનાર અને ટાઢી હોઈ ત્રણ તથા છાતીના ક્ષતને મટાડે છે. ૧૪૩

૧ वर्तते–प्राणिति दीर्घकाल, वल प्राणने–बहुलकात् उण्, स्वार्थे कन्. टाप्, वर्णव्यत्ययात् वालुका–જે ઘણો લાંબો કાળ ટકે છે, તેથી વાલુકા–રેતી

૨. સિકતિ શૈત્યં મણાદુપરિ, પિચ ક્ષરણે-ધાતુલ-પાદ્ અતચ્, પૃષોદરાદિગન્ ચસ્ય કઃ. ટાપ્-વપ્ર વગેરે ઉપર જે શીતળતાને ઝરે છે, તેથી સિકતા-રેતી.

૩. શૃણાતિ-હિનસ્તિ ત્રણોર ક્ષતાનિ, શૃ હિંસાયામ્ 'શ્ર મરન્' (ઉણા. ૪-૩). તત ટાપ્-વળ્ તથા છાતીના ક્ષતનો જે નાશ કરે છે, તેથી શર્કરા-રેતી.

૪. રેત ઇવ જાયતે અશ્મન સારતયા. 'અન્યેષ્વપી'તિ જનેર્ડ પૃષોદરાદિ ત્વાલોપ -જે વીર્યની જેમ પથ્થરના સારરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી રેતજ્ન-રેતી.

ખાપરિયાનાં નામો તથા ગુણો

खर्परी तुत्थकं तुत्थादन्यत्तद्रसकं स्मृतम् ।
ये गुणास्तुत्थके प्रोक्तास्ते गुणा रसके स्मृताः ॥

અન્વય-ખર્પરી તુત્થકં (સત્) તુત્થાત્ અન્યત્ તત્ રસકં સ્મૃતમ્ । યે ગુણાઃ તુત્થકે પ્રોક્તાઃ તે ગુણાઃ રસકે સ્મૃતાઃ ॥

ખર્પરી,[1] તુત્થક[2] અને રસક,[3] એ ત્રણ ખાપરિયાના સંસ્કૃત નામો છે. ખાપરિયું એક જાતનું મોરથૂથુ જ છે, પણ મોરથૂથુથી જુદું ગણાય છે અને તે રસક નામે ઓળખાય છે. જે ગુણો મોરથૂથુના કહેવાયા છે, તે જ ગુણો ખાપરિયામાં છે. ૧૪૪

૧. ખલ્વતે-સામર્થ્યં ઘત્તે તુત્થસ્ય ખલ્ સામર્થ્યે-બાહુલકાદ્ અરટ્ તત્વાભાવશ્ચ, પૃષોદરાદિત્વાત્ ખસ્ય ખ, ડિત્વાદ્ ઙીપ્-મોરથૂથુના ગુણોનું જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, તે મોરથૂથુ જેવા જ ગુણવાળું છે, તેથી ખર્પરી-ખાપરિયું.

૨. તુત્થયતિ-આવૃણોતિ તુત્થગુણાન્, તુત્થ આવરણે-ણ્વુલ્-જે મોરથૂથુના ગુણો જ સ્વીકારે છે, તેથી તુત્થક-ખાપરિયું.

૩. રસયતિ તુત્થગુણાન્, રસ આસ્વાદને-ણ્વુલ્, અદન્તચૌરાદિત્વાન્ વૃદ્ધિ-જે મોરથૂથુના ગુણો પ્રત્યે રસ ધરાવે છે, તેથી રસક-ખાપરિયું.

હીરાકસીનાં નામો

कासीसं धातुकासीसं पांसुकासीसमित्यपि ।
तदेव किञ्चित्पीतं तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥१४५

અન્વય-કાસીસં ધાતુકાસીસં પાંસુકાસીસમ્-ઇત્યપિ (ઉચ્યતે), તદેવ કિંચિત્ પીતં તુ પુષ્પકાસીસમ્ ઉચ્યતે ॥

કાસીસ,[1] ધાતુકાસીસ[2] અને પાંશુકાસીસ[3] એટલાં હીરાકસીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાંઈક પીળી હીરાકસી હોય તો તે પુષ્પકાસીસ[4] કહેવાય છે. ૧૪૫

૧. કુત્સિતાર્થ ઈષદ્ વા શીઙ્ સી)શ્રમ્ ઇન-'કુગતિપ્રાદય' ઇતિ તત્પુરુષઃ, 'ઈષદર્થે' ઇતિ કાઃ કાદેશશ્ચ-જે ખરાબ અથવા થોડા અને ઝાંખું ભીનું હોય તેવી છે, તેથી કાસી(સ)સ-હીરાકસી.

૨. ધાતુરસ્ય-કાસીસ ગ્રાસકાર્યેર્નાદિ-જે ધાતુરૂપે લગાર ભીના જેવી હોય છે, તેથી ધાતુકાસીસ-હીરાકસી.

૩. પાંશુ ઇવ કાસીસ-લગાર ધૂળ જેવું જે ભીનું ગણાય છે, તેથી પાંશુકાસીસ-હીરાકસી.

૪. પુષ્પમદસ્ય કિંચિત્ પીતત્વ કાસીસં પુષ્પ કાસીસમ્-કાંઈક પીળા રંગનું ફૂલ જે ભીનું ગણાય છે, તેથી પુષ્પકાસીસ-હીરાકસી.

હીરાકસીના ગુણો

कासीसमम्लमुष्णं च तिक्तं च तुवरं तथा ।
वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रकण्डूविषप्रणुत् ॥
मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् ॥१४६॥

અન્વય-કાસીસમ્ અમ્લમ્ ઉષ્ણં ચ તિક્તં તથા ચ તુવરં (સત્) વાતશ્લેષ્મહરં કેશ્યં નેત્રકણ્ડૂવિષપ્રણુત્ મૂત્રકૃચ્છ્રાશ્મરીશ્વિત્રનાશનં પરિકીર્તિતમ્ ॥

હીરાકસી ખાટી, ગરમ, કડવી તથા તૂરી હોઈ વાયુ તથા કફને હરનાર, કેશને હિતકારી અને નેત્રની ચેળ, ઝેર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી તથા શ્વિત્ર નામના કોઢને મટાડે છે. ૧૪૬

સોરઠી માટીનાં નામો તથા ગુણો

सौराष्ट्री तुवरी काङ्क्षी मृत्तालकसुराष्ट्रजे ।
आढकी चापि सा ख्याता मृत्स्ना च सुरमृत्तिका ॥
स्फटिकाया गुणाः सर्वे सौराष्ट्र्या अपि कीर्तिताः ॥

અન્વય-સૌરાષ્ટ્રી તુવરી કાઙ્ક્ષી મૃત્તાલકસુરાષ્ટ્રજે આઢકી અપિ ચ સા મૃત્સ્ના ચ સુરમૃત્તિકા ખ્યાતા । સ્ફટિકાયાઃ સર્વે ગુણાઃ સૌરાષ્ટ્ર્યાઃ અપિ કીર્તિતાઃ ॥

સૌરાષ્ટ્રી,[1] તુવરી,[2] કાંક્ષી,[3] મૃત્તાલક,[4] સુરાષ્ટ્રજ,[5] આઢકી,[6] મૃત્સ્ના[7] અને સુરમૃત્તિકા[8] એટલાં સોરઠી માટીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ફટકડીના જે ગુણો છે તે બધા સોરઠી માટીના પણ કહ્યા છે. ૧૪૭

૧. સુરાષ્ટ્રે ભવા-ભવાર્થે અણ્, અણન્તત્વાચ્ચ ઙીપ્-સોરઠ દેશમાં જે થાય, તેથી સૌરાષ્ટ્રી-સોરઠી માટી.

૨. તવીતિ-હિનસ્તિ રોગાન્, તુ સૌત્રો ધાતુ-'છિત્વરછત્વર.' (ઉણા. ૩-૧) ઇતિ ષ્વરચ્, સ તુવરઃ ગુણ અસ્તિ અસ્યા-અર્શઆદ્યચ્, ગૌરાદિ-રોગોનો જે નાશ કરે છે, તે તૂરા ગુણ જેમાં હોય છે. તેથી

તુવરી-સારી માટી.

૩. काङ्क्ष्यते व्रणादिरोपणार्थं या, कर्मणि ण्वुल्, गौरादि-व्रણ આદિને રૂઝવવા જે ઇચ્છાય છે, તેથી કાક્ષી-સોરઠી માટી.

૪. मृत्सु तास -प्रतिष्ठा यस्य तत्-'शेषाद् विभाषे'ति कप्-દરેક જાતની માટીમાં જેની પ્રતિષ્ઠા અથવા શ્રેષ્ઠતાની ખ્યાતિ છે, તેથી મૃત્તાલક-સોરઠી માટી.

૫ सुराष्ट्रे जाता-'तत्र जातः'-સોરઠ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી સુરાષ્ટ્રજા-સોરઠી માટી.

૬. आवासनत्वाद् ढौकते ढौक्यते वा व्रणस्योपरि लेपत्वेन, ढौकृ गतौ-पचाद्यच्, कर्मणि घञ् वा-વ્રણ વગેરે ઉપર ચાંપવાથી જે લાગે છે અથવા લોકો જેનો લેપ લગાડે છે, તેથી આઢકી-સોરઠી માટી.

૭. मृद्यते-क्षुद्यते पादप्राणिभिः, मृद क्षोदे-सर्वधातुभ्य इन्, तत्र प्रशस्ता मृत्-मृत्स्ना, 'सस्नौ प्रशंसायाम्' इति स्न, टाप्-જેને સર્વ પ્રાણીઓ ખૂંદે-મસળે છે-દબાવે છે, તે મૃદ્-માટી, અને જે ઉત્તમ માટી તે મૃત્સ્ના-સોરઠી માટી.

૮. सुराणां मृत्तिका-જે દેવોની માટી ગણાય છે, તેથી સુરમૃત્તિકા-સોરઠી-માટી.

કાળી માટીનું નામ તથા ગુણો

कृष्णमृत् क्षतदाहासृग्प्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ॥१४८

अन्वय -कृष्णमृत् क्षतदाहासृग्प्रदरश्लेष्मपित्तनुत् ॥

કૃષ્ણમૃત્[1]-કાળી માટી ક્ષત, દાહ, લોહીવિકાર, પ્રદર નામનો સ્ત્રીનો રોગ, શ્લેષ્મ કે સળેખમરૂપી કફ તથા પિત્તને મટાડે છે. ૧૪૮

૧. कृष्णा चासौ मृत्-कृष्णमृत्-કાળી માટી.

કાદવનું નામ તથા ગુણો

कर्दमो दाहपित्तार्तिशोथघ्नः शीतलः सरः ॥१४९

अन्वय -कर्दमः दाहपित्तार्तिशोथघ्नः शीतलः सरः ॥

કર્દમ[1]-કાદવ ટાઢો, ઝાડો ઉતારનાર અને દાહ, પિત્તની પીડા તથા સોજાને મટાડનાર છે.

૧. कर्दति-कुत्सितं शब्दं करोति पादनिन्यासे, कर्द कुत्सिते शब्दे- 'कदिमर्दिभ्याम्' (उणा ४-८४)-જેમાં પગ મૂકતાં ખરાબ અવાજ કરે છે, તેથી કર્દમ-કાદવ.

હીરાબોળનાં નામો તથા ગુણો

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ।
बोलं रक्तहरं शीतं मेध्यं दीपनपाचनम् ॥१५०॥
मधुरं कटु तिक्तं च दाहस्वेदत्रिदोषजित् ।
ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥१५१॥

अन्वय -बोल-गन्धरस-प्राण-पिण्ड-गोपरसाः (इति नामानि, गुणाश्च-) बोलं रक्तहरं शीतं मेध्यं दीपन-पाचनं मधुरं कटु च तिक्तं (सत्) दाहस्वेदत्रिदोषजित् ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धिकृत् (अस्ति) ॥

બોલ,[1] ગંધરસ,[2] પ્રાણ,[3] પિંડ[4] અને ગોપરસ[5] એટલા હીરાબોળના સંસ્કૃત નામો છે. હીરાબોળ લોહીવિકારને મટાડનાર, ટાઢો, બુદ્ધિને વધારનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન કરનાર, મધુર, તીખો અને કડવો હોઈ દાહને મટાડે, પરસેવો ઓછો કરે, ત્રણે દોષને હરે અને તાવ, વાઈ તથા કોઢને મટાડે છે, તેમ જ ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરે છે. ૧૫૦ ૧૫૧

૧. बोलयति-मज्जति रुधिरम्, बुल मज्जने-पचाद्यच्, यद्वा वाति शैत्यगन्धं च वा गतिगन्धनयोः -पिशादित्वात् कलच्-જે લોહીને શુદ્ધ કરે છે અથવા શીતળતા અને ગંધને ધારણ કરે છે, તેથી બોલ-હીરાબોળ.

૨ गन्धवान् रसः अस्य-જેનો રસ ગંધવાળો હોય છે, તેથી ગંધરસ-હીરાબોળ

૩ प्राणिति अनेन दाहज्वरकुष्ठयुक्तः तन्नाशकत्वात्-જેનાથી દાહ, તાવ તથા કોઢ મટે છે, તેથી જે તે રોગવાળાને જિવાડે છે, માટે પ્રાણ-હીરાબોળ.

૪ पिण्डन्ते-संहन्ति दीपनपाचनादिगुणानिह पिडि संघाते-पचाद्यच्-દીપન, પાચન આદિ ગુણોનો સમુદાય જે એકી સાથે ધારણ કરે છે, તેથી પિંડ-હીરાબોળ.

૫ गोपे-उत्पत्तौ रसः अस्य-જેની ઉત્પત્તિમાં રસ હોય છે. તેથી ગોપરસ-હીરાબોળ.

ચીકિયાની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, નામો તથા ગુણો

हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठमुपजायते ।
तत्रैकं रक्तकालं स्यात्तदन्यदण्डकं स्मृतम् ॥१५२
पीतप्रभं गुरु स्निग्धं श्रेष्ठं कङ्कुष्ठमादिशेत् ।
श्यामं पीतं लघु त्यक्तसत्त्वं नेष्टं तथाण्डकम् १५३
कङ्कुष्ठं कालकुष्ठं च विरङ्गं कोलकाकुलम् ।
कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कट्वुष्णं वर्णकारकम् ।
कृमिशोथोदराध्मानगुल्मानाहकफापहम् ॥१५४॥

अन्वय -हिमवत्पादशिखरे कङ्कुष्ठम् उपजायते, तत्र एकं रक्तकालं स्यात्, तदन्यत् अण्डकं स्मृतम्। पीतप्रभं गुरु स्निग्धं कङ्कुष्ठं श्रेष्ठम् आदिशेत्, श्यामं पीतं तथा लघु अण्डकं त्यक्तसत्त्वं (सत्) न इष्टम्, (अथ नामानि-) कङ्कुष्ठं कालकुष्ठं विरङ्गं च कोलकाकुलं (इत्येतानि, तद्गुणाश्च-) कङ्कुष्ठं रेचनं तिक्तं कटु उष्णं (सत्) वर्णकारकं कृमिशोथो-दराध्मानगुल्मानाहकफापहम् (अस्ति) ॥

હિમાલયની પાસેના પર્વતનાં શિખર

પર પીળિયો ઉત્પન્ન થાય છે. રક્તકાલ[1] અને અંડક[2] એ નામની તેની બે જાત છે. જે પીળિયો પીળી કાંતિવાળો, ભારે અને સ્નિગ્ધ હોય તેને શ્રેષ્ઠ સમજવો. જે કાળો, પીળો અને હલકો હોય તેને અંડક સમજવો. અંડકમાં સામર્થ્ય હોતું નથી, તેથી તે ઉપયોગમાં લેવાતો નથી. કંકુષ્ઠ,[3] કાકકુષ્ઠ,[4] વરાંગ[5] અને કોલકાકુલ[6] એટલા પીળિયાના સંસ્કૃત નામો છે. પીળિયો રેચક, કડવો, તીખો અને ગરમ હોઈ વર્ણને સારો કરનાર છે; તેમજ કૃમિ, સોજા, પેટનો આફરો, ગોળો, પેડુનો આફરો તથા કફને મટાડનાર છે. ૧૫૨-૧૫૪

૧. रक्त–रुधिरं कालयति–प्रेरयति वर्णकारकत्वात्, कल प्रेरणे–कर्मण्यण्–જે શરીરનો રંગ સારો કરનાર હોવાથી લોહીને પ્રેરણા આપે છે, માટે રક્તકાલ-પીળિયો.

૨. अमति–गच्छति श्यामतां पीततां लाघवं च, अम गत्यादौ–'जमन्ताड्ड' (उणा १-११४) ततः स्वार्थे कन्–જે કાળાશ, પીળાશ તથા હલકાઈ ધારણ કરે છે, તેથી અંડક-હલકો પીળિયો.

૩. कङ्कौ–तृणविशेषसमीपे तिष्ठति हिमवत्पाद-शिखरे, ष्ठा धातोः 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योग-विभागात् क–હિમાલયની પાસેના પર્વતના શિખર પર કંકુ નામના એક જાતના ઘાસની પાસે જે હોય છે, તે એક જાતની માટી કંકુષ્ઠ-પીળિયો.

૪. काकानां कुष्ठमिव, तद्वत् पीतवर्णत्वात्–કાગડાઓનો જાણે કોઢ હોય તેના પીળા રંગનો હોય છે. તેથી કાકકુષ્ઠ-પીળિયો.

૫. वरम् अङ्गं यस्य यस्माद्वा वर्णकारकत्वात्–જેનો દેખાવ સારો હોય છે અથવા શરીરનો રંગ સારો કરે છે, તેથી જેના લીધે માણસોનું અંગ ઉત્તમ બને છે, માટે વરાંગ-પીળિયો.

૬. कोलकै–मरिचैः आकुलमिव तद्वत् कटूष्णत्वात्–તીખાશ અને ગરમીવાળો હોવાથી જાણે મરિયાંથી વ્યાપ્ત હોય તેવો લાગે છે, તેથી કોલકાકુલ-પીળિયો.

વ્યાકરણદૃષ્ટિએ રત્નની વ્યાખ્યા

धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः ॥१५५॥

अन्वय–धनार्थिनः सर्वे जनाः यत् अस्मिन् अतीव रमन्ते, ततः शब्दशास्त्रविशारदैः रत्नम् इति प्रोक्तम् ॥

ધનને ઇચ્છતા લોકો જેમાં અત્યંત રમે-આનંદ પામે છે, તેથી 'રત્ન[1]' એમ વ્યાકરણશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ રત્નશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરી છે.

૧. रमन्ते धनार्थिनो लोका एषु, रमु क्रीडायाम्–बाहुलकात् न्, मत्, दित्वात् तुट् च–ધનને ઇચ્છતા લોકો જેઓમાં આનંદ પામે છે, તેથી રત્નો.

રત્નોની ઓળખ

रत्नं क्लीबे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते ॥१५६॥

अन्वय–रत्नं क्लीबे, मणिः पुंसि स्त्रियाम् अपि निगद्यते, तत्तु पाषाणभेदः अस्ति, तत् च मुक्तादि उच्यते ॥

રત્નશબ્દ નપુંસકલિંગે અને તેનો પર્યાય મણિશબ્દ પુલ્લિંગે તથા સ્ત્રીલિંગે પણ કહેવાય છે. એ રત્ન એક જાતનો પથ્થર છે અને મોતી વગેરે પણ રત્ન કહેવાય છે. ૧૫૬

रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥१५७॥

अन्वय–(तथा च अमरसिंहः कथयति)–रत्नं. मणिः–द्वयोः, अश्मजातौ मुक्तादिके अपि (प्रयुज्यते) ॥

અમરકોશમાં કહ્યું છે કે રત્નશબ્દ તથા બે લિંગવાળો મણિ[1]શબ્દ પથરાની જાતમાં અને મોતી વગેરેમાં પણ વપરાય છે. ૧૫૭

૧. मण्यते–शब्द्यते अश्मजातित्वया मुक्तादिरूपेण च, मण शब्दे–इन् (उणा. ४-११८)–પથરાની એક જાતિ તરીકે તથા મોતી વગેરે રૂપે જે કહેવાય છે, તે મણિ-હીરા, મોતી વગેરે.

રત્નોની ગણના

रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ॥१५८॥

अन्वय–रत्नं गारुत्मतं पुष्परागः च माणिक्यम् एव, च इन्द्रनीलः च गोमेदः तथा वैदूर्यम् इति अपि च मौक्तिकं विद्रुमः–इति नव वै रत्नानि उक्तानि ।

હીરો, પાનું, પોખરાજ, માણેક, નીલમ, ગોમેદ, લસણિયો, મોતી અને પરવાળું એ નવ રત્ન કહેવાય છે. ૧૫૮

टीका–रत्नं हीरा, गारुत्मतं पन्ना, माणिक्यं पद्म-राग, इन्द्रनील नीला । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्न-निरूपणम्–'मुक्ताफलं हीरकं च वैदूर्यं पद्मरागकम् । पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा । प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ॥' વિષ્ણુધર્મોત્તર નામના પુરાણ-ગ્રંથમાં પણ કહ્યું છે કે 'મોતી, હીરો, લસણિયો, માણેક, પોખરાજ, ગોમેદ, નીલમ, પાનું અને પરવાળું એ નવ મહારત્ન સમજવાં.' ૧૫૮

હીરાનાં નામો, રંગ, જાતિ વગેરે

हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिवरश्च सः ।
स तु श्वेतः स्मृतो विप्रो लोहितः क्षत्रियः स्मृतः ॥
पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ।
रसायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ १६० ॥
क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरामृत्युहरः स्मृतः ।
वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दार्ढ्यकृत् ॥
शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयःस्तम्भं करोति च ॥ १६१ ॥

अन्वय.–हीरकः पुंसि, वज्रः अस्त्री, चन्द्रः च सः मणिवरः (कथ्यते), स च चतुर्वर्णात्मकः (भवति, यथा–यः) श्वेतः स तु विप्रः स्मृतः, लोहितः क्षत्रियः स्मृतः, पीतः वैश्यः (तथा) असितः शूद्रः (स्मृतः), (तत्र) विप्रः रसायने सर्वसिद्धिप्रदायकः मतः, क्षत्रियः व्याधिविध्वंसी (सन्) जरामृत्युहरः स्मृतः, वैश्यः धनप्रदः तथा देहस्य दार्ढ्यकृत् प्रोक्तः, शूद्रः व्याधीन् नाशयति, च वयःस्तम्भं करोति ॥

હીરક[1] શબ્દ પુંલ્લિંગે છે; વજ્ર[2] પુંલ્લિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, ચંદ્ર[3] અને મણિવર[4] એટલાં હીરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હીરો ચાર રંગનો કે જાતનો હોય છે; તેમાં જે ધોળો હોય તે બ્રાહ્મણ, રાતો હોય તે ક્ષત્રિય, પીળો હોય તે વૈશ્ય અને કાળો હોય તે શૂદ્ર કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ હીરો રસાયનના કામમાં સઘળી સિદ્ધિ આપે છે, ક્ષત્રિય હીરો વ્યાધિને મટાડનાર હોઈ ઘડપણ તથા મૃત્યુને દૂર કરે છે, વૈશ્ય હીરો ધન આપનાર તથા દેહની દૃઢતા કરે છે અને શૂદ્ર હીરો રોગોનો નાશ કરે છે તથા જુવાનીને ટકાવી રાખે છે ૧૫૯—૧૬૧

૧. हरति सर्वान् व्याधीन् जरां मृत्युं च सम्यक् शुद्धो मारितश्चेत् अन्यथा हरति प्राणान् च, हृञ् हरणे–पचाद्यच्, पृषोदरादित्वात् अकारस्य ईत्व निपात्यते, ततश्च स्वार्थे कन्–જેને બરાબર શુદ્ધ કરી મારેલો હોય તો સેવવાથી સર્વ રોગોને, ઘડપણને તથા મૃત્યુને પણ દૂર કરે છે; પરંતુ બરાબર માર્યો કે શુદ્ધ કર્યો ન હોય તો પ્રાણોને પણ હરે છે, તેથી હીરક–હીરો.

૨. वजति–गच्छति ब्राह्मणादिचतुर्वर्णात्मकत्वं सर्वसिद्धिप्रदायकत्वादिगुणविशेषं च, वज गतौ–'ऋज्रेन्द्र.' (उणा. २–२९) इति साधु–જે બ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણપણું તથા સર્વ સિદ્ધિઓને આપનાર આદિ ને તે વર્ણને લગતા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વજ્ર–હીરો.

૩. चन्दति–आह्लादयति दर्शनादेव सर्वान् जनान्, चदि आह्लादने–'स्फायितञ्चि.' (उणा. २–१३) इति रक्–જે દેખવાથી જ સર્વ લોકોને હર્ષ ઉપજાવે છે, તેથી ચંદ્ર–હીરો.

૪. मणिषु वरः–મણિઓમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી મણિવર–હીરો.

હીરાની નર, નારી અને નાન્યતર જાતિ તથા તેનાં લક્ષણો

पुंस्त्रीनपुंसकानीह लक्षणीयानि लक्षणैः ।
सुवृत्ताः फलसम्पूर्णास्तेजोयुक्ता बृहत्तराः ॥ १६२ ॥
पुरुषास्ते समाख्याता रेखाबिन्दुविवर्जिताः ।
रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षडस्रास्ते स्त्रियः स्मृताः ॥ १६३ ॥
त्रिकोणाश्च सुदीर्घास्ते विज्ञेयाश्च नपुंसकाः ।
तेषु स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसबन्धनकारिणः ॥ १६४ ॥
स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुखप्रदाः ।
नपुंसकास्त्ववीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः ॥ १६५ ॥

(किंच) इह लक्षणैः पुंस्त्रीनपुंसकलक्षणानि लक्षणीयानि, (यथा ये हीरकाः) सुवृत्ताः फलसंपूर्णाः तेजोयुक्ताः बृहत्तराः रेखाबिन्दुविवर्जिताः (स्युः) ते पुरुषाः समाख्याताः, (ये च) रेखाबिन्दुसमायुक्ताः षडस्राः (स्युः) ते स्त्रियः स्मृताः, (ये) च त्रिकोणाः च सुदीर्घाः (स्युः) ते नपुंसकाः विज्ञेयाः । तेषु पुरुषाः श्रेष्ठाः रसबन्धनकारिणः स्युः, स्त्रियः कायस्य कान्तिं कुर्वन्ति, स्त्रीणां सुखप्रदाः (स्युः), नपुंसकाः तु अवीर्याः अकामाः सत्त्ववर्जिताः स्युः ॥

હીરામાં લક્ષણો ઉપરથી પુરુષ સ્ત્રી તથા નપુંસક જાતિ પણ સમજવાની હોય છે: જે હીરા સારી પેઠે ગોળ, પૂરી હાંસોવાળા, તેજસ્વી, બહુ જ મોટા અને રેખા તથા છાંટણાં વગરના હોય તે પુરુષ કહેવાય છે; જે હીરા રેખા તથા છાંટણાવાળા અને છ હાંસોવાળા હોય તે સ્ત્રી કહેવાય છે અને જે હીરા ત્રણ ખૂણાવાળા તથા બહુ જ લાંબા હોય તેઓ નપુંસક કહેવાય છે. તેઓમાં પુરુષ હીરા શ્રેષ્ઠ છે અને તેઓ દ્વારા પારદનું બંધન થાય છે; સ્ત્રી જાતના હીરા શરીરની કાંતિ વધારે છે અને સ્ત્રીઓને સુખ આપે છે અને નપુંસક હીરા તો વીર્યરહિત, કામના કે ઉપયોગ વિનાના અને શક્તિ વિનાના હોય છે.

હીરાનો યથાયોગ્ય વપરાશ

स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीबं क्लीबे प्रयोजयेत् ।
सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यवर्धनाः ॥ १६६ ॥

अन्वयः-स्त्रिय. स्त्रीभ्यः प्रदातव्याः क्लीब क्लीबे प्रयोजयेत्, पुरुषा. वीर्यवर्धना. (सन्तः) सर्वदा सर्वेभ्यः देया.॥

સ્ત્રીજાતના હીરા સ્ત્રીઓને દેવા અને નપુંસક જાતિના હીરા નપુંસકોને દેવા; પણ પુરુષ જાતના હીરા તો વીર્યને વધારનાર હોઈ સર્વ કાળે સઘળાઓને આપી શકાય છે. ૧૬૬

અશુદ્ધ હીરાના દોષો

अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा ।
पाण्डुतां पङ्गुलत्वं च तस्मात् संशोध्य मारयेत् १६७

अन्वय.-अशुद्धं वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथां तथा पाण्डुतां च पङ्गुलत्वं कुरुते, तस्मात् (हीरकं) संशोध्य मारयेत ॥

અશુદ્ધ હીરો કોઢ, પડખાની પીડા, પાંડુરોગ તથા પાંગળાપણું કરે છે, માટે હીરાને શુદ્ધ કરી મારવો જોઈએ. ૧૬૭

મારેલા હીરાના ગુણો

आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।
सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ॥ १६८॥

अन्वय मृतं वज्रं आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं च सौख्यं करोति, सेवितं (सत्) सर्वरोगघ्नं (भवति) न संशयः ॥

મારેલો હીરો આયુષને વધારે, બળ આપે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે, વર્ણને સારો કરે, સુખ આપે અને સેવન કર્યો હોય તો સઘળા રોગોને મટાડે છે, એમાં સંશય નથી. ૧૬૮

પાનાનાં નામો

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।

ગારુત્મત,[1] મરકત,[2] અશ્મગર્ભ,[3] તથા હરિન્મણિ[4] એટલાં પાનાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. गरुत्मतः-गरुडस्य इदं रत्नम्, तस्माद् जातत्वात्- तस्येदमित्यण्-જે ગરુડપક્ષીનું રત્ન ગણાય છે, કેમકે તેનાથી તે ઉત્પન્ન થયું છે, માટે ગારુત્મત-પાનાં.

૨. म्रियन्ते जना अनेन, मृङ् मरणे-उणादिर्वुन् प्रत्ययः, तत् मरकम्-अकालमरणं तरन्ति अनेन लोका - तॄ प्लवनतरणयोः -'अन्येभ्योऽपि.' इति ड -જેનાથી લોકો મરકી વગેરે અકાળ મરણ પામતા નથી, તેથી મરકત-પાનાં.

૩. अश्मनः गर्भः -अन्तःसारः-પથરાની અંદરનો જે સાર ગણાય છે, તેથી અશ્મગર્ભ-પાનાં.

૪. हरिद्वर्णः मणि -शाकपार्थिवादिः-જે લીલા રંગનો મણિ ગણાય છે, તેથી હરિન્મણિ-પાનાં.

માણિક્યનાં નામો

माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नं च लोहितम् १६९

માણિક્ય,[1] પદ્મરાગ,[2] શોણરત્ન,[3] અને લોહિત[4] એટલાં માણિક્યનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. मणि इव कायति, कै शब्दे-'सुपी'ति योगविभागात् कः, ततः मणिकमेव माणिक्यम्-स्वार्थे ष्यञ्-જે મણિ જેવો કદેખાવ છે અથવા પ્રકાશે છે, તેથી માણિક્ય-માણેક.

૨. पद्मस्येव रागो यस्य सः-જેનો રંગ કમળ જેવો હોય છે, તેથી પદ્મરાગ-માણેક.

૩. शोणं च तद् रत्नम्-જે રાતું રત્ન છે, તેથી શોણરત્ન-માણેક.

૪. लोहितो वर्णोऽस्यास्ति-अर्शआद्यच्-જેનો રંગ લાલ હોય છે, તેથી લોહિત-માણેક.

પોખરાજનાં નામો

पुष्परागो मञ्जुमणिः स्याद्वाचस्पतिवल्लभः ।

પુષ્પરાગ,[1] મંજુમણિ[2] અને વાચસ્પતિવલ્લભ[3] એટલાં પોખરાજનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. पुष्पस्येव रागः-वर्णो यस्य-જેનો રંગ ફૂલ જેવો હોય છે, તેથી પુષ્પરાગ-પોખરાજ.

૨. मञ्जुश्चासौ मणि-સુંદર મણિ છે, તેથી મંજુમણિ-પોખરાજ.

૩. वाचस्पतेः वल्लभः-બૃહસ્પતિને પ્રિય છે, તેથી વાચસ્પતિવલ્લભ-પોખરાજ.

નીલમ તથા ગોમેદનાં નામો

नीलं तथेन्द्रनीलं च गोमेदः पीतरत्नकम् ॥ १७०॥

નીલ[1] અને ઇંદ્રનીલ[2] એ બે નીલમનાં સંસ્કૃત નામો છે અને ગોમેદ[1] તથા પીતરત્ન[2] એ બે ગોમેદનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. नीलः वर्णः अस्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેનો રંગ કાળાશપડતો-વાદળિયો હોય છે, તેથી નીલ-નીલમ.

૨. इन्द्रस्य प्रियं नील, यद्वा इन्द्र इव नील-ઇન્દ્રને જે પ્રિય છે અથવા ઇન્દ્ર જેવા કાળા રંગનું જે હોય છે, તેથી ઇન્દ્રનીલ-નીલમ. આની પરીક્ષા માટે લખ્યું છે કે-'क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेत्तत्प्रभं व्रजेत्। इन्द्रनील इति ख्यातः सर्वरत्नोत्तमोत्तमः.'-દૂધમાં નીલમ નાખ્યું હોય તો દૂધ નીલમ જેવા રંગનું બની જાય, તો તે નીલમ સર્વોત્તમ મણિ તરીકે જાહેર થાય છે.

૧. गौः इव मिद्यति-ञिमिदा स्नेहने-अच्. यद्वा गो. मेद इव-ગાય જેવું જે સુંવાળું અથવા સ્નેહાળ હોય છે અથવા ગાયના મેદ જેવું રંગે જે લાગે છે,

તેથી ગોમેદ કહેવાતું રત્ન

૨. પીતં ચ તત્ રત્નમ્-જે રત્ન રંગે પીળું હોય છે, તેથી પીતરત્ન-ગોમેદ.

લસણિયાનાં નામો

वैदूर्यं दूरजं रत्नं स्यात्केतुग्रहवल्लभम् ।

વૈદૂર્ય[1] દૂરજ,[2] રત્ન[3] અને કેતુગ્રહવલ્લભ[4] એટલાં લસણિયાનાં સંસ્કૃત નામો છે.

૧. विदूरात् गिरे, यद्वा वालवायाख्यदेशत्वांयो विदूर-शब्द इति भाष्यकृतन तद्‌यात् प्रभवति-'विदूराञ्ञ्य'-વિદૂર નામના પર્વતમાંથી કે તે નામના દેશમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વૈદૂર્ય-લસણિયો.

૨. दूरे देशे जात-'सप्तम्या जनेर्डः'-દૂર દેશમાં જે થાય છે, તેથી દૂરજ-લસણિયો.

૩. रत्न શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુઓ ૧૫૫ મા શ્લોક ઉપર.

૪. केतुनामा ग्रह', तस्य वल्लभम्-કેતુ નામના ગ્રહને જે પ્રિય છે, તેથી કેતુગ્રહવલ્લભ-લસણિયો.

મોતીનાં નામો, ઉત્પત્તિ તથા ગુણો

मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलं च तत् ।
शुक्तिः शङ्खो गजः क्रोडः फणी मत्स्यश्च दर्दुरः ॥१७१॥
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोनयः ।
मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिदम् ॥१७२॥

अन्वय-मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा च तत् मुक्ताफलं (कथ्यते)। शुक्तिः शङ्खः गजः क्रोडः फणी मत्स्यः दर्दुरः च वेणुः एते तज्ज्ञैः मौक्तिकयोनयः समाख्याताः । मौक्तिकं शीतलं वृष्यं चक्षुष्यं बलपुष्टिदम् (भवति) ॥

મૌક્તિક,[1] શૌક્તિક[2] મુક્તા[3] અને મુક્તાફલ[4] એટલાં મોતીનાં સંસ્કૃત નામો છે. છીપ, શંખ, હાથી, સૂવર, સર્પ, મત્સ્ય, દેડકો અને વાંસ એ આઠને વિદ્વાનોએ મોતીનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનો કહ્યાં છે. મોતી ટાઢું, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી અને બળ તથા પુષ્ટિને આપનાર છે. ૧૭૧-૧૭૨

૧. मुच्यते स्म शुक्त्यादिभिः, मुच्लृ मोक्षणे-कर्मणि क्त', तत टाप्-मुक्ता एव मौक्तिकम्-'विनयादिभ्यष्ठक्'-જેને છીપ વગેરેએ મૂક્યું હોય છે, તે મૌક્તિક-મોતી.

૨. शुक्तौ भवं शौक्तिकम्-अध्यात्मादित्वाद् ठञ्-છીપમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી શૌક્તિક-મોતી.

૩. मुच्यते स्म शुक्त्यादिभिः, मुच्लृ मोक्षणे-कर्मणि क्त-टाप्-છીપ વગેરેમાંથી જે નીકળ્યું હોય છે, તેથી મુક્તા-મોતી.

૪. मुक्ता एव फलं, यद्वा मुक्ता फलमिव-જે મોતીરૂપે એક જાતનું ફળ જ પાકે છે અથવા મોતીરૂપે જાણે ફળ હોય તેવું છે, તેથી મુક્તાફલ-મોતી.

પરવાળાંનાં નામો

पुंसि क्लीबे प्रवालः स्यात्पुमानेव तु विद्रुमः ॥१७३॥

अन्वय-प्रवालः पुंसि क्लीबे स्यात्, विद्रुमः तु पुमान् एव (प्रयुज्यते) ॥

પ્રવાલ[1] નામ પુંલ્લિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, પણ વિદ્રુમ[2] તો પુંલ્લિંગે જ વપરાય છે; એ બે પરવાળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧૭૩

૧. प्रकृष्टं बलति-प्राणिति जनः, बल प्राणने-'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः,' बवयोरैक्यात् प्रवालः-જે માણસને ખૂબ જ બળવાન કરી જિવાડે છે-અતિશય બળ આપે છે, તેથી પ્રવાલ-પરવાળું.

૨. विशिष्टः द्रुमः, यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः-'द्रुद्भ्यां मः'-જે એક જાતનાં જુદા જ ઝાડરૂપે થાય છે અથવા જે એક જાતનાં ખાસ જુદા જ ઝાડના જેવા રૂપમાં થાય છે, તેથી વિદ્રુમ-પરવાળું.

રત્નોના ગુણો

रत्नानि भक्षितानि स्युर्मधुराणि सराणि च ।
चक्षुष्याणि च शीतानि विषघ्नानि धृतानि च ।
मङ्गल्यानि मनोज्ञानि ग्रहदोषहराणि च ॥१७४॥

अन्वय-रत्नानि भक्षितानि (चेत्) मधुराणि च सराणि चक्षुष्याणि शीतानि च विषघ्नानि स्युः, धृतानि च मङ्गल्यानि मनोज्ञानि च ग्रहदोषहराणि (स्युः) ॥

રત્નો જો ખવાયાં હોય તો તેઓ મધુર હોઈ ઝાડો ઉતારનાર છે, નેત્રને હિતકારી છે અને ટાઢાં છે; શરીર પર જો ધારણ કર્યાં હોય તો ઝેરને હણે છે, મંગળ કરે છે, મનને ગમે છે અને ગ્રહોના દોષોને મટાડે છે. ૧૭૪

किं रत्नं कस्य ग्रहस्य प्रीतिकारित्वेन दोषहरं भवतीति प्रश्ने तदुत्तरमाह रत्नमालायाम्-કયું રત્ન કયા ગ્રહને પ્રીતિકારક થઈ તેના દોષને દૂર કરનાર થાય છે? આવો કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેનો ઉત્તર રત્નમાલા નામના ગ્રંથમાં કહ્યો છે કે.

'माणिक्यं तरणेः सुजातममलं मुक्ताफलं शीतगोर्माहेयस्य तु विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुराचार्यस्य वज्रं शनेर्नीलं निर्मलमन्ययोर्निगदिते गोमेदवैदूर्यके ॥'

अन्वय-तरणेः माणिक्यं, शीतगोः अमलं सुजातम् मुक्ताफलं, माहेयस्य तु विद्रुमः निगदितः, सौम्यस्य

गारुत्मतं, च देवेज्यस्य पुष्परागम्, असुराचार्यस्य वज्रं, शने निर्मलं नीलम्, अन्ययो (राहुकेत्वोः) गोमद-वैदूर्यके निगदिते ॥

સૂર્યનું રત્ન માણેક, ચંદ્રનું નિર્મળ સુંદર મોતી, મંગળનું પરવાળું, બુધનું પાનું, બૃહસ્પતિનું પોખરાજ, શુક્રનું હીરો, શનિનું નીલમ, રાહુનું ગોમેદ અને કેતુનું રત્ન લસણિયો કહેલ છે. ૧૭૫

ઉપરત્નો ક્યાં અને કેટલાં ?

उपरत्नानि काचश्च कर्पूराश्मा तथैव च ।
मुक्ताशुक्तिस्तथा शङ्ख इत्यादीनि बहून्यपि ॥१७६॥

अन्वय –काच च कर्पूराश्मा तथा एव मुक्ताशुक्ति तथा शङ्ख इत्यादीनि उपरत्नानि बहूनि अपि (सन्ति) ॥

કાચ,[1] ચીરોડી નામનો ઝગઝગતો પથરો—કર્પૂરાશ્મા[2] મુક્તાશુક્તિ[3] તથા શંખ[4] ઈત્યાદિ ઉપરત્નો ઘણાંય છે. ૧૭૬

टीका–उपरत्नानि–गौणरत्नानि, कर्पूराश्मा–कर्पूरा–कर्पूरनिभा मुक्ताशुक्ति –'सीप' इति लोके प्रसिद्धा । (આનો અર્થ ઉપર ભાષાન્તરમાં સમાયો છે.)

૧. कचन बध्नाति हीरकगुणान् दीप्यते च हीरकवत्, कच बन्धने दीप्तौ च–अच्, तत कच एव काच –प्रज्ञाद्यण्–स्वार्थे, यद्वा काचयतीति काच –अच्–જે હીરાનો ગુણ ધારણ કરે છે અને હીરાની પેઠે ચળકે છે, તેથી કાચ.

૨. कर्पूरसदृशवर्णोऽश्मा જેનો રંગ કપૂર જેવો હોય છે, તેવો એક જાતનો પથ્થર કર્પૂરાશ્મા–ચીરોડી નામનો પથ્થર

૩. मुक्तायाः शुक्ति –મોતીની છીપ તે મુક્તાશુક્તિ

૪ शं–सुखं कल्याणं वा खनति–जनयति, खनु अवदारणे–'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड, यद्वा शं खम् अस्य, यद्वा शाम्यति अलक्ष्मीं–शमु उपशमे–अन्तर्भावितण्यर्थात् 'शमे. ख' (उणा १–१०२)–જે કલ્યાણ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. અથવા જેનું પોલાણ–આકાશ કલ્યાણ તથા સુખકારી છે, અથવા અલક્ષ્મી કે દરિદ્રતાને જે શમાવે–દૂર કરે છે, તેથી શંખ.

ઉપરત્નોના ગુણો

गुणा ये चैव रत्नानामुपरत्नेषु ते तथा ।
किंतु किञ्चित्ततो हीना विशेषोऽयमुदाहृतः ॥१७७

अन्वय –ये च गुणा रत्नानां (सन्ति) त तथा एव उपरत्नेषु (भवन्ति), किंतु तत किंचित् हीना (भवन्ति), अयं विशेषः उदाहृत (अस्ति) ॥

જે ગુણો રત્નોમાં છે, તે જ ગુણો ઉપરત્નોમાં પણ છે, પરંતુ રત્નો કરતાં કાંઈક ઓછા છે, એટલો તફાવત કહ્યો છે. ૧૭૭

સ્થાવર વિષનાં નામો તથા નવ ભેદો

विषं तु गरलः क्ष्वेडस्तस्य भेदानुदाहरे ।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥१७८॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गिकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥१७९॥

अन्वय –विषं तु गरल क्ष्वेडः (कथ्यते), तस्य भेदान् उदाहरे–वत्सनाभ सहारिद्रः च सक्तुक प्रदीपन सौराष्ट्रिक च शृङ्गिक तथा एव कालकूट च हालाहल (च) ब्रह्मपुत्र –अमी नव विषभेदा (सन्ति) ॥

વિષ,[1] ગરલ[2] અને ક્ષ્વેડ[3] એ વિષ–(ઝેર)નાં સંસ્કૃત નામો છે. વત્સનાભ, હારિદ્ર, સક્તુક, પ્રદીપન, સૌરાષ્ટ્રિક, શૃંગિક, કાલકૂટ, હાલાહલ અને બ્રહ્મપુત્ર એ રીતે વિષના નવ ભેદો છે. ૧૭૮,૧૭૯

૧. वेवेष्टि–व्याप्नोति सकलशरीरावयवेषु–विष्लृ व्याप्तौ, यद्वा विष्णाति–विप्रयुनक्ति प्राणान्, 'विष विप्रयोगे–इगुपधे ति क –શરીરના સમગ્ર અવયવોમાં જે વ્યાપી જાય છે, અથવા પ્રાણને જુદા કરે છે, તેથી વિષ–ઝેર.

૨. गिरति जीवम् गृ निगरणे–अच्, गर लाति–ला आदाने 'आतोऽनुपसर्गे क '–लत्वं गरशब्दस्य, यद्वा गिरत्यंगुलमदलच्–જીવને જે ગળી જાય છે, તેવા પ્રાણહારકપણાનો ગુણ જે ધરાવે છે, તેથી ગરલ–ઝેર

૩. क्ष्वेडति–मोहयति जीव–पचाद्यच्, क्ष्विदन्ति–मुह्यन्ति जीवा अनेन वा 'हलश्च'ति घञ्, ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयो, मोहनयोरित्यके, पूर्णोदरादि –જે જીવને મોહ પમાડે–બેભાન બનાવે છે અથવા જેનાથી જીવો મુઝાય–બેભાન બને છે તેથી ક્ષ્વેડ–ઝેર.

વત્સનાભનું સ્વરૂપ

सिन्दुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।
यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥१८०॥

अन्वय –सिन्दुवारसदृक्पत्र तथा वत्सनाभ्याकृति (सन्) यत्पार्श्वे तरो. वृद्धि न (भवति), स वत्सनाभ भाषित ॥

જેના પાંદડાં નગોડના જેવા હોય, જેની આકૃતિ વાછડાની નાભિ જેવી હોય તથા જેની બાજુમાં બીજા ઝાડની વૃદ્ધિ થાય

નહિ, તે વત્સનાભ[1] કહેવાય છે ૧૮૦

૧ वत्सस्य नाभि इव आकृत्या- अच् प्रत्यन्त्व 'पूर्ति' इतियोगविभागात् अच् समासान्त, यद्वा वत्सान्-चाल्यान् नभ्नाति-हिनस्ति, णभ हिंसायाम्-कर्मण्यण्- જેની આકૃતિ વાછડાની નાભિ જેવી હોય છે તેથી અથવા જે નાની ઉમરના બાળકોને કે વાછડાઓને તો મારી જ નાખે છે તેથી वत्सनाभ નામે ઝેર

હારિદ્ર તથા સક્તુનુ સ્વરૂપ

हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्र स उदाहृत ।
यद्ग्रन्थि सक्तुकेनेव पूर्णमध्य स सक्तुक ॥१८१॥

अन्वय-य हरिद्रातुल्यमूल स हारिद्र उदाहृत, यद्ग्रन्थि सक्तुकेन पूर्णमध्य इव (भवति) स सक्तुक ॥

જેનુ મૂળ હળદરના જેવુ હોય તે હારિદ્ર[1] કહેવાય છે જેની ગાંઠમા સાથવા જેવો ભૂકો ભરેલો હોય છે, તે સક્તુક[2] કહેવાય છે ૧૮૧

૧ हरिद्राया रज हारिद्रम्-रक्तावर्ण, हारिद्र हरिद्रं रक्तमिव तत्सदृश मूलम् अस्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેનુ મૂળિયુ હળદરની જાણે રગનુ હોય તેવુ કાઈ હળદરના જેવુ હોય છે તેથી હારિદ્ર-નામનુ ઝેર

૨ सक्तुरिव कायति यद्ग्रन्थिस्य चूर्णम् कै शब्दे- 'अन्यस्मादपि' इति ड-જેની ગાઠમા રહેલુ ચૂર્ણ જાણે સાથવો હોય તેવુ લાગે છે તેથી સક્તુક-ઝેરનાતુ એક ઝેર

પ્રદીપનનુ સ્વરૂપ

वर्णतो लोहितो य स्याद्दीप्तिमान्दहनप्रभ ।
महादाहकर पूर्वं कथित स प्रदीपन ॥१८२॥

अन्वय-य वर्णत लोहित दीप्तिमान् दहनप्रभ महादाहकर स्यात् स पूर्व प्रदीपन कथित ॥

જે વિષ રાતા રગવાળુ, દીપતુ, અગ્નિ જેવી પ્રભાવાળુ અને બહુ જ દાહ કરનાર હોય છે તેને પૂર્વકાળના પડિતોએ પ્રદીપન[1] કહેલ છે ૧૮૨

૧ प्रकर्षण दीपयति दाहजनक भवति अथवा प्रकाशत ॥ दीपेर्ण्यन्तात्-नन्द्यादिल्यु-જે અત્યત દાહ કરનાર હોય છે અને રગે પણ અગ્નિ જેવી કાંતિવાળુ હોય છે, તે પ્રદીપન નામનુ ઝેર

સૌરાષ્ટ્રિકનુ સ્વરૂપ

सुराष्ट्रविषये य स्यात्स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥१८३॥

अन्वय-य सुराष्ट्रविषये स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥

જે વિષ સોરઠ દેશમા થાય છે, તે સૌરાષ્ટ્રિક[1] કહેવાય છે ૧૮૩

૧ सौराष्ट्रदेशे भवम्-अध्यात्मादित्वात् ठञ्-જે સૌરાષ્ટ્ર દેશમા થાય છે, તે સૌરાષ્ટ્રિક નામે ઝેર

શૃગિકનુ સ્વરૂપ

यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्ध भवति लोहितम् ।
स शृङ्गिक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदै ॥१८४॥

अन्वय-यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे (सति) दुग्ध लोहित भवति स द्रव्यतत्त्वविशारदै शृङ्गिक इति प्रोक्त ॥

જેને ગાયના શીગડા ઉપર જો બાધ્યુ હોય તો એ ગાયનુ દૂધ રાતુ થઈ જાય, તેને પદાર્થોનુ તત્ત્વ જાણનારા વિદ્વાનો શૃગિક[1] કહે છે ૧૮૪

૧ शृङ्गम्-शृङ्गाकार अस्ति अस्य-'अत इनिठनौ' इति ठन्-જેનો આકાર શીગડા જેવો હોય છે, તે શૃગિક નામનુ ઝેર

કાલકૂટની ઉત્પત્તિ અને તેનુ સ્વરૂપ

देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिन ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभ ॥१८५॥
निर्यास कालकूटोऽस्य मुनिभि परिकीर्तित ।
सो हि क्षेत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥१८६॥

अन्वय (पुरा) देवासुररणे देवै हतस्य पृथुमालिन दैत्यस्य रुधिरात् अश्वत्थसन्निभ तरु जात । अस्य निर्यास मुनिभि कालकूट परिकीर्तित । स हि शृङ्गवेरे क्षेत्रे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥

પૂર્વે દેવતાઓ અને અસુરોના સગ્રામમા દેવતાઓએ મારેલા પૃથુમાલી નામના એક દૈત્યના રુધિરમાથી પીપળા જેવુ ઝાડ પેદા થયુ છે, તે ઝાડમાથી જે ગુદર નીકળે છે, તેને મુનિઓ કાલકૂટ[1] કહે છે એ કાલકૂટ શૃગવેરક્ષેત્રમા, કોંકણમા અને મલયાચલમા થાય છે ૧૮૫-૧૮૬

૧ कालमपि कूटयति-परितो दहति कूट परिदाहे-कर्मण्यण् यद्वा कालस्य कर्मणा मृत्योर्वा कूटा राशिरिव भयानकम् જે ડાઘને પણ ચારે બાજુથી બાળી નાખે છે અથવા જાણે કમે કે કાળ મૃત્યુનો જાણે ઢગલો હોય તેવુ ભયાનક હોય છે તે કાલકૂટ-ઝેર

હાલાહલનુ સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ

गोस्तनाभफला गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादय ॥१८७॥

असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये ।
दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥१८८॥

अन्वय–यस्य फलानि गोस्तनाकाराणि, पत्राणि तालपत्रसदृशानि, यस्य तेजसा समीपस्थाः द्रुमादयः दह्यन्ते, असौ तु हालाहलः ज्ञेयः, (स च) किष्किन्धायां हिमालये दक्षिणाब्धितटे च कोङ्कणे देशे अपि जायते ॥

જેનાં ફળ ગાયના આંચળ જેવાં તથા પાંદડાં તાલપત્ર જેવાં થાય છે અને જેના તેજથી પાસે રહેલા ઝાડ આદિ બળી જાય છે, એવા ગુચ્છાકૃતિ ઝેરને હાલાહલ[1] જાણવું. એ હાલાહલ કિષ્કિંધામાં, હિમાલયમાં, દક્ષિણસમુદ્રના કાંઠા પર તથા કોંકણ દેશોમાં પણ થાય છે. ૧૮૭,૧૮૮

૧. हलस्य-विलिखनस्य अन्या जठर क्षेत्र वा, हल विलेखन-करण यस्य, यद्वा हलति–विलिखति जठ-ज्वलनादिना प्राण, तत हालः; हाला शास्त्रमतं मद्यं, हलहलात्र वा; तत हाला इव हलति विलिखति जठरम्–हल विलेखने–અર્થ–જેનાથી પેટ ખોતરી નખાય છે તે તાડીના રસનો દારૂ અથવા જેનાથી ખેતર ખેડાય છે, તે હળની આગી–હાલા: એ હાલા એટલે તાડીના દારૂની પેઠ અથવા હળની આગીની પેઠ પેટને જે ખોતરી નાખે છે. તે હાલાહલ–નામનું ઝેર.

બ્રહ્મપુત્રનું સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ

वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारत ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥१८९॥

अन्वय–यः वर्णत तथा सारत कपिल स्यात्, सः ब्रह्मपुत्र विज्ञेय, (स च) मलयाचले जायत ॥

જેનો રંગ અને અંદરનો સાર પણ પીંગળો હોય, તેને બ્રહ્મપુત્ર[1] જાણવું; એ બ્રહ્મપુત્ર મલયાચલમાં થાય છે. ૧૮૯

૧. ब्रह्मणः पुत्रः ब्रह्मपुत्र–જે બ્રહ્માનો પુત્ર ગણાય છે, તે એક જાતનું ઝેર બ્રહ્મપુત્ર નામે છે.

ઝેરના ચાર પ્રકાર

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः ।
वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥१९०

अन्वय–तेषु (विषेषु) पाण्डुर ब्राह्मण, लोहितप्रभः क्षत्रिय, पीत. वैश्य, असित शूद्रः (अस्ति, इत्थं) विषः चतुर्विध. उक्त ॥

એ ઝેરોમાં જે ધોળા રંગવાળું હોય તે બ્રાહ્મણ જાતિનું, જે રાતી કાંતિવાળું હોય તે ક્ષત્રિય જાતિનું, પીળા રંગવાળું હોય તે વૈશ્ય જાતિનું અને કાળા રંગવાળું હોય તે શૂદ્રજાતિનું હોય છે; એ રીતે ઝેરને ચાર પ્રકારનું કહેલ છે. એ ચારે ઝેરનો જુદા જુદા કામોમાં ઉપયોગ

रसायने विप्र विषं क्षत्रियं देहपुष्टये ।
वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्याद्वधाय हि ॥१९१॥

अन्वय–रसायने विप्र विष, देहपुष्टये क्षत्रिय, कुष्ठविनाशाय वैश्य, वधाय शूद्र हि दद्यात् ॥

રસાયનના કામમાં બ્રાહ્મણ જાતિના ઝેરનો, દેહની પુષ્ટિના કામમાં ક્ષત્રિય જાતિના ઝેરનો, કોઢનો વિનાશ કરવાના કામમા વૈશ્ય જાતિના ઝેરનો અને મારી નાખવાના કામમાં શૂદ્ર જાતિના ઝેરનો ઉપયોગ કરવો. ૧૯૧

ઝેરના ગુણો

विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकाशि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ॥ १९२ ॥

अन्वय.-(अथ तद्गुणा. यथा–) विषं प्राणहर व्यवायि च विकाशि च आग्नेयं वातकफहृत् योगवाहि मदावह प्रोक्तम् ॥

ઝેર પ્રાણને હરનાર, સઘળી કાયામા વ્યાપીને પછી પચનાર, ઓજને સુકાવી સાંધાઓને ઢીલા કરનાર, અગ્નિના અધિક અંશવાળું, પચતી વેળા પોતાના સંગીના ગુણને લેનાર, તમોગુણના અધિકપણાને લીધે બુદ્ધિનો નાશ કરનાર અને વાયુ તથા કફને હરનાર કહ્યું છે.

યુક્તિયુક્ત ઝેર અમૃત

तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्यवर्द्धनम् ॥ १९३ ॥

अन्वय–तद् एव (विष) युक्तियुक्त तु प्राणदायि रसायन योगवाहि त्रिदोषघ्न बृंहण वीर्यवर्द्धनम् (भवति) ॥

એ જ ઝેર જો યુક્તિથી ઉપયોગમાં લીધું હોય તો પ્રાણ દેનાર, રસાયનરૂપ, પચતી વેળા પોતાના સંગીના ગુણને ગ્રહણ કરનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર અને વીર્યને વધારનાર (અમૃતરૂપ થાય) છે. ૧૯૩

વિષ શુદ્ધ કરીને જ વાપરવું

ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥१९४॥

अन्वय–अशुद्धे विषे ये दुर्गुणा (सन्ति) ते विशोधनात् हीनाः स्यु, तस्मात् प्रयोगेषु विष शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥

શુદ્ધ નહીં કરેલા ઝેરમાં જે દુર્ગુણો

રહ્યા છે. તે શુદ્ધ કરવાથી જતા રહે છે, માટે (ઔષધોના) પ્રયોગોમાં ઝેરને શુદ્ધ કરીને ઉપયોગમા લેવું. ૧૯૪

टीका–व्यवायि–सकलकायगुणव्यापनपूर्वक पाकगमनशीलम् । विकाशि–ओज शोषणपूर्वक सन्धिबन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयम्–अधिकाग्नेयाशय, योगवाहि–सद्गुणग्राहकम् । मदावहम्–तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् । (આનો અર્થ ઉપર તે તે શ્લોકમાં સમાવેલ છે.)

સાત ઉપવિષો

अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाऽहिफेनो धत्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥१९५॥

આકડાનું ક્ષીર, થોરનું ક્ષીર, લાંગલી (દેશી હુધિયો વછનાગ), કરેણ, ચણોઠી, અફીણ અને ધંતૂરો–એ સાત ઉપવિષ એટલે ગૌણ વિષની જાતિઓ છે. (તેઓના ગુણો પ્રથમ કહેવાયા છે; માટે તે તે સ્થળેથી જોઈ લેવા.) ૧૯૫

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ધાતુ–ઉપધાતુ–રસ–ઉપરસ–રત્ન–ઉપરત્ન–વિષ–ઉપવિષવર્ગ સમાપ્ત

૮ : ધાન્યવર્ગ

પાંચ જાતનાં ધાન્યો

शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम् ।
शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम् ॥ १
शालयो रक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः ।
यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम् ।
कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यं च तत्स्मृतम् ॥२

अन्वय–शालिधान्यं व्रीहिधान्यं तृतीयकं शूकधान्यं शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यम्–इति धान्यपञ्चकम् उक्तम् । रक्तशाल्याद्या शालयः षष्टिकादयः व्रीहयः, यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकं, कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं (कथ्यते) तत् च तृणधान्यं स्मृतम् ॥

શાલિધાન્ય, વ્રીહિધાન્ય, શૂકધાન્ય, શિંબી ધાન્ય અને ક્ષુદ્રધાન્ય એ રીતે ધાન્યોના[1] પાંચ ભેદો છે. રક્તશાલિ (દાઉદખાની) વગેરે ચોખા શાલિધાન્ય ગણાય છે, ષષ્ટિક[2] વગેરે વ્રીહિધાન્ય ગણાય છે, જવ આદિ શૂકધાન્ય ગણાય છે, મગ આદિ શિંબીધાન્ય ગણાય છે અને કાંગ આદિ ક્ષુદ્રધાન્ય ગણાય છે; તે જ ક્ષુદ્રધાન્ય તૃણધાન્ય પણ કહેવાય છે. ૧–૨

૧. धीयते–धार्यते पुष्यते चेति धान–डुधाञ् धारणपोषणयो –भावे ल्युट्, धाने–शरीरस्य धारणे पोषणे च साधु इति धान्यम्–'तत्र साधु' इति यत्–જે શરીરને ટકાવી રાખવામાં તથા પોષણ આપવામાં ઉત્તમ છે, તે ધાન્ય.

૨. षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इति षष्टिका –'षष्टिका षष्टिरात्रेण–' इति सूत्रेण कन्, रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते–જે સાઠ દિવસ પાકી તૈયાર થાય છે, તેથી ષષ્ટિક–સાઠી ચોખા.

શાલિધાન્યની ઓળખ

कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः शालयः स्मृताः ॥

अन्वय–हैमन्ता कण्डनेन विना शुक्लाः शालयः स्मृता. ॥

જે ચોખા શિયાળામાં પાકે છે અને ખાંડ્યા વિના ધોળા થાય છે, તે શાલિ કહેવાય છે. ૩

શાલિચોખાના ભેદો

रक्तशालिः स कलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः ।
सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥ ४ ॥
पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा महिषमस्तकः ।
दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः ॥५॥
इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदेशजाः ।
ग्रन्थविस्तरभीतेस्ते समस्ता नात्र भाषिताः ॥६॥

अन्वय–रक्तशालिः स कलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः सुगन्धकः कर्दमकः महाशालिः च दूषकः पुष्पाण्डकः पुण्डरीकः तथा महिषमस्तकः दीर्घशूकः काञ्चनकः हायनः लोध्रपुष्पकः–इत्याद्या बहवः बहुदेशजा शालयः सन्ति, ग्रन्थविस्तरभीतेः ते समस्ता अत्र न भाषिता. ॥

રક્તશાલિ,[1] કલમ,[2] પાંડુક,[3] શકુનાહૃત,[4] સુગંધક,[5] કર્દમક,[6] મહાશાલિ,[7] દૂષક,[8] પુષ્પાંડક,[9] પુંડરીક,[10] મહિષમસ્તક,[11] દીર્ઘશૂક,[12] કાંચનક,[13] હાયન[14] અને લોધ્રપુષ્પક[15] ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકારના અને ઘણા દેશોમાં ઉત્પન્ન થતા શાલિચોખા છે. ગ્રંથનો વિસ્તાર થઈ જવાના ભયથી તે સઘળા શાલિચોખાનાં નામો અહીં કહ્યાં નથી. ૪–૬

૧ शाल्यन्ते–आप्लाव्यन्ते जलभृत–आलवालेषु पाककाले, शाल् आप्लावने–इन् (उणा. ४–११८), शलयोः ऐक्यात्–शालि.–જેને પકવતી વેળા પાણીથી ભરપૂર કયારાઓમાં ડુબાડી રાખવામાં આવે છે, તે શાલિ–

શાળના ચોખા રક્તવર્ણશાલિ-શાલાધિરાદિ-ના। રંગના રાતાખાની શાળના ચોખા-રક્તશાલિ

૨. કલતિ-માર્ગાત્ અનન જન મૃદુત્વાદ્ વૃષ્યત્વાચ, પઙ્ મન:-ઔત્સાદિક-મમ, કસ્યાંતરાત્-ક્મ-જેનાથી લોકો આનંદ પામે છે, કેમકે પૌષ્ટિક તથા વીર્યવર્ધક હોય છે, તેથી કલમ-કલમી ચોખા

૩ પાણ્ડુરં વાયતિ, કૈ શબ્દે- ગુણી તિ ચ શબ્દિતાત્ ક:-જે આપોઆપ ધોળા રંગે જણાય છે, તેથી પાંડુક-શાલિચોખા

૪ શકુનૈ અહૃત-પક્ષીઓએ આણેલા કે આપોઆપ જે ઊગે છે તેથી શકુનાહૃત-કહેવાતા શાલિચોખા

૫. સુષ્ઠુ ગન્ધો યસ્ય સ, શબ્દાદ્ વિભાવ તિ ક-જેની ગંધ ઉત્તમ હોય છે, તેથી સુગન્ધક-શાલિચોખા

૬ કર્દમ કાયતિ-પ્રકાશતે, કૈ શબ્દે- ગુણા તિ ક-જે કાદવમાં પાકે છે, તેથી કર્દમક-એક જાતના શાલિચોખા

૭ મહાંશ્ચાસૌ શાલિ-કદમાં જે ઘણા મોટા થાય છે તેથી મહાશાલિ-એક જાતના શાલિચોખા

૮ દૂષયતિ ધાન્યાન્તરાણિ નિજ શ્રેષ્ઠગુણ, દૂષ વૈકૃત્ય-ણિજન્તાદ્ ણ્વુલ્-જે પોતાના શ્રેષ્ઠ ગુણોથી બીજા ધાન્યોને હલકા જણાવે છે અને પોતે ઉત્તમ ઠરે છે તેથી દૂષક-એક જાતના શાલિચોખા

૯ પુષ્પસ્ય અણ્ડ-વાર્યે સાર ઇવ કાયતિ-સૌગન્ધ્યાત્-કૈ શબ્દે ગુણી તિ ક-જે સુગંધી હોવાને લીધે ફૂલના જાણે સાર હોય તેના હોય છે, તેથી પુષ્પાંડક-એક જાતના શાલિચોખા

૧૦ પુણ્ડરીકમ્ અસ્તિ અસ્ય તદ્ગુણયોગાત્-અર્શ આદ્યચ્-જેનો રંગ ધોળા કમળ જેવો અર્ક હોય છે, તેથી પુંડરીક-એક જાતના શાલિચોખા

૧૧ મહિષસ્ય મસ્તકમિવ આકારો યસ્ય-જેનો આકાર પાડાના માથા જેવો હોય છે, તેથી મહિષમસ્તક-એક જાતના શાલિચોખા

૧૨ દીર્ઘ શૂક-અગ્ર યસ્ય સ-જેની અણી લાંબી હોય છે તેથી દીર્ઘશૂક-એક જાતના શાલિચોખા

૧૩. કાઞ્ચનમિવ કાયતિ તદ્ગુણત્વાત્, કૈ શબ્દે- 'ગુણા' તિ ક-જેનો રંગ સોના જેવો પીળાશ પર હોય છે, તેથી કાંચનક-એક જાતના શાલિચોખા

૧૪ અમ્બુ જહાતિ જિહાતે વા- હય ગતૌ ઇત્યસ્માત્ 'ઇતિ ણ્વુલ્-જે અમુક વખતે પાણીને છોડે છે અથવા અમુક વખત સુધી પાણીમાં રહે છે, તેથી હાયન-એક જાતના શાલિચોખા

૧૫. લોધ્રસ્ય પુષ્પમિવ કાયતિ રક્તવર્ણ, કૈ શબ્દે- 'ગુણા' તિ ક-જે લાલ રંગના લોધરના ફૂલ જેવા હોય છે, તેથી લોધ્રપુષ્પક-એક જાતના શાલિચોખા

શાલિચોખાના ગુણો

शाल्यो मधुरा स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्चस ।
कषाया लघवो रुच्या स्वर्या वृष्याश्च बृंहणा ॥
अल्पानिलकफा शीता पित्तघ्ना मूत्रलास्तथा ॥७

अन्वय-अथ तद्गुणा-) शालय मधुरा स्निग्धा बल्या कषाया लघव रुच्या स्वर्या वृष्या च बृंहणा अल्पानिलकफा शीता पित्तघ्ना मूत्रला तथा बद्धाल्पवर्चस (सन्ति) ॥

શાલિચોખા મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ વધારનારા, તૂરા, હલકા, રુચિ ઉપજાવનારા, સ્વરને સારો કરનારા, વીર્યને વધારનારા, શરીરને પુષ્ટ કરનારા, વાયુ તથા કફના થોડા જાગવાળા, ટાઢા, પિત્તને હણનારા, મૂત્રને વધારનારા અને (ખાધાવો) વિષ્ઠાને બાંધનારી તથા થોડી ઉતારનારા છે. ૭

બળેલી માટીમાં થતા શાલિચોખાના ગુણો

शाल्यो दग्धमृज्जाता कषाया लघुपाकिन ।
सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षा श्लेष्मापकर्षणा ॥८॥

अन्वय-दग्धमृज्जाता शाल्य कषाया लघुपाकिन सृष्टमूत्रपुरीषा रूक्षा च श्लेष्मापकर्षणा (भवन्ति) ॥

બળેલી માટીમાં થતા શાલિચોખા તૂરા, તરત પચનારા, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને વધારનારા અને રૂક્ષ હોઈ કફને ઓછો કરનારા છે. ૮

ક્યારામાં થતા શાલિચોખાના ગુણો

कैदारा वातपित्तघ्ना गुरव कफशुक्रला ।
कषाया अल्पवर्चस्का मेध्याश्चैव बलावहा ॥९॥

अन्वय-कैदारा (शालय) वातपित्तघ्ना गुरव कफशुक्रला कषाया मेध्या च बलावहा अल्पवर्चस्का एव (सन्ति) ॥

ખેડેલા ખેતરના ક્યારામાં થતા શાલિચોખા વાયુ તથા પિત્તને હણનારા, ભારે, કફ તથા વીર્યને વધારનારા, તૂરા, બુદ્ધિવર્ધક, બળ આપનારા અને આથી વિષ્ઠાને ઓછી ઉતારનારા હોય છે ૯

ખેડ્યા વગરની જમીનમાં આપોઆપ થતા શાલિચોખાના ગુણો

स्थलजा स्वादव पित्तकफघ्ना वातवह्निदा ।
किंचित्सतिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका मपि ॥१०

अन्वयः—स्थलजाः (शालयः) स्वादवः पित्तकफघ्नाः वातवह्निदाः किंचित् तिक्ताः च कषायाः विपाके कटुकाः अपि (सन्ति)॥

ખેડ્યા વગરની જમીનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થતા શાલિચોખા મધુર હોઈ પિત્ત તથા કફને હણનારા, વાયુ તથા અગ્નિને વધારનારા, કાંઈક કડવા, તૂરા અને પાકમાં તીખા પણ હોય છે. ૧૦

ખાસ વાવેલા શાલિચોખાના ગુણો

वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः।
श्लेष्मलाश्चाल्पवर्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः॥

अन्वय—वापिताः (शालयः) मधुराः वृष्याः बल्याः पित्तप्रणाशनाः श्लेष्मलाः च कषायाः गुरवः हिमाः अल्पवर्चस्काः (भवन्ति)॥

ખેડેલા અથવા નહિ ખેડેલા ખેતરમાં વાવેલા શાલિચોખા મધુર, વીર્યને વધારનારા, બળ આપનારા, પિત્તનો નાશ કરનારા, કફને વધારનારા, તૂરા, ભારે, ટાઢા અને ખાધાથી વિષ્ઠાને ઓછી ઉતારનારા હોય છે. ૧૧

टीका—वापिताः कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे च। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.) ૧૧

વાવ્યા વિના થતા શાલિચોખાના ગુણો

वापितेभ्यो गुणे किंचिद् हीनाःप्रोक्ता अवापिताः॥

अन्वय—अवापिताः (शालयः) गुणे वापितेभ्यः किंचिद् हीनाः प्रोक्ताः॥

(ખેડેલા કે નહિ ખેડેલા ખેતરમાં) વાવ્યા વિના—આપોઆપ થતા શાલિચોખા ગુણોમાં વાવેલા ચોખાના કરતા કંઈક ઊતરતા કહ્યા છે.

टीका—कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे वा। (આનો અર્થ પણ ઉપર અપાયો છે.)

નહિ વાવેલા કરતાં વાવેલા શાલિચોખા વધારે ગુણકારી

रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः स्मृताः।
तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः॥

अन्वयः—रोपिताः तु नवाः (शालयः) वृष्याः पुराणाः लघवः स्मृताः। तेभ्यः तु रोपिताः भूयः शीघ्रपाकाः गुणाधिकाः (मताः)॥

(વાવેલા શાલિચોખા કરતાં નહીં વાવેલા ગુણોમાં કાંઈક ઊતરતા હોય છે.) વાવેલા શાલિચોખા નવા હોય ત્યારે વીર્યને વધારે અને જૂના હોય ત્યારે હલકા છે. વાવેલા અને નહીં વાવેલા શાલિચોખામાં વાવેલા તરત પચનારા અને ગુણોથી અધિક છે. ૧૨

કાપ્યા પછી ઊગતા શાલિચોખાના ગુણો

छिन्नरूढा हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः।
बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः॥१३

अन्वयः—छिन्नरूढाः (शालयः) रूक्षाः बल्याः पित्तकफापहाः बद्धविट्काः च कषायाः लघवः च अल्पतिक्तकाः (भवन्ति)॥

કાપી નાખ્યા પછી ઊગેલા શાલિચોખા ટાઢા, રૂક્ષ, બળ આપનારા, પિત્ત તથા કફને હણનારા, વિષ્ઠાને બાંધનારા, તૂરા, હલકા અને થોડાક કડવા હોય છે. ૧૩

દાઉદખાની—લાલ શાલિચોખાના ગુણો

रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित्।
चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः॥१४
विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः।
तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः॥१५॥

अन्वय—तेषु रक्तशालिः वरः (सन्) बल्यः वर्ण्यः त्रिदोषजित् चक्षुष्यः मूत्रलः स्वर्यः शुक्रलः वह्निपुष्टिदः तृड्ज्वरापहः विषव्रणश्वासकासदाहनुत् (भवति)। महदादयः शालयः तस्मात् अल्पान्तरगुणाः (सन्ति)॥

સઘળા શાલિચોખામાં દાઉદખાની ચોખા ઉત્તમ હોઈ બળ આપનારા, વર્ણને સારો કરનારા, ત્રણે દોષને મટાડનારા, નેત્રને હિતકારી, મૂત્રને વધારનારા, સ્વરને સારો કરનારા, વીર્યને વધારનારા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને તરશ, તાવ, ઝેર, વ્રણ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા દાહને મટાડનારા છે. મહાશાલિ વગેરે બીજા ચોખાઓ આનાથી કાંઈક ઓછા તફાવત અને ગુણવાળા છે. ૧૪,૧૫

टीका—रक्तशालिः 'दाउदखानी' इति लोके मगधदेशे प्रसिद्ध—દાઉદખાની ચોખા મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.

વ્રીહિધાન્યનાં લક્ષણ તથા ભેદો

वार्षिकाः कण्डिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिनः।
कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि॥१६॥
शालामुखो जतुमुख इत्याद्या व्रीहयः स्मृताः।
कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः॥१७
पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते।
कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते॥१८॥

शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते।
लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः ॥१९

अन्वय–वार्षिका. कण्डिता शुक्लाः चिरपाकिनः व्रीहय. (कथ्यन्ते, तद्भेदाश्च–) कृष्णव्रीहिः च पाटलः कुक्कुटाण्डक, इति अपि शालामुखः जतुमुखः इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः। यः कृष्णशूकतण्डुल. स कृष्णव्रीहिः विज्ञेय, पाटलापुष्पवर्णकः व्रीहिः पाटलः उच्यते, कुक्कुटाण्डाकृतिः व्रीहिः कुक्कुटाण्डक. उच्यते, कृष्णशूक. कृष्णतण्डुलः शालामुखः उच्यते, यस्य मुखं लाक्षावर्णं (भवति) सः तु जतुमुखः ज्ञेयः ॥

જે ચોખા વર્ષાઋતુમાં થાય છે, ખાંડ્યા પછી ધોળા થાય છે અને ઘણી મુદતે પાકે છે તે વ્રીહિ[1] કહેવાય છે. કૃષ્ણવ્રીહિ,[1] પાટલ,[2] કુક્કુટાંડક,[3] શાલામુખ[4] અને જતુમુખ[5] વગેરે વ્રીહિઓના ભેદો છે. જેના ફોતરા અને ચોખા કાળા હોય તેને કૃષ્ણવ્રીહિ સમજવા; જેઓનો રંગ પાટલાનાં ફૂલ જેવો હોય છે, તેઓ પાટલ કહેવાય છે; જેઓની આકૃતિ કૂકડાનાં ઈંડા જેવી હોય તેઓ કુક્કુટાંડક કહેવાય છે; જેઓની અણીઓ અને ચોખા કાળા કાળા હોય તેઓ શાલામુખ કહેવાય છે; અને જેઓના મોઢાં લાખ જેવા રંગવાળા હોય, તેઓને જતુમુખ સમજવા. ૧૬–૧૯

૧ वर्हति–उपचयं गच्छति वर्षासु, वृह वृद्धौ–'वृहेरपधान्नित्' (उणा. ४–१२०) इति इन्, पृषोदरादि, यद्वा–व्रीयते–प्रभाति पाके दीर्घकालम् व्रीङ् गतौ–बाहुलकात् हिक्–જે ચોખા વર્ષાઋતુમાં ખૂબ વધે અથવા ઘણી લાંબી મુદતે પાકે છે, તે વ્રીહિ કહેવાય છે.

૧. कृष्णवर्णो व्रीहि–शाकपार्थिवादि–જેનાં ફોતરાં તથા ચોખા કાળા હોય છે, તેથી–કૃષ્ણવ્રીહિ.

૨. पाटलापुष्पसदृशो वर्णो अस्ति अस्य–अर्शआद्यच्–જેનો રંગ પાટલાના ફૂલ જેવો હોય છે, તેથી પાટલ–વ્રીહિચોખા.

૩. कुक्कुटस्य अण्डमिव कायति आकृत्या, कै शब्दे–'आतोऽनुपसर्गे क.'–જેનો આકાર કૂકડાનાં ઈંડાં જેવો હોય છે, તેથી કુક્કુટાંડક–વ્રીહિધાન્ય.

૪. शालवर्णं कृष्णम् आमुखं यस्य स–જેની અણી તથા ચોખા કાળા રંગના હોય છે. તે શાલામુખ–વ્રીહિધાન્ય.

૫. जतुमुखः–लाक्षावर्णं मुखं यस्य–જેઓનાં મોઢાં લાખના જેવા રંગનાં હોય તે જતુમુખ–વ્રીહિધાન્ય.

વ્રીહિધાન્યના ગુણો

व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्यतो हिताः।
अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः।
कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे ॥२०॥

अन्वय–व्रीहय. पाके मधुरा वीर्येण हिताः अल्पाभिष्यन्दिनः बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः कथिता, तेषां कृष्णव्रीहिः वरः (अस्ति), परे तस्मात् अल्पगुणाः (भवन्ति) ॥

વ્રીહિધાન્ય પાકમાં મધુર, હિતકારી વીર્યવાળા, જરા કફ કરનારા, વિષ્ટાને બાંધનારા અને (જેઓનું લક્ષણ નીચે કહેવાશે તે) ષષ્ટિક જેવા હોય છે. તેઓમાં કૃષ્ણવ્રીહિ ઉત્તમ છે; એથી બીજા ઓછા ગુણોવાળા હોય છે. ૨૦

ષષ્ટિકનાં લક્ષણ તથા ભેદો

गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः।
षष्टिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ ॥२१॥
महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः।
एतेऽपि व्रीहयः प्रोक्ता व्रीहिलक्षणदर्शनात् ॥२२

अन्वय–ये गर्भस्था. एव पाकं यान्ति ते षष्टिका. मता, षष्टिक च शतपुष्प. प्रमोदकमुकुन्दकौ महाषष्टिक इत्याद्या षष्टिका समुदाहृताः, व्रीहिलक्षणदर्शनात् एव अपि व्रीहय प्रोक्ता ॥

જે ચોખા ગર્ભમાં જ પાકી જાય છે તેઓ ષષ્ટિક કહેવાય છે. ષષ્ટિક,[1] શતપુષ્પ,[2] પ્રમોદક,[3] મુકુંદક[4] અને મહાષષ્ટિક[5] ઇત્યાદિ ષષ્ટિકોના ભેદો કહ્યા છે. તેઓમાં વ્રીહિનાં લક્ષણ જોવામાં આવે છે, તેથી તેઓ પણ વ્રીહિ કહેવાય છે. ૨૧,૨૨

૧. षष्टिरात्रेण पच्यन्ते इति षष्टिकाः, 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण'–इति कन्, रात्रशब्दलोपश्च–જે સાઠ દિવસ–રાતના કાળે પાકે છે, તે ષષ્ટિક–સાઠી ચોખા.

૨. शत पुष्पाणि यस्य स.–જેને સો ફૂલ થાય છે, તેથી શતપુષ્પ–સાઠી ચોખાની એક જાત.

૩. प्रकर्षेण मोदयति जनान् मधुरत्वात्, मुद हर्षे–ण्यन्तात् ण्वुल्–મધુર હોવાથી લોકોને જે ખૂબ આનંદ પમાડે છે, તેથી પ્રમોદક–સાઠી ચોખાની એક જાત.

૪. मुकुं–प्रेमरसं ददाति–'आतोऽनुपसर्गे कः'–मुकुन्द इव–इवार्थे–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–પ્રેમરસ આપનાર હોવાથી જાણે શ્રીમુકુંદ ભગવાન હોય તેવા છે,

તેથી મુકુંદક–સાઠી ચોખાની એક જાત

૫. महाँश्चासौ षष्टिकश्च–મહાષષ્ટિક–કહેવાતી સાઠી ચોખાની એક ઉત્તમ જાત

સાઠી ચોખાના ગુણો

षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्चसः।
वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशा गुणैः ॥२३

अन्वय–षष्टिका मधुरा शीता लघव बद्धवर्चस वातपित्तप्रशमना (सन्त) गुणै शालिभि सदृशा (सन्ति)॥

સાઠીચોખા મધુર, ટાઢા, હલકા, વિષ્ઠાને બાંધનારા અને વાયુ તથા પિત્તને શમાવનારા હોઈ ગુણોમા શાલિના જેવા જ હોય છે. ૨૩

સાઠી ચોખા સર્વોત્તમ

षष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा त्रिदोषजित्।
स्वाद्वी मृद्वी ग्राहिणी च बलदा ज्वरहारिणी।
रक्तशालिगुणैस्तुल्या ततः स्वल्पगुणाः परे ॥२४

अन्वय–तेषा षष्टिका प्रवरा, (यत सा) लघ्वी स्निग्धा त्रिदोषजित् स्वाद्वी मृद्वी ग्राहिणी बलदा ज्वरहारिणी च रक्तशालिगुणै तुल्या (भवति), परे तत स्वल्पगुणा (सन्ति)॥

તેઓમા સાઠી ચોખા ઉત્તમ છે, કેમકે તે હલકા, સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને મટાડનારા, મધુર, કોમળ, ઝાડાને રોકનાર, બળ આપનાર, તાવને હરનાર અને રાતાદિખાનીના જેવા જ ગુણવાળા હોય છે, બીજી જાતના ચોખા તેઓના કરતા ઓછા ગુણવાળા હોય છે. ૨૪

શૂકધાન્ય×–જવનાં લક્ષણ તથા ત્રણ ભેદો

यवस्तु सितशूकः स्यान्निःशूकोऽतियवः स्मृतः।
तोक्यस्तद्वत्सहरितस्ततः स्वल्पश्च कीर्तितः ॥२५

अन्वय–सितशूक तु यव स्यात्, नि शूक अतियव स्मृत, तद्वत् सहरित च तत स्वल्प तोक्य कीर्तित॥

તીક્ષ્ણ અણીવાળો જવ યવ[1] કહેવાય છે, અણી વગરનો (અને કાળા તથા રાતા રંગવાળો હોય) તે જવ અતિયવ[2] કહેવાય છે, હરિયાળા રંગવાળો, અણી વગરનો અને ઝીણો જવ તોક્ય[3] કહેવાય છે. ૨૫

× शूक–श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्र–तत्प्रधान धान्य शूकधान्यम्–જેને સુંવાળી તીક્ષ્ણ અણી ખાસ હોય છે, તે શૂકધાન્ય–જવ–ઘઉં.

૧. यौति सित शूक, यूयते वा सितेन शूकेन, यु मिश्रणे–अच्–જેને તીક્ષ્ણ અણી હોય છે, તેવી યવ–જવ.

૨. अतिक्रान्त यव निःशूकत्वात्–જેને અણી ન હોય તેથી જે અણિયાળા જવથી જુદા પડે છે, માટે અતિયવ–જવની એક જાત.

૩. तकति तक्यते वा स्वल्पत्वात् निःशूकत्वाच्च स्वयमन्यान् अन्यैर्वा, तक सहने हासे च–बाहुलकात् य ओत्व च–પોતે નાનો તથા અણી વગરનો હોવાથી બીજાઓને સહન કરે છે કે હસે છે અથવા બીજાઓ વડે જે સહાય કે હસાય છે, તેવી તોક્ય–ઝીણા જવ

टीका शूकधान्येषु यव प्रसिद्ध। अतियवोऽनिःशूक कृष्णारुणवर्णो यवस्तोक्यो हरितोऽतिशूक स्वल्पो यव। જવ અને ઘઉં શૂકધાન્ય છે, તેઓમા યવ, અતિયવ અને તોક્ય એમ ત્રણ જવની જાતો છે. ૨૫

ત્રણે જાતના જવના ગુણો

यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः।
व्रणेषु तिलवत्पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्धनः ॥२६॥
कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्यो बलकरो गुरुः।
बहुवातमलो वर्णस्थैर्यकारी च पिच्छिलः ॥२७॥
कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदःप्रणाशनः।
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत् ॥
अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्यो न्यूनतरस्ततः ॥२८॥

अन्वय–यव कषाय मधुर शीतल लेखन मृदु व्रणेषु तिलवत् पथ्य रूक्ष मेधाग्निवर्धन कटुपाक अनभिष्यन्दी स्वर्य बलकर गुरु बहुवातमल वर्णस्थैर्यकारी च पिच्छिल (सन्), कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेद-प्रणाशन पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत् (अस्ति), अतियव अस्मात् न्यून, तोक्य तत न्यूनतर (भवति)॥

જવ તૂરા, મધુર, ટાઢા, મળને ઉખેડનાર, કોમળ, વ્રણ ઉપર તલની પેઠે હિતકારી, રૂક્ષ, બુદ્ધિ તથા અગ્નિને વધારનાર, પાકમા કડવા, કફકારી નથી, સ્વર માટે સારા, બળ આપનાર, ભારે, વાયુ તથા મળને ખૂબ કરનાર, વર્ણની સ્થિરતા કરનાર અને ચીકણા હોઈ કંઠના રોગ, ચામડીના રોગ, કફ, પિત્ત, મેદ, સળેખમ, શ્વાસ, ઉધરસ, સાથળનુ ઝલાઈ જવુ, લોહીવિકાર અને તરશને મટાડનાર છે. એમાં અતિયવ જવ કરતા ઓછા ગુણવાળા હોય છે અને તોક્ય અતિયવ કરતા પણ ઓછા ગુણવાળા હોય છે. ૨૬–૨૮

શૂકધાન્ય-ઘઉંનાં નામો તથા ત્રણ ભેદો

गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः ॥२९॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥३०

अन्वयः-गोधूमः सुमन अपि स्यात्, स च त्रिविध. कीर्तितः, महागोधूम इत्याख्य. पश्चाद्देशात् समागतः, मधूली तु ततः किंचित् अल्पा (भवति) सा मध्यदेशजा, निःशूकः दीर्घगोधूमः (कथ्यते, स एव) क्वचित् नन्दी-मुखाभिधः (उच्यते) ॥

ગોધૂમ[1] અને સુમન[2] એ ઘઉંનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘઉંના ત્રણ ભેદો છે; જે ઘઉં પશ્ચિમ દેશમાંથી આવે છે તે મહાગોધૂમ[1] કહેવાય છે; મહાગોધૂમથી કાંઈક નાના કદવાળા ઘઉં મધૂલી[2] કહેવાય છે અને તે મધ્ય દેશમાં થાય છે; જે ઘઉં અણી વગરના હોય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ[3] અને કોઈક સ્થળે તે નંદીમુખ[4] પણ કહેવાય છે. ૨૯,૩૦

૧. गुष्यति श्रेष्ठान् गुणान्, गुष्यते वा सर्वलोकैश्च माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्, गुध परिवेष्टने-'गुधेरूमः' (उणा. ५-२)-જે શ્રેષ્ઠ ગુણોને ધારણ કરે છે અને મધુરતા આદિ ગુણયુક્ત હોવાથી સર્વ લોકો વડે જે વીંટાય છે-ખવાય છે, તેથી ગોધૂમ-ઘઉં.

૨. सुष्ठु मन्यते-जानाति स्वकीयां लोकरुचिम्, मन ज्ञाने-पचाद्यच्-પોતાના ઉપરની લોકોની રુચિને જે સારી પેઠે જાણે છે, તેથી સુમન-ઘઉં.

૧. महांश्चासौ गोधूमश्च-કદમાં જે મોટા થાય છે, તે બાલના ઘઉં-મહાગોધૂમ.

૨. मधु लाति-आतोऽनुपसर्गे कः, 'अन्येषामपी'ति दीर्घः, गौरादित्वाद् ङीष्-જે મધને એટલે મધ જેવી મીઠાશને ધારણ કરે છે, તેથી મધૂલી-નાના કદના ઘઉંની મધ્યદેશમાં થતી એક જાત.

૩. दीर्घश्चासौ गोधूम-જે ઘઉં અણી વગરના તથા લાંબા થાય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ કહેવાય છે.

૪. नन्द्या मुखं यस्मात् स-જેનાથી મોઢું આનંદમાં આવી જાય છે, તે નંદીમુખ-ઉપરના જ ઘઉંનું બીજું નામ છે.

શૂકધાન્ય-ઘઉંના ત્રણે ભેદોના ગુણો

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्॥
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ॥३२

अन्वय.-गोधूमः मधुरः शीतः वातपित्तहरः गुरुः कफशुक्रप्रदः बल्य. स्निग्धः संधानकृत् सरः जीवनः बृंहणः वर्ण्यः व्रण्यः रुच्यः स्थिरत्वकृत् (स्यात्)। मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः शुक्रला बृंहणी पथ्या (स्मृता), नन्दीमुखः तद्वत् स्मृतः ॥

ઘઉં મધુર, ટાઢા, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, ભારે, કફ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભાંગેલું સાંધનાર, ઝાડો ઉતારનાર, જીવનરૂપ, પુષ્ટિ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, વ્રણને હિતકારી, રુચિ આપનાર અને સ્થિરતા કરનાર છે. મધૂલી નામના ઘઉં ટાઢા, સ્નિગ્ધ, પિત્તને હણનાર, મધુર, હલકા, વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પથ્ય છે; નંદીમુખ નામના ઘઉં પણ એવા જ ગુણોવાળા હોય છે. ૩૧,૩૨

ટીકા-कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः। 'पुराणयव-गोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगि'ति वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात्॥ નવા ઘઉં કફ કરે છે, પણ જૂના ઘઉં કફ કરતા નથી; કારણ કે વાગ્ભટે વસંતમાં જૂના ઘઉં ખાવાનું કહ્યું છે. વાગ્ભટ કહે છે કે, '(વસંતમાં) જૂના જવ, જૂના ઘઉં, મધ, જંગલી જાનવરોનાં માંસ અને કાંટાથી પકાવેલાં માંસ ખાવાં. ૩૧,૩૨

શિંબીધાન્યોનાં નામો તથા ગુણો

शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः सूर्याश्च वैदलाः।
वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥३३॥
वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः।
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारिणः ॥३४॥

अन्वय-शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः, सूर्याः च वैदलाः (कथ्यन्ते)। वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः वातलाः कफपित्तघ्नाः बद्धमूत्रमलाः हिमाः (सन्ति), मुद्गमसूराभ्याम् ऋते अन्ये तु आध्मान-कारिणः (भवन्ति) ॥

શમીજ[1], શિંબીજ[2], શિંબીભવ[3], સૂર્ય[4] અને વૈદલ[5] એટલાં શિંબીધાન્યનાં સંસ્કૃત નામો છે. વૈદલ-શિંબીધાન્યો* એટલે શીંગ-

---

* शिम्बीप्रभवाणि धान्यानि-शिम्बीधान्यानि-જેઓ શીંગમાં થાય છે, તે શિંબીધાન્ય-શીંગવાળાં ધાન્ય-કઠોળ.

માથી જે ફાડરૂપે ઉત્પન્ન થતા (કઠોર) ધાન્યો મધુર, રૂક્ષ, તૂરા, પાકમા તીખા, વાયુ કરનારા, કફ તથા પિત્તને હણનારા, મૂત્ર તથા મળને બાધનારા, ટાઢા અને મગ તથા મસૂર વિના બીજા સઘળા આફરો કરનારા છે ૩૩ ૩૪

૧ शाम्यति धान्यो वस्यनन्तर शमु उपशम–अन् गौरादि, शम्या जाता – सञ्जन्या जनई ' અ ઢરના ભાગમા કઠોળ નીપજી પાકી ગયા પછી જે શાંત થાય–નધરી ન થ થાર અને છેવટે ખરી પડે તે શીંગમા ઉત્પન્ન થતા ધાન્યો શમીજ–હરકોઈ કઠોળ

૨ समति–वैक्र य गच्छति धान्यापत्यन्तर पम वक्र य–' उत्वादयश्च ' (उणा ૬–૬૫) इति साधु यद्वा शिनोति–शिञ् निशाने–पूर्ववत् साधु शिम्ब्या जाता शिम्बिजा पूर्ववत् ड –અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે

૩ शिम्बीषु भव ति–भवतरच्–ड़ी ગોમા જે થાય તે શિમ્બીનન–કઠોળ ધાન્ય

૪ सरन्ति शू ढिषु यद्वा सुवन्ति–प्रेरयन्ति वात माध्मान च–सू गतौ पू प्रेरणे वा– राजसूयसूय इति निपातित –જે સૂપ । વગેરેમ સરકે છે અથવા વાયુ તથા આફરાને પ્રેરણા આપે છે તેથી સૂપ–કઠોળ ધાન્ય

૫ विघटित दल यपात विदला सत विदलां एव वैदला स्वार्थे प्रत्ययन– ઉપર ભર થી બરાબર અર્ધુ ફાડિયુ છૂટુ પડે છે તે વધ કઠોળ ધા ન્ય

टीका–मुद्गमसूरयोराध्मानकारित्वमन्यवदपेक्षया, न तु सर्वथा एतयारपि विद्दिदाध्मानकारित्वदर्शनात ॥ મગ અ મસૂર બીજા ધાન્યોના કરતા ઓછો આફરો કરનારા છે પણ સર્વથા આફરો કરતા જ નથી એમ નથી કાંઈક આફરો તો કરે જ છે એમ દેખાય છે ૩૩ ૩૪

મગનુ નામ તથા ગુણો

मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिम ।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥ ३५ ॥

अन्वय–मुद्ग रूक्ष लघु ग्राही कफपित्तहर हिम स्वादु अल्पानिल नेत्र्य ज्वरघ्न (भवति) वनज तथा ॥

મુદ્ગ[1]–મગ રૂક્ષ, હલકા, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, ટાઢા, મધુર અને કઈંક વાયુવાળા હોઈ થોડા વાયડા, નેત્રને હિતકારી અને તાવને મટાડનાર છે, મઠ પણ એવા જ ગુણોવાળા હોય છે ૩૫

૧ मोदते–हर्षं प्राप्नोति जनोऽनेन स्वादुत्वादिगुण युक्तत्वात् मुद हर्षे ' मुदिग्रोर्गग्गौ ' (उणा १–१२५) इति गक्–સ્વાદિષ્ટ આદિ ગુણવાળા હોવાથી લોકો જેનાથી આનંદ પામે છે, તેથી મુદ્ગ–મગ

મગના ભેદો

मुद्गो वहुविध श्यामो हरित पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषा तु पूर्व पूर्वो लघु स्मृत ॥३६॥

अन्वय–श्याम हरित पीतक श्वेत तथा च रक्त मुद्ग बहुविध (भवति) तेषां तु पूर्व पूर्व लघु स्मृत ॥

કાળા, લીલા, પીળા, ધોળા અને રાતા એમ મગ ઘણા પ્રકારના થાય છે, તેઓમા પણ પહેલા પહેલા પછી પછીના કરતા વધારે હલકા કહેલ છે ૩૬

લીલા મગ શ્રેષ્ઠ

सुश्रुतेन पुन प्रोक्तो हरित प्रवरो गुणे ।
चरकादिभिरप्युक्त एप एव गुणाधिक ॥ ३७ ॥

अन्वय–सुश्रुतेन पुन हरित गुणे प्रवर प्रोक्त, चरकादिभि अपि एष एव गुणाधिक उक्त ॥

સુશ્રુતે તો ' લીલા મગને ગુણો વડે શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને ચરક આદિએ પણ એ લીલા મગને જ ગુણોથી અધિક કહ્યા છે ૩૭

અડદનુ નામ તથા ગુણો

माषो गुरु स्वादुपाक स्निग्धो रुच्योऽनिलापह ।
स्रसनस्तर्पणो वल्य शुक्लो वृहण पर ॥३८॥
भिन्नमूत्रमल स्तन्यो मेद पित्तकफप्रद ।
गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥३९॥
कफपित्तकरा माषा कफपित्तकर दधि ।
कफपित्तकरा मत्स्या वृन्ताक कफपित्तकृत् ॥४०॥

अन्वय–माष गुरु स्वादुपाक स्निग्ध रुच्य अनिलापह स्रसन तर्पण बल्य शुक्ल पर वृहण भिन्नमूत्रमल स्तन्य मेद पित्तकफप्रद (सन्) गुद कीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् । माषा कफ पित्तकरा दधि कफपित्तकर मत्स्या कफपित्तकरा, वृन्ताक कफपित्तकृत् (अस्ति) ॥

માષ[1]–અડદ ભારે, પાકમા મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુને તોડનાર, મળને ઢીલા કરી નીચે પાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, અત્યંત પુષ્ટિ આપનાર, મળ તથા મૂત્રને પોતાના સ્થાનેથી છૂટા

શૂકધાન્ય-ઘઉંનાં નામો તથા ત્રણ ભેદો

गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्तितः।
महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात्समागतः ॥२९॥
मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः ॥३०

अन्वय–गोधूमः सुमनः अपि स्यात्, स च त्रिविधः कीर्तितः, महागोधूमः इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः, मधूली तु ततः किंचित् अल्पा (भवति) सा मध्यदेशजा, निःशूकः दीर्घगोधूमः (कथ्यते, स एव) क्वचित् नन्दीमुखाभिधः (उच्यते)॥

ગોધૂમ[1] અને સુમન[2] એ ઘઉંનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘઉંના ત્રણ ભેદો છે; જે ઘઉં પશ્ચિમ દેશમાંથી આવે છે તે મહાગોધૂમ[1] કહેવાય છે; મહાગોધૂમથી કાંઈક નાના કદવાળા ઘઉં મધૂલી[2] કહેવાય છે અને તે મધ્ય દેશમાં થાય છે; જે ઘઉં અણી વગરના હોય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ[3] અને કોઈક સ્થળે તે નંદીમુખ[4] પણ કહેવાય છે. ૨૯,૩૦

૧. गुध्यति श्रेष्ठान् गुणान् गुध्यते वा सर्वैर्लोकैश्च माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्, गुध परिवेष्टने–'गुधेरूमः' (उणा. ५–२)–જે શ્રેષ્ઠ ગુણોને ધારણ કરે છે અને મધુરતા આદિ ગુણયુક્ત હોવાથી સર્વ લોકો વડે જે વીંટાય છે–લેવાય છે, તેથી ગોધૂમ–ઘઉં.

૨. सुष्ठु मन्यते–जानाति स्वकीया लोकरुचिम्, मन ज्ञाने–पचाद्यच्–પોતાના ઉપરની લોકોની રુચિને જે સારી પેઠે જાણે છે, તેથી સુમન–ઘઉં.

૧. महाँश्चासौ गोधूमश्च–જેમાં જે મોટા થાય છે, તે માલવા ઘઉં–મહાગોધૂમ.

૨. मधु लाति– आताऽनुपसर्गे कः, अन्येषामपी'ति दीर्घः, गौरादित्वाद् ङीष्–જે મધને એટલે મધ જેવી મીઠાશને ધારણ કરે છે, તેથી મધૂલી–નાના કદના ઘઉંની મધ્યદેશમાં થતી એક જાત.

૩. दीर्घश्चासौ गोधूमः–જે ઘઉં અણી વગરના તથા લાંબા થાય છે, તે દીર્ઘગોધૂમ કહેવાય છે.

૪. नन्द्या मुखं यस्मात् सः–જેનાથી મોઢું આનંદમાં આવી જાય છે, તે નંદીમુખ–ઉપરના જ ઘઉંનું બીજું નામ છે.

શૂકધાન્ય-ઘઉંના ત્રણે ભેદોના ગુણો

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत्सरः॥
जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत्॥
मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः।
शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः ॥३२

अन्वय.–गोधूमः मधुरः शीतः वातपित्तहरः गुरुः कफशुक्रप्रदः बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः जीवनः बृंहणः वर्ण्यः व्रण्यः रुच्यः स्थिरत्वकृत् (स्यात्)। मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः शुक्रला बृंहणी पथ्या (स्मृता), नन्दीमुखः तद्वत् स्मृतः ॥

ઘઉં મધુર, ટાઢા, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, ભારે, કફ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભાંગેલું સાંધનાર, ઝાડો ઉતારનાર, જીવનરૂપ, પુષ્ટિ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, વ્રણને હિતકારી, રુચિ આપનાર અને સ્થિરતા કરનાર છે. મધૂલી નામના ઘઉં ટાઢા, સ્નિગ્ધ, પિત્તને હણનાર, મધુર, હલકા, વીર્યને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને પથ્ય છે; નંદીમુખ નામના ઘઉં પણ એવા જ ગુણોવાળા હોય છે. ૩૧,૩૨

टीका–कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः। 'पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगि'ति वाग्भटेन वसन्ते गृहीतत्वात्॥ નવા ઘઉં કફ કરે છે, પણ જૂના ઘઉં કફ કરતા નથી; કારણ કે વાગ્ભટે વસંતમાં જૂના ઘઉં ખાવાનું કહ્યું છે. વાગ્ભટ કહે છે કે, '(વસંતમાં) જૂના જવ, જૂના ઘઉં, મધ, જંગલી જાનવરોનાં માંસ અને કાંટાથી પકાવેલાં માંસ ખાવાં. ૩૧,૩૨

શિંબીધાન્યોનાં નામો તથા ગુણો

शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः सूप्याश्च वैदलाः।
वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः ॥३३॥
वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः।
ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारिणः ॥३४॥

अन्वय–शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः, सूप्याः च वैदलाः (कथ्यन्ते)। वैदलाः मधुराः रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः वातलाः कफपित्तघ्नाः बद्धमूत्रमलाः हिमाः (सन्ति), मुद्गमसूराभ्याम् ऋते अन्ये तु आध्मानकारिणः (भवन्ति)॥

શમીજ[1], શિંબીજ[2], શિંબીભવ[3], સૂપ્ય[4] અને વૈદલ[5] એટલાં શિંબીધાન્યનાં સંસ્કૃત નામો છે. વૈદલ–શિંબીધાન્યો* એટલે શીંગ-

* शिम्बीप्रभवाणि धान्यानि–शिम्बीधान्यानि–જેઓ શીંગમાં થાય છે, તે શિંબીધાન્ય–શીંગવાળાં ધાન્ય–કઠોળ.

માથી એ ફાડરૂપે ઉત્પન્ન થતા (કઠોર) ધાન્યો મધુર, રૂક્ષ, તુરા, પાકમા તીખા, વાયુ કરનારા, કફ તથા પિત્તને હણનારા, મૂત્ર તથા મળને બાંધનારા, ટાઢા અને મગ તથા મસૂર વિના બીજા સઘળા આફરો કરનારા છે ૩૩ ૩૪

૧ શામ્યતિ ધાન્યાપત્યનન્તર શમુ ઉપશમ અચ્ ગૌરાદિ શમ્યાં જાતા—' સપ્તમ્યા જનર્ડ ' અડદના ભાગમા ફોળ નીપજી પાગ ગયા પછી જે શાંત થાય નથી નથ થાય અને છેવટે ખરી પડે તે નીગમા ઉત્પન્ન થતા ધાન્યો શમીજ—હરકોઈ કઠોળ

૨ સમતિ—વૈક્લવ્ય ગચ્છતિ ધાન્યાત્પત્યનન્તર પમ વક્રગ્ય— ઉલ્વાદયશ્ચ ' (ઉણા ૪—૧૫) ઇતિ સાધુ યદ્વા શિનોતિ—શિન્ નિશાને—પૂર્વવત્ સાધુ શિમ્બ્યાં જાતા શિમ્બિજા પૂર્વવત્ ઉ—અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે

૩ શિમ્બીષુ ભવતિ—ભવતસ્વ્—ચીગોમા જે થાય તે શિમ્બીભવ—કોળ ધાન્ય

૪ સરન્તિ શૂર્દિષુ યદ્વા સુવન્તિ—પ્રેરયન્તિ વાત નામ્માન ચ—સૃ ગતૌ પૂ પ્રે ણ વા— રાજસૂયસૂય ઇતિ નિપાતિત—જે સૂપ । વગેરેમા સરકે છે અથવા વાયુ તથા આફરાને પ્રેરણા આપ છે, તેથી સૂપ—કઠોળ ધાન્ય

૫ વિઘટિત દ્વ ચેયાન્તે વિદલા તત વિદલાં એવ વૈદલા સ્વાર્થે પ્રત્યણ—જે ભર નાથી ભરાનર બન્નુ ફાડિયુ છૂટુ પડે છે તે વદલ—કોળ ધાન્ય

દીજ—મુદ્ગમસૂરયોરનાધ્માનકારિત્વમન્યવર્ગાપેક્ષયા, નતુ સર્વથા એતયોરપિ કિંચિદાધ્માનકારિત્વદર્શનાત્ ॥ મગ અ મસૂર બીજા કઠોળધાન્યો કરતા ઓછો આફરો કરનારા છે પણ સર્વથા આફરો કરતા જ નથી એમ નથી કાંઈક આફરો તો કરે જ છે એમ દર્શાવ્યુ છે ૩૩ ૩૪

મગનુ નામ તથા ગુણો

मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिम ।
स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा ॥ ३५ ॥

અન્વય—मुद्ग रूक्ष लघु ग्राही कफपित्तहर हिम स्वादु अल्पानिल नेत्र्य ज्वरघ्न (भवति) वनज तथा ॥

મુદ્ગ[1]—મગ રૂક્ષ, હલકા, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, ટાઢા, મધુર અને કંઈક વાયુવાળા હોઈ થોડા વાયડા, નેત્રને હિતકારી અને તાવને મટાડનાર છે, મઠ પણ એવા જ ગુણોવાળા હોય છે ૩૫

૧ मोदते—हर्ष प्राप्नोति जनोऽनेन स्वादुत्वादिगुण युक्तत्वात् मुद हर्षे—' मुदिग्रोर्गग्गौ ' (उणा १—१२५) इति गक्—સ્વાદુ આદિ ગુણવાળા હોવાથી લોકો જેનાથી આનંદ પામે છે, તેથી મુદ્ગ—મગ

મગના ભેદો

मुद्गो बहुविध श्यामो हरित पीतकस्तथा ।
श्वेतो रक्तश्च तेषां तु पूर्व पूर्वो लघु स्मृत ॥३६॥

અન્વય—श्याम हरित पीतक श्वेत तथा च रक्त मुद्ग बहुविध (भवति) तेषां तु पूर्व पूर्व लघु स्मृत ॥

કાળા, લીલા, પીળા, ધોળા અને રાતા એમ મગ ઘણા પ્રકારના થાય છે, તેઓમા પણ પહેના પહેલા પછી પછીના કરતા વધારે હલકા કહેલ છે ૩૬

લીલા મગ શ્રેષ્ઠ

सुश्रुतेन पुन प्रोक्तो हरित प्रवरो गुणै ।
चरकादिभिरप्युक्त एव एव गुणाधिक ॥ ३७ ॥

અન્વય—सुश्रुतेन पुन हरित गुण प्रवर प्रोक्त, चरकादिभि अपि एष एव गुणाधिक उक्त ॥

સુશ્રુતે તો 'લીલા મગને ગુણો વડે શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે અને ચરક આદિએ પણ એ લીલા મગને જ ગુણોથી અધિક કહ્યા છે ૩૭

અડદનુ નામ તથા ગુણો

माषो गुरु स्वादुपाक स्निग्धो रुच्योऽनिलापह ।
स्रसनस्तर्पणो बल्य शुक्लो बृंहण पर ॥३८॥
भिन्नमूत्रमल स्तन्यो मेद पित्तकफप्रद ।
गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥३९॥
कफपित्तकरा माषा कफपित्तकर दधि ।
कफपित्तकरा मत्स्या वृन्ताक कफपित्तहृत् ॥४०॥

અન્વય माष गुरु स्वादुपाक स्निग्ध रुच्य अनिलापह स्रसन तर्पण बल्य शुक्ल पर बृंहण भिन्नमूत्रमल स्तन्य मेद पित्तकफप्रद (सन्) गुद कीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् । माषा कफ पित्तकरा दधि कफपित्तकर मत्स्या कफपित्तकरा, वृन्ताक कफपित्तहृत् (अस्ति) ॥

માષ[1]—અડદ ભાર, પાકમા મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુને તોડનાર, મળને ઢીલા કરી નીચે પાડનાર, તૃપ્તિ આપનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, બહુ જ પુષ્ટિ આપનાર, મળ તથા મૂત્રને પોતાના સ્થાનેથી છૂટા

મઠનાં નામો તથા ગુણો

मकुष्ठो वनमुद्गः स्यान्मकुष्ठकमुकुष्ठकौ ।
मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ॥
वह्निजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥ ४५ ॥

अन्वय–मकुष्ठ वनमुद्ग स्यात्, मकुष्ठक–मुकुष्ठकौ, (इति नामानि, गुणाश्च–) मकुष्ठ वातल ग्राही कफपित्तहर लघु वह्निजित् पाके मधुर कृमिकृत् ज्वरनाशन (भवति) ॥

મકુષ્ઠ,[1] વનમુદ્ગ,[2] મકુષ્ઠક[3] અને મુકુષ્ઠક,[4] એટલાં મઠના સંસ્કૃત નામો છે. મઠ વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, હલકા, અગ્નિને મંદ કરનાર, પાકમા મધુર, કૃમિ કરનાર અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ૪૫

૧. मङ्कति मङ्कते वा शरीरं पाके मधुरत्वात्, मकि मण्डने–बाहुलकात् उ, नुमभावश्च, मकु तिष्ठति–ष्ठा गतिनिवृत्तौ–'सुपि स्थः'–इति क–જે પાકમા મધુર હોવાથી શરીરને શોભાવનાર તરીકે રહેનાર છે, તેથી મકુષ્ઠ–મઠ

૨. वनस्य मुद्ग–वनमुद्ग–જંગલના મગ કે જંગલી મગ કહેવાય છે, તેથી વનમુદ્ગ–મઠ.

૩. मकु तिष्ठति–ष्ठा गतिनिवृत्तौ 'क्वुन्' (उणा. २–३२)–મકુષ્ઠક–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે જ છે.

૪ पूर्ववत् सर्वं, किन्तु पृषोदरादित्वात् अत उत्वम्–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે જ થાય છે, यद्वा मुकु–मलोत्सर्गं तं स्तकति–प्रतिबध्नाति ग्राहित्वात्, स्तक प्रतिघाते–मूलविभुजादित्वात् क, पृषोदरादित्वात् टस्य ठ –જે ઝાડાને રોકનાર હોવાથી મળનુ છૂટવુ રોકે છે, તેથી મુકુષ્ઠક–મઠ.

મસૂરનાં નામો તથા ગુણો

मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मङ्गल्या च मसूरिका ।
मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो लघुः ॥
कफपित्तास्रजिद्रूक्षो वातलो ज्वरनाशनः ॥ ४६ ॥

अन्वय–मङ्गल्यक मसूर मङ्गल्या च मसूरिका स्यात् । मसूर पाके मधुर संग्राही शीतल लघु रूक्ष वातल (सन्) कफपित्तास्रजित् ज्वरनाशन (अस्ति) ॥

મંગલ્યક,[1] મસૂર,[2] મંગલ્યા,[3] મસૂરિકા[4] એટલા મસૂરના સંસ્કૃત નામો છે. મસૂર પાકમા મધુર, ઝાડાને રોકનાર, શીતળ, હલકા, રૂક્ષ અને વાયડા હોઈ કફ, પિત્ત કે રક્તપિત્તને મટાડનાર અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ૪૬

૧. मङ्गले साधु–'तत्र साधु' इति यत्, ततः स्वार्थे कन्–જે મંગલ માટે સારો ગણાય છે, તેથી મંગલ્યક–મસૂર.

૨ मस्यति–परिणमति पाके मधुरो लघुश्च, मसी परिणामे–'मसेरूरन्' (उणा ५–३)–જે પાકમા મધુર પરિણામ પામે છે અને હલકો હોવાથી જલદી પચે છે, તેથી મસૂર

૩. मङ्गले साधु–प्रथमवत् यत्, टाप्–मङ्गल्या–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. मस्यति–परिणमतीत्यादि द्वितीयवत्, स्त्रीत्वात् टाप्, अत इत्वं च–मसूरिका–અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે.

તુવરનાં નામો તથા ગુણો

आढकी तुवरी चापि सा प्रोक्ता शणपुष्पिका ।
आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः ।
ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित् ॥ ४७ ॥

अन्वय–आढकी तुवरी अपि च सा शणपुष्पिका प्रोक्ता । आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघु ग्राहिणी (सती) वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित् (अस्ति) ॥

આઢકી,[1] તુવરી[2] અને શણપુષ્પિકા[3] એટલા તુવરના સંસ્કૃત નામો છે તુવર તૂરી, રૂક્ષ, મધુર, ટાઢી, હલકી, ઝાડાને રોકનાર, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧ आ–समन्तात् ढौकते ढौक्यते वा माधुर्यशैत्यादि च यया आङ्पूर्वकात् ढौकृ गतौ–अच्, घञ् वा, पृषोदरादि, गौरादित्वात्–જે ચોપાસ મધુરતા શીતળતા તૂરાશ વગેરે ગુણોને હાજર કરે છે, તેથી આઢકી–તુવર

૨ तुवर गुण अस्ति अस्या–अर्शआद्यच्, यद्वा–तवीति–हिनस्ति पित्तकफास्रम्, तु इति सौत्रो धातु हिंसार्थे, तस्मात् 'छि त्वरछत्वर'–इत्यादिना (उणा. ३–१) ष्वरच्, षिद्गौरादि ङीप्–જેમા તૂરાશનો ગુણ છે અથવા જે પિત્ત કફ તથા લોહીવિકારનો નાશ કરે છે, તેથી તુવરી–તુવર

૩. शणस्येव पुष्पं यस्याः–'पाककर्ण'ति ङीप्, स्वार्थे कन्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वत्वं च–જેના ફૂલ શણના ફૂલ જેવા થાય છે, તેથી શણપુષ્પિકા–તુવેર

ચણાનાં નામો તથા ગુણો

चणको हरिमन्थः स्यात्सकलप्रिय इत्यपि ।
चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः ॥ ४८ ॥
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ।
स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः ॥ ४९ ॥

પાડનાર, ધાવણ વધારનાર, મેદ કરનાર અને પિત્ત તથા કફને વધારનાર હોઈ અરશ, અર્દિતો વાયુ, શ્વાસ અને પક્તિશૂલ કે પરિણામ શૂલનો નાશ કરનાર છે. અડદ, દહીં, માછલાં અને રીંગણાં એ કફ તથા પિત્તને કરનારાં છે. ૩૮-૪૦

૧ માષતિ-હિનસ્તિ વાયુ ગુરુત્વેન દોષ ગોળ્ય, માષ હિંસાયામ્-'હૃ.દસ્કુદ્ય બહુલમિ' તિ મત્રાગાં ચ્ર્ાદિ ઘચ્-જે વાયુનો તથા ગુદકીલ-અરશ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે, તેથી માષ-અડદ.

ચોળાનાં નામો તથા ગુણો

राजमाषो महामाषश्चपलश्चवलः स्मृतः ।
राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणः सरः ॥
रुक्षो वातकरो रुच्यः स्तन्यभूरिबलप्रदः ॥ ४१ ॥

अन्वय-राजमाष महामाष चपल. चवल: स्मृत. । राजमाष गुरु स्वादु. तुवर तर्पण सर रुक्ष. वातकरः रुच्य (तत्) स्तन्यभूरिबलप्रद (अस्ति)

રાજમાષ,[1] મહામાષ,[2] ચપલ[3] અને ચબલ[4] એટલાં ચોળાના સંસ્કૃત નામો છે. ચોળા ભારે, મધુર, તૂરા, તૃપ્તિ આપનાર, ઝાડો ઉતારનાર, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને રુચિ કરનાર હોઈ ધાવણ વધારનાર તથા ઘણું જ બળ આપનાર છે. ૪૧

૧. माषाणां राजा-राजदन्तादित्वात् परनिपात-અડદોનો જે રાજા ગણાય છે, તેથી રાજમાષ-ચોળા.

૨. महांश्चासौ माष -મોટા અડદની એક જાત છે, તેથી મહામાષ-ચોળા.

૩ चोपति-मन्द गच्छति पाकगुरुत्वात्, चुप मन्दायां गतौ-'चुपेरच्चोपधाया.'-(उणा. १-१११) इति कल , यद्वा चपन चय , चप शक्तौ-घञन्ताद् 'एरच्' चप-शक्ति लाति-ददाति बलप्रदत्वात्, ला दाने आदाने च-'आतोऽनुपसर्गे क '-જે ભારે હોવાથી ધીમે પાચન થાય છે અથવા બળ આપનાર હોવાથી જે શક્તિવર્ધક છે, તેથી ચપલ-ચોળા.

૪. पूर्ववत् सर्वं, केवल पृषोदरादित्वात् पस्य ब-ચબલ-આ નામનો અર્થ વગેરે બધું ઉપર પ્રમાણે છે.

ચોળાના ત્રણ પ્રકારો

श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ।
यो महांस्तेषु भवति [illegible] पचाको गुणाधिकः ॥४२॥

अन्वय-स. श्वेत. रक्त. तथा कृष्ण-त्रिविधः प्रकीर्तित., तेषु य. महान् भवति सः एव गुणाधिकः ॥

ચોળા ધોળા, રાતા અને કાળા એમ ત્રણ પ્રકારના થાય છે; તેઓમાં જે ચોળા કદમાં મોટા હોય તેમનામાં અધિક ગુણો કહ્યા છે. ૪૨

વાલનાં નામો તથા ગુણો

निष्पावो राजशिम्बिः स्याद्वल्लकः श्वेतशिम्बिकः ।
निष्पावो मधुरो रुक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः ॥४३
कषायः स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् ।
विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृच्छुक्रनाशनः ॥४४॥

अन्वय-निष्पाव. राजशिम्बि वल्लक श्वेतशिम्बिक स्यात् । निष्पावः मधुरः रुक्ष विपाके अम्लः गुरु. सर कषाय. (सन्) स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत् विदाही उष्ण. शुक्रनाशन. विषश्लेष्मशोथहृत् (अस्ति) ॥

નિષ્પાવ,[1] રાજશિંબી,[2] વલ્લક[3] અને શ્વેતશિંબિક[4] એટલાં વાલનાં સંસ્કૃત નામો છે. વાલ મધુર, રૂક્ષ, પાકમાં ખાટા, ભારે, ઝાડો ઉતારનાર અને તૂરા હોઈ ધાવણ વધારનાર તથા પિત્ત, લોહીવિકાર કે રક્તપિત્ત, મૂત્ર, વાયુ તથા આફરો કરનાર છે; તેમજ દાહ કરનાર, ગરમ, વીર્યનો નાશ કરનાર તથા ઝેર, કફ અને સોજાને મટાડનાર છે. ૪૩,૪૪

૧. निष्पूयते-तुषादि-अपनयनेन शोध्यते-निष्पूर्वक-पूङ् पवने-कर्मणि घञ्, यद्वा निष्पूयते-शोध्यते अनेन मल ग्राहकत्वात् कषायत्वाच्च-ફોતરાં વગેરે દૂર કરી જેને શુદ્ધ-સાફ કરવામાં આવે છે, તેથી અથવા ગ્રાહક અને તૂરા હોવાથી મળને જે શુદ્ધ સાફ કરે છે, તેથી નિષ્પાવ-વાલ.

૨. शिम्बीनां-शिम्बिधान्यानां राजा-राजदन्तादित्वात् परनिपात -શીંગમાં થતાં કઠોળ ધાન્યોનો જે રાજા ગણાય છે, તેથી રાજશિંબિ-વાલ-ઝાલર.

૩. वल्लते-संवृणोति उदर रुधिरं च, वात-आध्मानकृत्त्वात् उष्णत्वेन विदाहित्वाच्च, वल्ल संवरणे-પ્લુલ્-જે વાયુકારક તથા આફરો કરનાર હોવાથી પેટને ઢાંકી દે છે, તેમ જ ગરમ હોઈને દાહક હોવાને લીધે લોહીને પણ સંવરી લે છે, તેથી વલ્લક-વાલ.

૪ श्वेता शिम्बिर्यस्य स -'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેની શીંગ ધોળી થાય છે, તેથી શ્વેતશિંબિક-વાલ.

टीका-स तु राजशिम्बीबीजं 'भटवासु' इति लोके-આ ચોળાને 'રાજશિંબીબીજ' પણ કહે છે અને કોઈક દેશમાં 'ભટવાસુ' નામથી ઓળખે છે.

મઠનાં નામો તથા ગુણો

मकुष्ठो वनमुद्गः स्यान्मकुष्ठकमुकुष्ठकौ ।
मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ॥
वह्निजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥ ४५ ॥

अन्वय–मकुष्ठ वनमुद्ग स्यात्, मकुष्ठक–मुकुष्ठकौ, (इति नामानि, गुणाश्च–) मकुष्ठ वातल ग्राही कफपित्तहर लघु वह्निजित् पाके मधुर कृमिकृत् ज्वरनाशन (भवति) ॥

મકુષ્ઠ,[1] વનમુદ્ગ,[2] મકુષ્ઠક[3] અને મુકુષ્ઠક,[4] એટલા મઠના સંસ્કૃત નામો છે. મઠ વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, હલકા, અગ્નિને મદ કરનાર, પાકમા મધુર, કૃમિ કરનાર અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ૪૫

૧ मङ्कति मङ्कते वा शरीरं पाके मधुरत्वात्, मकि मण्डने–बाहुलकात् उ, तुमभावश्च, मकु तिष्ठति–ष्ठा गतिनिवृत्तौ–'सुपि स्थः'–इति क –જે પાકમા મધુર હોવાથી શરીરને શોભાવના તરીકે ઓળખાય છે, તેથી મકુષ્ઠ–મઠ.

૨ वनस्य मुद्ग –वनमुद्ग –જંગલના મગ કે જંગલી મગ કહેવાય છે, તેથી વનમુદ્ગ–મઠ

૩. मकु तिष्ठति–ष्ठा गतिनिवृत्तौ 'क्वुन्' (उणा. २–३२)–મકુષ્ઠક–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે જ છે.

૪. पूर्ववत् सर्वं, किंतु पृषोदरादित्वात् अत उत्वम्–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે જ થાય છે, यद्वा मुकु–मलोत्सर्गं त स्तकति–प्रतिघ्नाति ग्राहित्वात्, ष्टक प्रतिघाते–मूलविभुजादित्वात् क, पृषोदरादित्वात् टस्य ठ –જે ઝાડાને રોકનાર હોવાથી મળનુ છૂટવું રોકે છે, તેથી મુકુષ્ઠક–મઠ

મસૂરનાં નામો તથા ગુણો

मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मङ्गल्या च मसूरिका ।
मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो लघुः ॥
कफपित्तास्रजिद्रूक्षो वातलो ज्वरनाशनः ॥ ४६ ॥

अन्वय–मङ्गल्यक मसूर मङ्गल्या च मसूरिका स्यात् । मसूर पाके मधुर संग्राही शीतल लघु रूक्ष वातल (सन्) कफपित्तास्रजित् ज्वरनाशन (अस्ति) ॥

મંગલ્યક,[1] મસૂર,[2] મંગલ્યા,[3] મસૂરિકા[4] એટલા મસૂરના સંસ્કૃત નામો છે. મસૂર પાકમા મધુર, ઝાડાને રોકનાર, શીતળ, હલકા, રૂક્ષ અને વાયડા હોઈ કફ, પિત્ત કે રક્તપિત્તને મટાડનાર અને તાવનો નાશ કરનાર છે. ૪૬

૧. मङ्गले साधु –'तत्र साधु' इति यत्, ततः स्वार्थे कन्–જે મંગલ માટે સારો ગણાય છે, તેથી મંગલ્યક–મસૂર.

૨. मस्यति–परिणमति पाके मधुरो लघुश्च, मसी परिणामे–'मसेरूरन्' (उणा ५–३)–જે પાકમા મધુર પરિણામ પામે છે અને હલકો હોવાથી જલદી પચે છે, તેથી મસૂર

૩. मङ्गले साधु –प्रथमवत् यत्, टाप्–मङ्गल्या–અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. मस्यति–परिणमतीत्यादि द्वितीयवत्, स्त्रीत्वात् टाप्, अत इत्त्वं च–मसूरिका–અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે.

તુવરનાં નામો તથા ગુણો

आढकी तुवरी चापि सा प्रोक्ता शणपुष्पिका ।
आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः ।
ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित् ॥ ४७ ॥

अन्वय–आढकी तुवरी अपि च सा शणपुष्पिका प्रोक्ता । आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघु ग्राहिणी (सती) वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित् (अस्ति) ॥

આઢકી,[1] તુવરી[2] અને શણપુષ્પિકા[3] એટલા તુવરના સંસ્કૃત નામો છે તુવર તૂરી, રૂક્ષ, મધુર, ટાઢી, હલકી, ઝાડાને રોકનાર, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧ आ–समन्तात् ढौकते ढौक्यते वा माधुर्यं शैत्यादि च यया आङ्पूर्वकात् ढौकृ गतौ–अच्, घञ् वा, पृषोदरादि, गौरादित्व–જે ચોપાસ મધુરતા, શીતળતા તૂરાશ વગેરે ગુણોને હાજર કરે છે, તેથી આઢકી–તુવર

૨. तुवरः गुणः अस्ति अस्या –अर्शआद्यच् यद्वा–तवीति–हिनस्ति पित्तकफास्रम्, तु इति सौत्रो धातु हिंसार्थः, तस्मात् 'छित्वरछत्वर'–इत्यादिना (उणा. ३–१) ष्वरच्, षित्वात् ङीष्–જેમા તૂરાશનો ગુણ છે અથવા જે પિત્ત કફ તથા લોહીવિકારનો નાશ કરે છે, તેથી તુવરી–તુવર

૩. शणस्येव पुष्पं यस्याः –'पाककर्ण'ति ङीष्, स्वार्थे कन्, 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' ति ह्रस्वत्वं च–જેના ફૂલ શણના ફૂલ જેવા થાય છે, તેથી શણપુષ્પિકા–તુવેર

ચણાનાં નામો તથા ગુણો

चणको हरिमन्थः स्यात्सकलप्रिय इत्यपि ।
चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः ॥ ४८ ॥
लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः ।
स चाङ्गारेण संभृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः ॥ ४९ ॥

आर्द्रभ्रष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
शुष्कभ्रष्टोऽतिरूक्षश्च वातकुष्ठप्रकोपनः ॥५०॥
स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरो मतः ।
आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तशुक्रहरो हिमः ॥
कषायो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ॥५१॥

अन्वय-चणक. हरिमन्थ सकलप्रियः इत्यपि स्यात् । चणक शीतल रूक्ष. लघुः कषाय. विष्टम्भी वातल (सन्) पित्तरक्तकफापह. ज्वरनाशन (अस्ति), स च अङ्गारेण भ्रष्ट च तैलभ्रष्ट तद्गुणः (भवति)। आर्द्रभ्रष्ट. बलकरः च रोचन प्रकीर्तित, शुष्कभ्रष्ट अतिरूक्षः च वातकुष्ठप्रकोपन (स्यात्), स्विन्न पित्तकफ हन्यात्, सूप क्षोभकर मत, आर्द्र. अतिकोमल. रुच्य पित्तशुक्रहर. हिम. कषाय वातल ग्राही लघु (सन्) कफपित्तहर (स्मृत)॥

ચણક,[1] હરિમંથ[2] અને સકલપ્રિય[3] એટલાં ચણાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચણા ટાઢા, રૂક્ષ, હલકા, તૂરા, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ પિત્ત, લોહીવિકાર, કફ તથા તાવને મટાડનાર છે. અંગારાથી અથવા તેલથી ભૂંજેલા (શેકેલા) ચણામાં પણ એ જ ગુણો છે. લીલા શેકેલા ચણા બળ આપનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર છે. સૂકા શેકેલા ચણા અત્યંત રૂક્ષ હોઈ વાયુ તથા કોઢની વૃદ્ધિ કરનાર છે. શેકેલા ચણા પિત્ત તથા કફને મટાડે છે. ચણાની રાંધેલી દાળ પેટમાં ગડબડ કરનાર છે. લીલા ચણા કોમળ, રુચિ ઉપજાવનાર, પિત્ત તથા વીર્યને હરનાર, ટાઢા, તૂરા, વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, હલકા અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે. ૪૯-૫૧

૧. चण्यते-दीयते सर्वेभ्य सर्वप्रियत्वात्, यद्वा चण्यते-दीयते बल वायुश्चायनेन लघुत्वाद् वातलत्वाच्च, चण दाने 'क्वुन्' (उणा २-३२)-જે સર્વને પ્રિય હોવાથી દરેકને આપી શકાય છે અથવા પાચનમાં હલકા તથા વાયડા હોવાથી બળદાયક તથા વાયુકારક પણ છે, તેથી ચણક-ચણા.

૨. हरि-पीत पिङ्गला वा मन्थ-एकदेशा यस्य स, यद्वा हरिभिर्वानरैः शुकैर्वापि मथ्यते तत्प्रियत्वात्, मन्थ विलोडने-कर्मणि घञ्-જેનો અમુક ભાગ પીળો અથવા કંઈક પિંગળો હોય છે અથવા જેને વાંદરા તથા પોપટો ખૂબ બગાડે છે; કેમકે તેઓને તે પ્રિય હોય છે, તેથી તેઓ ખૂબ ખાઈ જઈ બગાડે છે, માટે હરિમંથ-ચણા.

૩. सकलानां प्रियः रुच्यत्वात्-જે રુચિકારક હોવાથી દરેકને પ્રિય હોય છે, તેથી સકલપ્રિય-ચણા.

વટાણાનાં નામો તથા ગુણો

कलायो वर्तुलः प्रोक्तः सतिलश्च हरेणुकः ।
कलायो मधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः ॥५२॥

अन्वय.-कलाय वर्तुलः सतिल. च हरेणुकः प्रोक्त । कलाय. मधुर पाके स्वादु रूक्ष च शीतलः (भवति)॥

કલાય,[1] વર્તુલ,[2] સતિલ[3] અને હરેણુક[4] એટલાં વટાણાનાં સંસ્કૃત નામો છે. વટાણા મધુર, પાકમાં પણ મધુર, રૂક્ષ અને ટાઢા છે. ૫૨

૧. कल-माधुर्यम् अयते-प्राप्नोति, अय गतौ-कर्मण्यण्-જે મધુરતાને ધારણ કરે છે, તેથી કલાય-વટાણા.

૨. वर्तते गोलाकारेण, वृतु वर्तने-बाहुलकादुलच्-જે ગોળાકારે થાય છે, તેથી વર્તુલ-વટાણા.

૩. तिलेन-तिलमदृशचिह्नेन सह वर्तते, यद्वा सतिलो वायुरस्ति अस्यास्मिन् वा-अर्शआद्यच्-જેમાં તલ જેવું ચિહ્ન હોય છે અથવા જેને કે જેમાં વાયુનો સંબંધ રહ્યો છે-એટલે જે વાયડા છે, તેથી સતિલ-વટાણા.

અમરકોશમાં 'सतीनक' એવું વટાણાનું એક નામ છે, તેની વ્યુત્પત્તિ પણ આમ લખી છે-'सति जीवे इन-प्रभु-सतीन-'सञ्ज्ञायाम्' इति समास, 'हलदन्तात्'-इति सप्तम्या अलुक्, तत सतीन-वायु करोति-'अन्येष्वपि.' इति ड-જીવ હોય તો જે સામર્થ્ય ધરાવે છે, એવા વાયુને કરનાર હોવાથી સતીનક-વટાણા.

૪. हरति कफपित्त च रूक्षत्वात् शीतत्वाच्च, हृञ् हरणे-'हृपिशिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्तिभ्यश्च'-(उणा. ३-१), तत स्वार्थे कन्-જે રૂક્ષ તથા શીતળ હોવાથી કફનો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તેથી હરેણુક-વટાણા.

મકાઈનાં નામો તથા ગુણો

त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम् ॥५३॥
कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ।
किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः ॥५४

अन्वय-त्रिपुट. खण्डिक अपि स्यात्, अथ तद्गुणा कथ्यन्ते-त्रिपुट मधुरः तिक्त तुवर भृश रूक्षणः कफपित्तहर रुच्य ग्राहकः तथा शीतल (अस्ति), किंतु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपन (स्मृत)॥

ત્રિપુટ,[1] અને ખંડિક[2] એ મકાઈનાં સંસ્કૃત નામો છે. મકાઈ મધુર, કડવી, તુરી, બહુ જ રૂક્ષપણું કરનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ઝાડાને રોકનાર અને ટાઢી છે; પરંતુ લૂલાપણું તથા પાંગળાપણું કરનાર છે અને વાયુને અત્યંત કોપાવનાર છે.

૧. त्रयः पुटा यस्य सः त्रिपुटः—જેને ત્રણ પડ હોય છે, તેથી ત્રિપુટ—મકાઈ.

૨. खण्डः अस्ति अस्य—'अत इनिठनौ' इति ठन्—જેના ખંડ હોય—એટલે ડૂંડાંમાં જેના દાણા જુદા જુદા ખંડોમાં એટલે વિભાગોમાં ગોઠવાયા હોય છે, તેથી ખંડિક—મકાઈ.

કળથીનાં નામો તથા ગુણો

कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत् ॥५५॥
लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान् ।
हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान्सपीनसान् ॥
स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः ॥५६॥

अन्वय.—कुलत्थिका च कुलत्थः (इति नामनी), अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते—कुलत्थः पाके कटुकः कषायः (सन्) पित्तरक्तकृत् लघुः विदाही वीर्योष्णः स्वेदसंग्राहकः (सन्) श्वासकासकफानिलान् हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान् हन्ति, (तथा) परः मेदोज्वरकृमिहरः (अस्ति) ॥

કુલત્થિકા[1] અને કુલત્થ[2] એ બે કળથીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કળથી પાકમાં તીખી, તુરી, પિત્ત તથા લોહીવિકારને કરનાર, હલકી, દાહ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય, પરસેવાને રોકનાર અને શ્વાસ, ઉધરસ, કફ, વાયુ. હેડકી, પથરી, વીર્ય, આફરો, ઉપસણું, સળેખમ, મેદ, તાવ તથા કૃમિને અત્યંત મટાડનાર છે. ૫૫,૫૬

૧. कुलं—भूलग्नं सत् तिष्ठति, स्था गतिनिवृत्तौ—'सुपि स्थः' इति कः, टाप् तत. स्वार्थे कन्, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप्, अत इत्त्वं च—જે ભોંય પર લાગેલી રહે છે, તેથી કુલત્થિકા—કળથી.

૨. कुलत्थ—પણ ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ છે, કેવળ સ્વાર્થિક પ્રત્યય નથી, અને સ્ત્રીલિંગ નથી; અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે.

કાળા, ધોળા, રાતા તલનું નામ તથા ગુણો

तिलः कृष्णः सितो रक्तः स वन्योऽल्पतिलः स्मृतः ।
तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः ॥५७॥
विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् ।
बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणे हितः ५८
दन्त्योऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः ।
कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः ॥
अन्ये हीनतरा प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः ॥५९॥

अन्वय.—तिलः[1] कृष्णः सितः रक्तः (भवति), सः वन्यः अल्पतिलः स्मृतः, तिलः रसे कटुः तिक्तः मधुरः तुवरः गुरुः, विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत्, बल्यः केश्यः हिमस्पर्शः त्वच्यः स्तन्यः, व्रणे हितः दन्त्यः अल्पमूत्रकृत् ग्राही वातघ्नः अग्नि-मतिप्रदः (भवति). तेषु कृष्णः श्रेष्ठतमः (सन्) शुक्रलः (अस्ति), सितः मध्यमः, अन्ये रक्तादयः तिलाः तज्ज्ञैः हीनतराः प्रोक्ताः ॥

કાળા, ધોળા અને રાતા એમ ત્રણ પ્રકારના તલ થાય છે. જે તલ વગડામાં થાય છે, તે અલ્પતિલ કહેવાય છે. તલ રસમાં તીખા, કડવા, મધુર, તુરા, ભારે, પાકમાં તીખા, સ્વાદિષ્ટ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, બળ આપનાર, કેશને સારા કરનાર, ટાઢા સ્પર્શવાળા, ચામડીને હિતકારી, ધાવણ વધારનાર, વ્રણ મટાડવામાં ઉપયોગી, દાંતને સારા કરનાર, મૂત્રને થોડું કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બુદ્ધિ આપનાર છે. તલની જાતોમાં કાળા તલ સર્વોત્તમ અને વીર્યને વધારનાર છે; ધોળા તલ મધ્યમ ગુણવાળા અને બીજા રાતા વગેરે તલોને તે વિષયના વિદ્વાનોએ બહુ જ ઓછા ગુણવાળા કહ્યા છે. ૫૭–૫૯

૧. तिलति—स्निग्धतां करोति सर्वावयवेषु स्निग्धत्वात्, तिल स्नेहने—'इगुपधे'ति कः—જે સ્નિગ્ધ હોવાથી શરીરના દરેક અવયવોને સ્નેહન અથવા ચીકાશ પહોંચાડે છે, તેથી તિલ—તલ.

અળશીનાં નામો તથા ગુણો

अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षुमा ।
अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः ॥
उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी ॥

अन्वय.—अतसी नीलपुष्पी पार्वती उमा च क्षुमा स्यात् । (गुणाश्च—) अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुः गुरुः उष्णा (सती) दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी (भवति) ॥

અતસી,[1] નીલપુષ્પી,[2] પાર્વતી,[3] ઉમા[4] અને ક્ષુમા[5] એટલાં અળશીનાં સંસ્કૃત નામો છે. અળશી મધુર, કડવી, સ્નિગ્ધ, પાકમાં તીખી, ભારે તથા ગરમ હોઈ દષ્ટિ, વીર્ય તથા વાયુને હણનારી અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ૬૦

૧. અતતિ-સાતત્યેન ગચ્છતિ માધુર્યોષ્ણતાદિગુણાન્-અત સાતત્યગમને-'અત્યવિચમિ.' (ઉણા. ૩-૧૧૭)-ઇત્યસચ્, ગૌરાદિઃ-જે મધુરતા આદિ ગુણોને કાયમ ધારણ કરે છે, તેથી અતસી-અળશી.

૨. નીલાનિ પુષ્પાણિ યસ્યાઃ સા-જેનાં ફૂલ કાળાં-વાદળી-ગળીના રંગનાં થાય છે. તેથી નીલપુષ્પી-અળશી.

૩. પર્વત ભવા-ભવાર્થે અણ્, 'ટિડ્ઢાણ્' ઇતિ ઙીપ્-જે પહાડી જમીનમાં થાય છે. તેથી પાર્વતી-અળશી.

૪. ઉ-શમ્ભુ માતિ મિનોતિ વા, મા, માઙ્ વા મને-'આતોઽનુપસર્ગે કઃ'-ટાપ્-જે શિવને માને છે-પ્રિય હોઈ સ્વીકારે છે-ચડે છે, તેથી અથવા ઉમ્યતે ઉચ્યતે વા, ઊઙ્ શબ્દે-'વિભાષા તિલમાષોમા-' ઇતિ નિપાતનાત્ મક્ ઇતિ વા-જે બીજાશના શબ્દ કે અવાજ કરે છે, તેથી ઉમા-અળશી.

૫. ક્ષૌતિ ક્ષુયતે વા-ટુક્ષુ શબ્દે-બાહુલકાત્ મક્, યદ્વા 'અર્તિસ્તુસુ.' (ઉણા. ૧-૧૪૦) ઇતિ મન્-ક્ષુમ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

રાતાં ફૂલાંવાળી તુવરના ગુણો

तुवरी ग्राहिणी प्रोक्ता लघ्वी कफविषास्रजित्।
तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् ॥६१

अन्वय -तुवरी ग्राहिणी लघ्वी तीक्ष्णा उष्णा (सती) वह्निदा कफविषास्रजित् कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् प्रोक्ता ॥

રાતાં ફૂલાંવાળી તુવરની દાળ ઝાડાને રોકનાર, હલકી, તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને કફ, ઝેર, લોહીવિકાર, ચળ, કોઢ તથા કોઠાના કૃમિને મટાડનાર કહી છે. ૬૧

રાતા અને ધોળા સરસવનાં નામો

सर्षपः कटुकस्नेहस्तुन्तुभश्च कदम्बकः।
गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते ॥६२

अन्वय -सर्षप कटुकस्नेह तुन्तुभ च कदम्बक (उक्त), गौरः सर्षप तु प्राज्ञ सिद्धार्थ इति कथ्यते ॥

સર્ષપ,[1] કટુકસ્નેહ,[2] તુંતુભ[3] અને કદંબક[4] એટલાં સરસવનાં સંસ્કૃત નામો છે. ધોળા સરસવને વિદ્વાનો 'સિદ્ધાર્થ'[5] કહે છે.

૧. સરતિ સ્નેહઃ અસ્માત્, સૃ ગતૌ-'સર્તેરપ' પુક્ ચ' (ઉણા. ૩-૧૪૧) ઇત્યપઃ પુગાગમશ્ચ-જેમાંથી ચીકાશ અથવા તેલ નીકળે છે, તેથી સર્ષપ-સરસવ.

૨. કટુકઃ સ્નેહો યસ્ય સઃ-જેની ચીકાશ અથવા તેલ તીખું હોય છે, તેથી કટુકસ્નેહ-સરસવ.

૩. તુદતિ રક્ષાંસિ કુષ્ઠકોષ્ઠકૃમિમહાંશ્ચાપિ, તુદ વ્યથને-બાહુલકાદુભ, પૃષોદરાદિત્વાત્ તુન્તુભ-જે રાક્ષસોનો, કોઢનો, કોઠાના કૃમિઓ તથા ગ્રહોનો નાશ કરે છે. તેથી તુન્તુભ-સરસવ.

૪. કન્દતિ કન્દયતિ વા-હિનસ્તિ, આહ્વયતિ, રોદયતિ ચ કફ કફવાતાદીંશ્ચ, કદિ હિંસાયાં વા કદિ આહ્વાને રોદને ચ-'કુલ્યદિભ્યઃ.' (ઉણા. ૪-૮૨) અમ્બચ્ પ્રત્યય-અનિત્યત્વાત્ નુમ્, તતઃ કન્ સ્વાર્થે-જે રોગ, કફ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે અથવા પોતાની સામે ટકવા તેઓને આહ્વાન કરે છે અને રડાવે છે, તેથી કદંબક-સરસવ.

૫. સિદ્ધઃ અર્થઃ અસ્માદ્ ગૌરત્વેન મંગલ્યત્વાત્-જે ધોળા હોવાથી માંગલિક ગણાય છે, તેથી સિદ્ધાર્થ-ધોળા સરસવ.

બન્ને સરસવના ગુણો

सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः सतिक्तकः।
तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ॥६३॥
रक्षोहरो जयेत्कण्डू कुष्ठकोष्ठकृमिग्रहान्।
यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः ॥६४

अन्वय -सर्षप तु रसे पाके कटुः स्निग्धः सतिक्तक. तीक्ष्णोष्ण कफवातघ्न रक्तपित्ताग्निवर्धन. रक्षोहर (सन्) कुष्ठकोष्ठकृमिग्रहान् जयेत्, यथा रक्तः तथा गौर, किन्तु गौर वर मत. ॥

સરસવ રસમાં અને પાકમાં તીખા, સ્નિગ્ધ, કડવાશવાળા, તીક્ષ્ણ, ગરમ, કફ તથા વાયુને હણનાર, લોહીવિકાર, પિત્ત કે રક્તપિત્તને તથા અગ્નિને વધારનાર, રાક્ષસોને કાઢી મૂકનાર અને ચળ, કોઢ, કોઠાના કૃમિ તથા ગ્રહોને જીતનાર છે. રાતા સરસવમાં જેવા ગુણો છે, તેવા જ ધોળામાં પણ છે, છતાં ધોળા સરસવ ઉત્તમ મનાય છે. ૬૩,૬૪

રાઈ તથા કાળી રાઈનાં નામો

राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुजनिकाऽऽसुरी।
क्षवः क्षुताभिजनकः कृमिकृत्कृष्णसर्षपः ॥६५॥

अन्वयः-राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुजनिका

आसुरी (कथ्यते, तथा कृष्णा तु) क्षव क्षुताभिजनक कृमिहृत् कृष्णसर्षप (प्रोच्यते) ॥

રાજી,[1] રાજિકા,[2] તીક્ષ્ણગંધા,[3] ક્ષુજ્જનિકા[4] અને આસુરી[5] એટલા રાઈના સંસ્કૃત નામો છે. ક્ષવ,[1] ક્ષુતાભિજનક,[2] કૃમિકૃત[3] અને કૃષ્ણસર્ષપ[4] એટલા કાળી રાઈના સંસ્કૃત નામો છે. ૬૫

૧. राजति पुष्पादिभी राजयति च अन्यानि, राजृ दीप्तौ– 'सर्वधातुभ्य इन्' 'कृदिकारादि'ति वा ङीप्–જે ફૂલ વગેરેથી પોતે શોભે છે અને બીજાને પણ શોભાવે છે, તેથી રાજી–રાઈ

૨. 'राजति राजयति वा क्वुन् (उणा ––३२), टाप्, अत इत्व च–રાજિકા–અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૩. तीक्ष्ण गन्धा यस्या सा–જેની ગંધ તીક્ષ્ણ હોય છે, તેથી તીક્ષ્ણગંધા–રાઈ.

૪. जनयतीति जनिका–ण्यन्ताद् जनी प्रादुर्भाव– ण्वुल्, टाप्, अत इत्व च, क्षुधो जनिका–क्षुज्जनिका–ભૂખ લગાડનારો છે, તેથી ક્ષુજ્જનિકા–રાઈ

૫ असुराणामिय प्रिया–इदमर्थंऽण्, अण्ण तत्वाद् ङाप्–અસુરોને પ્રિય હોનારી આસુરી–રાઈ

૧ क्षौति–शब्द कारयति क्षुतस्य कृत्यु शब्द– ण्यर्थान् अच्–જે છીંક કરાવે છે. તેથી ક્ષવ–કાળી રાઈ

૨. अभिजनयति–इति अभिजनक –ण्वुल्, क्षुतस्य अभिजनक –છીંકને ઉપજાવનાર છે, તેથી ક્ષુતાભિજનક–કાળી રાઈ

૩. कृमीन् कृन्तति, कृती छेदन–क्विप् तुक् च– કૃમિઓનો જે નાશ કરે છે અથવા કરમો, જંતુઓનો જે નાશ કરે છે તેથી કૃમિકૃત–કાળી રાઈ

૪. कृष्णश्चासौ सर्षप–કાળો સરસવ ગણાય છે, તેથી કૃષ્ણસર્ષપ–કાળી રાઈ

રાઈ તથા કાળી રાઈના ગુણો

राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत्।
किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमीन् हरेत् ॥
अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका ॥६६

अन्वय–राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णा उष्णा रक्तपित्तकृत् किंचित् रूक्षा अग्निदा (सती) कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमीन् हरेत्, विशेषेण तीक्ष्णा (भवति), कृष्णा अपि राजिका तद्वत् (गुणे) ॥

રાઈ કફ તથા પિત્તને હણનારી, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રક્તપિત્તને કરનારી, કાંઈક રૂક્ષ તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ ચળ, કોઢ તથા કોઠાના કૃમિઓનો નાશ કરે છે તથા વિશેષે કરી અત્યંત તીક્ષ્ણ છે; કાળી રાઈમાં પણ એવા જ ગુણો છે. ૬૬

ક્ષુદ્ર ધાન્યના નામો તથા ગુણો

क्षुद्रधान्यं कुधान्यं च तृणधान्यमिति स्मृतम्।
क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात्कषाय लघु लेखनम् ॥६७
मधुरं कटुकं पाके रूक्षं च क्लेदशोषकम्।
वातकृद्बद्धविट्कं च पित्तरक्तकफापहम् ॥६८॥

अन्वय–क्षुद्रधान्य कुधान्य च तृणधान्यम् इति स्मृतम् क्षुद्रधान्यम् अनुष्ण कषाय लघु लेखन मधुर पाके कटुक च रूक्ष क्लेदशोषक वातकृत् बद्धविट्क च पित्तरक्तकफापहम् (अस्ति) ॥

ક્ષુદ્રધાન્ય,[1] કુધાન્ય[2] અને તૃણધાન્ય[3] એટલા ક્ષુદ્રધાન્ય(ખડધાન)ના સંસ્કૃત નામો છે. ખડધાન ગરમ નથી, તૂરું, હલકું મળને ઉખેડનાર, મધુર, પાકમાં તીખું, રૂક્ષ, ભીનાશને શોષવનાર, વાયુ કરનાર, વિષ્ટાને બદ્ધ કરનાર અને પિત્ત, લોહીવિકાર કે રક્તપિત્તને મટાડનાર છે ૬૭ ૬૮

૧ क्षुद्र च तत् धान्य क्षुद्रधान्यम्–જે હલકું અનાજ ગણાય છે, તેથી ક્ષુદ્રધાન્ય–ખડધાન

૨ कुत्सित धान्य कुधान्यम्–ખરાબ અથવા હલકું ધાન્ય ગણાય છે, તેથી કુધાન્ય–ખડધાન

૩ तृणस्य धान्य–तृणमिव धान्य–तृण धान्यमिवेति वा–જે ધાન્ય ઘાસ જેવું ઘાસરૂપ અથવા ઘાસ જ ધાન્ય જેવું હોય છે, તેથી તૃણધાન્ય–ખડધાન

કાંગના નામો તથા ભેદો

स्त्रिया कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा।
पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता ॥

अन्वय–कङ्गु–प्रियङ्गू द्वे स्त्रियां (स्त) कृष्णा, रक्ता, सिता तथा पीता–चतुर्विधा कङ्गु (भवति), तासां पीता वरा स्मृता ॥

કંગુ[1] અને પ્રિયંગુ[2] એ બન્ને (સ્ત્રીલિંગે) કાંગના સંસ્કૃત નામો છે. કાળી, રાતી, ધોળી અને પીળી એમ ચાર પ્રકારની કાંગ થાય છે, તેઓમાં પીળી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ૬૯

૧. क–जम्म् प्रकृति–गच्छति अगि गतौ–मृगय्वादित्वात् कु शकन्ध्वादिव यद्वा क–सुख गच्छति जनाद नया बृहणीत्वात्, गम्लृ गतौ–मितद्रु दित्वात् डु –જે પાકીમાં પ્રાપ્ત થાય છે–પાકે છે અથવા પૌષ્ટિક

હોવાથી લોકો જેનાથી સુખ પામે છે. તેથી કંગુ-કાંગ.

૨. प्रियं गच्छति-प्रेमपात्रं गुणं प्राप्नोति भग्नसंधान-कृत्त्वादिकं पूर्ववत् मितद्र्वादित्वात् डु -ભાંગ્યાંને સાંધનાર-પણું વગેરે પ્રીતિકારક ગુણ ધરાવે છે, તેથી પ્રિયંગુ-કાંગ.

કાંગના ગુણો

कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद् बृंहणी गुरुः।
रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद् भृशम् ॥७०

अन्वय-कङ्गुः तु भग्नसंधानवातकृत् बृंहणी गुरु रूक्षा अतीव श्लेष्महरा वाजिनां भृशं गुणकृत् (अस्ति)॥

કાંગ ભાગ્યાને સાંધનારી, વાયુ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, રૂક્ષ, કફને બહુ જ હરનારી અને ઘોડાઓને બહુ ગુણકારી છે. ૭૦

ચીણાનું. નામ તથા ગુણો

चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद् गुणैः॥

अन्वय.-चीनाकः कङ्गुभेदः अस्ति, सः गुणैः कङ्गुवद् ज्ञेयः ॥

ચીનાક[1]-ચીણો એ કાંગની જાત છે અને તેમાં કાગના જેવા જ ગુણો જાણવા.

૧. चिनोति गुणान् इति चीन, नक् बाहुलकाद् दीर्घश्च, चीनम् अकति-गच्छति गुणं -कर्मण्यण्-જે ગુણો વડે શ્રેષ્ઠતાને પામે છે અથવા કાગના જ ગુણો ધરાવે છે, તેથી ચીનાક-ચીણો.

સામાનું નામ તથા ગુણો

श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तहृत् ॥७१

શ્યામાક-[1]સામો શોષણ કરનાર, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને કફ તથા પિત્તને હરનાર છે. ૭૧

૧. श्याम इव आसमन्तात् भायति, कै शब्दे-'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति ड, यद्वा श्याममिव वर्णम् अकति-गच्छति-कर्मण्यण्-જે ચોપાસ જાણે કંઈ શામળો હોય એવો-મેલા જેવો લાગે છે-એટલે જાણે શામળો વર્ણ ધારણ કરતો હોય તેવો લાગે છે, તેથી શ્યામાક-સામો.

બે જાતના કોદરાનાં નામો તથા ગુણો

कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः।
कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः॥
उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम् ॥७२

अन्वय.-कोद्रव. कोरदूष. स्यात्, वनकोद्रवः उद्दालः (कथ्यते); कोद्रवः वातलः ग्राही हिमः (सन्) पित्त-कफापहः (अस्ति), उद्दालः तु उष्णः ग्राही भृशं वातकरः भवेत् ॥

કોદ્રવ[1] અને કોરદૂષ[2] એ બે કોદરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. જંગલી કોદરો ઉદ્દાલ[1] કહેવાય છે. કોદરો વાયુ કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢો અને પિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે. જંગલી કોદરો ગરમ, ઝાડાને રોકનાર અને બહુ જ વાયુ કરનાર છે. ૭૨

૧. कवते इति कः -कु शब्दे-डिच्, द्रवति इति द्रवः-द्रु गतौ-अच्, कश्चासौ द्रवश्च कोद्रवः-पृषोदरादिः, यद्वा केन-वायुना द्रवति-अच्-पृषोदरादि.-જે અવાજ કરતો દોડે છે અથવા વાયુથી વ્યાપ્ત રહે છે, તેથી કોદ્રવ-કોદરો.

૨. कोरं-दर्पं दूषयति वातकृत्त्वादिना, दुष वैकृत्ये-ण्यन्तात् कर्मण्यण्-જે વાયડો હોવાથી લોહીને બગાડે છે-લોહીવિકાર કરે છે, તેથી કોરદૂષ-કોદરા.

૧. उद्दालयति-विदारयति भृशं वायु, दल विशरणे-णिजन्ताद् अच्-જે વાયુને ખૂબ જ વિકસાવે-ઉપજાવે છે, તેથી ઉદ્દાલ-જંગલી કોદરા.

રાજગરાનાં નામો તથા ગુણો

चारुकः सरबीजः स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः ॥७३॥
शीतलो लघुर्वृष्यश्च कषायो वातकोपनः॥७४॥

अन्वय.-चारुकः सरबीजः स्यात्। अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-चारुकः मधुरः रूक्षः रक्तपित्तकफापहः शीतलः लघुः वृष्यः कषायः च वातकोपनः (भवति)॥

ચારુક,[1] અને સરબીજ,[2] એ બે રાજગરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. રાજગરો મધુર, રૂક્ષ, રક્તપિત્તને તથા કફને મટાડનાર, ટાઢો, હલકો, વીર્યને વધારનાર, તૂરો અને વાયુને કોપાવનાર છે. ૭૩,૭૪

૧. चरति-गच्छति चित्ते मधुरलघुवृष्यत्वादिगुणैः-'दृसनिजनि'-(उणा. १-३) इति ञुण्, ततः चारु एव चारुकः-संज्ञायां कन्-મધુર, હલકો અને વીર્યવર્ધક આદિ ગુણોને લીધે જે ચિત્તમાં પહોંચી જાય છે. તેથી ચારુક-રાજગરો.

૨. सरन्तीति सराणि-सृ गतौ-अच्, सराणि बीजानि यस्य स-જેનાં બિયાં સરકનારાં હોય છે, તેથી સરબીજ-રાજગરો.

વંશબીજ[1]નાં નામો તથા ગુણો

यवा वंशभवा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः।
बद्धमूत्राः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः॥७५॥

अन्वय-वंशभवाः[2] यवाः रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः बद्धमूत्राः कफघ्नाः वातपित्तकराः च सराः (सन्ति)॥

વાંસના યવ (બિયા) રૂક્ષ, તૂરાં,

પાકમા તીખા, મૂત્રને રોકનાર, કફને હણનાર, વાયુ તથા પિત્તને કરનારા અને ઝાડાને ઉતારનારા છે ૭૫

૧ વરાસ્ય બીજાનિ–રાસના બિયા તે વરાબીજ.
૨ વશે ભવન્તિ–ભૂ–પચાદ્યચ્–તાબમા જે થાય છે, તેથી વશભવ–વરાબીજ

કસૂબાના બીજનાં નામો તથા ગુણો

कुसुम्भबीज वरटा सेव प्रोक्ता वरट्टिका ।
वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा ।
कषाया शीतला गुर्वी स्यादवृष्यानिलापहा ॥७६॥

अन्वय –कुसुम्भबीज वरटा, सा एव वरट्टिका प्रोक्ता, वरटा मधुरा स्निग्धा कषाया शीतला गुर्वी अवृष्या रक्तपित्तकफापहा अनिलापहा स्यात् ॥

કુસુમબીજ,[1] વરટા[2] અને વરટ્ટિકા,[3] એટલા કસૂબાના બીજના સસ્કૃત નામો છે. કસૂબાના બીજ મધુર, સ્નિગ્ધ, તૂરા, ટાઢા, ભારે, વીર્યને વધારનાર નથી અને રક્તપિત્ત, કફ તથા વાયુને મટાડનારા છે. ૭૬

૧ कुसुम्भस्य बीज–કસૂબાનુ બીજ
૨ व्रियते स्वीक्रियते वातपित्तकफघ्नत्वात् लोकै –वृञ् वरणे– 'शकादिभ्योऽटन्' (उणा ४–८१) टाप्–વાત, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર હોવાથી લોકો વડે જે સ્વીકારાય–પસદ કરાય છે, તેથી વરટા–કસૂબાના બિયા
૩ वर श्रेष्ठ वृष्यत्वगुणम् अटति–अतिकाम्यति–अवृष्यत्वात्, अट् अतिक्रमहिंसयो –कर्मण्यण् शकन्ध्वादि मगन्तत्वात् टाप् स्वार्थे कन् कऽण इति ह्रस्वत्व च–જે વીર્યવર્ધક નહિ હોવાથી તે ઉત્તમ ગુણથી રહિત છે, તેથી વરટ્ટિકા–કસૂબાના બિયા

ગેગીનાં નામો તથા ગુણો

गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधु कथिता स्त्रियाम् ।
गवेधु कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफनाशिनी ॥७७॥

अन्वय –गवेधुका तु विद्वद्भि गवेधु कथिता, स्त्रियाम् (वर्तते), गवेधु कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत्कफ नाशिनी (भवति) ॥

ગવેધુકા,[1] અને ગવેધુ[2] એ બન્ને (સ્ત્રી લિંગે) ગેગીના સસ્કૃત નામો છે ગેગી તીખી, મધુર, દૂબળાપણુ કરનાર અને કફનો નાશ કરનાર છે. (ગેગી ફલાહારમા કામ આવે છે.) ૭૭

૧ गवा जलेन तत्र वा गवि एधते, एध वृद्धौ–मृगय्वादित्वात् कु क्त स्वार्थे कन् टाप् च–જે પાણી વડે કે પાણીમા વધે છે, તેથી ગવેધુકા–ગેગી
૨ गव–गवार्थं दीयते–रक्ष्यतेऽसौ, दद् पालने–मृगय्वादित्वात् कु, पृषोदरादित्वात् दस्य धत्व, यद्वा पूर्ववत्–ગાય કે બળદ માટે સાચવી રખાય છે તેથી અથવા ઉપર પ્રમાણેનો અર્થ પણ ઘટાવે છે, તેથી ગવેધુ–ગેગી

નાનવીનાં નામો તથા ગુણો

प्रसाधिका तु नीवारस्तृणान्नमिति च स्मृतम् ।
नीवार शीतलो ग्राही पित्तघ्न कफवातकृत् ॥७८॥

अन्वय –प्रसाधिका तु नीवार च तृणान्नम् इति स्मृतम् नीवार शीतल ग्राही पित्तघ्न कफवातकृत् (अस्ति) ॥

પ્રસાધિકા,[1] નીવાર[2] અને તૃણાન્ન[3] એટલા નાનવીના સસ્કૃત નામો છે. નાનવી ટાઢી, ઝાડાને રોકનારી, પિત્તને હણનારી અને કફ તથા વાયુને કરનારી છે ૭૮

૧ प्रसाधयति क यमनस्य फलाहाररूपिणा तपस्विनाम्–प्रपूर्वकात् स ध ससिद्धावित्यस्माण्णिजन्ताद्ण्वुल्–टाप्, अत इत्व च–ફળાહાર કરતા તપસ્વીઓને અન્નનુ કાર્ય જે સિદ્ધ કરી આપે છે, તેથી પ્રસાધિકા–નાનવી
૨ नितरां व्रियते तापसे अकृष्टोत्पन्नत्वात्, वृञ् वरणे 'नौ वृ धान्ये' इत्यनेन घञ्, 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घत्व च–જેને તપસ્વીઓ અત્યત સ્વીકારે છે, કેમકે ખેડ્યા વિના જ સ્વાભાવિક તૃણધાન્ય તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નીવાર–નાનવી
૩ तृणस्य–तृणधान्यस्य अन्नम् इव–તૃણધાન્યનો જાણે ઉંચો હોય, તેમ લગભગ છેલ્લી કક્ષાનુ ખડધાન્ય છે, તેથી તૃણાન્ન–નાનવી

યાવનાલ–જુવારનુ નામ તથા ગુણો

यावनालो हिम स्वादुर्लोहित श्लेष्मपित्तजित् ।
अवृष्यस्तुवरो रूक्ष क्लेदकृत् कथितो लघु ॥७९॥

अन्वय –यावनाल हिम स्वादु लोहित श्लेष्मपित्तजित् अवृष्य तुवर रूक्ष क्लेदकृत् लघु कथित ॥

યાવનાલ[1] ટાઢો અને મધુર હોય છે, જે રાતો હોય તે કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે, પણ વીર્ય માટે સારો નથી, વળી તે તૂરો, રૂક્ષ, ગ્લાનિ કરનાર અને હલકો કહેવાય છે. ૭૯

૧ यवस्येव नाल यस्य स यवनाल, यवनाल एव यावनाल –स्वार्थिक प्रज्ञाद्यण्–જેનુ નાળ અથવા સાંઠો જવના જેવો હોય છે, તે યાવનાલ–જુવાર નામે ધાન્ય.

ધાન્યો વિષે સામાન્ય સૂચન

**धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम्।
तत्तु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम्॥८०॥**

अन्वय–सर्वं धान्यं नवं (सत्) स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम्, यतः वर्षोषितं तत्तु लघुतरं (सत्) हितं पथ्यं (भवति)॥

બધા પ્રકારનાં ધાન્ય નવાં હોય ત્યાં સુધી મધુર, ભારે અને કફ કરનાર હોય છે; કારણ કે એક વર્ષનું જૂનું ધાન્ય થાય તે બહુ જ હલકું થઈ હિતકારી અને પથ્ય થાય છે. ૮૦

**वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति।
न तु त्यजति वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम्॥८१॥**

अन्वय–वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति, स्वं वीर्यं तु न त्यजति, अतः परं क्रमात् मुञ्चति॥

એક વર્ષનું જૂનું થયેલું ધાન્ય ભારેપણું મૂકી દે છે, પણ પોતાની શક્તિને છોડતું નથી. એક વર્ષ થયા પછી અનુક્રમે પોતાની શક્તિને તે છોડતું જાય છે. ૮૧

**एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः।
पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः॥८२॥**

अन्वय–एतेषु यवगोधूमतिलमाषाः नवाः हिताः (सन्ति), पुराणाः विरसाः रूक्षाः (सन्तः) तथा गुणकारिणः न (भवन्ति)॥

ધાન્યોમાં જવ, ઘઉં, તલ અને અડદ એ નવાં સારાં છે; તે જૂનાં થાય ત્યારે રસરહિત અને રૂક્ષ થઈ જવાથી તેવાં ગુણકારી રહેતાં નથી.

टीका–पुराणा वर्षद्वयादुपरि स्थिताः। यवादयो नवाः शक्तान्प्रति हिताः। पथ्याशिनां तु पुराणा हिताः। 'पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगि'ति वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्. આ સ્થળે 'જૂના' એટલે બે વર્ષ કરતાં વધારે રહેલા સમજવાં. નવા જવ આદિ ધાન્યો સશક્ત શરીરવાળાઓને હિતકારી છે, પણ પથ્ય ખાનારાઓને તો જૂનાં જ હિતકારી છે; કારણ કે 'વસંત ઋતુમાં જૂના જવ, જૂના ઘઉં, જંગલી પશુઓનું માંસ અને લોઢાના કાંટાથી પકાવેલું માંસ ખાવાં' એમ વાગ્ભટે કહ્યું છે. ૮૨

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ધાન્યવર્ગ સમાપ્ત

૯ : શાકવર્ગ

છ પ્રકારનાં શાક વિષે સામાન્ય સૂચના

**पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा।
शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्॥१॥**

अन्वयः–पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं तथा संस्वेदजम् (इति) षड्विधं शाकम् उद्दिष्टम्, (तत्र) यथोत्तरं गुरु विद्यात्॥

પાંદડાં, ફૂલ, ફલ, દાંડલી, કંદ અને સંસ્વેદજ (ચોમાસામાં થતાં બિલાડાનાં ટોપ વગેરે), એમ છ પ્રકારનાં શાક[1] કહેવાય છે; તેઓમાં પહેલા પહેલાના કરતાં પછી પછીનું ભારે સમજવું. ૧

૧. શાક એટલે? शक्यन्ते भोक्तुं येन अन्नादि शक्यते शाकम्–करणे घञ्, यद्वा शक्नोति–तनूकरोति वपु इत्यादि, विष्टम्भिगुरुरूक्षत्वादियुक्तत्वेन वातुवर्धकत्वात् धां तनूकरोति–कालकृतत्वात् तन्–એને લીધે અન્ન આદિ ખાઈ શકાય છે, તેથી અથવા ઝાડાને રોકવાપણું ભારેપણું, લૂખાપણું વગેરે અવગુણોવાળું હોઈ ને વાયુવર્ધક હોવાથી જે શરીરને, વીર્યને, બુદ્ધિને તથા સ્મરણશક્તિ આદિને ઓછાં કરે છે, તેથી શાક કહેવાય છે.

શાકોના સામાન્ય ગુણદોષ

**प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च।
रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च॥२॥**

अन्वय–प्रायः सर्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरूणि रूक्षाणि बहुवर्चांसि च सृष्टविण्मारुतानि (भवन्ति)॥

ઘણું કરી બધાં શાકો ઝાડાને રોકનારાં, ભારે, રૂક્ષ, વિષ્ટાને ઘણી કરનારાં અને ઝાડાને તથા પવનને છોડનારાં છે. ૨

**शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रं,
वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम्। प्रज्ञाक्षयं
च कुरुते पलितं च नूनं, हन्ति स्मृतिं गति-
मिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः॥३॥**

अन्वय–शाकं वपुरस्थि भिनत्ति, नेत्रं निहन्ति, वर्णं रक्तम् अथ शुक्रम् अपि विनाशयति, प्रज्ञाक्षयं च पलितं कुरुते, स्मृतिं गतिं नूनं हन्ति, इति तज्ज्ञाः प्रवदन्ति॥

શાક શરીરનાં હાડકાંને ચીરી નાખે, નેત્રને હણે; રંગ, લોહી તથા વીર્યનો નાશ કરે, બુદ્ધિનો ક્ષય કરે, કેશને ધોળા કરે, અને સ્મૃતિને તથા ગતિને નક્કી હણે છે, એમ તે વિષયને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૩

शाकेषु सर्वेषु वसन्ति रोगास्ते हेतवो देह-विनाशनाय। तस्माद् बुधः शाकविवर्जनं तु, कुर्यात्तथाम्लेषु स एव दोषः ॥४॥

अन्वयः–सर्वेषु शाकेषु रोगाः वसन्ति, ते (रोगाः) देहविनाशनाय हेतवः (स्युः), तस्माद् बुधः तु शाकविवर्जनं कुर्यात्, तथा आम्लेषु स एव दोषः (अस्ति)॥

સઘળાં શાકોમાં રોગો રહે છે અને તે રોગો દેહનો વિનાશ કરવામાં કારણરૂપ થાય છે, માટે સમજુ માણસે તો શાકોનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, જે દોષો શાકોમાં છે, તે જ દોષો ખાટા પદાર્થોમાં પણ છે ૪

ટીકા एतानि शाकनिन्दकानि वचनानि सामान्यानि। अथ शाकेषु विशिष्टानि वचनानि ॥ આમ શાકની નિંદા કરનારાં જે જે વચનો છે તેઓને સામાન્ય વચનરૂપે જ સમજવાં કેમકે તેઓના વિષે જે વિશેષ વચનો છે, તે હવે નીચે કહેવાય છે ૪

પત્રશાક*

બે જાતની ચીલી કે બથવાનાં નામો, ભેદો તથા ગુણો

वास्तूकं वास्तुकं च स्यात्क्षारपत्रं च शाकराट्।
तदेव तु बृहत्पत्रं रक्तं स्याद् गौडवास्तुकम् ॥५॥
प्रायशो यवमध्ये स्याद्यवशाकमतः स्मृतम्।
वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटूदितम् ॥६॥
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम्।
सरं प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम् ॥७॥

अन्वयः–वास्तूकं वास्तुकं च क्षारपत्रं च शाकराट् स्यात्, तद् एव बृहत्पत्रं रक्तं गौडवास्तुकं स्यात्, (इदं) प्रायशः यवमध्ये स्यात्, अतः यवशाकं स्मृतम्। वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटु दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदं सरं (तत्) प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम् उदितम् ॥

વાસ્તૂક,[१] વાસ્તુક,[२] ક્ષારપત્ર[३] અને શાકરાટ્[४] એટલાં ચીલીનાં સંસ્કૃત નામો છે મોટાં પાંદડાંવાળી જે રાતી ચીલી થાય છે, તે ગૌડવાસ્તુક કહેવાય છે ચીલી ઘણું કરીને જવના ખેતરમાં તેઓની વચ્ચે થાય છે, તેથી યવશાક[५] પણ કહેવાય છે બન્ને જાતની ચીલી મધુર, ખારી, પાકમાં તીખી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકી, વીર્ય તથા બળને આપનારી, ઝાડો ઉતારનાર અને બરોળ, લોહીનો બગાડ, પિત્ત કે રક્તપિત્ત, અરશ, કૃમિ અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે (કેટલાક વૈદ્યો આ વાસ્તુકને ટાંકો કહે છે) ૫–૭

१, २ वसति देहे यद्वा वसन्ति चिरं गुणा अस्मिन्, वस निवासे–'उलूकादयश्च' इति साधुः, (उणा ४–४१), ततः वास्तौ भवम्–'अध्यात्मादित्वात् ठञ्', 'इसुसुक्' इति कः–જે લાંબો કાળ શરીરમાં ટકે છે અથવા જેમાં લાંબા કાળ સુધી ગુણો રહે છે, એવા પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી વાસ્તૂક અથવા વાસ્તુક–ચીલી કે બથવો

३ क्षाराणि पत्राणि यस्य तत्–જેનાં પાંદડાં ખારાશપડતાં હોય છે, તેવી ક્ષારપત્ર–ચીલી

४ शाकानां राट्, शाकेषु वा राजते गुणैः–राजृ दीप्तौ क्विप्–શાકોનો જે રાજા ગણાય છે અથવા ગુણોને લીધે શાકોમાં જે શોભે છે તેથી શાકરાટ્–ચીલી કે બથવો

५ यवानां मध्ये जातं शाकं–शाकपार्थिवादि–જે શાક જવના ખેતરમાં તેઓની વચ્ચે થાય છે, તેથી યવશાક–ચીલી

પોથીનાં નામો તથા ગુણો

पोतक्युपोदिका सा तु मालवामृतवल्लरी।
पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तनुत् ॥
अकण्ठ्या पिच्छिला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित्।
बलदा रुचिकृत्पथ्या बृंहणी तृप्तिकारिणी ॥९॥

अन्वयः–पोतकी उपोदिका मालवा अमृतवल्लरी (कथ्यते)। सा तु पोतकी शीतला स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तनुत् अकण्ठ्या पिच्छिला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित्, बलदा रुचिकृत् पथ्या बृंहणी तृप्तिकारिणी (भवति)॥

પોતકી,[१] ઉપોદિકા,[२] માલવા[३] અને અમૃતવલ્લરી[४] એટલાં પોથીનાં સંસ્કૃત નામો છે પોથી ટાઢી, સ્નિગ્ધ, કફ કરનારી, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનારી, કંઠ માટે સારી નથી, ચીકણી, નિદ્રા આપનારી, વીર્યને વધારનારી રક્તપિત્તને મટાડનારી, બળ આપનારી, રુચિ કરનારી, પથ્ય, પુષ્ટિ આપનારી અને તૃપ્તિ કરનારી છે ૮,૯

१ पुनाति शरीरं पथ्यत्वात् बृंहणीत्वाच्च–पूञ् पवने–उणादित्वात् प्रत्ययः, ततः स्वार्थे कन्, गौरादित्वाच्च ङीष्–જે શરીરને હિતકારી તથા પુષ્ટિકારક હોવાથી

* पत्रस्य शाकं–જે શાક પાંદડારૂપે થાય છે, તે પત્રશાક કહેવાય છે

શરીરને સ્વચ્છ સાફ બનાવે છે, તેથી પોતકી—પોથી.

૨ ઉપગતમ્ અધિકમ્ ઉદકમ્ અસ્યામ્—'ઉત્તર પદસ્ય च' इत्युदादश–शेषाद् विभाषे'ति कप्, टाप्, अत इत्व च—જેમાં પાણીનો ભાગ વધારે હોય છે, તેથી ઉપોદિકા—પોથી

૩ માલ્વ દશ ઉત્પત્તિસ્થાનમ્ અસ્તિ અસ્યા—અર્શઆદ્યચ્, યદ્વા માલમ્—ઉન્નતક્ષેત્રમસ્તિ અસ્યા ઉત્પત્તિસ્થાનમ્—અન્યેભ્યોऽપિ દૃશ્યતે ઇતિ મત્વર્થીયો વ, ટાપ્—જેનું અસલ ઉત્પત્તિસ્થાન માલવ દેશ છે અથવા ઊંચી જગ્યા જેનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય છે, તેથી માલવા—પોથી

૪ अमृतस्य वल्लरी इव तृप्तिकारकत्वात्—તૃપ્તિકારક હોવાથી જાણે અમૃતની વેલ હોય તેવી થાય છે, તેથી અમૃતવલ્લરી—પોથી

ધોળા અને રાતા ડાભાના નામો તથા ગુણો

मारिषो वाष्पको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुद् गुरुः ।
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमाग्निजित् ॥१०॥
रक्तमार्षो गुरुर्नाति सक्षारो मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदोष उदीरितः ॥११॥

अन्वय—मारिष वाष्पक मार्ष (इति नामानि), स च श्वेत रक्त स्मृत, (गुणास्तु–) मारिष मधुर शीत विष्टम्भी पित्तनुत् गुरु वातश्लेष्मकर रक्तपित्तनुत् विषमाग्निजित् (भवति)। रक्तमार्ष अतिगुरु न, सक्षार मधुर सर श्लेष्मल पाके कटुक स्वल्पदोष उदीरित ॥

મારિષ,[1] બાષ્પક[2] અને માર્ષ[3] એટલા ડાભાના સંસ્કૃત નામો છે એ ડાભો ધોળો અને રાતો એમ બે પ્રકારનો થાય છે ડાભો મધુર, ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર, પિત્તને મટાડનાર, ભારે, વાયુ તથા કફને કરનાર અને રક્તપિત્તને તથા અગ્નિની વિષમતાને મટાડનાર છે. રાતો ડાભો બહુ ભારે નથી પણ ખારાશવાળો, મધુર, ઝાડો ઉતારનાર, કફ કરનાર, પાકમાં તીખો અને થોડા દોષવાળો કહેવાય છે ૧૦,૧૧

૧ मा रिषति–हिनस्ति विषमाग्निजित्वात्, रिष हिंसायाम्—'इगुपधे'ति क—જે અગ્નિની વિષમતા મટાડે છે, તેથી મરવા દેતો નથી પણ જિવાડે છે, તેથી મારિષ—ડાભો

૨ बाधते रक्तपित्त विषमाग्नि च, बाधृ विलोडने—'खष्पशिल्पशष्पबाष्प'–(उणा ३–२८) इति साधु—ततः स्वार्थे कन्—જે રક્તપિત્તને તથા અગ્નિની વિષમતાને મટાડે છે, તેથી બાષ્પ—ડાભો

૩ मृष्यति–क्षमते स्वल्पान् दोषान्, मृष तितिक्षायाम् 'इगुपधे'ति क, ततः मृष एव मार्षः—स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्—જે થોડાક દોષોને સહન કરે છે તેથી માર્ષ—ડાભો

તાંદળજાના નામો

तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलेरकः ।
भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥१२॥

अन्वय—तण्डुलीय मेघनाद काण्डेर तण्डुलेरक भण्डीर तण्डुलबीज विषघ्न च अल्पमारिष (कथ्यते)॥

તંડુલીય,[1] મેઘનાદ,[2] કાંડેર,[3] તંડુલેરક,[4] ભંડીર,[5] તંડુલીબીજ,[6] વિષઘ્ન[7] અને અલ્પમારિષ[8] એટલા તાંદળજાના સંસ્કૃત નામો છે

૧ तड्यते–आहन्यते इति तण्डुल, तड आघाते–'सानसिवर्णसि'–इति निपात, तण्डुलाय–विषादिहननार्थं हित यद्वा तण्डुलेभ्यो हित–'तस्मै हितम्' इति छ—વિષ વગેરેનો નાશ કરવા જે હિતકારી અથવા ઉપયોગી છે અથવા ચોખાને હિતકારી છે, તેથી તંડુલીય—તાંદળજો

૨ मेघ इव नादो यस्य पित्तकफास्रविनाशनपિત્ત, કફ તથા લોહી–વિકારને નસાડી મૂકનાર જેની ગર્જના મેઘના જેવી છે, તેથી મેઘનાદ—તાંદળજો

૩ काण्ड–नीरं नाडीबन्धो वा अस्ति अस्य–'काण्डाण्डादीरन्नीरचौ' इति ईरन् प्रत्यय, पृषोदरादि—જેમાં જળતત્ત્વ અથવા ગાંઠો વધારે હોય છે, તેથી કાંડેર—તાંદળજો

૪ तण्डुलान् ईरयति–तेभ्यो हितत्वात्, ईर प्रेरणे–कर्मण्यण्, ततः स्वार्थे कन्—ચોખાને હિતકારી હોવાથી તેઓને જે પ્રેરણા આપે છે તેથી તંડુલેરક—તાંદળજો

૫ भण्डति–निरूपयति विषहारकत्वादीन् स्वकीयान् गुणान् 'भडि आभण्डने आभण्डन–निरूपणमित्यर्थ–बाहुलकादीरन्—ઝેરનો નાશ કરવાપણું વગેરે પોતાના ગુણોને જે જણાવે છે, તેથી ભંડીર—તાંદળજો.

૬ तण्डुल्या बीजमिव बीज यस्य स—જેનું બિયું તંડુલીના બિયા જેવું હોય છે, તેથી તંડુલીબીજ—તાંદળજો

૭ विष हन्ति–'अमनुष्यकर्तृके चे'ति हन्तेष्टक्—ઝેરનો જે નાશ કરે છે, તેથી વિષઘ્ન—તાંદળજો.

૮ अल्पश्चासौ मारिष—જે થોડો મારિષ એટલે ડાભો ગણાય છે—અર્થાત્ તેના જેવો કંઈક હોય છે, તેથી અલ્પમારિષ—તાંદળજો

તાંદળજાના ગુણો

तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित् ।
सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः ॥ १३ ॥

अन्वयः–तण्डुलीयः लघुः शीतः रूक्षः सृष्टमूत्रमलः रुच्यः दीपनः विषहारकः पित्तकफास्रजित् (अस्ति) ॥

તાંદળજો હલકો, ટાઢો, રૂક્ષ, મળ તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝેરને હરનાર અને પિત્ત, કફ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

પાણીના તાંદળજાનાં નામો તથા ગુણો

पानीयतण्डुलीयं तु कचटं समुदाहृतम् ।
कचटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु ॥ १४ ॥

પાનીયતંડુલ[1] અને કચટ[2] એ બે પાણીમાં થતા તાંદળજાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પાણીનો તાંદળજો કડવો અને હલકો હોઈ રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૧૪

૧. पानीयजातं तण्डुलीय–शाकपार्थिवादिः–પાણીમાં થતો તાંદળજો પાનીયતંડુલીય કહેવાય છે.

૨. कचति–दीप्यते तिक्तकगुणेन, कच दीप्तौ–'शकादिभ्योऽटन्' (उणा. ४–८१)–જે કડવાશનો ગુણ પ્રકાશિત કરે છે, તેથી કચટ–પાણીનો તાંદળજો.

ટાંકાનાં નામો તથા ગુણો

पलक्या वास्तुकाकारा छुरिका चीरितच्छदा ।
पलक्या वातला शीता श्लेष्मला भेदिनी गुरुः ॥
विष्टम्भिनी मदश्वासपित्तरक्तकफापहा ॥ १५ ॥

પલકયા,[1] વાસ્તુકાકારા,[2] છુરિકા[3] અને ચીરિતચ્છદા[4] એટલાં ટાંકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ટાંકો વાયુ કરનાર, ટાઢો, કફ કરનાર, ઝાડો છૂટો પાડનાર, ભારે, મળને રોકનાર અને મદ, શ્વાસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. (કેટલાક માને છે કે આ ટાંકો જ ચીલી કે બથવો કહેવાય છે.) ૧૫

૧. पलमेव पलक–स्वार्थे कन्, पलकाय–मांसहृदये हिता–हितार्थे गवादित्वाद् यः–માંસ વધારવા જે હિતકારી છે, તેથી પલકયા–ટાંકો–ભાજી.

૨. वास्तुकस्येव आकारो यस्याः सा–જેનો આકાર બથવો કે ચાલી જેવો હોય છે, તેથી વાસ્તુકાકારા–ટાંકો.

૩. छुरति–छिनत्ति मलं मदश्वासादींश्च भेदिनीत्वात्–छुर छेदने 'क्वुन्' (उणा. २–३५), 'इत्पधे'ति को वा, ष्न्, टाप्, अत इत्व च–જે મળને તોડનાર હોવાથી મળ તથા મદ–શ્વાસ વગેરેને તોડે છે, તેથી છુરિકા–ટાંકો.

૪. चीरवद् आचरितं छदं यस्याः–જેનું પાંદડું ચીથરા જેવું–ફાટેલાં વસ્ત્ર જેવું હોય છે, તેથી ચીરિતચ્છદા–ટાંકો.

કરલીનાં નામો તથા ગુણો

नाडिकं कालशाकं च श्राद्धशाकं च कालकम् ।
कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत्कफशोथहृत् ॥
बल्यं रुचिकरं मेध्यं रक्तपित्तहरं हिमम् ॥१६॥

अन्वय.–नाडिकं कालशाकं च श्राद्धशाकं च कालकम् (कथ्यते) । कालशाकं सरं रुच्यं वातकृत् कफशोथहृत्, बल्यं रुचिकरं मेध्यं हिमं रक्तपित्तहरम् (अस्ति) ॥

નાડિક,[1] કાલશાક,[2] શ્રાદ્ધશાક[3] અને કાલક[4] એટલાં કરલીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કરલી ઝાડો ઉતારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુ કરનાર, કફ તથા સોજાને હરનાર, બળ આપનાર, કાંતિકારક, બુદ્ધિને હિતકારી અને ટાઢી હોઈ રક્તપિત્તને મટાડનાર છે. ૧૬

૧. नाडी इव कायति–कै शब्दे–'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति डः–यद्वा नाडिरिव प्रतिकृतिः–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–જે નાળ જેવું લાગે છે, તેથી નાડિક–કરલી.

૨. कालवर्णं शाक–शाकपार्थिवादि.–જે કાળા રંગના શાકરૂપે થાય છે, તેથી કાલશાક–કરલી.

૩. श्राद्धयोग्यं शाक–જે શાક શ્રાદ્ધમાં યોગ્ય ગણાય છે, તેથી શ્રાદ્ધશાક–કરલી.

૪. कालवर्णं कायति–'कै शब्दे–'अन्येभ्योऽपि.' इति डः–જે કાળા રંગનું કહેવાય છે, તેથી કાલક–કરલી.

અળવીનાં નામો તથા ગુણો

पट्टशाकस्तु नाडीको नाडीशाकश्च स स्मृतः ।
नाडीको रक्तपित्तघ्नो विष्टम्भी वातकोपनः ॥१७

अन्वयः–पट्टशाकः तु नाडीकः स च नाडीशाकः स्मृतः, नाडीकः रक्तपित्तघ्न. विष्टम्भी वातकोपनः (अस्ति) ॥

પટ્ટશાક,[1] નાડીક[2] અને નાડીશાક[3] એટલાં અળવીનાં સંસ્કૃત નામો છે. અળવી રક્તપિત્તને મટાડનાર, મળને રોકનાર અને વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે. ૧૭

૧. पट्टस्य वृक्षस्य शाकः, यद्वा पट्टशाखो शाकश्च–જે પટ્ટ નામના વૃક્ષનું શાક ગણાય છે,* તેથી પટ્ટશાક–અળવી.

૨. नाडीक–ઉપર કરલીનું ૧લું નામ જુઓ.

૩. नाडीप्रधानः शाक.–शाकपार्थिवादिः જે શાક

પુષ્પત્વે નસો કે નાળવાળું હોય છે, તેથી નાડી-શાક-અળવી.

કોબીનાં નામો તથા ગુણો

फलम्वी शतपर्वा च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
फलम्वी स्तन्यदा प्रोक्ता मधुरा शुक्रकारिणी ॥१८॥

अन्वय.-कलम्वी च शतपर्वा (इति नामद्वयम्), अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-कलम्वी स्तन्यदा मधुरा शुक्रकारिणी प्रोक्ता ॥

કલંબી[1] અને શતપર્વા[2] એ બે કોબીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોબીને ધાવણ વધારનાર, મધુર અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર કહી છે. ૧૮

૧. कदति-मद करोति शुक्रलत्वात्, कड मदे-'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' -(उणा. ४-८२) डलयोरैक्यम्, यद्वा के-जले लम्बते, लबि अवस्रंसने-पचाद्यच्-गौरादि -જે વીર્યકારક હોવાથી મદ કરે છે અથવા પાણીમાં પથરાય છે, તેથી કલંબી-કોબી.

૨. शत पर्वाणि यस्याः सा-જેને સો ગાંઠો અથવા સાંધા હોય છે, તેથી શતપર્વા-કોબી.

નાની તથા મોટી લૂણીનાં નામો તથા ગુણો

लोणा लोणी च कथिता वृहल्लोणी तु घोटिका ।
लोणी रूक्षा स्मृता गुर्वी वातश्लेष्महरी पटुः ॥१९॥
अर्शोघ्नी दीपनी चाम्ला मन्दाग्निविपनाशिनी ।
घोटिकाम्ला सरा चोष्णा वातकृत्कफपित्तहृत् २०
वाग्दोषव्रणगुल्मघ्नी श्वासकासप्रमेहनुत् ।
शोथलोचनरोगे च हिता तज्ज्ञैरुदाहृता ॥२१॥

अन्वय -लोणा च लोणी कथिता, वृहल्लोणी तु घोटिका (कथ्यते)। लोणी रूक्षा गुर्वी वातश्लेष्महरी पटुः अर्शोघ्नी दीपनी च अम्ला (सती) मन्दाग्निविपनाशिनी (अस्ति)। घोटिका अम्ला सरा च उष्णा (सती) वातकृत् कफपित्तहृत् शोथलोचनरोगे हिता वाग्दोषव्रणगुल्मघ्नी च श्वासकासप्रमेहनुत् तज्ज्ञैः उदाहृता ॥

લોણા[1] અને લોણી,[2] એ બે લૂણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. મોટી લૂણી ઘોટિકા[1] કહેવાય છે. લૂણી રૂક્ષ, ભારે, વાયુ તથા કફને હરનાર, ખારી, અરશને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ખાટી હોઈ મંદ અગ્નિને તથા ઝેરને મટાડનાર છે. મોટી લૂણી ખાટી, મળને ખસેડનાર, ગરમ, વાયુ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, સોજા તથા નેત્રના રોગમાં હિતકારી અને તોતડાપણું આદિ વાણીના દોષ, વણ, ગોળો, શ્વાસ, ઉધરસ, તથા પ્રમેહને મટાડનાર છે, એમ તેને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે. ૧૯-૨૧

૧. लवणम् अस्ति अस्याम्-अर्शआद्यच्, पृषोदरादिः, यप्-જેમાં ખારાશ હોવાથી લવણવાળી હોય છે, તેથી લોણા-લૂણી.

૨. लवणम् अस्ति अस्याम्-क्षारयुक्तत्वात्-अर्शआद्यच्, पृषोदरादिर्गौरादिश्च-જેમાં ખારાશ હોય છે, તેથી જે લવણવાળી ગણાય છે, તેથી લોણી-લૂણી.

૧. घोटते-परिवर्तते पृथिव्यां वाग्दोषादिनाशाय च, घुट परिवर्तने-ण्वुल्, टाप्, अत इत्व च-જે જમીન પર પથરાય છે અને તોતડાપણું વગેરે વાણીનો દોષ દૂર કરવા ફેલાય છે, તેથી ઘોટિકા-મોટી લૂણી.

બહુજ ખાટી લૂણીનાં નામો તથા ગુણો

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका ।
अश्मन्तकस्तु शफरी पिसली चाम्लपत्रकः ॥२२॥
चाङ्गेरी दीपनी रुच्या रूक्षोष्णा कफवातनुत् ।
पित्तलाम्ला ग्रहण्यर्शःकुष्ठातीसारनाशिनी ॥२३॥

अन्वयः-चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठा अम्बष्ठा अम्ललोणिका अश्मन्तकः तु शफरी पिसली च अम्लपत्रकः (कथ्यते)। चाङ्गेरी दीपनी रुच्या रूक्षा उष्णा (सती) पित्तला कफवातनुत् अम्ला ग्रहण्यर्शः कुष्ठातीसारनाशिनी (अस्ति) ॥

ચાંગેરી,[1] ચુક્રિકા,[2] દંતશઠા,[3] અંબષ્ઠા,[4] અમ્લલોણિકા,[5] અશ્મંતક,[6] શફરી,[7]પિસલી,[8] અને અમ્લપત્રક[9] એટલાં બહુ ખાટી લૂણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. બહુ જ ખાટી લૂણી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, રૂક્ષ, ગરમ, પિત્તવાળી, કફ તથા વાયુને મટાડનાર, બહુ ખાટી અને ગ્રહણીરોગ, અરશ, કોઢ તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. ૨૨,૨૩

૧. 'चारुस्तु शोभने दक्षे' इति मेदिनी-चारुम्-शोभनं दक्षं चापि ईरयति रुच्यत्वात्-ईर गतौ-कर्मण्यण्-'टिड्ढ' ति ङीप्-જે રુચિકારક હોવાથી સારા ચતુર માણસને પણ પ્રેરે છે, તેથી ચાંગેરી-ખાટી લૂણી.

૨. चुक्रयति-व्यथयति ग्रहण्यादीन् रोगान् दन्तांश्च-चुक्र व्यथने-'ऋज्रेन्द्र'-(उणा. २-२८) इति साधु., स्वार्थे कन्, टाप् च; यद्वा चुक्रमिव 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्, टाप्, अत इत्व च-જે સંગ્રહણી વગેરે રોગને મટાડે છે અને દાંતને અંબાવે છે; અથવા ચૂકા જેવી ખાટી હોય છે, તેથી ચુક્રિકા-ખાટી લૂણી.

૩. शठति–हिनस्ति क्लिश्नाति वा–शठ हिंसाक्लेशकैतवेषु–पचाद्यच्, टाप्, दन्तानां शठा–દાંતને જે અંબાવી દે છે, તેથી દંતશઠા–ખાટી લૂણી.

૪. अम्बे तिष्ठति–'सुपी'ति क.–'अम्बाम्बे'–ति षत्वम्, टाप्–રસાળ પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી અંબષ્ઠા–ખાટી લૂણી.

૫. अम्ला चासौ लोणिका–અમ્લલોણિકા–ખાટી લૂણી.

૬. अश्मन. शपि अन्तः अस्मिन्–अत्यम्लत्वात्, शकन्ध्वादि –જેમાં પથ્થરનો પણ અંત થાય એવી-પથરાને પણ ઓગાળી કાઢનારી ખટાઈ રહેલી હોય છે, તેથી અશ્મંતક–ખાટી લૂણી.

૭. शफ राति मद्दण्यर्श.प्रभृतिरोगाणां नाशनं कृत्वा, रा दाने–'आतोऽनुपसर्गे कः,' 'जातेरि'ति ङीप्–સંગ્રહણી, અરશ વગેરે રોગોનો નાશ કરી સુખ આપે છે, તેથી શફરી–ખાટી લૂણી.

૮. पेसति–ग-छति कफ वायुं च नाशयितुं, पिस गतौ-दृपादित्वात् कलच्, गौरादित्वाद् ङीष्–કફ તથા વાયુનો નાશ કરવા જે કામ કરે છે, તેથી પિસલી–ખાટી લૂણી.

૯. अम्लानि पत्राणि यस्य स.–'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનાં પાંદડાં ખાટાં હોય છે, તેથી અમ્લપત્રક–ખાટી લૂણી.

ચૂકાનાં નામો તથા ગુણો

चुक्रिका स्यात्तु पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी ।
चुक्रा त्यम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् ॥
रुच्या लघुतरा पाके वृन्ताकेनातिरोचनी ॥२४॥

अन्वय –चुक्रिका तु पत्राम्ला रोचिनी शतवेधिनी स्यात्, चुक्रा तु अम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत् रुच्या पाके लघुतरा वृन्ताकेन अतिरोचनी (भवति) ॥

ચુક્રિકા,[૧] પત્રામ્લા,[૨] રોચિની[૩] અને શતવેધિની,[૪] એટલાં ચૂકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચૂકો બહુ જ ખાટો, સ્વાદિષ્ઠ વાયુને હણનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, પાકમાં બહુ જ હલકો અને રીંગણાની સાથે ખાવાથી અતિશય રુચિકારક થાય છે. ૨૪

૧. चुक्रिका–ઉપર ખાટી લૂણીનું પડેલું નામ જુઓ.

૨. पत्रेषु अम्ला–પાંદડાંમાં જે ખટાઈ ધરાવે છે, તેથી પત્રામ્લા–ચૂકો.

૩. रोचयति इत्येवंशीला–'इन् सर्वधातुभ्यः,' नान्तत्वाद् ङीप्–જે રુચિ ઉપજાવનાર હોય છે, તેથી રોચિની–ચૂકો.

૪. शत वेधितुं शीलम् अस्याः–विध विधाने–'सुप्यजातौ.' इति णिनि., नान्तत्वाद् ङीप्–જે સો પદાર્થોને અસર કરે એવા સ્વભાવની છે, તેથી શતવેધિની–ચૂકો.

ચૂંછનાં નામો તથા ગુણો

चिञ्चा चञ्चुश्चञ्चुकी च दीर्घपत्रा सतिक्तका ।
चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा ॥
धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलका स्मृता ॥

अन्वय –चिञ्चा चञ्चुः चञ्चुकी दीर्घपत्रा च सतिक्तका (स्मृता)। चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषत्रयापहा धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या पिच्छिलका स्मृता ॥

ચિંચા,[૧] ચંચુ,[૨] ચંચુકી,[૩] દીર્ઘપત્રા[૪] અને સતિક્તકા,[૫] એટલા ચૂંછનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચૂંછ ટાઢી, મળને ખસેડનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મીઠી, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ધાતુને પુષ્ટ કરનાર, બળ આપનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર અને ચીકણી મનાઈ છે.

૧. 'चिम्' इति अव्यक्त शब्द चिनोति पिच्छिलत्वात्, चिञ् चयने–'अन्येभ्योऽपि.'–इति ड., टाप्–ચીકાશને લીધે 'ચિં' એવો અસ્પષ્ટ અવાજ જે કરે છે, તેથી ચિંચા–ચૂંછ.

૨. चञ्चति–गच्छति शैत्यादिगुणान्, चञ्चुर्गत्यर्थः–बाहुलकाद् उ–શીતળતા આદિ ગુણોને જે ધારણ કરે છે, તેથી ચંચુ–ચૂંછ.

૩ चञ्चु एव चञ्चुकी–स्वार्थिके कनि–गौरादित्वाद् ङीष्–ચંચુકી–અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

૪. दीर्घाणि पत्राणि यस्या सा–જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘપત્રા–ચૂંછ.

૫. तिक्तेन गुणेन सहिता–જે કડવાશના ગુણવાળી હોય છે, તેથી સતિક્તકા–ચૂંછ.

હિલમોચિકાનાં નામો તથા ગુણો

ब्राह्मी शङ्खधरा चारी मत्स्याक्षी हिलमोचिका ।
शोथं कुष्ठं कफं पित्तं हरते हिलमोचिका ॥२६॥

अन्वय.–ब्राह्मी शङ्खधरा चारी मत्स्याक्षी हिलमोचिका, (इति नामानि, गुणाश्च–) हिलमोचिका शोथं कुष्ठं कफं पित्तं हरते ॥

બ્રાહ્મી,[૧] શંખધરા,[૨] ચારી,[૩] મત્સ્યાક્ષી[૪] અને હિલમોચિકા,[૫] એટલાં હિલમોચિકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હિલમોચિકા સોજાને,

કોઢને, કફને અને પિત્તને મટાડે છે. ૨૬

૧. ब्रह्मण इयं सम्बन्धिनी-इदमर्थेऽण्-'ब्राह्मोऽजातौ'-इत्यणि टिलोपः-જેને બ્રહ્મનો-પરમેશ્વર કે બ્રહ્મા સાથેનો સંબંધ છે, તેથી બ્રાહ્મી-હિલમોચિકા.

૨. धरति इति धरा-धृञ् धारणे-अच्, टाप्; शङ्खस्य आकृतः धरा शङ्खधरा-જે શંખનો આકાર ધારણ કરે છે, તેથી શંખધરા-હિલમોચિકા.

૩. चरति शोथादीन् हर्तुं-पचाद्यच्, ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्-'टिड्ढे'ति ङीप्-જે સોજા વગેરેને મટાડવા કામ કરે છે, તેથી ચારી-હિલમોચિકા.

૪. मत्स्यस्य अक्षि इव पुष्पं यस्याः सा-मत्स्यशब्द-स्वावयवे गौण.-'बहुव्रीहौ.'-इति षच्, षित्वाद् ङीप्-જેનું ફૂલ માછલાંની આંખ જેવું હોય છે, તેથી મત્સ્યાક્ષી-હિલમોચિકા.

૫ हिलति-भावं करोति, हिल भावकरणे-'इगुपधे'ति-कः-टाप्; मोचयति कुष्ठादिभ्य, ण्यन्ताद् मोचयतेण्वुल्, टाप्, अत इत्व च, हिला चासौ मोचिका-જે ભાવ કરે છે અને કોઢ વગેરે રોગોથી છોડાવે છે, તેથી હિલમોચિકા.

સુનિસરણકનાં નામો

शितिवारः शितिवरः स्वस्तिकः सुनिषण्णकः।
श्रीवारकः सूचिपत्रः पर्णकः कुक्कुटः शिखी ॥२७

अन्वय-शितिवारः शितिवर स्वस्तिकः सुनिषण्णक श्रीवारक सूचिपत्र· पर्णक. कुक्कुटः शिखी (कथ्यते) ॥

શિતિવાર,[૧] શિતિવર,[૨] સ્વસ્તિક,[૩] સુનિષણ્ણક,[૪] શ્રીવારક,[૫] સૂચિપત્ર,[૬] પર્ણક,[૭] કુક્કુટ[૮] અને શિખી[૯] એટલા સુનિસરણકનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૨૭

૧. शिति सन् व्रियते-कर्मणि घञ्, यद्वा शिति-श्यामवर्णं वृणोति-कर्मण्यण्-જે કાળાશપડતો હોય તે સ્વીકારાય છે અથવા જે કાળાશપડતો રંગ સ્વીકારે છે, તેથી શિતિવાર-સુનિસરણક.

૨. शितिश्चासौ वर.-જે કાળાશપડતો હોય તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી શિતિવર-સુનિસરણક.

૩. स्वस्ति-क्षेम कायति दोषत्रयनाशकत्वात्, कै शब्दे-'आतोऽनुपसर्गे कः'-ત્રણે દોષોને મટાડનાર હોવાથી જે કલ્યાણસૂચક છે. તેથી સ્વસ્તિક-સુનિસરણક.

૪. सुष्ठु निषण्णम् अस्माद् भवति रोगिणाम्-'शेषाद् विभाषे'ति कप्-જેનાથી રોગીઓનું ઉત્તમ સ્વાસ્થ્ય થાય છે, તેથી સુનિષણ્ણક-સુનિસરણક.

૫. श्रिय-शोभां वारयति-कर्मण्यण्, ततः स्वार्थे कन्-જે શોભાને પમાડે છે, તેથી શ્રીવારક-સુનિસરણક.

૬. सूचितुल्यानि पत्राणि यस्य सः-જેનાં પાંદડાં સોય જેવાં અણિયાળાં હોય છે, તેથી સૂચિપત્ર-સુનિસરણક.

૭. पर्णैः कायति, कै शब्दे-'अन्येभ्योऽपि दृश्यते'-इति डः-જે પાંદડાંમય હોવાથી પાંદડાં વડે જ પ્રકાશે છે, તેથી પર્ણક-સુનિસરણક.

૮. कु-पृथिवीं कुटति-कुट कौटिल्ये-मूलविभुजादित्वात् कः, यद्वा कुत्सितः कुटः, कोः पृथिव्या· कुटो वा-पृषोदरादिः-જે પૃથ્વીને ખરાબ કરે છે-અથવા ઢાંકી દે છે તેથી, અથવા (આડોઅવળો ફેલાઈને) પૃથ્વીને વાંકીચૂકી કરી દે છે, તેથી કુક્કુટ-સુનિસરણક.

૯. शिखा अस्ति अस्य-व्रीह्यादित्वात् इन्-જેને શિખા હોય છે, તેથી શિખી-સુનિસરણક.

સુનિસરણકનાં લક્ષણ

चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः।
शाको जलान्विते देशे चतुःपत्रीति चोच्यते ॥२८

अन्वय.-पत्रैः चाङ्गेरीसदृशः चतुर्दलः इति ईरितः, जलान्विते देशे शाक. चतु.पत्री इति च उच्यते ॥

સુનિસરણક લૂણી જેવાં જ ચાર ચાર પાંદડાંવાળો હોઈ 'ચતુર્દલ' એમ કહેવાય છે. એ શાક પાણીવાળા પ્રદેશમાં થાય છે અને ચતુઃપત્રી એમ પણ કહેવાય છે. ૨૮

સુનિસરણકના ગુણો

सुनिषण्णो हिमो ग्राही मोहदोषत्रयापहः।
अविदाही लघुः स्वादुः कषायो रूक्षदीपनः।
वृष्यो रुच्यो ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत् ॥२९॥

अन्वय-सुनिषण्ण. हिमः ग्राही मोहदोषत्रयापहः अविदाही लघुः स्वादु रूक्षः दीपनः वृष्यः रुच्यः ज्वरश्वासमेहकुष्ठभ्रमप्रणुत (अस्ति) ॥

સુનિસરણક ટાઢો, ઝાડાને રોકનાર, મોહને તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર, બળતરા કરતો નથી, હલકો, સ્વાદિષ્ઠ, તૂરો, રૂક્ષ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને તાવ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કોઢ તથા ભ્રમને મટાડનાર છે. ૨૯

મૂળાનાં પાંદડાંના ગુણો

पाचनं लघु रुच्योष्णं पत्रं मूलकजं नवम्।
स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नमसिद्धं कफपित्तकृत् ॥३०॥

अन्वय.-मूलकजं नव पत्र पाचन लघु रुच्योष्ण (सत्) स्नेहसिद्धं त्रिदोषघ्नम्, असिद्ध कफपित्तकृत् (अस्ति) ॥

મૂળાનું નવું-કૂણું તાજું પાંદડું પાચન, હલકું, રુચિ ઉપજાવનાર અને ગરમ છે: તેને જો તેલમાં પકાવ્યું હોય તો ત્રણે દોષને મટાડનાર છે અને પકાવ્યું ન હોય તો કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૩૦

કૂબાના પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો

द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत् ।
भेदनं कामलाशोथमेहज्वरहरं कटु ॥ ३१ ॥

अन्वय–द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत् भेदनं कटु (सत्) कामलाशोथमेहज्वरहरं (भवति)॥

દ્રોણપુષ્પીદલ[1]–કૂબાનાં પાંદડાં સ્વાદિષ્ઠ, રૂક્ષ, ભારે, પિત્ત કરનાર, મળ તોડનાર અને તીખાં હોઈ કમળો, સોજા, પ્રમેહ, તથા તાવને મટાડનાર છે. ૩૧

[1] द्रोणसदृशं–कलशाकारं पुष्पं यस्याः सा–'पाककर्णे'ति ङीप्–द्रोणपुष्पी। दलम्–જેનું ફૂલ કળશના આકારનું થાય છે, તે દ્રોણપુષ્પી–કૂબાનું પાન.

અજમાના પાંદડાંના ગુણો

यवानीशाकमाग्नेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् ।
उष्णं कटु च तिक्तं च पित्तलं लघु शूलकृत् ॥३२

अन्वय–यवानीशाकम् आग्नेयं रुच्यं वातकफप्रणुत् उष्णं च कटु च तिक्तं पित्तलं लघु (सत्) शूलकृत् (अस्ति)॥

અજમાનાં પાંદડાં અગ્નિના સંબંધવાળાં, રુચિ ઉપજાવનાર, વાયુ તથા કફને મટાડનાર, ગરમ, તીખાં, કડવાં, પિત્ત કરનાર અને હલકાં છે, છતાં શૂળ કરનાર છે. ૩૨

કૂંવાડિયાનાં પાંદડાંનું નામ તથા ગુણો

दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नमम्लं वातकफापहम् ।
कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणुल्लघु ॥ ३३ ॥

अन्वय–दद्रुघ्नपत्रं दोषघ्नम् अम्लं लघु (सत्) वातकफापहं कण्डूकासकृमिश्वासदद्रुकुष्ठप्रणुत् (अस्ति)॥

દદ્રુઘ્નપત્ર[1]–કૂંવાડિયાનાં પાંદડાં દોષને મટાડનાર, ખાટાં અને હલકાં હોઈ વાયુ, કફ, ચળ, ઉધરસ, કૃમિ, શ્વાસ, દાદર તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૩૩

[1] दद्रुं हन्ति–'अमनुष्यकर्तृके च'–इति टक्, 'अत्पूर्वस्य'ति नियमान्न णत्वम्–दद्रुघ्नस्य पत्रं–દાદરના રોગનો જે નાશ કરે છે, તે કૂંવાડિયાનું પાંદડું.

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાંના ગુણો

सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं रोचनं हरेत् ।
आध्मानाष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि च ॥३४॥

अन्वय–सेहुण्डस्य दलं तीक्ष्णं दीपनं च रोचनं (सत्) आध्मानाष्ठीलिकागुल्मशूलशोथोदराणि हरेत् ॥

ખુરસાણી થોરનાં પાંદડાં તીક્ષ્ણ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અને રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ આફરો, અષ્ઠીલા–મૂત્રાઘાત રોગ, ગોળો, શૂળ, સોજા તથા પેટનારોગને મટાડનાર છે. ૩૪

અડસલિયાનાં પાંદડાંના ગુણો

पर्पटो हन्ति पित्तास्रज्वरतृष्णाकफभ्रमान् ।
संग्राही शीतलस्तिक्तो दाहनुद्वातलो लघुः ॥३५॥

अन्वय–पर्पटः संग्राही शीतलः तिक्तः वातलः लघुः दाहनुत् (सन्) पित्तास्रज्वरतृष्णाकफभ्रमान् हन्ति ॥

અડસલિયાનું પાંદડું ઝાડાને રોકનાર, શીતળ, કડવું, વાયડું, હલકું અને દાહને મટાડનાર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, તાવ, તરશ, કફ તથા ભ્રમને મટાડનાર છે. ૩૫

ગળજીભીનાં પાંદડાંના ગુણો

गोजिह्वा कुष्ठमेहास्रकृच्छ्रज्वरहरी लघुः ॥३६॥

ગળજીભીનાં પાંદડાં કોઢ, પ્રમેહ, લોહીનો બગાડ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા તાવને મટાડનાર અને હલકાં છે. ૩૬

પરવળનાં પાંદડાંના ગુણો

पटोलपत्रं पित्तघ्नं दीपनं पाचनं लघु ।
स्निग्धं वृष्यं तथोष्णं च ज्वरकासकृमिप्रणुत् ॥३७

अन्वय–पटोलपत्रं पित्तघ्नं दीपनं पाचनं लघु स्निग्धं वृष्यं तथा च उष्णं (सत्) ज्वरकासकृमिप्रणुत् (अस्ति) ॥

પરવળનું પાંદડું પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, હલકું, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર અને ગરમ હોઈ તાવ, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. ૩૭

ગળોનાં પાંદડાંના ગુણો

गुडूचीपत्रमाग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु ।
कषायं कटु तिक्तं च स्वादुपाकं रसायनम् ॥३८
बल्यमुष्णं च संग्राहि हन्याद्दोषत्रयं तृषाम् ।
दाहमेहवातास्रकामलाकुष्ठपाण्डुताम् ॥ ३९ ॥

अन्वय–गुडूचीपत्रम् आग्नेयं सर्वज्वरहरं लघु कषायं कटु च तिक्तं स्वादुपाकं रसायनं बल्यं च उष्णं संग्राहि

(सत्) दीपनत्रय तृषां दाहप्रमेहवातास्रक्कामलाकुष्ठपाण्डुतां हन्यात् ॥

ગળોનાં પાંદડાં અગ્નિના અંશવાળાં, સર્વ પ્રકારના તાવોને હરનારાં, હલકાં, તૂરાં, તીખાં, કડવાં, પાકમાં મધુર, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, ગરમ અને આડાને રોકનાર હોઈ ત્રણે દોષ, તરશ, દાહ, પ્રમેહ, વાતરક્ત રોગ, કમળો, કોઢ તથા પાંડુરોગ મટાડે છે. ૩૮, ૩૯

કાસુંદરાનાં નામો તથા પાંદડાંનાં ગુણો

कासमर्दोऽरिमर्दश्च कासारिः कर्कशस्तथा ।
कासमर्ददलं रुच्यं वृष्यं कासविषास्रनुत् ॥४०॥
मधुरं कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधनम् ।
विशेषतः कासहरं पित्तघ्नं ग्राहकं लघु ॥ ४१ ॥

अन्वय–कासमर्दः च अरिमर्दः कासारिः तथा कर्कश (इति नामानि, गुणास्तु–) कासमर्ददलं रुच्य वृष्य कासविषास्रनुत् मधुर कफवातघ्नं पाचनं कण्ठशोधन पित्तघ्न ग्राहक लघु (सत्) विशेषत कासहरम् (भवति) ॥

કાસમર્દ,[1] અરિમર્દ,[2] કાસારિ[3] અને કર્કશ[4] એટલા કાસુંદરાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાંસુદરાનાં પાંદડાં રુચિકારક, વીર્યને વધારનાર, ઉધરસ, ઝેર તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર, મધુર; કફ, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, પાચન, કંઠને સાફ કરનાર, આડાને રોકનાર, હલકા અને વિશેષે કરી ઉધરસને મટાડનારા છે. ૪૦,૪૧

૧ कासं मृद्नाति, मृद क्षोदे–कर्मण्यण्–ઉધરસનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાસમર્દ–કાસુંદરો.

૨. अरिं–कासरूप मृद्नाति–पूर्ववत्–ઉધરસરૂપ શત્રુનો જે નાશ કરે છે, તેથી અરિમર્દ–કાસુંદરો.

૩. कासस्य अरि–ઉધરસનો શત્રુ હોવાથી કાસારિ–કાસુંદરો.

૪. कृणाति–हिनस्ति कास, कृ हिंसायाम्–विच्, कर्ट इति करा, कश शब्दे–पचाद्यच्, कर् चासौ कशश्च–ઉધરસનો નાશ કરનાર તરીકે પોતાને જે જણાવે છે, તેથી કર્કશ–કાસુંદરો.

ચણેચી એટલે ચણાનાં પાંદડાંના ગુણો

रुच्यं चणकशाकं स्याद्दुर्जरं कफवातकृत् ।
अम्लं विष्टम्भजनकं पित्तनुद्दन्तशोथहृत् ॥ ४२ ॥

अन्वय.–चणकशाकं रुच्य दुर्जर दन्तशोथहृत् अम्ल विष्टम्भजनक पित्तनुत् कफवातकृत् स्यात् ॥

ચણેચીનું શાક રુચિકારક, માંડ પચે એવું, દાંતના સોજાને હરનાર, ખાટું, મળને રોકનાર, પિત્તને મટાડનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે. ૪૨

વટાણાનાં પાંદડાંના ગુણો

कलायशाकं भेदि स्याल्लघु तिक्तं त्रिदोषजित् ।

अन्वयः–कलायशाक भेदि लघु तिक्त त्रिदोषजित् स्यात् ॥

વટાણાનાં પાંદડાંનું શાક મળોને તોડનાર, હલકું અને કડવું હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે.

સરસવનાં પાંદડાંના ગુણો

कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु ॥ ४३ ॥
अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषजित् ।
सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् ॥४४

अन्वय–सार्षप शाकं कटुक बहुमूत्रमल गुरु अम्लपाक विदाहि उष्ण रूक्ष त्रिदोषजित् लवण सक्षारं तीक्ष्ण स्वादु (सत् अपि) शाकेषु निन्दित स्यात् ॥

સરસવનાં પાંદડાંનું શાક તીખું, મૂત્રને તથા મળને બહુ કરનાર, ભારે, પાકમાં ખાટું, બળતરા કરનાર, ગરમ, રૂક્ષ, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ખારાશવાળું, ક્ષારવાળું, તીક્ષ્ણ તથા સ્વાદિષ્ઠ છતાં શાકોમાં નિંદિત છે. ૪૩,૪૪

પુષ્પશાક

અગથિયાનાં ફૂલના ગુણો

अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्थकनिवारणम् ।
नक्तान्ध्यनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ॥
पीनसश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं मुनिभिर्मतम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः–अगस्तिकुसुम शीत चातुर्थकनिवारण नक्तान्ध्यनाशन तिक्त कषाय च कटुपाकि (सत्) पीनसश्लेष्मपित्तघ्न वातघ्न मुनिभिः मतम् ॥

અગથિયાનાં ફૂલ ટાઢાં, ચોથિયા તાવને મટાડનાર, રાતના આંધળાપણાને મટાડનાર, કડવાં, તૂરાં અને પાકમાં તીખાં હોઈ સળેખમ, કફ, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે, એમ મુનિઓએ માન્યુ છે. ૪૫

કેળનાં ફૂલના ગુણો

कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु ।
वातपित्तहरं शीतं रक्तपित्तक्षयप्रणुत् ॥ ४६ ॥

अन्वयः-कदल्याः कुसुमं स्निग्धं मधुरं तुवरं गुरु शीतं (सत्) वातपित्तहरं रक्तपित्तक्षयप्रणुत् (अस्ति)॥

કેળનાં ફૂલ સ્નિગ્ધ, મધુર, તૂરાં, ભારે અને ટાઢાં હોઈ વાયુ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૪૬

સરગવાનાં ફૂલના તથા મધના ગુણો

शिग्रोः पुष्पं तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथहृत्।
कृमिहृत्कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित्॥
मधु शिग्रोस्त्वक्षिहितं रक्तपित्तप्रसादनम्॥४७॥

अन्वय.-शिग्रोः पुष्पं तु कटुकं तीक्ष्णोष्णं स्नायुशोथहृत् कृमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित् (भवति), शिग्रोः मधु तु अक्षिहितं रक्तपित्तप्रसादनं (स्यात्)॥

સરગવાનાં ફૂલ તીખાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, સ્નાયુઓના સોજાને મટાડનારાં તથા કૃમિને હરનારાં હોઈ કફ, વાયુ, અંદરનાં ગૂમડાં, બરોળ તથા ગોળાને મટાડનારાં છે. સરગવાનું મધ પણ નેત્રને હિતકારી અને રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે. ૪૭

શીમળાનાં ફૂલના ગુણો

शाल्मलीपुष्पशाकं तु घृतसैन्धवसाधितम्।
प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यं च न संशयः॥४८॥

अन्वयः-शाल्मलीपुष्पशाकं तु घृतसैन्धवसाधितं (भक्षितं चेत्) दुःसाध्यं प्रदरं नाशयति एव, न च संशयः॥

શીમળાનાં ફૂલનું શાક જો ઘી અને સૈંધવમાં પકાવી ખાધું હોય તો કષ્ટસાધ્ય પ્રદરનો પણ અવશ્ય નાશ કરે છે, એમાં સંશય નથી.

रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु।
कफपित्तास्रजिद्ग्राहि वातलं च प्रकीर्तितम्॥

अन्वय.-(किंच तत्) रसे च पाके मधुरं कषायं शीतलं गुरु ग्राहि च वातलं (सत्) कफपित्तास्रजित् प्रकीर्तितम्॥

વળી એ શાક રસમાં તથા પાકમાં મધુર, તૂરું, ટાઢું, ભારે, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુ કરનાર હોઈ કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૯

ફળશાક

કોળાનાં નામો તથા ગુણો

कूष्माण्डं स्यात्पुष्पफलं पीतपुष्पं बृहत्फलम्।
कूष्माण्डं बृंहणं वृष्यं गुरु पित्तास्रवातनुत्॥५०॥
बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम्॥
वृद्धं नातिहिमं स्वादु सक्षारं दीपनं लघु।
बस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत्सर्वदोषजित्॥५१॥

अन्वय.-कूष्माण्डं पुष्पफलं पीतपुष्पं बृहत्फलं स्यात्, कूष्माण्डं बृंहणं वृष्यं गुरु (सत्) पित्तास्रवातनुत् (अस्ति), बालं शीतं पित्तापहं (भवति), मध्यमं कफकारकम् (अस्ति), वृद्धम् अतिहिमं न, स्वादु सक्षारं दीपनं लघु (सत्) बस्तिशुद्धिकरं चेतोरोगहृत् सर्वदोषजित् (कथ्यते)॥

કૂષ્માંડ,[1] પુષ્પફળ,[2] પીતપુષ્પ[3] અને બૃહત્ફલ[4] એટલાં કોળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કોળું પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર અને ભારે હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ, રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. નાનું-કૂણું કોળું ટાઢું અને પિત્ત મટાડનાર છે; મધ્યમ કોળું કફ કરનાર છે; મોટું કોળું બહુ ટાઢું નથી, મધુર છે અને ક્ષાર સાથે લેવાય તો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, મૂત્રાશયને સાફ કરનાર, ચિત્તના રોગને હરનાર અને સઘળા દોષને મટાડનાર છે.

૧. कु-ईषत् ऊष्मा अण्डेषु-बीजेषु यस्य तत् पित्तलत्वात्-જેનાં બિયાંમાં લગાર ગરમી હોય છે, કેમકે તે પિત્તયુક્ત હોય છે; તેથી કૂષ્માંડ-કોળું.

૨. पुष्पे सति फलति-पचाद्यच्-પુષ્પ આવ્યા પછી જેને ફળ આવે છે, તેથી પુષ્પફલ-કોળું.

૩. पीतं पुष्पं यस्य तत्-જેનાં ફૂલ પીળાં થાય છે, તેથી પીતપુષ્પ-કોળું.

૪. बृहत् फलं यस्य तत्-જેનાં ફળ મોટાં થાય છે, તેથી બૃહત્ફલ-કોળું.

ખૂબ નાના કોળાનાં નામો તથા ગુણો

कूष्माण्डी तु भृशं लघ्वी कर्कारुरपि कीर्तिता।
कर्कारुर्ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः॥
पक्वा तिक्ताग्निजननी सक्षारा कफवातनुत्॥५२

अन्वय.-भृशं लघ्वी कूष्माण्डी तु कर्कारुः अपि कीर्तिता। कर्कारुः ग्राहिणी शीता रक्तपित्तहरा गुरुः (भवति), पक्वा (सा) तिक्ता अग्निजननी सक्षारा कफवातनुत् (कीर्तिता)॥

બહુ જ નાનું કોળું કર્કારુ[1] પણ કહેવાય છે. નાનું કોળું ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, રક્તપિત્તને હરનાર અને ભારે છે. પાકું તે કોળું તીખું થઈ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનાર છતાં ખાર

સાથે લેવાય તો કફ તથા વાયુને પણ મટાડે છે.

૧. કર્ક-શ્વેત વર્ણમ્ ऋच्छति-स्र गतौ-बाहुलकाद् उण्-જે ધોળા એટલે ભૂરા રંગને ધારણ કરે છે, તેથી કર્કારુ-ભૂરૂ નાનું કોળું.

બે મીઠી તુંબડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

अलाबूः कथिता तुम्बी द्विधा दीर्घा च वर्तुला।
मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु ॥
वृष्यं रुचिकरं प्रोक्तं धातुपुष्टिविवर्धनम् ॥५३॥

अन्वय.-अलाबू, तुम्बी कथिता, (सा) दीर्घा च वर्तुला द्विधा (भवति)। मिष्टतुम्बीफलं हृद्यं पित्तश्लेष्मापहं गुरु वृष्यं रुचिकरं धातुपुष्टिविवर्धनं प्रोक्तम् ॥

અલાબૂ[1] અને તુંબી[2] એ બે મીઠી તુંબડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ લાંબાં ફળવાળી અને ગોળ ફળવાળી એમ બે પ્રકારની થાય છે. મીઠી તુંબડીનું ફળ હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, પિત્ત તથા કફને હણનાર, ભારે, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને ધાતુપુષ્ટિને વધારનાર કહેલ છે. ૫૩

૧ न लम्बते-लबि अवस्रंसने-' नञि लम्बेर्नलोपश्च ' (उणा. १-८७)-જેનું પોતાના વેલામાં લટકવું નથી પણ જમીન પર રહે છે, તેથી અલાબૂ-મીઠી તુંબડી.

૨. तुम्बति-अर्दयति रुचिं हृद्यत्वात्, तुबि अर्दने-अच् इन् वा, यद्वा तुम्बति-नाशयति पित्त कफ चापि-જે હૃદયને ગમે તેવી હોવાથી રુચિ ઉપજાવે છે અથવા પિત્તનો તથા કફનો પણ નાશ કરે છે, તેથી તુમ્બી-તુંબડી.

કડવી તુંબડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महाफला।
कटुतुम्बी हिमा हृद्या पित्तकासविषापहा॥
तिक्ता कटुर्विपाके च वातपित्तज्वरान्तकृत् ॥५४

अन्वय.-कटुतुम्बी इक्ष्वाकु स्यात्, सा च तुम्बी महाफला (स्यात्), कटुतुम्बी हिमा हृद्या (सती) पित्त-कासविषापहा तिक्ता विपाके कटु. च वातपित्तज्वरान्तकृत् (अस्ति) ॥

ઇક્ષ્વાકુ,[1] કડુતુંબી,[2] તુંબી[3] અને મહાફલા[4] એટલાં કડવી તુંબડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કડવી તુંબડીનું ફળ ટાઢું તથા હૃદયને ગમે એવું હોઈ પિત્ત, ઉધરસ અને ઝેરને હણનાર છે; તેમજ એ તીખું અને પાચન થતાં કડવું થઈ વાયુનો તથા પિત્તના તાવનો નાશ કરનાર છે. ૫૪

૧. इक्षुम् आकरोति-आङ्-मितद्र्वादित्वात् डु, यद्वा ऊिशर्यां जातम् ' इक्षु ' इति शब्दम् अकति-प्राप्नोति छेदनकाले, अक गतौ-बाहुलकादुण्-इक्ष्वाकु.-જે શેલડીનો કંઈક આકાર ધારણ કરે છે અથવા છીંક વખતે થતો ' ઇક્ષુ ' એવો શબ્દ તોડતી વેળા કે કાપતી વેળા કરે છે, તેથી ઇક્ષ્વાકુ-કડવી તુંબડી.

૨. कटुश्चासौ तुम्बी-कटुतुम्बी-કડવી જે તુંબડી તે કડુતુંબી કહેવાય છે.

૩. तुम्बी-ઉપર તુંબડીના ૨ જા નામ પ્રમાણે.

૪. महत् फलं यस्याः वा-જેનું ફળ મોટું થાય છે તેથી મહાફલા-કડવી તુંબડી.

કાકડીનાં નામો તથા ગુણો

एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरुः॥५५
रुच्या पित्तहरा सामा, पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत् ॥

अन्वय.-एर्वारुः कर्कटी प्रोक्ता। अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते-आमा सा कर्कटी शीतला रूक्षा ग्राहिणी मधुरा गुरु रुच्या पित्तहरा (अस्ति), पक्वा तृष्णाग्निपित्तकृत् (भवति)॥

એર્વારુ[1] અને કર્કટી[2] એ બે કાકડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાચી કાકડી, ટાઢી, રૂક્ષ, ઝાડાને રોકનાર, મધુર, ભારે, રુચિ કરનાર અને પિત્તને હરનાર છે. પાકી કાકડી તરશ, અગ્નિ તથા પિત્તને કરનારી છે. ૫૫

૧. आ समन्तात् ईरण गमनमिति एरु, आङ्पूर्वे-वात् ईर गतौ-सृपदादित्वात् क्विप्, एरु वृणोति वारयति वा-वृञ् वरणे-बाहुलकाद् उण्-જેનો વેલો ચોપાસ પોતાની ગતિ સ્વીકારે છે અથવા ચોપાસ ફેલાઈ જઈ બીજાની ગતિને અટકાવી દે છે, તેથી એર્વારુ-કાકડી.

૨. कर कटति-वर्षति-आवृणोति वा, कटे वर्षा-वरणयो-' इन् ' (उणा. ४-११८), पृषोदरादि, 'कृदिकारात्'-इति वा ङीष्-જે હાથ પર વરસે છે, હાથને ભીનો કરે છે અથવા ઢાંકી દે છે, તેથી કર્કટી-કાકડી.

પરોળાનાં નામો તથા ગુણો

चिचिण्डः श्वेतराजिः स्यात्सुदीर्घो गृहकूलकः ॥५६
चिचिण्डो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः॥
शोषणोऽतिहितः किञ्चिद् गुणैर्न्यूनः पटोलतः ॥५७

अन्वय.-चिचिण्डः श्वेतराजि. सुदीर्घ गृहकूलकः

स्यात्, चिचिण्डः वातपित्तघ्नः बल्यः पथ्यः रुचिप्रदः शोषणः अतिहितः गुणैः पटोलात् किंचित् न्यूनः (भवति)॥

ચિચિંડ,¹ શ્વેતરાજિ,² સુદીર્ઘ³ અને ગૃહકૂલક⁴ એટલાં પંડોળાનાં સંસ્કૃત નામો છે. પંડોળું વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, બળ આપનાર, પથ્ય, રુચિ ઉપજાવનાર, શોષણ કરનાર, બહુ જ હિતકારી અને પરવળ કરતાં કાંઈક ઓછા ગુણવાળું હોય છે. ૫૬,૫૭

૧. चिनोति सुतरां पथ्यता हितकारिता च, चिञ् चयने-बाहुलकात् इण्डच् प्रत्ययः, चुट् आगमश्च-જે અત્યંત પથ્યપણુ તથા હિતકારીપણું ધારણ કરે છે, તેથી ચિચિંડ-પંડોળું.

૨. श्वेता राजिः यस्मिन् सः-જેમાં ધોળી રેખાઓ અથવા આંકા હોય છે, તેથી શ્વેતરાજિ-પંડોળું.

૩. सुतरां दीर्घः-प्रादिसमासः-જે અતિશય લાંબું થાય છે, તેથી સુદીર્ઘ-પંડોળું.

૪. गृहस्य कूले-समीपे भवः-भवार्थे कन्-જે ઘરની પાસે થાય છે, તેથી ગૃહકૂલક-પંડોળું.

બે જાતનાં કારેલાનાં નામો તથા ગુણો

कारवेल्लं कटिल्लं स्यात्कारवेल्ली ततो लघुः ।
कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तमवातलम् ॥५८॥
ज्वरपित्तकफास्रघ्नं पाण्डुमेहकृमीन्हरेत् ।
तद्गुणा कारवेल्ली स्याद्विशेषाद्दीपनी लघुः ॥५९॥

अन्वय.-कारवेल्लं कटिल्लं स्यात्, ततः लघुः कारवेल्ली (कथ्यते), कारवेल्लं हिमं भेदि लघु तिक्तम् अवातलं ज्वरपित्तकफास्रघ्नं (सत्) पाण्डुमेहकृमीन् हरेत्, कारवेल्ली तद्गुणा स्यात्, विशेषात् दीपनी लघु (अस्ति)॥

કારવેલ્લ¹ અને કટિલ્લ² એ કારેલાનાં સંસ્કૃત નામો છે. નાના કદના કારેલા હોય તે કારવેલ્લી¹ કહેવાય છે. કારેલું ટાઢું, મળને તોડનાર, હલકું, કડવું, વાયુને નહિ ઉત્પન્ન કરનારું; તાવ, પિત્ત, કફ, લોહીનો બગાડ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડે છે. કારવેલ્લી તેના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે; વિશેષમાં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી છે. ૫૮,૫૯

૧. कारं-ज्वरादिनाशं प्रति वेल्लति-चलति. वेल्ल चलने-कर्मण्यण्-તાવ વગેરેનો નાશ કરવા જે ચાલે-કામ કરે છે, તેથી કારવેલ્લ-કારેલુ.

૨. कटति-वर्षति आवृणोति वा हिमादिगुणान्-कटे वर्षावरणयोः-बाहुलकादिल्लः-જે શીતળતા વગેરે ગુણોને વર્ષે છે અથવા ચોપાસ પોતાને તે તે ગુણોથી આવરે છે-વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી કટિલ્લ-કારેલું.

૧. કારવેલ્લી-ઉપરના પડેલા જ નામ પ્રમાણે છે, કેવળ સ્ત્રીલિંગપ્રત્યય વધારે છે.

ગલકીનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો

महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महाफला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥
महाकोशातकी स्निग्धा रक्तपित्तानिलापहा ॥६०॥

अन्वयः-महाकोशातकी हस्तिघोषा महाफला प्रोक्ता, स च धामार्गवः घोषकः च हस्तिपर्णः स्मृतः । महाकोशातकी स्निग्धा (सती) रक्तपित्तानिलापहा (अस्ति)॥

મહાકોશાતકી,¹ હસ્તિઘોષા,² મહાફલા,³ ધામાર્ગવ,⁴ ઘોષક⁵ અને હસ્તિપર્ણ⁶ એટલાં ગલકીના સંસ્કૃત નામો છે. ગલકાં સ્નિગ્ધ છે અને રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડે છે. ૬૦

૧. कोशम्-कोशाकारम् अतति-सततं गच्छति फलेषु, अत सातत्यगमने-'क्वुन्' (उणा. २-३२), गौरादि., ततो महती चासौ कोशातकी-જેના ફળનો આકાર કોશ દોડા જેવો થાય છે, તે મોટી ગલકી-મહાકોશાતકી.

૨. हस्तीव घोषति रक्तपित्तम् अनिलं च प्रति तन्नाशकत्वात्, घुष्-अच्, टाप्-જે રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરનાર હોવાથી તેઓના પ્રત્યે હાથી જેવી ગર્જના કરે છે. તેથી હસ્તિઘોષા-ગલકી.

૩. धाम ऋच्छति-ऋ गतौ-'अन्येभ्योऽपि. '-इति विच्, ततो धामार् चासौ गौश्च-'गोरतद्धितलुकि' इति टच्-જે તેજને પ્રાપ્ત કરનાર ઓષધિ છે, તેથી ધામાર્ગવ-ગલકી.

૪. घोषति रक्तपित्तानिलं प्रति इति घोषक -घुषिर् विशब्दने-पचाद्यच्, स्वार्थे च कन्-જે રક્તપિત્ત અને વાયુ પ્રત્યે ગર્જના કરે છે, તેથી ઘોષક-ગલકી.

૫. हस्ती-तत्कर्ण इव पर्णं यस्य-જેનુ પાન હાથીના કાન જેવું હોય છે, તેથી હસ્તિપર્ણ-ગલકી.

ઝુમખડી કે તૂરિયાંનાં નામો તથા ફળના ગુણો

धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी कृतवेधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्फला ॥६१
राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला ।
पित्तघ्नी दीपनी श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत् ॥६२॥

अन्वय -धामार्गवः पीतपुष्पः जालिनी कृतवेधना राजकोशातकी तथा च राजिमत्फला इति उक्ता॥ राजकोशातकी शीता मधुरा कफवातला पित्तघ्नी दीपनी (सती) श्वासज्वरकासकृमिप्रणुत् (अस्ति)॥

ધામાર્ગવ,[1] પીતપુષ્પ,[2] જાલિની,[3] કૃતવેધના,[4] રાજકોશાતકી[5] અને રાજિમત્ફલા[6] એટલાં ઝુમખડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઝુમખડાં ટાઢાં, મધુર, કફ તથા વાયુને કરનાર, પિત્તને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શ્વાસ, તાવ, ઉધરસ તથા કૃમિને મટાડનાર છે.

૧. ધામાર્ગવ–ઉપર ગલકીનું ત્રીજું નામ જુઓ.

૨. पीतं पुष्पं यस्य सः–જેનાં ફૂલ પીળાં હોય છે, તેથી પીતપુષ્પ–તૂરિયાનો વેલો

૩. जालयति–इत्येवंशीला, जल आच्छादने–चुरादिः–इन्–नान्तत्वाद् ङीप्–જે બીજાને ઢાંકી દે એવા સ્વભાવની હોય છે, અથવા પોતાની અંદર જાળાંવાળી થાય છે, તેથી જાલિની–તૂરિયાનો વેલો.

૪. कृतं वेधनं यया–જેણે બીજાને વીંધવું અથવા વીંટવું કર્યું હોય છે, તેથી કૃતવેધના–તૂરિયાંનો વેલો.

૫. राज्ञ प्रिया कोशातकी–રાજાને અથવા શ્રીમંતોને પ્રિય એવા ગલકાંની એક જાત છે, તેથી રાજકોશાતકી–તૂરિયાનો વેલો

૬. राजिः अस्ति एषां राजिमन्ति, राजिमन्ति फलानि यस्याः सा–જેનાં ફળ રેખાવાળાં થાય છે, તેથી રાજિમત્ફલા–તૂરિયાંનો વેલો.

પરવળનાં નામો તથા ફળ આદિના ગુણો

पटोलः कुलकस्तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।
राजीफलः पाण्डुफलो राजेयश्चामृताफलः ॥६३॥
बीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठघ्नः कासभञ्जनः ।
पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघ्वग्निदीपनम् ॥६४॥
स्निग्धोष्णं हन्ति कासास्रज्वरदोषत्रयक्रमीन् ।
पटोलस्य भवेन्मूलं विरेचनकरं सुखात् ॥६५॥
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ।
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वत्तिक्ता पटोलिका ॥६६॥

अन्वयः–पटोलः कुलकः तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः राजीफलः पाण्डुफलः राजेयः च अमृताफलः बीजगर्भः प्रतीकः च कुष्ठघ्नः कासभञ्जनः (इति नामानि, अथ तत्फलादिगुणाः–) पटोलं पाचनं हृद्यं वृष्यं लघु अग्निदीपनं स्निग्धोष्णं (सत्) कासास्रज्वरदोषत्रयक्रमीन् हन्ति। पटोलस्य मूलं सुखात् विरेचनकरं भवेत्, नालं श्लेष्महरं, पत्रं पित्तहारि, फलं पुनः दोषत्रयहरं प्रोक्तम्, तिक्ता पटोलिका तद्वत् (गुणयुक्ता भवति)॥

પટોલ,[1] કુલક,[2] તિક્ત[3], પાંડુક,[4] કર્કશચ્છદ,[5] રાજીફલ,[6] પાંડુફલ,[7] રાજેય,[8] અમૃતાફલ,[9] બીજગર્ભ,[10] પ્રતીક,[11] કુષ્ઠઘ્ન[12] અને કાસભંજન,[13] એટલાં પરવળનાં સંસ્કૃત નામો છે. પરવળ પાચક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, વીર્ય વધારનાર, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ અને ગરમ હોઈ ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, તાવ, ત્રણે દોષ તથા કૃમિને મટાડનાર છે. પરવળનું મૂળ સુખથી રેચ લગાડનાર હોઈ એની ડાંડલી કફને હરનાર, પાંદડું પિત્તને હરનાર અને ફળ ત્રણે દોષને મટાડનાર કહ્યું છે; કડવા પરવળમાં પણ એ જ ગુણો હોય છે. ૬૩–૬૬

૧. पटति–गच्छति पाचनत्वादिगुणान्, पट गतौ–'कपिगडिगण्डि.'–(उणा. १–६६) इत्योलच्–પાચકપણું વગેરે ગુણોને જે પમાડે છે–ધારણ કરે છે, તેથી પટોલ–પરવળ.

૨. कोलति–सम्यक् स्त्यायति वृष्यत्वादिश्रेष्ठगुणनिवहम्, कुल सस्त्याने–'इगुपधे'ति कः, स्वार्थे च कन्, यद्वा 'क्वुन्' (उणा. २–३२)–જે વીર્યવર્ધકપણું આદિ શ્રેષ્ઠ ગુણસમુદાયને જણાવે છે અથવા એકીસંઘાતે ધારણ કરે છે. તેથી કુલક–પરવળ.

૩. तेजयति स्म अग्निम्, तिज निशाने–'गत्यर्थे'ति कर्तरि क्त, स तिक्तो गुणोऽस्ति अस्य, अर्शआद्यच्–અગ્નિને જે તેજ કરે છે, તે કડવો ગુણ જેમાં હોય છે, તેથી તિક્ત–પરવળ.

૪. पाण्डुवर्णः कायति फले, कै शब्दे–'अन्येभ्योऽपि॰' इति ड.–જે ફળમાં કંઈક ફીકાશપડતો રંગ જણાવે છે, તેથી પાંડુક–પરવળ.

૫. कर्कशाच्छदा यस्य स.–જેનાં પાંદડાં કંઈક ખરબચડાં હોય છે, તેથી કર્કશચ્છદ–પરવળ.

૬. राजीमन्ति–श्रेणीयुक्तानि फलानि यस्य सः–જેનાં ફળ પંક્તિબદ્ધ હોય છે, તેથી રાજીફલ–પરવળ.

૭. पाण्डुवर्णानि फलानि यस्य सः–જેનાં ફળ કંઈક ફિક્કાં–ભૂરા રંગનાં હોય છે, તેથી પાંડુફલ–પરવળ.

૮. राज्या–फलश्रेण्या युक्त –'नद्यादिभ्यो ढक्'–પંક્તિબદ્ધ ફળોથી જે યુક્ત હોય છે, તેથી રાજેય–પરવળ.

૯. अमृतायाः इव फलं यस्य सः दोषत्रयघ्नत्वात्–જેનું ફળ ત્રણે દોષને નાશ કરનાર હોવાથી જાણે ગળોનું કે આમળાનું ફળ હોય તેવું હોય છે, તેથી અમૃતાફલ–પરવળ.

૧૦. बीजानि गर्भे यस्य फलेषु–જેના ફળમાં ગર્ભની

અંદર બિયાં હોય છે, તેથી બીજગર્ભ-પરવળ.

૧૧. प्रत्येति प्रतीयते वा अवयवरूपेण-इण् गतौ-'अलीकादयश्च' (उणा. ४-२५) इति साधुः-જે અવયવરૂપે જણાય છે, તેથી પ્રતીક-પરવળ.

૧૨. कुष्ठं हन्ति-'अमनुष्यकर्तृके च' इति हन्तेष्टक्-કોઢ રોગનો જે નાશ કરે છે, તેથી કુષ્ઠઘ્ન-પરવળ.

૧૩. भनक्तीति भञ्जनः-'युच्' (उणा. २-७८) कासस्य भञ्जनः-ઉધરસનો જે નાશ કરે છે, તેથી કાસભંજન-પરવળ.

ટિંડોરી કે ઘિલોડીનાં નામો તથા ફળના ગુણો

बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरी च बिम्बिका।
ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥६७
बिम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित्।
स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम् ॥६८

अन्वय-बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरी च बिम्बिका ओष्ठोपमफला प्रोक्ता, च पीलुपर्णी कथ्यते। (इति नामानि, तत्फलगुणाश्च-) बिम्बीफलं स्वादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित्, स्तम्भनं लेखनं रुच्यं विबन्धाध्मानकारकम् (भवति) ॥

બિંબી,[1] રક્તફલા,[2] તુંડી,[3] તુંડિકેરી,[4] બિંબિકા,[5] ઓષ્ઠોપમફલા[6] અને પીલુપર્ણી[7] એટલાં ટિંડોરીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ટિંડોરીનાં ફલ (ટિંડોરાં) મધુર, ટાઢાં અને ભારે હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર, સ્તંભક, મળને ઉખેડનાર, રુચિકારક અને મળાવરોધ તથા આફરો કરનાર છે. ૬૭,૬૮

૧. बिम्बायाः फलं बिम्बम्-तद् अस्ति अस्याः-अर्शआद्यच्-जातित्वाद् ङीप्-જેમાં ઘિલોડાં થાય છે, તે બિંબી-ઘિલોડીનો વેલો.

૨. पाकादनन्तरं रक्तानि फलानि यस्याः सा-જેનાં ફળ પાક્યા પછી રાતાં થાય છે, તેથી રક્તફલા-ઘિલોડી.

૩. तुण्ड-पक्षिणां चञ्चुः-अस्ति अस्याः-फलपाककाले भक्षणार्थं पक्षिणां तत्रागमसम्भवात्-अर्शआद्यच्-गौरादित्वाद् ङीप्-ફળ પાકવાના સમયે જેના પર તે ફળ ખાવા આવતાં પક્ષીઓની ચાંચ લાગુ જ હોય છે, તેથી તુંડી-ઘિલોડી.

૪. तुण्डं अस्ति एषामिति तुण्डिकाः-पक्षिणः-'अत इनिठनौ' इति ठन्, ततः तुण्डिकान् ईरयति-कर्मण्यण्, अणन्तलाद् ङीप्-ચાંચવાળાં પક્ષીઓને ફળપાક વખતે ફળ ખાવા જે પ્રેરણા કરે છે, તેથી તુંડિકેરી-ઘિલોડી.

૫. बिम्बी एव बिम्बिका-स्वार्थे कन्, 'ङयापोरिं'ति ह्रस्वत्वं च-જેમાં ઘિલોડાં થાય છે, તે બિંબિકા-ઘિલોડીનો વેલો.

૬. ओष्ठस्य उपमा यस्य तत्-ओष्ठोपमं फलं यस्याः सा-જેનું ફળ માણસના હોઠની ઉપમાને યોગ્ય હોય છે, તેથી ઓષ્ઠોપમફલા-ઘિલોડી

૭. पीलवः इव पर्णानि यस्याः सा-'पाककर्णे'ति ङीप्-જેનાં પાંદડાં પીલુડીનાં જેવાં થાય છે, તેથી પીલુપર્ણી-ઘિલોડી.

બે જાતની વાલોળનાં નામો તથા ગુણો

शिम्बिः शिम्बी पुस्तशिम्बी तथा पुस्तकशिम्बिका
शिम्बीद्वयं च मधुरं रसे पाके हिमं गुरु।
बल्यं दाहकरं प्रोक्तं श्लेष्मलं वातपित्तजित् ॥६९

अन्वय.-शिम्बिः शिम्बी पुस्तशिम्बी तथा पुस्तकशिम्बिका (कथ्यते)। शिम्बीद्वयं रसे च पाके मधुरं हिमं गुरु बल्यं दाहकरं श्लेष्मलं (सत्) वातपित्तजित् प्रोक्तम् ॥

શિંબિ,[1] શિંબી,[2] પુસ્તશિંબી,[3] અને પુસ્તકશિંબિકા[4] એ વાલોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. વાલોળ બે જાતની થાય છે; બન્ને જાતની વાલોળ રસમાં તથા પાકમાં મધુર, ટાઢી, ભારે, બળ આપનાર, દાહ કરનાર, કફ કરનાર અને વાયુ તથા પિત્તને જીતનાર કહી છે. ૬૯

૧. शाम्यति इति शिम्बि, शमु उपशमे-डिम्बच् प्रत्ययः बाहुलकात्, पृषोदरादि-જે શીંગરૂપે થાય છે, તેથી શિંબી-વાલોળ.

૨. शाम्यति इति शिम्बी-बाहुलकात् बि-पृषोदरादिः-'कृदिकारादक्तिन' इति वा ङीप्-અર્થ પહેલા નામ પ્રમાણે.

૩. पुस्तमिव शिम्बी, पुस्तल्या वा शिम्बी-જે એક જાતની કારીગીરી હોય તેવી શીંગરૂપે થાય છે, તેથી પુસ્તશિંબી-વાલોળ.

૪. पुस्तकल्पा शिम्बिका-જાણે કોઈ પુસ્તક હોય તેવી શીંગરૂપે જે થાય છે, તેથી પુસ્તકશિંબિકા-વાલોળ.

કાળી વાલોળનાં નામો તથા ગુણો

कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्यङ्कपट्टिका।
कोलशिम्बिः समीरघ्नी गुर्वुष्णा कफपित्तकृत् ॥
शुक्राग्निसादकृद्रूक्षा रुचिकृद्दाहकृद् गुरुः ॥७०॥

अन्वय-कोलशिम्बिः कृष्णफला तथा पर्यङ्कपट्टिका

(कथ्यते)। कोलशिम्बिः मरुतिघ्नी गुर्वी उष्णा कफपित्तकृत् शुक्राग्निमान्द्यकृत् वृष्या रुचिकृत् वद्धविट् गुरुः (अस्ति)॥

કોલશિંબી,[1] કૃષ્ણફલા[2] અને પર્યંકપટ્ટિકા[3] એટલાં કાળી અને પહોળી વાલોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ વાલોળ વાયુને મટાડનાર, ભારે, ગરમ, કફ તથા પિત્તને કરનાર, વીર્ય તથા અગ્નિને ઓછાં કરનાર, વીર્યને વધારે કાઢનાર, રુચિ કરનાર, વિષ્ઠાને બાંધનાર તથા ભારે છે. ૭૦

૧. कोलसदृशी शिम्बी यस्याः सा–જેની શીંગ જૂંડ જેવી કાળી હોય છે, તેથી કોલશિંબી–કાળી વાલોળ.

૨. कृष्णं फलं यस्याः सा–જેનું ફળ કાળું હોય છે, તેથી કૃષ્ણફલા–કાળી વાલોળ.

૩. पर्यङ्कस्य पट्टिका इव–પલંગની જાણે પાટી હોય તેવી થાય છે, તેથી પર્યંકપટ્ટિકા–કાળી વાલોળ.

સરગવાની શીંગના ગુણો

शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तनुत्।
शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं दीपनं परम् ॥७१॥

अन्वय–शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं (सत्) कफपित्तनुत् परं दीपनं शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्मघ्नं (भवति)॥

સરગવાની શીંગ સ્વાદવાળી, તુરી, કફ તથા પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને બહુ જ પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂલ, કોઢ, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગોળાના રોગને મટાડનાર છે. ૭૧

રીંગણીનાં નામો તથા તેના ફળના ગુણો

वृन्ताकं स्त्री तु वार्ताकुर्भण्टाकी भाण्टिकापि च।
वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ॥७२
ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु।
तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं लघु ॥७३॥
वृन्ताकं पित्तलं किंचिदङ्गारपरिपाचितम्।
कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम् ॥
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥७४
अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्।
तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनं च पूर्वतः ॥७५॥

अन्वय.–वृन्ताकं वार्ताकुः तु स्त्री अपि च भण्टाकी भाण्टिका (कथ्यते)। वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकम् अपित्तलं ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु (भवति)। बालं तत् कफपित्तघ्नं, वृद्धं पित्तकरं लघु (चास्ति)। अङ्गारपरिपाचितं वृन्ताकं किंचित् पित्तलम् अत्यर्थं लघु दीपनं (सत्) कफमेदोऽनिलामघ्नं (भवति), तदेव हि सतैलं लवणान्वितं (सत्) गुरु स्निग्धं (भवति), अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्, तद् विशेषेण अर्शःसु हितं च पूर्वतः हीनं (भवति)॥

વૃંતાક,[1] વાર્ત્તાકુ[2]–સ્ત્રીલિંગે છે, ભંટાકી[3] અને ભાંટિકા,[4] એટલાં રીંગણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. રીંગણાં મધુર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાકમાં તીખાં છતાં પિત્ત નહિ કરનારાં હોઈ તાવ, વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે; અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વીર્યને વધારનાર તથા હલકાં છે; નાનું–કૂણું રીંગણું કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે અને વધીને મોટું થયેલું રીંગણું પિત્ત કરનાર તથા હલકું છે. અંગારા પર પકાવેલું (ભડથું કરેલું) રીંગણું કાંઈક પિત્ત કરનાર, અત્યંત હલકું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ કફ, મેદ, વાયુ તથા આમને મટાડનાર છે. એ જ રીંગણામાં જો તેલ અને લૂણ નાખ્યાં હોય તો તે રીંગણું ભારે અને સ્નિગ્ધ છે; બીજું ધોળું રીંગણું કુકડાના ઈંડા જેવું થાય છે; એ રીંગણું વિશેષે કરી અરશ ઉપર હિતકારી છે અને કાળા રીંગણા કરતાં ગુણમાં ઓછું છે. ૭૨–૭૫

૧. वृन्तम् अकति–फलेषु, अक कुटिलायां गतौ–कर्मण्यण्–જે દીંટાને પ્રાપ્ત કરે છે–જેના ફળમાં દીંટું થાય છે, તેથી વૃન્તાક–રીંગણી.

૨. वार्तम्–आरोग्यम् आकयति–प्रापयति, अक गतौ–ण्यन्ताद् उण्–જે આરોગ્યને પમાડે છે, તેથી વાર્ત્તાકુ–રીંગણી.

૩. भटति–बिभर्ति तीक्ष्णोष्णताम्, यद्वा भण्यते दीपनी शुक्ला चापि, भट भृतौ–यद्वा भण शब्दे–'पिनाकादयश्च' (उणा–४–१५) इति साधु–જે તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતાને ધારણ કરે છે અથવા જે દીપની તથા વીર્યવર્ધક કહેવાય છે, તેથી ભંટાકી–રીંગણી.

૪. भाण्टिका–પણ ઉપર પ્રમાણે જ બધું જણાવે છે.

કંટાલાં કે કંકોડાંનાં નામો તથા ગુણો

डिण्डिशो रोमशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि।
डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः।
सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः ॥७६॥

अन्वय.–डिण्डिशः रोमशफलः मुनिनिर्मितः इति अपि (कथ्यते)। डिण्डिशः रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्मापहः सुशीतः

वातल रुक्ष मूत्रल च अश्मरीहर स्मृत ॥

ડિંડિશ,[1] રોમશફલ,[2] અને મુનિનિર્મિત,[3] એટલા કંકોડાના સંસ્કૃત નામો છે કંટોલા રુચિ ઉપજાવનાર, મળ તોડનાર, પિત્ત તથા કફને હણનાર તેમજ બહુ જ ટાઢા હોઈ વાયુ કરનાર, રૂક્ષ, મૂત્રને વધારનાર તથા પથરીને મટાડનાર કહ્યા છે ૭૬

૧ डिण्डि –फलम् अस्ति अस्य–लामादित्वात् श – જેના ફીંડુ વળે છે, તેથી ડિંડિશ–કંકોડા

૨ रोमाणि सन्ति अस्य–पूर्ववत् श , रोमश फल यस्य स–જેનુ ફળ રૂંવાટાંવાળું હોય છે, તેથી રોમશફલ–કંકોડા

૩ मुनिभि निर्मित मुनिनिर्मित –જેને મુનિઓ એ નિર્માણ કર્યું છે કેમકે વાવ્યા વિના જ ઊગી નીકળે છે, તેથી મુનિનિર્મિત–કંકોડા

પિંડાર કે પિંડાલુનું નામ તથા ગુણો

पिण्डार शीतल बल्य पित्तघ्न रुचिकारकम् ।
पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकर स्मृतम् ॥७७॥

अन्वय –पिण्डार शीतल बल्य पित्तघ्न रुचिकारक पाके लघु विशेषेण विषशान्तिकर स्मृतम् ॥

પિંડાર[1] કે પિંડાલુ ટાઢુ, બળ આપનાર, પિત્તને હણનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, પાકમા હલકુ અને વિશેષે કરી ઝેરની શાંતિ કરનાર કહ્યું છે ૭૭

૧ पिण्ड–सहत ऋच्छति–ऋ गतौ कर्मण्यण्–જે પિંડાકારે એકઠું ગુચ્છારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પિંડાર–પિંડાલુ

કડવી ઘિલોડીના નામો તથા ગુણો

कर्कोटकी पीतपुष्पा महाजालीति चोच्यते ।
कर्कोटी मलहृत्कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनी ।
श्वासकासज्वरान्हन्ति कटुपाका च दीपनी ॥७८॥

अन्वय कर्कोटकी पीतपुष्पा च महाजाली इति उच्यते। कर्कोटी मलहृत्, कुष्ठहृल्लासारुचिनाशनी, श्वासकासज्वरान् हन्ति, कटुपाका च दीपनी (अस्ति) ॥

કર્કોટકી,[1] પીતપુષ્પા,[2] અને મહાજાલી,[3] એટલા કડવી ઘિલોડીના સંસ્કૃત નામો છે કડવી ઘિલોડી મળને હરનાર હોઈ કોઢ, ઊબકા–મોળ, અરુચિ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનારી છે અને પાકમા તીખી હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે ૭૮

૧ कर्कति–हसति कुष्ठादिरोगान्, तन्नाशकरत्वात्, कर्क हसने–सौत्रो धातु तस्माद् बाहुलकाद् ओट प्रत्यय , तत स्वार्थ कन् नादित्वाद् ङीप्–કોઢ વગેરે રોગોનો નાશ કરનાર હોવાથી જે તેઓને હસે છે, તેથી કર્કોટકી–કડવી ઘિલોડી

૨ पीतानि पुष्पाणि यस्या सा–જેના ફૂલ પીળાં થાય છે, તેથી પીતપુષ્પા–કડવી ઘિલોડી

૩ जालयति–आच्छादयति समीपस्थ सर्व जल आच्छादने–पचाद्यच्, गौरादि महती चासौ जाली महाजाली–જે પાસેના હરકોઈને અત્યંત ઢાંકી દે છે, તેથી મહાજાલી–કડવી ઘિલોડી

મીઠી ખરખોડીના નામો તથા ગુણો

डोडिका विषमुष्टिश्च डोडीत्यपि सुमुष्टिका ।
डोडिका पुष्टिदा वृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघु ।
हन्ति पित्तकफार्शांसि कृमिगुल्मविषामयान् ॥७९॥

अन्वय –डोडिका च विषमुष्टि डोडी सुमुष्टिका इत्यपि (कथ्यते)। डोडिका पुष्टिदा वृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघु (सती) पित्तकफार्शांसि कृमिगुल्मविषामयान् हन्ति ॥

ડોડિકા,[1] વિષમુષ્ટિ,[2] ડોડી[3] અને સુમુષ્ટિકા[4] એ મીઠી ખરખોડીના સંસ્કૃત નામો છે મીઠી ખરખોડી પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને હલકી હોઈ પિત્ત, કફ, અરશ, કૃમિ, ગોળો તથા ઝેરના રોગને મટાડનાર છે ૭૯

૧ डोडी एव डोडिका–स्वार्थे कन्– ङ्यापोरिति ह्रस्वश्च–ડોડી એ જ ડોડિકા–મીઠી ખરખોડી

૨ विष मुष्णाति तन्नाशकरत्वात्, मुष स्तेय–क्रिया कर्तरि क्तिन्–ઝેરને જે નાશ કરે છે, તેથી વિષમુષ્ટિ–મીઠી ખરખોડી

૩ डाड–डाडाकार फलम् अस्ति अस्या –अर्श–आद्यच्–गौरादि –જેને ડોડા જેવુ ફળ થાય છે, તેથી ડોડી–મીઠી ખરખોડી.

૪ सुतरा मुष्णाति पित्तकफविषादीन्, मुष स्तेय–क्तिन् पूर्ववत्, तत स्वार्थे च कन्–પિત્ત, કફ ઝેર વગેરેનો જે બરાબર નાશ કરે છે, તેથી સુમુષ્ટિકા–મીઠી ખરખોડી

ભોરીંગણીના ડોડવાના ગુણો

कण्टकारीफल तिक्त कटुक दीपन लघु ।
रूक्षोष्ण श्वासकासघ्न ज्वरानिलकफापहम् ॥८०॥

ભોરીંગણીના ડોડવા કડવા, તીખા, દીપન,

હલકાં, રૂક્ષ અને ગરમ હોઈ શ્વાસ અને ઉધરસને હણનાર તથા તાવ, વાયુ અને કફને મટાડનાર છે. ૮૦

ડાંડલીનાં શાક

સરસવની ડાંડલીના ગુણો

तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् ।
कण्डूवमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम् ॥ ८१ ॥

अन्वय–सार्षप नाल तीक्ष्णोष्ण रुचिकारक वातश्लेष्मव्रणापह कण्डूवमिहर दद्रुकुष्ठघ्नं (प्रोक्तम्) ॥

સરસવની ડાંડલી તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર અને વાયુ, કફ, વ્રણ, ચળ, ઊલટી, દાદર તથા કોઢને મટાડનાર છે. ૮૧

કંદશાક

સૂરણનાં નામો તથા ગુણો

सूरणः कन्द ओलश्च कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि ।
सूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत्कटुः ॥ ८२ ॥
विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः ।
विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः ॥ ८३ ॥

अन्वय–सूरण कन्द ओल कन्दल अपि च अर्शोघ्न इति (कथ्यते)। सूरण दीपन रूक्ष कषाय कण्डुकृत कटु विष्टम्भी विशद रुच्य लघु कफार्शःकृन्तन (अस्ति), विशेषात् अर्शसे पथ्य प्लीहगुल्म विनाशन (अस्ति) ॥

સૂરણ,[1] કંદ[2] ઓલ,[3] કંદલ[4] અને અર્શોઘ્ન[5] એટલાં સૂરણના સંસ્કૃત નામો છે. સૂરણ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રૂક્ષ, તૂરું, ચળ કરનાર, કડવું, મળને રોકનાર, સ્વચ્છ, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકું અને કફ તથા અરશને કાપનાર છે. વિશેષે કરી અરશ ઉપર તે પથ્ય છે અને બરોળ તથા ગોળાને પણ મટાડનાર છે. ૮૨,૮૩

૧. सूर्यते–हिंस्यते अर्शः प्लीहगुल्मौ च विशेषाद् अनेन, सूरी हिंसायाम्–युच् (उणा. २–७८)–જેના વડે અરશ, બરોળ તથા ગોળાના રોગોનો ખાસ નાશ કરાય છે, તેથી સૂરણ.

૨. कन्दति कन्दते वा–आह्वानं करोति क्रियते वा अर्शःप्रभृतिरोगाणाम् अनेन, कदि आह्वाने रोदने च–अच् घञ् वा–અરશ વગેરે રોગોને જે આહ્વાન કરે છે–તેઓનો નાશ કરવા જે ખાતરી આપે છે, તેથી કન્દ–સૂરણ

૩. आ–समन्तात् उनत्ति–क्लेदनं प्राप्नोति जलसंबन्धेन, उन्दी क्लेदने–मूलविभुजादित्वात् क, नस्य लोपे पृषोदरादित्वाद् दस्य लत्वम्–પાણીના સબંધને લીધે ચોપાસ જે ભીનાશ ધારણ કરે છે, તેથી ઓલ–સૂરણ.

૪. कन्द लाति–मूलरूपेण, ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे क.', यद्वा कन्दति–आह्वानं करोति अर्शआदीनाम्, कदि आह्वाने–कलच्–उणादि–મુળરૂપે ગાંઠને જે ધારણ કરે છે, તેથી કન્દલ–સૂરણ, અથવા બીજા નામ પ્રમાણે અર્થ થાય છે.

૫. अर्शांसि हन्ति किल–'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्–જે અરશના રોગનો અવશ્ય નાશ કરે છે, તેથી અર્શોઘ્ન–સૂરણ.

સૂરણ શ્રેષ્ઠ છતાં કોને અહિતકારી?

सर्वेषां कन्दशाकानां सूरणः श्रेष्ठ उच्यते ।
दद्रूणां कुष्ठिनां रक्त–पित्तिनां न हितो हि सः ।
सन्धानयोग सम्प्राप्तः सूरणो गुणवत्तरः ॥ ८४ ॥

अन्वय–सर्वेषां कन्दशाकानां सूरण श्रेष्ठ उच्यते, (तथापि) दद्रूणां कुष्ठिनां रक्तपित्तिनां स हित न हि, सन्धानयोग सम्प्राप्त सूरण गुणवत्तर (भवति) ॥

સઘળાં કંદશાકોમાં સૂરણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, છતાં દાદર, કોઢ અને રક્તપિત્તના રોગવાળાઓને સૂરણ હિતકારી નથી. એક પ્રકારની કાંજીનો યોગ આપ્યો હોય, તો સૂરણ બહુ જ ગુણકારી થાય છે. ૮૪

બટાટાનાં નામો, જાતિ, લક્ષણ તથા ગુણો

आरुकं वीरसेनं च वीरं वीरोरुकं तथा ।
आरुकमप्यालुकं तत्कथितं वीरसेनकम् ॥ ८५ ॥
काष्ठालुकशङ्खालुकहस्त्यालूकानि कथ्यन्ते ।
पिण्डालुकमधालुकरक्तालूकानि चोक्तानि ॥ ८६ ॥
आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु ।
सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरं रक्तपित्तनुत् ।
कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्वल्पाग्निवर्धनम् ॥ ८७ ॥

अन्वय–आरुक वीरसेन च वीर तथा वीरोरुकम् आरुकम् आलुक वीरसेनकम् अपि तत् कथितम्; (तथा च) काष्ठालुकशङ्खालुकहस्त्यालूकानि कथ्यन्ते, पिण्डालुकमधालुकरक्तालूकानि च उक्तानि, आलुक सर्व शीतल विष्टम्भि मधुर गुरु सृष्टमूत्रमल रूक्ष दुर्जर रक्तपित्तनुत् कफानिलकर बल्य वृष्य स्वल्पाग्निवर्धनम् (कथितम्) ॥

આરૂક,[1] વીરસેન,[2] વીર,[3] વીરોરુક,[4] આરુક,[5] આલૂક,[6] અને વીરસેનક,[7] એટલાં

બટાટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાષ્ઠાલુક,[૧] શંખાલુક,[૨] હસ્ત્યાલૂક,[૩] પિંડાલુક,[૪] સપ્તાલુક,[૫] અને રક્તાલુક,[૬] એ બટાટાની જાતો છે. જે કઠણપણાવાળું હોય તે કાષ્ઠાલુક કહેવાય છે; જે ધોળાશવાળું હોય તે શંખાલુક કહેવાય છે; જે લંબાઈવાળું અને મોટા કદવાળું હોય તે હસ્ત્યાલુક કહેવાય છે; જે મીઠાશવાળું અને રુંછાડવાળું હોય તે સપ્તાલુક કહેવાય છે; જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક કહેવાય છે; જે રતાળુ કહેવાય છે, તે રક્તાલુક સમજવું. સઘળી જાતના બટાટા ટાઢા, મળને રોકનાર, મધુર, ભારે, મળ તથા મૂત્રને ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, માંડ પચે એવા, રક્તપિત્તને મટાડનાર, કફ તથા વાયુને કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારે કાઢનાર અને અગ્નિને ઘણો જ ઓછો વધારનાર છે.

૧. इयर्ति–प्राप्नोति शीतलत्वादिगुणान्–ऋ गतौ–'णिन् फसिपर्चेः' (उणा. १–८५) इतिऊ, तत आरु एव आरुकम्–सञ्ज्ञाया कन्–જે શીતલતા આદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે, તે આરૂક–બટાટા.

૨. સાતમા નામ પ્રમાણે છે; કેવળ 'कन्' પ્રત્યય નથી–વીરસેન–બટાટા.

૩. विशेषेण ईर्ते ईरयति वा माधुर्यादिगुणान्, निपूर्वकात् ईर गतौ–'इगुपधे ति क–જે મધુરતા આદિ ગુણોને વિશેષ ધારણ કરે છે, તેથી નીર–બટાટા.

૪. वीर. कन्द.–कन्दरूप. यस्य तत्. 'क्षेपाद् विभाये'ति कप्–જેની ગાંઠ કે કંદરૂપ સાથળ ઘણા ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી વીરારુક–બટાટા.

૫. आरुक–નામ પહેલા નામ પ્રમાણે છે, કેવળ 'बाहुलकाद् ह्रस्व' વિશેષ છે.

૬. आ–समन्तात् लुनाति रक्तपित्तम्–आङ्पूर्वकात् लूञ् छेदने इत्यस्मात् क्विप्, तत संज्ञाया कन्. यद्वा आसमन्तात् लीयते पृथिव्याम्, लाति–ददाति वा बल मैथुनशक्ति च बल्यत्वाद् वृष्यत्वाच्च, मितद्र्वादित्वात् डु –सञ्ज्ञायां कन्–જે રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે અથવા કંદ હોવાથી જમીનમાં ભરાઈ રહે છે અથવા બળ તથા મૈથુનશક્તિને આપે છે, તેથી આલુક અથવા આલુક–દીર્ઘમધ્ય કે હ્રસ્વમધ્ય પણ મળે છે–અર્થ બટાટા.

૭. वीरा सेना–गुणरूपा यस्य तत्–तत संज्ञायां कन्–જેની ગુણોરૂપી સેના વીર છે–બળદાયી છે, તેથી વીરસેનક–બટાટા.

૧. काष्ठसदृशं कठिनम् आलुकम्–લાકડાં જેવું જે કઠણ હોય તે કાષ્ઠાલુક–બટાટાની એક જાત.

૨. शङ्खसदृश श्वेतम् अलुकम्–શંખ જેવું જે ધોળું હોય તે શંખાલુક–બટાટાની એક જાત.

૩. हस्तिसदृशं दीर्घं महाशरीरम् आलूकम्–હાથી જેવું લાંબું ને મોટા કદવાળું જે હોય છે, તે હસ્ત્યાલૂક–બટાટાની એક જાત.

૪. पिण्डसदृश वर्तुलमालुकम्–પિંડ જેવું જે ગોળ હોય તે પિંડાલુક–બટાટાની એક જાત.

૫. माधुर्यादिसप्तगुणयुक्तम् आलुकम्–મીઠાશ વગેરે સાત ગુણોવાળું ને રુંછાડવાળું જે હોય તે સપ્તાલુક–બટાટાની એક જાત.

૬. रक्तवर्णं च तत् आलूकम्–જે લાલ રંગનું હોય છે, તે રક્તાલૂક–રતાળુ નામે બટાટાની એક જાત.

टीका–काष्ठालुक–काठिन्ययुक्त–'कडारु'। शङ्खालुक–श्वेततायुक्त–'शङ्खारु'। हस्त्यालूक–दीर्घतायुक्त महाशरीरम्। पिण्डालुक–वर्तुलम्–'सुथनी'। सप्तालुक–मधुरतायुक्त–रोमान्वित–'दीर्घसुथनी'। रक्तालुक 'रक्तालू–रतालू–रतण्डा' इति च। (અર્થ ઉપર આવી જાય છે.) ૮૫–૮૭

લાંબા તથા પાતળા રતાળુનું નામ તથા ગુણો

रक्तालुभेदे या दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी।
आलुकी बलकृत्स्निग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी॥
विष्टम्भकारिणी तैले ललितातिरुचिप्रदा॥८८॥

अन्वय–रक्तालुभेदे या दीर्घा च तन्वी (सा) आलुकी प्रथिता। आलुकी बलकृत् स्निग्धा गुर्वी हृत्कफनाशिनी विष्टम्भकारिणी (भवति), तैले ललिता अतिरुचिप्रदा (स्यात्)॥

રક્તાલુના ભેદોમા લાંબું તથા પાતળું જે રતાળુ થાય છે તે આલુકી[૧] નામે પ્રખ્યાત છે. એ રતાળુ બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ભારે, હૃદયના કફનો નાશ કરનાર, મળને રોકનાર અને તેલમા જો તળ્યુ હોય તો બહુ જ સારુ તથા રુચિદાયક થાય છે. ૮૮

૧. दीर्घ तनुश्च आलुः आलुकी–सञ्ज्ञाया कन्–जातित्वाच्च ङीष्–લાંબું ને પાતળુ રતાળુ આલુકી કહેવાય છે.

મૂળાના બે ભેદો તથા નામો

मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम्।
शालमर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसंभवम्॥८९॥

चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकं चान्यत् तद्भवेद्गजदन्तवत् ॥९०॥

अन्वय –मूलकं द्विविधं प्रोक्तम् ; तत्र एकं लघुमूलकं शालमर्कटकं विस्रं शालेयं मरुसंभवं चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका (कथ्यते), गजदन्तवत् तद् अन्यत् नेपालमूलकं भवेत् ॥

મૂળાની બે જાત કહી છે. તેઓમાં જે નાના મૂળા થાય છે, તેઓનાં લઘુમૂલક,[1] શાલમર્કટક,[2] વિસ્ર,[3] શાલેય,[4] મરુસંભવ,[5] ચાણક્યમૂલક,[6] તીક્ષ્ણ,[7] અને મૂલકપોતિકા[8] એટલાં સંસ્કૃત નામો છે. જે હાથીના દાંત જેવો બીજો મોટો મૂળો થાય છે, તે નેપાલમૂલક[1] કહેવાય છે. ૮૯,૯૦

૧. मूलति–प्रतिष्ठां गच्छति पृथिव्यां दोषत्रयहरत्वादिगुणैश्च, यद्वा मूलयति–रोहति पृथिव्यां कन्दरूपेण–मूल रोहणे–अच्, संज्ञायां कन्, 'क्वुन्' (उणा. २–३२) वा, तत्तं लघु च तत् मूलकं–જે જમીનમાં અથવા ત્રણે દોષોને હરવાપણું વગેરે ગુણોથી જે પૃથ્વી પર પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, તે નાનો મૂળો લઘુમૂલક કહેવાય છે.

૨. शाल्यते–श्लाघ्यते गुणैः इति शालम्–शाड् श्लाघायाम्–कर्मणि घञ्–डलयोरैक्यम्, मर्कति–गृह्णाति तीक्ष्णत्वादिगुणान्–मर्क इति सौत्रो धातुर्ग्रहणार्थे –शकादित्वात् (उणा. ४–८१) अटन्, ततः संज्ञायां कन्, शालं च तत् मर्कटकं च–જે ગુણોથી વખણાય છે તેમ જ તીક્ષ્ણતા આદિ ગુણોને ગ્રહણ કરે છે, તેથી શાલમર્કટક–નાનો મૂળો.

૩. विस्यति प्रेरयति सर्वान् रुच्यत्वात्, विस प्रेरणे–'स्फायि.' (उणा. २–१३)–इति बाहुलकाद् रक्; यद्वा विस उत्सर्गे–विस्यति–उत्सृजति कटुतां, यद्वा विस्रंसते–अधः पतति पृथिव्यां कन्दरूपेण, विपूर्वकात् स्रंसु अधः पतन–इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि.' इति ड–જે રુચિકારક હોવાથી સર્વને ખાવાની પ્રેરણા કરે છે અથવા તીખાશને છોડે છે અથવા જમીનમા કંદરૂપે રહેલો હોય છે, તેથી વિસ્ર–નાનો મૂળો.

૪. शालायां–पृथिव्यां अन्तर्भवः कन्दरूपेण–'नद्यादिभ्यो ढक्'–જમીનની અંદર કંદરૂપે જે થાય છે, તેથી શાલેય–નાનો મૂળો.

૫. मरुदेशे संभवति–पचाद्यच्–ઓછા પાણીવાળા પ્રદેશમાં જે થાય છે, તેથી મરુસંભવ–નાનો મૂળો.

૬. चणक एव चाणक्यम्–स्वार्थे ष्यञ्, चाणक्यमिव मूलं यस्य तत्–'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનું મૂળિયું ચણાના જેવું હોય છે, તેથી ચાણક્યમૂલક–નાનો મૂળો.

૭. तेजयति अग्निम् उष्णत्वात्, तिज निशाने–'तिजेर्दीर्घश्च'–(उणा. ३–१८) इति क्स्नु प्रत्ययः–तीक्ष्णम्–જે ગરમ હોવાથી જઠરાગ્નિને તેજ કરે છે, તેથી તીક્ષ્ણ–નાનો મૂળો.

૮. मूलकस्य पोता इव–'इवे प्रतिकृतौ' इति कन्–'केऽणः' इति ह्रस्वत्वं च–જાણે કે મૂળાની નાની ટોકરી હોય તેવો દેખાય છે, તેથી મૂલકપોતિકા–નાનો મૂળો.

૧. नेपालदेशे भवं मूलकं–शाकपार्थिवादि –નેપાળદેશમાં થતો મોટો મૂળો નેપાલમૂલક કહેવાય છે.

મૂળાના ગુણો

लघुमूलं कटूष्णं स्याद्रुच्यं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वर्यं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥९१॥
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तदेव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदम् ॥
स्नेहसिद्धं तदेव स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥९२॥

अन्वयः–लघुमूलं कटु उष्णं रुच्यं लघु च पाचनं (सत्) दोषत्रयहरं स्वर्यं ज्वरश्वासविनाशनं नासिकाकण्ठ–रोगघ्नं नयनामयनाशनं स्यात्, महत् तद् एव रूक्षोष्णं गुरु दोषत्रयप्रदं (स्यात्), तद् एव स्नेहसिद्धं (सत्) दोषत्रयविनाशनं स्यात् ॥

નાના મૂળા તીખા, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકા, પાચન, ત્રણે દોષને હરનાર, સ્વરને સારો કરનાર, તાવ તથા શ્વાસનો નાશ કરનાર અને નાકના રોગ, કંઠના રોગ તથા નેત્રના રોગને મટાડનાર છે. મોટા મૂળા રૂક્ષ, ગરમ, ભારે અને ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ જ મૂળા જો તેલ કે ઘીમાં પકવ્યા હોય તો ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર થાય છે. ૯૧,૯૨

ગાજરનાં નામો તથા ગુણો

गाजरं गृञ्जनं प्रोक्तं तथा नारङ्गवर्णकम् ।
गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु ।
संग्राहि रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् ॥९३॥

अन्वय –गाजरं गृञ्जनं तथा नारङ्गवर्णकं प्रोक्तम्, गाजरं मधुरं तीक्ष्णं तिक्तोष्णं दीपनं लघु संग्राहि (सत्) रक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् (अस्ति) ॥

ગાજર,[1] ગૃંજન[2] અને નારંગવર્ણક,[3] એટલાં ગાજરનાં સંસ્કૃત નામો છે. ગાજર મધુર, તીક્ષ્ણ, કડવું, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું અને ઝાડાને રોકનાર હોઈ

રક્તપિત્ત, અરશ, ગ્રહણીરોગ, કફ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૩

૧. गर्जयत इति गाज —गज मदे–भावे घञ्, गाज–मद राति–ददाति तीक्ष्णोष्णत्वात्, रा दाने–'आतोऽनुपसर्गे क'–જે તીક્ષ્ણ તથા ગરમ હોવાથી મદ આપે છે, મગવાન કરે છે, તેથી ગાજર.

૨. गृञ्जयत–भक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु वैद्यै, गृजि शब्दे–कर्मणि ल्युट्–જેને રોગોમાં ખાવા માટે વૈદ્યો ખાસ કહે છે, તેથી ગૃંજન–ગાજર.

૩. नागसदृशो वर्णो यस्य तत्–'शेषाद् विभाषे'ति कप्–જેનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે, તેથી નારંગવર્ણક–ગાજર.

કેળના કંદના ગુણો

शीतलः कदलीकन्दो बल्यः केश्योऽम्लपित्तजित्।
वह्निकृद्दाहहारी च मधुरो रुचिकारकः॥ ९४॥

અન્વય–कदलीकन्द शीतल बल्य केश्य अम्लपित्तजित् वह्निकृत् दाहहारी मधुर च रुचिकारक (अस्ति)॥

કદલીકન્દ[1]–કેળનો કંદ ટાઢો, બળ આપનાર, કેશ માટે સારો, અમ્લપિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને કરનાર, દાહને હરનાર, મધુર અને રુચિકારક છે. ૯૪

૧. कदल्या कन्द कदलीकन्द–કેળનો કંદ.

માનકંદનાં નામો તથા ગુણો

मानकं स्यान्महापत्रः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ।
मानकः शोथहृच्छीतः पित्तरक्तहरो लघुः॥९५॥

અન્વય–मानक महापत्र स्यात्, अथ तद्गुणा कथ्यन्ते–मानक शोथहृत् शीत पित्तरक्तहर लघु (अस्ति)॥

માનક[1] અને મહાપત્ર,[2] એ બે માનકંદના નામો છે. માનકંદ સોજાને મટાડનાર, ટાઢો, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને હરનાર અને હલકો છે. ૯૫

૧. मानयति–बृहत्परिमाणं स्वकीय ज्ञापयति–मन ज्ञाने–ण्यन्तात् ण्वुल्–જે પોતાનું ઘણું મોટું માપ જણાવે છે, તેથી માનક–માનકંદ.

૨. महान्ति पत्राणि यस्य स–જેના પાંદડા પણ મોટા થાય છે, તેથી મહાપત્ર–માનકંદ.

વારાહીકંદના ગુણો

वाराही पित्तला बल्या कट्वी तिक्ता रसायनी।
आयुःशुक्राग्निकृन्मेहकफकुष्ठानिलापहा॥ ९६॥

અન્વય–वाराही पित्तला बल्या कट्वी तिक्ता रसायनी (सती) आयुःशुक्राग्निकृत् मेहकफकुष्ठानिलापहा (भवति)॥

વારાહીકંદ પિત્ત કરનાર, બળ આપનાર, તીખો, કડવો તથા રસાયનરૂપ હોઈ આયુષ, વીર્ય તથા અગ્નિને વધારનાર અને પ્રમેહ, કફ, કોઢ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૯૬

હસ્તિકર્ણી અથવા માનકંદની એક જાતનું નામ તથા ગુણો

गजकर्णी तु तिक्तोष्णा तथा वातकफाञ्जयेत्।
शीतज्वरहरी स्वादुः पाके तस्यास्तु कन्दकः॥९७॥
पाण्डुशोथकृमिप्लीहगुल्मानाहोदरापहः।
ग्रहण्यर्शोविकारघ्नो वनसूरणकन्दवत्॥ ९८॥

અન્વય–गजकर्णी तु तिक्ता उष्णा पाके स्वादु (सती) शीतज्वरहरी तथा वातकफान् जयेत्, तस्या कन्द तु वनसूरणकन्दवत् पाण्डुशोथकृमिप्लीहगुल्मानाहोदरापह ग्रहण्यर्शोविकारघ्न (भवति)॥

ગજકર્ણી[1] કે હસ્તિકર્ણી[2] કડવી, ગરમ તથા પાકમાં મધુર હોઈ ટાઢિયો તાવ, વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે, હસ્તિકર્ણીનો કંદ જંગલી સૂરણના કંદની પેઠે પાંડુ, સોજો, કૃમિ, બરોળ, ગોળો, આફરો, પેટના રોગ, ગ્રહણીરોગ તથા અરશના વિકારને મટાડનાર છે.

૧. हस्तिन कर्ण इव पत्र यस्या सा–જેનું પાંદડું હાથીના કાન જેવું થાય છે, તે હસ્તિકર્ણી નામની માનકંદની એક જાત.

૨. तथैव गजस्य कर्ण इव पत्र यस्या सा गजकर्णी–અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

કેમુકના ગુણો

केमुकं कटुकं पाके तिक्तं ग्राहि हिमं लघु।
दीपनं पाचनं हृद्यं कफपित्तज्वरापहम्।
कुष्ठकासप्रमेहास्रनाशनं वातलं कटु॥ ९९॥

અન્વય–केमुक कटुकपाके तिक्त ग्राहि हिम लघु दीपन पाचन हृद्य वातल कटु (सत्) कफपित्तज्वरापह कुष्ठकासप्रमेहास्रनाशनम् (अस्ति)॥

કેમુક[1] તીખું, પાકમાં કડવું, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચક, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, વાયુ કરનાર અને તીખું હોઈ કફ, પિત્તનો તાવ, કોઢ, ઉધરસ, પ્રમેહ તથા લોહીના બગાડને

મટાડનાર છે. ૯૯

૧. के मस्तके अमयति-रोगं करोति इत्येवंशीलं पाके तिक्तत्वात् ग्राहित्वाद् वातलत्वाच, अम रोगे-व्यन्ताद् उकः-જે પાચન થયા પછી કડવું, ઝાડાને રોકનાર તથા વાયડું હોવાથી માથાનો રોગ ઉપજાવે છે, તેથી કેમુક-તે નામે કંદ.

કસેલાંનાં નામો તથા ભેદો

कसेरु द्विविधं तत्तु महद्राजकसेरुकम् ।
मुस्ताकृति लघु स्याद्यत्तच्चिचोढमिति स्मृतम् १००

अन्वयः-कसेरु द्विविधं (भवति), तत्तु महत् राजकसेरुकं, यत् लघु मुस्ताकृति स्यात्, तत् चिचोडम् इति स्मृतम् ॥

કસેરુ[1]-કસેલાં બે પ્રકારનાં થાય છે; જે મોટા કદનું કસેલું હોય તે રાજકસેરુક[2] કહેવાય છે; અને જે મોથ જેવી આકૃતિવાળું નાનું હોય તે ચિચોઢ[3] કહેવાય છે. ૧૦૦

૧. कस्ते-गच्छति शैत्यं माधुर्यं च, शास्ति वा पित्तशोणितदाहं, कस गतिशासनयोः-बाहुलकाद् एरुः-જે શીતળતા તથા મધુરતા ધારણ કરે છે અને તેથી જ પિત્તનો તથા લોહીવિકાર કે દાહનો નાશ કરે છે, તેથી કસેરુ-કસેલું.

૨. कसेरूणां राजा राजकसेरु, ततः संज्ञायां कन्-મોટા કદનું કસેલું-તેઓની જાતમાં રાજા કહેવાય છે, તેથી રાજકસેરુક-મોટા કદનું કસેલું.

૩. चिचोढ-આ શબ્દ કોઈ દેશ્ય કે પ્રાકૃત જણાય છે; સંસ્કૃત શબ્દકોષોમાં મળતો નથી.

બેય જાતનાં કસેલાંના ગુણો

कसेरुकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।
पित्तशोणितदाहघ्नं नयनामयनाशनम् ।
ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मारुचिस्तन्यकरं स्मृतम् १०१

अन्वयः-कसेरुकद्वयं शीतं मधुरं तुवरं गुरु (सत्) पित्तशोणितदाहघ्नं नयनामयनाशनं ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मारुचिस्तन्यकरं स्मृतम् ॥

બન્ને જાતનાં કસેલાં ટાઢાં, મધુર, તૂરાં ને ભારે હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ, દાહ તથા નેત્રના રોગને મટાડનાર, ઝાડાને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર; વાયુ, કફ તથા અરુચિને કરનાર અને ધાવણને વધારનાર કહ્યાં છે. ૧૦૧

કમળકંદનાં તથા કમળદંડના મૂળનાં નામો.

पद्मादिकन्दः शालूकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालमूलं भिस्साण्डं जलालूकं च कथ्यते ॥१०२

अन्वयः-पद्मादिकन्दः शालूकं च करहाटः कथ्यते, मृणालमूलं भिस्साण्डं च जलालूकं कथ्यते ॥

શાલૂક[1] અને કરહાટ,[2] એ કમળકંદનાં સંસ્કૃત નામો છે. કમળના દાંડાનું મૂળ ભિસ્સાંડ,[1] અને જલાલૂક[2] કહેવાય છે.

૧. शलति शल्यते वा शीतलत्वादि, शल चलनसंवरणयोः-' शलिमण्डिभ्यामूकण्' -(उणा. ४-४२), णित्वाच 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः-જેનામાં શીતળતા આદિ ગુણો હોય છે, તેથી શાલૂક-કમળકંદ.

૨. करैः-सूर्यकिरणैः हट्यते-दीप्यते यत्-हट दीप्तौ-कर्मणि घञ्-સૂર્યનાં કિરણો વડે જે પ્રકાશે છે-ચળકે છે, તેથી કરહાટ-કમળકંદ.

૧. बभस्ति-दीप्यते तेजसा, भस दीप्तौ-बाहुलकात् सः, 'बहुलं छन्दसि' इति इत्वम्, 'ब्राह्मणभिस्सा'-इति सूत्रे भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि, भिस्साया अण्डमिव-જે તેજ વડે પ્રકાશે છે-તે અન્નનું જાણે ઈંડું હોય-અનાજનું જાણે મૂળ હોય તેવું હોય છે, તેથી ભિસ્સાંડ-કમળના મૃણાલનું મૂળ.

૨. जले आलुः इव कायति, कै शब्दे-'अन्येष्वपि दृश्यते' इति कः, ततः संज्ञायां कन्-પાણીમાં જાણે બટાટા જેવું જણાય છે, તેથી જલાલૂક-મૃણાલનું મૂળ.

કમળકંદના તથા કમળદંડના મૂળના ગુણો

शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रनुद् गुरु ।
दुर्जरं स्वादुपाकं च स्तन्यानिलकफप्रदम् ।
संग्राहि मधुरं रूक्षं भिसाण्डमपि तद्गुणम् ॥१०३॥

अन्वयः-शालूकं शीतलं वृष्यं पित्तदाहास्रनुत् गुरु दुर्जरं च स्वादुपाकं (सत्) स्तन्यानिलकफप्रदं संग्राहि मधुरं रूक्षम् (अस्ति)। भिस्साण्डम् अपि तद्गुणं (स्मृतम्) ॥

કમળકંદ ટાઢું, મૈથુનશક્તિને વધારનાર; પિત્ત, દાહ તથા લોહીનો બગાડ મટાડનાર, ભારે, માંડ પચે એવું પાકમાં મધુર, ધાવણ વધારનાર, વાયુ તથા કફને કરનાર, ઝાડાને રોકનાર, મધુર અને રૂક્ષ હોય છે. કમળના દાંડાના મૂળના પણ એ જ ગુણો હોય છે. ૧૦૩

કંદશાક વિધિની સામાન્ય સૂચના

वाल ह्यनार्तव जीर्णं व्याधित कृमिभक्षितम् ।
कन्द विवर्जयेत्सर्वं यद्वाऽग्न्यादिविदूषितम् ॥ १०४
अतिजीर्णमकालोत्थ रूक्षसिद्धमदेशजम् ।
कर्कश कोमल चातिशीतव्यालादिदूषितम् ॥
संशुष्क सकल शाक नाश्नीयान्मूलक विना ॥१०५

अन्वय-बालम् अनार्तव जीर्णं व्याधित कृमिभक्षित सर्वं हि कन्द विवर्जयेत्, यद्वा अग्न्यादिविदूषितम् अतिजीर्णं रूक्षसिद्धम् अकालोत्थम् अदेशजं कर्कश कोमल च अतिशीतव्यालादिदूषित संशुष्क सकल मूलक विना शाक न अश्नीयात् ॥

જે કંદ કાચું હોય, ઋતુ વગર ઉત્પન્ન થયેલ હોય, જૂનું હોય, દરદવાળું હોય, કીડાઓએ ખાધેલ હોય, તે સર્વનો ત્યાગ કરવો, અથવા જે શાક અગ્નિ આદિથી ખરાબ થયેલ હોય, અતિજીર્ણ હોય, રૂક્ષ હોય-તેલ આદિમા પકાવેલ ન હોય, સમય વગર થયેલ હોય, ખરાબ જગ્યામા ઉત્પન્ન થયેલ હોય, અત્યત કઠણ હોય, કોમળ હોય કે ઘણી ટાઢ અથવા સર્પ આદિથી દૂષિત થયેલ હોય અને ખૂબ સુકાઈ ગયુ હોય તે સઘળુ મૂળા સિવાયનુ શાક ખાવુ નહિ-અર્થાત્ મૂળા વિના હરકોઈ કંદ કે શાકને પાણી, અગ્નિ આદિમા સારી રીતે પકાવ્યા વગર ખાવુ નહી ૧૦૪,૧૦૫

સસ્વેદજ શાકોના નામો

उक्तं सस्वेदज शाकं भूमिच्छत्र शिलीन्ध्रकम् ।
क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु तदुद्भवेत् ॥ १०६॥

अन्वय-सस्वेदज शाक भूमिच्छत्र शिलीन्ध्रकम् उक्तम्, तत् क्षितिगोमयकाष्ठेषु वृक्षादिषु उद्भवेत् ॥

સસ્વેદજ,[1] ભૂમિચ્છત્ર[2] અને શિલીન્ધ્રક[3] એટલા સસ્વેદજ શાકોના સસ્કૃત નામો છે એ શાકો (બિલાડીના ટોપ વગેરે) પૃથ્વી, છાણ, લાકડા તથા ઝાડ આદિમા ઉત્પન્ન થાય છે ૧૦૬

૧ सस्वेदात्-क्षितिगोमयकाष्ठवृक्षादीनाम् ऊष्मण जातम्- पञ्चम्यामजातौ -इति जनेड -જમીન, છાણ લાક તથા ઝાડ વગેરેની બાફરૂપી ગરમીથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સસ્વેદજ શાક કહેવાય છે

૨ भूमौ भूम्यां वा छत्रम्-જમીનમા જે ટકારેનુ હોય છે, તેથી ભૂમિચ્છત્ર-સસ્વેદજ શાક

૩ शिलीं-क्षित्यादीनामप्रमुन्नत भाग धरन्ति-राहणार्थम्, धृञ् धारणे-मूलविभुजादित्वात् क, पृषो दरादित्वात् मुम्, तत सज्ञाया कन्-જમીન વગેરેના ઊંચાણના ટેકરા જેવા ભાગને જે ધારણ કરે છે, ત્યા ઊગે છે, તેથી શિલીન્ધ્રક-સસ્વેદજ શાક

સસ્વેદજ શાકોના ગુણો

सर्वे सस्वेदजा शीता दोषला पिच्छलाश्च ते ।
गुरवश्छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदा ॥ १०७॥
श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवंशगोमयसम्भवा ।
नातिदोषकरास्ते स्यु शेषास्तेभ्यो विगर्हिता ॥

अन्वय-सर्वे सस्वेदजा शीता दोषला च पिच्छिला (भवन्ति), ते गुरव छर्द्यतीसारज्वरश्लेष्मामयप्रदा (सन्ति, ये तु) श्वेतशुभ्रस्थलीकाष्ठवंशगोमयसम्भवा (स्यु) ते अतिदोषकरा न स्यु, तभ्य शेषा विगर्हिता (सन्ति) ॥

સઘળા સસ્વેદજ શાકો ટાઢા, દોષવાળા, ચીકણા, અને ભારે હોઈ ઊલટી, અતિસાર, તાવ તથા કફસબધી રોગને ઉત્પન્ન કરનારા છે જે સસ્વેદજ શાકો ધોળા રગવાળા હોઈ પવિત્ર સ્થળમા, કાષ્ઠમા, વાસમા અને ગાયના છાણમા થયેલા હોય, તે બહુ હાનિકારક નથી, એ સિવાય બીજા સસ્વેદજ શાકો નિદિત છે

૧૦. માસવર્ગ*

માસના નામો તથા ગુણો

मास तु पिशित क्रव्यमामिष पललं पलम् ।
मास वातहर सर्वं बृहण बलपुष्टिकृत् ॥
प्रीणन गुरु हृद्य च मधुर रसपाकयो ॥ १ ॥

* વૈદ્યકની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના ગુણદોષના પ્રકરણમા માસના પણ ગુણદોષ લખવા જોઈએ તેથી અહી લખ્યા છે પરતુ સમજુ લોકોએ જાણવુ જોઈએ કે, માસભક્ષણ મોટા પાપરૂપ છે, પારકાના પ્રાણ લઈને પોતાના પ્રાણનુ પોષણ કરવુ એના જેવો બીજો કયો અધર્મ હોય ? સર્વ ધર્મોના અનુયાયીઓ અને સર્વ શાસ્ત્રોના લેખકો ત્યાગને સર્વોત્તમ ગણે છે માસભક્ષણ દયાની વિરુદ્ધ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે બીજા ધાન્ય વગેરે પદાર્થોમા પણ માસ જેવા જ ગુણો હોય છે, માટે તેની નિર્વાહ કરી માસનો સર્વથા ત્યાગ જ કરવો

अन्वय.–मांसं तु पिशितं क्रव्यम् आमिषं पललं पलं (कथ्यते, तद्गुणानाह–) सर्वं मांसं वातहरं बृंहणं बलपुष्टिकृत् प्रीणनं गुरु हृद्यं च रसपाकयोः मधुरं (भवति) ॥

માંસ,[૧] પિશિત,[૨] ક્રવ્ય,[૩] આમિષ,[૪] પલલ[૫] અને પલ,[૬] એટલાં માંસનાં સંસ્કૃત નામો છે. સઘળાં માંસ વાયુને હરનાર, શરીરને વધારનાર, બળ તથા પુષ્ટિને કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં અને રસમાં તથા પાકમાં મધુર હોય છે. ૧

૧. मन्यते–ज्ञायते वातहरादिगुणं तज्ज्ञैः, मन ज्ञाने–'मनर्दीर्घश्च' (उणा. ३–६४) इति स–જેના જાણકારો જેને વાયુ હરનાર વગેરે ગુણવાળું જાણે છે, તેથી માંસ.

૨. पिंशति–पृथग् अवयवरूपं भवति–'पिंशेः किच्च' (उणा. ३–९५) इति इतन्, यद्वा पिश्यते स्म–अवयवरूपेण भूयते स्म–क्त प्रत्ययः–જે અલગ અલગ પેશીઓ રૂપે હોય છે અથવા જે પેશીઓરૂપે જ થાય છે, તેથી પિશિત–માંસ.

૩. क्रव्यते क्लव्यते–बिभेति–भीयते वा अनेन जनेन वा अस्माद् दर्शनेनापि, क्लव भये–ण्यन्तो मित्–'अचो यत्–' रलयोरैक्यम्, यद्वा क्रूयते–गम्यते अनेन प्राणिनां शरीरे धातुरूपेण–क्रुङ् गतौ–यत्–જેને દેખતાં જ માણસ બીએ છે, તેથી અથવા પ્રાણીઓના શરીરમાં જે ધાતુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ક્રવ્ય–માંસ

૪. आ–समन्तात् मिषति–स्पर्धते अन्यपदार्थैः सह बृंहणत्वादिगुणैः, मिष स्पर्धायाम्, यद्वा आ–समन्ताद् मेषति–सिञ्चति मधुरं रसमिति–आमिषम्–'इगुपधेति' क–જે પૌષ્ટિકપણું આદિ ગુણોથી બીજા પૌષ્ટિક પદાર્થો સામે ચોપાસ સ્પર્ધા–સરસાઈ કરે છે અથવા ચોપાસથી મધુર રસને જે સીંચે છે, તેથી આમિષ–માંસ.

૫ पलति पल्यते वा अनेन रुधिरात्, प्राणिनां शरीराच्च, पल गतौ–'वृषादिभ्यश्चित्' (उणा. १–१०६) इति कलच्–જે રુધિરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જ

યોગ્ય છે; આ જ અભિપ્રાયથી ભગવાન મનુ કહે છે: 'मां स भक्षयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाद्म्यहम्, एतन्मांसस्य, मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः.'–જે પ્રાણીનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું, 'मां सः'–તે પ્રાણી મને પરલોકમાં–એટલે હરકોઈ બીજા જન્મમાં ખાશે' આ આશયને સૂચવતો 'માંસ' શબ્દ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.

પ્રાણીઓના શરીરમાંથી મેળવાય છે, તેથી પલલ–માંસ.

૬. पलति–गच्छति प्राणिनः शरीरे धातुरूपताम्–पल गतौ–पचाद्यच्–પ્રાણીઓના શરીરમાં જે એક ધાતુરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી પલ–માંસ.

માંસવર્ગના ભેદો

मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलाऽऽनूपभेदतः ॥२॥

अन्वय.–जाङ्गलानूपभेदतः मांसवर्गः द्विधा ज्ञेयः ॥

જાંગલ માંસ[૧] અને આનૂપ માંસ[૨] એવા ભેદથી માંસવર્ગ બે પ્રકારનો જાણવો. ૨

૧. अल्पजलतृणादियुक्तजाङ्गलप्रदेशजानां प्राणिनां मांसं–जाङ्गलमांसम्–જ્યાં પાણી–ઘાસ–વનસ્પતિ વગેરે ઓછાં હોય છે એવા લગભગ વેરાનરૂપ–જાંગલ પ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓનું માંસ–તે જાંગલ માંસ.

૨. जलप्राय–अनूपप्रदेशजानां प्राणिनां मांसम्–आनूपमांसम्–લગભગ જ્યાં પાણી જ વધારે હોય છે, તેવા જળ ભરેલા–કચ્છ વગેરે પ્રદેશોમાં થતાં પ્રાણીઓનું માંસ તે આનૂપ માંસ.

જાંગલ પ્રાણીની ૮ જાતિ અને તેના ગુણો

मांसवर्गेऽत्र जङ्घाला बिलस्थाश्च गुहाशयाः ।
तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदोऽपि च ॥३॥
प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा रूक्षास्तुवरा लघवस्तथा ॥४॥
बल्यास्ते बृंहणा वृष्या दीपना दोषहारिणः ।
मूकतां मिन्मिनत्वं च गद्गदत्वार्दिते तथा ॥५॥
बाधिर्यमरुचिच्छर्दिप्रमेहं मुखजान् गदान् ।
श्लीपदं गलगण्डं च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥६॥

अन्वय.–अत्र मांसवर्गे जङ्घालाः बिलस्थाः च गुहाशयाः तथा पर्णमृगाः विष्किराः अपि च प्रतुदाः ज्ञेयाः, अथ च प्रसहाः ग्राम्याः (इति) अष्टौ जाङ्गलजातयः (गण्यन्ते, तद्गुणाश्च–) जाङ्गलाः मधुराः रूक्षाः तुवराः लघवः तथा ते बृंहणाः वृष्याः दीपनाः दोषहारिणः (सन्तः) मूकतां च मिन्मिनत्वं तथा बाधिर्यम् अरुचिच्छर्दिप्रमेहं मुखजान् गदान् श्लीपदं गलगण्डं च अनिलामयान् नाशयन्ति ॥

આ માંસવર્ગમાં જંઘાલ,[૧] બિલસ્થ,[૨] ગુહાશય,[૩] પર્ણમૃગ,[૪] વિષ્કિર,[૫] પ્રતુદ,[૬] પ્રસહ,[૭] અને ગ્રામ્ય,[૮] એ આઠ જાંગલ જાતિઓ ગણાય છે. જાંગલ જાતિનાં માંસો મધુર, રૂક્ષ, તૂરાં, હલકાં, બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અગ્નિને

પ્રદીપ્ત કરનાર અને દોષોને હરનાર હોઈ મૂંગાપણું, મિન્મિનવાણુ–તોતડાપણું, અર્દિત-વાયુ, બહેરાપણું અરુચિ, ઊલટી, પ્રમેહ, મોઢાના રોગ, શ્લીપદ, ગલગંડ અને વાયુથી થતા રોગોનો નાશ કરનાર છે. ૩–૬

૧. अत्यन्त वेगवती जङ्घा अस्ति एषां जङ्घाला – हरिणादय –पिच्छादित्वात् लच्–જેઓની જાંઘ ઘણીજ વેગવાળી ને મજબૂત હોય છે, તે હરણિયાં વગેરે જાંઘાલ કહેવાય છે.

૨. बिलेषु तिष्ठन्ति–बिलस्था मूषकादय –'सुपि स्थ.' इति क–જમીનમાં દરની અંદર રહેતાં ઉંદર વગેરે પ્રાણીઓ બિલસ્થ.

૩. गुहासु शेरते–गुहाशया. सिंहादय –अच्–ગુફાઓમા પડી રહેતાં સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ ગુહાશય.

૪. पर्णचरा मृगा पर्णमृगा –वानरादय.–પાંદડાં ખાઈ ઉછરતા પ્રાણી વાંદરા વગેરે પર્ણમૃગ.

૫. विकिरन्ति–विक्षिपन्ति भूमिम् आहारशोधनार्थं पादाभ्यां–विकृ–'इगुपधे'ति क –'विष्किर शकुनौ वा' इति वा सुडागम –विष्किरा· कुक्कुटादय –જેઓ આહાર ગોધવા માટે જમીનને બેય પગની ખોતરે છે, તે કૂકડાં વગેરે પક્ષીઓ વિષ્કિર કહેવાય છે.

૬. प्रतुदन्ति भक्ष्य चञ्च्वा, तुद व्यथने–'इगुपधे'ति क – प्रतुदा –पारावतादय –જેઓ આહારને ચાંચ વડે ઠોચીને ખાય છે–તે કબૂતર વગેરે પ્રતુદ કહેવાય છે.

૭. प्रसहन्ते–बलात्कार कुर्वन्ति–प्रसह–अच्–प्रसहा· काकादय –જેઓ બલાત્કાર કરે છે–બીજા પાસેથી આહારને બળથી પડાવી જાય છે, તે કાગડા વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે.

૮. ग्रामे भवा ग्राम्या·छागादय –'ग्रामाद् यखञौ' इति यत्–ગામમા ઉત્પન્ન થતા બકરા વગેરે ગ્રામ્ય કહેવાય છે

આનૂપના પાંચ પ્રકાર અને તેઓના ગુણો

कूलेचराः प्लवाश्चापि कोशस्था पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधाऽऽनूपजातयः ॥७
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो वह्निसादना· ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ।
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्रायः पथ्यतमाः स्मृता ॥८

अन्वय –कूलेचरा प्लवा अपि च कोशस्था पादिन तथा मत्स्या –एते पञ्चधा आनूपजातय समाख्याता । आनूपा मधुरा स्निग्धा. गुरव· वह्निसादना श्लेष्मला पिच्छिला अपि च भृश मांसपुष्टिप्रदा तथा अभिष्यन्दिन, (भवन्ति), ते प्राय पथ्यतमा हि स्मृता ॥

કૂલેચર,[1] પ્લવ,[2] કોશસ્થ,[3] પાદી[4] અને મત્સ્ય[5] એ પાંચ પ્રકાર(નાં પ્રાણીઓ)ની આનૂપ જાતિ કહેવાય છે. આનૂપ જાતિના માંસો મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, અગ્નિને મંદ કરનાર, કફ કરનાર, ચીકણાં, માંસને બહુજ પુષ્ટિ આપનાર અને દહીંની પેઠે કફકારી છે. એ માંસો ઘણું કરી બહુ જ પથ્ય ગણાય છે. ૭,૮

૧. नद्यादिजलाशयानां कूले चरन्ति इति कूलेचरा.–वराहादय.–નદી વગેરે જલાશયોના કાંઠે ચરતાં કે ફરતાં ભૂંડ વગેરે કૂલેચર કહેવાય છે.

૨. प्लवन्ते जले इति प्लवाः–हंसादय –प्लु प्लवनतरणयो –अच्–જેઓ પાણીમા તરે છે, તે હંસ વગેરે પ્લવ કહેવાય છે.

૩. कोशे तिष्ठन्ति इति कोशस्था –'सुपि स्थ ' इति क–शङ्खादय –જેઓ કોશમા અમુક આવરણ કે ઢાંકણમા રહે છે. તે શંખ વગેરેમા થતાં જતુઓ કોશસ્થ કહેવાય છે.

૪. पादा सन्ति एषां जलचराणामिति पादिनः, कूर्मादय –'अत इनि.'–इति इन्–જે જલચર જીવોને પગ હોય છે. તે કાચબા વગેરે પાદી કહેવાય છે.

૫ माद्यति–हर्षं प्राप्नोति जले, मदी हर्षे–'ऋतन्यञ्जि.'–(उणा. ४–२) इति स्यन्–પાણીમા જે હર્ષ–આનંદ પામે છે, તેથી મત્સ્ય–માછલા.

જંઘાલની ગણતરી

हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशाम्बराः ।
राजीवोऽपि च मुण्डी चेत्याद्या जङ्घालसंज्ञकाः ॥९

अन्वय –हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशाम्बरा राजीवः अपि च मुण्डी च–इत्याद्या जङ्घालसंज्ञका (कथ्यन्ते) ॥

હરિણ, એણ, કુરંગ, ઋષ્ય, પૃષત, ન્યંકુ, શંબર (સાબર), રાજીવ અને મુંડી વગેરે પશુઓ જંઘાલ કહેવાય છે. ૯

મૃગોની જાતિઓ

हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्तित. ।
कुरङ्ग ईषत्ताम्र स्यादेणतुल्याकृतिर्महान् ॥१०॥
ऋष्यो नीलाङ्गको लोके स रोझ इति कीर्तितः ।
पृषतश्चन्द्रबिन्दु· स्याद्धरिणात्किञ्चिदल्पकः ॥११॥
न्यङ्कुर्बहुविषाणोऽथ शम्बरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजिभिः परितो वृत. ॥
यो मृग. शृङ्गहीनः स्यात्स मुण्डीति निगद्यते ॥१२

अन्वय –ताम्रवर्ण. हरिण स्यात्, कृष्ण. एण

ભ્રમ અને ઉન્માદ નામના રોગો થાય છે અને તેઓનું વીર્ય પણ અવશ્ય ક્ષીણ થાય છે ૨૫

માંસ્યાની ગણતરી તથા ગુણો

छागमेषवृषाश्वाद्या ग्राम्या प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ग्राम्या वातहरा सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ॥
मधुरा रसपाकाभ्यां बृंहणा बलवर्धनाः ॥२६॥

अन्वय –छागमेषवृषाः च अश्वाः महर्षिभिः ग्राम्याः प्रोक्ताः । सर्वे ग्राम्याः वातहराः दीपनाः कफपित्तलाः रसपाकाभ्यां मधुराः बृंहणाः बलवर्धनाः (सन्ति) ॥

બકરા, ગાડર, બળદ અને ઘોડાને મોટા ઋષિઓએ ગ્રામ્ય કહ્યા છે બધા ગ્રામ્યો (ના માંસ) વાયુને હરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનાર છે ૨૬

આનૂપમાંના કૂલેચરોની ગણતરી

लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
एते कूलेचराः प्रोक्ता यतः कूले चरन्त्यपाम् ॥२७॥

अन्वय –लुलायगण्डवाराहचमरीवारणादयः –एते कूलेचराः प्रोक्ताः यतः (ते) अपां कूले चरन्ति ॥

પાડા, ગેંડા, સૂવર, ચમરી અને હાથી વગેરે આ 'કૂલેચર' કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ જળના કિનારા પર (વધારે) ફરે છે ૨૭

टीका–लुलायः–महिषः । गण्डः –खड्गः । चमरी–चमरपुच्छी गौः । (અર્થ ઉપર અપાયા છે) ૨૭

કૂલેચરોના ગુણો

कूलेचरा मरुत्पित्तहरा वृष्या बलावहाः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मूत्रलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥२८॥

કૂલેચરો (ના માંસ) વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, મધુર, ટાઢા, સ્નિગ્ધ અને મૂત્રને વધારનાર છે ૨૮

આનૂપ-પ્લવોની ગણતરી તથા પ્લવ નામનું કારણ

हंससारसकारण्डवकक्रौञ्चशरारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः ।
प्लवन्ति सलिले यस्मादेते तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥२९॥

अन्वय –हंससारसकारण्डवकक्रौञ्चशरारिका नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्लवाः स्मृताः, यस्मात् एते सलिले प्लवन्ति तस्मात् प्लवाः स्मृताः ॥

હંસ, સારસ, કપર્દિ નામના મોટા બગલા, બીજા બગલા, ક્રુંજ, શરારી (બગલાની એક જાત), નંદીમુખી, બતક અને નાના બગલા વગેરે 'પ્લવ' કહેવાય છે, કેમકે તેઓ પાણીમાં તરે છે, તેથી 'પ્લવ' કહેવાય છે ૨૯

टीका–कारण्ड–रक्तशिरास्त्रदीर्घग्रीवः । क्रौञ्च–दारद्रुनिहङ्ग स्यात् ... इति लोके । शरारिका–'सिन्धु' इति ॥ कादम्ब – करवा' इति लोके । बलाका– बगुली' इति लोके ॥ (અર્થ ઉપર અપાયો છે)

નંદીમુખીની ઓળખ

स्थूलाः कठोरा वृत्ता च यस्याश्चञ्चूपरि स्थिता ।
गुटिका जम्बुसदृशी प्रोक्ता नन्दीमुखीति सा ॥३०॥

अन्वय –यस्याः चञ्चूपरि स्थूला कठोरा वृत्ता च जम्बुसदृशी गुटिका स्थिता (भवति) सा नन्दीमुखी इति प्रोक्ता ॥

જેની ચાંચ ઉપર જાડી, કઠણ, ગોળ અને જાંબુ જેવી ગોળી હોય છે, તે નંદીમુખી એમ કહેવાય છે ૩૦

પ્લવોના ગુણો

प्लवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥३१॥

अन्वय प्लवाः पित्तहराः स्निग्धाः मधुराः गुरवः हिमाः अपि च वातश्लेष्मप्रदाः बलशुक्रकराः सराः (सन्ति) ॥

પ્લવો (ના માંસ) પિત્તને હરનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર, ભારે, ટાઢા, વાયુ તથા કફને ઉત્પન્ન કરનાર, બળ આપનાર, વીર્યને વધારનાર અને ઝાડો ઉતારનાર છે ૩૧

કોશસ્થોની ગણતરી

शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशम्बूककर्कटाः ।
जीवा एवंविधाश्चान्ये कोशस्थाः परिकीर्तिताः ॥३२॥

अन्वय शङ्खः शङ्खनखः च शुक्तिशम्बूककर्कटाः च एवंविधाः अन्ये अपि जीवाः कोशस्थाः परिकीर्तिताः ॥

શંખના જીવડા, નાના શંખલાના જીવડા, છીપના જીવડા, કડાના જીવડા અને કુડચલ એ અને એવા પ્રકારના બીજા પણ જીવો કોશસ્થ કહેવાય છે ૩૨

टीका–शङ्खनखः–क्षुद्रशङ्खः । (અર્થ ઉપર આપ્યા છે)

કોશસ્થોના ગુણો

कोशस्था मधुराः स्निग्धा वातपित्तहरा हिमाः ।
बृंहणा बहुवर्चस्का वृष्याश्च बलवर्धनाः ॥ ३३ ॥

કોશસ્થો(નાં માંસ) મધુર, સ્નિગ્ધ, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, ટાઢાં, પુષ્ટિ આપનાર, વિષ્ઠાને ઝાઝી કરનાર, મૈથુનશક્તિને આપનાર અને બળને વધારનાર છે. ૩૩

પગવાળાં–પાદી જળચરોની ગણતરી

कुम्भीरकूर्मनक्राश्च गोधामकरशङ्कवः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥३४

अन्वय.–कुम्भीरकूर्मनक्राः च गोधामकरशङ्कवः घण्टिकः च शिशुमारः इत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥

કુંભીર (મારી નાખનાર જળચર), કાચબા, ઝુંડ, ગોધા નામનું જળચર, મગર, શંકુ, ઘટિક અને શિશુમાર વગેરે જળચર પ્રાણીઓ પગવાળાં–પાદી કહ્યાં છે.

टीका–कुम्भीरो–मारको जलजन्तुः । कूर्मः–कच्छपः । नक्रः–नाक इति लोके । गोधा–गोहि–जलजन्तुः । मकरः–मगर इति लोके । शङ्कुः–शाकुचा इति लोके । घण्टिकः–घडीआल इति लोके । शिशुमारः–सूस इति लोके । (અર્થ ઉપર આવી જાય છે) ૩૪

પાદીના ગુણો

पादिनोऽपि च ये ते तु कोशस्थानां गुणैः समाः ३५

अन्वय–अपि च ये पादिनः (सन्ति), ते तु कोशस्थानां गुणैः समाः (ज्ञेयाः) ॥

તેમજ પાદીઓના (માંસના) ગુણો કોશસ્થોના માંસોના જેવા જ હોય છે. ૩૫

માછલાંનાં નામો તથા ગુણો

मत्स्यो मीनो विसारश्च झपो वैसारिणोऽण्डजः ।
शकली पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ॥३६॥
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्ते मत्स्याः परिकीर्तिताः ।
मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्तलाः ॥३७
वातघ्ना बृंहणा वृष्या रोचका बलवर्धनाः ।
मद्यव्यवायसक्तानां दीप्ताग्नीनां च पूजिताः ॥३८॥

अन्वय–मत्स्यः मीनः विसारः च झपः वैसारिणः अण्डजः शकली पृथुरोमा स च सुदर्शन इत्यपि (कथ्यते) ॥ रोहिताद्याः ये जीवाः ते तु मत्स्याः परिकीर्तिताः । (तद्गुणाश्च–) मत्स्याः स्निग्धोष्णमधुराः गुरवः कफपित्तलाः वातघ्नाः बृंहणाः वृष्याः रोचकाः बलवर्धनाः (सन्ति.) मद्यव्यवायसक्तानां च दीप्ताग्नीनां पूजिताः (कथिताः) ॥

મત્સ્ય,[1] મીન,[2] વિસાર,[3] ઝપ,[4] વૈસારિણ,[5] અંડજ,[6] શકુલ,[7] પૃથુરોમા,[8] અને સુદર્શન,[9] એટલાં માછલાંનાં સંસ્કૃત નામો છે. રોહિત[10] આદિ જે જીવો (જળમાં) થાય છે, તેઓ પણ માછલાં જ કહેવાય છે. માછલાં સ્નિગ્ધ, ગરમ, મધુર, ભારે, કફ તથા પિત્ત કરનાર, વાયુને હણનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર તથા બળને વધારનાર હોઈ મદ્ય તથા મૈથુનમાં આસક્તિવાળાને તથા પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાઓને હિતકારી કહેવાય છે. ૩૬–૩૮

૧. मत्स्य નામની વ્યુત્પત્તિ ૭ મા શ્લોક પર જુઓ.

૨ मीनाति–हिनस्ति जलजन्तून्, मीयते–हिंस्यते च स्वयमन्यैर्धीवरादिभिरिति मीनः, मीञ् हिंसायाम्–'फेनमीनौ' (उणा. ३–३) इति निपातितः–જે જળજીવોની હિંસા કરે છે અને પોતે પણ મચ્છીમાર આદિ બીજાઓ વડે હણાય છે, તેથી મીન–માછલું.

૩. विविधं विशेषतः सरति जले, सृ गतौ–'व्याधि–मत्स्यबलेषु' इति घञ् कर्तरि–જે ખાસ પાણીમાં જ અનેક પ્રકારે સરકે છે–અવરજવર કરી શકે છે, તેથી વિસાર–માછલું.

૪. झषति–हिनस्ति जलजन्तून् स्वयं च झष्यते–हिंस्यते धीवरादिभिरिति झषः–झष हिंसार्थो धातुः–पचाद्यच्, यद्वा 'खनो घ च' इति घः–અર્થ બીજા નામ પ્રમાણે સમજવો.

૫. विसरति विशेषतो जले, सृ गतौ–ग्रह्यादित्वात् णिनि, ततः स्वार्थे 'विसारिणो मत्स्ये' इति सूत्रेण अण्–ખાસ પાણીમાં જે અવરજવર કરી શકે છે, તેથી વૈસારિણ–માછલું

૬. अण्डात् जायते स्म, जनी प्रादुर्भावे–'पञ्चम्याम-जातौ' इति डः–જે ઈંડામાંથી જન્મે છે તેથી અંડજ–માછલું.

૭. शकलम्–वल्कलम् अस्ति अस्य–'अत इनि.' इति इन्–જેના પર બારીક ચામડીની ખોળ હોય છે, તેથી શકલી–માછલું.

૮. पृथूनि रोमाणि यस्य सः, रोमपक्षोऽत्र–इति स्वामी, वल्कलम् इति सर्वधरः–જેને પહોળી પાંખ અથવા ખોળ હોય છે, તેથી પૃથુરોમા–માછલું.

૯. सुष्ठु दर्शनं यस्य सः–જેની નજર ઘણી સારી હોય છે અથવા જેનું દર્શન સારું લાગે છે–દરેકને

प्रकीर्तित, ईरत्तात्र महान् एणतुल्याकृति कुरङ्ग स्यात्, (य) नीलाङ्गः (भवति) स ऋष्य लोके रोझ इति कीर्तित, चन्द्रबिन्दु- हरिणात् किंचित् अल्पक पृषत स्यात्, पटुविषाण न्यङ्कु, अथ महान् गवय शम्बर, राजिभि परित- युत मृग तु राजीव ज्ञेय, य मृग शृङ्गहीन स्यात् स मुण्डी इति निगद्यते ॥

જે મૃગ રાતો હોય તે હરિણુ કહેવાય છે, કાળો હોય તે એણુ કહેવાય છે, જગ રાતો, મોટો તથા એણુ જેવી આકૃતિવાળો તે કુરંગ કહેવાય છે, જે નીલા અંગ વાળો છે, તે ઋષ્ય કહેવાય છે, જેને લોકો રોઝ પણ કહે છે, જે ચંદ્ર જેવા છાટણાવાળો તથા હરિણુથી કાંઈક નાના કદવાળો હોય તે પૃષત કહેવાય છે જેને ઘણા શીંગડા હોય છે તે ન્યંકુ કહેવાય છે. મોટો રોઝ (સાબર) શબર કહેવાય છે. જેના શરીર પર ચોપાટ દોરી જેવી રેખાઓ હોય તે મૃગ રાજીવ કહેવાય છે અને જે મૃગ શીંગડા વગરનો હોય તે મુંડી કહેવાય છે

જંઘાલના ગુણો

जङ्घालाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महरा स्मृता ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्धना ॥१३॥

अन्वय –प्रायश सर्वे जङ्घाला पित्तश्लेष्महरा किंचिद् वातकरा लघव अपि च बलवर्धना स्मृता ॥

ઘણુ કરીને સઘળા જંઘાલો(નાં માંસો) પિત્ત તથા કફને હરનાર, કંઈક વાયુ કરનાર, હલકા અને બળને વધારનારા છે. ૧૩

બિલસ્થોની ગણતરી તથા ગુણો

गोधाशशभुजङ्गाखुशल्लक्याद्या बिलेशयाः ।
बिलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयो ।
बृंहणा बद्धविण्मूत्रा वीर्योष्णाश्च प्रकीर्तिता ॥१४॥

अन्वय –गोधा–शश–भुजङ्ग–आखु–शल्लकी–आद्या बिलेशया (स्मृता)। बिलेशया वातहरा रसपाकयो मधुरा बृंहणा बद्धविण्मूत्रा च वीर्योष्णा प्रकीर्तिता ॥

ઘો, સસલા, સર્પ, ઉંદર અને શેઢાઈ વગેરે બિલસ્થો કહેવાય છે. બિલસ્થોના માંસો વાયુને હરનાર, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, વિષ્ટા તથા મૂત્રને બાધનાર અને ઉષ્ણવીર્ય છે ૧૪

ગુહાશયોની ગણતરી

सिंहव्याघ्रवृका ऋक्षतरक्षुद्वीपिनस्तथा
बभ्रुजम्बूकमार्जारा इत्याद्याः स्युर्गुहाशयाः ।
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुभेदः स नाकुलः ॥१५

अन्वय –सिंहव्याघ्रवृका तथा ऋक्षतरक्षुद्वीपिन, बभ्रुजम्बूकमार्जारा –इत्याद्या गुहाशया स्यु । (य) बभ्रुभेद स्थूलपुच्छ रक्तनेत्र (भवति) स नाकुल (स्मृत) ॥

સિંહ, વાઘ, નાહાર, રીંછ, અરખ, દીપડો, નોળિયો, શિયાળ અને બિલાડો વગેરે ગુહાશય કહેવાય છે. જે નોળિયું જાડા પૂંછડાવાળું અને રાતા નેત્રવાળું હોય તે નાકુલ કહેવાય છે. ૧૫

टीका–तरक्षु –हुरहा इति लोके । द्वीपी–चित्ता व्याघ्र इति लोके । (અર્થ ઉપર આવી ગયા છ)

ગુહાશયોના ગુણો

गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुराश्च ते ॥
स्निग्धा बल्या हिता नित्यं नेत्रगुह्यविकारिणाम् ॥१६

अन्वय –ते गुहाशया वातहरा गुरूष्णा मधुरा स्निग्धा बल्या च नेत्रगुह्यविकारिणा नित्य हिता (स्यु)॥

સઘળા ગુહાશયો(ના માંસો) વાયુને હરનાર, ભારે, ગરમ, મધુર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને નેત્ર તથા ગુહ્યભાગના વિકાર વાળાઓને હમેશાં હિતકારી છે. ૧૬

પર્ણમૃગોની ગણતરી

वनौका वृक्षमार्जारो वृक्षमर्कटिकादयः ।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ता सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥१७॥

अन्वय –वनौका वृक्षमार्जार वृक्ष–मर्कटिकादय –एते सुश्रुताद्यै महर्षिभि पर्णमृगा प्रोक्ता ॥

વાનર, ઝાડ પર રહેનારો બિલાડો અને ખિસકોલી વગેરેને સુશ્રુત આદિ મોટા ઋષિઓએ પર્ણમૃગો કહ્યા છે. ૧૭

टीका–वनौका–वानर । वृक्षमार्जारो–वृक्षविडाल । वृक्षमर्कटिका–ख्यी इति लोके । (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે) ૧૭

પર્ણમૃગોના ગુણો

स्मृताः पर्णमृगा वृष्याश्चक्षुष्या शोषिणो हिताः ।
श्वासार्शकासशमना सृष्टमूत्रपुरीषकाः ॥१८॥

अन्वय –पर्णमृगा वृष्या चक्षुष्या शोषिण हिता सृष्टमूत्रपुरीषका श्वासार्श कासशमना स्मृता ॥

પર્ણમૃગો (ના માંસો) મૈથુનશક્તિને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, જેઓને શોષ પડતો હોય તેઓ માટે સારા, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને વધારે ઉત્પન્ન કરનારા અને શ્વાસ, અરશ તથા ઉધરસને મટાડનારા કહ્યા છે ૧૮

વિષ્કિરોની ગણતરી અને વિષ્કિર નામનું કારણ

वर्तका लाववर्तीरकपिञ्जलकतित्तिरा ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किरा समुदाहृता ॥१९
विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किरा ।
कपिञ्जल इति प्राज्ञ कथितो गौरतित्तिरि ॥२०

अन्वय –वर्तका लाववर्तीरकपिञ्जलकतित्तिरा च कुलिङ्गकुक्कुटाद्या विष्किरा समुदाहृता ॥ एते यस्मात् विकीर्य भक्षयन्ति तस्मात् हि विष्किरा (कथ्यन्ते)। गौरतित्तिरि प्राज्ञै कपिञ्जल इति कथित (अस्ति)॥

વર્તક (બટાઉડા), લાવા, લવાઈડા, કપિંજલ, તેતર, ચકલા અને કૂકડા આદિ વિષ્કિર કહેવાય છે તેઓ જમીનને ખોતરી ખોતરીને ખાય છે, તેથી જ 'વિષ્કિર' કહેવાય છે ધોળા તેતરને જાણકાર માણસો 'કપિંજલ' કહે છે ૧૯,૨૦

टीका–कुलिङ्ग –गवरआ इति लोके। અર્થ ઉપર છે

વિષ્કિરોના ગુણો

विष्किरा मधुरा शीता कषाया कटुपाकिन ।
बल्या वृष्यास्त्रिदोषघ्ना पथ्यास्ते लघव स्मृता ॥

अन्वय –त विष्किरा शीता कषाया कटुपाकिन बल्या वृष्या त्रिदोषघ्ना पथ्या लघव स्मृता ॥

વિષ્કિરો(ના માંસ) મધુર, ટાઢા, તૂરા, પાકમાં તીખા, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ત્રણે દોષને હણનાર, પથ્ય અને હલકા કહેવાય છે. ૨૧

પ્રતુદોની ગણતરી તથા પ્રતુદ નામનું કારણ

कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रका ।
पारावत खञ्जरीट पिकाद्या प्रतुदा स्मृता ।
प्रतुद्य भक्षयन्त्येते तुण्डेन प्रतुदास्तत ॥ २२ ॥

अन्वय –कालकण्ठकहारीतकपोतशतपत्रका पारावत खञ्जरीट पिकाद्या प्रतुदा स्मृता एते तुण्डेन प्रतुद्य भक्षयन्ति तत प्रतुदा (कथ्यन्ते)॥

કાબર, હારિલ, હોલા, શતપત્રક, પારેવા (કબૂતર), ખંજન અને કોયલ વગેરે પ્રતુદ કહેવાય છે, તેઓ ચાંચથી પદાર્થને ફોલી ફોલી ખાય છે, તેથી તેઓનું નામ 'પ્રતુદ' છે (ધોળા રંગના અને વિચિત્ર પાંખોવાળા એમ હોલા બે પ્રકારના થાય છે શતપત્રક એટલે મોટો પોપટ (કાકાકૌવો) સમજવો. અમરકોશમાં તો 'શતપત્ર' એટલે 'ટકારો સુતાર પક્ષી' એમ લખ્યું છે) ૨૨

टीका–हारीत –हारिल इति लोके। कपोतो धवल-पाण्डु शतपत्रा वृद्ध शुक। शार्ङ्गघाठ इत्यमर। कठ फोरवा इति लोके। (અર્થ ઉપર અપાયો છે)

પ્રતુદોના ગુણો

प्रतुदा मधुरा पित्तकफघ्नास्तुवरा हिमा ।
लघवो बद्धवर्चस्का किञ्चिद्वातकरा स्मृता ॥२३

अन्वय –प्रतुदा मधुरा (सन्त) पित्तकफघ्ना तुवरा हिमा लघव बद्धवर्चस्का, किंचिद् वातकरा स्मृता ॥

પ્રતુદો(ના માંસ) મધુર હોઈ પિત્ત તથા કફને હણનાર તૂરા, ટાઢા, હલકા, વિષ્ઠાને બાંધનાર અને કાંઈક વાયુ કરનાર છે ૨૩

પ્રસહોની ગણતરી અને પ્રસહ નામનું કારણ

काको गृध्र उलूकश्च चिल्लश्च शशघातक ।
चापो भासश्च कुरर इत्याद्या प्रसहा स्मृता ।
प्रसहा कीर्तिता एते प्रसह्याच्छिद्य भक्षणात् ॥२४

अन्वय –काक गृध्र च उलूक च चिल्ल शश घातक चाप भास च कुरर इत्याद्या प्रसहा स्मृता । एते प्रसह्य आच्छिद्य भक्षणात् प्रसहा कीर्तिता ॥

કાગડા, ગીધ, ઘુવડ, સમળા, બાજ, નીલકંઠ, ગરજ અને ટિટોડા વગેરે પ્રસહ કહેવાય છે તેઓ બળાત્કારથી ઝૂંટવી લઈને ખાય છે, તેથી 'પ્રસહ' કહેવાય છે ૨૪

टीका–शशघातक – बाज इति लोके चाष– नील कण्ठ इति लोके। भासा गृध्रविशेष स्यात्, कुरर – कुराकुर इति लोके। (અર્થ ઉપર અપાયા છે)

પ્રસહોના ગુણદોષ

प्रसहा खलु वीर्योष्णास्तन्मांस भक्षयन्ति ये ।
ते शोषभस्मकोन्मादशुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥२५॥

अन्वय –प्रसहा खलु वीर्योष्णा (भवन्ति, तत) ये त मास भक्षयन्ति, ते शोषभस्मकोन्मादशुक्रक्षीणा हि भवन्ति ॥

પ્રસહો ઉષ્ણવીર્ય છે, માટે તેઓના માંસને જેઓ ખાય છે, તેઓને શોષ,

ગમે છે, તેથી સુદર્શન-બાજનું

૧૦. राहति-प्रादुर्भवति अण्डात्, यद्वा राह-प्रादुर्भाव जात अस्य अण्डादत्, प्रथमपक्षे रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च-इत्यस्मात् 'रुहे रश्च लो वा' इतातच्, द्वितीयपक्षे तु तारकादित्वात् इतच्-જે ઈંડામાંથી જન્મે છે અથવા જેનો જન્મ ઈંડામાંથી થાય છે, તેથી રોહિત-એક જાતનું માછલું

હરિણના ગુણો

हरिण. शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघु. ।
रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहा ॥३९॥

अन्वय-हरिण शीतल बद्धविण्मूत्र दीपन लघु रसे च पाके मधुर. सुगन्धि सन्निपातहा (भवति) ॥

હરિણનું[1] (નું માંસ) ટાઢું, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને બાંધનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, રસમાં તથા પાકમાં મધુર, સુગંધી અને સન્નિપાતને મટાડનાર છે. ૩૯

૧ हरति मन सर्वेषा, ह्रियते वा गीतेन-हृञ् हरणे-'श्यास्त्याहृञ्विभ्य इनच्' (उणा २-४६)-દરેકના મનને જે હરે છે-આકર્ષે છે અને પોતે સંગીત વડે હરાય-આકર્ષાય છે, તેથી હરિણ-મૃગ.

એણના ગુણો

एण. कषायो मधुरः पित्तासृक्कफवातहृत् ।
सग्राही रोचनो बल्यो ज्वरप्रशमन स्मृत. ॥४०॥

अन्वय-एण कषाय मधुर सग्राही रोचन बल्य (सन्) पित्तासृक्कफवातहृत् ज्वरप्रशमन स्मृत ॥

એણનું[1] (નું માંસ) તૂરું, મધુર, ઝાડાને રોકનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, વાયુ તથા તાવને મટાડનાર કહેલ છે. ૪૦

૧ एति कषायमधुरगुण श्यामवर्ण च, इण् गतौ-बाहुलकात् ण-જે તુરાશનો ગુણ તથા રંગે કાળાશ ધારણ કરે છે, તેથી એણ કહેવાતો મૃગ

કુરંગના ગુણો

कुरङ्गो बृंहणो बल्य. शीतल पित्तहृद् गुरु ।
मधुरो वातहृत् ग्राही किञ्चित्कफकर स्मृत. ॥४१॥

કુરંગ[1] (નું માંસ) પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધારનાર, ટાઢું, પિત્તને હરનાર, ભારે, મધુર, વાયુને હરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને કાંઈક કફ કરનાર કહેલ છે. ૪૧

૧ कौ-पृथिव्या रङ्गति-गच्छति अद्भुत, रगि गतौ-पचाद्यच्, यद्वा कौ रङ्गो-विचित्र गमन ईषद्रङ्गो वर्णो वा अस्ति यस्य स-પૃથ્વી પર જે અદ્ભુત ચાલે છે અથવા જેની ચાલ તથા કંઈક રંગ પૃથ્વી પર અદ્ભુત છે, તેથી કુરંગ-તે જાતનો મૃગ.

રોઝનાં નામો તથા ગુણો

ऋष्यो नीलाण्डकश्चापि गवयो रोह्य इत्यपि ।
गवयो मधुरो बल्य स्निग्धोष्ण. कफपित्तल. ॥४२॥

अन्वय-ऋष्य नीलाण्डक अपि च गवय रोह्य इत्यपि (कथ्यते)। गवय मधुर बल्य स्निग्धोष्ण कफपित्तल (भवति) ॥

ઋષ્ય,[1] નીલાંડક,[2] ગવય[3] અને રોહ્ય,[4] એટલાં રોઝનાં સંસ્કૃત નામો છે. રોઝ(નું) માંસ, મધુર, બળ વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને કફ તથા પિત્તને કરનાર છે. ૪૨

૧. ऋच्छति इयर्ति वा नीलाभताम्, ऋ गतौ-बाहुलकात् स्यन्, मूर्धन्यान्तश्चेन् ऋषति-गच्छति नील वर्णम्, ऋषी गतौ-अघ्न्यादित्वात् (उणा. ४-११२) साधु-જે કાળા રંગવાળો થાય, જેનું શરીર ગળી જેવા રંગવાળું હોય છે, તેથી ઋષ્ય કે ઋષ્ય-રોઝ નામનો મૃગ

૨. नील अण्ड यस्य स 'शेषाद्'-इति कप्-જેના વૃષણ પણ નીલા રંગના-વાદળિયા હોય છે, તેથી નીલાંડક-રોઝ નામનો મૃગ.

૩ गवत-शब्द करोति, गुङ् शब्दे-बाहुलकाद् अय, यद्वा गवेन गव-'ऋदोरप्', गव गवेन वा याति-'मूलविभुजादित्वात् क-જે અવાજ કરે છે અથવા અવાજપૂર્વક જાય છે-ચાલે છે, તેથી ગવય-રોઝ.

૪ रोहु शक्य यस्या वा कश्चित्, रुहं-'ऋहलोर्ण्यत्'-પ્રાકૃ જેના પર સવારી કરાતી હશે અથવા ચડવું જે વાહન હોવાથી રોહ્ય-રોઝ

પૃષતના ગુણો

पृषतस्तु भवेत्स्वादुर्ग्राहक शीतलो लघु ।
दीपनो रोचन श्वासज्वरदोषत्रयास्रजित् ॥४३॥

अन्वय-पृषत तु स्वादु ग्राहक शीतल लघु दीपन रोचन (सन्) श्वासज्वरदोषत्रयास्रजित् भवेत् ॥

પૃષત[1] (નું માંસ) મધુર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને શ્વાસ, તાવ, ત્રણે દોષ તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે. ૪૩

૧. पृषता-चन्द्राकारा बिन्दव सन्ति अस्य शरीरे-अर्शआद्यच्, यद्वा पर्षति-सिञ्चति चन्द्राकारान् बिन्दून् स्वकीयशरीरोपरि-पृषु सेचने 'पृषिरञ्जिभ्यां कित्'

(उणा ३-१११) इत्यतच्-જેના શરીર પર ચક્ર જેવા છાટણા હોય [illegible] તેથી અથવા શરીર પર ચક્ર જેવા બિંદુઓને જે ધારણ કરે છે તેથી પૃષત કહેવાતો મૃગ

ન્યંકુના ગુણો

न्यङ्कु स्वादुर्लघुर्बल्यो वृष्यो दोषत्रयापह ॥४४॥

ન્યંકુ[1] (નુ માસ) મધુર, હલકુ, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે ૪૪

१ नितराम् अञ्चति प्राप्नोति विषाणान्- 'नावञ्च' (उणा १-१७) इति कु, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् જેને શિંગડા ઘણા હોય છે તેથી ન્યંકુ કહેવાતો મૃગ

સાબરના માસના ગુણો

शाम्बर पलल स्निग्ध शीतल गुरु च स्मृतम् ।
रसे पाके च मधुर कफद रक्तपित्तहृत् ॥४५॥

अन्वय-शाम्बर पलल स्निग्ध शीतल गुरु रसे च पाके मधुर कफद च रक्तपित्तहृत् स्मृतम् ॥

શામ્બર[1]-સાબરનુ માસ સ્નિગ્ધ, ટાઢુ, ભારે, રસમા તથા પાકમા મધુર, કફકારી અને રક્તપિત્તને મટાડનાર કહેલ છે ૪૫

१ श सुख कल्याण च वृणोति स्वकीयमन्येषा चापि, वृञ् वरणे-'शमि धाता सज्ञायाम्' इत्यच्-शम्बर -शम्बरस्यद शाम्बरम् इदमर्थेऽण पर्यायैक्य-જે પોતાનુ તથા બીજાઓનુ પણ સુખ તથા કલ્યાણ પસંદ કરે છે તથી શંબર નામનો એક મૃગ અને તેનુ માસ-તે શામ્બર અથવા સાબર

રાજીવના ગુણો

राजीवस्तु गुणज्ञय पृषतेन समो जनै ॥४६॥

अन्वय-राजीव तु गुणे पृषतन सम जनै ज्ञेय ॥

રાજીવ[1] (ના માસ)ના ગુણો પૃષતના માસના જેવા જ લોકોએ સમજવા ૪૬

१ राज्य रेखा सन्ति अस्य शरीरे- अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मत्वर्थीयो व -જેના શરીર પર રેખાઓ એટલે દોરી જેવી નિશાનીઓ રહેલી હોય છે તેથી રાજીવ-મૃગ

મુંડીના ગુણો

मुण्डी तु ज्वरकासास्रक्षयश्वासापहो हिम ॥४७॥

अन्वय-मुण्डी तु हिम (सन्) ज्वरकासास्रक्षयश्वासापह (कथित) ॥

મુંડી[1] (નુ માસ) ટાઢુ છે અને તાવ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, ક્ષય તથા શ્વાસને મટાડનાર છે ૪૭

१ मुण्ड शृङ्गहीन शिर अस्ति अस्य-'अत इनि-' इति इन् જેનુ માથુ શીંગડા વિનાનુ-બોડુ હોય છે, તેથી મુંડી-એક મૃગજાતિ

બિલેશયો

સસલાના નામો તથા ગુણો

लम्बकर्ण शश शूली लोमकर्णो बिलेशय ।
शश शीतो लघुर्ग्राही रूक्ष स्वादु सदा हित ॥४८॥
वह्निकृत्कफपित्तघ्नो वातसाधारण स्मृत ।
ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहरश्च स ॥४९॥

अन्वय-लम्बकर्ण शश शूली लोमकर्णो बिलेशय (इति नामानि गुणाश्च-) शश शीत लघु ग्राही रूक्ष स्वादु सदा हित वह्निकृत् कफपित्तघ्न वातसाधारण स्मृत स च ज्वरातीसारशोषास्रश्वासामयहर (अस्ति) ॥

લંબકર્ણ,[1] શશ,[2] શૂલી,[3] લોમકર્ણ,[4] અને બિલેશય,[5] એટલા સસલાના સંસ્કૃત નામો છે સસલાનુ માસ ટાઢુ, હલકુ, ઝાડાને રોકનાર, રૂક્ષ, મધુર, સર્વકાળ હિતકારી, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્તને હણનાર તથા વાયુ માટે સાધારણ હોઈ તાવ, અતિસાર, શોષ, લોહીનો બગાડ તથા શ્વાસરોગને મટાડે છે

१ लम्बौ कर्णौ यस्य स -જેના કાન લાબા હોય [illegible] તેથી લંબકર્ણ-સસલુ

२ शशति-प्लुतेन गच्छति शश प्लुतगतौ पचाद्यच्-જે કૂદી કૂદીને જાય છે તેથી શશ-સસલુ

३ शूलम् अस्ति अस्य पाकसाधनम्-'अत इनि -' इति इन्-જેને પકાવવાનુ સાધન લોઢાનો સોયો હોય છે તેથી શૂલી-સસલુ

४ लोमाकीर्णौ कर्णौ यस्य स -જેના કાન રુવાટાથી ખૂબ વ્યાપ્ત હોય છે તેથી લોમકર્ણ-સસલુ

५ बिले शेते इति-જે દરમા રહે છે તેથી બિલેશય-સસલુ

શેઢાઈના નામો તથા ગુણો

सेधा तु शल्यक श्वाविल्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
शल्यक श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापह ॥५०॥

अन्वय -सेधा तु शल्यक श्वावित् (प्रोक्त)। अथ तद्गुणा कथ्यन्ते-शल्यक श्वासकासास्रशोषदोषत्रयापह (स्मृत) ॥

સેધા,[1] શલ્યક,[2] અને શ્વાવિત્[3] એટલા શેઢાઈના સંસ્કૃત નામો છે શેઢાઈનુ માસ

શ્વાસ, ઉધરસ, લોહીનો બગાડ, શોષ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ૫૦

૧. ધર્ષતિ-ગચ્છતિ શાખાં વિદ્ધ, ધૃષ ગત્યાદાન-પચા-દ્યચ્-અચ્-જે રેણો મારે દરને ભેગને છે, તેથી ગોધા-ઘોરાઈ.

૨. શલ્ય ઇવ કાયતિ શરીરોપરિ શોભતિ, કૈ શબ્દે-'અન્યેષ્વપિ.'-ઇતિ ડઃ-જેના શરીર પર જાણે કાંટા હોય તેનાં રૂવાંટાં પ્રકાશે છે, તેથી શલ્યક શેહાઈ.

૩. શ્વાન વિધ્યતિ શલ્યતુલ્યરોમભિઃ, વ્યધ તાડને-ક્વિપ્, 'નહિવૃતિ.'-ઇતિ દીર્ઘ.-જે કાંટા જેવાં પોતાનાં રૂવાંટાંથી કૂતરાને વીંધી નાખે છે, તેથી શ્વાવિત્-શેહાઈ.

પક્ષીઓનાં નામો તથા તેમના માંસના ગુણો

पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहंगमः ।
शकुनिर्विः पतत्री च विष्किरो विकिरोऽण्डजः ॥५१॥
धान्याङ्कुरचरा येऽत्र तेषां मांसं लघूत्तमम् ।
आनूपं बलकृन्मांसं स्निग्धं गुरुतरं स्मृतम् ॥५२॥

अन्वयः-पक्षी खगः च विहङ्गः च विहगः विहंगमः शकुनिः विः च पतत्री विष्किरः विकिरः अण्डजः (स्मृतः)। अत्र ये धान्याङ्कुरचराः तेषां मांसं लघु (सत्) उत्तमम् (स्मृतम्), आनूपं मांसं स्निग्धं बलकृत् गुरुतरं स्मृतम् ॥

પક્ષી,[1] ખગ,[2] વિહંગ,[3] વિહગ,[4] વિહંગમ,[5] શકુનિ,[6] વિ,[7] પતત્રી,[8] વિષ્કિર,[9] વિકિર[10] અને અંડજ,[11] એટલાં પક્ષીનાં સંસ્કૃત નામો છે. જે પક્ષીઓ ધાન્યો તથા અંકુરોને ખાનારાં છે, તેઓનું માંસ હલકું હોઈ ઉત્તમ છે; જે પક્ષીઓ જળમાં રહેનારાં છે, તેઓનું માંસ સ્નિગ્ધ, બળ દેનાર અને બહુ જ ભારે કહેલ છે. ૫૧, ૫૨

૧. पक्षौ स्तः अस्य-' अत इनि. '-इति इनि-જેને બે પાંખ હોય છે, તેથી પક્ષી.

૨. खे गच्छति-' अन्येभ्योऽपि. '-इति गमेर्डः-જે આકાશમાં જાય છે, તેથી ખગ-પક્ષી.

૩, ૪, ૫. विहायसि गच्छति-'गमश्च'-इति खच् । 'विहायसो विह: खच डिच्च'-विहङ्ग, 'अन्येभ्योऽपि'-इति डे तु विहगः, खचो डित्वाभावे विहङ्गमः-જે આકાશમાં જઈ ઊડી શકે છે, તેથી વિહંગ, વિહગ અને વિહંગમ-પક્ષી.

૬. शक्नोति विहायसि गन्तुमिति शकुनिः, शक्लृ शक्तौ-'शकेरुनोन्त॰'-(उणा. ३-४९) इति उनि. प्रत्यय.-જે આકાશમાં ઊડી જવા સમર્થ હોય છે, તેથી શકુનિ-પક્ષી.

૭. वाति-गच्छति आकाशे पक्षाभ्यां, वा गतौ-'वातेर्डिच्च'-इति इण्-જે આકાશમાં પાંખો વડે જઈ ઊડી શકે છે, તેથી વિ-પક્ષી.

૮. पतत्रम् अस्ति अस्य-' अत इनि. '-इति इनि-જેને પાંખ હોય છે, તેથી પતત્રી-પક્ષી.

૯. વિષ્કિર નામની વ્યુત્પત્તિ ૩૭ના શ્લોક પર આપાઈ ગઈ છે, તે ત્યાં જોવી.

૧૦. विकिरति-विक्षिपति आहारं चञ्च्वा-कृ-'इगुपधेति'कः-જે પોતાના ખોરાકને ચાંચથી છૂટા પાડી ખાય છે, તેથી વિકિર-પક્ષી.

૧૧. अण्डात् जातः-'पञ्चम्यामजातौ'इति जनेर्डः-જે ઈંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અંડજ-પક્ષી.

વિષ્કિરો

બટાઉડાંનાં નામો તથા ગુણો

वर्तिको वर्तकश्चित्रस्ततोऽन्या वर्तका स्मृता ।
वर्तकोऽग्निकृत् शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
सुरुच्यः शुक्रदो बल्यो वर्तकाऽल्पगुणा ततः ॥५३॥

अन्वयः-वर्तिकः वर्तकः चित्रः (इति नामानि), ततः अन्या वर्तका स्मृता, वर्तकः अग्निकृत् शीतः सुरुच्यः शुक्रदः बल्यः (सन्) ज्वरदोषत्रयापहः (भवति) वर्तका ततः अल्पगुणा (स्यात्) ॥

વર્તિક,[1] વર્તક[2] અને ચિત્ર[3] એટલાં બટાઉડાંનાં સંસ્કૃત નામો છે; એથી જુદાં (અને તેઓની જાતનાં બીજાં બટાઉડાં) વર્તકા કહેવાય છે. બટાઉડાંનું માંસ અગ્નિ કરનાર, ટાઢું, રુચિકર, વીર્યને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ તાવ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. વર્તકામાં એથી ઓછા ગુણ છે. ૫૩

૧. वर्तते विशेषगुणवान् पक्षिषु, वृतु वर्तने-' वृतेस्तिकन् '-(उणा. ३-१४६) इति तिकन् प्रत्ययः-પક્ષીઓમાં જે વિશેષ ગુણવાળું હોય છે, તેથી વર્તિક-બટાઉડું.

૨. वर्तते इति वर्तकः-ण्वुल् प्रत्ययः-અર્થ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

૩. चित्रयति-चित्रं करोति गुणैः, चित्र चित्रकरणे-ण्यन्तात् पचाद्यच्-જે ગુણો વડે આશ્ચર્ય કરે છે અથવા રંગબેરંગી હોય છે, તેથી ચિત્ર-બટાઉડું.

લાવાંના ભેદો, નામો તથા ગુણો

लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधै ।
पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रको दर्भरस्तथा ॥५४॥
लावा वह्निकरा स्निग्धा गरघ्ना ग्राहका हिता ।
पांशुल श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशन ॥५५
गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ।
पौण्ड्रक पित्तकृत्किञ्चिल्लघुर्वातकफापह ।
दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिम ॥५६॥

अन्वय–विष्किरवर्गेषु ते लावा पांशुल गौरक अन्य तु पौण्ड्रक तथा दर्भर (इति) चतुर्धा बुधै मता । लावा वह्निकरा स्निग्धा गरघ्ना ग्राहका हिता (सन्ति)। तेषु पांशुल श्लेष्मल वीर्योष्ण अनिलनाशन, गौर लघुतर रूक्ष वह्निकारी त्रिदोषजित्, पौण्ड्रक पित्तकृत् किंचित् लघु वातकफापह, दर्भर रक्तपित्तघ्न हृदामयहर हिम (भवति)॥

વિષ્કિરોના વર્ગોમા ગણાવેલા તે લાવા[×] પાશુલ,[૧] ગૌરક,[૨] પૌડ્રક[૩] અને દર્ભર,[૪] એમ ચાર પ્રકારના વિદ્વાનોએ માન્યા છે લાવા અગ્નિ કરનાર, સ્નિગ્ધ, ઝેરને મટાડનાર, ઝાડાને રોકનાર, અને હિતકારી છે. તેઓમા પાશુલ જાતના લાવા કફ કરનાર, ઉષ્ણવીર્ય અને વાયુનો નાશ કરનાર છે, ગૌરક જાતના લાવા બહુ હલકા, રૂક્ષ, અગ્નિ કરનાર અને ત્રણે દોષને મટાડનાર છે, પૌડ્રક જાતના લાવા પિત્તકારી, કાઈક હલકા અને વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે, દર્ભર જાતના લાવા રક્તપિત્તને મટાડનાર, હૃદયનો રોગ હરનાર અને ટાઢા છે

૧ पांशु –श्लेष्मरूपो मल अस्ति अस्मिन् श्लेष्मल-त्वात् सिध्मादित्वात् लच्–જે કફકારક હોવાથી જેનામા કફરૂપી મળ હોય છે તેથી પાશુલ–લાવાની એક જાત

૨ गौरवर्ण कायति–क शब्दे–'अन्यस्याऽपि०'–इति ड –જે ધોળા રગનો હોય છે, તેથી ગૌરક લાવાની એક જાત

૩ पौण्ड्र इक्षुरिव कायति वर्णेन रसेन च–क शब्दे–पूर्ववत् ड –જે રગમા તથા રસમા પૌડ્ર નામની શેલડી જેવો હોય છે, તેથી પૌડ્રક–એક જાતનુ લાવુ

૪. दर्भसदृश रक्तपित्तविदारणस्य गुण राति–ददाति–'आतोऽनुपसर्गे क'–રક્તપિત્તને કાપનાર હોવાથી જે દર્ભ જેવો ગુણ આપે છે, તેથી દર્ભર–એક જાતનુ લાવુ

× लावयति स्वकीयमाहार चञ्च्वा–लूञ् छेदने–स्वार्थिकण्यन्ताद् अच्–પોતાના ખોરાકને ચાચ વતી જે કાપી ખાય છે, તેથી લાવ–લાવુ.

લવાઈડાંનાં નામો તથા ગુણો

वार्तिरो वर्तिचटको वार्तिकश्चैव स स्मृत ।
वार्तिको मधुर. शीतो रूक्षश्च कफपित्तनुत् ॥५७॥

अन्वय –वार्तिर वर्तिचटक ■ एव च वार्तिक स्मृत । वार्तिक मधुर शीत रूक्ष च कफपित्तनुत् (स्मृत)॥

વાર્તિર,[૧] વર્તિચટક[૨] અને વાર્તિક એટલા લવાઈડાના સસ્કૃત નામો છે. લવાઈડાનુ માસ મધુર, ટાઢુ, રૂક્ષ અને કફ તથા પિત્તને મટાડનાર છે ૫૭

૧ वर्ति राति 'आतोऽनुपसर्गे क'–वर्तिर, वर्तिर एव वार्तिर –શરીર પર જે રેખાઓ અથવા લીટીઓ ધારણ કરે છે, તેથી વાર્તિર–લવાઈડુ

૨ वर्तियुक्त चटक –शाकपार्थिवादि –શરીર પર લીટીઓ ધરાવતો ચકલો–લવાઈડુ

૩ वर्तिक एव वार्तिक –અર્થ બટાઉડાના પડેલા નામ પ્રમાણે

કાળા તથા ગોરાં તેતરનાં નામો તથા ગુણો

तित्तिरि कृष्णवर्ण स्याच्चित्रोऽन्यो गौरतित्तिरि ।
तित्तिरिर्बलदो ग्राही हिक्कादोषत्रयापह ।
श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणे ॥५८॥

अन्वय –तित्तिरि कृष्णवर्ण स्यात्, अन्य चित्र गौरतित्तिरि (कथ्यते)। तित्तिरि बलद ग्राही हिक्का दोषत्रयापह श्वासकासज्वरहर (अस्ति)। तस्मात् गौर गुणे अधिक ॥

એક તેતર[૧] કાળા રગનુ હોય છે, બીજી જાતનુ તેતર વિચિત્ર રગનુ પણ હોય છે, તેને ગૌરતિત્તિર[૨]–ગોરુ તેતર કહે છે. તેતરનુ માસ બળ આપનાર, ઝાડાને રોકનાર અને હેડકી, ત્રણે દોષ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનાર છે કાળા તેતરના માસ કરતા ગોરા તેતરના માસમા વધારે ગુણ હોય છે. ૫૮

૧ 'तित्ति' इति शब्द राति रा दाने–बाहुलकात् कि –જે 'તિત્તિ' એવો શબ્દ કરે છે, તેથી તિત્તિરિ–તેતર

૨ गौरवर्ण तित्तिरि –शाकपार्थिवादि –ગોરા રગનુ તેતર ગૌરતિત્તિરિ કહેવાય છે

ચકલાનાં નામો તથા ગુણો

चटकः कलविङ्कः स्यात्कुलिङ्गः कालकण्ठकः ।
कुलिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्वादुः शुक्रकफप्रदः ॥
सन्निपातहरो वेश्मचटकश्चातिशुक्रलः ॥ ५९ ॥

अन्वय–चटक कलविङ्क कुलिङ्ग कालकण्ठकः स्यात्, कुलिङ्गः शीतलः स्निग्ध स्वादु शुक्रकफप्रद- सन्निपातहरः (भवति), वेश्मचटकः च अतिशुक्रल (अस्ति)॥

ચટક,[1] કલવિંક,[2] કુલિંગ[3] અને કાલકંઠક[4] એટલાં ચકલાંનાં સંસ્કૃત નામો છે. ચકલાંનું માંસ ટાઢું, સ્નિગ્ધ, સ્વાદિષ્ટ, વીર્ય તથા કફને વધારનાર અને સન્નિપાતને મટાડનાર છે. ઘરમાં રહેનાર ચકલાનું માંસ વીર્યને બહુ જ વધારનાર છે. ૫૯

૧. चटति–भिनत्ति सन्निपात, चट भेदने–' ण्वुल्' (उणा. २–३२)–જે સન્નિપાતનો નાશ કરે છે, તેથી ચટક–ચકલો.

૨. कल–सुन्दर वङ्कन–वकि गतौ–अच्, पृषोदरादित्वात् ह्रस्वम्–જે સુંદર ચાલથી ચાલે છે, તેથી કલવિંક–ચકલો.

૩. कौ–पृथिव्यां लिङ्गति–गच्छति चरणार्थम्, लिगि गतौ–अच्–જે ચરવા માટે પૃથ્વી પર જાય છે, તેથી કુલિંગ–ચકલો.

૪. काल कण्ठो यस्य स.–'शेषाद् विभाषे' ति कप्–જેનો કંઠ કાળો હોય છે, તેથી કાલકંઠક–ચકલો.

કૂકડાનાં નામો તથા ગુણો

कुक्कुटः कृकवाकुः स्यात्कलज्ञश्चरणायुधः ।
ताम्रचूडस्तथा दक्षः प्रातर्नादी शिखण्डिकः ॥६०॥
कुक्कुटो बृंहणः स्निग्धो वीर्योष्णोऽनिलहृद् गुरुः ।
चक्षुष्यः शुक्रकफकृद् बल्यो वृष्यः कषायकः ॥६१॥
आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलो गुरुः ।
वातपित्तक्षयवमि-विषमज्वरनाशनः ॥ ६२ ॥

अन्वय–कुक्कुट कृकवाकु कलज्ञ चरणायुधः ताम्रचूड दक्ष प्रातर्नादी तथा शिखण्डिक स्यात् ॥ कुक्कुट. बृंहण. स्निग्ध. वीर्योष्ण अनिलहृत् गुरु चक्षुष्य शुक्रकफकृत् बल्य. वृष्य कषायक (भवति)॥ आरण्यकुक्कुट स्निग्ध बृंहण श्लेष्मल गुरु (सन्) वातपित्तक्षयवमिविषमज्वरनाशन (स्यात्)॥

કુક્કુટ,[1] કૃકવાકુ,[2] કલજ્ઞ,[3] ચરણાયુધ,[4] તામ્રચૂડ,[5] દક્ષ,[6] પ્રાતર્નાદી અને શિખંડિક[8] એટલાં કૂકડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કૂકડાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીર્ય, વાયુને હરનાર, ભારે, નેત્રને હિતકારી, વીર્ય તથા કફને વધારનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને આપનાર અને તૂરું હોય છે. જંગલી કૂકડાનું માંસ સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર, કફ કરનાર અને ભારે હોઈ વાત, પિત્ત, ક્ષય, ઊલટી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરનાર છે. ૬૦–૬૨

૧. कुकते कोलन वा–कुक आदाने–सपदादित्वात् क्विप्, कुटति इति कुट. 'इगुपधे'–ति क, कुका कुट. कुकुट–'कर्मकरणे–इति समास., यद्वा कुत्सित. कुट, को: पृथिव्या वा कुटः–कुकुट–જે ખોરાક લેવા માટે જમીનને ખોતરે છે અથવા ખરાબ રીતે ખોતરી કાઢે છે; અથવા જમીનને જે ખોતરી કાઢનારો છે, તેથી કુક્કુટ–કૂકડો.

૨. कृकेन–गलेन वक्ति, वच परिभाषणे–' कृके वचः कुश्च' (उणा. १–६) इत्युण्–જે ગળામાંથી બોલે છે, તેથી કૃકવાકુ–કૂકડો.

૩. 'क' इति अव्यक्त शब्द लज्जति–भाषते, लजि शब्दे–अण्–જે 'ક' એવો અસ્પષ્ટ શબ્દ બોલે છે, તેથી કલંજ–કૂકડો.

૪. चरण एव आयुध यस्य स.–પગ એ જ જેનું હથિયાર છે, તેથી ચરણાયુધ–કૂકડો.

૫. ताम्रा चूडा यस्य स–જેને લાલ રંગની કલગી હોય છે, તેથી તામ્રચૂડ–કૂકડો.

૬. दक्षते–वर्धते गुणै, दक्ष वृद्धौ–अच्–ગુણોથી જે વધિયાતો છે, તેથી દક્ષ–કૂકડો.

૭ प्रात. नदति इत्यवशील, णद अव्यक्ते शब्दे–'सुप्यजातौ'–इति णिनि –સવારમાં અસ્પષ્ટ શબ્દ કરવાના સ્વભાવવાળો હોય છે, તેથી પ્રાતર્નાદી–કૂકડો.

૮. शिखाम् अमति, अम गत्यादौ–औणादिको ड. प्रत्यय, यद्वा शिखाया अण्ड इव–शकन्ध्वादि –शिखण्ड. अस्ति अस्य–' अत इनिठनौ ' इति ठन्–'ठस्येक '–જેને માથાની ટોચ પર થતી કલગી હોય છે, તેથી શિખંડિક–કૂકડો.

પ્રતુદો

હારિલનાં નામો તથા ગુણો

हारीतो रक्तपित्तः स्याद्धरितोऽपि स कथ्यते ।
हारीतो रूक्ष उष्णश्च रक्तपित्तकफापहः ।
स्वेदस्वरकरः प्रोक्त ईषद्वातकरश्च स. ॥६३॥

अन्वय–हारीत रक्तपित्त. स्यात्, स हरित' अपि कथ्यते। हारीत रूक्ष उष्ण. च रक्तपित्तकफापह स्वेदस्वरकरः, स च ईषद्वातकरः प्रोक्त. ॥

હારીત,[1] રક્તપિત્ત[2] અને હરિત[3] એટલા હારિલના સસ્કૃત નામો છે હારિલનુ માસ રૂક્ષ, ગરમ, રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડનાર, પરસેવો કરનાર, સ્વરને સારો કરનાર અને કાર્શ્યક વાયુ કરનાર કહેલ છે ૬૩

૧. हारि-मनोहरम् इत-गमन यस्य ॥ , यद्वा हार यति इति हार्-किप्, एति इम-इति ईत-ई यतौ-'गत्यर्थे'ति कर्तरि क्त , हार् चासौ ईतश्च-हारीत -જેની ચાલ સુન્દર હોય છે અથવા આકર્ષક થઈને જે ચાલે છે, તેથી હારીત-હારિલ પક્ષી

૨ रक्तवर्ण पित्त यस्य स -જેનુ પિત્ત લાલ રગનુ હોય છે, તેથી રક્તપિત્ત-હારિલ

૩ हरित वर्ण अस्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેનો રગ હરિયાળો હોય છે, તેથી હરિત-હારિલ

બે જાતના હોલાના નામો તથા ગુણો

पाण्डुस्तु द्विविधो ज्ञेयश्चित्रपक्ष. फलध्वनि. ।
द्वितीयो धवल प्रोक्त स कपोत स्फुटस्वनः ॥६४
चित्रपक्ष कफहरो वातघ्नो ग्रहिणीप्रणुत् ।
धवलस्तु समुद्दिष्टो रक्तपित्तहरो हिम ॥६५॥

अन्वय -पाण्डु तु द्विविध ज्ञेय -चित्रपक्ष फल ध्वनि , द्वितीय धवल प्रोक्त, स स्फुटस्वन कपात (कथ्यते) ॥ चित्रपक्ष कफहर वातघ्न ग्रहिणीप्रणुत् (अस्ति), धवल तु रक्तपित्तहर हिम समुद्दिष्ट ॥

હોલા બે પ્રકારના જણાય છે-એક ચિત્રપક્ષ[1]-વિચિત્ર પાખોવાળો અને કલધ્વનિ[2]-અસ્ફુટ શબ્દ બોલનારો, અને બીજો ધવલ[1]-ધોળા રગનો તથા સ્ફુટસ્વન[2]-સ્ફુટ શબ્દ કરનારો કહેવાય છે અને તે જ કપોત[3] પણ કહેવાય છે. પહેલા હોલાનુ માસ કફને હર નાર અને વાયુ તથા ગ્રહણીરોગને મટાડનાર છે. બીજા ધવલ હોલાનુ માસ રક્તપિત્તને હરનાર અને ટાઢુ કહેલ છે. ૬૪,૬૫

૧ चित्र पक्ष यस्य स -જેની પાખ રગ બેરગી હોય છે, તેથી ચિત્રપક્ષ-હોલો

૨ कल-मधुरास्फुट ध्वनि यस्य स -જેનો શબ્દ મધુર તથા અસ્પષ્ટ હોય છે તેથી કલધ્વનિ-હોલો

૧ धावति-गच्छति मन अत्र शुभ्रवर्णस्वरध्वनि युक्तत्वात्-धावु गतिशुद्ध्या -वृषादित्वात् कलच्, वाहु कात् इलच्-જેનો રગ ધોળા તથા શબ્દ સ્પષ્ટ હોય છે, તેથી જેના તરફ મન દોડે છે, માટે ધવલ-મીઠી જાતનો ધોળો હોલો

૨. स्फुट स्वन यस्य स -જેનો શબ્દ સ્પષ્ટ હોય છે, તેથી સ્ફુટસ્વન-મીઠી જાતનો ધોળો હોલો.

૩. कस्य-वायो पात इव-शीघ्रगामित्वात्-જે ઝડપથી ઊડી જતો હોવાથી જાણે વાયુનુ બચ્ચુ હોય તેવો લાગે છે, તેથી કપોત-મીઠી જાતનો ધોળો હોલો.

મોરનાં નામો તથા ગુણો

मयूरश्चन्द्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गभुक् ।
शिखी शिखावलो बर्ही शिखण्डी नीलकण्ठक ॥६६
शुक्लापाङ्ग. कलापी च मेघनादानुलास्यपि ।
रसे पाके च मधुर सग्राही वातशान्तिकृत् ॥६७॥

अन्वय -मयूर चन्द्रकी केकी मेघराव भुजङ्गभुक् शिखी शिखावल बर्ही शिखण्डी नीलकण्ठक शुक्लापाङ्ग कलापी च मेघनादानुलासी अपि (कथ्यते, स च) रसे च पाके मधुर सग्राही वातशान्तिकृत (भवति)॥

મયૂર,[1] ચન્દ્રકી,[2] કેકી,[3] મેઘરાવ,[4] ભુજગભુક્,[5] શિખી,[6] શિખાવલ,[7] બર્હી,[8] શિખડી,[9] નીલકઠ,[10] શુક્લાપાગ,[11] કલાપી[12] અને મેઘનાદાનુલાસી[13] એટલા મોરના સસ્કૃત નામો છે. મોરનુ માસ રસમા તથા પાકમા મધુર, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુની શાતિ કરનાર છે. ૬૬,૬૭

૧ मयत-प्राप्नाति आनन्द मघदर्शनात्, मय मतो-खर्जादित्वात् (उणा ४-१०) ऊर, यद्वा मह्या रौति, रु शब्दे-' अन्यत्र्योऽपि '-इति ड , पृषादरादि - જે મેઘને જોઈ આનદ પામે છે અથવા જમીન પર કલ્લોલ કરે છે, તેથી મયૂર-મોર પક્ષી.

૨ चन्द्रका सन्ति अस्य पिच्छे 'अत इनि'-इति इन्-જેના પીછામા ચદ્રકો હોય છે, તેથી ચદ્રકી-મોરપક્ષી

૩ के-मूर्धनि कायति-कै शब्दे- अन्यत्र्योऽपि '-इति ड -'हलदन्तात्' इत्यलुक्, टाप्-केका अस्ति अस्य-व्रीह्यादित्वात् इन्-જેની વાણી માથામાથી અવાજ કરતી હોય છે, તેથી કેકી-મોરપક્ષી

૪ मेघ प्रति रौति, रु शब्द-कर्मण्यण्-મેઘને ઉદ્દેશી જે અવાજ કરે છે, અથવા મેઘને જે બોલાવે છે, તેથી મેઘરાવ-મોર.

૫. भुजङ्ग भुङ्क्ते, भुज पालनाभ्यवहारयो '-क्विप्-સર્પને જે ખાય છે, તેથી ભુજગભુક્-મોર

૬ शिखा अस्ति अस्य-व्रीह्यादित्वादिन्-જેને

કલગી હોય છે તેથી શિખી-મોર

૭ શિખા અસ્તિ અસ્ય-'દન્તશિખાત્ સંજ્ઞાયામ્' ઇતિ વલચ્-શિખાવલ-અર્થ ઉપર પ્રમાણે

૮ બર્હમ્ અસ્તિ અસ્ય-'ફલ્ગબર્હાભ્યામિનચ્'-જેને પીંછાં ખૂબ લાંબાં હોય છે તેથી બર્હી-મોર

૯ શિખણ્ડ અસ્તિ અસ્ય-અત ઇનિ -ઇતિ ઇન્-જેને પીંછાં તથા કલગી હોય છે તેથી શિખંડી-મોર

૧૦ નીલઃ કણ્ઠઃ યસ્ય સઃ-શેષાદ્ વિભાષે'-તિ કપ્-જેનો કંઠ ભૂરો હોય છે તેથી નીલકંઠ-મોર

૧૧ શુક્લે અપાઙ્ગે યસ્ય સઃ-જેની આંખના છેડા ધોળા હોય છે તેથી શુક્લાપાંગ-મોર

૧૨ કલાપઃ-પિચ્છસમૂહ અસ્તિ અસ્ય- અત ઇનિ'-ઇતિ ઇન્-જેને પીંછાંનો જથ્થો હોય છે, તેથી કલાપી મોર

૧૩ મેઘસ્ય નાદમ્-અનુ-લક્ષીકૃત્ય લસતિ ક્રીડતિ ઇતિ -લસ શ્લેષણક્રીડનયો - સુપ્યજાતૌ'-ઇતિ ણિનિ - મેઘની ગર્જનાને ઉદ્દેશીને જે આનંદ પામે છે-રમે છે તેથી મેઘનાદાનુલાસી-મોર

પારેવાના નામો તથા ગુણો

પારાવતઃ કલરવઃ કપોતો રક્તલોચનઃ ।
પારાવતો ગુરુઃ સ્નિગ્ધો રક્તપિત્તાનિલાપહઃ ।
સંગ્રાહી શીતલસ્તજ્જ્ઞૈઃ કથિતો વીર્યવર્ધનઃ ॥૬૮॥

અન્વય પારાવતઃ કલરવઃ કપોતઃ રક્તલોચનઃ (કથ્યતે) પારાવતઃ ગુરુઃ સ્નિગ્ધઃ સંગ્રાહી શીતલઃ (સન્) રક્તપિત્તાનિલાપહઃ વીર્યવર્ધનઃ (અસ્તિ, ઇતિ) તજ્જ્ઞૈઃ કથિતઃ ॥

પારાવત,[1] કલરવ,[2] કપોત[3] અને રક્તલોચન[4] એટલાં પારેવાનાં સંસ્કૃત નામો છે પારેવાનું માંસ ભારે, સ્નિગ્ધ, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર અને વીર્યને વધારનાર છે, એમ તેના જાણકાર-વિદ્વાનોએ કહ્યું છે ૬૮

૧ પર જીવમ્ અવતિ-રક્ષતિ પરાવત્ યદ્વા પરં કારાદ્વા અવતિ-રક્ષતિ જ્ઞાનોપદેશેન ઇતિ પરાવત્ અવ રક્ષણાદૌ-શતૃપ્રત્યય દ્વિતીયા-પઞ્ચમી ઇતિ યોગવિભાગાત્ સમાસ તસ્ય પારાવત દત્તાત્રેયસ્ય અયં ગુરુઃ ઇતિ તસ્યેદમ્ ઇત્યણ પારાપત ઇતિ પાઠે તુ પારાત્ અપિ આપતતિ પ્રેમ્ણા આકૃષ્ટઃ સન્-પત્લ ગતૌ-અચ્-જે પારકા જીવને બચાવે છે અથવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી મોટા શત્રુ-મદ કારથી રક્ષાવે છે તે દત્તાત્રેયનો પણ આ ગુરુ છે તેથી પારાવત-કબૂતર અથવા હરકોઈ દેશપાર કે સમુદ્રના પારેથી પણ પ્રેમને લીધે જે સામે આવે છે તેથી પારાપત પણ કબૂતરનું નામ છે

૨ કલઃ રવઃ યસ્ય સઃ-જેનો અવાજ અસ્પષ્ટ છતાં મધુર હોય છે તેથી કલરવ-કબૂતર

૩ કસ્ય-વાયો પાત ઇવ યદ્વા કઃ-વાયુ પતનૌ ઇવ યસ્ય સઃ-વાયુનું જાણે મસ્તું કે પાણી હોય તેવો વેગવાન હોય છે તેથી અથવા વાયુ જેની નાડ હોય તેમ વાયુમાં જાણે તરતું લાગે છે, તેથી કપોત-કબૂતર

૪ રક્તે લોચને યસ્ય સઃ-જેની આંખો લાલ હોય છે તેથી રક્તલોચન-કબૂતર

હરકોઈ પક્ષીનાં ઈંડાંના ગુણો

નાતિસ્નિગ્ધાનિ વૃષ્યાણિ સ્વાદુપાકરસાનિ ચ ।
વાતઘ્નાન્યતિશુક્રાણિ ગુરૂણ્યણ્ડાનિ પક્ષિણામ્ ॥૬૯

અન્વય-પક્ષિણામ્ અણ્ડાનિ અતિસ્નિગ્ધાનિ ન (સન્તિ તથાપિ) વૃષ્યાણિ ગુરૂણિ સ્વાદુપાકરસાનિ વાતઘ્નાનિ ચ અતિશુક્રાણિ (સન્તિ) ॥

પક્ષીનાં ઈંડાં બહુ જ સ્નિગ્ધ નથી, છતાં મૈથુનશક્તિને વધારનારાં, ભારે, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, વાયુને હણનારાં અને વીર્યને બહુ જ વધારનારાં છે ૬૯

ગ્રામ્ય પશુઓ

બકરાંના નામો તથા માંસના ગુણો

છાગલો બર્કરશ્છાગો બસ્તોઽજશ્છેલકઃ સ્તુભઃ ।
અજા છાગી સ્તુભા ચાપિ છેલિકા ચ ગલસ્તની ॥૭૦
છાગમાંસં લઘુ સ્નિગ્ધં સ્વાદુપાકં ત્રિદોષનુત્ ।
નાતિશીતમદાહિ સ્યાત્સ્વાદુ પીનસનાશનમ્ ॥૭૧
પરં બલકરં રુચ્યં બૃંહણં વીર્યવર્ધનમ્ ।
અજાયા અપ્રસૂતાયા માંસં પીનસનાશનમ્ ॥૭૨॥
શુષ્કકાસેઽરુચૌ શોષે હિતમગ્નેશ્ચ દીપનમ્ ।
અજાસુતસ્ય બાલસ્ય માંસં લઘુતરં સ્મૃતમ્ ॥૭૩॥
હૃદ્યં જ્વરહરં શ્રેષ્ઠં સુખદં બલદં ભૃશમ્ ।
માંસં નિષ્કાસિતાણ્ડસ્ય છાગસ્ય કફકૃદ્ ગુરુ ॥
સ્રોતઃશુદ્ધિકરં બલ્યં માંસદં વાતપિત્તનુત્ ॥૭૪॥
વૃદ્ધસ્ય વાતલં રૂક્ષં તથા વ્યાધિમૃતસ્ય ચ ।
ઊર્ધ્વજત્રુવિકારઘ્નં છાગમુણ્ડં રુચિપ્રદમ્ ॥૭૫॥

અન્વય-છાગલઃ બર્કરઃ છાગઃ બસ્તઃ અજઃ છેલકઃ સ્તુભઃ (કથ્યતે) ચ અજા છાગી સ્તુભા છેલિકા અપિ ચ ગલસ્તની (ઉચ્યતે)॥ છાગમાંસં લઘુ સ્નિગ્ધં સ્વાદુપાકં ત્રિદોષનુત્ ન અતિશીતમ્ અદાહિ સ્વાદુ પીનસનાશનં પરં

बलकर रुच्यं बृहण वीर्यवर्धन स्यात्॥ अप्रसूतायाः अजाया मास पीनसनाशन च अग्नेः दीपन (सत्) शुष्ककासे अरुचौ च शोपे हित (भवति)॥ बालस्य अजासुतस्य मास लघुतरं हृद्य ज्वरहर श्रेष्ठ सुखद भृश बलद स्मृतम्॥ निष्कासिताण्डस्य छागस्य मास कफकृत् गुरु स्रोत शुद्धिकर बल्य मांसद वातपित्तहृत् (स्मृतम्)॥ वृद्धस्य तथा व्याधिमृतस्य (छागस्य मास) वातल च रूक्ष (भवति), छागमुण्डम् ऊर्ध्वजनुविकारघ्न रुचिप्रदम् (अस्ति)॥

છાગલ,[1] બર્કર,[2] છાગ,[3] બસ્ત,[4] અજ,[5] છેલક[6] અને સ્તુભ[7] એટલાં બકરાનાં સંસ્કૃત નામો છે; તેમજ અજા,[1] છાગી,[2] સ્તુભા,[3] છેલિકા[4] અને ગલસ્તની[5] એટલાં બકરી નાં સંસ્કૃત નામો છે. બકરાનું માંસ હલકું, સ્નિગ્ધ, પાકમા મધુર, ત્રણે દોષને મટાડનાર, ન બહુ ટાઢું, ન દાહ કરનાર તથા મીઠું, સળેખમનો નાશ કરનાર, બહુ જ બળ આપ નાર, રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. નહિ વિયાયેલી બકરીનું માંસ સળેખમને મટાડનાર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કર- નાર હોઈ સૂકી ઉધરસ, અરુચિ તથા શોષ ઉપર હિતકારી છે. છેક નાનાં બકરાંનું માસ બહુ જ હલકું, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, તાવને મટાડનાર, શ્રેષ્ઠ, સુખદાયી અને બહુ જ બળ આપનાર છે. જેના વૃષણ કાઢી લીધા હોય એવા બકરાનુ માસ કફ કરનાર, ભારે, નાડીઓને સાફ કરનાર, બળ આપનાર, માસને વધારનાર અને વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર છે. ઘરડા બકરાનુ તથા રોગથી મરેલા બકરાનુ માસ વાયડુ તથા રૂક્ષ બને છે. બકરાની ખુદી હાસડી ઉપરના વિકારોને મટાડનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર છે. ૭૦–૭૫

૧. छगति स्वय तृणादीन् भक्षणार्थम्, छाद्यते च अन्यैर्मांसभक्षकैः, छो छेदने–'छो गुक् ह्रस्वश्च' (उणा १–११०) इत्यलच्, तत छगल एव छागल–स्वार्थे प्रज्ञाद्यण्–જે પોતે ખાવા માટે ઘાસ વગેરેને કાપે છે અને બીજા માંસાહારીઓ જેને ખાવા માટે કાપે છે, તેથી છાગલ–બકરો.

૨ बृह्यते–गृह्यते हिंसकैर्वधार्थम्, बृह आदाने–बाहुलकाद् अरन्, बवयोरैक्यम्–જેને હિંસક લોકો તથા પશુઓ મારી નાખવા પકડે છે, તેથી બર્કર અથવા બર્કર–બકરો.

૩. छगति–इत्यादि प्रथमनामवत्, प्रत्ययस्तु–'छापूखडिभ्य कित्' (उणा. ૧–૧૨૪) इति गन्–छाग – અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે છે.

૪. बस्तयते–अर्दयति तृणादीन् आहारार्थम्–बस्त अर्दने–पचाद्यच्–ઘાસ વગેરેને ખાવા જે તેઓને પીડે છે, માગે છે અથવા તેઓ તરફ જે જાય છે, તેથી બસ્ત–બકરો.

૫. अजति–गच्छति–तृणादीन् प्रति भक्षणार्थम्–अज गतौ–पचाद्यच्–'अजाविभ्याम्' इति निर्देशात्र वी – ખાવા માટે ઘાસ વગેરે તરફ જે ધસી જાય છે, તેથી અજ–બકરો.

૬. 'છેલક' નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પડેલા નામ પ્રમાણે જ છે, પણ પ્રત્યય–'बाहुलकाद् छेलकन्' થાય છે.

૭. स्तुभ्नोति–रुणद्धि दोषत्रयविकारान् त्रिदोषहरत्वात्–स्तुभु. सौत्रो धातुरथर्थः–मूलविभुजादित्वात् क –ત્રણે દોષોને દૂર કરનાર હોવાથી ત્રણે દોષોના વિકારોને જે રોકે છે, તેથી સ્તુભ–બકરો.

૧. 'अजा'ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૫મા 'अज' પ્રમાણે છે, વિશેષમાં 'अजादित्वात् टाप्'।

૨. 'છાગી'ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૩ જા નામ પ્રમાણે જ છે, વિશેષ–'जातित्वाद् ङीप्'।

૩. 'स्तुभा'ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૭ મા પ્રમાણે છે, વિશેષ–નામ 'अजादित्वात् टाप्'।

૩. 'છેલિકા'ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૬ઠ્ઠા નામ પ્રમાણે છે; સ્ત્રીપ્રત્યય જ વિશેષ છે.

૫. गले स्तनौ यस्या सा 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्' इति वा टाप्, 'अमूर्धमस्तकात्'–इति सप्तम्या वा अलुक्–જેના ગળે આંચળ હોન છે, તેથી ગલેસ્તની–બકરી.

ગાડર (ઘેટાં)નાં નામો તથા માંસના ગુણો

मेढ्रो मेण्ढो हुडो मेष उरणोऽप्येडकोऽपि च ।
अविर्वृष्णिस्तथोर्णायु कथ्यन्ते तद्गुणा अथ॥७६॥
मेषस्य मास पुष्टं स्यात्पित्तश्लेष्मकरं गुरु ।
तस्यवाण्डविहीनस्य मास किञ्चिल्लघु स्मृतम्॥७७

अन्वय –मेढ्रः मेण्ढ हुड मेष उरण अपि च एडक अविः वृष्णि तथा ऊर्णायु अपि (कथित)॥ अथ तद्गुणा कथ्यन्ते–मेषस्य मास पुष्टं स्यात्, (तथा) पित्तश्लेष्मकर गुरु (भवति), अण्डविहीनस्य तस्यैव मास किंचित् लघु स्मृतम्॥

મેઢ્ર,[1] મેણ્ઢ,[2] હુડ,[3] મેષ,[4] ઉરણ,[5]

એડક,[૬] અવિ,[૭] વૃષ્ણિ[૮] અને ઊર્ણાયુ[૯] એટલાં ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. હવે તેના ગુણો કહેવાય છે–ઘેટાનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને ભારે છે. જેના વૃષણ કાઢી લીધા હોય એવા ઘેટાનું માંસ કાંઈક હલકું છે. ૭૬,૭૭

૧ मेहति–सिञ्चति वीर्यं, मिह सेचने–ष्ट्रन् (उणा. ४–१४९) જે વીર્યસિંચન કરે છે, તેથી મેઢ્ર–ઘેટો.

૨. मेहति–इत्यादि पूर्ववत्–पृषोदरादि.–મેષ્ઢ–અર્થ ઉપર પ્રમાણે જ થાય છે.

૩. हुडति–गच्छति रभसावेशेन, हुड गतौ–'इगुपधे'-ति क–જે ઉતાવળિયો આવેશ કરી ધસે છે, તેથી હુડ–ઘેટો.

૪. मिषति–स्पर्धते अन्यैः सह, मिष स्पर्धायाम्–अच्–જે બીજાઓ સાથે સ્પર્ધા–સરસાઈ કરે છે, તેથી મેષ–ઘેટો.

૫. ऋच्छति अर्धते वा पित्तश्लेष्मभाव तत्परत्वात्, ऋ गतौ–'अर्तेः क्युरुच्च'–(उणा. ५–१७) इति क्युन्–જે પિત્ત તથા કફનો ભાગ વધારે ધારણ કરે છે અને તેથી જ જે પિત્ત–કફકારક છે, માટે ઉરણ–ઘેટો.

૬. इलति एलयति वा–गच्छति क्षिपते वा, इल गतिक्षेपणयो –ण्वुल्, इलयोरैक्यम्–જે ખૂબ ચાલી શકે છે અને અનાદર તથા તિરસ્કાર પામે છે તેથી એડક–ઘેટો.

૭. अवति–रक्षति अन्यान् पुष्टिकृत्वेन, अव रक्षणे–'सर्वधातुभ्य इन्' (उणा. ४–११८)–જે પુષ્ટિકારક હોઈ બીજાઓનું રક્ષણ કરે છે, તેથી અવિ–ઘેટો.

૮. वर्षति–सिञ्चति वीर्यं [illegible] पित्तं चापि तत्कारकत्वात्–જે વીર્ય, કફ તથા પિત્તકારક હોઈ તેને સીંચે છે, તેથી વૃષ્ણિ–ઘેટો.

૯. ऊर्णा अस्ति अस्य–'ऊर्णाया युस्'–જેના પર ઊન હોય છે, તેથી ઊર્ણાયુ–ઘેટો.

ધંબા ઘેટાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

एडकः पृथुशृङ्गः स्यान्मेदःपुच्छस्तु दुम्बकः ।
एडकस्य पलं ज्ञेयं मेषामिषसमं गुणैः ॥
मेदःपुच्छोद्भवं मांसं हृद्यं वृष्यं श्रमापहम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चिद्वातव्याधिविनाशनम् ॥७८॥

अन्वय.–एडकः पृथुशृङ्गः मेदःपुच्छः तु दुम्बकः स्यात्, एडकस्य पलं गुणैः मेषामिषसमं ज्ञेयम् । मेदःपुच्छोद्भवं मांसं हृद्यं वृष्यं श्रमापहं किञ्चित् पित्तश्लेष्मकरं वातव्याधिविनाशनम् (अस्ति) ॥

એડક,[૧] પૃથુશૃંગ,[૨] મેદઃપુચ્છ[૩] અને દુંબક[૪] એટલાં જેના પૂંછડા આગળ–ગાંડ ઉપર મેદનો મોટો લોચો થાય છે, એવા ધંબા ઘેટાનાં સંસ્કૃત નામો છે. એ ઘેટાનાં માંસમાં બકરાના માંસના જેવા જ ગુણો જાણવા. એ માંસ હૃદયને ગમે એવું, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, શ્રમને મટાડનાર, કાંઈક પિત્ત તથા કફને કરનાર અને વાયુસંબંધી રોગોનો નાશ કરનાર છે. ૭૮

૧. એડક–એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ઘેટાંના છઠ્ઠા નામ પ્રમાણે છે.

૨. पृथुनी शृङ्गे यस्य सः–જેનાં શિંગડાં પહોળાં ને ખૂબ મોટાં હોય છે, તેથી પૃથુશૃંગ–ધંબો ઘેટો.

૩. मेदः पुच्छे यस्य सः–જેના પૂછડામાં મેદનો લોચો ભર્યો હોય છે, તેથી મેદઃપુચ્છ–ધંબો ઘેટો.

૪. दुम्ब इति मेदोयुक्तपुच्छनाम्ना कायति–कै शब्दे–'अन्येभ्योऽपि'–इति ड.–જે મેદ ભરેલા પૂછડાંવાળો–એ નામથી દુંબ અથવા ધંબો એ નામે જાહેર છે, માટે દુમ્બક–ધંબો ઘેટો.

ઘોડાનાં નામો તથા માંસના ગુણો

घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः ।
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ॥ ७९ ॥
अश्वमांसं तु तुवरं वह्निकृत्कफपित्तलम् ।
वातहृद् बृंहणं बल्यं चक्षुष्यं मधुरं लघु ॥ ८० ॥

अन्वय.–घोटके वीति–तुरग–तुरङ्ग–अश्व–तुरङ्गमा वाजि–वाह–अर्व–गन्धर्व–हय–सैन्धव–सप्तयः (प्रयुज्यन्ते)॥ अश्वमांसं तु तुवरं वह्निकृत् कफपित्तलं वातहृत् बृंहणं बल्यं चक्षुष्यं मधुरं लघु (भवति) ॥

ઘોટક,[૧] વીતિ,[૨] તુરગ,[૩] તુરંગ,[૪] અશ્વ,[૫] તુરંગમ,[૬] વાજી,[૭] વાહ,[૮] અર્વન્,[૯] ગંધર્વ,[૧૦] હય,[૧૧] સૈંધવ[૧૨] અને સપ્તિ[૧૩] એટલાં ઘોડાનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘોડાનું માંસ તૂરું, અગ્નિ કરનાર, કફ તથા પિત્ત કરનાર, વાયુને હરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, નેત્રને હિતકારી, મધુર અને હલકું હોય છે. ૭૯,૮૦

૧. घोटते–परिवर्तते श्रान्तः सन् पृथिव्याम्, घुट परिवर्तने–ण्वुल्–જે થાક્યો હોય ત્યારે પૃથ્વી પર આળોટે છે, તેથી ઘોટક–ઘોડો.

૨. वेति–गच्छति त्वरया, क्षिपति चान्यान् गत्या–वी गत्यादौ–क्विच्–જે ખૂબ ચાલી શકે છે અને જવામા બીજા પ્રાણીને થકવે છે, તેથી वीति–ઘોડો.

૩. तोरण तुर –तुर त्वरणे–घनर्थे क, बाहुलकाद् घञ् वा, तुरेण–त्वरया गच्छति–'अन्येभ्योऽपि.'–इति ड –જે વેગથી જાય છે, તેથી તુરગ–ઘોડો.

૪. तुरेण गच्छति–'गमश्च'–इति खच्, 'खच वा डित्'–'अरुर्द्विषद्'–इति मुम्–અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

૫ अश्नुते–व्याप्नोति मार्गम् गत्या, अश् व्याप्तौ–'अशू प्रुषि'–(उणा १–१५१) इति क्वन्–જે પોતાની ચાલ વડે માર્ગને વ્યાપે છે, અથવા વેગથી રસ્તો કાપે છે, તેથી અશ્વ–ઘોડો.

૬. तुरङ्गम–ની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ ૪થા નામ પ્રમાણે.

૭. अनस्य व्रजति–गच्छति वेगेन, व्रज गतौ–'आवश्यके.'–इति णिनि –જે અનસ્ય વેગથી જાય છે, તેથી વાજિન્–ઘોડો.

૮. उह्यत असौ अनेन वा रथादिक, वह प्राप्तौ–कर्मणि करणे वा घञ्, यद्वा वाह्यतेऽसौ वाह–अच्, यद्वा वाहते–प्रयत्न करोति यथाशक्ति गन्तु, वाह प्रयत्ने–अच्–જેના પર બેસાય છે, અથવા જેના સાધને રથ વગેરેને માર્ગે લઈ જવાય છે, અથવા પોતાના સવારને ઇષ્ટ સ્થાને જે પહોંચાડે છે, અથવા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ચાલવા જે પ્રયત્ન કરે છે, તેથી વાહ–ઘોડો.

૯. ऋच्छति–गच्छति–सत्वरम्, ऋ गतौ–'अन्येभ्योऽपि.'–इति वनिप्, यद्वा अर्वति–गच्छति वेगेन–अर्व गतौ–बाहुलकात् कनिन्–જે ઉતાવળો ચાલે છે, ઘણી ઝડપથી જાય છે, તેથી અર્વન્–ઘોડો.

૧૦. गन्धम् अर्वति–प्राप्नोति गन्धग्रहणस्वाभाव्यात्, स्वयं च गन्धयुक्तत्वाद्वा, अर्व गतौ–कर्मण्यण्, शकन्ध्वादि –જેનો સ્વભાવ ગંધ લેવાનો હોઈ ગંધ લીધા કરે છે, અથવા પોતે પણ ગંધવાળુ પ્રાણી છે, તેથી ગન્ધર્વ–ઘોડો.

૧૧ हयति–गच्छति सर्वेभ्योऽधिकं गतिमताम्, यद्वा हिनोति–गच्छति त्वरया, हय गतौ–इत्यस्मात्, हि गतौ–इत्यस्माद्वा अच्–જે ગતિવાળા બધા પ્રાણીઓમા સૌથી વધારે ચાલી શકે છે, અથવા ઘણી ઝડપથી ચાલી શકે છે, તેથી હય–ઘોડો.

૧૨. सिन्धुषु भव –'तत्र भव'–इत्यण्–જે સિન્ધુ દેશમા સારી પેદાશ ધરાવે છે, તેથી સૈન્ધવ–ઘોડો.

૧૩. सपति–सेनायां समवैति, षप समवाये–क्विन्, यद्वा बाहुलकात् ति –જે સેનામા સમાવેશ પામે છે, તેથી સપ્તિ–ઘોડો.

શ્લોકચરો

પાડાનાં નામો તથા માસના ગુણો

महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रजस्वलः।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलायो यमवाहनः ॥८१॥
महिषस्यामिषं स्वादु स्निग्धोष्णं वातनाशनम्।
निद्राशुक्रप्रदं बल्यं तनुदार्ढ्यकरं गुरु ॥
वृष्यं च सृष्टविण्मूत्रं वातपित्तास्रनाशनम् ॥८२॥

अन्वय –महिष, घोटकारि कासर रजस्वल पीनस्कन्ध कृष्णकाय लुलाय च यमवाहन स्यात् ॥महिषस्य आमिष स्वादु स्निग्धोष्ण वातनाशनं निद्राशुक्रप्रदं बल्य तनुदार्ढ्यकर गुरु वृष्य सृष्टविण्मूत्र च वातपित्तास्रनाशनम् (भवति)॥

મહિષ,[1] ઘોટકારિ,[2] કાસર,[3] રજસ્વલ,[4] પીનસ્કંધ,[5] કૃષ્ણકાય,[6] લુલાય[7] અને યમ વાહન[8] એટલા પાડાનાં સસ્કૃત નામો છે. પાડાનુ માંસ મધુર, સ્નિગ્ધ, ગરમ, વાયુને મટાડનાર, નિદ્રા આપનાર, વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, શરીરને દૃઢ કરનાર, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વિષ્ઠા તથા મૂત્રને બહુ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાતપ્રધાન રક્તપિત્ત રોગને મટાડનાર છે. ૮૧,૮૨

૧ महति–पूजयति यमदेव तद्वाहनत्वात्, यद्वा मह्यते–पूज्यते–लोकैर्यमवाहनत्वाद् यमपूजासमय, मह पूजायाम्–'अविमह्योष्टिषच्;' यद्वा महते–वर्धते पशुषु बलेन वपुषा च–महिङ् वृद्धौ–आगमशास्त्रानित्यत्वान्न नुम्–જે યમદેવનું વાહન હોઈ તેને પૂજે છે, અથવા યમદેવની પૂજા વખતે તેમના વાહનરૂપે લોકો જેને પૂજે છે અથવા પશુ જાતિમા સૌ કરતા બળ તથા શરીરથી જે વધે છે, તેથી મહિષ–પાડો.

૨. घोटकस्य अरिः, घोटकोऽरिर्यस्य वा–तयो परस्परं स्वाभाविकवैरत्वात्–ઘોડાનો જે શત્રુ છે અથવા ઘોડો જેનો શત્રુ છે, કેમકે એ બન્નેનું વૈર સ્વાભાવિક છે, તેથી ઘોટકારિ–પાડો.

૩ क–जले–आ–समन्तात् सरति तत्प्रियत्वात्, यद्वा ईषत् सरति स्थूलकायत्वात्, सृ गतौ–इत्यस्मात् अच्, ईषदर्थे को कादेश –જે પાણીમા ચોપાસ સરકે છે; કેમકે પાણી તેને પ્રિય હોય છે, અથવા શરીર ભારે હોવાથી જે ધીમી ચાલથી ચાલે છે, તેથી કાસર–પાડો.

૪. रजः अस्ति यस्य–'रज.कृष्या.'–इति वलच्–જેને લગભગ ધૂળ વળગી જ હોય છે, તેથી રજસ્વલ–પાડો.

૫. पीनः स्कन्धः यस्य सः–જેની ખાંધ બરાવદાર અને પુષ્ટ હોય છે, તેથી પીનસ્કંધ–પાડો.

૬. कृष्णः कायः यस्य सः समासादेव–જેનું શરીર સ્વાભાવિક કાળું જ હોય છે, તેથી કૃષ્ણકાય–પાડો.

૭. लुलति–विशपतो मृद्नाति पङ्कं, यद्वा लुडति–संश्लिष्यति पङ्कम्, लुल विमर्दने सौत्रो धातुः, यद्वा लुड सम्लेषे–इत्यस्मात्–'इगुपधे'ति कः, डलयोरैक्याद लुल., अयत–गच्छति मन्द स्थूलकायत्वात्, अय गतौ–पचाद्यच्, ततो लुलश्चासावयश्च लुलायः, यद्वा लुल धातोर्बाहुलकादायच् प्रत्यय –જે કીચડને ખૂંદ્યા કરે છે, અથવા કાદવમાં પડ્યા કરે છે, તેથી કાદવ વડે ખરડાય છે અને શરીરે ભારે હોવાથી ધીમી ચાલથી ચાલે છે, તેથી લુલાય–પાડો.

૮. यमेन वाह्यत असौ, वहेर्ण्यन्तात् कर्मणि ल्युट्–જેના પર યમ સવારી કરે છે–બેસે છે, તેથી યમવાહન–પાડો.

દેડકાંનાં નામો તથા ગુણો

मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्दर्दुरो हरिः ।
मण्डूकः श्लेष्मलो नातिपित्तलो बलकारकः ॥८३॥

મંડૂક,[1] પ્લવગ,[2] ભેક,[3] વર્ષાભૂ,[4] દર્દુર[5] અને હરિ[6] એટલાં દેડકાનાં સંસ્કૃત નામો છે. દેડકાનું માંસ કફ કરનાર છે, બહુ પિત્ત કરનાર નથી અને બળ આપનાર છે. ૮૩

૧. मण्डयति–भूषयति जलाशय मेघर्तु च,मडि भूषायाम्–'शलमण्डिभ्यामूकण्'–જે જલાશયને તથા ચોમાસાની ઋતુને શોભાવે છે, તેથી મંડૂક–દેડકો.

૨. प्लवन प्लवः–एरच्, प्लवेन गच्छति–गमेर्ड–જે કૂદકો મારીમારીને જાય છે, તેથી પ્લવગ–દેડકો.

૩. बिभेति–सर्वप्राणिभ्य प्राय, निभी भये–'इण्भीका.'–(उणा–૩–૪૩) इति कन्–જે લગભગ બધાં પ્રાણીઓથી ડરે છે, તેથી ભેક–દેડકો.

૪. वर्षासु भवति–क्विप्–વર્ષાઋતુમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી વર્ષાભૂ–દેડકો.

૫. दृणाति–विदारयति शब्दैः कर्णौ, दृ विदारणे–'मुकुरदर्दुरौ' (उणा. ૧–૪૦) इति निपातित.–જે શબ્દો વડે કાનને ખૂબ કંટાળો આપે છે, તેથી દર્દુર–દેડકો.

૬. हरति सर्वेषां मन, हृञ् हरणे–'सर्वधातुभ्य इन्'–જે સર્વના મનને આકર્ષે છે, તેથી હરિ–દેડકો.

પાદી જલચર

કાચબાનાં નામો તથા ગુણો

कच्छपो गूढपात्कूर्मः कमठो दृढपृष्ठकः ।
कच्छपो बलदो वातपित्तनुत्पुंस्त्वकारकः ॥८४॥

કચ્છપ,[1] ગૂઢપાત્,[2] કૂર્મ,[3] કમઠ[4] અને દૃઢપૃષ્ઠક[5] એટલાં કાચબાનાં સંસ્કૃત નામો છે. કાચબાનું માંસ બળ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર અને પુરુષાતન દેનાર છે.

૧. कच्छेन–मुखसंपुटेन पिबति–'सुपी'ति योगविभागात् कः, यद्वा कच्छं–मुखसंपुटं पाति–रक्षति, पा पाने–पा रक्षणे वा–आभ्याम् 'आतोऽनुपसर्गे क'–જે પોતાના મોઢાના સંપુટથી પીએ છે અથવા પોતાના મોઢાના સંપુટને સંતાડી દે છે–સાચવે છે, તેથી કચ્છપ–કાચબો.

૨. गूढाः पादा यस्य स.–જેના પગ ગુપ્ત–છૂપા–ઢંકાયેલા હોય છે, તેથી ગૂઢપાત્–કાચબો.

૩. कुत्सितः को वा ऊर्मिः–वेगो यस्य सः–જેનો વેગ અથવા ચાલ ખરાબ હોય છે અથવા જમીન ઉપર પણ જે ચાલી શકે છે, તેથી કૂર્મ–કાચબો.

૪. काम्यते बलार्थिभिर्बलदत्वात्, पुंस्त्वार्थिभिश्च पुंस्त्वकारकत्वात्, 'कमेरठ' (उणा. ૧–૧૦૦), यद्वा के–जले मठति–माद्यति निवसति च, मठ–मदनिवासयोः–पचाद्यच्–જેનું માંસ બલદાયી હોવાની માંસાહારીઓ જેને ઇચ્છે છે અથવા જેનું માંસ પુંસ્ત્વાતનકારી હોવાની પુરુષાતન ઇચ્છતા માંસાહારીઓ જેને ખાવા ઇચ્છે છે, તેથી કમઠ; અથવા પાણીમાં જે હર્ષ પામે છે અને રહે છે, તેથી પણ કમઠ–કાચબો.

૫. दृढं पृष्ठं यस्य स.–'शेषाद् विभाषे.'–ति कप्–જેની પીઠ મજબૂત હોય છે, તેથી દૃઢપૃષ્ઠક–કાચબો.

તરતનાં મારેલાં જાનવરોના માંસના ગુણો

सद्योहतस्य मांसं स्याद्व्याधिघाति यथाऽमृतम् ।
वयस्यं बृंहणं सात्म्यमन्यथा तद्विवर्जयेत् ॥ ८५ ॥

अन्वय.–सद्योहतस्य मांसम् अमृत यथा (तथा) व्याधिघाति वयस्य बृंहण सात्म्य स्यात्, अन्यथा तद् विवर्जयेत् ॥

તરતનાં મારેલાં જાનવરનું માંસ અમૃતની પેઠે વ્યાધિને મટાડનાર, યૌવનને સ્થિર રાખનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને શરીરને અનુકૂળ હોઈ હિતકારી સ્વભાવવાળું છે, માટે તેનું ગ્રહણ કરવું, પણ એથી ઊલટા–વાસી માંસનો તો ત્યાગ જ કરવો. ૮૫

પોતાની મેળે મરેલા જાનવરના માસના ગુણો
स्वयं मृतस्य चाल्पमतीसारकर गुरु ।
अन्वय –स्वय मृतस्य (पशोर्मासम्) अल्पम् अती सारकर च गुरु (भवति)॥

પોતાની મેળે મરી ગયેલા જાનવરનુ માસ બળની હાનિ કરનાર, ઝાડાનુ દરદ કરનાર અને ભારે હોય છે

ઘરડા તથા બાળક જાનવરના માસના ગુણો
वृद्धाना दोषल मास बालाना बलद लघु ॥८६॥
वृद्धानां (पशूनां) मांस दोषल, बालाना बलद लघु (स्मृतम्)॥

ઘરડા જાનવરનુ માસ દોષકારક–હાનિ કરનાર છે અને નાના જાનવરનુ માસ બળ આપનાર તથા હલકુ હોય છે ૮૬

સર્પે કરડેલા જાનવરના તથા સુકાયેલા માસના ગુણો
त्रिदोषकृद् व्यालदष्ट शुष्कं शूलकर परम् ।
अन्वय –व्यालदष्ट (मास) त्रिदोषकृत, शुष्क पर शूलकर (कथ्यते)॥

સર્પે કરડેલા જાનવરનુ માસ ત્રણે દોષને કરનાર છે અને સુકાયેલુ માસ બહુ જ શૂળ કરનાર કહેવાય છે

ઝેર વગેરેથી મરેલા જાનવરના માસના ગુણો
विषाम्बुवङ्कमृतस्यैतन्मृत्युदोषरुजाकरम् ॥८७॥
क्लिन्नम् क्लेशजनक कृश वातप्रकोपनम् ।
तोयपूर्णशिराजाल मृतस्याप्सु त्रिदोषकृत् ॥८८॥
अन्वय –विषाम्बुवङ्कमृतस्य एतद् मृ युदोषरुजाकरम्, क्लिन्नम् उ क्लेशजनक कृश वातप्रकोपनम्, अप्सु मृतस्य तोयपूर्णशिराजाल मास त्रिदोषकृत् (भवति)॥

ઝેર, જળ કે રોગથી મરી ગયેલા જાનવરનુ માસ મરણ કરનાર છે, ત્રણે દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર તથા રોગકારી છે, પાણીથી પલળેલુ માસ ગ્લાનિ–મોળ કે બકારી ઉપજાવનાર છે, દૂબળાનુ દુર્બળ માસ દૂબળાપણુ કરનાર તથા વાયુનો પ્રકોપ કરનાર છે, અને પાણીમા મરેલાનુ માસ પાણીથી ભરેલી નસોવાળુ હોઈ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે

માસ સબધી ખાસ સૂચના
विहङ्गेषु पुमान् श्रेष्ठ स्त्री चतुष्पदजातिषु ।
पराधं लघु पुसा स्यात्स्त्रीणा पूर्वार्धमादिशेत् ॥८९
देहमध्य गुरुप्राय सर्वेषा प्राणिना स्मृतम् ।
पक्षक्षेपाद्विहङ्गाना तदव लघु कथ्यते ॥९०॥
अन्वय –विहङ्गेषु पुमान् श्रेष्ठ, चतुष्पदजातिषु स्त्री (श्रेष्ठा कथ्यते), पुसां परार्ध लघु स्यात्, स्त्रीणां पूर्वार्ध (लघु) आदिशेत्॥ सर्वेषां प्राणिना देहमध्य गुरुप्राय स्मृतम्, (तथापि) पक्षिणा पक्षक्षेपात् तद् एव (देहमध्य) लघु कथ्यते॥

પક્ષીઓમા પુરુષ જાતના પક્ષીનુ માસ ઉત્તમ છે અને પશુઓમા સ્ત્રી જાતિના પશુનુ માસ ઉત્તમ છે (દરેક પ્રાણીમા) પુરુષ–પ્રાણીઓના પાછલા અર્ધા ભાગનુ માસ હલકુ છે અને સ્ત્રી–પ્રાણીના આગલા અર્ધા ભાગનુ માસ હલકુ જાણવુ, સઘળા પ્રાણીઓના દેહનો મધ્યભાગ ઘણુ કરી ભારે હોય છે, પણ પક્ષીઓ, પાંખોને ફડફડાવતા હોવાથી તેઓના દેહનો મધ્યભાગ હલકો કહેવાય છે

गुरूण्यण्डानि सर्वेषा गुर्वी ग्रीवा च पक्षिणाम् ।
उर स्कन्धोदर कुक्षी पादौ पाणी कटी तथा ॥
पृष्ठत्वग्यकृदन्त्राणि गुरूणीह यथोत्तरम् ।
लघु वातकर मास खगाना धान्यचारिणाम् ॥९१
मत्स्याशिनां पित्तकर वातघ्न गुरु कीर्तितम् ।
फलाशिना श्लेष्मकर लघु रूक्षमुदीरितम् ।
बृहण गुरु वातघ्न तेषामेव पलाशिनाम् ॥ ९२ ॥
अन्वय –सर्वेषां पक्षिणाम् अण्डानि च ग्रीवा गुरूणि (सति) तथा उर स्कन्धोदर कुक्षी पादौ पाणी कटी पृष्ठत्वग्यकृदन्त्राणि इह यथोत्तर गुरूणि (भवन्ति)॥ धान्यचारिणा खगाना मास लघु (सत्) वातकर (कथितम्) मत्स्याशिना (खगाना मास) पित्तकर वातघ्न गुरु कीर्तितम् फलाशिना (खगानां मास) श्लेष्मकर लघु रूक्षम् उदीरितम् पलाशिना तेषाम् एव (मास) बृहण गुरु वातघ्नम् (भवति)।

સઘળી જાતના પક્ષીઓના ઈંડા અને ડોકા ભારે છે, છાતી ખભા, પેટ, કુખ, પગ, હાથ, કેડ, પીઠ, ચામડી, જમણુ પડખાની ગાઠ અને આતરડા–એઓમા પહેલા પહેલાથી પછી પછીના ભારે હોય છે ધાન્ય ખાનારા પક્ષીઓનુ માસ હલકુ છે અને વાયુ કરનાર છે, માછલા ખાનારા પક્ષીઓનુ માસ પિત્ત કરનાર, વાયુને હણનાર અને ભારે છે, ફળ ખાનારા પક્ષીઓનુ માસ કફ કર-

નાર, કડવું અને રૂક્ષ છે, માંસ ખાનારા પક્ષીઓનું માંસ પુષ્ટિ આપનાર, ભારે અને વાયુને હરનાર છે ૯૧,૯૨

तुल्यजातिष्वल्पदेहा महादेहेषु पूजिता ।
अल्पदेहेषु शस्यन्ते तथैव स्थूलदेहिनः ॥९३॥

अन्वय-महादेहेषु तुल्यजातिषु अल्पदेहा पूजिताः, तथैव अल्पदेहेषु तुल्यजातिषु स्थूलदेहिनः शस्यन्ते ॥

જેઓનો દેહ કદાવર અને જાડો હોય છે એવા સરખી જાતના પ્રાણીઓમાં પાતળા દેહવાળાઓનું માંસ ઉત્તમ છે, અને જેઓનો દેહ નાના કદનો હોય છે એવા સરખી જાતના પ્રાણીઓમાં જાડા દેહવાળાઓનું માંસ ઉત્તમ હોય છે ૯૩

જળચર માછલાં

રોહિત મત્સ્યના લક્ષણ તથા ગુણો

रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।
कृष्णपुच्छो मत्स्यश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥९४
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्दितार्तिजित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ।
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान्हन्याद्रोहितमुण्डकम् ॥९५॥

अन्वय-रक्तोदरः रक्तमुखः रक्ताक्षः रक्तपक्षतिः कृष्णपुच्छः मत्स्यश्रेष्ठः बुधैः रोहितः कथितः ॥ सर्वमत्स्यानां रोहितः वरः वृष्यः अर्दितार्तिजित् कषायानुरसः स्वादुः वातघ्नः अतिपित्तकृत् न (अस्ति) रोहितमुण्डकम् ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्यात् ॥

રાતા પેટવાળો, રાતા મોઢાવાળો, રાતી આંખોવાળો, રાતી પાંખોવાળો અને કાળા પૂંછડાવાળો જે ઉત્તમ મત્સ્ય તેને વિદ્વાનોએ રોહિત કહ્યો છે સઘળા માછલાંઓમાં રોહિત[1] ઉત્તમ હોઈ મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અર્દિતરોગને મટાડનાર, પરિણામે તૂરો, મધુર, વાયુને હરનાર અને બહુ પિત્ત કરનાર નથી રોહિતનું માથું ડોકની હાંસડીથી ઉપરના ભાગના રોગોનો નાશ કરે છે ૯૪,૯૫

૧ रोहित ની વ્યુત્પત્તિ પ્રથમ અપાઈ છે

સિલંધ મત્સ્યના ગુણો

सिलन्ध श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः ।
वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः ॥९६॥

સિલંધ[1] કફકારી, બળ આપનાર, પાકમાં મધુર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવો અને આમવાતને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૯૬

૧ શિલન્ધ શબ્દ દેશ્ય-પ્રાકૃત છે, તેનું સંસ્કૃત રાજવલ્લભ શિલિન્દ લખે છે, તેમણે આ ૯૬ મા શ્લોક જેવો જ એ મત્સ્યના ગુણો બતાવતો આ શ્લોક પોતાના નિઘંટુમાં ઉતાર્યો છે-'शिलिन्द श्लेष्मगो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः । आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः'॥-આ ઉપરથી-शिलिं ददाति इति शिलिन्द, शिलाम् दान-भागोऽनुपयोगिक, शिलान्ददि-કહીને જે વધારે છે, તે શિલિન્દ કહેવાતું માછલું

મકુર મત્સ્યના ગુણો

मकुरो मधुरः शीतो वृष्यः श्लेष्मकरो गुरुः ।
विष्टम्भजनकश्चापि रक्तपित्तहरः स्मृतः ॥९७॥

મકુર[1] મત્સ્ય મધુર, ટાઢો, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, ભારે, મળને રોકનાર અને રક્તપિત્તને મટાડનાર મનાય છે ૯૭

૧ 'मं इतिपूर्वक कुरुते वा नाति-इति मकुर-कुर शब्दे-घञर्थे कविधानम्'-જે પોતાના નામમાં 'મ' અક્ષરપૂર્વક બોલાય છે, તેથી મકુર કહેવાતું એક જાતનું માછલું

મોચિકા મત્સ્યના ગુણો

मोचिका वातहद्बल्या बृंहणी मधुरा गुरुः ।
पित्तहृत्कफकृद्रुच्या वृष्या दीप्ताग्नये हिता ॥९८॥

મોચિકા[1] મત્સ્ય વાયુને હરનાર, બળ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મધુર, ભારે, પિત્તને હરનાર, કફ કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાને હિતકારી છે ૯૮

૧ मुच्यते अनया वातादिरोगेभ्यो जनः मुच्ल मोचने-घञ् यद्वा मुञ्चति माधुर्यवृष्यत्वगुणान् मुच् यत्, अत इत्वं च-જેનાથી માણસ વાયુ વગેરેના રોગોથી છૂટે છે અથવા મધુરતા વીર્યવૃદ્ધિ વગેરે ગુણોને જે પ્રકટ કરે છે તેથી મોચિકા નામની માછલી

પાઠીન મત્સ્યના ગુણ-દોષ

पाठीनः श्लेष्मलो बल्यो निद्रालुः पिशिताशनः ।
दूषयेद्रुधिरं पित्त-कुष्ठरोगं करोति च ॥९९॥

अन्वय-पाठीनः श्लेष्मलः बल्यः निद्रालुः पिशिताशनः (सन्) रुधिरं दूषयेत् च पित्तकुष्ठरोगं करोति ॥

પાઠીન[1] મત્સ્ય કફ કરનાર, બળ આપનાર, ઊંઘવાના સ્વભાવવાળો હોઈ નિદ્રા આપનાર,

માંસને તોડનાર, લોહીને બગાડનાર અને પિત્ત તથા કોઢના રોગને કરનાર છે. ૯૯

૧. पाठीं-पृष्ठ नमयति, णम प्रह्वत्वे-ण्यन्तात् 'अन्येभ्योऽपि-' इति ड-'अन्येषामपि-' इति दीर्घश्च, यद्वा अवश्य पटति, पठ व्यक्तायां वाचि-'आवश्यके णिनि -' पाठी-द्विज', तस्य इन इव अपेक्षित, हव्यकव्ययो. प्रशस्तत्वात्-જે પીઠને નમાવે છે, તેથી પાઠીન; અથવા અવસ્ય વેદ જાણનાર યાજ્ઞિક બ્રાહ્મણોનો જાણે રાજા કે સ્વામી હોય તેવો છે. કેમકે તેઓના યજ્ઞકાર્ય તથા પિતૃકાર્યમાં તે માછલાંનો હવિષ તરીકે તથા પિતૃબલિ તરીકે તે બ્રાહ્મણોને તેની જરૂર પડે છે, તેથી પાઠીનઇન-પાઠીન કહેવાતું એક માછલું.

શૃંગી મત્સ્યના ગુણો

शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपनी।
रसे तिक्ता कषाया च लघ्वी रुच्या स्मृता बुधैः॥

अन्वय -शृङ्गी तु वातशमनी स्निग्धा श्लेष्मप्रकोपनी रसे तिक्ता कषाया लघ्वी च रुच्या बुधैः स्मृता॥

શૃંગી[1] માછલી વાયુને શમાવનારી, સ્નિગ્ધ, કફને કોપવનારી, રસમા કડવી, તૂરી, હલકી અને રુચિ ઉપજાવનાર તરીકે વિદ્વાનોએ કહી છે.

૧. शृणाति-हिनस्ति क्षुद्रान् जलजन्तून् वायु चापि, शृ हिंसायाम्-' शृणातेर्ह्रस्वश्च ' (उणा. १-१२६) इति गन्, ह्रस्वत्व कित्वं नुडागमश्च, 'पृषोदरादि'ति, 'जाते-रि'ति वा ङीप्-જે ક્ષુદ્ર જળજીવોનો તથા વાયુનો પણ નાશ કરે છે, તેથી શૃંગી નામની એક જાતની માછલી, જે મદ્ગુ મત્સ્યની સ્ત્રી ગણાય છે.

ઇલ્લીસના ગુણો

इल्लीसो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्धन.।
पित्तहृत्कफकृत्किञ्चिल्लघुर्वृष्योऽनिलापहः॥१०१॥

ઇલ્લીસ[1] માછલી મધુર, સ્નિગ્ધ, રુચિ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હરનાર, કફને કરનાર, કાંઈક હલકી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને વાયુને હણનાર છે. ૧૦૧

૧. આ ઇલ્લીસ નામ કોઈ પ્રાકૃત-દેશ્ય જણાય છે; હીંદીમાં 'ઇલ્સા' કહેવાય છે; આનું સંસ્કૃત ઉદ્ભટે 'इलीश' લખ્યુ છે, એ ઉપરથી-इली इव शोभते य आकृत्या-इति इलीश, शुभ दीप्तौ-ड प्रत्यय -જે આકારથી કટાર જેવું શોભે છે, તેથી ઇલીશ કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

શષ્કુલીના ગુણો

शष्कुली ग्राहिणी हृद्या मधुरा तुवरा स्मृता।

શષ્કુલી[1] માછલી ઝાડાને રોકનારી, હૃદયને પ્રિય લાગે એવી, મધુર અને તૂરી કહી છે.

૧. शपति-हिनस्ति क्षुद्रान् जलजीवान्, स्वय च शप्यत-हिंस्यते अन्यैर्मांसाहारिभिरिति शष्कुली, शप हिंसायाम्-उणादि. कुलच् प्रत्यय, जातित्वाद् ङीप्-જે હલકા જળજીવોનો નાશ કરે છે અને પોતે પણ બીજા માંસાહારીઓથી હણાય છે, તેથી શષ્કુલી નામે કહેવાતી-માછલી

ગર્ગરના ગુણો

गर्गरः पित्तल. किञ्चिद्वातजित्कफकोपनः॥१०२॥

ગર્ગર[1] માછલું પિત્ત કરનાર, કાંઈક વાયુને મટાડનાર અને કફને કોપાવનાર છે.

૧. 'गर्ग' इति शब्दं राति, रा दाने-'आतोऽनुपसर्गे' क-જે ગર્ગ એવો અવાજ કરે છે, તે એક જાતનું માછલુ ગર્ગર કહેવાય છે.

કવિકાના ગુણો

कविका मधुरा स्निग्धा कफघ्नी रुचिकारिणी।
किञ्चित्पित्तकरी वात-नाशिनी वह्निवर्धिनी॥१०३

કવિકા[1] માછલી મધુર, સ્નિગ્ધ, કફને હણનારી, રુચિ કરનારી, કાંઈક પિત્ત કરનારી, વાયુનો નાશ કરનારી અને અગ્નિને વધારનારી છે.

૧. कवत-शब्द करोति, कूयत-वर्ण्यते वा तत्स्वादैः,-कुङ् शब्दे-' क्वनादिभ्यो क्वुन् ' (उणा ५-३५) इति क्वुन्, टाप्, अत इत्व च-જે અવાજ કરે છે, તેથી અથવા જેનો સ્વાદ જાણતા લોકો જેને વખાણે છે, તેથી કવિકા-નામે કહેવાતી માછલી

વર્મિ મત્સ્યના ગુણો

वर्मिमत्स्यो हरेद्वातं पित्तं रुचिकरो लघु॥१०४॥

अन्वय -वर्मिमत्स्य वात पित्तं हरेत्, रुचिकर लघु' (भवति)॥

વર્મિ[1] માછલુ વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકુ છે.

૧. व्रियत-स्वीक्रियत मत्स्याशिभिर्विशेषाद् रुचिकरत्वात्,वृञ् वरणे-बाहुलकात् मिन्-જે રુચિકારક હોવાથી મત્સ્ય ખાનારાઓ વડે ખાસ પસંદ કરાય છે, તેથી વર્મિ કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

દંડ મત્સ્યના ગુણો

दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत्।
वातसाधारणः प्रोक्तः शुकलो बलवर्धनः॥१०५

अन्वय -दण्डमत्स्यः रसे तिक्तः (सन्) पित्तरक्तकफ (च) हरेत् (तथा) वातसाधारणः शुक्रबलवर्धनः प्रोक्तः ॥

દંડ[1] મત્સ્ય રસમાં કડવો હોઈ પિત્તયુક્ત લોહીવિકાર તથા કફને મટાડનાર, સાધારણ વાયુ કરનાર અને વીર્યને તથા બળને વધારનાર છે. ૧૦૫

૧. दण्ड.-दण्डाकारः अस्ति अस्य-अर्शआद्यच्-જેનો આકાર લાકડી જેવો હોય છે, તેથી દંડ કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

એરંગ મત્સ્યના ગુણો

एरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो लघुः ॥१०६

એરંગ[1] માછલું મધુર, સ્નિગ્ધ, મળને રોકનાર, ટાઢું અને હલકું છે. ૧૦૬

૧. આ સમન્તાત્ ईरयति-प्रेरयति-भक्षयितुं मत्स्याशिनः माधुर्यात्, आङ्पूर्वक-ईर धातोः अङ्गच्-उणादिः (૧-૧૧૮)-' गिडादिभ्यः पित्'-જે મધુર હોવાથી મત્સ્ય ખાનારાઓને ચોપાસ ખાવાની પ્રેરણા કરે છે, તેથી એરંગ કહેવાતું માછલું.

મહાશફર મત્સ્યના ગુણો

महाशफरसञ्ज्ञस्तु तिक्तः पित्तकफापहः ।
शिशिरो मधुरो रुच्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥१०७

મહાશફર[1] મત્સ્ય કડવો, પિત્ત તથા કફને હણનાર, ટાઢો, મધુર, રુચિ ઉપજાવનાર અને સાધારણ વાયુ કરનાર છે. ૧૦૭

૧. शफं-गवादीना खुराकार राति-रा दाने ' आतोऽनुपसर्गे कः '-शफर , महाँश्चासौ शफरः महाशफर -ગાય વગેરેની ખરી જેવા આકારને ધારણ કરતું મોટું માછલું મહાશફર કહેવાય છે.

ગરફી માછલીના ગુણો

गरघ्नी मधुरा तिक्ता तुवरा वातपित्तहृत् ।
कफघ्नी रुचिकृल्लघ्वी दीपनी बलवीर्यकृत् ॥१०८॥

ગરઘ્ની[1] માછલી મધુર, કડવી, તૂરી, વાયુ તથા પિત્તને હરનારી, કફને હણનારી, રુચિ કારક, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને બળ તથા વીર્યને વધારનારી છે. ૧૦૮

૧. गर-विष हन्ति-' अमनुष्यकर्तृके च ' इति टक्-टित्वाद् ङीप्-જે વિષ અથવા ઝેરનો નાશ કરે છે, તે માછલી ગરઘ્ની કહેવાય છે.

મંગુરી મત્સ્યના ગુણો

मद्गुरो वातहृद्बल्यो वृष्यः कफकरो लघुः ॥१०९॥

મંગુરી[1] મત્સ્ય વાયુને હરનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર અને હલકો છે. ૧૦૯

૧. मज्जति-गच्छति वृष्यत्वादिगुण, मदं गर्तौ-मद्गुरः, यद्वा-माद्यति प्रभूत जल प्राप्य, यद्वा मज्जति जलान्तरे विशेषात् इति मद्गुरः-'मद्गुरादयश्च'-(उणादि-૧,૪૧) इति निपातितः.-જે વીર્યવર્ધક આદિ ગુણને ધારણ કરે છે, તેથી મદ્ગુર અથવા પુષ્કળ પાણી મેળવીને આનંદ પામે છે અથવા ખાસ કરી પાણીની અંદર ડૂબ્યું રહે છે, તેથી મદ્ગુર અથવા મંગુર કહેવાતું એક જાતનું માછલું.

પગવાળાં માછલાંના ગુણો

सपादमत्स्यो मेधाकृन्मेदःक्षयकरश्च सः ।
वातपित्तकरश्चापि रुचिकृत्परमो मतः ॥११०॥

अन्वयः-सपादमत्स्यः मेधाकृत् मेदःक्षयकरः स च वातपित्तकरः अपि च परमः रुचिकृत् मतः ॥

સપાદમત્સ્ય[1]-પગવાળું માછલું ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિને વધારનાર, મેદને ઓછો કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને કરનાર અને બહુ જ રુચિ ઉપજાવનાર મનાય છે. ૧૧૦

૧. पादैः सह वर्तते इति सपाद , सपादश्चासौ मत्स्यः-જે માછલાંને પગ હોય છે, તે સપાદમત્સ્ય કહેવાય છે.

પ્રોષ્ઠી માછલીના ગુણો

प्रोष्ठी तिक्ता कटुः स्वादुः शुक्रदा कफवातजित् ।
स्निग्धास्यकण्ठरोगघ्नी रोचनी च लघुः स्मृता ॥

પ્રોષ્ઠી[1] માછલી કડવી, તીખી, મધુર, વીર્યને વધારનાર, કફ તથા વાયુને મટાડનાર, સ્નિગ્ધ, મોઢાના તથા કંઠના રોગને મટાડનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકી મનાય છે.

૧. प्रकृष्ट ओष्ठाऽस्याः-प्रादिबहुव्रीहिः-' ओत्वोष्ठयोः समासे '-इति पररूपम्, 'नासिकोदरोष्ठे' ति, 'जातेरि ति वा ङीप्-જેના હોઠ મોટા હોય છે, તેથી પ્રોષ્ઠી કહેવાતી એક જાતની માછલી.

ઝીણાં માછલાંના ગુણો

क्षुद्रा मत्स्याः स्वादुरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
लघुपाका रुचिकरा बलदास्ते हिता मताः ॥११२

ઝીણાં માછલાં મધુર રસવાળાં, ત્રણે દોષને મટાડનાર, તરત પચી જાય એવાં, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર અને હિતકારી મનાય છે. ૧૧૨

બહુજ ઝીણા માછલાના ગુણો

अतिसूक्ष्मा पुंस्त्वहरा रुच्या कासानिलापहा ॥

બહુ જ ઝીણા માછલા પુરુષાતનને હરી લેનારા, રુચિ ઉપજાવનારા અને ઉધરસ તથા વાયુને મટાડનારા છે ૧૧૩

માછલાના ઈંડાના ગુણો

मत्स्यगर्भो भृशं वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो लघुः ।
कफमेदप्रदो बल्यो ग्लानिकृन्मेहनाशनः ॥११४॥

માછલાના ગર્ભરૂપ-ઈંડા મૈથુનશક્તિને બહુ જ વધારનાર, સ્નિગ્ધ પુષ્ટિ આપનાર, હલકા, કફ તથા મેદને વધારનાર, બળ આપનાર, ગ્લાનિ કરનાર અને પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે ૧૧૪

સુકાયેલા માછલાના દોષો

शुष्कमत्स्या न बल्याः स्युर्दुर्जरा विड्विबन्धिनः ॥

अन्वय–शुष्कमत्स्या बल्या न स्युः (प्रत्युत) दुर्जरा विड्विबन्धिनः (स्युः) ॥

સુકાઈ ગયેલા માછલા બળ માટે હિતકારી નથી, ઊલટા માંડ પચે એવા અને ઝાડાને રોકનારા છે ૧૧૫

બળેલા માછલાના ગુણો

दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृद्बलवर्धनः ॥११६॥

બળેલા માછલા ઉત્તમ ગુણવાળા પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનારા છે ૧૧૬

જુદા જુદા પાણીમાં ઉપજી થયેલા માછલાના ગુણો

कौपमत्स्याः[१] शुक्रमूत्रकुष्ठश्लेष्मविवर्धनाः ।
सरोजाः[२] मधुराः स्निग्धा बल्या वातविनाशनाः ॥
नादेयाः बृंहणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
रक्तपित्तकरा वृष्याः स्निग्धोष्णाः स्वल्पवर्चसः ॥
चौञ्जाः[४] पित्तकराः स्निग्धा मधुरा लघवो हिमाः ।
ताडागाः[५] गुरवो वृष्याः शीतला स्वल्पमूत्रदाः ॥
ताडागा वा निर्झरजाः[६] बलायुर्मतिदृक्कराः ॥११९॥

કૂવાના માછલા વીર્ય, મૂત્ર, કોઢ અને કફને વધારનારા છે, છૂટા તળાવના માછલા મધુર, સ્નિગ્ધ બળ આપનાર અને વાયુનો નાશ કરનારા છે, નદીના માછલા પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, વાયુનો નાશ કરનારા, રક્તપિત્ત કરનારા, મૈથુનશક્તિને વધારનારા, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ હોઈ ખાધાથી ઘણી જ થોડી વિષ્ઠા કરનારા છે. હોજના માછલા પિત્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર, હલકા અને ટાઢા છે, બાંધેલા તળાવના માછલા ભારે, મૈથુનશક્તિ આપનારા, ટાઢા અને બળ તથા મૂત્રને વધારનારા છે, પાણીના ઝરણામાં થયેલા માછલા તળાવના માછલાની પેઠે બળ, આયુષ, બુદ્ધિ તથા નેત્રની શક્તિને વધારનારા છે ૧૧૭-૧૧૮

૧ कूपे भवा मत्स्याः कौपाः–भवार्थेऽण्, कौपाश्च ते मत्स्याः–કૂવામાં થયેલા માછલા–કૌપમત્સ્ય

૨ सरसि जाता सरोजाः–सप्तम्यां जनेर्डः–ખુલ્લા સરોવરમાં થયેલા માછલા–સરોજ

૩ नद्यां भवा भवार्थे–नद्यादिभ्यो ढक्–નદીમાં થયેલા માછલા–નાદેય

૪ चौञ्ज भवाश्चौञ्जाः–भवार्थेऽण् હોજના માછલા ચૌંજ કહેવાય છે

૫ तडागे भवा भवार्थेऽण् ताडागाः–બાંધેલા તળાવમાં ઉત્પન્ન થયેલા માછલા તાડાગ કહેવાય છે

૬ निर्झरेषु जाता निर्झरजाः सप्तम्यां जनेर्डः–પાણીના ઝરણામાં થયેલા માછલા નિર્ઝરજ કહેવાય છે

કઈ ઋતુમાં કયા માછલાઓનો ઉપયોગ હિતકારી છે?

हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ।
वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौञ्जसमुद्भवाः ॥१२०॥
तडागजाता वर्षासु तास्वपथ्या नदीभवाः ।
नैर्झराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥१२१॥

अन्वय–हेमन्ते कूपजा मत्स्या हिताः शिशिरे सारसा हिताः वसन्ते तु नादेयाः हिताः ग्रीष्मे चौञ्जसमुद्भवा हिताः वर्षासु तडागजाता हिताः तासु नदीभवा अपथ्याः शरदि नैर्झरा श्रेष्ठाः अयं विशेष उदाहृतः ॥

હેમંતઋતુમાં કૂવાના માછલા, શિશિરઋતુમાં છૂટા તળાવના માછલા, વસંતઋતુમાં નદીના માછલા, ગ્રીષ્મઋતુમાં હોજના માછલા અને વર્ષાઋતુમાં બાંધેલા તળાવના માછલા હિતકારી છે, પણ વર્ષાઋતુમાં નદીના માછલા હિતકારી નથી, અને શરદ્‌ઋતુમાં ઝરણાના માછલા શ્રેષ્ઠ છે, આ ખાસ વિશેષતા કહી છે.

૧૧ : કૃતાન્નવર્ગ

રાંધેલાં અન્ન વિષે પરિભાષા કે સૂચના

समवायिनि हेतौ ये मुनिभिर्गणिता गुणाः ।
कार्येऽपि तेऽखिला ज्ञेयाः परिभाषेति भाषिता ॥१

अन्वय.–समवायिनि हेतौ ये गुणाः मुनिभिः गणिताः ते अखिलाः कार्ये अपि ज्ञेयाः, इति परिभाषा भाषिता ॥

મૂળ કારણરૂપ પદાર્થોમાં જે ગુણો મુનિઓએ કહ્યા છે, તે સઘળા ગુણો, તેઓનાં કાર્યમાં એટલે તે પદાર્થોમાંથી બનાવવામાં આવેલી વાનીઓમાં પણ સમજવા, એ સામાન્ય સૂચના કહી છે. ૧

क्वचित्संस्कारभेदेन गुणभेदो भवेद्यतः ।
भक्तं लघु पुराणस्य शालेस्तच्चिपिटो गुरुः ॥२॥

अन्वय.–क्वचित् संस्कारभेदेन गुणभेदः भवेत्, यतः पुराणस्य शालेः भक्तं लघु (स्यात्), तच्चिपिटः गुरुः (भवेत्) ॥

કોઈક અન્નમાં સંસ્કારોની જુદાઈને લીધે ગુણોની પણ જુદાઈ થાય છે; જેમ કે જૂની ડાંગેરનો ભાત હલકો થાય છે, પણ તેના પૌંઆ ભારે થાય છે. ૨

क्वचिद्योगप्रभावेण गुणान्तरमपेक्षते ।
कदन्नं गुरु सर्पिश्च तद् युक्तं सुपचं भवेत् ॥ ३ ॥

अन्वय.–क्वचित् योगप्रभावेण गुणान्तरम् अपेक्षते, (यथा–) कदन्नं च सर्पिः गुरु (अस्ति, किंतु) तत् युक्तं सुपचं भवेत् ॥

કોઈક સ્થળે સંયોગના પ્રભાવથી પણ ગુણોનો ફેરફાર થાય છે; જેમ કે ખરાબ અન્ન અને ઘી (બન્ને) ભારે છે, પરંતુ તે જ ખરાબ અન્ન અને ઘી બન્ને ભેગાં ખાધાં હોય તો, (હલકાં થઈ) સહેજે પચી જાય તેવાં થાય છે. ૩

રાંધેલા ચોખા કે ભાતનાં નામો

भक्तमन्नं तथान्धश्च क्वचित्कूरं च कीर्तितम् ।
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सा दीदिवः पुंसि भाषितः ४

अन्वयः.–भक्तम् अन्नं तथा च अन्धः क्वचित् च कूरं कीर्तितम्, ओदनः अस्त्री, भिस्सा स्त्रियां, दीदिवः पुंसि भाषितः ॥

ભક્ત,[1] અન્ન,[2] અંધસ્,[3] કોઈક ગ્રંથમાં કૂર,[4] ઓદન[5]–પુલ્લિંગે તથા નપુંસકલિંગે છે, ભિસ્સા[6]–સ્ત્રીલિંગે છે અને દીદિવ[7]–પુલ્લિંગે છે; એટલાં ભાતનાં સંસ્કૃત નામો છે. (ભાત–ખોરાક.) ૪

૧. भज्यते–सेव्यते स्म बुभुक्षितैः–भज सेवायाम्–कर्मणि क्तः–જેને ભૂખ્યાં લોકોએ સેવેલ છે, તેથી ભક્ત–ભાત–ખોરાક.

૨. अद्यते–भक्ष्यते क्षुन्निवारणार्थं जनैः, अद भक्षणे–कर्मणि क्त –'अन्नाण्णः' इति निपातनात्, 'बहुलं छन्दसि' इति वा न जग्धिः–જેને લોકો ભૂખ મટાડવા ખાય છે, તેથી અન્ન–ભાત–ખોરાક.

૩. अद्यते–भक्ष्यते प्राणिभिः, अद भक्षणे–'अदेर्नुम्धौ च' (उणा. ४–२–१) इत्यसुन्, यद्वा–अन्धयति–विना स्वं प्राणिनां दृष्टिमुपघातयति इति अन्धः–अन्ध दृष्ट्युपघाते–असुन् (उणा. ४–१८९)–જેને પ્રાણીઓ ખાય છે તેથી અથવા પોતાના વિના જે પ્રાણીઓની દૃષ્ટિનો નાશ કરે છે–જેના વિના લોકોની આંખે અંધારાં આવે છે, તેથી અન્ધસ્–ભાત–ખોરાક.

૪. वयनं ऊः–वेञ् तन्तुसंताने–सम्पदादित्वात् भावे क्विप्, ततः कौ–पृथिव्यां सर्व–वयन–मूलतन्तुसंतानं लाति राति वा–'आतोऽनुपसर्गे कः'–જમીનની અંદર પોતાનાં મૂળિયાંની પરંપરાને જે ગ્રહણ કરે છે, તે કૂર–અનાજ, અથવા कौति–शब्दं करोति अस्य भक्षणेन प्राणी, कु शब्दे–'सुरकुर'–(हैम उणा. ३९६) इति रान्तो निपात्यते'–इति कूरम्–इति हैम.–જેને ખાવાથી પ્રાણી બોલે છે–શબ્દ કરી શકે છે–જેને ખાધું ન હોય તો બોલી શકાય પણ નહિ, તેથી કૂર–ભાત–અનાજ, એમ હૈમ શબ્દકોશમાં વ્યુત્પત્તિ લખી છે.

૫. उनत्ति–क्लिद्यति–जलस्रुतालवालेषु क्षेत्रे पाककाले, ततश्च पाचनकाले स्थाल्यामपि, उन्दी क्लेदने–'उन्देर्नलोपश्च'–इति युच्, यद्वा ऊर्दते–क्रीडति प्राणी अस्य भक्षणेन, ऊर्द क्रीडायाम्–करणे ल्युट्, पृषोदरादिः–ખેતરમાં પાકતી વેળા પાણીથી ભરેલા ક્યારાઓમાં રહી જે ભીનાશ ધરાવે છે, તેમ જ રંધાતી વેળા પણ તપેલી વગેરેમાં રહી પાણીની ભીનાશ ધરાવે છે, તેથી ઓદન; અથવા જેને ખાવાથી પ્રાણી રમે–આનંદી બને છે, તેથી ઓદન–ભાત–રાંધેલા ચોખા.

૬. भसति–दीप्यते बलवीर्यतेजसा, भस दीप्तौ–बाहुलकात् सः– बहुलं छन्दसि' इतीत्वम्–'ब्राह्मणभिस्सा' इति सूत्रे भाष्यप्रयोगाल्लोकेऽपि; यद्वा भेदनं भिद्–संपदादित्वात् क्विप्, ततो भिदं शरीरस्य, स्यति–नाशयति–भक्षणद्वारा बलवीर्यप्रदत्वात्, षोऽन्तकर्मणि–'आतोऽनुपसर्गे कः', पृषोदरादिः–બળ તથા વીર્યના પ્રકાશથી જે

પ્રકાશે છે, તેથી બિરસા; અથવા જેને ખાવાથી બળવીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી શરીરનું ભાંગવું–તૂટવું અટકે છે–ભૂખથી થતી શરીરની કળતર કે તટનો જે નાશ કરે છે, તેથી બિરસા–ભાત–ખોરાક.

૭. दीव्यति–क्रीडति प्राणी अस्य भक्षणात्, दिवु क्रीडायाम्–' दिवो द्वे दीर्घश्चाऽभ्यासस्य ' (उणा. ४–५५) इति क्विन् प्रत्यय.–જેને ખાવાથી પ્રાણી રમે–આનંદી બને છે, તેથી દીદિવ–ભાત–ખોરાક.

ભાત રાંધવાની રીત

सुधौतांस्तण्डुलान् स्फीतांस्तोये पञ्चगुणे पचेत् ।
तद्भक्तं प्रस्तुतं चोष्णं विशदं गुणवन्मतम् ॥५॥

अन्वय –सुधौतान् स्फीतान् तण्डुलान् पञ्चगुणे तोये पचेत्, तद् उष्णं प्रस्तुतं भक्तं विशदं गुणवत् मतम् ॥

સારી રીતે ધોયેલા ઉત્તમ ચોખાને પાંચગણા પાણીમાં રાંધવા. તે ગરમ ગરમ ભાત સ્વચ્છ, ગુણકારી અને વખાણવા યોગ્ય થયેલો મનાય છે. ૫

ભાતના ગુણો તથા દોષો

भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु ।
अधौतमस्रुतं शीतं गुर्वरुच्यं कफप्रदम् ॥६॥

अन्वय –भक्तं वह्निकरं पथ्यं तर्पणं रोचनं लघु (अस्ति, तद् एव) अधौतम् अस्रुतं शीतं (सत्) गुरु अरुच्यं कफप्रदम् (भवति) ॥

ભાત અગ્નિ કરનાર, પથ્ય, તૃપ્તિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકો છે; છતાં તેજ ભાત નહીં ધોયેલો, ઓછો ચડેલો અને ટાઢો થઈ ગયો હોય તો ભારે, અરુચિ કરનાર અને કફ કરનાર થાય છે. ૬

દાળનાં નામો, રાંધવાની રીત તથા ગુણદોષ

दलितं तु शमीधान्यं दालिर्दाली स्त्रियामुभे ।
दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ॥
संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात्कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ॥७
सूपो विष्टम्भको रूक्षः शीतस्तु स विशेषतः ।
निस्तुषो भ्रष्टसंसिद्धो लाघवं सुतरां व्रजेत् ॥८॥

अन्वय –शमीधान्यं दलितं तु दालिः दाली उभे स्त्रियां (कथ्यते), दाली तु सलिले सिद्धा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः संयुक्ता सूपनाम्नी स्यात्, अथ तद्गुणाः कथ्यन्ते–सः सूपः विष्टम्भकः रूक्षः (अस्ति), शीतः तु विशेषतः (अस्ति), निस्तुषः भ्रष्टसंसिद्धः सुतरां लाघवं व्रजेत् ॥

શીંગમાંથી થતા ધાન્યોને ભરડવામાં આવે એટલે તે દાળ કહેવાય છે; દાલિ[1] અને દાલી[2]–બન્ને સ્ત્રીલિંગે દાળનાં સંસ્કૃત નામો છે. દાળને પાણીમાં રાંધવામાં આવે અને પછી તેમાં લૂણ, આદું અને હિંગ યોગ્ય રીતે નંખાય ત્યારે તે તૈયાર થયેલ સૂપ[3] કહેવાય છે. સૂપ મળને રોકનાર અને રૂક્ષ છે; અને તે ટાઢી તો વધારે મળ રોકનાર તથા રૂક્ષ બને છે. ફોતરાં કાઢી નાખી શેકીને રાંધેલી દાળ બહુ જ હલકી થાય છે.

૧. दाल्यते–विदार्यते, दल विदारणे–णिजन्तात् ' अच इः ' (उणा. ४–१३९) इति इः प्रत्ययः–જે શીંગધાન્ય–કઠોળને ભરડી નાખવામાં આવે છે, તે दालि કહેવાય છે.

૨. ઉપરના જ दालि શબ્દથી ' कृदिकारादक्तिन ' इति वा ङीष्'–સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય વધવાથી દીર્ઘ દાલી શબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને તેનો અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણેજ થાય છે.

૩. सवति रसान् इति सूप, षु प्रसवादौ ' सुशूभ्यां निच्'–(उणा. ३–२६) इति प. प्रत्ययो दीर्घश्च–જે બધા રસોને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી સૂપ–દાળ.

ખીચડી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

तण्डुला दालिसंमिश्रा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
संयुक्ताः सलिले सिद्धाः कृसरा कथिता बुधैः ॥९
कृसरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा ।
दुर्जरा बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥१०॥

अन्वय –दालिसंमिश्राः तण्डुलाः लवणार्द्रकहिङ्गुभिः संयुक्ताः सलिले सिद्धाः (सन्तः) बुधैः कृसरा कथिता ॥ कृसरा शुक्रला बल्या गुरुः पित्तकफप्रदा दुर्जरा (सती) बुद्धिविष्टम्भमलमूत्रकरी स्मृता ॥

દાળ અને ચોખા ભેગા કરી તેમા લૂણ, આદુ અને હિંગ નાખી પાણીમાં રંધાય, એટલે તે તૈયાર થયેલ કૃસરા[1]–ખીચડી કહેવાય છે. ખીચડી વીર્ય વધારનાર, બળ આપનાર, ભારે, કફ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, માંડ પચે એવી, બુદ્ધિને અડચણ કરનાર અને મળ તથા મૂત્રને વધારનાર છે. ૯,૧૦

૧. करोति शुक्र बल पित्त कफ मल मूत्र चापि–डुकृञ् करणे–' कृधूमदिभ्य कित्' (उणा. ३–७३) इति सरः प्रत्यय, बाहुलकात् पत्वम्, ततः स्त्रीत्वे टाप्–જે વીર્ય, બળ, પિત્ત, કફ, મળ તથા મૂત્રને પણ કરે છે, તેથી કૃસરા–ખીચડી

તાપહરી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

घृते हरिद्रासंयुक्ते माषजां भर्जयेद्वटीम् ।
तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् सहैव परिभर्जयेत् ॥११॥
सिद्धयोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् ।
लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धि समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः ॥१२
भवेत्तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् ।
बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता ॥१३॥

अन्वय –हरिद्रासंयुक्ते घृते माषजां वटीं भर्जयेत्, (तथा) च निर्धौतान् तण्डुलान् अपि सहैव परिभर्जयेत् ॥ तत्र सिद्धयोग्य जलं प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्, (तथा च) तत्र लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया नि क्षिपेत्, एषा सिद्धि समायाता बुधैः तापहरी प्रोक्ता। तापहरी बल्या वृष्या भवेत्, श्लेष्माणम् आचरेत्, बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी पित्तहरी स्मृता ॥

ઘીમા હળદર નાખી તેમાં અડદની વડીઓ શેકી લેવી અને સારી પેઠે ધોયેલા ચોખા પણ સાથે જ શેકી લેવા; પછી તે રંધાઈ જાય તેટલુ પાણી નાખી સમજુ પુરુષે રાંધવા અને તેમા યોગ્ય અંશે લૂણ, આદુ તથા હિંગ નાખવાં. એ બરાબર રંધાઈ રહે ત્યારે ડાહ્યા માણસો તેને તાપહરી[1] કહે છે. તાપહરી તૃપ્તિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે અને પિત્તને હરનાર કહેલ છે. ૧૧–૧૩

૧. તાપં હરતિ શૈત્યગુણયુક્તત્વાત् इति तापहरी– 'हरतेरनुद्यमनेऽच्'–इति अच् प्रत्यय , गौरादित्वाद् ङीप्– જે શીતળ ગુણવાળી હોવાથી તાપ અથવા પિત્તને દૂર કરે છે, તેથી તાપહરી–અડદવડી.

દૂધપાકનાં નામો, બનાવવાની રીત અને ગુણો

पायसं परमान्नं स्यात्क्षीरिकापि तदुच्यते ।
शुद्धाऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तांस्तण्डुलान्पचेत् ॥१४
ते सिद्धाः क्षीरिका ख्याता ससिताज्ययुतोत्तमा ।
क्षीरिका दुर्जरा प्रोक्ता बृंहणी बलवर्धिनी ॥ १५॥

अन्वय.–पायस परमान्न स्यात्, तत् क्षीरिका अपि उच्यते। शुद्धाऽर्द्धपक्वे दुग्धे तु घृताक्तान् तण्डुलान् पचेत् ॥ ते सिद्धाः (सन्त.) ससिताज्ययुता उत्तमा क्षीरिका ख्याता। क्षीरिका दुर्जरा बृंहणी बलवर्धिनी प्रोक्ता ॥

પાયસ,[1] પરમાન્ન[2] અને ક્ષીરિકા[3] એટલાં દૂધપાકનાં સંસ્કૃત નામો છે. અરધા પાકેલા શુદ્ધ દૂધમાં ઘીથી મોવેલા ચોખા નાખવા; એ ચોખા પાકી જાય ત્યારે તેમાં સાકર તથા ઘી નાખવાં, એટલે તે ઉત્તમ દૂધપાક કહેવાય છે. દૂધપાક માંડ પચે એવો, પુષ્ટિ આપનાર અને બળને વધારનાર કહેલ છે. ૧૪,૧૫

૧. पयसि संस्कृतं पायसम्– संस्कृत भक्षा.' इत्यण्– દૂધમાં જે રાંધેલ હોય છે, તેથી પાયસ–દૂધપાક.

૨. परमं च तत् अन्न परमान्नम्–'सन्महत्.'–इति समास , यद्वा परमाणाम्–उत्तमानाम् अन्नम् परमान्नम्– જે શ્રેષ્ઠ અન્ન ગણાય છે અથવા ઉત્તમ શ્રીમંત લોકોનો જે ખોરાક ગણાય છે, તેથી પરમાન્ન–દૂધપાક.

૩. क्षीरम् अस्ति अस्या मुख्य पाकसाधनम्– 'अत इनिठनौ' इति ठन्, ठस्येकः, टाप्, अत इत्व च– જેને પકવવામાં મુખ્ય સાધન દૂધ હોય છે, તેથી ક્ષીરિકા–દૂધપાક.

નાળીએરનો દૂધપાક બનાવવાની રીત

नालिकेरं तनूकृत्य छिन्नं पयसि गोः क्षिपेत् ।
सितागव्याज्यसंयुक्ते तत्पचेन्मृदुनाऽग्निना ॥ १६॥

अन्वयः–नालिकेर छिन्न तनूकृत्य सितागव्याज्यसंयुक्ते गोः पयसि क्षिपेत्। (ततश्च) तत् (पयः) मृदुना अग्निना पचेत् ॥

નાળીએરના ટોપરાને બહુ જ ઝીણું છીણી, સાકર તથા ગાયનું ઘી નાખેલા ગાયના દૂધમાં નાખવું; એમ કર્યા પછી કોમળ અગ્નિથી તેને રાંધવું. ૧૬

નાળીએરના દૂધપાકના ગુણો

नारिकेरोद्भवा क्षीरी स्निग्धा शीतातिपुष्टिदा ।
गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा ॥ १७॥

अन्वयः–नारिकेरोद्भवा (सा) क्षीरी स्निग्धा शीता अतिपुष्टिदा गुर्वी सुमधुरा वृष्या रक्तपित्तानिलापहा (कथ्यते) ॥

નાળીએરનો તે તૈયાર થયેલો દૂધપાક સ્નિગ્ધ, ટાઢો, બહુ જ પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, ઘણો જ મધુર, વીર્યને વધારનાર અને રક્તપિત્ત તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૧૭

સેવ અને તેનો દૂધપાક બનાવવાની રીત

समितावर्तिकाः कृत्वा सुसूक्ष्मा यवसन्निभाः ।
शुष्काः क्षीरेण संसाध्या भोज्या घृतसितान्विताः ॥

अन्वय –यवसन्निभा सुसूक्ष्माः समितावर्तिका कृत्वा शुष्का. (ताः) क्षीरेण संसाध्या., (ततः) घृतसिता·

न्विता (ता) भाज्या ॥

પરસુની-મેદાની જવ જેવી બહુ જ ઝીણી વાટો કરી સૂક્વીને દૂધમા રાધવી અને ઘી તથા સાકર સહિત (દૂધપાકરૂપે થયેલી તેને) જમવી ૧૮

સેવના ગુણો

सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्तानिलापहा ।
ग्राहिणी सन्धिकृद्रुच्या ता खादेन्नातिमात्रया ॥१९॥

अन्वय –(सा) सेविका तर्पणी बल्या गुर्वी पित्ता निलापहा ग्राहिणी सन्धिकृत् रुच्या (अस्ति तथापि) ताम् अतिमात्रया न खादेत् ॥

એ સેવિકા[1] કે સેવ તૃપ્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને તોડનાર, ઝાડાને રોકનાર, ભાગેલાને સાધનાર અને રુચિ ઉપજાવનાર છે, છતા એને વધારે પ્રમાણમા ખાવી નહી ૧૯

१ सेव्यत तृप्तिकरकामि पित्तवायुनाशार्थिभिय नाति मात्रया पेङ् सेवायाम्– क्वुन् (उण २–३४) इति कर्मणि क्वुन् टाप् अत इत्व च–તૃપ્તિ તથા બળ ઇચ્છનારા તથા પિત્ત અને વાયુનો નાશ કરવા ઇચ્છતા લોકો જેને માપસર સેવે છે, તેથી સેવિકા–સેવ

પરસુની કે ઘઉના મેદો બનાવવાની રીત

गोधूमा धवला धौता कुट्टिता शापितास्तत ।
प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टाश्चालिता समिता स्मृता २०

अन्वय –धवला गोधूमा धौता कुट्टिता शापिता तत प्रोक्षिता यन्त्रनिष्पिष्टा चालिता समिता स्मृता ॥

ધોળા ઘઉને ધોઈ, ખાડી, સૂકવી અને પાણી છાટીને ઘટીથી દળવામા આવે અને પછી ચાળી લેવામા આવે, તે લોટ પરસુની કે મેદો કહેવાય છે ૨૦

મેદાના મડ કે માડા બનાવવાની રીત

वारिणा कोमला कृत्वा समिता साधु मर्दयेत् ।
हस्तलालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् २१
अधोमुखघटस्यैता विस्तृता प्रक्षिपद्बहि ।
मृदुना वह्निना साध्या सिद्धो मण्डक उच्यते ॥२२॥

अन्वय (तां) समिता वारिणा कोमला कृत्वा साधु मर्दयेत् (तत) हस्तलालनया तस्या लोप्त्रीं सम्यक् प्रसारयेत् ॥ विस्तृताम् एताम् अधोमुखघटस्य बहि विस्तृता प्रक्षिपेत् (तत) मृदुना वह्निना साध्या सिद्ध (सन्) मण्डक उच्यते ॥

પરસુનીને પાણીથી કોમળ કરી સારી પેઠે ચૂપવી, પછી હાથ વડે તેના લૂઆને સારી રીતે પ્રસારી મોટી રોટલી કરી ઊધા વાળેલા ઘડાની બહાર પીઠ ઉપર પાથરી નાખવી, અને કોમળ અગ્નિથી પકાવવી, એટલે તે પકવ થયેલ મડક કહેવાય છે ૨૧-૨૨

१ मण्डयति–भूषयति शरीर वृहणवृष्यबल्यत्वादिगुणै दोषत्रयापहारकत्वेन वा मडि भूषायाम्–पचाद्यच् तत सज्ञायां कन्–પૌષ્ટિક વીર્યવર્ધક બળપ્રદ આદિ ગુણો તેનાથી ત્રણે દોષને દૂર કરીને શરીરને જે સુશોભિત બનાવે છે તેથી મડક કહેવાતુ એક ખાદ્ય

टीका–लोप्त्री लोइ इति ख्याते। અર્થ ઉપર છે

એ મડક કોની સાથે ખવાય?

दुग्धेन साज्यखण्डेन मण्डक भक्षयेन्नर ।
अथवा सिद्धमासेन सतक्रवटकेन वा ॥२३॥

अन्वय –नर साज्यखण्डेन दुग्धेन मण्डक भक्षयेत्, अथवा सिद्धमासेन वा सतक्रवटकेन (सह मण्डक भक्षयेत्)॥

માણસે ઘી તથા ખાડ નાખેલા દૂધની સાથે અથવા પકાવેલા માસની સાથે અથવા છાશવડાની સાથે તે મડકને ખાવા ૨૩

મડકના ગુણો

मण्डको बृहणो वृष्यो बल्यो रुचिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषत्रयापह ॥२४॥

अन्वय –मण्डक बृहण वृष्य बल्य भृश रुचिकर पाके अपि मधुर लघु (सन्) दोषत्रयापह (अस्ति)॥

એ મડક પુષ્ટિ આપનાર મૈથુનશક્તિ આપનાર, બળ વધારનાર, બહુ જ રુચિ ઉપજાવનાર, પાકમા પણ મધુર, ઝાડાને રોકનાર અને હલકા હોઈ ત્રણે દોષને મટાડનાર છે ૨૪

પોળી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

कुर्यात्समितयाऽतीव तन्वीं पर्पटिका तत ।
स्वेदयेत्तसके ता तु पोलिका जगदुर्बुधा ।
ता खादेल्लप्सिकायुक्ता तस्या मण्डकवद् गुणा ॥२५

अन्वय –समितया अतीव तन्वीं पर्पटिका कुर्यात् तत ता तप्तके स्वेदयेत् ता तु बुधा पोलिका जगदु ता लप्सिकायुक्ता खादेत् तस्या गुणा मण्डकवत् (सन्ति)॥

પરસુનીની અત્યત પાતળી પાપડ જેવી પોલિકા[1]–રોટલી બનાવવી, અને તેને લોઢી ઉપર શેકવી, એટલે ડાહ્યા માણસો તેને

(તૈયાર થયેલી) પોળી કહે છે; એ પોળી લાપસીની સાથે ખાવી; તેના ગુણો મંડકના જેવા છે. २५

१. पालति पुलति पोलयति वा-महत्त्वमौन्नत्यं च प्राप्नोति वह्निसंयोगात्, उद्धारं च करोति भक्षिता बृहत्वादिगुणैः शरीरस्य, पुल महत्त्वे-पचाद्यच्, ज्वलादित्वात् णो वा, ततो गौरादित्वाद् ङीप्, संज्ञायां कन्, 'ङ्यापोरि'ति ह्रस्वत्वं च-અગ્નિનો સંયોગ થતાં જે ફૂલે છે, મોટી થાય છે અને ખાવાથી શરીરને પુષ્ટ બનાવી તેનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે, તેથી પોલિકા-પોળી

લાપસી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

समितां सर्पिषा भ्रष्टां शर्करापयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन्घनीकृते न्यस्येल्लवङ्गमरिचादिकम् ॥ २६ ॥
सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणांस्तस्या वदाम्यहम् ।
लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ॥
स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी परम् ॥ २७ ॥

अन्वयः-सर्पिषा भ्रष्टां समितां शर्करापयसि क्षिपेत्, तस्मिन् घनीकृते लवङ्गमरिचादिकं न्यसेत् ॥ एषा सिद्धा लप्सिका ख्याता, तस्या गुणान् अहं वदामि-लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी परं तर्पणी (भवति)॥

પરસુદીને ઘીમાં શેકી સાકરના પાણીમાં નાખવી; એ અગ્નિથી ઘાટું થઈ જાય, ત્યારે તેમાં લવિંગ અને મરી આદિ નાખવાં, એટલે તે લપ્સિકા[1]-લાપસી તૈયાર થઈ કહેવાય છે; હવે તેના ગુણો હું કહું છું: લાપસી પુષ્ટિ આપનારી, મૈથુનશક્તિને વધારનારી, બળ આપનારી, પિત્ત તથા વાયુને મટાડનારી, સ્નિગ્ધ, કફ કરનારી, ભારે, રુચિ ઉપજાવનારી અને બહુ જ તૃપ્તિકારક છે.

१. लप्यते-वर्ण्यते बृंहणीत्वादिगुणयुक्ता पाकशास्त्रपण्डितैः, लप व्यक्तायां वाचि-औणादि स प्रत्ययः, ततो गौरादित्वाद् ङीप्, संज्ञायां च कन्, टाप्, 'ङ्यापो'-रिति ह्रस्वत्वं च-પાકશાસ્ત્રના પંડિતો જેને પૌષ્ટિક આદિ ગુણોવાળી વર્ણવે છે, તેથી લપ્સિકા-લાપસી કે લાવસી.

રોટલી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित्पुष्टां च पोलिकाम् ।
तप्तके स्वेदयेत्पक्त्वा भूर्यङ्गारेऽपि तां पचेत् ॥ २८ ॥
सिद्धैषा रोटिका प्रोक्ता गुणांस्तस्याः प्रचक्ष्महे ।
रोटिका बलकृद्रुच्या बृंहणी धातुवर्धनी ।
वातघ्नी कफकृद् गुर्वी दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥ २९ ॥

अन्वयः-शुष्कगोधूमचूर्णेन (जलयुक्तेन) किंचित् पुष्टां पोलिकां कृत्वा तप्तके स्वेदयेत्, तां च भूर्यङ्गारे अपि पचेत् ॥ एषा सिद्धा रोटिका प्रोक्ता, तस्याः गुणान् प्रचक्ष्महे-रोटिका बलकृत् रुच्या बृंहणी धातुवर्धनी वातघ्नी कफकृत् गुर्वी (सती) दीप्ताग्नीनां प्रपूजिता ॥

સૂકા ઘઉંના લોટમાં પાણી નાખી કાંઈક જાડી પોળી બનાવવી, અને પછી તેને લોઢી પર શેકી ઝાઝા અંગારા પર નાખી દેવી; એ પાકી રહે ત્યારે રોટલી કહેવાય છે. રોટિકા[1]-રોટલી બળ આપનારી, રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનારી, ધાતુને વધારનારી, વાયુને હણનારી, કફ કરનારી, ભારે અને પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળાઓ માટે સારી છે. २८,२९

१. राटते-दीप्यते बलकृत्त्वादिगुणैः, रट दीप्तौ ण्वुल्-कर्तरि, स्वार्थे, टाप्, अत इत्वं च-બળકારક-પણું આદિ ગુણોથી જે પ્રકાશે છે, તેથી રોટિકા-રોટલી.

બાટી બનાવવાની રીત, નામ તથા ગુણો

शुष्कगोधूमचूर्णं तु साम्बु गाढं विमर्दयेत् ।
विधाय वटकाकारं निर्धूमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥ ३० ॥
अङ्गारकर्कटी ह्येषा बृंहणी शुक्रला लघुः ।
दीपनी कफकृद्बल्या पीनसश्वासकासजित् ॥ ३१ ॥

अन्वयः-साम्बु शुष्कगोधूमचूर्णं गाढं विमर्दयेत्, वटकाकारं विधाय निर्धूमे अग्नौ शनैः पचेत् ॥ एषा हि अङ्गारकर्कटी बृंहणी शुक्रला लघु दीपनी कफकृत् बल्या पीनसश्वासकासजित् (कथ्यते)॥

સૂકા ઘઉંના લોટમાં પાણી નાખી ખૂબ ટૂંપી, વડાં જેવો આકાર કરી તેને ધુમાડા વગરના અગ્નિમાં ધીરે ધીરે પકાવવો, એટલે તે અંગારકર્કટી[1]-બાટી કહેવાય છે. એ બાટી પુષ્ટિ આપનાર, વીર્યને વધારનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફ વધારનાર, બળ આપનાર અને સળેખમ, શ્વાસ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે. ३०,३१

१. अङ्गारेषु अङ्गाराणां वा कर्कटी इव, तदुपरि पाच्यमानत्वात्-અંગારા ઉપર પકવાતી હોવાથી જાણે અંગારાની કાકડી હોય, તેવી તૈયાર કરાય છે, તેથી અંગારકર્કટી-બાટી.

જવની રોટલીના ગુણો

यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघु ।
मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ॥३२॥

अन्वय–यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विशदा लघु मलशुक्रानिलकरी बल्या (सती) कफामयान् हन्ति ॥

જવની રોટલી રુચિ ઉપજાવનાર, મધુર, સ્વચ્છ, હલકી, બળ આપનાર, મળ તથા વીર્યને વધારનાર, વાયુને કરનાર અને કફ સબંધી રોગોને મટાડનાર છે ૩૨

અડદનો લોટ બનાવવાની રીત અને તેનું નામ

माषाणां दालयस्तोये स्थापितास्त्यक्तकञ्चुकाः ।
आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ॥३३॥

अन्वय–माषाणां दालयः तोये स्थापिताः त्यक्तकञ्चुकाः आतपे शोषिताः यन्त्रे पिष्टाः (भवन्ति) ताः धूमसी स्मृता ॥

અડદની દાળને પાણીમાં પલાળી ફોતરાં ઉતારી નાખવાં, પછી તડકામાં સૂકવી ઘંટીથી દળીને તેનો જે લોટ કરાય, તેને ધૂમસી[1] કહેલ છે ૩૩

[1] धूम धूमवर्णं स्यति–अन्तयति तिरस्करोति वा धूम्रवर्णाबहुलात्, षो–अन्तकर्मणि– आतोऽनुपसर्गे कः – गौरादि –જે ધુમાડા વર્ણ ધારણ કરે છે તથી ધુમાડાના રંગનો તિરસ્કાર કરે છે માટે ધૂમસી– અડદની છડી દાળનો લોટ

અડદના લોટની રોટલીના ગુણો

धूमसी रचिता चैव प्रोक्ता झर्झरिका बुधैः ।
झर्झरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥३४॥

अन्वय–(सा) धूमसी एव (रोटिकारूपेण) रचिता (सती) बुधैः झर्झरिका प्रोक्ता (सा) झर्झरी किंचिद् वातकरी स्मृता ॥

ધૂમસીમાંથી જે રોટલી બનાવવામાં આવે તે ઝર્ઝરી[1] કહેવાય છે, એ રોટલી કફ તથા પિત્તને હણનારી અને કાંઈક વાયુ કરનારી છે

[1] झर्झ इति अव्यक्त शब्द राति पच्यमाना भक्षिता चापि वातकरत्वात्, रा दाने– आतोऽनुपसर्गे कः –गौरादित्वात् ङीप्–રંધાતી વેળા જે ઝર્ઝ એવો અસ્પષ્ટ અવાજ કરે છે અને ખાધા પછી પણ વાયડી હોવાથી અપાનવાયુનો તેવો અવાજ–શબ્દ કરાવે છે, તેથી ઝર્ઝરી–અડદની રોટલી

ચણાની તથા તલની રોટલીના ગુણો

चणस्या रोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुद् गुरुः ।
विष्टम्भिनी च चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥३५॥

अन्वय–चणस्या रोटिका रूक्षा (सती) श्लेष्मपित्तास्रनुत् गुरुः विष्टम्भिनी च चक्षुष्या (भवति)। तिलशष्कुली (अपि) तद्गुणा (कथ्यते) ॥

ચણાની રોટલી રૂક્ષ, કફ, પિત્ત તથા લોહીના બગાડને મટાડનારી, ભારે મળને રોકનારી અને નેત્રને હિતકારી છે તિલશષ્કુલી[1]–તલની રોટલી પણ તેના જેવા જ ગુણવાળી કહેવાય છે ૩૫

[1] शष्कति–हिनस्ति श्लेष्मपित्तास्रं शष हिंसायाम् उणादि कुलच् गौरादि –तिलानां शष्कुली–કફ, પિત્ત તથા લોહીવિકારનો જે નાશ કરે છે, તે તલની રોટલી–તિલશષ્કુલી કહેવાય છે

પિષ્ટિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

दालिः सस्थापिता तोये ततोऽपहृतकञ्चुका ।
शिलायां साधु सम्पिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः ॥३६॥

अन्वय–दालिः तोये सस्थापिता ततः अपहृतकञ्चुका शिलायां साधु संपिष्टा (सती) बुधैः पिष्टिका कथिता ॥

પાણીમાં પલાળી ફોતરાં ઉતારી નાખીને પથરા ઉપર સારી રીતે વાટેલી દાળને વિદ્વાનો એ પિષ્ટિકા[1] કહી છે ૩૬

[1] पिष्ट–शिलाया संचूर्णनम् अस्ति अस्याः उत्पत्तिसाधनम्– अत इनिठनौ इति ठन्, टित्वात् टाप्, अत इत्व च–દાળને પલાળી પથ્થર પર વાટવી એ જ જેનું ઉત્પત્તિસાધન છે તેની પિષ્ટિકા–વાટેલી દાળ

વેઢમિકા રોટલી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः ।
रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेढमिका बुधैः ॥३७॥
भवेद्वेढमिका बल्या वृष्या रुच्याऽनिलापहा ।
उष्णा सन्तर्पणी गुर्वी बृंहणी शुक्रला परम् ॥३८॥
भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा ।
गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥३९॥

अन्वय–माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा गोधूमचूर्णतः रचिता (या) रोटिका सा एव बुधैः वेढमिका प्रोक्ता। वेढमिका बल्या वृष्या रुच्या अनिलापहा उष्णा संतर्पणी गुर्वी बृंहणी परं शुक्रला भिन्नमूत्रमला स्तन्यमेदःपित्तकफप्रदा भवेत् (तथा च) गुदकीलार्दितश्वासपक्तिशूलानि नाशयेत् ॥

અડદની પિષ્ટિકાનું પૂરણ ભરી ઘઉંના લોટની જે રોટલી બનાવવામા આવે, તે વેઢમિકા રોટલી કહેવાય છે. એ રોટલી બળ આપનાર, મૈથુન શક્તિ વધારનાર, રુચિકારક. વાયુને હણનાર, ગરમ, તૃપ્તિ આપનાર, ભારે, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યની પૂર્ણ વૃદ્ધિ કરનાર, આડો લગાડનાર, મૂત્ર કરનાર, ધાવણ તથા મેદને વધારનાર, પિત્ત તથા કફને કરનાર અને ગુદકીલ, અર્દિત, શ્વાસ તથા પક્તિશૂલ—એ રોગોનો નાશ કરે છે. ૩૭–૩૯

૧. વેડ—છિદ્રરહિત ઘન બન્ધન અનતિ–પ્રાપ્નોતિ—અમ ગત્યાદૌ—'સર્વધાતુભ્ય ઇન્', સંજ્ઞાયા કન્, ટાપ્—વેડમિકા-છિદ્ર વગરના પૂર્ણ બંધનને જે પામે છે, તેવી વેડમિકા—રૃવાદડાદિત્વાત્ દસ્ય ઢત્વે વેઢમિકા—વેડમી.

પાપડ બનાવવાની રીત, તેનું નામ તથા ગુણો

धूमसी रचिता हिङ्गुहरिद्रालवणैर्युता ।
जीरकस्वर्जिकाभ्यां च तनूकृत्य च वेल्लिता ॥४०॥
पर्पटास्ते सदाङ्गारभ्रष्टाः परमरोचकाः ।
दीपनाः पाचना रूक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥४१॥
मौद्गास्तु तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः ।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्पटाश्चणकोद्भवाः ॥
स्नेहभ्रष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ॥४२॥

अन्वय—हिङ्गुहरिद्रालवणै च जीरकस्वर्जिकाभ्यां युता रचिता धूमसी तनूकृत्य वेल्लिता (सता) पर्पटा (कथ्यन्त)। त सदा अङ्गारभ्रष्टा परमरोचका दीपना पाचना रूक्षा (सन्त) किञ्चित् गुरव ईरिता । मौद्गा तु तद्गुणा प्रोक्ता विशेषात् लघव हिता (भवन्ति), चणकाद्भवा पर्पटा चणकस्य गुणै युक्ता. (स्यु), स्नेहभ्रष्टा तु ■ सर्वे गुणै मध्यमा भवेयु. ॥

(અડદની દાળને પાણીમા પલાળી, ફોતરાં ઉતારી, તડકામા સૂકવી ઘંટીથી દળી તે લોટના) હિંગ, હળદર, લૂણ, જીરું તથા સાજીખાર નાખી પાણીથી બાંધી બહુ જ પાતળો પાતળો વણવામાં આવે, તે પાપડ કહેવાય છે. એ પાપડને હમેશ અંગારા પર શેકીને ખાવા. પર્પટ[૧]—પાપડ ઘણી રુચિ ઉપજાવનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાચન, રૂક્ષ અને કાંઈક ભારે છે. એ જ પ્રમાણે મગની દાળના પાપડ કરાય તો તે પણ ઉપર કહેલાના જેવા જ ગુણવાળા, વિશેષ કરી હલકા અને હિતકારી થાય છે. ચણાની દાળના પાપડ કરાય તો તે ચણાના જેવા ગુણવાળા થાય છે; એ પાપડને તેલમાં તળવામા આવે તો તે મધ્યમ ગુણવાળા થાય છે. ૪૦–૪૨

૧. पर्पन्ति–गच्छन्ति वैक्लिव्यम्लानत्वम्, अङ्गारभ्रष्टश्च रोचकदीपनत्वादिगुणयुक्तताम्, पर्प गतौ—'शकादिभ्योऽटन्' (उणा. ४–८१) इति अटन् प्रत्यय—પર્પા પછી જે ખૂબ પાતળા બને અને અંગારા પર શેકયા પછી જે રુચિકારક તથા અગ્નિદીપક આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેવી પર્પટ—પાપડ.

પૂરિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषाणां पिष्टिकां युक्त्वा लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
तया पिष्टिकया पूर्णा समिताकृतपोलिका ॥४३॥
ततस्तैलेन पक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः ।
रुच्या स्वाद्वी गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका ॥४४
चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी ।
तथैव घृतपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥४५॥

अन्वय—माषाणा पिष्टिका लवणार्द्रकहिङ्गुभि. युक्त्वा, तया पिष्टिकया पूर्णा समिताकृतपोलिका (या भवेत्) तत सा तैलेन पक्वा (सती) बुधै. पूरिका कथिता । (सा पूरिका) स्वाद्वी रुच्या गुरुः स्निग्धा बल्या पित्तास्रदूषिका चक्षुस्तेजोहरी पाके च उष्णा (सती) वातविनाशिनी (अस्ति), घृतपक्वा अपि तथैव (गुणयुक्ता सती विशेषात्) चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् (भवति) ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં લૂણ, આદું તથા હિંગ નાખી તેનું પૂરણ ભરી પરસુદીની પૂરી બનાવી તેને તેલમાં તળી લેવાય એટલે વિદ્વાનોએ તેને પૂરિકા[૧] કહી છે. એ પૂરિકા મધુર, રુચિ ઉપજાવનારી, ભારે, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારી, પિત્તને તથા લોહીને બગાડનારી, નેત્રના તેજને હરનારી, પાકમા ગરમ અને વાયુનો નાશ કરનારી છે. એ પૂરિકા જો ઘીમાં પકાવી હોય તો નેત્રને હિતકારી થાય છે અને રક્તપિત્તને મટાડે છે. ૪૩–૪૫

૧. पूरयत माषाणा पिष्टिका लवणार्द्रकहिङ्गुभिर्युक्ता अस्या, ततश्च तैलघृतपक्वायामस्या पूर्यन्ते रुच्यत्वादि-गुणा अपि, सा पूरिका, पूरी आप्यायने—'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्, टाप् अत इत्व च—લવણ, આદું તથા હિંગ નાખેલી અડદની દાળનું પૂરણ જેમાં ભરાય છે, તે મેંદાની પૂણીને તેલ કે ઘીમાં તળી નાખવાથી

રુચિકારક આદિ ગુણોથી ભરપૂર બનાવાય છે, તે પૂરિકા કહેવાય છે. ભોજનકૌતુહલ નામના ગ્રંથમાં આનું લક્ષણ આ રીતે આપ્યું છે: 'समितावेसने जीरहिङ्गुमारीचसंयुते, घृताके जलसंयुक्ते पीठस्योपरि वेल्लिते, घृतेन वाथ तैलेन भर्जिता पूरिका मता'–જીરું, હિંગ તથા મરિયાં નાખેલું અને ઘી તથા પાણીથી ટૂંપેલું સમિતાનું વેસણ આડણી પર વણી નાખી તેલ કે ઘીમાં તળી કાઢવામાં આવે, તેને પૂરિકા કહી છે.' આમાં કંઈક ફરક છે, છતાં લગભગ મળતું જણાય છે.

અડદનાં વડાં બનાવવાની રીત

माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः ।
कृत्वा विदध्याद्वटकांस्तांस्तैलेषु पचेच्छनैः ॥४६॥

अन्वय.–माषाणां पिष्टिकां लवणार्द्रकहिङ्गुभिः युक्तां कृत्वा वटकान् विदध्यात्, तान् तैलेषु शनैः पचेत् ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં લૂણ, આદું તથા હિંગ નાખી તેનાં વડાં કરવાં; અને તેને તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવવાં. ૪૬

વડાંનાં નામ તથા ગુણો

विशुष्का वटका बल्या बृंहणा वीर्यवर्धनाः ।
वातामयहरा रुच्या विशेषादर्दितापहाः ॥४७॥
विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणोऽत्यग्निपूजिताः ।
संचूर्ण्य निक्षिपेत्तक्रे भ्रष्टं जीरकहिङ्गु च ॥४८॥
लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ।
शुक्लस्तत्र वटको बलकृद्रोचनो गुरुः ॥४९॥
विबन्धकृद्विदाही च श्लेष्मलः पवनापहः ।
राज्यक्तयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भक्षयेत् ॥५०

अन्वय.–विशुष्का. वटका बल्याः बृंहणा वीर्यवर्धनाः वातामयहराः रुच्याः विशेषात् अर्दितापहाः (सन्ति, तथा च) विबन्धभेदिनः श्लेष्मकारिणः अत्यग्निपूजिताः (भवन्ति), भ्रष्टं च जीरकहिङ्गु संचूर्ण्य तक्रे निक्षिपेत्, तत्र सकलान् अपि वटकान् मज्जयेत्, (एवं) तत्र (क्षिप्तः सः) वटकः शुक्लः बलकृत् रोचनः गुरु विबन्धकृत् विदाही श्लेष्मलः च पवनापहः (स्यात्, किंच) तान् अतिरोचिन्या पाचन्या राज्यक्तया तु भक्षयेत् ॥

સુકાયેલાં વટક[1]–વડાં બળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, વીર્યને વધારનાર, વાયુના રોગને મટાડનાર, રુચિકારક અને ખાસ કરી અર્દિત(મોઢાના લકવા)નો નાશ કરનારાં છે; વળી તે ઝાડાની કબજિયાત તોડનાર, કફ કરનાર અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે ઘણાં સારાં છે. જીરું તથા હિંગનો ભૂકો કરી શેકીને તેને ખૂબ જાડી છાશમાં નાંખવો; પછી તે છાશમાં લૂણ નાખી સઘળાં વડાં તેમાં બોળી દેવાં; એ વડાં વીર્યને વધારનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, ભારે, મળ બંધ કરનાર, દાહ કરનાર, કફ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. તે વડાં અતિ રુચિ ઉપજાવનાર અને પાચક એવાં રાઈતાં સાથે પણ ખવાય.

वटन्ति–वेष्टयन्ति गोलाकारेण बृंहणत्वादिगुणैरात्मानमिति वटाः, वट वेष्टने–पचाद्यच्, ततः वटा एव वटकाः–संज्ञया कन्–જેઓ ગોળ આકારથી અને પુષ્ટિકારકપણું આદિ ગુણોથી પોતાને વીંટે–વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી વટક–વડાં.

કાંજીવડાં બનાવવાની રીત અને તેનાં નામ તથા ગુણો

मन्थनी नूतना धार्या कटुतैलेन लेपिता ।
निर्मलेनाम्बुनापूर्य तस्यां चूर्णं विनिःक्षिपेत् ॥५१॥
राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतम् ।
निःक्षिपेद्वटकांस्तत्र भाण्डस्यास्यं च मुद्रयेत् ॥
ततो दिनत्रयादूर्ध्वमम्लाः स्युर्वटका ध्रुवम् ॥५२॥
काञ्जिका वटको रुच्यो वातघ्नः श्लेष्मकारकः ॥
शूलघ्नोऽजीर्णदाहघ्नो नेत्ररोगेषु नो हितः ॥५३॥

अन्वय.–नूतना मन्थनी धार्या, (सा च) कटुतैलेन लेपिता (कार्या), तां च निर्मलेन अम्बुना अपूर्य तस्यां राजिकाजीरलवणहिङ्गुशुण्ठीनिशाकृतं चूर्णं विनिःक्षिपेत्, (तथा च) तत्र वटकान् निःक्षिपेत्, भाण्डस्य आस्यं च मुद्रयेत्; ततः दिनत्रयात् ऊर्ध्वं वटकाः ध्रुवम् अम्लाः स्युः। (अयं) काञ्जिकः वटकः रुच्यः वातघ्नः श्लेष्मकारकः शूलघ्नः अजीर्णदाहघ्नः (अस्ति, किंतु) नेत्ररोगेषु हितः नो (भवति) ॥

નવું હાંડલું લઈ તેમાં સરસિયું તેલ ચોપડી નિર્મળ પાણી ભરી તેમાં રાઈ, જીરું લૂણ, હિંગ, સૂંઠ અને હળદરથી બનાવેલું ચૂર્ણ નાખીને તેમાં વડાં નાખવાં અને હાંડલાનું મોઢું તદ્દન બંધ કરી દેવું; એમ ત્રણ દિવસ રાખ્યા પછી તેમાંથી બહાર કાઢેલાં વડાં ખરેખર ખાટાં થઈ જાય છે; તે કાંજિક[1]–કાંજીવડાં કહેવાય છે; એ કાંજીવડાં રુચિકારક, વાયુને હણનાર, કફને કરનાર અને શૂલ,

અરુચિરું તથા દાહને મટાડનાર છે; પણ નેત્રના રોગવાળાઓને એ વડાં હિતકારી નથી. ૫૧-૫૩

૧. कुत्सिता अम्बिरा-व्यक्तिर् अम्ललस्या अस्ति अस्यति काञ्चिकम्, तद् अस्ति अस्य अम्लत्वसाधनम् इति काञ्जिक-અશોભાયત્-ખટાઈરૂપે જેનું ખરાબ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, તે કાંજિક કહેવાય છે-જેને કાંજી કહે છે; એ કાંજી જેમાં ખટાઈ લાવવા સાધન બને છે, તેવી કાંજિક-કાંજીવડાં કહેવાય છે.

આંબલીવડાંનું નામ તથા ગુણો

अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान्मज्जयेज्जनः ॥ ५४ ॥
अम्लिकावटकास्ते तु रुच्या वह्निप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ ५५ ॥

अन्वय -अम्लिकां तु स्वेदयित्वा जलेन सह मर्दयेत्, कृतसंस्कारे तन्नीरे जन वटकान् मज्जयेत् । ते तु अम्लिकावटकाः रुच्याः वह्निप्रदीपनाः (भवन्ति), एते च पूर्वैः वटकस्य गुणैः अपि समन्विताः (स्यु) ॥

આંબલીના કાતરાને શેકીને પાણીમાં ચોળી નાખવા, પછી સંસ્કાર આપેલા તે પાણીમાં વડાંને બોળી દેવાં, એટલે તે અમ્લિકા વટક[1]-આંબલીવડાં કહેવાય છે. એ વડાં રુચિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોય છે અને તેઓમાં ઉપર કહેલાં વડાના ગુણો પણ સંપૂર્ણ રહે છે. ૫૪,૫૫

૧. अम्लिकासंस्कृता वटका -शाकपार्थिवादि - આમલીથી સંસ્કારી કરેલ-આંબલીના પાણીમાં ઝબોળેલા જે વડા તે અમ્લિકાવટક-આંબલીવડાં કહેવાય છે.

મગનાં વડાંના ગુણો

मुद्गानां वटकास्तक्रे मज्जिता लघवो हिमाः ।
संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषशमना हिताः ॥ ५६ ॥

अन्वय -तक्रे मज्जिता मुद्गानां वटकाः लघवः हिमाः संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषशमनाः (सन्त) हिताः (स्यु) ॥

ઘાટી છાશમાં ઝબોળેલા મગના વડાં હલકા ટાઢા અને સંસ્કારથી થયેલા પ્રભાવને લીધે ત્રણે દોષને શમાવનાર તથા હિતકારી થાય છે. ૫૬

અડદની વડીઓ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता ।
तया विरचिता वस्त्रे वटिकाः सायुशोषिताः ॥५७॥
भर्जितास्तसतैले ता अथवा सूपलेहिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातव्या रुचिदा भृशम् ॥५८॥

अन्वय -माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणार्द्रकसंस्कृता (क्रियेत), तया वस्त्रे विरचिताः वटिकाः सायुशोषिता, तसतैले भर्जिताः अथवा सूपलेहिताः ताः वटकस्य गुणैः युक्ताः (सत्यः) भृशं रुचिदाः ज्ञातव्याः ॥

અડદની વાટેલી દાળમાં હિંગ, લૂણ તથા આદું નાખી સંસ્કારી કરવી; પછી તેમાંથી વસ્ત્ર પર વડીઓ બનાવવી અને સારી રીતે સુકવવી; એ વડીઓને તેલમાં તળવી અથવા રાંધેલી દાળમાં નાખવી; એ વડીઓ વડાના જેવા ગુણવાળી હોઈ (ખાવામાં) ઘણીજ રુચિ આપનારી થાય છે. ૫૭,૫૮

કોળાંની વડીઓના ગુણો

कूष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात्पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥५९॥

अन्वय -कूष्माण्डकवटी पूर्वोक्तवटिकागुणा ज्ञेया, विशेषात् पित्तरक्तघ्नी च लघ्वी बुधैः कथिता ॥

કોળાંની વડી પણ અડદની વડી જેવા જ ગુણોવાળી જાણવી. તે વડી વિશેષે કરી રક્તપિત્તને મટાડનારી અને હલકી વિદ્વાનોએ કહી છે. ૫૯

મગની વડીઓના ગુણો

मुद्गानां वटिका तद्वद्रचिता साधिता तथा ।
पथ्या रुच्या तथा लघ्वी मुद्गसूपगुणा स्मृता ॥ ६० ॥

अन्वय-तद्वत् रचिता तथा साधिता मुद्गानां वटिका पथ्या रुच्या तथा लघ्वी (सती) मुद्गसूपगुणा स्मृता ॥

અડદની વડીઓની પેઠે જ બનાવેલી તથા રાંધેલી મગની વડીઓ પણ પથ્ય, રુચિ ઉપજાવનાર અને હલકી હોઈ મગની રાંધેલી દાળના જેવા જ ગુણોવાળી કહી છે.

ખોટાં ભીછલાં બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

माषपिष्टिकया लिप्तं नागवल्लीदलं महत् ।
तत्तु संस्वेदयेद् युक्त्या स्थाल्यामास्तारकोपरि ॥
ततो निष्काश्य तत् खण्डयं ततस्तैलेन भर्जयेत् ॥६१

मलीकमत्स्य उक्तोऽय प्रकार पाकपण्डितै ।
त वृन्ताकभटित्रेण वास्तूकेन च भक्षयेत् ॥६२॥

अन्वय –महत् नागरद्गीदत्र मापपिष्टिकया लिप्त (कृत्वा) तत् स्थाल्याम् आस्तारकोपरि युक्त्या सस्वेदयेत्, तत खण्डय तत् तत निष्कास्य तैलेन भर्जयेत्। अय प्रकार पाकपण्डित अलीकमत्स्य उक्त, त वृन्ताक भटित्रेण च वास्तूकेन भक्षयेत् ॥

મોટા નાગરવેલના પાન ઉપર અડદની દાળ ચોપડીને તેને તપેલામા પાડના માળા ઉપર યુક્તિથી પકાવવું એ પાન જ્યારે ટુકડા થઈ શકે એવુ થાય ત્યારે તેને તેમાથી બહાર કાઢી (સુધારીને) તેલમા તળવું, આ પ્રકારને પાકશાસ્ત્રના પડિતોએ ખોટુ માછલુ કહેલ છે, તેને રીંગણાના ભડથાની સાથે અથવા ટાકાની સાથે ખાવું ૬૧,૬૨

કઢી બનાવવાની રીત

स्थाल्या घृते वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत् ।
अवलेहनसंयुक्त तक्र तत्रैव निक्षिपेत् ॥
एषा सिद्धा समरिचा क्वथिता कथिता बुधै ॥६३

अन्वय –स्थाल्या घृत वा तैले वा हरिद्राहिङ्गु भर्ज यत् तत्र एव अवलेहनसयुक्त तक्र निक्षिपेत्, समरिचा एषा सिद्धा (सती) बुधै क्वथिता कथिता ॥

તપેલીની અદર ઘીમા કે તેલમા હળદર અને હિંગનો વઘાર મૂકવો પછી તે વઘારમા વેસણવાળી છાશ નાખવી અને મરી નાખવા, એ પાકી રહે ત્યારે વિદ્વાનોએ તેને કઢી કહેલ છે ૬૩

કઢીના ગુણો

क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निप्रदीपनी ।
कफानिलविबन्धघ्नी किञ्चित्पित्तप्रकोपिणी ॥६४॥

अन्वय–क्वथिता पाचनी रुच्या लघ्वी वह्निदीपनी किंचित् पित्तप्रकोपिणी कफानिलविबन्धघ्नी (स्यात्) ॥

કવથિતા[1]–કઢી પાચન, રુચિ ઉપજાવનાર, હલકી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર કાઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને કફ, વાયુ તથા મળના રોકાણને મટાડનાર છે ૬૪

૧ क्वथ्यते निष्पा यते स्म भर्जितहरिद्राहिङ्गुमिश्र समरिचमवलेहनयुक्त तक्र स्थाल्या या सिद्धा–क्वथिता क्वथे निष्पाके–कर्मणि क्त टाप्–હળદર તથા હિંગના વઘાર વાળી અને મરિયા સાથે વેસણથી મિશ્ર કરેલી છાશને તપેલીમા ઉકાળીને જે તૈયાર કરાય તે કવથિતા–કઢી કહેવાય છે

ઉપર્યુક્ત ખોટા માછલાના કઢી સાથેના ગુણો

अलीकमत्स्या शुष्का वा किं वा क्वथितया युता ।
बृहणा रोचना वृष्या बल्या वातगदापहा ॥६५॥
कोष्ठशुद्धिकरा शुष्का किञ्चित्पित्तप्रकोपणा ।
अर्दिते सहनुस्तम्भे विशेषेण हिता स्मृता ॥६६॥

अन्वय –अलीकमत्स्या वा शुष्का किंवा क्वथितया युता (भक्षिता सन्त) बृंहणा रोचना वृष्या बल्या (सन्त) वातगदापहा (भवन्ति) ॥ शुष्का (त) कोष्ठशुद्धिकरा किंचित् पित्तप्रकोपणा (सन्त) अर्दित सहनुस्तम्भे विशेषेण हिता स्मृता ॥

ઉપર કહેલા ખોટા માછલા નકરા જ ખાવા અથવા કઢીની સાથે ખાવા કઢીની સાથે ખાધેલા એ માછલા પુષ્ટિ આપનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર તથા બળ આપનાર હોઈ વાયુસબધી રોગો ને મટાડનાર છે એ નકરા માછલા કોઠાને સાફ કરનાર, કાઈક પિત્તનો પ્રકોપ કરનાર અને અર્દિત રોગમા તથા દાઢી ઝલાઈ જવાના રોગમા વિશેષે કરી હિતકારી કહ્યા છે ૬૫,૬૬

મગના લીલા વડા બનાવવાની રીત

मुद्गपिष्टाविरचितान् वटॉस्तैलेन पाचितान् ।
हस्तेन चूर्णयेत्सम्यक् तस्मिश्चूर्णे विनि क्षिपेत् ॥६७
भ्रष्ट हिङ्ग्वार्द्रक सूक्ष्म मरीच जीरक तथा ।
निम्बूरस यवानीं च युक्त्या सर्व विमिश्रयेत् ॥६८॥

अन्वय –मुद्गपिष्टाविरचितान् वटान् तैलेन पाचितान् (कृत्वा) हस्तेन सम्यक् चूर्णयेत् तस्मिन् चूर्ण भ्रष्ट हिङ्गु सूक्ष्मम् आर्द्रक मरीच जीरक निम्बूरस तथा च यवानी विनि क्षिपेत् (तत) सर्व युक्त्या विमिश्रयेत् ॥

મગની પાટીદાળના વડા બનાવી તેઓને તેલમા પકાવી હાથ વડે સારી રીતનો ભૂકો કરી નાખવો પછી તે ભૂકામા શેકેલી હિંગ, શેકેલુ ઝીણુ આદુ, શેકેલા મરી, શેકેલુ જીરુ, લીંબુનો રસ તથા અજમો એ સઘળા પદાર્થો નાખવા અને યુક્તિથી મેળવી દેવા

मुद्गपिष्टिं पचेत्सम्यक् स्थाल्यामास्तारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलक कुर्यात्तन्मध्ये पूरण क्षिपेत् ॥६९॥

अन्वय –(तत) मुद्गपिष्टिं स्थाल्याम् आस्तारकोपरि

सम्यक् पचेत्, तस्या तु गोलकं कुर्यात्, तन्मध्ये पूरणं क्षिपेत् ॥

પછી મગની વાટીદાળને તપેલામાં ખડના માળા ઉપર સારી રીતે પકાવી તેના ગોળા બનાવી, તે ગોળાઓની અંદર ઉપર કહેલા ભૂકાનું પૂરણ ભરવું. ૬૯

મગનાં લીલાં વડાંના ગુણો

तैले तान् गोलकान् पक्त्वा क्वथितायां निमज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकाः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥७०॥
मुद्गार्द्रकवटा रुच्या लघवो बलकारकाः ।
दीपनास्तर्पणाः पथ्यास्त्रिषु दोषेषु पूजिताः ॥७१॥

अन्वयः-(तत.) तान् गोलकान् तैले पक्त्वा क्वथितायां निमज्जयेत्, ते गोलकाः आर्द्रकवटाः अपि प्रोक्ताः, (ते च) मुद्गार्द्रकवटाः रुच्याः पाचकाः लघवः बलकारकाः दीपनाः तर्पणाः पथ्याः (सन्त-) त्रिषु दोषेषु पूजिताः (कथ्यन्ते) ॥

પછી એ ગોળાઓને તેલમાં પકાવી કઢીમાં બોળવા, એટલે તે મગના લીલાં વડાં કહેવાય. એ વડા રુચિકારક, પાચક, હલકાં, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, તૃપ્તિ કરનાર, પથ્ય અને ત્રણે દોષોમાં હિતકારી કહેવાય છે. ૭૦,૭૧

વેસણ અને પકવડીની બનાવટ તથા ગુણો

दालयश्चणकानां तु निस्तुषा यन्त्रपेषिताः ।
तच्चूर्णं वेशनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥७२॥
वटिका वेशनस्यापि क्वथितायां निमज्जिता ।
रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥७३॥

अन्वय-चणकानां दालयः तु निस्तुषाः यन्त्रपेषिताः (कर्तव्याः), तच्चूर्णं पाकशास्त्रविशारदैः वेशनं प्रोक्तम् ॥ वेशनस्य वटिका अपि क्वथितायां निमज्जिता (सती लोके पक्ववटी-पकवडी कथ्यते, सा च) रुच्या विष्टम्भजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥

ચણાની દાળનાં ફોતરા કાઢી નાખી તેને ઘંટીથી દળવી; એનો જે લોટ થાય તેને પાકશાસ્ત્રીઓ વેશન[1] (વેસણ) કહે છે. એ વેસણની વડીઓ કઢીમાં નાંખી સાથે ઉકાળવી, એટલે તે પક્વવટી[2]—પકવડી કહેવાય છે. એ વડી રુચિકારક, મળનું રોકાણ કરનાર, બળ આપનાર અને પુષ્ટિકારક છે. (એમ વેસણમાંથી થતા ખંડન અને ખંડ આદિ બીજા પ્રકારો પણ સમજી લેવા.) ૭૨-૭૩

૧. विशति अत्र भिन्नभिन्नखाद्यजातिः, यद्वा विश्यते अनेन विभिन्नखाद्यजातिषु प्रधानतया इति वेशनम्, विश प्रवेशने-अधिकरणे वा कर्तरि ल्युट्-જાત-જાતની પકવાનની વાનીઓ જેમાં સમાય છે અથવા અનેક જાતનાં પકવાન્નોની વાનીએ માં જેનો મુખ્યત્વે પ્રવેશ હોય છે, તેથી વેશન—ચણાની છડી દાળનો લોટ.

૨. (क्वथितायां) पक्वा यासौ वटी पक्ववटी-पक्वडी इति प्राकृत-કઢીમા ઉકાળેલી ચણાના વેસણની જે વડી તે પક્વવટી અને પ્રાકૃતમા તેને પકવડી કહે છે.

માંસના પ્રકારો

શુદ્ધ માંસ પકાવવાની રીત

पाकपात्रे घृतं दद्यात्तैलं च तदभावतः ।
तत्र हिङ्गु हरिद्रां च भर्जयेत्तदनन्तरम् ॥१॥
छागादेरस्थिरहितं मांसं तत्खण्डितं ध्रुवम् ।
धौतं निर्गालितं तस्मिन्घृते तद्भर्जयेच्छनैः ॥२॥
सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा लवणं तु पचेत्ततः ।
सिद्धे जलेन सम्पिष्य वेशवारं परिक्षिपेत् ॥३॥
द्रव्याणि वेशवारस्य नागवल्लीदलानि च ।
तण्डुलाश्च लवङ्गानि मरीचानि समासतः ॥
अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसमिति स्मृतम् ॥४॥

अन्वयः-पाकपात्रे घृतं तदभावतः च तैलं दद्यात्, तत्र हिङ्गु च हरिद्रां भर्जयेत्, तदनन्तरं अस्थिरहितं खण्डितं तत् (पूर्वोक्तं) छागादेः मांसं ध्रुवं धौतं निर्गालितं (च कृत्वा) तस्मिन् घृते शनैः तद् भर्जयेत् ॥ ततः सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा (तत्र) लवणं तु पचेत्, सिद्धे (तस्मिन्) वेशवारजलेन सम्पिष्य परिक्षिपेत् ॥ वेशवारस्य द्रव्याणि-नागवल्लीदलानि च तण्डुलाः लवङ्गानि मरीचानि समासतः (प्रोक्तानि), अनेन विधिना सिद्धं शुद्धमांसम् इति स्मृतम् ॥

પકાવવાના વાસણમાં ઘી અથવા તે ન મળે તો તેલ નાખવું. એમાં હિંગ તથા હળદરનો વઘાર મૂકવો. પછી હાડકાં વગરના તથા ટુકડા કરેલા બકરા વગેરેના માંસને અવશ્ય ધોઈ ગાળી નાખીને તે ઘીમાં અથવા તેલમાં ધીરે ધીરે પકાવવું. પકાવતી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી તેમાં લૂણને પણ પકાવવું. પાકી રહ્યા પછી તેમાં નીચે લખેલા વેશવાર—મસાલાના પદાર્થો પાણીમાં વાટીને નાખવા. મસાલાના પદાર્થો નાગરવેલનાં

પાન, ચોખા, લવિંગ અને મરી એટલા ટંકમાં કહ્યા છે. આ પ્રકારથી પકવેલું માંસ તે શુદ્ધ માંસ કહેવાય છે. ૧-૪

टीका–वेसवार· वेसर इति लोके। (અર્થ ઉપર છે.)

શુદ્ધ માંસના ગુણો

शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं च बृंहणम्।
त्रिदोषशमकं श्रेष्ठं दीपनं धातुवर्धनम्॥५॥

अन्वय –शुद्धमांसं परं वृष्यं बल्यं रुच्यं बृंहणं त्रिदोषशमकं श्रेष्ठं दीपनं च धातुवर्धनम् (कथ्यते)॥

શુદ્ધ માંસ મૈથુનશક્તિને ખૂબ વધારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, ત્રણે દોષોનું શમન કરનાર, શ્રેષ્ઠ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ધાતુને વધારનાર છે. ૫

સહદ્રક માંસ પકાવવાની રીત અને તેના ગુણો

छागादेर्मांसमूर्वादेः कुट्टितं खण्डितं पुनः।
शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत्सहद्रकम्।
सहद्रकं गुणग्रन्थे शुद्धमांसगुणं स्मृतम्॥६॥

अन्वय –छागादेः ऊर्वादेः मांसं कुट्टितं पुनः खण्डितं (कृत्वा) शुद्धमांसविधानेन पचेत्, एतत् सहद्रकं (कथ्यते), सहद्रकं शुद्धमांसगुणं गुणग्रन्थे स्मृतम्॥

બકરા વગેરે જાનવરના સાથળ આદિ અવયવના માંસને કૂટી ટુકડા કરીને ઉપર કહેલી શુદ્ધ માંસની રીતે પકાવવું, એટલે તે સહદ્રક કહેવાય છે. સહદ્રક[1] માંસમાં શુદ્ધ માંસના જેવા જ ગુણો છે, એમ ગુણગ્રંથમાં કહ્યું છે. ૬

૧. આ સહદ્રક શબ્દ કોઈ પ્રાકૃત-દેશ્ય અરબી ભાષાનો જણાય છે, અથવા आर्द्रकेन सह वर्तते इति सहार्द्रकम्–મુખ્યત્વે આદા સહિત જે હોય છે, તે સહાર્દ્રક–સંસ્કૃત ઉપરથી સહદ્રક–પ્રાકૃત થાય ખરું.

છાશયુક્ત માંસ રાંધવાની રીત અને તેના ગુણો

पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्।
छागादेः सकलस्यापि खण्डान्यपि च भर्जयेत्॥७
सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं यथा।
जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत्॥८॥
तक्रमांसं तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदम्।
कफघ्नं पित्तलं किञ्चित्सर्वाहारस्य पाचकम्॥९॥

अन्वय –पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्राहिङ्गु भर्जयेत्, अपि च छागादेः सकलस्य (मांसस्य) खण्डानि (तत्र घृते) भर्जयेत्, सिद्धयोग्यं जलं दत्त्वा मृदुतरं यथा (स्यात् तथा तत्) पचेत्, (ततः) जीरकादियुते तक्रे मांसखण्डानि धारयेत्॥ (तत्) तक्रमांसं (कथ्यमानं) तु वातघ्नं लघु रुच्यं बलप्रदं कफघ्नं किंचित् पित्तलं सर्वाहारस्य पाचकम् (भवति)॥

પકવવાના વાસણમાં ઘી નાખી તેમાં હળદર તથા હિંગનો વઘાર મૂકીને સઘળાં બકરા આદિ જાનવરના માંસના ટુકડા તેમાં પકાવવા. પકાવતી વખતે જરૂર જેટલું પાણી નાખી અગ્નિની ધીમી આંચ દેવી. પછી જીરું વગેરે નાખેલી ખાટી છાશમાં એ માંસના ટુકડા નાખી દેવા, એટલે તે તક્રમાંસ કહેવાય છે. એ માંસ વાયુને હણનાર, હલકું, રુચિકારક, બળ આપનાર, કફને તોડનાર, કાંઈક પિત્ત કરનાર અને સઘળા આહારને પચાવનાર છે. ૭-૯

टीका–तक्रमांसम् 'अखनी' इति लोके। આ માંસને લોકો 'અખની' કહે છે.

હરીસા માંસ પકાવવાની રીત

पाकपात्रे तु बृहति मांसखण्डानि निक्षिपेत्।
पानीयं प्रचुरं सर्पिः प्रभूतं हिङ्गु जीरकम्॥१०॥
हरिद्रामार्द्रकं शुण्ठीं लवणं मरिचानि च।
तण्डुलांश्चापि गोधूमान् जम्बीराणां रसान् बहून्॥११
यथा सर्वाणि वस्तूनि सुपक्वानि भवन्ति हि।
तथा पचेत् तु निपुणो बहुमांसस्थितिर्यथा॥१२॥

अन्वय –बृहति पाकपात्रे तु मांसखण्डानि निक्षिपेत्, (तथा च तत्र) प्रचुरं पानीयं प्रभूतं सर्पिः हिङ्गु जीरकं हरिद्राम् आर्द्रकं शुण्ठीं लवणं च मरिचानि तण्डुलान् अपि च गोधूमान् जम्बीराणां बहून् रसान् (निक्षिपेत्)। सर्वाणि वस्तूनि यथा सुपक्वानि भवन्ति, यथा हि बहुमांसस्थितिः (भवेत्) तथा तु निपुणः पचेत्॥

પકાવવાના મોટા વાસણમાં માંસના ટુકડા નાખી તેમાં પુષ્કળ પાણી, ઝાઝું ઘી, હિંગ, જીરું, હળદર, આદું, સૂંઠ, લૂણ, મરી, ચોખા, ઘઉં તથા લીંબુનો ઘણો રસ નાખવો. સઘળી વસ્તુઓ સારી પેઠે જેમ પાકી જાય અને ઘણા માંસમાં બરાબર લાગી જાય, એ રીતે કુશળ મનુષ્યે તેને રાંધવું. (એ હરીસા કહેવાય છે.) ૧૦-૧૨

હરીસાના ગુણો

एषा हरीसा बलकृद् वातपित्तापहा गुरुः।
शीतोष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा सन्धानकारिणी॥

अन्वय –एषा हरीसा बलकृद् वातपित्तापहा गुरुः

शीता उष्णा शुक्रदा स्निग्धा सरा संधानकारिणी (कथ्यते) ॥

એ હરીસા[1] બળ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર, ભારે, ટાઢી, ગરમ, વીર્યને વધારનાર, સ્નિગ્ધ, ઝાડો ઉતારનાર અને ભાંગેલાને સાંધનાર પણ કહેવાય છે. ૧૩

૧. આ હરીસા શબ્દ પ્રાકૃત-ઉર્દૂ કે ફારસી ભાષાનો લાગે છે.

તળેલું માંસ બનાવવાની રીત અને ગુણો

शुद्धमांसविधानेन मांसं सम्यक्प्रसाधितम् ।
पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः ॥१४॥
तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत् ।
तर्पणं लघु सुस्निग्धं रोचनं दृढताकरम् ॥ १५॥

अन्वय.–शुद्धमांसविधानेन सम्यक् प्रसाधित (यत्) मांस (भवेत्), तत् पुन आज्ये सम्भृष्टं (सत्) बुधैः तलित प्रोच्यते ॥ (तत्) तलित (मांस) तर्पण लघु सुस्निग्ध रोचनं दृढताकर (सत्) बलमेधाग्निमांसौज शुक्रवृद्धिकृत् (भवति) ॥

શુદ્ધ માંસની રીતિ પ્રમાણે સારી પેઠે માંસને પકાવી પાછું તેને ઘીમાં તળી લેવાય, એટલે ડાહ્યા માણસો તેને તળેલું માંસ કહે છે. એ તળેલું માંસ તૃપ્તિ કરનાર, હલકું, ઘણું જ સ્નિગ્ધ, રુચિકારક અને શરીરની દૃઢતા કરનાર હોઈ બળ, બુદ્ધિ, અગ્નિ, માંસ, ઓજ તથા વીર્યને વધારનાર થાય છે. ૧૪,૧૫

માંસને લોઢાના સોયાથી પકાવવાની રીત અને તેના ગુણો

कालखण्डादिमांसानि ग्रथितानि शलाकया ।
घृतं सलवणं दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत् ॥
तत्तु शूल्यमिदं प्रोक्तं पाककर्मविचक्षणैः ॥ १६ ॥
शूल्यं पलं सुधातुल्यं रुच्यं वह्निकरं लघु ।
कफवातहरं बल्यं किञ्चित्पित्तकरं हि तत् ॥ १७॥

अन्वयः–कालखण्डादिमांसानि शलाकया ग्रथितानि (कुर्यात्, ततः) सलवण घृत दत्त्वा निर्धूमे दहने पचेत्, तत् इदं तु पाककर्मविचक्षणैः शूल्य प्रोक्तम् ॥ शूल्य तत् पल सुधातुल्य रुच्य वह्निकर लघु कफवातहर बल्य (सत्) किंचित् हि पित्तकरम् (भवति) ॥

જમણા પડખાની ગાંઠ વગેરેનાં માંસોને લોઢાના સોયામાં પરોવી ઘી તથા લૂણ નાખી નિર્ધૂમ અગ્નિમાં પકાવાય, એટલે તેને પાકક્રિયા જાણનાર પુરુષો શૂલ્ય[1] માંસ કહે છે. એ માંસ અમૃત જેવું હોઈ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, કફ તથા વાયુને હરનાર અને બળ આપનાર છે, છતાં કાંઈક પિત્ત કરનાર પણ છે. ૧૬,૧૭

૧. शूले संस्कृत मांस शूल्यम्–'शूलोखाद् यत्'–સોયામાં પરોવી પકવેલું માંસ શૂલ્ય કહેવાય છે.

શૃંગાટક માંસ પકવવાની રીત

शुद्धमांसं तनूकृत्य कर्तितं स्वेदितं जले ।
लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् ॥ १८ ॥
एलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमन्वितम् ।
घृते सुगन्धे वत्भृष्टं मांसं शृङ्गाटकोच्यते ॥ १९॥

अन्वयः–शुद्धमांस तनूकृत्य कर्तित जले स्वेदित लवङ्गहिङ्गुलवणमरिचार्द्रकसंयुतम् एलाजीरकधान्याकनिम्बूरससमन्वित (कृत्वा) सुगन्धे घृते भ्रष्ट तत् मांस शृङ्गाटक उच्यते ॥

શુદ્ધ માંસ ઝીણું કાપી પાણીમાં પકાવવું; પછી તેમાં લવિંગ, હિંગ, લૂણ, મરી, આદું, એલચી, જીરું, ધાણા તથા લીંબુનો રસ નાખી સુગંધી ઘીમાં પકાવવું, એટલે તે માંસ શૃંગાટક[1] કહેવાય છે. ૧૮,૧૯

૧. शृङ्ग–प्राधान्यम् अटति सर्वपक्वमांसेषु, अट गतौ–कर्मण्यण्, ततः संज्ञाया कन्–બધાં રાંધેલાં માંસોમાં જે મુખ્ય તથા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, તેથી શૃંગાટક કહેવાતું રાંધેલું માંસ.

શૃંગાટક માંસના ગુણો

मांसं शृङ्गाटकं रुच्यं बृंहणं बलकृद् गुरु ।
वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्यवर्धनम् ॥ २० ॥

अन्वय–शृङ्गाटकं मांस रुच्यं बृंहण बलकृत् गुरु वातपित्तहर वृष्य कफघ्न वीर्यवर्धन (भवति) ॥

શૃંગાટક માંસ રુચિકારક, પુષ્ટિ આપનાર, બળ આપનાર, ભારે, વાયુ તથા પિત્તને હરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફને તોડનાર અને વીર્યને વધારનાર છે. ૨૦

રાંધેલા માંસના રસના ગુણો

सिद्धमांसरसो रुच्यः श्रमश्वासक्षयापहः ।
प्रीणनो वातपित्तघ्नः क्षीणानामल्परेतसाम् ॥२१॥
विश्लिष्टभग्नसन्धीनां शुद्धानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम् ।
स्मृत्योजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसाम् ।
शस्यते स्वरहीनानां दृष्ट्यायुःश्रवणार्थिनाम् ॥२२
प्रकाराः कथिताः सन्ति बहवो मांससम्भवाः ।
ग्रन्थविस्तारभीतेस्ते मया नात्र प्रकीर्तिताः ॥२३॥

अन्वय.–सिद्धमांसरसः रुच्य. प्रीणनः वातपित्तघ्न श्रमश्वासक्षयापहः (अस्ति, तथा च) क्षीणानाम् अल्परेतसां विश्लिष्टभग्नसन्धीनां पुष्टिकाङ्क्षिणां स्मृतौजोबलहीनानां ज्वरक्षीणक्षतोरसां स्वरहीनानां दृग्यायुःश्रवणार्थिनां शुद्धानां शस्यते ॥ (शास्त्रेषु) मांससम्भवाः बहवः प्रकाराः कथिताः सन्ति, ते(तु) ग्रन्थविस्तारभीत्या मया अत्र न प्रकीर्तिताः ॥

પકાવેલા માંસનો રસ રુચિકારક, તૃપ્તિ આપનાર, વાયુ તથા પિત્તને હણનાર અને શ્રમ, શ્વાસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે; તેમજ ક્ષીણ થયેલા, અલ્પ વીર્યવાળા, વીંખાઈ ગયેલા તથા ભાંગેલા સાંધાવાળા, શરીરની પુષ્ટાઈને ઇચ્છનારા, સ્મૃતિ વગરના, ઓજ તથા બળવગરના, તાવથી ક્ષીણ થયેલા, છાતીમાં ક્ષતવાળા, સ્વરભંગ થયેલા, નેત્રની શક્તિને ઇચ્છનારા, આયુષની સ્થિતિને ઇચ્છનારા, કાનની શક્તિને ઇચ્છનારા તથા સ્વસ્થ શરીરવાળાઓને પણ માંસનો એ રસ હિતકારી છે. શાસ્ત્રોમાં માંસ સંબંધી ઘણા પ્રકારો કહેલા છે; પરંતુ તે પ્રકારો ગ્રંથનું લંબાણ થવાની બીકથી મેં અહીં કહ્યા નથી. ૨૧–૨૩

શાક પકાવવાની રીત

हिङ्गुजीरयुते तैले क्षिपेच्छाकं सुखण्डितम् ।
लवणं चाम्लचूर्णादि सिद्धे हिङ्गूदकं क्षिपेत् ।
इत्येवं सर्वशाकानां साधनेऽभिहितो विधिः ॥२४

अन्वय.–हिङ्गुजीरयुते तैले सुखण्डितं शाकं क्षिपेत्, (ततः तस्मिन्) सिद्धे (सति) लवणम् आम्लचूर्णादि हिङ्गूदकं च (तत्र) क्षिपेत् । इति सर्वशाकानां साधने एव विधिः अभिहितः ॥

હિંગ તથા જીરા સાથે વઘાર માટેના તેલમાં સારી રીતે સમારેલું શાક નાખવું. તે પાકી રહ્યા પછી તેમાં લૂણ, ખાટા ચૂર્ણ વગેરે તથા હિંગનું પાણી નાખવું. આમ સઘળાં શાકો રાંધવાનો આવો જ પ્રકાર કહેલ છે. ૨૪

મંડ બનાવવાની રીત

समितां मर्दयेदाज्यैर्जलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत्सर्पिषि नीरसाम् ॥२५
एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तां च समुद्धरेत् ।
अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥ २६ ॥

अन्वय.–समिताम् आज्यैः मर्दयेत्, च जलेन अपि सन्नयेत्, तस्याः तु वटिकां कृत्वा सर्पिषि नीरसां पचेत् ॥ तां च एलालवङ्गकर्पूरमरीचाद्यैः अलङ्कृते सितापाके मज्जयित्वा समुद्धरेत् । अयं संसिद्धः प्रकारः मण्डः इति अभिधीयते ॥

મેંદાને ઘીથી તથા પાણીથી પણ ટૂંપવો; પછી તેની વડીઓ કરી ઘીમાં આકરી પકાવવી; પછી એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ, કપૂર તથા મરી આદિ જેમાં નાખેલા હોય એવા સાકરના પાકમાં (ચાસણીમાં) તે વડીઓને બોળીને કાઢી લેવી. (એને મંડ કહે છે.)

મંડના ગુણો

मण्डस्तु बृंहणो वृष्यो बल्यः सुमधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥२७
समिताशर्करासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये ।
प्रकारा अमुना तुल्यास्तेऽपि चेत्तद्गुणाः स्मृताः ॥

अन्वय.–मण्डः तु बृंहणः वृष्यः बल्यः सुमधुरः गुरुः पित्तानिलहरः रुच्यः दीप्ताग्नीनां सुपूजितः (भवति) ॥ समिताशर्करासर्पिर्निर्मिताः अपरे अपि ये प्रकाराः चेत् (शास्त्रे उक्ताः) ते अपि अमुना तुल्याः (सन्त) तद्गुणाः स्मृताः ॥

તે મંડ[1] પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, ઘણો મધુર, ભારે, પિત્ત તથા વાયુને હરનાર, રુચિકારક અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓ માટે સારો છે. મેંદાનો લોટ, સાકર અને ઘીથી બનાવવામાં આવતા બીજા પ્રકારો પણ જો (શાસ્ત્રમાં કહ્યા) હોય તો તેઓ પણ આ પ્રકાર જેવા જ છે અને ગુણોમાં પણ એવા જ છે. ૨૭,૨૮

१ मण्डयति–भूषयति शरीरं भक्षितः सन् बृंहणत्वादिश्रेष्ठगुणयुक्तत्वात्, मडि भूषायाम्–पचाद्यच्–પૌષ્ટિક આદિ ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે ખાવાથી શરીરને સુશોભિત બનાવે છે, તે પકવાન્ન–મંડ કહેવાય છે.

સંપાવ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

पर्पट्यः साज्यसमितानिर्मिता घृतभर्जिताः ।
कुट्टिताश्चालिताः शुद्धशर्कराभिर्विमर्दिताः ॥२९॥
तत्र चूर्णं क्षिपेदेलालवङ्गमरिचानि च ।
नालिकेरं सकर्पूरं चारबीजान्यनेकधा ॥ ३० ॥
घृताक्तसमिता पुण्ड्रोटिका रचिता ततः ।
तस्यान्तःपूरणं तस्य कुर्यान्मुद्रां दृढां सुधीः ।
सर्पिषि प्रचुरे तां तु सुपचेन्निपुणो जनः ॥ ३१ ॥

प्रकारैः प्रकारोऽयं सम्पाव इति कीर्तितः।
मण्डकस्य समो ज्ञेयः सम्पावोऽपि गुणैर्जनैः ॥३२

अन्वय.-माषचूर्णितानिर्मिताः पर्पटयः घृतभर्जिताः कुट्टिता, चालिता, शुद्धशर्करान्विता, निर्मिताः (कर्तव्या.)॥ तत्र चूर्णम् अनेकधा एलाऽलवङ्गमरिचानि नारिकेलं घनसारं च चारबीजानि क्षिपेत् ॥ ततः घृताढ्यसमिता पुटरोटिका रचिता (क्रियते), तस्य अन्त. तत्र (उपर्युक्तचूर्णस्य) पूरणं पूरी. कुर्यात्, दृढं (च) मुद्रां (कुर्यात्); निपुणः जन ता तु प्रचुरं सर्पिषि सुपचेत् ॥ अथ प्रकारः प्रकारैः सम्पाव इति कीर्तितः सम्पावः अपि जनैः मण्डकस्य गुणैः समः ज्ञेयः ॥

મેંદાના લોટને ઘીનું મોણ દઈ પાપડી બનાવી ઘીમાં તળીને કૂટવી; તેને ચાળી નાખ્યા પછી શુદ્ધ સાકરનું ભૂરું તેમાં ચાળી ચાળીને મેળવવું; એ ભૂકામાં પુષ્કળ એલચી, લવિંગ, મરી, ટોપરું, ભીમસેની કપૂર અને ચારોળીનાં બીજ નાખવાં. પછી ઘીના મોણવાળી મેંદાની જાડી રોટલી કરી તેની અંદર પેલા ચૂર્ણનું પૂરણ ભરી દૃઢ રીતે મોઢું બંધ કરી દેવું. એ રોટલીને સમજુ માણસે ઝાઝા ઘીમાં પકાવવી; એટલે તે સંપાવ[1] થાય છે, એમ પાકશાસ્ત્રીઓએ કહ્યું છે આ સંપાવના ગુણોને લોકોએ મંડકના જેવા જ જાણવા. ૨૯–૩૨

૧. सम्यक् पूयत अनेन अखिलं शरीरं बृंहणत्वादि-गुणयुक्तत्वात्, सम्पूर्यते पूयते पवने-इत्यस्मात् करणे घञ्– પૌષ્ટિક આદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે જે ખાવાથી શરીર બરાબર પવિત્ર એટલે ભરાવદાર થઈ તેજસ્વી બને છે, તેથી સંપાવ કહેવાતું પક્વાન્ન.

કર્પૂરનાલી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

घृताढ्यया समितया लम्बं कृत्वा पुटं ततः।
लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितयाऽन्वितम् ॥ ३३ ॥
पचेदाज्येन सिद्धेयं ज्ञेया कर्पूरनालिका।
सम्पावसदृशी ज्ञेया गुणैः कर्पूरनालिका ॥ ३४ ॥

अन्वय -घृताढ्यया समितया लवङ्गोषणकर्पूरयुतया सितया अन्वितं लम्बं पुटं कृत्वा आज्येन पचेत्, एषा सिद्धा कर्पूरनालिका ज्ञेया, (इयं) कर्पूरनालिका गुणैः सम्पावसदृशी ज्ञेया ॥

ઘીના મોણવાળા મેંદામાં લવિંગ, મરી અને ભીમસેની બરાસવાળી સાકર મેળવી તેનું લાબું નાળ કરી ઘીમાં પકાવવું, એટલે તે તૈયાર થયેલી કર્પૂરનાલિકા[1] સમજવી. એ કર્પૂરનાલિકામાં સંપાવના જેવા જ ગુણો જાણવા. ૩૩,૩૪

૧. नाड-नालाकार अस्य अस्या –'अत इनि-ठनौ' इति ठन्, 'टाप्', अतः इत्वम्–नालिका, कर्पूरयुक्ता नालिका कर्पूरनालिका–જેનો આકાર નાગ અથવા ભૂંગળી જેવો હોય છે અને મુખ્યત્વે મસાલામાં ભીમસેની કપૂર જેમાં વધારે હોય છે, એવી મેંદાની એક પક્વાન્નની વાની કર્પૂરનાલિકા કહેવાય છે.

ફેનિકા અથવા સૂતરફેણી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

समितायाः घृताढ्यायाः वर्तीर्दीर्घाः समाचरेत्।
तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पीठस्योपरि धारयेत् ॥
वेल्लयेद्वेल्लनेनैता यथैका पर्पटी भवेत्।
ततश्छुरिकया तां तु स्वल्पशामेव कर्तयेत् ॥ ३६ ॥
ततस्तु वेल्लयेद् भूयः सट्टकेन च लेपयेत्।
शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं वदेत् ॥ ३७ ॥
ततः संवृत्य तल्लोप्त्रीं विदधीत पृथक् पृथक्।
पुनस्तां वेल्लयेल्लोप्त्रीं यथा स्यान्मण्डलाकृतिः ॥३८
ततस्तां सुपचेदाज्ये भवेयुश्च पुटाः स्फुटाः।
सुगन्धया शर्करया तद्धूलनमाचरेत् ॥ ३९ ॥
सिद्धेयं फेनिकानाम्नी मण्डकेन समा गुणैः।
ततः किञ्चिल्लघुरियं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥ ४० ॥

अन्वय -घृताढ्यायाः समितायाः दीर्घाः वर्तीः समाचरेत्, ताः तु पीठस्य उपरि सन्निहिताः दीर्घाः धारयेत् ॥ ततः यथा एका पर्पटी भवेत् (तथा) एताः वेल्लनेन वेल्लयेत्, ततः तां तु स्वल्पशाम् एव छुरिकया कर्तयेत्, ॥ ततः भूयः तु वेल्लयेत्, सट्टकेन च लेपयेत्। शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं (क्रियते तत्) सट्टकं वदेत् ॥ ततः संवृत्य पृथक् लोप्त्रीं विदधीत, तां लोप्त्रीं पुनः यथा मण्डलाकृतिः स्यात् (तथा) वेल्लयेत् ॥ ततः ताम् आज्ये सुपचेत्, स्फुटाः पुटाः च भवेयुः, सुगन्धया शर्करया तद्धूलनम् आचरेत् ॥ एषा सिद्धा फेनिकानाम्नी (कथ्यते), गुणैः मण्डकेन समा (भवति), इयं ततः किंचित् लघु (स्यात्), अयं विशेषः समुदाहृतः ॥

ઘીના મોણવાળા મેંદાની લાંબી લાંબી વાટો બનાવી તેઓને લાકડાની આડણી પર પાસેપાસે લાંબી મૂકવી. અને તેઓમાંથી એક પાપડી થાય એમ વેલણથી વણવી. પછી છરી વડે એ પાપડીને લોગી રહે તે રીતે જ

કાપવી, તેને પાછી વણીને તેના પર સગામણુ ચોપડવુ. ચોખાનો લોટ, ઘી અને પાણી ભેગા કરાય તેને સગામણ કહે છે પછી તેને વીટીને જુદા જુદા લૂઆ કરી નાખવા તે લૂઆને પાછા વણી ગોળ રોટલી બનાવી તેને ઘીમા પકાવવી, એટલે જુદા જુદા પડ થાય છે, એ પડોને સુગંધવાળી સાકરની ચાસણી ચડાવવી આ પ્રમાણે બનેલી તે ફેનિકા[1] કહેવાય છે તેમા પણ મંડકના જેવા જ ગુણો હોય છે, તોપણ તે કાઈક હલકી થાય છે, એટલો તફાવત છે

૧ फन–फनाकार अस्ति अस्या – अत इनिठनौ इति ठन् ह्रस्वेक टाप्, अत इत्व च–જેનો આકાર ફીણ જેવો હોય છે તેથી ફેનિકા–ફેણી નામનુ પકવાન

સુવાળી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

समिताया घृताक्ताया लोप्त्रीं कृत्वा च वेल्लयेत् ।
आज्ये ता भर्जयेत्सिद्धा शष्कुली फेनिकागुणा ॥

अन्वय –घृताक्ताया समिताया लोप्त्रीं कृत्वा च वेल्लयेत्, ताम् आज्य सिद्धा भजयेत्, (इय) शष्कुली (कथ्यते) फेनिकागुणा (स्मृता) ॥

ઘીના મોણવાળા મેદાના લૂઆ કરી તેઓને વેલણથી વણવા અને ઘીમા પકાવવા એટલે તે શષ્કુલી[1]–સુવાળી કહેવાય છે એ સુવાળીમા ફેનિકાના જેવા જ ગુણો હોય છે

૧ शपति हिनस्ति पित्तम् अनिल चापि शप हिंसा याम्–कुलच् प्रत्यय उणादि गौरादित्वात् ङीप्–જે પિત્તનો તથા વાયુનો નાશ કરે છે તેથી શષ્કુલી–સુવાળી

સેવના લાડુ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

घृताढ्यया समितया कृत्वा सूत्राणि तानि तु ।
निपुणो भर्जयेदाज्ये खण्डपाकेन योजयेत् ॥
युक्तेन मोदकान् कुर्यात् ते गुणैर्मण्डका यथा ॥४२॥

अन्वय–निपुण घृताढ्यया समितया सूत्राणि कृत्वा तानि तु आज्य भजयेत् युक्तेन खण्डपाकेन योजयेत्, मोदकान् (च) कुर्यात् ते गुणै यथा मण्डका (तथा स्यु)॥

ચતુર માણસે ઘીવાળી પરસુદીની સેવ બનાવી તેને ઘીમા પકાવવી અને સાકરની યોગ્ય ચાસણીમા નાખવી, પછી તેના મોદક[1]–લાડુ વાળવા, તે સેવના લાડુ કહેવાય છે, એ લાડુમા મંડકના જેવા જ ગુણો હોય છે ૪૨

૧ मोदयन्ति जनाना चित्त भक्षणात् स्वादन बृहणत्वादिगुणैश्चापि मुदहर्षे णिचन्तात् ण्वुल्–જે ખાવાથી સ્વાદ વડે તથા પૌષ્ટિકપણુ આદિ ગુણો વડે લોકોના ચિત્તને આનંદ પમાડે છે, તેથી મોદક–લાડુ

મોતીચૂરના લાડુ બનાવવાની રીત

मुद्गाना धूमसीं सम्यग् घोलयेन्निर्मलाऽम्बुना ।
कटाहस्य घृतस्योर्ध्वं झर्झर स्थापयेत्तत ॥४३॥
धूमसीं तु द्रवीभूता प्रक्षिपञ् झर्झरोपरि ।
पतन्ति बिन्दवस्तस्मात्तान् सुपक्वान् समुद्धरेत् ॥
सितापाकेन सयोज्य कुर्याद्धस्तेन मोदकान् ॥४४॥

अन्वय –मुद्गाना धूमसीं निर्मलाम्बुना सम्यक् घोलयेत्, तत कटाहस्य घृतस्य ऊर्ध्वं झर्झर स्थापयेत्, द्रवीभूता धूमसीं तु झर्झरोपरि स्थापयेत् ॥ तस्माद् (ये) बिन्दव पतन्ति तान् सुपक्वान् समुद्धरेत्, सितापाकेन सयोज्य हस्तेन मोदकान् कुर्यात् ॥

મગની છડેની દાળના લોટને નિર્મળ પાણીમા સારી રીતે ઘોળવો પછી કડાયાના ઘીની ઉપર ઝારો મૂકી તે ઘોળેલા રસને ઝારા ઉપર નાખવો ઝારામાથી જે ટીપા પડે તે સારી પેઠે પાકી જાય એટલે તેને કાઢી લેવા અને સાકરની ચાસણીમા નાખી હાથ વડે લાડુ વાળવા ૪૩ ૪૪

મોતીચૂર લાડુના ગુણો

लघुर्ग्राही त्रिदोषघ्न स्वादु शीतो रुचिप्रद ।
चक्षुष्यो ज्वरहृद्बल्यस्तर्पणो मुद्गमोदक ॥४५॥

अन्वय मुद्गमोदक लघु ग्राही त्रिदोषघ्न स्वादु शीत रुचिप्रद चक्षुष्य ज्वरहृत् बल्य तर्पण (भवति)॥

એ મુદ્ગમોદક[1]–મગના લાડુ હલકા, ઝાડા ને રોકનાર, ત્રણે દોષને મટાડનાર સ્વાદિષ્ટ, ટાઢા, રુચિ ઉપજાવનાર, નેત્રને હિતકારી, તાવને મટાડનાર, બળ આપનાર અને તૃપ્તિકારક છે

૧ मुद्गाना मोदका मुद्गमोदका, अथवा मुद्गाना चूर्णं तस्य मोदका मुद्गचूर्णमोदका –મગના લાડુ અથવા મગની છડીદાળના લોટના લાડુ તે મોતીચૂર લાડુ

બુંદીના લાડુની બનાવટ અને તેના ગુણો

एवमेव प्रकारेण कार्या वेशनमोदका ।
ते बल्या लघव शीता किंचिद्वातकरास्तथा ॥
विष्टम्भिनो ज्वरघ्नाश्च पित्तरक्तकफापहा ॥४६॥

अन्वय एवम् एव प्रकारेण वेशनमोदका कार्या ॥ बल्या लघव शीता किंचिद् वातकरा विष्टम्भिन तथा ज्वरघ्ना च पित्तरक्तकफापहा (भवन्ति)॥

મોતીચૂરના લાડુની પેઠે જ ચણાના વેસણના લાડુ કરવા, તે વેશનમોદક[1]–બુંદીના લાડુ કહેવાય છે. બુંદીના લાડુ બળ આપનાર, હલકા, ટાઢા, કાંઈક વાયુ કરનાર, મળને રોકનાર, તાવને મટાડનાર અને પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા કફનો નાશ કરનાર છે. ૪૬

૧. वेशनरव–कम्बुकरहितचणकार्द्रचूर्णस्य मोदका वेशनमोदका–ચણાની છડીદાળનો લોટ તે વેશન અને તેના લાડુ. તે વેશનમોદક–બુંદીના લાડુ.

દુગ્ધકૂપિકા બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

तण्डुलचूर्णविमिश्रित,–नवक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन ।
दृढकूपिकां विदध्यात्, तां च पचेत्सर्पिषा सम्यक् ॥
अथ तां कोरितमध्यां, घनपयसा पूर्णगर्भां च ।
सट्टकमुद्रितवदनां, तप्तघृते पक्ववदनां च ॥४८॥
अतिपाण्डुखण्डपाके, स्नपयेत्कर्पूरवासिते कुशलः ।
अथ दुग्धकूपिका सा, यस्या पित्तानिलापहा चापि ॥
वृष्या शीता गुर्वी, शुक्रकरी बृंहणी रुच्या ।
विदधाति कायपुष्टिं, दृष्टिं दूरप्रसारिणीं सुचिरम् ॥

अन्वय –तण्डुलचूर्णविमिश्रितनवक्षीरेण सान्द्रपिष्टेन दृढकूपिकां विदध्यात्, तां च सर्पिषा सम्यक् पचेत् ॥ अथ कोरितमध्या घनपयसा च पूर्णगर्भा सट्टकमुद्रितवदना तप्तघृते च पक्ववदना तां कुशलः कर्पूरवासिते अतिपाण्डुखण्डपाके स्नपयेत् । अथ सा दुग्धकूपिका यस्या पित्तानिलापहा अपि च वृष्या शीता गुर्वी शुक्रकरी बृंहणी रुच्या (सती) कायपुष्टिं सुचिरं दूरप्रसारिणीं (च) दृष्टिं विदधाति ॥

દૂધ નીકળી ન જાય તે માટે ઘાટા લોટમાં ચોખાનો લોટ મેળવી તેની દઢ કૂપી બનાવીને તેને ઘીમાં સારી રીતે પકાવવી; પછી તેનો વચલો ભાગ કોરી તેમાં દૂધનો રેડ ભરી સટામણથી મોઢું બંધ કરી તપેલા ઘીમાં પકાવવી. મોઢું પાકી જાય ત્યારે નિપુણ માણસે તેને કપૂરથી સુગંધી કરેલી બહુ જ ધોળી ખાંડની ચાસણીમાં બોળવી. આમ દુગ્ધકૂપિકા[1] થાય છે. દુગ્ધકૂપિકા બળ આપનાર, પિત્ત તથા વાયુને હણનાર, કામનાને વધારનાર, ટાઢી, ભારે, વીર્યને વધારનાર, ધાતુઓને પણ વધારનાર અને રુચિકારક હોઈ કાયાને પુષ્ટ કરે છે અને દૃષ્ટિને લાંબા કાળ સુધી દૂર પહોંચનારી કરે છે. ૪૭–૫૦

૧. दुग्धस्य कूपी इव कोरितमध्यभागे घनपयसा पूर्णगर्भत्वात्, दर्शयेत् चन्, 'कूप'–इति ह्रस्वः, दाप्– જેનો મધ્યભાગ કોરીને તેમાં ઘાટું દૂધ ભરવામાં આવે છે, તેથી દૂધની જાણે કૂઈ અથવા શીશી હોય તેવી જણાય છે, તેથી દુગ્ધકૂપિકા કહેવાતું એક પકવાન.

જલેબી બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

नूतनं घटमानीय तस्यान्तः कुशलो जनः ।
प्रस्थार्धपरिमाणेन दध्नाम्लेन प्रलेपयेत् ॥५१॥
द्विप्रस्थां समितां तत्र दध्यम्लं प्रस्थसम्मितम् ।
घृतमर्धशरावं च घोलयित्वा घटे क्षिपेत् ॥५२॥
आतपे स्थापयेत्तावद्यावद्याति तदम्लताम् ।
ततस्तत्प्रक्षिपेत्पात्रे सच्छिद्रे भाजने तु तत् ॥५३॥
परिभ्राम्य परिभ्राम्य तत्संतप्ते घृते क्षिपेत् ।
पुनः पुनस्तदावृत्त्या विदध्यान्मण्डलाकृतिम् ॥५४॥
तां सुपक्वां घृतान्नीत्वा सितापाके तनुद्रवे ।
कर्पूरादिसुगन्धे च स्नापयित्वोद्धरेत्ततः ॥५५॥
एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा ।
धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी ॥५६॥

अन्वय –कुशलः जनः नूतनं घटम् आनीय तस्य अन्तः प्रस्थार्धपरिमाणेन अम्लेन दध्ना प्रलेपयेत् ॥ तत्र घटे द्विप्रस्थां समिताम् अम्लं प्रस्थसमितं दधि अर्धशरावं च घृतं घोलयित्वा क्षिपेत् ॥ ततः तत् यावत् अम्लतां याति तावत् आतपे स्थापयेत्, ततः तु सच्छिद्रे पात्रे भाजने प्रक्षिपेत् ॥ परिभ्राम्य परिभ्राम्य संतप्ते घृते तत् क्षिपेत्, पुनः पुनः तदावृत्त्या मण्डलाकृतिं विदध्यात् ॥ सुपक्वां तां घृतात् नीत्वा तनुद्रवे च कर्पूरादिसुगन्धे सितापाके स्नापयित्वा ततः उद्धरेत् ॥ एषा कुण्डलिनी नाम्ना पुष्टिकान्तिबलप्रदा धातुवृद्धिकरी वृष्या रुच्या च क्षिप्रतर्पणी (भवति) ॥

રાંધવામાં કુશળતાવાળા માણસે નવો ઘડો લાવી તેની અંદર બત્રીસ રૂપિયાભાર ખાટું દહીં ચોપડવું. પછી એકસો અઠ્ઠાવીશ રૂપિયાભાર મેંદો, ચોસઠ રૂપિયાભાર ખાટું દહીં અને અરધો વાટકો ઘી ઘોળીને પેલા ઘડામાં નાખી ફદફદીને ખાટો આથો આવતા સુધી તેને તડકામાં મૂકી રાખવું. પછી એ આથાને નીચે કાણાંવાળા વાસણમાં નાખી ફેરવી ફેરવીને તપાવેલા ઘીમાં નાખવો. આમ વારંવાર ફેરવી મંડલ જેવી ગોળ આકૃતિ બનાવવી. એ સારી રીતે પાકી જાય ત્યારે ઘીમાંથી કાઢી લઈ કપૂર આદિથી સુગંધી કરેલી

સાકરની પાતળી ચાસણીમા નાખીને કાઢી લેવી, એટલે તે કુંડલિની[1]–જલેબી થઈ કહેવાય છે. જલેબી પુષ્ટિકારક, કાંતિ આપનાર, બળ દેનાર, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર, રુચિકારક અને તરત તૃપ્તિ આપનાર હોય છે. ૫૧–૫૬

૧. कुण्डल–तदाकार अस्ति अस्या –'अत इनि'– इति इन्, नान्तत्वाद् ङीप्–જેનો આકાર કુંડળ જેવો ગોળ હોય છે, તે કુંડલિની કહેવાતુ પકવાન્ન–જલેબી

પાછળથી પીરસવાના પદાર્થો

શ્રીખંડ કે શીખંડ બનાવવાની રીત

आदौ माहिषमम्लमम्बुरहितं दध्याढक शर्करां,
शुभ्रा प्रस्थयुगोन्मिता शुचिपटे
किञ्चिच्च किञ्चित्क्षिपेत् ।
दुग्धेनार्धघटेन मृण्मयनवस्थाल्यां दृढ स्रावयेद्
एलावीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तद्योजयेत् ॥५७॥

अन्वय –आदौ अर्धघटेन दुग्धेन मृण्मयनवस्थाल्याम् अम्बुरहितम् अम्लम् दध्याढक (मीलयत्), प्रस्थयुगोन्मिता शुभ्रा शर्करा (तद् दधि च) शुचिपटे किंचित् किंचित् क्षिपेत् (तच द्रव मृण्मयनवस्थाल्या) दृढ स्रावयत्, (तत) तत् च योग्यै एलावीजलवङ्ग चन्द्रमरिचै योजयेत् ॥

પ્રથમ પાયસો બાર તોલાભાર ભેંસનુ દૂધ લઈ તેને અરધો અરધ બાળી નાખી માટીના નવા હાડલામા તેનુ બસો છપન્ન તોલાભાર દહી જમાવવુ. એ દહી ખાટુ, પાણી વગરનુ અને કઠણ થાય ત્યારે તેને સ્વચ્છ લૂગડામા નાખી તેમા બસો છપન્ન તોલાભાર ધોળી સાકર મેળવવી, તે એવી રીતે કે દહીંમા થોડી થોડી સાકર નાખતા જવુ અને સ્વચ્છ પાત્રમા તેનો ઘાટો રસ લૂગડામાથી ઝરાવતા જવુ. પછી એ રસમા એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ અને મરી યોગ્ય અંશે નાખવા, એટલે તે શ્રીખંડ તૈયાર થાય છે. ૫૭

શ્રીખંડના ગુણો

भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वय,
श्रीकृष्णेन पुरा पुन पुनरियं प्रीत्या समास्वादिता ।
एषा येन वसन्तवर्जितदिने ससेव्यते नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणा बलम्

अन्वय –इय नाम्ना रसाला, पुरा प्रियभोजनेन भीमेन स्वय रचिता (आसीत्, तदा च) श्रीकृष्णेन स्वय प्रीत्या पुन पुन समास्वादिता (अभूत्) । एषा वसन्तवर्जितदिने येन नित्यश ससेव्यते, तस्य अनिशम् अतिवीर्यवृद्धि सर्वेन्द्रियाणा (च) बलं स्यात् ॥

પૂર્વે ભોજનો પર પ્રીતિવાળા ભીમસેને પોતાના હાથથી આ શ્રીખંડ બનાવ્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતે પ્રેમથી વારવાર તેનો સ્વાદ લીધો હતો. જે માણસ વસંત ઋતુ વગરના બીજા દિવસોમા નિત્ય આ શ્રીખંડનુ સેવન કરે છે, તેને હાયમી અતિશય વીર્યની વૃદ્ધિ અને સઘળી ઇંદ્રિયોનુ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૮

ग्रीष्मे तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा,
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥५९॥

अन्वय –ये ग्रीष्मे तथा शरदि रविशोषिताङ्गा (स्यु), ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्ना (भवेयु), अपि च ये मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा (भवेयु), तेषा वपुषि [illegible] (रसाला) आशु पोषण कुर्यात् ॥

જેઓના અંગ ગ્રીષ્મ ઋતુમા અને શરદ ઋતુમા સૂર્યના તાપથી તપી ગયા હોય, જેઓ મદોન્મત્ત સ્ત્રીઓના સંભોગથી બહુ જ થાકયા હોય અને જેઓના ગાત્ર મુસાફરી કરતા માર્ગમા ચાલવાથી ઢીલા થઈ ગયા હોય તેઓના શરીરમા આ શ્રીખંડ તરત પોષણ કરે છે. ૫૯

रसाला शुक्ला बल्या रोचनी वातपित्तजित् ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं तृषादाह प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥६०॥

अन्वय –रसाला शुक्ला बल्या रोचनी वातपित्तजित् दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा (सती) रक्तपित्त तृषादाह प्रतिश्याय विनाशयत् ॥

રસાલા[1]–શ્રીખંડ[2] વીર્યને વધારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, વાયુ તથા પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, સ્નિગ્ધ, મધુર, ટાઢો, આડો ઉતારનાર અને રક્તપિત્ત, તરશ, દાહ તથા સળેખમને મટાડનાર છે.

૧. આ શ્રીખંડનુ નામ મૂળ ગ્રંથમા 'રસાલા'

છે; તેની વ્યુત્પત્તિ આમ થાય છે–'रसान्–माधुर्यादीन् आ–समन्तात् लाति–आदत्ते, ला आदाने–मूलविभुजादित्वात् कः, यद्वा रसैर्माधुर्यादिभिः अत्यर्थ–भूष्यते, अल भूषणादौ–कर्मणि घञ्, रसाल्–જે મધુરતા આદિ રસોને ચોપાસ ધરાવે છે અથવા મધુરતા આદિ રસો વડે જે શણગારાય–સુશોભિત કરાય છે, તેથી રસાલા–શીખંડ.

૨. श्रियते–माधुर्यादिरसवत्तया खण्डम्–एकविभाग इव प्रत्यक्षमिति श्रीखण्डम्–મધુરતા આદિ સ્વાદસપત્તિનો જાણે પ્રત્યક્ષ અમુક ભાગ હોય તેવો હોય છે, તેથી શ્રીખંડ–પ્રાકૃત–શીખંડ

સાકરના શરબતની બનાવટ અને તેના ગુણો

जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा ।
पलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता ॥ ६१ ॥
शर्करोदकनाम्ना तत्प्रसिद्धं विदुषां मुखे ।
शर्करोदकमाख्यातं शुक्लं शिशिरं सरम् ॥ ६२ ॥
बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तप्रणाशनम् ।
मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम् ॥ ६३ ॥

अन्वय–शीतलेन एव जलेन घोलिता च एलालवङ्गकर्पूरमरिचैः समन्विता शुभ्रशर्करा शर्करोदकनाम्ना विदुषां मुखे तत् प्रसिद्धम् । शर्करोदकं शुक्लं शिशिरं सरं बल्यं रुच्यं लघु स्वादु (सत्) वातपित्तप्रणाशनं परं मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरम् आख्यातम् ॥

ટાઢા પાણીમાં જ ધોળી સાકરને ઘોળી તેમાં એલચી, લવિંગ, ભીમસેની બરાસ તથા મરી નાખવા, એટલે તે શર્કરોદક[1]–સાકરનું શરબત એ નામે વિદ્વાનોના મોઢે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. સાકરનું શરબત વીર્યને વધારનાર, ટાઢું, ઝાડો ઉતારનાર, બળ આપનાર, રુચિકારક, હલકું, મધુર અને વાયુ, પિત્ત, મૂર્છા, ઊલટી, તરશ, દાહ તથા તાવને શાંત કરનાર છે. ૬૧–૬૩

૧. शर्करया मिश्रम् उदकं–शर्करोदकम्–शाकपा०–સાકર તથા એલચી વગેરેથી મિશ્ર કરેલું શીતળ પાણી–શર્કરોદક અથવા સાકરનું શરબત કહેવાય છે.

પ્રપાનકો અથવા ઉત્તમ પીણાં

આંબાના ફળનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

आम्रमामं जले स्विन्नं मर्दितं दृढपाणिना ।
सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥ १ ॥
प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणम् ॥ २ ॥

अन्वय–आमम् आम्रं जले स्विन्नं दृढपाणिना मर्दितं सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितं (क्रियेत) ॥ इदं श्रेष्ठं प्रपानकं भीमसेनेन निर्मितम् (आसीत्, तत्) सद्यः रुचिकरं बल्यं शीघ्रम् इन्द्रियतर्पणम् (भवति) ॥

કાચી કેરી લઈ તેને પાણીમાં બાફી દઢ હાથથી ચોળી નાખીને તેમાં સાકર, ટાઢું પાણી, ભીમસેની બરાસ અને મરી નાખવાથી તે આંબાનું પ્રપાનક થયું કહેવાય છે. આ પ્રપાનક[1] ભીમસેને બનાવ્યું હતું. તે શ્રેષ્ઠ છે, બળ આપનાર છે અને ઇંદ્રિયોને તરત જ તૃપ્ત કરનાર છે. ૧,૨

૧. पीयत इति पानम्, पा पाने–भावे ल्युट्, प्रकृष्टं–रुच्यं पानं यस्य तत्–'शेषाद्विभाषे'ति कप्–જે પીણું અતિશય ઉત્કૃષ્ટ અથવા ઘણું જ રુચિકર તથા ઇંદ્રિયોને તૃપ્ત કરનાર હોય છે, તેથી પ્રપાનક અથવા ઉત્તમ પીણું કહેવાય છે.

આંબલીના ફળનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करामरिचैर्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम् ॥ ३ ॥
अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधनम् ॥ ४ ॥

अन्वय–अम्लिकायाः पक्वं फलं वारिणा दृढं मर्दितं शर्करामरिचैः मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितं (क्रियेत, तत्) अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनं किंचित् पित्तश्लेष्मकरं सुरुच्यं वह्निबोधनम् (भवति) ॥

આંબલીના પાકા કાતરાને પાણીમાં ખૂબ ચોળી તેમાં સાકર, મરી, લવિંગ અને ભીમસેની બરાસ નાખી સુવાસિત કરવું, એટલે તે આંબલીનું પ્રપાનક થયું કહેવાય છે. એ આંબલીના કાતરાનું પ્રપાનક વાયુનો નાશ કરનાર, કાંઈક પિત્તને તથા કફને કરનાર, બહુ જ રુચિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. ૪

લીંબુનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

भागैकं निम्बुजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गमरिचैर्मिश्रं पानं पानकमुत्तमम् ॥ ५ ॥
निम्बूफलभवं पानमत्यम्लं वातनाशनम् ।
वह्निदीप्तिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥ ६ ॥

એક ભાગ લીંબુના રસમાં છ ભાગ સાકર-

વાળુ પાણી નાખવું અને તેમા લવિંગ તથા મરી નાંખવાં, એટલે તે લીબુનું પ્રપાનક થાય છે. આ લીબુના ફળનુ પ્રપાનક ઉત્તમ છે, બહુ જ ખાટું, વાયુનો નાશ કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિકારક અને સઘળા આહારોને પચાવનાર છે. ૫,૬

ધાણાનું પ્રપાનક બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

विलाया साधु सम्पिष्ट धान्यकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसयुक्त कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ।
नूतने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहर परम् ॥ ७ ॥

ધાણાને છીપર ઉપર ખૂબ વાટી લૂગડાથી ગાળીને તેમા સાકરનુ પાણી નાખવુ અને ભીમસેની બરાસ આદિનો સંસ્કાર દેવો, એટલે તે ધાણાનુ પ્રપાનક થાય છે. એ પ્રપાનકને માટીના નવા વાસણમા રાખી—સારી રીતે ઠંડુ કરીને પીવુ. આ પ્રપાનક પિત્તનો ખૂબ નાશ કરે છે. ૭

કાંજીનું પ્રપાનક અને તેના ગુણો

काञ्जिकं रोचनं वर्ण्यं पाचनं वह्निदीपनम् ।
शूलाजीर्णविबन्धघ्नं कोष्ठशुद्धिकरं परम् ।
न भवेत् काञ्जिकं यत्र तत्र जालिः प्रदीयते ॥ ८ ॥

(કાંજીની બનાવટ વઠા બનાવવાના વિષય મા લખી છે.) કાંજીનુ પ્રપાનક કાંતિ આપનાર, રુચિકારક, પાચન, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શૂળ, અજીર્ણ તથા મળબંધનો નાશ કરનાર તથા કોઠાને બહુ જ સાફ કરનાર છે. કાંજી ન મળે તો તેને બદલે નીચે લખેલી જાલિનો ઉપયોગ કરાય છે. ૮

જાલિ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

आममाम्रफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम् ।
भ्रष्टहिङ्गुयुतं पूतं घोलितं जालिरुच्यते ॥ ९ ॥
जालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी ।
मन्दं मन्दं तु पीता सा रोचनी वह्निबोधिनी ॥ १० ॥

આંબાના કાચા ફળને વાટી તેમા રાઈ, લૂણ તથા શેકેલી હિંગ નાખી ગાળી લઈ પાણીમા ઘોળવુ, એટલે તે જાલિ કહેવાય છે. એ જાલિ જીભના અટકવાને મટાડે છે અને કંઠને સાફ કરે છે; તેમ જ ધીરે ધીરે જો પીધી હોય તો રુચિ ઉપજાવે છે અને અગ્નિને જાગ્રત કરે છે. ૯,૧૦

છાશ બનાવવાની રીત અને તેના ગુણો

तुर्यांशेन जलेन सयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधि,
प्रायो माहिषमम्बुकेन विमले मृद्भाजने मीलयेत् ।
भ्रष्टं हिङ्गु च जीरकं च लवणं राजीं च किञ्चि-
न्मितां, पिष्टां तत्र विमिश्रयेद्भवति तत्
तक्रं न कस्य प्रियम् ॥ ११ ॥
तक्रं रुचिकरं वह्नि,–दीपनं पाचनं परम् ।
उदरे ये गदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥ १२ ॥

अन्वय–प्राय माहिषम् अतिस्थूल सत् अम्ल दधि तुर्यांशेन जलेन सयुत विमले मृद्भाजने अम्बुकेन मीलयत्, तत्र च भ्रष्ट हिङ्गु जीरक च लवण च किंचिन्मिता पिष्टा राजीं विमिश्रयेत्, तत् तक्र कस्य प्रिय न भवति ? (सर्वस्य प्रिय भवति) ॥ तक्र रुचिकर वह्निदीपन पर पाचन (सत्) उदरे ये गदा (स्युः), तया नाशन तृप्तिकारक (च) स्यात् ॥

ઘણું કરી ભેસના ખૂબ જાડા, સારા અને ખાટા દહીમાં તેના ચોથા ભાગનું પાણી નાખીને માટીના નિર્મળ વાસણમાં રવાઈથી વલોવવું અને પછી તેમાં શેકેલા હિંગ, જીરું, લૂણ તથા વાટેલી થોડીક રાઈ મેળવવી, એટલે તે તક્ર[1] (છાશ) થાય છે, એ છાશ કોને પ્રિય ન થાય? (સર્વને પ્રિય થાય.) એ છાશ રુચિકારક, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બહુ જ પાચન, પેટના સઘળા રોગોનો નાશ કરનાર અને તૃપ્તિ કરનાર છે. ૧૧,૧૨

૧. तक्ति तच्यत वा सर्वेषां प्रियत्व वह्निदीपनत्वपाचनत्वम् उदररोगनाशकत्व तृप्तिकारकत्व च, तन्नु गतौ–'स्फायितञ्चि'–इति (उणा. २–१३) रक्, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्–જે દરેકને પ્રિય થાય છે અને અગ્નિદીપક, પાચન, પેટના રોગોનો નાશ કરનાર તથા તૃપ્તિકારકપણુ–એ ગુણો ધારણ કરે છે, તેથી તક્ર–છાશ

દૂધ શા માટે ને ક્યારે પીવું?

विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥ १३ ॥

अन्वय–मानव यानि विदाहीनि अन्नपानानि भुङ्क्ते तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते हि पय पिबेत् ॥

માણસ જે જે બળતરા કરનારાં અન્ન–

પાનનો ઉપયોગ કરે છે, તેઓની બળતરા શાંત કરવા જમી રહ્યા પછી તેણે અવશ્ય દૂધ પીવું. ૧૩

ટીકા–દુગ્ધસ્યાપરે गुणा उक्ता एव दुग्धवर्गे। દૂધમાં જે બીજા ગુણો છે, તે તેના વર્ગમાં કહેલા છે.

સાથવો બનાવવાની રીત

धान्यानि भ्राष्ट्रभृष्टानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ॥१४॥

અન્વય–भ्राष्ट्रभृष्टानि धान्यानि यन्त्रपिष्टानि सक्तवः (कथ्यन्ते) ॥

તાવડામા શેકીને ઘંટીથી દળવામાં આવેલા ધાન્યો સક્તુ[1]–સાથવો કહેવાય છે. ૧૪

૧. सज्यन्ते–समवेयन्ते–सम्बध्यन्ते जलेन शीत्यादिगुणं शर्करादिभिश्चेति सक्तवः, षच समवाये–'सितनिगमि.'– (उणा १–६९) इति तुन् प्रत्यय –જેને પાણી, શીતળતા આદિ ગુણો તથા સાકર વગેરેથી મિશ્ર કરાય છે, તેથી સક્તુ–સાથવો.

જવના સાથવાના ગુણો

यवजाः सक्तवः शीता दीपना लघवः सराः ।
कफपित्तहरा रूक्षा लेखनाश्च प्रकीर्तिताः ॥१५॥
ते पीता बलदा वृष्या बृंहणा भेदनास्तथा ।
तर्पणा मधुरा रुच्याः परिणामे बलापहाः ॥१६॥
कफपित्तश्रमक्षुत्तृड्व्याधिनेत्रामयापहाः ।
प्रशस्ता घर्मदाहाढ्यव्यायामार्तशरीरिणाम् ॥१७॥

જવનો સાથવો ટાઢો, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકો, ઝાડો ઉતારનાર, કફ તથા પિત્તને હરનાર, રૂક્ષ અને મળને ઉખેડનાર છે. સાથવો પીવાથી તે બળદાયી, મૈથુનશક્તિ વધારનાર, પુષ્ટિકારક, મળ છૂટો કરનાર, તૃપ્તિકારક, મીઠાશવાળો અને રુચિકારક છતા પરિણામે બળનો નાશ કરે છે અને કફ, પિત્ત, શ્રમ, ભૂખ, તરશનો વધારો, તથા નેત્રના રોગ મટાડે છે. ગરમીથી તપેલા અને કસરતથી થાકેલા શરીરવાળાઓએ સાથવો પીવો સારો છે. ૧૫-૧૭

ચણા તથા જવના મિશ્ર સાથવાના ગુણો

निस्तुषैश्चणकैर्भ्रष्टैस्तुर्यांशैश्च यवैः कृताः ।
सक्तवः शर्करासर्पिर्युक्ता ग्रीष्मेऽतिपूजिताः ॥१८॥

અન્વય–निस्तुषैः भ्रष्टैः चणकैः च तुर्यांशैः (भ्रष्टैः) यवैः कृता शर्करासर्पिर्युक्ता सक्तवः ग्रीष्मे अतिपूजिता. (स्युः) ॥

ફોતરાં કાઢી નાખેલા શેકેલા ચણા અને તેઓના ચોથા ભાગના શેકેલા જવનો સાથવો કરી સાકર અને ઘીની સાથે ગ્રીષ્મઋતુમાં (ખાવો) બહુ જ ઉત્તમ છે. ૧૮

શાળના સાથવાના ગુણો

सक्तवः शालिसम्भूता वह्निदा लघवो हिमाः ।
मधुरा ग्राहिणो रुच्याः पथ्याश्च बलशुक्रदाः ॥ १९

શાળનો સાથવો અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકો, ટાઢો, મધુર, ઝાડાને રોકનાર, રુચિકારક, પથ્ય અને બળ તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧૯

સાથવા સંબંધે ખાસ સૂચન

न भुक्त्वा न रदैश्छित्त्वा न निशायां न वा बहून् ।
न जलान्तरितान् न द्विः सक्तूनद्याच्च केवलान् ॥ २०
पृथक् पानं पुनर्दानं सामिषं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ॥२१॥

અન્વય–भुक्त्वा सक्तून् न अद्यात्, रदैः छित्त्वा न, निशायां न, बहून् वा न, जलान्तरितान् न, द्विः न, (तथा) केवलान् न अद्यात् ॥ पृथक् पानं, पुनर्दानं सामिषं, पयसा (सह), निशि, दन्तच्छेदम्, च उष्णं–सप्त सक्तुषु वर्जयेत् ॥

જમ્યા પછી સાથવો ખાવો નહીં, દાંતથી ચાવીને ખાવો નહીં, રાતમાં ખાવો નહીં, ઝાઝો ખાવો નહીં, પાણીમાં ઘોળીને ખાવો નહીં, બે વાર ખાવો નહીં, અને એકલો પણ ખાવો નહીં. સાથવાને નકરો જ ખાવો નહીં, જેણે એકવાર ખાધો હોય તેને બીજી વાર દેવો નહીં, માંસની સાથે ખાવો નહીં, દૂધની સાથે ખાવો નહીં, રાત્રે ખાવો નહીં, દાંતથી ચાવવો નહીં અને ઊનો ઊનો ખાવો નહીં; આ સાત ક્રિયાઓ સાથવામાં છોડવી.

જવની ધાણીના ગુણો

यवास्तु निस्तुषा भ्रष्टाः स्मृता धाना इति स्त्रियाम् ।
धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुरवश्च ताः ॥
तथा मेहकफच्छर्दिविनाशिन्यः सम्प्रकीर्तिताः ॥२२॥

અન્વય–निस्तुषाः भ्रष्टाः यवाः धानाः स्मृताः, स्त्रियाम् (प्रयुज्यन्ते)। धानाः दुर्जराः रूक्षाः तृट्प्रदाः च गुरवः स्युः, तथा ताः मेहकफच्छर्दिविनाशिन्यः सम्प्रकीर्तिताः ॥

ફોતરાં વગરના શેકેલા જવ ધાના[1]–ધાણી કહેવાય છે. ધાણી માંડ પચે એવી, રૂક્ષ,

તરશ લગાડનાર, ભારે અને પ્રમેહ કફ તથા ઊલટીનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૨૨

૧. दधति–धारयन्ति दुर्जरतारुक्षत्वतृट्प्रदत्वगुरुत्वादि, डुधाञ् धारणे–'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः'–इति (उणा. ૩–૬) नः प्रत्यय, टाप्, भूम्नि प्रयोग–જે ભાડ પચે એવી, રૂક્ષ, તરશ લગાડનાર તથા ભારેપણું વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી ધાના–ધાણી.

લાજની ઓળખ અને તેના ગુણો

येषां स्युस्तण्डुलास्तानि धान्यानि सतुषाणि च ।
भ्रष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजानिति मनीषिणः ॥२३
लाजाः स्युर्मधुराः शीता लघवो दीपनाश्च ते ।
स्वल्पमूत्रमला रूक्षा बल्याः पित्तकफच्छिदः ॥
छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः ॥ २४ ॥

अन्वय–येषां तण्डुलाः स्युः, तानि सतुषाणि च भ्रष्टानि स्फुटितानि धान्यानि मनीषिणः लाजान् आहुः। ते लाजाः मधुराः शीताः लघवः दीपनाः स्वल्पमूत्रमलाः रूक्षाः बल्याः पित्तकफच्छिदः च छर्द्यतीसारदाहास्रमेहमेदस्तृषापहाः स्युः ॥

જેઓમાંથી ચોખા થાય છે તે ધાન્યોને ફોતરાં સહિત શેકતાં ફૂટી જાય ત્યારે લાજ[1] કહેવાય છે; તે લાજ મધુર, ટાઢા, હલકા, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મળ–મૂત્રને થોડાં ઉત્પન્ન કરનાર, રૂક્ષ, બળ આપનાર અને પિત્ત, કફ, ઊલટી, અતીસાર, દાહ, લોહીનો બગાડ, પ્રમેહ, મેદ તથા તરશને મટાડનાર છે. ૨૩,૨૪

૧. लज्यन्ते–भर्ज्यन्ते सतुषा ये व्रीहयस्ते लाजाः–लज भर्जने–कर्मणि घञ्, भूम्नि पुलिङ्ग प्रयोग–જે ધાન્યો ફોતરા સહિત શેકતાં ફૂટી જાય છે, તે લાજ–ચોખા વગેરેની ધાણી–મમરા વગેરે.

પૌંઆની ઓળખ, નામો તથા ગુણો

शालयः सतुषा आर्द्रा भ्रष्टा अस्फुटिताश्च तत् ।
कुट्टिताश्चिपिटाः प्रोक्तास्ते स्मृताः पृथुका अपि ॥२५
पृथुका गुरवो वातनाशनाः श्लेष्मला अपि ।
सक्षीरा बृंहणा वृष्या बल्या भिन्नमलाश्च ते ॥२६॥

अन्वय–सतुषाः आर्द्राः शालयः भ्रष्टाः च अस्फुटिताः (सन्तः) कुट्टिताः (क्रियेरन्) तत् ते चिपिटाः पृथुकाः अपि प्रोक्ताः ॥ पृथुकाः गुरवः वातनाशनाः श्लेष्मलाः अपि (स्युः), ते च सक्षीराः (भुक्ताश्चेत्) बृंहणाः वृष्याः च भिन्नमलाः (भवन्ति) ॥

ફોતરા સહિત ભીની શાળને શેકી તે ફૂટી ન હોય ત્યાં જ ફૂટી નંખાય, એટલે તે ચિપિટ[1] અથવા પૃથુક[2] (પૌંઆ) પણ કહેવાય છે. પૌંઆ ભારે, વાયુનો નાશ કરનાર અને કફ કરનાર છે; તેઓને દૂધની સાથે ખાધા હોય તો પુષ્ટિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર અને મળને છૂટા કરનાર છે.

૧. नासिकाया नतम् इव, 'इनच्पिटच्चिकचि च'–इति पिटच् प्रत्यय, प्रकृतेश्चि इत्यादेशश्च–જાણે ચીબું નાક હોય તેવા ચીબડા કે ચપટા બને છે, તેથી ચિપિટ–એટલે પૌંઆ.

૨. प्रथन्ते–विस्तारं प्राप्नुवन्ति, आर्द्रा एव कुट्यन्ते इति हेतोः, प्रथ प्रख्याने–'पृथुकगात्र'–(उणा. ૫–૫૨) इति साधु–જેઓને ભીના જ ફૂટવામાં આવે છે, તેથી જેઓ પહોળા થાય છે, માટે પૃથુક–પૌંઆ.

ઓળાની ઓળખ અને તેના ગુણો

अर्धपक्वैः शमीधान्यैस्तृणभ्रष्टैश्च होलकः ।
होलकोऽल्पानिलो मेदः–कफदोषत्रयापहः ॥
भवेद्यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत् ॥२७

अन्वय–शमीधान्यैः अर्धपक्वैः च तृणभ्रष्टैः होलकः (भवति,)। होलकः अल्पानिलः मेदःकफदोषत्रयापहः स्यात्, यः होलकः यस्य भवेत् सः च तत्तद्गुणः भवेत् ॥

શીંગ સંબંધી ધાન્યોને અરધાં કાચાં તોડી ખડના અગ્નિમાં શેકવામાં આવે, એટલે હોલક[1] અથવા ઓળા કહેવાય છે. ઓળા થોડા વાયુવાળા છે અને મેદ કફ, તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે. ઓળા જે ધાન્યના હોય તે ધાન્યના ગુણો તેઓમાં હોય છે. ૨૭

૧. होलति–प्राप्नोति तृणभ्रष्टताम्, हुल गतौ–कर्तरि ण्वुल्–होलकः–જે અર્ધો પાકેલા ધાન્ય ઘાસથી ભુંજાયેલાં છે, તેથી હોલક; તથા च होलति–गच्छति दोषत्रयघ्नगुणतामल्पानिलतां च–તેમજ ત્રણે દોષોનો નાશ કરનારરૂપ ગુણને તથા થોડો વાયુ કરનારપણું પણ જે ધારણ કરે છે, તેથી પણ હોલક–ઓળા.

પોંકનું નામ તથા ગુણો

मञ्जरी त्वर्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् ।
तृणानलेन संभ्रष्टा बुधैरूर्चीति सा स्मृता ॥ २८॥
ऊर्ची कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ॥२९॥

अन्वयः–यवगोधूमयोः या तु अर्धपक्वा मञ्जरी भवेत्, सा तृणानलेन संभ्रष्टा (सती) बुधैः 'ऊर्ची' इति स्मृता ॥ ऊर्ची कफप्रदा बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा (अस्ति) ॥

જવ અથવા ઘઉંની અર્ધી પાકેલી મંજરી-ડૂંડી લઈ ઘાસના અગ્નિમાં શેકાય, એટલે તે ઉંબી[1]-પોંક કહેવાય છે. પોંક કફ કરનાર, બળ વધારનાર, હલકો ને પિત્ત તથા વાયુને હણનાર છે. ૨૮,૨૯

૧. उच्यत गमयंयत अर्धपक्वा, उच समवाय-यद्वा उच्यते-प्यायते बुधे. कफप्रदत्त्यत्यादिगुणा, वप परिभाषणे-बाहुलकात् कि, पृषोदरादिः, 'इन्दिनापान्' इति च वा डीप्-જેને અર્ધાં પાકેલી જવ લઈ લેવાય, તેથી અથવા જેને વિદ્વાનો કફકારક, બલપ્રદ આદિ ગુણોવાળી વર્ણવે છે, તેથી ઉંબી-જવ કે ઘઉંનો પોંક.

ઘૂઘરીનું નામ તથા ગુણો

अर्धस्विन्नास्तु गोधूमा अन्येऽपि चणकादयः।
कुल्माषा इति कथ्यन्ते शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः॥
कुल्माषा गुरवो रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः॥३०॥

अन्वय-अर्धस्विन्ना गोधूमा, अन्ये अपि चणकादयः शब्दशास्त्रेषु पण्डितैः कुल्माषाः कथ्यन्ते। कुल्माषाः गुरवः रूक्षा वातला भिन्नवर्चसः (सन्ति)॥

ઘઉં અથવા ચણા આદિ બીજાં ધાન્યો અર્ધાં રંધાય કે બફાય એટલે તે કુલ્માષ[1]-ઘૂઘરી કહેવાય, એમ શબ્દશાસ્ત્રના પંડિતો કહે છે. ઘૂઘરી ભારે, રૂક્ષ, વાયુ કરનાર અને ઝાડો છૂટો કરનાર છે. ૩૦

૧. कुल-महत्त्व गौरवं वा मस्यति-परिणमति-वह्निजलसंयोगात्, मसी परिणामे, कमण्यण्, पृषोदरादित्वात् षत्वम्-અગ્નિ તથા પાણીના યોગથી જે ફૂલે છે, અને ભારે થાય છે, તેથી કુલ્માષ-બાકળા-ઘૂઘરી.

તલવટનું નામ તથા ગુણો

पललं तु समाख्यातं सैक्षवं तिलपिष्टकम्।
पललं मलकृद्वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत्॥३१॥
बृंहणं च गुरु स्निग्धं मूत्राधिक्यनिवर्तकम्॥३२॥

अन्वय-सैक्षवं तिलपिष्टं तु पललं समाख्यातं, पललं मलकृत् वृष्यं वातघ्नं कफपित्तकृत् बृंहणं गुरु स्निग्धं च मूत्राधिक्यनिवर्तकम् (अस्ति)॥

તલને વાટી તેમાં ગોળ ભેળવવામાં આવે, એટલે પલલ[1]-તલવટ કહેવાય છે. તલવટ વિષ્ટાને ઝાઝી કરનાર, વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર, વાયુને હણનાર, કફ તથા પિત્તને કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ અને મૂત્રના અધિકપણાને મટાડનાર છે. ૩૧,૩૨

૧. पलति-प्राप्नोति अनेन बृंहणत्वं वृष्यत्वं च जन-पोष्टिकत्वात्, पल गतौ-'वृषादिभ्यश्चित्' (उणा. १-१०६) इति कलच् प्रत्ययः-જેનાથી માણસ પુષ્ટતા અને વીર્યવૃદ્ધિ મેળવે છે, તેથી પલલ-તલવટ.

તલના ખોળનાં નામો તથા ગુણો

तिलकिट्टं तु पिण्याकस्तथा तिलखलिः स्मृता।
पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः॥३३॥

તિલકિટ્ટ,[1] પિણ્યાક[2] અને તિલખલિ[3] એટલાં ખોળનાં સંસ્કૃત નામો છે. ખોળ ગ્લાનિ કરનાર, રૂક્ષ, મળને રોકનાર અને દૃષ્ટિને ખરાબ કરનાર છે. ૩૩

૧. तिलानां किट्ट-स्नेहरहितो नि सारभाग -તલનો બિલકુલ તેલ વિનાનો નિ:સાર ભાગ તે તિલકિટ્ટ-તલનો ખોળ.

૨. पण्यते-व्यवह्रियते गवादिपयोवृद्धयर्थम्, पण व्यवहारे-'पिनाकादयश्च'-(उणा. ४-१५) इति साधु-ગાય વગેરેનું દૂધ વધારવા જેનો ઉપયોગ કરાય છે, તેથી પિણ્યાક-તલનો ખોળ.

૩. तिलानां खलिः-निःस्नेहः शेषः-તલનો તેલ વિનાનો-નિ:સાર બાકી રહેલો ભાગ તે તિલખલિ-તલનો ખોળ.

ચોખાના ગુણો

तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नवस्त्वतिदुर्जरः॥३४॥

ચોખા પ્રમેહ તથા કૃમિને મટાડનાર છે; જે ચોખા નવા હોય તે માંડ પચે છે. ૩૪

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં કૃતાન્નવર્ગ સમાપ્ત

૧૨ : વારિવર્ગ

પાણીનાં નામો

पानीयं सलिलं नीरं कीलालं जलमम्बु च।
आपो वार्वारि कं तोयं पयः पाथस्तथोदकम्॥
जीवनं वनमम्भोऽर्णोऽमृतं घनरसोऽपि च॥१॥

अन्वय-पानीयं सलिलं नीरं कीलालं जलं, च अम्बु आपः वार् वारि कं तोयं पयस् पाथस् तथा उदकं जीवनं वनम् अम्भस् अर्णस् अमृतम् अपि च घनरसः (इति नामानि)॥

પાનીય,[1] સલિલ,[2] નીર,[3] કીલાલ,[4] જલ,[5] અંબુ,[6] અપ્,[7] વાર્,[8] વારિ,[9] ક,[10] તોય,[11] પયસ્,[12] પાથસ્,[13] ઉદક,[14] જીવન,[15] વન,[16] અંભસ્,[17] અર્ણસ્,[18] અમૃત[19] અને

ઘનરસ,[20] એટલાં પાણીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ૧

૧. पीयते सर्वैः प्राणिभिः, पा पाने–अनीयर्, यद्वा शोष्यते वह्निस्तापेन, पै शोषणे–अनीयर्, બધાં પ્રાણીઓ જેને પીએ છે, તેથી અથવા અગ્નિના તાપ વડે જે શોષાય છે, તેથી પાનીય–પાણી.

૨. सलति–गच्छति नीचैः प्रदेशं नित्यं च हिताबहताम्, षल गतौ–' सलिकलि '–(उणा. १–५४) इति इलच्–જે નીચાણ તરફ ઢળી જાય છે, તથા કાયમ હિતકારીપણું ધારણ કરે છે, તેથી સલિલ–પાણી.

૩. नीयते यत्र कुत्रापि नीचे प्रदेशे, णीञ् प्रापणे–' स्फायि.'–(उणा. २–१३) इति रक्, यद्वा निर्गत रात्–अग्नेः –' अग्नेर प ' इति तैत्तिरीयश्रुतेः, ' मिरादय '–इति समासः, 'ढूलोप' इति दीर्घश्च, यद्वा निष्क्रान्तो रोऽग्नियंस्मात्–' अद्भ्योऽग्नि रिति स्मृतेः, 'प्रादिभ्यो धातुजस्ये'ति समासः, यद्वा निश्चयेन राति–ददाति सुखं सवेभ्यः इयतर्पणतगादिगुणयुक्तत्वात्, रा दाने–' आतश्चोपसर्गे 'ति क.–જેને હરકોઈ નીચાણ તરફ લઈ જઈ શકાતું હોવાથી અથવા અગ્નિમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયું છે, એ તૈત્તિરીય શ્રુતિના આધારે–અગ્નિમાંથી નીકળ્યું હોવાથી, અથવા પાણીમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે, એ સ્મૃતિના આધારે જેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી, અથવા હૃદયને પ્રિય અને તૃપ્તિકારક હોવાથી જે સર્વ પ્રાણીઓને અવશ્ય સુખદાયી છે, તેથી નીર–પાણી

૪. कीलाम् अग्नेर्ज्वालाम् अलति–वारयति, अल भूषणादौ–कर्मण्यण्, यद्वा और्वाग्नेः कीलां लाति–गृह्णाति–ला आदाने–'आतोऽनुपसर्गे 'ति क.–અગ્નિની જ્વાળાને જે અટકાવે છે અથવા વડવાનલની જ્વાળાને જે સ્વીકારે છે, તેથી કીલાલ–પાણી.

૫. जलति–अपवारयति तृषाम्, जल अपवारणे–पचाद्यच्–જે તરશને મટાડે છે, તેથી જલ–પાણી

૬. अम्बते–शब्दं करोति आहतं सत्, अबि शब्दे–बाहुलकाद् उ –જે હરકોઈ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે, તેથી અંબુ–પાણી.

૭. आप्नुवन्ति–व्याप्नुवन्ति सर्वत्रापि, यद्वा–आप्यन्ते –व्याप्यन्ते च सर्वे पदार्था यामिः , आप्लृ व्याप्तौ–' अप्राप्तेर्ह्रस्वश्च '–इति क्विप् ह्रस्वश्च–(उणा. २–५८)–आप. स्त्री भूम्नि, अपुसि–(उणा. ४–२०८) सान्तं क्लीबं च–' आपोभिर्मार्जनं कृत्वा ' इति स्मृतेः '–જે સર્વમાં વ્યાપી જાય છે અથવા જેનાથી દરેક પદાર્થો વ્યાપેલા છે, તેથી આપ —પાણી; આ અપ્ શબ્દ ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત હોય તો સ્ત્રીલિંગે બહુવચનમાં વપરાય છે, પરંતુ ' असुन् ' પ્રત્યયાન્ત હોય તો નપુંસકલિંગે વપરાય છે; તેમાં ' आपोभि. '–એ સ્મૃતિ પ્રમાણ છે.

૮,૯ वारयति तृषां मूर्छां श्रमं क्लमं च, वृञ्गे ण्यन्तात् क्विप्, ' वसिवपि '–(उणा. ४–१२) इति इञ् प्रत्यये वारि च–જે તરશને, મૂર્છાને, થાકને તથા અકળામણ કે ઢીલાશને દૂર કરે છે, તેથી વાર્ અને વારિ–પાણી.

૧૦. कायति–शब्दं करोति आहतं सत्, यद्वा कवति–दीप्यते स्वच्छत्वात् बध्नाति चापि शैत्यं गुणं जीवनं चूर्णादि च, कै शब्दे, कव दीप्तौ बन्धने चेति धातुभ्यां ' अन्येभ्योऽपि दृश्यत ' इति ड –જે કોઈ પણ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે અથવા જે સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશે છે અને શીતળતારૂપ ગુણ ધારણ કરે છે, તેમજ જીવનને તથા ચોટ વગેરે ભૂકાને બાંધે છે, તેથી ક–પાણી.

૧૧. तौति–आवृणोति सर्वं प्रदेशं रसरूपत्वात्, तुः सौत्रो धातुरावरणार्थः (उणा. ४–११२) इति यः प्रत्ययः –જે રસરૂપ હોવાથી બધા પ્રદેશને ઢાંકી દે છે–બધે ફેલાય છે. તેથી તોય–પાણી.

૧૨. पयति–गच्छति शैत्यमाधुर्यादिगुण, यद्वा पीयते सर्वैः प्राणिभिः, पय गतौ, पीङ् पाने वैत्याभ्याम् असुन् (उणा. ४–१८९)–જે શીતળતા અને મધુરતા આદિ ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી અથવા સર્વ પ્રાણીઓ જેને પીએ છે, તેથી પયસ્–પાણી.

૧૩. पाति–रक्षति सर्वजीवान्, प्राणस्य अम्मयत्वात्, पा रक्षणे ' उदके थुट् च ' (उणा. ४–२०४) इत्यसुन्, थुट् च–દરેક પ્રાણીઓના પ્રાણ જળમય હોવાથી દરેક પ્રાણીઓનું જે રક્ષણ કરે છે, તેથી પાથસ્–પાણી

૧૪ उनत्ति–क्लेदयति सर्वपदार्थान्, उन्दी क्लेदने–' उदक '–(उणा २–३५) इति साधु –જે બધા પદાર્થોને ભીના કરે છે. તેથી ઉદક–પાણી

૧૫ जीव्यते अनेन सर्वैः , जीव प्राण धारणे–करणे ल्युट्–જેના વડે બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે, તેથી જીવન–પાણી.

૧૬. वन्यते–सम्भज्यते–सेव्यते याच्यते सर्वैस्तृषार्तैः–र्जीवनार्थिभिर्वा वन सम्भक्तौ. वनु याचने, कर्मणि घञ्, सत्रापूर्वत्वाद् वृद्ध्यभाव –તરશથી પીડાતાં બધાં પ્રાણીઓ જેને સારી રીતે સેવે છે અને માગે છે, તેથી વન–પાણી

૧૭ अप्नोति आप्यते वा सर्वत्र आप्लृ व्याप्तौ–'उदके नुमभौ च' इत्यसुन्, ह्रस्वो भान्तादेशो नुमागमश्च (उणा. ४–२११), यद्वा अम्भते–शब्दं करोति आहतं सत्. अभि शब्दे–असुन् (उणा. ४–१८९ ,–જે બધે વ્યાપે છે અથવા જેના વડે બધું વ્યાપ્ત થાય છે,

તેથી અથવા કોઈ સાથે અથડાતાં અવાજ કરે છે, તેથી અંભસ્-પાણી.

૧૮. अर्च्छति-गच्छति नीचैः प्रदेशम्, ऋ गतौ-'उदके नुट् च' (उणा. ४-१९७) इत्यसुन्, नुडागमश्च-જે નીચાણ તરફ જાય છે, તેથી અર્ણસ્-પાણી.

૧૯. न विद्यते मृतं-मरणम् अकालम् अस्मिन् सेविते, जलमयत्वात् प्राणानाम्-પ્રાણ એ જળમય છે, તેથી એને સેવતાં અકાળ મરણ થતું નથી, તેથી અમૃત-પાણી.

૨૦ घनस्य-मेघस्य रस-જે મેઘના રસરૂપ છે, તેથી ઘનરસ-પાણી.

પાણીના ગુણો

पानीयं श्रमनाशनं क्लमहरं मूर्च्छापिपासापहं,
तन्द्राच्छर्दिविबन्धहृद्बलकरं निद्राहरं तर्पणम्।
हृद्यं गुप्तरसं ह्यजीर्णशमकं नित्यं हितं शीतलम्,
लघ्वच्छं रसकारणं निगदितं पीयूषवज्जीवनम्॥२॥

પાણી પરિશ્રમને મટાડનાર, ખેદને હરનાર, મૂર્છાને તથા તરશને ટાળનાર; આળસને, ઊલટીને તથા મળબંધને હણનાર, બળ દેનાર, નિદ્રાને હરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવું, ગુપ્ત રસવાળું, અજીર્ણને શમાવનાર, સર્વકાળ હિતકારી, શીતળ, હલકું, સ્વચ્છ, રસના કારણરૂપ અને અમૃતની પેઠે જીવન આપનાર કહેલ છે. ૨

પાણીના ભેદો

पानीयं मुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति द्विधा।
दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम्॥३॥
तौषारं च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम्॥४॥

अन्वय-दिव्य भौमम् इति द्विधा पानीयं मुनिभिः प्रोक्तम्, (तत्र) दिव्यं-धाराजं करकाभवं तौषारं तथा च हैमम् (इति) चतुर्विधं प्रोक्तम्, तेषु धारं गुणाधिकं (भवति)॥

દિવ્ય (આકાશનું) અને ભૌમ (પૃથ્વીનું) એ રીતે બે પ્રકારનું પાણી મુનિઓએ કહ્યું છે; તેમાં દિવ્ય ધારાજ, કરકાભવ, તૌષાર અને હૈમ એમ ચાર પ્રકારનું છે. દિવ્ય જળના ચાર પ્રકારોમાં ધારાજ અધિક ગુણવાળું છે. ૩,૪

ધારાજ પાણીનું લક્ષણ

धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा।
शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितं च तत्॥५॥
सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते।
भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते॥६॥

अन्वयः-धाराभिः पतितं (सत्) तोयं स्फीतवाससा गृहीतं, च धौतायां शिलायां वा धरायां पतितं (भवति) तत् सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते अपि वा मृण्मये भाजने स्थापितं धारम् उच्यते॥

વરસાદની ધારાઓ દ્વારા પડેલું જે પાણી જાડા લૂગડાથી ઝીલી લીધું હોય, અથવા સ્વચ્છ શિલા ઉપર કે ધોવાયેલી ધરતી પર પડેલું હોય તેને સુવર્ણના, રૂપાના ત્રાંબાના, સ્ફટિકના, કાચના અથવા માટીના વાસણમાં રાખી મૂક્યું હોય તે 'ધારાજ'[1] પાણી કહેવાય છે. ૫,૬

૧. मेघानां धाराभिः जातं धाराजम्-'अन्येभ्योऽपि-' इति जनेर्डः-વરસાદની ધારા વડે ઉત્પન્ન થયેલું પાણી-ધારાજ કહેવાય છે.

ધારાજ પાણીના ગુણો

धारं नीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम्॥७॥
पाचनं मतिकृन्मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान्।
तृष्णां हरति तत्पथ्यं विशेषात्प्रावृषि स्थितम्॥८॥

अन्वय-धारं नीरं त्रिदोषघ्नम् अनिर्देश्यरसं लघु सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनं पाचनं मतिकृत मूर्च्छातन्द्रादाहश्रमक्लमान् तृष्णां हरति, तत् प्रावृषि स्थितं विशेषात् पथ्यम् (भवति)॥

ધારાજ પાણી ત્રણે દોષને હરનાર, અપૂર્વ રસવાળું, હલકું, સૌમ્ય, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર, તૃપ્તિ આપનાર, આનંદ કરનાર, જિવાડનાર, પાચન, બુદ્ધિને વધારનાર અને મૂર્છા, આળસ, દાહ, પરિશ્રમ-થાક, ગ્લાનિ તથા તરશને હરનાર છે. એ ધારાજ પાણી વર્ષાઋતુમાં લીધું હોય તો વધારે પથ્ય છે. ૭,૮

ધારાજ પાણીના બે ભેદોમાંનું ગાંગજળ

धाराजलं च द्विविधं गाङ्गसामुद्रभेदतः।
आकाशगङ्गासम्बन्धि जलमादाय दिग्गजाः॥९॥
मेघैरन्तरिता वृष्टिं कुर्वन्तीति वचः सताम्।
गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः॥१०॥

अन्वयः-गाङ्गसामुद्रभेदतः धाराजलं च द्विविधं (भवति)। दिग्गजाः आकाशगङ्गासम्बन्धि जलम् आदाय मेघैः अन्तरिताः (सन्तः) वृष्टिं कुर्वन्ति इति सतां वचः

(अस्ति), प्राय आश्वयुजे मासि वारिद गाङ्ग वर्षति॥

ગાંગ અને સામુદ્ર એવા ભેદથી ધારાજ પાણી પણ બે પ્રકારનું હોય છે, દિશાઓના હાથીઓ આકાશગંગાનું જળ લઈ વાદળાં ઓથી ઢંકાયેલા રહી (તે જળની) વૃષ્ટિ કરે છે, એમ મહાત્માઓનું કહેવું છે. ઘણું કરી આસો મહિનામાં વાદળાં આકાશગંગાનું પાણી વર્ષે છે, (તે ગાંગ સમજવું.) ૯,૧૦

सर्वथा तज्जलं देय तथेत्र चरके वचः।
स्थापितं हेमजे पात्रे राजते मृण्मयेऽपि वा ॥११॥

अन्वय–हैमजे राजत मृण्मये वा अपि पात्र स्थापित तद् जल सर्वथा देय, चरके अपि तथा एव वच (उक्तम्)।

સોનાના, રૂપાના અથવા માટીના વાસણમાં રાખી મૂકેલું તે ગાંગજળ સર્વથા (રોગીઓને) દેવું, ચરકમાં પણ એમ જ કહેલું છે. ૧૧

ગાંગજળનું લક્ષણ તથા ગુણો

शाल्यन्न येन सलिक्त भवेदक्लेदि वर्णवत्।
तद्गाङ्ग सर्वदोषघ्न ज्ञेय सामुद्रमन्यथा ॥ १२॥

अन्वय–येन सलिक्त शाल्यन्नम् अक्लेदि वर्णवत् भवेत् तद् गाङ्ग सर्वदोषघ्न ज्ञेयम्, अन्यथा सामुद्रम्॥

જેથી પલાળેલા ચોખા સારા રંગવાળા અને છૂટા છૂટા થઈ જાય તે ગાંગજળ (સમજવું, એ જળ) સઘળા દોષોને હણનાર છે, એવા ગુણ જેમાં ન હોય તેને સામુદ્રજળ જાણવું ૧૨

સામુદ્રજળનું લક્ષણ તથા ગુણો

तत्तु सक्षारलवण शुक्रदृष्टिबलापहम्।
विस्र च दोषल तीक्ष्ण सर्वकर्मसु गर्हितम् ॥१३॥

अन्वय–तत्तु सक्षारलवण विस्र दोषल च तीक्ष्ण (सत्) सर्वकर्मसु गर्हित शुक्रदृष्टिबलापहम् (अस्ति)॥

સામુદ્રજળ ક્ષારભાગને લીધે ખારું, દુર્ગંધવાળું, દોષને વધારનાર અને તીક્ષ્ણ હોઈ સઘળાં કામોમાં નિંદિત અને વીર્યને, દૃષ્ટિને તથા બળને નુકસાન કરનાર છે ૧૩

सामुद्र त्वाश्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत्।
यतोऽगस्त्यस्य दिव्यर्षेरुदयात्सकल जलम्।
निर्मल निर्विष स्वादु शुक्रल स्याददोषलम् ॥१४॥

अन्वय–आश्विने मासि सामुद्र तु गुणै गाङ्गवत् आदिशेत्, यत दिव्यर्षे अगस्त्यस्य उदयात् सकल जल निर्मल निर्विष स्वादु शुक्रलम् अदोषल स्यात्॥

આસો મહિનામાં (પડેલું) સામુદ્રજળ પણ ગાંગજળના જેવા જ ગુણોવાળું સમજવું, કારણ કે દિવ્ય ઋષિ અગસ્ત્ય મુનિના તારાનો ઉદય થવાથી સર્વ જળ નિર્મળ, ઝેર વિનાનાં મધુર, વીર્યને વધારનાર અને દોષરહિત થાય છે.

फूत्कारविषवातेन नागाना व्योमचारिणाम्।
वर्षासु सविष तोयं दिव्यमप्याश्विन विना ॥१५॥

अन्वय–(अत एवाह–) वर्षासु दिव्य तोयम् अपि व्योमचारिणां नागाना फूत्कारवातेन सविषम् (भवति, किंतु) आश्विन विना॥

(એટલા માટે જ કહ્યું છે કે) 'વર્ષાઋતુમાં દિવ્ય જળ પણ આકાશમાં ફરતા નાગલોકોના ફૂંફાડાના ઝેરી વાયુથી ઝેરી થઈ જાય છે, પણ આસો મહિનામાં પડતું દિવ્ય જળ ઝેરી થતું નથી' ૧૫

ઋતુ વગર થયેલા વરસાદનું જળ ખરાબ

अनार्तव प्रमुञ्चन्ति वारि वारिधरास्तु यत्।
तत्त्रिदोषाय सर्वेषा देहिना परिकीर्तितम् ॥१६॥

अन्वय–वारिधरा यत् वारि अनार्तव प्रमुञ्चन्ति, तत् सर्वेषा देहिना त्रिदोषाय (भवति इति महात्मभि) परिकीर्तितम्॥

વાદળાં જે પાણીને ઋતુ વગર વર્ષે છે, તે સઘળાં પ્રાણીઓને ત્રણે દોષ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે, એમ મહાત્માઓએ કહેલું છે. (ઋતુ વગર પડેલા જળની જે આ નિંદા કરી, તે પોષ આદિ ચાર મહિનામાં પડેલા માવઠાના જળની સમજવી) ૧૬

टीका–अनार्तव पौषादिमासचतुष्टयविषयम्। (અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

કરકાભવ જળ અને તેના ગુણો

दिव्यवाय्वग्निसयोगात्सहताः खात्पतन्ति याः।
पाषाणखण्डवच्चापस्ताः करक्योऽमृतोपमा ॥१७॥
करकाज जल रूक्ष विशद गुरु च स्थिरम्।
दारुण शीतल सान्द्र पित्तहृत्कफवातकृत् ॥१८॥

अन्वय–दिव्यवाय्वग्निसयोगात् पाषाणखण्डवत् (भूता) या अमृतोपमा आप खात् पतन्ति, ता करक्य (कथ्यन्ते)। करकाज जल रूक्ष विशद गुरु स्थिरं दारुण शीतल च सान्द्र (सत्) पित्तहृत् कफवातकृत्

(भवति) ॥

દિવ્ય વાયુના અને દિવ્ય અગ્નિના સંયોગથી પથરાના ટુકડા જેવાં થયેલાં જે અમૃત તુલ્ય જળ આકાશમાંથી પડે છે, તે કરકાભવ[1]–કરા કહેવાય છે. કરાનું જળ રૂક્ષ, સ્વચ્છ, ભારે, સ્થિર, બહુ જ ટાઢું અને ઘાટું હોઈ પિત્તને હરનાર અને કફ તથા વાયુને કરનાર છે. ૧૭,૧૮

૧ कृणन्ति–हिंसन्ति पतिता पाषाणवत् मेघेभ्य. प्राणिनामन्नादीनि धान्यादि चेति करका, कृञ् हिंसायाम्–'कृञादिभ्य संज्ञाया वुन्' (उणा. ५–३५), क्षिपका-दित्वाद् इत्वाभाव', भवति इति भवम्–पचाद्यच्, करकाख्य भव शास्कपार्थिवादिः–જે વાદળામાંથી પથરાઓની પેઠે પડી પ્રાણીઓના અંગો વગેરેનો તથા ધાન્ય વગેરેનો નાશ કરે છે. તે કરકા–કરા–કાંકરારૂપે થતું પાણી કરકાભવ કહેવાય છે.

તૌષાર જળ અને તેના ગુણો

अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः ।
धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषाराख्यास्तु ताः स्मृताः ॥
अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ता हिताः ।
तुषाराम्बु हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् ।
कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् ॥२०॥

अन्वय –नद्या समुद्रान्त अपि वह्निः (अस्ति), तदुद्भवाः धूमावयवनिर्मुक्ता ता' आप तु तुषाराख्या स्मृता । ता प्राणिनाम् अपथ्या भूरुहाणां तु प्राय हिता (भवन्ति)। तुषाराम्बु हिम रूक्ष (सत्) वातलम् अ-पित्तल कफोरुस्तम्भ कण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत् (अस्ति) ॥

નદીથી માંડી સમુદ્ર સુધી જે અગ્નિ રહે છે, તે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને જેઓમાં ધુમાડાનો લેશ પણ હોતો નથી એવાં જળ તૌષાર[1] કહેવાય છે. (નદીઓની તથા સમુદ્રની આસપાસ જે જળ ઝાકળરૂપે થાય છે, તે) તૌષાર જળ પ્રાણીઓને અપથ્ય છે, પણ વૃક્ષોને લગભગ હિતકારી છે. તૌષાર જળ ટાઢું અને રૂક્ષ હોઈ વાયુ કરનાર છે, પિત્તને વધારનાર નથી અને કફ, સાથળનું ઝલાઈ જવું, કંઠરોગ, ગરમી, મેદ તથા ગંડ આદિ રોગને મટાડનાર છે. ૧૯,૨૦

૧. तोषयति भूरुहान्, नतु प्राणिन , तुषेः अन्त-र्भावितण्यर्थात् 'कम चित्' इत्यनुवृत्तौ 'तुषारादयश्च' (उणा. ३–१३९) इति आरन् किच, तत तुषारमेव–तौषारम्–જે વૃક્ષોને સંતોષ પમાડે છે, પણ પ્રાણીઓને હિતકારી નથી, તે તુષાર (ઝાકળ)રૂપે થતું પાણી તૌષાર કહેવાય છે.

टीका–अपि नद्याः समुद्रान्तं नदीमारभ्य समुद्र-पर्यन्त वह्निरास्ते तदुद्भवा. । वह्निभवा धूमावयवनिर्मुक्ता धूमांशरहिता आपस्तुषाराख्या. । तुष इति लोके । तुषार इति च ॥ (અર્થ ભાષાંતરમાં સમાઈ જાય છે.)

હૈમજળ અને તેના ગુણો

हिमवच्छिखरादिभ्यो द्रवीभूयाभिवर्षति ।
यत्तदेव हिमं हैमं जलमाहुर्मनीषिणः ।
हिमाम्बु शीतं पित्तघ्नं गुरु वातविवर्धनम् ॥२१॥
हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममित्यपि ।
न तद्दूषयते वातं न च पित्तं न वा कफम् ॥२२॥

अन्वय –हिमवतच्छिखरादिभ्य द्रवीभूय यत् हिमम् अभिवर्षति तद् एव मनीषिण. हैम जलम् आहु, हिमाम्बु शीत पित्तघ्न गुरु (सत्) वातविवर्धनम् (भवति)। तद् हिम तु शीतल रूक्ष दारुण सूक्ष्मम् इत्यपि (सत्) वात न दूषयते, पित्त च न, कफं वा न (दूषयत) ॥

હિમાલયના શિખર આદિ પરથી જે હિમ પીગળીને જળરૂપે વરસે છે, તેને જ વિદ્વાનો હૈમજલ[1] કહે છે. એ જળ ટાઢું, પિત્તને હણનાર તથા ભારે હોઈ વાયુને વધારનાર છે. (બીજા વિદ્વાનો કહે છે કે 'વડવાનલના ધુમાડાની પ્રેરણાથી ઘાટું થયેલું અને પવને ઉત્તર દિશામાં આણેલું સમુદ્રનું જે જળ તે જ 'હિમ' કહેવાય છે.) હિમ ટાઢું, રૂક્ષ, દારુણ અને સૂક્ષ્મ પણ છે. છતાં તે વાયુને, પિત્તને કે કફને દૂષિત કરતું નથી.

૧. हन्ति–हिनस्ति सस्यादिक प्राणिजातमपि, गच्छति पवनानीतमुदीच्यां दिशि तद् हिमम्, हन हिंसागत्यो - 'हन्तेर्हि च' (उणा. १–१४०) इति मक्, यद्वा हिनोति–वर्धते द्रवीभूय गच्छति चोदीच्यां, हि गतिवृद्धयो –मन् (उणा. १–१४१ बाहुलकेन) तत हिममेव हैम–च तद् जल–જે લીલાં ધાન્ય આદિનો તથા ઘણાં પ્રાણીઓનો પણ નાશ કરે છે અને પવનથી પ્રેરાઈને ઉત્તર દિશા તરફ જાય છે; અથવા પીગળીને વધે છે, તે હિમરૂપ જળ–હૈમજળ.

टीका–हैम जलं–कुहेसजलम् । अन्ये तु ' और्वानल-

धूमरितमम्बु समुद्रस्य यद् घनोभूतम् । पवनानीतमुदीच्यां तद्धिममिति कथ्यते सद्भिः । हिम तुहेस इति लोके । (અર્થ ભાષાંતરમાં આપ્યો છે)

પૃથ્વી સંબંધી-ભૌમ જળના ત્રણ ભેદો

भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमात् ॥२३॥

अन्वय प्रथमं जाङ्गलं परम् आनूपं ततः साधारणं (इत्येवं) क्रमात् बुधैः भौमम् अम्भः त्रिविधं निगदितम् ॥

પહેલું જાંગલ, બીજું આનૂપ અને પછી ત્રીજું સાધારણ એવા ક્રમથી વિદ્વાનોએ પૃથ્વીના-ભૌમ[1] જળને ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે

[1] भूमौ भवं भौमं-भवार्थेऽण् यद्वा भूमेरिदं भौमम् इदमर्थेऽण्-પૃથ્વી પર હોનાર-રનાર અથવા પૃથ્વી સંબંધી તે ભૌમ ચ તત્ જલ ભૌમ જળ

ત્રણે ભૌમ જળના લક્ષણો

अल्पोदकाऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।
ज्ञातव्यो जाङ्गलो देशस्तत्रत्यं जाङ्गलं जलम् ॥२४
बह्वम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यातः आनूपं तद्भवं जलम् ॥२५
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥२६॥

अन्वय-अल्पोदकः च अल्पवृक्षः (सन्) पित्तरक्तामयान्वितः देशः जाङ्गलः ज्ञातव्यः तत्रत्यं जलं जाङ्गलं (कथ्यते) ॥ बह्वम्बुः च बहुवृक्षः (सन्) वातश्लेष्मामयान्वितः देशः अनूपः ख्यातः तद्भवं जलम् आनूपम् (उच्यते) ॥ यः देशः तु मिश्रचिह्नः (भवेत्) स हि साधारणः स्मृतः तस्मिन् देशे यद् उदकं तत् तु साधारणं स्मृतम् ॥

થોડા પાણીવાળો તથા થોડા વૃક્ષવાળો હોઈ પિત્ત તથા લોહીના દરદવાળો દેશ જાંગલ જાણવો, એવા દેશનું જળ પણ જાંગલ કહેવાય છે ઘણા જળવાળો અને ઘણા વૃક્ષવાળો હોઈ વાયુ તથા કફના દરદવાળો દેશ આનૂપ જાણવો, એવા દેશનું જળ આનૂપ કહેવાય છે જે દેશમાં જાંગલના અને આનૂપના મિશ્રિત લક્ષણો હોય તે દેશ સાધારણ કહેવાય છે, એવા દેશનું જળ પણ સાધારણ કહેવાય છે ૨૪-૨૬

ત્રણે ભૌમ જળના ગુણદોષ

जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु पित्तनुत् ।
वह्निकृत्कफकृत्पथ्यं विकारान् हरते बहून् ॥ २७ ॥
आनूपं वार्यभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वह्निकृत्कफकृद्धृद्यं विकारान्कुरुते बहून् ॥ २८ ॥
साधारणं तु मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् ॥ २९ ॥

अन्वय-जाङ्गलं सलिलं रूक्षं लवणं लघु (सत्) पित्तनुत् वह्निकृत् कफकृत् पथ्यं (सत्) बहून् विकारान् हरते ॥ आनूपं वारि गुरु (सत्) अभिष्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं वह्निकृत् कफकृत् हृद्यं (भवति) बहून् विकारान् कुरुते ॥ साधारणं तु (जलं) मधुरं दीपनं शीतलं लघु (सत्) तर्पणं रोचनं तृष्णादाहदोषत्रयप्रणुत् (भवति) ॥

જાંગલ જળ રૂક્ષ ખારું તથા હલકું હોઈ પિત્તને મટાડનાર, અગ્નિ કરનાર, કફને વધારનાર છતા પથ્ય હોઈ ઘણા વિકારોને ટાળનાર છે આનૂપ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, મધુર, સ્નિગ્ધ, ખાટું અગ્નિ કરનાર, કફને વધારનાર હૃદયને પ્રિય લાગે એવું છતા ઘણા વિકારોને ઉત્પન્ન કરનાર છે સાધારણ જળ મધુર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ટાઢું ને હલકું હોઈ તૃપ્તિ કરનાર રુચિ ઉપજાવનાર અને તરસ, દાહ તથા ત્રણે દોષને મટાડનાર છે

નદીના જળના ગુણદોષ

नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।
नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ॥
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥ ३० ॥
नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः सर्वा याश्चामलोदकाः ॥
गुर्व्यः शैवलसंछन्ना मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥३१॥
हिमवत्प्रभवा यास्तु नद्योऽश्माहतपायसः ।
गङ्गाशतद्रुसरयूयमुनाद्या गुणोत्तमाः ॥ ३२ ॥
सह्यशैलभवा नद्यो वेणागोदावरीमुखाः ।
कुर्वन्ति प्रायशः कुष्ठमीषद्वातकफावहाः ॥ ३३ ॥
नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे ।
उदके देशभेदेन गुणान्दोषांश्च लक्षयेत् ॥ ३४ ॥

अन्वय-नद्याः वा नदस्य नीरं नादेयम् इति कीर्तितं । नादेयम् उदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् (भवति) ॥ याः नद्यः शीघ्रवहाः च अमलोदकाः (स्युः ताः) सर्वाः

लघ्व्यः (ज्ञेया), याः शैवलसंछन्नाः मन्दगाः च कलुषाः (स्युः, ताः) गुर्व्यः (ज्ञेया.) ॥ गङ्गाशतद्रुसरयूयमुनाद्याः या. नद्यः तु हिमवत्प्रभवाः अश्माहतजलाः (सन्ति, ता.) गुणोत्तमा. (ज्ञेयाः) ॥ वेणागोदावरीमुख्या. सह्यप्रभवाः नद्यः प्रायशः कुष्ठं कुर्वन्ति, ईषद्वातकफावहाः (च सन्ति)॥ नदीसरस्तडागस्थे कूपप्रस्रवणादिजे उदके गुणान् च दोषान् देशभेदेन लक्षयेत ॥

નદીનું અથવા નદનું જળ 'નાદેય[1]' કહેવાય છે. નાદેય જળ રૂક્ષ, વાયુને વધારનાર, હલકું અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકતું નથી; તેમજ સ્વચ્છ તથા તીખું હોઈ કફને તથા પિત્તને મટાડનાર હોય છે. જે નદીઓ પ્રબળ વેગવાળી અને નિર્મળ જળવાળી હોય છે, તેઓના જળને હલકાં સમજવાં. જે નદીઓ શેવાળથી ઢંકાયેલી, ધીમા વેગવાળી અને મલિન હોય છે, તેઓનાં જળને ભારે સમજવાં; પણ ગંગા, સતલજ, સરયૂ અને યમુના વગેરે નદીઓ હિમાલયથી ઉત્પન્ન થયેલી અને પથરાઓ પર પછડાતા જળવાળી છે, તેઓને ઉત્તમ ગુણોવાળી સમજવી. વેણા અને ગોદાવરી આદિ જે નદીઓ સહ્યાદ્રિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તેઓ ઘણું કરી કોઢને ઉત્પન્ન કરે છે અને જરાક વાયુ તથા કફને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. નદી, સરોવર, તળાવ, કૂવા કે ઝરણા આદિનાં પાણીના ગુણદોષ તે તે દેશના અનુસારે સમજી લેવા. ૩૦-૩૪

૧. नद्यां नदे वा भवं नादेय-भवार्थे 'नद्यादिभ्यो ढक्'-જે પાણી નદીમાં કે નદમાં હોય છે, તે 'નાદેય' કહેવાય છે.

ઔદ્ભિદ જળનું લક્ષણ અને તેના ગુણો

विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत् ।
तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः ॥ ३५ ॥
औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम् ।
प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु ॥ ३६ ॥

अन्वय-यत् निम्नां भूमिं विदार्य महत्या धारया स्रवेत्, तत् तोयं महर्षयः 'औद्भिदम्' इति नाम वदन्ति ॥ औद्भिदं वारि पित्तघ्नं अविदाहि अतिशीतलं प्रीणनं मधुरं बल्यम् ईषद्वातकरं लघु (अस्ति) ॥

જે પાણી નીચાણવાળી જમીનને ચીરી મોટી ધારાથી વહેતું હોય, તેને મોટા ઋષિઓ 'ઔદ્ભિદ[1]' નામે કહે છે. ઔદ્ભિદ જળ પિત્તને હણનાર, દાહ કરનાર નથી, અત્યંત શીતળ, તૃપ્તિ કરનાર, મધુર, બળ આપનાર, જરાક વાયુ કરનાર અને હલકું છે. ૩૫,૩૬

૧. (भुवम्) उद्भिनत्ति-विदारयति इति उद्भिदम्-उत्पूर्वाद् भिदिर् विदारणे इत्यस्मात् 'इगुपधे'ति कः, तत उद्भिदमेव औद्भिदम्-प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्-જમીનને ચીરી નાખી તેમાંથી જે બહાર નીકળે છે, તે ઉદ્ભિદ કે ઔદ્ભિદ-જળ.

નૈર્ઝર જળનું લક્ષણ અને તેના ગુણો

शैलसानुस्रवद्वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ।
स तु प्रस्रवणश्चापि तत्रत्यं नैर्झरं जलम् ॥ ३७ ॥
नैर्झरं रुचिकृत्वारि कफघ्नं दीपनं लघु ।
मधुरं कटुपाकं च वातलं स्यादपित्तलम् ॥ ३८ ॥

अन्वय.-शैलसानुस्रवद्-वारिप्रवाहः निर्झरः झरः अपि च स. तु प्रस्रवण. (कथ्यते). तत्रत्य जलं नैर्झरम् (उच्यते) ॥ नैर्झरं नीरं रुचिकृत् कफघ्नं दीपनं लघु मधुरं कटुपाकं वातलं च अपित्तलं स्यात् ॥

પર્વતના શિખરોમાંથી ઝરતો પાણીનો પ્રવાહ, નિર્ઝર,[1] ઝર[2] અને પ્રસ્રવણ[3] પણ કહેવાય છે; અને એ પ્રવાહનું જળ નૈર્ઝર[4] કહેવાય છે. નૈર્ઝર જળ રુચિ ઉપજાવનાર, કફને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હલકું, મધુર, પાકમાં તીખું, વાયુ ઉપજાવનાર છે અને પિત્તને વધારનાર નથી. ૩૭,૩૮

૧. निर्गत्य शैलसानोः झीर्यते-मूलस्थित्या हीयते-भ्रश्यते-इति निर्झरः, निर्पूर्वक-झॄष् वयोहानौ-'ऋदोरप्'-પર્વતના શિખરમાંથી નીકળીને પોતાના મૂળ સ્થાનેથી જે છૂટું પડે અને બહારના ભાગમાં જે વહે છે. તે નિર્ઝર-ઝરણું.

૨. झर નામની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ પણ ઉપર પ્રમાણે જ છે, કેવળ निर् ઉપસર્ગ નથી

૩. प्रस्रवन्ति आप. अस्मात्-स्रु गतौ-'भीमादयः' इत्यनेन, 'कृत्यल्युट'-इति वा अपादाने ल्युट्-જેમાંથી પાણી ઝરે છે. તે પ્રસ્રવણ-ઝરણું.

૪. निर्झरे भवं नैर्झरम्-ઝરણામાં જે હોય છે. તે પાણી નૈર્ઝર કહેવાય છે.

સરોવરનું લક્ષણ અને તેના જળના ગુણો

नद्याः शैलादिरुद्धाया यत्र संसृत्य तिष्ठति ।
तत्सरो जलजच्छन्नं तदम्भः सारसं स्मृतम् ॥३९॥

सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु ।
रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥४०॥

अन्वय –शैलादिरुद्धाया नद्या (जलं) बहुलं यत्र तिष्ठति, तत् जलजच्छन्नं सरः (कथ्यते), तदम्भ सारसं स्मृतम् ॥ सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतम् ॥

પર્વત આદિથી રોકાયેલી નદીનું જળ સ્રવી સ્રવીને જ્યાં એકઠું થતું હોય અને જ્યાંનું જળ કમળોથી ઢંકાયેલું હોય તે સરસ્[1]–સરોવર કહેવાય છે. એવા સરોવરનું જળ સારસ કહેવાય છે. સારસ[2] જળ બળ આપનાર, તૃષાને મટાડનાર, મધુર, હલકું, રુચિ ઉપજાવનાર, તૂરું, રૂક્ષ અને મળમૂત્રને બાંધનાર કહેવાય છે. ૩૯,૪૦

૧. स्रियते जलमत्र नद्यादीनाम्, सृ गतौ–'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उणा ४–१८९)–જેમાં નદી આદિનું જળ એકઠું વહી સ્થિર થઈ, તે સરસ્–સરોવર

૨ सरसि भवं, सरस इदमिति वा सारसम्–भवार्थे इदमर्थे वा अण्–જે સરોવરમાં હોય અથવા તેના સંબંધવાળું–તેનું હોય, તે સારસ–સરોવરનું પાણી

તડાગનું લક્ષણ અને તાડાગ જળના ગુણો

प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषितः ।
जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतम् ॥४१॥
ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च ।
वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहम् ॥४२॥

अन्वय –बहुसंवत्सरोषितः प्रशस्तभूमिभागस्थः जलाशयः तडागः स्यात्, तज्जलं ताडागं स्मृतम् ॥ ताडागम् उदकं स्वादु कषायं कटुपाकि वातलं बद्धविण्मूत्रं च असृक्पित्तकफापहम् (अस्ति) ॥

ઘણા વર્ષનું અને પૃથ્વીના ઉત્તમ ભાગ પર રહેલું જે જળાશય હોય તેને તડાગ[1] સમજવું, અને એ જળાશયનું જળ તાડાગ[2] કહેવાય છે. તાડાગ જળ મધુર, તૂરું, પાકમાં તીખું, વાયુ કરનાર, વિષ્ઠાને તથા મૂત્રને બાંધનાર અને લોહીવિકાર, પિત્ત કે રક્તપિત્ત તથા કફને મટાડનાર છે ૪૧,૪૨

૧ तड्यते–आसमन्तात् हन्यते–खन्यते लोकैः प्राणिभिर्वारि, तड आघाते–'तडागादयश्च' अथवा 'पिनाकादयश्च' (उणा ४–१५) इति निपातितः–જેને લોકોએ ચોપાસ ખોદ્યું હોય અને જેમાં પ્રાણીઓ પણ જેને ખોદ્યા કરતા હોય–વધારો આપ્યા કરતા હોય, તે તડાગ–તળાવ.

૨ तडागे भवं, तडागस्येदं वा जलं–भवार्थे, इदमर्थे वाण्–જે પાણી તળાવમાં હોય અથવા તળાવનું હોય તે તાડાગજલ કહેવાય છે

વાપીનું લક્ષણ અને વાપ્ય જળના ગુણો

पाषाणैरिष्टकाभिर्वा बद्धः कूपो बृहत्तरः ।
ससोपानो भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमुच्यते ॥४३॥
वाप्यं वारि यदि क्षारं पित्तकृत्कफवातहृत् ।
तदेव मिष्टं कफकृद्वातपित्तहरं भवेत् ॥४४॥

अन्वय –पाषाणैः वा इष्टकाभिः बृहत्तरः कूपः बद्धः (सन्) ससोपानः (क्रियते चेत् तर्हि) वापी भवेत्, तज्जलं वाप्यम् उच्यते ॥ वाप्यं वारि यदि क्षारं (चेत् तर्हि) पित्तकृत् कफवातहृत् (अस्ति), तत् एव मिष्टं (चेत् तर्हि) कफकृत् वातपित्तहरं भवेत् ॥

પથરાઓથી અથવા ઈંટોથી બહુ મોટો કૂવો બાંધી તેમાં (ઊતરવા માટેની નાળ તથા) પગથિયાં કર્યાં હોય તે વાપી–[1] વાવ કહેવાય અને તે વાવનું જળ વાપ્ય[2] કહેવાય છે એ જળ જો ખારું હોય તો પિત્ત કરનાર અને કફને તથા વાયુને હરનાર છે જો મીઠું હોય તો કફ કરનાર અને વાયુને તથા પિત્તને હરનાર છે ૪૩,૪૪

૧ उप्यते अस्यां पद्मादिकं सोपानपङ्क्तिर्वा, डुवप् बीजतन्तुसन्ताने–'वसिवपियजिराजि'–(उणा ४–१२५) इति इञ्, 'कृदिकारात्'–इति वा ङीप्–જેમાં કમળ વગેરે વવાય અથવા પગથિયાં બાંધ્યાં હોય, તે વાપી–વાવ

૨ वाप्यां भवं वाप्यं–भवार्थे यत्–વાવનું પાણી વાપ્ય કહેવાય છે

કૂપનું લક્ષણ અને કૌપ જળના ગુણો

भूमौ खातोऽल्पविस्तारो गम्भीरो मण्डलाकृतिः ।
बद्धोऽबद्धः स कूपः स्यात्तदम्भः कौपमुच्यते ॥४५॥
कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु ।
तत्क्षारं कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम् ॥४६॥

પૃથ્વીમાં થોડા વિસ્તારવાળો, ઊંડો અને ગોળ આકારવાળો જે ખાડો ખોદ્યો હોય તે પથરા આદિથી બાંધેલો હોય કે ન હોય તે કૂપ[1] (કૂવો), અને તેનું પાણી કૌપ[2] કહેવાય છે કૂવાનું પાણી જો મીઠું હોય તો ત્રણે દોષને હરનાર, હિતકારી અને હલકું છે, જો ખારું હોય તો કફને તથા

વાયુને હણનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને બહુ જ પિત્ત કરનાર છે. ૪૫,૪૬

૧. कौति-प्रतिशब्दध्वनिं करोति, यद्वा कुर्वन्ति मेकादयोऽस्मिन्-कु शब्दे-'कुमुल्वा चं (उणा. ३-२७) इति पः दीर्घश्च, यद्वा कुत्सिता ईषद् वा आपोऽस्मिन्-'ऋक्पूर'-इति अ समासान्तः-જે પડઘારૂપ અવાજ કરે છે અથવા દેડકાં વગેરે જેમાં અવાજ કરે છે, અથવા બીજાં છૂટાં જળ કરતાં જેમાં ખરાબ કે થોડું જળ હોય છે, તેથી કૂપ-કૂવો.

૨. कूपे भवं कौपं-કૂવાનું પાણી કૌપ કહેવાય છે

ચૌંટ્યનું અને તેના જળનું લક્ષણ

शिलाकीर्णं स्वयं श्वभ्रं नीलाञ्जनसमोदकम् ।
लतावितानसंछन्नं चौण्ट्यमित्यभिधीयते ॥ ४७ ॥
अश्मभिरबद्धं यत्तच्चौण्ट्यमिति वा परे ।
तत्रस्थमुदकं चौण्ट्यं मुनिभिस्तदुदाहृतम् ॥४८॥

अन्वयः-(यत्) श्वभ्र स्वयं शिलाकीर्णं नीलाञ्जनसमोदकं लतावितानसंछन्नं चौण्ट्यम् इति अभिधीयते, वा अश्मादिभिः यत् अबद्धं तत् चौण्ट्यम्-इति परे (कथयन्ति), तत्रस्थम् उदकं तत् चौण्ट्य मुनिभिः उदाहृतम् ॥

જે ખાડો આપોઆપ શિલાઓથી વ્યાપ્ત, આંજણ જેવા કાળા પાણીવાળો અને અનેક લતાઓના જાળાંથી ઢંકાયેલો હોય તે ચૌંટ્ય કહેવાય છે; અથવા 'એવો જે ખાડો પથરાઓથી બાંધેલો ન હોય તે ચૌંટ્ય કહેવાય,' એમ બીજાઓ કહે છે. ચૌંટ્યનું જળ પણ મુનિઓએ ચૌંટ્ય કહેલું છે. ૪૭,૪૮

ચૌંટ્યના જળના ગુણો

चौण्ट्य वह्निकरं नीरं रूक्षं कफहरं लघु ।
मधुरं पित्तनुद्रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥४९॥

अन्वय-चौण्ट्य नीरं वह्निकरं रूक्षं कफहरं लघु मधुरं पित्तनुत् रुच्यं पाचनं विशदं स्मृतम् ॥

ચૌંટ્ય જળ અગ્નિ કરનાર, રૂક્ષ, કફને હરનાર, હલકું, મધુર, પિત્તને ટાળનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, પાચન અને સ્વચ્છ હોય છે. ૪૯

પાલ્વલનું લક્ષણ અને પાલ્વલ જળના ગુણો

अल्पं सरः पल्वलं स्यात्र चन्द्रर्क्षगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्रत्यं वारि पाल्वलम् ।
पाल्वलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत् ॥५०

अन्वय.-रवौ चन्द्रर्क्षगे (सति) यत्र किञ्चित् जलं न तिष्ठति (तत्) अल्पं सरः पल्वलं स्यात्, तत्रत्यं वारि पाल्वलं (कथ्यते), पाल्वलं वारि गुरु अभिष्यन्दि स्वादु त्रिदोषकृत् (भवति) ॥

સૂર્ય મૃગશિર નક્ષત્રમાં જાય ત્યારે જેમાં જરા પણ પાણી રહેતું ન હોય એવું નાનું તળાવ પલ્વલ[1] કહેવાય છે અને તેનું જળ પાલ્વલ કહેવાય છે. પાલ્વલ[2] જળ ભારે, રસ વાહી નાડીઓને રોકનાર, મધુર અને ત્રણે દોષોને કરનાર હોય છે. ૫૦

ટીકા-चन्द्रर्क्ष-मृगशिरस्तदगे ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

૧. पलति पल्यते वा अल्पसरस्त्वम्, पल गतौ-'सानसिपलसि-(उणा. ४-१०७) इति वलच्-જે નાના સરોવરરૂપે હોય છે, તે પલ્વલ નાનું તળાવ.

૨. पल्वले भवं पल्वलस्येद वा पाल्वलम्-भवार्थे वा इदमर्थेऽण्-પલ્વલનું પાણી પાલ્વલ કહેવાય છે.

વિકિર જળનું લક્ષણ

नद्यादिनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी ।
उद्भाव्यते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥५१॥

अन्वय-नद्यादिनिकटे या वालुकामयी भूमिः भवेत् ततः यत् जलम् उद्भाव्यते, तत् तु विकिरं विदुः ॥

નદી આદિની સમીપમાં જે રેતીમય જમીન હોય, તેમાંથી (કેટલોક રેતીનો ભાગ કાઢી નાખી) જે જળ પ્રકટ કરાય, તે જળ વિકિર[1] કહેવાય છે. ૫૧

૧. विकीर्यते-विक्षिप्यते सिकतादिकम् अस्मात् इति विकिरः, किरु विक्षेपे-घवर्थे क-જેની આસપાસ રહેલી રેતી વગેરે કાઢી દૂર કરવામાં આવે છે, તે વિકિર-વીરડો.

વિકિર જળના ગુણો

विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतम् ।
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तत्पित्तलं मनाक् ॥५२

अन्वय-तत् विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु तुवरं स्वादु पित्तघ्नं, क्षारं च मनाक् पित्तलं स्मृतम् ॥

તે વિકિર જળ ટાઢું, સ્વચ્છ, નિર્દોષ, હલકું, તૂરું અને મધુર હોય તે પિત્તને હણનારું છે; પણ એ જળ જો ખારું હોય તો કાંઈક પિત્તને કરનાર છે. ૫૨

કેદારનું લક્ષણ અને કેદાર જળના ગુણો

केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं केदारं तज्जलं स्मृतम् ।
केदारं वार्यभिष्यन्दि मधुरं गुरु दोषकृत् ॥५३॥

अन्वय-केदार क्षेत्रम् उद्दिष्ट, तज्जल केदार स्मृतम्, केदार वारि गुरु अभिष्यन्दि मधुर दोषकृत् (भवति) ॥

કેદાર[1] એટલે ખેતર કે ક્યારો, અને તેનું જે જળ હોય તે કેદાર કહેવાય છે, એ જળ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકી દેનાર, મધુર અને દોષોને ઉત્પન્ન કરનાર છે ૫૩

૧ के-जले शिरसि वा दारा यस्य स, 'हल दन्तात्'-इति सप्तम्या अलुक्, यद्वा केन-जलेन दीयते-दॄ विदारणे-कर्मणि घञ्. 'कदाराद् यत्र' इति निदर्शनाद् एवम्-જેના પાણીમા અથવા ઉપરના ભાગમા ચિરાડ હોય છે, અથવા પાણી વડે જે ચિરાય છે, તે કેદાર-ખેતર કે ક્યારો

વરસાદના જળના ગુણો

वार्षिक तदहर्भूमिस्थमहित जलम् ।
निरात्रमुषित तत्तु प्रसन्नममृतोपमम् ॥ ५४ ॥

अन्वय-भूमिस्थ वार्षिक जल तदहर्त्र्यहम् अहित, तत् तु निरात्रम् उषित प्रसन्नम् अमृतोपम (भवति) ॥

જમીન પર પડેલુ વરસાદનુ પાણી પહેલા દિવસે અહિતકારી છે, પણ તે જ ત્રણ દિવસ વીત્યા પછી સ્વચ્છ થઈ અમૃત સમાન થાય છે. ૫૪

હેમંત અને શરદમાં કયુ પાણી સારુ ?

हेमन्ते सारस तोय ताडाग वा हित स्मृतम् ।
हेमन्ते विहितं तोय शिशिरेऽपि प्रशस्यते ॥५५॥

अन्वय-हेमन्ते सारस वा ताडाग तोय हित स्मृतम् हेमन्ते विहित तोय शिशिरे अपि प्रशस्यते ॥

હેમત ઋતુમા સરોવરનુ તથા તળાવનુ જળ હિતકારી છે, વળી હેમત ઋતુમા કહેલુ તે જ પાણી શિશિર ઋતુમા પણ વખણાય છે

વસત અને ગ્રીષ્મમા કયુ પાણી સારુ ?

वसन्तग्रीष्मयो कौप वाप्यं वा नैर्झर जलम् ।
नादेयं वारि नादेय वसन्तग्रीष्मयोर्बुधै ।
विषवृक्षतृणाना पत्राद्यैर्दूषित यत ॥ ५६ ॥

अन्वय-वसन्तग्रीष्मयो कौप वाप्य वा नैर्झर जल (हितम्), बुधै वसन्तग्रीष्मयो नादेय वारि न आदेयम्, यत विषवृक्षतृणाना पत्राद्य (तद् दूषित भवति)

વસત ઋતુમા અને ગ્રીષ્મ ઋતુમા કૂવાનુ, વાવનુ તથા પર્વતના ઝરણાનુ જળ હિતકારી છે સમજુ લોકોએ વસતમા તથા ગ્રીષ્મમા નદીનુ પાણી પીવુ નહી, કારણ કે તે સમયમા વનના ઝેરી ઝાડોના પાદડા આદિથી તે દૂષિત થયેલુ હોય છે. ૫૬

પ્રાવૃષ અને શરદ ઋતુમાં કયું પાણી સારું ?

औद्भिद वान्तरिक्ष वा कौप वा प्रावृषि स्मृतम् ।
शस्तं शरदि नादेयं नीरमशुदक परम् ॥५७॥

अन्वय-प्रावृषि औद्भिद वा आन्तरिक्ष वा कौप वा (जल शस्त) स्मृतम्, शरदि नादेय नीर (वा) अशुदक पर शस्तम् (स्मृतम्) ॥

પ્રાવૃષ ઋતુમા ઔદ્ભિદ, અ તરિક્ષનુ અથવા કૂવાનુ જળ સારુ ગણાય છે, શરદ ઋતુમા નદીનુ પાણી તથા અશુદક શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે.

અશુદક જળનુ લક્ષણ અને ગુણો

दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभि ।
ज्ञेयमशूदक नाम स्निग्ध दोषत्रयापहम् ॥ ५८ ॥
अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरिक्षजलोपमम् ।
बल्यं रसायनं मेध्य शीत लघु सुधासमम् ॥५९॥

अन्वय-दिवा रविकरै निशि शीतकरांशुभि जुष्ट (जल) अशूदक नाम ज्ञेयम्, (तत्) स्निग्ध दोषत्रयापहम् अनभिष्यन्दि निर्दोषम्, आन्तरिक्षजलोपमम् बल्य रसायन मेध्य शीत लघु सुधासम (ज्ञेयम्) ॥

જે જળાશય ઉપર આખો દિવસ સૂર્યના કિરણો અને રાત્રે ચદ્ર રહેતો હોય તેટલી વાર ચદ્રના કિરણો પડતા હોય તે જળાશયનુ પાણી અશૂદક કહેવાય છે તે અશૂદક સ્નિગ્ધ, ત્રણે દોષને હરનાર, રસવાહી નાડીઓને નહિ રોકનાર, નિર્દોષ, અતરિક્ષના જળ જેવુ, બળ આપનાર, રસાયનરૂપ, પવિત્ર, ટાઢુ, હલકુ અને અમૃત સમાન છે ૫૮,૫૯

टीका-रविकरैर्जुष्टमित्युक्त दिवापद समस्तदिवस-प्राप्त्यर्थं, शीतकरांशुभिर्जुष्टमित्युक्त निशीतिपद समस्त-रात्रिप्राप्त्यर्थम् । अन्यत्र-शरदि 'स्वच्छमुदयादगस्त्यस्या स्ति हितम्' અહિ ૫૮ મા શ્લોકમા સૂર્યના કિરણો કહ્યા છતા 'दिवा' પદ મૂકી આખો દિવસ સૂર્યના કિરણોનો સબધ જેના પર થતો હોય એમ સૂચવે છે અને તેજ પ્રમાણે ચદ્રના કિરણો કહ્યા છતા निशि પદ મૂકીને રાતમા ચદ્ર હોય ત્યાનો કાળ પણ ચદ્રના કિરણોનો સબધ જેના પર થતો હોય, એમ જણાવવા માટે છે વળી બીજુ શરદમા અગસ્ત્યના તારાનો ઉદય થયા પછી બધા પાણી સ્વચ્છ બની હિતકારી થાય છે, એમ પણ સમજવુ ૫૮,૫૯

वृद्धसुश्रुतस्तु-વૃદ્ધ સુશ્રુત તો કહે છે

અમુક મહિનામાં અમુક જ પાણી હિતકારી
पौषे वारि सरोजात माघे तत्तु तडागजम्।
फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्य हित मतम् ॥६०
वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम्।
आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥६१
भाद्रे कौपं पयः शस्तं आश्विने चौण्ड्यमेव च।
कार्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥६२॥

अन्वय –पौषे सरोजात वारि, माघे तु तडागज तत्, फाल्गुने कूपसम्भूत, चैत्रे चौण्ड्य हित मतम्। वैशाखे नैर्झरं नीरं तथा ज्येष्ठे औद्भिदं शस्तम्, आषाढे कौपं शस्यते, श्रावणे च दिव्यम् एव (शस्तं), भाद्रे कौप्यं पयः च आश्विने चौण्ड्यम् एव शस्तम्, कार्तिके च मार्गशीर्षे जलमात्रं प्रशस्यते॥

પોષ માસમા સરોવરનુ માઘમા તળાવનુ, ફાગણમા કૂવાનુ, ચૈત્રમા ચૌડ્યનુ, વૈશાખમા ઝરણાનુ, જયેષ્ઠમા ઔદ્ભિદનુ, આષાઢમા કૂવાનુ, શ્રાવણમા દિવ્યજળ, ભાદરવામા કૂવાનુ, આસોમા ચૌડ્યનુ અને કાર્તિકમા તથા માગશરમા બધા જળાશયનુ જળ હિતકારી છે.

જળ લેવાનો સમય

भौमानामम्भसां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते।
शीतत्वं निर्मलत्वं च यतस्तेषां मतौ गुणौ ॥६३॥

अन्वय –भौमानाम् अम्भसां प्रायः प्रातः ग्रहणम् इष्यते, यतः तयोः (तत्समये) शीतत्वं च निर्मलत्वं गुणौ मतौ॥

જમીન ઉપરનુ પાણી લગભગ સવારમા ભરી લેવું ઉત્તમ છે, કારણ કે (તે સમયે) તેનુ શીતળપણુ તથા નિર્મળપણુ ગુણ મનાય છે ૬૩

જળપાનવિધિ

अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नं-
मनम्बुपानाच्च स एव दोषः।
तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय
मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥६४॥

अन्वय –अत्यम्बुपानात् अन्नं न विपच्यते, च अनम्बुपानात् स एव दोषः (अस्ति), तस्मात् नरः वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुः अभूरि वारि पिबेत्॥

ઘણુ પાણી પીવાથી ખોરાક બરાબર પચતો નથી અને પાણી ન જ પીવાથી પણ એ જ દોષ છે–એટલે ખોરાક બરાબર પચતો નથી, માટે માણસે અગ્નિને બરાબર વધારવા વારવાર થોડું થોડું પાણી પીધા કરવું જોઈએ. ૬૪

રોગ પ્રમાણે શીતળ જળના ગુણ–દોષ

मूर्च्छापित्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये।
श्रमे भ्रमे विदग्धेऽन्ने तमके वमथौ तथा।
ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमम्बु प्रशस्यते ॥६५॥
पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे।
आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥६६
अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ।
हिक्कायां स्नेहपाने च शीताम्बु परिवर्जयेत् ॥६७॥

મૂર્છામા, પિત્તમા, ગરમીમા, દાહમા, ઝેર ઉપર, લોહીવિકારના દરદમા, મદાત્યયમા, શ્રમમા, ભ્રમમા, ખોરાક બરાબર પચ્યો ન હોય તેથી ખાટો થઈ જેમા ધુમાડાવાળા ખાટા ઓડકાર આવે છે તે વિદગ્ધ અજીર્ણમા, બળેલા અન્ન ઉપર, તમક નામના શ્વાસમા, ઊલટીમા તથા ઊર્ધ્વગામી એટલે ઊચી ગતિ કરતા રક્તપિત્તમા ટાઢા જળનો ઉપયોગ કરવો ઉત્તમ છે, (પરતુ) પડખાના શૂળમા, સળેખમમા, વાયુસબધી રોગમા, ગલગ્રહરોગમા, આફરામા, બધકોષ્ઠમા, રેચ વગેરે તરતની શુદ્ધિ ઉપર, નવા તાવમા, અરુચિમા, ગ્રહણીરોગમા, ગોળાના રોગમા શ્વાસ તથા ઉધરસમા, વિદ્રધિ નામના અદર ના ગૂમડામા, હેડકીમા અને ઘી કે તેલ પીવાનો પ્રયોગ કર્યો હોય ત્યારે ટાઢા પાણીનો ત્યાગ કરવો. ૬૫–૬૭

કયા રોગોમા પાણી થોડું પીવુ ?

अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये।
मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ॥
व्रणे च मधुमेहे च पिबेत्पानीयमल्पकम् ॥६८॥

અરુચિમા, સળેખમમા, મદાગ્નિમા, સોજામા, ક્ષયમા, મોઢેથી લાળ વહ્યા કરે છે તે દરદમા, પેટના રોગમા, કોઢમા, નેત્રના રોગમા, તાવમા, વ્રણમા, અને સાકરિયા પ્રમેહમા પાણી થોડુ પીવુ. ૬૮

જળ પીવાનો અત્યત નિષેધ ન જ કરાય

जीवनं जीविनां जीवो जगत्सर्वं तु तन्मयम्।
अतोऽत्यन्तनिषेधेन न कचिद्वारि वार्यते ॥६९॥
तृषा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी।
तस्माद्देयं तृषार्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥७०॥

तृपितो मोहमायाति मोहात्प्राणान्विमुञ्चति ।
अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वर्जयेत् ॥७१॥

अन्वय –जीवन जीविना जीव (अस्ति). सर्व जगत् तु तन्मय (विद्यते). अत क्वचित् अत्यन्तनिषेधेन वारि न वार्यते ॥ गरीयसी तृषा घोरा (सती) सद्य प्राण विनाशिनी (भवति), तस्मात् तृषार्त्ताय पानीय देय, (यत) प्राणधारणम् (स्यात्) ॥

જળ પ્રાણીઓના જીવનરૂપ છે અને આખું ય જગત એ જળરૂપ જીવનમય જ છે, માટે કોઈ પણ સમયે જળ પીવાની અત્યત મનાઈ કરવી નહી. (હારીતમુનિએ પણ કહ્યું છે કે) 'ઘણી તરશ અત્યત ભયકર હોઈ તરત જ પ્રાણનો નાશ કરનારી થાય છે, માટે તરસ્યા માણસને અવશ્ય જળ દેવુ જ જોઈએ, જેથી પ્રાણ રહે છે.' તરસ્યો માણસ મોહ (મૂર્છા) પામે છે અને મોહથી તે પ્રાણ ત્યજે છે, માટે કોઈ પણ સ્થિતિમા જળનો ત્યાગ કદી કરવો નહિ. ૬૯—૭૧

ગુણકારી જળ કયું ?

अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्पनाशनम् ।
अच्छं लघुं च हृद्य च तोयं गुणवदुच्यते ॥७२॥

જે જળ ગધવગરનુ, અસ્પષ્ટ રસવાળુ, બહુજ ટાઢુ, તરશને મટાડનાર, સ્વચ્છ, હલકુ અને મનને ગમે એવુ હોય તે ગુણકારી કહેવાય છે. ૭૨

નિંદિત જળ કયું ?

पिच्छिलं क्रमिलं क्लिन्नं पर्णशेवालकर्दमैः ।
विवर्ण विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं गर्हितं जलम् ॥७३॥
कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः ।
दुर्दर्शजमसस्पृष्टं सौरचान्द्रमरीचिभिः ॥ ७४ ॥
अनार्तवं वार्षिकं तु प्रथमं तच्च भूमिगम् ।
व्यापन्नं परिहर्तव्यं सर्वदोषप्रकोपनम् ॥ ७५ ॥
तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानचिरज्वरान् ।
कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकं तथा ॥ ७६ ॥

अन्वय –पिच्छिल क्रमिल पर्णशेवालकर्दमै क्लिन्न विवर्ण विरस सान्द्र दुर्गन्ध जल गर्हितम् (अस्ति तथा) कलुषम् अम्भोजपर्णनीलीतृणादिभि छन्न दुर्दर्शज सौरचान्द्रमरीचिभि असस्पृष्टम् अनार्तव प्रथम तु वार्षिकं तत् च भूमिग व्यापन्नम् परिहर्तव्यम् (यत तत्) सर्वदोषप्रकोपनम् (भवति) ॥ तथा तत् स्नानपानाभ्या तृष्णाध्मानचिरज्वरान् (च) कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिक् कुर्यात् ॥

જે જળ ચીકણુ, કીડાવાળુ, પાદડાથી, શેવાલથી કે કાદવથી ખરાબ થયેલુ, સારા રંગવગરનુ, રસવગરનુ, ઘાટુ કે દુર્ગંધવાળું હોય તે નિંદ્ય હોઈ હિતકારી નથી, તેમ જ ડોળું, કમળોથી, પાંદડાથી, શેવાલથી કે ખડ આદિથી ઢંકાયેલું, ખરાબ જગ્યાનુ, સૂર્યનાં તથા ચદ્રના કિરણોના સ્પર્શ વગરનુ, માવઠાનું, વરસાદ પડ્યા પછી જેને ત્રણ દિવસ ન થયા હોય એવું અને બગડી ગયેલુ જળ છોડી દેવું જોઈએ, કારણ કે તે સઘળા દોષોને અત્યંત કોપાવનાર હોય છે. એવા જળમાં નાહવાથી અને એવુ જળ પીવાથી તરશ, આફરો, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, અગ્નિનુ મદપણુ, રસવાહી નાડીઓનુ રોકાણ, ચળ તથા ગૂમડા આદિને તે ઉત્પન્ન કરે છે ૭૩—૭૬

દૂષિત જળને નિર્દોષ કરવાના ઉપાયો

निन्दितं चापि पानीयं क्वथितं सूर्यतापितम् ।
सुवर्णं रजतं लोहं पाषाणं सिकतामपि ॥७७॥
भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा ।
कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥ ७८ ॥
शुचिसान्द्रपटस्रावि क्षुद्रजन्तुविवर्जितम् ।
स्वच्छं कतकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितम् ॥७९॥
पर्णमूलविषग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः ।
गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्बुप्रसादनम् ॥ ८० ॥

अन्वय –निन्दित पानीयम् अपि क्वथित सूर्यतापित, सुवर्ण रजत लोह पाषाण सिकताम् अपि भृशं सताप्य सप्तधा निर्वाप्य तथा साधित, कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासित शुचिसान्द्रपटस्रावि क्षुद्रजन्तुविवर्जित कनकमुक्ताद्यै स्वच्छ (कृत सत्) शुद्ध दोषवर्जित स्यात् ॥ (अपि च) पर्णमूलविषग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलै गोमेदेन च वस्त्रेण अम्बुप्रसादन कुर्यात् ॥

ખરાબ જળને પણ ઉકાળી લેવાય અથવા સૂર્યના કિરણોથી તપાવાય અથવા સોનાને, રૂપાને, લોઢાને, પથરાને કે રેતીને ખૂબ તપાવી તપાવી સાતવાર તેથી ઠામ વામા આવે; અથવા કપૂર, જાયફળ, પુનાગ તથા પાડલા આદિથી સારી પેઠે સુવાસિત કરાય અથવા સ્વચ્છ જાડા લુગડાથી ગાળી

ઝીણા છીદરા કાઢીને સાફ કરાય અથવા સોના કે મોતી વગેરેથી સ્વચ્છ કરાય તો શુદ્ધ અને નિર્દોષ થાય છે. પાદડાથી, મૂળિયાથી, ઝેરની ગાંઠથી, મોતીથી, સોનાથી, શેવાલથી, ગોમેદથી અને વસ્ત્રથી પણ જળને સ્વચ્છ કરવું ૭૭-૮૦

પીધેલું પાણી પચવાના સમય

पीत जल जीर्यति यामयुग्मा-
द्यामैकमात्रात्स्रृतशीतलं च ।
तदर्धमात्रेण सृतं कदुष्ण,
पय प्रपाके त्रय एव काला ॥८१॥

अन्वय–पीत (आम शीत) जल यामयुग्मात् जीर्यति, सृतशीतल यामैकमात्रात् (जीर्यति), च सृत कदुष्ण (पीत जल) तदर्धमात्रेण (जीर्यति, इत्येव) पय पाके त्रय एव काला (सन्ति) ॥

પીધેલુ (કાચુ) ટાઢુ જળ બે પહોરે પચે છે, ઉકાળ્યા પછી ઠંડુ કરીને પીધેલુ પાણી એક પહોરે પચે છે અને ઉકાળી જરાક ઊનું પીધેલુ પાણી માત્ર અર્ધા પહોરે પચે છે, એમ જળ પચવાના ત્રણ જ સમયો છે. ૮૧

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં વારિવર્ગ સમાપ્ત

૧૩ : દુગ્ધવર્ગ

દૂધનાં નામો તથા ગુણો

दुग्ध क्षीर पय स्तन्य बालजीवनमित्यपि ।
दुग्ध सुमधुर स्निग्ध वातपित्तहर सरम् ॥ १ ॥
सद्य शुक्रकर शीत सात्म्य सर्वशरीरिणाम् ।
जीवन बृंहण बल्य मेध्य वाजिकर परम् ॥ २ ॥
वय स्थापनमायुष्य सन्धिकारि रसायनम् ।
विरेकवान्तिबस्तीना तुल्यमोजोविवर्धनम् ॥ ३ ॥
जीर्णज्वरे मनारोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ।
ग्रहण्या पाण्डुरोगे च दाहे तृषि हृदामये ॥४॥
शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे ।
रक्तपित्तेऽतिसारे च योनिरोगे श्रमे क्लमे ॥
गर्भस्रावे च सततं हित मुनिवरै स्मृतम् ॥ ५ ॥
बालवृद्धक्षतक्षीणा क्षुद्व्यवायकृशाश्च ये ।
तेभ्य सदातिशयित हितमेतदुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अन्वय–दुग्ध क्षीर पय स्तन्य बालजीवनम् इत्यपि (कथ्यते), दुग्धं सुमधुर स्निग्धं वातपित्तहर सर सद्य शुक्रकर शीत सर्वशरीरिणां सात्म्य जीवन बृंहणं बल्यं मेध्य पर वाजिकर वय स्थापनम् आयुष्य सन्धिकारि रसायन (सत्) विरेकवान्तिबस्तीनां तुल्यम् ओजोविवर्धनम् (अस्ति) ॥ जीर्णज्वर मनारोगे शोषमूर्च्छाभ्रमेषु च ग्रहण्या च पाण्डुरोगे दाहे तृषि हृदामये शूलोदावर्त्तगुल्मेषु वस्तिरोगे गुदाङ्कुरे रक्तपित्ते च अतिसारे योनिरोगे श्रमे क्लमे च गर्भस्रावे सततं हितम् (अस्ति इति) मुनिवरै स्मृतम् ॥ ये बालवृद्धक्षतक्षीणा च क्षुद्व्यवायकृशा (स्यु) तेभ्य एतत् सदा अतिशयित हितम् उदाहृतम् ॥

દુગ્ધ,[1] ક્ષીર,[2] પયસ,[3] સ્તન્ય[4] અને બાલજીવન[5] એટલા દૂધના રૂઢ નામો છે. દૂધ અત્યંત મધુર, સ્નિગ્ધ, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, વીર્યને તરત ઉત્પન્ન કરનાર, ટાઢુ, સર્વ પ્રાણીઓના શરીરને અનુકૂળ, જિવાડનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળ દેનાર, બુદ્ધિને સારી કરનાર, મૈથુનશક્તિને ખૂબ વધારનાર, જુવાનીને સ્થિર રાખનાર, આયુષ વધારનાર, ભાગેલાને સાંધનાર તથા રસાયનરૂપ હોઈ રેચ, વમનક્રિયા તથા બસ્તિક્રિયાની પેઠે જ ઓજ(સામર્થ્ય)ને વધારનાર છે. જીર્ણજ્વરમા, માનસિક રોગમા, શોષમા, મૂર્છામા, ભ્રમમા, ગ્રહણીરોગમા, પાંડુરોગમા, દાહમા, તરશમા, હૃદયના રોગમા, શૂળમા, ઉદાવર્ત્ત નામના રોગમા, ગોળામા, નાભિની નીચેના રોગમા, અરશમા, રક્તપિત્તમા, અતિસારમા, યોનિના રોગમા, શ્રમમા, ગ્લાનિમા અને ગર્ભસ્રાવમા દૂધ કાયમ હિતકારી છે, એમ મુનિઓએ કહ્યુ છે. જેઓ બાળક, વૃદ્ધ, ક્ષતવાળા, ક્ષીણ થયેલા, ભૂખથી દુર્બળ થયેલા કે મૈથુનથી દુર્બળ થયેલા હોય તેઓને દૂધ સર્વકાળ અત્યંત હિતકારી કહેલ છે. ૧–૬

૧ दुह्यते स्म गवादिभ्य , दुह् प्रपूरणे–कर्मणि क्त–ગાય વગેરેમાથી જે દોહવાય છે, તેથી દુગ્ધ–દૂધ.

૨ क्षीयते क्षयण वा क्षी –सम्पदादित्वात् क्विप्, क्षियम् ईरयति–कम्पयति ईर गतौ कम्पने चेति ण्यन्तात् कर्मण्यण्, यद्वा घस्यते–अद्यते सर्वैरपि सर्वहितकरत्वात्, घस्लृ अदने–'घसे किच्च' (उणा. ४–३४) इति ईरन्, गमहने –त्युपधालोप , 'खरि चे ति चर्त्वम्, शासिवसी ति षत्व च–ક્ષીણપણાને અથવા ક્ષયરોગને જે

કંપાવે-મટાડે છે, તેથી અથવા દરેકને હિતકારી હોવાથી દરેક લોકો જેને ખાય-પીએ છે, તેથી ક્ષીર-દૂધ.

૩. पीयत सर्वैः, यद्वा पयत-गच्छति सर्वेषां सात्म्यभावं, पीङ् पाने, पय गतौ चेत्यस्मात् असुन्-(उणा. ४-१८९)-पयस्-જેને સર્વ લોકો પીએ છે અથવા જે દરેકને અનુકૂળ તથા હિતકારી થાય છે, તેથી પયસ્-દૂધ.

૪. स्तनेषु भव-भवार्थे- शरीरावयवाद् यत्'-જે સ્તનોમાં કે આંચળો કે અડાણુમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સ્તન્ય-દૂધ.

૫ जीव्यते अनेन जीवनम्-करणे ल्युट्, यद्वा जीवयतीति जीवन-नन्द्यादित्वात्, बालाना जीवनम्-જેનાથી જિવાય અથવા જે જિવાડે તે જીવન, બાળકોનું જે જીવન છે, તેથી બાલજીવન-દૂધ.

ગાયના દૂધના ગુણો

गव्यं दुग्धं विशेषेण मधुरं रसपाकयोः ।
शीतलं स्तन्यकृत्स्निग्धं वातपित्तास्रनाशनम् ॥७
दोषधातुमलस्रोतः-किञ्चित्क्लेदकरं गुरु ।
जरासमस्तरोगाणां शान्तिकृत्सेविनां सदा ॥८॥

अन्वय-गव्यं दुग्धं रसपाकयोः विशेषेण मधुरं शीतलं स्तन्यकृत् स्निग्धं वातपित्तास्रनाशनं दोषधातु-मलस्रोतः-किंचित्-क्लेदकरं गुरु (तत्) सदा सेविनां जरासमस्तरोगाणां शान्तिकृत् (अस्ति) ॥

ગાયનું દૂધ રસમાં તથા પાકમાં વિશેષે કરી મધુર, શીતળ, ધાવણને વધારનાર, સ્નિગ્ધ; વાયુને, પિત્તને તથા રુધિર સંબંધી રોગોને અથવા વાતપ્રધાન રક્તપિત્તને ટાળનાર; દોષોને, ધાતુઓને, મળને તથા નાડીઓને કાંઈક આર્દ્ર (ભીના) કરનાર તથા ભારે હોઈ સર્વકાળ સેવન કરનારાઓના ઘડપણને તથા સઘળા રોગોને મટાડનાર છે. ૭,૮

ગાયના રંગ પ્રમાણે તેના દૂધના ખાસ ગુણો

कृष्णाया गोर्भवेद् दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् ।
पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् ।
श्लेष्मलं गुरु शुक्लाया रक्तचित्रा च वातहृत् ॥९॥

अन्वय-कृष्णाया गोः दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् (भवति), पीतायाः (दुग्धं) पित्तं हरते तथा वातहरं भवेत्, शुक्लायाः (दुग्धं) श्लेष्मलं गुरु (भवति), च रक्तचित्रा वातहृत् (स्यात्) ॥

કાળી ગાયનું દૂધ વાયુને હરનાર અને અધિક ગુણવાળું છે; પીળી ગાયનું દૂધ પિત્તને તથા વાયુને હરનાર છે; ધોળી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર અને ભારે છે; રાતી તથા કાબરી ગાયનું દૂધ વાયુને હરનાર છે. ૮,૯

ગાયના દૂધના દોષ-ગુણો

बालवत्सविवत्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषकृत् ।
वष्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत्पयः ॥ १० ॥

अन्वय-बालवत्सविवत्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषकृत् (भवति), वष्कयिण्याः पयः त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् (स्यात्) ॥

નાના વાછડાંવાળી તથા વાછડાં વિનાની ગાયોનું દૂધ ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે. મોટા વાછડાંવાળી ગાયનું દૂધ ત્રણે દોષને હરનાર, તૃપ્તિ કરનાર અને બળને વધારનાર છે.

દેશો પ્રમાણે ગાયના દૂધના ગુણો

जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथोत्तरम् ।
पयो गुरुतरं स्नेहो यथाहारं प्रवर्तते ॥ ११ ॥

अन्वय-जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां पयः यथोत्तरं गुरुतरं (स्यात्, यतः) यथाहारं स्नेहः प्रवर्तते ॥

જાંગલદેશ, અનૂપદેશ અને પહાડોમાં ચરતી ગાયોનું દૂધ એક એકથી વધારે ભારે હોય છે. કારણ કે (ગાયોમાં કે હરકોઈ મનુષ્યાદિમાં) જેવો ખોરાક તેવી ચીકાશ થાય છે. ૧૧

આહારથી દૂધના ગુણોનો ફેરફાર

स्वल्पान्नभक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् ।
तत्तु बल्यं परं वृष्यं स्वस्थानां गुणदायकम् ॥ १२
पलालतृणकार्पासबीजजातं गुणहितम् ॥ १३ ॥

ગાયોને ખૂબ થોડોક જ ખોરાક-ચારો ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ભારે, કફ કરનાર, બળ વધારનાર, મૈથુનશક્તિને અત્યંત વધારનાર અને સ્વસ્થ માણસોને ગુણદાયક થાય છે. પરાળ, ઘાસ અને કપાસિયા ખવડાવવાથી થયેલું દૂધ ગુણોથી હિતકારી છે.

ભેંસના દૂધના ગુણો

माहिषं मधुरं गव्यात्स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।
निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥ १४

अन्वय-माहिषं (दुग्धं) गव्यात् मधुरं स्निग्धं शुक्रकरं गुरु निद्राकरम् अभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् (अस्ति) ॥

ભેસનુ દૂધ ગાયના દૂધથી વધારે મધુર, સ્નિગ્ધ, વીર્યને વધારનાર, ભારે, નિદ્રા કર નાર, સ્ત્રવાહી નાડીઓને રોકનાર ભૂખને વધારનાર અને ઠાડુ હોય છે ૧૪

બકરીના દૂધના ગુણો

छाग कषाय मधुर शीत ग्राहि तथा लघु।
रक्तपित्तातिसारघ्न क्षयकासज्वरापहम् ॥ १५ ॥
अजानामल्पकायत्वात्कटुतिक्तनिषेवणात्।
स्तोकाम्बुपानाद्व्यायामात्सर्वरोगापह पय ॥१६॥

अन्वय –छाग (पय) कषाय मधुर शीत ग्राहि लघु (सत्) रक्तपित्तातिसारघ्न तथा क्षयकासज्वरापहम् (भवति किंच) अजानाम् अल्पकायत्वात् कटुतिक्तनिषेवणात् स्तोकाम्बुपानात् व्यायामात् (तासा) पय सर्वरोगापहम् (भवति)॥

બકરીનુ દૂધ તૂરુ, મધુર ટાઢુ ઝાડાને રોકનાર અને હલકુ હોઈ રક્તપિત્ત અતિસાર, ક્ષય, ઉધરસ તથા તાવને મટાડનાર છે બકરીઓ કદમા નાની હોય છે, તીખા તથા કડવા પદાર્થોને ખાય છે, પાણી થોડુ પીએ છે અને ફરવાનો પરિશ્રમ ઘણો કરે છે, તેથી તેઓનુ દૂધ સઘળા રોગોને મટાડનાર છે

હરણીનુ દૂધ

मृगीणा जाङ्गलोत्थानामजाक्षीरगुण पय ॥१७॥

अन्वय –जाङ्गलोत्थाना मृगीणा पय अजाक्षीरगुण (स्यात)॥

જાગલ પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થયેલી હરણીઓના દૂધ બકરીના દૂધના જેવા જ ગુણવાળા હોય છે ૧૭

ગાડરના દૂધના ગુણો

आविक लवण स्वादु स्निग्धोष्ण चाश्मरीप्रणुत्।
अहृद्य तर्पण वृष्य शुक्रपित्तकफप्रदम्।
गुरु कासेऽनिलोद्भूत केवले चानिले वरम् ॥१८॥

अन्वय –आविक (दुग्ध) लवण स्वादु स्निग्धोष्ण च अश्मरीप्रणुत् अहृद्य तर्पण वृष्य शुक्रपित्तकफप्रद (सत्) अनिलोद्भूते कासे गुरु, च केवले अनिले वरम् (अस्ति)॥

ગાડરનુ દૂધ ખારુ, મધુર, સ્નિગ્ધ ગરમ, પથરીને મટાડનાર, હૃદયને પ્રિય ન લાગે એવુ તૃપ્તિ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વીર્યને, પિત્તને તથા કફને કરનાર હોઈ વાયુથી થયેલી ઉધરસમા ભારે પડે છે, છતા કેવળ વાયુ ઉપર હિતકારી છે ૧૮

ઘોડીના દૂધના ગુણો

रूक्षोष्ण वडवाक्षीर बल्य शोषानिलापहम्।
अम्ल कटु लघु स्वादु सर्वमेकशफ तथा ॥१९॥

अन्वय –वडवाक्षीर रूक्षोष्ण बल्य शोषानिलापहम् अम्ल कटु लघु स्वादु (भवति) एकशफ सर्व (दुग्ध) तथा (वडवाक्षीरतुल्यगुण ज्ञेयम्)॥

ઘોડીનુ દૂધ રૂક્ષ ગરમ, બળ આપનાર શોષને તથા વાયુને હણનાર, ખાટુ, તીખુ, હલકુ અને મધુર છે એક ખરીવાળા સઘળા પશુઓના દૂધના ગુણો ઘોડીના દૂધના જેવા છે

ઊંટડીના દૂધના ગુણો

औष्ट्र दुग्ध लघु स्वादु लवण दीपन तथा।
कृमिकुष्ठकफानाहशोथोदरहर सरम् ॥ २० ॥

ઊંટડીનુ દૂધ હલકુ મધુર ખારુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કૃમિ, કોઢ, કફ પેટના આફરો, સોજા તથા પેટના રોગને હરનાર અને ઝાડો ઉતારનાર છે ૨૦

હાથણીના દૂધના ગુણો

बृहण हस्तिनीदुग्ध मधुर तुवर गुरु।
वृष्य बल्य हिम स्निग्ध चक्षुष्य स्थिरताकरम् ॥२१॥

હાથણીનુ દૂધ પુષ્ટિ કરનાર, મધુર, તૂરુ ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, ટાઢુ, સ્નિગ્ધ નેત્રને હિતકારી અને શરીરની સ્થિરતા કરનારુ છે ૨૧

સ્ત્રીના દૂધના ગુણો

नार्या लघु पय शीत दीपन वातपित्तजित्।
चक्षु शूलाभिघातघ्न नस्याश्च्योतनयोवरम् ॥ २२॥

अन्वय –नार्या पय लघु शीत दीपन वातपित्तजित् चक्षु शूलाभिघातघ्न नस्य-आश्च्योतनयो वरम् (मतम्)॥

સ્ત્રીનુ દૂધ હલકુ, ટાઢુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુને, પિત્તને, નેત્રરોગને, શૂળને તથા પછડાટને મટાડનાર તેમ જ નસ્ય દેવામા તથા ટીપા નાખવામા સારુ છે ૨૨

શેડ કઢ્યા વગરના દૂધના ગુણદોષ

धारोष्ण गोपय बल्य लघु शीत सुधासमम्।
दीपन च त्रिदोषघ्न तद्धाराशिशिर त्यजेत् ॥२३॥
धारोष्ण शस्यते गव्य धाराशीत तु माहिषम्।
शृतोष्णमाविक पथ्य शृतशीतमजापय ॥२४॥

आम क्षीरमभिष्यन्दि गुरु श्लेष्मामवर्धनम् ।
ज्ञेय सर्वमपथ्य तु गव्यमाहिषवर्जितम् ॥ २५ ॥
नारीक्षीर त्वाममेव हित न तु शृत हितम् ।
शृतोष्ण कफवातघ्न शृत शीत तु पित्तनुत् ॥
अर्धोदक क्षीरशिष्टमामाल्लघुतर पय ॥ २६ ॥
जलेन रहित दुग्धमतिपक्व यथा यथा ।
तथा तथा गुरु स्निग्ध वृष्य बलविवर्धनम् ॥ २७ ॥

अन्वय –धाराष्ण गव्यय बल्य लघु शीत सुधासम दीपन च त्रिदोषघ्न (भवत्) तद् धाराशिशिर त्यजत् । गव्य धारोष्ण शस्यत माहिष तु धाराशीत (शस्यत) आविक शृतोष्ण पथ्यम् अजापय शृतशीत (पथ्यम्) । गव्यमाहिषवर्जित सवम् आम क्षीर तु गुरु अभिष्यन्दि श्लेष्मामवधनम् अपथ्य ज्ञेयम् । नारीक्षीर तु आमम् एव हित शृत तु हित न, शृतोष्ण (पीत पय) कफवातघ्न शृत शीत (पीत) तु पित्तनुत्, अर्धोदक क्षीरशिष्ट पय आमात् लघुतर (भवति) । जलेन रहित दुग्ध यथा यथा अतिपक्व (स्यात्) तथा तथा गुरु स्निग्ध वृष्य (च) बलविवधनम् (भवेत्) ॥

ગાયનુ શેડકઢ્યુ દૂધ બળ આપનાર, હલકુ, ઠડુ, અમૃત જેવુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને ત્રણે દોષને હણનાર છે ગાયનુ દૂધ દોહ્યા પછી ઠડુ થઈ ગયુ હોય તો ત્યજવુ, (ગરમ કરીને જ તેનો ઉપયોગ કરવો) ગાયનુ દૂધ શેડકઢ્યુ હોય તો વખાણવા લાયક છે, પણ ભેંસનુ દૂધ તો દોહ્યા પછી ઠડુ થઈ ગયુ હોય તે જ વખાણવા લાયક છે ગાડરનુ દૂધ ઉકાળેલુ ગરમ હોય તે જ હિતકારી છે અને બકરીનુ દૂધ ઉકાળેલુ ઠડુ થયા પછી હિતકારી થાય છે ગાયના અને ભેંસના દૂધ સિવાય સઘળુ કાચુ દૂધ ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, કફને તથા આમને વધારનાર અને અપથ્ય જાણવુ ઓનુ દૂધ તો કાચુ જ હિતકારી છે, પણ ગરમ કરેલુ હિતકારી નથી ગરમ કર્યા પછી ઊનુ ઊનુ દૂધ પીવાથી કફ તથા વાયુનો નાશ થાય છે, ગરમ કર્યા પછી ઠારીને પીધેલુ દૂધ પિત્તનો નાશ કરે છે અને દૂધમા અરધો અરધ પાણી નાખી ગરમ કરી પાણી બાળી નાખ્યા પછી તે જો પિવાય તો કાચા દૂધથી વધારે હલકુ થાય છે પાણી નાખ્યા વગરનુ દૂધ જેમ જેમ વધારે પકાવાય તેમ તેમ ભારે, સ્નિગ્ધ, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળ આપનાર થાય છે ૨૩–૨૭

દૂધની જુદી જુદી બનાવટોની ઓળખ

क्षीर तत्कालसूताया घन पीयूषमुच्यते ।
नष्टदुग्धस्य पक्वस्य पिण्ड प्रोक्त किलाटक ॥२८
अपक्वमेव यन्नष्ट क्षीरशाक हि तत्पय ।
दध्ना तक्रेण वा नष्ट दुग्ध बद्ध सुवाससा ॥ २९ ॥
द्रवभागेन हीन यत्तक्रपिण्ड स उच्यते ।
नष्टदुग्धभव नीर मोरट जेज्जटोऽब्रवीत् ॥ ३० ॥

अन्वय –तत्कालप्रसूताया घन क्षीर पीयूषम् उच्यत, पक्वस्य नष्टदुग्धस्य पिण्ड किलाटक प्रोक्त ॥ अपक्वम् एव नष्ट यत् पय तत् हि क्षीरशाक (कथ्यते) ॥ यत् दुग्ध दध्ना वा तक्रेण नष्ट सुवाससा बद्ध (सत्) द्रव भागेन हीन (भवति) स तक्रपिण्ड उच्यत ॥ नष्ट दुग्धभव नीर मोरटम् (इति) जज्जट अब्रवीत् ।

તરત જ વિયાયેલીનુ ઘાટુ દૂધ પીયૂષ[1] (ખીરુ) કહેવાય છે ખૂબ ગરમ કરી કરી દૂધનો ભાવ ટાળી નાખીને જે પિડો કરવામા આવે તે કિલાટક[2] (માવો) કહેવાય છે. કાચુ છતા જ બગડીને દડબા થઈ ગયેલુ દૂધ ક્ષીરશાક[3] કહેવાય છે જે દૂધને દહીથી અથવા છાશથી ફાડી નાખી સારા લૂગડામા બાધી પ્રવાહી ભાગ વગરનુ કરાય છે, તે તક્રપિડ[4] કહેવાય છે ફાટી ગયેલા દૂધમાથી જે પાણી નીકળે તેને જૈજ્જટ પડિતે મોરટ[5] કહ્યુ છે ૨૮–૩૦

१ पीयति–तर्पयति पीय्यत–तृप्यत वा अननति पीयूषम्– पीयू प्रीतौ इति सौत्रा धातु तस्मात् पीय ऊषन् (उणा ४–१६)–જે તૃપ્ત કરે છે અથવા જેનાથી તૃપ્ત થવાય છે તેથી પીયૂષ—ખીરુ દૂધ–ખીરુ

२ किरति–विक्षिपति क्षुध गुरुत्वात् कॄ विक्षेपे किरो लश्च वा (उणा १४७) इति आट प्रत्यय लश्चति किलाट (इति हैम) तत स्वार्थे कन् જે ભારે હોવાથી ભૂખને મટાડી દે છે તે કિલાટક–માવો

३ क्षीरस्य शाकमिव क्षीरशाकम् દૂધનુ જાણે શાક હોય તેવ જે લાગે છે તે ક્ષીરશાક–કાચુ જ ફાટી જઈ દડબુ થયેલુ દૂધ

४ तक्रनिष्पन्न पिण्ड तक्रपिण्ड –દૂધને દહી કે

છાશથી ફાડી નાખી કપડામાં બાંધી પ્રવાહી વગરનું કરાય તે-તક્રપિંડ કહેવાય છે

૫ મુરતિ-રચયતિ નષ્ટ દુગ્ધમ્, મુર વષ્ટને-'શકાદિભ્યોઽટન્' (ઉણા ૪-૮૧)-બગડી ગયેલા દૂધને જે વીટી વળે છે, તે તેનું પાણી-મોરટ કહેવાય છે

टीका-पीयूष पेवस इति लोके ॥ किलाटक गिनिरी इति लोके ॥ क्षीरशाक तुषिभरा इति लोके ॥ (અર્થ ઉપર આપ્યો છે)

દૂધની ઉપર્યુક્ત બનાવટોના ગુણો

पीयूष च किलाटश्च क्षीरशाक तथैव च।
तक्रपिण्ड इमे वृष्या बृंहणा बलवर्धना ॥३१॥
गुरव श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशना ।
दीप्ताग्नीना विनिद्राणा विद्रधौ चाभिपूजिता ॥ ३२
मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत् ।
लघुर्बलकरो रुच्यो मोरट स्यात्सितायुत ॥३३॥

अन्वय-पीयूष च किलाट च क्षीरशाक तथा एव च तक्रपिण्ड -इमे वृष्या बृहणा बलवर्धना गुरव श्लेष्मला हृद्या वातपित्तविनाशना (सन्त) दीप्ताग्नीना विनिद्राणा च विद्रधौ अभिपूजिता (सन्ति)। सिता युत मोरट लघु बलकर रुच्य (सन्) मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत् (अस्ति)॥

ખીરુ, માવો, ક્ષીરશાક અને તક્રપિંડ, એ સઘળાં મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, ભારે, કફ કરનાર, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં અને વાયુનો તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોઈ પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાઓને, જેઓને નિદ્રા ન આવતી હોય તેઓને તથા અંદરના વિદ્રધિ ગુમડાવાળાઓ માટે બહુ જ ઉત્તમ છે જેમાં સાકર નાખી હોય એવો મોરટ હલકો, બળ આપનાર તથા રુચિ ઉપજાવનાર હોઈ મોઢાનો શોષ, તરશ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા તાવને મટાડનાર છે ૩૧-૩૩

દૂધની તરના ગુણો

सन्तानिका गुरु शीता वृष्या पित्तास्रवातनुत्।
तर्पणी बृहणी स्निग्धा बलासबलशुक्रला ॥३४॥

દૂધની સંતાનિકા[1]-તર ભારે, ટાઢી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પિત્તને, લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, તૃપ્ત કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને સ્નિગ્ધ હોઈ કફને, બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે ૩૪

૧. सताना-विस्तार अस्ति अस्या पयस उपरीति-सन्तानिका, 'अत इनिठनौ'-इति ठन्, टस्यक, टाप्-ઉકળીને પાકેલા દૂધ ઉપર જેનો ફેલાવ થાય છે, તે સંતાનિકા-દૂધની તર

ખાંડ, સાકર કે ગોળ નાખેલ દૂધના ગુણો

खण्डेन सहित दुग्ध कफदृत्पवनापहम्।
सितासितापलायुक्त शुक्रल त्रिमलापहम् ॥
सगुड मूत्रकृच्छ्रघ्न पित्तश्लेष्मकर परम् ॥ ३५॥

ખાંડ નાખેલું દૂધ કફ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે, સાકર કે ખડીસાકર નાખેલું દૂધ વીર્યને વધારનાર અને ત્રણે દોષ મટાડનાર છે, ગોળ નાખેલું દૂધ મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છતાં પિત્તને તથા કફને અત્યંત કરનાર છે ૩૫

પ્રભાત આદિ સમયના દૂધના ગુણો

रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्व्यायामाकरणात्तथा।
प्राभातिक पय प्राय प्रदोषाद् गुरु शीतलम् ॥३६
दिवाकरकराघाताद्व्यायामानलसेवनात्।
प्राभातिकात्तु प्रादोष लघु वातकफापहम् ॥ ३७॥

રાત્રિમાં ચંદ્રના ગુણ અધિક હોવાથી અને ફરવાનો પરિશ્રમ નહીં પડવાથી પ્રભાત કાળનું દૂધ ઘણું કરીને સાંજના દૂધ કરતાં ભારે અને ટાઢું હોય છે દિવસે સૂર્યનાં કિરણોનો સંબંધ થવાથી અને પરિશ્રમની ગરમી સેવ્યાથી સાંજનું દૂધ પ્રભાતના દૂધ કરતાં હલકું હોઈ વાયુ તથા કફને હણે છે

દૂધ સેવનના સમય

वृष्य बृहणमग्निदीपनकर पूर्वाह्णकाले पयो,
मध्याह्ने तु बलावह कफहर पित्तापह दीपनम्।
बाले वृद्धिकर क्षये क्षयकर वृद्धेषु रेतोवह,
रात्रौ पथ्यमनेकदोषशमन क्षीर सदा सेव्यते ॥३८
वदन्ति पय निशि केवल पयो,
भोज्य न तेनेह सहौदनादिकम्।
भवत्यजीर्णे न शयीत शर्वरी-
क्षीरस्य पीतस्य न शेषमुत्सृजेत् ॥३९॥
विदाहीन्यन्नपानानि दिवा भुङ्क्ते हि यन्नर ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थ रात्रौ क्षीर सदा पिबेत् ॥४०
दीप्तानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे च यूनि च।
मत हिततम पथ्य सद्य शुक्रकर पय ॥ ४१ ॥

अन्वय-पूर्वाह्णकाले (पीत) पय वृष्य बृहणम् अग्निदीपनकर (भवति), मध्याह्ने तु (पीत पय) बलावह कफहर पित्तापह दीपन (भवति), रात्रौ सदा क्षीर

(चेत्) सेव्यते (तर्हि तत्) बाले वृद्धिकर क्षये क्षयकर वृद्धेषु रेतोवह पथ्यम् अनेकदोषशमन (स्यात्)॥ निशि केवल पय पेय, तेन सह ओदनादिकम् इह न भोज्यम्, (यत) अजीर्ण भवति (सति) न शयीत, पीतस्य शर्वरीक्षीरस्य शेष न उत्सृजेत्॥ दिवा विदाहीनि अन्न पानानि नर यद् भुड्क्ते, तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ सदा क्षीर पिबेत्॥ दीप्तानले कृशे बाले च वृद्धे च यूनि पुसि पय हिततम पथ्य सद्य शुक्रकर मतम्॥

દિવસના પહેલા ભાગના સમયે પીધેલુ દૂધ વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકારક અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર થાય છે. બપોરે પીધેલુ દૂધ બળ આપે છે, કફને તથા પિત્તને તોડે છે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. રાત્રિના સમયે હમેશા સેવેલુ દૂધ બાળકને વૃદ્ધિ આપનાર, ક્ષયનો નાશ કરનાર, વૃદ્ધ લોકોને વીર્ય આપનાર, બહુ જ પથ્ય તથા અનેક દોષોને શમાવનાર છે. રાત્રે નકરુ જ દૂધ પીવુ, પણ તેની સાથે ભાત વગેરે જમવા નહી, એમ વિદ્વાનો કહે છે. રાત્રે દૂધની સાથે ભાત વગેરે જમવાથી અજીર્ણ થાય છે, તેથી નિદ્રા આવતી નથી. રાત્રે પીવા માટે વાસણમા લીધેલુ સઘળુ દૂધ પી જવુ, પણ તેમાથી વધારવુ નહી. દિવસે બળતરા કરનારા જે અન્નપાન માણસો ખાય છે, તેઓથી થતી બળતરા શાત કરવા કાયમ રાત્રે દૂધ પીવુ જોઈએ. પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાને, શરીરમા દૂબળાને, બાળકને, જુવાનને અને વૃદ્ધ પુરુષને પણ દૂધ અત્યંત હિતકારી, પથ્ય અને તરત વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર મનાય છે. ૩૮-૪૧

મથેલા દૂધના ગુણો

क्षीर गव्यमथाज वा कोष्ण दण्डाहतं पिबेत्।
लघु वृष्य ज्वरहर वातपित्तकफापहम्॥४२॥

अन्वय-गव्यम् अथ वा आज क्षीर दण्डाहत (कृत्वा) कोष्ण पिबेत्, (यतस्तत्) लघु (सत्) वृष्य ज्वरहर वातपित्तकफापहम् (भवति)॥

ગાયનુ અથવા બકરીનું દૂધ રવાઈથી વલોવી જરા ઊનું ઊનુ પીવું, કારણ કે તે હલકું થઈ મૈથુનશક્તિ વધારનાર, તાવ મટાડનાર અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનાર થાય છે. ૪૨

ગાયના કે બકરીના દૂધના ફીણના ગુણો

गोदुग्धप्रभवं किंवा छागीदुग्धसमुद्भवम्।
भवेत्फेनं त्रिदोषघ्नं रोचन बलवर्धनम्॥४३॥
वह्निवृद्धिकर वृष्यं सद्यस्तृप्तिकर लघु।
अतीसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरेऽजीर्णे प्रशस्यते॥४४

अन्वय-गोदुग्धप्रभव किंवा छागीदुग्धसमुद्भवं फेन त्रिदोषघ्न रोचन बलवर्धन वह्निवृद्धिकर वृष्य सद्य तृप्तिकर लघु भवेत् (तथा तत्) अतीसारे अग्निमान्द्ये ज्वरे च अजीर्णे प्रशस्यते॥

ગાયના અથવા બકરીના દૂધનુ ફીણ ત્રણે દોષને હણનાર, રુચિ ઉપજાવનાર, બળને વધારનાર, અગ્નિનો વધારો કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, તરત તૃપ્તિ કરનાર અને હલકુ છે. એ ફીણ અતિસારમા, અગ્નિની મંદતા ઉપર તથા જીર્ણજ્વર ઉપર બહુ વખણાય છે. ૪૩,૪૪

કેવું દૂધ ન પીવું?

विवर्ण विरस चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथित पयः।
वर्जयेदम्ललवण,-युक्त बुद्ध्यादिहृद्यत॥४५॥

अन्वय-विवर्ण विरस च अम्ल दुर्गन्ध ग्रथितम् अम्ललवणयुक्त पय वर्जयेत्, यत (तत्) बुद्ध्यादिहृद् (भवति)॥

બગડી ગયેલા રંગવાળુ, રસ વગરનુ, ખાટુ, દુર્ગંધવાળુ, ગાઠાગાઠાવાળુ થઈ ગયેલુ અને ખાટા કે ખારા પદાર્થના સયોગવાળુ દૂધ છોડી દેવુ (ન પીવું), કારણ કે તે બુદ્ધિ વગેરેનો નાશ કરનાર હોય છે.

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમા દુગ્ધવર્ગ સમાપ્ત

૧૪: દધિવર્ગ

દહીના ગુણો

दध्युष्ण दीपन स्निग्ध कषायानुरस गुरु।
पाकेऽम्ल ग्राहि पित्तास्र-शोथमेद कफप्रदम्॥१॥
मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे।
अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत्॥२॥

દધિ-દહી ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્નિગ્ધ, તૂરાશના સબધવાળુ, ભારે, પાકમા ખાટુ, ઝાડાને રોકનાર અને પિત્ત, લોહીનો

બગાડ કે રક્તપિત્ત, સોજા, મેદ તથા કફને કરનાર છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં, સળેખમમા, ટાઢિયા વિષમજ્વરમા, અતિસારમા, અરુચિમાં અને દુર્બળપણા ઉપર દહી વખણાય છે અને બળને તથા વીર્યને વધારનાર છે. ૧,૨

૧. दधाति-धारयति दीपनत्वादिगुण पाययति च शरीर बलशुक्रकृत्त्वात् इति दधि, डुधाञ् धारणपोषणयो – 'भायायां धाञ्कृ'-इति वार्तिकेन कि प्रत्यय, स च लिड्वत्-તે અગ્નિપ્રદીપકપણુ આદિ ગુણ ધારણ કરે છે અને ખાવાથી બળ તથા વીર્ય વધારી શરીરનું પોષણ કરે છે, તેથી દધિ-દહી.

દહીંના પાંચ પ્રકારો

आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लं च ततः परम्।
अम्लं चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा ॥ ३॥

મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્વમ્લ, અમ્લ અને અત્યમ્લ એ રીતે દહીના પાંચ ભેદો છે. ૩

એ પાંચે ભેદોનાં લક્ષણો તથા ગુણો

मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्।
मन्दं स्यात्सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत् ॥ ४॥
यत्सम्यग् घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत्।
अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विज्ञैरुदाहृतम् ॥ ५॥
स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेद-कफावहम्।
वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ ६॥
स्वाद्वम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत्।
स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्जनैः ॥७॥
यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम्।
अम्लं तु दीपनं पित्त-रक्तश्लेष्मविवर्धनम् ॥ ८॥
तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत्।
अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम् ॥ ९॥

अन्वय –(यद् दधि) दुग्धवत् अव्यक्तरस किंचिद् घन (च) भवेत् (तद्) मन्द स्यात्, मन्द सृष्टविण्मूत्र दोषत्रयविदाहकृत् (स्यात्)॥ यत् सम्यक् घनता यात, व्यक्तस्वादुरस (च) अव्यक्ताम्लरस भवेत्, तत्तु विज्ञै स्वादु उदाहृतम् ॥ स्वादु अति अभिष्यन्दि वृष्य मेद कफावह वातघ्न पाके मधुर (सत्) रक्तपित्तप्रसादनं स्यात् ॥ (यत्) सान्द्रमधुर कषायानुरस भवेत् (तत्) स्वाद्वम्ल (ज्ञेयम्)। स्वाद्वम्लस्य गुणा जनै सामान्यदधिवत् ज्ञेया ॥ यत् तिरोहितमाधुर्य (सत्) व्यक्ताम्लत्व (स्यात्) तद् अम्लक (ज्ञेयम्)। अम्ल तु दीपन (च) पित्तरक्तश्लेष्मविवर्धनम् (भवेत्)॥ (यत्) दन्तरोमहर्ष-कण्ठादिदाहकृत (स्यात्) तद् अत्यम्ल (ज्ञेयम्), अत्यम्ल दीपन (सत्) परं रक्तवातपित्तकर (भवेत्)॥

જે દહી દૂધની પેઠે અસ્પષ્ટ રસવાળું અને કાંઈક ઘાટું હોય તેને મંદ સમજવું. મંદ દહીં વિષ્ઠા તથા મૂત્રની પ્રવૃત્તિ કરનાર, ત્રણે દોષને કરનાર અને દાહને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે દહી સારી રીતે ઘાટું થયેલું, સ્પષ્ટ થયેલા મધુર રસવાળુ અને અસ્પષ્ટ ખટાશવાળું હોય, તેને વિદ્વાન લોકો સ્વાદુ કહે છે. સ્વાદુ દહી રસવાહી નાડીઓને ખૂબ રોકનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મેદને તથા કફને કરનાર, વાયુને હણનાર, પાકમા મધુર અને રક્તપિત્તને સાફ કરનાર છે. જે દહીં ઘાટું, મીઠું અને તૂરાશને અનુસરતું હોય તે સ્વાદ્વમ્લ જાણવું; સ્વાદ્વમ્લ દહીના ગુણો સાધારણ દહીંના જેવા સમજવા. જેમા મીઠાશ ઢંકાઈ જઈને ખટાશ સ્પષ્ટ થઈ હોય તે દહી અમ્લ કહેવાય છે. અમ્લ દહી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ પિત્તને, લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને તથા કફને વધારનાર છે. જે ખાવાથી દાંત અંબાઈ જાય, રૂવાડા ઊભાં થઈ જાય અને કંઠ આદિમાં બળતરા થાય, તે દહી અત્યમ્લ કહેવાય છે. અત્યમ્લ દહીં અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ લોહીનો બગાડ, વાયુ તથા પિત્તને બહુ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ૪-૯

ગાયના દહીંના ગુણો

गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वम्लं च रुचिप्रदम्।
पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत्पवनापहम् ॥
उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ १०॥

अन्वय –गव्य दधि विशेषेण स्वादु च अम्ल (सत्) रुचिप्रद पवित्र दीपन हृद्य पुष्टिकृत पवनापह (स्यात्) अशेषाणां दध्नां मध्ये गव्य गुणाधिकम् उक्तम् ॥

ગાયનું દહીં વિશેષે કરી મધુર, ખાટું, રુચિ આપનાર, પવિત્ર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય થાય એવુ, પુષ્ટિ કરનાર અને વાયુને મટાડનાર છે. સઘળા દહીમાં ગાયનું દહીં અધિક ગુણોવાળું કહ્યું છે. ૧૦

ભેંસના દહીંના ગુણો

माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत्।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषकम् ॥ ११॥

ભેંસનું દહીં બહુ જ સ્નિગ્ધ, કફ કરનાર, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનાર, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વીર્યને વધારનાર, ભારે અને લોહીને બગાડનાર છે. ૧૧

બકરીના દહીંના ગુણો

आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् ।
शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥१२॥

अन्वय –आजं दधि उत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापह दीपन (च) श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु शस्यते ॥

બકરીનું દહીં ઉત્તમ, ઝાડાને રોકનાર, હલકું, ત્રણે દોષને હણનાર અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ શ્વાસ, ઉધરસ, અરશ, ક્ષય તથા દુબળાપણા ઉપર વખણાય છે. ૧૩

પાકા દૂધમાંથી થયેલા દહીંના ગુણો

पक्वदुग्धभवं रुच्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तमम् ।
पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्धनम् ॥ १३ ॥

પકાવેલા દૂધનું દહીં રુચિકારક, સ્નિગ્ધ, ઉત્તમ ગુણવાળું, પિત્તને તથા વાયુને હણનારું અને સઘળી ધાતુઓના તથા અગ્નિના બળને વધારનારું છે. ૧૩

નિઃસાર દૂધમાંથી કરેલા દહીંના ગુણો

असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु ।
विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥१४॥

નિઃસાર (દૂધનું) દહીં ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું, વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર, હલકું, મળને રોકનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને ગ્રહણી નામના રોગને મટાડનાર છે. ૧૪

ગાળેલા દહીંના ગુણો

गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद् गुरु ।
बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत् ॥ १५ ॥

ગાળેલું દહીં બહુ જ સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, કફ કરનાર, ભારે, બળ વધારનાર, પુષ્ટિ કરનાર, રુચિકારક, મધુર અને પિત્તને બહુ કરનાર નથી. ૧૫

સાકર કે ગોળ નાખેલા દહીંના ગુણો

सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् ।
सगुडं वातनुद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु ॥ १६ ॥

સાકરવાળું દહીં શ્રેષ્ઠ હોઈ તરશ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત તથા દાહને મટાડનાર છે. ગોળ નાખેલું દહીં વાયુને મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, પુષ્ટિ કરનાર, તૃપ્તિ પમાડનાર અને ભારે છે. ૧૬

રાત્રે દહીં ન ખવાય, છતાં કયા પદાર્થો સાથે ખવાય?

न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ १७ ॥
शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तं चाम्बुघृतान्वितम् ।
रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत् ॥ १८ ॥

अन्वय –नक्तं दधि न भुञ्जीत, अपि च अघृतशर्करं न, अमुद्गसूपं न, अक्षौद्रं न, उष्णं न, आमलकैः विना न (भुञ्जीत) । रात्रौ दधि न शस्यते अम्बुघृतान्वितम् च शस्तं, रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु तत् (अपि) न एव (शस्तम्) ॥

રાત્રે દહીં ખાવું નહીં; (જો ખાવું હોય તો) ઘી–સાકર વગરનું, મગની દાળ વગરનું, મધ વગરનું, ગરમ કરેલું કે આમળાં વગરનું ખાવું નહી. (ઘી–સાકર વગેરે સહિત દહીં રાત્રે પણ ખાવાની છૂટ છે; કહ્યું છે કે) 'રાત્રે દહીં ખાવું સારું નથી; (ખાવાની જરૂર હોય તો) પાણી તથા ઘી નાખીને ખાવું; રક્તપિત્ત તથા કફસબંધી વિકારોમાં તો તે દહીં ઘી તથા પાણી સહિત પણ ખાવું સારું નથી.

टीका–अयमर्थः –रात्रौ दधि न भुञ्जीत । भुञ्जीत चेत्तदा अघृतशर्करममुद्गसूपमक्षौद्रमुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत । तेन घृतशर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः । (અર્થ ઉપર આવી જાય છે.) ૧૭,૧૮

દહીં કઈ ઋતુમાં સારું ને ખરાબ?

हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते ।
शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम् ॥ १९ ॥

अन्वय –हेमन्ते शिशिरे अपि च वर्षासु दधि शस्यते, (किंतु) शरद्–ग्रीष्म–वसन्तेषु प्रायशः तद् विगर्हितम् ॥

હેમંત, શિશિર અને વર્ષા–એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું સારું છે, પણ શરદ, ગ્રીષ્મ અને વસંત–એ ત્રણ ઋતુઓમાં દહીં ખાવું તે લગભગ ખરાબ છે. ૧૯

વિધિ વિના દહીં ખાવાથી દોષ

ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् ।
प्राप्नुयात्कामलां चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः ॥२०

अन्वय.–दधिप्रियः (जनः) विधिं हित्वा (यथेष्टं दधि भुक्त्वा) ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान् च उग्रां कामलां प्राप्नुयात् ॥

દહીં ઉપર પ્રેમ ધરાવતો માણસ (દહીં ખાવાની) વિધિ ત્યજીને (પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દહીં ખાય તો,) તાવ, લોહીનાં દરદ, પિત્ત કે રક્તપિત્ત, રતવા, કોઢ, પાંડુરોગ, ભ્રમ અને ભયંકર કમળો–એ રોગોને પામે છે. ૨૦

સર તથા મસ્તુનું લક્ષણ તથા ગુણો

दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः ।
स लोके सर इत्युक्तो दध्नो मण्डस्तु मस्त्विति ॥२१
सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः
साम्लो वस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः ॥२२॥
मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् ।
स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम् ।
अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम् ॥२३॥

अन्वय.–दध्नः उपरि तु स्नेहसमन्वितः यः घनः भागः स सरः इति उक्तः, दध्नः मण्डः तु मस्तु इति (कथ्यते) ॥ सरः स्वादुः गुरुः वृष्यः वातवह्निप्रणाशनः साम्लः वस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्धनः (अस्ति) ॥ मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत् स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम् अवृष्यं शीघ्रं प्रीणनं मलसञ्चयं भिनत्ति ॥

દહીંની ઉપર ચીકાશવાળો જે ઘાટો ભાગ થાય છે, તે સર[1]–તર કહેવાય છે અને દહીંનાં દડબાથી છૂટું પડેલું પાણી મસ્તુ[2] કહેવાય છે. સર મધુર, ભારે મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુનો તથા અગ્નિનો નાશ કરનાર, ખટાશવાળો, બસ્તિરોગને શાંત કરનાર અને પિત્તને તથા કફને વધારનાર છે; મસ્તુ–દહીંનું પાણી ગ્લાનિને મટાડનાર, બળ આપનાર, હલકું અન્નની ઇચ્છા કરાવનાર, નાડીઓને સાફ કરનાર, આનંદ પમાડનાર; કફને, તરશને તથા વાયુને મટાડનાર છે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર નથી; તરત તૃપ્તિ કરનાર અને મળના સમૂહને તોડનાર છે.

1. सरति–गच्छति दध्न उपरि स्नेहयुक्तघनभागरूपेणेति सरः, स गतौ–पचाद्यच्–દહીંની ઉપર ચીકાશવાળા ઘાટા ભાગરૂપે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર–દહીંની તર.

2. मस्यति–परिणमति दध्नो मण्डरूपेणेति मस्तु 'मसिनि'–(उणा. १–६१ इति तुन्–દહીંનાં દડબાંથી છૂટું પડી તેના પાણીરૂપે જે પરિણમે છે, તે મસ્તુ–દહીંનું પાણી.

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં દધિવર્ગ સમાપ્ત

૧૫ : તક્રવર્ગ

છાશના પાંચ પ્રકાર તથા પાંચેના ગુણો

घोलं तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च ।
ससरं निर्जलं घोलं मथितं त्वसरोदकम् ॥ १ ॥
तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्वित्त्वर्धवारिकम् ।
छच्छिका सारहीना स्यात्स्वच्छा प्रचुरवारिका ॥२
घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसालवत् ।
वातपित्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत् ॥ ३ ॥
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु ।
वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् ॥ ४ ॥
ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्संग्राहि लाघवात् ।
किञ्च स्वादुविपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपणम् ।
कषायोष्णविपाकित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम् ॥५

न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्
न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः ।
यथा सुराणाममृतं सुखाय,
तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः ॥ ६ ॥

उदश्वित्कफकृद्बल्यमामघ्नं परमं मतम् ।
छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी ॥ ७ ॥
वातनुत्कफकृत्सा तु दीपनी लवणान्विता ॥ ८ ॥

अन्वय.–घोलं तु मथितं तक्रम् उदश्वित् अपि च छच्छिका (इति भेदपञ्चकम्, तल्लक्षणानि तु–) निर्जलं ससरं घोलं, असरोदकं तु मथितं, पादजलं तक्रम्, अर्धवारिकं तु उदश्वित् प्रोक्तम्, सारहीना प्रचुरवारिका स्वच्छा छच्छिका स्यात् ॥ शर्करायुक्तं घोलं तु गुणैः रसालवत् ज्ञेयम्, मथितं वातपित्तहरं ह्लादि कफपित्तनुत् (अस्ति), तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु वीर्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनं लाघवात् संग्राहि (सत्) ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत्, किं च स्वादुविपाकित्वात् पित्तप्रकोपणं च न (भवेत्), अपि च कषायोष्णविपाकित्वात् रौक्ष्यात् (च) कफापहं (स्यात्) ॥ तक्रसेवी कदाचित् न व्यथते, तक्रदग्धा रोगाः न प्रभवन्ति, यथा अमृतं सुराणां (दिवि) सुखाय (भवति) तथा तक्र

નાણાં ભુવિ (સુરાય ભવતિ ઇતિ વૈદ્યા:) આહુ: ॥ उदश्वित् कफकृत् बल्यम् आमघ्न (सत्) परम मतम्। छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषाहरी वातनुत् कफकृत् (सती अपि) सा तु लवणान्विता दीपनी (भवति) ॥

ઘોલ, મથિત, તક્ર, ઉદશ્વિત્ અને છચ્છિકા, એટલા છાશના ભેદો છે. પાણી નાખ્યા વિના જ ઉપરના ચીકાશવાળા ઘાટા ભાગ સહિત વલોવેલું દહીં ઘોલ[1] (ઘોળવું) કહેવાય છે. ઉપરનો ચીકાશવાળો ઘાટો ભાગ કાઢી નાખી પાણી વગર જ વલોવેલું દહીં મથિત[2] કહેવાય છે. ચોથા ભાગનું પાણી નાખી વલોવેલું દહીં તક્ર[3] કહેવાય છે. બરાબર અર્ધું પાણી નાખી વલોવેલું દહીં ઉદશ્વિત્[4] કહેવાય છે અને વલોવીને જેમાંથી માખણ કાઢી લીધું હોય તથા ઘણું પાણી નાંખીને ખૂબ આછું કરેલ હોય તે દહીં છચ્છિકા[5] કહેવાય છે. સાકર નાખેલ ઘોલના ગુણો આંબાના રસના જેવા થાય છે. મથિત વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, આનંદ પમાડનાર અને કફને તથા પિત્તને તોડનાર છે. તક્ર ઝાડાને રોકનાર, તૂરું, ખાટું, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, હલકું, ઉષ્ણવીર્ય, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, તૃપ્તિ આપનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને હલકું હોવાથી ઝાડાને રોકનાર હોઈ ગ્રહણી આદિ રોગવાળાઓને પથ્ય થાય છે; વળી તે પાકમાં મધુર હોવાથી પિત્તનો પ્રકોપ કરતું નથી અને તૂરું, ઉષ્ણવીર્ય તથા રૂક્ષ હોવાથી કફને તોડે છે. તક્રનું સેવન કરનાર માણસ (રોગથી) કદી પીડાતો નથી અને તક્રથી બળી ગયેલા રોગો પાછા કદી ઉત્પન્ન થતા નથી. જેમ અમૃત દેવતાઓને (સ્વર્ગમાં) સુખ આપનાર છે, તેમ તક્ર પૃથ્વી પર માણસોને સુખ આપનાર થાય છે, એમ (વૈદ્યો) કહે છે. ઉદશ્વિત્ કફ કરનાર, બળને વધારનાર અને અજીર્ણાશનો નાશ કરનાર હોઈ અતિશય ઉત્તમ છે. છચ્છિકા ટાઢી, હલકી; પિત્તને, શ્રમને તથા તૃષાને મટાડનારી; વાયુને મટાડનારી અને કફને કરનારી છે, છતાં લૂણ નાખેલી છચ્છિકા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર થાય છે. ૧–૮

૧. घुडयते–आलोड्यते मथ्यते वा ससर निर्जलमेव यत्, घुड प्रतिघाते–कर्मणि घञ्, डस्य च ल, यद्वा हन्यते मथा इति घोल, (हैम–उणा ४९५) इत्योले निपात्यते–જેને પાણી નાખ્યા વિના જ તર સાથે વલોવી નંખાય તે ઘોલ; અથવા રવૈયાથી જેને હણી નખાય છે, તે ઘોલ–(હૈમકોષના આધારે)–દહીંનું ઘોરવું.

૨. मथ्यते–विलोड्यते स्म असर निर्जलमेव, मथे विलोडने, कर्मणि क्त.–मथितम्–જેને તર કાઢી નાખી પાણી નાખ્યા વગર જ મથિ વલોવાય છે, તેવું દહીં મથિત કહેવાય છે.

૩. तचति तन्यते वा पादजलम्, उष्णवीर्यत्वादिगुणजात चेति तक्रम्, तञ्च क्तो–' स्फायितञ्चि० '–(उणा. २–१३)इति रक्–જેમા એક ચતુર્થાંશ પાણી પડે છે અને જે ઉષ્ણવીર્ય આદિ ગુણોને પામે છે, તેથી તક્ર–ચોથા ભાગ પાણીવાળું દહીં–છાશ.

૪. अर्धभागेन उदकेन श्वयति–वर्धते, ' टुओश्वि गतिवृद्धयो –क्विप्–અર્ધભાગે પાણી નાખવાથી જે વધે છે, તેનું દહી વલોવેલી છાશ–ઉદશ્વિત્

૫ छद्यते–बलवान् क्रियते वह्निरनया, अपवार्यते च वायुर्यया, छदिर् ऊर्जने अपवारणे चेति धातो –' क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोः '–इत्यौणादि क्वुन्, बाहुलकाद् दस्य छः–જે અગ્નિને બળવાન કરે છે, તથા વાયુને મટાડે છે, તે પુષ્કળ પાણીવાળી અને માખણ વિનાની સ્વચ્છ છાશ–છચ્છિકા.

टीका–मथित मठ्ठा इति लोके। छच्छिका–छाछ इति लोके। મથિતને લોકમાં મઠો કહે છે અને છચ્છિકાને છાશ કહે છે.

જુદી જુદી જાતની છાશના ગુણો

समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः ।
स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद् गुरु वृष्यं कफापहम् ॥९॥
अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम् ॥ १० ॥

अन्वय–समुद्धृतघृत तक्र पथ्य (च) विशेषतः लघु (भवति), स्तोकोद्धृतघृत तस्माद् गुरु वृष्य कफापह (स्यात्), अनुद्धृतघृत (तु) सान्द्र (सत्) गुरु पुष्टिकफप्रद (च भवेत्) ॥

જેમાંથી સઘળું માખણરૂપ ઘી કાઢી લીધું હોય એવું તક્ર (છાશ) પથ્ય અને અત્યંત હલકું છે; જેમાંથી થોડુંક ઘી કાઢી લીધું હોય એવું તક્ર ઉપરના તક્ર કરતાં ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને કફ કર-

નાર છે, જેમાંથી ઘી બિલકુલ કાઢી લીધું ન હોય એવું તક્ર ગાઢું તથા ભારે હોઈ પુષ્ટિ આપનાર અને કફ કરનાર છે ૯,૧૦

જુદા જુદા રોગ ઉપર તે તે છાશનો ઉપયોગ

वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् ।
पित्ते स्वादु सितायुक्तं सव्योषमधिकं कफे ॥११
हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन च संयुतम् ।
भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत्परम् ॥ १२ ॥
रुचिदं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम् ॥१३॥

अन्वय –वाते अम्लं शुण्ठीसैन्धवसंयुतं तक्रं शस्यते, पित्ते सितायुतं स्वादु (शस्यते) कफे अधिकं सव्योषं (शस्यते) । हिङ्गुजीरयुतं च सैन्धवेन संयुतं घोलं अतीव वातघ्नम् अर्शोऽतीसारहृत् परं रुचिदं पुष्टिदं बल्यं बस्तिशूलविनाशनं भवेत् सगुडं तु (घोलं) मूत्रकृच्छ्रे (शस्यते) सचित्रकं (तु घोलं) पाण्डुरोगे (प्रशस्यते) ॥

વાયુ ઉપર ખાટું અને સૂંઠ તથા સિંધવ નાખેલું તક્ર ઉત્તમ છે પિત્ત ઉપર સાકર વાળું મીઠું તક્ર ઉત્તમ છે કફ વધ્યો હોય તો સૂંઠ, મરી અને પીપરવાળું તક્ર ઉત્તમ છે. હિંગ, જીરું તથા સિંધવથી મિશ્રિત કરેલું દહીંનું ઘોળવું વાયુને અત્યંત તોડનાર, અરશને તથા અતિસારને મટાડનાર, ખૂબ રુચિ આપનાર પુષ્ટિ આપનાર, બળ વધાર નાર અને નાભિથી નીચેના ભાગના શૂળને મટાડનાર છે ગોળથી મિશ્ર કરેલું ઘોળવું મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ઉત્તમ છે અને ચીતરાથી મિશ્ર કરેલું ઘોળવું પાંડુરોગ ઉપર શ્રેષ્ઠ છે ૧૧,૧૩

કાચી તથા પાકી છાશના ગુણો

तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च ।
पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते ॥ १४॥

अन्वय –आमं तक्रं कोष्ठे कफं हन्ति कण्ठे च (कफं) करोति । पीनसश्वासकासादौ पक्वम् एव (तक्रं) प्रयुज्यते ॥

કાચું તક્ર કોઠાના કફને તોડે છે અને કંઠમાં કફ કરે છે સળેખમ શ્વાસ અને ઉધરસ આદિ દરદોમાં પાકા તક્રનો જ ઉપયોગ કરાય છે ૧૪

તક્રસેવનના વિષયો અને ગુણો

शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च ।
अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् ॥ १५॥
तत्तु हन्ति गरच्छर्दि,–प्रसेकविषमज्वरान् ।
पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शो,–मूत्रग्रहभगन्दरान् ॥ १६ ॥
मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः ।
श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन्कुष्ठशोथतृषाकृमीन् ॥ १७॥

अन्वय –शीतकाले च अग्निमान्द्ये तथा च वातामयेषु अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रम् अमृतोपमं स्यात् ॥ तत् तु गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शो मूत्रग्रहभगन्दरान् मेहं गुल्मम् अतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन् हन्ति ॥

શીતકાળમાં, અગ્નિ મંદ થયો હોય ત્યારે, વાયુના દરદોમાં, અરુચિમાં અને નાડીઓનું રોકાણ થયું હોય ત્યારે તક્ર અમૃત જેવું કામ કરે છે તક્ર ઝેરને, ઊલટીને, લાળના ઝરવાને, વિષમજ્વરને, પાંડુરોગને, મેદને, ગ્રહણીરોગને અરશને, મૂત્રકૃચ્છ્રને, ભગંદરને, પ્રમેહને, ગોળાને, અતિસારને, શૂળને, બરલને, પેટના રોગને, અરુચિને, ધોળા કોઢને, કોઠાના દરદોને, કોઢને, સોજાને, તૃષાને અને કૃમિઓને મટાડે છે ૧૫-૧૭

છાશના નિષેધના વિષયો

नव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले ।
न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे ॥१८॥

अन्वय –क्षते तक्रं नैव दद्यात् उष्णकाले न दुर्बले न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रक्तपित्तजे रोगे (दद्यात्) ॥

ક્ષતવાળાને, ઉનાળામાં, દૂબળાને, મૂર્ચ્છામાં, ભ્રમમાં, દાહમાં અને રક્તપિત્તના રોગમાં તક્ર કદી ન દેવાય ૧૮

દહીંના પ્રકાર પ્રમાણે છાશના ગુણો

यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत् ॥१९

अन्वय –(दधिवर्गे) यानि अष्टौ दधीनि उक्तानि तद्गुणं तक्रम् आदिशेत् ॥

(દધિવર્ગમાં) જે આઠ પ્રકારનાં દહીં કહ્યાં છે, (અને તેઓમાં જે ગુણો કહ્યા છે,) તે તે દહીંના તક્રમાં પણ તે તે જ ગુણો જાણવા. ૧૯

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં તક્રવર્ગ સમાપ્ત

૧૬ : નવનીતવર્ગ

માખણના નામો તથા ગાયના માખણના ગુણો

म्रक्षणं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम्।
नवनीतं हितं गव्यं वृष्यं वर्णबलाग्निकृत् ॥१॥
संग्राहि वातपित्तासृक्-क्षयार्शोऽर्दितकासहृत्।
तद्धितं बालके वृद्धे विशेषादमृतं शिशोः ॥२॥

अन्वय –म्रक्षणं सरजं हैयङ्गवीनं नवनीतकम् (इति नामानि गुणाश्च–) गव्यं नवनीतं हितं वृष्यं वर्णबलाग्नि कृत् संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोऽर्दितकासहृत् (भवति) तत् बालके (च) वृद्धे हितम् (अस्ति) शिशोः विशेषात् अमृतम् (भवति) ॥

મ્રક્ષણ,[1] સરજ,[2] હૈયંગવીન[3] અને નવનીત[4] એટલા માખણના સંસ્કૃત નામો છે ગાયનું માખણ હિતકારી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર વર્ણને સારો કરનાર, બળ આપનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઝાડાને રોકનાર અને વાયુ, પિત્ત, લોહીના બગાડ કે વાત પ્રધાન રક્તપિત્ત, અરશ, અર્દિત વાયુ તથા ઉધરસને મટાડનાર છે એ માખણ બાળકને તથા વૃદ્ધને પણ હિતકારી છે અને તેમાંય બાળકને તો ખાસ અમૃતરૂપ છે ૧,૨

१ म्रक्ष्यते–मिश्रीक्रियते अन्नादिना यत्, उपदिश्यते वा यस्माद्यादि तत् म्रक्षणम्, म्रक्ष संघाते उपदेशे च कर्मणि करणे वा ल्युट्–જેને અન્નાદિ સાથે મિશ્ર કરાય છે અથવા જેના વડે અન્નાદિ ચોપડાય છે તે મ્રક્ષણ માખણ

२ पयसो दध्नो वा सरात् जातम्–पञ्चम्या जने– દૂધની કે દહીંની તરમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તેની સરજ માખણ

३ ह्योगोदोहः इति दाहः –कर्मणि घञ् गवां दाहः गोदोहः ह्यो गोदोहः –ह्योगोदोहः ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनम् हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् इत्यनेन निपात्यते ગઈ કાલના ગાયના દૂધમાંથી બનેલા દહીંનો જે વિકાર તે હૈયંગવીન તાજું માખણ

४ नवं च तत् नीतं ह्योगोदोहात् इति नवनीतम्– ગઈ કાલના દૂધના દહીંમાંથી તાજું વલોવી કાઢેલું માખણ તે નવનીત

ભેંસના માખણના ગુણો

नवनीतं माहिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु।
दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् ॥३॥

अन्वय –माहिष्याः नवनीतं तु वातश्लेष्मकरं गुरु दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् (भवति) ॥

ભેંસનું માખણ વાયુને તથા કફને કરનાર, ભારે, દાહને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મેદને તથા વીર્યને વધારનાર છે ૩

દૂધમાંથી કાઢેલા માખણના ગુણો

दुग्धोत्थं नवनीतं तु चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत्।
वृष्यं बल्यमतिस्निग्धं मधुरं ग्राहि शीतलम् ॥४॥

દૂધમાંથી પરબારું જ કાઢેલું માખણ નેત્રને હિતકારી, રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, બળ આપનાર, બહુ જ સ્નિગ્ધ તથા મધુર હોઈ ઝાડાને રોકનાર અને ટાઢું છે ૪

તાજા માખણના ગુણો

नवनीतं तु सद्यस्कं स्वादु ग्राहि हिमं लघु।
मेध्यं किञ्चित्कषायाम्लमीषत्तक्रांशसंक्रमात् ॥५॥

अन्वय –सद्यस्कं नवनीतं तु स्वादु ग्राहि हिमं लघु (सत्) मेध्यं (तथा) ईषत् तक्रांशसंक्रमात् किंचित् कषायाम्लम् (भवति) ॥

તાજું માખણ મધુર, ઝાડાને રોકનાર, ટાઢું તથા હલકું હોઈ બુદ્ધિને હિતકારી છે અને જરાક તક્રનો અંશ આવવાથી કાંઈક તૂરું તથા ખાટું હોય છે ૫

વાસી માખણના ગુણો

सक्षारकटुकाम्लत्वाच्छर्दिर्शः कुष्ठकारकम्।
श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं नवनीतं चिरन्तनम् ॥६॥

अन्वय –चिरंतनं नवनीतं सक्षारकटुकाम्लत्वात् छर्द्यर्शः कुष्ठकारकं श्लेष्मलं गुरु मेदस्यं (भवति) ॥

ઘણા વખતનું (વાસી) માખણ ખારાશથી, તીખાશથી તથા ખટાશથી યુક્ત થવાને લીધે ઊલટી, અરશ તથા કોઢને કરનાર, કફ વધારનાર, ભારે અને મેદની વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે ૬

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં નવનીતવર્ગ સમાપ્ત

૧૭ : ઘૃતવર્ગ

ઘીનાં નામો તથા સામાન્ય ગુણો

घृतमाज्यं हविः सर्पिः कथ्यन्ते तद्गुणा अथ ।
घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्निदीपनम् ॥१॥
शीतवीर्यं विषालक्ष्मी,-पापपित्तानिलापहम् ।
अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् ॥२॥
स्वरस्मृतिकरं मेध्यमायुष्यं बलकृद् गुरु ।
उदावर्तज्वरोन्माद,-शूलानाहव्रणान्हरेत् ।
स्निग्धं कफकरं रक्षः,-क्षयवीसर्परक्तनुत् ॥ ३ ॥

अन्वय –घृतम् आज्यं हविः सर्पिः (इति नामानि), अथ तद्गुणा कथ्यन्ते–घृतं रसायनं स्वादु चक्षुष्यं वह्निदीपनं शीतवीर्यं (सत्) विषालक्ष्मीपापपित्तानिलापहम् अल्पाभिष्यन्दि कान्त्योजस्तेजोलावण्यबुद्धिकृत् स्वरस्मृतिकरं मेध्यम् आयुष्यं बलकृत् गुरु स्निग्धं कफकरं (सत्) उदावर्तज्वरोन्मादशूलानाहव्रणान् हरेत् (तथा च) रक्षःक्षयवीसर्परक्तनुत् (भवति) ॥

ઘૃત,[1] આજ્ય,[2] હવિષ્[3] અને સર્પિષ્[4] એટલાં ઘીનાં સંસ્કૃત નામો છે. ઘી રસાયન, મધુર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા શીતવીર્યવાળું હોઈ ઝેર, અલક્ષ્મી, પાપ, પિત્ત અને વાયુને મટાડનાર, રસવાહી, નાડીઓને થોડી રોકનાર, કાંતિ, બળ, તેજ, લાવણ્ય, બુદ્ધિને કરનાર; સ્વરનું નિર્મળપણું તથા સ્મરણશક્તિ ઉપજાવનાર, પવિત્ર, આયુષ્યને વધારનાર, શક્તિ આપનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ તથા કફ કરનાર હોઈ ઉદાવર્ત્ત નામનો રોગ, તાવ, ઉન્માદ, શૂળ, આફરો, વ્રણ, રાક્ષસ, ક્ષય, રતવા તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧. जिघर्ति–सिञ्चति तेजोबलवीर्यादि देहे, घ्रियते–सिच्यते च हविःस्वरूपेण वह्नौ–इति घृतम्, घृ सेचने–'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उणा. ३–८९)–જે શરીરમાં તેજ, બળ તથા વીર્ય વગેરેને સિંચે છે, તેમ જ દેવાદિના બલિદાનરૂપે જેને અગ્નિમાં સિંચવામાં–હોમવામાં આવે છે, તેથી ઘૃત–ઘી.

૨. आ–समन्तात् अज्यते अनेन अन्नादिकम्, अञ्ज् व्यक्त्यादौ–'अञ्जेः संज्ञायाम्' इति क्यप्–જેનાથી અન્ન વગેરે ચોપાસ ખરડાય–ઘી પાય–ચોપડાય કે તરબોળ કરાય છે, તેથી આજ્ય–ઘી.

૩. हूयते–प्रदीयते देवताद्युद्देशेन वह्नौ याज्ञिकादिभिः, हु दानादनयोः –જેને યાજ્ઞિકો વગેરે દેવાદિના નિમિત્તે અગ્નિમાં અર્પે–હોમે છે, તેથી હવિષ્–ઘી.

૪. सर्पति–गच्छति स्निग्धत्वादिगुणान्, सृप्लृ गतौ–इस् प्रत्ययः (उणा. २–१०८)–જે ચીકાશ વગેરે ગુણોને ધારણ કરે છે, તેથી સર્પિષ્–ઘી.

ગાયના ઘીના ગુણો

गव्यं घृतं विशेषेण चक्षुष्यं वृष्यमग्निकृत् ।
स्वादुपाककरं शीतं वातपित्तकफापहम् ॥ ४ ॥
मेधालावण्यकान्त्योजस्तेजोवृद्धिकरं परम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं वयसः स्थापकं गुरु ॥५॥
बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
सुगन्धं रोचनं चारु सर्वाज्येषु गुणाधिकम् ॥६

ગાયનું ઘી વિશેષે કરી નેત્રને હિતકારી, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પાકમાં મધુર, ટાઢું; વાત, પિત્ત તથા કફને મટાડનાર; બુદ્ધિની, લાવણ્યની, કાંતિની, સામર્થ્યની તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર; અલક્ષ્મીને, પાપને તથા રાક્ષસોને હણનાર, જુવાનીને સ્થિર રાખનાર, ભારે, બળ આપનાર, પવિત્ર, આયુષ્યને વધારનાર, મંગલરૂપ, રસાયન, સુગંધયુક્ત, રુચિ ઉપજાવનાર, સુંદર અને ઘીની સઘળી જાતોમાં ગુણોથી અધિક છે. ૪–૬

ભેંસના ઘીના ગુણો

माहिषं तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।
शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु स्वादु विपच्यते ॥७॥

अन्वय –माहिषं घृतं तु स्वादु शीतलं श्लेष्मलं वृष्यं गुरु (सत्) स्वादु विपच्यते (तथा) पित्तरक्तानिलापहम् (भवति) ॥

ભેંસનું ઘી મધુર, ટાઢું, કફ કરનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ભારે તથા પાકમાં મધુર હોઈ પિત્ત, લોહીનો બગાડ તથા વાયુને મટાડનાર છે. ૭

બકરીના ઘીના ગુણો

आजमाज्यं करोत्यग्निं चक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
कासे श्वासे क्षये चापि हितं पाके भवेत्कटु ॥८॥

अन्वय –आजम् आज्यम् अग्निं करोति, चक्षुष्यं बलवर्धनम् अपि च पाके कटु (सत्) कासे श्वासे क्षये हितं भवेत् ॥

બકરીનું ઘી અગ્નિ કરનાર, નેત્રને હિતકારી, બળને વધારનાર અને પાકમાં તીખું હોઈ

ઉધરસ, શ્વાસ તથા ક્ષય ઉપર હિતકારી છે. ૮

ઊંટડીના ઘીના ગુણો

औष्ट्रं कटु घृतं पाके शोषकृमिविषापहम् ।
दीपनं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् ॥९॥

अन्वय –औष्ट्रं घृतं पाके कटु (सत्) दीपनं शोषकृमिविषापहं कफवातघ्नं कुष्ठगुल्मोदरापहम् (स्यात्) ॥

ઊંટડીનું ઘી પાકમાં તીખું હોઈ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને શોષ, કૃમિ, ઝેર, કફ, વાયુ, કોઢ, ગોળો તથા પેટના રોગને મટાડનાર છે ૯

ગાડરના ઘીના ગુણો

पाके लघ्वाविकं सर्पिः सर्वरोगविनाशनम् ।
वृद्धिं करोति चास्थीनामश्मरीशर्करापहम् ।
चक्षुष्यमग्निबलदं वातदोषनिवारकम् ॥ १० ॥

अन्वय –आविकं सर्पिः पाके लघु (सत्) सर्वरोगविनाशनं च अस्थीनां वृद्धिं करोति (तथा) अश्मरीशर्करापहं चक्षुष्यम् अग्निबलदं वातदोषनिवारकम् (भवति)॥

ગાડરનું ઘી પાકમાં હલકું હોઈ સર્વ રોગોનો નાશ તથા હાડકાની વૃદ્ધિ કરે છે, તેમ જ પથરીને તથા કાંકરીને મટાડનાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર અને વાયુના દોષનું નિવારણ કરનાર છે ૧૦

સ્ત્રીના ઘીના ગુણો

कफेऽनिले योनिदोषे पित्ते रक्ते च तद्धितम् ।
चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्यादमृतोपमम् ॥

अन्वय –स्त्रीणाम् आज्यं कफे अनिले योनिदोषे पित्ते च रक्ते हितं, तत् सर्पिः चक्षुष्यं वा अमृतोपमं स्यात् ॥

સ્ત્રીઓનું ઘી કફ, વાયુ, યોનિદોષ, પિત્ત અને લોહીના બગાડ ઉપર હિતકારી છે, અને તે ઘી નેત્રને હિતકારી હોઈ અમૃત સમાન છે ૧૧

ઘોડીના ઘીના ગુણો

वृद्धिं करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषापहम् ।
तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुद्वडवाघृतम् ॥ १२॥

अन्वय –वडवाघृतं देहाग्नेः वृद्धिं करोति पाके लघु विषापहं तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहनुत् (स्यात्) ॥

ઘોડીનું ઘી શરીરના અગ્નિને વધારે છે, પાકમાં હલકું, ઝેરને હણનાર, તૃપ્તિ આપનાર, નેત્રના રોગને હણનાર અને દાહને મટાડનાર છે. ૧૨

દૂધમાંથી કાઢેલા ઘીના ગુણો

घृतं दुग्धभवं ग्राहि शीतलं नेत्ररोगहृत् ।
निहन्ति पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् ॥१३॥

अन्वय –दुग्धभवं घृतं ग्राहि शीतलं (सत्) नेत्ररोगहृत्, पित्तदाहास्रमदमूर्च्छाभ्रमानिलान् निहन्ति ॥

દૂધમાંથી બનાવેલું ઘી ઝાડાને રોકનાર અને ટાઢું હોઈ નેત્રના રોગને મટાડનાર અને પિત્ત, દાહ, લોહીનો બગાડ, મદ, મૂર્છા, ભ્રમ તથા વાયુને હણે છે ૧૩

ગઈ કાલના દહીં માંથી કરેલા ઘીના ગુણો

हविर्ह्यस्तनदध्युत्थं तत्स्याद्धैयङ्गवीनकम् ।
हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं रुचिकृत्परम् ।
बलकृद् बृंहणं वृष्यं विशेषाज्ज्वरनाशनम् ॥ १४॥

अन्वय –ह्यस्तनदध्युत्थं हविः हैयङ्गवीनकं स्यात्, तद् हैयङ्गवीनं चक्षुष्यं दीपनं परं रुचिकृत् बलकृत् बृंहणं वृष्यं विशेषात् ज्वरनाशनं (स्यात्) ॥

ગઈ કાલના-વાસી દહીંમાંથી કરેલું ઘી હૈયંગવીનક કહેવાય છે, એ ઘી નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ઘણું રુચિકારક, બળ આપનાર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર અને વિશેષે કરી તાવનો નાશ કરનાર છે ૧૪

જૂના ઘીના ગુણો

वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत्त्रिदोषनुत् ।
मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहम् ॥ १५॥
यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् ।
तथा तथा गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम् ॥१६

अन्वय –वर्षात् ऊर्ध्वम् आज्यं पुराणं भवेत्, तत् त्रिदोषनुत्, मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहं (च स्यात्)। अखिलं सर्पिः यथा यथा अधिकं पुराणं भवेत् तथा तथा स्वैः स्वैः गुणैः अधिकं तद् उदाहृतम् ॥

એક વર્ષથી ઉપરનું ઘી જૂનું થાય છે, એ ઘી ત્રણે દોષને મટાડનાર અને મૂર્છા, કોઢ, ઝેર ઉન્માદ, વાઈ તથા આંખે ઝાંખ પડવારૂપ-તિમિર રોગને મટાડે છે સર્વ પ્રકારનું ઘી જેમ જેમ વધારે જૂનું થાય, તેમ તેમ પોતપોતાના વધારે ગુણવાળું તે કહેવાય છે ૧૫,૧૬

શા ઉપર તાજું જ ઘી વાપરવું?

योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे।
बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः ॥ १७ ॥

अन्वय–भोजने तर्पणे श्रमे बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः नवम् एव आज्यं योजयेत् ॥

ભોજનમા, તર્પણપ્રયોગમા, પરિશ્રમ ઉપર, બળના ક્ષય ઉપર, પાંડુરોગ ઉપર, કમળા ઉપર અને નેત્રના હરકોઈ રોગ ઉપર તાજા ઘીનો જ ઉપયોગ કરવો. ૧૭

ઘી કોને તથા કયા રોગ પર ન દેવું?

राजयक्ष्मणि बाले च वृद्धे श्लेष्मकृते गदे।
रोगे सामे विषूच्यां च विबन्धे च मदात्यये।
ज्वरे च दहने मन्दे न सर्पिर्बहु मन्यते ॥ १८ ॥

अन्वय–बाले च वृद्धे राजयक्ष्मणि श्लेष्मकृते गदे सामे रोगे च विषूच्यां च विबन्धे मदात्यये ज्वरे च मन्दे दहने सर्पिः बहु न मन्यते ॥

બાળકને, વૃદ્ધને, ભારે ક્ષયરોગ ઉપર, કફના દરદ ઉપર, આમવાળા રોગ ઉપર, કોલેરા ઉપર, મળબંધ ઉપર, મદાત્યય ઉપર, તાવ ઉપર અને મંદાગ્નિ ઉપર ઘી (દેવું) સારું નથી. ૧૮

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં ઘૃતવર્ગ સમાપ્ત

૧૮ મૂત્રવર્ગ

ગોમૂત્રના ગુણો

गोमूत्रं कटु तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तकषायकम्।
लघ्वग्निदीपनं मेध्यं पित्तकृत्कफवातहृत् ॥ १ ॥
शूलगुल्मोदरानाह,-कण्ड्वक्षिमुखरोगजित्।
किलासगदवाताम,-बस्तिरुक्कुष्ठनाशनम्।
कासश्वासापहं शोथ,-कामलापाण्डुरोगहृत् ॥ २ ॥
कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान्,
गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान्।
कासं सकुष्ठजठरक्रिमिपाण्डुरोगान्,
गोमूत्रमेकमपि पीतमपाकरोति ॥ ३ ॥
सर्वेष्वपि च मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतोऽधिकम्।
अतोऽविशेषात्कथने मूत्रं गोमूत्रमुच्यते ॥ ४ ॥
प्लीहोदरश्वासकास,-शोथवर्चोग्रहापहम्।
शूलगुल्मरुजानाह,-कामलापाण्डुरोगहृत् ॥ ५ ॥
कषायं तिक्ततीक्ष्णं च पूरणात्कर्णशूलनुत् ॥ ६ ॥

अन्वय–गोमूत्रम् एकम् अपि पीतं (चेत् तर्हि तद् एव) कण्डूकिलासगदशूलमुखाक्षिरोगान् गुल्मातिसारमरुदामयमूत्ररोधान् कासं सकुष्ठजठरक्रिमिपाण्डुरोगान् अपाकरोति ॥ अपि च सर्वेषु मूत्रेषु गोमूत्रं गुणतः अधिकम् (भवति), अतः अविशेषात् कथने मूत्रं गोमूत्रम् उच्यते ॥ (गोमूत्रं) कषायं च तिक्ततीक्ष्णं (सत्) पूरणात् कर्णशूलनुत् प्लीहोदरश्वासकासशोथवर्चोग्रहापहं शूलगुल्मरुजानाहकामलापाण्डुरोगहृत् (भवति) ॥

ગોમૂત્ર તીખું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખારું, કડવું, તૂરું, હલકું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, પવિત્ર, પિત્ત કરનાર અને કફ, વાયુ, શૂળ, ગોળો, પેટનો આફરો, ચળ, નેત્રના રોગ, મોઢાના રોગ, સ્હેજ ગુલાબી જણાતા કોઢનો રોગ, વાયુ સંબંધી આમ, પેડુના રોગ, હરકોઈ કોઢ, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજા, કમળો તથા પાંડુરોગને મટાડનાર છે. ગોમૂત્ર એકલુ પણ પીધું હોય તો તે જ ચળને, લગાર ગુલાબી જણાતા કોઢને, શૂળને, મોઢાના દરદોને, નેત્રનાં દરદોને, ગોળાને, અતિસારને, વાયુ સંબંધી રોગોને, મૂત્રના અટકાવને, ઉધરસને, કોઢને, પેટના રોગને, કૃમિઓને અને પાંડુરોગને મટાડે છે. સઘળાં મૂત્રોમા ગોમૂત્ર અધિક ગુણોવાળું છે, આથી જ્યા અમુકનું મૂત્ર[1] એમ વિશેષ કહ્યું ન હોય, ત્યા મૂત્ર શબ્દથી ગોમૂત્ર જ સમજવું. ગોમૂત્ર તૂરુ, કડવું, તીક્ષ્ણ, કાનમાં રેડવાથી કાનના શૂળને મટાડનાર અને બરલનું દરદ, પેટના દરદ, શ્વાસ, ઉધરસ, સોજા, ઝાડાની કબજિયાત, શૂળ, ગોળાનું દરદ, પેટનો આફરો, કમળો અને પાંડુરોગને મટાડે છે. ૧–૬

૧. मूत्र्यते–प्रस्रूयते मदनमार्गात् तीक्ष्णोष्णक्षार-जलरूपेण, मूत्र प्रस्रवणे–कर्मणि घञ्–ગુહ્ય ભાગના માર્ગમાથી તીક્ષ્ણ ગરમ અને ખારા જળરૂપે જે બહાર નીકળે છે, તે મૂત્ર.

માણસના મૂત્રના ગુણો

नरमूत्रं गरं हन्ति सेवितं तद्रसायनम्।
रक्तपामाहरं तीक्ष्णं सक्षारलवणं स्मृतम् ॥ ७ ॥

अन्वय–नरमूत्रं सक्षारलवणं तीक्ष्णं (सत्) गरं हन्ति, रक्तपामाहरं तत् सेवितं (चेत्) रसायनं स्मृतम् ॥

માણસનું મૂત્ર ક્ષારવાળું હોઈ ખારું અને તીક્ષ્ણ હોઈ ઝેરને હરનાર, રાતી ખસને મટાડનાર અને સેવન કર્યું હોય તો રસા-

ચન જેવા ગુણ કરે છે ૭

મૂત્રના વિષયમા સામાન્ય સૂચન

गोऽजाऽविमहिषीणा तु स्त्रीणा मूत्र प्रशस्यते ।
खरोष्ट्रेभनराश्वाना पुसा मूत्र हित स्मृतम् ॥८॥

ગાય, બકરા, ગાડર (ઘેટા) અને ભેસ એ પ્રાણીનુ મૂત્ર લેવા કહ્યુ હોય, ત્યા તેઓમા નારીજાતિનુ મૂત્ર ઉત્તમ ગણાય છે, અને ગધેડા, ઊટ, હાથી, માણસ અને ઘોડા એ પ્રાણીનુ મૂત્ર લેવા કહ્યુ હોય, ત્યા તેઓમા નરજાતિનુ મૂત્ર હિતકારી મનાય છે ૮

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમા મૂત્રવર્ગ સમાપ્ત

૧૯ તૈલવર્ગ

તૈલનુ સ્વરૂપ અને તેના સામાન્ય ગુણો

तिलादिस्निग्धवस्तूना स्नेहस्तैलमुदाहृतम् ।
तत्तु वातहर सर्व विशेषात्तिलसभवम् ॥ १ ॥

अन्वय –तिलादिस्निग्धवस्तूना स्नेह तैलम् उदाहृतम्, तत्तु सर्व वातहर (भवति), तिलसभव विशेषात् वातहर (स्यात्) ॥

તલ વગેરે સ્નિગ્ધ વસ્તુઓનો જે સ્નેહ ભાગ કાઢી લેવામા આવે, તે (તૈલ કે તેલ) કહેવાય છે સઘળી જાતનુ તેલ વાયુને હર નાર છે, તેમા પણ તલનુ તેલ વિશેષે કરી વાયુને હરનાર છે ૧

તલના તેલના ગુણો

तिलतैल गुरु स्थैर्य,-बलवर्णकर सरम् ।
वृष्य विकाशि विशद मधुर रसपाकयो ॥२॥
सूक्ष्म कषायानुरस तिक्त वातकफापहम् ।
वीर्यणोष्ण हिम स्पर्शे बृहण रक्तपित्तकृत् ॥३॥
लेखन बद्धविण्मूत्र गर्भाशयविशोधनम् ।
दीपन बुद्धिद मेध्य व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥ ४ ॥
श्रोत्रयोनिशिर शूल,-नाशन लघुताकरम् ।
त्वच्य केश्य च चक्षुष्य,-मभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा ॥५
छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्ट,-मथितक्षतपिच्चिते ।
भग्नस्फुटितविद्धाग्नि,-दग्धविश्लिष्टदारिते ॥ ६ ॥
तथाभिहतनिर्भुग्न,-मृगव्याघ्रादिविक्षते ।
बस्तौ पानेऽन्नसस्कार नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ॥
सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैल प्रशस्यते ॥७॥

अन्वय –तिलतैल गुरु स्थैर्यबलवर्णकर सर वृष्य विकाशि विशद रसपाकयो मधुर सूक्ष्म कषायानुरस तिक्त वातकफापह वीर्येण उष्ण स्पर्शे हिम बृहण रक्तपित्तकृत् लेखन बद्धविण्मूत्र गर्भाशयविशोधन दीपन बुद्धिद मेध्य व्यवायि व्रणमेहनुत् श्रोत्रयोनिशिर शूलनाशनम् अभ्यङ्गे लघुताकर त्वच्य केश्य च चक्षुष्यम् (अस्ति), भोजने (तु) अन्यथा। छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चित भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते तथा अभिहतनिर्भुग्न मृगव्याघ्रादिविक्षते बस्तौ पाने अन्नसस्कार नस्ये कर्णाक्षि पूरणे सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैल प्रशस्यते ॥

તલનુ તેલ ભારે સ્થિરતા કરનાર, બળ આપનાર, વર્ણને સારો કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સઘળા અગોના સાધાઓને ઢીલા કરી રસ આદિ ધાતુઓના જોરને નરમ પાડનાર, સ્વચ્છ, રસમા તથા પાકમા મધુર, પાતળુ, તૂરાશને અનુસરતુ, કડવુ, વાયુને તથા કફને મટાડનાર, ઉષ્ણવીર્ય, ટાઢા સ્પર્શવાળુ, પુષ્ટિ આપનાર રક્તપિત્તને કરનાર, દોષોને ઉખેડનાર, વિષ્ઠાને તથા મૂત્રને બાધનાર, ગર્ભાશયને સાફ કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બુદ્ધિ દેનાર, પવિત્ર, સઘળા શરીરમા તરત જ વ્યાપ્ત થનાર, વ્રણને, પ્રમેહને કાનના શૂલને, યોનિના શૂલને અને માથાના શૂલને મટાડનાર, શરીર પર ચોળવાથી હલકાઈ કરનાર, ચામડીને, કેશને તથા ચક્ષુને હિતકારી અને ખાવાથી ત્વચાને, કેશને તથા ચક્ષુને હાનિ કરનાર છે, તેમજ છેદાયેલ, ભેદાયેલ, ખસી ગયેલ, ભીસાયેલ, મથાયેલ, ઘવાયેલ, ચગદાઈ ગયેલ, ભાગેલ, ફૂટેલ, વીધાયેલ, અગ્નિથી બળેલ, મૃગ કે વાઘ આદિથી ઘવાયેલ, પછડાયેલ, વળી ગયેલ, તૂટી ગયેલ અને ચિરાઈ ગયેના ઉપર તલનુ તેલ બહુ હિતકારી છે બસ્તિકર્મમા, પીવામા, અન્નને સસ્કાર દેવામા, નાકમા ટીપા નાખવામા, કાનમા રેડવામા, આખમા રેડવામા, સીચવામા, ચોળવામા અને નાહવામા તલનુ તેલ ખૂબ વખણાય છે ૨–૭

ननु बृहणलेखनयो कथ सामानाधिकरण्यमित्यत

આહ । અહીં શંકા થાય કે તલના તેલને પુષ્ટિ આપનાર કહ્યું અને દોષોને ઉખેડનાર પણ કહ્યું; તો એક જ પદાર્થમાં એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણો કેમ સંભવે?' તેનું સમાધાન કહે છે:

તેલના પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોનો સમન્વય

रूक्षादिदुष्टः पवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा ।
रसोऽसम्यग्वहन्कार्श्यं कुर्याद्रक्तादयवर्धयन् ॥८॥
तेषु प्रवेष्टुं सरता-सौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्दवैः ।
तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणम् ॥९॥
व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसः क्षयम् ।
शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् ॥१०॥
द्रुतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्तयेत् ।
ग्राहकं सारकं चापि तेन तैलमुदीरितम् ॥११॥
घृतमब्दात्परं पक्वं हीनवीर्यं प्रजायते ।
तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ॥१२॥

अन्वय –रूक्षादिदुष्ट पवन यदा स्रोत सङ्कोचयेत्, (तदा) असम्यक् वहन् रस रक्तादि अवर्धयन् कार्श्यं कुर्यात्, (तस्मिन् समय) सरतासौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्दवै. तेषु रस प्रवेष्टु (च) नेतु तैल क्षम (भवति), तन कृशाना बृहण (मतम्)। (किंच) व्यवायि (सत्) सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वै शनै मेदस क्षय कुरुत, तन तैल लेखनम् ईरितम्। अपि च (तत्) द्रुत पुरीष बध्नाति, स्खलित तत् प्रवर्तयत्, तेन तैल ग्राहक सारक च उदीरितम्। पक्व घृतम् अब्दात् परं हीनवीर्यं प्रजायते तैल (तु) पक्व वा अपक्व चिरस्थायि. (तत) गुणाधिकम् (अस्ति)॥

રૂક્ષ આદિ પદાર્થોથી દુષ્ટ થયેલો પવન સ્રોતસ્ નામની નાડીઓનો સંકોચ કરે છે, ત્યારે બરાબર નહીં ચાલતો રસ, રુધિર વગેરેને નહીં વધારતો દૂબળાપણું કરે છે; એ સમયે પોતાના સરકી પેસી જવારૂપ ગુણને લીધે, પાતળાપણાને લીધે, સ્નિગ્ધપણાને લીધે તથા કોમળપણાને લીધે, સ્રોતોમા રસનો પ્રવેશ કરાવવાને તથા તેઓમા તેની સારી રીતે ગતિ કરાવવાને તેલ સમર્થ થાય છે, તેથી તેલ દૂબળાઓને પુષ્ટિ આપનાર છે, એમ કહ્યું છે, તેમ જ તેલ સઘળા શરીરમાં તરત વ્યાપ્ત થતું હોવાથી, પાતળાપણાથી, તીક્ષ્ણપણાથી, ઉષ્ણપણાથી અને સરકી પેસી જવાના ગુણને લીધે ધીરે ધીરે મેદનો ક્ષય કરે છે, તેથી તેલ દોષોને ઉખેડનાર છે, એમ કહ્યુ છે; વળી તેલ પાતળા ઝાડાને બાંધે છે અને ખસેલા ઝાડાને બહાર કાઢે છે, તેથી ઝાડાને રોકનારપણું તથા ઝાડાને લગાડનારપણું એ બન્ને ગુણો તેમાં રહ્યા છે. પાકું ઘી એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થઈ જાય છે; પણ તેલ તો પાકું હોય કે કાચું હોય છતાં લાંબા કાળ સુધી હીનવીર્ય થતું નથી, તેથી અધિક ગુણવાળું છે. ૮-૧૨

સરસવના, કાળી રાઈના તથા રાતી રાઈના તેલના ગુણો

दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु ।
लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम् ॥१३॥
कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम् ।
कण्डूकुष्ठकृमिश्वित्रकोठदुष्टव्रणप्रणुत् ॥ १४ ॥
तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत् ॥१५॥

સરસવનું તેલ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, રસમાં તથા પાકમાં તીખું, હલકું, મળોને ઉખેડનાર, સ્પર્શમાં તથા વીર્યમાં ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, પિત્તને તથા રુધિરને ખરાબ કરનાર, અને કફ, મેદ, વાયુ, અરશ, માથાના રોગ, કાનના રોગ, ચળ, કોઢ, કૃમિ, ધોળો કોઢ, કોઠ નામનો શીળસનો ભેદ અને દુષ્ટ વ્રણને મટાડનાર છે.કાળી રાઈનું તથા રાતી રાઈનું તેલ પણ એ જ ગુણોવાળુ છે અને એ બન્ને રાઈનું તેલ વિશેષે કરી મૂત્રકૃચ્છ્રને કરનાર છે. ૧૩-૧૫

टीका–राजिकयो –कृष्णराजिकारक्तराजिकयोः।

તુવરના તેલના ગુણો

तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित् ।
वह्निकृद्विषहृत्कण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत् ॥
मेदोदोषापहं चापि व्रणशोथहरं परम् ॥१६॥

अन्वय –तुवरीतैल तीक्ष्णोष्ण लघु ग्राहि वह्निकृत् विषहृत् कफास्रजित् कण्डूकुष्ठकोठकृमिप्रणुत् मेदोदोषापहम् अपि च पर व्रणशोथहरम् (भवति)॥

તુવરનું તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, હલકું, મળને બાંધનાર, અગ્નિને કરનાર, ઝેરને હરનાર અને કફ, લોહીનો બગાડ, ચળ, કોઢ, કોઠ નામનો શીળસનો ભેદ, કૃમિ, મેદનો દોષ, વ્રણ તથા સોજાને સારી પેઠે મટાડનાર છે. ૧૬

અળસીના તેલના ગુણો

अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत्।
कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु ॥ १७ ॥
मलकृद्रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषहृद्धनम्।
वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे।
अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये ॥१८॥

અળસીનુ તેલ અગ્નિના અધિક અંશ વાળુ, સ્નિગ્ધ, ગરમ, કફને તથા પિત્તને કરનાર, પાકના તીખુ, નેત્રને હિતકારી નથી, બળ આપનાર, વાયુને હરનાર, ભારે, મળને કરનાર, મધુર રસવાળુ, ઝાડાને રોકનાર, ચામડીના દોષને હરનાર અને ઘાટુ હોય છે. બસ્તિકર્મના, પીવામા, અભ્યગમા, નાકમા ટીપા નાખવામા, કાનમા રેડવામા અને વાયુની શાંતિ માટેના અનુપાન કરવામા એ તેલનો ઉપયોગ કરવો ૧૭,૧૮

કસુબાના તેલના ગુણો

कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च।
चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् ॥ १९ ॥

अन्वय –कुसुम्भतैलम् अम्लम् उष्णं गुरु च विदाहि (सत्) चक्षुर्भ्याम् अहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम् (भवति) ॥

કસુબાનુ તેલ ખાટુ, ગરમ, ભારે તથા બળતરા કરનાર હોઈ નેત્રને અહિતકારી, બળ આપનાર અને રક્તપિત્ત તથા કફને કર નાર છે ૧૯

ખસખસના તેલના ગુણો

तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम्।
वातहृत्कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसं च तत् ॥२०॥

अन्वय –खसबीजानां तैलं तु बल्यं वृष्यं गुरु वातहृत् कफहृत् शीतं स्मृतम्, तत् च स्वादुपाकरसम् (भवति)॥

ખસખસનુ તેલ બળ આપનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર, વાયુને તથા કફને હર નાર અને ટાઢુ કહેવાય છે, અને તે પાકમા તથા રસમા મધુર થાય છે. ૨૦

એરંડાના તેલના ગુણો

एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु।
वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् ॥
कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्।
विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम् ॥२२
विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत्।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान्।
वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् ॥२३॥
आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः।
एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेसरी ॥ २४ ॥

अन्वय –एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम् कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम् विस्रं कटुकं रसे स्वादु पाके सतिक्तं सरं (सत्) विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत् वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटिग्रहान् वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन् हन्ति अयम् एरण्डस्नेहकेसरी एक एव शरीरवनचारिणः आमवातगजेन्द्रस्य निहन्ता (अस्ति) ॥

એરડિયાનુ તેલ તીક્ષ્ણ, ગરમ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, ચીકણુ, ભારે, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, ચામડીને હિતકારી, જુવાનીને સ્થિર રાખનાર, બુદ્ધિ, કાંતિ તથા બળને વધારનાર, તૂરાશવાળુ, સૂક્ષ્મ, યોનિને તથા વીર્યને સાફ કરનાર, દુર્ગંધવાળુ, તીખુ, રસમા મધુર, પાકમા કડવુ અને ઝાડા લગાડ નાર હોઈ વિષમજ્વર, હૃદયના રોગ, વાસાના શૂળ, ગુહ્યભાગ વગેરેના શૂળ, વાયુસબધી પેટ ના રોગ, આફરો, ગોળો, અષ્ઠીલા નામનો રોગ, કેડનુ ઝલાઈ જવુ, વાયુ, લોહીનો બગાડ, ઝાડાની કબજિયાત, બદગાઠનો રોગ, સોજા, આમ અને અદરના ગૂમડાને મટાડ નાર છે આ એરડિયા તેલરૂપી સિંહ એક જ, શરીરરૂપી વનમા ફરનારા આમવાતરૂપી મોટા હાથીને મારનાર છે ૨૧–૨૪

રાળના તેલના ગુણો

तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्।
कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम् ॥ २५ ॥

રાળનુ તેલ વિસ્ફોટક, વ્રણ, કોઢ, ખસ, કૃમિ, વાયુના દરદ અને કફના દરદનો નાશ કરનાર છે ૨૫

સઘળી જાતના તેલના ગુણો

तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिले मतम्।
अतः शेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत् ॥

अन्वय –अखिलं तैलं स्वयोनिगुणकृत् वाग्भटेन मतम्, अतः शेषस्य तैलस्य गुणाः स्वयोनिवत् ज्ञेयाः ॥

સઘળા તેલ, પોતાનુ ઉત્પત્તિસ્થાન જે

પદાર્થ હોય તેના જ ગુણોને કરનાર છે. એમ વાગ્ભટ્ટે માન્યું છે; આથી બાકીના તેલના ગુણો, જે પદાર્થમાંથી તે કર્યું હોય તેના જેવા સમજવા. ૨૬

ઇતિથી ભાવપ્રકાશમાં તૈલવર્ગ સમાપ્ત

૨૦ : સન્ધાનવર્ગ

સંધાન-આથા: તેમાં કાંજીનું લક્ષણ તથા ગુણો

सन्धितं धान्यमण्डादि काञ्जिकं कथ्यते जनैः।
काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ॥१॥
दाहज्वरहरं स्पर्शात्पानाद्वातकफापहम्।
माषादिवटकैर्यत्तु क्रियते तद्गुणाधिकम् ॥२॥
लघु वातहरं तत्तु रोचनं पाचनं परम्।
शूलाजीर्णविबन्धाममनाशनं वस्तिशोधनम् ॥३॥
शोथमूर्च्छाभ्रमार्तानां मदकण्डूविशोषिणाम्।
कुष्ठिनां रक्तपित्तीनां काञ्जिकं न प्रशस्यते ॥४॥
पाण्डुरोगे यक्ष्मणि च तथा शोषातुरेषु च।
क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वरनिपीडिते।
एतेषां तु हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोषहारकम् ॥५॥

अन्वय-धान्यमण्डादि सन्धितं जनैः काञ्जिकं कथ्यते, काञ्जिकं भेदि तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु (सत्) स्पर्शात् दाहज्वरहरं पानात् वातकफापहम् (अस्ति)। माषादिवटकैः तु यत् क्रियते तद्गुणाधिकं लघु वातहरम् (भवति), तत् तु रोचनं परं पाचनं (सत्) शूलाजीर्णविबन्धामनाशनं वस्तिशोधनं (भवति)। (तथापि) शोथमूर्च्छाभ्रमार्त्तानां मदकण्डूविशोषिणां कुष्ठिनां रक्तपित्तीनां काञ्जिकं न प्रशस्यते। (परन्तु) पाण्डुरोगे च यक्ष्मणि तथा शोषातुरेषु च क्षतक्षीणे तथा श्रान्ते मन्दज्वरनिपीडिते-एतेषां काञ्जिकं हितं दोषहारकं प्रोक्तम् ॥

ધાન્ય અને મંડ-પાતળું ઓસામણ આદિ આથ્યા હોય તેને લોકો કાંજી કહે છે. કાંજી મળનેછૂટો પાડનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, પાચન, હલકી, સ્પર્શમાત્રથી બળતરાવાળા તાવને મટાડનાર અને પીવાથી વાયુ તથા કફને મટાડનાર છે. અડદ આદિના વડાંઓથી જે કાંજી કરાય છે, તે અધિક ગુણવાળી, હલકી, વાયુને હરનાર, રુચિ ઉપજાવનાર અને બહુ પાચન હોઈ શૂળ, અજીર્ણ, મલબંધ તથા આમનો નાશ કરનાર હોઈ નાભિની નીચેના ભાગને સાફ કરનાર છે; છતાં સોજા, મૂર્છા, ભ્રમ, મદ, ચળ, શોષ, કોઢ અને રક્તપિત્તના દરદવાળાને કાંજી હિતકારી નથી; પણ પાંડુરોગમાં ક્ષયના, શોષથી આતુર થયેલાઓને, ક્ષતથી દુર્બળ થયેલાને, પરિશ્રમથી થાકેલાને અને ઝીણા તાવની પીડાવાળાને-એટલાને કાંજી હિતકારી અને દોષોને હરનાર કહેલ છે. ૧-૫

તુપોદકનું લક્ષણ તથા ગુણો

तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः शकलीकृतैः ॥६॥
तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुक्रिमिगदापहम्।
तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद् वस्तिशूलनुत् ॥७॥

अन्वय-सतुषैः शकलीकृतैः आमैः यवैः तुषोदकं (स्यात्), तुषाम्बु दीपनं हृद्यं पाण्डुक्रिमिगदापहं तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तकृद् वस्तिशूलनुत् (अस्ति) ॥

ફોતરા સહિત કાચા જવને ટુકડા ટુકડા કરી પાણીમાં જે આથ્યા હોય તે પાણી તુપોદક કહેવાય છે. તુપોદક અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, હૃદયને પ્રિય થાય એવું, પાંડુરોગને તથા કૃમિ રોગને હણનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, પાચન, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને કે રક્તપિત્તને કરનાર અને નાભિથી નીચેના ભાગનું શૂળ મટાડનાર છે. ૬,૭

टीका-यवैः-उदकं सहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात्। અહીં સંધાન વર્ગમાં કહેલા હોનાથી પાણીમાં આથેલા જવ સમજવા

સૌવીરનું લક્ષણ તથા ગુણો

सौवीरं तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम्।
गोधूमैरपि सौवीरमाचार्याः केचिदूचिरे ॥८॥
सौवीरं तु ग्रहण्यर्शःकफघ्नं भेदि दीपनम्।
उदावर्ताङ्गमर्दास्थि-शूलानाहेषु शस्यते ॥९॥

अन्वय-निस्तुषैः आमैः वा पक्वैः यवैः कृतं तु सौवीरं (कथ्यते)। केचित् आचार्याः ऊचिरे-(एवं) गोधूमैः अपि सौवीरम् (भवति) ॥

ફોતરા કાઢી નાખેલા કાચા અથવા પાકા જવના ટુકડા કરી પાણીમાં આથ્યા હોય તે પાણી સૌવીર કહેવાય છે; કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'એ રીતે ઘઉંના ટુકડા આથવાથી પણ સૌવીર થાય છે.' સૌવીર ગ્રહણી રોગ, અરશ, તથા કફને મટાડનાર,

મળને છૂટો પાડનાર તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ ઉદાવર્ત,× અંગમર્દ, હાડકાનાં શૂલ, તથા આફરા ઉપર વખણાય છે. ૮,૯

આરનાલનું લક્ષણ તથા ગુણો

आरनालं तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः ।
पक्वैर्वा सन्धितैस्तत्तु सौवीरसदृशं गुणैः ॥१०॥

अन्वय–निस्तुषैः आमैः वा पक्वैः सन्धितैः गोधूमैः तु आरनालं स्यात्, तत् तु गुणैः सौवीरसदृशं (ज्ञेयम्) ॥

ફોતરાં વગરના કાચા અથવા પાકા આથેલા ઘઉ વડે તો આરનાલ થાય છે, એ આરનાલ પણ ગુણોમાં સૌવીરના જેવું જ સમજવું. ૧૦

ધાન્યામ્લનું લક્ષણ તથા ગુણો

धान्याम्लं शालिचूर्णं च कोद्रवादिकृतं भवेत् ।
धान्याम्लं धान्ययोनित्वात्प्रीणनं लघु दीपनम् ।
अरुचौ वातरोगेषु सर्वेष्वास्थापने हितम् ॥११॥

अन्वय–शालिचूर्णं च कोद्रवादिकृतं धान्याम्लं भवेत् । धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनं (सत्) अरुचौ सर्वेषु वातरोगेषु आस्थापने (च) हितम् (अस्ति) ॥

ચોખાનું ચૂર્ણ તથા કોદરા આદિને આથીને જે કર્યું હોય તે ધાન્યામ્લ થાય છે. ધાન્યામ્લ ધાન્યોથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તેથી તૃપ્તિ કરનાર, હલકું તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર હોઈ અરુચિ ઉપર, વાયુ સંબંધી બધા રોગો ઉપર અને નિરૂહબસ્તિ નામની પિચકારી મારવામાં હિતકારી છે ૧૧

શિંડાકીનું લક્ષણ તથા ગુણો

शिण्डाकी राजिकायुक्ता स्यान्मूलकदलद्रवैः ।
सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः ॥ १२ ॥
शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥१३

अन्वय–राजिकायुक्तैः मूलकदलद्रवैः अपि वा शालिपिष्टकसंयुतैः सर्षपस्वरसैः (सन्धितैः) शिण्डाकी स्यात् ॥ शिण्डाकी रोचनी गुर्वी (सती) पित्तश्लेष्मकरी स्मृता ॥

રાઈ અને મૂળાના પાંદડાંનો રસ આથવાથી અથવા ચોખાનો લોટ અને સર્ષપનો સ્વરસ આથવાથી શિંડાકી થાય છે. શિંડાકી રુચિ ઉપજાવનાર તથા ભારે હોઈ પિત્તને તથા કફને કરનાર મનાઈ છે. ૧૨,૧૩

શુક્તનું લક્ષણ તથા ગુણો

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ।
यत्र द्रवेऽभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते ॥१४॥
शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु ।
पाण्डुकृमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् ॥ १५ ॥

अन्वय–सस्नेहलवणानि कन्दमूलफलादीनि यत्र च द्रवे अभिषूयन्ते, तत् शुक्तम् अभिधीयते ॥ शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं रोचनं पाचनं लघु पाण्डुकृमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् (अस्ति) ॥

તેલ અને લૂણ નાખેલા કંદ, મૂળ અને ફળ આદિને જે દ્રવમાં આથવામાં આવે તે દ્રવ કે પ્રવાહી રસ શુક્ત કહેવાય છે. શુક્ત કફને હણનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રુચિ ઉપજાવનાર, પાચન, હલકું, પાંડુરોગને તથા કૃમિને મટાડનાર, રૂક્ષ, મળ છૂટો પાડનાર અને રક્તપિત્તને કરનાર છે ૧૪,૧૫

આસુતનું લક્ષણ તથા ગુણો

कन्दमूलफलाद्यं यत् तत्तु विज्ञेयमासुतम् ।
तद्रुच्यं पाचनं वातहरं लघु विशेषतः ॥१६॥

अन्वय–यत् कन्दमूलफलाद्यं (सन्धितं भवति), तत् तु आसुतं विज्ञेयम्, तद् रुच्यं पाचनं वातहरं (सत्) विशेषतः लघु (भवति) ॥

કંદ, મૂળ અને ફળ આદિ જે આથ્યા હોય તેને આસુત જાણવું, તે આસુત રુચિકારક, પાચન અને વાયુને હરનાર હોઈ વિશેષે કરી હલકું હોય છે. ૧૬

મદ્યનાં નામો

मद्यं तु शीधु मैरेयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च हालापि बलवल्लभा ॥१७

अन्वय–मद्यं तु शीधु मैरेयम् इरा च मदिरा सुरा कादम्बरी वारुणी हाला अपि च बलवल्लभा (कथ्यते) ॥

મદ્ય,[1] શીધુ,[2] મૈરેય,[3] ઇરા,[4] મદિરા,[5] સુરા,[6] કાદંબરી,[7] વારુણી,[8] હાલા[9] અને બલવલ્લભા[10] એટલાં મદ્યનાં સંસ્કૃત નામો છે.

× ઉદાવર્ત અને અંગમર્દ એ રોગોનાં લક્ષણો રોગના પ્રકરણમાં કહેવાશે

૧ माद्यन्ति–हृष्यन्ति प्राप्नुवन्ति मुह्यन्ति च जना अनेनेति मद्यम्, मदी हर्षे–'गदमदचर'–इति यत्–જેનાથી લોકો હર્ષ પામે છે તથા નશાથી બેભાન થાય છે, તેથી મદ્ય

૨. शेरते जना अनेन, शीङ् स्वप्ने-'शीङो धुक्'- (उणा. ४-३८), अर्धर्चादिः-જેનાથી માણસ બેભાન થઈ સૂઈ જાય છે, તેથી શીધુ-મદ્ય.

૩. मिराया-देशविशेषे इक्षुशाखायोषधिविशेषे वा भवं मैरेयम्-' नद्यादिभ्यो ढक् '-જે મિરા નામના કોઈ દેશમાં અથવા શેલડી, શાક વગેરે ઔષધિમાંથી થાય છે, તેથી મૈરેય-મદ્ય.

૪. इ-काम राति-ददाति-मादकत्वाद् दीपनत्वाच, रा दाने-' आतोऽनुपसर्गे कः ', ततः टाप्-જે માદક તથા દીપક હોવાથી કામદેવને આપે-માણસને કામાતુર બનાવે છે, તેથી ઇરા-મદ્ય.

૫. माद्यति अनया जनः, मदी हर्षे-' इषिमदिमुदि '- (उणा. १-५१) इति किरच्, टाप्-જેનાથી માણસ નશામા બેભાન બને છે, તેથી મદિરા-મદ્ય.

૬. सुतरां राति-ददाति या मदम्, यद्वा सुतरां रायन्ति-शब्द कुर्वन्त्यनयेति सुरा, रा दाने, रै शब्दे चेत्यस्मात् ' अन्येभ्योऽपि दृश्यते '-इति ड, यद्वा ' आतश्चोपसर्गे ' इत्यङ्-જે ખૂબ નશો આપે છે, અથવા જેને પીધે માણસ ખૂબ બકે છે, તેથી સુરા-મદ્ય

૭. कुत्सितम् अम्बरं कदम्बर-' कुगति. '-इति समास , ' को. कत् तत्पुरुषेऽचि ', कदम्बर-नीलाम्बरम् अस्ति अस्येति कदम्बर -बलदेव, अर्शआद्यच्, कदम्बरस्यय प्रिया कादम्बरी-'तस्येदमित्यण्, अण्णन्तत्वाच ङीप्, यद्वा कदम्बे जात रस कादम्ब -' तत्र जात ' इत्यण्-कादम्ब राति-ददाति-'आतोऽनुपसर्गे कः', गौरादि - ખરાબ-કાળા વસ્ત્રો જે પહેરે છે, તે કદંબર-બળદેવજીને જે પ્રિય છે. તેથી કાદબરી, અથવા કદબ વૃક્ષના જેવો માદક રસ જે આપે છે, તેથી કાદબરી-મદ્ય.

૮. वरुणस्य देवस्य वा तत्स्थानभूतजलस्य संधानीकृतस्य इय कन्या-वारुणी-इदमर्थेऽण्, यद्वा वरुणो देवता अस्या -देवतार्थे अण्-अण्णन्तत्वाच ङीप्-જે વરુણદેવની અથવા આધારૂપે કરેલા જળની કન્યા ગણાય છે અથવા જેનો દેવ વરુણ છે, તેથી વારુણી-મદ્ય.

૯. हलति-विलिखति अङ्ग भेदित्वात् तीक्ष्णत्वाचेति हाला, हल विलेखने-ज्वलादित्वात् ण , यद्वा हल्यते-विलिख्यते अङ्गमनया-'हलश्च' ति घञ्, ततः टाप्-જે ભેદન તથા તીક્ષ્ણ હોવાથી આખા અંગને ખોતરી કાઢે છે, તેથી હાલા-મદ્ય.

૧૦. बलस्य वल्लभा बलवल्लभा-જે બળદેવજીને પ્રિય છે, તેથી બલવલ્લભા-મદ્ય.

મદ્યનું લક્ષણ, ભેદો તથા ગુણો

पेयं यन्मादकं लोकैस्तन्मद्यमभिधीयते ।
यथारिष्टं सुरा शीधु,-रासवाद्यमनेकधा ॥१८॥
मद्यं सर्वं भवेदुष्णं पित्तकृद्वातनाशनम् ।
भेदनं शीघ्रपाकं च रूक्षं कफहरं परम् ॥१९॥
अम्लं च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च ।
तीक्ष्णं सूक्ष्मं च विशदं व्यवायि च विकाशि च ॥

अन्वय.-यत् पेयं मादकं (स्यात्) तत् लोकैः मद्यम् अभिधीयते, यथा अरिष्टं सुरा शीधुः आसवाद्यम् अनेकधा (तद् भवति)। सर्वं मद्यम् उष्णं पित्तकृद् वातनाशनं भेदनं शीघ्रपाकं च रूक्षं परं-कफहरम् अम्लं च दीपनं रुच्यं पाचनं च आशुकारि च तीक्ष्णं सूक्ष्मं च विशदं च व्यवायि च विकाशि भवेत् ॥

જે પીધું નશો ઉપજાવનાર હોય તેને લોકો મદ્ય કહે છે; તે અરિષ્ટ, સુરા, શીધુ અને આસવ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનું થાય છે; સઘળા પ્રકારનાં મદ્યો ગરમ, પિત્ત કરનાર, વાયુનો નાશ કરનારાં, મળને છૂટો પાડનારાં, તરત પાકનારાં, રૂક્ષ, કફને અત્યંત હરનારાં, ખાટાં, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારાં, રુચિ ઉપજાવનારાં, પાચન, તરત કામ કરનારાં, તીક્ષ્ણ, પાતળાં, સ્વચ્છ, આખા શરીરમાં પ્રથમ વ્યાપીને તે પછી પચનારાં અને શરીરના સાંધાઓને ઢીલા કરનારાં છે. ૧૮-૨૦

અરિષ્ટનું લક્ષણ તથા ગુણો

पक्वौषधाम्बुसिद्धं यन्मद्य तत्स्यादरिष्टकम् ॥२१॥
अरिष्टं लघु पाकेन सर्वतश्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥२२

अन्वय.-पक्वौषधाम्बुसिद्धं यत् मद्य तद् अरिष्टकं स्यात् ॥ अरिष्टं पाके लघु च सर्वत गुणाधिकं (भवति)। अरिष्टस्य गुणा. बीजद्रव्यगुणैः समाः ज्ञेयाः ॥

રાંધેલાં ઔષધોથી અને પાણીથી કરેલું જે મદ્ય તે અરિષ્ટ[1] કહેવાય છે. (લોકો અરિષ્ટને મદ્ય જ કહે છે; જેમકે દ્રાક્ષનું અરિષ્ટ, દશમૂલનું અરિષ્ટ, બાવળનું અરિષ્ટ ઇત્યાદિ.) અરિષ્ટ પાકમાં હલકું અને સર્વથી અધિક ગુણોવાળું છે. અરિષ્ટના ગુણો, જે પદાર્થનું અરિષ્ટ બનાવ્યું હોય તે પદાર્થના ગુણો જેવા જાણવા. ૨૧,૨૨

૧. न विद्यते रिष्टम्-अशुभमस्मात् सर्वगुणाधि-

चयात्-જે સર્વ પ્રકારના ગુણોથી અધિક હોવાને લીધે જેનાથી અશુભ કે કોઈ રોગ રહેતો નથી. તેથી અરિષ્ટ–એક જાતનું મદ્ય.

टीका-अरिष्ट मद्यमिति लोके । यथा द्राक्षारिष्टम् । दशमूलारिष्टम् । बब्बूलारिष्टमिति । (અર્થ ઉપર આપ્યો છે.)

સુરાનું લક્ષણ તથા ગુણો

शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता ॥२३॥
सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा ।
ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् ॥२४॥

अन्वय.–शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता । सुरा गुर्वी ग्राहिणी (सती) बलस्तन्यपुष्टिमेद.कफप्रदा (च) शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् (अस्ति) ॥

ચોખાના અથવા સાઠી ચોખાના લોટ આદિથી કરેલું મદ્ય સુરા કહેવાય છે. સુરા ભારે તથા ઝાડાની કબજિયાત કરનાર છે; તેમજ બળને, ધાવણને, પુષ્ટિને, મેદને તથા કફને વધારનાર અને સોજા, ગોળો, અરશ, સંગ્રહણી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર છે. ૨૩,૨૪

વારુણીનું લક્ષણ તથા ગુણો

पुनर्नवाशालिपिष्टि-विहिता वारुणी स्मृता ।
संहितैस्तालखर्जूररसैर्या सापि वारुणी ॥
सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् ॥२५॥

अन्वय.–पुनर्नवाशालिपिष्टिविहिता वारुणी स्मृता, (तथा) तालखर्जूररसै. संहितै या (विहिता) सा अपि वारुणी (स्मृता)। वारुणी सुरावत् (गुणयुक्ता) लघ्वी (सती) पीनसाध्मानशूलनुत् (भवति) ॥

સાટોડીના રસને અને ચોખાના લોટનો આથો કરીને તૈયાર કરી હોય તે વારુણી કહેવાય છે અને તાડી તથા ખજૂરીના રસનો આથો કરી જે બનાવી હોય તે પણ વારુણી કહેવાય છે. વારુણી (મદિરા) સુરાના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે, છતાં સુરા કરતાં હલકી હોઈ સળેખમ, આફરો તથા શૂળને મટાડનાર છે. ૨૫

બે જાતના શીધુનાં લક્ષણ તથા ગુણો

इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः शीधुः पक्वरसश्च सः ।
आमैस्तैरेव यः शीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥२६
शीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् ।
वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् ॥२७
विबन्धमेदःशोथार्शःशोफोदरकफामयान् ।
तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥२८

अन्वयः–इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः शीधुः सः पक्वरसः स्मृतः, तैः एव आमैः यः (सिद्धः) स च शीतरसः (स्मृतः)॥ पक्वरसः शीधुः श्रेष्ठः (सन्) स्वराग्निबलवर्णकृत् वातपित्तकरः सद्यः स्नेहनः रोचनः (च सन्) विबन्धमेद.शोथार्शः शोफोदरकफामयान् हरेत् । शीतरसः (शीधुः) तस्मात् अल्पगुणः सलेखनः स्मृतः ॥

શેરડીના પાકા રસથી જે મદ્ય કરાય છે, તે 'પકવરસ શીધુ' કહેવાય છે અને શેરડીના કાચા જ રસમાંથી જે મદ્ય કરાય છે, તે 'શીતરસ શીધુ' કહેવાય છે. પકવરસ શીધુ શ્રેષ્ઠ હોઈ સ્વરને સારો કરનાર, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, બળને વધારનાર, વર્ણને સારો કરનાર, વાયુને તથા પિત્તને કરનાર, તરત સ્નિગ્ધપણું કરનાર અને રુચિકારક હોઈ મળબંધ, મેદ, સોજા, અરશ, પેટના સોજારૂપ રોગ તથા કફ સંબંધી રોગ મટાડનાર છે. એ શીધુ કરતાં શીતરસ શીધુ ઓછા ગુણોવાળો અને ધાતુઓને તથા મળોને ખોતરનાર છે. ૨૬–૨૮

આસવનું લક્ષણ તથા ગુણો

यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥

अन्वय –अपक्वौषधाम्बुभ्या सिद्धं यत् मद्यं स आसवः (कथ्यते)। आसवस्य गुणाः बीजद्रव्यगुणै. समा. ज्ञेया. ॥

કાચાં ઔષધ અને કાચાં પાણીથી જે મદ્ય તૈયાર કરાય તે આસવ[1] કહેવાય છે. (જેમકે લોહાસવ–લોઢાનો આસવ વગેરે.) આસવના ગુણો જે પદાર્થનો આસવ કર્યો હોય તે પદાર્થના ગુણો જેવા જાણવા. ૨૯

૧. आसूयते–अभिषूयते अपक्वौषधाम्बुभ्यां स आसव., षुञ् अभिषवे–'ऋदोरप्' इति अप् कर्मणि–જે કાચાં ઔષધો તથા પાણી આથીને તૈયાર કરાય છે, તે આસવ–નામે મદ્ય.

નવા તથા જૂના મદ્યના ગુણો

मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् ।
अहृद्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥३०॥
जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्रिमिश्लेष्मानिलापहम् ।
हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लघु स्रोतोविशोधनम् ॥३१॥

નવું મદ્ય રસવાહી નાડીઓ રોકીને શરીરમાં ભારેપણું કરનાર, ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, હૃદયને અપ્રિય, પુષ્ટિ

આપનાર, દાહ કરનાર, દુર્ગંધવાળું, સ્વચ્છ અને ભારે છે. જૂનું તે જ મદ્ય રુચિ ઉપજાવનાર; કૃમિને, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, હૃદયને ગમે એવું, સુગંધવાળું, ગુણકારી, હલકું અને નાડીઓને સાફ કરનાર છે. ૩૦,૩૧

મદ્ય પીવાથી થતી ચેષ્ટાઓ

सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम्।
तामसे निन्द्यकर्माणि निद्रां च मदिराचरेत् ॥३२

अन्वय –(पीता) मदिरा सात्त्विके गीतहास्यादि, राजसे साहसादिक, तामसे निन्द्यकर्माणि च निद्राम् आचरेत् ॥

(પીધેલી) મદિરા, સત્ત્વગુણી માણસમાં ગીત–હાસ્ય આદિને, રજોગુણીમાં સાહસ વગેરેને તથા તમોગુણીમાં નિંદ્ય કર્મો તથા નિદ્રા ઉપજાવે છે. ૩૨

મદ્ય અમૃત જેવું છતાં રોગકારી ક્યારે?

विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥३३
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥३४॥

अन्वय –यः प्रहृष्टः (सन्) यथाबलं विधिना मात्रया काले हितैः अन्नैः (सह) मद्यं पिबेत् तस्य अमृतं यथा स्यात् ॥ मद्यं स्वभावेन यथा अन्नं तथा एव स्मृतम्, किंतु अयुक्तियुक्तं रोगाय, युक्तियुक्तं यथा अमृतं (तथा हितं भवति) ॥

જે માણસ પ્રસન્ન થઈ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિધિપૂર્વક માપસર, નિયમિત સમયે અને હિતકારી અન્ન સાથે મદ્ય પીએ, તે માણસને મદ્ય અમૃત જેવું થાય છે. અન્નનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો જ મદ્યનો સ્વભાવ કહ્યો છે, છતા યુક્તિરહિત–અયોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે રોગ કરનાર થાય છે અને યુક્તિથી–યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કર્યો હોયતો અમૃત જેવુ હિતકારી થાય છે.

મદ્યની ગંધ નાશ કરવાનો ઉપાય

मुस्तैलवालगदजीरकधान्यफेला, यश्चर्वयन्सदसि वाचमभिव्यनक्ति। स्वाभाविकं मुखजमुज्झति पूतिगन्धं, गन्धं च मद्यलशुनादिभवं च नूनम् ॥ ३५॥

अन्वय –यः मुस्तैलवालगदजीरधान्यफेलाः चर्वयन् सदसि वाचम् अभिव्यनक्ति, (सः) मुखजं स्वाभाविकं पूतिगन्धं च मद्यलशुनादिभवं च गन्धं नूनम् उज्झति ॥

જે માણસ નાગરમોથ, કાળો વાળો, કઠ, જીરું, ધાણા, અને એલચી ને ચાવતાં ચાવતાં સભામાં વાતચીત કરે, તેના મોઢાની સ્વાભાવિક દુર્ગંધ તેમ જ મદ્ય પીધાથી કે લસણ વગેરે ખાધાથી થયેલી દુર્ગંધ અવશ્ય જતી રહે છે. ૩૫

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં સંધાનવર્ગ સમાપ્ત.

૨૧ : મધુવર્ગ

મધનાં નામો તથા ગુણો

मधुमाक्षिकमाध्वीकक्षौद्रसारघमीरितम्।
मक्षिकावरटाभृङ्गवान्तं पुष्परसोद्भवम् ॥ १ ॥
मधु शीतं लघु स्वादु रूक्षं ग्राहि विलेखनम्।
चक्षुष्यं दीपनं स्वर्यं व्रणशोधनरोपणम् ॥२॥
सौकुमार्यकरं सूक्ष्मं परं स्रोतोविशोधनम्।
कषायानुरसं ह्लादि प्रसादजनकं परम् ॥ ३ ॥
वर्ण्यं मेधाकरं वृष्यं विशदं रोचनं हरेत्।
कुष्ठार्शःकासपित्तास्रकफमेहक्लमक्रिमीन् ॥ ४ ॥
मेदस्तृष्णावमिश्वासहिक्कातीसारविड्ग्रहान्।
दाहक्षतक्षयांस्तत्तु योगवाह्यल्पवातलम् ॥ ५ ॥

अन्वय –मधु माक्षिक–माध्वीक–क्षौद्र–सारघ मक्षिका–वरटा–भृङ्ग–वान्त पुष्परसोद्भवम् ईरितम्। मधु शीत लघु स्वादु रूक्ष ग्राहि विलेखन चक्षुष्य दीपन स्वर्यं व्रणशोधनरोपण सौकुमार्यकर सूक्ष्म पर स्रोतोविशोधन कषायानुरस ह्लादि पर प्रसादजनकं वर्ण्यं मेधाकर वृष्य विशद रोचन (सत्) कुष्ठार्श कासपित्तास्रकफमेहक्लम क्रिमीन् मेदस्तृष्णावमिश्वासहिक्कातीसारविड्ग्रहान् दाहक्षतक्षयान् हरेत्, तत् योगवाहि (सत्) अल्पवातलम् (अस्ति) ॥

મધુ,[૧] માક્ષિક,[૨] માધ્વીક,[૩] ક્ષૌદ્ર,[૪] સારઘ,[૫] મક્ષિકાવાત,[૬] વરટાવાત,[૭] ભૃંગવાત[૮] અને પુષ્પરસોદ્ભવ[૯] એટલા મધના સંસ્કૃત નામો કહ્યા છે. મધ ટાઢું, હલકું, મધુર, રૂક્ષ, ઝાડાને બાંધનાર, મળને ખોતરનાર, નેત્રને હિતકારી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, સ્વરને હિતકારી વ્રણને સાફ કરનાર છે. રૂઝ લાવનાર, કોમળપણું કરનાર, સૂક્ષ્મ, નાડીઓ

ને અત્યંત સાફ કરનાર, તુરાશને અનુસારતું, હર્ષ પમાડનાર, અત્યંત સ્વચ્છપણું કરનાર, વર્ણને સારો કરનાર, બુદ્ધિની ધારણાશક્તિને વધારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, સ્વચ્છ અને રુચિકારક હોઈ કોઢ, અરશ, ઉધરસ, પિત્ત, લોહીનો બગાડ કે રક્તપિત્ત, કફ, પ્રમેહ, ગ્લાનિ, કૃમિ, મેદ, તરશ, ઊલટી, શ્વાસ, હેડકી, અતિસાર, મળબંધ, દાહ, ક્ષત અને ક્ષયને મટાડનાર છે; પણ તે સંસર્ગી પદાર્થોના ગુણોને ગ્રહણ કરનાર હોઈ જરાક વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૧–૫

૧. मन्यते–ज्ञायते शैत्यस्वादुत्वादिगुणयुक्त, मन ज्ञाने–' फलिपाटि. '–(उणा. १–१८)–इति साधु–જે શીતળતા, મીઠાશ વગેરે ગુણોવાળું જણાય છે, તેથી મધુ–મધ.

૨. मक्षिकाभि कृतं माक्षिकम्–' सज्ञायाम् '–इत्यण्–માખીઓએ કરેલું હોવાથી માક્ષિક–મધ.

૩. मधुन विकार. माध्वी–विकारेऽण् ' टिड्ढे' ति ङीप्, तत. स्वार्थे कन्–મીઠાશનો એક વિકાર છે, તેથી માધ્વીક, यद्वा माद्यत्यनयेति माध्वीकम्–' सृणिकास्तीक–' (हैमउणा. ५०)इतीके निपात्यते–અથવા જેનાથી માણસ આનંદ પામે છે, માટે માધ્વીક–મધ.

૪. क्षुद्राभि' मक्षिकाभि कृत क्षौद्रम्–'क्षुद्राभ्रमर.'–इत्यण्–નાની માખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી ક્ષૌદ્ર–મધ.

૫. सरघाभि –मधुमक्षिकाभिः कृत सारघम्–'सज्ञायाम्'–इत्यण्–મધમાખીઓએ કરેલું હોય છે, તેથી સારઘ–મધ.

૬. मक्षिकाभिः वान्तं मक्षिकावान्तम्–માખીઓએ ઓકી કાઢેલું હોય છે, તેથી મક્ષિકાવાન્ત–મધ.

૭. वरटाभि –गन्धोलीभि. वान्तं वरटावान्तम्–ગંધાતી માખીઓએ ઓકેલું મધ–વરટાવાન્ત કહેવાય છે.

૮. भृङ्गै. वान्त भृङ्गवान्तम्–ભમરાઓએ ઓકી કાઢેલું જે મધ તે ભૃંગવાન્ત કહેવાય છે.

૯. पुष्पाणा रस. पुष्परसः, पुष्परसाद् उद्भवति–पचाद्यच्–ફૂલના રસમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી પુષ્પરસોદ્ભવ–મધ

મધના ભેદો

माक्षिकं भ्रामरं क्षौद्रं पौतिकं छात्रमित्यपि।
आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥ ६ ॥

માક્ષિક, ભ્રામર, ક્ષૌદ્ર, પૌતિક, છાત્ર, આર્ઘ્ય, ઔદ્દાલક અને દાલ એ આઠ મધની જાતો છે. ૬

માક્ષિક મધનું લક્ષણ અને ગુણો

मक्षिकाः पिङ्गवर्णास्तु महत्यो मधुमक्षिकाः ।
ताभिः कृतं तैलवर्णं माक्षिकं परिकीर्तितम् ॥७॥
माक्षिकं मधुषु श्रेष्ठं नेत्रामयहरं लघु ।
कामलार्शःक्षतश्वास–कासक्षयविनाशनम् ॥ ८ ॥

अन्वयः–पिङ्गवर्णा (याः) महत्यः मक्षिकाः (ता.) तु मधुमक्षिका (कथ्यन्ते), ताभि. कृत तैलवर्णं माक्षिकं परिकीर्तितम् ॥ माक्षिक मधुषु श्रेष्ठ नेत्रामयहर लघु कामलार्शः क्षतश्वासकासक्षयविनाशनम् (अस्ति) ॥

પીળા રંગની જે મોટી માખીઓ થાય છે, તે મધમાખીઓ કહેવાય છે, તેઓએ બનાવેલું તેલના જેવા રંગનું જે મધ હોય છે તે માક્ષિક કહેવાય છે; એ માક્ષિક સઘળા મધમાં શ્રેષ્ઠ, નેત્રના રોગને હરનાર, હલકું અને કમળો, અરશ, ક્ષત, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ક્ષયને મટાડનાર છે. ૭,૮

ભ્રામર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

किञ्चित्सूक्ष्मैः प्रसिद्धेभ्यः षट्पदेभ्योऽलिभिश्चितम्
निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु भ्रामरं स्मृतम् ॥९॥
भ्रामरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजाड्यकरं गुरु ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात्पिच्छिलं हिमम् ॥

अन्वय–प्रसिद्धेभ्य षट्पदेभ्य. किंचित् सूक्ष्मैः अलिभिः चित स्फटिकाभं निर्मल यत् मधु तत् भ्रामर स्मृतम् ॥ भ्रामर रक्तपित्तघ्न मूत्रजाड्यकर गुरु स्वादु पाकम् अभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं हिमम् (अस्ति) ॥

પ્રસિદ્ધ ભમરા કરતાં કાંઈક ઝીણા ભમરાઓએ બનાવેલું અને સ્ફટિકમણિ સરખું નિર્મળ જે મધ હોય તે ભ્રામર (ભ્રમરિયું) કહેવાય છે. ભ્રામર મધ રક્તપિત્તને મટાડનાર, મૂત્રમાં શીતળતા કરનાર, ભારે, પાકમાં મધુર, રસવાહી નાડીઓને રોકનાર, વધારે ચીકણું અને ટાઢું હોય છે. ૯,૧૦

ક્ષૌદ્ર મધનુ લક્ષણ તથા ગુણો

मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात्कपिलं भवेत् ।
गुणैर्माक्षिकवत्क्षौद्रं विशेषान्मेहनाशनम् ॥ ११ ॥

अन्वयः–कपिलाः सूक्ष्माः मक्षिकाः क्षुद्राख्याः,

तत्कृत मधु मुनिभिः क्षौद्रम् इति उक्तम्, तत् क्षौद्र वर्णात् कपिल गुणै. माक्षिकवत् विशेषात् मेहनाशन (भवेत्) ॥

પીંગળા રંગવાળી ઝીણી માખીઓ ક્ષુદ્રા કહેવાય છે, એ માખીઓએ કરેલા મધને મુનિઓએ ક્ષૌદ્ર કહેલુ છે; તે ક્ષૌદ્ર મધ પીંગળા રંગવાળું, માક્ષિકના જેવા જ ગુણોવાળું અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરનાર છે. ૧૧

પૌતિક મધનુ લક્ષણ તથા ગુણો

कृष्णा या मशकोपमा लघुतराः प्रायो महापीडिका, लोकानां तरुकोटरान्तरगता. पुष्पासवं कुर्वते। तास्तज्ज्ञैरिह पूतिका निगदितास्ताभिः कृतं सर्पिषा, तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरजनैः सङ्कीर्तितं पौतिकम् ॥ १२ ॥
पौतिकं मधु रूक्षोष्ण पित्तदाहास्रवातकृत्। विदाहि मेहकृच्छ्रघ्नं ग्रन्थ्यादिक्षतशोषि च ॥१३॥

अन्वय –प्राय मशकोपमा लघुतरा कृष्णा लोकानां महापीडिका तरुकोटरान्तरगता या (मक्षिका) पुष्पासव कुर्वते, ता तज्ज्ञै इह पूतिका निगदिता, ताभि कृत सर्पिषा तुल्य यत् मधु तद् वनेचरजनै पौतिक सकीर्तितम् ॥ पौतिक मधु रूक्षोष्ण पित्तदाहास्रवातकृत् विदाहि मेह कृच्छ्रघ्न च ग्रन्थ्यादिक्षतशोषि (अस्ति)॥

લગભગ મચ્છર જેવી અત્યંત ઝીણી, કાળી, લોકોને બહુ પીડા કરનારી અને વૃક્ષોની કોતરોમા રહેનારી જે માખીઓ મધ બનાવે છે, તેઓને તેના જાણકાર વિદ્વાનો પૂતિકા કહે છે, તેઓએ બનાવેલુ ઘી જેવુ જે મધ હોય તેને વનમા ફરનારા લોકો પૌતિક[1] કહે છે પૌતિક મધ, રૂક્ષ તથા ગરમ હોઈ પિત્ત, બળતરા, લોહીવિકાર તથા વાયુને કરનાર, પ્રમેહને તથા મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડનાર અને ગાંઠ આદિનુ તથા ક્ષતનું શોષણ કરનાર છે. ૧૨,૧૩

૧. पूतिका. कृष्णा सूक्ष्मा मशकोपमा मक्षिका ताभि कृत पौतिकम्–' सज्ञायाम् '–इत्यण्–મચ્છરો જેવી ઝીણી અને કાળી માખીઓ પૂતિકા કહેવાય છે અને તેઓએ કરેલુ જે મધ તે પૌતિક કહેવાય છે.

છાત્ર મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

वरटाः कपिला पीताः प्रायो हिमवतो वने। कुर्वन्ति छत्रकाकारं तज्ज छात्र मधु स्मृतम् ॥ १४
छात्रं कपिलपीतं स्यात्पिच्छिलं शीतलं गुरु। स्वादुपाकं कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित्। भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणं च गुणाधिकम् ॥ १५॥

अन्वय –प्राय हिमवत. वने कपिला पीता वरटा (मक्षिका) छत्रकाकार कुर्वन्ति, तज्ज मधु छात्र स्मृतम् ॥ छात्रं कपिलपीत पिच्छिल शीत गुरु स्वादुपाक तर्पण च गुणाधिक (सत्) कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहजित्, भ्रमतृण्मोहविषहृत् स्यात् ॥

ઘણુ કરી હિમાલયના વનમા પીંગળી અને પીળી વરટા નામની માખીઓ છત્ર જેવા આકારવાળા જે મધપૂડાને બનાવે છે, તે મધપૂડાનું મધ છાત્ર કહેવાય છે. છાત્ર મધ પીંગળું, પીળું, ચીકણુ, ટાઢુ, ભારે, પાકમાં મધુર, તૃપ્તિ કરનાર તથા અધિક ગુણોવાળું હોઈ કૃમિ, ધોળો કોઢ, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, ભ્રમ, તરશ, મોહ તથા ઝેરને મટાડનાર છે. ૧૪,૧૫

૧ छत्र–हिमवद्वने वरटाभि कृतश्छत्रस्याकार, तत्र जात छात्रम्–जातार्थे अण्–હિમાલયના વનમા વરટા નામની પીળી માખીઓએ છત્ર જેવા આકારનો જે મધપૂડો બનાવ્યો હોય છે, તેમા તે માખીઓએ કરેલુ જે મધ તે છાત્ર કહેવાય છે.

આર્ધ્ય મધનું લક્ષણ તથા ગુણો

मधूकवृक्षा निर्यासं जरत्कार्वाश्रमोद्भवा। स्रवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥ १६
तीक्ष्णतुण्डास्तु या' पीता मक्षिका. षट्पदोपमाः। अर्घ्यास्तास्तत्कृतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः ॥१७
आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्य कफपित्तहरं परम्। कषायं कटुकं पाके तिक्तं च बलपुष्टिकृत् ॥ १८ ॥

अन्वय –जरत्कार्वाश्रमोद्भवा मधूकवृक्षा (य) निर्यास स्रवन्ति, तद् आर्घ्यम् आख्यातम्, मालवे पुन (तद्) श्वेतकम् (उच्यते)। षट्पदोपमा तीक्ष्णतुण्डा या पीता मक्षिका ता अर्घ्या (कथ्यन्ते), तत्कृत यत (मधु) तद् आर्घ्यम् इति अपरे जगु । आर्घ्यं मधु अतिचक्षुष्य कफपित्तहर पर कषाय पाके कटुक तिक्त च बलपुष्टिकृत् (भवति)॥

જરત્કારુ મુનિના આશ્રમમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહુડાંનાં વૃક્ષોમાથી જે ગુંદર ઝરે છે, તે આર્ધ્ય કહેવાય છે, તે માળવા દેશમા શ્વેતક કહેવાય છે. 'ભ્રમરા જેવી અને તીક્ષ્ણ મોઢા

વાળી જે પીળી માખીઓ થાય છે, તેઓનુ નામ 'અર્ધ્ય' છે, તેથી તેઓએ બનાવેલુ જે મધ તે આર્ધ્ય[1] કહેવાય છે,' એમ બીજા વિદ્વાનો કહે છે. આર્ધ્ય મધ નેત્રને ઘણુ હિતકારી, કફને તથા પિત્તને હરનાર, ઉત્તમ, તૂરુ, પાકમા તીખુ, કડવુ અને બળને તથા પુષ્ટિને કરનાર છે. ૧૬-૧૮

૧. अर्घ्याभि –तीक्ष्णतुण्डपीतमक्षिकाभि कृत 'सज्ञायाम्' इत्यण्–તીક્ષ્ણ મોઢાવાળી પીળી માખીઓએ કરેલુ જે મધ તે આર્ધ્ય કહેવાય છે

ઔદ્દાલક મધનુ લક્ષણ તથા ગુણો

प्रायो वल्मीकमध्यस्था कपिला. स्वल्पकीटका ।
कुर्वन्ति कपिल स्वल्पं तत्स्यादौद्दालक मधु ॥१९॥
औद्दालकं रुचिकर स्वर्यं कुष्ठविषापहम् ।
कषायमुष्णमम्लं च कटुपाके च पित्तकृत् ॥२०॥

अन्वय –प्राय वल्मीकमध्यस्थाः कपिला स्वल्पकीटका (यत्) कपिल स्वल्प मधु कुर्वन्ति, तत् औद्दालक स्यात् ॥ औद्दालक रुचिकर स्वर्यं कुष्ठविषापहम् कषायम् उष्णम् अम्ल च कटुपाक च पित्तकृत् (अस्ति) ॥

ઘણુ કરી રાફડાઓમા રહેનારા પીગળા ઝીણા કીડાઓ, જે પીગળા રંગવાળુ થોડુક મધ બનાવે છે, તે મધ ઔદ્દાલક કહેવાય છે ઔદ્દાલક મધ રુચિકારક, સ્વર માટે સારુ, કોઢને તથા ઝેરને મટાડનારુ, તૂરુ, ગરમ, ખાટુ, પાકમા તીખુ અને પિત્ત કરનાર હોય છે. ૧૯,૨૦

૧ उद्दाल्यन्ति भूमिं वल्मीकरूपेण, उत्–दल विदारणे–णिजन्तात् ण्वुल्–उद्दालका स्वल्पकीटका वल्मीकस्था, तै कृत स्वल्प मधु औद्दालकम्–'सज्ञायाम्' इत्यण्–જમીનને ફોડી જેઓ રાફડારૂપે બનાવે છે, તે રાફડામા રહેતા ઝીણા કીડા ઉદ્દાલક કહેવાય છે અને તેઓએ કરેલુ થોડુ જે મધ તે–ઔદ્દાલક કહેવાય છે

દાલ મધનુ લક્ષણ તથા ગુણો

सस्तुत्य पतितं पुष्पाद्यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
मधुराम्लकषायं च तद्दाल मधु कीर्तितम् ॥२१
दाल मधु लघु प्रोक्त दीपनीय कफापहम् ।
कषायानुरसं रूक्ष रुच्य छर्दिप्रमेहजित् ॥
अधिक मधुर स्निग्ध बृहण गुरुभारिकम् ॥२२॥

अन्वय –यत्तु पुष्पात् सस्रुत्य पत्रोपरि पतित (तत्र च) स्थित च मधुराम्लकषाय (भवति) तद् मधु दाल कीर्तितम् । दाल मधु लघु दीपनीय कफापह कषायानुरस रूक्ष रुच्य छर्दिप्रमेहजित् अधिक मधुर स्निग्ध बृंहण गुरुभारिक प्रोक्तम् ॥

પુષ્પોમાથી ઝરીને પાંદડા ઉપર પડેલો જે મધુર, ખાટો અને તૂરો મકરંદ (રસ) તે દાલ[1]મધ કહેવાય છે દાલમધ પાકમા હલકુ, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, કફને તોડનાર, તૂરા રસને અનુસરતુ, રૂક્ષ, રુચિકારક, ઊલટીને તથા પ્રમેહને મટાડનાર, બહુ જ મીઠુ, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિ આપનાર અને વજનમા ભારે હોય છે.

૧ दले भव–पुष्पात् सस्रुत्य पतित तत्र च सचित–दालम्–भवार्थेऽण्–ફૂલમાથી ઝરી પાંદડા પર પડીને તેના પર એકઠુ થયેલુ મધ–દાલ કહેવાય છે

નવા તથા જૂના મધના ગુણો

नव मधु भवेत्पुष्ट्यै नातिश्लेष्महर सरम् ।
पुराणं ग्राहक रूक्ष मेदोघ्नमतिलेखनम् ॥२३॥
मधुन शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषत ।
एकसंवत्सरेऽतीते पुराणत्व स्मृत बुधै ॥ २४ ॥

अन्वय –नव मधु पुष्ट्यै भवेत्, न अति श्लेष्महर सर (च भवति) । पुराण ग्राहक रूक्ष मेदोघ्नम् अतिलेखन (स्यात्) । मधुन शर्कराया च गुडस्य अपि विशेषत एकसंवत्सरे अतीते बुधै पुराणत्व स्मृतम् ॥

નવુ મધ પુષ્ટિકારક હોય છે, કફને બહુ તોડનાર નથી અને મળને પ્રવર્તાવનાર છે. જૂનુ મધ મળના પાતળાપણાને મટાડનાર, રૂક્ષ, મેદને તોડનાર અને મળોને બહુ જ ઉખેડનાર છે મધને, સાકરને તથા ગોળને વધારામા વધારે એક વર્ષ વીતી જાય, ત્યારે તેઓને વિદ્વાનો જૂના કહે છે ૨૩,૨૪

ઝેરી મધના ગુણદોષ

विषपुष्पादपि रस सविषा भ्रमरादय ।
गृहीत्वा मधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥२५॥
विषान्वयात्तदुष्णा तु द्रव्येणोष्णेन वा सह ।
उष्णार्तस्योष्णकाले च स्मृत विषसम मधु ॥२६

अन्वय –सविषा भ्रमरादय विषपुष्पात् अपि रस गृहीत्वा मधु कुर्वन्ति, तत् मधु शीत गुणवत् (भवति) ॥ तत् तु विषान्वयात् वा उष्णन द्रव्येण सह उष्ण (भवति ततश्च) उष्णार्तस्य च उष्णकाले (तत्) मधु विषसम

સ્મૃતમ્ ॥

ઝેરવાળા ભ્રમરા વગેરે ઝેરી ફૂલોમાંથી પણ રસ લઈને મધ બનાવે છે, તે મધ શીતળ અને ગુણકારી હોય છે, પરંતુ તેમાં ઝેરી પદાર્થનો સંબંધ હોવાથી અથવા ગરમ પદાર્થ મળવાથી તે ગરમ થાય છે અને તે કારણે ગરમીથી પીડાયેલાને કે ગરમીના કાળમાં તે મધ ઝેરના જેવું કામ કરે છે.

મીણનાં નામો તથા ગુણો

मयनं तु मधूच्छिष्टं मधुशेषं च सिक्थकम् ।
मध्वाधारो मदनकं मधूषितमपि स्मृतम् ॥२७॥
मयनं मृदु सुस्निग्धं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।
भग्नसन्धानकृद्वात-कुष्ठवीसर्परक्तजित् ॥ २८ ॥

મયન,[1] મધૂચ્છિષ્ટ,[2] મધુશેષ,[3] સિક્થક, મધ્વાધાર,[5] મદનક[6] અને મધૂષિત[7] એટલાં મીણનાં સંસ્કૃત નામો છે મીણ કોમળ, ખૂબ સ્નિગ્ધ, ભૂતને હણનાર, વ્રણને રુઝાવનાર, ભાંગેલાને સાંધનાર અને વાયુને, કોઢને, રતવા રોગને તથા લોહીના બગાડને મટાડનાર છે.

૧ मयते-गच्छति मृदुत्वादिगुणं वातादिजयार्थं वा- मय गतौ-'बहुलमन्यत्रापि'-(उणा ३-२१६) इति युच्- જે કોમળપણું વગેરે ગુણને ધારણ કરે છે અને વાયુ વગેરેને મટાડે છે, તેથી મયન-મીણ

૨ मधुनः उच्छिष्टम् मधूच्छिष्टम्-મધનું એઠું- મધ કાઢી લીધા પછી બાકી રહેલું તે મધૂચ્છિષ્ટ-મીણ

૩ मधुनः शेषं मधुशेषम्-અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે

૪ सिञ्चति मधु सिच्यते वा मधु अस्मात्, षिच क्षरणे-'पातृतुदि'-(उणा २-७) इति थक् ततः स्वार्थे कन्-જે મધને ઝરે છે અથવા જેમાંથી મધ ઝાર્ગી લેવાય છે, તેથી સિક્થક-મીણ

૫ मधुनः आधारः मध्वाधारः-જે મધનો આધાર ગણાય છે, તેથી મધ્વાધાર-મીણ

૬ माद्यन्ति अनेन भूतादीन् विनाश्य, मदी हर्षे- करणे ल्युट्, ततः संज्ञायां कन्-જેના વડે ભૂતપ્રેત વગેરેનો નાશ કરી લોકો આનંદ પામે છે, તેથી મદનક-મીણ

૭, मधुना उषितं वा मधु उषितमत्रेति मधूषितम्-મધ વડે વસાયેલું અથવા જેમાં મધ રહ્યું હોય છે તેથી મધૂષિત-મીણ

ઇતિશ્રી ભાવપ્રકાશમાં મધુવર્ગ સમાપ્ત

૨૨ : ઇક્ષુવર્ગ

શેરડીનાં નામો તથા ગુણો

इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च ।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः ॥१॥
इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः ।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः ॥२॥

अन्वय-इक्षुः दीर्घच्छदः प्रोक्तः तथा भूमिरसः अपि च गुडमूलः ■ असिपत्रः तथा मधुतृणः स्मृतः ॥

ઇક્ષુ,[1] દીર્ઘચ્છદ,[2] ભૂમિરસ,[3] ગુડમૂલ, અસિપત્ર,[5] અને મધુતૃણ,[6] એટલાં શેરડીનાં સંસ્કૃત નામો છે. શેરડીઓ રક્તપિત્તને મટાડનાર, બળ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, પાકમાં તથા રસમાં મધુર, સ્નિગ્ધ, ભારે, મૂત્રને વધારનાર અને ટાઢી છે.

૧ इष्यते सर्वैरपि माधुर्यादिगुणयुक्तत्वात्, इष इच्छायाम्- इषेः क्सुः '(उणा ३-१५७), 'पक्षा क'- મીઠાશ વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે સૌ ચાહે છે, તેથી ઇક્ષુ-શેરડી

૨ दीर्घाश्छदा यस्य सः-જેનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તેથી દીર્ઘચ્છદ-શેરડી

૩ भूमौ भूमेर्वा रसो यस्य सः-જેનો રસ જમીનમાં હોય અથવા જમીનમાંથી આવે છે, તેથી ભૂમિરસ-શેરડી

૪ गुडस्य मूलः-आदिहेतुभूतः-ગોળનું જે પહેલું કારણ હોય છે, તેથી ગુડમૂલ-શેરડી

૫ असिः इव तीक्ष्णाग्रं पत्रं यस्य सः-તરવારની ધાર જેવું જેનું પાંદડું તીક્ષ્ણ અણીવાળું અને તરવાર જેવા આકારનું પણ હોય છે, તેથી અસિપત્ર-શેરડી

૬ मधु तृणेषु, मधुयुक्तो तृणश्चेति वा-જે ઘાસમાં મધુર છે અથવા મીઠા ઘાસરૂપ ગણાય છે, તેથી મધુતૃણ-શેરડી

શેરડીની જાતો

पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः ॥३॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् ।
मनोगुप्ता च इत्येता जातयस्तत्र कीर्तिताः ॥ ४ ॥

પૌંડ્રક, ભીરુક, વંશક, શતપોરક, કાંતારેક્ષુ, તાપસેક્ષુ, કાંડેક્ષુ, સૂચિપત્રક, નૈપાલ, દીર્ઘપત્ર, નીલપોર, કોશક અને મનોગુપ્તા

એટલી શેરડીની જાતો કહી છે. (હવે તેઓના ગુણ કહું છું.) ૩,૪

પૌંડ્રકના તથા ભીરુકના ગુણો

वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ॥५

अन्वय –पौण्ड्रक तथा भीरुक वातपित्तप्रशमन रसपाकयो मधुर सुशीत बृहण बल्य (भवति) ॥

પૌંડ્રક[1] અને ભીરુક[2] શેરડી વાયુને તથા પિત્તને શમાવનાર, રસમા તથા પાકમા મધુર, ખૂબ ટાઢી અને પુષ્ટિ તથા બળને કરનાર છે.

૧ पुण्डति–खण्डयति वायु पित्त च, पुडि खण्डने–'स्फायि'–(उणा २–१६) इति रक्, तत पुण्ड्र एव पौण्ड्र–स्वार्थे अण् कन् च–જે વાયુનો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તેથી પૌંડ્રક–ધોળી શેરડી

૨ बिभेति वातादिभ्य इत्येवशील –'भिभी भये–' भिय क्रुक्रुकनौ' 'कुकमपि' इति क्रुकन्–જે નકારના પવન વગેરેથી ભયભીત રહે છે, તેથી ભીરુક કહેવાતી શેરડી

કોશકૃત કે કોશકારના ગુણો

कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः ।

કોશકૃત[1]–હોડા જેવો આકાર ધારણ કરતી શેરડી ભારે, ટાઢી અને રક્તપિત્તને તથા ક્ષયને મટાડનાર છે.

૧. कोश–कोशाकार करोति, डुकृञ् करणे–क्विप्–જે હોડા જેવો આકાર ધારણ કરે છે, તેથી કોશ કૃત્ કહેવાતી એક શેરડી

કાંતારેક્ષુના ગુણો

कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणो सरः ॥६॥

કાન્તારેક્ષુ[1]–જ ગલી શેરડી ભારે, મૈથુન શક્તિને વધારનાર, કફ કરનાર, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝાડો ઉતારનાર છે. ૬

૧. कान्त–सुन्दर रसम् ऋच्छति–प्राप्नाति, ऋ गतौ–कमण्यण्–कान्तारश्चासौ इक्षु कान्तारेक्षु –જે સુદર રસને ધારણ કરે છે, તેથી કાન્તારેક્ષુ કહેવાતી શેરડી

વંશકના ગુણો

दीर्घपोर सुकठिन. सक्षारो वशक: स्मृतः ॥७

अन्वय –वशक दीर्घपोर सुकठिन सक्षार स्मृत ॥

વંશક[1]–વાસ જેવા આકારવાળી શેરડી લાંબી કાતરીઓવાળી, બહુ જ કઠણ અને ખારાશવાળી હોય છે. ૭

૧. वश इव कायति, वश इवाकारयति वा वशक –જે વાસ જેવા આકારની હોય છે, તેથી વશક કહેવાતી શેરડી.

શતપોરકના ગુણો

शतपर्वा भवेत्किञ्चित्कोशकारगुणान्वित. ।
विशेषात्किञ्चिदुष्णश्च सक्षार. पवनापह. ॥८॥

अन्वय –शतपर्वा किंचित्कोशकारगुणान्वित भवेत्, विशेषात् किंचित् उष्ण च सक्षार (सन्) पवनापह (भवति) ॥

શતપોરક[1]–ઘણી કાતરીઓવાળી શેરડી કાઈક કોશકાર શેરડીના જેવા ગુણવાળી, વિશેષ મા કાઈક ગરમ, ખારાશવાળી અને વાયુને મટાડનારી હોય છે. ૮

૧ शत पोरा पर्वाणि–विभागा यस्य स –જેને સકડો કાતરીઓ હોય છે, તેથી શતપોરક કે શતપર્વા શેરડી

તાપસેક્ષુના ગુણો

तापसेक्षुर्भवेन्मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपनी ।
तर्पणी रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी ॥९॥

अन्वय –तापसेक्षु मृद्वी मधुरा (सती) श्लेष्मकोपनी तर्पणी अपि च रुचिकृत् वृष्या च बलकारिणी भवेत् ॥

તાપસેક્ષુ[1] નામની પાતળી શેરડી કૂણી, મધુર, કફનો પ્રકોપ કરનાર, તૃપ્તિ આપનાર, રુચિકારક, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને બળકારક હોય છે. ૯

૧ तापसप्रिया इक्षु, यद्वा तापससमाना कृशा मृद्वी चासौ इक्षु –તપસ્વીઓને પ્રિય અથવા તપસ્વીના જેવી પાતળી તથા કોમળ–પોચી શેરડી તે તાપસેક્ષુ કહેવાય છે

કાંડેક્ષુના ગુણો

एवगुणस्तु काण्डेक्षु. स तु वातप्रकोपन. ॥१०॥

अन्वय –काण्डेक्षु गुणै तु एव, (किं) तु स वातप्रकोपन (भवति) ॥

કાડેક્ષુ–જાડી શેરડી પણ ઉપર કહેલી પાતળી શેરડીના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે, પણ તે વાયુનો પ્રકોપ કરનાર હોય છે.૧૦

૧ काण्डम् इव स्थूल इक्षु –काण्डेक्षु –ધોકા જેવી જાડી શેરડી–કાડેક્ષુ કહેવાય છે.

ચાર જાતની શેરડીના ગુણો

सूचिपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः ॥११॥

સૂચિપત્ર,[1] નેપાલ,[2] દીર્ઘપત્ર,[3] અને નીલપોર,[4] એ ચાર જાતની શેરડી વાયુ કરનાર, કફને તથા પિત્તને હણનાર, તુરાશ વાળી અને બળતરા કરનાર હોય છે. ૧૧

૧. सूच्य इव पत्राणि यस्य स –જેના પાદડા સોય જેવી અણીવાળા હોય છે, તેથી સૂચિપત્ર–કહેવાતી શેરડી.

૨. नेपालदेशे भव नैपाल –જે શેરડી નેપાલ દેશમા થાય છે, તે નૈપાલ કહેવાય છે

૩. दीर्घाणि पत्राणि यस्य स –જેના પાદડા લામા હોય છે, તે દીર્ઘપત્ર શેરડી કહેવાય છે.

૪. नीलः पोरो यस्य स –જેની કાતરી કાળા રગની હોય છે, તે નીલપોર–શેરડી કહેવાય છે.

મનોગુપ્તાના ગુણો

मनोगुप्ता वातहरी तृष्णामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तप्रणाशिनी ॥१२॥

મનોગુપ્તા[1] શેરડી વાયુને હરનાર, તરશ સબધી રોગોને મટાડનાર, ખૂબ ટાઢી, બહુ જ મીઠી અને રક્તપિત્તને નાશ કરનારી હોય છે. ૧૨

૧ मनसा–मन शब्दन मन सकल्पेन मनोविकारेण वा गुप्ता, यद्वा मनो गुप्त यया वातहरत्वात सुशीत-मधुरत्वात् रक्तपित्तनाशकत्वाच–જે મન શબ્દથી અથવા મનના સકલ્પ કે વિચારથી યુક્ત હોય છે અથવા જે વાતનાશક, અતિશીતળ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર હોવાથી જેણે મનની રક્ષા કરી હોય છે, તેથી મનોગુપ્તા કહેવાતી શેરડી.

બાળક, જુવાન અને ઘરડી શેરડીના ગુણો

बालेक्षुस्तु कफ कुर्यान्मेदोमेहकरश्च स।
युवा तु वातहृत्स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च पित्तनुत्।
रक्तपित्तकरो वृद्धः क्षतहृद्बलवीर्यकृत् ॥१३॥

अन्वय –बालेक्षु तु कफ कुर्यात्, च स मेदोमेह कर (अस्ति), युवा तु वातहृत् स्वादु च ईषत् तीक्ष्ण च पित्तनुत् (स्यात्), वृद्ध (स) रक्तपित्तकर क्षतहृत् बलवीर्यकृत् (भवति) ॥

બાળક (જેને ઉગ્યાને ઘણા દિવસ ન થયા હોય તે) શેરડી કફ કરનાર અને મેદને તથા પ્રમેહને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે, જુવાન શેરડી વાયુને હરનાર, મધુર, કાંઈક તીક્ષ્ણ અને પિત્તને મટાડનાર હોય છે; ઘરડી શેરડી રક્તપિત્તને મટાડનાર, ક્ષતને મટાડનાર અને બળ તથા વીર્યને કરનાર હોય છે.૧૩

શેરડીનાં અંગોમાં જુદા જુદા ગુણો

मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे ग्रन्थिषु विज्ञेय इक्षुः पटुरसो जनैः ॥१४॥

अन्वय –इक्षु मूले तु अत्यर्थं मधुर, मध्य अपि मधुर स्मृतः, अग्रे (च) ग्रन्थिषु जनै पटुरस विज्ञेय ॥

શેરડી મૂળમાં અત્યંત મધુર, મધ્ય ભાગમા પણ મધુર અને અગ્ર ભાગમાં તથા ગાઠોમા લોકોએ તેને ખારી જાણવી. ૧૪

દાંતે ચૂસેલી શેરડીના ગુણો

दन्तनिष्पीडितस्येक्षो रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्यः स्यादविदाही कफप्रदः ॥१५॥

अन्वय –दन्तनिष्पीडितस्य इक्षो रस. पित्तास्रनाशन. शर्करासमवीर्य अविदाही कफप्रद स्यात् ॥

દાતે ચૂસેલી શેરડીને રસ પિત્તને તથા લોહીના બગાડનો કે રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર, સાકરના જેવી શક્તિવાળો, બળતરા નહિ કરનાર અને કફ કરનાર થાય છે. ૧૫

યંત્રમાં પીલેલી શેરડીના ગુણો

मूलाग्रजन्तुग्रन्थ्यादिपीडनान्मलसङ्करात्।
किञ्चित्कालविधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥
तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः॥

अन्वय –यान्त्रिक रस मूलाग्रजन्तुग्रन्थ्यादिपीडनात् मलसकरात् च किंचित् कालविधृत्या विकृतिं याति, तस्मात् यान्त्रिक (रसः) विदाही विष्टम्भी गुरु स्यात् ॥

યંત્રથી પીલેલી શેરડીને રસ મૂળ, આગલો ભાગ, જીવડા તથા ગાંઠો પિલાવાથી, મેલ આવી જવાથી અને કાંઈક વધારે વખત રહેવાથી વિકાર પામેલો હોય છે, તેથી બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે, મળને રોકે છે અને ભારે થાય છે. ૧૬

શેરડીના વાસી રસના ગુણો

रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः ॥१७॥

શેરડીનો વાસી રસ સારો લાગતો નથી, કારણ કે તે ખાટો થઈ જાય છે, અને વાયુને હણનાર, ભારે, કફને તથા પિત્તને

કરનાર, શોષ કરનાર, મળને તોડનાર અને મૂત્રને બહુ વધારનાર હોય છે. ૧૭

શેરડીના પકવેલા રસના ગુણો

पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत् ।
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तकरः स्मृतः ॥१८॥

શેરડીનો પકાવેલો રસ ભારે, સ્નિગ્ધ, બહુ તીક્ષ્ણ, કફને તથા વાયુને મટાડનાર, ગોળાને તથા આફરાને શાંત કરનાર અને કાંઈક પિત્ત કરનાર મનાય છે. ૧૮

શેરડીના રસમાંથી બનતા પદાર્થોના ગુણો

इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः ।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः ॥
वृष्या मोहहराः शीता बृंहणा विषहारिणः ॥१९॥

શેરડીના રસમાંથી થતા પદાર્થો તરશને, બળતરાને, મૂર્છાને, પિત્તને તથા લોહીના બગાડને રક્તપિત્તને મટાડનાર; ભારે, મધુર, બળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, વાયુને હરનાર, ઝાડો ઉતારનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, મોહને હણનાર, ટાઢા, પુષ્ટિ આપનાર અને ઝેરને હરનારા છે. ૧૯

શેરડીના રસની પાતળી રાબનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः ।
स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥२०॥
फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत् ।
वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रबस्तिविशोधनम् ॥२१॥

अन्वय –इक्षो य तु रस पक्व किंचिद् गाढ बहुद्रव (भवेत्) स एव इक्षुविकारेषु फाणितसंज्ञया ख्यात ॥ फाणित गुरु अभिष्यन्दि बृंहण कफशुक्रकृत् वातपित्त श्रमान् हन्ति, मूत्रबस्तिविशोधनम् (चास्ति) ॥

શેરડીનો જે રસ પકાવેલો, કાંઈક ઘાટો અને જેનો રેલો ચાલે એવો હોય તે ફાણિત[1] નામે કહેવાય છે. ફાણિત ભારે હોઈ રસવાહી નાડીઓને રોકી દેનાર, પુષ્ટિ આપનાર, કફને તથા વીર્યને વધારનાર, વાયુને, પિત્તને તથા શ્રમને મટાડનાર અને મૂત્રને તથા નાભિથી નીચેના ભાગને સાફ કરનાર હોય છે. ૨૦,૨૧

૧. फाण्यते स्म–प्राप्यते स्म पक्वता किंचिद् गाढता बहुद्रवता च जनै, फण गतौ–ण्यन्तात् कर्मणि क्त– જેને લોકોએ પરિપક્વ, કંઈક ઘાટો અને ખૂબ પ્રવાહી કર્યો હોય તે શેરડીનો રસ ફાણિત કહેવાય છે.

શેરડીના રસની ઘાટી રાબનું લક્ષણ, નામ તથા ગુણો

इक्षो रसो यः सम्पक्वो घनः किञ्चिद्द्रवान्वितः ।
मन्दं यत्स्यन्दते तस्मात्तन्मत्स्यण्डी निगद्यते ॥२२॥
मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा ।
मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥२३॥

अन्वय –इक्षो य. रस सपक्व घन किंचिद् द्रवान्वित (सन्) यत् मन्द स्यन्दत तस्मात् तत् मत्स्यण्डी निगद्यते ॥ मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता ॥

શેરડીનો જે રસ સારી રીતે પકાવેલો, ઘાટો અને કાંઈક રેલો ચાલે એવો થઈને ધીમે ધીમે ઝરે છે, તે કારણે (વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ) મત્સ્યંડી[1] કહેવાય છે. મત્સ્યંડી મળને છૂટા કરનાર, બળ આપનાર, હલકી, પિત્તને તથા વાયુને મટાડનાર, મધુર, પુષ્ટિ આપનાર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર અને લોહીના દોષોને મટાડનાર છે. ૨૨,૨૩

૧. मन्द मन्द मृदु वा स्यन्दते–प्रस्रवत इति मत्स्यण्डी, स्यन्द् प्रस्रवणे–कर्मण्यण्, 'टिड्ढे'ति ङीप्, पृषोदरादित्व–જે ધીમેધીમે ઝરે અથવા આનંદ તથા હર્ષને ઝરે છે, તેથી મત્સ્યંડી કહેવાતો શેરડીનો પક્વ રસ.

ગોળનું લક્ષણ નામો તથા ગુણો

इक्षो रसो य. सम्पक्वो जायते लोष्टवद् दृढ. ।
स गुडो गौडदेशे तु मत्स्यण्डयेव गुडो मत. ॥२४
गुडो वृष्यो गुरु स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।
नातिपित्तहरो मेद.कफकृमिबलप्रदः ॥ २५ ॥

अन्वय –इक्षो सपक्व रस लोष्टवत् दृढ जायते स गुड (कथ्यते), गौडदेशे तु मत्स्यण्डी एव गुड मत. ॥

શેરડીનો સારી પેઠે પકાવેલો જે રસ ઢેફાની પેઠે દૃઢ થઈ જાય, તે (ગુડ)[1] ગોળ કહેવાય છે. ગૌડ દેશના લોકો તો એ રસની ઘાટી (मत्स्यण्डी) રાબને જ ગોળ માને છે. ગોળ વીર્યને વધારનાર, ભારે, સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનાર, મૂત્રને સાફ કરનાર, પિત્તને અત્યંત હરનાર નથી અને મેદને, કફને, કૃમિને તથા બળને વધારનાર છે. ૨૪,૨૫

૧ गुडति–वेष्टयति रसनिकांगुणैः–माधुर्यादिभि. रस-

કોવૈથ રસતન્ત્રેરપિ-ગુડ વેષ્ટને-'इगुपधे'ति क-જે શેલડીના સંપૂર્ણ ગુણો વડે તથા પોતાના પણ સ્વતંત્ર ગુણોવડે પોતાને વીંટે-વ્યાપ્ત કરે છે, તેથી ગુડ-ગોળ.

જૂના ગોળના ગુણો

गुडो जीर्णो लघुः पथ्योऽनभिष्यन्द्यग्निपुष्टिकृत् ।
पित्तघ्नो मधुरो वृष्यो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः ॥२६

જૂનો ગોળ હલકો, પથ્ય, ચીકાશથી નાડીઓને રોકી શરીરમાં ભારેપણું કરતો નથી, અગ્નિને વધારનાર, પિત્તને હણનાર, મધુર, મૈથુનશક્તિને વધારનાર, વાયુને હણનાર અને લોહીને સ્વચ્છ કરનાર છે. ૨૬

નવા ગોળના ગુણો

गुडो नवः कफश्वासकासकृमिकरोऽग्निकृत् ॥२७

નવો ગોળ કફને, શ્વાસને, ઉધરસને કૃમિઓને અને અગ્નિને વધારનાર છે. ૨૭

જુદા જુદા અનુપાનના ગોળના પણ જુદા જુદા ગુણો

श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सहार्द्रकेण पित्तं निहन्ति च स एव हरीतकीभिः । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुडाय ॥ २८ ॥

अन्वयः-आर्द्रकेण सह (भक्षितः गुडः) आशु श्लेष्माणं विनिहन्ति, हरीतकीभिः स एव च पित्तं निहन्ति, शुण्ठ्या समम् अशेषं वातं हरति । इत्थं दोषत्रयक्षयकराय गुडाय नमः (अस्तु) ॥

આદુની સાથે ખાધેલો ગોળ તરત કફને મટાડે, હરડેની સાથે ખાધેલો તે જ ગોળ પિત્તને મટાડે અને સૂંઠની ખાધેલો ગોળ સઘળા પ્રકારના વાયુને મટાડે છે. એમ ત્રણે દોષનો નાશ કરનાર ગોળને નમસ્કાર હો. ૨૮

ખાંડના ગુણો

खण्डं तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम् ।
वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वान्तिहरं परम् ॥२९॥

ખાંડ[1] પણ મધુર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રને હિતકારી, પુષ્ટિ આપનાર, ટાઢી, વાયુને તથા પિત્તને હરનાર, સ્નિગ્ધ, બળ આપનાર અને ઊલટીને અત્યંત મટાડનાર છે.

૧. खण्डयति खण्ड्यते वा वान्ति-वातपित्तमनेनेति खण्डम्-पचाद्यच्-घञ् वा-જે ઊલટીનો, વાયુનો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે, તે ખંડ-ખાંડ.

સાકરિયા ખાંડના ગુણો

खण्डं तु सिकताकारं सुश्वेतं शर्करा सिता ।
सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् ॥
मूर्च्छाछर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी ॥३०

अन्वयः-सिकताभं सुश्वेतं खण्डं तु शर्करा सिता (कथ्यते) ॥

જે ખાંડ રેતી જેવી અને બહુજ ધોળી થાય છે તે શર્કરા,[1] અને સિતા[2] કહેવાય છે. સાકરિયા ખાંડ બહુ મધુર, રુચિકારક, વાયુને, પિત્તને, લોહીના બગાડને, બળતરાને, મૂર્છાને, ઊલટીને તથા જ્વરને મટાડનાર, બહુ ટાઢી અને વીર્યને વધારનાર છે. ૩૦

૧. शृणाति-हिनस्ति वातपित्तास्रदाहं मूर्च्छाछर्दिज्वरांश्चापि-शृ हिंसायां 'श करन्' (उणा. ४-३)-જે વાયુ, પિત્ત, લોહીવિકાર, દાહ, મૂર્છા, ઊલટી તથા તાવનો પણ નાશ કરે છે, તેથી શર્કરા-સાકરિયા ખાંડ.

૨. सिनोति-बध्नाति सुमाधुर्यं रुचिं शुक्रं चापि-षिञ् बन्धने-' अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उणा. ३-८९), यद्वा सितः वर्णः अस्ति अस्या अर्शआद्यच्, टाप्-જે અત્યંત મધુરતા, રુચિ તથા વીર્યને પણ કરે છે, તેથી અથવા જેનો રંગ ખૂબ ધોળો હોય છે, તેથી સિતા-સાકરિયા ખાંડ.

ધોળી તથા ખડીસાકરના ગુણો

भवेत्पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः ।
सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा ॥३१॥

अन्वयः-पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी लघुः भवेत् । सितोपला सरा लघ्वी वातपित्तहरी हिमा (स्यात्) ॥

ધોળી સાકર ટાઢી, લોહીના બગાડને તથા પિત્તને મટાડનારી અને હલકી છે. ખડીસાકર દસ્ત ઉતારનાર, હલકી, વાયુને તથા પિત્તને મટાડનારી અને ટાઢી છે. ૩૧

૧. पुष्पम् इव सितः वर्णः अस्ति अस्या:-अर्शआद्यच्, टाप्-જેનો રંગ સફેદ ફૂલના જેવો હોય છે, તેથી પુષ્પસિતા-ધોળી સાકર.

૨. सिता -श्वेतवर्णा. उपलाः (इव आकारो) यस्याः सा-જેના ગાંગડા ધોળા પથરા જેવા ખૂબ સફેદ હોય છે, તેથી સિતોપલા-ખડીસાકર.

મધની ખાંડના ગુણો

मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः ।
छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा ॥ ३२ ॥

अन्वय –मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरु तुवरा हिमा (सती) छर्दतीसारतृड्दाहरक्तहृत् (अस्ति) ॥

મધમાથી કરેલી ખાંડ રૂક્ષ, કફને તથા પિત્તને હરનારી, ભારે, તૂરી અને ટાઢી હોઈ ઊલટી, અતિસાર, તરશ, દાહ તથા લોહીના બગાડને મટાડનારી છે. ૩૨

ખાંડ અને સાકરની નિર્મળતામાં જ તેના ગુણો

यथा यथा स्यात्रैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
स्नेहलाघवशैत्यादि सरत्वं च तथा तथा ॥३३॥

अन्वय –(खण्डशर्करयोः) यथा यथा नैर्मल्यं तथा तथा मधुरत्वं तथा तथा च सरत्वं स्नेहलाघवशैत्यादि (अधिकं) स्यात् ॥

ખાંડ અને સાકર જેમ જેમ વધારે નિર્મળ હોય, તેમ તેમ તેઓમા વધારે મધુરપણું, ઝાડાને વધારે સાફ ઉતારનારપણુ, સ્નિગ્ધપણુ, હલકાપણુ અને ટાઢાપણુ આદિ ગુણો પણ વધારે હોય છે. ૩૩

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં ઇક્ષુવર્ગ સમાપ્ત

૨૩ : અનેકાર્થ નામવર્ગ

तत्र द्व्यर्थानि नामानि यथा–

બે અર્થવાળાં નામો

'अश्मन्तक'–अम्ललोणिका कोविदारश्च ॥ 'कलिङ्गक'–कारवेल्लो रक्तपुनर्नवा च ॥ 'कुलक.'–पटोल कुपीलुश्च ('कुचिला' इति लोके प्रसिद्ध) ॥ 'कोशातकी'–महाकोशातकी राजकोशातकी च ॥ 'दीप्यकः'–यवान्यजमोदा च ॥ 'मरुबक'–फणिज्झक पिण्डीतकश्च (फणिज्झक 'मरुआ' इति लोके। (पिण्डीतक 'मैनफल' इति लोके) ॥ 'मधूलिका'–मूर्वा जलयष्टी च ॥ 'रुचकम्'–सौवर्चलं बीजपूरकं च ॥ 'लोणिका' लोणीशाकं चाङ्गेरीशाकं च। 'वसुक'–मन्दारः क्षारलवणश्च ॥ 'वाल्हीकम्'–कुङ्कुमं हिङ्गु च ॥ 'वितुन्नकम्'–धान्यकं तुत्थं च ॥ 'स्वादुकण्टक'–गोक्षुरो विकङ्कतश्च। 'अग्निमुखी'–भल्लातकी लाङ्गली च। 'अग्निशिखम्'–कुङ्कुमं कुसुम्भश्च। 'अजशृङ्गी'–मेषशृङ्गी कर्कटशृङ्गी च। 'प्रियङ्गुः'–फलिनी कङ्गुश्च। 'भृङ्गः'–भृङ्गराजस्त्वक् च। 'समङ्गा'–मञ्जिष्ठा लज्जालुश्च। 'अमोघा'–विडङ्गं पाटला च। 'मोचा'–कदली शाल्मलिश्च। 'कुटन्नट.'–श्योनाक. कैवर्तीमुस्तं च। 'कुनटी'–धनिका मनःशिला च। 'घोण्टा'–पूगो बदरी च। 'त्रिपुटा'–त्रिवृत्सूक्ष्मैला च। 'शटी'–कर्चूरो गन्धपलाशी च। 'दन्तशठ.'–जम्बीर. कपित्थश्च। 'दन्तशठा'–अम्लिका चाङ्गेरी च। 'अरुणं'–मञ्जिष्ठा अतिविषा च। 'कणा'–पिप्पली जीरक च। 'तालपर्णी'–मुसली मुरा च। 'पीलुपर्णी'–मूर्वा बिम्बी च। 'ब्राह्मणी'–भार्गी स्पृक्का च। 'अपराजिता'–विष्णुक्रान्ता शालिपर्णी च। 'आस्फोता–' अपराजिता सारिवा च। 'पारावतपदी'–ज्योतिष्मती काकजङ्घा च। 'शारदी'–सारिवा जलपिप्पली च। 'उग्रगन्धा'–वचा यवानी च। 'परिव्याध'–कर्णिकारो जलवेतसश्च। 'अञ्जनम्'–स्रोतोञ्जन सौवीर च। 'अग्निः'–चित्रको भल्लातश्च। 'कृमिघ्नः'–विडङ्गो हरिद्रा च। 'तेजनः'–शरो वेणुश्च। 'तेजनी'–तेजस्वती मूर्वा च। रोचनः'–कम्पिल्लो रोचना च ('रोचना' गोरोचना)। 'राजादनम्'–क्षीरिका प्रियालश्च। 'शकुलादनी'–कटुका जलपिप्पली च। 'गोलोमी'–श्वेतदूर्वा वचा च। 'पद्मा'–पद्मचारिणी भार्गी च। 'श्यामा'–सारिवा प्रियङ्गुश्च। 'उत्तमा'–त्रिफला सर्वतोभद्रा च। 'धान्यम्'–धान्याकं शाल्यादि च। 'सहस्रवीर्या'–नीलदूर्वा महाशतावरी च। 'सेव्यम्'–उशीरं लामज्जकं च। 'उदुम्बरः'–जन्तुफलं ताम्रं च। 'ऐन्द्री'–इन्द्रवारुणी इन्द्राणी च। 'कटम्भरा'–कटुका श्योनाक च। 'क्षारः'–यवक्षारः स्वर्जिका च। 'गण्डीर.'–गण्डारी मञ्जिष्ठा च (गण्डारी–शाकविशेषो गण्डिनीति लोके)। 'गन्धारी'–दुरालभा गन्धपलाशी च। 'चित्रा'–इन्द्रवारुणी वृहद्दन्ती च। 'तुण्डिकेरी'–कार्पासी बिम्बी च। 'धारा'–गुडूची क्षीरकाकोली च। 'बालपत्र.'–खदिरो यवासश्च। 'वारि'–बालकमुदकं च। 'अङ्गारवल्ली'–भार्गी गुञ्जा च। 'अमृणालम्'–लामज्जकम् उशीरं च। 'कुण्डली'–गुडूची कोविदारश्च। 'गन्धफला'–प्रियङ्गुश्चम्पककलिका च। 'दीर्घमूलः'–यवासः शालिपर्णी च। 'पिच्छिला'–शाल्मली शिंशपा च। 'पुष्पफलः'–कपित्थः कूष्माण्डश्च।

'पोटगलः'-नलः काशश्च। 'यवफलः'-कुटजो वंशश्च। 'देवी'-मूर्वा स्पृक्का च। 'विश्वा'-शुण्ठ्यतिविषा च। 'शीतशिवम्'-सैन्धवं मिश्रेया च। 'कर्कशः'-काम्पिल्यः कासमर्दश्च। 'चर्मकषा'-शातला मांसरोहिणी च। 'नन्दिवृक्षः'-अश्वत्थभेदो गोमुखपत्रशाखः ('वेलियापीपर' इति लोके) तूणिश्च। 'पयः'-क्षीरमुदकं च। 'रुहा'-दूर्वा मांसरोहिणी च। 'सिंही'-बृहती वासा च। 'कृतकम्'-विडलवणं निर्मलीफलं च। 'कण्टकाढ्यः'-कुब्जकः शाल्मली च। 'यक्षधूपः'-सरलनिर्यासः रालश्च 'द्राविणी'-शटी सूक्ष्मैला च। 'हट्टविलासिनी'-हरिद्रा नखी च। 'तिलपर्णम्'-रक्तचन्दनं ग्रन्थिपर्णं च। 'मधुरः'-जीवकः जीवनीयगणश्च। 'लोहद्रावणी'-गण्डदूर्वा अम्लवेतसश्च। 'नागिनी'-ताम्बूली नागपुष्पी च। 'मृदुरेचनी' त्रिवृत् मार्कण्डिका च। 'नटः'-श्योनाकः अशोकश्च 'वनस्पतिः'-वटः नन्दिवृक्षश्च। 'मन्दारः'-श्वेतार्कः महानिम्बश्च। 'अम्बुजः'-कमलम् इज्जलश्च। 'कवरी'-वर्वरी हिङ्गुपत्री च। 'कुमारी'-घृतकुमारिका शतपत्री च। 'वरतिक्तकः' पाठा अनलनामा च। 'यज्ञियः'-खदिरः पलाशश्च। 'रक्तबीजः'-अरिष्टकः कन्दुरी च। 'क्षारश्रेष्ठः' पलाशो मोक्षकश्च। 'श्वेतपुष्पः'-श्वेतार्कः इन्द्रवारुणी च। 'तुवरी'-सौराष्ट्री आढकी च। 'कुम्भिका'-पूगफला वारिपर्णी च। 'राजपुत्रिका'-रेणुका जाती च। 'रक्तपुष्पः'-रक्तार्कः कन्दुरी च। 'सप्तला'-शातला वासन्ती च। 'विषमुष्टिकः'-महानिम्बो विषतिन्दुकश्च। 'रक्तफला'-स्वर्णवल्ली यवश्च। 'चन्द्रहासा' गुडूची लक्ष्मणा च।

બે અર્થવાળાં નામો

અશ્મંતક-ખાટી લૂણી અને કચનાર.
કઠિલ્લક-કારેલી અને રાતી સાટોડી.
કુલક-ઘિસોડી અને ઝેરકોચલું.
કોશાતકી-જુમખડાં અને મોટાં ઘિસોડાં.
દીપ્યક-યવાન અને અજમોદ.
મરુબક-મરવો અને મીંઢળ.
મધૂલિકા-પીલુડી અને પાણીનું જેઠીમધ.
રુચક-સંચળ અને બિજોરું.
લોણિકા-શાકની લૂણી અને જાડી ખાટી લૂણી.
વસુક-રાતો આકડો અને ક્ષારલવણ-ખારો.
બાલ્હીક-કેસર અને હિંગ.
વિતુન્નક-ધાણા અને મોરથૂથુ.
સ્વાદુકંટક-ગોખરુ અને વીકળો.
અગ્નિમુખી-ભિલામો અને કલગારી.
અગ્નિશિખ-કેસર અને કસુંબો.
અજશૃંગી-મરડાશીંગી અને કાકડાશીંગી.
પ્રિયંગુ-ઘઉંલા અને કાંગ.
ભૃંગ-ભાંગરો અને તજ.
સમંગા-મજીઠ અને રિસામણી.
અમોઘા-વાવડિંગ અને પાડલા.
મોચા-કેળ અને શીમળો.
કુટન્નટ-અરલુ અને કૈવર્તીમોથ.
કુનટી-ધાણા અને મણશીલ.
ઘોંટા-સોપારી અને બોરડી.
ત્રિપુટા-નસોતર અને ઝીણી એલચી.
શટી-કચૂરો અને ગંધપલાશી.
દંતશઠ-લીંબુ અને કોઠ.
દંતશઠા-આંબલી અને જાડી ખાટી લૂણી.
અરુણ-મજીઠ અને અતિવિખ.
કણા-લીંડીપીપર અને જીરું
તાલપર્ણી-કાળી મુસળી અને મુરામાંસી.
પીલુપર્ણી-પીલુડી અને ધીલોડાંનો વેલો.
બ્રાહ્મણી-ભારંગી અને કપૂરી મધુરી.
અપરાજિતા-કાળો કુંપો અને સમેરવો.
આસ્ફોતા-કાળો કુંપો અને સારિવા.
(જેમાંથી સારસાપરીલા નામનું ઔષધ થાય છે.)
પારાવતપદી-માલકાંકણી અને રાતી અઘેડી.
શારદી-સારિવા અને રતવેલીઓ.
ઉગ્રગંધા-વજ અને યવાન.
પરિવ્યાધ-કણેર અને જળભાંગરો.
અંજન-રસવંતી અને સુરમો.
અગ્નિ-ચિત્રો અને ભિલામો.
કૃમિઘ્ન-વાવડિંગ અને હળદર.
તેજન-બરુ અને વાંસ.
તેજની-તેજબલ અને મોરવેલ.
રોચન-કપીલો અને ગોરોચના.
રોચના-ગોરોચન અને રાતું કમળ.

રાજાદન–દુધેલી અને રાણ.
શકુલાદની–કડુ અને રતવેલીઓ.
ગોલોમી–ધોળી ધ્રો અને વજ.
પદ્મા–કમલિની અને ભારંગી.
શ્યામા–સારિવા અને ઘઉંલા.
ઉત્તમા–ત્રિફળા અનેસર્વતોભદ્રા–ગંભારી
ધાન્ય–ધાણા અને ચોખા વગેરે ધાન્ય.
સહસ્રવીર્યા–કાળી ધ્રો અને મહાશતાવરી.
સેવ્ય–વાળો અને કાળો વાળો.
ઉદુંબર–ઉંબરાનુ ઝાડ અને ત્રાંબું.
ઐંદ્રી–ઇંદ્રવારુણી અને મોટાં ત્રુસડાં.
કટંભરા–કડુ અને અરલુ.
ક્ષાર–જવખાર અને સાજીખાર. [મજીઠ.
ગંડીર–એક જાતનું શાક અને ઓલિગે.
ગંધારી–ધમાસો અને ગંધપલાશી.
ચિત્રા–ઇંદ્રવારુણી અને મોટો નેપાળો.
તુંડિકેરી–કપાસનો છોડ અને ઘીલોડી.
ધારા–ગળો અને ક્ષીરકાકોલી.
બાલપત્ર–ખેર અને જવાસો.
વારિ–વાળો અને પાણી.
અંગારવલ્લી–ભારંગી અને ચણોઠી.
અમૃણાલ–કાળો વાળો અને ધોળો વાળો.
કુંડલી–ગળો અને કંચનાર.
ગંધફલી–ઘઉંલા અને ચંપાની કળી.
દીર્ઘમૂલ–જવાસો અને સમેરવો.
પિચ્છિલા–શીમળો અને શીસમ.
પુષ્પફલ–કોઠ અને કોળું.
પોટગલ–બરુ અને કાસડો.
યવફલ–ઇંદ્રજવનું ઝાડ અને વાંસ.
દેવી–મોરવેલ અને કપૂરી મધુરી.
વિશ્વા–સૂંઠ અને અતિવિખ.
શીતશિવ–સૈંધવ અને વરિયાળી.
કર્કશ–કપીલો અને કાસમર્દ.
ચર્મકષા–હાયલો અને કડુ.
નંદિવૃક્ષ–વેલીયો પીપળો અને પારસપીપળો.
પયસ્–દૂધ અને પાણી.
રુહા–ધ્રો અને કડુ.
સિંહી–ઊભી ભોંયરીંગણી અને અરડૂસો.

કતક–બિડલૂણ અને નિર્મળીનું ફળ.
કંટકાઢ્ય–કુંજડો અને શીમળો.
યક્ષધૂપ–દેવદારનો ગુંદર અને રાળ.
દ્રાવિણી–કપૂર કાચલી અને ઝીણી એલચી.
હટ્ટવિલાસિની–હળદર અને નખલી.
તિલપર્ણી–રતાંજળી અને તગરની ગાંઠ.
મધુર–જીવક અને જીવનીયગણ.
લોહદ્રાવણી–ગાંઠાવાળી ધ્રોખડ અને અમ્લ-
વેતસ.
નાગિની–નાગરવેલ અને નાગપુષ્પી.
મૃદરેચની–નસોતર અને ધોળી મીંઢીઆવળ.
નટ–અરલુ–મોટો અરડૂસો અને આસોપાલવ.
વનસ્પતિ–વડનું ઝાડ અને વેલીયો પીપળો.
મંદાર–ધોળો આકડો અને બકાનનું ઝાડ.
અંબુજ–કમળ અને સમુદ્રફળ કે સમુદ્રશોષ.
કબરી–જંગલી તુલસી અને હિંગુપત્રી.
કુમારી–કુંવાર અને મોસમી ગુલાબ.
વરતિક્તક–કાળીપાડ અને પિતપાપડો.
ચક્રિક–કાળીપાડ અને ચિતરો.
મલ્લિય–ખેર અને ખાખરો.
રક્તબીજ–લીંબડાનું કે અરીઠાનું ઝાડ
અને કંદુરી વનસ્પતિ.
ક્ષારશ્રેષ્ઠ–ખાખરો અને જધરીઓ ખાખરો.
શ્વેતપુષ્પ–ધોળો આકડો અને ઇંદ્રવારુણી.
તુવરી–સોરઠી માટી અને તુવેર..
કુંભિકા–કાયફલ અને પાણી ઉપર થતો વેલો.
રાજપુત્રિકા–રેણુકા અને ચંબેલી.
રક્તપુષ્પ–રાતાં ફૂલવાળો આકડો અને કંદુરી.
સપ્તલા–ચાતલા–થોર અને બટચોગરો.
વિષમુષ્ટિક–બકાન–લીંબડો અને ઝેરકોચલું.
રક્તફલા–સોનવેલ અને વજ.
ચન્દ્રહાસા–ગળો અને લક્ષ્મણા.

अथ–त्र्यर्थानि नामान्याह–

હવે ત્રણ અર્થોવાળાં નામો

'क्रमुकः'–पूगस्तुदः पट्टिकालोध्रश्च। 'क्षुरकः'–कोकिलाक्षो गोक्षुरस्तिलकनामपुष्पविशेषश्च। 'प्रियकः'–प्रियङ्गुः कदम्बोऽसनश्च। 'पृथ्वीका'–कालाजाजी बृहदेला हिङ्गुपत्री च। 'भूतीकम्'–भूनिम्बः कत्तृणं भूस्तृणं च। 'सोमवल्कः'–कट्-

फलः श्वेतखदिरो घृतपूर्णकरञ्जश्च। 'सौगन्धिकं'-कल्हार कत्तृणं गन्धकं च। 'भृङ्गः'-भृङ्गराजस्त्वक् भ्रमरश्च। 'अरिष्टः'-निम्बो रसोन मद्यं च। 'मर्कटी'-कपिकच्छूरपामार्गः करञ्जी च। 'अम्बष्ठा'-पाठा चाङ्गेरी माचिका च। 'कृष्णा'-पिप्पली कालाजाजी नीली च। 'क्षीरिणी'-दुग्धिका क्षीरकाकोली श्वेतसारिवा च। 'मधुपर्णी'-गुडूची गम्भारी नीली च। 'मण्डूकपर्णः'-श्योनाकः स्त्रियां तु मञ्जिष्ठा ब्रह्ममाण्डूकी च। 'श्रीपर्णी'-गम्भारी गणिकारिका कट्फलं च। 'अमृता'-गुडूची हरीतकी धात्री च। 'अनन्ता'-दुरालभा नीलदूर्वा लाङ्गली च। 'ऋष्यप्रोक्ता'-अतिबला महाशतावरी कपिकच्छुश्च। 'कृष्णवृन्ता'-पाटली गम्भारी माषपर्णी च। 'जीवन्ती'-गुडूची शाकविशेषो वन्दा च। 'लता'-सारिवा प्रियङ्गुर्ज्योतिष्मती च। 'समुद्रान्ता'-दुरालभा कार्पासी स्पृक्का च। 'हैमवती'-हरीतकी श्वेतवचा पीतदुग्धः सेहुण्डश्च (यस्य मूलं चोक इति प्रसिद्धम्)। 'अव्यथा'-हरीतकी महाश्रावणी पद्मचारिणी च। 'पद्मगन्धा'-वचा गन्धपलाशी करञ्जी च। 'वरदा'-सुवर्चला (हुरहुर इति लोके) अश्वगन्धा वाराही (गेठीति लोके)। 'इक्षुगन्धा'-काशः कोकिलाक्षःक्षीरविदारी च। 'कालस्कन्धः'-तमालस्तिन्दुकं फालाखदिरश्च। 'महौषधम्'-शुण्ठी रसोनो विषं च। 'मधु'-क्षौद्रं पुष्परसो मद्यं च। 'कपीतनः'-आम्रातकः शिरीषो गर्दभाण्डश्च। 'मदनः'-पिण्डीतको धत्तूरः सिक्थक च। 'शतपर्वा'-वंशो दूर्वा वचा च। 'सहस्रवेधी'-अम्लवेतसो मृगमदो हिङ्गु च। 'ताम्रपुष्पी'-धातकी पाटला श्यामा त्रिवृच्च। 'सदापुष्पः'-श्वेतार्को रक्तार्कः कुन्दश्च। 'सुरभी'-सल्लकी मुरैलवालुकं च। 'लक्ष्मीः'-ऋद्धिर्वृद्धिः शमी च। 'कालानुसार्यम्'-कालीयकं तगरं शैलेयं च। चाम्पेयः'-चम्पको नागकेसरः पद्मकेसरश्च। 'नादेयी'-गणकारिका जलजम्बूर्जलवेतसश्च। 'पाक्यम्'-विडं सौवर्चलं यवक्षारश्च। 'विशल्या'-लाङ्गली गुडूची लघुदन्ती च। 'इन्द्रद्रुः' ककुभो देवदारु कुटजश्च। 'काश्मीरम्'-'काश्मीरी'-कुङ्कुमं पुष्करमूलं गम्भारी च। 'गुन्द्रः'-पटेरक मुञ्जः शरश्च। 'गुन्द्रा'-प्रियङ्गुः फलिनी भद्रमुस्तकं च। 'चुक्रम्'-शुक्तमम्लवेतसं वृक्षाम्लश्च। 'पारिभद्रः'-निम्बः पारिजातो देवदारुश्च। 'पीतदारु'-हरिद्रा देवदारु सरलश्च। 'वीरः'-ककुभो वीरणं काकोली च। 'वीरतरुः'-ककुभो वीरणं शरश्च। 'मयूरः'-अपामार्गोऽजमोदा तुत्थ च। 'रक्तसारः'-रक्तचन्दनं पतङ्गः खदिरश्च। 'चक्रा'-सुवर्चला अश्वगन्धा वाराही च। 'वशिरः' रक्तापामार्गो गजपिप्पली समुद्रलवणं च। 'सौवीरम्'-अञ्जनभेदो बदरं सन्धानभेदश्च 'वञ्जुलः'-अशोको वेतसस्तिनिशश्च। 'शिला'-मनःशिला शिलाजतु गैरिकं च। 'सोमवल्ली'-बाकुची गुडूची ब्राह्मी च। 'मर्शीयः'-शोभाञ्जनो महानिम्बः समुद्रलवणं च। 'कारवी'-कालाजाजी शताह्वाजमोदा च। 'धामार्गवः'-रक्तापामार्गो राजकोशातकी महाकोशातकी च। 'दुःस्पर्शः'-यवासः कपिकच्छूः कण्टकारी च। 'पलाशः'-किंशुको गन्धपलाशी पत्रं च। 'कालमेषी'-मञ्जिष्ठा बाकुची श्यामा त्रिवृच्च। 'पलङ्कषा'-गुग्गुलुर्गोक्षुरो लाक्षा च। 'मधुरसा'-द्राक्षा मूर्वा गम्भारी च। 'रसा'-रास्ना शल्लकी पाठा च। 'श्रेयसी'-हरीतकी रास्ना गजपिप्पली च। 'लोहम्'-अयः कांस्यमगुरु च। 'सहा'-मुद्गपर्णी बलाभेदः (कहीं इति लोके)-शतपत्री (सेवंती गुलाब इति लोके)। 'सुवहा'-रास्ना नाकुली नीलपुष्पः सिन्दुवारश्च। 'कठिल्लकः'-कारवेल्लं रक्तपुनर्नवा कृष्णबर्बरी च। 'मधूलिका'-मूर्वा यष्टी मधूकश्च। 'वितुन्नकं'-धान्यकं तुत्थकं गोतर्दश्च। 'देवी'-स्पृक्का मूर्वा कर्कटी च। 'वसुक'-शिवमल्ली श्वेतार्कः रोमकं च। 'गण्डीरः'-शाकविशेषः मञ्जिष्ठा गण्डदूर्वा च। 'लाङ्गली'-कलिहारी जलपिप्पली नारिकेलश्च। 'पिच्छिला'-शिंशपा शाल्मलिः भूतवृक्षश्च। 'महासहा'-माषपर्णी भल्लातकः कुब्जकश्च। 'चन्द्रिका'-मेथी चन्द्रशूरः श्वेतकण्टकारी चेति।

કુમુક-સોપારી, શેહેતૂર, અને પાટીઓ 'લોદર. [મધુ એક ફૂલ.

ક્ષુરક-ઍખરો, ગોખરુ અને તિલક ના

પ્રિયક-ધર્ઈલો, કદબ અને બીબલો.

પૃથ્વીકા-કાળીજીરી, મોટી એલચી અને બહુફળી. [તૃણ નામનું ખડ.

ભૂતીક-કરિયાતું, રોહિસ ખડ અને ભૂ-

સોમવલ્ક–કાયફળ, ધોળો ખેર અને પર બડિયાંવાળો કરંજ.
સૌગંધિક–કલ્હાર નામનું કમળ, રોહિસ ખડ અને ગંધક.
ભૃંગ–ભાંગરો, તજ અને ભમરો.
અરિષ્ટ–લીમડો, લસણ અને મદ્ય.
મર્કટી–કૌચાં, અઘેડો અને નાની કરંજ.
અંબષ્ઠા–કાળીપાટ, ખાટી લૂણી અને પીલુડી.
કૃષ્ણા–લીંડીપીપર, કાળી જીરી, અને ગળી.
ક્ષીરિણી–દુધેલી, ક્ષીરકાકોલી અને ધોળી સારિવા.
મધુપર્ણી–ગળો, શીવણ અને ગળી.
મંડૂકપર્ણ–અરલુ, મજીઠ અને બ્રાહ્મી. (મજીઠ અને બ્રાહ્મીને કહેનારો મંડૂકપર્ણી સ્ત્રીલિંગ શબ્દ છે.) [કાયફળ.
શ્રીપર્ણી–સીવણ, મોટી અરણી અને
અમૃતા–ગળો, હરડે અને આમળી.
અનંતા–ધમાસો, કાળી ધ્રો અને કલગારી. [અને કૌચાં.
ઋષ્યપ્રોક્તા–અતિબલા, મહાશતાવરી
કૃષ્ણવૃંતા–પાડલા, સીવણ અને જંગલીઅડદ.
જીવંતી–ગળો, મીઠી ખરખોડી અને વન્દા ઝાડ ઉપર થતું બીજું ઝાડ.
લતા–સારિવા, ઘઉંલા અને માલકાંકણી.
સમુદ્રાંતા–ધમાસો, કપાસનો છોડ અને કપૂરી મધુરી.
હૈમવતી–હરડે, ધોળી વજ અને નાગ ધંતૂરો–દારુડી; આ દારુડીના મૂળને ચોક કહે છે. [કમલિની.
અવ્યથા–હરડે, મોટી ગોરખમુંડી અને
ષડ્ગ્રંથા–વજ, કપૂરકાચલી અને નાની કરજ. [ઝાડ–વારાહીકંદ.
વરદા–તલવણી, આસોંદ અને ફુગીઆની
ઇક્ષુગંધા–કાસડો, એખરો અને ક્ષીરવિદારી.
કાલસ્કંધ–તમાલ, ટીંબરુ અને કાળો ખેર.
મહૌષધ–સૂંઠ, લસણ અને ઝેર.
મધુ–મધ, ફૂલનો રસ અને મદ્ય.
કપીતન–જંગલી આંબો, સરસડીઓ અને પારસપીપળો.

મદન–મીંઢળ, ધંતૂરો અને મીણ.
શતપર્વા–વાંસ, ધ્રો અને વજ.
સહસ્રવેધી–અમ્લવેતસ નામનુ લીંબુ, કસ્તૂરી અને હિંગ.
તામ્રપુષ્પી–ધાવડી, પાડલા અને કાળું નસોતર.
સદાપુષ્પા–ધોળો આકડો, રાતો આકડો અને ડોલર.
સુરભી–શરુ, મુરમાંસી અને કાળો વાળો.
લક્ષ્મી–ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, અને ખીજડી.
કાલાનુસાર્ય–દારુહળદર, તગર અને શિલાજિત. [કેસરા.
ચાંપેય–ચંપો, નાગકેસર અને કમળના
નાદેયી–મોટી અરણી, જલજાંબૂ અને જલમાં થતું નેતર.
પાક્ય–બીડલૂણ, સંચળ અને જવખાર.
વિશલ્યા–કલગારી, ગળો અને નાનો નેપાળો. [ઝાડ.
ઇંદ્રદ્રુ–આસુંદરો, દેવદાર અને ઇંદ્રજવનું
કાશ્મીર–કેસર, કમળનું મૂળ, અને સીવણ. (સીવણનું નામ કાશ્મીરી પણ છે.)
ગુન્દ્ર–ગુંદ્રખડ, મુંજ અને કાસડો.
ગુન્દ્રા–ઘઉંલા, ઇન્દ્રપુષ્પી અને નાગરમોથ.
ચુક્ર–ચુકો, અમ્લવેતસ નામનું લીંબું અને કોકમ. [દાર.
પારિભદ્ર–લીંબડો, પારિજાત અને દેવ-
પીતદારુ–હળદર, દેવદાર અને શરુ.
વીર–આસુંદરો, વાળો, અને કાકોલી.
વીરતરુ–આસુંદરો, વાળો અને બરુ.
મયૂર–અઘેડો, અજમોદ અને મોરથુથુ.
રક્તસાર–રતાંજળી, પતંગ અને ખેર.
બદરા–તલવણી, આસોંદ અને વારાહીકંદ. [લૂણ.
વશિર–રાતો અઘેડો, ગજપીપર અને દરિયાઈ
સૌવીર–સુરમો, બોર અને એક જાતનો આથો.
વંજુલ–આસોપાલવ, નેતર, અને તિનિશ.
શિલા–મનશીલ, શિલાજિત, અને ગેરૂ.
સોમવલ્લી–બાવચી, ગળો અને બ્રાહ્મી.

અક્ષીવ-સરગવો, બકાન અને દરિયાઈલૂણ.
કારવી-કાળીજીરી, સુવા અને અજમોદ.
ધામાર્ગવ-રાતો અઘેડો, ઝુમખડાં અને ઘીસોડાં.
દુઃસ્પર્શ-જવાસો, કૌચાં અને ભોંયરીંગણી.
પલાશ-ખાખરો, કપૂરકાચલી, અને પાંદડાં.
કાલમેષી-મજીઠ, બાવચી અને કાળું [નસોતર.
પલંકષા-ગૂગળ, ગોખરૂ અને લાખ.
મધુરસા-ધ્રાખ, પીલુડી અને કપૂર- [કાચલી.
રસા-રાસ્ના, થરુ અને કાળીપાડ.
શ્રેયસી-હરડે, રાસ્ના અને ગજપીપર.
લોહ-લોઢું, કાંસું અને અગુરુ.
સહા-જંગલી મગ, ખપાટની એક જાત અને ગુલાબ. [વાળી નગોડ.
સુવહા-રાસ્ના, નોરવેલ અને કાળા ફૂલ-
કઠિલ્લક-કારેલું, રાતી સાટોડી અને કાળી જંગલી તુલસી.
મધૂલિકા-મોરવેલ, જેઠીમધ, અને મહુડો.
વિતુન્નક-ધાણા, મોરથુથુ અને ગોનર્દ-મોથ.
દેવી-કપૂરી મધુરી, પોરવેલ અને કંકોડી.
વસુક-મોટી બોલસરી, ધોળો આકડો અને સાંભરલૂણ.
ગંડીર-એક શાક, મજીઠ અને ગાંઠાવાળી થોખડ.
લાંગલી-કલિહારી, જળપીપર અને નાળીએર.
પિચ્છિલા-શીશમ, શીમળો અને ભૂતવૃક્ષ.
મહાસહા-જંગલી અડદ, અમ્લાતક અને કુંજડો.
ચન્દ્રિકા-મેથી, અશેરીયો અને ધોળી ભોરીંગણી.

अथ चतुर्थकानि नामान्याह-

ચાર અર્થવાળાં નામો

'श्वेतपुष्पा'-इन्द्रवारुणी, सिन्दुवार श्वेतार्कः सैरेयकश्च। 'कारवी'-पृथ्वीका, शतपुष्पा कालाजाजी अजमोदा च। 'अम्बष्ठा'-पाठा, चाङ्गेरी, माचिका, यूथिका च॥

શ્વેતપુષ્પા-ઇન્દ્રવારુણી, નગોડ, ધોળો આકડો અને કાંટાઅશેળિયો.

કારવી-હીંગુપત્રી, સુવા, કલોંજી જીરું અને અજમોદ.

અંબષ્ઠા-કાળીપાટ, ખાટી લૂણી, નાની પીલુડી અને સોનેરી જૂઈ.

ઘણાં અર્થવાળાં નામો

अक्षशब्दः स्मृतोऽष्टासु सौवर्चलविभीतके।
कर्षपद्माक्षरुद्राक्षशकटेन्द्रियपाशके ॥ १ ॥
काकाख्यः काकमाची च काकोली काकणन्तिका।
काकजङ्घा काकनासा काकोदुम्बरिकापि च ॥
समस्वर्थेषु कथितः काकशब्दो विचक्षणैः ॥२॥
सर्पद्विरदमेषेषु सीसके नागकेसरे।
नागवल्ल्यां नागदन्त्यां नागशब्दः प्रयुज्यते ॥३॥
मांसे द्रवे चेक्षुरसे पारदे मधुरादिषु।
स्वादे रोगे विषे नीरे रसो नवसु वर्तते ॥ ४ ॥

अन्वय.-कर्ष-पद्माक्ष-रुद्राक्ष-शकट-इन्द्रिय-पाश सौवर्चल-विभीतके अष्टासु अक्षशब्दः स्मृत.॥ काकाख्य च काकमाची काकोली काकणन्तिका काकजङ्घा काकनासा अपि च काकोदुम्बरिका-सप्तसु अर्थेषु विचक्षणैः काकशब्दः कथित ॥ सर्पद्विरदमेषेषु सीसके नागकेसरे नागवल्ल्यां नागदन्त्या नागशब्दः प्रयुज्यते ॥ मांसे द्रवे च इक्षुरसे पारदे मधुरादिषु स्वादे रोगे विषे नीरे नवसु रसः वर्तते ॥

તોલો, પદ્માક્ષ, રુદ્રાક્ષ, ગાડું, ઇંદ્રિય પાશ, સંચળ અને બેહેડાનું ઝાડ એ આઠ અર્થોમાં 'અક્ષ' શબ્દ વપરાય છે. કાગડો, પીલુડી, કાકોલી, રાતી ચણોઠી, રાતી અઘેડી, મોટી ઇંદ્રવારુણી અને કાળો ઉંબરો એ સાત અર્થમાં વિદ્વાનોએ 'કાક' શબ્દ (વપરાતો) કહેલ છે. સર્પ, હાથી, ઘેંટો, સીસું, નાગકેસર, નાગરવેલ અને નાનો નેપાળો એ સાત અર્થમાં 'નાગ' શબ્દ વપરાય છે. માંસ, દ્રવ, શેલડીનો રસ, પારો, મધુર આદિ રસ, સ્વાદ, રોગ, ઝેર અને પાણી એ નવ અર્થમાં 'રસ' શબ્દ વપરાય છે. ૧-૪

ઇતિ શ્રીભાવપ્રકાશમાં અનેકાર્થ નામ-વર્ગ સમાપ્ત

ભાવપ્રકાશ-નિઘંટુ સમાપ્ત

ઔષધિઓના ૫૦ ગણો (દશેમાની)

જીવનીય ગણનાં ઔષધો : જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મુદ્‌ગપર્ણી, માષપર્ણી, ડોડી અને જેઠીમધ.

બૃંહણ (શરીરને પુષ્ટિ આપનાર) ઔષધો : શીરવિદાગી, નાગલાદુધેલી, આસન, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ખપાટ, બળબીજ, કિટકંખલ, કૂગિયો અને વધારો

લેખન ઔષધો (શરીરને પાતળું કરનાર દ્રવ્યો) : મોથ, ઉપલેટ, હળદર, દારુહળદર, વજ, અતિવિષની કળી, કડુ, ચિત્રો, ચરેલ અને સફેદ વજ.

ભેદન ઔષધો (મળનું ભેદન કરનાર દ્રવ્યો) : નસોતર, આકડો, એરંડો, દૂધિયો વછનાગ, ચિત્રો, ચિત્રક, ચરલ, આખફુટામણી, કડુ અને હીરવી

સંધાનીય ઔષધો (જોડનારા દ્રવ્યો) : જેઠીમધ, ગળો, પીડવણ, વેણીરેલ, રિસામણી, શીમળાનો ગુદર, ધાવડી, લોધર, ઘઉંલો અને કાયફળ.

દીપનીય ઔષધો (અગ્નિ પેદા કરનારાં દ્રવ્યો) . લીંડી પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, આદું, અમ્લવેતસ, મરી, બોડી અજમો, ભિલામો અને હિંગ.

બલ્ય ઔષધો (બળવર્ધક દ્રવ્યો) . ઐન્દ્રી, કૌંચા, શતાવરી, કૂગિયો, અશ્વગંધા, આસન, શાલપર્ણી, રોહણુ બળબીજ અને ખપાટ,

વર્ણ્ય ઔષધિઓ (ચામડીનો રંગ સુધારનાર દ્રવ્યો) : સફેદ ચંદન, લાલ નાગકેસર, પદ્મક, વીરણનો વાળો, જેઠીમધ, મજીઠ, સારિવા, કૂગિયો, સફેદ ધ્રો અને શ્યામ દૂર્વા

કંઠ્ય ઔષધિઓ (ગળાને માટે હિતકારી દ્રવ્યો) . સારિવા, શેરડીના મૂળ, જેઠીમધ, લીંડી પીપર, દ્રાક્ષ, કૂગિયો, મીંઢા લીમડો, હંસરાજ, ઊભી ભોરીંગણી અને બેઠી ભોરિંગણી.

હૃદ્ય ઔષધો (હૃદયને માટે હિતકારી દ્રવ્યો) આંબો, અંબાડો, લિકુચ, કરમદા, કોકમ, અમ્લવેતસ, મોટા બોર, ચણીબોર, દાડમ અને ચકોતરું

તૃપ્તિઘ્ન ઔષધો (તૃપ્તિનો નાશ કરનાર) સૂંઠ, ચવક, ચિત્રક, વાવડિંગ, મોરવેલ, ગળો, વજ, મોથ, લીંડી પીપર અને પરવળ

અર્શોઘ્ન ઔષધો (મસાનો નાશ કરનાર) કડો, બીલુ, ચિત્રક, સૂંઠ, અતિવિષ, હરડે, ધમાસો, દારુહળદર, વજ અને ચવક

કુષ્ઠઘ્ન ઔષધો (કોઢ તથા ત્વચાના રોગોનો નાશ કરનાર) . ખેર, હરડે, આમળા, હળદર, ભિલામો, સાતવીન, ગરમાળો, કરેણ, વાવડિંગ અને જાઈના કુમળા પાન

કંડૂઘ્ન ઔષધો (ખૂજલીનો નાશ કરનારા દ્રવ્યો) ચંદન જટામાસી, ગરમાળો, કરંજ, લીમડો, કડો, સરસવ, જેઠીમધ, દારુહળદર અને મોથ

કૃમિઘ્ન ઔષધો (કૃમિઓનો નાશ કરનાર દ્રવ્યો) સરગવાના બીજ, મરી, ગંડીર, કેબુક, વાવડિંગ, નગોડ, સફેદ શિરીષ, ગોખરુ, વૃષપર્ણિકા અને ઉંદરકની

વિષઘ્ન ઔષધો (વિષનો નાશ કરનાર દ્રવ્યો) હળદર, મજીઠ, નસોતર, નાની એલચી, કાળું નસોતર, ચંદન, નિર્મળી, સરસ, નગોડ અને ગૂંદો

સ્તન્યજનન ઔષધો (સ્તનમાં દૂધ પેદા કરનાર દ્રવ્યો) વીરણનો વાળો, શાળ, સાઠી ચોખા, એખરો, દર્ભ, કુશ, કાચડો, ધાબાજરિયુ, ઈકડ અને રોહિષ ઘાસના મૂળ

સ્તન્યશોધન ઔષધો (દૂધને દોષ વગરનું કરનાર દ્રવ્યો) · પાડા, સૂંઠ, દેવદાર, મોથ, મોરવેલ, ગળો, કડાની શીંગ, કરિયાતુ, કડુ અને સારિવા

શુક્રજનન ઔષધો (વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારા દ્રવ્યો) જીવક, ઋષભક, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મુદ્‌ગપર્ણી, માષપર્ણી, મેદા, શતાવરી, જટામાસી અને ઊટીંગણ.

શુક્રશોધન ઔષધો (વીર્યના દોષને દૂર કરનાર): કઠ, એલુવા, કાયફળ, સમુદ્રફીણ, કદંબનો ગુંદર, નાની શેરડી, મોટી શેરડી, એખરો, વસુક અને વીરણનો વાળો.

સ્નેહોપગ ઔષધો (સ્નેહનમાં સહાયતા દેનારાં દ્રવ્યો): દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ગળો, મેદા, કુંગિયો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ડોડી અને શાલવણ.

સ્વેદોપગ ઔષધો (પરસેવો લાવવામાં ઉપયોગી દ્રવ્યો): સરગવો, એરંડો, આકડો, ધોળી સાટોડી, સાટોડી, જવ, તલ, કળથી, અડદ અને બોર.

વમનોપગ ઔષધો (ઊલટીમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો): મધ, જેઠીમધ, શ્વેત કાંચનાર, ચિત્રવિચિત્ર ફૂલનો કાંચનાર, કદંબ, સમુદ્રફળ, કડવી ઘિલોડી, ધૂસ્રા, રાતાં ફૂલનો આકડો અને અઘેડો.

વિરેચનોપગ ઔષધો (ઝાડો લાવવામાં ઉપયોગી દ્રવ્યો): કાળી દ્રાક્ષ, શીવણ, ફાલસાં, હરડે, આમળાં, બહેડાં, કલમી બોર, મોટાં બોર, ચણીબોર અને પીલુ.

આસ્થાપનોપગ ઔષધો (મૂત્રાશયમાં બસ્તિ આપવામાં મદદરૂપ થતાં દ્રવ્યો): નસોતર, બીલું, પીપર, કઠ, સરસવ, વજ, ઇંદ્રજવ, સુવા, જેઠીમધ અને મીંઢળ.

અનુવાસનોપગ ઔષધો (સ્નિગ્ધ બસ્તિમાં સહાયભૂત દ્રવ્યો): રાસ્ના, દેવદાર, બીલું, મીંઢળ, સુવા, ધોળી સાટોડી, રાતી સાટોડી, ગોખરુ, અરણી અને ટેંટું.

શિરોવિરેચનોપગ ઔષધો (માથાના દોષ કાઢવામાં મદદરૂપ દ્રવ્યો): માલકાંકણી, નાકછીંકણી, મરી, લીંડી પીપર, વાવડિંગ, સરગવો, સરસવ, અઘેડાનાં બીજ, ધોળી ગરણી અને સફેદ શિરીષ.

છર્દિનિગ્રહણ ઔષધો (ઊલટીને રોકનાર દ્રવ્યો): જાંબુ, આંબાનાં પલ્લવ, ચકોતરું, ખાટાં બોર, દાડમ, જવ, સાઠી ચોખા, વીરણનો વાળો, માટી અને શાળની ધાણી.

તૃષ્ણાનિગ્રહણ ઔષધો (તરસને રોકનાર દ્રવ્યો): સૂંઠ, ધમાસો, મોથ, પિત્તપાપડો, ચંદન, કરિયાતુ, ગળો, સુગંધી વાળો, ધાણા અને પરવળ.

હિક્કાનિગ્રહણ ઔષધો (હેડકીને રોકનાર દ્રવ્યો): ષટ્કચૂરો, પુષ્કરમૂળ, બોરનાં બીજ, બેઠી ભોરીંગણી, ઊભી ભોરીંગણી વાંદા, હરડે, પીપર, ધમાસો અને કાકડાશીંગી.

પુરીષસંગ્રહણીય ઔષધો (ઝાડાને બાંધનાર દ્રવ્યો): ઘઉંલા, સારિવા, આંબાની ગોટલી, અરલુ, લોધર, મોચરસ, રિસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, સારંગમૂળ, અને પદ્મકેસર.

પુરીષવિરજનીય ઔષધો (ઝાડાના દોષોને દૂર કરનાર દ્રવ્યો): જાંબુ, શાલેડીની છાલ, કૌંચા, મહુડાં, શીમળો, ગંધબિરોજા, શેકેલી માટી, કુંગિયો, નીલ કમલ અને તલના દાણા.

મૂત્રસંગ્રહણીય ઔષધો (મૂત્ર રોકનાર દ્રવ્યો): જાંબુ, આંબો, પીપર, વડ, પારસપીપળો, ઉંબરો, પીપળો ભિલામો, આસોતરો અને સફેદ ખેર.

મૂત્રવિરજનીય ઔષધો (મૂત્રના દોષોને દૂર કરનાર દ્રવ્યો): પદ્મ, નીલ કમળ, નલિન, કુમુદ, સૌગંધિક, પુંડરીક, શતપત્ર, જેઠીમધ, ઘઉંલા અને ધાવડીનાં ફૂલ.

મૂત્રવિરેચનીય ઔષધો (મૂત્રને લાવનાર દ્રવ્યો): વાદો, ગોખરુ, વસુક, અઘેડો, પાષાણભેદ, દર્ભ, કુશ, કાશ, ધાબાજરિયું, અને ઈકડનાં મૂળ.

કાસહર ઔષધો (ખાંસીને દૂર કરનાર): દ્રાક્ષ, હરડે, આમળાં, પીપર, ધમાસો, કાકડાશીંગી, બેઠી ભોરીંગણી, ધોળી સાટોડી, સાટોડી અને ભોંયઆમલી.

શ્વાસહર ઔષધો (શ્વાસને દૂર કરનાર ઔષધો): ષટ્કચૂરો, પોખરમૂળ, અમ્લવેતસ, નાની એલચી, હિંગ, અગર, તુલસી, ભોંયઆમલી, ડોડી અને ચોરક.

શોથહર ઔષધો (સોજાને ઉતારનાર દ્રવ્યો): પાટલા, અરણી, ટેંટુ, બીલી, શીવણ, બેઠી ભોરીંગણી, ઊભી ભોરીંગણી, શાલવણ, પીઠવણ અને ગોખરુ.

જ્વરહર ઔષધો (જ્વરને ઉતારનાર દ્રવ્યો): સારિવા, સાકર, પાઠા, મજીઠ, દ્રાક્ષ, પીલુ, ફાલસાં, હરડે, આમળાં અને બહેડાં.

શ્રમહર ઔષધો (શ્રમને ઉતારનાર દ્રવ્યો): દ્રાક્ષ, ખજૂર, ચારોળી, બોર, દાડમ, અંજીર, ફાલસાં, શેરડી, જવ અને સાઠીચોખા.

દાહપ્રશમન ઔષધો (દાહ–બળતરાને શમાવનાર દ્રવ્યો): શાળની ધાણી, ચંદન, શીવણનાં ફૂલ, મહુડા, સાકર, નીલોત્પલ, વીરણનો વાળો, સારિવા, ગળો, અને સુગંધી વાળો.

શીતપ્રશમન ઔષધો (ઠંડીનું શમન કરનાર દ્રવ્યો): તગર, અગર, ધાણા, આદું, અજમો, વજ, બેઠી ભોરીંગણી, અરણી, ટેંડુ અને પીપર.

ઉદર્દશમન ઔષધો (ઢીમચાં–ઢીમણાંને શમાવનાર દ્રવ્યો): ટીંબરવો, ચારોળી, બોર, ખેર, સફેદ ખેર, સાતવીન, શાલ, અર્જુન, અસાના(મ) અને હરમો બાવળ.

અંગમર્દપ્રશમન ઔષધો (અંગમરોડને શાંત કરનાર દ્રવ્યો): શાલવણ, પીઠવણ, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, એરંડા, કાકોલી, ચંદન, વીરણનો વાળો, એલચી અને જેઠીમધ.

શૂલપ્રશમન ઔષધો (શૂલને શાંત કરનાર દ્રવ્યો): પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, આદું, મરી, બોડી અજમો, બાફળી, જીરું અને ગંડીર એ દશ.

શોણિતસ્થાપન ઔષધો (લોહીના સ્રાવને રોકનાર દ્રવ્યો): મધુ, જેઠીમધ, કેસર, મોચરસ, માટીની ઠીકરી, લોધર, ગેરુ, ઘઉંલા, સાકર અને શાળની ધાણી.

વેદનાસ્થાપન ઔષધો (પીડાનો નાશ કરનાર ઔષધો): શાળ, કાયફળ, કદંબ, પદ્મક, તેજફળ, મોચરસ, કાળિયો સરસ, વાણુંજ, એલુવા અને અશોક.

સંજ્ઞાસ્થાપન ઔષધો (ભાનમાં લાવનાર દ્રવ્યો): હિંગ, મીઠા લીમડો, હરમો બાવળ, વજ, ચોરક, બ્રાહ્મી, ભૂતકેશી, જટામાસી, ગૂગળ અને કડુ.

પ્રજાસ્થાપન ઔષધો (સંતાનઉત્પાદક દ્ર૦): અન્દ્રી, બ્રાહ્મી, સફેદ ધ્રો, શ્યામ ધ્રો, આમળાં, ગળો, હરડે, કડુ, કાંસકી અને ઘઉંલા.

વયઃસ્થાપન ઔષધો (આયુષની સ્થિરતા કરનાર દ્રવ્યો): ગળો, હરડે, આમળાં, રાસ્ના, ધોળી ગરણી, દોડી, શતાવરી, ખડબ્રાહ્મી, શાલપર્ણી અને સાટોડી,

આવું સરળ ને સૌ કોઈ સહેલાઈથી સમજીને ઉપયોગ કરી શકે એવું વર્ગીકરણ છોડીને સ્થૂળ પૃથક્કરણની માહિતી પાછળ સમય અને નાણાંનો વ્યય થાય છે તે ખરેખર શોચનીય હકીકત છે.

—ચરકસંહિતામાંથી

શુદ્ધિપત્ર

પાન	કોલમ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯	૧	૧૫	પાપર	પીપર
૧૫	૧	૫	દસ્તને રોકનાર	દસ્તને મુકવનાર
૨૧	૧	૭	ખુરસાણી	ખુરાસાણી
૨૫	૧	૫	अष्ठवर्ग	अष्ठवर्गा
૩૩	૧	૩૧	પડીતક	પિંડીતક
૩૬	૧	૩૮	જલોદરના	ઉદરના
૪૧	૨	૫	પ્રમેહને	મેહને
૪૩	૨	૩	પ્રમેહ	મેહ
૪૫	૨	૨૨	પ્રમેહ	મેહ
૫૯	૧	૨૬	ખીલને મટાડે છે.	વ્યંગરોગને મટાડે છે.
૬૪	૨	૫	પ્રમેહ	મેહ
૭૨	૨	૪	કાચાંને	કાચા ને
૭૫	૨	૨૮	(ખાતરમાં) માંસની આશા રહે છે	કપુરકાચલીને માંસનું ખાતર ન જોઈએ.

૯૫	૨	૨૯	ટાઢું	ટાઢો
૯૫	૨	૨૯	કડવું	કડવો
૧૦૦	૧	૩૧	અષ્ઠીલિકા નામનો મૂત્રાઘાત રોગ	અષ્ટીલા નામની વાયુની ગાંઠનો રોગ
૧૦૬	૧	૧૮	(ફરદદ)	(કબ્જી)
૧૧૨	૧	૩૩	ઝાડનાં	વેલાનાં
૧૧૨	૧	૩૪	ઝાડ	વેલા
૧૧૪	૨	૧૦	સમુદ્રગોપનાં	નિર્મળીનાં
૧૨૭	૨	૮	ઘસાતું	કર્ષણ
૧૨૮	૨	૨૬	પિત્તરક્તરોગ	રક્તપિત્તરોગ
૧૩૦	૧	૯	બરલનું દરદ, પેટના રોગ	પ્લિહોદર
૧૩૦	૧	૧૧	ગર્ભસંબંધી	મૂઢગર્ભ
૧૩૦	૧	૩૨	વાતરક્ત	પિત્ત
૧૩૧	૧	૬	જમણા પડખાની ગાંઠ	કાળજું
૧૩૫	૨	૫	જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ	કાળજાનું દરદ
૧૩૮	૨	૨૨	ભૂંગરજ	ભૂંગરાજ
૧૪૮	૧	૩૫	તમકરોગ, શ્વાસ	તમકશ્વાસ
૧૫૧	૨	૨૧	ગળજીભા	ગળજીભી
૧૫૭	૧	૨૭	નાગેકસરના	નાગકેસરના
૧૫૭	૨	૩૯	વાતરક્ત	પત
૧૬૯	૧	૧૩	વીંછા	વીછી
૧૭૨	૧	૧૧	સ્નગ્ધ	સ્નિગ્ધ
૧૮૪	૨	૩	વાતરક્ત	પત
૧૮૪	૨	૧૭	વળો જતો ઝાડો	મરડો
૧૮૫	૧	૧૧	જમણા પડખાની ગાંઠનું દરદ	લીવર—કાળજાનું દરદ
૧૮૬	૨	૨૫	વાતરક્તરોગ	પત
૧૯૫	૧	૨	પ્રમેહને	મેહને
૨૧૧	૨	૧૦	વાતરક્ત	પત
૨૨૬	૨	૪૦	જમણા પડખાની ગાંઠની પીડા	કાળજાની પીડા
૨૩૧	૧	૧૯	ઝરે છે	ઝમે છે
૨૩૧	૨	૧૪	પ્રમેહ	પરમિયો
૨૪૩	૧	૨૩	પ્રદર નામનો સ્ત્રીનો રોગ	રક્તપ્રદર
૨૫૧	૧	૩૪	(દાડિદખાના)	(લાલ ચોખા)
૨૫૪	૧	૨૨	તાલાસુખ	શાલીસુખ
૨૬૧	૧	૨૧	स्वेदसग्राहकी	स्वेदसग्राहकी
૨૬૭	૨	૩	પિત્ત કે રક્ત પિત્ત	પિત્ત કે રક્તપિત્ત કાઢી નાખવું
૨૬૭	૨	૩૬	રક્તપત્ત	રક્તપિત્ત
૨૭૨	૨	૩૦	રોકનાર	સુકવનાર
૨૭૩	૨	૧૫	રોકનાર	સુકવનાર
૨૭૭	૨	૨૩	ગુમખડી કે તૂરિયા	તૂરિયા
૨૭૮	૧	૩	ગુમખડીના	તૂરિયાનાં
૩૪૬	૧	૧૬	રોકનાર	સુકવનાર
૩૫૪	૨	૧૧	નાડીઓનું રોકાણ થયું હોય ત્યારે,	છિદ્રો પુરાયા હોય ત્યારે
૩૫૬	૧	૨૨	નાડીઓને ચોડી રોકનાર	સ્રોતોના છિદ્રોને પુરી દેનાર
૩૬૧	૨	૨૨	નામનો રોગ	નામની ગાંઠ

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

धर्मग्रंथो

रामायणो-पुराणो

તુલસીકૃત રામાયણ
(બે ભાગમાં) ૧૦)
વાલ્મીકિ રામાયણ
(બે ભાગમાં) ૧૧)
ગિરધરકૃત રામાયણ ૪॥)
શ્રીરામચરિતમાનસ-મૂળમાત્ર ૨)
તુલસી રામાયણના મહાવાક્યો ૦॥
ભગવતી (દેવી) ભાગવત ૬)
શ્રીચિત્રમહાપુરાણ
(બે ભાગમાં) ૧૨)
એકનાથી ભાગવત-એકાદશ
સ્કંધ-શ્રીમદ્ ભાગવતનો ૫)
મહાભારત-ભાષાંતર
(સાત ગ્રંથોમાં) ૫૨)
શાંતિપર્વ-મહાભારતનું ૮॥
શ્રીમદ્ ભાગવત
(બે ભાગમાં) ૧૦)
વિષ્ણુપુરાણ ૪)
વચનામૃત-સ્વામી સહજાનંદ ૫)

उपनिषदो

એકાદશ ઉપનિષદ ૩)
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૨)
સો ઉપનિષદો ૫)
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ (આમ૦) ૦)॥

श्रीमत् शंकराचार्यकृत ग्रंथो

મોહમુદ્ગર અને બીજાં
દશ રત્નો ૧)
શતશ્લોકી અને બીજાં
ચાર રત્નો ૦॥।
સ્તોત્રસંગ્રહ ૦॥=
સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-
સારસંગ્રહ ૧।
વિવેકચૂડામણિ ૦॥।
હસ્તામલકસ્તોત્ર ને વાક્યસુધા ૦)=
પ્રશ્નોત્તરમાળા ને જીવન્મુક્ત
આનંદલહરી ૦)॥

श्रीमद् भगवद्‌गीताओ

ભગવદ્ગીતા-પુરુષાર્થ-
બોધિની-ટીકા ૧૨॥
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-
શાંકરભાષ્ય ૪)
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-
નીલકંઠી ટીકા સાથે ૩)
શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા ૪॥
પંચરત્નભગવદ્ગીતા (સટીક) ૨)
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા
(મોટા અક્ષરમાં) ૦॥।
જ્ઞાનસત્રગીતા ૧।
જ્ઞાનસત્રગીતા (ગુ લિપિ) ૧।
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-ગુટકો ૦॥
પંચરત્નગીતા-મૂળ મૂળ ૦॥
ગીતાસાર (આમશ્રેણી) ૦।
ગીતાગોષ્ઠી „ ૦।=
ગીતાસંસ્કવન „ ૦)॥
ઉત્તરગીતા „ ૦।=
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-
૧૨ અને ૧૫ અધ્યાય ૦)॥

नीतिग्रंथो

સુબોધક નીતિકથાઓ ૧)
બળવાન બનો ૦॥।
દૃષ્ટાંતશતક ૧।
વિદુરનીતિ ૧)
આર્યધર્મનીતિ અને
ચાણક્યનીતિસાર ૦॥।
મનુસ્મૃતિ ૪॥
હિતોપદેશ (સર્વો શ્રેણી) ૧।
તંત્રકથા (સચિત્ર) ૧॥
તંત્રકથા (અચિત્ર) ૧।

પરવાળા (આમશ્રેણી) ૦)॥
વૈરાગ્યશતક „ ૦।
વ્યવહારમાળા „ ૦॥
નીતિશતક „ ૦।
વિજ્ઞાનશતક „ ૦।=
પરમહંસ શ્રી રામકૃષ્ણદેવના
વચનામૃતો „ ૦।=
વિવેક-વિચારરત્ન „ ૦।=

धर्मकथा-प्रार्थना

શ્રીપુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય ૨)
શ્રી એકાદશીમાહાત્મ્ય ૧॥
શ્રી સત્યનારાયણની કથા ૦॥=
નિત્યપાઠ (સાદું પૂંઠું) ૦॥।
નિત્યપાઠ (પાકું પૂંઠું) ૧)
જપ અને નામસ્મરણ ૧)
તુલસીસતસઈ ૧॥
અવધૂતગીતા ૧।
અષ્ટાવક્ર ગીતા ૦॥
તુકારામ ગાથા (બે ગ્રંથોમાં) ૬)
આખ્યાનમાળા (ભા ૧) ૩)
સંતની વાતો ૧॥
ધર્મકથાઓ (સર્વો શ્રેણી) ૧॥
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય ૧)
પ્રભુમય જીવન ૦॥।
નારાયણકવચ (આમશ્રેણી) ૦॥
શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર „ ૦॥
વિષ્ણુસહસ્રનામ „ ૦।
ગજેન્દ્રમોક્ષ „ ૦।=
ભગવત્પ્રસાદ „ ૦।
કષ્ટહાબરણમ્ „ ૦)॥
બ સીમા ભગવાને શું ગાયું? ૦)॥
ગંગામાતા „ ૦।=
દત્તાત્રેય અવધૂત „ ૦।
મણિરત્નમાળા „ ૦)-॥
ગીતાંજલિ „ ૦।=
ઉચ્ચ જીવન „ ૦।

उत्साह-चेतनाप्रेरक अने प्रकीर्ण ग्रंथो

- સુખ, સામર્થ્ય ને સમૃદ્ધિ અને વિચારોના ચમત્કાર ૩)
- ધ્રુવસ ગ્રંથ–ભા ૧ લો ૩)
- " " ભાગ ૯મો ૩)
- સ્વામી રામતીર્થ-ઉપદેશો (૧) ૩)
- સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો ૧।
- સાહિત્ય પ્રવેશિકા ૨॥
- આમરચના ૧।
- સોનાનો સૂરજ ૧।
- ગૃહ રોહિણી અને ગૃહસ્થ ૧॥
- જીવનની કલા ૦॥।
- હિંદુસ્થાની સંગીત ૦॥
- લોકસાહિત્યના રહસ્યો (આમશ્રેણી) ૦।

नवलकथा-वार्तासंग्रहो

- લાખેણી વંતો ૨)
- ગુલાબસિંહ ૪)
- વનરાજ ચાવડો–નવલકથા ૨॥
- કતલખાનું ૩)
- કમળકુમાર ૦॥।
- રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસ ૧)
- કથાસરિત્સાગર (સચિત્ર) ૧)
- ભગવાન બુદ્ધની વાતો ૧)
- પરાક્રમી દશ કુમાર ૨॥
- આળા હૈયા વાર્તાસંગ્રહ ૨)
- માણસાઈની વાતો (હિં આ) ૩॥
- રંગમેળો ૧॥
- વડીલોની વાતો ૦॥।
- આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા બે ગ્રંથો ૫)
- ટૂંકી વાર્તાઓ (ત્રણ ગ્રંથોમાં) ૭॥
- મોહિની અને બીજી વાતો ૧)
- દેરાણીનો કલહ અને બીજી વાતો ૧)
- ગરીબાઈનો સંસાર અને બીજી વાતો ૧)
- નવ્વાણુનો ફેર અને બીજી વાતો ૧)
- સંત બળરામ અને પતિવ્રતા ૦॥=
- ભરતીઓટ ૨)
- સંગમ ૨)
- જીવનરંગ ૧॥
- બનાવટી ફૂલો ૧)
- અત્તરના દીવા ૨॥
- " ઉત્તમ આવૃત્તિ ૨॥
- રંગ અને દીવા ૧॥
- માટીની મૂર્તિઓ ૦॥।
- અક્ષયપાત્ર ૧॥
- ઉત્તમ આવૃત્તિ ૨॥
- અંધારી રાતે ૦॥।
- ઉત્તમ આવૃત્તિ ૧॥
- રાખની ઢગલી ૦॥=
- ગામડું બોલે છે ૦॥=
- જીવનપરિવર્તન ૦॥=
- ઇન્સાન મિટા દૂંગા અને બીજી વાતો ૧।
- ઇતિહાસને અજવાળે ૦॥।
- અદાલતને આંગણે ૧॥

जीवनचरित्रो

- વીર દુર્ગાદાસ ૧।
- શ્રી રમણ મહર્ષિ ૨)
- મહર્ષિ દયાનંદ ૧॥
- હંસ મહારાજ ૨॥
- સ્વામી ભાસ્કરાનંદ ૧।
- ભિક્ષુ અખંડાનંદ ૩)
- ચૈતન્ય મહાપ્રભુ (ત્રણ ગ્રંથો) ૮)
- સ્વામી રામતીર્થ-૪ ૩॥
- સંત તુકારામ ૩)
- આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ (૨) ૩)
- સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદ ને વિવેકાનંદ ૧=
- શિવાજી છત્રપતિ ૧।
- અકબર ૧)
- બેન્જામિન ફ્રેન્કલિન ૧।
- લક્ષ્મીબાઈ ૦॥
- બૂકર ટી વૉશિંગ્ટન ૧॥
- યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય ૦॥
- સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદ ૦॥
- શ્રી રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાશય ૧)
- મહાત્મા સરયૂદાસ ૦॥
- મહાત્મા દાદૂ દયાળ ૦॥

- શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય ૦॥=
- ગૌતમ બુદ્ધ ૧।
- મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય ૧।
- પરમ પૂજ્ય બાપુ ૧)
- સંત-ગુરુનો પરિચય ૨)
- સંતોની ફૂલવાડી ૦॥

- દેવર્ષિ નારદ ૦।–
- બાળકોના વિવેકાનંદ ૦।
- વિશ્વામિત્ર ને હરિશ્ચંદ્ર ૦।
- સંત મૂળદાસ ૦।=
- ગોસ્વામી તુલસીદાસ ૦।=
- ચંદ્રહંસ ૦)=
- નાનભટ બાપા ૦।
- શ્રી શુકદેવજી ૦।
- જડ ભરત ૦)=
- નાનક ૦।=
- સ્વામી રામતીર્થ ૦।
- શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ ૦।=
- શ્રી તૈલંગ સ્વામી ૦।
- ભક્ત અંબરીષ ૦।
- ભક્ત પ્રહલાદ ૦।
- સુદામાચરિત્ર (કાવ્ય) ૦)=
- મહાત્મા મસ્તરામજી ૦।=
- કબીર સાહેબ ૦।=
- રોહીદાસ ૦)=
- ભક્ત જલારામ ૦।
- હરિજન સંતો ૦।

વધુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મંગાવો: